ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ (1847;-1917): Η ΖΩΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1895-1904 ΩΣ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

2022

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ (1847;-1917): Η ΖΩΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1895-1904 ΩΣ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού τίτλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

Ιανουάριος 2022

© Ανδρέας Γ. Χριστοδούλου, 2022

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Υποψήφιος Διδάκτορας: Ανδρέας Γ. Χριστοδούλου

Τίτλος Διατριβής: Παναγιώτης Γεννάδιος (1847;-1917): Η ζωή και η δράση του. Η συμβολή του στη θεμελίωση, οργάνωση και αναμόρφωση της κυπριακής γεωργίας την περίοδο 1895-1904 ως ο πρώτος διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου

Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο ***Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σχέσεων*** *και εγκρίθηκε στις …….. από τα μέλη της* ***Εξεταστικής Επιτροπής****.*

Εξεταστική Επιτροπή

Ερευνητικός Σύμβουλος: _____

Γιώργος Γεωργής, Καθηγητής

Μέλος Επιτροπής: _____

Μέλος Επιτροπής: _____

Μέλος Επιτροπής: _____

Μέλος Επιτροπής: _____

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Νεάπολις. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

Ανδρέας Γ. Χριστοδούλου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Γόνος του «Μεγάλου Διδασκάλου του Γένους» Γεωργίου Γενναδίου, ο Παναγιώτης Γεννάδιος άφησε το αποτύπωμά του στην πορεία που ακολούθησε η γεωργία της Ελλάδας και της Κύπρου το τελευταίο τέταρτο του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι καθοριστικές σπουδές του στις ΗΠΑ διαμόρφωσαν τη φιλοσοφία του, την οποία ακολούθησε πιστά σε όλη τη ζωή του, όσον αφορά την προσέγγιση των γεωργών και την εισαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας και σύγχρονων μηχανημάτων στη γεωργία.

Η επιστασία των κτημάτων του ευεργέτη του, Χρηστάκη Ζωγράφου, στη Θεσσαλία αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την εφαρμογή της φιλοσοφίας του για την ανάπτυξη της γεωργίας στην περιοχή. Ακόμη, οι αποστολές που τού ανατίθεντο από την ελληνική κυβέρνηση για τη μελέτη και καταπολέμηση διαφόρων γεωργικών νόσων συνέδεσαν κυρίως το όνομά του με την καταπολέμηση της *φυλλοξήρας*, αλλά και άλλων ασθενειών, γεγονός που τον έκανε γνωστό και στο εξωτερικό, όπου το έργο του αναγνωρίστηκε και τιμήθηκε. Από τη θέση του Τμηματάρχη στο υπουργείο Εσωτερικών και αργότερα ως Τμηματάρχης Α΄ στο νεοσύστατο Τμήμα Γεωργίας στην Ελλάδα, καθώς και ως Έφορος του *Δημοσίου Δενδροκομείου* και Διευθυντής του *Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*, παρήγαγε ένα πλούσιο έργο. Όμως, οι έριδες, οι αντιζηλίες και η πολεμική που δέχθηκε στην Ελλάδα τον υποχρέωσαν να παραιτηθεί, αποδεχόμενος αρχικά την πρόσκληση για μελέτη των προβλημάτων της γεωργίας στην Κύπρο και ακολούθως τη θέση του νεοσύστατου Τμήματος Γεωργίας που του προσέφεραν οι Βρετανοί στο νησί.

Αποτέλεσμα της αξιολόγησης της κατάστασης στη γεωργία ήταν η ετοιμασία της τριμερούς *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, που δημοσιεύθηκε το 1895. Ακολούθως, ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, την περίοδο 1896-1904, ο Γεννάδιος δραστηριοποιήθηκε σε όλους τους τομείς της αγροτικής ζωής της Κύπρου. Ειδικότερα, προχώρησε στην εισαγωγή σύγχρονων γεωργικών μηχανημάτων, τα οποία τροποποίησε με βάση τα ιδιάζοντα εδαφολογικά, κλιματολογικά και άλλα χαρακτηριστικά του νησιού. Για τη διάδοση των δέντρων ανέπτυξε δενδροκομεία σε όλες τις πόλεις και σε σημαντικά αγροτικά κέντρα. Δημιούργησε την *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα, ώστε να δοκιμάζονται και να αναπτύσσονται διάφορες ποικιλίες φυτών και δέντρων και να καλύπτονται επιπρόσθετα οι ανάγκες της κτηνοτροφίας. Προώθησε την καλλιέργεια και την ανάπτυξη των υφιστάμενων καλλιεργειών, καθώς επίσης και την καλλιέργεια νέων προϊόντων.

Επιπρόσθετα, έδωσε έμφαση στην ανάπτυξη αρδευτικών έργων, ώστε να επιλυθούν τα προβλήματα που δημιουργούνταν στις καλλιέργειες, λόγω των συχνών παρατεταμένων καταστάσεων ανομβρίας στο νησί. Μέσω του Συμβουλίου Δασών ανέπτυξε πολλαπλές δράσεις για την προστασία των δασών, αλλά και των ζώων που απειλούνταν με εξαφάνιση, όπως το μοναδικό στον κόσμο αγρινό της Κύπρου.

Για την ενημέρωση των αγροτών, εξέδωσε το 1904 την *Κυπριακή Εφημερίδα*, αντίστοιχο έντυπο με την *Ελληνική Γεωργία*, που εξέδιδε στην Ελλάδα για 12 χρόνια. Ήταν πολυγραφότατος και σημαντικότερο έργο του θεωρείται το *Λεξικόν Φυτολογικόν*, που εξέδωσε το 1914. Με την αποχώρησή του από το νησί στα τέλη του 1904 άφηνε ένα πολύπλευρο έργο και δικαίως μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο θεμελιωτής της γεωργίας της Κύπρου.

ABSTRACT

Scion of the "Great Teacher of the Nation" Georgios Gennadios, Panagiotis Gennadios left his imprint on the course followed by the agriculture of Greece and Cyprus in the last quarter of the 19th and early 20th century. His decisive studies in the USA shaped his philosophy, which he followed faithfully throughout his life, with regard to bringing farmers closer together and introducing new farming methods and modern machinery into agriculture.

The supervision of the estates of his benefactor, Christakis Zografos, in Thessaly was the first step for the application of his philosophy for the development of agriculture in the region. Moreover, the missions assigned to him by the Greek government for the study and fight against various agricultural diseases mainly linked his name with the fight against *phylloxera*, but also of other diseases, a fact that made him known abroad, where his work was recognized and honored. From the position of Head of the Department in the Ministry of Interior and later as Head of Department A΄ in the newly established Department of Agriculture in Greece, as well as Superintendent of the Public Arboreal Fund and Director of *the Triantafyllidio Agricultural School* of Athens, he produced a rich work. However, the infighting, the jealousies and the polemic he accepted in Greece forced him to resign, accepting initially the invitation to study the problems of agriculture in Cyprus and then the position of the newly established Department of Agriculture offered to him by the British on the island.

The result of the evaluation of the situation in agriculture was the preparation of the tripartite *Report on the Agriculture of Cyprus,* published in 1895. Subsequently, as Director of the Department of Agriculture, in the period 1896-1904, Gennadius was active in all areas of rural life in Cyprus. In particular, he proceeded to the introduction of modern agricultural machinery, which he modified on the basis of the particular soils, climatic and other characteristics of the island. For the propagation of trees developed arboriculture in all cities and in important rural centers. He created the Experimental Garden in Athalassa, in order to test and grow various varieties of plants and trees and to additionally cover the needs of livestock farming. He promoted the cultivation and development of existing crops, as well as the cultivation of new products.

In addition, he emphasized on the development of irrigation projects, in order to solve the problems that were created in the crops, due to the frequent prolonged

situations of rainlessness on the island. Through the Forest Council he developed multiple actions for the protection of forests, but also of animals threatened with extinction, such as the only mouflon in the world in Cyprus.

In order to inform the farmers, he published in 1904 the *Cyprus Journal*, a corresponding publication to the *Greek Agriculture,* which he published in Greece for 12 years. It was a prolific work and his most important work is considered to be the *Lexicon Phytologicon,* which he published in 1914. With his departure from the island at the end of 1904 he left a multifaceted work and can rightly be characterized as the founder of the agriculture of Cyprus.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ολοκληρώνοντας τη διατριβή μου, έρχονται στο μυαλό μου όλοι οι άνθρωποι που ήταν συνοδοιπόροι σε μια μακρόχρονη, επίπονη και παραγωγική διαδικασία, αλλά και σε έναν στόχο ζωής. Στους ανθρώπους αυτούς οφείλω πολλές ευχαριστίες και μεγάλη ευγνωμοσύνη.

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Γιώργο Γεωργή για την επιλογή του θέματος και την πολύτιμη βοήθειά του σε όλα τα στάδια της έρευνάς μου. Η αγάπη του για την ιστορία της Κύπρου αποτέλεσε για εμένα έμπνευση, ώστε να αναζητήσω με ζήλο άγνωστες πτυχές ιστορικών γεγονότων που αξίζει να αναδειχθούν και να γίνουν ευρύτερα γνωστές. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, οφείλονται στους επιβλέποντές μου, λέκτορα κ. Κυριάκο Ιακωβίδη και λέκτορα κ. Κατερίνα Παπαζαχαρία, για τη στήριξη και βοήθειά τους.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους ανθρώπους των αρχείων, των βιβλιοθηκών και των άλλων οργανισμών που πρόθυμα με βοήθησαν στην αναζήτηση αρχειακών πηγών και εγγράφων. Ειδικότερα, ευχαριστώ θερμά την κα Ειρήνη Σολομωνίδη, επικεφαλής βιβλιοθηκάριο, την κα Ελευθερία Δαλεζίου, αρχειονόμο/ιστορικό, και την κα Natalia Vogeikoff-Brogan, διευθύντρια των αρχείων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης για την πρόσβαση στο αρχείο-συλλογή του Κωνσταντίνου Μαγκάκη. Σημαντική ήταν και η βοήθεια της κας Ελένης Θεοδωροπούλου του Τμήματος Αναγνωστηρίου και Αρχειακής Έρευνας της Κεντρικής Υπηρεσίας των Γενικών Αρχείων του Κράτους στην Ελλάδα για την πρόσβαση στο Αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών, όπως και η βοήθεια του κ. Χρήστου Μακρυνιώτη, ειδικού συμβούλου του Γραφείου της Διευθύντριας του Δημάρχου Αθηναίων. Πολλές ευχαριστίες οφείλονται στη διεύθυνση και στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, καθώς και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος για την πρόσβαση στο κληροδότημα του Παναγιώτη Γενναδίου. Ευχαριστώ, ακόμη, τη διεύθυνση και το προσωπικό του Κρατικού Αρχείου Κύπρου για την πρόσβαση στον προσωπικό φάκελο του Παναγιώτη Γενναδίου, καθώς και τον κ. Ανδρέα Χειμωνίδη, διευθυντή του Τμήματος Επικοινωνίας της Βουλής των Αντιπροσώπων της Κύπρου, για την πρόσβαση στα πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου. Ευγνωμοσύνη εκφράζω προς την κα Carol Stewart της Υπηρεσίας Αρχείων του University of Strathclyde για την πρόσβαση στο αρχείο του Patrick Geddes.

Για τις σπουδές του Γενναδίου στην Ελβετία, εξαιρετική ήταν η βοήθεια που μου πρόσφεραν η κα Dominique Torrione-Vouilloz, αρχειονόμος του Πανεπιστημίου της Γενεύης, και η κα Véronique Probst Noir, αρχειονόμος στα Κρατικά Αρχεία της Γενεύης. Επίσης, για τις σπουδές του στις ΗΠΑ και για την πρόσβαση στα σχετικά αρχεία, εκφράζω τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου στην κα Elaine Schaufele του University of Illinois Alumni Network Service Center, τον κ. Ryan A. Ross, Assistant Director, History and Traditions Programs του University of Illinois Alumni Association και την κα Linda Stahnke Stepp, Archives Program Officer for Reference, University Archives του University of Illinois at Urbana-Champaign.

Πάνω απ' όλα και μέσα από την καρδιά μου εκφράζω την απέραντη ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου για την ανιδιοτελή βοήθεια, στήριξη και αγάπη τους. Πρώτα, στους γονείς μου, τον πατέρα μου Γιώργο και τη μητέρα μου Αγγελική, οι οποίοι ήταν νοητά συνεχώς μαζί μου, στηρίζοντας κάθε προσπάθειά μου. Ήταν οι άνθρωποι που μου έδειξαν τον δρόμο, πίστεψαν σε εμένα και με ενθάρρυναν σε κάθε μου βήμα με μια άδολη και γνήσια αγάπη. Ακολούθως, στη σύζυγό μου Μαρία για την υπομονή, την ενθάρρυνση και την κατανόησή της. Είναι πάντοτε δίπλα μου στα εύκολα, αλλά προπάντων στα δύσκολα σε μια κοινή πορεία. Τέλος, στα δύο παιδιά μου Φοίβη και Γιώργο οφείλω τα πάντα. Η βοήθεια και στήριξη τους δεν περιγράφονται με λόγια. Πάντοτε στο πλευρό μου με κοινούς στόχους και οράματα. Βίοι παράλληλοι σε ένα αέναο ταξίδι αναζήτησης της γνώσης και του αληθινού νοήματος της ζωής…

Με πολλή αγάπη αφιερώνεται
στους γονείς μου
Γιώργο και Αγγελική,
στη σύζυγό μου
Μαρία
και στα παιδιά μου
Φοίβη και Γιώργο

Πίνακας Περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ iii

ABSTRACT v

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ vii

Κατάλογος διαγραμμάτων xviii

Κατάλογος εικόνων xviii

Κατάλογος Πινάκων xx

Χρονολόγιο xxi

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή 34

Κεφάλαιο 2. Η οικογένεια Γενναδίου 39

2.1. Γεώργιος Γεννάδιος (1786-1854) και Άρτεμις Μπενιζέλου (1811-1884) 39

2.2. Αναστάσιος Γεννάδιος (1840-1911) 45

2.3. Ιωάννης Γεννάδιος (1844-1932) 47

2.4. Ο Κωνσταντίνος και οι θυγατέρες της οικογένειας Γενναδίου 48

2.5. Ο θάνατος του Γεώργιου Γενναδίου και οι συνέπειες στην οικογένεια 49

2.6. Παναγιώτης Γεννάδιος: Τα πρώτα δύσκολα παιδικά χρόνια 50

Κεφάλαιο 3. Οι καθοριστικές σπουδές του Γενναδίου στην Ελβετία και στις Η.Π.Α. (1867-1874) 53

3.1. Η μετάβαση στην Ελβετία για σπουδές 53

3.2. Οι σπουδές του Γενναδίου στο Illinois Industrial University 54

3.2.1. Το Illinois Industrial University 55

3.2.2. Η καταλυτική επίδραση του Πρύτανη John Milton Gregory 57

3.2.3. Ακαδημαϊκές επιτυχίες, έρευνα και πειράματα 58

3.2.4. Η απόκτηση πρακτικής εργασιακής εμπειρίας με τη σκέψη του στην Ελλάδα 61

3.2.5. Τα εθνικά ιδεώδη, η νοσταλγία και η αγάπη του για την Ελλάδα 62

3.2.6. Οι υποτροφίες από την ελληνική κυβέρνηση και τον Χρηστάκη Ζωγράφο 63

3.2.7. Η ολοκλήρωση των σπουδών και η απόκτηση του πτυχίου του 64

Κεφάλαιο 4. Η σταδιοδρομία του Γενναδίου στην Ελλάδα: Έριδες, προκλήσεις και προοπτικές (1874-1894) 69

4.1. Η επιστροφή στην Ελλάδα και η ένταξη στους φιλολογικούς κύκλους της Αθήνας 69

4.2. Η επιστασία των κτημάτων του Ζωγράφου στη Θεσσαλία 70

4.3. Η επιστροφή στην Αθήνα, η διαφώτιση των γεωργών, ο διορισμός του ως καθηγητής Γυμνασίου και οι αποστολές του στην ελληνική επαρχία 76

4.4. Ο διορισμός του Γενναδίου ως Τμηματάρχη στο υπουργείο Εσωτερικών και οι ενέργειές του για την καταπολέμηση των γεωργικών νόσων. Η αναγνώριση από το εξωτερικό 81

4.5. Ο γάμος του Γενναδίου με την Ελένη Μηλιώτη 85

4.6. Ο διορισμός ως Έφορος του *Δημοσίου Δενδροκομείου*. Η σύγκρουση με τον Ιωάννη Αποστολόπουλο 86

4.7. Η συνέχιση των αποστολών του Γενναδίου για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της γεωργίας 89

4.8. Η έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας* 90

4.9. Νέες αποστολές στην επαρχία, συγγραφικό έργο και ο διορισμός του ως Τμηματάρχης Α΄ τάξης 92

4.10. Η ίδρυση των *Τριανταφυλλιδείων Γεωργικών Σχολείων* 96

4.10.1. Το κληροδότημα του Τριανταφυλλίδη το 1858 96

4.10.2. Έκθεσις περί Γεωργικών Σταθμών 97

4.10.3. Ο Γεννάδιος υπέρ της ίδρυσης Πρακτικού προτύπου Αγροκηπίου 102

4.10.4. Η συζήτηση του θέματος στη Βουλή το 1887 103

4.10.5. Ο Νόμος ΑΦΜΒ΄ περί ιδρύσεως Γεωργικών Σχολείων του 1887 105

4.10.6. Η ίδρυση της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής Αθηνών* (1888) 107

4.10.6.1. Οι αντιδράσεις του Αποστολόπουλου για τη διαχείριση της Σχολής από τον Γεννάδιο 110

4.10.6.2. Ίδρυση Μουσείου στο Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών 110

4.10.6.3. Δημιουργία Γραφείου Στατιστικής στο Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών 112

4.10.6.4. Η μέριμνα του Γενναδίου για τους αποφοίτους της Γεωργικής Σχολής 112

4.10.6.5. Εισαγωγή γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων για την Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών και για τους γεωργούς 112

4.10.6.6. Η φοίτηση παιδιών του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα στο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών 113

4.10.6.7. Πρόνοια για την άρδευση της Γεωργικής Σχολής Αθηνών 114

4.10.6.8. Έκθεση της Εφορευτικής Επιτροπής για τη Γεωργική Σχολή Αθηνών 115

4.10.6.9. Η έκθεση του Διομήδη Σαρακωμένου το 1891 117

4.10.6.10. Ο παραγκωνισμός του Γενναδίου και ο διορισμός του Αποστολόπουλου στην Τριαναφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών 118

4.10.6.11. Έριδες, αντιπαλότητες και η τελική σύγκρουση στη Σχολή Αθηνών το 1893 121

4.10.6.12. Η απομάκρυνση του Γενναδίου από την Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών το 1893 και η κατάσταση των γεωργικών σχολών (1893-1894) 126

4.10.6.13. Οι συζητήσεις για τα Γεωργικά Σχολεία το 1895 127

4.10.6.14. Η Τριανταφυλλίδειος Γεωργική Σχολή Αθηνών την περίοδο 1894-1896 128

4.10.7. Τα προβλήματα της ελληνικής σταφίδας και ο περονόσπορος των αμπελώνων 129

4.10.8. Η αναγνώριση από επιστημονικούς φορείς του εξωτερικού και η αμφισβήτηση στο εσωτερικό 131

4.10.9. Το σταφιδικό ζήτημα στην κρισιμότερη φάση του 133

4.10.10. Η υποβολή της παραίτησης του Γενναδίου από το Τμήμα Γεωργίας εν μέσω τιμών και διακρίσεων από το εξωτερικό.....134

Κεφάλαιο 5. Η πρόσκληση των Βρετανών προς τον Γεννάδιο.....141

5.1. Η εξασφάλιση των υπηρεσιών του Γενναδίου για την αξιολόγηση της κατάστασης της γεωργίας στο νησί.....142

5.2. Η κάθοδος του Γενναδίου στο νησί και η *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας* 147

5.2.1. Το πρώτο μέρος της Έκθεσης.....148

5.2.1.1. Αμπελουργία.....149

5.2.1.2. Δημητριακά.....162

5.2.1.3. Κερατέα.....176

5.2.1.4. Σηροτροφία.....186

5.2.2. Το δεύτερο μέρος της Έκθεσης.....193

5.2.2.1. Προϊόντα μεγάλης καλλιέργειας.....193

5.2.2.1.1. *Όσπρια*.....193

5.2.2.1.2. *Βαμβάκι*.....195

5.2.2.1.3. *Σήσαμον, λινόσπορος, γλυκάνισον*.....199

5.2.2.2. Προϊόντα ειδικής καλλιέργειας.....200

5.2.2.2.1. *Ελαία*.....200

5.2.2.2.2. *Εσπεριδοειδή*.....210

5.2.2.2.3. *Μορέα*.....216

5.2.2.2.4. *Ακρόδρυα και οπωροφόρα*.....217

5.2.2.2.5. *Ερυθρόδανον, κολοκυνθίς, λαχανικά*.....227

5.2.2.3. Καλλιέργεια νέων προϊόντων.....232

5.2.2.3.1. Καπνός.....233

5.2.2.3.2. Τουμπεκίον.....234

5.2.2.3.3. Ινδικόν.....236

5.2.2.3.4. Μαστίχη.....239

5.2.2.3.5. *Βρίζα*.....241
5.2.2.3.6. *Κρότων και άρραχις*.....244
5.2.2.3.7. *Μελάνθιον, κορίαννον, κύμινον, μάραθρον*.....247
5.2.2.3.8. *Καστανέα, πιστακία*.....250
5.2.2.3.9. *Λυκίσκος, πύρεθρον, ίρις*.....252
5.2.2.3.10. Φυτά που παράγουν *αιθέρια έλαια*.....258
5.2.3. Το τρίτο μέρος της Έκθεσης.....266
5.2.3.1. Η γεωργική μόρφωση των αγροτών της Κύπρου.....266
5.2.3.2. Ασθένειες των φυτών της Κύπρου.....273
5.2.3.2.1. Παράσιτα της αμπέλου.....277
5.3. Η επιστροφή του Γενναδίου στην Ελλάδα μετά την υποβολή της έκθεσης...320
5.4. Η αξιοποίηση της έκθεσης του Γενναδίου από τους Βρετανούς.....323
5.5. Οι ενέργειες του Patrick Geddes για αξιοποίηση της έκθεσης του Γενναδίου.....325
5.6. Οι αντιδράσεις στην Κύπρο στα σχέδια του Geddes.....341
Κεφάλαιο 6. Ο Παναγιώτης Γεννάδιος ως ο πρώτος διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου (1896-1904).....346
6.1. Η κατάσταση της γεωργίας και η φορολόγηση των γεωργών.....346
6.2. Η ίδρυση του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου.....356
6.3. Ο διορισμός του Γενναδίου ως του πρώτου Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας.....359
6.4. Η προσέγγιση των γεωργών, η εισαγωγή γεωργικών βελτιώσεων και οι αντιδράσεις.....366
6.5. Γεωργικό Συμβούλιο: Οι ενέργειες του Γενναδίου για την αναβάθμιση της γεωργίας.....374
6.6. Έργα και δράσεις του Γενναδίου για την ορθολογιστική ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί.....379
6.6.1. Γεωργικά εργαλεία και μηχανές.....380

6.6.1.1. Το νέον κυπριακόν άροτρον 380
6.6.1.2. Θεριστικές και αλωνιστικές μηχανές 386
6.6.1.3. Χορτοσυλλεκτικές, σποροκαθαριστικές, χορτοκοπτικές και εκκοκκιστικές μηχανές 390
6.6.1.4. Γεωργικά και κηπουρικά εργαλεία 391
6.6.2. *Δενδροκομεία* 393
6.6.2.1. Τα Δενδροκομεία Λευκωσίας, Λάρνακας, Λεμεσού, Πεδουλά και Κοντέας 393
6.6.2.2. Η ίδρυση του Δενδροκομείου Μόρφου και η σημασία του για την ανάπτυξη της περιοχής 401
6.6.3. Η *Πειραματική Έπαυλη Αθαλάσσης* 403
6.6.4. Δημητριακά, λεπτοί σπόροι και όσπρια 405
6.6.5. Κτηνοτροφικά φυτά 410
6.6.6. Κλωστικά φυτά 417
6.6.7. *Ελαία, μορέα, εσπεριδοειδή, άμπελος* 425
6.6.8. Λαχανικά, ακρόδρυα και οπωροφόρα 442
6.6.9. Δεψικές και βαφικές φυσικές ουσίες 449
6.6.10. Ποικίλα προϊόντα αυτοφυών φυτών 452
6.6.11. Αιθέρια έλαια και κιτρικό οξύ 456
6.6.12. *Σαραθροποιία, ψαθοποιία* και *κοφινοποιία* 461
6.6.13. Σηροτροφία 465
6.6.14. Καπνοκαλλιέργεια 469
6.6.15. Κτηνοτροφία 471
6.6.16. Γαλακτοκομία, πτηνοτροφία και μελισσοκομία 478
6.6.17. Λιπάσματα 485
6.6.18. Ζωικά και φυτικά παράσιτα και νόσοι των φυτών 489
6.6.19. Ιθαγενή και εξωτικά φυτά της Κύπρου 490
6.6.20. Εξωτικά φυτά που εισήχθησαν στην Κύπρο 490

6.6.21. Ζώα της Κύπρου 491
6.6.22. Το πρόβλημα της άρδευσης και η διατήρηση παραγωγικών δέντρων ... 494
6.6.23. Η ανάπτυξη της σπογγαλιείας 500
6.6.24. Συμβούλιο Δασών: η προστασία των δασών της Κύπρου 502
6.6.25. Χορήγηση δανείων και χρηματικών κινήτρων στους γεωργούς 505
6.6.26. *Η Κυπριακή Εφημερίς* 507
6.6.27. Δημιουργία σχολικών κήπων 509
6.6.28. Διοργάνωση Γεωργικών Εκθέσεων – συμμετοχή σε διεθνείς εκθέσεις. 512
6.6.29. Εκπαίδευση και επιμόρφωση νέων γεωπόνων 515
6.6.30. Η δράση του Γενναδίου ως μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου 515
6.7. Οι παρακαταθήκες του Γενναδίου για τη γεωργία της Κύπρου 522
6.8. Η παραίτηση 524
Κεφάλαιο 7. Η επιστροφή στην Ελλάδα και η επικέντρωση στο συγγραφικό του έργο 528
7.1. Ο διορισμός του Γενναδίου ως διευθυντή του Γεωργικού Σταθμού Αττικής. 528
7.2. Διπλώματα και τιμητικές διακρίσεις 529
7.3. Η έκδοση του *Φυτολογικού λεξικού* 529
7.4. Η μυστική διαθήκη 532
7.5. Το τέλος μιας αξιόλογης πορείας 538
Συμπεράσματα 541
Α. Αδημοσίευτες πηγές 558
Η. Δημοσιευμένες πηγές και βοηθήματα 584
Παραρτήματα 589
Παράρτημα 1: Ζωικά και φυτικά παράσιτα και νόσοι των καλλιεργούμενων φυτών και των προϊόντων τους στην Κύπρο 590
Παράρτημα 2: Καλλιεργούμενα εξωτικά φυτά στην Κύπρο 597

Παράρτημα 3: *Κατάλογος των κοινοτέρων ζώων της Κύπρου ως και τινών τα οποία αναφέρεται ότι υπήρχον άλλοτε εν τη νήσω* 606
Παράρτημα 4: Έγγραφα 610
Παράρτημα 5: Πίνακες και διαγράμματα 615
Παράρτημα 6: Φωτογραφίες 626
Παράρτημα 7: Εκδόσεις Παναγιώτη Γενναδίου 630
Παράρτημα 8: Μηχανήματα και εργαλεία 633
Ευρετήριο ονομάτων και ιστορικών προσώπων 635

Κατάλογος διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1: Φορολογία αγροτικού πληθυσμού (1896-1897) σε ποσοστά ανά είδος φορολογίας....350
Διάγραμμα 2: Δαπάνες οικονομικού έτους 1896-1897 352
Διάγραμμα 3: Δαπάνες οικονομικού έτους 1896-1897 σε ποσοστά 353
Διάγραμμα 4: Δαπάνες Τμήματος Γεωργίας και Τμήματος Δασών για την περίοδο 1897-1905 355
Διάγραμμα 5: Παραγωγή δημητριακών στην Κύπρο 1892-1902....615
Διάγραμμα 6: Εισαγωγές και εξαγωγές δημητριακών 1892-1902 618
Διάγραμμα 7: Εισαγωγές και εξαγωγές αλευριού, οσπρίων και ζωοτροφών 1892-1902 618
Διάγραμμα 8: Έσοδα από τη λειτουργία των δενδροκομείων 1899-1903 619
Διάγραμμα 9: Εξαγωγές κυπριακού βαμβακιού για την περίοδο 1895-1902....620
Διάγραμμα 10: Κατάσταση βροχόπτωσης ανά πόλη 1892-1902 621
Διάγραμμα 11: Συνολική βροχόπτωση στην Κύπρο 1896-1902....622
Διάγραμμα 12: Έσοδα και έξοδα του Τμήματος Γεωργίας 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903 624
Διάγραμμα 13: Ανάλυση εσόδων Τμήματος Γεωργίας 1902-1903....624
Διάγραμμα 14: Έξοδα Γεωργικού Συμβουλίου 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903 625

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1: Συστατική επιστολή του Πρύτανη του Illinois Industrial University, John Milton Gregory, για τον Γεννάδιο 610
Εικόνα 2: Συστατική επιστολή του Καθηγητή A. P. S. Stuart του Illinois Industrial University για τον Γεννάδιο....611
Εικόνα 3: Η πρώτη σελίδα των Πρακτικών της συνεδριάσεως του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών της 18 Απριλίου 1920 για την επικύρωση της διαθήκης του Παναγιώτη Γ. Γενναδίου 612
Εικόνα 4: Ληξιαρχική πράξη αποβιώσεως Παναγιώτη Γενναδίου 614
Εικόνα 5: Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου, όπως υποβλήθηκε για εγγραφή στο Illinois Industrial University....626

Εικόνα 6: Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου με τη μητέρα του Αρτέμιδα και τον αδελφό του Ιωάννη (καθήμενος) 627
Εικόνα 7: Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου (όρθιος στα αριστερά) με τον αδελφό του Ιωάννη (καθήμενος στα δεξιά) 628
Εικόνα 8: Ο τάφος του Παναγιώτη Γενναδίου στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών 629
Εικόνα 9: Η πρώτη έκδοση της Κυπριακής Εφημερίδος στις 6 Ιανουαρίου 1904 630
Εικόνα 10: Η πρώτη έκδοση της Ελληνικής Γεωργίας 631
Εικόνα 11: Η πρώτη έκδοση του Φυτολογικού Λεξικού 632
Εικόνα 12: Το νέον κυπριακόν άροτρον 633
Εικόνα 13: Άροτρον βραχέως ρυμού και δύο χειρολαβών 633
Εικόνα 14: Απλή αλωνιστική μηχανή της εταιρείας Ransomes, Sims & Jefferies Ltd. 634
Εικόνα 15: Ατμοκίνητη αλωνιστική μηχανή της εταιρείας Ransomes, Sims & Jefferies Ltd. 634

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: Φορολογία του αγροτικού πληθυσμού (1896-1897).....350
Πίνακας 2: Κυβερνητικές δαπάνες οικονομικού έτους 1896-1897.....351
Πίνακας 3: Δαπάνες Τμήματος Δασών και Τμήματος Γεωργίας για τα οικονομικά έτη 1897-1905.....354
Πίνακας 4: Νόσοι και εχθροί των σιτηρών.....591
Πίνακας 5: Νόσοι και εχθροί της κερατέας.....592
Πίνακας 6: Νόσοι και εχθροί της ελαίας.....593
Πίνακας 7: Νόσοι και εχθροί των εσπεριδοειδών.....593
Πίνακας 8: Νόσοι και εχθροί διαφόρων καρποφόρων δένδρων.....594
Πίνακας 9: Νόσοι και εχθροί της αμπέλου.....595
Πίνακας 10: Εχθροί ποικίλων προϊόντων.....595
Πίνακας 11: Εχθροί των λαχανικών.....596
Πίνακας 12: Καλλιεργούμενα εξωτικά φυτά στην Κύπρο.....605
Πίνακας 13: Μαστοφόρα της Κύπρου.....608
Πίνακας 14: Θαλάσσια μαστοφόρα.....609
Πίνακας 15: Παραγωγή δημητριακών στην Κύπρο 1892-1902.....615
Πίνακας 16:Εισαγωγές και εξαγωγές δημητριακών, αλευριού, οσπρίων και ζωοτροφών 1892-1902.....616
Πίνακας 17: Η λειτουργία των δενδροκομείων στην Κύπρο 1899-1903.....617
Πίνακας 18: Εξαγωγές κυπριακού βαμβακιού για την περίοδο 1895-1902.....619
Πίνακας 19: Βροχόπτωση ανά πόλη 1892-1902.....621
Πίνακας 20: Κατάσταση συνολικής βροχόπτωσης 1896-1902.....622
Πίνακας 21: Έσοδα και έξοδα του Τμήματος Γεωργίας 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903.....623
Πίνακας 22: Έξοδα του Γεωργικού Συμβουλίου 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903.....625

Χρονολόγιο

Α΄: Παναγιώτης Γεωργίου Γεννάδιος (1847-1917)

19 Σεπτεμβρίου 1847 (;)

Γέννηση του Παναγιώτη Γενναδίου στην Αθήνα. Γονείς του ο Γεώργιος Γεννάδιος (1786-1854) και η Άρτεμις Προκοπίου Μπενιζέλου (1811-1884).

8 Μαΐου 1848

Βάπτιση στην Ιερά Μονή της Καισαριανής, με την οποία συνδέεται ιστορικά ο οίκος των Μπενιζέλων, από τον οποίο κατάγεται η μητέρα του Άρτεμις Προκοπίου Μπενιζέλου.

12 Νοεμβρίου 1854

Πεθαίνει ο Γεώργιος Γεννάδιος στην Αθήνα και ενταφιάζεται στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Το βάρος της ανατροφής των 8 παιδιών της οικογένειας αναλαμβάνει η σύζυγός του Άρτεμις. Η οικογένεια αντιμετωπίζει σοβαρά οικονομικά προβλήματα, αφού δεν έχει οποιουσδήποτε πόρους.

1867-1870

Μεταβαίνει για σπουδές στη Γενεύη της Ελβετίας.

1870-1874

Μεταβαίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και σπουδάζει στο *Illinois Industrial University*.

10 Ιουλίου 1874

Αποκτά το πτυχίο Bachelor of Science (B.Sc.) in Agriculture από το *Illinois Industrial University* των ΗΠΑ.

1874-1877

Προσλαμβάνεται από τον Χρηστάκη Ζωγράφο ως Διευθυντής των κτημάτων του στη Θεσσαλία. Ο Ζωγράφος τού είχε παραχωρήσει διετή υποτροφία για τις σπουδές του στο *Illinois Industrial University*.

1877

Γίνεται μέλος της μυστικής επαναστατικής εταιρείας *Αδελφότης*. Αφήνει τη θέση του ως Διευθυντής των κτημάτων του Ζωγράφου στη Θεσσαλία και καταρτίζει ανταρτικό σώμα στα Ρεβένια, το οποίο συντηρεί για μήνες με δικές του δαπάνες.

1878

Επιστρέφει στην Αθήνα μετά την αποτυχία των ανταρτικών σωμάτων για επανάσταση στη Θεσσαλία.

1879

Διορίζεται καθηγητής της Φυσικής Ιστορίας στο Γυμνάσιο Πύργου. Ακολούθως, μετατίθεται στην Αθήνα και διορίζεται στα τρία Γυμνάσια της πρωτεύουσας και στο *Βαρβάκειον Λύκειον*.

1880

Διορίζεται Επιθεωρητής της Γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών. Αποκτά το Diplome Société Entomologique de France.

17 Ιουνίου 1882

Νυμφεύεται την Ελένη ή Όλια Μηλιώτη. Τον ίδιο χρόνο αναλαμβάνει τη διεύθυνση του *Δημοσίου Δενδροκομείου Αθηνών*.

10 Μαρτίου 1883

Γεννιέται η πρωτότοκη κόρη του Άρτεμις.

1884

Η Εθνική Ακαδημία της Γαλλίας τού απονέμει το *Diplome Academie Nationale* (Paris).

6 Μαρτίου 1884

Πεθαίνει η μητέρα του Άρτεμις Προκοπίου Μπενιζέλου στο Τζιούρτζιου της Ρουμανίας.

12 Μαΐου 1884

Βαφτίζεται η κόρη του Άρτεμις.

17 Ιουνίου 1884

Γεννιέται και βαφτίζεται την ίδια ημέρα, λόγω προβλημάτων υγείας, η δευτερότοκη κόρη του Αλεξάνδρα.

1 Ιανουαρίου 1885-31 Δεκεμβρίου 1896

Εκδίδει την 1η Ιανουαρίου 1885 το γεωργικό περιοδικό *Ελληνική Γεωργία* για την επιστημονική ενημέρωση όλων των ενδιαφερομένων για τα γεωργικά θέματα. Η έκδοσή της συνεχίζεται για 12 χρόνια και τερματίζεται τον Δεκέμβριο του 1896, αφού

τα καθήκοντά του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου και η παραμονή του στο νησί δεν τού επιτρέπουν τη συνέχιση της έκδοσής της.

1886

Ο Βασιλιάς των Ελλήνων Γεώργιος Α΄ τού απονέμει τον *Αργυρούν Σταυρόν του Τάγματος του Σωτήρος* και τιμητικό δίπλωμα.

2 Ιανουαρίου 1887

Διπλή τραγική απώλεια για τον Παναγιώτη Γεννάδιο, αφού λόγω πρόωρου τοκετού πεθαίνει η σύζυγός του Ελένη και το νεογέννητο παιδί του.

Σεπτέμβριος 1887

Διορίζεται Τμηματάρχης στο νεοσύστατο Τμήμα Γεωργίας στο υπουργείο των Εσωτερικών.

1888

Η Αρχαιολογική Εταιρεία της Αθήνας τού απονέμει το *Diploma of the Athens Archaeological Society*.

1889

Τού απονέμονται τιμητικά διπλώματα από το *Ordre National de la Legion d΄Honneur* κα το *Honorary Diploma – Paris International Exhibition*.

1888-1893

Αναλαμβάνει τη διεύθυνση του νεοϊδρυθέντος *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*.

1894

Παραιτείται από τη θέση του ως Τμηματάρχης Α΄ στο Τμήμα Γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών.

1895

Προσκαλείται από τις βρετανικές αρχές της Κύπρου, για να μελετήσει την κατάσταση της γεωργίας στο νησί και για να υποδείξει μέτρα για τη βελτίωσή της. Παραμένει στο νησί για τρεις μήνες από τον Μάρτιο μέχρι τον Μάιο και ακολούθως συντάσσει την τριμερή έκθεσή του με τίτλο *Περί της εν Κύπρω γεωργίας*.

1896-1904

Στις 18 Μαΐου 1896 αποδέχεται τη θέση του Διευθυντή του νεοσύστατου Τμήματος Γεωργίας στην Κύπρο, που τού προσφέρει η αγγλική κυβέρνηση. Ο επίσημος διορισμός του ανακοινώνεται στις 15 Νοεμβρίου 1896. Παραμένει στη θέση αυτή μέχρι τα τέλη του 1904.

14 Ιανουαρίου 1898

Η Βασίλισσα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας Βικτώρια τον διορίζει επίσημο μη εκλελεγμένο μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου για όσο χρόνο αυτός θα κατείχε τη θέση του Διευθυντή Γεωργίας.

4 Μαρτίου 1902

Επαναδιορίζεται από την Βασίλισσα Βικτώρια επίσημο μη εκλελεγμένο μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου για όσο χρόνο αυτός θα κατείχε τη θέση του Διευθυντή Γεωργίας.

6 Ιανουαρίου 1904

Εκδίδει την *Κυπριακή Εφημερίδα* (*Cyprus Journal*) με υπότιτλο *Μηνιαία Επιθεώρησις Γεωργίας, Βιομηχανίας και Αρχαιολογίας της Κύπρου*. Η εφημερίδα εκδίδεται στην ελληνική και αγγλική γλώσσα και μερικώς στην τουρκική.

1905

Μετά την υποβολή της παραίτησής του για λόγους υγείας από τη θέση του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, επιστρέφει στην Αθήνα, όπου ασχολείται κατά κύριο λόγο με το συγγραφικό του έργο.

16 Ιουλίου 1906

Παντρεύεται η κόρη του Άρτεμις τον γιατρό Μιχαήλ Μαγκάκη. Από τον γάμο τους αποκτούν τρία παιδιά, τον Νικόλαο, τον Παναγιώτη και τον Κωνσταντίνο.

1906-1908

Διορίζεται Διευθυντής του Γεωργικού Σταθμού Αττικής, όπου παραμένει μέχρι το 1908, όταν υποβάλλει την παραίτησή του. Ακολούθως, ασχολείται αποκλειστικά με τη συγγραφή άρθρων για την καθοδήγηση των αγροτών και τη συγγραφή πραγματειών.

1914

Εκδίδει το μοναδικό στο είδος του μέχρι τότε *Φυτολογικόν λεξικόν*, το οποίο αποτελεί προϊόν μελετών, ερευνών και εμπειριών 40 περίπου χρόνων.

26 Μαΐου 1914

Πεθαίνει σε ηλικία μόλις 29 χρονών η μικρότερη κόρη του Αλεξάνδρα.

14 Μαΐου 1916

Συντάσσει μυστική διαθήκη, στην οποία αφήνει ως γενικό κληρονόμο του την κόρη του Αρτέμιδα.

7 Δεκεμβρίου 1917

Πεθαίνει λόγω καρδιακού νοσήματος. Τελείται η κηδεία του στις 8 Δεκεμβρίου 1917 στον ιερό ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Αθήνα. Ενταφιάζεται στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών στον οικογενειακό τάφο Γενναδίου, όπου είχαν ταφεί προηγουμένως ο πατέρας του Γεώργιος Γεννάδιος, η σύζυγός του Ελένη και η κόρη του Αλεξάνδρα.

Β΄: Κυριότερες ιστορικές, πολιτικές και πολιτειακές εξελίξεις της ελληνικής και κυπριακής ιστορίας (1847-1917)

1853

Εκδίδεται η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, μαθητή του Γεωργίου Γενναδίου.

1853-1856

Κριμαϊκός πόλεμος. Δημιουργία αλυτρωτικών κινημάτων για την απελευθέρωση της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.

1854-1857

Ναυτικός αποκλεισμός και κατοχή του Πειραιά από την Αγγλία και τη Γαλλία, με στόχο να διασφαλίσουν την ελληνική ουδετερότητα στον Κριμαϊκό πόλεμο.

1862

Πραγματοποιείται φιλελεύθερη επανάσταση, η οποία υποχρεώνει σε έξωση τον Βασιλιά Όθωνα.

1862-1864

Πραγματοποιείται συντακτική συνέλευση (Β΄ Εθνοσυνέλευση), όπου ψηφίζεται σύνταγμα, θεσπίζοντας τη βασιλευόμενη δημοκρατία, καθώς και την καθολική ψηφοφορία των ανδρών. Ο πρίγκιπας Γουλιέλμος της Δανίας αναλαμβάνει ως Βασιλιάς της Ελλάδας με το όνομα Γεώργιος Α΄.

1864

Παραχωρούνται στην Ελλάδα τα Επτάνησα από τη Μεγάλη Βρετανία.

2 Μαρτίου 1865

Εκλέγεται πρωθυπουργός της Ελλάδας ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (1829-1889) και υπηρετεί στη θέση αυτή μέχρι τις 20 Οκτωβρίου 1865. Ακολούθως, εκλέγεται ξανά πρωθυπουργός τις περιόδους από τις 6 Νοεμβρίου 1865 μέχρι τις 13 Νοεμβρίου 1865, από τις 18 Δεκεμβρίου 1866 μέχρι τις 20 Δεκεμβρίου 1867, από τις 3 Δεκεμβρίου 1870 μέχρι τις 28 Οκτωβρίου 1871, από τις 15 Οκτωβρίου 1875 μέχρι τις 26 Νοεμβρίου 1876, από την 1η Δεκεμβρίου 1876 μέχρι τις 26 Φεβρουαρίου 1877, από τις 19 Μαΐου 1877 μέχρι τις 26 Μαΐου 1877, από τις 11 Ιανουαρίου 1878 μέχρι τις 21 Οκτωβρίου 1878, από τις 26 Οκτωβρίου 1878 μέχρι τις 10 Μαρτίου 1880 και από τις 13 Οκτωβρίου 1880 μέχρι τις 3 Μαρτίου 1882.

1866

Πραγματοποιείται επανάσταση στην Κρήτη.

1871

Διανέμονται οι εθνικές γαίες με βάση την Α΄ αγροτική μεταρρύθμιση.

27 Απριλίου 1875

Πρωθυπουργός της Ελλάδας αναλαμβάνει ο Χαρίλαος Τρικούπης (1832-1896) και παραμένει στη θέση αυτή μέχρι τις 15 Οκτωβρίου 1875. Θεσπίζεται από τον Τρικούπη η «αρχή της δεδηλωμένης». Ο Τρικούπης διετέλεσε επίσης πρωθυπουργός τις περιόδους 27 Απριλίου 1875 μέχρι 15 Οκτωβρίου 1875, 21 Οκτωβρίου 1878 μέχρι 16 Οκτωβρίου 1878, 10 Μαρτίου 1880 μέχρι 13 Οκτωβρίου 1880, 9 Μαΐου 1886 μέχρι 14 Οκτωβρίου 1890 και 30 Οκτωβρίου 1893 μέχρι 12 Ιανουαρίου 1895.

1875-1878

Κρίση ανατολικού ζητήματος με εξεγέρσεις στα Βαλκάνια και τους πολέμους Ρωσίας-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Σερβίας- Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

1878

Πραγματοποιείται το Συνέδριο του Βερολίνου, στο οποίο, μεταξύ άλλων, προβλέπεται η απόδοση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, ενώ τίθεται η Κύπρος υπό τη διοίκηση της Μεγάλης Βρετανίας.

1879

Παύει ο αποκλεισμός της Ελλάδας από τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια και τον διεθνή δανεισμό, που της είχε επιβληθεί από την περίοδο της ίδρυσης του ελληνικού κράτους λόγω του μη έγκαιρου διακανονισμού των δανείων που έλαβε η χώρα κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Ο αποκλεισμός είχε διατηρηθεί λόγω των δύο πτωχεύσεων της Ελλάδας το 1826 και το 1843.

1881

Ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας στο ελληνικό κράτος.

18 Φεβρουαρίου 1892

Εκλέγεται πρωθυπουργός ο Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος και υπηρετεί στη θέση αυτή μέχρι τις 10 Ιουνίου 1892.

5 Απριλίου 1892

Ο Sir Walter Joseph Sendall (1832-1904) διορίζεται αρμοστής της Κύπρου, θέση στην οποία υπηρετεί μέχρι τις 23 Απριλίου 1898.

1893

Πτώχευση της Ελλάδας και αναστολή της πληρωμής των εξωτερικών δανείων της χώρας.

1896

Πραγματοποιούνται στην Αθήνα οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες.

1896-1898

Επανάσταση στην Κρήτη το 1896 έχει ως αποτέλεσμα τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, όπου ηττάται η Ελλάδα. Δημιουργείται η αυτόνομη Κρητική Πολιτεία.

1897

Ελληνοτουρκικός πόλεμος. Επιβάλλεται Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος στην Ελλάδα.

23 Απριλίου 1898

Διορίζεται αρμοστής της Κύπρου ο Sir William Frederick Haynes Smith (1839-1928). Υπηρετεί στη θέση αυτή μέχρι τις 17 Οκτωβρίου 1904.

1904-1908

Πραγματοποιείται ο ένοπλος Μακεδονικός Αγώνας.

17 Οκτωβρίου 1904

Διορίζεται αρμοστής της Κύπρου ο Sir Charles Anthony King-Harman (1851-1939) και υπηρετεί στη θέση αυτή μέχρι τις 12 Οκτωβρίου 1911.

1909

Στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί. Ζητείται από τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αναλάβει τη διακυβέρνηση της Ελλάδας.

6 Οκτωβρίου 1910

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936) ιδρύει το κόμμα των Φιλελευθέρων, κερδίζει τις εκλογές και γίνεται πρωθυπουργός. Υπηρετεί στη θέση του πρωθυπουργού τις περιόδους από τις 6 Οκτωβρίου 1910 μέχρι τις 25 Φεβρουαρίου 1915, από τις 10 Αυγούστου 1915 μέχρι τις 24 Σεπτεμβρίου 1915, από τις 14 Ιουνίου 1917 μέχρι τις 4 Νοεμβρίου 1920, από τις 11 Ιανουαρίου 1924 μέχρι τις 6 Φεβρουαρίου 1924, από τις 4 Ιουλίου 1928 μέχρι τις 26 Μαΐου 1932 και από τις 16 Ιανουαρίου 1933 μέχρι τις 6 Μαρτίου 1933. Ξεσπούν αγροτικές ταραχές στη Θεσσαλία (Κιλελέρ).

1911

Ψηφίζεται νέο σύνταγμα της Ελλάδας, με το οποία αναθεωρείται το σύνταγμα του 1864 χωρίς, όμως, ουσιαστικές αλλαγές, αλλά κυρίως με φιλελεύθερες τροποποιήσεις.

1912

Προσάρτηση των Δωδεκανήσων από την Ιταλία.

1912-1913

Βαλκανικοί πόλεμοι. Τον Αύγουστο του 1913 συνομολογείται η Συνθήκη του Βουκουρεστίου, βάσει της οποίας προσαρτώνται η νότια Μακεδονία και η Ήπειρος στην Ελλάδα, ενώ η Μακεδονία διαμοιράζεται ανάμεσα στην Ελλάδα, στη Βουλγαρία και στη Σερβία. Αποδίδονται de facto στην Ελλάδα τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου.

Μάρτιος 1913

Ο Βασιλιάς Γεώργιος Α΄ δολοφονείται στη Θεσσαλονίκη και τον διαδέχεται ο γιος του, Κωνσταντίνος Α΄.

1914

Αρχίζει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

1915

Ο Βενιζέλος παραιτείται λόγω της διαφωνίας του με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αρχίζει η περίοδος του εθνικού διχασμού μεταξύ των βασιλικών και των βενιζελικών.

1916

Αναπτύσσεται το βενιζελικό κίνημα που οδηγεί στη δημιουργία του «κράτους της Θεσσαλονίκης» και η Ελλάδα συμμετέχει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Η

Αγγλία και η Γαλλία προχωρούν σε αποκλεισμό του «κράτους των Αθηνών» του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄.

1917

Πραγματοποιείται η Β΄ αγροτική μεταρρύθμιση. Ψηφίζονται νόμοι που προνοούν την απαλλοτρίωση των μεγάλων ιδιοκτησιών στην περιοχή των νέων χωρών. Ουσιαστικά, όμως, η διαδικασία θα υλοποιηθεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, που εγκαταλείπει την Ελλάδα, διαδέχεται ο Αλέξανδρος, δευτερότοκος γιός του. Η Ελλάδα ενοποιείται και πάλι με την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα.

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή

Παρά το γεγονός ότι ο Παναγιώτης Γεννάδιος αποτελεί μια σημαντική προσωπικότητα, που συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην εδραίωση και ανάπτυξη της γεωργίας τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα, ουσιαστικά πέραν κάποιων μεμονωμένων βιογραφικών αναφορών και στοιχείων, δεν υπάρχει μια ολοκληρωμένη βιογραφία για το πρόσωπό του. Ειδικότερα, μια απόπειρα να γράψει τα βασικά βιογραφικά του στοιχεία έκανε ο Ιωάννης Γεννάδιος, αδελφός του Παναγιώτη Γενναδίου (Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*). Ακόμη, για την περίοδο των φοιτητικών του χρόνων στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής έχει γράψει ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής (Χαράλαμπος Μπακιρτζής, «Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος Τα χρόνια των σπουδών στην Αμερική (1870-1874)», στο: *Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας και η αγροτική ύπαιθρος*, Υπουργείο Γεωργίας, Αγροτικής Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 2016, σ. 31-46). Υπάρχουν δε άλλες μεμονωμένες αναφορές για κάποιες περιόδους της ζωής του Γενναδίου, όπως αυτές του Δημήτριου Ζωγράφου (Δημήτριος Ζωγράφος, *Ιστορία της παρ΄ ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως*, τόμ. Α΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937), του Φίλιου Ζαννέτου (Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερον*, τόμοι Β΄ και Γ΄, Εκδόσεις Φιλοκαλίας, Λάρνακα 1911 και 1912), καθώς και στις διδακτορικές διατριβές της Μαριάννας Χριστοπούλου (Μαριάννα Χριστοπούλου, *Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας (1871-1918)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012) και της Φωτεινής Λέκκα (Φωτεινή Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898). Η επιχειρηματική περιπέτεια ενός διάσημου αγνώστου ομογενή της Κωνσταντινούπολης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2016).

Φιλοδοξία της παρούσας διατριβής είναι να καλύψει το βιβλιογραφικό κενό για τη ζωή και το έργο του Παναγιώτη Γενναδίου. Στόχος είναι να αναδειχθεί η ζωή, η δράση και η πολύπλευρη προσωπικότητα του Γενναδίου καθώς και η προσφορά του προς την Κύπρο ως ο θεμελιωτής της γεωργίας στο νησί.

Στο πλαίσιο αυτό, στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής παρουσιάζεται η οικογένεια Γενναδίου, όπου δεσπόζει η ηγετική μορφή του «Μεγάλου Διδασκάλου του Γένους» Γεωργίου Γενναδίου. Οι αρχές και τα ιδανικά που πρέσβευε, καθώς και η

κοινωνική και εθνική του δράση επηρέασαν και διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα όλων των μελών της οικογένειας. Στο κεφάλαιο εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο ο θάνατος του Γεωργίου Γενναδίου το 1854 επηρέασε τη σύζυγο και τα παιδιά της οικογένειας. Ειδικότερα, για τον Παναγιώτη Γεννάδιο αναδεικνύονται τα πρώτα δύσκολα παιδικά του χρόνια και το πώς η απώλεια του πατέρα του επηρέασε καθοριστικά ολόκληρη τη ζωή του.

Ακολούθως, στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μετάβαση του Γενναδίου στην Ελβετία για σπουδές, οι σχέσεις με τους Καθηγητές του και η εκεί εθνική του δράση, μέσω της αρθρογραφίας του στη εφημερίδα *Suisse Radicale*. Στη συνέχεια παρουσιάζεται και αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο οι σπουδές του στο *Illinois Industrial University* διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα και τη φιλοσοφία του, μέσα σε ένα πλαίσιο σκληρής δουλειάς, έρευνας, πειραμάτων και ακαδημαϊκών επιτυχιών και αναγνώρισης από διεθνείς επιστημονικούς φορείς. Παράλληλα, αναδεικνύονται τα εθνικά ιδεώδη που πρέσβευε, η νοσταλγία και η αγάπη του για την Ελλάδα καθώς και η προσπάθεια απόκτησης πρακτικής εργασιακής εμπειρίας, με στόχο να προσφέρει αποτελεσματικά στη συνέχεια στην ανάπτυξη της γεωργίας στην ιδιαίτερή του πατρίδα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο περιγράφεται και αναλύεται η σταδιοδρομία του Γενναδίου στην Ελλάδα, εν μέσω ερίδων, προκλήσεων, αλλά και προοπτικών. Δίνονται, ακόμη, στοιχεία για την παραμονή του Γενναδίου στη Θεσσαλία, για την εκεί επιστασία των κτημάτων του Χρηστάκη Ζωγράφου (1820-1898), καθώς και την εμπλοκή του στα επαναστατικά κινήματα της περιοχής με τη δημιουργία αντάρτικου σώματος το οποίο συντηρούσε με δικούς του πόρους. Ακόμη, περιγράφεται η επιστροφή του στην Αθήνα, η προσπάθεια που κατέβαλλε για διαφώτιση των γεωργών για αγροτικά ζητήματα, ο διορισμός του ως Καθηγητής στον Πύργο και ακολούθως στα Γυμνάσια της Αθήνας. Παρουσιάζονται, επίσης, οι αποστολές του στην επαρχία για την καταπολέμηση των γεωργικών νόσων, αλλά και ο διορισμός του ως Έφορος του *Δημοσίου Δενδροκομείου* όπως και το αξιόλογο έργο που πραγματοποίησε εκεί. Επιπρόσθετα, αναδεικνύεται η εμπλοκή του στην ίδρυση και λειτουργία των *Τριανταφυλλίδειων Γεωργικών Σχολείων* και ο διορισμός του ως προσωρινού Διευθυντή του *Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*. Τέλος, καταγράφονται και αναλύονται οι αντιπαλότητες και οι συγκρούσεις που επισκιάζουν το πολύπλευρο ποιοτικά και ποσοτικά έργο του Γενναδίου στη Σχολή και οδηγούν στην απομάκρυνσή του από τη διεύθυνση της Σχολής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η πρόσκληση που απηύθυναν οι Βρετανοί προς τον Γεννάδιο για τη μελέτη και αξιολόγηση της κατάστασης της γεωργίας στην Κύπρο, ενώ αναλύεται παράλληλα η τριμερής έκθεση που ετοίμασε ο Γεννάδιος με τον τίτλο *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*. Παρουσιάζονται, επίσης, τα σχέδια του Patrick Geddes για την αξιοποίηση της έκθεσης του Γενναδίου, η δράση της εταιρείας του *The Eastern and Colonial Association*, για την εφαρμογή του σχεδίου *Cyprus plan* ή *Cyprus project* καθώς και οι έντονες αντιδράσεις που προκάλεσαν τα σχέδια και οι προθέσεις του Geddes για την Κύπρο.

Στη συνέχεια, στο έκτο κεφάλαιο αναδεικνύεται η δράση του Παναγιώτη Γενναδίου ως του πρώτου Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου την περίοδο 1896-1904. Γίνεται εκτενής αναφορά στην κατάσταση της γεωργίας και στη φορολόγηση των γεωργών, στις ενέργειες του Γενναδίου για την αναβάθμιση της γεωργίας μέσω του Γεωργικού Συμβουλίου, καθώς και στα έργα και τις δράσεις του, που περιλαμβάνουν την ίδρυση δενδροκομείων, την εισαγωγή γεωργικών εργαλείων και μηχανών, τις καλλιέργειες που αναπτύχθηκαν στο νησί, την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, της σπογγαλιείας, τα αρδευτικά έργα στην Κύπρο, την προστασία των δασών, τα χρηματικά και άλλα κίνητρα προς τους γεωργούς, τη δημιουργία σχολικών κήπων, τη διοργάνωση Γεωργικών Εκθέσεων, καθώς και τη συμμετοχή σε διεθνείς εκθέσεις. Γίνεται, επίσης, αναφορά στην έκδοση της *Κυπριακής Εφημερίδας*, στην εκπαίδευση και επιμόρφωση νέων γεωπόνων, καθώς και στη δράση του Γενναδίου ως μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου.

Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο περιγράφεται η επιστροφή του στην Ελλάδα και η επικέντρωσή του στο συγγραφικό του έργο. Ειδική μνεία γίνεται για την έκδοση του *Φυτολογικού Λεξικού*, μιας πρωτοπόρας έκδοσης για την εποχή. Εξετάζεται, επίσης, η μυστική διαθήκη που συνέταξε ο Γεννάδιος, μέσα από την οποία αναδεικνύονται τα προσωπικά του χαρακτηριστικά, η μεγάλη προσήλωσή του στα εθνικά ιδεώδη και η αγάπη του για την πατρίδα.

Η διάρθρωση των κεφαλαίων της διατριβής έγινε κατά χρονολογική βάση, με ορόσημο τις πιο σημαντικές περιόδους της ζωής του Γενναδίου, δηλαδή τα πρώτα χρόνια της ζωής του (1847-1866), τις καθοριστικές σπουδές του στην Ελβετία και στις ΗΠΑ (1867-1874), τη σταδιοδρομία του στην Ελλάδα (1874-1894), την πρόσκληση των Βρετανών προς τον Γεννάδιο για τη μελέτη και αξιολόγηση της γεωργίας στο νησί (1895), την υπηρεσία του ως ο πρώτος Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου

(1896-1904) και την επιστροφή του στην Ελλάδα μέχρι και τον θάνατό του (1905-1917).

Για τους σκοπούς της έρευνας της παρούσας διατριβής, έχει μελετηθεί σημαντικός αριθμός αρχείων. Ειδικότερα, έχουν μελετηθεί σχετικά έγγραφα στα Κρατικά Αρχεία της Γενεύης (Archives d΄Etat de Genève), στα Αρχεία του University of Illinois at Urbana-Champaign (The University of Illinois at Urbana-Champaign Archives), στο Αρχείο του Δήμου Αθηναίων, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Ελλάδα, στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου, στο Αρχείο του Patrick Geddes που βρίσκεται στα Αρχεία του Πανεπιστημίου Strathclyde της Σκωτίας (University of Strathclyde Archives and Special Collections) και στο αρχείο-συλλογή του Κωνσταντίνου Μαγκάκη που βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στην Αθήνα (Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη). Έχει, επίσης, μελετηθεί εκτεταμένα το Κληροδότημα του Παναγιώτη Γενναδίου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (Εθνική Βιβλιοθήκη, *Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου*).

Ακόμη, έχουν μελετηθεί και αξιοποιηθεί επίσημες εκδόσεις που καλύπτουν την υπό εξέταση περίοδο, όπως η επίσημη εφημερίδα του Ελληνικού Βασιλείου (*Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*), η *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, οι Ετήσιες Εκθέσεις του Γενναδίου για το Τμήμα Γεωργίας (*Department of Agriculture. Annual Report*), η *Έκθεσις περί της λειτουργίας του παρά τη εν Κύπρω Αγγλική Κυβερνήσει Γεωργικού Τμήματος όπερ διηύθυνεν ο Π.Γ. Γεννάδιος από του 1896 μέχρι τέλους του 1904*, οι Ετήσιες Εκθέσεις του Αρμοστή (*Cyprus Annual Reports*), η επίσημη εφημερίδα της κυβέρνησης (*The Cyprus Gazette*), τα Πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου καθώς και οι *Κυανές Βίβλοι* (*Cyprus Blue Books*). Ακόμη έχει μελετηθεί επισταμένως το πλούσιο συγγραφικό έργο του Γενναδίου από το οποίο έχει αντληθεί πολύτιμο υλικό.

Πέραν του αρχειακού υλικού, μελετήθηκε ο κυπριακός, ο ελλαδικός και ο βρετανικός Τύπος της εποχής. Αντίθετα, δεν κατέστη δυνατό να μελετηθεί ο τουρκοκυπριακός τύπος, αφενός λόγω της απουσίας μιας ολοκληρωμένης συλλογής τουρκικών εφημερίδων στην Κύπρο και αφετέρου λόγω της έκδοσης των εφημερίδων αυτών στην οθωμανική γραφή. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η αναγραφή των ημερομηνιών των εφημερίδων στη διατριβή έγινε ακριβώς όπως αυτή αναγράφεται στις εφημερίδες. Κάποιες εφημερίδες χρησιμοποιούν μόνο το παλιό ημερολόγιο, το οποίο ήταν σε ισχύ στην Κύπρο μέχρι τις 9 Μαρτίου του 1924, ενώ κάποιες άλλες

φέρουν και τις δύο ημερομηνίες, με βάση το παλιό ιουλιανό ημερολόγιο και το νεότερο γρηγοριανό. Αντίθετα, όλα τα βρετανικά έγγραφα φέρουν ημερομηνία με βάση το γρηγοριανό ημερολόγιο.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι στη διατριβή τα ονόματα των φυτών, των δέντρων, των ζώων και ευρύτερα των γεωργικών όρων, μεθόδων και διαδικασιών καταγράφονται με βάση, κυρίως, τον τρόπο διατύπωσής τους από τον Παναγιώτη Γεννάδιο, δηλαδή με τη χρήση αρχαΐζουσας ή καθαρεύουσας γλώσσας, με την επιστημονική ορολογία τους στη λατινική γλώσσα, την ξενόγλωσση ονομασία τους ή ακόμη, και την απόδοσή τους στην κυπριακή διάλεκτο. Όσον αφορά την κυπριακή διάλεκτο, αυτή καταγράφεται όπως αποδίδεται στις εκδόσεις και στα χειρόγραφα του Γενναδίου.

Κεφάλαιο 2. Η οικογένεια Γενναδίου

2.1. Γεώργιος Γεννάδιος (1786-1854) και Άρτεμις Μπενιζέλου (1811-1884)

Πατέρας του Παναγιώτη Γενναδίου ήταν ο Γεώργιος Αναστασίου Γεννάδιος, ο οποίος γεννήθηκε στη Σηλυβρία της Θράκης το 1786, και ήταν λόγιος και μέγας διδάσκαλος, ενώ διετέλεσε μέλος της Φιλικής Εταιρείας.[1] Ο Γεώργιος καταγόταν από αρχαίο και επιφανή οίκο, ο οποίος κατά παράδοση αφιέρωνε ένα από τα μέλη του ανά γενεά στη διακονία της εκκλησίας. Μετά τον θάνατο του πατέρα του η οικογένεια του Γεώργιου επέστρεψε στα Δολιανά της Ηπείρου από τα οποία είχε εκπατριστεί, λόγω των διώξεων των Τούρκων. Στα Δολιανά διδάχθηκε τα πρώτα γράμματα, ενώ ακολούθως μετέβηκε στα Ιωάννινα, για να ολοκληρώσει τις σπουδές του.[2]

Το 1797 σε ηλικία έντεκα χρόνων ο Γεώργιος Γεννάδιος στάλθηκε στον θείο του στη Δακία, ο οποίος ήταν ηγούμενος σε ένα από τα ελληνικά μοναστήρια του Βουκουρεστίου. Ο θείος του μερίμνησε για τη συνέχιση των σπουδών του κοντά στον διδάσκαλο Λάμπρο Φωτιάδη (1752-1805). Το 1804 είχε ήδη συμπληρώσει τις σπουδές του και άρχισε να διδάσκει εκεί την ελληνική γλώσσα μέχρι και το 1809. Τότε, ένας πλούσιος Έλληνας από τη Δακία ζήτησε έναν παιδαγωγό, για να συνοδεύσει τα παιδιά του στη Λειψία. Αναλαμβάνοντας τα καθήκοντα αυτά, ο Γεώργιος αξιοποίησε την ευκαιρία που του δινόταν, για να συνεχίσει τις σπουδές του στη Γερμανία και ειδικότερα στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Λειψίας. Σύντομα, όμως, εγκατέλειψε την ιατρική, αφού απεχθανόταν το μάθημα της ανατομίας και συνέχισε τις σπουδές του στη φιλολογία.[3]

Με την ολοκλήρωση των σπουδών του επέστρεψε στο Βουκουρέστι το 1814 και διετέλεσε οικοδιδάσκαλος μέχρι το 1815. Τότε, ο Νεόφυτος Δούκας (1760-1845), ο οποίος ανέλαβε τη διεύθυνση της *Αυθεντικής Σχολής* διαδεχόμενος τον Φωτιάδη, προσέλαβε τον Γεώργιο ως βοηθό. Δίδαξε στη Σχολή μαζί με τον Κλωνάρη και τον Ιωάννη Μακρή, μεριμνώντας για την πνευματική ανέλιξη των μαθητών και

[1] Ο Ludwig Thiersch (Λουδοβίκος Θείρσιος, 1825-1909) φιλοτέχνησε πορτραίτο του Γεωργίου Γενναδίου το 1881. Το έργο λάδι σε μουσαμά, διαστάσεων 56 Χ 46,5 εκ., εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, βλ. Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, αρ. έργου 1623· Αριστείδης Κουδουνάρης, «Γεννάδιος Παναγιώτης», *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τόμ. Β΄, Λευκωσία [7]2018, σ. 91.

[2] Δημήτριος Μάργαρης, «Γεννάδιος Γεώργιος», στο: Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Εκδοτικός Οργανισμός «ο Φοίνιξ», Αθήνα [2]1956, σ. 199.

[3] Στο ίδιο.

ταυτόχρονα εμφυσώντας μέσω της διδασκαλίας touz, την αγάπη προς την υπόδουλη πατρίδα.[4]

Το 1817 αποφασίστηκε η σύσταση της *Ελληνικής Εμπορικής Σχολής* στην Οδησσό και τότε προσκλήθηκε από τον Ιωάννη Καποδίστρια (1776-1831), αρχικαγκελάριο της Ρωσικής Αυλής, και την ελληνική κοινότητα της πόλης, ώστε να αναλάβει την οργάνωση και ανάπτυξή της. Μαζί με τον συνδιδάσκαλο και φίλο του Μακρή πήγε στην Οδησσό, όπου οργάνωσε τη Σχολή και δίδαξε για τρία χρόνια, συνδεόμενος στενά με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη (1792-1828) και τον Καποδίστρια. Στη διάρκεια της παραμονής του στην Οδησσό, ο Γεννάδιος διακρίθηκε στην κοινωνία της πόλης και η προσωπικότητά του κυριάρχησε μεταξύ των εκεί Ελλήνων. Αποτέλεσε δε την ψυχή της Φιλικής Εταιρείας και τον εθνικά εμπνευσμένο κατηχητή του μέλλοντος του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος.[5]

Το 1820 ο Αλέξανδρος Κ. Σούτσος (1803-1863) ανέθεσε την αναδιοργάνωση της *Ελληνικής Σχολής Βουκουρεστίου* στον Γεώργιο. Αναλαμβάνοντας τα νέα του καθήκοντα, συνέχισε την πλούσια κοινωνική και εθνική δράση του στο πλαίσιο της οποίας, μεταξύ άλλων, αποφάσισε μαζί με τον Νεόφυτο Δούκα να ιδρύσουν γυμνάσιο στην Ήπειρο. Ταυτόχρονα, αξιοποιώντας τη θέση του επιδίωκε συστηματικά μέσω της διδασκαλίας του να μεταδίδει στους μαθητές του την αγάπη προς την πατρίδα, προπαρασκευάζοντάς τους παράλληλα για τον αγώνα υπέρ της ελευθερίας της Ελλάδας. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892) σχολιάζοντας την εθνική δράση του ανέφερε χαρακτηριστικά ότι η *Ελληνική Σχολή Βουκουρεστίου* υπό τη διεύθυνση του Γενναδίου αποτέλεσε τον δούρειο ίππο από τον οποίο βγήκαν οι ήρωες του Δραγατσανίου.[6]

Με την κήρυξη της Επανάστασης, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έστειλε τον Γεώργιο στην Τρανσυλβανία για τη συλλογή χρημάτων και πολεμοφοδίων. Μόλις έμαθε την αρνητική κατάληξη της επιχείρησης του Ιερού Λόχου στο Δραγατσάνι στις 7 Ιουνίου 1821, ο Γεώργιος υποχρεώθηκε να καταφύγει στη Ρωσία και από εκεί στη

[4] Μάργαρης, ό.π., σ. 199.
[5] Στην Οδησσό ο Γεννάδιος απέρριψε συνοικέσιο του ηγεμονικού οίκου Μουρούζη, για να πάρει ως σύζυγό του τη θυγατέρα του Μουρούζη, μια γυναίκα πλούσια, ωραία και πολύ μορφωμένη. Ο λόγος της απόρριψης πιθανώς να ήταν η επιθυμία του Γενναδίου να μην έχει οποιονδήποτε οικογενειακό δεσμό στη διάρκεια του Αγώνα, όπως επίσης και η θρησκευτική του κλίση, λόγω και της οικογενειακής παράδοσης, να υπηρετήσει την εκκλησία ως ιερέας, βλ. «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 276, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 841· Μάργαρης, ό.π., σ. 199.
[6] Μάργαρης, ό.π., σ. 199.

Λειψία, στη Γερμανία, όπου παρέμεινε μέχρι το 1824, συνεχίζοντας τις σπουδές του κοντά σε μεγάλους Γερμανούς Ελληνιστές καθηγητές. Τότε, εγκατέλειψε τις σπουδές του, για να επιστρέψει στην Ελλάδα και να βοηθήσει στον αγώνα.[7]

Στις 15 Αυγούστου 1824 έφθασε στο Ναύπλιο, όπου ανέλαβε να οργανώσει το *Κεντρικό Σχολείο* στο Άργος με εντολή του Γενικού Εφόρου της Παιδείας, Γρηγορίου Κωνσταντά (1758-1844). Τον Σεπτέμβριο του 1824 ο Γεννάδιος έλαβε πρόσκληση από τον Φαναριώτη λογοτέχνη και Έπαρχο Αθηνών, Παναγιώτη Σούτσο (1806-1868), για να μεταβεί στην Αθήνα και να ιδρύσει Σχολείο. Όμως, εν τω μεταξύ ο Γεννάδιος προσβλήθηκε από την επιδημία πανώλης που μάστιζε την περιοχή και υποχρεώθηκε να μεταβεί στη Σίφνο για την ανάρρωσή του. Ακολούθως, λόγω της συνεχιζόμενης επιδημίας, αναγκάστηκε να μεταβεί στην Αθήνα. Εκεί, τον κάλεσε ο στρατηγός Γιάννης Γκούρας (1791-1826), ο οποίος, όπως και ο Σούτσος, του ζήτησε να ιδρύσει Σχολείο στην πόλη και να συμβάλει παράλληλα στην ανάπτυξη της *Φιλομούσου Εταιρείας*. Έτσι, με συντονισμένες ενέργειες του Γενναδίου ιδρύθηκε το *Γυμνάσιο Αθηνών* και με απόφαση των Επιτρόπων του Σχολείου, ανέλαβε τη διεύθυνση του Γυμνασίου και την επιστασία των αλληλοδιδακτικών σχολείων.[8] Όμως, λόγω της εισβολής των Τούρκων στην Αττική, εκκενώθηκε η Αθήνα και διαλύθηκε η νεοϊδρυθείσα σχολή. Ακολούθως, διαμένοντας στην Αθήνα, συμμετείχε στην στρατιωτική επιχείρηση της Καρύστου μετά την αποτυχία της οποίας επέστρεψε στη Σύρο «ανυπόδητος φθειριών και ηλιόκαυστος», όπως ανέφερε ο συναγωνιστής του Παναγιώτης Σούτσος (1806-1868).[9]

Η πιο σημαντική δράση του στον αγώνα εξελίχθηκε στο Ναύπλιο. Η Επανάσταση εξελισσόταν αρνητικά για τους Έλληνες, αφού είχε πέσει το Μεσολόγγι, οι δυνάμεις στη Στερεά Ελλάδα ήταν εξαντλημένες και η Πελοπόννησος καταστρεφόταν από τον Ιμπραήμ Πασά (1789-1848) της Αιγύπτου. Επιπρόσθετα, όσοι

[7] Μάργαρης, ό.π., σ. 199· «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 276, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 841.

[8] Με επιστολή του προς τον στρατηγό Γιάννη Γκούρα (1791-1826) στις 6 Φεβρουαρίου 1825 ο Γεννάδιος επισήμαινε τα προβλήματα ίδρυσης και στελέχωσης των αλληλοδιδακτικών σχολείων, την έλλειψη διδακτικών εγχειριδίων και τόνιζε το γεγονός ότι «[…] τ' αλληλοδιδακτικά σχολεία, όσα είδα εις την Ελλάδα, εκτός του των Αθηνών, είναι σκιά μόνον σχολείων, και οι διδάσκαλοι αμαθέστατοι, αν κ' έχωσιν αποδεικτικά της σπουδής των». Ζητούσε ακόμη από τον στρατηγό την οικονομική υποστήριξη του Γυμνασίου με ποσό 1.000 γροσίων, αφού αυτό στερείτο πόρων για την επιτέλεση του έργου του, βλ. «Μια επιστολή του Γενναδίου. Από Αθήνας, την 6ην Φεβρουαρίου 1825», *Εστία,* τχ. 75, Αθήνα Ιανουάριος 1970, σ. 365-367.

[9] Μάργαρης, ό.π., σ. 199· «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 276, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 841.

σώθηκαν από την έξοδο και την πολιορκία του Μεσολογγίου μαζί με τα γυναικόπαιδα, εξαντλημένοι από τον λοιμό και τις κακουχίες, έφθαναν στο Ναύπλιο και ζητούσαν την αρωγή της κυβέρνησης. Όμως η κυβέρνηση αδυνατούσε να τους βοηθήσει, τα οικονομικά ήταν άθλια και ο κίνδυνος εμφυλίου πολέμου απειλούσε τη συνέχεια της Επανάστασης. Τότε, η παρέμβαση του Γενναδίου υπήρξε καταλυτική αφού ο ίδιος με τους πατριωτικούς λόγους που εκφωνούσε συγκινούσε τους πάντες, ενώ προσέφερε τις υπηρεσίες του ως διδάσκαλος αμισθί για μια τετραετία. Το παράδειγμά του ακολούθησαν πλούσιοι και φτωχοί, οι οποίοι έδωσαν τον οβολό τους και εντός λίγων ημερών συγκροτήθηκε στρατός, ιππικό, φάλαγγες Ηπειρωτών, Ιωνίων, Μακεδόνων και Θεσσαλών, αναπτερώνοντας το ηθικό των Ελλήνων για συνέχιση του αγώνα. Για το κατόρθωμά του αυτό χαρακτηρίστηκε «Σωτήρ της πατρίδος». Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (1770-1843) και ο Ανδρέας Ζαΐμης (1791-1840) τον προέτρεψαν να αναλάβει την *ανωτάτη αρχή*, αλλά ο Γεννάδιος την αποποιήθηκε και έφυγε μυστικά στην Τήνο, Σύρο και Ύδρα, οργανώνοντας τον αγώνα.[10]

Στην Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας, που πραγματοποιήθηκε το 1827, ο Γεννάδιος εκλέχθηκε παμψηφεί αντιπρόσωπος των Ηπειρωτών. Στη Συνέλευση «κηρύττοντας την ισότητα, συμβιβάζοντας τις διάφορες μικροφιλοδοξίες των αγωνιστών, αδελφώνοντας τους διάφορους οπλαρχηγούς» λειτούργησε ενωτικά και πάνω από όλα εθνικά, υποχρεώνοντας τους συμμετέχοντες να αφήσουν κατά μέρος τις διαφορές και αντιπαλότητές τους και να επικεντρωθούν στον κοινό στόχο.[11]

Ο Γεννάδιος βρισκόταν στην Αίγινα, όταν αφίχθηκε στην Ελλάδα ο Καποδίστριας. Αναλαμβάνοντας τη διακυβέρνηση ως ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας, ο Καποδίστριας, ζήτησε τη δική του συνδρομή, όπως και αυτή των Ιωάννη Βενθύλου (1804-1854) και Γρηγόριου Κωνσταντά για την οργάνωση και ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ο Γεώργιος Γεννάδιος, αποδεχόμενος την πρόσκληση του

[10] Μάργαρης, ό.π., σ. 199.

[11] Ο Γεννάδιος παρέμεινε σε όλη του τη ζωή υπέρμαχος της ενότητας και της συνεννόησης, καθώς και της αποφυγής της διχόνοιας των Ελλήνων, την οποία θεωρούσε καταστροφική για το έθνος. Την ιδέα της ενότητας καλλιεργούσε με κάθε ευκαιρία και χαρακτηριστική ήταν η επιτυχία του να συμφιλιώσει τον Κωλέττη και τον Μαυροκορδάτο, οι οποίοι ήταν θανάσιμοι πολιτικοί αντίπαλοι. Ειδικότερα, στις 25 Μαρτίου 1847 με την ευκαιρία της εθνικής εορτής πραγματοποιήθηκε λαμπρή τελετή στο Νέο Φάληρο στον τάφο του Γεώργιου Καραϊσκάκη. Στην τελετή παρευρίσκονταν οι σημαντικότερες προσωπικότητες της εποχής, περιλαμβανομένου του πρωθυπουργού Κωλέττη και του πολιτικού του αντιπάλου Μαυροκορδάτου. Με την ισχυρή προσωπικότητά του, καθώς και τον σεβασμό που ενέπνεε, ο Γεννάδιος υποχρέωσε τους δύο άντρες να συμφιλιωθούν για το καλό της πατρίδας, βλ. «Ανέκδοτα του Γεωργίου Γενναδίου (Από την τελευταίως δοθείσαν ενδιαφέρουσαν διάλεξιν του σεβαστού καθηγητού κ. Ιακ. Δραγάτση)», *Μπουκέτο*, τχ. 427, Αθήνα Αύγουστος 1932, σ. 671· «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 276, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 841.

Καποδίστρια, ανέπτυξε μια πλούσια δράση στον χώρο της εκπαίδευσης. Σημαντική ήταν και η συμβολή του ως καθηγητής, αφού μερικοί από τους μαθητές του, όπως ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891), έχοντας ως πρότυπο τον δάσκαλό τους, κατάφεραν να αναδειχθούν σε αξιόλογες προσωπικότητες στο χώρο της ελληνικής διανόησης.[12]

Ο Κυβερνήτης του ανέθεσε εμπιστευτικές αποστολές, καθώς και την οργάνωση του *Ορφανοτροφείου* και ακολούθως του *Κεντρικού Σχολείου*, που αποτέλεσε τότε το ανώτατο εκπαιδευτήριο της χώρας. Στη συνέχεια, το 1832 ο Γεννάδιος ίδρυσε εκεί την πρώτη *Εθνική Βιβλιοθήκη*, στην οποία δώρισε 1.000 τόμους, καθώς και το Αρχαιολογικό Μουσείο, τα οποία αργότερα μεταφέρθηκαν στην Αθήνα και αποτέλεσαν τον πυρήνα της *Δημόσιας Εθνικής Βιβλιοθήκης* και του *Νομισματικού Μουσείου*. Ακόμη, μεταφέρθηκε στην Αθήνα και το *Κεντρικό Σχολείο*, που μετονομάστηκε σε *Γυμνάσιον Αθηνών*, το οποίο μετά την Επανάσταση αποτέλεσε το πρώτο μεγάλο διδακτήριο της Ελλάδας.[13] Με την ιδιότητά του ως Διευθυντής και Καθηγητής στο *Γυμνάσιον Αθηνών,* ο Γεννάδιος ιδιαίτερα στις ώρες του μαθήματος της ιστορίας, προσπαθούσε να εξυψώσει το εθνικό συναίσθημα των μαθητών, αφενός εξιστορώντας ο ίδιος τις αναμνήσεις του από τον Αγώνα και αφετέρου προσκαλώντας τους αγωνιστές στις παραδόσεις, για να μιλούν οι ίδιοι στους μαθητές. Η ισχυρή προσωπικότητα του Διδασκάλου του Γένους και η παρουσία αγωνιστών στις παραδόσεις, όπως του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, που ήταν ένας από τους τακτικούς επισκέπτες του *Γυμνασίου Αθηνών*, λειτουργούσε ευεργετικά προς τους μαθητές.[14]

Όμως πέραν της διδασκαλίας, ο Γεώργιος Γεννάδιος συνέβαλε αποφασιστικά και σε ευρύτερους τομείς της κοινωνίας, του πολιτισμού και της εκπαίδευσης, τόσο στο Ναύπλιο, όσο και στην Αθήνα. Πέραν της θέσης του ως Διευθυντής του *Γυμνασίου Αθηνών* (1835-1854), ο Γεννάδιος από το 1837 δίδαξε για σύντομο χρονικό διάστημα και ως Καθηγητής στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο* Αθηνών. Παρά το ότι θεωρούσε πρόωρη την ίδρυση πανεπιστημίου στην Ελλάδα, λόγω των τρομερών ελλείψεων που εντοπίζονταν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση της χώρας σε θέματα υποδομών, εκπαιδευτικού προσωπικού και μαθητών, εντούτοις συναίνεσε στην ίδρυσή

[12] Μαριάννα Χριστοπούλου, *Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας (1871-1918)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 9-10.
[13] «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 276, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 841· Μάργαρης, ό.π., σ. 199-200.
[14] Στο ίδιο.

του και εξελέγη ένας από τους πρώτους καθηγητές του *Εθνικού Πανεπιστημίου* που ιδρύθηκε το 1837. Δίδαξε στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου ως Καθηγητής Ιστορίας της Φιλοσοφίας και υπηρέτησε ως τακτικός καθηγητής Ελληνικής Φιλολογίας από το 1837 μέχρι το 1843.[15] Το 1837 επίσης διορίστηκε στην *Επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπή* μαζί με τον Γρηγόριο Παλαιολόγο (1794-1844), Διευθυντή του *Αγροκηπίου της Τίρυνθας*.[16] Από το *Εθνικό Πανεπιστήμιο* παραιτήθηκε το 1843 και ανέλαβε να διδάξει στην *Ριζάρειον Σχολήν* (1848-1854) για την ίδρυση της οποίας συνετέλεσε αποφασιστικά ο ίδιος, πείθοντας τους αδελφούς Ριζάρη να αναλάβουν το κόστος ανέγερσης της οικοδομής. Ο Γεώργιος ήταν από τους ιδρυτές της *Φυσιολογικής Εταιρείας*, της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, καθώς και άλλων αγαθοεργών ιδρυμάτων. Ήταν επίσης εκ των πρωτεργατών της ίδρυσης του *Αρσακείου Παρθεναγωγείου Αθηνών*, στο οποίο δίδαξε, μεριμνώντας έτσι για τη μόρφωση των γυναικών.[17] Υπήρξε δωρητής του *Νομισματικού Μουσείου* και της *Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*. Ήταν, επίσης, θεμελιωτής και αντιπρόεδρος της *εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*.[18]

Παρά την ηλικία του το 1854 αποδέχθηκε με ενθουσιασμό την προεδρία της επαναστατικής επιτροπής κατά την έναρξη της επανάστασης στην Ήπειρο. Την ίδια χρονιά η επιδημία χολέρας έπληξε σοβαρά την Αθήνα και οδήγησε σε κλείσιμο των σχολείων, του *Γυμνασίου Αθηνών* του *Εθνικού Πανεπιστημίου* και στην ερήμωση της πόλης. Εν τω μεταξύ εξεγέρθηκαν οι μαθητές της *Ριζαρείου Σχολής*, ζητώντας το κλείσιμό της, λόγω της επιδημίας. Ο Γεννάδιος πήγε στη σχολή, προσπαθώντας να πείσει τους μαθητές να παραμείνουν και εκεί τον βρήκε ο θάνατος στις 12 Νοεμβρίου 1854, αφού προσβλήθηκε και ο ίδιος από τη χολέρα.[19]

---

[15] «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 278, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 883· Αρχικά διορίστηκαν 34 καθηγητές στο Εθνικό Πανεπιστήμιο και ειδικότερα 14 στη Φιλοσοφική, 9 στην Ιατρική, 3 στη Θεολογική και 8 στη Νομική. Ανάμεσά τους ήταν και γνωστοί λόγιοι της εποχής, όπως ο Κωνσταντίνος Νέγρης, ο Νεόφυτος Δούκας και ο Γεώργιος Γεννάδιος, βλ. Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 54, 357.

[16] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι την ιστορίαν της αναπτύξεως της γεωργίας εν Ελλάδι συγκεντρωθείσαι υπό πρώην δημοσίου υπαλλήλου», *Αθήναι. Μηνιαίον Παράρτημα* 4.3, Αθήνα Μάρτιος 1911, σ. 3148· Δημήτριος Ζωγράφος, *Ιστορία της παρ΄ ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως*, τόμ. Α΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937, σ. 41.

[17] Μάργαρης, ό.π., σ. 200.

[18] Χριστοπούλου, ό.π., σ. 10.

[19] «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 278, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 883· Μάργαρης, ό.π., σ. 200.

Ο Γεννάδιος συνέγραψε αρκετά έργα, ενώ προχώρησε στη μετάφραση πολλών άλλων. Μεταξύ των έργων που συνέγραψε ήταν η *Ιερά ιστορία* και η *Γραμματική της Ελληνικής γλώσσης*, η οποία μεταφράστηκε και στα ιταλικά και αποτέλεσε διδακτικό βιβλίο τριών γενεών Ελλήνων.[20]

Ο Γεώργιος Γεννάδιος παντρεύτηκε την Αρτέμιδα Προκοπίου Μπενιζέλου, γόνο της αρχοντικής και ιστορικής οικογένειας της Αθήνας από την οποία καταγόταν και η Αγία Φιλοθέη. Ο γάμος τους έγινε στην Αίγινα, όπου είχε καταφύγει από την Αθήνα και η οικογένεια Μπενιζέλου. Από τον γάμο τους ο Γεώργιος και η Αρτέμιδα απέκτησαν οκτώ παιδιά, τέσσερις υιούς, τον Αναστάσιο, τον Ιωάννη, τον Κωνσταντίνο και τον Παναγιώτη καθώς και τέσσερις θυγατέρες, την Ελπίδα, την Κλεονίκη, την Ειρήνη και την Ελένη.[21] Όμως, ο τριτότοκος υιός του ζεύγους, Κωνσταντίνος, πέθανε πρόωρα στο εξωτερικό λόγω ασθένειας.[22] Οι τρεις επιζήσαντες υιοί ήταν κατά σειρά γέννησης ο Αναστάσιος, ο Ιωάννης και ο Παναγιώτης.[23]

2.2. Αναστάσιος Γεννάδιος (1840-1911)

Ο Αναστάσιος ήταν ο μεγαλύτερος γιος του Γεωργίου Γενναδίου. Από νεαρή ηλικία ασχολήθηκε με ιστορικές και φιλοσοφικές μελέτες. Σπούδασε στο Μόναχο, όπου συνεργάστηκε και βοήθησε τον Friedrich Thiersch, γνωστό στην Ελλάδα ως Ειρηναίο Θείρσιο (1784-1860), και τον Loenhard von Spengel (1803-1880) στη μελέτη και ερμηνεία των ελληνικών κειμένων. Το 1859 επανήλθε στην Αθήνα και διορίστηκε στο Φιλολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του *Εθνικού Πανεπιστημίου* ως καθηγητής Ιστορίας. Σύντομα όμως παραιτήθηκε από τη θέση του και αναμείχθηκε στους πολιτικούς αγώνες της εποχής του. Ακολούθως, ανέλαβε τη σύνταξη της εφημερίδας *Αθηνά*, πρωτοστατώντας στη δημιουργία του κινήματος για έξωση του Όθωνα (1815-1867) από την Ελλάδα. Για την αντικαθεστωτική του δράση

[20] Μάργαρης, ό.π., σ. 200.
[21] «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 278, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 883· Μάργαρης, ό.π., σ. 200· Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91.
[22] Ο Κωνσταντίνος πέθανε πολύ νέος στο Λονδίνο, βλ. Λόγος εκφωνηθείς εν τω ναώ της Ζωοδόχου Πηγής τη 9 Ιουλίου 1866, κατά το μνημόσυνον του Κωνσταντίνου Γ. Γενναδίου υπό Α. Διαμαντοπούλου· Χαράλαμπος Μπακιρτζής, «Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος Τα χρόνια των σπουδών στην Αμερική (1870-1874)», στο: *Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας και η αγροτική ύπαιθρος*, Υπουργείο Γεωργίας, Αγροτικής Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 2016, σ. 32.
[23] Μάργαρης, ό.π., σ. 200.

φυλακίστηκε στο παλιό οθωμανικό ιεροσπουδαστήριο Μενδρεσέ στην Αθήνα, το οποίο επί Όθωνα είχε μετατραπεί σε φυλακή.[24]

Το 1862, μετά την έξωση του Όθωνα, μια νέα εποχή άρχισε για το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Ελλάδας, στο οποίο επανήλθαν άτομα που είχαν διωχθεί λόγω της αντιδυναστικής τους δράσης, όπως ο Αναστάσιος Γεννάδιος και ο Νικόλαος Ι. Σαρίπολος (1817-1887). Έτσι ο Γεννάδιος διορίστηκε και πάλι τακτικός καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο*. Στη θέση αυτή παρέμεινε για δύο χρόνια και ακολούθως παραιτήθηκε. Ακόμη την περίοδο 1868-1871 διετέλεσε και πάλι καθηγητής Ελληνικής Φιλολογίας στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο*.[25] Στη συνέχεια αναμείχθηκε ενεργά στην πολιτική, υποβάλλοντας υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές. Ήταν δεινός ρήτορας και κατάφερνε να ενθουσιάζει τον κόσμο, εστιάζοντας την κριτική του εναντίον των κομμάτων που είχαν την εξουσία και ιδιαίτερα εναντίον των κυβερνήσεων του Χαρίλαου Τρικούπη.

Κατά τη διάρκεια του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 ο Αναστάσιος εξέδωσε την εφημερίδα *Σωτηρία* από τον Μάρτιο μέχρι τον Μάιο του ίδιου έτους. Μέσω της εφημερίδας αρθρογραφούσε εναντίον του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ (1845-1913), προκαλώντας με τον τρόπο αυτό αύξηση της δημοτικότητας της εφημερίδας του, αλλά και βίαιες ενέργειες, όπως διωγμούς και δολοφονικές επιθέσεις. Ο Αναστάσιος προχώρησε στη συγγραφή του έργου *Σύντομος ιστορία της Ελλάδος από του έτους 146 π.Χ. μέχρι του 1862 προς χρήσιν των αγγλικών σχολείων*, καθώς και το έργο *Η Νέα Ελλάς* και η *Ελλάς του 1821*, το οποίο μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Louis-Nicolas Menard (1822-1901) και εκδόθηκε το 1897 στο Παρίσι.[26] Πέθανε εξόριστος στη Γαλλία το 1911 και ενταφιάστηκε στο κοιμητήριο Pere Lachaise του Παρισιού.[27]

[24] Στο Φιλολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής τα βασικά γνωστικά αντικείμενα ήταν η Αρχαιολογία, η Φιλοσοφία, η Ιστορία, η Ελληνική και Λατινική Φιλολογία. Την Αρχαία Ελληνική Φιλολογία, η οποία θεωρείτο ως το πιο σημαντικό γνωστικό αντικείμενο, δίδαξαν μεταξύ άλλων ο Αναστάσιος Γεννάδιος, όπως επίσης παλαιότερα και ο πατέρας του Γεώργιος Γεννάδιος, βλ. Γαβρόγλου κ.ά., ό.π., σ. 81· Μάργαρης, ό.π., σ. 199.
[25] Γαβρόγλου κ.ά., ό.π., σ. 105, 358.
[26] Μάργαρης, ό.π., σ. 199.
[27] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Γενεαλογικό δέντρο*.

2.3. Ιωάννης Γεννάδιος (1844-1932)

Ο Ιωάννης ήταν ο δεύτερος γιος του Γεωργίου Γενναδίου και γεννήθηκε στην Αθήνα το 1844. Έλαβε την πρώτη εκπαίδευσή του στο αγγλικό λύκειο της Μάλτας, ενώ στη συνέχεια την ολοκλήρωσε στην Αθήνα. Μετέβηκε στο Λονδίνο, όπου εργάστηκε για μικρό χρονικό διάστημα στον εμπορικό οίκο των αδελφών Ράλλη. Κατά τη διάρκεια του 1870 δημιουργήθηκε στην Αγγλία ανθελληνικό κίνημα, λόγω της ληστείας του Δήλεσι. Τότε, ο Ιωάννης επιχείρησε να μεταβάλει το ανθελληνικό κλίμα, δημοσιεύοντας φυλλάδιο που έφερε τον τίτλο *Σημειώσεις περί προσφάτων ληστρικών φόνων εν Ελλάδι*. Η έκδοση του φυλλαδίου αποτέλεσε και την αφορμή για να εγκαταλείψει τη θέση του στον οίκο των αδελφών Ράλλη.[28]

Κατόπιν συστάσεως του Τάκερμαν, πρεσβευτή τότε της Αμερικής στην Αθήνα, ο Ιωάννης διορίστηκε ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στην Ουάσιγκτον. Διετέλεσε ακόμη προσωρινός γραμματέας της συσταθείσας τότε διεθνούς επιτροπής *Περί των εκβολάδων του Λαυρίου*. Ακολούθως, προάχθηκε σε γραμματέα και στάλθηκε στην πρεσβεία της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη. Το 1875 μετατέθηκε στην πρεσβεία της Ελλάδας στο Λονδίνο, όπου έναν χρόνο μετά διορίστηκε ως επιτετραμμένος, μετά την ανάκληση του πρεσβευτή Βαλαωρίτη.[29]

Με την έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου ο Ιωάννης δημιούργησε τον *Εθνολογικόν χάρτη της ευρωπαϊκής Τουρκίας και Ελλάδος*, ο οποίος εκδόθηκε από τον Edward Stanford (1827-1904) το 1877. Κατά την προπαρασκευή του Συνεδρίου του Βερολίνου του 1878 ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις, που οδήγησαν στην πρόσκληση της Ελλάδας για συμμετοχή στο εν λόγω συνέδριο. Ο Ιωάννης συμμετείχε στο συνέδριο ως βοηθητικό μέλος της ελληνικής αποστολής, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (1820-1905). Το 1888 ως πληρεξούσιος υπουργός στάλθηκε στην Ουάσιγκτον, όπου πέτυχε μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις την απαλλαγή της ελληνικής σταφίδας από τους τελωνειακούς δασμούς, κατά την εισαγωγή της στις ΗΠΑ. Επιστρέφοντας δε στο Λονδίνο, πέτυχε τη μείωση των εισαγωγικών δασμών για τα ελληνικά προϊόντα.

Στην Αγγλία ο Ιωάννης τιμήθηκε επανειλημμένα από διάφορους φορείς. Ειδικότερα, ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτωρ των πανεπιστημίων Οξφόρδης (1880),

[28] Δημήτριος Μάργαρης, «Γεννάδιος Ιωάννης», στο: Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Εκδοτικός Οργανισμός «ο Φοίνιξ», Αθήνα [2]1956, σ. 200.
[29] Στο ίδιο.

Αγίου Ανδρέου (1906) και Κανταβριγίας (1908). Ακόμη, ήταν ο πρώτος μη Άγγλος που εξελέγη μέλος της *Society of Dilletanti*, ενώ έγινε μέλος και της *Βασιλικής Εταιρείας της φιλολογίας*. Ο γάμος του Ιωάννη με την Florence Elizabeth (Ανθή) Laing (1854-1952), θυγατέρας γνωστού πολιτικού, ο οποίος διετέλεσε υπουργός Οικονομικών στις Ινδίες, συνετέλεσε σημαντικά στις διπλωματικές επιτυχίες του, αλλά και στην εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας.[30]

Ο Ιωάννης συνέγραψε διάφορα έργα, τα οποία δημοσιεύτηκαν σε αγγλικές εφημερίδες και περιοδικά, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται τα έργα *Αι γνώμαι των ξένων περί της γλώσσης μας* (1902) και *Κρίσεις ή σκέψεις περί των επιστολών του αοιδίμου Κοραή* (1903). Μετέφρασε επίσης στην αγγλική γλώσσα το μυθιστόρημα *Λουκής Λάρας* του Δημήτριου Βικέλα (1835-1908). Ολόκληρη τη συλλογή του με σπάνιες εκδόσεις, ιστορικά φυλλάδια και άλλα βιβλία, δώρισε στην *Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή* στην Αθήνα, η οποία δημιούργησε αρχαιοπρεπές ολομάρμαρο μέγαρο, όπου στεγάζεται η *Γεννάδειος Βιβλιοθήκη*, που ιδρύθηκε προς τιμήν του Γεωργίου Γενναδίου, πατέρα του Ιωάννη. Πέθανε το 1932 και ενταφιάστηκε στο Λονδίνο, όπου διέμενε για πολλά χρόνια.[31]

2.4. Ο Κωνσταντίνος και οι θυγατέρες της οικογένειας Γενναδίου

Από τις θυγατέρες του Γεωργίου Γενναδίου, η Κλεονίκη παρουσίασε ένα ξεχωριστό ταλέντο στη γλυπτική και τη ζωγραφική, ενώ η Ελπίδα είχε ιδιαίτερη κλίση στην σύνθεση μουσικής. Η Κλεονίκη ήταν από τις πρώτες γλύπτριες και ζωγράφους της Ελλάδας και εξέθεσε διάφορα έργα της στη Βιέννη και στο Λονδίνο. Γνωστότερο από τα έργα της είναι η *Κόρη των Αθηνών*, το οποίο εμπνεύστηκε από το ομώνυμο ποίημα του Λόρδου Βύρωνα (1788-1924).[32] Η Κλεονίκη διέθετε μια ξεχωριστή ομορφιά, την οποία αναδεικνύει στο πορτραίτο που της ετοίμασε ο Βαυαρός ζωγράφος και ένας από τους πρώτους Καθηγητές στο *Σχολείο των Τεχνών*, Ludwig Thiersch (1825-1909).[33] Το 1909 η Κλεονίκη και η Ελπίδα εξέδωσαν στην Τεργέστη το έργο *Βιογραφικαί*

[30] Δημήτριος Μάργαρης, «Γεννάδιος Γεώργιος», στο: Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Εκδοτικός Οργανισμός «ο Φοίνιξ», Αθήνα [2]1956, σ. 200.
[31] Στο ίδιο· Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91.
[32] Χριστοπούλου, ό.π., σ. 11.
[33] Το έργο (π. 1856-1859) είναι λάδι σε μουσαμά, διαστάσεων 124 Χ 83 εκ. Εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, κατόπιν δωρεάς του Ιωάννη Γενναδίου, βλ. Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου αρ. έργου Π.877.

σημειώσεις: Συμβολή εις την Ιστορίαν της Νεοελληνικής Τέχνης. Έζησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο Παρίσι και στη Ρώμη, όπου πέθαναν και οι δύο το 1909.[34]

Οι άλλες δύο θυγατέρες του Γεωργίου Γενναδίου, Ελένη και Ειρήνη, παντρεύτηκαν αντίστοιχα τον Βασίλειο Σύλλελη και το γιατρό Κωνσταντίνο Κατσουλίδη. Αμφότερες μαζί με τους συζύγους τους μετακόμισαν στο Τζιούρτζιου (Γιούργιεβο) της Ρουμανίας, όπου φρόντιζαν και τη μητέρα τους Αρτέμιδα μέχρι και το τέλος της ζωής της.[35]

2.5. Ο θάνατος του Γεώργιου Γενναδίου και οι συνέπειες στην οικογένεια

Η οικογένεια Γενναδίου δέχθηκε τρομερό πλήγμα, όταν, όπως αναφέρθηκε, στις 12 Νοεμβρίου 1854 πέθανε ο Γεώργιος Γεννάδιος, αφού προσβλήθηκε από χολέρα. Η σύζυγος του Γεωργίου, Άρτεμις,[36] ανέλαβε μόνη το βάρος της φροντίδας των οκτώ παιδιών της που τότε ήταν όλα ανήλικα. Παρά όμως τις φιλότιμες προσπάθειές της, η οικονομική κατάσταση της οικογένειας ήταν δεινή.[37] Το 1860, έξι χρόνια μετά το θάνατο του Γεωργίου, η εφημερίδα *Ήλιος*[38] ανέδειξε το πρόβλημα της οικογένειας Γενναδίου, κακίζοντας τη στάση της Πολιτείας, αφού η Άρτεμις Γενναδίου ήταν υποχρεωμένη να μεγαλώνει τα παιδιά της χωρίς οποιαδήποτε βοήθεια και κρατική μέριμνα. Η εφημερίδα ζητούσε επιτακτικά από το κράτος να αναλάβει την επαγγελματική αποκατάσταση των υιών του Γενναδίου και την προικοδότηση των θυγατέρων του. Ο βουλευτής Ευρυτανίας Ν. Ζώτος ευαισθητοποιήθηκε και έθεσε το

---

[34] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Γενεαλογικό δέντρο*· Χριστοπούλου, ό.π., σ. 11.

[35] Στη Ρουμανία μετέβηκε και ο Παναγιώτης μαζί με τις αδελφές και τη μητέρα του. Ενώ όμως αυτές έμειναν μόνιμα εκεί, ο Παναγιώτης επέστρεψε αργότερα στην Αθήνα, βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Κατσουλίδου προς Μαγκάκη, 31 Δεκεμβρίου 1917. Η Άρτεμις Γενναδίου πέθανε και κηδεύτηκε στο Τζιούρτζιου της Ρουμανίας. Στην κηδεία της παρευρέθηκαν τα παιδιά της, ο υποπρόξενος της Ελλάδας, ο νομάρχης, καθώς και σύσσωμη η ελληνική παροικία, βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Γενεαλογικό δέντρο*· Χριστοπούλου, ό.π., σ. 12.

[36] Για την ζωή και τη δράση της Αρτέμιδος Μπενιζέλου, βλ. Θεαγένης Λιβαδάς, *Άρτεμις Γ. Γενναδίου. Βιογραφικαί Αναμνήσεις*, εκ της *Ημέρας*, αριθμ. 487, 31 Μαρτίου/12 Απριλίου 1884, Βιέννη 1884.

[37] Παρά το γεγονός ότι ο Γεώργιος Γεννάδιος θα μπορούσε να εξασφαλίσει αρκετά χρήματα και περιουσία από τις διάφορες θέσεις στις οποίες υπηρέτησε, τελικά πέθανε φτωχός, αφού ήταν γνωστός για τη φιλανθρωπία του και το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις εργαζόταν αμισθί, πλήρως αφοσιωμένος στο έργο του. Αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ο Γεννάδιος ήταν πολύ φιλάνθρωπος. Όταν, την Κυριακή, μετά τη λειτουργία, έβγαινε από την εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής, (όπου επί έτη ήταν πρόεδρος των επιτροπών και όπου εδιάβαζε τον Απόστολο και έλεγε το Πιστεύω), εύρισκε στο σπίτι του ένα πλήθος από φτωχούς μαθητάς, χήρες και ορφανά. Και ο Γεννάδιος εστερείτο για να μοιράση βοηθήματα στους φτωχούς αυτούς», βλ. «Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο*, τχ. 278, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 883.

[38] «Ο Γεώργιος Γεννάδιος», *Ήλιος*, Αθήνα 12 Ιανουαρίου 1860.

θέμα στη Βουλή των Ελλήνων. Τελικά, η πρόταση που υπέβαλε στην ολομέλεια της Βουλής για χορήγηση σύνταξης στην οικογένεια Γενναδίου έγινε αποδεκτή.[39]

Ο John Henry Hill (1791-1882), Αμερικανός ιεραπόστολος, εφημέριος της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα και ανάδοχος του Ιωάννη, μερίμνησε για την εκπαίδευση αυτού και του μικρότερου αδελφού του, Κωνσταντίνου. Αμέσως μετά το θάνατο του Γεωργίου Γενναδίου διευθέτησε την αποστολή των δύο παιδιών στη Μάλτα και στο εκεί Προτεσταντικό Κολέγιο, το οποίο αντιπροσώπευε ο ίδιος στην Αθήνα.[40] Μετά από τριετή φοίτηση στο Κολέγιο, την περίοδο 1855-1858, ο Κωνσταντίνος και ο Ιωάννης επέστρεψαν στην Αθήνα και γράφτηκαν στο ιδιωτικό λύκειο του Χρήστου Βάφα (1804- ;), το οποίο ιδρύθηκε το 1856 και ήταν ένα από τα πρώτα ιδιωτικά λύκεια στην Αθήνα. Τα δύο παιδιά ολοκλήρωσαν τις λυκειακές σπουδές τους το καλοκαίρι του 1862.[41]

2.6. Παναγιώτης Γεννάδιος: Τα πρώτα δύσκολα παιδικά χρόνια

Ο Παναγιώτης ήταν ο νεότερος από τους τέσσερις γιους του Γεωργίου Γενναδίου. Γεννήθηκε στην Αθήνα πιθανότατα στις 19 Σεπτεμβρίου 1847.[42] Η βάφτισή του έγινε στις 8 Μαΐου 1848 στην Ιερά Μονή της Καισαριανής και την περιγράφει με γλαφυρό τρόπο ένας εκ των μαθητών του Γεωργίου Γενναδίου, ο Ν. Τσιγαράς. Η επιλογή της Μονής δεν ήταν τυχαία, αφού με αυτή συνδεόταν ο οίκος των Μπενιζέλων για πολλές γενεές, όπως μαρτυρείται από επιγραφή του 1682 που υπάρχει στον νάρθηκα του ναού.[43]

---

[39] Χριστοπούλου, ό.π., σ. 11.

[40] Ο John Hill με τη σύζυγό του Francis, φθάνοντας στην Ελλάδα το 1830, εργάστηκαν με ζήλο για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, όπου και ίδρυσαν το ομώνυμο Παρθεναγωγείο, καθώς και άλλες σχολές, βλ. Χριστοπούλου, ό.π., σ. 12-13.

[41] Ο Χρήστος Βάφας ήταν παλαιός γνωστός, αλλά και συνεργάτης του Γεωργίου Γενναδίου, βλ. Χριστοπούλου, ό.π., σ. 14.

[42] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Γενεαλογικό δέντρο*.

[43] Αναφέρει μεταξύ άλλων ο Τσιγαράς: «Ο εν τη αμάξη ήτο ο αείμνηστος διδάσκαλος του έθνους Γεώργιος ο Γεννάδιος, ος μετέβαινε μεθ' απάσης της οικογενείας αυτού εις την Καισαριανήν, ίνα βαπτίση τον νεώτατον των υιών αυτού, τον Παναγιώτην… Μετά την τέλεσιν της ιεράς λειτουργίας εγένετο η βάπτισις του Παναγιώτου, μεθ' ην ελάβομεν μικρόν άριστον. Τούτων γινομένων, ο πολυσέβαστος εκείνος ανήρ, αφού διέταξε τα του γεύματος και επεθεώρησε τον επί οβελού περιστρεφόμενον περί την πυράν καλόν αμνόν, ανήλθεν εις το δωμάτιον, ίνα επί μικρόν αναπαυθή, ημείς δε μετά του Τάσσου, Γιάγκου και μακαρίτου Κωνσταντίνου, επεδόθημεν εις παιδικάς διασκεδάσεις, ας διεκόψαμεν κληθέντες εις το γεύμα. Τούτο διήρκεσεν υπέρ την μίαν ώραν, το δε ωραιότερον των εδεσμάτων αυτού ήσαν οι λόγοι του ανδρός εκείνου, ος παντού και πάντοτε διά της επικαίρου διδασκαλίας αυτού και των επεισοδίων, άτινα παρενείρεν εν αυτή λίαν επιτηδείως, ηλέκτριζε τας καρδίας των ακροατών του, επλήρου ταύτας πατριωτικού πυρός και εξήγειρε το υπέρ πατρίδος φρόνημα εις την διαπασών… Αφού απερρόφησε τον καφέν και μετέβαλε την καπνοσύριγγα, ως συνήθως, εις

Αντίθετα με τους αδελφούς του, Κωνσταντίνο και Ιωάννη, που μετέβηκαν στη Μάλτα, ο Παναγιώτης Γεννάδιος, αφού αρχικά μετέβηκε στη Ρουμανία μαζί με τη μητέρα και τις αδελφές του για μόνιμη εγκατάσταση μετά τον θάνατο του πατέρα του, στη συνέχεια αυτός επέστρεψε μόνος στην Αθήνα για τη συνέχιση της εκπαίδευσής του. Πέραν των προβλημάτων που δημιούργησε ο θάνατος του πατέρα του, όπως μαρτυρεί ο Ιωάννης Γεννάδιος, ο Παναγιώτης αρχικά δεν φαινόταν να έχει ιδιαίτερη κλίση προς τα γράμματα και το αποδίδει στο γεγονός ότι ήδη από τη νηπιακή του ηλικία αντιμετώπιζε κινητικά προβλήματα. Σταδιακά, άρχισε να αποθεραπεύεται και να ξεπερνά το πρόβλημα με τα πόδια του. Φθάνοντας δε στις πρώτες τάξεις του γυμνασίου, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γεωργία και τη βοτανική, εξασκούμενος στον κήπο του πατέρα του. Όπως ανέφερε ο αδελφός του Ιωάννης:

> […] *Ο Παναγιώτης νηπιώθεν έπασχε στρέβλωσιν τινά των ποδών. Ταύτης όμως θεραπευθείσης, και αυτού φθάσαντος εις τας πρώτας τάξεις του Γυμνασίου, απεδείχθη εις άκρον φίλεργος επιδοθείς ιδίως εις την βοτανικήν, ην ήρξατο ασκών πρακτικώς εν τω πατρώω κήπω.* […][44]

Ακόμη, «Εις την νεότητά του ήτο από τους ωραιοτέρους άνδρας της εποχής του»,[45] όπως μαρτυρείται από τις ελάχιστες φωτογραφίες του που έχουν διασωθεί.

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος φοίτησε στο *Γυμνάσιο Αθηνών*, στο οποίο, όπως έχει αναφερθεί, υπηρέτησε ο πατέρας του Γεώργιος ως ο πρώτος Διευθυντής του σχολείου από το 1835 μέχρι και το θάνατό του το 1854.[46] Στο *Γυμνάσιο Αθηνών* διδάχθηκε τα μαθήματα της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, της Μεταφυσικής, της Ηθικής, της Λογικής,

---

ράβδον, ηγέρθη, ει και ήλγει τον πόδα, και είπεν υμίν, ας περιπατήσωμεν και ολίγον, ότε κατήλθε και η σεβαστή σύζυγός του μετά των θυγατέρων του, φέρουσα εν αγκάλαις τον μικρόν Παναγιώτην, ον εθώπευσεν ο φιλόστοργος εκείνος πατήρ και εφίλησεν…», βλ. Νικόλαος Τσιγαράς, «Ηπειρωτικά. Επιστολή Ν. Τσιγαρά προς τον εκδότην», *Αττικόν Ημερολόγιον*, τόμ. 20, Ιωάννινα 1886, σ. 333-341· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 1.

[44] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 1, 67· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 34· για τη μετάβαση του Παναγιώτη Γενναδίου στη Ρουμανία και την επιστροφή του αργότερα στην Αθήνα, βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Κατσουλίδου προς Μαγκάκη, 31 Δεκεμβρίου 1917.

[45] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 1, 67.

[46] Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91.

της Φυσικής Ιστορίας, της Παγκόσμιας Ιστορίας, της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας, της Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής, Βυζαντινής και Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, της Ρητορικής, της Γαλλικής γλώσσας, της Λατινικής γλώσσας και λογοτεχνίας, της Ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, της Φυσικής, της Τριγωνομετρίας, της Γεωμετρίας και της Άλγεβρας.[47]

Ο Παναγιώτης φαίνεται να είχε, όχι αδίκως, ως πρότυπο τον πατέρα του, που παρά το γεγονός ότι τον έχασε σε πολύ μικρή ηλικία, εντούτοις η επιρροή του υπήρξε καταλυτική όσον αφορά τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και του χαρακτήρα του. Οι γνώσεις που απέκτησε στο σχολείο, αλλά και το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγάλωσε τον βοήθησαν να εμβαθύνει στη μελέτη και ανάλυση των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων. Αναφορικά με το θέμα αυτό, ο Ιωάννης Γεννάδιος υπογράμμιζε το γεγονός ότι ο Παναγιώτης:

> *...ήτο φανατικός μελετητής των αρχαίων συγγραφέων. Εκ των νεωτέρων δεν εχόρταινε ν' αναγιγνώσκει τον Κοραή.*[48]

Σαφώς οι επιδράσεις αυτές αναδεικνύονται μέσα από τη συχνή αναφορά που κάνει στους αρχαίους συγγραφείς, τόσο στα γεωπονικά και ευρύτερα γεωργικά συγγράμματά του, όσο και στις επαγγελματικές ετήσιες εκθέσεις και αναφορές που ετοίμαζε και υπέβαλλε ως αξιωματούχος του Τμήματος Γεωργίας της Ελλάδος και ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου. Χαρακτηριστική είναι η χειρόγραφη αναφορά του στο πολύ σημαντικό έργο του *Λεξικόν Φυτολογικόν*, που εξέδωσε το 1914, στην οποία υπογραμμίζει το γεγονός ότι δημιούργησε το Λεξικό:

> *Επί τη βάση των συγγραμμάτων των: Ξενοφώντος, Θεοφράστου, Ησιόδου, Ηροδότου, Ομήρου, Διοσκουρίδου και των λατίνων: Κάτωνος, Πλινίου, Ουάρρωνος, Βιργιλίου, Γράκχου, Κολουμέλου.*[49]

---

[47] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 43.

[48] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 1, 67· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 43.

[49] Αναφέρει σχετικά ο Πολίτης: «Υιός του αοιδίμου διδασκάλου Γεωργίου Γενναδίου, ο συγγραφεύς εμελέτησεν επιμελώς τους αρχαίους συγγραφείς, προπάντων τον Θεόφραστον, τον Διοσκορίδην, τον Αθήναιον και τα Γεωπονικά, περισυλλέξας εξ αυτών πολυπληθείς ειδήσεις, ας συσχετίζει προς τα νυν γνωστά και δι' ων αμοιβαίως διαφωτίζονται ενίοτε και των αρχαίων τα κείμενα και η νεωτέρα επιστήμη», βλ. Νικόλαος Πολίτης, «Βιβλιογραφία. (Γενναδίου *Λεξικόν φυτολογικόν*)», *Λαογραφία,* τόμ. 5, Αθήνα 1915, σ. 665· Παναγιώτης Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1914, ιδιόχειρη αναφορά του Παναγιώτη Γενναδίου.

Κεφάλαιο 3. Οι καθοριστικές σπουδές του Γενναδίου στην Ελβετία και στις Η.Π.Α. (1867-1874)

3.1. Η μετάβαση στην Ελβετία για σπουδές

Εξασφαλίζοντας βραχυχρόνια υποτροφία από το υπουργείο της Παιδείας, μετέβηκε στη Γενεύη, στην Ελβετία τον Μάρτιο του 1867, για να σπουδάσει την Γεωργία.[50] Κατά τη διάρκεια των σπουδών του έδειξε ιδιαίτερη επιμέλεια και έχαιρε της εκτίμησης των καθηγητών του, με τους οποίους διατήρησε από τότε στενή σχέση.[51]

Παράλληλα με τις σπουδές του στη Γενεύη δεν αμέλησε τη μεγάλη εθνική πατρική παράδοση και με κάθε ευκαιρία προσπαθούσε να συνηγορήσει υπέρ της Ελλάδας, η οποία είχε εκτεθεί ανεπανόρθωτα λόγω των ληστρικών επεισοδίων του 1870 στο Δήλεσι. Ειδικότερα, ανέπτυξε στενή φιλική σχέση με τον Ανδρέα Ιωάννου Κουμανούδη, συγγενή του κλασικού φιλολόγου, αρχαιολόγου και καθηγητή λατινικής φιλολογίας στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο* Στέφανου Κουμανούδη (1818-1899), ο οποίος καταγόταν από την Ελλάδα, αλλά διέμενε μόνιμα στη Σερβία. Ο Ανδρέας Κουμανούδης εξέδιδε τότε στη Γενεύη την εφημερίδα *Suisse Radicale*. Για πολλούς μήνες δημοσιεύονταν ανταποκρίσεις του Παναγιώτη δήθεν από την Αθήνα μέσω των οποίων «υπεραπολογείτο μετά δυνάμεως και πειθούς της προπηλακιζομένης πατρίδος του».[52]

Όμως, οι σπουδές στη Γενεύη δεν ικανοποιούσαν τον Παναγιώτη, αφού αυτές είχαν θεωρητικό και επιστημονικό χαρακτήρα, ενώ ο σκοπός του ίδιου ήταν να αποκτήσει πρακτικότερες γεωπονικές γνώσεις, τις οποίες θεωρούσε ότι η πατρίδα του είχε μεγαλύτερη ανάγκη.[53] Έτσι, με προτροπή και σύσταση του μεγαλύτερου αδελφού

---

[50] Ο Μιχαήλ Μαγκάκης στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* αναφέρει ότι το αντικείμενο σπουδών του Παναγιώτη Γενναδίου στη Γενεύη ήταν τα φυσικομαθηματικά, σε αντίθεση με τον Ιωάννη Γεννάδιο, ο οποίος αναφέρει ότι αυτός σπούδασε Γεωργία.

[51] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 1.

[52] Ενδεικτικά, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Etudes la Grèce», *Suisse Radicale*, Γενεύη 1, 2, 4, 11, 14 Οκτωβρίου και 1, 2, 4, 5, 8, 10, 15-18 και 22 Νοεμβρίου 1870· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 1-2.

[53] Ο Γεννάδιος φαίνεται να μην ολοκλήρωσε ποτέ τις σπουδές του στη Γενεύη. Με βάση τα αρχεία του University of Geneva, πρώην Académie de Genève, που διατηρούνται στα Κρατικά Αρχεία της Γενεύης, ο Γεννάδιος δεν περιλαμβάνεται στους αποφοίτους. Στα αρχεία εντοπίζεται ότι ο Παναγιώτης Γεννάδιος εμφανίζεται στο μητρώο με αλλοδαπούς φοιτητές που κατείχαν κάρτα προσωρινής διαμονής του 1868. Καταγράφεται ότι ο Γεννάδιος στις 22 Δεκεμβρίου 1868 έλαβε προσωρινή κάρτα παραμονής, παρουσίασε ελληνικό διαβατήριο με χρονολογία γέννησης το 1846, η διεύθυνση διαμονής του ήταν «32 rue du Rhône, dans la pension Kahenbul» και έφυγε από τη Γενεύη στις 13 Αυγούστου 1870, βλ.

του, Ιωάννη, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με Αμερικανούς φίλους του, μετέβηκε στα τέλη του 1870 στην Αμερική για σπουδές στο *Βιομηχανικόν Πανεπιστήμιον του Illinois* (*The Illinois Industrial University*). Εκεί, άκμαζε ιδιαίτερα η καλλιέργεια του καπνού, των δημητριακών και του βαμβακιού, καθώς και η κτηνοτροφία.[54]

3.2. Οι σπουδές του Γενναδίου στο Illinois Industrial University

Οι θεωρητικές ακαδημαϊκές σπουδές του στη Γενεύη, όπως λέχθηκε, δεν άφησαν τον Παναγιώτη Γεννάδιο πλήρως ικανοποιημένο. Ως εκ τούτου, προσπάθησε να διευρύνει την επαγγελματική του κατάρτιση και τις ακαδημαϊκές του σπουδές σε πρακτικότερους τομείς της γεωργίας. Επισημαίνοντας τα στοιχεία αυτά, ο Ιωάννης Γεννάδιος έγραφε:

> *Αλλ' αι εν Γενεύη σπουδαί είχον θεωρητικόν μάλλον και καθαρώς επιστημονικόν χαρακτήρα, ενώ σκοπός του νέου Γενναδίου ήσαν αι πρακτικώτεραι γεωπονικαί γνώσεις, ων η πατρίς είχε μεγίστην ανάγκην. Όθεν, τη προτροπή και συστάσει του πρεσβυτέρου αδελφού του Ιωάννου, όστις είχεν ήδη συνάψει στενάς μετ' Αμερικανών φίλων σχέσεις, ο Παναγιώτης μετέβη, λήγοντος του 1870, εις το περίφημον Βιομηχανικόν Πανεπιστήμιον της Ιλλινόης εν Αμερική ένθα ήκμαζεν η καλλιέργεια του βάμβακος, του καπνού και των δημητριακών, ως και η κτηνοτροφία.*[55]

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος έφθασε τελικά στο Illinois στα τέλη του 1870, προσδοκώντας να σπουδάσει πρακτικά τους διάφορους τομείς της Γεωργίας στο *Illinois Industrial University*. Πριν την εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο, ακολούθησε πρόγραμμα ταχύρρυθμης εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας συνολικής διάρκειας 10

Archives d´Etat de Genève (AEG), Fb. 1, folio 154, *Etrangers*· Archives d´Etat de Genève (AEG), Ba 9, Académie de Genève, *Registre des étudiants, par Faculté et par année d´études, 1860-1874*· Archives d´Etat de Genève (AEG), Ba 10, Académie de Genève, *Répertoire des étudiants, par ordre alphabétique correspondant aux numéros matricules 774 à 1790, 1848-1869*· Archives d´Etat de Genève (AEG), Ba 11, Académie de Genève, *Registre général des étudiants avec résultat des examens et grades, par ordre numérique, numéros 1791 à 2028, 1869-1874*· Archives d´Etat de Genève (AEG), Ba 12, Académie de Genève, *Répertoire des étudiants, par ordre alphabétique correspondant aux matricules 1791 à 2028 (voir Académie Ba 11). 1869-1874.*

[54] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 2· Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 35-36.

[55] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 2· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 34-35.

μηνών. Αφού πέτυχε στις γενικές εισαγωγικές εξετάσεις, εγγράφηκε και εισήχθη στο Πανεπιστήμιο στις 12 Σεπτεμβρίου 1871.[56]

3.2.1. Το Illinois Industrial University

Το Πανεπιστήμιο ήταν νεοσύστατο και ιδρύθηκε μόλις τρία χρόνια προηγουμένως, το 1867, λίγο μετά τη λήξη του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου (1861-1865), στο πλαίσιο της οικονομικής και αγροτικής πολιτικής του Προέδρου των Η.Π.Α. Abraham Lincoln, για ανάπτυξη της μηχανικής και πειραματικής καλλιέργειας στη χώρα. Η Γεωργική Σχολή του Πανεπιστημίου δέχθηκε τους πρώτους φοιτητές της το 1868. Ακολούθως, το 1880 το Πανεπιστήμιο μετεξελίχθηκε στο *The University of Illinois*, και στη συνέχεια το 1982 στο *The University of Illinois at Urbana-Champaign*.[57]

Η ανάπτυξη του Πανεπιστημίου, η ίδρυση Γεωργικής Σχολής και οι ακαδημαϊκές δράσεις

Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, ο Παναγιώτης Γεννάδιος βίωσε την επέκταση και ανάπτυξη του *The Illinois Industrial University*. Ειδικότερα, το 1871 κατασκευάστηκε το πρώτο University Hall, στο οποίο στεγάζονταν το γραφείο του Πρύτανη John Milton Gregory (1822-1898), οι αίθουσες διδασκαλίας και η βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου. Το University Hall κατεδαφίστηκε το 1938. Ακόμη, στις 10 Δεκεμβρίου 1873 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια της Αίθουσας Adelphic Hall και της Κεντρικής Αίθουσας. Τρεις περίπου μήνες μετά, στις 7 Μαρτίου 1874 εγκαινιάστηκε η Αίθουσα Philomathean Hall. Ιδιαίτερης σημασίας για τον Γεννάδιο ήταν η λειτουργία της Art Gallery του Πανεπιστημίου, στην οποία τοποθετήθηκαν αντίγραφα αγαλμάτων της αρχαίας Ελλάδας, ως σαφούς αναγνώρισης της σημασίας του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Αργότερα, κάποια από τα αγάλματα αυτά μεταφέρθηκαν και εκτίθενται στο Μουσείο του Πανεπιστημίου.[58]

Ακόμη, κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 1872-1873, σημαντική υπήρξε και για τις σπουδές του Γενναδίου η απόφαση του *Illinois Industrial University* για την ίδρυση Γεωργικής Εταιρείας. Με απόφαση του εννεαμελούς συμβουλίου επιτρόπων της Γεωργικής Εταιρείας, η γεωπονία και οι μηχανικές καλλιέργειες θα

[56] Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 36.
[57] Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 35-36.
[58] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 42.

αποτελούσαν τις κύριες σπουδές του Πανεπιστημίου.[59] Έτσι, τα Κολέγια του *Illinois Industrial University*, το επόμενο ακαδημαϊκό έτος 1873-1874, αποτελούσαν αυτά της Γεωπονίας, των Στρατιωτικών, του Πολυτεχνείου, των Φυσικών Επιστημών και της Χημείας, των Γενικών Επιστημών και Φιλολογίας και του Εμπορίου και Συναλλαγών.[60]

Η Γεωργική Σχολή του *Illinois Industrial University*, μέχρι και το 1875, δεν διέθετε μόνιμο Καθηγητή Γεωπονίας.[61] Όμως, κατά τη διάρκεια των σπουδών του, ο Παναγιώτης Γεννάδιος ευτύχησε να παρακολουθήσει μαθήματα κοντά σε καταξιωμένους επιστήμονες, οι οποίοι με την υψηλή ακαδημαϊκή τους κατάρτιση τον βοήθησαν σημαντικά στη μελλοντική επαγγελματική σταδιοδρομία του. Έτσι, μεταξύ άλλων, παρακολούθησε μαθήματα Αγροτικής Οικονομίας και Ιστορίας της Αγροτικής Επιστήμης από τον Willard Flagg (1829-1878), Κτηνοτροφίας από τον Heinrich Detmers (1833-1906) και Οπωροκαλλιέργειας από τον John Warder, τον Willard Flagg και τον E. L. Lawrence. Πέραν των μαθημάτων που δίδασκαν στο Πανεπιστήμιο, οι Καθηγητές ανέπτυσσαν πλούσια δράση σε διάφορους τομείς, όπως την παράδοση σεμιναρίων πρακτικής εφαρμογής, τόσο σε φοιτητές, όσο και σε αγρότες. Για τον σκοπό αυτό, επισκέπτονταν φάρμες, αγροκτήματα και άλλες εγκαταστάσεις σε χωριά και κωμοπόλεις της περιοχής. Επιπρόσθετα, συμμετείχαν με ενεργό τρόπο στην εκπαίδευση και ανάπτυξη των μελών της εκεί κοινωνίας, υιοθετώντας τη μέθοδο του παραδείγματος και της πειθούς, ώστε να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις και νοοτροπίες.[62]

Συνεργασία με το *Illinois Industrial University* ανέπτυξε την εποχή αυτή ο επιφανέστερος γεωπόνος των Η.Π.Α., Καθηγητής Γεωπονίας στο Αγροτικό Κολλέγιο του Michigan στο Chicago, Manly Miles (1826-1898). Η φήμη του Miles ήταν αντίστοιχη με αυτήν του Justus Freiherr von Liebig (1803-1873) στη Γερμανία και των Gilbert και Lawes στην Αγγλία. Ο Miles θεωρούσε ότι, λόγω των ποικίλων

[59] «Locals and Miscellaneous», *The Student*, The Illinois Industrial University, Urbana, Φεβρουάριος 1873· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 42.
[60] *The Illini*, The Illinois Industrial University, Urbana, Σεπτέμβριος 1873· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 42.
[61] Richard Gordon Moores, *Fields of Rich Toil. The Development of the University of Illinois College of Agriculture*, University of Illinois Press, Illinois 1970, σ. 48· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 37.
[62] Τη μέθοδο του παραδείγματος και τις πειθούς εφάρμοσε με πολύ μεγάλη επιτυχία ο Γεννάδιος τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο, όπου οι αγρότες ζούσαν και εργάζονταν μέσα σ' ένα πλαίσιο παρωχημένων αντιλήψεων και προκαταλήψεων, που τους εμπόδιζε να υιοθετήσουν νέες μεθόδους καλλιέργειας και την εισαγωγή σύγχρονων μηχανημάτων και εργαλείων στις καθημερινές επαγγελματικές τους δραστηριότητες· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 38-39.

προϋποθέσεων και συνθηκών που επικρατούσαν στις αγροτικές καλλιέργειες, οποιαδήποτε τελικά συμπεράσματα θα έπρεπε να εξάγονται με ιδιαίτερη προσοχή και επιφύλαξη. Ως εκ τούτου, συμβούλευε όσους εκτελούσαν πειράματα στον τομέα της γεωργίας να απλοποιούν την πειραματική διαδικασία και να μην αναμένουν άμεσα και τελικά αποτελέσματα. Ένα χρόνο περίπου μετά την αποφοίτηση του Παναγιώτη Γενναδίου, την 1η Ιουλίου 1875, ο Miles εγκατέλειψε το Chicago και μετέβη στην Urbana.[63]

3.2.2. Η καταλυτική επίδραση του Πρύτανη John Milton Gregory

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος υπήρξε δραστήριο μέλος της πανεπιστημιακής κοινότητας, ενώ για την ενίσχυση του εισοδήματός του, καθώς και για την απόκτηση εμπειριών και γνώσεων, εργάστηκε ως γραμματέας στο γραφείο του Πρύτανη John Milton Gregory με μηνιαίο μισθό $30. Ακόμη, για τρία εξάμηνα δίδαξε στο πανεπιστήμιο την γαλλική γλώσσα. Επιπρόσθετα, εργάστηκε και ως βοηθός βιβλιοθηκάριου με μηνιαίο μισθό $40. Εργαζόμενος ως βιβλιοθηκάριος, κατάφερε να αποκτήσει σημαντική εμπειρία στην αναζήτηση βιβλιογραφικών πηγών και να εξοικειωθεί με τη διεθνή γεωπονική βιβλιογραφία.[64]

Ο John Milton Gregory αποτέλεσε πρότυπο για τον Παναγιώτη Γεννάδιο, αφού εμπνεύστηκε από την ξεχωριστή προσωπικότητά του. Ο Gregory διετέλεσε πρώτος Πρύτανης (1868-1880) του *Illinois Industrial University*, ενώ ίδρυσε και την Γεωργική Σχολή του Πανεπιστημίου.[65] Καταγόμενος από μια φτωχή αγροτική οικογένεια, κατάφερε να αποκτήσει ευρεία μόρφωση, ενώ προσπάθησε συστηματικά να απαλλάξει τον αγροτικό πληθυσμό από παρωχημένες αντιλήψεις και νοοτροπίες. Θεωρώντας ότι η γεωργία έπρεπε να αποκτήσει επιστημονικό υπόβαθρο, ώστε να εξελιχθεί ορθολογιστικά, ανέπτυξε ένα ανάλογο ερευνητικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο Πανεπιστήμιο, επικεντρωμένος στην ανάπτυξη μιας φιλελεύθερης και τεχνολογικής παιδείας. Καθόρισε με τον τρόπο αυτό το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα στηριζόταν η εκπαιδευτική αγροτική φιλοσοφία που θα ακολουθούσε το Πανεπιστήμιο.[66]

---

[63] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 39.

[64] «Meeting of Executive Committee», *The Student*, The Illinois Industrial University, Urbana, Ιανουάριος 1873. Το πρώτο τεύχος του φοιτητικού περιοδικού *The Student* κυκλοφόρησε σχεδόν ταυτόχρονα με την εγγραφή του Παναγιώτη Γενναδίου στο Πανεπιστήμιο, τον Νοέμβριου του 1871. Το περιοδικό μετονομάστηκε σε *The Illini* τον Σεπτέμβριο του 1873, βλ. Μπακιρτζής, ό.π., σ. 39.

[65] Moores, ό.π., σ. 40-41.

[66] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 40.

Η καταλυτική επίδραση του John Milton Gregory στον Παναγιώτη Γεννάδιο γίνεται εύκολα αντιληπτή μέσα από την φιλοσοφία, τις πρωτοβουλίες και τα πρότυπα που υιοθέτησε αργότερα ο τελευταίος, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο αυτό, προσέγγιζε τους αγρότες με κατανόηση, με παραδείγματα και πειθώ, ώστε αυτοί να αποδέχονται τις συμβουλές και υποδείξεις του, προκειμένου αφενός να αναπτύσσουν αποτελεσματικά τις καλλιέργειές τους και αφετέρου να βελτιώνουν το βιοτικό τους επίπεδο. Παράλληλα, προχώρησε στην εφαρμογή προηγμένης μηχανικής καλλιέργειας με τη χρήση σύγχρονων αλωνιστικών και θεριστικών μηχανών και την τροποποίηση του αρότρου από ξύλινο σε μεταλλικό. Συγχρόνως, δεν παραμελούσε το ερευνητικό του έργο, ενώ συστηματικά δημοσίευε άρθρα και συγγράμματά του.[67]

3.2.3. Ακαδημαϊκές επιτυχίες, έρευνα και πειράματα

Ο Γεννάδιος είχε αφοσιωθεί στις σπουδές του, σε έναν τομέα στον οποίο είχε έφεση, και το γεγονός αυτό τον ενεργοποιούσε ακόμη περισσότερο, όπως αντικατοπτρίζεται και στην ουσιαστική συμμετοχή του στις πολιτιστικές, αθλητικές, εκπαιδευτικές και άλλες δραστηριότητες που οργανώνονταν στο Πανεπιστήμιο. Η επιμέλειά του τον έκανε ιδιαίτερα αγαπητό στους καθηγητές του και οι σκληρές του προσπάθειες ανταμείβονταν με τις υψηλές ακαδημαϊκές του επιδόσεις, αφού «εν ουδεμιά περιστάσει έλαβε βαθμόν ελάσσονα των 85, πολλάκις δε ηξιώθη του υψίστου όρου των 100».[68]

Η φοίτηση του Γενναδίου στο *Illinois Industrial University* αποτέλεσε μια περίοδο επιτυχιών, βραβεύσεων, αλλά και σκληρής δουλειάς. Ιδιαίτερα συνεπής έναντι των ακαδημαϊκών υποχρεώσεων του κατάφερνε, παρά το γεγονός ότι ήταν ένας από τους ελάχιστους ξένους φοιτητές, να ανταγωνίζεται επί ίσοις όροις και με επιτυχία τους Αμερικανούς συμφοιτητές του.[69] Ανέφερε μεταξύ άλλων ο Ιωάννης Γεννάδιος:

> *Η τριετής φοίτησίς του υπήρξε σειρά συνεχών επιτυχιών και βραβεύσεων, αναπτυχθέντος εκεί όλου του ζήλου, της αφοσιώσεως και του έρωτος προς το έργον, άτινα διέκριναν αυτόν εν τω εξής σταδίω. Διαιτώμενος και ζων εν τη αυστηρά εκείνη λιτότητι ήτις εχαρακτήρισε όλον τον βίον του, συνηγωνίσθη ευδοκίμως προς τους εγχωρίους συμφοιτητάς του, ώστε, ει*

[67] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 40.
[68] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 3.
[69] Στο ίδιο, σ. 2.

και ξένος την γλώσσαν και το ήθος –μόνος ξένος πλην ενός Αρμενίου και ενός Ιάπωνος μεταξύ 500 Αμερικανών– ου μόνον μετέσχεν εν ίση μοίρα αθλητικών αγώνων, αλλά και θεατρικών παραστάσεων.[70]

Ο Αρμένιος συμφοιτητής που ανέφερε ο Ιωάννης Γεννάδιος ήταν ο Gregory Gabrialial Dabraskian από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος περιλαμβανόταν επίσης στην Τάξη του 1874 με αύξοντα αριθμό 39. Ο Dabraskian είχε μεταβεί στις Η.Π.Α. για σπουδές με υποτροφία, όπως και ο Γεννάδιος, του Χρηστάκη Ζωγράφου. Μετά τις σπουδές του, εργάστηκε στη Σμύρνη, ενώ διατήρησε επαφές και φιλική σχέση με τον Παναγιώτη Γεννάδιο.[71]

Μεγάλη επιτυχία του Γενναδίου ήταν η απονομή του πρώτου βραβείου σε διαγωνισμό που προκήρυξε το πανεπιστήμιο μεταξύ των φοιτητών για την «συλλογήν, κατάταξιν και επιστημονικήν περιγραφήν των φθοροποιών εν τη γεωργία εντόμων». Στην απόφασή της η επιστημονική επιτροπή τόνιζε μεταξύ άλλων ότι «η συλλογή του Γενναδίου είναι λίαν πλουσία, φιλοκάλως διεσκευασμένη επιστημονικώς κατατεταγμένη, και ακριβής την ονοματοθεσίαν».[72]

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος αφιέρωνε αμέτρητες ώρες στα εργαστήρια του Πανεπιστημίου, πραγματοποιώντας πειράματα και εξειδικευμένες έρευνες. Συμμετείχε παράλληλα σε ομαδικά πειράματα και έρευνες υπό την επίβλεψη των καθηγητών του πανεπιστημίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η χρήση του αρσενικώδους χαλκού που επινοήθηκε από κάποιον κτηματία για την καταπολέμηση της *δεκαγράμμου*

[70] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 2-3· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 37.

[71] Ο Dabraskian ήταν ο πρώτος Αρμένιος και ο πρώτος διεθνής φοιτητής του Πανεπιστημίου με αριθμό εγγραφής 39. Γεννήθηκε στις 15 Απριλίου 1842 και πέθανε στις 16 Αυγούστου 1906, βλ. Franklin W. Scott, *The Semi-Centennial Alumni Record of the University of Illinois*, University of Illinois, Urbana 1918, σ. 5· Salvadore De Sando, University of Illinois at Urbana-Champaign, Library Archives, Student Life and Culture Archives, *Illini Everywhere: Armenian Illini, Since 1871* https://archives.library.illinois.edu/slc/armenian-illini/· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 37.

[72] Στην απόφασή της η εξεταστική επιτροπή τόνιζε: «Δεν είχομεν την ελαχίστην δυσκολίαν όπως αποφασίσωμεν τις δικαιούται του βραβείου τούτου… Η Επιτροπή ομοφώνως απονέμει το πρώτον βραβείον τω Παναγιώτη Γενναδίω Έλληνι το γένος και ενθέρμω σπουδαστή των φυσικών επιστημών. Η συλλογή του Γενναδίου είναι λίαν πλουσία, φιλοκάλως διεσκευασμένη, επιστημονικώς κατατεταγμένη, και ακριβής την ονοματοθεσίαν. Η δε υπ' αυτού παρουσιασθείσα διατριβή είναι αξία της προσοχής της Γεωργικής Εταιρείας και μεγάλως τιμά τον νεαρόν συγγραφέα. Συνιστώμεν δε την δημοσίευσιν αυτής εν τοις Πρακτικοίς της Εταρείας, θεωρούντες καθήκον αυτής να πράξη ό,τι δύναται όπως ενθαρρύνη τον κ. Γεννάδιον εις την σπουδήν του κλάδου τούτου της Φυσικής ιστορίας», βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 4.

δορυφόρου, που είχε εισβάλει στην πολιτεία του Illinois. Κατόπιν εκτεταμένων δοκιμών ο Γεννάδιος με τους άλλους συμφοιτητές του επιβεβαίωσαν την αποτελεσματικότητα του φαρμάκου αυτού. Οι έρευνες, τα πειράματα και οι δοκιμές γίνονταν στους πειραματικούς αγρούς του πανεπιστημίου κάτω από τις οδηγίες του Καθηγητή Βοτανικής και Κηπουρικής, Dr. Thomas Jonathan Burrill (1839-1916).[73]

Πέραν των σπουδών του ο Γεννάδιος πραγματοποιούσε πειράματα και έρευνες τα πορίσματα των οποίων δημοσίευε σε αξιόλογα επιστημονικά περιοδικά. Αποτέλεσμα των ερευνών και πειραμάτων του ήταν και η τελική πτυχιακή του εργασία με τίτλο *Nitrous Acid in Plants* (*Περί του εν τοις φυτοίς νιτρικού οξέος*).[74] Η εργασία του αναγνωρίστηκε και επαινέθηκε από τον δόκτορα Mac Murthic, χημικό του υπουργείου της Γεωργίας στην Ουάσιγκτον. Ακόμη, η εργασία αξιολογήθηκε και δημοσιεύτηκε στο επιστημονικό περιοδικό *The American Chemist* τον Ιούλιο του 1874.[75] Παράλληλα, τον ίδιο χρόνο, αναφορά στην εργασία του Γενναδίου έκανε και ο Frederick Watts, Επίτροπος Γεωργίας του Τμήματος Γεωργίας στην Washington, στην Ετήσια Έκθεσή του για το έτος 1874.[76] Επιπλέον, η ανακάλυψη από τον ίδιο ενός φθοροποιού εντόμου δημοσιεύτηκε στο *The American Naturalist* με τίτλο *A New Aegerian Maple Borer*, τον Ιανουάριο του 1874.[77] Για τα θέματα αυτά χαρακτηριστικές πληροφορίες έδωσε ο Ιωάννης Γεννάδιος:

> […] *πλην των τακτικών τούτων σπουδών συνήνεγκε διατριβάς περί των πορισμάτων των ιδίων αυτού ερευνών και πειραμάτων, οίον την περί του*

---

[73] Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, Μέρος Γ΄, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1895, σ. 24.

[74] Salvadore De Sando, University of Illinois at Urbana-Champaign, Library Archives, Student Life and Culture Archives, *Illini Everywhere: Greek Illini, Since 1873* https://archives.library.illinois.edu/slc/greek-illini/· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 3.

[75] Η πτυχιακή εργασία του Παναγιώτη Γενναδίου δημοσιεύτηκε στο περιοδικό, κάτω από τον τίτλο *Contributions from the laboratory of the Illinois Industrial University*, βλ. Panagiottis G. Gennadius, «Nitrous Acid in Plants», *The American Chemist*, τόμ. 5, W. Baldwin & Co., New York July 1874, σ. 7-9.

[76] Ο Frederick Watts (1801-1889) ήταν μια σημαντική προσωπικότητα της εποχής, αφού θεωρείται ιδρυτής και πατέρας του Penn State University των Η.Π.Α. και αναμορφωτής της γεωργίας στη χώρα, ενώ διετέλεσε Επίτροπος Γεωργίας στο Τμήμα Γεωργίας στην Washington. Ήταν πολύ σημαντικό το γεγονός ότι αναγνωρίζονταν στην Ετήσια Έκθεσή του για το έτος 1874 τα πορίσματα της έρευνας ενός νεαρού φοιτητή, όπως ήταν τότε ο Παναγιώτης Γεννάδιος, βλ. Frederick Watts, *Report of the Commissioner of the Agriculture for the Year 1874*, Government Printing Office, Washington 1875, σ. 148.

[77] Panagiottis G. Gennadius, «A New Aegerian Maple Borer», *The American Naturalist*, τόμ. 8, Peabody Academy of Science, Salem, Massachusetts January 1874, σ. 57-58. Στη σελίδα 58 του περιοδικού το όνομα του Γενναδίου αναγράφεται λανθασμένα ως P. Germadius.

εν τοις φυτοίς νιτρικού οξέος, δημοσιευθείσαν εν τω διασήμω περιοδικώ American Chemist και μεγάλως επαινεθείσαν υπό του δόκτορος Mac Murthie, χημικού του εν Ουασιγκτώνη Υπουργείου της Γεωργίας. Έτερα διατριβήν περί νέου τινός υπ' αυτού ανακαλυφθέντος φθοροποιού εντόμου, εδημοσίευσεν εν τω American Naturalist […][78]

3.2.4. Η απόκτηση πρακτικής εργασιακής εμπειρίας με τη σκέψη του στην Ελλάδα

Πέραν των θεωρητικών ακαδημαϊκών γνώσεων, τις οποίες αποκτούσε με την παρακολούθηση των διαλέξεων των Καθηγητών στο Πανεπιστήμιο και τη μελέτη των σχετικών επιστημονικών συγγραμμάτων, ο Παναγιώτης Γεννάδιος επιδίωκε να αποκτά και πρακτικές εργασιακές γεωργικές εμπειρίες, έχοντας πάντοτε υπόψη του τις ανάγκες που είχε η πατρίδα του. Για το σκοπό αυτό αξιοποιούσε την περίοδο των διακοπών του από το Πανεπιστήμιο, εργαζόμενος σε παρακείμενα αγροκτήματα ως απλός εργάτης, ώστε να αποκτήσει πρακτική εμπειρία στους διάφορους γεωργικούς τομείς. Εκεί, εργαζόταν με μισθό ως απλός εργάτης αφενός για να ενισχύσει τα οικονομικά του και αφετέρου για να αποκτήσει την πολύ σημαντική για αυτόν πρακτική εμπειρία. Ταυτόχρονα, όποτε ήταν εφικτό, μετέβαινε στις Νότιες Πολιτείες των Η.Π.Α. για να μελετήσει τις καλλιέργειες του καπνού και του βαμβακιού. Τα δύο αυτά γεωργικά προϊόντα ήταν από τα σημαντικότερα για την Ελλάδα, αφού συνέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση των εξαγωγών και την ευρύτερη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Ο ίδιος αναγνώριζε και ήταν ευγνώμων προς την ιδιαίτερή του πατρίδα, «διότι σπουδάσας κατά το πλείστον δαπάναις του Κράτους»,[79] επιθυμούσε να προσφέρει στην Ελλάδα τις γνώσεις και τις εμπειρίες που αποκόμιζε. Τα στοιχεία αυτά υπογραμμίζονταν από τον Ιωάννη Γεννάδιο:

> […] *Μη αρκούμενος δε εις τας πανεπιστημιακάς ταύτας μελέτας, επωφελείτο των διακοπών και μεταβαίνων εις τα πλησιόχωρα αγροκήπια ειργάζετο εκεί επί μισθώ ως απλούς εργάτης, ίνα λάβει πρακτικήν πείραν των της γεωργίας, της πρώτης ταύτης βάσεως του ανθρωπισμού. Μεριμνών δε ιδία περί των εν Ελλάδι κυριωτέρων προϊόντων, επορεύετο*

[78] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, σ. 3· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 40, 42.

[79] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. ιγ΄· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 3.

προς τας Νοτίους Πολιτείας ίνα σπουδάση επί τόπου την εκεί ακμάζουσαν καλλιέργειαν του βάμβακος και των καπνών […][80]

3.2.5. Τα εθνικά ιδεώδη, η νοσταλγία και η αγάπη του για την Ελλάδα

Ο Ιωάννης αναφέρεται περαιτέρω στη νοσταλγία του Παναγιώτη Γενναδίου για την Ελλάδα, την οποία δεν ξέχασε ποτέ κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Αντίθετα, σε εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου, καθώς και με δημοσιεύσεις άρθρων του σε εφημερίδες, μεριμνούσε να αναδείξει θέματα σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό της χώρας:

Μνήμων δε πάντοτε της Πατρίδος, εφρόντιζε να καταχωρίζη εις τας εγχωρίους εφημερίδας και περί Ελλάδος άρθρα κατά καιρούς.[81]

Έτσι, μεταξύ άλλων, σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο για τους εορτασμούς της εθνικής επετείου των Αμερικανών για την 4η Ιουλίου ο Γεννάδιος ετοίμασε και απήγγειλε ποίημα με τον τίτλο «All Greek to us», σε μια προσπάθειά του να αναδείξει την Ελλάδα και τον σημαίνοντα ρόλο της στη διαμόρφωση των εννοιών της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της εθνικής ανεξαρτησίας. Το γεγονός αυτό καταχωρήθηκε στην επίσημη φοιτητική εφημερίδα του Πανεπιστημίου Illinois *The Student*.[82]

Τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1873 δημοσιεύτηκε σε δύο μέρη άρθρο με τον τίτλο «Language and Literature of Modern Greece» στο φοιτητικό περιοδικό *The Student* του *The Illinois Industrial University*.[83] Το άρθρο ήταν ανώνυμο και βασιζόταν στις θέσεις που εξέφρασε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος για την τρισχιλιετή ιστορία της Ελλάδας και την ενότητα του αρχαίου, βυζαντινού και νέου ελληνισμού, με τις οποίες κατέρριπτε τη θεωρία του Jacob Philipp Fallmerayer (1790-1861) ότι οι Νεοέλληνες δεν ήταν απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, όπως έχει αναφερθεί, ο ίδιος ο Κ. Παπαρρηγόπουλος διετέλεσε στην

[80] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, σ. 3· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 42-43.
[81] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 3· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 43.
[82] «Our anniversary day», *The Student*, The Illinois Industrial University, Urbana 1 Ιουλίου 1873.
[83] «Language and Literature of Modern Greece», *The Student*, The Illinois Industrial University, Urbana 1 Αυγούστου 1873· «Language and Literature of Modern Greece», *The Student*, The Illinois Industrial University, Urbana 1 Σεπτεμβρίου 1873.

Αίγινα μαθητής του Γεωργίου Γενναδίου, πατέρα του Παναγιώτη Γενναδίου, από τον οποίο σαφώς επηρεάστηκε στη διαμόρφωση των εθνικών ιδεωδών και θέσεών του.[84]

Παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο άρθρο δημοσιεύτηκε ανώνυμα, φαίνεται να ταυτίζεται με τον Παναγιώτη Γεννάδιο, αφού την συγκεκριμένη περίοδο αυτός ήταν ο μοναδικός φοιτητής από την Ελλάδα. Ο επόμενος Έλληνας φοιτητής στο *Illinois Industrial University* ήταν ο George John Bouyoucos (1889-1981) με αριθμό εγγραφής 3288 και ήταν αρκετά μεταγενέστερος του Γενναδίου αφού ήταν της Τάξης του 1908.[85] Ορθώς, όπως φαίνεται, ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής ταύτισε το άρθρο αυτό με τον Παναγιώτη Γεννάδιο, το οποίο και παρουσίασε στην έκθεση δημοσιευμάτων των Αμερικανών βυζαντινολόγων στο Annual Byzantine Studies Conference που πραγματοποιήθηκε το 1992 στο *Krannert Art Museum* του *University of Illinois at Urbana-Champaign*.[86]

3.2.6. Οι υποτροφίες από την ελληνική κυβέρνηση και τον Χρηστάκη Ζωγράφο

Οι οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε η οικογένεια Γενναδίου καθιστούσαν αδύνατες τις σπουδές του Παναγιώτη στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Ευτύχησε, όμως, να λάβει υποτροφία για τα δύο χρόνια των σπουδών του από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ το κόστος των σπουδών του για τα υπόλοιπα δύο χρόνια ανέλαβε ο ηπειρωτικής καταγωγής μόνιμος κάτοικος Κωνσταντινούπολης, Χρηστάκης Ζωγράφος. Οι θετικές κριτικές, οι βραβεύσεις και οι διακρίσεις του Γενναδίου που δημοσιεύθηκαν στα μεγάλα αμερικανικά επιστημονικά περιοδικά προσέλκυαν την προσοχή του Χρηστάκη Ζωγράφου από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος είχε καταφέρει να αποκτήσει μεγάλες εκτάσεις γαιών στη Θεσσαλία και είχε ανάγκη από τις υπηρεσίες επιστήμονα γεωπόνου.[87]

---

[84] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 43.

[85] Ο George John Bouyoucos γεννήθηκε στις 23 Μαΐου 1889 στην Τρίπολη στην Ελλάδα. Απέκτησε πτυχίο B.S. in Agriculture το 1908 από το Illinois Industrial University. Ακολούθως, το 1911 απέκτησε διδακτορικό τίτλο PhD από το Cornell University. Πέθανε στο Michigan των Η.Π.Α. στις 15 Ιουνίου 1981. Ο Scott στο βιβλίο του καταχώρησε τον Bouyoucos ως φοιτητή προερχόμενο από το Michigan των Η.Π.Α. και όχι από την Ελλάδα, βλ. Scott, ό.π., σ. 303, 1064· Salvadore De Sando, University of Illinois at Urbana-Champaign, Library Archives, Student Life and Culture Archives, *Illini Everywhere: Greek Illini, Since 1873* https://archives.library.illinois.edu/slc/greek-illini/.

[86] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 43.

[87] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 4-5.

Ο ίδιος ο Γεννάδιος, αναγνωρίζοντας τη συμβολή του Ζωγράφου στην ολοκλήρωση των σπουδών του, αναφέρει στο *Λεξικόν Φυτολογικόν*:

> […] *οφείλω να σημειώσω ότι την εις τας Ηνωμένας Πολιτείας της Αμερικής αποπεράτωσιν των γεωργικών σπουδών μου οφείλω εις την φιλοπάτριδα γενναιοδωρίαν του αοιδίμου Ηπειρώτου Χρηστάκη Ζωγράφου, όστις με συνετήρησεν εκεί ως υπότροφόν του επί διετίαν.*[88]

3.2.7. Η ολοκλήρωση των σπουδών και η απόκτηση του πτυχίου του

Λόγω των υψηλών ακαδημαϊκών επιδόσεών του, ο Παναγιώτης Γεννάδιος κατάφερε να ολοκληρώσει τις σπουδές του σε τρία έτη, αντί των τεσσάρων που απαιτούνταν για την απόκτηση του πτυχίου του. Τελικά, απέκτησε τον ακαδημαϊκό του τίτλο στη Γεωργία, τον Ιούνιο του 1874.[89]

Για τα ακαδημαϊκά επιτεύγματά του ο Ιωάννης Γεννάδιος τόνιζε ότι ο Παναγιώτης ήταν πλήρως αφοσιωμένος στους στόχους του, αφιερώνοντας αμέτρητες ώρες σε σκληρή μελέτη και εκτέλεση πρακτικών πειραματικών εφαρμογών. Θεωρούσε ότι με τις γνώσεις που αποκτούσε μπορούσε να βοηθήσει έμπρακτα την πατρίδα του.[90]

Επιπρόσθετα, σε επιστολή που απέστειλε ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στη Νέα Υόρκη, ημερομηνίας 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1883 προς τον Παναγιώτη Γεννάδιο, όταν ο τελευταίος βρισκόταν ήδη στην Αθήνα, επιβεβαιώνονται οι υψηλές επιδόσεις του και η απόκτηση του πτυχίου του με μέσο όρο βαθμολογίας 95,86 από τα 100.[91] Ακόμη, στο πτυχίο του, που φαίνεται ότι είναι το μόνο που διασώζεται στο

---

[88] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. ιγ΄.

[89] Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 36.

[90] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 3· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 44.

[91] Το πλήρες κείμενο της επιστολής του Γενικού Πρόξενου της Ελλάδος αναφέρει τα εξής: «Κύριέ μοι, Αν και ενθυμούμαι κάλλιστα την εποχήν καθ' ην εσπουδάζετε τα της Γεωργίας εις το αξιόλογον Πανεπιστήμιο εν Champaign, της Επαρχίας Illinois εν τούτοις, άμα λαβών την επιστολήν σας της 19/31 Ιουνίου, έγραψα αμέσως εις τον Πρύτανιν του περί ου ο λόγος Πανεπιστημίου, ζητών επισήμως περί των σπουδών υμών πληροφορίας. Η απάντησις ην σήμερον έλαβον του Κυρίου Πρυτάνεως Peabody, και ης επίσημον επικυρωμένον αντίγραφον εσωκλείω εν τη παρούση, είναι κολακευτικωτάτη δι' υμάς. Εκ ταύτης καταφαίνεται ότι εισήλθατε εις το ειρημένον Πανεπιστήμιον τον Σεπτέμβριον του 1871 και ότι εδώκατε τας τελικάς σας εξετάσεις την 10 Ιουνίου 1874, ήτοι ότι εσπουδάσατε εν τω Πανεπιστημίω επί τρία σχολικά έτη. Τα πρακτικά του Πανεπιστημίου δεικνύουσιν ότι επεδώκατε θαυμασίως εις τα μαθήματά σας και ότι οι βαθμοί σας, κατά μέσον όρον ήταν 95.86 επί του αρτίου των 100. Επειδή δε το Πανεπιστήμιον δεν είχε το δικαίωμα να δίδη βαθμούς προ του 1877 έτους, μόνον την 18 Δεκεμβρίου του 1878 επέμφθη υμίν το Δίπλωμα Bachelier des Sciences, ως τρανόν και ιδιάζον δείγμα της εις τα μαθήματα υμών εκτάκτου επιδόσεως. Του περιεχομένου της παρούσης δύνασθε να ποιήσητε οιανδήποτε χρήσιν. Όλος υμέτερος (υπογραφή) Δ. Μπότανης (;), Γενικός Πρόξενος της Α.Μ. εν Νέα Υόρκη», βλ. Μπακιρτζής, ό.π., σ. 44.

αρχείο του *Illinois Industrial University*, επιβεβαιώνονται επίσης οι ακαδημαϊκές του επιδόσεις. Ειδικότερα, η αναλυτική βαθμολογία του Παναγιώτη Γενναδίου, όπως αυτή αναγράφεται στο πτυχίο του είναι: Ζωολογία 96, Γεωλογία 99, Μηχανική βελτίωση εδαφών 95, Βοτανική 93 ½, Φυσιολογία 93, Εντομολογία 94, Φυτώρια 84, Φυσική χημεία 94, Αναλυτική χημεία 99, Κτηνοτροφία 92, Ορυκτολογία 97 ½, Γεωργική χημεία 100, Εδαφολογία 87, Πρακτική χημεία 100, Χημεία 99.[92] Η φιλομάθεια, η επιμέλεια, ο ζήλος, η συστηματική έρευνα και συμμετοχή σε πειράματα ξεχώριζαν τον Γεννάδιο από τους συμφοιτητές του και ταυτόχρονα τον έκαναν γνωστό στην ακαδημαϊκή κοινότητα του *Illinois Industrial University*.

Στην τελετή αποφοίτησης που πραγματοποιήθηκε στις 10 Ιουνίου 1874, ο Παναγιώτης Γεννάδιος δεν παρέστη, όπως επίσης δεν παρέστησαν και οι συμφοιτητές του William Watts και Harvey Cullen Estep. Τελικά, στην τελετή μίλησε εκ μέρους των ξένων φοιτητών ο Αρμένιος συμφοιτητής του Gregory Gabrialial Dabraskian.[93] Εκ μέρους του *Illinois Industrial University* τους φοιτητές προσφώνησε ο Πρύτανης Dr. John Milton Gregory. Στην τελετή, επίσης, παρευρέθηκε και μίλησε ο ρεπουμπλικάνος Κυβερνήτης του Illinois John Lourie Beveridge.[94]

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος, ολοκληρώνοντας τις σπουδές του, απέκτησε πτυχίο στη Γεωργία (B.S. in Agriculture), με αύξοντα αριθμό 45 και ημερομηνία αποφοίτησης την 10η Ιουνίου 1874. Στο αρχείο του Πανεπιστημίου (*University of Illinois Archives*) περιλαμβάνεται ο προσωπικός φοιτητικός του φάκελος με τη φωτογραφία του και με τα παρακάτω στοιχεία:

> *Portrait of Panagiottis Gennadius, student from Greece and part of the Class of 1874 (certificate given). He was awarded his B.S. in Agriculture in 1878. RS: 26/4/1, Folder Gennadius, Panagiottis*[95]

---

[92] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1874, ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του*, Αθήνα 1875· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 2, *Ακαδημαϊκοί τίτλοι και τιμητικά διπλώματα του Παναγιώτη Γενναδίου*· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 45-46.

[93] Μπακιρτζής, ό.π., σ. 46.

[94] Ο John Lourie Beveridge (1824-1910) ήταν ο 17ος κυβερνήτης του Illinois την περίοδο 1873-1877. Σπούδασε Νομικά και πολέμησε κατά τη διάρκεια του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου· «Annual Meeting of the Board of Trustees», *The Illini*, Vol. III, No. 6, The Illinois Industrial University, Urbana, Ιούνιος 1874, σ. 167, 169.

[95] University of Illinois Archives, 1874, RS: 26/4/1 Alumni and Faculty Biographical (Alumni News Morgue) File 1882-1995, Folder Gennadius, Panagiottis.

Στον φάκελό του, επίσης, υπάρχει χειρόγραφο ενημερωτικό σημείωμα με τις ακόλουθες πληροφορίες:

> *Panagiottis Gennadius / Nativity – Athens, Greece / Parent – Not given / Residence – Champaign / School Record not given*[96] */ Course – Agriculture / Certificate given June 10th 1874 / Degree sent 1879*[97]

Ακόμη, σε βιβλίο που εξέδωσε ο Γενικός Γραμματέας του Συλλόγου των Αποφοίτων, αφιερωμένο στα πενηντάχρονα του *University of Illinois*, καταγράφεται ο Παναγιώτης Γεννάδιος ως απόφοιτος του Πανεπιστημίου με τα εξής στοιχεία:

> *Panagiottis Gennadius, B. S. in Agr., 1878; b. 1846, Athens, Greece. Dir. of Agr. Address, Nicosia, Cyprus*[98]

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος ήταν από τους πρώτους αποφοίτους του *Illinois Industrial University*, αφού αποφοίτησε με αύξοντα αριθμό 45 και περιλαμβανόταν στην Τάξη του 1874 με συνολικά 19 αποφοίτους.[99] Πριν από την αναχώρησή του από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής εξασφάλισε δύο συστατικές επιστολές από τον

[96] Από τον φάκελο αυτό προκύπτει ότι ο Παναγιώτης Γεννάδιος δεν είχε καταθέσει στο *Illinois Industrial University* τη βαθμολογία του *Γυμνασίου Αθηνών*.

[97] Το πτυχίο του Παναγιώτη Γενναδίου φαίνεται τελικά ότι στάλθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 1878, αφού με βάση επιστολή του Γενικού Προξένου της Ελλάδος στη Νέα Υόρκη, ημερομηνίας 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1883, το *Illinois Industrial University* δεν είχε εξασφαλίσει το δικαίωμα να δίνει βαθμούς και να παρέχει διπλώματα στους φοιτητές του πριν από το 1877, βλ. Μπακιρτζής, ό.π., σ. 36.

[98] Στην καταχώρηση αυτή το έτος γέννησης του Παναγιώτη Γενναδίου αναφέρεται ως 1846 αντί του ορθού 1847. Η ίδια αναφορά υπάρχει και στα Κρατικά Αρχεία της Γενεύης, όπου διατηρούνται τα αρχεία του Πανεπιστημίου της Γενεύης, πρώην Ακαδημία της Γενεύης. Στα αρχεία είναι καταγεγραμμένο έτος γέννησης το 1846, με βάση το διαβατήριο που παρουσίασε ο Γεννάδιος, βλ. Archives d΄Etat de Genève (AEG), Fb. 1, folio 154, *Etrangers*· Φαίνεται, ακόμη, ότι το 1918 ήταν γνωστή στο Πανεπιστήμιο η επαγγελματική ιδιότητα του Γενναδίου ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου. Επίσης, με βάση την καταχωρημένη επαγγελματική διεύθυνσή του ο Γεννάδιος περιλαμβάνεται στο γεωγραφικό ευρετήριο του βιβλίου στην Κύπρο και όχι στην Ελλάδα, βλ. Scott, ό.π., σ. 5, 1095, 1114· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 36.

[99] Από τους 19 αυτούς αποφοίτους, το 1918 στην επετηρίδα για τα πενηντάχρονα του Πανεπιστημίου, οι 14 εξ αυτών ήταν καταχωρημένοι ως επιζώντες και οι 5 θανόντες. Ως εκ τούτου, φαίνεται ότι δεν ήταν γνωστή η παραίτηση του Γενναδίου από τη θέση του Διευθυντή Γεωργίας στα τέλη του 1904, η επιστροφή και η επαγγελματική ενασχόλησή του στην Αθήνα, καθώς και ο θάνατός του στις 7 Δεκεμβρίου 1917, βλ. Scott, ό.π., σ. 5.

Πρύτανη John Milton Gregory[100] και από τον Καθηγητή του, A. P. S. Stuart,[101] τις οποίες θα χρησιμοποιούσε αργότερα στην Ελλάδα για την επαγγελματική του αποκατάσταση.

Με την ολοκλήρωση των σπουδών του τον Ιούνιο του 1874 ο Γεννάδιος έλαβε το πανεπιστημιακό του πτυχίο, αφού αναδείχθηκε πρώτος μεταξύ όλων των τελειόφοιτων φοιτητών. Τότε, όπως υποστήριξε ο Ιωάννης Γεννάδιος, το πανεπιστήμιο του πρότεινε τη θέση καθηγητή στη νεοσύστατη Γεωργική Σχολή με ετήσιο μισθό 1.000 τάλιρων, ο οποίος θα αυξανόταν βαθμιαία. Οι καθηγητές θεωρούσαν περισσότερο τον Γεννάδιο ως συνάδελφο, αφού αυτός, όπως έχει αναφερθεί, είχε

[100] Η συστατική επιστολή του Πρύτανη δεν φέρει ημερομηνία, παρά μόνο τον τόπο συγγραφής της (Champaign, Illinois) και αναφέρει τα εξής: «Με ευχαρίστηση συστήνω σε οποιονδήποτε επιθυμεί τις υπηρεσίες του κ. Π. Γενναδίου με καταγωγή από την Αθήνα, Ελλάδας, απόφοιτο του Κολλεγίου της Αθήνας και γιου ενός από τους Καθηγητές του. Ήρθε εδώ πριν τρία χρόνια για να σπουδάσει την Αμερικανική Γεωργία και να πραγματοποιήσει επιστημονικές σπουδές. Είναι πολύ καλός γνώστης της γαλλικής, έχοντας περάσει τρία χρόνια σπουδών στη Γενεύη στην Ελβετία. Είναι επίσης καλός γνώστης της ιταλικής. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του εδώ έχει διδάξει στα γαλλικά τμήματά μας για δύο χρόνια με ενέργεια και επιτυχία. Οι σπουδές του στη Χημεία, στη Βιολογία, στην Εντομολογία και στη Γεωλογία ήταν πολύ εμπεριστατωμένες και επιτυχείς. Οι τρόποι του είναι καλοί και ο χαρακτήρας του άμεμπτος. Θα ήμουν ιδιαίτερα ευτυχής να τον είχα εδώ, εάν μπορούσαμε να δημιουργήσουμε ένα τμήμα για τον ίδιο, αλλά επειδή δεν μπορούμε, επιθυμώ να τον συστήσω ως έναν άνθρωπο με σπάνια επιτεύγματα τόσο σε είδη όσο και σε πεδία εφαρμογών». Ιδιαίτερα από την επιστολή του Πρύτανη φαίνεται και η πολύ καλή σχέση και εκτίμηση που είχε αυτός για τον Γεννάδιο. Ακόμη φαίνεται ότι ο Πρύτανης γνώριζε προσωπικά στοιχεία του Γενναδίου, όπως το γεγονός ότι ο πατέρας του Παναγιώτη, Γεώργιος Γεννάδιος, δίδαξε στο Γυμνάσιο Αθηνών, καθώς και το γεγονός ότι αυτός σπούδασε στη Γενεύη, δεδομένου δε ότι ο Παναγιώτης δεν είχε καταθέσει ούτε το απολυτήριο του Γυμνασίου Αθηνών ούτε και οποιοδήποτε πτυχίο από τις σπουδές του στη Γενεύη. Παράλληλα ο Gregory αναφέρεται και στην πρόθεσή του να δώσει θέση καθηγητή στο Πανεπιστήμιο, το οποίο όμως δεν έγινε δυνατό, λόγω του ότι δεν υπήρχε κάποιο τμήμα γι' αυτόν. Ο Ιωάννης Γεννάδιος είχε αναφέρει ότι στον Παναγιώτη είχε προσφερθεί θέση από το Πανεπιστήμιο και με συγκεκριμένο μισθό βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του*, Αθήνα 1875· Παράρτημα 4, Έγγραφο 1· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 5.

[101] Η συστατική επιστολή του A. P. S. Stuart φέρει χωροχρονική ένδειξη «Champaign, June 18 1874» και αναφέρει τα ακόλουθα: «Με την παρούσα βεβαιώνεται ότι ο κομιστής κ. Π. Γεννάδιος με καταγωγή από την Αθήνα, και απόφοιτος ενός από τα Κολλέγιά της, ήταν πολύ επιμελής φοιτητής της πρακτικής Χημείας μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου χρόνου στο εργαστήριο του Βιομηχανικού Πανεπιστημίου του Illinois υπό την ευθύνη μου. Ο κ. Γεννάδιος όχι μόνο εκδήλωσε ενδιαφέρον για την επιστήμη, αλλά και μια ικανότητα να κατανοεί και να εξετάζει πειραματικώς ερωτήματα, τα οποία προκαλούν την προσοχή των επιστημόνων σε αυτή και σε άλλες χώρες. Είναι καλός στοχαστής, προσεκτικός παρατηρητής, και ειλικρινής και επιμελής εργάτης. Επίσης είναι γνώστης άλλων κλάδων των Φυσικών Επιστημών, όπως της Εντομολογίας, της Βοτανικής, της Ορυκτολογίας και της Γεωλογίας. Είναι εξαιρετικός γνώστης της γαλλικής, μιλά και γράφει τη γλώσσα άνετα και εγκάρδια τον συστήνω σε οποιονδήποτε χρειάζεται έναν εκπαιδευτή στους πιο πάνω κλάδους, πλήρως πεπεισμένος, ότι οποιαδήποτε εύλογη εμπιστοσύνη εναποθέσει κάποιος σε αυτόν δεν θα απογοητευτεί», βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), 1874, ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του*, Αθήνα 1875· Παράρτημα 4, Έγγραφο 2.

αναλάβει τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας επ' αμοιβή σε φοιτητές για περίοδο τριών εξαμήνων.[102]

Όπως μαρτυρεί ο Ιωάννης Γεννάδιος, ο Παναγιώτης αρνήθηκε την τιμητική θέση του καθηγητή του πανεπιστημίου, αφού πόθος του ήταν η επιστροφή στην Ελλάδα, ενώ θεωρούσε ιερό καθήκον του να υπηρετήσει την πατρίδα του και να μεταδώσει τις γνώσεις που απέκτησε στους συμπολίτες του. Ως εκ τούτου, στα τέλη του 1874 επέστρεψε στην Αθήνα και από εκεί, λίγο αργότερα, μετέβηκε στη Θεσσαλία, για να διευθύνει και να αναπτύξει τις καλλιέργειες των κτημάτων του ευεργέτη του, Χρηστάκη Ζωγράφου.[103]

[102] Ο Γεννάδιος ήταν άριστος γνώστης της γαλλικής γλώσσας, λόγω των σπουδών του στη Γενεύη, βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 5.
[103] Στο ίδιο.

Κεφάλαιο 4. Η σταδιοδρομία του Γενναδίου στην Ελλάδα: Έριδες, προκλήσεις και προοπτικές (1874-1894)

4.1. Η επιστροφή στην Ελλάδα και η ένταξη στους φιλολογικούς κύκλους της Αθήνας

Στην Αθήνα ο Παναγιώτης Γεννάδιος επέστρεψε στα τέλη του 1874, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στις Η.Π.Α.. Με την επιστροφή του επιδίωξε να ενταχθεί στα πολιτιστικά δρώμενα της χώρας, έναν χώρο που αγαπούσε ιδιαίτερα. Ως εκ τούτου, εγγράφηκε ως μέλος στον *Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός* το 1874, 10η επέτειο από την ίδρυση του συλλόγου στις τάξεις του οποίου περιλαμβάνονταν σπουδαίες προσωπικότητες της εποχής. Επίτιμος πρόεδρος του *Παρνασσού* εκλέχθηκε την 5η Μαΐου 1874 ο Καθηγητής Ιστορίας του *Εθνικού Πανεπιστημίου* Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, παλαιός μαθητής του πατέρα του Παναγιώτη, Γεωργίου Γενναδίου. Τακτικός πρόεδρος αναδείχθηκε ο νομικός και λογοτέχνης Εμμανουήλ Λυκούδης (1849-1925), ενώ αντιπρόεδρος ο Στέφανος Ιωαννίδης. Τον επόμενο χρόνο, το 1875, επί τακτικής προεδρίας του νομικού και εκδότη Θρασύβουλου Αθάνατου-Αγγελόπουλου (1842-1926) και επίτιμης προεδρίας και πάλι του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, εντάχθηκε ως μέλος του *Παρνασσού* και ο αδελφός του Παναγιώτη, Ιωάννης Γ. Γεννάδιος.[104]

Η απουσία του εκτός Αθηνών κυρίως με την παραμονή του στη Θεσσαλία για τη διεύθυνση των κτημάτων του Χρηστάκη Ζωγράφου τον υποχρέωσε να μείνει εκτός των φιλολογικών δρωμένων της πρωτεύουσας. Όμως με την επιστροφή του στην Αθήνα, την σταδιακή επαναδραστηριοποίησή του και την ανάληψη της διεύθυνσης του *Δημοσίου Δενδροκομείου Αθηνών*[105] το 1882 ο Παναγιώτης Γεννάδιος εγγράφηκε και πάλι ως μέλος του *Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*. Τακτικός πρόεδρος του *Παρνασσού* είχε εκλεγεί για την περίοδο 1882-1883 ο φυσικομαθηματικός Καθηγητής στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο* και Καθηγητής της Σχολής Ευελπίδων και Δοκίμων

[104] Στον *Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός* διετέλεσαν ως μέλη μεγάλες προσωπικότητες των γραμμάτων και τεχνών, της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Ελλάδας, καθώς και της Κύπρου. Μεταξύ αυτών, ήταν ο Κωστής Παλαμάς, ο Γεώργιος Δροσίνης, ο Φωκίων Νέγρης, ο Αριστείδης Ραγκαβής και οι Έλληνες Κύπριοι Σίμος Μενάρδος και Νικόλαος Κλ. Λανίτης, βλ. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το Χρονικόν του Παρνασσού (1865-1950)*, Παρνασσός, Αθήνα 1951, σ. 87, 91, 94.

[105] Μιχαήλ Μαγκάκης, «Γεννάδιος Παναγιώτης», στο: Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Εκδοτικός Οργανισμός «ο Φοίνιξ», Αθήνα [2]1956, σ. 200.

Τιμολέων Αργυρόπουλος (1847-1912). Επίτιμος πρόεδρος είχε επανεκλεγεί ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.[106]

4.2. Η επιστασία των κτημάτων του Ζωγράφου στη Θεσσαλία

Άνθρωπος αρχών ο Γεννάδιος, με την επιστροφή του στην Αθήνα, θέλησε να ανταποδώσει την ευεργεσία που του έκανε η ελληνική κυβέρνηση με την παραχώρηση υποτροφίας για τις σπουδές του. Ταυτόχρονα, όμως, θεωρούσε και ηθική υποχρέωσή του έναντι της πατρίδας του να υπηρετήσει τη γεωργία της Ελλάδας και τον αγροτικό πληθυσμό, που με πανάρχαια μέσα αγωνιζόταν για την επιβίωσή του. Στο πλαίσιο αυτό, μόλις επέστρεψε από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, κατέθεσε τα απαραίτητα δικαιολογητικά για τις σπουδές του, ζητώντας να υπηρετήσει την ελληνική γεωργία. Αφού δεν έλαβε καμία απάντηση, λόγω πιθανώς των γραφειοκρατικών διαδικασιών, απηύθυνε την παρακάτω επιστολή προς το υπουργείο της Παιδείας και των Εκκλησιαστικών στις 23 Δεκεμβρίου 1874:

> *Επιστρέψας εξ Αμερικής, όπου κατά τα δύο τελευταία έτη διέμενα ως υπότροφος της Κυβερνήσεως σπουδάζων την αγρονομίαν, επαρουσιάσθην εις το σεβαστόν τούτο Υπουργείον και κατέθεσα εγκαίρως το δίπλωμά μου το πιστοποιούν την εν τω Βιομηχανικώ Πανεπιστημίω της Ιλλινοΐας επί τέσσαρα έτη φοίτησίν μου και αποπεράτωσιν των αγρονομικών σπουδών μου.*
>
> *Επειδή δε το Σεβαστόν Υπουργείον της Παιδείας και των Εκκλησιαστικών μέχρι της ώρας ταύτης ουδεμίαν έλαβε πρόνοιαν ίνα χρησιμοποιήση τας εν μέρει δι' εξόδων του αποκτηθείσας γνώσεις μου, και επειδή ούτε την συνήθειαν μήτε τα μέσα έχω να μένω αργός, ευσεβάστως παρακαλώ αυτό να με ειδοποιήση ταχέως και επισήμως εάν σκοπεύει να με χρησιμοποιήση ή όχι.*[107]

Με ιδιόχειρο σημείωμά του, ημερομηνίας 28 Δεκεμβρίου 1874, επί της επιστολής του Γενναδίου, ο υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, σημείωνε τα εξής: «Διαπέμπεται μετά των συνημμένων αντιγράφων μαρτυρίων των σπουδών του αναφερομένου προς το Υπουργείον των Εσωτερικών, εις

[106] Βοβολίνης, ό.π., σ. 144.
[107] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1874, ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του,* Αθήνα 1875.

ο συστήνομεν αυτόν, δυνάμενον να χρησιμεύση εικότως εις την εν τω σχολείω των τεχνών διδασκαλίαν».[108]

Η παραπομπή της αίτησης του Γενναδίου προς το υπουργείο των Εσωτερικών φαίνεται ότι δεν είχε κάποιο αποτέλεσμα και, ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος αποφάσισε να εκπληρώσει την ηθική υποχρέωσή του έναντι του ετέρου ευεργέτη του, του Χρηστάκη Ζωγράφου. Έτσι, μετέβηκε στη Θεσσαλία, όπου για τρία χρόνια, από το 1875 μέχρι και το 1878, ανέλαβε τη διεύθυνση των κτημάτων του Ζωγράφου. Υλοποιώντας τις θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις που απέκτησε από τις σπουδές του στη Γενεύη και στο Illinois, ο Γεννάδιος πρώτος εισήγαγε τη γεωργική φιλοσοφία του στη Θεσσαλία, όπου η οθωμανική κατοχή στερούσε συστηματικά τη δυνατότητα ανάπτυξης και οδηγούσε τους κατοίκους στην πλήρη ανέχεια.[109]

Μαρτυρία για την παραμονή του Γενναδίου στη Θεσσαλία δίνει ο Γάλλος υποκόμης Eugène Melchior de Vogüé (1848-1910),[110] ο οποίος σε ταξίδι του στην περιοχή διέσχισε την κοιλάδα του Ζάρκου τον Αύγουστο του 1875. Ο Vogüé αναφέρει ότι σταμάτησε μαζί με τη συνοδεία του στο Ζάρκο «σε μια μεγάλη αγροικία που ανήκει σε έναν πλούσιο έλληνα τραπεζίτη από την Κωνσταντινούπολη»,[111] τον οποίο δεν κατονομάζει. Στη συνέχεια αναφέρει:

---

[108] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1874, ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του,* Αθήνα 1875.

[109] Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91.

[110] Ο Eugène Melchior de Vogüé ήταν συγγραφέας, αρχαιολόγος, ενώ διετέλεσε διπλωμάτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τον Αύγουστο του 1875 ξεκίνησε από τον Άθω και θέλησε να φθάσει μέχρι την Αδριατική, διασχίζοντας την Θεσσαλία και την Ήπειρο, βλ. Eugène Melchior de Vogüé, «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1875», μετάφραση Γιάννης Μάνος – σχόλια Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τχ. 34, Λάρισα 1998, σ. 289· Φωτεινή Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898). Η επιχειρηματική περιπέτεια ενός διάσημου αγνώστου ομογενή της Κωνσταντινούπολης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2016, σ. 400. Ο Vogüé είχε, επίσης, ταξιδεύσει στην Κύπρο και είχε δηλώσει ότι εξερεύνησε με λεπτομέρεια ολόκληρο το νησί. Τις λεπτομέρειες για το ταξίδι του κατέγραψε στο *Revue archéologique* του Οκτωβρίου του 1862, βλ. Κυριάκος Δημητρίου, *Επί Ανάσσης Βικτωρίας. Δεκαπέντε κείμενα για την Κύπρο*, 1878-1891, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, Λευκωσία 2013, σ. 236-237· Melchior de Vogüé, «Fouilles de Chypre et de Syrie», *Revue archéologique*, τόμ. 6, Παρίσι 1852, σ. 244-252· Melchior de Vogüé, «Coup d'oeil sur les monuments de Chypre et de Rhodes», στο: Melchior de Vogüé, *Les Églises de la Terre Sainte*, V. Didron, Παρίσι 1860, σ. 376-389.

[111] Ο πλούσιος Έλληνας τραπεζίτης που αναφέρει ο Vogüé ήταν ο Χρηστάκης Ζωγράφος, ο οποίος το 1874 αγόρασε το Ζάρκο από τους απογόνους του Μεχμέτ Εμίν Ααλή Πασά (1815-1871), μεγάλου βεζίρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Χρήστος Βραχνιάρης, *Πρώιμες εξεγέρσεις των αγροτών στο θεσσαλικό χώρο (1881-1883). Ο ρόλος και η συμβολή του Νικολάου Ταρμπάζη*, Γνώση, Λάρισα 1996, σ. 26-27. Πέραν του Ζάρκου, ο Χρηστάκης Ζωγράφος είχε αγοράσει και άλλα 10 χωριά: Νεοχώρι των Τρικάλων, Γριζάνο, Γεφύρια της Καρδίτσας, Παλιοχώρι, Χάρμα, Αγναντερό, Μαυρομάτι, Καππά, Λαζαρίνα και Γελάνθη, βλ. Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 279· Vogüé, ό.π., σ. 297. Πρόκειται για

> *Έκανα εκεί μια ενδιαφέρουσα συνάντηση. Ένας νέος άνδρας, από μια εξαιρετική αθηναϊκή οικογένεια που σπούδασε αρκετά χρόνια γεωπονία στις Ενωμένες Πολιτείες, δέχτηκε να απομονωθεί μέσα σ' αυτή τη μοναξιά ως επιστάτης. Οι εξαιρετικές του γνώσεις δίνουν μεγάλη αξία στις πληροφορίες που με εφοδιάζει.*[112]

Ο άνθρωπος που περιγράφει ο Vogüé δεν ήταν άλλος από τον Παναγιώτη Γεννάδιο, ο οποίος τον ενημέρωσε για τα όσα εξελίσσονταν στη Θεσσαλία και για τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο αγροτικός πληθυσμός. Η πεδιάδα της Θεσσαλίας, η οποία ανήκε για κάποιο χρονικό διάστημα στον Αλή Τεπελενλή (1740-1822) ως κατακτητικό δικαίωμα, ήταν ιδιαίτερα παραμελημένη, ενώ θα μπορούσε να είναι ο σιτοβολώνας των γύρω περιοχών καθώς και της Βόρειας Ελλάδας. Η Πύλη, τιμωρώντας τον επαναστάτη πασά, κατάσχεσε την περιουσία του, η οποία στη συνέχεια αποτέλεσε «εφεδρική προίκα» για τους σουλτάνους, οι οποίοι την παραχωρούσαν ως προίκα σε ανώτερους αξιωματούχους. Ως εκ τούτου η θεσσαλική πεδιάδα χωρίστηκε σε πολλές μεγάλες ιδιοκτησίες, ενώ κάποιες παρέμειναν στα χέρια των κληρονόμων μουσουλμάνων μπέηδων, κάποιες άλλες, όπως στην περίπτωση του Ζάρκου, πουλήθηκαν σε χρηματιστές του Γαλατά.[113]

Συνεχίζοντας την περιγραφή του ο Vogüé αναφέρει ότι «Το παλάτι έδωσε πρόσφατα τη γη που του ανήκε σ' έναν αρμένιο[114] καπιταλιστή, που έγινε ο πιο μεγάλος γαιοκτήμονας της Θεσσαλίας». Όπως ενημέρωσε τον Vogüé ο Γεννάδιος, κάποια από τα αγροκτήματα συντηρούσαν μεγάλο αριθμό ζώων, που έφτανε μέχρι και τα 600. Σε αυτά επιπλέον καλλιεργούνταν καπνός, βαμβάκι, σιτάρι και αμπέλια. Μεγάλη ήταν η συμβολή των Ελλήνων αγροτών, οι οποίοι αναλάμβαναν να καλλιεργήσουν τις εκτάσεις αυτές και με την καθοδήγηση του Γενναδίου είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν

ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Eugène Melchior de Vogüé, που δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στο γαλλικό περιοδικό *Revue des Deux Mondes* με τίτλο «La Thessalie. Notes de voyage» στα τεύχη 24 (1877), σ. 404-420 και 31 (1879), σ. 5-40, βλ. Λέκκα, ό.π., σ. 398.

[112] Vogüé, ό.π., σ. 297-298.

[113] Στο ίδιο, σ. 298.

[114] Ο Vogüé φαίνεται να αναφέρεται στον Αρμένιο Αβραάμ Πασά Καρακεχαγιά (1833-1918) ή Αβραάμ Eramyan, όπως ήταν το αρχικό αρμένικο επώνυμό του, ιδιοκτήτη των χωριών Καλογραιανών και Κρανιάς. Η προσωπική φιλία του με τον σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ (1830-1876) τον βοήθησε να αγοράσει από την Πύλη το 1875 31 τσιφλίκια στη συμβολική τιμή των 100.000 λιρών, βλ. Φωτεινή Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898). Η επιχειρηματική περιπέτεια ενός διάσημου αγνώστου ομογενή της Κωνσταντινούπολης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2016, σ. 399, 496· Vogüé, ό.π., σ. 298· «Εκ του Θεάτρου της εν Θεσσαλία επαναστάσεως», *Εύβοια*, Χαλκίδα 1/13 Απριλίου 1878. François Gos, *L΄agriculture en Thessalie. Petite étude d΄agriculture comparée*, G. Masson, Παρίσι 1884, σ. 42.

τις ατμομηχανές στις αγροτικές τους εργασίες. Όμως, όλα αυτά κατά τον Vogüé «είναι λίγο πρώιμα και, αν δεν είναι το αλέτρι μπροστά από τα βόδια, είναι τουλάχιστον η μηχανή μπροστά από το αλέτρι». Ο Γεννάδιος εκτιμούσε ιδιαίτερα τις προσπάθειες που κατέβαλλαν οι καλλιεργητές της περιοχής και προσπαθούσε να τούς βοηθήσει να βελτιώσουν τον τρόπο με τον οποίο εργάζονταν, ώστε να είναι πιο παραγωγικοί, όμως αντιμετώπιζε σημαντικές δυσχέρειες, λόγω των παραδοσιακών τους αντιλήψεων. Αναφέρει σχετικά:

> […] *ο έλληνας καλλιεργητής είναι φίλεργος και προσαρμόζεται γρήγορα στις βελτιώσεις των οποίων αντιλαμβάνεται την χρησιμότητα, αλλά σε ορισμένα σημεία είναι εξαιρετικά δύσκολο να του αλλάξεις γνώμη· ούτε ποτίζει ούτε λιπαίνει. Κόβει με ευχαρίστηση τα δένδρα, δείχνοντας την ίδια απέχθεια με τον ισπανό αγρότη εναντίον της πρασινάδας, «που δίνει τον πυρετό»* […][115]

Οι καλλιεργητές της περιοχής ήταν όλοι εκμισθωτές, αφού κρατούσαν τα 2/3 της σοδειάς, ενώ επέστρεφαν στον ιδιοκτήτη το 1/3 μετά την αφαίρεση της δεκάτης. Χαρακτηριστικά για τη φορολογία αυτή αναφέρεται: «Η δεκάτη! Εδώ είναι η μεγάλη θεομηνία, όχι τόσο στον ίδιο τον θεσμό όσο στον τρόπο που εφαρμόζεται». Η μέθοδος και η διαδικασία που εφαρμοζόταν για την επιβολή της δεκάτης ήταν πολλές φορές καταστροφική για τους παραγωγούς. Ειδικότερα, για παράδειγμα, κατά την επίσκεψη του Vogüé στη Θεσσαλία στο τέλος Αυγούστου του 1875 τα σιτάρια είχαν ήδη θεριστεί και γίνει δεμάτια. Παρέμενε μόνο το αλώνισμα, αλλά αυτό δεν μπορούσε να γίνει προτού αφαιρεθεί η δεκάτη. Για να γίνει αυτό, θα έπρεπε να εκτιμηθεί το ύψος της παραγωγής, αφού προηγουμένως η τουρκική διοίκηση επιλέξει μια από τις προσφορές των ανταγωνιστών. Μέχρι εκείνη όμως την στιγμή δεν είχε κατακυρωθεί η προσφορά για την συγκέντρωση της δεκάτης στην θεσσαλική αγροικία. Ως εκ τούτου τα δεμάτια παρέμεναν εκτεθειμένα μέχρι να πραγματοποιηθεί η εκτίμηση και, στο διάστημα αυτό, μια πιθανή καταιγίδα θα μπορούσε να καταστρέψει μεγάλο μέρος ή ακόμη και όλη την παραγωγή.[116]

Πέραν αυτών θα έπρεπε να υπολογιστεί ο κόπος που κατέβαλλαν οι καλλιεργητές ολόχρονα και, πολλές φορές, τα εισοδήματα από τις καλλιέργειες δεν

[115] Vogüé, ό.π., σ. 298.
[116] Στο ίδιο.

αρκούσαν ούτε και για την αγορά του σπόρου της επόμενης εσοδείας. Επιπρόσθετα τα δημητριακά της Θεσσαλίας, τα οποία προορίζονταν για εξαγωγή, πολύ δύσκολα μπορούσαν να φθάσουν στο λιμάνι του Βόλου, λόγω της άθλιας κατάστασης των συγκοινωνιών και της παντελούς έλλειψης υποδομών. Σε περιόδους κακοκαιρίας και, όταν πλημμύριζε ο Σαλαμπριάς, οι σοδειές υποχρεωτικά μεταφέρονταν στις ράχες των μουλαριών. Αυτό που χρειαζόταν, σύμφωνα με τον Vogüé, ήταν η κατασκευή ενός αγροτικού σιδηροδρόμου από τα Τρίκαλα μέχρι τον Βόλο, τη χρηματοδότηση του οποίου πρότεινε να αναλάβει ο «αρμένιος μεγαλογαιοκτήμονας».

Ολοκληρώνοντας την επίσκεψή του στο Ζάρκο, ο Vogüé αναφέρει:

> *Αφήνω τον επιστάτη του Ζάρκου, ο οποίος ζει εδώ σαν ερημίτης, αποκλεισμένος με τα βιβλία του, και ο οποίος μιλάει με τους ευκάλυπτους. Με αποχαιρετάει με μελαγχολία προσθέτοντας: «Φανταστείτε, κύριε, τι κατάπτωση για έναν άνθρωπο που έρχεται από την Αμερική σ' αυτή τη χώρα»!*[117]

Στα *Ζωγράφεια* ο Γεννάδιος παρέμεινε μέχρι το 1877 και στο πλαίσιο της επιστημονικής γεωπονικής εποπτείας των κτημάτων του Χρηστάκη Ζωγράφου επιδίωξε συστηματικά να επιτύχει την εκμηχάνιση της γεωργικής παραγωγής. Εισήγαγε για πρώτη φορά στη Θεσσαλία εκκοκκιστήρια καλαμποκιού, θεριστικές μηχανές και σιδερένια άροτρα, τα οποία, όπως παρατηρούσε ο Gos λίγα χρόνια αργότερα, «Εγκαταλελειμμένα σήμερα, όλα αυτά τα όργανα, μαρτυρούν τις δυσκολίες που πρέπει να υπερπηδηθούν για να εγκλιματιστεί η πρόοδος στις φτωχές χώρες». Όμως και στην υπόλοιπη Ελλάδα την ίδια περίοδο κυριαρχούσε το ησιόδειο άροτρο, ενώ οποιεσδήποτε προσπάθειες για εισαγωγή καινοτομιών αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία.[118]

Το 1876 στο ανθρώπινο δυναμικό της επιστασίας των *Ζωγραφείων* ανήκε και ο «γεωπόνος εργοδηγός» Χρήστος Γουλιώνης, τον οποίο 10 περίπου χρόνια αργότερα ο Γεννάδιος θα επαινούσε για την επιτυχή πρωτοβουλία του να εισαγάγει ευρωπαϊκά άροτρα στο κτήμα του μουσουλμάνου κτηματία Αβδούς εφένδη στην Πατουλιά Τρικάλων, όπου εργάστηκε ως εργοδηγός την περίοδο 1883-1886. Ο Γουλιώνης δεν

[117] Vogüé, ό.π., σ. 299.
[118] Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1988, σ. 234-238· Λέκκα, ό.π., σ. 400.

ήταν ο μόνος εκπαιδευόμενος του Γενναδίου, αφού, όπως αναφέρει ο ίδιος, κατά την «υπερδιετή εν Θεσσαλία διαμονή»[119] του εκπαίδευσε και τον Ιωάννη Τόσκα, ο οποίος κλήθηκε να αναλάβει την εκμηχάνιση του τσιφλικιού Κουτσόχερου στα δυτικά της Λάρισας.[120]

Στις 26 Σεπτεμβρίου 1879 ο Χρηστάκης Ζωγράφος σε επιστολή του από το Παρίσι προς τον Δημήτριο Πασπαλλή, διευθυντή του γραφείου του στην Κωνσταντινούπολη, επιβεβαίωνε αναδρομικά τους λόγους για τις επιλογές που είχε κάνει για την αξιοποίηση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας αναφέροντας ότι:

> […] *Όσον δ' αφορά τα τζιφλίκια, μ' όλον ότι και ταύτα δεν δύνανται να υποφέρουσι μεγάλα έξοδα, αλλά τέλος πάντων δι' αυτά δεν έβλαπτε να γίνουν και τινα έξοδα εάν επρόκειτο να διευθυνθώσι καλώς διότι αυτά έχωσιν εν αυτούς εμπόριον και βιομηχανίαν, μία καλή διεύθυνσις μεριμνώσα αφοσιωμένη περί αυτών δύναται αποφέρει ωφελείας, αίτινες απαντούν πλουσίως τα έξοδα* […][121]

Φαίνεται ότι μία από τις επενδύσεις που είχε κάνει ο Ζωγράφος ήταν η μέριμνα για τη μόρφωση του Παναγιώτη Γενναδίου, του οποίου όπως αναφέρθηκε χρηματοδότησε μέσω υποτροφίας τα δύο από τα τέσσερα χρόνια των σπουδών του στο *Illinois Industrial University*.[122]

Η εθνική δράση του Γενναδίου στη Θεσσαλία

Η διεύθυνση των κτημάτων του Ζωγράφου από τον Γεννάδιο υπήρξε επωφελής και ευδόκιμη, αφού αυξήθηκαν οι πρόσοδοι και βελτιώθηκε ριζικά ο τρόπος της καλλιέργειας από καθαρά εμπειρικό σε επιστημονικό. Η παραμονή του για τρία χρόνια εκεί ήταν βασανιστική για τον Γεννάδιο, αφού η Θεσσαλία εξακολουθούσε να τελεί υπό τουρκική κατοχή. Ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα του, Γεώργιου Γενναδίου, ο οποίος είχε αναμειχθεί ενεργά στα εθνικά ζητήματα της Ελλάδας, ο Παναγιώτης ευρισκόμενος στη Θεσσαλία ανέλαβε εθνική δράση. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια του Ρωσσοτουρκικού πολέμου (1877-1878) εντάχθηκε το 1877 ως μέλος της

[119] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Πρόοδος της γεωργίας», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 2, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Φεβρουάριος 1886, σ. 94-95.
[120] Λέκκα, ό.π., σ. 400· Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 146.
[121] Λέκκα, ό.π., σ. 401.
[122] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. ιγ΄.

μυστικής επαναστατικής εταιρείας *Αδελφότης*. Ταυτόχρονα, κατάρτισε και συντηρούσε για αρκετούς μήνες ανταρτικό σώμα στα Ρεβένια Λαμίας. Όπως αναφέρεται:

> *Εγκαταλείψας τότε το άροτρον και λαβών το όπλον ανήλθεν εις τα όρη, όπως χύση το αίμα του εις αγώνας πατριωτικούς μετά δρακός επαναστατών, τους οποίους ο ίδιος εξ ιδίων εξώπλισε και εφωδίασεν.*[123]

Όμως, η αποτυχία των ανταρτικών σωμάτων για επανάσταση στη Θεσσαλία, απογοήτευσε τον Γεννάδιο.[124]

Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Γεννάδιος, «η εν Θεσσαλία κρατούσα έτι τότε Τουρκική διοίκησις, αι αδιάκοποι αυτής παρεμβάσεις και αυτή η βάρβαρος παρουσία του Τούρκου καθίστων την εκεί διαβίωσιν απεχθεστάτην». Κατά συνέπεια, αποφάσισε να επιστρέψει στην Αθήνα «ίνα αναπνεύση ελεύθερον αέρα».[125] Τελικά αποφάσισε να αφήσει τη Θεσσαλία και να μεταβεί και πάλι στην Αθήνα το 1878.

4.3. Η επιστροφή στην Αθήνα, η διαφώτιση των γεωργών, ο διορισμός του ως καθηγητής Γυμνασίου και οι αποστολές του στην ελληνική επαρχία

Επιστρέφοντας στην Αθήνα, ο πολιτικός, τραπεζίτης και εθνικός ευεργέτης Ανδρέας Συγγρός (1830-1899) τού πρόσφερε θέση διευθυντή στα κτήματά του στη Μαλακάσα. Όμως, ο Γεννάδιος αρνήθηκε τη θέση,[126] για να επικεντρωθεί στη διαφώτιση των γεωργών για διάφορα αγροτικά θέματα. Στο πλαίσιο αυτό, άρχισε να δημοσιεύει διάφορες πραγματείες του στον τύπο με στόχο να πείσει για την ανάγκη υιοθέτησης επιστημονικών μεθόδων και την κατάρριψη προλήψεων και λανθασμένων εμπειρικών πρακτικών.[127]

---

[123] Σπυρίδων Χασιώτης, «Λόγος επικήδειος εις τον νεκρόν του Παναγιώτου Γενναδίου», *Τα Νέα Γεωπονικά,* τχ. 4.1, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1918, σ. 15· «Ομιλία του κ. Σπ. Χασιώτη περί Παναγιώτου Γενναδίου», *Τελετή εις μνήμην των εκλιπόντων διαπρεπεστέρων γεωπόνων κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν διοργανωθείσα υπό του Συνδέσμου Επιστημόνων Γεωπόνων Π.Ε.Η.Ν., Αίθουσα Παρνασσού, 9 Μαρτίου 1936,* Βιβλιοθήκη Γεωργού, αρ. 152, 1936/2, Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Αθήναι 1936, σ. 30-40· Μπακιρτζής, ό.π., σ. 46.

[124] Κουδουνάρης, ό.π., σ. 91-92.

[125] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917),* σ. 5-6.

[126] Αντίθετα με τις πληροφορίες που δίνει ο Ιωάννης Γεννάδιος, ο Παναγιώτης Γεννάδιος παρουσιάζεται να εργάστηκε και στα κτήματα του Ανδρέα Συγγρού στον Ωρωπό μετά την υπηρεσία του στα κτήματα του ευεργέτη του, Χρηστάκη Ζωγράφου, στη Θεσσαλία, βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 20.

[127] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917),* σ. 6· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί μεταδόσεως χρησίμων γνώσεων εις τους γεωργούς και τους κτηματίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 138.

Οι απόψεις, θέσεις και συμβουλές του Γενναδίου άρχισαν σταδιακά να αναγνωρίζονται και να αποκτούν κύρος. Ως εκ τούτου, «η επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπή» τον Ιούνιο του 1878 του ανέθεσε αποστολή στο Παρίσι, για να επιθεωρήσει τα εκεί ιχθυοτροφεία. Παρά την πεποίθηση του Γενναδίου ότι θα ήταν περισσότερο επωφελής η έρευνα πιο σημαντικών ζητημάτων για τη χώρα, εντούτοις κατόπιν της επιμονής της Επιτροπής, αποδέχτηκε την αποστολή αυτή. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, υπέβαλε λεπτομερή και τεκμηριωμένη έκθεση στην Επιτροπή, η οποία συμπεριλήφθηκε στο *Δελτίον* του Ιανουαρίου του 1879, όμως αυτό δημοσιεύθηκε δύο μήνες αργότερα. Παράλληλα, η έκθεση δημοσιεύθηκε και στην εφημερίδα *Τηλέγραφος* των Αθηνών στις 22 και 27 Φεβρουαρίου 1879. Στην εφημερίδα ο Γεννάδιος εξέφραζε την απογοήτευση του και άφηνε αιχμές για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε η έκθεσή του από την Επιτροπή.[128]

Με στόχο την ενημέρωση και προσφορά προς τον αγροτικό κόσμο της Ελλάδας, ο Γεννάδιος άρχισε να δημοσιεύει στον τύπο διάφορες μελέτες του καθώς και τα αποτελέσματα των ερευνών και πειραμάτων του, που πραγματοποίησε κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Αμερική. Ειδικότερα, μεταξύ άλλων, δημοσίευσε τις μελέτες του «Περί του περί Γεωργίας Υπομνήματος του κ. Α. Τομπάζη» στον *Τηλέγραφο* στις 10 Μαΐου 1878, «Περί της Φυσικής Ιστορίας του Βάμβακος» στην *Εφημερίδα* σε συνέχειες από τις 10 έως τις 18 Ιανουαρίου 1879, «Περί διαφορών, περί Μικρογραφίας, Κλιματολογίας, Εδαφολογίας και καλλιέργειας του βάμβακος» στον *Τηλέγραφο* σε συνέχειες από την 1η Φεβρουαρίου έως τις 14 Μαρτίου 1879, «Περί των γεωργικών μελετών του κ. Ηλιοπούλου» στην *Εφημερίδα* στις 20 Μαρτίου 1879, «Περί της υπέρ της γεωργίας δωρεάς του Ζάππα» στην *Εφημερίδα* σε συνέχειες από τις 25 έως τις 30 Απριλίου 1879, και «Περί Εσπεριδοειδών και των καταστρεπτικών αυτών εντόμων» στην *Εφημερίδα* σε συνέχειες από τις 14 έως τις 21 Ιανουαρίου 1880.[129]

---

[128] Ο Γεννάδιος τονίζει χαρακτηριστικά «Η Επιτροπή τη επιμόνω αιτήσει μου μοι ανέθηκε και την εξέτασιν των γεωργικών εργαλείων, εντολήν δι' ης κατ' αρχάς επεφόρτισε τον κ. Μανιτάκην, εις ον όμως μετά ταύτα ανέθηκε την σπουδήν των αχρήστων υλών των χρησιμοποιουμένων εις την γεωργίαν. Πώς δ' εξετέλεσα την δευτέραν ταύτην εντολήν, θέλω εκθέσει προσεχώς. Περί γεωργικών εργαλείων ουδέν ακόμη ανεκοίνωσα τη Σ. Επιτροπή επειδή, ιδών μετά πόσης ψυχρότητος εδέχθη την πρώτην μου έκθεσιν, υπέθεσα ότι και δευτέρα ηδύνατο να την ενοχλήση», βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 7· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Προς την επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπήν», *Τηλέγραφος*, Αθήνα 22 και 27 Φεβρουαρίου 1879.

[129] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 7-8.

Τον Απρίλιο του 1879 διορίστηκε καθηγητής Φυσικής Ιστορίας στο Γυμνάσιο Πύργου, ούτως ώστε, με βάση τους όρους του διορισμού του, να είναι στη διάθεση της ελληνικής κυβέρνησης για ειδικές γεωργικές έρευνες και επιθεωρήσεις σε διάφορες περιοχές στην επαρχία. Πολύ συχνά σε αυτές τις αποστολές συνοδευόταν από τον πρωθυπουργό της Ελλάδας Αλέξανδρο Κουμουνδούρο (1815-1883) και τον πρώην Πρόεδρο της Βουλής και βουλευτή Ανδρέα Αυγερινό (1820-1896), οι οποίοι εκτιμούσαν τις επιστημονικές γνώσεις του και με τους οποίους συνδέθηκε φιλικά.[130] Ακολούθως μετατέθηκε στο *Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών*, ενώ στις 15 Σεπτεμβρίου του 1879 διορίστηκε καθηγητής και στα τρία δημόσια Γυμνάσια της Αθήνας, καθώς και στο *Βαρβάκειον Λύκειον*, όπου δίδασκε το μάθημα της Φυσικής Ιστορίας.[131]

Η αναγνώριση από την Ακαδημία των Επιστημών της Γαλλίας

Δείγματα των επιστημονικών του γνώσεων έδωσε ο Γεννάδιος, όταν κλήθηκε να εξετάσει σοβαρά προβλήματα που προέκυψαν σε διάφορες αγροτικές περιοχές. Ειδικότερα, στα τέλη Μαΐου του 1879 στους αμπελώνες της Ναυπάκτου και του Αιτωλικού παρουσιάστηκε μια παράδοξη και άγνωστη μέχρι τότε νόσος στην Ελλάδα. Τότε, τού ανατέθηκε από την κυβέρνηση να μελετήσει την άγνωστη νόσο, να αναφέρει τα αίτια που την προκάλεσε και να εισηγηθεί μέτρα προφύλαξης. Ευρισκόμενος στο Μεσολόγγι, διατάχθηκε να μεταβεί επίσης στον Πύργο Ηλείας και στην Πάτρα.[132] Μελετώντας τους αμπελώνες, ο Γεννάδιος διέγνωσε ως *φυλλοξήρα* τη νόσο, η οποία ήταν άγνωστη μεν στην Ελλάδα, αλλά στη Γαλλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχε ήδη καταστρέψει τεράστιες εκτάσεις αμπελώνων. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, υπέβαλε δεκατετρασέλιδη εμπεριστατωμένη έκθεση, στην οποία περιέγραφε με λεπτομέρεια τη νόσο αυτή, καθώς και τα μέτρα πρόληψης, αλλά και θεραπείας της. Η ελληνική κυβέρνηση όμως δεν αρκέστηκε στην επιστημονική γνώμη του Γενναδίου

[130] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 8.

[131] «Αγγελίαι αφορώσαι εις την δημοσίαν υπηρεσίαν», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 66, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 8 Οκτωβρίου 1879, σ. 389· Μαγκάκης, ό.π., σ. 200· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 8· Salvadore De Sando, University of Illinois at Urbana-Champaign, Library Archives, Student Life and Culture Archives, *Illini Everywhere: Greek Illini, Since 1873* https://archives.library.illinois.edu/slc/greek-illini/.

[132] Για τη μετάβαση του Γενναδίου στις επαρχίες Μεσολογγίου, Πατρών και Ηλείας για την εξέταση των της νόσου των αμπέλων και των σταφιδαμπέλων εγκρίθηκε στις 18 Ιουνίου 1879, με βάση το κεφάλαιο 6, άρθρο 7 του ειδικού προϋπολογισμού του υπουργείου Εσωτερικών να τού καταβληθεί ως αποζημίωση και οδοιπορικά έξοδα το ποσό των 500 δραχμών, βλ. «Αγγελίαι αφορώσαι εις την δημοσίαν υπηρεσίαν», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 60, Αθήνα 30 Αυγούστου 1879, σ. 346.

και μέσω της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι, ζήτησε να διαφωτίσει το θέμα η Ακαδημία των Επιστημών της Γαλλίας. Στις 10 Νοεμβρίου 1879 ο ισόβιος Γραμματέας της Ακαδημίας, απαντώντας στο αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης, έστειλε τη γνώμη δύο ειδικών Γάλλων ακαδημαϊκών, προσθέτοντας ότι η νόσος αυτή δεν ήταν άλλη από εκείνη την οποία «διέγνω ο κ. Π. Γεννάδιος, του οποίου η εξαίρετος έκθεσις ήρκει όπως λύση το ζήτημα» («dont le rapport excellent eut suffi pour trancher la question»).[133]

Η αναγνώριση από την Ακαδημία των Επιστημών της Γαλλίας ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τον Γεννάδιο και έκτοτε το όνομά του συνδέθηκε με τον αγώνα κατά της *φυλλοξήρας* στην Ελλάδα. Ο ίδιος καθόρισε τα μέτρα για την αντιμετώπιση της νόσου ενώ μερίμνησε για την αυστηρή εφαρμογή τους αφού θεωρούσε ότι τυχόν κωλυσιεργίες και ημίμετρα θα ήταν καταστροφικά για τον αγροτικό πληθυσμό και την οικονομία της χώρας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Γεννάδιος «Εις αυτόν ωφείλεται η σωτηρία του σταφιδικού και οινοπαραγωγικού πλούτου της Ελλάδας του ανερχομένου εις δισεκατομμύρια δραχμών». Το 1879 ο Γεννάδιος εξέδωσε το έργο του *Φυλλοξήρα η φθοροποιός*, εκτάσεως 80 περίπου σελίδων μέσω του οποίου επιδίωξε να διαφωτίσει τους αμπελοκαλλιεργητές, αφενός για τη φύση της νόσου και αφετέρου για τα προληπτικά και θεραπευτικά μέσα που έπρεπε να ληφθούν για την καταπολέμησή της. Ακολούθησαν συζητήσεις στον τύπο της εποχής, όπου αναγνωριζόταν η επιστημονική κατάρτιση, αλλά και η πρακτική εμπειρία που διέθετε ο Γεννάδιος.[134]

Κατά τη διάρκεια των αποστολών του στην ελληνική επαρχία, ο Γεννάδιος κατάφερε να εντοπίσει και άλλες νόσους των φυτών, που μάστιζαν την ελληνική γεωργία για πολλά χρόνια. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι εκάστοτε αγρονομικές αρχές δεν μπορούσαν να εντοπίσουν τις νόσους αυτές, με αποτέλεσμα τα προβλήματα να διογκώνονται, αφού καταστρέφονταν σημαντικές ποσότητες γεωργικών προϊόντων κάθε χρόνο, οδηγώντας τους γεωργούς σε οικονομική καταστροφή και πλήρη ανέχεια, ενώ παράλληλα ζημίωναν τη χώρα. Συγκεκριμένα, μελετώντας τις νόσους αυτές, ο Γεννάδιος εξέδωσε κατά τη διάρκεια του Δεκεμβρίου του 1879 και του Ιανουαρίου του 1880 δύο πραγματείες στις οποίες παρουσιάζονταν οι λεπτομέρειες των νόσων, καθώς

[133] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 8-9.

[134] Για τη *φυλλοξήρα*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Φυλλοξήρα η φθοροποιός*, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», Αθήνα 1879· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 9-10.

και τα προληπτικά και τα θεραπευτικά μέτρα που έπρεπε να ληφθούν. Η πρώτη πραγματεία έφερε τον τίτλο *Περί Κοκκοειδών (ψωριάσεων των φυτών) και ιδίως περί του κοκκίνου Κρεμεζίου των εσπεριδοειδών*, ενώ η δεύτερη τον τίτλο *Περί του άνθρακος της αμπέλου-φύσις και θεραπεία της νόσου*, εκτάσεως 52 και 46 σελίδων, αντίστοιχα. Τον Ιανουάριο του 1880 δημοσίευσε επίσης στην *Εφημερίδα* τη διατριβή *Περί Καπνού* (*Nicotiana Tabacum*). Τέλος, τον Ιούλιο του 1880 δημοσίευσε στην *Εφημερίδα* πραγματεία με τίτλο *Περί της διά της Σταφίδος Οινοποιίας*.[135]

Ο Γεννάδιος διορίζεται μέλος του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου για τη *φυλλοξήρα*

Με το διάταγμα *Περί συστάσεως και διορισμού γνωμοδοτικού συμβουλίου επί των ληπτέων κατά της φυλλοξήρας και πάσης άλλης των εν Ελλάδι καλλιεργουμένων δένδρων και φυτών νόσου*, με ημερομηνία 8 Νοεμβρίου 1879,[136] και ακολούθως με το διάταγμα *Περί διορισμού γνωμοδοτικού συμβουλίου περί των επί των αμπέλων κλπ. νόσων* του Βασιλέως Γεωργίου Α΄, που εκδόθηκε στην Αθήνα στις 30 Ιανουαρίου 1880, ο Παναγιώτης Γεννάδιος με την ιδιότητα του γεωπόνου και του καθηγητή διορίστηκε μέλος του *Γνωμοδοτικού Συμβουλίου* με μηνιαίο μισθό 300 δραχμών.[137] Τα άλλα δύο μέλη ήταν ο Θεόδωρος Ορφανίδης (1817-1886),[138] καθηγητής Βοτανικής στο *Εθνικόν Πανεπιστήμιον* Αθηνών, και ο Τέοντορ Χέρμαν φον Χελδράιχ[139] (1822-1902) επιμελητής του *Βοτανικού Κήπου*, για τα οποία προνοείτο αντιμισθία ανά συνεδρία του

[135] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 10.

[136] «Διάταγμα Περί συστάσεως και διορισμού γνωμοδοτικού συμβουλίου κατά της φυλλοξήρας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αριθμ. 75, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 26 Νοεμβρίου 1879, σ. 443.

[137] «Διάταγμα Περί διορισμού γνωμοδοτικού συμβουλίου περί των επί των αμπέλων κλπ. Νόσων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αριθμ. 16, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 28 Φεβρουαρίου 1880, σ. 94.

[138] Ο Θεόδωρος Ορφανίδης σπούδασε βοτανική στο Παρίσι με υποτροφία της ελληνικής κυβέρνησης. Ολοκλήρωσε τις σπουδές του το 1848 και τον επόμενο χρόνο διορίστηκε έκτακτος καθηγητής στο *Οθώνειο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, όπου δίδαξε για 30 χρόνια. Διετέλεσε Έφορος του *Δημοσίου Δενδροκομείου* από τα μέσα του 1861 και παρέμεινε στη θέση αυτή για 20 χρόνια. Σπουδαιότερο γεωργικό έργο του, κατά τον Γεννάδιο, ήταν το περιοδικό σύγγραμμά του *Γεωπονικά*, το οποίο δημοσίευε από το 1872 μέχρι το 1877. Πέθανε στην Αθήνα τον Αύγουστο του 1886, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι την ιστορίαν της αναπτύξεως της γεωργίας εν Ελλάδι συγκεντρωθείσαι υπό πρώην δημοσίου υπαλλήλου», *Αθήναι. Μηνιαίον Παράρτημα* 4.3, τόμ. 4, τχ. 3, Τυπογραφείο της εφημερίδος «Αθήναι», Αθήνα Μάρτιος 1911, σ. 3142.

[139] Ο Χελδράιχ διηύθυνε τον Βοτανικό Κήπο από το 1851 μέχρι και τον θάνατό του το 1902. Στην Ελλάδα έφθασε το 1843 για τη μελέτη της ελληνικής χλωρίδας, ενώ από το 1858 μέχρι το 1883 διετέλεσε επιμελητής του *Φυσιογραφικού Μουσείου του Οθώνειου Πανεπιστημίου Αθηνών*. Πλείστα από τα βοτανικά δημοσιεύματά του αφορούν την ελληνική χλωρίδα. Έγραψε πραγματεία περί των ωφελίμων φυτών της Ελλάδας, που δημοσιεύτηκε στα γερμανικά στην Αθήνα το 1862, καθώς και κατάλογο των σπονδυλωτών ζώων της Ελλάδας, που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά στην Αθήνα το 1878, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3142.

Γνωμοδοτικού Συμβουλίου. Τα τρία μέλη μαζί με τον τμηματάρχη Δημόσιας Οικονομίας αποτελούσαν το *περί των επί των αμπελώνων και σταφιδαμπελώνων νόσων Γνωμοδοτικό Συμβούλιο*. Το συμβούλιο συνεδρίαζε στο Υπουργείο Εσωτερικών, κατόπιν προσκλήσεως του υπουργού Εσωτερικών, Αλέξανδρου Κουμουνδούρου ή του τμηματάρχη Δημόσιας Οικονομίας. Με βάση το άρθρο 4 του διατάγματος ο Παναγιώτης Γεννάδιος εργαζόταν στο τμήμα Δημόσιας Οικονομίας υπό τη διεύθυνση του τμηματάρχη του τμήματος, στον κλάδο της Γεωργίας.[140]

4.4. Ο διορισμός του Γενναδίου ως Τμηματάρχη στο υπουργείο Εσωτερικών και οι ενέργειές του για την καταπολέμηση των γεωργικών νόσων. Η αναγνώριση από το εξωτερικό

Κατόπιν αιτήματος των κατοίκων της Χίου, τον Οκτώβριο του 1879, ο Γεννάδιος στάλθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, για να εξετάσει τη νόσο που έπληττε τα καρποφόρα δέντρα στο νησί. Μετά την εξέταση του θέματος υπέβαλε λεπτομερή έκθεση στην οποία κατέγραφε τα ενδεικνυόμενα προληπτικά και θεραπευτικά μέτρα κατά της νόσου. Κατά την επάνοδο του Γενναδίου στην Αθήνα, ψηφίστηκε νομοσχέδιο στη Βουλή των Ελλήνων για τη δημιουργία θέσης Τμηματάρχη στο υπουργείο των Εσωτερικών με καθήκοντα Επιθεωρητή της Γεωργίας. Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1880 ο Έλληνας πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος διόρισε στη θέση αυτή τον Γεννάδιο, «υπάλληλον μη πλασμένον εκ της γνωστής ζήμης, αλλά διακεκριμένον επί Επιστημονική μαθήσει και ακραιφνεί ζήλω» όπως έγραφε η *Ημέρα Τεργέστης*.[141] Εκεί εργάστηκε με αποτελεσματικότητα και μεθοδικότητα για την πρόληψη της εισβολής της *φυλλοξήρας* στην Ελλάδα, εφαρμόζοντας αυστηρά τις πρόνοιες του ψηφισθέντος νόμου περί *φυλλοξήρας*.[142]

Στο πλαίσιο αυτό, με απόφαση του υπουργείου Εσωτερικών, ημερομηνίας 13 Οκτωβρίου 1880, ο Παναγιώτης Γεννάδιος μετέβηκε στην Ιταλία και στη Γαλλία για επιτόπια μελέτη του σοβαρού προβλήματος της *φυλλοξήρας*, που έπληττε τις δύο χώρες. Για τα έξοδα μετάβασης και διαμονής του στις χώρες αυτές, καθώς και της επανόδου του στην Ελλάδα εγκρίθηκε ποσό ύψους 2000 δραχμών, μέσω του ειδικού

---

[140] «Διάταγμα Περί διορισμού γνωμοδοτικού συμβουλίου περί των επί των αμπέλων κλπ. Νόσων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αριθμ. 16, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 28 Φεβρουαρίου 1880, σ. 94.

[141] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 10-11.

[142] Μαγκάκης, ό.π., σ. 200.

προϋπολογισμού του υπουργείου Εσωτερικών.[143] Ολοκληρώνοντας την έρευνα και τη μελέτη του για το θέμα της *φυλλοξήρας*, ετοίμασε και δημοσίευσε το 1889 τη σχετική εργασία του *Περί Φυλλοξήρας της φθοροποιού*.[144]

Γρήγορα ο Γεννάδιος απέκτησε μεγάλη φήμη και ως εκ τούτου δεχόταν προσκλήσεις τόσο από την ελεύθερη Ελλάδα, όσο και από ελληνικές περιοχές που εξακολουθούσαν να τελούν υπό τουρκική κατοχή. Έτσι, λίγες μέρες μετά τον διορισμό του ζητήθηκε τηλεγραφικώς από την Άρτα η γνώμη και βοήθειά του, αφού οι αμπελώνες της περιοχής πλήγηκαν από νόσο, την οποία οι αμπελοκαλλιεργητές θεώρησαν ως *φυλλοξήρα*. Αφού εξέτασε το θέμα και επέστρεψε στην Αθήνα, η ελληνική κυβέρνηση τον έστειλε τον Μάρτιο του 1881 στην Κύμη, για να διενεργήσει έρευνα για παρόμοιο θέμα. Ακολούθως, ο Γεννάδιος συνέταξε έκθεση με τίτλο *Περί του εις τας αμπέλους του Δήμου Κυκαίων αναφανέντος εντόμου*, η οποία αναδημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα* στις 28 Απριλίου 1881. Τον Μάιο του 1881 ακολούθησε αποστολή του στο Αίγιο. Λίγο αργότερα μετέβηκε στην Κυνουρία, καθώς και στον Πόρο, όπου ο Γεννάδιος εντόπισε τη λεγόμενη *κομνιώδη* ασθένεια των εσπεριδοειδών. Για όλες αυτές τις αποστολές του υπέβαλλε εμπεριστατωμένες επιστημονικές εκθέσεις στις αρμόδιες κρατικές αρχές.[145]

Ο κίνδυνος της *φυλλοξήρας* εξακολουθούσε να ανησυχεί τόσο την ελληνική κυβέρνηση, όσο και τους αμπελοκαλλιεργητές. Για να καθησυχάσει όλους τους ενδιαφερόμενους ο Γεννάδιος δημοσίευσε σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Αιών* από τις 19 Φεβρουαρίου μέχρι τις 31 Μαρτίου 1881, στα οποία έδινε πληροφορίες για τη νόσο και συμβούλευε για τα μέτρα πρόληψης και θεραπείας της. Επιπρόσθετα, στις 12 και 13 Μαρτίου στην *Εφημερίδα* έδωσε ερμηνεία του *Περί Φυλλοξήρας Νόμου*, του οποίου ήταν βασικός εισηγητής και για τον καταρτισμό του οποίου εργάστηκε με ζήλο. Σε

---

[143] «Αγγελίαι Αφορώσαι εις την δημοσίαν υπηρεσίαν», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αριθμ. 108, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 31 Οκτωβρίου 1880, σ. 526.

[144] Η *φυλλοξήρα* εμφανίστηκε στους αμπελώνες της μεσημβρινής Γαλλίας, ενώ από το 1865 έλαβε επικίνδυνες διαστάσεις στο νομό της Γάρδης. Η νόσος αυτή προκαλείτο από έντομο και πρόσβαλλε τις ρίζες των αμπελώνων, με αποτέλεσμα να προκαλεί τη σήψη τους. Με βάση τις σχετικές έρευνες που έγιναν, αποδείχθηκε ότι στην Αγγλία η νόσος υπήρχε ήδη από το 1862 και στη Γερμανία από το 1855. Τη νόσο πρώτος μελέτησε ο έγκριτος επιστήμονας Ι. Ε. Planchon, ο οποίος με ανακοίνωσή του τον Ιούλιο του 1868, προσδιόρισε την άπτερη και πτερωτή μορφή του εντόμου, κατατάσσοντας το στο γένος των *Φυλλοξηρών* και έδωσε σε αυτό το όνομα *Φυλλοξήρα η φθοροποιός* (*Phylloxera vastatrix*), βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Περί φυλλοξήρας της φθοροποιού*, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1889.

[145] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 11.

έκθεσή του προς το υπουργείο, εκτάσεως 40 περίπου σελίδων, προειδοποιούσε την ελληνική κυβέρνηση «ότι ο κίνδυνος της μεταδόσεως εν Ελλάδι της νόσου ταύτης έγκειται εις την αμέλειαν ή τας καταχρήσεις των τελωνειακών αρχών».[146]

Το ίδιο έτος συνέταξε και άλλες εκθέσεις για νόσους που μάστιζαν την ελληνική γεωργία. Ειδικότερα, στις 17 Νοεμβρίου συνέταξε την έκθεση *Περί άνθρακος της Αμπέλου*, ενώ στις 23 Νοεμβρίου την έκθεση *Περί Νέας Μεθόδου προς θεραπείαν των Ψωριώντων και Φθειριώντων Φυτών*. Ήδη από τις 15 Ιανουαρίου είχε δημοσιευτεί στην *Εφημερίδα* η μακροσκελής έκθεσή του με τίτλο *Περί της Νόσου των Εσπεριδοειδών*. Ακόμη, στην εφημερίδα *Αιών* αναδημοσιεύτηκε στις 25 Νοεμβρίου η έκθεσή του *Περί Νέας Μεθόδου προς θεραπείαν των Ψωριώντων και Φθειριώντων Φυτών*.[147]

Ο Γεννάδιος συνέχισε με ζήλο να εκτελεί τα καθήκοντά του στη δημόσια υπηρεσία, τη λειτουργία της οποίας θεωρούσε ιερή, αφού μέσω αυτής εξυπηρετούνταν τα συμφέροντα των Ελλήνων αγροτών, αλλά και του ελληνικού κράτους. Εξακολούθησαν με αμείωτο ρυθμό οι αποστολές του σε διάφορες περιοχές της ελληνικής επαρχίας. Ήταν αεικίνητος και όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο αδελφός του, Ιωάννης, «Πολλάκις παρηκολούθη την βλάστησιν αγρύπνως μένων επί τόπου και διδάσκων τους γεωκτήμονας περί του συμφέροντός των». Κατά τη διάρκεια του 1882 συνέχισε τις αποστολές του τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε αλύτρωτες περιοχές που εξακολουθούσαν να κατέχονται από την Τουρκία. Στο πλαίσιο αυτό, ο Γεννάδιος μετέβηκε τον Φεβρουάριο στον Βόλο για εξέταση των νόσων των ελαιόδεντρων. Ακολούθως, τον Μάρτιο μετέβηκε στη Χίο για την εξέταση των εσπεριδοειδών. Τα αποτελέσματα της αποστολής του στο νησί δημοσιεύθηκαν στην *Εφημερίδα* της 8ης Απριλίου 1882.[148]

Οι τιμές και η αναγνώριση από την Γαλλία

---

[146] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Φυλλοξήρας», *Αιών*, Αθήνα 19 Φεβρουαρίου 19, 21, 26 Φεβρουαρίου 1881 και 16, 31 Μαρτίου 1881· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 11-12.

[147] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Νέα μέθοδος προς θεραπείαν των ψωριώντων και φθειριώντων φυτών», *Αιών*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 1881· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 12.

[148] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 12.

Στη Γαλλία ήταν ήδη γνωστός μέσω των καθηγητών του από το Πανεπιστήμιο της Γενεύης. Επίσης, εκεί ήταν γνωστές και οι συνεχείς έρευνές του για το πρόβλημα αντιμετώπισης της *φυλλοξήρας*. Ιδιαίτερη τιμή για τον Γεννάδιο ήταν η εκλογή του ως μέλους της *Société Entomologique de France* τον Ιανουάριο του 1881. Στα *Extracts des Annales* της *Société Entomologique de France* δημοσιεύτηκαν διατριβές του. Ειδικότερα, τον Απρίλιο του 1881 δημοσιεύτηκε η διατριβή του με τίτλο *Sur une nouvelle espèce de Cochenille du genre Aspidiotus.* Στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύτηκε επίσης τον Ιούλιο του 1882 η διατριβή του *Περί τριών φθοροποιών εντόμων*: *της Επιδαυρίου* (*Leucaspis Epidaurica, Gen.*), *Δ. Καρικού* (*Dactylopius Caryous, Gen.*) και *Μ. Ελληνικού* (*Monophlebus Sellenicus, Gen.*).[149]

Ακόμη, ιδιαίτερα τιμητικό για τον Γεννάδιο ήταν το γεγονός της δημοσίευσης πραγματειών του στο *Comptes Rendus des Seances de l' Académie des Sciences.* Στις 6 Δεκεμβρίου 1880 δημοσιεύτηκε η πραγματεία του *Nouveau procédé pour la destruction du Kermès du figuier*. Ακολούθως, στις 18 Ιουλίου 1881 δημοσιεύτηκε η πραγματεία του με τίτλο *Sur les dégâts causes en Grèce par l' anthracnose et le Peronospore viticola*. Επίσης, στις 12 Φεβρουαρίου 1883 εξέδωσε την πραγματεία *Sur le soufrage de la vigne en Grèce*. Για την τελευταία αυτή διατριβή αφορμή έδωσε η απορία που εξέφρασε ο διακεκριμένος Γάλλος γεωπόνος Apollinaire Boucherdat (1806-1886) στο *Δελτίο της Γαλλικής Γεωργικής Εταιρείας* «περί της εξαφανίσεως του φθοροποιού ωϊδίου εις τινας περιπτώσεις». Μέσω της διατριβής του ο Γεννάδιος έριχνε φως στο συγκεκριμένο ζήτημα και ως εκ τούτου αυτή αναδημοσιεύτηκε άμεσα στο *Journal d' Agriculture Pratique* τον Μάρτιο του 1883 και στο *Moniteur Vinicole* στις 14 Μαρτίου. Μετάφραση της διατριβής στην ελληνική γλώσσα δημοσίευσε ο *Φορολογούμενος της Πάτρας*. Ακόμη, η *Περί Περονοσπόρου* πραγματεία του δημοσιεύτηκε μαζί με προσθήκες μεταφρασμένη στα ελληνικά στην εφημερίδα *Αιών* στις 6 Ιανουαρίου 1882.[150] Ο Γεννάδιος διετέλεσε, επίσης, τακτικός συνεργάτης στο

[149] Panagiotis Gennadius, «Sur une nouvelle espèce de Cochenille de genre Aspidiotus», *Annales de la Société Entomologique de France*, τόμ. Α΄, Séance, Paris 1881, σ. 189-192· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 13.

[150] Για τα συγκεκριμένα συγγράμματα του Παναγιώτη Γενναδίου, βλ. Panagiotis Gennadius, «Nouveau procédé pour la destruction du Kermès du figuier», στο: *Comptes Rendus Hebdomadaires de Séances de l΄Académie des Sciences*, Gauthier-Villars, Παρίσι 1880, σ. 914-916· Panagiotis Gennadius, «Sur les dégâts causes en Grèce par l' anthracnose et le Peronospore viticola», *Comptes Rendus Hebdomadaires de Séances de l΄Académie des Sciences*, τόμ. 93, Gauthier-Villars, Παρίσι 1881, σ. 159-161· Panagiotis Gennadius, «Sur le soufrage de la vigne en Grèce», *Comptes Rendus Hebdomadaires de Séances de*

Moniteur Vinicole, καθώς και στο *Journal d΄Agriculture pratique*, στα οποία δημοσιεύτηκαν διάφορες ανακοινώσεις και άρθρα του.[151]

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος της *φυλλοξήρας* ο Γεννάδιος συνεργάστηκε με Γάλλους επιστήμονες για την εισαγωγή στην Ελλάδα σπόρου αμερικανικών αμπέλων. Λεπτομέρειες για το ζήτημα δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Αιών* της 9ης Απριλίου 1882, σε εκτενές άρθρο με τίτλο *Περί Εισαγωγής Σπόρου Αμερικανικών Αμπέλων εις την Ελλάδα*. Για το ίδιο θέμα δημοσιεύθηκε άρθρο και στην εφημερίδα *Νέα Εφημερίς* στις 16 Οκτωβρίου 1883. Τέλος, ήδη από τον Οκτώβριο του 1882 ο Γεννάδιος είχε συντάξει έκθεση προς το υπουργείο των Εσωτερικών *Περί του εντόμου του προσβαλλόντος τας ελαίας της νήσου Σκοπέλου*, η οποία δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.[152]

4.5. Ο γάμος του Γενναδίου με την Ελένη Μηλιώτη

Στις 17 Ιουνίου 1882 ο Παναγιώτης Γεννάδιος τέλεσε τους γάμους του με την Ελένη ή Όλια, θυγατέρα του αρχιάτρου Λ. Μηλιώτη. Ακολούθως, ο Γεννάδιος με τη σύζυγό του μετέβηκαν στη Γαλλία για γαμήλιο ταξίδι. Επέστρεψαν στην Αθήνα στα τέλη του Αυγούστου.[153]

Από τον γάμο τους απέκτησαν δύο θυγατέρες. Η μεγαλύτερη θυγατέρα του ζεύγους, Άρτεμις, γεννήθηκε στις 10 Μαρτίου 1883 και βαφτίστηκε στις 12 Μαΐου 1884. Παντρεύτηκε τον γιατρό Μιχαήλ Μαγκάκη (1868-1954) στις 16 Ιουλίου 1906. Μαζί απέκτησαν τρία παιδιά, τον Νικόλαο, τον Παναγιώτη και τον Κωνσταντίνο.[154]

---

l΄Académie des Sciences, τόμ. 96, Gauthier-Villars, Παρίσι 1883, σ. 423-425· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί του περονοσπόρου της αμπελου (Peronospora Viticola)», *Αιών*, Αθήνα 6 Ιανουαρίου 1882· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 13-14.

[151] Μαγκάκης, ό.π., σ. 200.

[152] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί εισαγωγής σπόρου αμερικανικών αμπέλων εις την Ελλάδα», *Αιών*, Αθήνα 9 Απριλίου 1882· «Φυλλοξήρα», *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 16 Οκτωβρίου 1883· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Προς το Υπουργείον των Εσωτερικών. Περί του εντόμου του προσβάλλοντος τας ελαίας της νήσου Σκοπέλου», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα 28 Σεπτεμβρίου 1882· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 14.

[153] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 14.

[154] Ο Μιχαήλ Ν. Μαγκάκης γεννήθηκε στις 5 Ιουνίου 1868, ολοκλήρωσε ιατρικές σπουδές στο Εθνικό Πανεπιστήμιο και έδωσε τις πρακτικές του εξετάσεις ως γιατρός το ακαδημαϊκό έτος 1890-1891. Συνέγραψε τα βιογραφικά στοιχεία του Παναγιώτη Γενναδίου στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*.

Η μικρότερη θυγατέρα τους, Αλεξάνδρα, γεννήθηκε στις 17 Ιουνίου 1884 και βαφτίστηκε την ίδια μέρα, προφανώς λόγω του ότι κινδύνευε να πεθάνει. Η Αλεξάνδρα είχε ιδιαίτερη έφεση προς τη γνώση και:

> *...ανέπτυξεν έκτακτον περί τα μαθηματικά τάσιν, εξελθούσα του Γυμνασίου με βαθμόν άριστα και αποφοιτήσασα του Πανεπιστημίου μετά τιμής. Αύτη ετελεύτησε νεαρά έτη ώσα.*[155]

Η Αλεξάνδρα πέθανε πολύ νέα στις 26 Μαΐου 1914.[156]

4.6. Ο διορισμός ως Έφορος του *Δημοσίου Δενδροκομείου*. Η σύγκρουση με τον Ιωάννη Αποστολόπουλο

Ο διορισμός του Γενναδίου ως Εφόρου του *Δημοσίου Δενδροκομείου*

Με το Βασιλικό Διάταγμα της 9ης Σεπτεμβρίου 1882 ανατέθηκαν στον Παναγιώτη Γεννάδιο τα καθήκοντα του Εφόρου του *Δημοσίου Δενδροκομείου*,[157] πέραν των καθηκόντων του ως Επιθεωρητής της Γεωργίας. Μέχρι τότε ο Γεννάδιος ήταν έμμισθο μέλος του γνωμοδοτικού Συμβουλίου στο υπουργείο των Εσωτερικών, το οποίο συστάθηκε δυνάμει του ΨΗΒ΄ Νόμου της 22ας Ιανουαρίου 1880 με μισθό 100 δραχμών. Τον Ιούλιο του 1882, πέραν των καθηκόντων του ως Επιθεωρητής της Γεωργίας, διορίστηκε ως Έφορος του *Δημοσίου Δενδροκομείου*,[158] το οποίο ήταν γνωστό ως Κτήμα *Χασεκή*.[159]

Πέθανε στις 28 Φεβρουαρίου 1954, βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Γενεαλογικό δέντρο*· Μαγκάκης, ό.π., σ. 200.

[155] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 68.

[156] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Γενεαλογικό δέντρο*.

[157] Η σύσταση του *Δημοσίου Δενδροκομείου* και του *Βοτανικού Κήπου* ανατέθηκε στον Βαυαρό Φράας, ο οποίος μετακλήθηκε για τον σκοπό αυτό από τη Βαυαρία και διετέλεσε Διευθυντής των δύο ιδρυμάτων μέχρι το 1843. Τον Φράας, ο οποίος διορίστηκε και έκτακτος καθηγητής της βοτανικής στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο* το 1837, διαδέχθηκε ο Χαιρέτης μέχρι τα μέσα του 1861. Ακολούθως, την περίοδο 1861 μέχρι το 1882, υπηρέτησε ως Έφορος του Δενδροκομείου ο Ορφανίδης. Ο Γεννάδιος διαδέχθηκε τον Ορφανίδη το 1882 και παράμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1888, όταν το *Δημόσιο Δενδροκομείο* παραδόθηκε στην *Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών*, με βάση σχετικό Βασιλικό Διάταγμα, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Γεωργικά ανάλεκτα*, Τύποις Πανελληνίου Κράτους, Αθήνα 1915, σ. 113-115· Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3143.

[158] Βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της παρ΄ ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως*, τόμ. Β΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937, σ. 276· Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3142.

[159] Με το Βασιλικό Διάταγμα της 22ας Νοεμβρίου 1835 αποφασίστηκε η σύσταση *Νεοφυτείων* στην Αθήνα και στην Τίρυνθα. Το *Νεοφυτείον* Αθηνών έγινε στον κήπο του Χατζή-Αλή (Χασεκή). Το Διάταγμα όριζε τη σύσταση *Βοτανικού Κήπου* στην Αθήνα «Όστις θέλει συνενωθή με το ενταύθα

Με την προσεγμένη οικονομική διαχείριση του Γενναδίου το *Δημόσιο Δενδροκομείο* κατάφερε να πολλαπλασιάσει τα έσοδά του μέσα σε μόλις δύο χρόνια. Ειδικότερα, ενώ ο μέσος όρος των ετήσιων εισπράξεων του *Δενδροκομείου* από το 1863 μέχρι το 1881 ανερχόταν σε 1.686 δραχμές, το 1883 οι εισπράξεις έφτασαν τις 9.600 δραχμές, ενώ το 1884 τις 11.345 δραχμές.[160]

Στο *Δημόσιο Δενδροκομείο* ο Γεννάδιος ανέπτυξε μια γόνιμη γεωπονική δράση, μέσα στην οποία εντάσσεται η εισαγωγή, καθώς και ο πολλαπλασιασμός μέσω του *Δενδροκομείου* χιλιάδων δέντρων, καλλωπιστικών θάμνων και ανθών κάθε είδους. Όταν το *Δενδροκομείο* παραδόθηκε από τον Γεννάδιο στην *Τριανταφυλλίδειο Σχολή Αθηνών* καταμετρήθηκαν 250.000 δέντρα και καλλωπιστικοί θάμνοι 215 διαφορετικών ειδών και ποικιλιών. Ακόμη τα πλείστα δέντρα στον τότε Βασιλικό Κήπο Αθηνών είχαν φυτευτεί επί της εφορείας του Γενναδίου.[161]

Η μέριμνα του Γενναδίου για το *Δενδροκομείο* συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της υπηρεσίας του ως Διευθυντής της *Τριανταφυλλιδείου Σχολής Αθηνών*, αφού στο πρωτόκολλο της παράδοσης της Σχολής στον Ιωάννη Αποστολόπουλο το 1893 καταγραφόταν μια πολύ πλούσια και σπάνια συλλογή δέντρων, φυτών και ανθών του *Δενδροκομείου*, καθώς και των κήπων της Σχολής.[162]

Ήδη από τον Μάρτιο του 1882 κατά τη διάρκεια των αρχαιρεσιών της *Επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής*, ο Γεννάδιος εξελέγη γραμματέας της επιτροπής και ο τμηματάρχης του γραφείου Δημόσιας Οικονομίας του υπουργείου Εσωτερικών Αλέξανδρος Μανσόλας πρόεδρος. Παρά τις πολύπλευρες ενασχολήσεις του, ο Γεννάδιος συνέχισε τις μελέτες και τις έρευνες του ενώ παράλληλα συνέτασσε και δημοσίευε αξιόλογες επιστημονικές διατριβές, όπως, μεταξύ άλλων, την *Περί*

νεοφυτείον, και θέλει χρησιμεύσει εις την Φυσικοϊστορικήν Εταιρείαν, τα ιατρικά σχολεία και τα ανώτερα εκπαιδευτήρια». Επίσης οριζόταν η «δημοσία περί τας Αθήνας δενδροφυτεία προς βελτίωσιν της υγείας και καλλωπισμόν του τόπου». Το *Νεοφυτείον* ή *Δενδροκομείον* Αθηνών και ο *Βοτανικός Κήπος* συστάθηκαν αμέσως και λειτουργούσαν στον κήπο του Χατζή-Αλή ή Χασεκή, βλ. Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3141-3142· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 68.

[160] Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3143.

[161] Άνθιμος Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων γενικού ενδιαφέροντος*, Συνεργατική Κεντρική Τράπεζα Λτδ., Λευκωσία 1975, σ. 3· Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3143.

[162] Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Β', σ. 5.

Ωϊδίου του Τυκκερείου (Erysiphe Tuckeri Oidium), η οποία δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Αιών* την περίοδο 9-17 Δεκεμβρίου 1883.[163]

Η δριμεία κριτική και η σύγκρουση με τον Ιωάννη Αποστολόπουλο

Πέραν της αναγνώρισης και της καταξίωσης του Γενναδίου στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό, υπήρξαν και άνθρωποι όπως ο Ιωάννης Αποστολόπουλος, ο οποίος άσκησε δριμεία κριτική κατά του Γενναδίου, αρχικά για τη διοίκηση του *Δημοσίου Δενδροκομείου* και ακολούθως για διάφορα άλλα θέματα. Αναφέρει σχετικά ο Ιωάννης Γεννάδιος: «Κάποιος Αποστολόπουλος, ούτινος η αμάθεια και ανικανότης απέληξε εις την παραλυσίαν πρώτον, και επί τέλους εις την διάλυσιν της εν Τίρυνθι Γεωργικής Σχολής, μη έχων πλέον άλλην ασχολίαν, επετέθη κατά του Γενναδίου επικρίνων την διοίκησιν του Δημοσίου Δενδροκομείου». Υποβάλλοντας την ετήσια έκθεση του έτους 1882-1883 ο Γεννάδιος ζήτησε παράλληλα από το υπουργείο των Εσωτερικών να διοριστεί εξεταστική επιτροπή για να μελετήσει τις καταγγελίες του Αποστολόπουλου και να αποφανθεί σχετικά με τη διαχείριση του *Δενδροκομείου*. Το αίτημά του έγινε αποδεκτό και διορίστηκε επιτροπή με μέλη τους Α. Δημητριάδη, Ι. Ηλιόπουλο και Ε. Δ. Σανόπουλο. Κατόπιν ενδελεχούς εξέτασης του θέματος, η επιτροπή έβγαλε το πόρισμά της στις 24 Νοεμβρίου 1883, αναφέροντας ότι: «εξ όλων τούτων κρίνομεν η διεύθυνσις του Δενδροκομείου υπό του κ. Γενναδίου είναι τιμία και ικανή και ευχής άξιον έσεται ίνα η Β. Κυβέρνησις ενθαρρύνη αυτόν εν τω έργω του, αποδεχομένη τας διά τας βελτιώσεις προτάσεις του».[164]

Ακολούθως, στις 8 Δεκεμβρίου ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος (1820-1888), υπουργός των Εσωτερικών, κοινοποίησε στον Γεννάδιο αντίγραφο της έκθεσης, αναφέροντάς του ότι: «εξ ης καταφαίνεται το ανυπόστατο των αιτιάσεων του κ. Ι. Αποστολόπουλου, ευελπιστούντες δε ότι και εν τω μέλλοντι την αυτήν θέλετε επιδείξει ικανότητα περί την διεύθυνσιν και διαχείρισιν του Δενδροκομείου». Η νέα έκθεση που υπέβαλε ο Γεννάδιος στις 21 Ιανουαρίου 1884 για τη διαχείριση του έτους 1883-1884 επικύρωσε τα αποτελέσματα. Με βάση την έκθεση που υποβλήθηκε τον Μάιο του 1885, πριν την ανάληψη της Εφορείας του *Δενδροκομείου* από τον Γεννάδιο και

[163] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 15· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Ωϊδίου του Τυκκερείου (Erysiphe Tuckeri Oidium)», *Αιών*, Αθήνα 9-17 Δεκεμβρίου 1883.

[164] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 15.

ειδικότερα το έτος 1884 το συνολικό ποσό εισπράξεων ανήλθε στις 3.833 δραχμές, ενώ κατά τη δική του διαχείριση του έτους 1884 οι εισπράξεις σχεδόν τριπλασιάστηκαν αφού ανήλθαν στις 11.345 δραχμές.[165]

Στις αρχές του 1884 άρχισε να δημοσιεύεται η έκθεσή του, εκτάσεως 28 σελίδων, με τίτλο *Περί της εν Άνδρω Νόσου των Λιμονεών "βαμβακιάσεως"*, που έφερε ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1883. Στα τέλη του Ιουνίου του 1884 ο Γεννάδιος μετέβηκε στο Τορίνο στο Διεθνές Συνέδριο για τη *Φυλλοξήρα* ως αντιπρόσωπος της Ελλάδας. Λόγω όμως της ανεξέλεγκτης εξάπλωσης της χολέρας, το συνέδριο ματαιώθηκε και αναγκάστηκε να επιστρέψει τον Ιούλιο στην Ελλάδα, αφού πρώτα πέρασε διαδικασία λοιμοκαθάρσεως στην Κέρκυρα.[166]

4.7. Η συνέχιση των αποστολών του Γενναδίου για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της γεωργίας

Μετά την επιστροφή του συνέχισε τις αποστολές σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας για διάγνωση και θεραπεία διαφόρων γεωργικών ασθενειών. Ειδικότερα, στα τέλη Μαΐου 1884 μετέβηκε στον Αστακό, όπου διέγνωσε ως *ρυγχίτη*, το έντομο που έπληττε τις σταφιδαμπέλους της περιοχής. Μετά τη διάγνωση κατάφερε να εξολοθρεύσει το συγκεκριμένο έντομο προς ανακούφιση των αμπελοκαλλιεργητών, οι οποίοι έβλεπαν τις καλλιέργειές τους να καταστρέφονται. Στη συνέχεια, τον Ιούλιο μετέβηκε στις Καλάμες, για να εξετάσει τη νόσο που έπληττε τα σύκα. Από εκεί πήγε στη Σπάρτη και ακολούθως στην Επίδαυρο Λιμηρά. Στις αρχές Σεπτεμβρίου μετέβηκε στη Φθιώτιδα, για να εξετάσει τη νόσο των καρποφόρων δέντρων, ενώ επανακάμπτοντας πήγε στην Τροιζήνα, για να εξετάσει τα εσπεριδοειδή, τα οποία παλαιότερα είχαν προσβληθεί από νέα νόσο, την οποία διέγνωσε ο Γεννάδιος ως *κομμίωση*. Στα μέσα Σεπτεμβρίου του ανατέθηκε η αποστολή στον Πόρο και στην Παρνασσίδα, της οποίας τα ελαιόδεντρα είχαν προσβληθεί από τη μύγα *Dacus oleas*. Τέλος, τον Νοέμβριο του 1884 πήγε στην Καρυστία με αποστολή την καταπολέμηση της *κομμιώσεως* των πορτοκαλιών.[167]

---

[165] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 16.

[166] Για την πλήρη έκθεση, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της εν Άνδρω νόσου των Λεμονέων "βαμβακιάσεως"», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 15, Αθήνα 13 Ιανουαρίου 1884· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 16.

[167] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 17.

Οι συνεχείς αποστολές του Γενναδίου και η επίλυση από αυτόν σοβαρών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι γεωργοί σε ολόκληρη την Ελλάδα, έδωσε νέα ώθηση στη γεωργία σε έναν τομέα που ήταν ιδιαίτερα ευάλωτος και μαστιζόταν από χρόνια προβλήματα. Ο ελληνικός τύπος, ανταποκρινόμενος στη διοικητική μέριμνα που επιδεικνυόταν στον τομέα αυτό, ζητούσε από τον Γεννάδιο να αρθρογραφήσει για διάφορα συναφή ζητήματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εφημερίδας *Ακρόπολις*, η οποία στις 18 Σεπτεμβρίου 1884 ανέφερε ότι: «Ο κ. Π. Γεννάδιος ένεκα του πρακτικού αυτού νοός, και ένεκα των ειδικών παρά τοις εξαισίοις Αμερικανοίς σπουδών του, και διά την ένεκα της θέσεως αυτού ως Επιθεωρητού μελέτην δι' αυτοψίας της γεωργικής καταστάσεως της Ελλάδος, και διά την επί ικανά έτη διεύθυνσιν μεγάλου κτήματος εν Θεσσαλία, και διότι παρακολουθεί και τα ελάχιστα της επιστήμης, και έχει την δύναμιν της ανθυποστάτου κρίσεως, αποτελεί εις τα γεωργικά αυθεντίαν εν Ελλάδι.[168]

Το 1884 δημοσιεύθηκαν σημαντικές διατριβές του Γενναδίου. Συγκεκριμένα, στις 13 Απριλίου η εφημερίδα *Αιών* δημοσίευσε τη διατριβή του *Περί Γλυκορρίζης και της ζητήσεως αυτής εις τας Ηνωμένας Πολιτείας της Αμερικής*. Στις 2 Ιουνίου δημοσιεύθηκε στη *Νέα Εφημερίδα* η διατριβή *Περί δενδροστοιχειών και περί του είδους και τρόπου της τοιαύτης των οδών διακοσμήσεως*. Επιπρόσθετα, στην εφημερίδα *Αιών* στις 25-29 Μαΐου δημοσιεύθηκε διατριβή με τίτλο *Περί της εν Γαλλία πορείας της Φυλλοξήρας και της Υποτιμήσεως των οίνων και της σταφίδος*.[169]

4.8. Η έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας*

Τα συνηθισμένα έντυπα μέσα για τη δημοσίευση γεωργικών ειδήσεων, πληροφοριών και επιστημονικών γεωργικών γνώσεων δεν θεωρούνταν επαρκή, για να ικανοποιήσουν τις αυξανόμενες ανάγκες του αγροτικού κόσμου για αξιόπιστη ενημέρωση σε θέματα που τον αφορούσαν άμεσα. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος θεωρούσε απαραίτητη τη δημιουργία ενός ειδικού γεωργικού οργάνου για την έγκυρη και

[168] «Τοις αναγνώσταις μας», *Ακρόπολις*, Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1884· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 17.

[169] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Γλυκορρίζης και της ζητήσεως αυτής εις τας Ηνωμένας Πολιτείας της Αμερικής», *Αιών*, Αθήνα 13 Απριλίου 1884· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί δενδροστοιχιών και περί του είδους και τρόπου της τοιαύτης των οδών διακοσμήσεως», *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 2 Ιουνίου 1884· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της εν Γαλλία πορείας της Φυλλοξήρας και της Υποτιμήσεως των οίνων και της σταφίδος», *Αιών*, Αθήνα 25-29 Μαΐου 1884· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 18.

επιστημονική ενημέρωση όλων των ενδιαφερόμενων για γεωργικά θέματα. Έτσι, την 1η Ιανουαρίου 1885 προχώρησε στην ίδρυση και έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας*, η οποία ήταν «περιοδικόν δεκάδραχμον, συγκείμενον κατά μήνα εκ 48 σελίδων εις 8^{ον}, κοσμούμενον με τας εκάστοτε αναγκαίας εικόνας και πραγματευόμενον περί γεωργικής οικονομίας, αμπελουργίας, δασολογίας, δενδροκομίας, σηροτροφίας, παθολογίας των φυτών, κτηνοτροφίας, γεωργικής μηχανολογίας και περί παντός άλλου κλάδου της γεωργίας».[170]

Στην αγγελία δημοσιεύσεως της *Ελληνικής Γεωργίας* τόνιζε τους λόγους δημιουργίας του περιοδικού, αναφέροντας ότι: «Η έλλειψις τοιούτου οργάνου, καταλλήλου αφ' ενός προς διάδοσιν των τελειοτέρων και χρησιμωτέρων διά την χώραν ημών γεωργικών γνώσεων, αφ' ετέρου δε προς συζήτησιν των αληθών ημών γεωργικών συμφερόντων, και προς εξεύρεσιν αυτών εν τω μέσω του μεγάλου περί υπάρξεως αγώνος, εν ω μειονεκτούσι των μεγάλων και πλουσίων οι μικροί και πτωχοί λαοί, εγένετο επαισθητή από πολλού ήδη χρόνου».[171]

Παρά το βεβαρημένο του πρόγραμμα, την πολύπλευρη δράση του και με την ελάχιστη συμβολή και συνεργασία άλλων επιστημόνων, κατάφερε ουσιαστικά μόνος του να παράξει ένα πολύ αξιόλογο δωδεκάτομο έργο με σημαντικές ειδήσεις και επιστημονικές πληροφορίες για τους τομείς της αγρονομίας, της βοτανικής και της γεωργίας, παρακολουθώντας από κοντά τις προόδους της γεωργικής επιστήμης. Τα μηνιαία τεύχη του περιοδικού εξακολουθούσαν να εκδίδονται ανελλιπώς για δώδεκα συνεχόμενα έτη από το 1885 μέχρι και το τέλος του 1896, όταν ο Γεννάδιος ανέλαβε τα καθήκοντα του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας στην Κύπρο.[172]

Αρχικά, πρόθεση του Γενναδίου, μετά τον διορισμό του στην Κύπρο, ήταν να συνεχίσει την έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας* στην Αθήνα και για τον σκοπό αυτό

---

[170] Για την πρώτη έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας*, βλ. Παράρτημα 7, Εικόνα 10· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 18.

[171] Την *Ελληνική Γεωργία* μπορούσαν να προμηθευτούν οι Κύπριοι αγρότες από τα γραφεία διαφόρων εφημερίδων του νησιού. Μπορούσαν να λάβουν τις μηνιαίες εκδόσεις του περιοδικού είτε τους ετήσιους τόμους από το 1885 μέχρι και το 1896, όταν τελικά σταμάτησε η κυκλοφορία της, λόγω του διορισμού του Γενναδίου ως Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας στην Κύπρο, βλ. «Ελληνική Γεωργία Π. Γ. Γενναδίου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 19.

[172] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 19.

ανέθεσε την έκδοση της στον οινοποιό Ν. Σπετσιάρη από την 1η Ιανουαρίου του 1897. Ο Γεννάδιος θα εξακολουθούσε να συνεργάζεται με την *Ελληνική Γεωργία*, αποστέλλοντας επιστημονικές πραγματείες από την Κύπρο, ενώ παράλληλα θα είχε και την επιστημονική εποπτεία του περιοδικού. Αργότερα, όμως, ο Γεννάδιος φαίνεται να αναθεώρησε την πρόθεσή του αυτή και αποφάσισε να προχωρήσει στην έκδοση της *Κυπριακής Εφημερίδος (The Cyprus Journal)*.[173]

4.9. Νέες αποστολές στην επαρχία, συγγραφικό έργο και ο διορισμός του ως Τμηματάρχης Α΄ τάξης

Η σύνταξη και έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας* το 1885 δεν μετέβαλαν την αεικινησία, αλλά και τη συνέχιση των αποστολών του Γενναδίου σε κάθε μέρος της χώρας για την εξέταση θεμάτων της γεωργίας. Έτσι, στα μέσα Φεβρουαρίου του 1885 πήγε στη Νάξο με αποστολή να εξετάσει τα προβλήματα των εσπεριδοειδών. Στη συνέχεια, τον Μάρτιο, μετέβηκε στην Κέα για την εξέταση των δέντρων βαλανιδιάς. Τον Μάιο πήγε στην Κάρυστο για αυτοψία των εσπεριδοειδών της περιοχής που παρά τις συμβουλές του δεν είχαν εμβολιαστεί «επί νεραντζιών». Αξίζει να σημειωθεί ότι η έκθεση που συνέταξε μετά την ολοκλήρωση της έρευνάς του με τίτλο *Περί της εν Καρύστω νόσου των εσπεριδοειδών* ανατυπώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, για να διανεμηθεί στη Χίο. Μετά, τον Ιούνιο επισκέφθηκε το Άργος για να επιληφθεί του θέματος του άνθρακα των αμπέλων, το οποίο είχε εκληφθεί ως *φυλλοξήρα* από τους αμπελουργούς. Από εκεί μετέβηκε στα Αμπελάκια, για να εξετάσει και να συμβουλεύσει τους αμπελοκαλλιεργητές για τους τρόπους αντιμετώπισης της ηλιοπληξίας των αμπέλων τους. Τέλος, στον Γεννάδιο ανατέθηκε ακόμη η μέριμνα για την προμήθεια αμερικανικού σπόρου αμπέλων για την *Ηγεμονικήν Κυβέρνησιν* της Σάμου, ώστε να δημιουργηθούν αμπελώνες με υγιείς σπόρους, απαλλαγμένους από τη νόσο της *φυλλοξήρας*.[174]

Η έντονη δραστηριοποίησή του και οι πολλαπλές αποστολές του σε κάθε σημείο της Ελλάδας για τη διάγνωση και θεραπεία των γεωργικών νόσων λειτουργούσε εις βάρος της προσωπικής και οικογενειακής του ζωής, αφού για μεγάλα χρονικά διαστήματα ήταν υποχρεωμένος να παραμένει μακριά από την οικογένειά του.

[173] «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου 1896.
[174] Για την έκθεση, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Περί της εν Καρύστω νόσου των εσπεριδοειδών κομμιώσεως*, χ.ε., Αθήνα 1885· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 20.

Θεωρούσε όμως καθήκον του και ηθική υποχρέωση να συμβάλει στο μέτρο του δυνατού στην ανάπτυξη της γεωργίας στην πατρίδα του. Τον ίδιο χρόνο συνέχισε να δημοσιεύει και στον εγχώριο τύπο για συναφή προβλήματα και ευρύτερα γεωργικά θέματα. Έτσι, στις 29 Νοεμβρίου 1885 δημοσίευσε στη *Νέα Εφημερίδα* και ακολούθως στις 30 Δεκεμβρίου στην *Ακρόπολη* τη μελέτη του *Περί της Φορολογίας της σταφίδος και των εξ αυτής Οίνων εν Βελγίω*. Επίσης, στις 4 Δεκεμβρίου δημοσίευσε στην *Ακρόπολη* διατριβή με τίτλο *Περί Αποξηράνσεως της Σταφίδος*.[175]

Ο Γεννάδιος συνέχισε να δημοσιεύει πρακτικού και διδακτικού τύπου διατριβές, ώστε να διαφωτίζεται ορθά ο αγροτικός κόσμος και ως εκ τούτου να βελτιώνεται η κατάσταση της γεωργίας της Ελλάδος που εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα οργάνωσης και ανάπτυξης. Τον Μάρτιο του 1886 ο Γεννάδιος δημοσίευσε τη μονογραφία του *Περί Καπνού*. Την παρουσίασε στον Κωνσταντίνο Ζάππα (1814-1892), ελπίζοντας ότι θα τον πείσει να χρηματοδοτήσει την ίδρυση δύο γεωργικών σταθμών στη Θεσσαλία, τους οποίους θεωρούσε απαραίτητους για τη διδασκαλία των αγρονόμων της περιοχής.[176]

Πολύ σημαντική ήταν μια διερευνητική και λεπτομερής πραγματεία με τίτλο *Περί Πυρκαϊών εις τα δάση*, που δημοσιεύθηκε στον *Αιώνα* τον Αύγουστο του 1886. Επίσης, σημαντική ήταν η διατριβή του *Η Ζαχαροποιία εν Ελλάδι*, που δημοσίευσε η *Νέα Εφημερίς* στις 18 Οκτωβρίου 1886.[177]

Το τραγικό έτος 1887: Ο θάνατος της συζύγου και του νεογέννητου παιδιού του

Το επόμενο έτος, το 1887, ήταν τραγικό για τον Παναγιώτη Γεννάδιο, αφού στις 2 Ιανουαρίου η σύζυγός του Ελένη και το νεογέννητο παιδί του πέθαναν λόγω επιπλοκών

[175] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της Φορολογίας της σταφίδος και των εξ αυτής Οίνων εν Βελγίω», *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1885· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της Φορολογίας της σταφίδος και των εξ αυτής Οίνων εν Βελγίω», *Ακρόπολις*, Αθήνα 30 Δεκεμβρίου 1885· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί αποξηράνσεως της σταφίδος», *Ακρόπολις*, Αθήνα 4 Δεκεμβρίου 1885· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 20.

[176] Για τη μονογραφία *Περί καπνού*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Περί καπνού*, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα 1886· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 20-21.

[177] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Ζαχαροποιία εν Ελλάδι», *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 18 Οκτωβρίου 1886· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 20-21.

κατά την διάρκεια του πρόωρου τοκετού. Η διπλή απώλειά του τον κατέβαλε ψυχολογικά και τον στιγμάτισε για το υπόλοιπο της ζωής του.[178]

Τον Μάιο του 1887 μετέβηκε στο Μεσολόγγι για την εξέταση γεωργικών θεμάτων, ενώ ακολούθως ανατέθηκε στον Γεννάδιο η διακόσμηση του χώρου γύρω από το Ζάππειο Μέγαρο με κατάλληλα φυτά και δέντρα. Λεπτομερή απολογισμό για τη διακόσμηση του Ζαππείου ετοίμασε και υπέβαλε ο Γεννάδιος, ενώ αυτή δημοσιεύθηκε στην *Ακρόπολη* στις 27 Σεπτεμβρίου 1892.[179]

Διορισμός του Γενναδίου ως Τμηματάρχης Α΄ τάξης

Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1887 η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στην αναδιοργάνωση του Τμήματος Γεωργίας του Υπουργείου των Εσωτερικών. Στο πλαίσιο αυτό, ο Γεννάδιος διορίστηκε Τμηματάρχης Α' Τάξης με καθήκοντα που περιλάμβαναν την εκτέλεσε όλων των νόμων και διαταγμάτων που αφορούσαν την αγρονομία και τη γεωργία.[180]

Όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του, οι συνθήκες ήταν δυσχερέστατες από κάθε άποψη, αφού την εποχή εκείνη επικρατούσαν ακόμη στην Ελλάδα πρωτόγονες μέθοδοι καλλιέργειας και αξιοποίησης της γης. Εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται το *Ησιόδειον άροτρον*, το οποίο ήταν το μοναδικό μέσο για το όργωμα των εδαφών. Με τις συνεχείς και άοκνες προσπάθειές του εισήγαγε πρώτος στη χώρα το *σιδηρούν άροτρον* καθώς και άλλα, σύγχρονα για την εποχή, μηχανοκίνητα και χειροκίνητα γεωργικά εργαλεία. Ακόμη, όπως εξετάζεται στη συνέχεια, εισηγήθηκε και συνέβαλε στην ίδρυση τριών πρακτικών γεωργικών σχολών και πολλών γεωργικών σταθμών, οι οποίοι συνέβαλαν στην ανάπτυξη και διάδοση βελτιωμένων φυλών ζώων, εκλεκτών

[178] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917),* σ. 21.

[179] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ο κήπος του Ζαππείου», *Ακρόπολις*, Αθήνα 27 Σεπτεμβρίου 1892· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917),* σ. 21.

[180] Για τη σύσταση του Τμήματος της Γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών, βλ. «Νόμος ΑΦΚΔ΄. Περί συστάσεως τμήματος της Γεωργίας εν τω Υπουργείω των Εσωτερικών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας,* αρ. 144, Αθήνα 10 Ιουνίου 1887 σ. 2· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α'. σ. 276· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917),* σ. 21.

ειδών και ποικιλιών λαχανικών, δέντρων καθώς και νέων και βελτιωμένων συστημάτων καλλιέργειας και μεθόδων καταπολέμησης διαφόρων φυτικών νόσων.[181]

Κατά τη διάρκεια του 1888 ο Γεννάδιος συνέχισε τις αποστολές του τόσο εντός της ελληνικής επικράτειας, όσο και εκτός. Έτσι, τον Αύγουστο πήγε στις περιοχές Αγρινίου, Θέρμου και Μακρυνείας για την εξέταση και θεραπεία των καπνοκαλλιεργειών, οι οποίες είχαν προσβληθεί από άγνωστη νόσο. Πήγε επίσης στη Σμύρνη, για να εξετάσει τους αμπελώνες που είχαν προσβληθεί βαρέως από τη *φυλλοξήρα*. Συμβούλευσε δε τους αμπελοκαλλιεργητές της Σμύρνης για τα μέτρα που έπρεπε να λάβουν, ώστε να αντιμετωπιστεί η *φυλλοξήρα*. Όταν επέστρεψε στην Αθήνα επέμεινε και συμβούλευσε για την ανάγκη πιστής και αυστηρής εφαρμογής «των καθαρτικών κατά της *φυλλοξήρας* διατάξεων» για τους εργάτες που επέστρεφαν από τη Σμύρνη στη Νάξο και στα Κύθηρα, ώστε να αποφευχθεί η εξάπλωση της *φυλλοξήρας*. Τότε, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στην τρίτη αυξημένη έκδοση της έκθεσης του Γενναδίου *Περί Φυλλοξήρας*, η οποία διανεμήθηκε στη Μικρά Ασία σε 6.000 αντίτυπα. Επίσης, ο Γεννάδιος ετοίμασε έντυπο, το οποίο απέστειλε στις αρμόδιες κρατικές αρχές, για να διανεμηθεί στον αγροτικό πληθυσμό. Σε αυτό περιλαμβάνονταν οδηγίες για τον ορθό τρόπο καλλιέργειας, πολλαπλασιασμού και φροντίδας της ευκαλύπτου, ώστε αυτή να χρησιμοποιείται για τον καθαρισμό και την εξυγίανση των ελωδών περιοχών που αποτελούσαν εστίες μόλυνσης και απειλούσαν την υγεία του πληθυσμού.[182]

Επιστρέφοντας από τη Σμύρνη τον Ιούνιο του 1888, πέρασε από τον Βόσπορο, στα παράλια του οποίου, όπως και στη Χαλκηδόνα, είχε παρουσιαστεί η *φυλλοξήρα* των αμπέλων. Αυτή την είχαν εκλάβει ως τη νόσο που μνημόνευε ο Στράβων στο Z.16. Ο Γεννάδιος, επικαλούμενος τις μαρτυρίες του Διοσκορίδη και του Γαληνού, έλεγξε τη διάγνωση αυτή ως λανθασμένη, σε διατριβή του με τίτλο *Περί φθειρός του Στράβωνος και της Επιτροπής της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας*, που δημοσίευσε με το ψευδώνυμο *Αγρικόλας* στη *Νέα Εφημερίδα* στις 8 Ιουνίου 1888.[183]

---

[181] Πανάρετος, ό.π., σ. 4.

[182] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 21-22.

[183] Αγρικόλας (Παναγιώτης Γεννάδιος), «Περί φθειρός του Στράβωνος και της Επιτροπής της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας», *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 8 Ιουνίου 1888· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 22.

Η αναγνώριση από τους ομογενείς και η παραλαβή του κτήματος Αϊδινίου ως δωρεά του Αλέξανδρου και της Εφροσύνης Κασσαβέτη

Η φήμη του Γενναδίου εξαπλωνόταν και εκτός Ελλάδος και ιδιαίτερα στους Έλληνες που ζούσαν σε χώρες εκτός της ελληνικής επικράτειας. Παράδειγμα αποτελούσαν οι Έλληνες που ζούσαν στο Γιούργεβο, οι οποίοι ζήτησαν από τον Γεννάδιο να τους αντιπροσωπεύσει κατά τη διάρκεια των εορτασμών για την εικοσιπενταετηρίδα του Βασιλέως Γεωργίου Α΄. Όμως, αυτό δεν κατέστη εφικτό, αφού το έτος αυτό ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την ελληνική γεωργία. Ως προεδρεύων επιτροπής του ανατέθηκε η ευθύνη για την παραλαβή μεγάλου κτήματος στο Αϊδίνιο, το οποίο είχε δοθεί ως δωρεά από τον Αλέξανδρο Κασσαβέτη (1871-1932) και τη σύζυγό του Ευφροσύνη Κασσαβέτη για την ίδρυση γεωργικής σχολής. Για την παραλαβή του κτήματος ο Γεννάδιος ετοίμασε λεπτομερές πρακτικό με τίτλο *Παραλαβή του υπό των φιλογενεστάτων κ.κ. Ευφροσύνης και Αλεξάνδρου Κασσαβέτη δωρηθέντος κτήματος Αϊδινίου*, το οποίο δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα* στις 11 Φεβρουαρίου 1888.[184]

4.10. Η ίδρυση των *Τριανταφυλλιδείων Γεωργικών Σχολείων*

4.10.1. Το κληροδότημα του Τριανταφυλλίδη το 1858

Ο Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης (1810-1863) ήταν πλούσιος έμπορος από τη Βυτίνη της Γορτυνίας, ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στη Βλαχία και πέθανε στο Βουκουρέστι το 1863. Το 1858 είχε συντάξει διαθήκη, με την οποία άφηνε το ποσό των 32.000 αυστριακών φλορινιών, ώστε να διατηρηθεί «το εν Τίρυνθι Αγροκήπιον, ή γεωργική σχολή», και για να δημιουργηθούν οι συνθήκες που να εξυπηρετούν τη γεωργική μόρφωση και τη διδασκαλία του ελληνικού λαού. Ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση αυτό να ονομαστεί *Αγροκήπιον Τριανταφυλλίδου* και, αν αυτό δεν θα ήταν εφικτό, απλώς να χαραχθεί σε πλάκα το όνομά του ως ευεργέτης.[185]

Το 1862 ο Τριανταφυλλίδης τροποποίησε το αρχικό του κληροδότημα, συντάσσοντας δύο νέες διαθήκες. Μετά τον θάνατό του το προξενικό ελληνικό δικαστήριο του Βουκουρεστίου ακύρωσε τη διαθήκη του 1858 και κήρυξε έγκυρες τις δύο νεότερες διαθήκες. Με βάση αυτές ο Τριανταφυλλίδης αποκαθιστούσε και πάλι ως κληρονόμο του το Ελληνικό Δημόσιο και ζητούσε να «διαθέση την περιουσίαν του

[184] «Παραλαβή του υπό των φιλογενεστάτων κ. κ. Ευφροσύνης και Αλεξάνδρου Κασσαβέτη δωρηθέντος κτήματος Αϊδινίου», *Εφημερίς*, Αθήνα 11 Φεβρουαρίου 1888· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 22-23.
[185] Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3149-3150· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 210-211.

συνισταμένην εις 42.000 αυστριακών φλωρίων, κατά τα έγγραφά του, υπέρ ιδρύσεως καταστήματος τινός διά παντός διατηρηθησομένου και την επωνυμίαν του φέροντος, συντελούντος δε εις την πρόοδον και το μεγαλείον της πατρίδος· οποίον τι κατάστημα λυσιτελέστερον προς τον σκοπόν της προόδου και του μεγαλείου του Έθνους…».[186]

Η κωλυσιεργία της ελληνικής κυβέρνησης να προχωρήσει με το κληροδότημα του Τριανταφυλλίδη υποχρέωσε τους Επιτρόπους της διαθήκης, Γ. Κατελούζο και Γρ. Θεοχάρη, να στείλουν δύο επιστολές από το Βουκουρέστι στις 22 Φεβρουαρίου 1869 και στις 6 Ιανουαρίου 1870 προς τον Ανδρέα Δ. Αυγερινό, υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, θεωρώντας «ότι επέστη ήδη προ καιρού η αρμοδία ώρα της πραγματοποιήσεως της θελήσεως του αοιδήμου δωρητού».[187]

Ο υπουργός απάντησε με επιστολή του στις 6 Μαρτίου 1870, στην οποία με βάση την επιθυμία του Τριανταφυλλίδη, επισύναψε και τη γνωμοδότηση της Συγκλήτου του *Εθνικού Πανεπιστημίου* για τον τρόπο χρησιμοποίησης του κληροδοτήματος. Η Σύγκλητος με το υπ' αριθμόν 1126 έγγραφό της, ημερομηνίας 2 Μαρτίου 1870, αποφάνθηκε υπέρ της ίδρυσης πρακτικού γεωργικού σχολείου.[188]

4.10.2. Έκθεσις περί Γεωργικών Σταθμών

Από το 1872 οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις μελέτησαν κατά καιρούς το θέμα της εκπαίδευσης του γεωργικού πληθυσμού της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό το 1886 ο Χαρίλαος Τρικούπης, μελετώντας το θέμα, ζήτησε από τον Παναγιώτη Γεννάδιο,

---

[186] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Κληροδότημα του αειμνήστου Π. Τριανταφυλλίδου», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1892, σ. 330-331· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 211.

[187] Βλ. Γεννάδιος, «Κληροδότημα του αειμνήστου…», σ. 330-331· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 211.

[188] Στη γνωμοδότηση του Πανεπιστημίου, που υπέγραφε ο Πρύτανης Παύλος Καλλιγάς, αναφερόταν ότι η Ακαδημαϊκή Σύγκλητος «…δεν ηδυνήθη να εύρη καταλληλότερον σκοπόν της χρήσεως του κληροδοτήματος παρά εκείνον, ον και αυτός ο διαθέτης είχε κατά νουν, κατά την σύνταξιν της πρώτης αυτού διαθήκης, δηλονότι την σύστασιν Γεωργικής Σχολής προς τελειοποίησιν της Γεωργίας». Επιπρόσθετα διατυπωνόταν η θέση της, όσον αφορά τη φύση της Γεωργικής Σχολής και του φοιτώντες σε αυτήν: «Να διδάσκηται εν τη Σχολή ταύτη η γεωργική πρακτικώς, ώστε οι φοιτώντες να τελειοποιώσι τας γεωργικάς αυτής γνώσης· να μη γίνωνται δε δεκτοί εν αυτώ οι ουδεμίαν έχοντες πείραν της γεωργίας ούτε κύριον και μόνον αυτών επάγγελμα. Υπό τοιούτους μόνον τους όρους οι εξερχόμενοι εκ της Σχολής δύνανται να εφαρμόσωσι τελειοτέρας της γεωργίας μεθόδους, να εισάξωσιν όλας τα βελτιώσεις, τας οποίας επέφερε μέχρι τούδε η επιστήμη και μάλιστα διά της χρήσεως νέων και εντελεστέρων οργάνων», βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της...,* τόμ. Α', σ. 212· Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3150.

Τμηματάρχη τότε της Γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών, τις θέσεις και απόψεις του.[189]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η ίδρυση Γεωργικής Σχολής «δύναται ή να ωφελήση σπουδαίως την Γεωργίαν ημών ή να βλάψη ανεπανορθώτως αυτήν…». Σημείωνε ότι η σωστή οργάνωση και διεύθυνση μίας τέτοιας σχολής θα ήταν πολύ επωφελής για τον τόπο, όμως θα ήταν οδυνηρές για τη χώρα οι συνέπειες της αποτυχίας μίας δεύτερης Γεωργικής Σχολής, ιδιαίτερα μετά την αποτυχία της Σχολής της Τίρυνθας. Διατύπωνε επίσης την άποψη ότι έπρεπε να εξεταστεί σοβαρά κατά πόσον υπήρχε το αναγκαίο προσωπικό, δηλαδή ικανοποιητικός αριθμός μαθητών και κατάλληλοι καθηγητές, ενώ υπογράμμιζε την ανάγκη να προστατευθούν οι Σχολές «από των παντοίων αντιθέτων συμφερόντων τα οποία θ' αναπτυχθώσιν ευθύς από της ιδρύσεως αυτών, πολλάκις δε και από των αδίκων και επιζημίων διαβολών».[190]

Όσον αφορούσε τους καθηγητές, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι ήταν πολύ περιορισμένος ο αριθμός των πλήρως καταρτισμένων γεωπόνων, τους οποίους απέκτησε η Ελλάδα με την αρωγή και τη χρηματοδότηση του Ζάππα, μεγάλου ευεργέτη της χώρας. Επιπρόσθετα, οι γεωπόνοι αυτοί δεν είχαν την απαιτούμενη εμπειρία για να διδάξουν σε Γεωργικές Σχολές, ή ακόμη περισσότερο για να τις διευθύνουν. Ταυτόχρονα, η πρόσληψη ξένων καθηγητών δεν θα ήταν επωφελής, αφού αυτοί δεν θα γνώριζαν τη χώρα και τη γλώσσα, το κόστος εργοδότησής τους θα ήταν υψηλό, ενώ και με βάση τη νοοτροπία των Ελλήνων γεωργών αυτοί δεν θα γίνονταν εύκολα αποδεκτοί.[191]

Σε σχέση με τους μαθητές, ο Γεννάδιος διατύπωνε τις αμφιβολίες του, κατά πόσον θα βρίσκονταν παιδιά κτηματιών που θα είχαν σκοπό να σπουδάσουν και να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις που θα αποκτούσαν για να βελτιώσουν και να αναπτύξουν τα οικογενειακά τους κτήματα. Εξέφραζε δε τη βεβαιότητα ότι οι σχολές

---

[189] Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στη Βουλή του νόμου *Περί συστάσεως Γεωργικών Σχολών*, ο Χαρίλαος Τρικούπης ως πρωθυπουργός ανέφερε τις θέσεις του Γενναδίου, με βάση την *Έκθεσιν Περί Γεωργικών Σταθμών*», βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α΄, σ. 272· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών. Έκθεσις του τέως τμηματάρχου επί της γεωργίας κ. Π. Γ. Γενναδίου υποβληθείσα κατά Οκτώβριον του 1886 τω τότε και νυν Προέδρω της Κυβερνήσεως κ. Χ. Τρικούπη», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1894, σ. 80.

[190] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 80· Η πρόβλεψη του Γενναδίου για τις συγκρούσεις και τα αντίθετα συμφέροντα στις Σχολές σχολιάστηκε αρνητικά από τον Ζωγράφο, ο οποίος αναφέρει: «Ο αείμνηστος Γεννάδιος έπασχε από τον φόβον της καταδιώξεως. Και ήτο θλιβερόν τούτο. Ένας άνθρωπος της αξίας του εμείωνε τας αρετάς του και τα προτερήματά του εκ της ψυχώσεως αυτής», βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 272.

[191] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 81· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 272.

θα μπορούσαν να ελκύσουν ικανοποιητικό αριθμό μαθητών, όμως ταυτόχρονα ανησυχούσε για την ποιότητα των μαθητών που θα ελκύονταν σε αυτές. Με βάση και την εμπειρία άλλων χωρών θεωρούσε ότι ένας μεγάλος αριθμός από τους μαθητές που θα αιτούνταν την εισδοχή τους στις σχολές θα ήταν πρόσωπα που δεν θα επιθυμούσαν να βελτιώσουν τις γνώσεις τους μέσω των μαθημάτων, αφού αυτοί ήταν συνήθως ιδιαίτεροι χαρακτήρες με μοναδική επιδίωξή τους την εξασφάλιση μιας εύκολης δουλειάς και μιας γρήγορης και επιτυχούς σταδιοδρομίας χωρίς την καταβολή προσπαθειών και μόχθων εκ μέρους τους. Ως εκ τούτου θεωρούσε ότι με την ολοκλήρωση των σπουδών τους στις Γεωργικές Σχολές η συγκεκριμένη κατηγορία μαθητών θα κατέφευγε στο δημόσιο, αφού ως άτομα δεν θα μπορούσαν να εξεύρουν εργασία και να επιτύχουν στον ιδιωτικό τομέα, λόγω του ότι οι κτηματίες της χώρας εκ πεποιθήσεως ήταν επιφυλακτικοί ή ακόμη και προκατειλημμένοι και δεν εμπιστεύονταν για τη διεύθυνση των κτημάτων τους ούτε ακόμη και ανθρώπους με πολύ καλές σπουδές στις πιο αξιόλογες Γεωργικές Σχολές του εξωτερικού. Πέραν όμως αυτών, δικαιολόγησε ως ορθή τη μη πρόσληψή τους από τους κτηματίες «διότι ως ορθώς παρατηρούσιν οι πρακτικούς επιστάτας προσλαμβάνοντες κτηματίαι, ουδείς των σπουδασάντων την γεωπονίαν επέτυχεν εν τη εφαρμογή, αι δε απαιτήσεις αυτών είναι όλως δυσανάλογοι προς τα εισοδήματα των ελληνικών κτημάτων…». Επιπρόσθετα επισήμανε το γεγονός ότι λόγω της οικονομικής τους κατάστασης, οι κτηματίες της χώρας δεν μπορούσαν να διαθέσουν για τη διεύθυνση των κτημάτων τους μισθούς πέραν των 1.500 δραχμών τον χρόνο.[192]

Ένα άλλο επίσης σοβαρό πρόβλημα ήταν, κατά τον Γεννάδιο, το πολυμελές κατώτερο προσωπικό που θα απαιτούσε η λειτουργία των Γεωργικών Σχολών, αφού ως εκ τούτου θεωρούσε αναπόφευκτη την εμπλοκή της πολιτικής και τις παρεμβάσεις πολιτικών προσώπων στις διαδικασίες προσλήψεων και προαγωγών του προσωπικού. Σε τέτοια περίπτωση δεν θα ήταν αρκετά για την πρόοδο της Σχολής η καλή θέληση και η ικανότητα του Διευθυντή, αφού αυτή θα παρεμποδιζόταν από τα στοιχεία «της παρεισφρήσεως της απειθείας, της καταχρήσεως και της αμελείας προς εκπλήρωσιν του καθήκοντος του προσωπικού αυτής». Πίστευε, τέλος, ότι μια δεύτερη αποτυχία Γεωργικής Σχολής στην Ελλάδα, μετά το κλείσιμο της Σχολής της Τίρυνθας θα ήταν καταστροφική και θα ενίσχυε τις απόψεις αυτών που θεωρούσαν ότι οι γεωργικές βελτιώσεις που διδάσκονταν αλλού δεν ήταν εφαρμόσιμες στη χώρα και θα εξαφάνιζε

[192] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 81· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 273.

οριστικά και «την ελπίδαν αυτήν εις ευθετωτέρους καιρούς και υπό ευνοϊκωτέρας περιστάσεις ίδρυσιν γεωργικών σχολών».[193]

Με βάση τα δεδομένα και τα ειδικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας, ο Γεννάδιος πίστευε ότι:

> […] *οι ημέτεροι κτηματίαι* […] *και ένεκα του χαρακτήρος αυτών και ένεκα των μέσων τα οποία διαθέτουσιν, έχουσιν ανάγκην αμέσων συμβουλών και βοηθείας – και ουχί των γνώσεων ας τα τέκνα αυτών δυνατόν να αποκτήσωσι σπουδάζοντα την γεωργίαν, η απόκτησις δε των γνώσεων τούτων και χρόνον ουκ ολίγον απαιτεί και δαπάνας ουχί μικράς – έχουσιν ανάγκην συμβούλων οίτινες συγχρωτιζόμενοι μετ' αυτών και μελετώντες εκ του σύνεγγυς τας ειδικάς ανάγκας εκάστης γεωργικής περιφερείας, θα είναι εις θέσιν να αποφαίνωνται περί των διαφόρων επειγουσών αναγκών των κτηματιών.* […][194]

Άμεση ανάγκη της γεωργικής διδασκαλίας είχαν, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, οι ιδιοκτήτες και καλλιεργητές, και όχι τα παιδιά τους, και η διδασκαλία αυτή θα έπρεπε να παίρνει τη μορφή «συμβουλών, γνωμοδοτήσεων, και διδασκαλιών» για διάφορα γεωργικά θέματα. Αυτά μπορούσαν να επιτευχθούν μέσω των γεωργικών σταθμών, οι οποίοι αυξάνονταν με ταχύ ρυθμό στις χώρες της Ευρώπης, λόγω των εξαιρετικών αποτελεσμάτων που είχαν.[195]

Καταγράφοντας τους λόγους για τους οποίους προτιμούσε τη δημιουργία γεωργικών σταθμών και όχι Γεωργικών Σχολείων, επισήμανε και το οικονομικό υπόβαθρο, υποστηρίζοντας ότι «και υπό έποψιν οικονομίας είναι πολλώ προτιμότεροι», αφού «με την δαπάνην της ιδρύσεως και της συντηρήσεως μιας γεωργικής σχολής δύνανται να ιδρυθώσι και να συντηρηθώσι δέκα Σταθμοί». Τεκμηριώνοντας τις θέσεις του υποστήριξε το γεγονός ότι ένας Γεωργικός Σταθμός χρειαζόταν ως προσωπικό μόνο δύο άτομα, ειδικότερα έναν διευθυντή και έναν εργάτη. Για την εξεύρεση των κατάλληλων κτηρίων και των μικρών πειραματικών κήπων εισηγήθηκε να υιοθετηθεί το σύστημα που καθιερώθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, βάσει του οποίου οι Δήμοι χορηγούσαν τις υποδομές και οι Γεωργικοί

[193] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 81-82· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 273.
[194] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 82· Ζωγράφος, ό.π., σ. 273.
[195] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 82· Ζωγράφος, ό.π., σ. 273.

Σταθμοί ιδρύονταν στους Δήμους, οι οποίοι πρόσφεραν τα καταλληλότερα κτήματα και οικήματα για τον σκοπό αυτό. Προσδιόρισε δε ότι τα έξοδα εγκατάστασης ενός τέτοιου Σταθμού στην Ελλάδα δεν θα υπερέβαιναν τις 2.000 δραχμές και τα ετήσια έξοδα συντήρησης, πλην των μισθών του διευθυντή και του εργάτη, θα ανέρχονταν στις 600 έως 1.000 δραχμές ετήσια.[196]

Τα καθήκοντα του Διευθυντή του Γεωργικού Σταθμού θα περιλάμβαναν τη διδασκαλία καθαρώς γεωργικών μαθημάτων και θα αφορούσαν τη γεωργία της περιφέρειάς του. Ακόμη, θα επιλαμβανόταν θεμάτων που θα υποβάλλονταν από τους κτηματίες της περιοχής και θα εκτελούσε πειράματα για φυτά, που καλλιεργούνταν ή θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν στον συγκεκριμένο νομό. Επιπρόσθετα θα εκτελούσε οποιεσδήποτε άλλες εργασίες, τις οποίες θα υποδείκνυε το υπουργείο των Εσωτερικών, στο οποίο θα υπάγονταν οι Σταθμοί. Στο τέλος κάθε έτους ο Διευθυντής θα υπέβαλλε λεπτομερή έκθεση για τις εργασίες του Σταθμού, η οποία θα δημοσιευόταν για ενημέρωση όλων των ενδιαφερομένων, αλλά και για σκοπούς ελέγχου των ενεργειών του από τις αρμόδιες υπηρεσίες του κράτους.[197]

Η απλή δομή των Γεωργικών Σταθμών, το ολιγομελές προσωπικό, η διαχείριση και παραγωγή μικρού αριθμού προϊόντων θα τούς απάλλασσε «από της επεμβάσεως των οικονομικών και διοικητικών υπαλλήλων και των δυσφημιών». Βασικό πλεονέκτημα ήταν και η μικρή δαπάνη για την ίδρυση και συντήρηση ενός Γεωργικού Σταθμού, γεγονός που θα επέτρεπε την ταυτόχρονη ίδρυση πολλών Σταθμών, ώστε να καλύπτονταν άμεσα όλες οι γεωργικές περιφέρειες της χώρας, ενώ οι «σπουδάζοντες με δαπάνες του Ζάππα νέοι» θα χρησιμοποιούνταν άμεσα, και συνεπώς θα αναπτυσσόταν μια ευγενής άμιλλα μεταξύ των Διευθυντών των Γεωργικών Σταθμών, γεγονός που θα λειτουργούσε προς όφελος της γεωργίας της χώρας. Επιπλέον, με τη λειτουργία των Γεωργικών Σταθμών θα ήταν εφικτή η πρακτική επιμόρφωση των γεωπόνων που ολοκλήρωναν τις σπουδές τους σε ξένες χώρες, όπου το πλαίσιο μάθησής τους ήταν καθαρά θεωρητικό, και έτσι με την απόκτηση εμπειρίας και «αφ' ου μελετήσωσιν εκ του σύνεγγυς τον τόπον και γνωρίσωσι τας ανάγκας αυτού και τας δυναμένας να εισαχθώσι παρ' ημίν γεωργικάς βελτιώσεις, θα δύνανται να χρησιμεύσωσι προς καταρτισμόν προσωπικού γεωργικής σχολής», την οποία θεωρούσε προβληματική με βάση την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα.

[196] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 82-83· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 273-274.
[197] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 83· Ζωγράφος, ό.π., σ. 274.

Τέλος ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι με την πάροδο του χρόνου και τη σταδιακή δημιουργία έμπειρου εκπαιδευτικού προσωπικού, οι Γεωργικοί Σταθμοί θα μπορούσαν βαθμιαία να μετεξελιχθούν σε πρακτικές Γεωργικές Σχολές.[198]

4.10.3. Ο Γεννάδιος υπέρ της ίδρυσης Πρακτικού προτύπου Αγροκηπίου

Στις 23 Ιανουαρίου 1887 ο Γεννάδιος υπέβαλε δεύτερη έκθεση προς τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, όπου και πάλι αναφερόταν στην ίδρυση των κατάλληλων οργανισμών, που θα λειτουργούσαν ως μέσα γεωργικής εκπαίδευσης του αγροτικού πληθυσμού της Ελλάδας. Αναφερόταν αρχικά στην αποτυχία της Σχολής της Τίρυνθας, επισημαίνοντας ότι ένας από τους λόγους ήταν «ο πόλεμος ον αύτη υπέστη υπ' αυτών των ανωτέρων και κατωτέρων κατά καιρούς διοικητικών υπαλλήλων και των της Κεντρικής υπηρεσίας». Ένας επιπρόσθετος λόγος της αποτυχίας ήταν η απροθυμία των μαθητών, οι οποίοι ακόμη και μετά την παροχή κινήτρων προς αυτούς ιδιαίτερα με την προσφορά υποτροφιών, αρχικά το 1852 ύψους 30 δραχμών τον μήνα και αργότερα το 1860 επί Καμποκάσσου ύψους 45 δραχμών τον μήνα, δεν προσέρχονταν καν στην Σχολή για να παρακολουθούν τα μαθήματά τους. Παράλληλα αναδείκνυε τον ζήλο, τις γνώσεις και τις ικανότητες κάποιων από τους Διευθυντές της Σχολής, οι οποίοι όμως «ώφειλον να παλαίωσι διηνεκώς κατά των ελαττωμάτων και της αβελτηρίας των λεγομένων ανθρώπων της υπηρεσίας». Η λειτουργία όμως της Σχολής είχε ένα πολύ θετικό στοιχείο, το οποίο αναδεικνυόταν κυρίως με την «ασυνήθιστη επιμέλεια» με την οποία καλλιεργείτο το *Αργολικόν πεδίον*, «η γενική χρήσις τελειοτέρων αρότρων και η μεγάλη ποικιλία των προϊόντων αυτού». Μέγα σφάλμα θεωρούσε ο Γεννάδιος τη διάλυση της Σχολής της Τίρυνθας, παρά την πλημμελή διεύθυνσή της σε κάποια χρονικά διαστήματα, αφού η συνολική προσφορά της ήταν πολύ σημαντική για τη χώρα και το κλείσιμό της, δημιουργούσε ένα δυσαναπλήρωτο κενό για τη γεωργική ανάπτυξη της χώρας.[199]

Ακολούθως, υποστήριξε την ίδρυση *Πρακτικού Προτύπου Αγροκηπίου*, του οποίου βασικός σκοπός δεν θα έπρεπε να ήταν απλώς η επιστήμη και ο πειραματισμός, αλλά η καθαρή παραγωγή και η λειτουργία του με τη μορφή επικερδούς επιχείρησης. Εξέφρασε δε τη βεβαιότητα ότι μετά τους Γεωργικούς Σταθμούς το *Αγροκήπιο* θα μπορούσε να προάγει την γεωργική εκπαίδευση στη χώρα. Επιπρόσθετα, πίστευε ότι «η επιχείρησις αύτη δέον να είναι όσον οιόν τε απηλλαγμένη από της κυβερνητικής

[198] Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών…», σ. 83-84· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 274.
[199] Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 277· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Β΄, σ. 4.

διευθύνσεως ή εποπτείας», για τους λόγους που εξέθεσε στην *Έκθεσιν περί γεωργικών σταθμών*, ώστε να επιτελεί απερίσπαστα και αποτελεσματικά το έργο του χωρίς πολιτικές και άλλες παρεμβάσεις. Ζητούσε επιπλέον ο Διευθυντής «να μην είναι νέος μόνον θεωρητικώς παρασκευασμένος ούτε ξένος αγνοών τον τόπον και την γλώσσαν», ενώ ήθελε τους μαθητές του *Αγροκηπίου* «ουχί ναυάγια άλλων σχολείων, ουδέ νέους αποβλέποντας μόνον εις την απόκτησιν πτυχίου, αλλά πρόσωπα διατεθειμένα διά του ιδρώτος των ν' αποκτήσωσιν ωρισμένας γνώσεις». Ανέφερε δε ότι αυτό που ήθελε να δει ο Έλληνας κτηματίας ήταν πρακτικά αποτελέσματα «εις κατάστημα οργανωμένον, εν είδη γεωργικής επιχειρήσεως».[200]

Για να ενισχύσει τα επιχειρήματά του, ο Γεννάδιος έφερε ως παράδειγμα την πρώτη ιδρυθείσα Σχολή του Grignon στη Γαλλία, που λειτουργούσε αρχικά ως καθαρά γεωργική επιχείρηση για 40 συναπτά έτη. Ακόμη, εστίασε στο παράδειγμα του *Istituto Agrario Castelnuovo* στο Πάνορμο της Ιταλίας, του οποίου «οι άριστοι καρποί υπό πάντων ομολογούνται». Συμπερασματικά, ο Γεννάδιος αποφάνθηκε ότι ένα «ιδιωτικόν αγροκήπιον», έχοντας ως υπεύθυνο έναν μόνο διευθυντή, θα μπορούσε να ιδρυθεί και να λειτουργήσει με επιτυχία, «αναλαμβάνον ωρισμένας υποχρεώσεις απέναντι του Δημοσίου αντί ετησίας επιχορηγήσεως» έχοντας ως πρότυπο τα «ευδοκιμήσαντα» στη Γαλλία Fermes-modèles subventionées.[201]

4.10.4. Η συζήτηση του θέματος στη Βουλή το 1887

Ο Χαρίλαος Τρικούπης ενώ είχε ζητήσει τις θέσεις και απόψεις του Γενναδίου, εντούτοις φαίνεται ότι αγνόησε εν μέρει το περιεχόμενο των δύο εκθέσεών του και έφερε ενώπιον της Βουλής νομοσχέδιο, μέσω του υπουργού Εσωτερικών Λομβάρδου, για την ίδρυση τριών Γεωργικών Σχολών. Στη Βουλή έγινε συζήτηση κυρίως μεταξύ του Τρικούπη και του βουλευτή Άρτας, Κωνσταντίνου Καραπάνου (1840-1914), στην οποία ο τελευταίος υπογραμμίζοντας την τεράστια για τη χώρα σημασία του θέματος, τόνισε ότι το νομοσχέδιο έθιγε ένα εκ «των σπουδαιοτέρων ζητημάτων των υποβληθέντων κατά την παρούσαν Σύνοδον».[202]

Στη θέση του Καραπάνου υπέρ της ίδρυσης και λειτουργίας Γεωργικών Σταθμών ο Τρικούπης αιτιολογώντας την απόφασή του για την ίδρυση των τριών

[200] Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α', σ. 277.
[201] Στο ίδιο.
[202] Ιουλία Κανδηλά, *Η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας. Συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2001, σ. 65-66· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Α΄, σ. 277, 280.

Γεωργικών Σχολών, αναφέρθηκε και στις εκθέσεις του Γενναδίου, αλλά και στο γεγονός ότι ο τελευταίος διετέλεσε μέλος της επιτροπής για τη σύνταξη του υπό συζήτηση νομοσχεδίου. Τόνισε μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα:

> […] *Το σύστημα των Σταθμών μοι προετάθη εν υπομνήματι δεδικαιολογημένω και εκτενώς, υπό του επιθεωρητού της Γεωργίας κ. Γενναδίου, μετά του οποίου διά μακρών συνεζήτησα περί αυτού. Ο κ. Γεννάδιος ήτο μέλος και της επιτροπής της συντάξεως του νομοσχεδίου, αναγνωρίζει δε, ως και εγώ προ ολίγου εξέθησα, ότι και εν τω συστήματι του νομοσχεδίου δύναται να υπάρχη χρησιμότης, βεβαιότητα δε περί επιτυχίας, δεν δυνάμεθα να έχωμεν εν ουδενί συστήματι, διότι παρ' ημίν τα περί πληρεστέρας επιστημονικής παιδεύσεως γεωργικής είναι όλως νέα ουδεμίαν δ' έχοντες υπ' όψει δοκιμασίαν, πρέπει ν' αρχίσωμεν από πειραμάτων* […][203]

Μετά τη λήξη της συζήτησης και παρά τις αντιρρήσεις του Καραπάνου ψηφίστηκε ο Νόμος ΑΦΜΒ΄ για την ίδρυση των τριών Γεωργικών Σχολείων.[204]

[203] Ζωγράφος, ό.π., σ. 282-283.

[204] Ο Αποστολόπουλος, σχολιάζοντας τη συζήτηση και την ψήφιση του νόμου το 1887, αναφέρει μεταξύ άλλων: «Κατά του Νομοσχεδίου Τρικούπη αντεξήλθεν ο Καραπάνος προτείνας ίνα συστηθή ειδική προς τούτο Επιτροπή και "εξετάση κατά τους επιτοπίους ανάγκας, λαμβάνουσα υπ' όψιν της και τα διάφορα σχετικά νομοθετήματα της Γαλλίας, άτινα ερρυθμίσθησαν κατά τας εντοπίους ανάγκας», βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 281-282.

4.10.5. Ο Νόμος ΑΦΜΒ΄ περί ιδρύσεως Γεωργικών Σχολείων του 1887

Η υλοποίηση των όρων της διαθήκης του Τριανταφυλλίδη 25 χρόνια μετά τον θάνατο του

Έπρεπε να παρέλθουν 25 χρόνια από τον θάνατο του Τριανταφυλλίδη για να εκτελεστούν οι όροι της διαθήκης του μεγάλου ευεργέτη. Αυτό έγινε μέσα από ένα πλέγμα έντονων πολιτικών συζητήσεων και αντιπαραθέσεων, εντός και εκτός της Βουλής των Ελλήνων και μετά από την ψήφιση μιας σειράς πολύπλοκων νομοθεσιών. Η αντίστροφη μέτρηση για την εκτέλεση της διαθήκης άρχισε ουσιαστικά το 1887 όταν η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη προχώρησε στην ίδρυση του Τμήματος Γεωργίας, το οποίο υπαγόταν στο υπουργείο Εσωτερικών με πρώτο Τμηματάρχη του νεοσυσταθέντος Τμήματος τον Παναγιώτη Γεννάδιο. Με την ίδρυση του Τμήματος Γεωργίας τέθηκαν οι βάσεις για την αξιοποίηση της παλαιάς, από το 1863, δωρεάς του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη[205] για την ίδρυση γεωργικών σχολείων. Έτσι, το 1887 η ψήφιση από την Βουλή των Ελλήνων του νόμου ΑΦΜΒ'/28-5-1887 *Περί Συστάσεως Γεωργικών Σχολείων,* ουσιαστικά διευκόλυνε και έκανε εφικτή την ίδρυση των *Τριανταφυλλιδείων Γεωργικών Σχολείων*, αξιοποιώντας τη δωρεά του Π. Τριανταφυλλίδη.[206]

Ο Νόμος ΑΦΜΒ΄ *Περί Συστάσεως Τριανταφυλλιδείων Γεωργικών Σχολών* δημοσιεύθηκε στις 28 Μαΐου 1887 και προνοούσε την ίδρυση τριών Σχολών, μία στην Αθήνα στο Εθνικό κτήμα Ρουφ, μια στην Τίρυνθα και μια στη Θεσσαλία στο Εθνικό κτήμα. Ο νόμος περιλάμβανε 23 άρθρα και χρησίμευσε ως η βάση για την ανάπτυξη μιας πολύπλοκης νομοθετικής εργασίας.[207]

---

[205] Ο Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης ήταν πλούσιος έμπορος από τη Βυτίνα. Το 1863 άφησε στο ελληνικό δημόσιο ένα ποσό της τάξης των 42.000 αυστριακών φλωριών, με τον όρο το ποσό αυτό να διατεθεί για την ίδρυση και την υποστήριξη σχολείου που θα έφερε το όνομά του και θα είχε συμβολή στην πρόοδο και ανάπτυξη της Ελλάδας, βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Α΄, σ. 210.

[206] Τελικά, η δωρεά του Τριανταφυλλίδη αξιοποιήθηκε 25 χρόνια μετά το θάνατό του, το 1887, βάσει της νομοθεσίας ΑΦΜΒ΄/28-5-1887 *Περί συστάσεως γεωργικών σχολείων*. Η *Γεωργική Σχολή* στην Αθήνα, που διηύθυνε αρχικά ο Παναγιώτης Γεννάδιος, οικοδομήθηκε σε τμήμα του πρώην κτήματος Ρουφ, καθώς και σε έκταση που ανήκε στον Χατζή Αλή Χασεκή. Στο χώρο αυτό εγκαταστάθηκε αργότερα η *Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή*, και ακολούθως το *Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών*, βλ. «Περί Γεωργικών Σχολείων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 83, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 21 Μαρτίου 1888, σ. 419-423

[207] Ο Ζωγράφος, σχολιάζοντας τον νόμο, αναφέρει τα εξής, όσον αφορά την πολυπλοκότητά του: «Ο νόμος, ούτος ο οποίος μετά πολυετή δυστοκίαν είδε το φως νομίζει κανείς ότι εκούρασε τους συντάκτας του, εκούρασε τους διαμορφωτάς και συζητητάς αυτού, εκούρασε την εντεταλμένην να τον εφαρμόση υπηρεσίαν και καθ΄ όλον τον υπόλοιπον χρόνον του 1887 εναπομένει εις αδράνειαν και αφάνειαν». Παράλληλα επισημαίνει ότι, ενώ την περίοδο 1829-1887 εκδόθηκαν μόνο δύο νόμοι σχετικοί με τη

Μετά από 10 μήνες περίπου και στο πλαίσιο της εφαρμογής του παραπάνω ψηφισθέντος νόμου, ο βασιλιάς Γεώργιος Α' με διάταγμά του, ημερομηνίας 16 Μαρτίου 1888, ανέθεσε τη δημοσίευση και εκτέλεση των κανονισμών *Περί Γεωργικών Σχολείων* στον υπουργό Οικονομικών Χαρίλαο Τρικούπη και στον υπουργό Εσωτερικών Κ. Λομβάρδο. Το εκτελεστικό Βασιλικό Διάταγμα του Νόμου ΑΦΜΒ΄, το οποίο περιλάμβανε 50 άρθρα υποδιαιρείτο σε τρία κεφάλαια: Κεφάλαιο Α΄ *Περί εισαγωγής, συντηρήσεως και διδασκαλίας των μαθητευομένων*, Κεφάλαιο Β΄ *Περί του προσωπικού και της διοικήσεως των Σχολείων* και Κεφάλαιο Γ΄ *Περί της περιουσίας των Σχολείων και της διαχειρίσεως αυτής*.[208]

Βάσει του νόμου ΑΦΜΒ'/28-5-1887, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν τρία *Τριανταφυλλίδεια Γεωργικά Σχολεία*. Αρχικά, με διάταγμα του Γεωργίου Α' ημερομηνίας 19 Μαρτίου 1888 ιδρύθηκε το πρώτο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο* στην Αθήνα, στα εθνικά κτήματα *Ρουφ*. Στο διάταγμα καθοριζόταν ότι οι γαίες με το όνομα *Ρουφ, Χασεκή, Δημόσιον Δενδροκομείον και Λαχανόκηπος* παραδίδονταν στη διεύθυνση του σχολείου του *Βοτανικού Κήπου* υπό την προσωρινή διοίκηση του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Οι εργασίες για τη λειτουργία του σχολείου άρχισαν την 1η Απριλίου 1888, ενώ καθορίστηκε στους 20 ο αριθμός των εισαχθέντων μαθητευομένων.[209]

Επιπρόσθετα, με βάση τις διατάξεις του *Περί Συστάσεως Γεωργικών Σχολείων* ΑΦΜΒ' νόμου αποφασίστηκε με διάταγμα του Βασιλέως Γεωργίου Α΄, ημερομηνίας 4 Μαΐου 1888, η ίδρυση *Γεωργικού Σχολείου* στο εθνικό κτήμα *Αϊδίν* στην περιφέρεια του νομού Λάρισας με το όνομα *Κασσαβέτειος και Τριανταφυλλίδειος Γεωργική Σχολή*.[210] Διευθυντής του σχολείου διορίστηκε ο Αριστείδης Μουράτογλου, ο οποίος κατείχε δίπλωμα από τη Γεωργική Σχολή του Βελγίου, ενώ διετέλεσε διευθυντής του

γεωργική εκπαίδευση στην Ελλάδα και ειδικότερα με τη *Γεωργική Σχολή Τίρυνθας*, από το 1887 μέχρι το 1934 «εξεδόθησαν άπειροι, αμέτρητοι περί Γεωργ. Εκπαιδεύσεως Νόμοι και Β. Διατάγματα δυνάμενα να καλύψωσι τας σελίδας ενός ογκωδεστάτου τόμου και να φέρωσι ζάλην απερίγραπτον εις τον μελετητήν αυτών», βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 3-4.

[208] «Περί Γεωργικών Σχολείων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 83, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 21 Μαρτίου 1888, σ. 419-423· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 4.

[209] «Περί ιδρύσεως γεωργικού σχολείου εν Αθήναις», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 84, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 21 Μαρτίου 1888, σ. 426. Η *Γεωργική Σχολή* στην Αθήνα, που διηύθυνε αρχικά ο Παναγιώτης Γεννάδιος, οικοδομήθηκε σε τμήμα του πρώην κτήματος Ρουφ, καθώς και σε έκταση που ανήκε στον Χατζή Αλή Χασεκή. Στο χώρο αυτό εγκαταστάθηκε αργότερα η *Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή*, και ακολούθως το *Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών*, βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 5· Γεννάδιος, *Γεωργικά ανάλεκτα*, σ. 113-115.

[210] «Περί συστάσεως γεωργικού σχολείου εν τω κατά τον νόμον Λαρίσης εθν. Κτήματι "Αϊδίν"», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 123, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 9 Μαΐου 1888, σ. 678.

κτήματος Αϊδινίου (1880-1881), καθώς και διευθυντής των κτημάτων του Κ. Ζάππα στη Θεσσαλία (1882-1884). Υποδιευθυντής διορίστηκε ο Σταμάτης Δ. Σταματιάδης, διπλωματούχος της Γεωργικής Σχολής του Montpellier της Γαλλίας.[211]

Στις 14 Μαΐου 1888 ο υπουργός Εσωτερικών Κ. Λομβάρδος εξέδωσε εγκύκλιο προς τους νομάρχες της χώρας, μέσα στην οποία υπογράμμιζε τον σκοπό της ίδρυσης των τριών νέων Γεωργικών Σχολών, εκφράζοντας παράλληλα την ευχή ότι τόσο οι δημοτικές αρχές όσο και οι κτηματίες θα απέστελλαν στις Σχολές τους κατάλληλους νέους για πρακτική γεωργική εκπαίδευση. Ως σκοπός της ίδρυσης των Σχολείων καθοριζόταν η μόρφωση τεχνιτών σε πρακτικούς τομείς, όπως η δενδροκομία, η ζωοτεχνία, η οινοποιία, η τυροκομία, καθώς και οι υπόλοιποι κλάδοι της γεωργίας. Ακόμη, τα Σχολεία θα επιδίωκαν μέσω του παραδείγματος να διδάξουν τους κτηματίες και καλλιεργητές για πρακτικά θέματα. Παράλληλα στα κτήματα των Σχολείων θα εκτελούνταν πειράματα, θα εγκλιματίζονταν νέα ζώα και φυτά και θα χρησιμοποιούνταν πρακτικά μηχανές και εργαλεία, ενώ θα δίνονταν διευκρινιστικές πληροφορίες για τη διαφώτιση του αγροτικού πληθυσμού.[212]

Έξι χρόνια αργότερα, το 1894 δημιουργήθηκε στις εγκαταστάσεις της πρώην Γεωργικής Σχολής η *Τριανταφυλλίδειος Σχολή* στην Τίρυνθα, της οποίας την διεύθυνση ανέλαβε ο Σπυρίδων Χασιώτης (1864-1945). Τέλος, ακόμη μία Γεωργική Σχολή λειτούργησε στον Αλμυρό Βόλου.[213]

4.10.6. Η ίδρυση της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής Αθηνών* (1888)

Στις 19 Μαρτίου 1888, εκδόθηκε το Βασιλικό Διάταγμα *Περί ιδρύσεως Γεωργικού Σχολείου εν Αθήναις* το οποίο περιλάμβανε 5 άρθρα. Στο Α΄ άρθρο οριζόταν η ίδρυση *Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου* στην Αθήνα στα εθνικά κτήματα Ρουφ, ενώ

[211] Ως Διευθυντής της Σχολής Αϊδινίου ο Μουράτογλου δημοσίευε μελέτη του σε συνέχειες στην *Ελληνική Γεωργία* του Γενναδίου με τίτλο «Περί της καλλιεργείας του σίτου εν τω διαμερίσματι Αλμυρού», απαντώντας και στις επιθέσεις που τού έκανε ο Αποστολόπουλος, βλ. Αριστείδης Μουράτογλου, «Περί της καλλιεργείας του σίτου εν τω διαμερίσματι Αλμυρού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Δεκέμβριος 1890, σ. 584-589· Αριστείδης Μουράτογλου, «Περί της καλλιεργείας του σίτου εν τω διαμερίσματι Αλμυρού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Φεβρουάριος 1891, σ. 74-79· Αριστείδης Μουράτογλου, «Περί της καλλιεργείας του σίτου εν τω διαμερίσματι Αλμυρού», Ελληνική Γεωργία, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Μάρτιος 1891, 116-122· «Υπουργείον Εσωτερικών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 137, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 25 Μαΐου 1888, σ. 798-799.

[212] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 23.

[213] Ο Σπυρίδων Χασιώτης ήταν Γεωπόνος και υπήρξε ο πρώτος Διευθυντής (Πρύτανης) της *Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής Αθηνών*. Διετέλεσε Τμηματάρχης του υπουργείου Γεωργίας-Εμπορίου και Βιομηχανίας, Γενικός Επιθεωρητής Γεωργίας, και ακολούθως Γερουσιαστής. Αρθρογραφούσε στα *Νέα Γεωπονικά*, καθώς και στην *Γεωργική Πρόοδο*, που ο ίδιος ίδρυσε και διηύθυνε για σειρά ετών, βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 53-54.

στο άρθρο Β΄ οριζόταν η παράδοση των γαιών με το όνομα *Ρουφ, Χασεκή, Δημόσιον Δενδροκομείον* και *Λαχανόκηπος*, με εξαίρεση τον *Βοτανικό Κήπο*, στη διεύθυνση του Σχολείου. Στο Γ΄ άρθρο ορίζονταν οι λεπτομέρειες για την παράδοση των κτημάτων, ενώ στο Δ΄ άρθρο καθοριζόταν ότι τα μαθήματα θα άρχιζαν την 1η Σεπτεμβρίου και οι μαθητές θα ανέρχονταν στους 20.[214]

Τον Μάρτιο κοινοποιήθηκε το *Περί των Τριανταφυλλιδείων Γεωργικών Σχολείων κανονιστικόν διάταγμα*. Το πλήρες κείμενο του διατάγματος, εκτός των λογιστικών άρθρων, εκπονήθηκε από τον Γεννάδιο. Με πρόταση του υπουργού Εσωτερικών Χαρίλαου Τρικούπη και με βάση το Βασιλικό Διάταγμα του Απριλίου του 1888, που εκδόθηκε στην Κέρκυρα, η διεύθυνση του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*, που ιδρύθηκε στα εθνικά κτήματα Ρουφ κοντά στην Αθήνα, ανατέθηκε προσωρινά στον Παναγιώτη Γ. Γεννάδιο, που εξακολουθούσε να διατηρεί τη θέση Τμηματάρχη Α΄ τάξεως στο υπουργείο Εσωτερικών. Υποδιευθυντής του σχολείου διορίστηκε ο Γεώργιος Κυριακός, ο οποίος σπούδασε στο Montpellier της Γαλλίας και κατείχε τα οριζόμενα από το νόμο ΑΦΜΒ' προσόντα.[215] Ακόμη, ο Φίλιππος Βουλγαράκης[216] ορίστηκε ειδικός δενδροκόμος και ο Άγγλος Γουλιέλμος Τζισχόλμ αρχικηπουρός, ο οποίος μετακλήθηκε ειδικά για τον σκοπό αυτό από το Λονδίνο στην Αθήνα από τον τότε Άγγλο πρόξενο Μέρλιν.[217] Οι δύο πρώτοι κατείχαν τα απαιτούμενα από τον νόμο «πιστοποιητικά πενταετούς ευδοκίμου εξασκήσεως του επαγγέλματός των».[218]

---

[214] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 4-5.

[215] Τον διορισμό του Γενναδίου ως προσωρινού Διευθυντή της Σχολής, ο οποίος κατείχε τη θέση Τμηματάρχη της Γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών, κατέκρινε έντονα ο Ιωάννης Αποστολόπουλος, υποστηρίζοντας ότι ο νόμος προέβλεπε οριστικό και υπεύθυνο Διευθυντή και στη συνέχεια επιτίθετο συστηματικά κατά του Γενναδίου μέσω της εφημερίδας του, βλ. Ιωάννης Αποστολόπουλος, «Κύριε Αγρικόλα Π. Γ. Γεννάδιε Υφυπουργέ και τμηματάρχα της Γεωργίας κλπ.», *Γεωργική Εφημερίς*, Αθήνα 20 Ιουλίου 1891· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 6· «Υπουργείον Εσωτερικών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 113, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 27 Απριλίου 1888, σ. 591.

[216] Για τον Γεώργιο Βουλγαράκη και τον γιό του Φίλιππο αναφέρει σχετικά ο Γεννάδιος: «… οφείλω ν' αναφέρω ότι κατά τη διάρκεια του 1862 και των του επομένου έτους «Ιουνιακών» φύλαξ και σωτήρ του ιδρύματος τούτου διετέλεσεν ο τότε εν αυτώ οικογενειακώς κατοικών πεπειραμένος δενδροκόμος Γ. Βουλγαράκης (ο Μπάρμπα-Γιώργης) όστις απέθανε τω 1877. Τω 1882 τον υιόν αυτού Φίλιππον, νεώτατον τότε, χάριν των υπηρεσιών και της μνήμης του πατρός του, προσέλαβεν αρχικώς ως εργάτην και βραδύτερον, μορφωθέντα εις δενδροκόμον, ο διαδεχθείς τον Ορφανίδην εν τη Εφορία του Δημοσίου Δενδροκομείου Π. Γεννάδιος», βλ. Γεννάδιος, *Γεωργικά ανάλεκτα*, σ. 113· Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3142.

[217] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 23.

[218] Ζωγράφος, ό.π., σ. 11.

Με απόφαση δε του υπουργού Εσωτερικών Κ. Λομβάρδου με αριθμό 6530 της 29ης Απριλίου 1888 διορίστηκαν ως μέλη της εφορευτικής επιτροπής του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου* οι Παύλος Σκουζές (1849-1913), Ι. Θεοφιλάτος, Δημήτριος Μ. Καλλιφορνάς (1800-1897), Γεώργιος Παχύς (;-1913) και Ανδρέας Συγγρός.[219]

Στις 16 Μαΐου 1888 ο υπουργός Εσωτερικών Κ. Λομβάρδος ενέκρινε τον προϋπολογισμό του πρώτου έτους λειτουργίας του σχολείου που υπέβαλε ο Παναγιώτης Γεννάδιος ως διευθυντής του *Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών* και η εφορευτική του επιτροπή. Ο προϋπολογισμός ήταν πλεονασματικός και περιλάμβανε προϋπολογισθέντα έσοδα 231.318 δραχμών και έξοδα 163.070 δραχμών. Στον προϋπολογισμό δεν υπήρχε πρόνοια για μισθοδοσία του Παναγιώτη Γενναδίου ως διευθυντής του σχολείου, αφού αυτός διατηρούσε τη θέση του Τμηματάρχη στο υπουργείο Εσωτερικών. Ο μισθός του υποδιευθυντή Γεώργιου Κυριακού (1862-1954) ανερχόταν στις 250 δραχμές το μήνα, όσος ήταν δηλαδή και ο μηνιαίος μισθός των δύο καθηγητών που απασχολούνταν στο σχολείο. Ο Κυριακός λάμβανε επίσης ως αμοιβή το 2% των εισοδημάτων του Σχολείου.[220]

Με Βασιλικό Διάταγμα της 15ης Νοεμβρίου 1888 έγινε Υποδιευθυντής του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών* ο Διομήδης Σαρακωμένος ως πτυχιούχος Γεωπόνος της Γεωργικής Ακαδημίας του Παρισιού. Παράλληλα ο Γεώργιος Κυριακός υποβαθμίστηκε στη θέση του Καθηγητή και στάλθηκε στο Τελωνείο της Σύρου, για να επιθεωρεί την απολύμανση του πευκοφλοιού για την

---

[219] «Υπουργείον Εσωτερικών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 115, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 29 Απριλίου 1888, σ. 600.

[220] Στο *Πρακτικόν της κατά την 11 Μαΐου συνεδριάσεως της Εφορευτικής Επιτροπής του Τριανταφυλλιδείου γεωργικού σχολείου Αθηνών* καταγράφεται: «*Εν Αθήναις την 11 Μαΐου 1888, οι υπογεγραμμένοι, ως μέλη της Εφορευτικής Επιτροπής του Τριανταφυλλιδείου γεωργικού σχολείου Αθηνών, συνελθόντες εν τω καταστήματι της Νομαρχίας Αττικής και Βοιωτίας, επί παρουσία και του διευθύνοντος προσωρινώς το ανωτέρω σχολείον κ. Π. Γενναδίου, τμηματάρχου του επί των Εσωτερικών Υπουργείου, ίνα εξακολουθήσωμεν την συζήτησιν διά το έτος 1888 προϋπολογισμού των εσόδων και εξόδων του αυτού σχολείου, προϋπελογίσαμεν τα μεν έσοδα εις δραχμάς διακοσίας τριάκοντα μίαν χιλιάδας τριακοσίας δέκα οκτώ, αρ. 231318, τα δε έξοδα εις δραχμάς εκατόν εξήκοντα τρεις χιλιάδας εβδομήκοντα αρ. 163070… Η Εφορευτική Επιτροπή: Ηλ. Παπαηλιόπουλος, Παύλος Σκουζές, Δ. Μ. Καλλιφορνάς, Τιμολέων Φιλήμων, Ι. Ν. Θεοφιλάτος, Γεώργιος Παχύς, Σ. Βαλτινός*». Τα μέλη της επιτροπής διαφέρουν από την αρχική σύνθεσή της, αφού είχε αντικατασταθεί ο Ανδρέας Συγγρός και είχαν διοριστεί επιπρόσθετα οι Ηλίας Παπαηλιόπουλος (1817- ;), Τιμολέων Φιλήμων και Σ. Βαλτινός, αυξάνοντας τα μέλη από πέντε σε επτά, βλ. «Περί εγκρίσεως του προϋπολογισμού των εσόδων και εξόδων του Τριανταφυλλιδείου γεωργικού σχολείου Αθηνών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αριθμ. 131, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 18 Μαΐου 1888, σ. 717· Ζωγράφος, *Ιστορία της…,* τόμ. Β΄, σ. 11-12.

αποτροπή της διάδοσης της *φυλλοξήρας* στη χώρα.[221] Ακολούθως έγινε επίσημα η έναρξη «της διδασκαλίας των μαθημάτων εις τας Γεωργικάς Σχολάς, χωρίς να γίνη διά το αξιομνημόνευτον αυτό γεγονός ούτε αγιασμός, ούτε τελετή, ούτε εναρκτήριος λόγος».[222]

4.10.6.1. Οι αντιδράσεις του Αποστολόπουλου για τη διαχείριση της Σχολής από τον Γεννάδιο

Η ανάθεση της διεύθυνσης της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής Αθηνών* στον Γεννάδιο και οι εκεί δραστηριότητες του τελευταίου προκάλεσαν την αντίδραση του Ιωάννη Αποστολόπουλου, ο οποίος έγραψε άρθρο, επιτιθέμενος κατά του Γενναδίου για τη διεύθυνση της Σχολής στην εφημερίδα *Σύλλογος* στις 20 Νοεμβρίου 1888. Στις αιτιάσεις του Αποστολόπουλου απάντησε ο Γεννάδιος με άρθρο που δημοσίευσε η *Ακρόπολη* Αθηνών στις 15 Δεκεμβρίου 1888. Το άρθρο υπογραφόταν ως *Αγρικόλας*, ψευδώνυμο που χρησιμοποιούσε ο Γεννάδιος τόσο στην Ελλάδα όσο και αργότερα στην Κύπρο ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας του νησιού.[223]

4.10.6.2. Ίδρυση Μουσείου στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*

Ο Γεννάδιος μερίμνησε και για τη δημιουργία πρακτικού Μουσείου στη Σχολή θεωρώντας ότι μέσω αυτού θα είχαν πολλαπλά οφέλη τόσο οι σπουδαστές της Σχολής όσο και ο αγροτικός πληθυσμός. Στο πλαίσιο αυτό, κάλεσε τους νομάρχες να αποστείλουν μισή οκά από όλα τα δημητριακά και τα γεωργικά προϊόντα για δοκιμασία, εξέταση και πιθανή αξιοποίηση τους για τους σκοπούς του Μουσείου. Επίσης, φρόντισε να μετακαλέσει από τη Φιλιππούπολη έμπειρο Έλληνα για την

---

[221] Ο Σπυρίδων Χασιώτης στάλθηκε επίσης στη Σύρο για την επιθεώρηση της απολύμανσης των πευκοφλοιών. Θεωρούσε όμως ότι δεν υπήρχε κίνδυνος εισαγωγής και διάδοσης της *φυλλοξήρας* μέσω των πευκοφλοιών και τη θέση του αυτή μετέφερε στους μεγάλους βυρσοδέψες της Σύρου, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι ν' απευθυνθούν στον τότε πρωθυπουργό Δεληγιάννη, ο οποίος υποχρεώθηκε να μετακαλέσει εγνωσμένης αξίας ξένο επιστήμονα, για να αποφανθεί για το θέμα αυτό, αφού ο Γεννάδιος επέμενε με επιχειρήματα στη θέση του για την επικινδυνότητα των πευκοφλοιών, βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 12.

[222] Σχολιάζοντας τα γεγονότα αυτά, ο Αποστολόπουλος αναφέρει ότι «… γίνεται ο Σαρακωμένος Υ/διευθυντής της Γ. Σχολής Αθηνών, ως πτυχιούχος Γεωπόνος εκ της Γεωργικής Ακαδημίας των Παρισίων και υποβιβάζεται ο κ. Κυριακός ενώ και ούτος ήτο πτυχιούχος Γαλλικής Σχολής. Αλλ' ο Σαρακωμένος εν τη Ακαδημία μόνον θεωρίαν εδιδάχθη ουχί δε και πράξιν, ήτις δεν διδάσκεται εις την Ακαδημίαν, ουδέ τοιαύτην έκαμεν εις Ελλάδα, διότι επιστρέψας εκ Παρισίων, διωρίσθη καθηγητής των μαθηματικών εις το εν Άρτη Γυμνάσιον, κατόπιν εις το εν Τριπόλει, έπειτα εις το Διδασκαλείον Τριπόλεως και εδραπέτευσε νύκτωρ εξ εκείνου, έως ότου διεπληκτίσθη προ ολίγου και με τον Γεννάδιον και υπεβιβάσθη καθηγητής, υβρίζει δε τον Γεννάδιον…», βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 11.

[223] Αγρικόλας (Παναγιώτης Γεννάδιος), «Τα Τριανταφυλλίδεια Γεωργικά Σχολεία», *Ακρόπολις*, Αθήνα 15 Δεκεμβρίου 1888· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 24.

απόσταξη του *ροδελαίου* και την κατασκευή *ροδοστάμου*. Πέραν αυτών η Σχολή με την φροντίδα του Γενναδίου είχε ήδη καταφέρει να παράγει μεγάλες ποσότητες ποιοτικού σανού εκ των οποίων παρέσχε πέραν των 100.000 οκάδων σανού για τις ανάγκες του ιππικού του ελληνικού στρατού.[224]

Ειδικότερα, όσον αφορά την ίδρυση του Μουσείου, με πρωτοβουλία του Γενναδίου το υπουργείο των Εσωτερικών εξέδωσε δύο διαταγές στις 20 Ιουνίου 1889 και στις 14 Δεκεμβρίου 1889, που απευθύνονταν στους νομάρχες όλης της χώρας, με τις οποίες τους ζητούσε να συγκεντρώσουν και να αποστείλουν δείγματα καρπών «διά την κατάρτισιν του Μουσείου του εν Αθήναις Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου». Ανταποκρινόμενος ο Νομάρχης Αττικής και Βοιωτίας απέστειλε επιστολή προς τον Διευθυντή της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής*, Παναγιώτη Γεννάδιο, με ημερομηνία 17 Δεκεμβρίου 1889, μέσω της οποίας τον πληροφορούσε για την αποστολή δειγμάτων «των παραχθέντων κατά το τρέχον έτος καρπών ανά ημίσειαν οκάν εξ εκάστου είδους. Δείγματα καρπών έστειλαν οι Δήμαρχοι Αθηναίων, Χαιρώνειας, Τανάγρας, Αυλίδας, Αράχοβας, Θηβών, Λειβαδιάς, Λαυρίου, Ειδυλλίας, Αίγινας και Σαλαμίνας, ενώ οι Δήμοι Πειραιώς, Ακραιφίνου, Πλαταιών και Αγκυστρίου ανέφεραν «ότι δεν αποστέλλουσιν όμοια δείγματα διότι εν ταις περιφέρειαις αυτών δεν καλλιεργούνται καρποί άξιοι λόγου».[225]

Για τον εμπλουτισμό του Μουσείου έστειλαν αργότερα δείγματα καρπών διάφοροι άλλοι Δήμοι της χώρας, όπως «ο Δήμος Οινιάδος, ο Δήμος Κασθαναίας, ο Δήμος Γλυπίας, οι διάφοροι Δήμοι Αρκαδίας, οι διάφοροι Δήμοι Λακωνίας, οι διάφοροι Δήμοι Αχαΐας και Ήλιδος…». Ο Νομάρχης Λακωνίας από την παραγωγή του Δήμου Γερονθρών απέστειλε δείγματα «Σιτοκριθής, Ερεβίνθων, Ορόβου, Κυάμων και Λαθύρων». Σε κάποιους Δήμους, οι οποίοι δεν είχαν ανταποκριθεί ή καθυστερούσαν να ανταποκριθούν, στέλνονταν υπενθυμίσεις, για να στείλουν κι αυτοί δείγματα καρπών, εφόσον υπήρχαν διαθέσιμοι οι ζητούμενοι καρποί.[226]

---

[224] Το 1889 ο Γεννάδιος κάλεσε Έλληνα ειδικό τεχνίτη από τη Φιλιππούπολη στην Ανατολική Ρωμυλία, ο οποίος διεξήγαγε δοκιμές για την απόσταξη αθηναϊκών *ρόδων του Απριλίου*, δηλαδή της *ροδής της δαμασκηνής* στο *Τριανταφυλλίδειον Γεωργικόν Σχολείον Αθηνών*. Από τις δοκιμές αποδείχθηκε ότι τα *ρόδα του Απριλίου* απέδιδαν στην Ελλάδα ανώτερο και πιο εκλεκτό *ροδέλαιο* από το *ροδέλαιο* που παραγόταν στη Βουλγαρία. Αργότερα τη μέθοδο αυτή εφάρμοσε ο Γεννάδιος και στην Κύπρο ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 841· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 23.
[225] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 29.
[226] Στο ίδιο.

4.10.6.3. Δημιουργία Γραφείου Στατιστικής *στο Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*

Επιπρόσθετα, ο Γεννάδιος μερίμνησε για τη δημιουργία Γραφείου Στατιστικής στη Σχολή, στο οποίο ανατέθηκε η συλλογή και επεξεργασία στατιστικών στοιχείων για τη γεωργία της Ελλάδας. Η αναγκαιότητα της ίδρυσης του συγκεκριμένου γραφείου αποδείχθηκε λίγο αργότερα, όταν τον Ιούλιο του 1893 η Γαλλική κυβέρνηση ζήτησε στατιστικά στοιχεία για την ελληνική γεωργία.[227]

4.10.6.4. Η μέριμνα του Γενναδίου για τους αποφοίτους της *Γεωργικής Σχολής*

Με συνεχείς προσπάθειες ο Γεννάδιος μεριμνούσε τόσο για την εκπαίδευση των μαθητών της Σχολής όσο και για την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Μεταξύ των ενεργειών του προς την κατεύθυνση αυτή, χαρακτηριστική ήταν η δημοσίευση που έκανε στην *Ελληνική Γεωργία*, ώστε να προσελκύσει το ενδιαφέρον των κτηματιών στους αποφοίτους της Σχολής:

> *Οι έχοντες ανάγκην δενδροκόμων και σηροτρόφων δύνανται να αποταθώσιν εις την διεύθυνσιν της «Ελληνικής Γεωργίας». Οι πλείστοι τον κατ' Αύγουστον αποφοιτώντων μαθητευομένων του εν Αθήναις Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου είναι άριστα κατηρτισμένοι ως δενδροκόμοι και σηροτρόφοι. Δύνανται να χρησιμεύσωσιν ως επόπται φυτειών και δενδροστοιχιών πόλεων, ως οδηγοί προς εμφύτευσιν καλλωπιστικών ή προσοδοφόρων κήπων και ως παρασκευασταί εκλεκτού κουκουλοσπόρου κατά το σύστημα του Pasteur. Θα έχωσι δε διαρκώς την προστασίαν και τας συμβουλάς της διευθύνσεως του εν Αθήναις Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου και της συντάξεως της «Ελληνικής Γεωργίας»* […][228]

4.10.6.5. Εισαγωγή γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων για την *Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών* και για τους γεωργούς

Με στόχο την αναβάθμιση και βελτίωση των καλλιεργητικών μεθόδων, ως Διευθυντής της *Τριανταφυλλιδείου Σχολής Αθηνών*, συνέταξε έγγραφο, το οποίο απέστειλε στο υπουργείο των Εσωτερικών, ζητώντας την έγκριση για την αγορά γεωργικών

---

[227] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 23-24.

[228] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1891, σ. 41.

μηχανημάτων και εργαλείων, τα οποία επιλέχθηκαν από την αρμόδια εφορευτική επιτροπή του Σχολείου, την οποία αποτελούσε ο Παύλος Σκουζές και ο ίδιος. Σκοπός της αγοράς αυτής ήταν η χρήση των μηχανημάτων και εργαλείων αφενός για να χρησιμοποιούνται στις εργασίες του Σχολείου και αφετέρου για να διαδίδονται στον αγροτικό πληθυσμό μέσω της μεταπώλησής τους από το Σχολείο στους γεωργούς και τους γαιοκτήμονες. Ο αρμόδιος υπουργός έκανε αποδεκτό το αίτημα και διέταξε την αγορά των γεωργικών εργαλείων και των μηχανημάτων που είχαν επιλεγεί.[229]

4.10.6.6. Η φοίτηση παιδιών του *Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα* στο *Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*

Με αίτηση της Διεύθυνσης του *Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα,*[230] ημερομηνίας 28 Μαρτίου 1891, προς το υπουργείο των Εσωτερικών ζητήθηκε έγκριση για τη φοίτηση 5 έως 10 παιδιών του Ορφανοτροφείου, τα οποία προέρχονταν από διάφορους γεωργικούς δήμους της χώρας στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*, ώστε να αποκτήσουν ωφέλιμες και πρακτικές γνώσεις. Ο Διευθυντής του Ορφανοτροφείου Αριστοτέλης Γραφειάδης[231] στην αίτηση υπογράμμιζε ότι τα παιδιά του Ορφανοτροφείου ηλικίας 14 έως 16 ετών διδάσκονταν ήδη μαθήματα ανάλογα με αυτά που διδάσκονταν στα Σχολαρχεία της χώρας και θα παρέμεναν στο *Γεωργικό Σχολείο* μόνο κατά τις εργάσιμες ώρες, ενώ στη συνέχεια θα επέστρεφαν και θα διέμεναν στο Ορφανοτροφείο. Ακόμη, ανέφερε ότι στον προϋπολογισμό του Ορφανοτροφείου είχε ήδη υπολογιστεί η αναγκαία δαπάνη για την πρόσληψη ενός ακόμη δασκάλου ή παιδονόμου, ο οποίος θα συνόδευε τα παιδιά κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο *Γεωργικό Σχολείο*, δηλαδή όλο το χρονικό διάστημα που αυτά θα απουσίαζαν από το Ορφανοτροφείο.[232]

Το υπουργείο Εσωτερικών ανταποκρίθηκε θετικά στο αίτημα του Διευθυντή του *Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα* και ζήτησε τα ονόματα των πρώτων παιδιών που θα φοιτούσαν στο *Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*. Τον επόμενο χρόνο ο Διευθυντής του Ορφανοτροφείου ζήτησε όπως οι μαθητές που προέρχονταν από το Ορφανοτροφείο να μπορούσαν να εξετάζονται μαζί με τους υπόλοιπους συμμαθητές τους. Όμως το αίτημά

[229] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 38.
[230] Το *Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα* ιδρύθηκε με Βασιλικό Διάταγμα επί Όθωνα στις 29 Αυγούστου του 1853, βλ. «Διάταγμα περί ανεγέρσεως εντός του δήμου Αθηνών ορφανοτροφείου του αειμνήστου Γ. Χ. Κώνστα», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Αθήνα 7 Σεπτεμβρίου 1853.
[231] Ο Αριστοτέλης Γραφειάδης διετέλεσε Διευθυντής του Ορφανοτροφείου την περίοδο 1899-1903.
[232] Ζωγράφος, ό.π., σ. 39.

του δεν ήταν δυνατό να γίνει αποδεκτό, αφού αντέκειτο προς τη νομοθεσία και το μόνο που μπορούσε να παρέχει το *Γεωργικό Σχολείο* στα παιδιά αυτά ήταν «πιστοποιητικό ότι ηκροάσθησαν τακτικώς τα εν αυτή διδασκόμενα μαθήματα».[233] Ως Διευθυντής του *Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*, αλλά και ως άνθρωπος, ο Γεννάδιος συνδέθηκε ιδιαίτερα με τα παιδιά και το Ορφανοτροφείο, αφού διαπίστωσε τις πολλαπλές τους ανάγκες, αλλά ταυτόχρονα και τις πολλές δυνατότητές τους.[234]

4.10.6.7. Πρόνοια για την άρδευση της *Γεωργικής Σχολής Αθηνών*

Για την επίλυση του προβλήματος της άρδευσης των εκτάσεων της Σχολής, ο Γεννάδιος προχώρησε στην ανόρυξη δύο μεγάλων φρεατίων στο Χασεκή το 1891. Το υπουργείο των Εσωτερικών, με αίτημα του Γενναδίου, ανέθεσε στον καθηγητή της Χημείας στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο* Αναστάσιο Κ. Χρηστομάνο να εξετάσει την καταλληλότητα του νερού για την ύδρευση της Σχολής, καθώς και για την άρδευση του *Εθνικού Δενδροκομείου* και του *Βοτανικού Κήπου*. Σύμφωνα με την ανάλυση που διεξήγαγε ο Χρηστομάνος, το νερό ήταν ακατάλληλο για ανθρώπινη κατανάλωση, όμως ήταν άριστο ως μέσο άρδευσης.[235]

Ήδη από το 1890 ο Γεννάδιος είχε συντάξει λεπτομερή έκθεση που αφορούσε τα δικαιώματα του δημοσίου στο υδραγωγείο Χασεκή και στα ύδατά του, τα οποία είχαν παραχωρηθεί στο *Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*, βάσει το ΑΦΜΒ΄ Νόμου του 1887. Η επίλυση του ζωτικού προβλήματος της άρδευσης δημιούργησε νέα δεδομένα για την περαιτέρω ανάπτυξη των εργασιών της Σχολής.[236]

---

[233] Τα ονόματα των πέντε πρώτων παιδιών που έγιναν αποδεκτά για φοίτηση στο Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών ήταν Γεώργιος Χαραμής, Διονύσιος Βαλσαμάκης, Δημήτριος Δελετάρης, Μελέτης Παπαγεωργίου και Νικόλαος Γραφάκος, βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 39.

[234] Η σύνδεση του Γενναδίου με τα ορφανά παιδιά της σχολής ήταν ιδιαίτερη αφού και ο ίδιος είχε χάσει τον πατέρα του όταν ήταν μόλις περίπου 7 χρονών, γεγονός που τον ευαισθητοποιούσε στο θέμα αυτό. Την αγάπη του για τα παιδιά αυτά την έδειξε έμπρακτα αφού στη διαθήκη που συνέταξε άφησε ένα ποσό της τάξης των 1.000 δραχμών στο *Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα*. Παράλληλα, στη διαθήκη προέτρεπε την κόρη του, Αρτέμιδα, μέρος των χρημάτων που θα εισέπραττε από την πώληση των συγγραμμάτων του να τα διέθετε προς όφελος των χήρων και των ορφανών των τελευταίων πολέμων, βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

[235] Στην έκθεση που υπέβαλε ο Α. Κ. Χρηστομάνος, με ημερομηνία 10 Ιουλίου 1891, ανέφερε ότι το νερό «Ως μέσον δ' αρδεύσεως και ποτίσματος του κήπου και του δενδροκομείου δύναται να θεωρηθή άριστον και λίαν συντελεστικόν ένεκα των αλάτων και των ιχνών φωσφορικού οξέος και καλίου α εμπεριέχει. Είναι δε προσέτι κατάλληλον εις παραγωγήν ατμού ύδατος εντός ατμολεβήτων ένεκα των ολίγων δισανθρακικών αλάτων και ρυπτικόν των οθονών είνε το ύδωρ τούτο ήτοι εις πλύσεις κατάλληλον», βλ. Αναστάσιος Χρηστομάνος, «Περί του ύδατος των αρτίων ανορυχθέντων φρεάτων του ενταύθα Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1891, σ. 334.

[236] Ζωγράφος, ό.π., σ. 41.

4.10.6.8. Έκθεση της Εφορευτικής Επιτροπής για τη *Γεωργική Σχολή Αθηνών*

Τα μέλη της Εφορευτικής Επιτροπής επισκέπτονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα τη *Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών* και εξέταζαν σε βάθος τη λειτουργία της, με βάση τους όρους με τους οποίους αυτή συστάθηκε. Ολοκληρώνοντας την έρευνα και αξιολόγηση της, η Επιτροπή υπέβαλε στις 5 Φεβρουαρίου 1891 λεπτομερή έκθεση προς τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου και υπουργό των Εσωτερικών, Θεόδωρο Δηλιγιάννη, η οποία ήταν απόλυτα θετική για τη διεύθυνση της Σχολής υπό τον Παναγιώτη Γεννάδιο, αναφέροντας μεταξύ άλλων:

> […] *πρώτον μεν δεν δυνάμεθα η ν' απονείμωμεν δικαιοτάτους επαίνους εις την Διεύθυνσιν της Σχολής διά τους κόπους, ους κατέβαλε και καταβάλλει προς καταρτισμόν του Σχολείου τούτου του επαγγελλομένου τοσαύτα ωφελήματα τω τόπω. Αληθώς η Διοίκησις άρχις ώρας προέβη μετά μεγάλης συνέσεως, φειδούς και οικονομίας προς ευόδωσιν ιδρύματος πρώτην ήδη φοράν λειτουργούντος παρ' ημίν, και του οποίου ώφειλεν αναγκαίως βαθμηδόν να μελετά την λειτουργίαν προς περαιτέρω ανάπτυξιν* […][237]

Με βάση την έκθεση, στη Σχολή φοιτούσαν 26 μαθητευόμενοι και 10 ακροατές, ενώ οι κλάδοι της Γεωργίας που διδάσκονταν στο Σχολείο ήταν αυτοί της δενδροκομίας, της μεγάλης καλλιέργειας και της κηπουρικής. Η Επιτροπή διαπίστωνε ότι η δενδροκομία και η κηπουρική στη Σχολή, χάρη και στην ύπαρξη του πρώην *Δημοσίου Δενδροκομείου*, βρισκόταν «εν πλήρει ενεργεία και ανθηροτάτη καταστάσει», παρέχοντας το ιδανικό πλαίσιο για τη διδασκαλία των μαθητών στους κλάδους αυτούς, καθώς και αφθονία και ποικιλία φυτών που προσφέρονταν στο κοινό σε προσιτές τιμές. Επισήμαινε ακόμη τη λειτουργία του *δενδροκομείου* ως εγκλιματιστικού κήπου με μεγάλη ωφέλεια, αφού εισάγονταν και δοκιμάζονταν νέα βιομηχανικά και άλλα φυτά, που θα μπορούσαν να αποβούν χρήσιμα για τη χώρα. Επικρότησε επίσης τις δοκιμές που γίνονταν στη Σχολή για την καλλιέργεια του *πυρέθρου* και την απόσταξη *ροδελαίου*, που απέδειξαν ότι τα δύο αυτά είδη μπορούσαν να εισάγονται στη χώρα και να αξιοποιούνται από τον αγροτικό πληθυσμό πολύ επικερδώς.[238]

---

[237] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 34.
[238] Στο ίδιο, σ. 34-35.

Για την μεγάλη καλλιέργεια η Επιτροπή αποφάνθηκε ότι «αύτη αρκούντως προήχθη, εφ' όσον το έδαφος και το κλίμα της Αττικής και ο χρόνος το επέτρεψαν» και πρόσθεσε ότι «Τα προς τούτο εισαχθέντα εξ Αμερικής άροτρα και άλλα εργαλεία απεδείχθησαν λίαν εφαρμόσιμα, καταλληλότατα διά την ημετέραν γεωργίαν και ευθυνότερα των εν χρήσει. Ακόμη για την ανάπτυξη της σηροτροφίας η Επιτροπή επικρότησε τις προσπάθειες του Γενναδίου για τον σκοπό αυτό αναφέροντας ότι:

> […] *Εν τω Νομώ Προύσης της Τουρκίας, ιδιωτική πρωτοβουλία, τη συνεργεία αυτού του παρ' ημίν διευθυντού του Γεωργικού Σχολείου, κ. Π. Γενναδίου κατωρθώθη ν' ανακύψη η σηροτροφία και να καταστή ο Νομός εκείνος κέντρον μεγίστης παραγωγής μετάξης και ιδίως υγιούς σπόρου παραγομένου κατά το σύστημα Pasteur* […][239]

Η Επιτροπή εισηγήθηκε την εισαγωγή στη Σχολή και άλλων κλάδων της γεωργίας, όπως της κτηνοτροφίας, της μελισσοκομίας, της καπνοκαλλιέργειας και της οινοποιίας στο διδακτικό πρόγραμμα του Σχολείου, ενώ, εκφράζοντας απόλυτη εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του Γενναδίου, ανέφερε:

> […] *Δεν θέλομεν να εισέλθωμεν εις τας λεπτομερείας της εφαρμογής των μέτρων τούτων, αφήνοντες εις την κρίσιν της Διευθύνσεως της Σχολής, ήτις τοσαύτα έως ώρας έδωκε δείγματα ικανότητος και συνέσεως ίνα προς το καλόν του τόπου υποβάλη την λεπτομερεστέραν εφαρμογήν αυτών* […][240]

Τέλος, η Επιτροπή εισηγήθηκε την αύξηση του αριθμού των μαθητευομένων στους 50 μετά την αποπεράτωση της ανέγερσης των οικοδομών της Σχολής που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Παράλληλα, διατύπωνε τη θέση ότι η Σχολή έπρεπε να γίνει κέντρο γενικότερης διδασκαλίας σε όλους τους κτηματίες και τους γεωργούς της Ελλάδας, ώστε αυτοί να είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν συμβουλές και καθοδήγηση για διάφορα αγροτικά θέματα. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσαν να προσφέρονταν από τη Σχολή εβδομαδιαίες διδασκαλίες προσιτές σε όλους, να παρέχονταν δωρεάν σπόροι φυτών και κουκουλιών, να πωλούνται φυτά και δέντρα σε

[239] Για τον τρόπο επιλογής βομβυκοσπόρου, σύμφωνα με το σύστημα του Louis Jean Pasteur (1822-1895), βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Διδασκαλία της επιλογής βομβυκοσπόρου κατά το σύστημα του Παστέρ*, χ.ε., Λευκωσία 1897· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 36-37.
[240] Ζωγράφος, ό.π., σ. 37.

χαμηλότερες τιμές και να παρέχονται προς πώληση ζώα ευγενέστερων φυλών, ώστε να αναπτύσσεται ταχύτερα η γεωργία και η κτηνοτροφία στη χώρα.[241]

4.10.6.9. Η έκθεση του Διομήδη Σαρακωμένου το 1891

Ο υπουργός Θεόδωρος Δεληγιάννης (1820/1824-1905) είχε αναθέσει το 1891 στον υποδιευθυντή του *Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*, Διομήδη Σαρακωμένο,[242] τη σύνταξη έκθεσης *Περί παρασκευής και χρήσεως των λιπασμάτων εν γένει*. Ο Σαρακωμένος απηύθυνε επιστολή προς τον υπουργό, θεωρώντας ότι αυτό που τού ζητείτο υπερέβαινε τα όρια μιας απλής έκθεσης και υποστήριξε ότι θα έπρεπε να συνταχθεί μια μεγάλη διατριβή ή μια εκτεταμένη μονογραφία για το θέμα. Επικαλέστηκε, ακόμη, τις υπηρεσιακές του υποχρεώσεις, για την καθυστέρηση στην υποβολή της έκθεσης, αναφέροντας ότι «καθότι μόνος εν τω Σχολείω, ειμί υπόχρεος να επιβλέπω και διευθύνω τας πολλάς και πολυπλόκους αυτού εργασίας, αίτινες ελάχιστον χρόνον μοι επαφίνουσιν», ενώ ζητούσε παράλληλα να τού χορηγηθεί επιπλέον χρόνος, για να υποβάλει την έκθεση.[243]

Αντιδρώντας αρνητικά στο αίτημα του Σαρακωμένου, ο Δεληγιάννης τού απηύθυνε αυστηρή επιστολή, στην οποία αναφερόταν ότι:

> […] *γνωρίζομεν υμίν, ότι το Υπουργείον δεν εζήτησε παρ' ημών κρίσεις περί της ωφελιμότητος ή μη της προ τεσσάρων ήδη μηνών αιτηθείσης εκθέσεως περί λιπασμάντω, θέματος όπερ διδάσκετε εν τω σχολείω από διετίας ήδη, και όπερ ωρίσθη υμίν μετά προηγουμένην συνεννόησιν υμών και του αρμοδίου παρά τω Υπουργείων τούτω Τμηματάρχου. Αν ήδη*

[241] Εισηγητής της έκθεσης ήταν ο Παύλος Σκουζές, ενώ την Επιτροπή αποτελούσαν οι Π. Πετράκης, Δ. Βρυζάκης και Ν. Καλλιφρονάς, βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 37-38.

[242] Λίγο πριν από τον θάνατό του, ο Διομήδης Σαρακωμένος εμπιστεύθηκε ιδιόχειρη βιογραφία του στον Δημήτριο Ζωγράφο στην οποία ανέφερε τα ακόλουθα: «Εγεννήθην εις Αμφιλοχίαν τας αρχάς του 1857. Τα πρώτα γράμματα έμαθον εν τη πολίχνη ταύτη και είτα διήκουσα τα μαθήματα του Σχολαρχείου και Γυμνασίου εν Κερκύρα. Εφοίτησα τω 1876 εις το Πανεπιστήμιόν μας εγγραφείς εις τας φυσικοϊστορικάς επιστήμας. Τω 1877 μετέβην προς τελειοποίησίν μου εις Παρισίους. Έτυχον του Πτυχίου του Αγρονομικού Ινστιτούτου (τω 1880) και της Ακαδημίας των Επιστημών (Sorbonne τω 1882). Μετά τας σπουδάς μου ταύτας μετέβην εις το Bari της Ιταλίας και ηκολούθησα τα μαθήματα της τότε εν τη επαρχία ταύτη λειτουργούσης ελαιοκομικής Σχολής. Κατελθών εν Ελλάδι διωρίσθην αρχικώς εις το Γυμνάσιον Άρτης, είτα εις το Διδασκαλείον Τριπόλεως. Το δε 1888 εισήλθον εις την Γεωργικήν Υπηρεσίαν υπηρετήσας εις τα Γεωργικά τότε Σχολεία και Γεωργικούς Σταθμούς του Κράτους. Από του 1905-μέσων του 1911 ως Διευθυντής της Γεωργίας εν Κύπρω και τέλος από του 1918 μένων παρά τω Υπουργείω της Γεωργίας ως Γεν. Επιθεωρητής της ελαιοκομίας. Έγραψα κατά καιρούς εις την "Ελλ. Γεωργίαν" και "Δελτίον" του Υπουργείου των Εσωτερικών και εδημοσίευσα περί του έργου των "Εντόμων εν τη Φύσει" και "Χημικών λιπασμάτων", αλλ' αμφοτέρων τούτων των έργων εδημοσιεύθη μόνον ο πρώτος τόμ., ως τελευταίως συνέβη και με το περί "Ελληνικής Ελαίας" πόνημά μου…», βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄,ό.π., σ. 17.

[243] Ζωγράφος, ό.π., σ. 39-40.

φρονείτε ότι δεν δύνασθε ν' αναπτύξητε το θέμα τούτο εν όλαις αυτού ταις λεπτομερείες παραγγέλλομεν υμίν να προβήτε άνευ αναβολής εις την σύνταξιν εκθέσεως περί οιουδήποτε θέματος σχετιζομένου τοις λιπάσμασι και υποβάλητε αυτήν το ταχύτερον […][244]

Οι ενέργειες του Σαρακωμένου φαίνεται να ενόχλησαν τον υπουργό, ο οποίος, μέσω του Βασιλικού Διατάγματος της 21ης Μαρτίου 1891, υποβίβασε τον Σαρακωμένο στη θέση του Καθηγητή και αναβάθμισε τον Γ. Κυριακό από καθηγητή σε Υποδιευθυντή του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*.[245] Τα γεγονότα αυτά φαίνεται να ενίσχυσαν περαιτέρω το χάσμα απόψεων και την αντιπαλότητα μεταξύ του Διευθυντή του Σχολείου και του εκπαιδευτικού προσωπικού, αφού ο Σαρακωμένος θεώρησε ως υπεύθυνο για τον υποβιβασμό του τον Γεννάδιο.

4.10.6.10. Ο παραγκωνισμός του Γενναδίου και ο διορισμός του Αποστολόπουλου στην *Τριαναφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών*

Ο Αποστολόπουλος συνέχισε τις συστηματικές επιθέσεις του κατά του Γενναδίου, αποδίδοντάς του βαριές κατηγορίες και χαρακτηρίζοντάς τον με τα πλέον έντονα επίθετα. Όταν ο συμπολίτης του, Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος (1832-1910), ανέλαβε την πρωθυπουργία της Ελλάδας για σύντομο χρονικό διάστημα το 1892,[246] κατάφερε να εκτοπίσει τον Γεννάδιο και να τοποθετηθεί στη θέση του Διευθυντή της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής Αθηνών*, βάσει της υπ' αριθμόν 5686 του υπουργείου Εσωτερικών της 14ης Μαρτίου 1892. Δύο μέρες αργότερα, στις 16 Μαρτίου, ο Αποστολόπουλος εμφανίστηκε στη Γεωργική Σχολή, ζητώντας από τον Γεννάδιο να τού παραδώσει τα κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία της Σχολής.[247]

Στο πρωτόκολλο παράδοσης του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών* προς τον νέο Διευθυντή, Ιωάννη Αποστολόπουλο, φαίνεται και το μέγεθος της πολύ μεγάλης και αξιόλογης δουλειάς που έκανε ο Γεννάδιος τόσο ως Έφορος του *Δενδροκομείου* όσο και ως Διευθυντής της Σχολής. Για μια δεκαετία περίπου ο Γεννάδιος εμπλούτισε το *Δενδροκομείο* και τη *Σχολή* με αφθονία και ποικιλία οπωροφόρων και προσοδοφόρων δέντρων, καθώς και φυτών καλλωπισμού, που έφθασε συνολικά τα 189.927 τεμάχια. Ακόμη δημιούργησε 23.624 σπορεία και

[244] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 40.
[245] Στο ίδιο, σ. 12.
[246] Ο Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος διετέλεσε υπηρεσιακός πρωθυπουργός της Ελλάδας από τις 18 Φεβρουαρίου μέχρι τις 10 Ιουνίου 1892.
[247] Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3139· Ζωγράφος, ό.π., σ. 41.

μοσχεύματα, από τα οποία τα 1.181 τετραγωνικά μέτρα ήταν σπορεία και τα 22.443 μοσχεύματα. Στο πρωτόκολλο περιέχονταν κατάλογος με φυτεμένα φυτά σε γλάστρες, κατάλογος με τα φυτά του Αγροκηπίου, καθώς και φυτών στα δύο πολλαπλασιαστήρια και στο θερμοκήπιο, τα οποία συνολικά έφθαναν τις 6.582. Πέραν των παραπάνω δέντρων, υπήρχαν ακόμη 4.300 δέντρα, τα οποία πλαισίωναν τον κήπο και δεν διατίθεντο προς πώληση. Τέλος, στον κατάλογο υπήρχε αριθμός εργαλείων και αντικειμένων, τα οποία χρησιμοποιούνταν στη *Γεωργική Σχολή Αθηνών*.[248]

Ο Αποστολόπουλος συνέχισε, κυρίως μέσω της *Γεωργικής Εφημερίδας* του, τις επιθέσεις κατά του Γενναδίου, ο οποίος συστηματικά προσπάθησε να αποφύγει να χρησιμοποιήσει την *Ελληνική Γεωργία*,[249] για να απαντήσει δημόσια στον αντίπαλό του.[250] Όμως, με επιστολή του προς τον υπουργό Εσωτερικών στις 18 Ιουνίου 1892, τον ενημέρωνε ότι το *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών* βρισκόταν «εν πλήρει παραλυσία». Τόνιζε το γεγονός ότι κατά την τριετία της προηγούμενης διεύθυνσης από τον ίδιο επιτυγχανόταν ετήσια οικονομία πέραν των 4.000 δραχμών, αφού ούτε μισθό ούτε και επιμίσθιο λάμβανε ο ίδιος για τις υπηρεσίες του ως Διευθυντής της Σχολής από το ταμείο του Γεωργικού Σχολείου. Αναφερόταν ακολούθως στις σπουδές[251] του Αποστολόπουλου και την ανάληψη της διεύθυνσης της *Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας* την περίοδο 1866-1872, όταν αυτή καταργήθηκε με απόφαση των υπουργών Εσωτερικών και Οικονομικών. Θεωρούσε δε υπεύθυνο τον

[248] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 41.

[249] Σε μελέτη του για την ιστορία της ανάπτυξης της γεωργίας στην Ελλάδα ο Γεννάδιος, αναφερόμενος στον Αποστολόπουλο ως Διευθυντή της Σχολής της Τίρυνθας, ανέφερε μεταξύ άλλων: «Τον Ηλιόπουλον διεδέχθη ο Κοντάκης, τούτον δε το 1866 ο Ι. Αποστολόπουλος, ο πανθομολογουμένως ανικανώτερος πάντων των προκατόχων του, αλλά και ο πλειότερα μέσα, διαθέτων, διό και ο επί πλειότερον χρόνον διευθύνας το ίδρυμα τούτο. Ούτος κατά την επταετή περίπου διεύθυνσίν του (1866-1872) κατώρθωσε να παραλύση τα πάντα και να δικαιώση την λήψιν του από πολλού επιδιωκομένου μέτρου της οριστικής καταργήσεως ιδρύματος υπέρ του οποίου εδαπανήθησαν πολλαί εκατοντάδες χιλιάδων δραχμών», βλ. Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3139.

[250] Το 1894 ο Γεννάδιος, μιλώντας για τη *Γεωργική Εφημερίδα* του Αποστολόπουλου, μέσω της οποίας ο τελευταίος εκτόξευε ανοίκειους χαρακτηρισμούς και επιθέσεις εναντίον του, την αποκάλεσε «εφημερίδα εμφανιζομένην δίκην κομίτου». Χαρακτήρισε με αυτόν τον τρόπο την εφημερίδα, αφού σε αυτήν ο Αποστολόπουλος ισχυρίστηκε ότι ο Γεννάδιος αποκάλεσε τον φίλο και συνεργάτη του, Ηλιόπουλο, καταχραστή. Ο Ηλιόπουλος παραπονέθηκε στον Γεννάδιο για τον υποτιθέμενο αυτό χαρακτηρισμό και ο τελευταίος διέψευσε κατηγορηματικά τον ισχυρισμό του Αποστολόπουλου, βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 42.

[251] Ο Γεννάδιος, με την ιδιότητά του ως Τμηματάρχης του υπουργείου Εσωτερικών και με βάση τις πρόνοιες του Νόμου ΑΦΜΒ΄, όσον αφορά τα προσόντα του διδακτικού προσωπικού, ζήτησε το 1888 πληροφορίες από τον κ. Philippard, Διευθυντή της γεωργικής σχολής της Grignon για τις σπουδές του Ι. Αποστολόπουλου. Με βάση τις πληροφορίες που έδωσε ο Philippard, ο Αποστολόπουλος εισήλθε στη σχολή της Grignon το 1861 και ολοκλήρωσε τις σπουδές του το 1865 σε τέσσερα αντί τρία χρόνια, αφού υποχρεώθηκε να κάνει δύο φορές την τρίτη και ανώτατη τάξη, ενώ εξήλθε τελευταίος μεταξύ των συμφοιτητών του στις τελικές του εξετάσεις. Το συμπέρασμα του Philippard ήταν ότι οι γεωργικές σπουδές του Αποστολόπουλου «ήσαν αρκούντως ασθενείς», βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 43.

Αποστολόπουλο για το κλείσιμο της «μόνης τότε εν Ελλάδι γεωργικής σχολής, της ιδρυθείσης επί Καποδιστρίου και παρασχούσης τη γεωργία της χώρας, και ιδίως τη του Αργολικού πεδίου, αναμφισβήτους ωφελείας…».[252]

Μεταξύ άλλων τόνισε επίσης το γεγονός ότι οι μαθητευόμενοι έπαψαν να ασκούνται πρακτικά και δεν προσέρχονταν στις παραδόσεις, ενώ το *δενδροκομείο του Σχολείου* παρέμενε ακαλλιέργητο. Σοβαρές ήταν και οι επιπτώσεις στα σπαρμένα στρέμματα βρόμης και κριθαριού, ενώ κινδύνευε να καταστραφεί ολοκληρωτικά και η πολύτιμη φυλή μεταξοσκώληκα της Βαγδάτης, που αναπτυσσόταν σύμφωνα με το σύστημα του Pasteur, το οποίο εισήγαγε στο Σχολείο ο Γεννάδιος. Τέλος, τόνισε εμφατικά στον υπουργό ότι «Την τύχην της εν Τιρύνθι γεωργικής σχολής κινδυνεύει ήδη να λάβη και το ενταύθα Τριανταφυλλίδειον γεωργικόν σχολείον».[253]

Ακολούθως, με το Βασιλικό Διάταγμα της 25ης Ιουνίου 1892, ο Γεώργιος Θεοτόκης, υπουργός των Εσωτερικών, απέλυσε τον Ι. Αποστολόπουλο από τη θέση του Διευθυντή του *Τριανταφυλλιδείου Σχολείου Αθηνών*. Στη θέση του τοποθετήθηκε και πάλι ο Γεννάδιος με το Διάταγμα να αναφέρει ότι ανατίθεται η εκπλήρωση των καθηκόντων του Διευθυντή του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου* σε αυτόν, ο οποίος κατείχε τα απαιτούμενα προσόντα βάσει του ΑΦΜΒ΄ Νόμου.[254]

Τον Αύγουστο του 1892 πραγματοποιήθηκαν πολλές μεταθέσεις καθηγητών και διευθυντών των Τριανταφυλλιδείων Σχολείων. Ειδικότερα, με το Βασιλικό Διάταγμα της 5ης Αυγούστου του 1892, ο Σταμάτης Σταματιάδης, Διευθυντής του Γεωργικού Τμήματος του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σταθμού Βυτίνης*, διορίστηκε Καθηγητής στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*. Ακόμη ο Διομήδης Σαρακωμένος μετατέθηκε στη θέση του Υποδιευθυντή του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών* στη θέση του Γ. Κυριακού, ο οποίος μετατέθηκε στη θέση του Υποδιευθυντή του *Κασσαβετείου και Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου*

[252] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 43.
[253] Στο ίδιο, σ. 44-45.
[254] Ο Αποστολόπουλος επανειλημμένα διακήρυσσε ότι ο Γεννάδιος παράνομα τοποθετήθηκε στη θέση του Διευθυντή του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*, αφού, όπως υποστήριζε, δεν είχε τα απαιτούμενα προσόντα για τη θέση αυτή σύμφωνα με τη νομοθεσία, βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 45-46· Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3139.

Αϊδινίου αντί του Σπυρίδωνα Χασιώτη,[255] ο οποίος μετατέθηκε στη θέση του Διευθυντή του Γεωργικού Τμήματος του Γεωργικού Σταθμού της Βυτίνης.[256]

4.10.6.11. Έριδες, αντιπαλότητες και η τελική σύγκρουση στη Σχολή Αθηνών το 1893

Η αμφισβήτηση και η πολεμική κατά του Γενναδίου ως Τμηματάρχη στο Τμήμα Γεωργίας του Υπουργείου Εσωτερικών συνεχιζόταν αμείωτη και στο πλαίσιο των καθηκόντων του στην *Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή*. Το 1893 κορυφώθηκε η αντιπαλότητα μεταξύ του Παναγιώτη Γενναδίου ως Διευθυντή της Σχολής από τη μία και του Διομήδη Σαρακωμένου ως Υποδιευθυντή και των Καθηγητών Ιωάννη Λοβέρδου[257] και Σ. Σταματιάδη από την άλλη.[258]

Ο Σαρακωμένος ήταν δυσαρεστημένος με τον Γεννάδιο αφού τον θεωρούσε υπεύθυνο για την επίπληξη του από τον υπουργό Εσωτερικών για την καθυστερημένη υποβολή της έκθεσης περί λιπασμάτων που του ανατέθηκε από το υπουργείο το 1891. Επιπρόσθετα, κατηγορούσε τον Γεννάδιο ότι τον παραγκώνιζε συστηματικά στη διαδικασία λήψης διοικητικών και λειτουργικών αποφάσεων που αφορούσαν τη σχολή.

Εξίσου δυσαρεστημένος ήταν και ο Ιωάννης Λοβέρδος αφού θεωρούσε ότι ο Γεννάδιος με τις ενέργειές του τον εξέθεσε ανεπανόρθωτα στους μαθητές της σχολής και στους γονείς τους καθώς και στη Γαλλία με την εμπλοκή του ονόματος του Γάλλου καθηγητή Prilliaux. Συγκεκριμένα, ο Ι. Λοβέρδος χωρίς να εξασφαλίσει οποιανδήποτε έγκριση είτε από τη διεύθυνση του σχολείου είτε από το αρμόδιο υπουργείο, εισέπραττε χρήματα από τους γονείς των μαθητών της σχολής ως δίδακτρα για την

---

[255] Ο Σπυρίδων Χασιώτης αρχικά διορίστηκε Καθηγητής στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών* στις 14 Σεπτεμβρίου 1890, με βάση το άρθρο 23 του «Περί Γεωργικών Σχολείων ΑΦΜΒ΄ Νόμου», έχοντας τα προσόντα, τα οποία ορίζονταν στο θέμα αυτό, βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 29.

[256] Ζωγράφος, ό.π., σ. 42.

[257] Ο Ιωάννης Λοβέρδος διορίστηκε καθηγητής στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών* με Βασιλικό Διάταγμα της 16ης Δεκεμβρίου 1891. Ήταν πτυχιούχος της Γεωργικής Σχολής του Montpellier της Γαλλίας και «κατά Μάρτιον του 1890 απεστάλη εις Ιταλίαν προς σπουδήν του τρόπου της καλλιεργείας εν Λομβαρδία και του συστήματος των αυτόθι γεωργικών σχολών» από την επί των Ολυμπίων Επιτροπή, σύμφωνα με την επιθυμία του Κωνσταντίνου Ζάππα. Ο Λοβέρδος «γνώστης της Γαλλικής ανέλαβε την διδασκαλίαν εις όσους μαθητάς ήθελον οικειοθελώς να διδαχθώσι την γλώσσαν ταύτην». Διετέλεσε Τμηματάρχης του υπουργείου Γεωργίας της Γαλλίας. Πέθανε το 1912 στη Γαλλία, όπου και κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη, βλ. Κωνσταντίνος Σκόκος, «Επιστημονικά Μνημόσυνα. Ιωάννης Παν. Λοβέρδος», *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν*, τόμ. 28, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1913, σ. 358-359· Ζωγράφος, ό.π., σ. 47.

[258] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 33-34.

εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας, υποσχόμενος σε αυτούς ότι θα τους στείλει για σπουδές στο Παρίσι, αφού ισχυριζόταν ότι γνώριζε πολύ καλά τον Prilliaux, καθηγητή του Γεωργικού Ινστιτούτου της Γαλλίας και ότι αυτός είχε εγκωμιάσει κάποιο σύγγραμμά του. Όταν οι ενέργειες του Λοβέρδου περιήλθαν στην αντίληψη του Γενναδίου, αυτός με επιστολή του ζήτησε σχετική ενημέρωση από τον Prilliaux. Ο τελευταίος απαντώντας στον Γεννάδιο αρνήθηκε ότι γνώριζε προσωπικά τον Λοβέρδο ενώ πρόσθεσε ότι το σύγγραμμα του Λοβέρδου είχε απλά καταχωρηθεί στη βιβλιοθήκη μαζί με άλλα βιβλία που προσφέρθηκαν ως δωρεά σε αυτή.[259]

Ο Σαρακωμένος, θεωρώντας ότι ο Γεννάδιος θα έπρεπε να αρκεστεί στις ιδιότητές του ως Τμηματάρχης Α' Τάξης και Διευθυντής του *Δενδροκομείου* πήρε με το μέρος του τους δυσαρεστημένους καθηγητές, έναν από τους συμβούλους, καθώς και τον λογιστή, ο οποίος είχε παράπονο από τον Γεννάδιο, αφού ο τελευταίος τον είχε πιάσει επ' αυτοφώρω να καταχράται χρήματα του δημοσίου. Με την υποκίνηση του Σαρακωμένου αυτοί απείχαν από κάθε λειτουργία της σχολής, γεγονός που οδήγησε στην παράλυση σχεδόν των πάντων. Στις αντιπαλότητες αυτές ο Σαρακωμένος ενέπλεξε και τους μαθητές με αποτέλεσμα μια μερίδα μαθητών να απέχει από τα μαθήματα.[260]

Αντιδρώντας ο Γεννάδιος στις ενέργειες του Σαρακωμένου, του επέβαλε, βάσει του πρωτοκόλλου της σχολής, τιμωρία, επίπληξη και πρόστιμο για αμέλεια καθηκόντων, αυθαίρετη απουσία και προτροπή των μαθητών να απουσιάζουν και να στασιάζουν κατά της Διεύθυνσης του Σχολείου.[261] Ακολούθως, ο Σαρακωμένος και οι καθηγητές της σχολής, προσπάθησαν να εκτοπίσουν τον Γεννάδιο, συντάσσοντας στις 25 Μαΐου 1893 μια μακροσκελή «έκθεσιν του Συμβουλίου της Σχολής»[262] προς τον υπουργό των Εσωτερικών. Στην 24 σελίδων έκθεση δήλωναν ότι «Η Διοίκησις του Σχολείου από της συστάσεως αυτού υπάρχει εις έκρυθμον κατάστασιν, οσημέραι επιδεινομένην, εσχάτως δε νυν περιήλθεν τις τοιούτον σημείον αναρχίας, ώστε απειλείται η εντελής αποσύνθεσις του σπουδαιοτάτου τούτου γεωργικού καθιδρύματος», επιρρίπτοντας πλήρως την ευθύνη στον Γεννάδιο. Στην έκθεση δήλωναν ότι δεν συμμερίζονταν τους επαίνους του Γάλλου καθηγητή Couanon για τον

[259] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 33-34.
[260] Στο ίδιο.
[261] Στο ίδιο.
[262] Στο ίδιο, σ. 30-31.

Γεννάδιο με σαφή σκοπό να μειώσουν την διεθνή αναγνώριση και καταξίωσή του. Επίσης, για να στηρίξουν τις θέσεις, τα επιχειρήματα και τις κατηγορίες κατά του Γενναδίου επικαλέστηκαν τις μαρτυρίες του Σπυρίδωνα Χασιώτη, του Γεώργιου Κυριακού και του πρώην διευθυντή της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής Αθηνών*, Ιωάννη Αποστολόπουλου. [263]

Στην έκθεση ο Γεννάδιος κατηγορείται ότι εξέδιδε αυθαίρετες διαταγές, ότι «εφέρετο σκαιώς και βαναύσως εις τον Υποδιευθυντήν και τους λοιπούς Καθηγητάς» και ότι κάλυπτε τον δενδροκόμο του Βουλγαράκη, ο οποίος, όπως ισχυρίζονταν, εξέγειρε τους μαθητές κατά των καθηγητών. Ακόμη ο Γεννάδιος κατηγορήθηκε για αυθαίρετες αποφάσεις, χωρίς τη σύγκληση του Διοικητικού Συμβουλίου της Σχολής, και ότι επέβαλλε «πνευματικήν δυναστείαν». Κατηγορήθηκε επιπρόσθετα ότι ήταν αμετάπειστος στην ίδρυση Χημείου στη Σχολή, «Διά την ψύχωσίν του όπως επιτυγχάνει εκ της αχρηστεύσεως έργων, περισσεύματα εις τον προϋπολογισμόν της Σχολής», «διά τας πεπαλαιωμένας ιδέας του περί περονοσπόρου[264] και τους κινδύνους οι οποίοι, ως εκ τούτου εδημιουργήθησαν εις την αμπελουργίαν του τόπου, και αίτινες επροκάλεσαν επιστημονικόν καυγάν μεταξύ αυτού και του Καθηγητού της Σχολής Λοβέρδου», «διά την διά σπόρων ανάπτυξιν των αμερικανικών αμπέλων ως μόνου μέσου αντοχής κατά της *φυλλοξήρας*», για ατελή πρακτική εξάσκηση των μαθητών και για έλλειψη των αναγκαίων εργαλείων. Συνεχίζοντας τις κατηγορίες τους ανέφεραν:

> […] *Ουδεμία προσπάθεια προς καλλιέργειαν νέων χρησίμων φυτών, ουδεμία βελτίωσις του τρόπου της καλλιεργείας, ουδέν συγκριτικόν πείραμα, ουδεμία δοκιμή λιπασμάτων, ουδέ προσπάθεια προς οικονομικωτέραν καλλιέργειαν, αλλά ρουτίνα, αφομοίωσις του τρόπου της καλλιεργείας των κτημάτων της Σχολής μετά των του τελευταίου χωρικού, ουδέν το εξέχον, ουδέν το διδάσκον, ουδέν το επιβάλλον, ουδέν το συστηματικόν* […][265]

[263] Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 47. «Ο Γάλλος γεωπόνος», *Ακρόπολις*, Αθήνα 14 Απριλίου 1893· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 29-30.

[264] Ο Ι. Λοβέρδος έγραψε μελέτη με θέμα τον περονόσπορο στην Ελλάδα και την μετάκληση του Γάλλου Κουανόν, ο οποίος συνέταξε σχετική έκθεση. Στη μελέτη αυτή υπάρχουν σοβαρές αντιγνωμίες μεταξύ Γενναδίου και Λοβέρδου για το θέμα του περονοσπόρου, βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 48.

[265] Στο ίδιο.

Ο Γεννάδιος στοχοποιήθηκε ακόμη και για πολλές ελλείψεις, όπως θεωρούσαν οι κατήγοροί του, μεταξύ των οποίων η έλλειψη οινοποιείου, γαλακτοκομείων, στάβλων και προτύπων σηροτροφείων. Όπως όμως χαρακτηριστικά αποφαίνεται ο Δημήτριος Ζωγράφος, «Η δυσάρεστος αύτη εικών είναι τελείως υπερβολική, υποδηλούσα απλώς την επιθυμίαν των συναδέλφων του όπως με τα ζωηρότερα χρώματα εμφανίσουν το έργον του Γενναδίου αποτυγχάνον».[266]

Την πολύ άσχημη κατάσταση που επικρατούσε στη *Γεωργική Σχολή Αθηνών* επιβεβαίωσε με επιστολή του προς το υπουργείο των Εσωτερικών, ημερομηνίας 23 Ιουνίου 1893, ο Γεννάδιος, αναφέροντας τα εξής:

> *Λαμβάνω την τιμήν να φέρω εις γνώσιν υμών και πάλιν ό,τι κατ' επανάληψιν και εγγράφως και προφορικώς ανέφερα υμίν, ότι δηλαδή ο Υποδιευθυντής, ο λογιστής και οι δύο καθηγηταί του υπό την διεύθυνσίν μου σχολείου εξακολουθούσι, ν' απέχωσι πάσης υπηρεσίας. Η αποχή δε αυτών αύτη αν και δεν επέφερε το αποτέλεσμα όπερ από πολλού επεδίωκον, ήτοι την παράλυσιν του σχολείου, ουχ' ήττον παρενέβαλε πολλά προσκόμματα εις την κανονικήν λειτουργίαν αυτού και την έγκαιρον και σύμφορον συγκομιδήν των προϊόντων του. Αλλ' ήδη τα πράγματα έφθασαν εις σημείον λίαν δυσχερές· οι εργάται και οι άλλοι κατώτεροι υπάλληλοι του σχολείου, ως και ο τροφοδότης των μαθητευομένων δεν επληρώθησαν τους μισθούς και τα δικαιώματα αυτών του μηνός Μαΐου· επειδή δε πάντες ούτοι είνε άνθρωποι αναγκών αμφιβάλλω αν θα δυνηθώσι να εξακολουθήσωσιν εργαζόμενοι και εκπληρούντες τας υποχρεώσεις αυτών περαιτέρω. Όθεν κατ' ανάγκην το Υπουργείον δέον να λάβη τα κατάλληλα μέτρα όπως μη αποχωρούντων και των υπαλλήλων τούτων παύση λειτουργούν το σχολείον.*[267]

Εν τω μεταξύ, αντιδρώντας στα γεγονότα και στις κατηγορίες κατά του Γενναδίου, οι τελειόφοιτοι φοιτητές Α. Σκαρδιανός, Σ. Πολυχρονάκος και Α. Κασσανδρεύς, ενεργώντας και κατ' εντολή όλων των αποφοίτων της σχολής, έλαβαν θέση υπέρ του διευθυντή τους, αναφέροντας μεταξύ άλλων τα ακόλουθα:

[266] Ζωγράφος, ό.π., σ. 48-49.
[267] Στο ίδιο, σ. 49.

> *Ηπόρουν τινές πώς υποτασσόμεθα εις την ενίοτε μεγάλην αυστηρότητα του Διευθυντού του Σχολείου κ. Γενναδίου. Αλλά ούτοι δεν ηννόησαν ότι δεν τον εφοβούμεθα αλλά τον εσεβόμεθα· δεν τον εκολακεύομεν αλλά τον ηγαπώμεν ως πατέρα, διότι ως πατήρ εφέρετο προς ημάς. Κι συμβουλαί του, αι διδασκαλίαι του το παράδειγμά του, ενεσαρκούντο εν ημίν. Διό πάντες επαιρόμεθα ότι εχρηματίσαμεν μαθηταί του. Και άλλοι κατ' απομίμησιν συμβουλάς μας έδιδον αλλ΄ αυταί, μη συμβιβαζόμεναι με τας πράξεις των, δεν ερρίζωσαν εν ημίν* […] *Εδιδάχθημεν την δενδροκομείαν, ήτις αποτελεί την βάσιν της γεωργίας της Ελλάδος, ως και πάσης άλλης μεσημβρινής χώρας… Εδιδάχθημεν την σηροτροφίαν, ανατρέφοντες τον μεταξοσκώληκα εκ σπόρου παραγομένου και μικροσκοπουμένου υφ' ημών, περιζητήτου δε καταστάντος διά την εκλεκτήν του ποιότητα καθ' άπασαν την Ελλάδα. Εδιδάχθημεν εμπράκτως την παθολογίαν των φυτών του σπουδαιοτάτου και απαραιτήτου σήμερον τούτου κλάδου της γεωργίας* […] *ημείς οι μαθηταί του Γενναδίου, παρά του οποίου εδιδάχθημεν συν τοις άλλοις και διά λόγων και δι' έργων, ότι η προκοπή έγκειται εν τη φιλεργία, τη ευθύτητι, και τη εντιμότητι.*[268]

Επιπρόσθετα, στην επιστολή τόνιζαν το γεγονός ότι από τους συνολικά 25 αποφοιτήσαντες μέχρι τότε από το *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*, οι 18 απασχολούνταν ήδη σε ιδιωτικές, δημοτικές και δημόσιες θέσεις τόσο εντός, όσο και εκτός της Ελλάδας.[269]

Για την απαίτηση των καθηγητών για παύση του Γενναδίου όπως αυτή υποβαλλόταν στην «έκθεσιν του Συμβουλίου της Σχολής» της 25ης Μαΐου 1893 ο υπουργός δεν έλαβε καμμιά απόφαση και ως εκ τούτου ο Γεννάδιος διατηρήθηκε στη θέση του. Έτσι, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Γεννάδιος: «κατά γνησίως νεοελληνικήν μέθοδον το προσωπικόν της Σχολής εξηκολούθη υπάρχον το αυτό, αφίετο δε εις τον ατυχή διευθυντήν αυτήν να εύρη τρόπον διοικήσεως ιδρύματος ούτως υπονομευομένου».[270]

---

[268] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 35-36.
[269] Στο ίδιο, σ. 35.
[270] Στο ίδιο, σ. 30-31.

4.10.6.12. Η απομάκρυνση του Γενναδίου από την *Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών* το 1893 και η κατάσταση των γεωργικών σχολών (1893-1894)

Η πλήρης ρήξη των σχέσεων μεταξύ του Γενναδίου και του υπόλοιπου εκπαιδευτικού προσωπικού της *Γεωργικής Σχολής Αθηνών* ώθησε τελικά την κυβέρνηση να λάβει άμεσες αποφάσεις σαφώς υπέρ των κατηγόρων του Γενναδίου. Ειδικότερα, με Βασιλικό Διάταγμα στις 10 Ιουλίου 1893, απομακρύνθηκε από τη θέση του ο προσωρινός Διευθυντής της Σχολής, Τμηματάρχης του υπουργείου των Εσωτερικών Παναγιώτης Γεννάδιος και στη θέση του μετατέθηκε ο Αριστείδης Μουράτογλου, Διευθυντής της *Κασσαβετείου Γεωργικής Σχολής* του Αϊδινίου. Την 1η Δεκεμβρίου 1893 με Βασιλικό Διάταγμα διορίστηκε Διευθυντής του *Κασσαβετείου και Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου* ο Ραϊνόλδος Δημητριάδης, ο οποίος κατείχε τα απαιτούμενα προσόντα βάσει της σχετικής νομοθεσίας.[271]

Εν τω μεταξύ οι Γεωργικές Σχολές περιήλθαν σε μεγάλη κρίση. Περί τα τέλη του 1894 οι Γεωργικές Σχολές Αθηνών, Βυτίνης και Αϊδινίου βρίσκονταν στα πρόθυρα της διάλυσης. Οι καθηγητές της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής Αθηνών*, αφού απαλλάχθηκαν από την εποπτεία του Γενναδίου, άρχισαν να συγκρούονται μεταξύ τους. Στο τέλος το μόνο που συμφώνησαν ήταν να υποβάλουν ομαδικά την παραίτησή τους, ενώ προέτρεψαν και τους καθηγητές των άλλων δύο σχολών να πράξουν το ίδιο. Δήλωναν αγανακτισμένοι από την στάση του υπουργείου Εσωτερικών και θεωρούσαν ότι δεν είχαν την στήριξη του στη λειτουργία των γεωργικών σχολών. Ειδικότερα, υποστήριζαν ότι, ενώ ζητούσαν έγκαιρα σπόρο από το υπουργείο, εντούτοις τον λάμβαναν καθυστερημένα και δύο τουλάχιστον μήνες μετά από τον χρόνο που θα έπρεπε να γίνει η σπορά. Επιπρόσθετα, κατάγγελλαν το γεγονός ότι τα ζώα δεν είχαν τροφή και πέθαιναν λιμοκτονώντας ενώ παράλληλα, οι μαθητές ασθενούσαν λόγω της κακής ποιότητας τροφής που λάμβαναν.[272]

Επιπρόσθετα, η *Γεωργική Σχολή Βυτίνης* υπολειτουργούσε και χαρακτηριζόταν ως «πρυτανείον αργομίσθων». Τέλος, η *Γεωργική Σχολή Αϊδινίου* αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα, αφού ο Διευθυντής της Μουράτογλου κατηγορείτο ότι απουσίαζε συχνά για αναψυχή στη Σύρο και στην Κηφισιά, ενώ ο Υποδιευθυντής κατηγορείτο ότι ασχολείτο περισσότερο με τις ιδιωτικές του υποθέσεις. Παράλληλα, οι

[271] Κανδηλά, ό.π., σ. 65-66· Ζωγράφος, ό.π., σ. 49-50.
[272] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 38-39.

μαθητές έρχονταν στη σχολή κατά βούληση, αφού διέθεταν τα μέσα της συναλλαγής, όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Γεννάδιος.[273]

Τα γεγονότα αυτά απασχολούσαν τον τύπο, ενώ προκάλεσαν επερωτήσεις και συζητήσεις στη Βουλή. Μάλιστα, κάποιοι βουλευτές ζήτησαν στις 15 Δεκεμβρίου 1894 να κατατεθούν τα έγγραφα που σχετίζονταν με την απομάκρυνση του Γενναδίου από τη διεύθυνση της *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικής Σχολής Αθηνών*.[274]

4.10.6.13. Οι συζητήσεις για τα Γεωργικά Σχολεία το 1895

Ο Γεννάδιος διατήρησε σταθερές τις θέσεις και τις απόψεις του υπέρ των Γεωργικών Σταθμών, τους οποίους θεωρούσε καταλληλότερους για την ανάπτυξη της γεωργίας στη χώρα, αφού, όπως υποστήριζε, «Ο τόπος ημών δεν είναι εισέτι ώριμος αλλ' ούτε ικανώς εκτεταμένος όπως χρησιμοποιή τους καρπούς γεωργικών σχολείων». Τη θέση του Γενναδίου ενίσχυσε και άρθρο της εφημερίδας *Παλιγγενεσία*, το οποίο καταφερόταν έντονα κατά των Γεωργικών Σχολών.[275]

Η εφημερίδα υποστήριζε ότι 8 χρόνια μετά τη λειτουργία των Γεωργικών Σχολείων τόσο η γεωργία της Ελλάδας όσο και ο τόπος αγνοούσαν την ύπαρξή τους. Οι μόνοι που γνώριζαν για αυτά ήταν το προσωπικό των Σχολείων και το Κληροδότημα Τριανταφυλλίδη, το οποίο συντηρούσε τα Σχολεία «άνευ ορατής τινος ωφελείας διά τον Τόπον και την Γεωργίαν αυτού». Θεωρούσε ότι δεν έλειψε ο ζήλος και η θέληση κάποιων για να ευδοκιμήσουν τα Σχολεία, όμως έλειπαν οι συνθήκες στην Ελλάδα για την επιτυχία τους. Απέφυγε διακριτικά η εφημερίδα να θίξει την πολιτική πτυχή του θέματος και τόνισε ότι κανείς δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την αξία και την εργασία της διεύθυνσης των Γεωργικών Σχολών, αλλά τόνισε ότι «Απέτυχεν, ανεξαρτήτως αυτών ο θεσμός», θεωρώντας ότι μετά τη διάλυσή τους δεν θα υπήρχε τίποτα «προς ανάμνησιν». Τα Σχολεία αυτά όχι μόνο αύξησαν τον αριθμό των θεσιθήρων, όπως υποστήριζε, αλλά και από τους 80 περίπου αποφοίτους κανένας δεν ήταν άξιος «να διευθύνη τον κοινότερον λαχανόκηπον ως επιστάτης, και ουδείς γαιοκτήμων ειμπορεί

[273] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 33.
[274] Στο ίδιο, σ. 33, 38-39
[275] «Αθήναι Τετάρτη, 15 Νοεμβρίου», *Παλιγγενεσία*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1895· Ζωγράφος, ό.π., σ. 54.

να εμπιστευθή εις αυτόν το κτήμα του, διότι έλαβε μεν στοιχειώδεις τινας γνώσεις ο μαθητής εκείνος, αλλ' ούτε να τας μεταδώση, ούτε να τας εφαρμόση δύναται».[276]

Από τους 80 αυτούς αποφοίτους κάποιοι προσλήφθηκαν από τις Σχολές που αποφοίτησαν, κάποιοι με παρακλήσεις και συστάσεις από φίλους προσλήφθηκαν χαριστικά από ιδιώτες όχι ως επιστάτες, αλλά ως δεύτεροι βοηθοί «και οι άλλοι οι περισσότεροι μένουσιν άεργοι ρίπτοντες μελαγχολικά βλέμματα εις το εις χείρας των δίπλωμα». Το αξιοσημείωτο, κατά την εφημερίδα, ήταν το γεγονός ότι μεταξύ των αποφοίτων και των μαθητευόντων στα σχολεία κανένας δεν ήταν παιδί γεωργού, αφού οι Έλληνες γεωργοί αγνοούσαν την ύπαρξη των Γεωργικών Σχολείων «ή δεν είλκυσαν τα Γεωργικά Σχολεία την εμπιστοσύνην αυτών». Ακολούθως, η εφημερίδα ζητούσε από την κυβέρνηση τη διάλυση των «αχρήστων και επιζημίων ακόμη Σχολών» και τη χρησιμοποίηση του Κληροδοτήματος Τριανταφυλλίδη για τη δημιουργία Γεωργικών Σταθμών, τα οποία υποστήριζε ότι «θα αποβώσι πολλώ καρποφορώτεροι των Σχολών και εάν μόνον διατεθώσιν υπέρ της συντηρήσεως αυτών, όσα και διά τας Σχολάς».[277]

4.10.6.14. Η *Τριανταφυλλίδειος Γεωργική Σχολή Αθηνών* την περίοδο 1894-1896

Με την ανάληψη της Διεύθυνσης της *Γεωργικής Σχολής Αθηνών* από τον Μουράτογλου και την απομάκρυνση του Γενναδίου επήλθε μια πλασματική ηρεμία, όμως δεν διήρκησε πολύ. Στις 22 Ιανουαρίου 1894, με Βασιλικό Διάταγμα, μετατέθηκε από τη Σχολή Αϊδινίου ο Γ. Κυριακός ως Υποδιευθυντής του *Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*. Εν τω μεταξύ άρχισαν να παρατηρούνται σοβαρές ελλείψεις σε πολλούς τομείς του Σχολείου. Ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, υπήρχε μεγάλη έλλειψη εκπαιδευτικού υλικού και ιδιαίτερα βιβλίων και γεωργικών συγγραμμάτων.[278]

Έτσι, με χειρόγραφη αναφορά του Υποδιευθυντή Γ. Κυριακού, η οποία προσυπογραφόταν από τους δύο καθηγητές Αντώνιο Γ. Σμιτ και Σ. Σταματιάδη, και απευθυνόταν προς «την Διεύθυνσιν του Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών», ζητείτο η άμεση επίλυση του θέματος των βιβλίων και συγγραμμάτων,

[276] Ο Γεννάδιος διαφώνησε με την πλήρη απαξίωση όλων των αποφοίτων των Γεωργικών Σχολών που επιχείρησε η *Παλιγγενεσία* και αναφερόμενος στους πρώτους ιδιαίτερα αποφοίτους του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών* υποστήριξε ότι «Οι πλείστοι τούτων μορφωθέντες ως έδει είναι ήδη γεωπόνοι καλώς κατηρτισμένοι και εν τισι τελειότεροι των εις τα Κεντρικά γεωργικά Σχολεία της Ευρώπης παιδευομένων». Αρκετοί από τους αποφοίτους της Σχολής, όπως ο Τουφεξής, ο Καστρήνσιος, ο Πολυχρονάκος, ο Κορδαντζής, ο Φώσκολος, ο Αθανασίου, ο Σκαρδιάκος, ο Πολυχρονόπουλος και άλλοι, παρήγαγαν αξιόλογη εργασία και τίμησαν τη Σχολή τους, βλ. Ζωγράφος, ό.π., σ. 55· «Αθήναι Τετάρτη, 15 Νοεμβρίου», *Παλιγγενεσία*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1895.
[277] «Αθήναι Τετάρτη, 15 Νοεμβρίου», *Παλιγγενεσία*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1895· Ζωγράφος, ό.π., σ. 55.
[278] Ζωγράφος, ό.π., σ. 57.

αφήνοντας κατά μέρος «πάσας τας άλλας ελλείψεις αίτινες καθιστώσι αδύνατον πάσαν σχεδόν επιστημονικήν εργασίαν εν τω υφ' υμάς Σχολείω…». Το κλίμα στη Σχολή ήταν και πάλι εκρηκτικό, αφού μετά την απομάκρυνση του Γενναδίου οι διαμάχες, οι προστριβές και η αντιπαλότητα συνεχίστηκαν μεταξύ του νέου Διευθυντή και των Καθηγητών του Σχολείου.[279]

Ενώ η ελληνική κυβέρνηση κατέληξε στην απόφαση να προχωρήσει στην κατάργηση του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών* και έφερε το θέμα προς συζήτηση ενώπιον της Βουλής των Ελλήνων, το Συμβούλιο των Καθηγητών της Σχολής συνέχιζε τις αλληλοκαταγγελίες, του διαπληκτισμούς και τις αντεγκλήσεις. Η Διεύθυνση και οι Καθηγητές της Σχολής ήταν αδύνατο να συνεννοηθούν μεταξύ τους. Για ασήμαντες και παιδαριώδεις αφορμές συγκρούονταν επί όλων των θεμάτων και έφθασαν σε πλήρη ρήξη μεταξύ τους «αφ' ου έφθανον μέχρι σημείου να προτιμώσιν οι Καθηγηταί να επιστρέφουν εις Αθήνας πεζή παρά να επιβώσι της αμάξης της Σχολής διότι κατ' εκείνην την στιγμήν επέβαινε ταύτης ο κ. Διευθυντής». Οι εχθρότητες και οι διχογνωμίες κορυφώθηκαν στα τέλη του 1896.[280]

4.10.7. Τα προβλήματα της ελληνικής σταφίδας και ο περονόσπορος των αμπελώνων

Επανερχόμαστε στη δράση του Παναγιώτη Γενναδίου ως αξιωματούχος του Τμήματος Γεωργίας της Ελλάδας. Στα τέλη του 1888 και στις αρχές του 1889 ανέκυψε και πάλι το πρόβλημα της σταφίδας, το οποίο ανακινείτο κατά καιρούς, αλλά εξακολουθούσε να παραμένει άλυτο «διά τας σφαλεράς αντιλήψεις των πολλών και διά τους κατά το συμφέρον ισχυρισμούς των ολίγων αλλ' ισχυόντων». Ο Γεννάδιος τόνιζε δύο σημαντικά θέματα για τις σταφίδες. Το πρώτο ήταν ότι η σταφίδα δεν ήταν απόλυτα αναγκαίο προϊόν γενικής χρήσης, όπως το λάδι το βαμβάκι, το γάλα, το σιτάρι και άλλα. Το δεύτερο ήταν ότι η σταφίδα μπορούσε να αντικατασταθεί από τη σουλτανίνα και τη βαλέντια. Για τα θέματα αυτά, σε σχέση μάλιστα και με τη φορολογία που επέβαλλε η Γαλλία για τη σταφίδα που χρησιμοποιείτο στην οινοποιεία, ο Γεννάδιος δημοσίευσε διατριβές του στην *Ακρόπολη* στις 12, 14 και 15 Μαρτίου, στις 6 Δεκεμβρίου 1888 και στις 7 Ιανουαρίου 1889. Τα προβλήματα της σταφίδας πολλαπλασιάστηκαν λόγω και της πρακτικής που ακολουθούσαν κάποιοι σταφιδέμποροι με τη νόθευση των

[279] Ζωγράφος, ό.π., σ. 57-58, 60.
[280] Στο ίδιο, σ. 60.

προϊόντων, που είχε ως αποτέλεσμα να δυσαρεστηθούν οι αγορές και να πληγούν τα συμφέροντα των τίμιων εμπόρων, αλλά και όλης της ελληνικής οικονομίας.[281]

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος της νοθείας ο Γεννάδιος συνέταξε νομοσχέδιο, στο οποίο προνοούνταν βαριές ποινές για όσους προέβαιναν σε νοθεία των προϊόντων. Τον Μάιο του 1890 υπέβαλε το νομοσχέδιο στον τότε υπουργό Εσωτερικών Θεοτόκη για ψήφιση από τη Βουλή.[282]

Για την ενίσχυση των εξαγωγών της σταφίδας ο Παναγιώτης Γεννάδιος ζήτησε τη βοήθεια και μεσολάβηση του αδελφού του Ιωάννη Γενναδίου, ο οποίος υπηρετούσε ως πρέσβης της Ελλάδας στο Λονδίνο. Σε συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση ο Ιωάννης Γεννάδιος πέτυχε τη συνομολόγηση σύμβασης με την αγγλική κυβέρνηση με την οποία ο εισαγωγικός δασμός που επιβαλλόταν στην ελληνική σταφίδα μειωνόταν από τα εφτά στα δυόμισι σελίνια. Στην Ελλάδα συνεχίζονταν όμως οι συζητήσεις και η αντιπαλότητα για τα θέματα της σταφίδας και της οινολογίας ευρύτερα. Σχετικό ήταν και το δημοσίευμα της *Ακρόπολης* της 27ης Μαρτίου 1890.[283]

Τον Μάιο του 1890 παρουσιάστηκε νέα, όπως θεωρείτο, νόσος, στους αμπελώνες της Αχαΐας και της Ηλείας. Ως εκ τούτου, τον Ιούνιο του 1890 ο Γεννάδιος μετέβηκε στην Πάτρα για να εξετάσει το ζήτημα. Μετά από έρευνα και μελέτη των αμπελώνων ο Γεννάδιος διέγνωσε τη νόσο ως την ήδη στον γεωργικό κόσμο γνωστή ως *περονόσπορος*. Για τη θεραπεία και πρόληψη του *περονοσπόρου* εισηγήθηκε τα αναγκαία μέτρα, τα οποία δημοσιεύθηκαν και στον *Οικονομολόγο* της 6ης Ιουνίου 1892.[284]

---

[281] Χ. (Παναγιώτης Γεννάδιος), «Οι ελληνικοί οίνοι εν Γαλλία», *Ακρόπολις*, Αθήνα 12, 14 και 15 Μαρτίου 1888· Χ. (Παναγιώτης Γεννάδιος), «Στραφώμεν προς την Γερμανίαν διά την σταφίδα», *Ακρόπολις*, Αθήνα 6 Δεκεμβρίου 1888· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 25.

[282] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 25.

[283] Αγρικόλας (Παναγιώτης Γεννάδιος), «Οι οίνοι των μεσημβρινών χωρών. Δεν δυνάμεθα να κάμωμεν καλά μαύρα κρασιά», *Ακρόπολις*, Αθήνα 27 Μαρτίου 1890· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 25-26.

[284] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ο περονόσπορος», *Ο Οικονομολόγος*, Αθήνα 6 Ιουνίου 1892· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 26.

4.10.8. Η αναγνώριση από επιστημονικούς φορείς του εξωτερικού και η αμφισβήτηση στο εσωτερικό

Εν τω μεταξύ η αναγνώρισή του Παναγιώτη Γενναδίου στο εξωτερικό επιβεβαιωνόταν με διάφορους τρόπους. Ειδικότερα, μαζί με άλλους σημαντικούς βοτανολόγους της Ευρώπης συνέβαλε στη συγγραφή του σημαντικού έργου του Valéry Mayet (1839-1909), *Les Insectes de la Vigne*.[285] Ακόμη, η εφημερίδα *Standard* του Λονδίνου στις 19 Οκτωβρίου 1891 μέσω του ανταποκριτή της στην Αθήνα αναγνώριζε την προσωπικότητα του Γενναδίου, αναφερόμενη στην ανάπτυξη της σηροκομίας στην *Τριανταφυλλίδειο Γεωργική Σχολή Αθηνών* «υπό την εποπτείαν του διακεκριμένου Διευθυντού της, αδελφού του Έλληνα υπουργού στο Λονδίνο» («under its distinguished principal M. Gennadius, brother of the Greek Minister in London»). Επιπρόσθετα, στα τέλη του 1892 προσκλήθηκε στην Αμερική μαζί με άλλους ευρωπαίους επιστήμονες για να συμμετάσχει στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο του Σικάγο. Όμως, το βεβαρημένο πρόγραμμά του και τα καθήκοντά του στην Ελλάδα δεν του επέτρεψαν να μεταβεί στην Αμερική και να συμμετάσχει στο εν λόγω συνέδριο.[286]

Πέραν της σηροκομίας ο Γεννάδιος δημοσίευσε επίσημα μέσω του υπουργείου οδηγίες *Περί κατασκευής του κονιάκ*, όπως επίσης και *Περί της καλλιέργειας του Τουμπεκίου (Nicotiana Percica*), τις οποίες δημοσίευσε και η *Νέα Εφημερίς* στις 9 Οκτωβρίου 1892. Αργότερα, εξέδωσε και οδηγίες *Περί Αποξηράνσεως και εξαγωγής καρπών*.[287]

Κατά τη διάρκεια του 1892 παρουσιάστηκε νέα καταστροφική πληγή στην περιοχή της Θεσσαλίας, που έπληττε σοβαρά τον αγροτικό πληθυσμό. Ειδικότερα, εμφανίστηκαν αρουραίοι μυς, οι οποίοι ήταν γνωστοί από την αρχαιότητα, και αναφέρονται από τον Αριστοτέλη, τον Διόδωρο και τον Αιλιανό αφού προξένησαν την ερήμωση ολόκληρων επαρχιών. Όμως, και επί τουρκοκρατίας το 1866, οι αρουραίοι υποχρέωσαν τους κατοίκους πολλών περιοχών της Θεσσαλίας να μετοικήσουν. Τον

[285] Για τη συμβολή του Γενναδίου στη συγγραφή του έργου του Mayet, βλ. Valéry Mayet, *Les Insectes de la Vigne*, Bibliothèque du Progres Agricole et Viticole, Montpellier 1890.
[286] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 26-27.
[287] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί κατασκευής του κονιάκ», *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 9 Οκτωβρίου 1892· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Τουμπεκίου (Nicotiana Percica)», *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 9 Οκτωβρίου 1892· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 27.

Μάιο του 1892 ο Γεννάδιος δημοσίευσε πραγματεία για την εμφάνιση των αρουραίων στο *Journal d' Agruculture pratique.* Ακολούθησαν και άλλες δημοσιεύσεις του Γενναδίου, καθώς και σχέδιο *Περί καταστροφής των αρουραίων διά της φορολογίας των ενδιαφερομένων*, το οποίο δημοσιεύθηκε στην *Ακρόπολη* στις 27 Ιανουαρίου 1893.[288]

Παρά το γεγονός ότι ο Γεννάδιος από την αρχή διέγνωσε ορθώς τα αίτια της εμφάνισης των αρουραίων, ενώ υπέδειξε και αποτελεσματικά μέτρα για τη θεραπεία του προβλήματος, εντούτοις η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε τη γνώμη ξένων, ευρωπαίων κυρίως, ειδικών. Έτσι, στις αρχές του Ιανουαρίου του 1893 έφθασε στην Αθήνα ο Sir Herbert Maxwell (1845-1937), καθώς και ο συνέταιρός του. Αυτοί, μαζί με τον γραμματέα της αγγλικής πρεσβείας στην Αθήνα και με τη συνοδεία του Γενναδίου ξεκίνησαν από την Αθήνα και έφθασαν στη Θεσσαλία. Εκεί ο ξένος εμπειρογνώμονας επιβεβαίωσε τη διάγνωση του Γενναδίου, καθώς και τα μέτρα για την εξόντωση των αρουραίων. Σε επιστολή του που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* της 14ης Απριλίου 1893 ο Γεννάδιος φανερά απογοητευμένος από την αντιμετώπιση αλλά και την αμφισβήτηση που αποκόμιζε εντός της χώρας, έγραφε μεταξύ άλλων: «Ότε εκοπτόμην γράφων ότι οι αρουραίοι της Θεσσαλίας είναι ιθαγενείς της Ελλάδος, ουδείς ήθελε να με πιστεύση…». Ακολούθως, κατέγραφε τη γνώμη του για την ονομασία και την κατάταξη του υπό εξέταση τρωκτικού στο σωστό είδος, λέγοντας ότι το συγκεκριμένο είδος αρουραίου «παρακαλώ να ονομάζεται αρουραίος του *Γουνθερίου* (*Arvicola Guntheri*) και ουχί του *Σαβίου* (*Arvicola Savii*), ως κακώς άλλοτε είχον ορίσει, και τυφλώς πάντες, επιστήμονες και μη, με ηκολούθησαν».[289]

Ανάλογη ήταν και η αμφισβήτηση που δέχτηκε ο Παναγιώτης Γεννάδιος για το θέμα του *περονοσπόρου*. Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Γεννάδιος «οι ανεπιστήμονες, οι μη *δυνάμενοι* ν ανεχθώσι την επιστήμην και την αυτοτέλειαν του Γενναδίου, ελπίζοντες ν' αποδείξωσιν αυτόν ανεπαρκή, έπεισαν την Κυβέρνησιν να μετακαλέση τον διάσημον Γάλλον γεωπόνον Couanon…». Στις 15 Απριλίου ο Couanon πήγε στην Αχαΐα και Ηλεία, για να ερευνήσει το θέμα. Με την ολοκλήρωση της αποστολής του ο Γάλλος ειδικός συνέταξε έκθεση, η οποία δημοσιεύθηκε στις 25 Μαΐου 1893, στην οποία εξυμνούσε την επιστημονική κατάρτιση του Γενναδίου, αναφέροντας μεταξύ

[288] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 27.
[289] Στο ίδιο, σ. 28-29.

άλλων: «Συνοδευόμενος υπό του κ. Π. Γ. Γενναδίου, του επιστήμονος γεωπόνου, όστις διά των έργων αυτού κατέστη διασημότης εν τω επιστημονικώ κόσμω της αλλοδαπής, ιδιαίτατα δε εν Γαλλία…». Καταλήγοντας ανέφερε ότι συμφωνούσε με τη διάγνωση και τα μέτρα θεραπείας, τα οποία ήδη είχε εισηγηθεί ο Παναγιώτης Γεννάδιος.[290]

4.10.9. Το σταφιδικό ζήτημα στην κρισιμότερη φάση του

Περίπου στα τέλη του 1893 το μακροχρόνιο σταφιδικό ζήτημα εμφανίστηκε και πάλι με κρισιμότερη όμως μορφή. Ουσιαστικά, μετά τις μεγάλες καταστροφές που προκάλεσε η *φυλλοξήρα* στους αμπελώνες, είχαν αυξηθεί υπέρμετρα οι τιμές της κορινθιακής σταφίδας, λόγω της μεγάλης αύξησης της χρήσης της στην οινοποιεία. Τα αυξημένα κέρδη των σταφιδοκτημόνων παρέσυραν πολλούς άλλους κτηματίες να εκριζώσουν τα ελαιόδεντρα και άλλες καρποφόρες φυτείες και να καλλιεργήσουν στη θέση τους αμπελώνες. Ο μιμητισμός και το κυνήγι του εύκολου κέρδους χωρίς να προηγηθεί μελέτη και έρευνα είχε τραγικά αποτελέσματα, αφού δεν λήφθηκε υπόψη ότι η κατάσταση των αμπελώνων της Γαλλίας θα άλλαζε μετά τα δρακόντεια μέτρα που λήφθηκαν στη χώρα. Έτσι, με τη βελτίωση της κατάστασης των αμπελώνων στη Γαλλία επήλθε δεινή κρίση στην Ελλάδα, αφού συσσωρεύονταν και έμεναν απούλητες μεγάλες ποσότητες σταφίδας. Σε μια απέλπιδα προσπάθεια να αλλάξει η κατάσταση, λήφθηκαν «τα μωρά εκείνα και ασύνετα μέτρα, τα εναντία πάσης υγιούς οικονομικής αρχής, μέτρα πειραματικών ιατρών, και δη και συμφεροντολόγων πολιτικίσκων-η παρακράτησις δηλονότι το μονοπώλιον, και η υπό του δημοσίου χρησιμοποίησις της σταφίδος…».[291]

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος, επιθυμώντας να αναχαιτίσει την επιδείνωση της κρίσης, λόγω των λανθασμένων μέτρων που υιοθετήθηκαν, άρχισε και πάλι να δημοσιεύει σειρά σημαντικών μελετών του. Έτσι, στην *Ακρόπολη* στις 26-30 Νοεμβρίου 1893 δημοσίευσε τη μελέτη του με τίτλο *Η Σταφίς και η Υπέρμετρος Προς τας Ανάγκας της Καταναλώσεως Παραγωγή αυτής*. Επίσης, στις 29 και 30 Νοεμβρίου στην ίδια εφημερίδα απαντούσε στο ερώτημα εάν «δύνανται να εξοδευθώσι τα περισσεύματα της Σταφίδος εις την Οινοποιίαν και Οινοπνευματοποιίαν;». Επίσης, στην *Ακρόπολη* της 4ης Φεβρουαρίου 1894 εξέτασε το θέμα *Περί εξαγωγής Σακχαρώδους Ουσίας εκ της σταφίδος*. Σχετικά με τα θέματα αυτά άρχισαν μακρές

[290] «Ο Γάλλος γεωπόνος», *Ακρόπολις*, Αθήνα 14 Απριλίου 1893· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 29-30.
[291] Στο ίδιο, σ. 31-32.

συζητήσεις στην *Ακρόπολη* με τους Α. Φωτήλα στις 19 και 24 Φεβρουαρίου 1893 και Θ. Βουρλούμη στις 20 και 27 Δεκεμβρίου. Στη Βουλή των Ελλήνων επίσης συνεχίστηκαν κοινοβουλευτικές συζητήσεις: «… απολήξασαι πάσαι εις το τερατώδες και βάρβαρον εκείνο μέτρον της Κατακρατήσεως, το παρασχόν ευκαιρίας εις παντός είδους καταχρήσεις και διοικητικάς δαπάνες δι' αποθήκας, φύλακας, επιθεωρητάς, και τα άλλα διευκολυντικά μέσα της Συναλλαγής και των καταχρήσεων».[292]

4.10.10. Η υποβολή της παραίτησης του Γενναδίου από το Τμήμα Γεωργίας εν μέσω τιμών και διακρίσεων από το εξωτερικό

Η πολεμική κατά του Γενναδίου συνέχισε με μεγαλύτερη ένταση. Οι αντίπαλοί του «Κραυγάζοντες κατ' αυτού εζήτουν την κεφαλήν του επί πινακίου. Καταρραδιουργούντες αυτόν κατέστησαν την θέσιν του αληθές μαρτύριον». Τότε, ο Γεννάδιος αποφάσισε να υποβάλει την παραίτησή του, η οποία έγινε δεκτή στις 12 Ιανουαρίου 1894. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 14 Ιανουαρίου παρουσίασε με καυστικό τρόπο την παραίτηση του Γενναδίου:

> *Ο κ. Ν. Μπουφίδης, ο επί των Εσωτερικών Υπουργός επέρασεν εις την Αθανασίαν. Ένα τμηματάρχην επιστήμονα, ηξεύροντα την δουλειάν του, σοβαρώς υπηρετούντα τον τόπον του, εις τόσας περιστάσεις πολύτιμον αποδειχθέντα, πάντοτε τα χρήσιμα γνωματεύσαντα, πάντοτε ορθοφρονούντα αναδειχθέντα, και αυτόν τον έσπρωξε να παραιτηθή, τον Π. Γεννάδιον. Διότι ήτο ο μόνος ίσως μη ραγιάς τμηματάρχης, ο μόνος μη λυγιζόμενος, ο μόνος μη καλύπτων τας αμαρτίας των προϊσταμένων του, ο μόνος μη συγχωρών εις τον κλάδον του να γίνωνται αίσχη και κλοπαί και παρανομίαι. Τον εσεβάσθησαν όλων των κομμάτων οι Υπουργοί. Ο κ. Μπουφίδης όμως ήθελε να έχη τας χείρας ελευθέρας και του έδωσε την παραίτησίν του.*[293]

[292] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η σταφίς και η υπέρμετρος προς τας ανάγκας της καταναλώσεως παραγωγή αυτής», *Ακρόπολις*, Αθήνα 26, 27, 29 και 30 Νοεμβρίου 1893· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 32-33.

[293] Ο Νικόλαος Μπουφίδης (1845-1912) διετέλεσε Υπουργός Εσωτερικών στην κυβέρνηση που δημιούργησε ο Χαρίλαος Τρικούπης το 1893· «Αθήναι 13 Ιανουαρίου», *Ακρόπολις*, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 1894· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 36-37.

Σχολιάζοντας την απαξίωση του Παναγιώτη Γενναδίου από τον αρμόδιο υπουργό, καθώς και τους άλλους πολέμιούς του στην Ελλάδα, σε αντιπαραβολή με την αναγνώριση που έτυχε αργότερα από τη βρετανική κυβέρνηση και την αποικιοκρατική διοίκηση της Κύπρου, ο Ιωάννης Γεννάδιος αναφέρει τα εξής:

> *Ναι! δεν ηδυνήθη όμως να τον αποτρέψη της μεγάλης, και ιεράς και αληθώς ελληνικής παραδόσεως του Πατρός του. Και μετ' ου πολύ ετίμησε και ήμειψε την πίστιν και ευστάθειαν αυτού ταύτην η υπό ξένης Κυβερνήσεως πρόσκλησις όπως μετά της αυτής αρετής και ικανότητος υπηρετήση, ουχί ξένους, αλλ' Έλληνας άλλην Ελληνικήν γην κατοικούντες.*[294]

Μετά την παραίτηση του Γενναδίου το Τμήμα της Γεωργίας ανατέθηκε «εις κατωτέρους τινάς γραμματείς εστερημένους των αναγκαίων ειδικών γνώσεων, μεριμνούντας μόνον περί των φίλων, και αφήνοντας το στάδιον της συναλλαγής εις την διάθεσιν του κ. Υπουργού».[295]

Ο Γεννάδιος, πιστός στην επιστήμη του και στο ηθικό καθήκον να συμβουλεύει και να καθοδηγεί τον αγροτικό κόσμο της χώρας, συνέχισε να δημοσιεύει διάφορες πραγματείες του στην *Ακρόπολη* Αθηνών. Μεταξύ άλλων, δημοσίευσε τις πραγματείες: *Οι Γεωργικοί Σταθμοί* στις 24 Φεβρουαρίου 1894, *Περί αμπελουργικού αρότρου* στις 6 Μαρτίου, *Περί Οινοπαραγωγής εν Ρουμανία* στις 23-27 Μαρτίου, *Περί Ροδελαίου* στις 7 Απριλίου, *Περί Δασών και Λατομείας* στις 28 Απριλίου και *Περί Σηροκομίας εν Ελλάδι* στις 7 Οκτωβρίου.[296]

Ο Ιωάννης Γεννάδιος, αιτιολογώντας την έντονη εχθρική στάση που τήρησαν οι πολέμιοί του, υπεραμύνθηκε των ενεργειών και του χαρακτήρα του Παναγιώτη Γενναδίου. Ανέφερε σχετικά με τον χαρακτηρισμό ασυμβίβαστος, που αποδόθηκε στον Π. Γεννάδιο: «Το να ήναι τις ασυμβίβαστος με τους παρανόμους, τους ανικάνους, τους φυγοπόνους, τους καταχραστάς, και στασιαστάς, και τους ουδεμίαν έχοντας

---

[294] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 37.

[295] Στο ίδιο, σ. 38-39.

[296] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το αμπελουργικόν άροτρον και η περί τούτου εγκύκλιος του υπουργείου των Εσωτερικών», *Ακρόπολις*, Αθήνα 6 Μαρτίου 1894· (Παναγιώτης Γεννάδιος), «Οι Γεωργικοί Σταθμοί», *Ακρόπολις*, Αθήνα 24 Φεβρουαρίου 1894· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 38-39.

συνείδησιν καθήκοντος, είναι αρετή και τιμής πολλής άξιος είναι ο μη μετά των τοιούτων συμβιβαζόμενος, μηδέ γενόμενος αρεστός εις αυτούς ή ανεκτός. Τούτο ην του Γενναδίου το ασυμβίβαστον». Διερωτάτο επίσης στη συνέχεια πώς ήταν δυνατό να απέκτησε τόσους φίλους και να συνεργάστηκε με αυτούς ομαλά και επί μακρό χρονικό διάστημα στην Ελβετία, στη Γαλλία, στην Αμερική, καθώς και στην Κύπρο, όπου αργότερα ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας «εδέησε να εφαρμόσει τους δρακοντείους της Αγγλικής διοικήσεως νόμους κατά των κοπτόντων εν καν δενδρύλλιον, όπου η πειθαρχία ην σιδηρά, όπου συναλλαγή δεν ίσχυε όπου χατήρια ήσαν άγνωστα, και όπου το καθήκον ην άρθρον πίστεως».[297]

Συνεχίζοντας, ο Ιωάννης Γεννάδιος ανέφερε ότι «ουδείς Έλλην υπάλληλος έτυχεν ποτέ ης αυτός εν Κύπρω τιμής, αφοσιώσεως και αγάπης». Όταν μάλιστα στα τέλη του 1904 αποχωρούσε οικειοθελώς από τη θέση του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας μετά από οκταετή επιτυχημένη υπηρεσία στην Κύπρο, τόνιζε το γεγονός ότι «οι Κύπριοι εδάκρυων αποχαιρετώντες αυτόν». Ακολούθως, έφερε το παράδειγμα των μαθητών του, οι οποίοι «εφιλοτιμήθηκαν να υπεραπολογηθώσιν αυτού, περιφρόνησιν και αποστροφήν δηλούντες διά τους καθηγητάς εκείνους τους ταραξίας, τους μετερχομένους την ιεράν εκείνην λειτουργίαν ως έργον βάναυσον και καπήλευμα.[298]

Παρά την έντονη πολεμική και απαξίωση που δεχόταν στην Ελλάδα, το 1895 δέχτηκε μια από τις μεγαλύτερες τιμές από τη Γαλλία, που αποτελούσε μοναδική αναγνώριση, αλλά και δικαίωση για τον Παναγιώτη Γεννάδιο. Στη συνεδρίαση της 8ης/20ης Νοεμβρίου 1895 η *Société Nationale d΄Agriculture de France* εξέλεξε τον Γεννάδιο αντεπιστέλλον μέλος της. Ήταν ο πρώτος, αλλά και ο μόνος από την Ελλάδα και την υπόλοιπη Ανατολή που θεωρήθηκε άξιος της τιμής αυτής. Η *Société Nationale d΄Agriculture de France* ιδρύθηκε διά νόμου του γαλλικού κράτους το 1837 και ήταν ισότιμη της Ακαδημίας των Επιστημών. Στα μέλη της περιλαμβάνονταν οι κορυφαίοι Γάλλοι επιστήμονες, μεταξύ των οποίων οι Δουμάς, Pasteur, Βερθελώ, Κανδώλ και Κορνού. Η εκλογή των μελών ακολουθούσε μια αυστηρή διαδικασία και εκλέγονταν μόνο όσοι διέπρεπαν για το συγγραφικό τους έργο, καθώς και για την επιστημονική έρευνα και παρατήρηση.[299]

---

[297] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 44.
[298] Στο ίδιο, σ. 44-45.
[299] Στο ίδιο, σ. 45.

Ένα μήνα προηγουμένως είχε απονεμηθεί στον Γεννάδιο ακόμα μια τιμητική διάκριση. Ο Gaspar Adolphe Chatin (1813-1901), διακεκριμένο μέλος του Γαλλικού Ινστιτούτου, ασχολείτο για μεγάλο χρονικό διάστημα με ειδική μελέτη *Περί ύδνων*.[300] Για τους σκοπούς της μελέτης του ζήτησε τη μεσολάβηση του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών, κ. Ανοτώ, ώστε να εξασφαλίσει πληροφορίες για τα *ύδνα* που φύονταν στη Θεσσαλία. Το Γεωργικό Τμήμα του ελληνικού υπουργείου Εσωτερικών, παρά το γεγονός ότι διατηρούσε τρεις Γεωργικές Σχολές, δεν διέθετε τις γνώσεις για το έμβιο αυτό ον και ως εκ τούτου δεν απάντησε στο αίτημα του Chatin. Τότε, ο Chatin αποφάσισε να απευθυνθεί στον Γεννάδιο, τον οποίο γνώριζε μόνο από τη φήμη που διατηρούσε ο τελευταίος στη Γαλλία. Ο Γεννάδιος ανταποκρίθηκε άμεσα στο αίτημα του Γάλλου συναδέλφου του και του απέστειλε την πραγματεία του *Περί των ύδνων*, όπως και *Περί του νέου είδους ύδνου*, το οποίο πρώτος αυτός ανακάλυψε στον Δήμο Δύμης. Ο Chatin δημοσίευσε στο *Bulletin de la Société Botanique de France* στην έκδοση της 9ης Ιουλίου 1897, στις σελίδες 290-292 τη μελέτη του, στην οποία ονόμασε το νέο είδος *ύδνας Terfezia Gennadii προς* τιμήν του Γενναδίου.[301]

Τα σχετικά γεγονότα και η συνεργασία του Γενναδίου με τον Chatin περιγράφονταν στον Τύπο ως εξής:

> *Παρά του κ. Γενναδίου ο κ. Σατέν μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας εζήτησε πληροφορίας περί ύδνων, τω απέστειλε δε τοιαύτας ο κ. Π. Γεννάδιος, αίτινες πληρέστατα ικανοποίησαν τον Γάλλον Ακαδημαϊκόν, όστις και ολόκληρον πραγματείαν έγραψε περί των σπουδαίων πληροφοριών του Έλληνος γεωπόνου και εξ ευγνωμοσύνης προς τας υπηρεσίας, ας παρέσχε προς την επιστήμην, ωνόμασεν έν είδος ύδνων με το όνομα του κ. Γενναδίου (Terfezia Gennadii)*[302]

Η τιμητική αυτή διάκριση και αναγνώριση από ξένους επιστήμονες αποτελούσε ταυτόχρονα τιμή για την Ελλάδα. Όμως, οι Αποστολόπουλος, Λοβέρδος, Σαρακωμένος και Μουράτογλου, βρήκαν πάλι την ευκαιρία να επιτεθούν κατά του Γενναδίου, παρά το γεγονός ότι αυτός τελούσε εκτός της δημόσιας υπηρεσίας. Τον θεώρησαν υπεύθυνο

[300] Τα *ύδνα* ή *οίδνα* είναι γαλλικές λεγόμενες *truffes*, που αποτελεί είδος μυκήτων, φυομένων υπογείως.
[301] Gaspar Adolphe Chatin, «Un nouveau Terfas (Terfezia Aphroditis) de l΄ile de Chypre», *Bulletin de la Société Botanique de France*, τόμ. 44, Au Siège de la Société, Παρίσι 1897, σ. 290-292· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 46.
[302] «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου 1896.

για την άγνοια του Τμήματος Γεωργίας του υπουργείου για το συγκεκριμένο θέμα, καλύπτοντας ταυτόχρονα τη δική τους άγνοια περί των *ύδνων* και την αδυναμία να απαντήσουν στο αίτημα του Γάλλου επιστήμονα και του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών.[303]

Όμως, οι επιθέσεις προς το πρόσωπο του Γενναδίου συνεχίστηκαν μέσω της εφημερίδας *Παλιγγενεσία*. Η εφημερίδα, προχωρώντας σε βαριούς χαρακτηρισμούς κατά του Γενναδίου, κάκισε έντονα τη στάση του να κατακρίνει την ανεξέλεγκτη και απεριόριστη εισαγωγή αυγών από τα λιμάνια του Ευξείνου Πόντου, την οποία θεωρούσε ως άμεση απειλή για τη μετάδοση της *φυλλοξήρας*. Κατηγορίες εκτόξευσε η εφημερίδα και για τη θέση του Γενναδίου κατά της ανεξέλεγκτης εισαγωγής ελαιοπυρήνων, που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή σαπουνιών. Ο Γεννάδιος προειδοποιούσε για τους κινδύνους από την εισαγωγή ελαιοπυρήνων από χώρες, οι οποίες μαστίζονταν από τη *φυλλοξήρα*. Αντιδρώντας, ο Γεννάδιος δημοσίευσε σειρά άρθρων στην *Ακρόπολη* στις 6-11 Μαρτίου για τους κινδύνους που ελλόχευαν από την εισαγωγή των ελαιοπυρήνων. Φαίνεται όμως ότι η προσπάθεια του Γενναδίου να προειδοποιήσει για τους κινδύνους υποσκαπτόταν σε μεγάλο βαθμό και από την αμέλεια, αλλά και από τις καταχρήσεις στις οποίες προέβαινε αριθμός δημοσίων υπαλλήλων.[304]

Και ενώ οι πολέμιοί του θεωρούσαν ότι ο Γεννάδιος εκλιπαρούσε την εύνοια των εχόντων την εξουσία, ώστε να επανέλθει στο Τμήμα Γεωργίας του υπουργείου των Εσωτερικών, αυτός παρουσιάστηκε ακόμη περισσότερο «ασυμβίβαστος», κατακρίνοντας έντονα όσους υπέσκαπταν τον *Περί Φυλλοξήρας Νόμο*, με σειρά άρθρων του που δημοσιεύθηκαν στην *Ακρόπολη* στις 4-5 και 15-17 Μαρτίου *1895*.[305]

Εκφράζοντας την αγανάκτησή του για τα όσα τεκταίνονταν στον ελληνικό χώρο για την εξυπηρέτηση ιδιοτελών και προσωπικών συμφερόντων, έγραφε:

---

[303] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 46.

[304] «Η εισαγωγή ωών», *Παλιγγενεσία*, Αθήνα 26 Ιουνίου 1896· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 47.

[305] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 47.

Ουχί ολίγοι θα οικτήρωσι τον τόπον τούτον ένθα και αυτά τα ύψιστα των γενικών συμφερόντων εκπορίζονται οι ιδιοτελείς, οι μοχθηροί την ψυχήν, διά της στρεψοδικίας και του ψεύδους, της κολακίας ή της απειλής, και επιτυγχάνουσι υβρίζοντες και διαβάλλοντες, τη ανοχή της δικαιοσύνης, εκείνους ους θεωρούσι πρόσκομμα εις την εκμετάλλευσίν των.[306]

Πέραν όμως των πολέμιών του, υπήρχαν και άνθρωποι, οι οποίοι ομολογούσαν ευθέως τα θετικά αποτελέσματα που είχε η συνεχής μέριμνα και φωτισμένη διδασκαλία του Γενναδίου. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Γ. Ν. Λεώπουλου, μεγαλύτερου αδελφού ενός από τους μαθητές του Γενναδίου, τις παραμονές της μετάβασης του τελευταίου στην Κύπρο. Από τη Σπάρτη, όπου είχε ιδρύσει και λειτουργούσε εργοστάσιο μεταξοσποροποιΐας απηύθυνε επιστολή προς τον Γεννάδιο στην οποία σημείωνε εμφατικά ότι η επιτυχία του εργοστασίου οφειλόταν στα όσα «ο μικρότερος ημών αδελφός Λύσανδρος εδιδάχθη και έλαβε τις βάσεις της επιστήμης ταύτης παρ' υμών τη ευγενεί και αφιλοκερδεί μερίμνη σας, επόμενος ταις προτροπαίς υμών». Συγκινημένος για την αυθόρμητη αυτή ομολογία, ο Γεννάδιος απάντησε μεταξύ άλλων στον Λεώπουλο «Αυτή είναι δι' εμέ αμοιβή ηθική, ην πρωτίστως εν τω βίω μου επεδίωξα, διά δε το μέλλον της σηροτροφίας του τόπου είναι άριστος οιωνός».[307]

Παρά το γεγονός ότι ευσεβής πόθος του Γενναδίου ήταν να παραμείνει στην ελεύθερη Ελλάδα, αυτό του «ήτο απηγορευμένον υπό ανθρώπων δούλων την ψυχήν και ραγιάδων τα πολιτικά ήθη». Απογοητευμένος, αρνήθηκε την πρόσκληση του Υπουργού Εσωτερικών να συμμετάσχει σε επιτροπή για την αναδιοργάνωση των γεωργικών σταθμών και των γεωργικών σχολών της Ελλάδας. Ακολούθως, δέχθηκε τη μόνιμη θέση Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου που του πρόσφερε η αγγλική κυβέρνηση. Αποφάσισε να μεταβεί στο νησί, όπου: «οι εκεί Έλληνες ει και λόγω μη ελεύθεροι, έζων υπό θεσμούς έργω ελευθέρων πολιτών αξίους».[308]

Για την απαξίωση του Γενναδίου στην Ελλάδα, σε αντίθεση με την αναγνώριση και τις τιμές που αυτός λάμβανε από το εξωτερικό, η *Ακρόπολις* υπογράμμιζε σχετικά:

[306] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 47-48.
[307] Στο ίδιο, σ. 48.
[308] Στο ίδιο, σ. 48-49.

Οι μεν Άγγλοι τον καλούν εις την Κύπρον, όπου του αναθέτουν την μεγίστην γεωπονικήν εντολήν· οι δε Γάλλοι του απονέμουν την πρώτην εις Έλληνα επιστήμονα γεωπόνον τιμήν. Ημείς δε, διά μεν του κ. Μπουφίδου Υπουργού τον αναγκάζομεν, μη υποκύπτοντα εις το ρουσφέτιον, να παραιτηθή· επί δε των ημερών του κ. Δηλιγιάννη στρατευομένη δημοσιογραφία απαιτεί να εξορισθή… Φωνάζομεν, κράζομεν, σχιζόμεθα εκάστοτε ότι πάσχομεν λειψανδρίαν πολιτικήν, στείρωσιν επιστημονικήν, ερημίαν καθήκοντος, παρακμήν τιμίων υπαλλήλων· αλλά το πράγμα είναι φυσικόν. Ως έχει ο πολιτικός μας βίος, άσπονδος πόλεμος έχει κηρυχθή κατά πάσης αρετής, κατά πάσης ικανότητος. Το κράτος του διεφθαρμένου κοινοβουλευτισμού δεν ενθαρρύνει την πρωτοβουλίαν, δεν θέλει ανεξαρτησίαν χαρακτήρος, δεν υποφέρει την εκπλήρωσιν του καθήκοντος.[309]

[309] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 49.

Κεφάλαιο 5. Η πρόσκληση των Βρετανών προς τον Γεννάδιο

Η αγγλική κυβέρνηση προσπάθησε επανειλημμένως μέσω του πρεσβευτή της στην Αθήνα να προσεγγίσει και να πείσει τον Γεννάδιο να αναλάβει ως Διευθυντής της Γεωργίας στην Κύπρο. Όμως, ο Γεννάδιος, παρά τις πιέσεις που δεχόταν, δεν επιθυμούσε να φύγει εκτός Αθηνών για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι ενδοιασμοί του Γενναδίου εστίαζαν κυρίως σε οικογενειακούς λόγους. Μετά τον θάνατο της συζύγου του, είχε την αποκλειστική ευθύνη για την ανατροφή και εκπαίδευση των θυγατέρων του, οι οποίες πολλές φορές στερούνταν την παρουσία του λόγω των πολλών περιοδειών του στην επαρχία για την επίλυση γεωργικών προβλημάτων. Επομένως, η μετεγκατάστασή τους στην Κύπρο ίσως δημιουργούσε πρόσθετα προβλήματα. Τελικά, δέχθηκε να μεταβεί στην Κύπρο για ολιγόμηνη παραμονή τριών ή τεσσάρων μηνών, ώστε να μελετήσει τις ανάγκες της γεωργίας και να υποδείξει τον τρόπο και τα μέσα για τη βελτίωση της γεωργικής κατάστασης στο νησί.[310]

Ήδη από τις αρχές του 1895 οι συζητήσεις για τα προβλήματα των Γεωργικών Σχολών συνεχίζονταν στην Αθήνα. Τότε, έγινε γνωστή η πρόσκληση της βρετανικής διοίκησης της Κύπρου προς τον Παναγιώτη Γεννάδιο. Το γεγονός αυτό έγινε γνωστό ταυτόχρονα στο Λονδίνο, στην Αθήνα και στη Λευκωσία.[311] Οι *Times* του Λονδίνου στις 11 Φεβρουαρίου 1895 ανέφεραν ότι ο νεότερος αδελφός του Ιωάννη Γενναδίου, τέως Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο, ο οποίος διετέλεσε για πολλά χρόνια Διευθυντής της Γεωργίας στην Ελλάδα, προσκλήθηκε από την κυβέρνηση της Κύπρου για να παραμείνει για κάποιο χρονικό διάστημα στο νησί ως γεωργικός σύμβουλος.[312] Την πληροφορία αυτή μετέδωσαν και άλλες εφημερίδες του Λονδίνου.[313]

---

[310] Για τις κρούσεις των Βρετανών προς τον Γεννάδιο αναφέρονταν μεταξύ άλλων «[…] Ο κ. Γεννάδιος εκλήθη προ καιρού και παρεκλήθει παρά του ενταύθα πρέσβεως της Αγγλίας όπως συγκατατεθή και μείνη διαρκώς εν Κύπρω, όπως διευθύνη τα της γεωργίας του τόπου τούτου. Ο κ. Γεννάδιος όμως δεν ηθέλησε ν' απομακρυνθεί διαρκώς των Αθηνών και του πατρικού εδάφους εν γένει και εδέχθη μόνον να μεταβή εις Κύπρον διά τρεις ή τέσσαρας μήνας, όπως γνωρίση τας ανάγκας της γεωργικής ταύτης νήσου και υποδείξη τα μέσα της βελτιώσεως της καλλιέργειάς της […]», βλ. «Πρόσκλησις εις Κύπρον του κ. Γενναδίου. Η γεωργία της νήσου και η αγγλική κυβέρνησις», *Αλήθεια*, Λεμεσός 15/27 Φεβρουαρίου 1895.

[311] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 39.

[312] «Mr. P. Gennadius younger brother of M. J. Gennadius, late Greek Minister in London who was for many years director of Agriculture in Greece, has been invited by the Government of Cyprus as Agricultural Advisor to the island for a period», βλ. «Miscellaneous», *Times*, Λονδίνο 11 Φεβρουαρίου 1895.

[313] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 39-40.

Στην Αθήνα η εφημερίδα *Ακρόπολις* ήδη από τις 17 Ιανουαρίου ανακοίνωσε την επίσημη πρόσκληση της αγγλικής κυβέρνησης και της αρμοστείας της Κύπρου, για να μεταβεί στο νησί «αντί αδροτάτης αμοιβής, χιλίων φράγκων περίπου κατά μήνα», ώστε να οργανώσει τα θέματα της γεωργίας του νησιού και να εμψυχώσει με την εμπειρία και τις υποδείξεις του τις γεωργικές εργασίες των Ελλήνων της Κύπρου.[314]

Η πρόσκληση του Γενναδίου στην Κύπρο είχε προκαλέσει μεγάλο ενθουσιασμό στον γεωργικό πληθυσμό της Κύπρου πριν ακόμη αυτός αποδεχθεί την πρόσκληση. Το *Νέον Έθνος* Λάρνακας έγραφε ότι η πρόσκληση του Γενναδίου «ηκούσθη υπό των Κυπρίων μετ' ανυποκρίτου χαράς· διότι ούτος θα δυνηθή διά των γνώσεών του να μεταβάλη τους όρους της γης, και ν' αποδώση εις τους Κυπρίους ό,τι εστέρησαν αυτούς τόσοι και τόσοι χρόνοι».[315]

5.1. Η εξασφάλιση των υπηρεσιών του Γενναδίου για την αξιολόγηση της κατάστασης της γεωργίας στο νησί

Ο Αρμοστής Walter Joseph Sendall[316] (1832-1904) στην ομιλία του ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 8 Μαρτίου του 1895 εξέφρασε αρχικά την ικανοποίησή του για την άφθονη συγκομιδή του προηγούμενου έτους. Ειδικότερα, ανέφερε ότι η εσοδεία των δημητριακών και ιδιαίτερα του σίτου ήταν εξαιρετική τόσο σε ποσότητα όσο και σε ποιότητα, του βάμβακα και των χαρουπιών ήταν καλή και μόνο των ελιών ήταν μέτρια. Θεωρούσε, ακόμη, τις πλουσιοπάροχες βροχές του τελευταίου μήνα ως ευεργετικές για την τρέχουσα συγκομιδή.[317]

Επιπρόσθετα, τόνισε το γεγονός ότι οι χαμηλές τιμές που επικρατούσαν σε όλα τα είδη των προϊόντων μείωσαν σε μεγάλο βαθμό τα εισοδήματα των γεωργών, επηρεάζοντας παράλληλα τις δημόσιες προσόδους, οι οποίες εξαρτώνταν σε μεγάλο

---

[314] Οι Βρετανοί είχαν προσεγγίσει τον Γεννάδιο ήδη από το 1893, βολιδοσκοπώντας τις προθέσεις του, για να αναλάβει ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας στο νησί, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/2147/1893, *Mr. Gennadius visit,* 5 September 1893· «Πρόσκλησις εις Κύπρον του κ. Γενναδίου. Η γεωργία της νήσου και η αγγλική κυβέρνησις», *Ακρόπολις*, Αθήνα 17 Ιανουαρίου 1895· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 40.

[315] «Ανάγκη προσκλήσεως γεωπόνου», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 17/29 Δεκεμβρίου 1894· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 40-41.

[316] Ο Walter Joseph Sendall υπηρέτησε ως Αρμοστής στην Κύπρο από τις 5 Απριλίου 1892 μέχρι τις 23 Απριλίου 1898.

[317] "Speech of his excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 6th day of March, 1895", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1895*, αρ. 462, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαρτίου 1895, σ. 2681-2682· «Λόγος Μ. Αρμοστού», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1895.

βαθμό από τις τιμές των εξαγομένων προϊόντων. Η κατάσταση αυτή σε συνδυασμό με την παγκόσμια πτώση των τιμών οδήγησε σε εξαιρετικά δυσμενή θέση τους αγρότες και τους οινοπαραγωγούς του νησιού, προς τους οποίους ο Αρμοστής εξέφρασε την ειλικρινή συμπάθειά του.[318]

Η εκτίμηση και η εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο του Γενναδίου και τις επιστημονικές του γνώσεις εκφράστηκαν θερμά από τον Αρμοστή Walter Joseph Sendall, ο οποίος απευθυνόμενος προς το Νομοθετικό Συμβούλιο, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «Εξησφάλισα, εγκρίσει της Βρετανικής Κυβερνήσεως, την απόκτησιν των υπηρεσιών του κ. Γενναδίου, όστις τυγχάνει ανεγνωρισμένη αυθεντικότης ως πρακτικός πραγματογνώμων εν παντί ό,τι αφορά την καλλιέργειαν και την χρήσιν πάντων των εν Κύπρω παραγομένων προϊόντων». Ενημέρωσε επίσης το Συμβούλιο ότι η άφιξη του Γενναδίου αναμενόταν τον τρέχοντα μήνα. Παρά το γεγονός ότι η παραμονή του Γενναδίου στην Κύπρο θα ήταν σύντομη, ο Αρμοστής ευελπιστούσε ότι θα ωφελούσε σε μεγάλο βαθμό τους γεωργούς, οι οποίοι βρίσκονταν σε τραγική θέση.[319]

Τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για την πρόσκληση του Παναγιώτη Γενναδίου, του οποίου η εμπειρία και οι επιστημονικές γνώσεις θα ήταν επωφελείς για τη γεωργία της Κύπρου, αλλά ζήτησαν τη μόνιμη εξασφάλιση των υπηρεσιών του. Ειδικότερα, το Συμβούλιο θεωρούσε ότι η σύντομη παρουσία του Γενναδίου στο νησί, παρά τα οφέλη που θα είχε, δεν θα μπορούσε να ήταν μακροπρόθεσμα παραγωγική για τους γεωργούς. Επιπρόσθετα, εξέφρασαν τη

[318] "Speech of his excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 6th day of March, 1895", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1895*, αρ. 462, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαρτίου 1895, σ. 2681-2682· «Λόγος Μ. Αρμοστού», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1895.

[319] Η πρόσκληση των Βρετανών προς τον Γεννάδιο, για να αξιολογήσει τη γεωργία της Κύπρου, ήταν ήδη γνωστή στον κυπριακό τύπο από τα τέλη του 1894, όπως καταγράφεται στην εφημερίδα *Αλήθεια*: «Ο εν Αθήναις διαπρεπής γεωπόνος κ. Γεννάδιος αφικνείται, ως πληροφορούμεθα, ενταύθα την προσεχή άνοιξιν όπως παράσχη τα πολύτιμα φώτα του εις την καθ' ημάς γεωργίαν. Περιττόν να είπωμεν πόσης ωφελείας πρόξενος εις τον τόπον θ' αποβή η ενταύθα παρουσία του», βλ. «Διάφορα», *Αλήθεια*, Λεμεσός 30 Δεκεμβρίου 1894/11 Ιανουαρίου 1895· "Speech of his excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 6th day of March, 1895", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1895*, αρ. 462, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαρτίου 1895, σ. 2681-2682· «Λόγος Μ. Αρμοστού», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1895· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 41· Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερον*, τόμ. Β΄, Φιλοκαλία, Λάρνακα 1911, σ. 822.

λύπη τους για το γεγονός ότι η αμοιβή του Γενναδίου θα επιβάρυνε αποκλειστικά το ταμείο που δημιουργήθηκε από την επιβολή του ακριδικού φόρου.[320]

Ειδικότερα, οι βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου, στην αντιφώνησή τους στον λόγο του Αρμοστή, ανέφεραν ότι το Συμβούλιο:

> […] *ευχαριστεί την Υ. Ε. διά την μετάκλησιν του κ. Γενναδίου, αι γεωργικαί του οποίο γνώσεις και η πείρα δεν δύνανται η να ευεργετήσωσι την χώραν. Το Συμβούλιον εν τούτοις φοβείται, ότι το περιωρισμένον της διαμονής του εν τη νήσω δεν θα δυνηθή ν' αποδώση τα προσδοκώμεν' αποτελέσματα, και συνεπώς θα εχαιρέτιζε μετά μείζονος ευχαριστήσεως την αναγγελίαν, ότι αι υπηρεσίαι του διακεκριμένου τούτου ειδήμονος ησφαλίσθησαν διαρκώς· είναι ωσαύτως λυπηρόν, διότι απεφασίσθη να επιβαρύνη το ακριδικόν ταμείον πάσα η του κ. Γενναδίου αμοιβή* […].[321]

[320] Ουσιαστικά, τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου θεωρούσαν ότι οι Βρετανοί δεν εστίαζαν στην επίλυση των σοβαρών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η γεωργία στο νησί, αλλά προχωρούσαν στη λήψη ημιμέτρων που δεν θα είχαν τα ποθούμενα αποτελέσματα. Οι βουλευτές τόνιζαν εμφατικά ότι η μετάκληση του Γενναδίου στην Κύπρο από τον αρμοστή και το αποικιακό καθεστώς ήταν μια πράξη προς την ορθή κατεύθυνση, αφού η γεωργία και ο αγροτικός πληθυσμός του νησιού αντιμετώπιζε χρόνια προβλήματα που έχριζαν άμεσων, λειτουργικών και αποτελεσματικών λύσεων. Τις λύσεις αυτές θα μπορούσε να τις δώσει ο Γεννάδιος, λόγω των ακαδημαϊκών γνώσεων και της μεγάλης εμπειρίας του στα γεωργικά θέματα, όμως η βραχεία παραμονή του στο νησί δεν θα μπορούσε να βοηθήσει προς τον σκοπό αυτό. Συνεπώς, καλούσαν τον αρμοστή να προσφέρει μόνιμη θέση στον Γεννάδιο, ώστε η γεωργία του τόπου να μπει στα ορθά πλαίσια ανάπτυξης προς όφελος του σκληρά δοκιμαζόμενου αγροτικού πληθυσμού, βλ. «Νομοθετικόν Συμβούλιον (Συνεδρίασις 2 της 27/11 Μαρτίου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 3/15 Μαρτίου 1895· "Address of the Legislative Council in reply to the Speech of his High Excellency the High Commissioner at the opening of the Session on the 6th March 1895", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1895*, αρ. 462, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαρτίου 1895, σ. 2682-2683· «Λόγος Μ. Αρμοστού», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1895.

[321] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 41· "Address of the Legislative Council in reply to the Speech of his High Excellency the High Commissioner at the opening of the Session on the 6th March 1895", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1895*, αρ. 462, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαρτίου 1895, σ. 2682-2683· ο τύπος, σχολιάζοντας τις ενέργειες του Αρμοστή Sendall για τη μετάκληση του Γενναδίου, αναφέρει, μεταξύ άλλων: «Ο Σένταλ ομολογεί ανεπιφυλάκτως πλέον, ότι η οικονομική αθλιότης των νησιωτών εκίνησεν αυτού τον οίκτον. Ποίον δ' ως κυβερνήτης παρουσιάζει μέτρον κουφισμού του δεινώς κατατρυχομένου λαού, μέτρον άρσεως των αιτιών της κακοδαιμονίας αυτού; Την προσωρινήν μετάκλησιν ενός γεωπόνου, δαπάναις και τούτο του λαϊκού ακριδικού ταμείου, προς τον σκοπόν του να δώση, ως και ο Μουλλιεφέρ, συμβουλάς, και είτα ν' απέλθη… Ήτο δ' ορθόν και δίκαιον να επιβαρυνθώσιν εν μέρει έστω και αι δημόσιαι πρόσοδοι εκ της μετακλήσεως ταύτης, ουχί πλέον εξ αισθηματικών λόγων πατρικής Κυβερνήσεως, διότι τοιαύται τρυφερότητες εισίν άγνωστοι τη αγγλική διοικήσει, αλλ' απλώς διότι, αν εκ των συμβουλών του Γενναδίου επρόκειτο να ωφεληθή ο καλλιεργητής, θα είχον κατ' ανάγκην την ανάλογον αυτών ωφέλειαν και αι δημόσιαι πρόσοδοι…», βλ. Ζαννέτος, ό.π., σ. 825, 828· «Από το ακριδικόν ταμείον», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Μαρτίου 1895.

Στην ψηφοφορία που ακολούθησε, η πρόσκληση του Γενναδίου υπερψηφίστηκε από τους βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου.[322]

Η πρόσκληση αντιμετωπίστηκε θετικά από τους Έλληνες βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου, τον αγροτικό πληθυσμό, καθώς και από τον κυπριακό τύπο, λόγω αφενός της επιστημονικής κατάρτισης, της τεχνογνωσίας και της μεγάλης εμπειρίας του Γενναδίου και αφετέρου της γλώσσας και της εθνικότητάς του, στοιχεία τα οποία θεωρούνταν ιδιαίτερα σημαντικά για την επικοινωνία και επαφή με τον αγροτικό πληθυσμό.[323] Χαρακτηριστικό ήταν άρθρο της *Φωνής της Κύπρου*, όπου αναφερόταν, μεταξύ άλλων:

> *Μετ' ενθουσιασμού χαιρετίζομεν και ημείς την πρόσκλησιν του κ. Γενναδίου, τούτο μεν διά την άμεσον χρείαν ενός τοιούτου ανδρός, τούτο δε διά την ταυτότητα της γλώσσης και εθνικότητος αυτού προς τα των γεωργικών πληθυσμών της νήσου. Την ταυτότητα της γλώσσης και εθνικότητος του κ. Γενναδίου χαιρετίζομεν ως αίσιον οιωνόν, διότι ούτω, πρώτο, αμεσώτερον αυτός θέλει αφθή των αναγκών και ελλείψεων των γεωργών και διότι, δεύτερον, μετά πατρικού ενδιαφέροντος θέλει εργασθή προς ίασιν των εκασταχού γυμνοτήτων και ασθενειών αυτών. Καθό Έλλην, αδύνατον να μην αισθανθή άλγος εις την καρδίαν επί τη οικτροτάτη θέσει χιλιάδων ομαιμόνων αδελφών, τέκνων πάντων της μεγάλης μητρός Ελλάδος.*[324]

[322] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 41.

[323] Αντίθετα, ο τύπος αντιμετώπισε αρνητικά τα αποτελέσματα της πρόσκλησης του Mouillefert, αφού λόγω της γλώσσας και της καταγωγής του δεν μπόρεσε να επικοινωνήσει με τους αγρότες και να τους μεταφέρει επαρκώς τις εισηγήσεις του για την επίλυση των σοβαρών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Χαρακτηριστικά αναφέρεται «Ο ευγενής εκείνος Γαλάτης έγνω μόνον φεύγων εκ της νήσου να προσάψη παντοίας τοις Κυπρίοις κατηγορίας και μομφάς, χωρίς τινα λυσιτελή θεραπείαν και δυναμένην να επενέγκη ωφέλειαν να υποδείξη. Διότι ο κ. Μουλιεφέρ ήλθεν εις Κύπρον ουχί διά να ωφελήση ίσως, ουχί διά να εργασθή, αλλ' απλώς να περιηγηθή αυτήν, δίκην ρέπορτερ, και να δημοσιεύση είτα εν τω ξένω τύπω τας περί Κύπρου και Κυπρίων εντυπώσεις του, εις την αδύνατον ράχιν των οποίων εφόρτωσεν ουχί μόνον τα υβρεολόγιά του, αλλά και ικανάς εκατοντάδας λιρών, διατεθείσας χάριν της περιηγήσεώς του ταύτης. Το χάσμα, όπερ αυτός τε ο Μουλιεφέρ και η μεταξύ αυτού και των γεωργικών της νήσου τάξεων απόστασις, και ένεκα της γλώσσης και ένεκα της υψηλής βαθμίδος, εφ' ης ούτος ίστατο, ώρυξιν, ήτο μέγα. Ώστε, ως εξ αυτών των πραγμάτων απεδείχθη, η πρόσκλησίς του απέβη άγονος. Δύο έτη διέρρευσαν έκτοτε και αι πληγαί των χωρικών μας ηνοίγοντο βαθύτερον, απέσταζον ρυακηδόν πύον», βλ. «Η πρόσκλησις του κ. Γενναδίου. Η γνώμη ημών», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Μαρτίου 1895.

[324] «Η πρόσκλησις του κ. Γενναδίου. Η γνώμη ημών», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Μαρτίου 1895.

Ιδιαίτερα επικριτικός ήταν ο Τύπος για τα ζητήματα που ήγειρε ο Αρμοστής σχετικά με τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζε η γεωργία και ο αγροτικός πληθυσμός της Κύπρου. Αμφισβητήθηκε αρχικά η βεβαιότητα του Αρμοστή ότι η τρέχουσα συγκομιδή θα ήταν ευνοϊκή, αφού σε όλο το νησί οι αγρότες παραπονιούνταν για τις καλλιέργειές τους και θεωρούσαν ότι, εάν δεν έπεφταν άμεσα άφθονες βροχές, τα σπαρτά του νησιού θα ήταν πλήρως κατεστραμμένα.[325]

Αμφισβητήθηκε εμμέσως και η ειλικρίνεια των αισθημάτων συμπάθειας που εξέφρασε ο Αρμοστής για τη δεινή θέση των γεωργών του νησιού, αφού το βρετανικό καθεστώς συνέχιζε να εκδίδει εντάλματα κατά της κινητής και ακίνητης περιουσίας των γεωργών, μη εξαιρουμένων ακόμη και των οικιών τους, για καθυστερημένους φόρους προς το αποικιοκρατικό καθεστώς. Εφόσον ο Αρμοστής γνώριζε την κατάσταση στην οποία περιέπεσαν οι γεωργοί λόγω της πτώσης των τιμών, δεν ήταν δυνατό να ασκείται τόσο μεγάλη πίεση και να απαιτείται άμεση πληρωμή των φόρων, ιδιαίτερα από τον αγροτικό πληθυσμό που αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα επιβίωσης, αφού δεν είχε εισοδήματα λόγω του ότι τα προϊόντα τους παρέμεναν αδιάθετα.[326]

Πέραν των Ελλήνων της Κύπρου, θερμά υποδέχθηκαν την είδηση της επίσκεψης του Γενναδίου στο νησί και οι Βρετανοί, μεταξύ αυτών και ο Άγγλος Διοικητής της Λεμεσού, ο οποίος ανέφερε μεταξύ άλλων:

> *Υπάρχει μεταξύ των αγροτών όλων των χωρίων η ελπίς ότι η επίσκεψις του Π. Γενναδίου, του τόσον διακεκριμένου επιστήμονος με την ευρυτάτην του πείραν και τας πρακτικάς του γνώσεις, σημαντικώτατα θα συμβάλη διά την βελτίωσιν της γεωργίας και γενικά του τόπου.*[327]

Το γεγονός ότι ένας ανώτερος Βρετανός κυβερνητικός αξιωματούχος εκφραζόταν με τόσο θερμά λόγια για έναν Έλληνα επιστήμονα αποδείκνυε τη μεγάλη φήμη, που ο Γεννάδιος έχαιρε, όχι μόνο ως επιστήμονας, αλλά και ως ένας πρακτικός και έμπειρος άνθρωπος, ο οποίος είχε θέσει ως στόχο της ζωής του την επιμόρφωση και διαφώτιση του αγροτικού πληθυσμού για τα αγροτικά θέματα και ως εκ τούτου την σταδιακή βελτίωση της επαγγελματικής και κοινωνικής του θέσης, καθώς και την

[325] «Λόγος Μ. Αρμοστού», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1895.
[326] Στο ίδιο.
[327] Πανάρετος, ό.π., σ. 5.

αναβάθμιση του βιοτικού του επιπέδου.[328] Ασφαλώς αυτό δεν ήταν καθόλου εύκολο, λαμβάνοντας υπόψη και τις ιδιάζουσες συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί και την απελπιστική κατάσταση που βίωνε η απόλυτη πλειοψηφία των αγροτών.

5.2. Η κάθοδος του Γενναδίου στο νησί και η *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*

Ο Γεννάδιος αναχώρησε από την Αθήνα για την Κύπρο στις 8 Μαρτίου 1895. Την αναχώρησή του σχολίαζε η *Ακρόπολις*, αναφέροντας μεταξύ άλλων: «Και ούτω, εκείνον τον οποίον ηνάγκασε να παραιτηθή ο κ. Χ. Τρικούπης, παρεκάλεσε και προσκάλεσεν η φωτισμένη Αγγλική διοίκησις της Κύπρου, ενώ ηδύνατο πολύ καλά να μετακαλέση Άγγλον γεωπόνον».[329] Όταν αφίχθηκε στην Κύπρο ο Γεννάδιος έγινε δεκτός «μετά θερμοτάτων ενδείξεων τιμής και υπολήψεως», ενώ αυθημερόν τον προσκάλεσε σε γεύμα ο Αρμοστής Sendall.[330]

Όταν τον Μάρτιο του 1895 ο Παναγιώτης Γεννάδιος έφθανε στην Κύπρο για πρώτη φορά, διαπίστωνε ότι το νησί παρέμενε κατ' εξοχήν γεωργικό, λόγω της γεωγραφικής του θέσης, αλλά και του χαρακτήρα των κατοίκων του. Ως επί το πλείστον οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν στο όριο της φτώχειας και μέσω της γεωργίας, που αποτελούσε τη βασική τους ενασχόληση, προσπαθούσαν να επιβιώσουν αυτοί και οι οικογένειές τους.

Στην Κύπρο ο Γεννάδιος παρέμεινε για τρεις περίπου μήνες, εξετάζοντας σε βάθος τις γεωργικές ανάγκες. Το νησί «περιήλθε από άκρου εις άκρον, ερευνών, μελετών και κρίνων τον τε τόπον και τους αγροτικούς πληθυσμούς». Ολοκληρώνοντας τη μελέτη και έρευνα της γεωργικής κατάστασης της Κύπρου συνέταξε μια πλήρως εμπεριστατωμένη τριμερή έκθεση. Η έκθεση στην ελληνική γλώσσα εκδόθηκε στην Αθήνα, ενώ η μεταφρασθείσα στην αγγλική γλώσσα εκτυπώθηκε στην Κύπρο. Η βρετανική αρμοστεία θεώρησε την έκθεση του Γενναδίου «έργον κλασικόν και έθετο ως θεμέλιον πάσης της εν τη νήσω γεωργικής διοικήσεως».[331]

---

[328] Πανάρετος, ό.π., σ. 5.
[329] «Αθήναι 7 Μαρτίου», *Ακρόπολις*, Αθήνα 8 Μαρτίου 1895.
[330] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 42.
[331] Για την Έκθεσιν περί της εν Κύπρω γεωργίας, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/1334/1896, *Mr. Gennadius Report on Agriculture in Cyprus*, 10 June 1896· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 42.

Η *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, την οποία συνέταξε και υπέβαλε ο Γεννάδιος προς τις Βρετανικές αρχές του νησιού στις 16/28 Μαΐου 1895 αποτελούσε μια εμπεριστατωμένη μελέτη των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η γεωργία στο νησί. Παράλληλα, σε αυτήν περιέχονταν πρακτικές κυρίως εισηγήσεις του Γενναδίου για τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά τα προβλήματα, ώστε η γεωργία να αποκτήσει γερά θεμέλια και να βαδίζει σταθερά προς την ανάπτυξη.

Η έκθεση αποτελείτο από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος ο Γεννάδιος επικεντρωνόταν στα τέσσερα κυριότερα γεωργικά προϊόντα του νησιού και στα προβλήματα που προέκυψαν, λόγω της υποτίμησης των προϊόντων αυτών στις παγκόσμιες αγορές και η οποία προκάλεσε μεγάλη κρίση στον τόπο. Ακολούθως, στο δεύτερο μέρος ο Γεννάδιος εισηγείτο τρόπους με τους οποίους μπορούσε να βελτιωθεί η καλλιέργεια δευτερευόντων, όπως τα κατέτασσε, προϊόντων της Κύπρου, ενώ παράλληλα εισηγείτο την εισαγωγή νέων προϊόντων. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της έκθεσης επικεντρωνόταν στη μόρφωση του αγροτικού πληθυσμού στα γεωργικά θέματα, ενώ παρουσίαζε και τις ασθένειες των φυτών, τις οποίες εντόπισε κατά την τρίμηνη παρουσία και περιοδεία του σε όλο το νησί.

5.2.1. Το πρώτο μέρος της Έκθεσης

Η Κύπρος από την αρχαιότητα είχε τη φήμη εύφορης χώρας με κατοίκους που ευημερούσαν και ονομάστηκε για τον λόγο αυτό *Μακαρία*. Όμως τόσο οι κάτοικοί της όσο και οι ξένοι κατακτητές κατέστρεψαν τα εκτεταμένα και πλούσια δάση της, μεταμορφώνοντας την Κύπρο σε ένα ξερό νησί με πολλές ελλείψεις. Διαπίστωση του Γενναδίου κατά την πρώτη επίσκεψή του στο νησί το 1895 ήταν ότι η Κύπρος παρέμενε εύφορη χώρα, αλλά αποκλειστικά γεωργική. Όμως δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *Μακαρία*, αφού η παγκόσμια υποτίμηση των γεωργικών προϊόντων οδήγησε τον πληθυσμό σε μεγάλη ανέχεια.[332]

Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων της Κύπρου περιορίζονταν σε πολύ μικρές ποσότητες υφασμάτων και λίγων προϊόντων αγγειοπλαστικής. Ταυτόχρονα, εισήγαγε πολλές ποσότητες από τα δύο αυτά ήδη. Επιπρόσθετα, παρέμενε

[332] Panagiotis Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, Government Printing Office, Nicosia 1903, σ. 3· William Haynes-Smith, *Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903*, Darling & Son Ltd, Λονδίνο 1903, σ. 10· Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, Μέρος Α΄, Τυπογραφείο των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1895, σ. 1.

ανεκμετάλλευτος ο ορυκτός πλούτος του νησιού, καθώς και τα θαλάσσια προϊόντα του. Την ίδια στιγμή στερείτο σχεδόν παντελώς σημαντικών τομέων, όπως του διαμετακομιστικού εμπορίου, της ναυτιλίας και των άδηλων πόρων. Κατά συνέπεια, όλοι οι κάτοικοι της Κύπρου αστοί και αγροτικός πληθυσμός εξαρτώνταν άμεσα ή έμμεσα από τη γεωργία.[333]

Τα κύρια προϊόντα της Κύπρου ήταν αυτά της *αμπελουργίας*, των *δημητριακών* καρπών, των *κερατίων* (*χαρουπιών*) και της *σηροτροφίας*. Παρά την υποτίμηση των τελευταίων χρόνων, τα τέσσερα αυτά προϊόντα εξακολουθούσαν να καταλαμβάνουν τα τρία τέταρτα του συνολικού εξαγωγικού εμπορίου της Κύπρου. Ειδικότερα, το 1893 επί συνόλου εξαγωγών ύψους 276.000 λιρών στερλινών τα τέσσερα αυτά είδη αντιπροσώπευαν τις 206.000 λίρες. Αντίστοιχα το 1894 οι συνολικές εξαγωγές ανήλθαν στις 257.000 λίρες με τα τέσσερα προϊόντα να αντιπροσωπεύουν τις 184.000 λίρες.[334]

Βάσει των παραπάνω ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να δοθεί έμφαση πρώτιστα στην *άμπελο*, την *κερατέα*, τη *σηροτροφία* και τα *δημητριακά*, χωρίς όμως σε καμία περίπτωση να παραμελούνται τα υπόλοιπα προϊόντα της Κύπρου. Η εστίαση στα τέσσερα προϊόντα επιβαλλόταν αφενός γιατί τα πλείστα κεφάλαια της Κύπρου απασχολούνταν στους τομείς αυτούς και αποτελούσαν τη βάση του παραγωγικού πλούτου του νησιού, και αφετέρου γιατί η πλειονότητα του αγροτικού πληθυσμού της χώρας ήταν εξοικειωμένη και με μεγάλη εμπειρία στην καλλιέργεια των προϊόντων.[335]

5.2.1.1. Αμπελουργία

Το πρόβλημα της *φυλλοξήρας*

[333] Ιδιαίτερη μέριμνα επέδειξε ο Γεννάδιος στην ανάπτυξη της αγγειοπλαστικής και την ενασχόληση περισσοτέρων αγροτών στον τομέα αυτό. Έτσι, στο πλαίσιο αυτό, μεταξύ άλλων, μεγάλη ακμή παρουσίασε η αγγειοπλαστική στον Κόρνο και σε άλλες περιοχές του νησιού, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Α΄, σ. 1.

[334] Για την υποτίμηση των γεωργικών προϊόντων, βλ. «Τα αίτια της υποτιμήσεως των γεωργικών προϊόντων», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 28 Απριλίου/10 Μαΐου 1895· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 3· *Cyprus Blue Book for the year 1893-94*, Government Printing Office, Λευκωσία 1894, σ. 306-307· *Cyprus Blue Book for the year 1894-95*, Government Printing Office, Λευκωσία 1895, σ. 310-311.

[335] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 3.

Σημαντικό πρόβλημα στην αμπελουργία[336] αποτέλεσε η νόσος της *φυλλοξήρας*, που έπληξε πολλές χώρες στην Ευρώπη. Το σοβαρότερο ίσως πλήγμα δέχθηκε η Γαλλία, η οποία αποτελούσε τη χώρα με τη μεγαλύτερη παραγωγή και κατανάλωση οίνου. Η μέση ετήσια οινοπαραγωγή στη Γαλλία πριν την εισβολή της *φυλλοξήρας* στους αμπελώνες της χώρας έφθανε περίπου στα 50.000.000 εκατόλιτρα, από τα οποία μόνο τα 3-4 εκατομμύρια προορίζονταν για εξαγωγές, ενώ τα υπόλοιπα προορίζονταν για εγχώρια κατανάλωση. Η οινοπαραγωγή της Γαλλίας άρχισε να μειώνεται σημαντικά από την εισβολή της *φυλλοξήρας* και ειδικότερα από το 1879 κι εντεύθεν, φθάνοντας τα 25 περίπου εκατομμύρια εκατόλιτρα. Συνεπώς, η Γαλλία υποχρεώθηκε να προχωρήσει σε μεγάλες εισαγωγές οίνων από άλλες χώρες, καταβάλλοντας μεγάλες δαπάνες ώστε να καλύψει την εγχώρια κατανάλωση. Οι παραμεσόγειες αμπελοφόρες χώρες άρχισαν τότε να επεκτείνουν τους αμπελώνες τους ώστε να καλύψουν τη ζήτηση οίνων από τη Γαλλία.[337]

Παράλληλα, η αυξημένη ζήτηση των οίνων ενθάρρυνε και ώθησε ακόμη και τους αμπελοκαλλιεργητές στην ίδια τη Γαλλία να επεκτείνουν τους αμπελώνες τους. Έτσι, δημιούργησαν νέους αμπελώνες, ειδικά σε αμμώδεις γαίες, όπου δεν μπορούσε να αναπτυχθεί η *φυλλοξήρα*. Επιπλέον, οι εκάστοτε γαλλικές κυβερνήσεις έλαβαν δραστικά μέτρα για την καταπολέμηση της *φυλλοξήρας*, ενώ σημαντική συμβολή στον τομέα αυτό είχαν οι σχετικές έρευνες διακεκριμένων επιστημόνων. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης αμερικανικοί άμπελοι, οι οποίοι ήταν ανθεκτικοί στις προσβολές της *φυλλοξήρας*. Σταδιακά, άρχισε η ανασύσταση των αμπελώνων που καταστράφηκαν, ενώ δημιουργήθηκαν και νέοι αμπελώνες.[338]

Η ανασύσταση και επέκταση των αμπελώνων στη Γαλλία οδήγησε βαθμιαία στην αύξηση της οινοπαραγωγής και ως εκ τούτου δημιουργήθηκε ανάγκη να αποκλειστεί η εισαγωγή ξένων οίνων και σταφίδων. Έτσι, προκλήθηκε μεγάλη αμπελουργική κρίση στις χώρες, οι οποίες βάσιζαν τις εξαγωγές τους στη ζήτηση οίνων από τη Γαλλία.[339] Την κατάσταση αυτή προέβλεψε με άρθρα του ο Παναγιώτης

[336] Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Mouillefert, η άμπελος καλλιεργείτο στην Κύπρο «εξ αμνημονεύτων χρόνων» και τα αμπέλια της Κύπρου έχαιραν καλής φήμης. Οι κυριότερες οινοπαραγωγές περιοχές της Κύπρου ήταν η Λεμεσός, η Λευκωσία, η Λάρνακα, η Πάφος, η Αμμόχωστος και η Κερύνεια, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν περίπου 400 χωριά, από τα οποία τα 47 παρήγαγαν κουμανταρία, βλ. Pierre Mouillefert, «Η Γεωργία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1893.
[337] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί*…., ό.π., σ. 3-4.
[338] Περισσότερα για τη *φυλλοξήρα*, βλ. Γεννάδιος, *Περί φυλλοξήρας της φθοροποιού*, σ. 4.
[339] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί*…, ό.π., σ. 4-5.

Γεννάδιος ήδη από το 1880 στον *Φορολογούμενο* Πατρών. Κατ' επανάληψη στη συνέχεια υπενθύμιζε στους αμπελοκαλλιεργητές τους μεγάλους κινδύνους, που εμπεριείχε η ανεξέλεγκτη επέκταση των αμπελοκαλλιεργειών, που βασιζόταν στη ζήτηση οίνων που προερχόταν από τη Γαλλία.[340]

Η επιθεώρηση των αμπελώνων της Κύπρου από τον Pierre Mouillefert

Η μεγάλη εξάπλωση της *φυλλοξήρας* και η καταστροφή μεγάλων εκτάσεων αμπελώνων στην Ευρώπη θορύβησε τον Αρμοστή Henry Gascoyne Bulwer (1836-1914), ο οποίος στην προσφώνησή του ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου, κατά την έναρξη των εργασιών της νέας περιόδου στις 3 Μαρτίου 1892, ανακοίνωσε την πρόθεσή του να προσκαλέσει στην Κύπρο έναν ξένο ειδικό, ώστε να διαπιστώσει κατά πόσον οι αμπελώνες της Κύπρου ήταν απαλλαγμένοι από τη νόσο της *φυλλοξήρας*.[341]

Σχετικό αίτημα υπέβαλε το αγγλικό υπουργείο Γεωργίας στην κυβέρνηση της Γαλλίας, η οποία έθεσε στη διάθεση της Κύπρου τον Γάλλο καθηγητή της Εθνικής Σχολής του Grignon, Pierre Mouillefert (1846-1903), για να επιθεωρήσει τις κύριες αμπελοφόρες περιοχές και την οινοποιητική βιομηχανία του νησιού. Έτσι, ο καθηγητής επισκέφθηκε την Κύπρο τον Ιούλιο και Αύγουστο του 1892 και εξέτασε τις νόσους που έπλητταν τις καλλιέργειες, καθώς και τις διαδικασίες παραγωγής των κρασιών, υποβάλλοντας σχετική έκθεση προς τον Αρμοστή.[342]

Κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στην Κύπρο, ο Mouillefert, συνοδευόμενος από τον Αρχιγραμματέα Harry Thompson, επιθεώρησε αμπελώνες σχεδόν σε όλο το νησί, όπου εντόπισε και κατέγραψε τις ασθένειες που έπλητταν και κατέστρεφαν τις αμπελοκαλλιέργειες. Στο πλαίσιο αυτό επισκέφθηκε τη Λάρνακα και τους αμπελώνες ενός μεγαλοκτηματία με το όνομα Τζέπης. Εκεί εντόπισε το *ωΐδιο* και τον *άνθρακα*, που κατέστρεφαν συστηματικά τους συγκεκριμένους αμπελώνες. Από τα

[340] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 5.

[341] Ο Henry Gascoyne Bulwer (1836-1914) υπηρέτησε ως Αρμοστής στην Κύπρο από τις 9 Μαρτίου 1886 μέχρι τις 5 Απριλίου 1892· "Speech of His Excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Thursday, the 3rd day of March, 1892", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1892*, No. 365, Government Printing Office, Λευκωσία 14 Μαρτίου 1892, σ. 1943-1944.

[342] Για την κάλυψη των εξόδων της πρόσκλησης του Mouillefert στο νησί, ψηφίστηκε ειδικό επιπρόσθετο κονδύλι στον ετήσιο προϋπολογισμό, βλ. «Νομοθετικόν Συμβούλιον», *Αλήθεια*, Λεμεσός 29 Απριλίου/11 Μαΐου 1893· "Speech of His Excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Thursday, the 1st day of March, 1893", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1893*, No. 401, Government Printing Office, Λευκωσία 17 Μαρτίου 1893, σ. 2169· «Agricultural Reports», *Morning Post*, Λονδίνο 19 Σεπτεμβρίου 1893.

παραγόμενα σταφύλια ο κτηματίας χρησιμοποιούσε ένα μέρος για την παρασκευή σταφίδων.[343]

Ακολούθως, στο χωριό Άγιος Αμβρόσιος συνάντησε σε πολλούς αμπελώνες την *Κοχυλίδα* (*Cochylis*), η οποία κατέστρεφε συστηματικά τις φυτείες για πολλά χρόνια. Ακόμη, η ασθένεια αυτή εντοπίστηκε και στα γύρω χωριά, όπως στην Πάχνα, στην Κυσσούσα και στον Άγιο Θεράποντα. Ο *άνθρακας* προκαλούσε την πλήρη αποξήρανση των *πρέμνων* (*κουζούπων*) μέσα σε περίοδο δύο έως τριών χρόνων. Μεγάλες ζημιές προκαλούσε, επιπλέον, το *ωΐδιο* και το *Septosporium Fuckelli*. Στον Άγιο Αμβρόσιο και στα γύρω χωριά παρασκεύαζαν μελανούς οίνους, οι οποίοι ήταν καλής ποιότητας, νοουμένου ότι παρασκευάζονταν με τις δέουσες διαδικασίες.[344]

Το *ωΐδιον* εντόπισε ο Mouillefert και στο Βουνί, όπου πολλές αμπελοφυτείες είχαν καταστραφεί σχεδόν πλήρως. Εκεί εντόπισε και τον *καδύτα*, τον κοινώς στην Κύπρο *λύκο*, ο οποίος μπορούσε να ελαττώσει σημαντικά την εσοδεία ή να επιφέρει και την πλήρη αποξήρανση των *πρέμνων*. Στη συνέχεια, στο σύμπλεγμα αμπελοφυτειών στα χωριά Ποταμιού, Βάσα και Άρσος εντόπισε το *ωΐδιο* που κατέστρεφε συστηματικά γύρω στο 75% της εσοδείας. Το θετικό στοιχείο ήταν ότι οι αμπελουργοί είχαν θειαφίσει τους αμπελώνες τους το προηγούμενο έτος και τα αποτελέσματα της θειώσεως ήταν πολύ ικανοποιητικά. Παράλληλα, ο *άνθρακας* ήταν κοινός στα χωριά αυτά και κατέστρεφε περίπου το 10% της εσοδείας. Καταστροφές επέφερε και το *Septosporium*, αφού προκαλούσε την πρόωρη πτώση των φύλλων, με αποτέλεσμα οι αμπελοκαλλιεργητές να αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα. Στα τρία αυτά χωριά, και ιδιαίτερα στο Άρσος, παράγονταν οι καλύτεροι μαύροι οίνοι της Κύπρου.[345]

Όπως και στα προηγούμενα χωριά, έτσι και στο Όμοδος ο Mouillefert εντόπισε το *ωΐδιο*, τον *άνθρακα*, τον *καδύτα* και το *Septosporium Fuckelli*, που ήταν πολύ διαδεδομένα σε όλες τις αμπελοφυτείες. Επιπρόσθετα, εντόπισε αμπελώνες που είχαν πληγεί από την *Ερινόζη* (*Erinose*). Όπως διαπίστωσε ο Γάλλος καθηγητής, στο Όμοδος παράγονταν μελανοί οίνοι κατώτερης, όμως, ποιότητας σε σχέση με αυτούς του Άρσους, αφού ήταν κατραμωμένοι, τραχείς (στυφοί) και γυψωμένοι. Σε μια έκταση

[343] Pierre Mouillefert, «Έκθεσις επί των αμπελώνων της Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Ιανουαρίου 1893.
[344] Στο ίδιο.
[345] Στο ίδιο.

περίπου 15 εκταρίων παραγόταν ο μοσχάτος οίνος, ο οποίος έμοιαζε με τους οίνους που παρασκευάζονταν στην ηπειρωτική Γαλλία. Ακόμη, εκεί παρασκευάζονταν πολύ καλοί λευκοί οίνοι από το *ξυνιστέρι*, που μπορούσαν να συγκριθούν με τους παγκοσμίου φήμης οίνους της Μαδέρας στην Πορτογαλία.[346]

Το *ωΐδιο* και ο *άνθρακας* ήταν πολύ κοινές ασθένειες και στο σύμπλεγμα των αμπελοφυτειών Λόφου, Συλίκου, Κοιλάνι και Κουκά. Εκεί εντόπισε το παράσιτο *Coccus*, το οποίο, όμως, δεν προξενούσε αξιόλογες καταστροφές στους αμπελώνες των χωριών αυτών. Επιπρόσθετα, στο Πελένδρι, στο Πέρα Πεδί, στα Μανδριά και στις Πάνω Πλάτρες οι κυριότερες ασθένειες των αμπελοφυτειών ήταν το *ωΐδιον* και το *πουρριδιέ*. Στο Πελένδρι, ειδικότερα, το *ωΐδιο* κατέστρεφε περίπου το 1/3 της ετήσιας εσοδείας.[347]

Αντίθετα, στον Άγιο Μηνά ο Mouillefert εντόπισε πολύ λίγες φυτείες με *ωΐδιο* και *Septosporium Fuckelli*, ενώ, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, η περιοχή διέθετε ωραίους αμπελώνες, που αναπτύσσονταν ικανοποιητικά κάθε χρόνο. Στο Καλό Χωριό και στη Ζωοπηγή δεν εντόπισε καμιά ασθένεια στους αμπελώνες, ενώ με ικανοποίησή του διαπίστωσε ότι εκεί παράγονταν πολύ καλοί μαύροι οίνοι και κουμανταρία.[348]

Ανάλογη ήταν και η διαπίστωση για τα χωριά Άθρακος, Αρακαπάς, Διερώνα και Κάτω Μύλος, όπου δεν διαπίστωσε την παρουσία σοβαρών ασθενειών, εκτός από ελάχιστο *ωΐδιο*. Στα χωριά αυτά παρασκευάζονταν κυρίως κουμανταρία και μέλανοι οίνοι καλής ποιότητας. Αντίστοιχα ήταν και τα αποτελέσματα της εξέτασης των αμπελώνων του χωριού Ορά, όπου δεν εντοπίζονταν ασθένειες, ενώ οι γλυκείς μέλανοι οίνοι και η κουμανταρία θα ήταν καλής ποιότητας, εάν υιοθετούνταν οι ορθές διαδικασίες παρασκευής.[349]

Στην Επταγώνια συνάντησε λίγο *ωΐδιο* στους νεότερους βότρυες, χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις για άλλες σοβαρές ασθένειες. Στο χωριό παρασκευάζονταν κυρίως μαύρα κρασιά. Σε αντίθεση με την Επταγώνια, στη Βαβατσινιά το *ωΐδιο* ήταν πολύ

[346] Pierre Mouillefert, «Έκθεσις επί των αμπελώνων της Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Ιανουαρίου 1893.
[347] Στο ίδιο.
[348] Στο ίδιο.
[349] Στο ίδιο.

διαδεδομένο και, όπως διαπίστωσε ο Mouillefert, αυτό υπήρχε στο χωριό από το 1857. Τα παραγόμενα κρασιά του χωριού ήταν πολύ στυφά και κατραμωμένα.[350]

Στις εκτεταμένες αμπελοφυτείες των Λευκάρων υπήρχε ιδιαίτερα διαδεδομένο το *ωΐδιο*, το οποίο έπληττε σοβαρά τις φυτείες. Υπήρχε, ακόμη, η *κοχυλίδα* και ο *άνθρακας*, αλλά σε πολύ περιορισμένο βαθμό. Η παραγόμενη στο χωριό κουμανταρία θα ήταν πολύ καλής ποιότητας, εάν, σύμφωνα με τον Mouillefert, η παρασκευή της γινόταν με μεγαλύτερη προσοχή και επιμέλεια.[351]

Στα χωριά Δελήκηπος και Κόρνος ο καθηγητής δεν εντόπισε καμιά ασθένεια των αμπελώνων, αποδίδοντας το γεγονός αυτό στη μεγάλη ξηρασία του εδάφους, καθώς και στο κλίμα της περιοχής. Οι αμπελώνες ήταν πολύ ανεπτυγμένοι και σε αυτούς ευδοκιμούσε ιδιαίτερα το *ξυνιστέρι*. Οι βότρυες χρησιμοποιούνταν για πώληση και για την παρασκευή σταφίδας και κουμανταρίας.[352]

Καμία ασθένεια δεν εντοπίστηκε στα χωριά Λουρουτζίνα, Λύμπια, Αλάμπρα και Μοσφιλωτή. Όπως διαπίστωνε ο Mouillefert, το *ξυνιστέρι* ήταν άφθονο και παρουσίαζε μεγαλύτερη αντοχή στη ξηρασία σε σχέση με το μαύρο σταφύλι. Οι βότρυες πωλούνταν στη Λευκωσία είτε ξηροί είτε νωποί. Τέλος, στα χωριά Αγία Βαρβάρα, Πέρα Χωριό και Δάλι οι αμπελοκαλλιέργειες ήταν περιορισμένες. Στα χωριά αυτά καλλιεργούνταν κυρίως λαχανικά και τα σταφύλια πωλούνταν νωπά. Οι κάτοικοι παρασκεύαζαν κρασί μόνο για δική τους χρήση, αυτό όμως ήταν πολύ κακής ποιότητας. Δεν παρουσιάζονταν καθόλου ασθένειες στους αμπελώνες της περιοχής.[353]

Προβλήματα που εντόπισε ο Mouillefert στην παραγωγή κρασιού

Βασικά και ουσιαστικά προβλήματα, που εντόπισε ο Mouillefert στην παραγωγή κρασιού, ήταν το γεγονός ότι τα σταφύλια θλίβονταν με τα πόδια, η ζύμωση γινόταν μέσα σε κατραμωμένους πίθους καθώς και σε οικοδομές, που είχαν περίπου την ατμοσφαιρική θερμοκρασία. Για τη διατήρηση των κρασιών εφαρμοζόταν η γύψωση, όμως αυτό λειτουργούσε αρνητικά στην ποιότητα των παραγομένων κρασιών. Ταυτόχρονα, οι κατραμωμένοι πίθοι έδιναν μια άσχημη γεύση στα κρασιά, κάτι που

[350] Pierre Mouillefert, «Έκθεσις επί των αμπελώνων της Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Ιανουαρίου 1893.
[351] Στο ίδιο.
[352] Στο ίδιο.
[353] Στο ίδιο.

δεν άρεσε στους ευρωπαίους καταναλωτές και συνεπώς περιόριζε σε μεγάλο βαθμό την εξαγωγή κυπριακών κρασιών.[354]

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών, ώστε να επιτευχθεί η παραγωγή ποιοτικών κρασιών, ο Mouillefert εισηγήθηκε να κατασκευάζονται τα κρασιά σε οικοδομές, όπου να διατηρείται θερμοκρασία μεταξύ 15 και 20 βαθμών. Οι οιναποθήκες θα έπρεπε να ήταν θολωτές και λιθόκτιστες. Ήταν απαραίτητο, ακόμη, να αντικαθίστανται οι πίθοι ή, τουλάχιστον, οι κατραμωμένοι πίθοι με δρύινους κάδους και να εισάγονται στο νησί απλούστερα και τελειότερα *σταφυλοπιεστήρια*.[355] Τέλος, τα κρασιά μετά τη μετάγγισή τους, θα έπρεπε να φυλάσσονται σε *βυτίνες* ή ξύλινα *βυτία*.[356]

Για τη βελτίωση της αμπελουργίας στο νησί, ο Mouillefert εισηγήθηκε τη δημιουργία συνδικάτων ή εταιρειών οινοποιίας και αμπελουργίας, ώστε να εξασφαλίζονται τα απαραίτητα κεφάλαια, αφού οι αμπελουργοί δεν διέθεταν τους ανάλογους οικονομικούς πόρους. Οι εταιρείες αυτές θα αγόραζαν τα σταφύλια από τους αμπελουργούς, ώστε να τα αξιοποιούσαν για την οινοπαραγωγή. Ως παράδειγμα ο καθηγητής ανέφερε την περίπτωση της ίδρυσης αυτού του τύπου εταιρείας από τον M. Williamson στο Πέρα Πεδί. Τέλος, θεωρούσε αναγκαίο να προσληφθεί καθηγητής της γεωργίας, ο οποίος θα αναλάμβανε να διδάξει τους κατοίκους των χωριών τις ορθές μεθόδους και διαδικασίες στους τομείς της αμπελουργίας και της οινοποιίας. Ολοκληρώνοντας την έκθεσή του, ο Mouillefert εξέφρασε την ικανοποίησή του για το γεγονός ότι στο νησί δεν εντόπισε τη *φυλλοξήρα*, καθώς και άλλες σοβαρές ασθένειες που κατέστρεφαν τους ευρωπαϊκούς αμπελώνες, όπως τον *περονόσπορο*, την *αλτίδα* την *αμπελοφάγο* και την *πυραλίδα* τη *φιλάμπελο*.[357]

Πέραν της παραπάνω έκθεσής του, ο Mouillefert συνέταξε και δεύτερη έκθεση για τη γεωργία στην Κύπρο, την οποία υπέβαλε προς τον υπουργό Γεωργίας της

[354] Pierre Mouillefert, «Έκθεσις επί των αμπελώνων της Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Μαρτίου/5 Απριλίου 1893.
[355] «Η Αντιφώνησις», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Μαρτίου 1893.
[356] Pierre Mouillefert, «Έκθεσις επί των αμπελώνων της Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Μαρτίου/5 Απριλίου 1893.
[357] Ο Mouillefert επιδοκίμασε τα μέτρα, τα οποία έλαβε το αγγλικό καθεστώς του νησιού, για να προφυλαχθεί η Κύπρος από τον κίνδυνο εισαγωγής της *φυλλοξήρας*, που θα επιδείνωνε ακόμη περισσότερο τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι αμπελοκαλλιεργητές, βλ. «Νομοθετικόν Συμβούλιον», *Αλήθεια*, Λεμεσός 2/14 Απριλίου 1893· Pierre Mouillefert, «Έκθεσις επί των αμπελώνων της Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Μαρτίου/5 Απριλίου 1893.

Γαλλίας. Στην έκθεσή του αυτή ο Mouillefert αναφερόταν στη βλάστηση[358] και στις καλλιέργειες της Κύπρου. Έκανε, επίσης, ειδική αναφορά στη χρήση του πεπαλαιωμένου αρότρου, που, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, ήταν το ίδιο, το οποίο χρησιμοποιείτο από την εποχή του Ομήρου. Ο καθηγητής υπογράμμισε τις απαρχαιωμένες μεθόδους αλωνισμού και τα πεπαλαιωμένα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι αγρότες.[359]

Παρά το γεγονός, όπως διαπίστωνε ο Moulliefert, ότι στο νησί υπήρχαν ίπποι, εντούτοις οι μεταφορές γίνονταν, ως επί το πλείστον, με ημιόνους. Τα βόδια ήταν κατά κύριο λόγο καχεκτικά και εργάζονταν στους αγρούς, όπως και οι όνοι. Μεγάλος ήταν και ο αριθμός των καμήλων, ιδιαίτερα στη Μεσαορία, που χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη μεταφορά εμπορευμάτων. Σημαντικός ήταν και ο αριθμός προβάτων και αιγών, ενώ από το πρόβειο γάλα κατασκευαζόταν τυρί, που εξαγόταν στην Ευρώπη, αν και, όπως παρατηρούσε, δεν ήταν εξαιρετικής ποιότητας. Ακόμη, οι Έλληνες κάτοικοι του νησιού έτρεφαν όρνιθες και χοίρους, όμως σπανίως υπήρχαν χήνες και πάπιες, λόγω της έλλειψης νερού.[360]

Στα κύρια προϊόντα εξαγωγών του νησιού ο καθηγητής συμπεριέλαβε τα δέρματα, το μετάξι, το βαμβάκι, τη βρόμη, το κριθάρι, το σιτάρι, τον καπνό, τις σταφίδες, τα οινοπνευματώδη, το κόκκινο κρασί και την κουμανταρία. Οι κυριότερες χώρες στις οποίες εξάγονταν τα κυπριακά προϊόντα ήταν η Αίγυπτος, η Αγγλία, η Γαλλία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι πιο σημαντικές πρόσοδοι για την Κύπρο ήταν ο οίνος, οι καλλιεργημένες γαίες, οι τελωνειακοί δασμοί και ο καπνός. Τέλος, ειδική αναφορά έκανε ο Mouillefert για τον πληθυσμό του νησιού και για τα χαρακτηριστικά των κατοίκων.[361]

---

[358] Σε σχέση με τη βλάστηση της Κύπρου ο Mouillefert ανέφερε ότι από την κορυφή του Τροόδους, με ύψος περίπου 7.000 ποδών, θα μπορούσε κάποιος να διακρίνει 5 φυσικές ζώνες βλάστησης. Η κατώτερη ζώνη ήταν η υποτροπική, όπου ευδοκιμούσαν η συκιά, η μπανανιά και ο φοίνικας και αναπτυσσόταν κυρίως στο ανατολικό μέρος γύρω από την Αμμόχωστο και τη Λάρνακα. Στη δεύτερη ζώνη καλλιεργούνταν η κερατέα, η λεμονιά και η πορτοκαλιά. Στη συνέχεια, ήταν η ζώνη της ελιάς, ενώ ακολουθούσε η ζώνη των θάμνων, της δρυός και της πεύκης. Η πέμπτη και υψηλότερη ζώνη αποτελείτο από διάφορους θάμνους και την κορσικανή πεύκη, βλ. Pierre Mouillefert, «Η Γεωργία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1893.

[359] Pierre Mouillefert, «Η Γεωργία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1893.

[360] Στο ίδιο.

[361] Σχετικά με τον πληθυσμό ο Mouillefert ανέφερε τα εξής: «Οι Οθωμανοί ευκόλως γνωρίζονται εκ των λευκών ή πρασίνων στροφίων και εκ των γυναικών, αίτινες εισί κεκαλυμμέναι. Είνε τίμιοι, αλλά μοιρολάτραι, οκνηροί, αμαθέστατοι και καταγίνονται σχεδόν αποκλειστικώς εις την γεωργίαν. Οι Έλληνες είνε δραστηριότεροι, αλλ' εξ ίσου αμαθείς· φαίνεται ότι η φυλή απεβλακώθη υπό την επιρροήν

Η θέση του Γενναδίου για την αμπελουργία στο νησί

Η ανεξέλεγκτη επέκταση των αμπελοφυτειών, που άρχισε από το 1880 και επικράτησε σχεδόν σε όλη την υφήλιο, συνέχισε χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις προειδοποιήσεις και προβλέψεις για τις αρνητικές συνέπειες που αυτή θα είχε. Το αρνητικό αυτό ρεύμα παρέσυρε και τη μικρή Κύπρο μαζί με πολλές άλλες πλουσιότερες και μεγαλύτερες από αυτή χώρες. Το κόστος όμως για την Κύπρο ήταν μεγαλύτερο, αφού σε αντίθεση με τις άλλες χώρες «στερείται μέσων όθεν ν' αντλήση δυνάμεις, στερείται εμπορίου δι' ου να εξεύρη νέας αγοράς προς εξόδευσιν των πλεοναζόντων οίνων και σταφίδων της, στερείται βιομηχανίας και κεφαλαίων δι' ων να μετατρέψη τα αζήτητα ταύτα προϊόντα της εις οινόπνευμα».[362]

Κατά τη διάρκεια της περιοδείας του, ο Γεννάδιος είχε την ευκαιρία να θαυμάσει «την φιλεργίαν και καρτερίαν των χωρικών, οίτινες δι' ατελεστάτων οργάνων, θραύοντες τους βράχους» κατάφερναν να δημιουργούν αμπελώνες ακόμη και στις πιο δύσβατες περιοχές, καθώς και σε μέρη, που δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την καλλιέργεια οποιουδήποτε άλλου προϊόντος.[363]

Οι περισσότεροι από τους αμπελώνες δημιουργήθηκαν στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της μεγάλης ζήτησης οίνων, ιδιαίτερα από τη Γαλλία. Οι Κύπριοι δημιουργούσαν τους αμπελώνες, χρησιμοποιώντας εν μέρει προσωπική τους εργασία και εν μέρει λαμβάνοντας δάνεια για τον σκοπό αυτό. Ως εκ τούτου, οι κάτοικοι των περισσοτέρων οινοφόρων περιοχών ήταν λιγότερο ή περισσότερο υπερχρεωμένοι. Με τη συνεχή υποτίμηση του οίνου, που αποτελούσε το κύριο ή, και στις πλείστες περιπτώσεις, το μόνο προϊόν που παρήγαγαν, το εισόδημα που είχαν δεν επαρκούσε

μακράς και κτηνώδους δουλείας. Καίτοι εργάζονται, δεν εργάζονται όμως ευφυώς· καταγίνονται εις την γεωργίαν και εις την αμπελουργίαν, τινές δε εξ αυτών και εις το εμπόριον». Οι χαρακτηρισμοί του Mouillefert για τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του Τύπου, με χαρακτηριστικά τα σχόλια της *Φωνής της Κύπρου*, η οποία μεταξύ άλλων ανέφερε: «Και πού διεκρίνατε, κ. Μουλλιεφέρ, την οκνηρίαν και την αμάθειαν των Κυπρίων; Όταν τις δεν έχη το μέσον ν' αναπτυχθεί λέγεται οκνηρός; Όταν μετά 9μηνον κοπιώδη αγώνα κατορθώση ο Κύπριος χωρικός να κάμη ολίγον γέννημα, όπερ αίφνης βλέπει περιερχόμενον εις χείρας των κυβερνητικών εισπρακτόρων προς πληρωμήν πολυωνύμων φόρων, ποία διάθεσις μένει, παρακαλούμεν, αυτώ να εργασθή πλέον;… Δεν μας απεβλάκωσε, κ. Μουλλιεφέρ, η μακρά και κτηνώδης δουλεία. Η ελληνική φυλή, ης καυχώμεθα ότι αποτελούμεν μέρος, δεν αποβλακούται ευκόλως… Μεθ' όλην την δουλείαν, ην υπέστημεν, έχομεν εισέτι εν τη καρδία ημών άθικτα τα ευγενέστερα των αισθημάτων…», βλ. «Αναγκαίος πρόλογος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1893.

[362] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 5.

[363] Για την περιοδεία του Γενναδίου στο νησί, βλ. «Ο κ. Γεννάδιος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Μαρτίου/5 Απριλίου 1895 και «Ο κ. Γεννάδιος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 31 Μαρτίου/12 Απριλίου 1895· η χρήση πεπαλαιωμένων εργαλείων δημιουργούσε επιπρόσθετα σοβαρά προβλήματα στους γεωργούς. Για τα εργαλεία, βλ. Παράρτημα 8· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…,* ό.π., σ. 5.

για την κάλυψη του κόστους παραγωγής τους, των ετήσιων τόκων που έπρεπε να καταβάλλουν για τα δάνειά τους, καθώς και για τους φόρους που όφειλαν να πληρώσουν στο κράτος.[364]

Θεωρώντας ότι η δημιουργία νέων αμπελώνων στην Κύπρο αναπόφευκτα θα λειτουργούσε επιζήμια για το σύνολο της αμπελουργίας του νησιού, εισηγήθηκε την παρακώλυση της περαιτέρω επέκτασης και ανάπτυξης της αμπελοφυτείας μέσω της επιβολής ειδικού φόρου επί όλων των νέων αμπελοφυτειών. Επιπρόσθετα, λόγω της οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στις οινοφόρες περιοχές της Κύπρου, δεν θεωρούσε ωφέλιμη την χορήγηση οδηγιών προς τους αμπελουργούς για την ανά στρέμμα αύξηση της παραγωγής των αμπελώνων, καθώς και την εφαρμογή τελειότερων μέσων για την κατασκευή, αλλά και τη συντήρηση των οίνων. Πίστευε ότι με την κατάσταση, στην οποία είχαν περιέλθει οι αμπελουργοί, αυτοί δεν θα είχαν δυνάμεις, αλλά και διάθεση να δαπανήσουν έστω και το ελάχιστο ποσό για ένα προϊόν που δεν τους πρόσφερε τα έσοδα, για να καλύψουν τις δαπάνες τους, αλλά και τους μόχθους τους.[365]

Επιπρόσθετα, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι στις φτωχές χώρες οποιεσδήποτε συμβουλές για τη βελτίωση των μεθόδων καλλιέργειας και επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων εισακούγονταν, δοκιμάζονταν και εφαρμόζονταν από τους καλλιεργητές όταν υπήρχε καλό οικονομικό κλίμα και επάρκεια χρήματος. Τότε, ο καλλιεργητής διέθετε τους πόρους και μπορούσε να χρησιμοποιήσει μέρος αυτών για να δοκιμάσει νέες μεθόδους καλλιέργειας και βελτίωσης των μέσων παρασκευής και συντήρησης των γεωργικών προϊόντων του.[366]

Για την αμπελουργία και ειδικότερα για την οινοποιεία του νησιού θεωρούσε πλήρως κατάλληλες τις εισηγήσεις και τις οδηγίες που έδωσε ο Γάλλος καθηγητής

---

[364] Ανάλογη κατάσταση με τους αμπελοκαλλιεργητές και οινοπαραγωγούς της νήσου βίωναν γενικά οι αγρότες της Κύπρου, οι οποίοι στην απόλυτη πλειοψηφία τους ήταν υπερχρεωμένοι και αγωνίζονταν απλά για την επιβίωση των ιδίων και των οικογενειών τους. Πολλές φορές απλά εναπόθεταν τις ελπίδες τους στη μέριμνα του Θεού ή σε κάποια έκτακτα γεγονότα, όπως τις επισκέψεις πλοίων του αγγλικού στόλου, οι οποίες τους έδιναν την ευκαιρία να πουλήσουν τα προϊόντα τους, όπως κρέας, άρτο και νωπά λαχανικά. Όπως σχολιάζει εμφατικά ο Γεννάδιος, «Μερικαί τοιαύται επισκέψεις εις επικαίρους εποχάς μεγάλως θα συνέβαλλον εις το να βοηθήσωσι τον γεωργόν να απαλλαγή των χρεών του». Όμως, η στάθμευση πλοίων του στόλου ήταν συνήθως ολιγοήμερη και πολλοί χωρικοί δεν μπορούσαν να επωφεληθούν από τις συγκεκριμένες επισκέψεις, Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…,* ό.π., σ. 6.

[365] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…,* Μέρος Α΄, σ. 6.

[366] Στο ίδιο, σ. 7.

Pierre Mouillefert, όταν αυτός, όπως έχει αναφερθεί, με πρόσκληση της βρετανικής διοίκησης της Κύπρου ήρθε στο νησί για τη μελέτη των προβλημάτων των αμπελώνων και υπέβαλε σχετική λεπτομερή έκθεση. Συμφωνούσε δε με την παρατήρηση του Mouillefert ότι η υπερβολική χρήση του γύψου από τους οινοπαραγωγούς της Κύπρου, είχε ως αποτέλεσμα ο οίνος να χάνει σημαντικό μέρος της ποιότητάς του και κατά συνέπεια της αξίας του. Ο Γεννάδιος θεωρούσε αναγκαία την δια της πειθούς και ιδιαίτερα δια των παραδειγμάτων προτροπή των οινοπαραγωγών να ελαττώσουν ή ακόμη και να εγκαταλείψουν οριστικά τη γύψωση. Η μέθοδος της γυψώσεως εφαρμοζόταν για τον καθαρισμό και τη διατήρηση των οίνων και χρησιμοποιείτο κυρίως στις μεσημβρινές χώρες.[367]

Ακόμη και στη Γαλλία η συνήθεια της γυψώσεως ήταν ευρύτατα διαδεδομένη μέχρι την εφαρμογή του νόμου του Brousse της 11ης Ιουλίου 1891. Η εφαρμογή του νόμου αυτού προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις, αφού τιμωρούνταν αυστηρά όσοι έθεταν σε κυκλοφορία οίνους, οι οποίοι περιείχαν θειικό κάλλιο πέραν του δύο τοις χιλίοις. Ταυτόχρονα, απαγορευόταν η εισαγωγή τέτοιων οίνων. Ο οίνος που εισαγόταν στη Γαλλία και περιείχε θειικό κάλλιο πέραν του ενός τοις χιλίοις έπρεπε να δηλώνεται ως γυψωμένος.[368]

Για τη γύψωση των οίνων ο Γεννάδιος εισηγήθηκε τη χρήση λεπτότατου και άνυδρου (ψημένου) γύψου που θα έπρεπε να προστίθεται πριν τα σταφύλια πατηθούν. Η ποσότητα του γύψου που θα έπρεπε να προστεθεί στον οίνο, ώστε να σχηματιστεί θειικό κάλλιο, που να μην υπερβαίνει τα δύο τοις χιλίοις, εξαρτιόταν από την ποιότητα του εδάφους όπου είχαν παραχθεί τα σταφύλια, την ποσότητα του τρυγητού καλλίου που περιείχε ο οίνος και τον χρόνο παραμονής του οίνου στον κάδο. Σε κάθε περίπτωση η δόση δεν θα έπρεπε να υπερβαίνει τα 50 δράμια ανά εκατό οκάδες σταφυλιών.[369]

Με την εφαρμογή του νόμου του Brousse η συνήθεια της γυψώσεως των οίνων στην Γαλλία σχεδόν εγκαταλείφθηκε. Αντικαταστάθηκε δε με άλλες καθαρτικές μεθόδους, όπως τη μέθοδο της επιμελημένης οινοποιήσεως και των επανειλημμένων

[367] Για την επίσκεψή του στο νησί και την εξέταση των αμπελώνων της Κύπρου, βλ. την έκθεση του καθηγητή Pierre Mouillefert, *Report on the vineyards of Cyprus*, Government Printing Office, Λευκωσία 1893· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…,* ό.π., σ. 7· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της ανάγκης της παρασκευής οίνων άνευ γύψου ή της ελαττώσεως της γυψώσεως», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 4/16 Οκτωβρίου 1897.
[368] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 7· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας υπό Π.Γ. Γενναδίου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 7/19 Ιουλίου 1895.
[369] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 8· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της ανάγκης της παρασκευής οίνων άνευ γύψου ή της ελαττώσεως της γυψώσεως», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 4/16 Οκτωβρίου 1897.

μεταγγίσεων. Όμως, οι μέθοδοι αυτοί απαιτούσαν σημαντικά κεφάλαια και εξειδικευμένες γνώσεις, τα οποία στερούνταν οι οινοπαραγωγοί του νησιού.[370]

Ο Mouillefert ευχόταν στην έκθεσή του να εγκαταλειφθεί η λανθασμένη πρακτική της πίσσωσης των οινοχόων πίθων και των ασκών, αφού όπως παρατηρούσε η χρήση της πίσσας αλλοίωνε τη γεύση των οίνων, στοιχείο που δεν άρεσε στους Ευρωπαίους. Για την εγκατάλειψη και αντικατάστασης της μεθόδου ης πισσώσεως ο Mouillefert υπέδειξε τη χρήση βερνικωμένων, δηλαδή γανωμένων πίθων.[371]

Η πανάρχαια συνήθεια της κατασκευής και διατήρησης των οίνων σε πισσωμένους πίθους διατηρείτο και σε άλλες χώρες όπως στην Ισπανία. Η συνήθεια εγκαταλείφθηκε, όταν οι οινοπαραγωγοί της χώρας, κινούμενοι από συμφέρον, αποφάσισαν να ικανοποιήσουν τις γευστικές προτιμήσεις των πελατών τους, ιδιαίτερα με την κρίση στη Γαλλία. Τότε, αντικατέστησαν όλους του πισσωμένους πίθους με ξύλινα δοχεία, τα *βυτία*, τις *βυτίνες* και τους *κάδους*.[372]

Για την Κύπρο ο Γεννάδιος υποδείκνυε τη σταδιακή αντικατάσταση των πισσωμένων πίθων με γανωμένους πίθους, παρά το γεγονός ότι κάποιοι επικαλέστηκαν άγνοια ή ακόμη και την αδυναμία να εφαρμοστεί η γάνωση των πίθων στο νησί. Για την υπερπήδηση του προβλήματος αυτού ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να τελειοποιηθεί η γάνωση που εφάρμοζαν οι αγγειοπλάστες της Λαπήθου, ώστε αυτή να μπορέσει να εφαρμοστεί και στους οινοδόχους πίθους που κατασκευάζονταν στο νησί με την κατάλληλη τροποποίηση των καμίνων που χρησιμοποιούνταν για το ψήσιμο των πίθων. Συμβούλευε επίσης οι κάμινοι που χρησιμοποιούνταν για το ψήσιμο μεγάλων γανωμένων πήλινων δοχείων να μην αφήνονται εκτεθειμένοι στην ύπαιθρο, διότι η απότομη κατάψυξή τους προκαλούσε την εύκολη θραύση τους.[373]

Για την εγκατάλειψη των λανθασμένων πρακτικών της γύψωσης και της πίσσωσης ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να δοθούν κίνητρα στους οινοπαραγωγούς. Κάποια γεωργική εταιρεία ή σύλλογος θα μπορούσε να αναλάβει τη διαδικασία απονομής χρηματικών βραβείων σε όσους οινοπαραγωγούς αποφάσιζαν να εγκαταλείψουν τη γύψωση και να χρησιμοποιήσουν βυτία, αντί για πίθους. Η Ιταλία λίγα χρόνια νωρίτερα

[370] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 8.
[371] Mouillefert, *Report on the vineyards of Cyprus*, Government Printing Office, Λευκωσία 1893· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 8.
[372] Στο ίδιο, σ. 9.
[373] Στο ίδιο.

είχε εφαρμόσει το κίνητρο απονομής βραβείων και πέτυχε την ποιοτική αναβάθμιση της οινοποιίας στη χώρα. Η δίκαιη απονομή χρηματικών βραβείων θα μπορούσε να δελεάσει και να ελκύσει ακόμη και τους πιο συντηρητικούς οινοπαραγωγούς.[374]

Τα μέτρα και οι τροποποιήσεις που εισηγήθηκε ο Mouillefert αφορούσαν τη σταδιακή βελτίωση της οινοποιίας και της αμπελουργίας της Κύπρου, όμως οι οινοπαραγωγοί χρειάζονταν άμεση βοήθεια, ώστε να καταφέρουν να επιβιώσουν, λόγω της κρίσιμης οικονομικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν. Συνεπώς, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η προσοχή της κυβέρνησης έπρεπε να στραφεί άμεσα σε πιο ριζικές λύσεις. Ένα μέτρο που θα μπορούσε να εφαρμοστεί και να έχει άμεσο όφελος για τις οινοφόρες περιοχές της Κύπρου θα ήταν η εξεύρεση τρόπου, ώστε να αναπτυχθεί και πάλι η άλλοτε ακμάζουσα καλλιέργεια καπνού στο νησί, χωρίς όμως να επηρεάζονται αρνητικά τα δημόσια έσοδα. Με την επαναδραστηριοποίηση της καλλιέργειας του καπνού η Κύπρος θα εξοικονομούσε ένα ποσό της τάξης των 12-14 χιλιάδων λιρών από την εισαγωγή καπνού για επιτόπια κατανάλωση.[375]

Ιδιαίτερη μνεία έκανε ο Γεννάδιος για τις προσπάθειες που κατέβαλλε η εταιρεία *Cyprus Company* και το οινοποιείο Χατζηπαύλου στη Λεμεσό για την εξαγωγή βελτιωμένων κυπριακών κονιάκ και οίνων. Αποτελούσε δε σημαντική αναγνώριση και μεγάλη τιμητική διάκριση η βράβευση των κονιάκ της εταιρείας *Χριστόδουλος Χατζηπαύλου και Υιοί* στην οινολογική έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Bordeaux, όπου αυτά παρουσιάστηκαν ως *eaux de vie de vins*, αφού μόνο με τον τίτλο αυτό επιτρεπόταν να κυκλοφορήσουν και να καταναλωθούν τα κονιάκ που δεν παράγονταν στον νομό Charente της Γαλλίας.[376] Ακόμη, η Εθνική Ακαδημία της γεωργίας, βιομηχανίας και εμπορίου της Γαλλίας, με επιστολή της από το Παρίσι ημερομηνίας 25 Φεβρουαρίου 1897, είχε ενημερώσει την εταιρεία Χατζηπαύλου ότι της απένειμε το *χρυσούν μετάλλειον* μαζί με σχετικό δίπλωμα για τα κονιάκ της εταιρείας. Η κατασκευή άγλυκων οίνων και εκλεκτών κονιάκ, που εξήγαγε η εταιρεία έδειχνε και τις μεγάλες δυνατότητες που είχε η Κύπρος να επιτύχει την παραγωγή

[374] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 9.
[375] Περισσότερα για τον καπνό, βλ. Γεννάδιος, *Περί καπνού*· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 9-10.
[376] Για τη βράβευση των κονιάκ της εταιρείας Χατζηπαύλου, έκανε αναφορά ο Παναγιώτης Γεννάδιος και στην *Ελληνική Γεωργία*. Στη Λεμεσό τα κονιάκ και οι οίνοι της εταιρείας πωλούνταν από τον Ι. Ψυλλίδη και διατίθεντο χονδρικώς και λιανικώς, βλ. «Κονιάκ Χατζηπαύλου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1813 Δεκεμβρίου 1895. Τα κονιάκ αυτά διατίθεντο προς πώληση στα καταστήματα του Γ. Ιωαννίδη στη Λευκωσία, όπου επίσης πωλούνταν καπνά Πατίκκη Λεμεσού, καθώς και τα λεγόμενα «μάνα» (μαύρος καπνός), βλ. «Κονιάκ Χατζηπαύλου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895.

ποιοτικά βελτιωμένων και ανταγωνιστικών προϊόντων, ακολουθώντας συστηματικά ορθές μεθόδους με επιμονή, επιμέλεια και αποτελεσματική οργάνωση.[377]

5.2.1.2. Δημητριακά

Ο Στράβων (περ. 64 π.Χ.-24 μ.Χ.) αποκαλούσε την Κύπρο *εύοινον, ευέλαιον και αυτάρκη εις σίτον*.[378] Στην εποχή του η Κύπρος είχε πληθυσμό περίπου 1.100.000 κατοίκους, δηλαδή περίπου πενταπλάσιο του πληθυσμού του 1895. Ο Γεννάδιος έκανε την υπόθεση ότι εάν επί Στράβωνος δεν γινόταν εξαγωγή σίτου και η ετήσια κατανάλωση ήταν ίση με την κατανάλωση του 1895, δηλαδή 8 κιλά ανά άτομο, τότε επί συνολικού πληθυσμού 1.100.000 η κατανάλωση θα ανερχόταν συνολικά σε 8.800.000 κιλά. Εάν στην ποσότητα αυτή προστίθετο και ο φυλασσόμενος σπόρος, τότε η σιτοπαραγωγή της Κύπρου επί Στράβωνος έφτανε περίπου τα 10.000.000 κιλά, ενώ το 1895 η παραγωγή ήταν της τάξεως των 2.000.000 κιλών. Κατά συνέπεια, η μείωση της παραγωγής στο ένα περίπου πέμπτο θα μπορούσε να αποδοθεί μόνο στη μείωση του πληθυσμού του νησιού. Επιπρόσθετα, συγκριτικά, τα μέσα που χρησιμοποιούνταν επί Στράβωνος δεν διέφεραν σε μεγάλο βαθμό από αυτά που χρησιμοποιούνταν το 1895. Τα δρέπανα, τα άροτρα, καθώς και ο τρόπος καλλιέργειας και σποράς δεν διέφεραν ουσιαστικά και σε μεγάλο βαθμό από την εποχή του Στράβωνα. Επίσης, όπως επί Στράβωνος έτσι και τότε, δεν εφαρμοζόταν η λίπανση των σιτοπαραγωγών γαιών στο νησί.[379]

Στην Κύπρο του 1895 εξακολουθούσε να εφαρμόζεται το ίδιο πανάρχαιο σύστημα αρδεύσεως των αγρών. Ειδικότερα, στο σύστημα αυτό χρησιμοποιούνταν τα όμβρια ύδατα, που κατερχόμενα από τα όρη προς τις πεδιάδες συλλέγονταν με προσοχή και διοχετεύονταν ακολούθως στους αγρούς. Τα ύδατα αυτά, όπως κατέρχονταν από τα όρη, παρέσυραν μαζί τους τις οργανικές ουσίες που αποτίθεντο εκεί από τα ζώα και τα φυτά. Έτσι, οι κεκορεσμένες αυτές λιπαντικές ουσίες λειτουργούσαν ευεργετικά στις εκάστοτε εσοδείες ή ακόμη και για τις μελλοντικές σπορές, όχι κυρίως ως αρδεύσιμα ύδατα, αλλά ως λιπάσματα, τα οποία αφομοιώνονταν άμεσα από τα φυτά.[380]

---

[377] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 10· «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 13/25 Μαρτίου 1897.
[378] Ο Στράβων αναφέρει, μεταξύ άλλων, σχετικά για την Κύπρο: «Διάκειται μεν ούτως η Κύπρος τη θέσει. Κατ' αρετήν δ' ουδεμιάς των νήσων λείπεται· και γαρ εύοινος εστι και ευέλαιος σίτω τε αυτάρκει χρήται», βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο ΙΔ΄, 6, 5.
[379] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 10-12.
[380] Στο ίδιο, σ. 12.

Τα εξαιρετικά αποτελέσματα του αρδευτικού αυτού συστήματος ήταν ιδιαίτερα εμφανή στους αγρούς της περιοχής της Μεσαορίας, οι οποίοι για αιώνες καλλιεργούνταν, αποδίδοντας τριάντα και πλέον φορές τον σπόρο. Η εντυπωσιακή αυτή γονιμότητα των αγρών της Μεσαορίας δεν θα έπρεπε να αποδίδεται τόσο στην ποιότητα της γης, αλλά στο συγκεκριμένο αρδευτικό σύστημα, που αποτελούσε είδος *υγράς λιπάνσεως,* και το οποίο εισηγούνταν οι πιο διακεκριμένοι επιστήμονες γεωπόνοι στις πιο προηγμένες χώρες της εποχής.[381]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι ακόμη και με τον πληθυσμό του 1895 θα μπορούσε να αυξηθεί σημαντικά η σιτοπαραγωγή, ακόμη και να διπλασιαστεί, εάν λαμβάνονταν άμεσα μέτρα, ώστε να βελτιωθούν τα μέσα και οι διαδικασίες καλλιέργειας και συγκομιδής. Η καταστροφική για τον αγροτικό πληθυσμό και ευρύτερα για την οικονομία της Κύπρου υποτίμηση των δημητριακών καρπών επέβαλλε ως πρώτιστη ανάγκη τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων. Η ανάπτυξη της παγκόσμιας συγκοινωνίας τόσο στη ξηρά, όσο και στη θάλασσα κατά τη διάρκεια των προηγούμενων είκοσι χρόνων βοήθησε σημαντικά τις απομακρυσμένες από την Ευρώπη χώρες να αυξήσουν τις εξαγωγές κυρίως δημητριακών καρπών προς αυτήν, λόγω της αισθητής μείωσης του μεταφορικού κόστους. Προηγουμένως τα αυξημένα μεταφορικά ναύλα έκαναν τις εξαγωγές των χωρών αυτών σχεδόν ανέφικτες. Σταδιακά, η παραγωγή των δημητριακών προϊόντων υπερέβηκε κατά πολύ τη ζήτηση για κατανάλωση. Ως εκ τούτου, αναπόφευκτα προέκυψε μεγάλη υποτίμηση των δημητριακών σε ποσοστό πέραν του 50%. Ειδικότερα, ενώ το 1873 η παγκόσμια σιτοπαραγωγή ήταν της τάξεως των 222.000.000 κουάρτερς, καθένα από τα οποία πωλούνταν στο Λονδίνο προς 58 περίπου σελίνια, είκοσι χρόνια αργότερα, το 1893, η σιτοπαραγωγή ήταν της τάξεως των 301.000.000 κουάρτερς, καθένα από τα οποία πωλούνταν περίπου 26 σελίνια.[382]

Η πολύ μεγάλη υποτίμηση του σίτου, καθώς και των άλλων δημητριακών προϊόντων, αφενός ωφέλησε τα βιομηχανικά κέντρα, λόγω της μείωσης των δαπανών τους, αφετέρου όμως ήταν καταστροφική για τους γεωργικούς πληθυσμούς. Οι ευρωπαϊκές χώρες επιδίωξαν να καλύψουν τις ανάγκες τους με την εγχώρια σιτοπαραγωγή και ακολούθησαν προστατευτική πολιτική, επιβάλλοντας αυξημένα

[381] Η επίλυση του προβλήματος της άρδευσης ήταν μία από τις πρώτες προτεραιότητες του Γενναδίου με την ανάληψη των καθηκόντων του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας του 1896, βλ. *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896,* αρ. 526, Government Printing Office, Λευκωσία 11 Σεπτεμβρίου 1896, σ. 3138· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 13.
[382] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 13

εισαγωγικά τέλη στον σίτο και στο αλεύρι. Επίσης, προχώρησαν στην προσεκτική επιλογή του σπόρου, ενώ εισήγαγαν νέες πιο εκλεκτές ποικιλίες. Τέλος, εισήγαγαν τη χρήση τελειότερων μέσων καλλιέργειας και συγκομιδής στην παραγωγική διαδικασία.[383]

Ενώ το μέτρο της αύξησης των εισαγωγικών τελών επί των ξένων αλεύρων και σίτων φαίνεται ότι δεν ήταν εφικτό να εφαρμοστεί, τουλάχιστον άμεσα στην Κύπρο, ήταν απολύτως αναγκαίο να γίνει προσπάθεια να εφαρμοστούν άλλα μέτρα για την αύξηση της παραγωγής των δημητριακών, καθώς και για τη βελτίωση της ποιότητας των παραγομένων προϊόντων, που θα είχε ως αποτέλεσμα και την αύξηση της τιμής τους. Η προσπάθεια εισαγωγής γεωργικών καινοτομιών στον χώρο της Ανατολής ήταν μια πολύ δύσκολη διαδικασία, γεγονός που το επισήμαινε εμφατικά ο Γεννάδιος. Ένθερμοι υποστηρικτές των καινοτομιών ήταν συνήθως ριψοκίνδυνοι επιχειρηματίες, οι οποίοι στερούνταν εμπειρίας και αγνοούσαν βασικά στοιχεία και παραμέτρους. Συνεπώς, αυτοί αντί να ωφελούν, γίνονταν πρόξενοι βλάβης, αφού οι απόπειρές τους συνήθως οδηγούνταν σε αποτυχία με αποτέλεσμα την πρόκληση άμεσης υλικής ζημιάς. Ταυτόχρονα, η αποτυχία τους ενίσχυε τις βαθιά ριζωμένες παραδοσιακές αντιλήψεις των γεωργών, οι οποίοι παρέμεναν πιστοί σε ότι είχαν μάθει και εναντιώνονταν σε κάθε γεωργική μεταρρύθμιση.[384]

Πολλά ήταν τα παραδείγματα όπου απόπειρες γεωργικών μεταρρυθμίσεων οδηγήθηκαν στην αποτυχία με ολέθρια αποτελέσματα σε όσους τις επιχείρησαν, ακόμη όμως πιο επιβλαβείς για το πνεύμα και τις αντιλήψεις του αγροτικού πληθυσμού. Πολλά τέτοια παραδείγματα βίωσε και η Κύπρος. Ειδικότερα, έγιναν διάφορες απόπειρες για να εισαχθούν σύγχρονα άροτρα, καθώς και αλωνιστική μηχανή. Για διάφορους λόγους, όπως ήταν η επιλογή ακατάλληλων τύπων για το νησί αρότρων και μηχανών ή ακόμη και η απειρία στη χρήση τέτοιων μηχανών οδηγούσε στην αποτυχία

[383] Πέραν της μεγάλης πτώσης των τιμών, οι σιτοπαραγωγοί είχαν να αντιμετωπίσουν το σιτοφθόρο ζωύφιο, την *ερυσίβη*, η οποία αποτελούσε μάστιγα για πολλές περιοχές της Κύπρου και ιδιαίτερα στην Αυδήμου και στο Πισσούρι, βλ. «Η Ερυσίβη», *Αλήθεια*, Λεμεσός 21 Ιουνίου/3 Ιουλίου 1896· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 558· Για την επιλογή του σπόρου, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 5· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 14.
[384] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 15.

και σε μεγάλες υλικές ζημιές. Όταν πληροφορούνταν για τις αποτυχίες αυτές οι αγρότες γίνονταν ακόμη πιο δύσπιστοι και επιφυλακτικοί.[385]

Σε χώρες όπως η Κύπρος, όπου η γεωργία δεν ήταν προοδευμένη, οι γεωργικές βελτιώσεις, οι γεωργικές μεταρρυθμίσεις και οι γεωργικές καινοτομίες και νεωτερισμοί θα έπρεπε να εφαρμόζονται με πολλή προσοχή, με προσεκτική μελέτη των δεδομένων και μετά από συνεχείς δοκιμές. Θα έπρεπε να αντιληφθούν οι γεωργοί και να πεισθούν ότι οι αλλαγές θα είχαν άμεσα όφελος για αυτούς και θα ήταν προς το συμφέρον τους. Η φιλοσοφία του Γενναδίου ήταν ότι εισαγωγή τέτοιων μεταρρυθμίσεων θα μπορούσε να ήταν επιτυχής μόνο «διά παραδειγμάτων και ουχί διά λόγων, διότι πανταχού πείθουσι τον χωρικόν τα πράγματα και ουχί οι λόγοι».[386]

Μόνο μέσω τέτοιων παραδειγμάτων θα μπορούσαν να βελτιωθούν οι γεωργικές καλλιέργειες στην Κύπρο και ιδιαίτερα η καλλιέργεια των δημητριακών, ενώ θα ήταν αποδεκτή και εφικτή η εισαγωγή νέων καλλιεργειών από τους αγρότες. Ο Γεννάδιος θεωρούσε αδήριτη ανάγκη τη σταδιακή αντικατάσταση του ατελούς αρότρου που χρησιμοποιείτο στο νησί με τελειότερου τύπου άροτρο, καθώς και η εισαγωγή και χρήση κατάλληλων για την Κύπρο θεριστικών και αλωνιστικών μηχανών. Μέσω αυτών θα μπορούσε να μειωθεί σε μεγάλο βαθμό το κόστος παραγωγής των δημητριακών προϊόντων.[387]

Πρώτιστης σημασίας ήταν και η ορθή επιλογή των σπόρων, αφού αυτή θα είχε ευεργετικά αποτελέσματα στη γεωργική παραγωγή. Ο Γεννάδιος επικαλέστηκε τα πειράματα των Schibaux και Desprez, σύμφωνα με τα οποία οι πρωιμότεροι σπόροι κάθε καλλιεργούμενου φυτού είναι οι βαρύτεροι και μεγαλύτεροι. Κατά κανόνα η απλή επιλογή των μεγαλύτερων κόκκων μέσω της κοσκινίσεως θα μπορούσε να προσφέρει

[385] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 9-10, 15.
[386] Στο ίδιο, σ. 15.
[387] Ο Γεννάδιος επινόησε και τροποποίησε την αλωνιστική μηχανή, ώστε να μπορεί να επιτυγχάνει τον διαχωρισμό και κατά ποιότητα διαλογή όλου του καρπού, καθώς και την ετοιμασία του αχύρου για τη διατροφή των ζώων. Την αλωνιστική αυτή μηχανή δοκίμασε αρχικά ο Ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος, τον οποίο εκτιμούσε ιδιαίτερα ο Γεννάδιος, αφού τον χαρακτήριζε ως «ένα των ευδοκιμοτέρων και μάλλον πεφωτισμένως ασχολουμένων εις τα της γεωργίας παρ' ημίν, βλ. Άνθιμος Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας. Περιληπτική επισκόπηση και η εξέλιξή της από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1959*, Υπουργείο Γεωργίας και Φυσικών Πόρων, Λευκωσία 1971, σ. 57· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 15-16· περισσότερα για το άροτρο, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το άροτρον», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 17-18· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

σπόρο εκλεκτής ποιότητας. Αυτό τον κανόνα τον γνώριζαν όλοι οι γεωργοί και οι μη φυγόπονοι που τον εφάρμοζαν είχαν ευεργετικά για τους ίδιους αποτελέσματα.[388]

Ο Γεννάδιος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον ορθό τρόπο επιλογής των σπόρων. Ειδικότερα, συμβούλευε τους αγρότες να επιλέγουν τα μεγαλύτερα και πιο εύρωστα στάχυα από τα δέματα, πριν από τον αλωνισμό, είτε από τον αγρό, είτε από τον θερισμό, το οποίο ήταν και το προτιμότερο. Τα στάχυα ακολούθως έπρεπε να τρίβονται και να αλωνίζονται, ώστε να γίνεται διαχωρισμός των κόκκων από τα λέπυρα. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχανόταν η συλλογή μικρής ποσότητας σπόρου, η οποία επιβαλλόταν να σπείρεται σε κάποιο εκλεκτό αγρό, τον οποίο οι γεωργοί θα έπρεπε να καλλιεργούν με μεγαλύτερη προσοχή και να τον βοτανίζουν τουλάχιστον μία φορά μετά τη σπορά. Το προϊόν που παραγόταν χρησιμοποιείτο εξολοκλήρου ως καλής ποιότητας σπόρος, που οριζόταν ως *καθαροσπόριον*.[389]

Πειράματα είχαν δείξει ότι η μέση του σταχιού οποιουδήποτε δημητριακού διέθετε τους πιο εκλεκτούς σπόρους και για τον λόγο αυτό οι πιο επιμελείς από τους καλλιεργητές του *αραβοσίτου* συνέλεγαν για σπορά μόνο τους κόκκους στο μέσο των *αραβοσίτων* ενώ απέρριπταν αυτούς που βρίσκονταν στα δύο άκρα. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους γεωργούς να εφαρμόζουν το μέτρο αυτό για την επιλογή σπόρου οποιουδήποτε δημητριακού,[390] ώστε να επιτυγχάνουν τα βέλτιστα δυνατά αποτελέσματα στις καλλιέργειές τους.

Μέσω των παραπάνω μεθόδων, καθώς και με τη μέθοδο της *νοθογονίας* (*hybridation*) θα μπορούσαν να δημιουργηθούν νέες εκλεκτές ποικιλίες καλλιεργούμενων φυτών, μεταξύ των οποίων και δημητριακών. Από τις πιο εκλεκτές ποικιλίες σίτου, γνωστές για την ποιότητα και την *πολυφορίαν* τους ήταν μεταξύ άλλων οι *Goldendrop, Prince Albert, Chiddam* και *Victoria*. Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε ως καταλληλότερη για την περίπτωση της Κύπρου την ποικιλία *Rietti*, η οποία είχε ήδη αρχίσει να καλλιεργείται σε πολλές περιοχές της Γαλλίας.[391]

Τα τέσσερα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Κύπρου, δηλαδή η Λευκωσία, η Λεμεσός, η Αμμόχωστος και η Λάρνακα αποτελούσαν σύμφωνα με τον Γεννάδιο τα

[388] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 16.
[389] Στο ίδιο.
[390] Ο *αραβόσιτος ο κοινός* (*zea mays*), κοινώς *αραποσίτι*, *αραπόσταρο*, *καλαμπόκι*, *κούκλα* στο Γύθειο, *σιταροπούλα*, *σίταρος* ή *τσίχρος* στην Κύπρο ήταν ετήσιο σιτηρό, ιθαγενές της Αμερικής, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 134· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 16-17.
[391] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 17.

καταλληλότερα μέρη για να ξεκινήσουν οι δοκιμές για την εισαγωγή τελειότερων μέσων και μηχανημάτων για την καλλιέργεια και συγκομιδή των δημητριακών αφού σε αυτά ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη η συγκοινωνία, σε σχέση με την επαρχία. Επίσης, σε αυτά τα αστικά κέντρα υπήρχαν τα μέσα για την επιδιόρθωση και συντήρησή τους.[392] Το 1895 είχαν ολοκληρωθεί και οι εργασίες για τη σύνδεση Λάρνακας-Λεμεσού, που αποτελούσε μια αξιόλογη γραμμή συγκοινωνίας, που θα διευκόλυνε σημαντικά, μεταξύ άλλων και τις γεωργικές ανάγκες του νησιού.[393]

Τα σύγχρονα και τελειότερα άροτρα που θα εισάγονταν στην Κύπρο θα έπρεπε να τηρούν συγκεκριμένες προδιαγραφές, πρωτίστως να ήταν απλά και ελαφρά, ώστε να σύρονται πιο εύκολα από τα βόδια και να ήταν ευχερή στον χειρισμό τους από τους γεωργούς. Η εταιρεία *Ransomes, Sims and Jefferies* στο Ipswich στη Βρετανία εξειδικευόταν στην κατασκευή γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων. Είχε στους καταλόγους της άροτρα που είχαν ειδικά κατασκευαστεί για την Ινδία και ήταν κατάλληλα για να σύρονται από βόδια. Κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στο νησί ο Γεννάδιος είχε συναντηθεί με τον βρετανό κάτοικο Λάρνακας, Turner, ο οποίος τον ενημέρωσε ότι αυτού του τύπου άροτρα, καθώς και άλλων τύπων άροτρα, εισήγαγε παλαιότερα από την Αγγλία και τα δοκίμασε στα κτήματά του στο νησί. Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε στις βρετανικές αρχές την εισαγωγή και δοκιμασία των αρότρων αυτών στην Κύπρο, ώστε να διαπιστωθεί η καταλληλότητά τους.[394]

Πέραν αυτών, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να εξεταστούν και άλλες περιπτώσεις προμηθευτών αρότρων από το εξωτερικό όπως, το εργοστάσιο του Μ. Κ. Σταματοπούλου στον Βόλο που κατασκεύαζε άροτρα ειδικά για την Ανατολή, τα οποία διατίθεντο για πώληση προς 65 δραχμές το καθένα, δηλαδή περίπου 28 σελίνια. Επίσης, ως φθηνά, ελαφρά, απλά και στερεά άροτρα ο Γεννάδιος εισηγήθηκε αυτά που παρήγαγε το εργοστάσιο της εταιρείας *Hobson and Co* στη Νέα Υόρκη, τα οποία, καθ' υπόδειξη του ιδίου εισάχθηκαν στην Ελλάδα και αποδείχθηκαν πολύ καλά για χρήση από τους γεωργούς της χώρας.[395]

---

[392] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 17.

[393] Στον εναρκτήριο λόγο του ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου ο Αρμοστής W. Sendall ανακοίνωνε συμπληρωματική δαπάνη 2.000 λιρών για τα δημόσια έργα για την ολοκλήρωση της σύνδεση Λάρνακας-Λεμεσού, βλ. «Λόγος Μ. Αρμοστού», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1895.

[394] Για τα άροτρα της εταιρείας *Ransomes, Sims & Jefferies Ltd*., που κατασκευάστηκαν αργότερα με τις οδηγίες και τον σχεδιασμό του Γενναδίου, βλ. Παράρτημα 8· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 18.

[395] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 18.

Η εισαγωγή σύγχρονων αρότρων στην Κύπρο ήταν απαραίτητη, αφού θα καθιστούσε τις καλλιέργειες, ιδίως των δημητριακών, πιο οικονομικές, ενώ θα τις αναβάθμιζε σε μεγάλο βαθμό. Για την ταχεία και άμεση εισαγωγή και χρήση των αρότρων αυτών, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να δίδονται κίνητρα προς τους γεωργούς με τη μορφή χρηματικών βραβείων που θα αναλάμβανε κάποια γεωργική εταιρεία ή σύλλογος σε όσους γεωργούς χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά τα τελειότερα αυτά μέσα. Παράλληλα, η σταδιακή αυτή εισαγωγή των αρότρων θα ήταν ιδιαίτερα επωφελής, αφού στα πλείστα ορεινά μέρη της Κύπρου θα μπορούσαν να αντικατασταθούν τα βόδια με ημιόνους, οι οποίοι ήταν καταλληλότεροι για τα συγκεκριμένα μέρη. Αυτό, ήταν απολύτως εφικτό, αφού κάθε γεωργός στο νησί διέθετε τουλάχιστον έναν ημίονο.[396]

Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε ακόμη μια μεταρρύθμιση, που θα μπορούσε εύκολα να εισαχθεί και να υλοποιηθεί άμεσα στην Κύπρο, ενώ θα απέβαινε ιδιαίτερα ωφέλιμη για την καλλιέργεια των δημητριακών στο νησί. Σε άλλες χώρες η σπορά των δημητριακών γινόταν τότε με τη χρήση δαπανηρών ειδικών μηχανικών σπορέων, οι οποίοι είχαν όμως υψηλό κόστος. Αντίθετα, στην Κύπρο, αλλά και στις περισσότερες περιοχές της Ανατολής, η σπορά εξακολουθούσε να εφαρμόζεται με το χέρι και ο σπόρος καλυπτόταν στη συνέχεια με τη χρήση του αρότρου. Η μέθοδος αυτή είχε δύο βασικά μειονεκτήματα: αφενός ήταν μια βραδύτατη διαδικασία και οι γεωργοί γνώριζαν τη σημασία που είχε να γίνεται η σπορά στον σωστό χρόνο και αφετέρου καταναλισκόταν περισσότερος σπόρος από όσο χρειαζόταν, αφού με το άροτρο πολλοί σπόροι έμπαιναν σε μεγαλύτερο βάθος μέσα στο έδαφος και ως εκ τούτου δεν μπορούσαν να βλαστήσουν. Λόγω των μειονεκτημάτων αυτών ο Γεννάδιος εισηγήθηκε ότι αντί του αρότρου θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η *οδοντωτή σβάρνη* για την κάλυψη του σπόρου. Η *σβάρνη* αυτή θα μπορούσε να κατασκευαστεί εύκολα ακόμη και από τον ίδιο τον γεωργό και μάλιστα με ελάχιστο κόστος. Για το σκοπό αυτό, ο Γεννάδιος έδωσε μια πλήρη περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι κύπριοι γεωργοί θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια απλή *οδοντωτή σβάρνη*.[397]

Λόγω του πλάτους της, η *οδοντωτή σβάρνη* θα μπορούσε στον ίδιο χρόνο να εκτελέσει τετραπλάσια εργασία, σε σχέση με το άροτρο, χωρίς τα ζώα ή ο γεωργός να

[396] Προσπάθεια του Γενναδίου ήταν να μην επιβαρύνει με οποιονδήποτε τρόπο με επιπρόσθετο κόστος τους γεωργούς, οι οποίοι ήδη βρίσκονταν σε πολύ άσχημη οικονομική κατάσταση· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 18.
[397] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 19.

καταβάλλουν περισσότερο κόπο και εργασία. Για τη χρήση όμως της *σβάρνης* βασική προϋπόθεση ήταν η ομαλότητα του εδάφους και το ελαφρώς υγρό χώμα. Αντίθετα, δεν συνίστατο η χρήση της *σβάρνης* όταν, λόγω του κλίματος της Κύπρου, το χώμα ήταν ξηρό. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν πιο ορθή και αποτελεσματική η χρήση του αρότρου για την κάλυψη του σπόρου.[398]

Στην Κύπρο εξακολουθούσε να γίνεται ο θερισμός με το *δρεπάνι* και ο αλωνισμός με τη *δοκάνη*, τους ίππους και τον ραβδισμό. Αντίθετα, στις πλείστες σιτοφόρες χώρες αυτές οι μέθοδοι είχαν πλήρως εγκαταλειφθεί πολλά χρόνια προηγουμένως. Στις συγκεκριμένες χώρες ο θερισμός και ο αλωνισμός γίνονταν εξολοκλήρου με τη χρήση σύγχρονων ειδικών μηχανών.[399]

Για τον θερισμό γινόταν χρήση θεριστικών μηχανών αυτοδετικών ή μη. Στην Αμερική χρησιμοποιούνταν επίσης δύο άλλα συστήματα θεριστικών μηχανών. Ειδικότερα, ήταν η θεριστική μηχανή τύπου *Header*, η οποία θέριζε μόνο τα στάχυα, ενώ αυτή του τύπου *Combined harvesting and thrashing machine*, ήταν ταυτόχρονα θεριστική και αλωνιστική μηχανή.[400]

Όμως, οι θεριστικές μηχανές παρουσίαζαν ένα σημαντικό μειονέκτημα στις μεσημβρινές σιτοφόρους περιοχές της Ευρώπης και ιδιαίτερα στην Ανατολή, όπου το άχυρο αποτελούσε τη διατροφική βάση των ζώων. Ειδικότερα, στις εύφορες γαίες των συγκεκριμένων περιοχών τα στάχυα γίνονταν υψηκάλαμα και θερίζονταν ψηλά, αφού το κάτω μέρος ήταν πιο τραχύ και αποτελούσε άχυρο κατώτερης ποιότητας. Έτσι, το πολλή άχυρο που παρέμενε στα αλώνια καθυστερούσε τη διαδικασία και καθιστούσε τον αλωνισμό πιο επίπονο για τα ζώα. Επιπλέον, όταν τα σπαρτά παρέμεναν βραχυκάλαμα εξαιτίας κάποιας ανομβρίας, τότε θερίζονταν σύρριζα. Στην ουσία, δηλαδή, δεν θερίζονταν, αλλά αποσπώνταν από το έδαφος μαζί με τις ρίζες τους, ώστε να συλλέγεται όσο το δυνατόν περισσότερο άχυρο.[401]

Όμως, οι θεριστικές μηχανές είχαν τη δυνατότητα να θερίζουν μόνο σε ύψος μεταξύ τριών και δεκαπέντε περίπου δαχτύλων πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Στο ύψος των δεκαπέντε περίπου δαχτύλων έμεναν στον αγρό τα τραχύτερα μέρη του καλάμου ενώ παρέμενε και επαρκής ποσότητα του αχύρου. Αντίθετα, στο ύψος των

[398] Για τα εργαλεία και τα μηχανήματα, βλ. Παράρτημα 8· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 20.
[399] Στο ίδιο.
[400] Στο ίδιο.
[401] Στο ίδιο.

τριών περίπου δαχτύλων δεν μπορούσε να εξοικονομηθεί αρκετό άχυρο, ιδιαίτερα σε περιόδους όπου αυτό σπάνιζε. Επομένως, εισήγηση του Γενναδίου ήταν ότι οι γεωργοί θα έπρεπε να προτιμούν τον θερισμό των βραχυκάλαμων σπαρτών με το δρεπάνι.[402]

Παρά όμως το συγκεκριμένο μειονέκτημα των θεριστικών μηχανών, τα πλεονεκτήματα που είχαν αυτές ήταν πολύ περισσότερα και για τον λόγο αυτό είχαν ήδη αρχίσει να εισάγονται θεριστικές μηχανές στο νησί. Τα βασικά πλεονεκτήματα των θεριστικών μηχανών ήταν η ταχύτητα εκτέλεσης των εργασιών και παράλληλα η σημαντική μείωση του κόστους εργασίας.[403]

Στην Κύπρο και σε πολλά μέρη της Ανατολής επικρατούσε η συνήθεια του πολύ όψιμου θερισμού, όταν δηλαδή ο κόκκος ήταν εντελώς ξηρός. Αντίθετα, στην Αμερική και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ο θερισμός γινόταν όταν ο κάλαμος αποκτούσε το χρώμα του αχύρου, αλλά οι κόμβοι εξακολουθούσαν να ήταν πράσινοι. Η έναρξη του θερισμού την περίοδο αυτή παρουσίαζε πολλά πλεονεκτήματα.[404]

Σε χώρες όπως η Κύπρος, όπου ο θερισμός εξακολουθούσε να εφαρμόζεται με το δρεπάνι, παρατηρείτο το φαινόμενο να μένουν αθέριστα τα σπαρτά για έναν και πλέον μήνα μετά την πλήρη ωρίμανσή τους, αφού δεν υπήρχαν αρκετοί θεριστές. Το γεγονός αυτό πολλές φορές οδηγούσε στη μείωση της παραγωγής, λόγω ατμοσφαιρικών ή άλλων λόγων. Επιπρόσθετα, η χρήση δρεπανιού για τον θερισμό ήταν πάντοτε πολύ πιο δαπανηρή, σε σχέση με τη χρήση θεριστικής μηχανής. Ο Γεννάδιος συνυπολογίζοντας το ποσό που απαιτείτο για την απόσβεση του κόστους αγοράς της θεριστικής μηχανής, τόνιζε ότι η δαπάνη του γεωργού δεν υπερέβαινε τα έξι γρόσια ανά στρέμμα. Το κόστος αγοράς μιας απλής θεριστικής μηχανής που κυμαινόταν μεταξύ 20 και 25 λιρών, η οποία συρόταν από βόδια και είχε δυνατότητα θερισμού 25 έως 30 στρεμμάτων ημερησίως, θα μπορούσε να αποσβεστεί εντός 40 περίπου ημερών, γεγονός πολύ σημαντικό που έπρεπε να ληφθεί σοβαρά υπόψη.[405]

---

[402] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 21.

[403] Για την εισαγωγή νέων θεριστικών μηχανών και την αποδοχή τους από τους αγρότες, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 2· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 21.

[404] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 21.

[405] Η υποδιαίρεση της λίρας ήταν: £1 = 180 γρόσια (copper piastres) ή 20 σελίνια (shilling) = 1.000 μιλς (mils), 1 σελίνι (shilling) = 9 γρόσια (copper piastres), 1 γρόσι (copper piastre – cp.) = 40 παράδες (paras), βλ. William Bevan, *Notes on Agriculture in Cyprus and its Products*, Hazell, Watson & Viney Ld, London 1919, σ. 6· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας*, σ. 40· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 21-22.

Βασικό πλεονέκτημα της χρήσης θεριστικής μηχανής ήταν το γεγονός ότι, στα μεγάλα κυρίως κτήματα, με τη γρηγορότερη έναρξη του θερισμού επιτυγχανόταν ο θερισμός όλων των αγρών έγκαιρα. Επιπρόσθετα, όσο ταχύτερα ολοκληρωνόταν ο θερισμός, τόσο λιγότερους κινδύνους διέτρεχαν τα σπαρτά, αφού αυτά, παραμένοντας στους αγρούς για περισσότερο χρόνο, κινδύνευαν να καταστραφούν, από πυρκαγιές, από τις καιρικές συνθήκες ή ακόμη και από τα ζώα. Τέλος, υπήρχαν ποικιλίες σίτου, τα στάχυα των οποίων μαδιούνταν εύκολα και συνεπώς ο όψιμος θερισμός τους προκαλούσε σημαντικές ζημιές.[406]

Η ορθή χρήση και διατήρηση των θεριστικών μηχανών ήταν πολύ σημαντική και θα έπρεπε να προσεχθεί ιδιαίτερα. Για τον σκοπό αυτό ο Γεννάδιος έδωσε τις απαραίτητες οδηγίες και συμβουλές προς τους αγρότες. Η θεριστική μηχανή θα έπρεπε κατά τη διάρκεια της εργασίας να επιθεωρείται συστηματικά και να τοποθετείται λάδι στα αλληλοπροστριβόμενα μέρη, να συσφίγγονται οι κοχλίες και έγκαιρα να αντικαθίστανται τα μέρη που φθείρονταν ή έσπαζαν. Μετά την ολοκλήρωση της εργασίας η θεριστική μηχανή θα έπρεπε να φυλάσσεται σε κλειστό χώρο. Με τα μέτρα αυτά οι θεριστικές μηχανές θα μπορούσαν να λειτουργούν για πολλά χρόνια, εξοικονομώντας χρόνο και χρήματα στους αγρότες της Κύπρου.[407]

Τη συγκεκριμένη εποχή υπήρχαν πολλά εργοστάσια, τα οποία κατασκεύαζαν διαφορετικών τύπων θεριστικές μηχανές, όπως απλές ή αυτοδετικές, ελαφρότερες ή βαρύτερες, απλές ή πολύπλοκες. Ιδιαίτερα διαδεδομένες ήταν οι θεριστικές μηχανές του *Wood*, του *Osborn* και του *Mac Cormick*. Στην Αμερική, που αποτελούσε και την πηγή παραγωγής και χρήσης των θεριστικών μηχανών, η προτίμηση ήταν στη μηχανή του *Deering*. Στην Ευρώπη προτιμούνταν η *Massay* του *Johnston*, η καναδική *Harris* και η *Walter Wood*. Στην Κύπρο είχε ήδη εισαχθεί η θεριστική μηχανή *Walter Wood*.[408]

Η χρήση θεριστικών μηχανών θα μπορούσε να γίνει σε αγρούς χωρίς μεγάλη κλίση, απαλλαγμένους από θάμνους και μεγάλες πέτρες. Επίσης, αυτοί θα έπρεπε να είναι στρωμένοι με τη χρήση *σβάρνης*, *σαράκλου* ή μέσω των αρδεύσεων, ώστε να ισοπεδώνεται το έδαφος. Στην Κύπρο ο Γεννάδιος εντόπισε ως ιδανικές για χρήση

[406] Οι πυρκαγιές προκαλούνταν σε πολλές περιπτώσεις, λόγω άγνοιας, λανθασμένων πρακτικών, καψαλίσματος στους αγρούς και αμέλειας εκ μέρους των αγροτών, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 21-22.
[407] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 22.
[408] Στο ίδιο.

θεριστικών μηχανών τις εκτεταμένες εύφορες σιτοφόρες περιοχές στη Μεσαορία. Στις περιοχές αυτές οι αγρότες εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν το αρχαίο κλασικό *δρεπάνι* για τον θερισμό των αγρών.[409]

Στην Κύπρο εξακολουθούσε να γίνεται χρήση της πανάρχαιας *δοκάνης* για τον αλωνισμό των αγρών. Στη Λάρνακα είχε ήδη εισαχθεί μια αλωνιστική μηχανή όμως οι γεωργοί ήταν πολύ επιφυλακτικοί έναντι της συγκεκριμένης μηχανής, αφού θεωρούσαν ότι αυτή έθραυε τους κόκκους, ενώ δεν έτριβε και δεν έτεμνε επαρκώς το άχυρο. Τα ελαττώματα αυτά αποδόθηκαν σχεδόν σε όλες τις αλωνιστικές μηχανές που είχαν εισαχθεί στην Ανατολή. Ο Γεννάδιος επισήμανε το γεγονός ότι έγινε λανθασμένη επιλογή τύπου μηχανής και αντί να εισαχθούν αλωνιστικές μηχανές κατάλληλες για τα μεσημβρινά κλίματα, εισάχθηκαν μηχανές κατάλληλες για τις βορειότερες χώρες, εκεί όπου το άχυρο χρησιμοποιείτο ακέραιο και οι κόκκοι του δεν θραύονταν, αφού τα στάχυα θερίζονταν όταν ήταν ακόμη νωπά. Στη συνέχεια, υπέδειξε αλωνιστικές μηχανές κατάλληλες για την Ανατολή, δηλαδή αυτές που δεν έθραυαν τους κόκκους, ακόμη και του πιο σκληρού και ξηρού σίτου, ενώ έτριβαν τελείως το άχυρο και το έτεμναν βραχέως. Αυτού του τύπου μηχανές κατασκευάζονταν στο Ipswich από την εταιρεία *Ransomes, Head and Jefferies*, στο Gainsborough από την εταιρεία *Marshall, Sons and Co* και ιδιαίτερα στο Lincoln από την εταιρεία *Ruston, Proctor and Co*. Αλωνιστικές μηχανές του συγκεκριμένου τύπου είχαν ήδη εισαχθεί και λειτουργούσαν σε πολλές περιοχές της Ανατολής. Εισήγηση του Γενναδίου ήταν να προτιμηθούν οι μηχανές της εταιρείας *Ruston, Proctor and Co*, αφού αυτές έτεμναν βραχύτερα το άχυρο, ενώ για την κινητήριο τους δύναμη θα έπρεπε να προτιμηθούν οι μηχανές της εταιρείας *Ransomes, Head and Jefferies*.[410]

Μια αλωνιστική μηχανή με ατμομηχανή δέκα ίππων μπορούσε να αλωνίζει 50 μέχρι 60 κιλά καθαρότατου σίτου ανά ώρα, πλήρως απαλλαγμένου από ξένες ύλες, χώμα, λίθους, καθώς και σπόρους παρασίτων φυτών. Η αλωνιστική θα μπορούσε να

[409] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 23.

[410] Αργότερα, με σχεδιασμό του Γενναδίου η εταιρεία *Ransomes, Sims & Jefferies* κατασκεύασε αλωνιστικές μηχανές, σύμφωνα με τις ανάγκες της Κύπρου. Λόγω του υψηλού κόστους αγοράς, οι γεωργοί συνήθως ενοικίαζαν τις αλωνιστικές μηχανές από εμπόρους ή χρησιμοποιούσαν αυτές που διέθετε το Τμήμα Γεωργίας ανά επαρχία. Σταδιακά άρχισε να αυξάνεται η χρήση των αλωνιστικών μηχανών, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 11· Περισσότερα για την εισαγωγή και διάθεση αλωνιστικών μηχανών στην Κύπρο, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Αλωνιστικών Μηχανών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 2· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 23.

ήταν στάσιμη ή να έφερε τροχούς, για να μετακινείται από τόπο σε τόπο με ίππους, ημιόνους ή βόδια, ή ακόμη και να ήταν αυτοκινούμενη.[411]

Το μεγαλύτερο πλεονέκτημα από τη χρήση αλωνιστικής μηχανής ήταν η ταχύτητα με την οποία λειτουργούσε. Το στοιχείο αυτό προλάμβανε τη φθορά μεγάλου μέρους της παραγωγής και παράλληλα την προφύλασσε από διάφορους κινδύνους. Σπαρτά, τα οποία θα αλωνίζονταν με τη μηχανή εντός το πολύ μιας ημέρας, αλωνιζόμενα με τη χρήση της *δοκάνης* θα παρέμεναν στο αλώνι για έναν περίπου μήνα, εκτεθειμένα στα πουλιά, στα έντομα και ιδιαίτερα στα μυρμήγκια, τα οποία προκαλούσαν σοβαρές ζημιές, καθώς και στα περιφερόμενα ζώα. Πολλές φορές στο διάστημα αυτό υπήρχαν βροχοπτώσεις, οι οποίες ανάλογα με τη διάρκεια και τη σφοδρότητά τους μπορούσαν να φθείρουν ή να παρασύρουν σημαντικό μέρος των καρπών. Πέραν αυτών ο γρήγορος και έγκαιρος αλωνισμός προφύλασσε τα σπαρτά από τον κίνδυνο καταστροφής τους από πυρκαγιές που ήταν συχνό φαινόμενο λόγω κυρίως της ανθρώπινης αμέλειας.[412]

Επιπρόσθετα, όταν ο καρπός ήταν ισχνός, σημαντική ποσότητα από αυτόν έμενε στο άχυρο, αφού παρασυρόταν από τον άνεμο κατά τη διαδικασία του αλωνισμού. Αντίθετα, όταν ο ισχνός αυτός καρπός εξαγόταν από την αλωνιστική μηχανή, μπορούσε να αξιοποιηθεί κατάλληλα από τον γεωργό.[413]

Ακόμη, μια πτυχή που έθιγε ο Γεννάδιος στην έκθεσή του ήταν οι βαθιά ριζωμένες παραδοσιακές αντιλήψεις που είχαν οι αγρότες. Ειδικότερα, μεγάλη ζημιά προκαλείτο όταν για τον αλωνισμό εφαρμοζόταν η μέθοδος της *δοκάνης* με τα βόδια. Οι αγρότες λανθασμένα και «κατά την παραγγελίαν φαίνεται των Γραφών («βουν αλωώντα ου φιμώσης»)[414] άφηναν τα βόδια χωρίς φίμωτρο. Τότε, τα ζώα κατανάλωναν

---

[411] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 23.

[412] Οι πυρκαγιές, όπως αναφέρθηκε, αποτελούσαν μάστιγα για το νησί και ήταν μια συνεχιζόμενη απειλή για τις καλλιέργειες των γεωργών και για τα δάση. Μεγάλες εκτάσεις καταστρέφονταν, αφού οι πυρκαγιές, πολλές φορές, ήταν ανεξέλεγκτες. Μόνο τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1903, ανεξέλεγκτες πυρκαγιές που συνεχίζονταν για 15 μέρες κατέκαψαν γύρω στα 200 στρέμματα πεύκων. Στην επαρχία Κερύνειας, λόγω των πυρκαγιών και της έλλειψης θάμνων και άλλων παρόμοιων φυτών, σε μεγάλο μέρος της επαρχίας προξενήθηκαν τεράστιες ζημιές σε καλλιεργήσιμες γαίες λόγω της εισβολής άμμου, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Α΄, σ. 24.

[413] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 24.

[414] Βλ. Απόστολος Παύλος, *Επιστολή προς Κορινθίους Α΄*, 9, 9-10· Ο αγροτικός πληθυσμός διακατεχόταν από δεισιδαιμονίες, προλήψεις και λανθασμένες προσεγγίσεις σε σχέση με τη θρησκεία· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Αλωνιστικών Μηχανών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 2· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

μέχρι και το ένα δέκατο της παραγωγής, γεγονός που προκαλούσε τεράστιες ζημιές στους αγρότες. Αυτή η ζημιά αν αποφευγόταν θα μπορούσε να καλύψει τη δαπάνη για τον αλωνισμό με αλωνιστικές μηχανές, που σε καμιά περίπτωση το κόστος δεν θα μπορούσε να υπερβεί το 10% της αξίας του αλωνιζομένου καρπού. Ο αλωνισμός με την αλωνιστική μηχανή πέραν του ότι απέκλειε τους σημαντικούς αυτούς κινδύνους και τις ζημιές πρόσφερε επιπλέον στον γεωργό και άλλα σημαντικά οφέλη. Ειδικότερα, ο γεωργός εξοικονομούσε πολύτιμο χρόνο που έφθανε και τον ένα μήνα, συγκριτικά με τον αλωνισμό με τη μέθοδο της *δοκάνης*. Επίσης, τα ζώα απαλλάσσονταν από βαριά και εξαντλητική εργασία. Τέλος, σημαντικό ήταν και το γεγονός ότι ο γεωργός αποκτούσε καθαρό προϊόν, απαλλαγμένο από ξένες ύλες και ως εκ τούτου εξασφάλιζε ψηλότερες τιμές από τους εμπόρους, οι οποίοι έπαιρναν το προϊόν καθαρό και συνεπώς δεν υποχρεώνονταν να δαπανήσουν οποιοδήποτε ποσό για να το καθαρίσουν οι ίδιοι.[415]

Αναμφισβήτητα, ήταν σαφής από οικονομικής άποψης η υπεροχή της χρήσης σύγχρονης αλωνιστικής μηχανής, σε σχέση με τη χρήση της παραδοσιακής *δοκάνης*. Ανασταλτικός όμως παράγοντας ήταν το υψηλό κόστος αγοράς μιας αλωνιστικής μηχανής. Συγκεκριμένα, ατμομηχανή και αλωνιστική μηχανή με δυνατότητα αλωνισμού 50-60 κιλών σίτου ανά ώρα είχαν κόστος που κυμαινόταν μεταξύ 400-500 λιρών. Ως εκ τούτου, τις μηχανές αυτές τις προμηθεύονταν εργολήπτες, οι οποίοι μπορούσαν να συνάψουν συμφωνίες με τους κτηματίες για τον αλωνισμό των αγρών τους έναντι προσυμφωνημένου τιμήματος που καταβαλλόταν συνήθως σε είδος. Το τίμημα αυτό δεν υπερέβαινε το ένα δέκατο του αλωνιζομένου καρπού.[416]

Στην Ελλάδα υπήρχαν δύο εταιρείες, οι οποίες αναλάμβαναν ως εργολήπτες αλωνιστικές εργασίες. Η πρώτη ήταν η εταιρεία *Α. Κούππας και Σας* στον Πειραιά και η δεύτερη το μηχανουργείο του *Μ. Κ. Σταματοπούλου* στον Βόλο. Για την Κύπρο, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι τα εργοστάσια των δύο αυτών εταιρειών, και ιδιαίτερα αυτό της εταιρείας *Α. Κούππας και Σας*, θα μπορούσαν να αναλάβουν την εισαγωγή και λειτουργία μιας ή και περισσοτέρων αλωνιστικών μηχανών σε περίπτωση που το εγχείρημα ήταν επιτυχές. Άμεση ανάγκη αυτού του τύπου αλωνιστικών μηχανών είχε η περιοχή της Μεσαορίας.[417]

[415] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 25.
[416] Στο ίδιο.
[417] Στο ίδιο, σ. 26.

Με την εισαγωγή πιο εκλεκτών σπόρων, καθώς και με την εισαγωγή αλωνιστικών και θεριστικών μηχανών θα μπορούσε να επιτευχθεί αφενός αύξηση της παραγωγής του σίτου και των άλλων παραγομένων δημητριακών και αφετέρου να μειωθεί το κόστος παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό η συγκεκριμένη καλλιέργεια που τότε είχε αποβεί ασύμφορη λόγω της μεγάλης υποτίμησης των δημητριακών προϊόντων, θα μπορούσε να καταστεί επιτυχής και επικερδής για τους αγρότες και την οικονομία της Κύπρου.[418]

Στα παραγόμενα στην Κύπρο δημητριακά προϊόντα περιλαμβάνονταν η βρόμη και το κριθάρι. Η μέση ετήσια παραγωγή της βρόμης στο νησί υπολογιζόταν περίπου στις 180.000 κιλά.[419] Ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής αυτής εξαγόταν κατά κύριο λόγο στη Γαλλία. Η παραγωγή κριθαριού έφθανε περίπου τα 2.300.000 κιλά[420] από τα οποία εξάγονταν περίπου 675.000 κιλά.[421]

Το κριθάρι που εξαγόταν ήταν εκλεκτής ποικιλίας και παραγόταν κατά κύριο λόγο στις ορεινές περιοχές της Κύπρου. Ονομαζόταν *εξάστοιχος κριθή* και εισήχθη στην Κύπρο 20 περίπου χρόνια προηγουμένως.[422] Η *εξάστοιχος κριθή* ήταν περιζήτητη στην Αγγλία και χρησιμοποιείτο κυρίως στη ζυθοποιεία. Η ποσότητα που συλλέγηκε από την τελευταία εσοδεία του 1894 με την επιβολή του φόρου της *δεκάτης* στάλθηκε από το αποικιοκρατικό καθεστώς της Κύπρου στην Αγγλία. Η εκλεκτή αυτή ποικιλία πωλήθηκε εκεί σε τιμή 80% υψηλότερη από την τιμή του κοινού κριθαριού. Έτσι, οι βρετανικές αρχές επιδίωξαν να αναπτύξουν την καλλιέργεια της *εξαστοίχου κριθής* ως εκλεκτής ποικιλίας.[423]

Είναι, όμως, γεγονός ότι το κυπριακό κριθάρι αντιμετώπιζε την καχυποψία εκ μέρους των Άγγλων ζυθοποιών, οι οποίοι επανειλημμένα διαμαρτύρονταν ότι σε αυτό εντόπιζαν συστηματικά ακαθαρσίες και ξένα υπολείμματα, τα οποία φαίνεται να

---

[418] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 26.

[419] Ο μέσος όρος της ετήσιας παραγωγής βρόμης τα τελευταία πέντε χρόνια προ της εκθέσεως ήταν 184.791 κιλά, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 26.

[420] Ο μέσος όρος της ετήσιας παραγωγής κριθαριού των πέντε τελευταίων ετών προ της εκθέσεως ήταν 2.271.596 κιλά, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 26.

[421] Ο μέσος όρος της ετήσιας εξαγωγής κριθαριού των τελευταίων πέντε ετών προ της εκθέσεως μετά την αφαίρεση της ανάλογης εισαγωγής ήταν 673.750 κιλά, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 26.

[422] Ο Γεννάδιος, ως Διευθυντής αργότερα του Τμήματος Γεωργίας, προώθησε τη διανομή της *εξαστοίχου κριθής* στους γεωργούς σε ολόκληρο το νησί, βλ. "Distribution of seed barley", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 570, Government Printing Office, Λευκωσία 1 Οκτωβρίου 1897, σ. 3475· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 26-27.

[423] Ο φόρος της *δεκάτης* στην Κύπρο καταργήθηκε το 1926, δηλαδή περίπου μισό αιώνα μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Βρετανούς, και κατόπιν πολλών αγώνων των γεωργών, βλ. Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας,* σ. 40· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 27.

παρέμεναν μετά τον θερισμό. Σε αρκετές περιπτώσεις, λίθοι που περιέχονταν στο κριθάρι εισχωρούσαν στους κυλίνδρους των ζυθοποιών, προκαλώντας ζημιές και κίνδυνο ανάφλεξης και, ως εκ τούτου, αυτοί απέφευγαν πολλές φορές να χρησιμοποιούν το κριθάρι της Κύπρου, κατατάσσοντάς το ως επικίνδυνο, παρά το γεγονός ότι θεωρούσαν ότι είχε πολύ καλές ιδιότητες.[424]

5.2.1.3. *Κερατέα*

Η *κερατέα* (*χαρουπιά*) ήταν ιθαγενές δέντρο πολλών χωρών και νησιών της Μεσογείου, περιλαμβανομένης της Κύπρου. Κατά βάση αυτοφυόταν και ήταν το είδος που επικρατούσε σε πολλές δασικές εκτάσεις.[425]

Στην Κύπρο η *χαρουπιά* δεν ευδοκιμούσε στις ορεινές περιοχές, αφού η κανονική ανάπτυξή της και η καρποφορία της παρακωλύονταν, λόγω της σχετικής δριμύτητας του κλίματος. Ακόμη, στην πεδιάδα της Μεσαορίας, όπως διαπίστωσε ο Γεννάδιος, δεν υπήρχαν *χαρουπόδεντρα*, αφού κατά κανόνα η περιοχή αυτή στερείτο γενικά δέντρων.[426]

---

[424] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Κυπριακή Κριθή», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 9· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[425] Η *κερατέα η έλλοβος* (*Ceratonia siliqua*) ήταν καρποφόρο, μακρόβιο και αειθαλές δέντρο, ιθαγενές της Συρίας. Εγκλιματίστηκε και αυτοφυόταν ή ακόμη και καλλιεργείτο στις κοντινές με τη Συρία χώρες και ιδιαίτερα στην Ελλάδα πριν το 1913, στη Μικρά Ασία, στα βόρεια παράλια της Αφρικής, όπως επίσης στη Σικελία, στη Μελίτη, στην Κρήτη, στη Σάμο, στη Ρόδο, στη Χίο, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στη Μεσημβρινή Ιταλία, καθώς και στην Κύπρο. Η *κερατέα* ονομαζόταν *κερωνία* επί Θεοφράστου και *κερατέα* επί Διοσκορίδη. Ο καρπός της, το *κεράτιον*, προέκυψε από το λατινικό *Ceratonia*. Ο Γαληνός, αναφέροντας τη δύσπεπτη ιδιότητα των *κερατίων*, ευχόταν όπως αυτά να μην εξάγονταν από τον τόπο παραγωγής τους. Όπως μαρτυρεί ο Θεοφύλακτος, η *κερατέα* ήταν ένα πολύ κοινό δέντρο στην Ιουδαία και στη Συρία επί Χριστού και τα *κεράτια* χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη διατροφή των ζώων και ιδιαίτερα των χοίρων. Αντίθετα, τα *κεράτια* θεωρούνταν ευτελέστατη τροφή για τον άνθρωπο, όπως εξάγεται από την παραβολή του Ασώτου, στην οποία αναφέρεται ότι ο Άσωτος «επεθύμει γεμίσαι την κοιλίαν αυτού από των κερατίων ων ήσθιον οι χοίροι, και ουδείς εδίδου αυτώ» (*Κατά Λουκάν Ευαγγέλιον*, 15, 16). Περισσότερα για την κερατέα, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 496-497· Παναγιώτης Γεννάδιος, *Περί Κερατέας*, Τύποις Κυπρίου, Λευκωσία 1900· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 27.

[426] Ανάλογα με τον τόπο, η κερατέα ήταν γνωστή και με άλλα ονόματα, όπως *κουτσουπιά*, *κουντουρουδιά*, *ξυλοκερατιά*, *χαρουπιά* και *τερατσά* και με βάση αυτά τα ονόματα, ο καρπός ονομαζόταν *κουντουρούδι* ή *κουντουρίδι*, *ξυλοκέρατον*, *χαρούπι* και *τεράτσι*. Τα ονόματα *τερατσιά* και *τεράτσι* προέκυψαν στην Κύπρο από την παραφθορά του *κερατέα* και *κεράτιον*, ενώ τα ονόματα *χαρουπιά* και *χαρούπι* από το αραβικό *kharrub*, όνομα που επικράτησε και στην Ευρώπη, αφού, όταν οι Άραβες επικράτησαν στη Μεσόγειο κατά τον Μεσαίωνα, εισήγαγαν το δέντρο αυτό και στις παρακείμενες δυτικές χώρες. Στην Ευρώπη, επίσης, ονομαζόταν και *αρτοφόρον δένδρον του Αγίου Ιωάννη* (*Saint John's bread-tree*). Η συγκεκριμένη ονομασία προέκυψε, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, λόγω παράδοσης ή λανθασμένης ερμηνείας εδαφίων των *Ευαγγελίων* του Μάρκου (1, 6) και το Ματθαίου (3, 5), όπου γίνεται αναφορά για ακρίδες με τις οποίες τρεφόταν ο Ιωάννης ο Βαπτιστής κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην έρημο και οι οποίες εκλήφθηκαν ως *κεράτια*. Τα ξυλοκέρατα αναφέρονταν από τον Σηθή στο έργο του *Περί τροφών δυνάμεων* (73, 10), ενώ τα ονόματα *κουντουρουδιά* και *κουντουρούδι* για τον καρπό της πιθανώς προέκυψαν από το κουντούρα, που σημαίνει κοντός ποδίσκος, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 497· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 28.

Όμως, κατά την περιοδεία του στο νησί ο Γεννάδιος εντόπισε στο χωριό Βατυλή στην περιοχή της Μεσαορίας μια τεράστια *χαρουπιά*, η οποία, όπως τον πληροφόρησαν οι κάτοικοι της περιοχής, βλάστησε εκεί και ακολούθως εμβολιάστηκε και από τότε καρποφορούσε κανονικά. Επίσης, μεταξύ των χωριών Καλοπαναγιώτη και Πεδουλά κοντά στον Όλυμπο, εντόπισε τέσσερις άγριες, αλλά πολύ μεγάλες *χαρουπιές*. Διαπίστωση του Γενναδίου ήταν ότι το συγκεκριμένο δέντρο, παρόλο που προτιμούσε τα ασβεστώδη εδάφη, εντούτοις μπορούσε να αναπτυχθεί και σε ορεινές και σε άλλες περιοχές, εκτός τις βαλτώδεις και ότι η Κύπρος από κλιματολογική άποψη προσφερόταν ιδανικά για την ανάπτυξη και την καρποφορία της.[427]

Ο καρπός της *χαρουπιάς* αποτελούσε το πιο σημαντικό εξαγωγικό προϊόν της Κύπρου, η οποία παρήγαγε ετησίως γύρω στις 30.000 τόνους.[428] Σχεδόν το σύνολο της παραγωγής εξαγόταν κυρίως στην Αγγλία και στη Γαλλία. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η παραχθείσα ποσότητα ήταν μόλις από το ένα τρίτο του συνόλου των *χαρουπόδεντρων* που υπήρχαν στην Κύπρο, αφού τα άλλα περίπου δύο τρίτα των δέντρων αυτών παρέμεναν ανεμβολίαστα και αναξιοποίητα. Οι περισσότερες ανεμβολίαστες *χαρουπιές* βρίσκονταν τόσο στα δημόσια δάση,[429] όσο και σε ιδιωτικά κτήματα. Στην περιοχή της Καρπασίας από το Τρίκωμο μέχρι τη Γιαλούσα ο Γεννάδιος συνάντησε πολλές *χαρουπιές* που είχαν πρόσφατα εμβολιαστεί. Όμως, ο αριθμός τους ήταν ελάχιστος, σε σχέση με την πλειοψηφία των *χαρουπιών* που παρέμεναν ανεμβολίαστες.[430]

Η ολιγωρία και η αμέλεια που επιδείκνυαν οι κάτοικοι της Καρπασίας για τον εμβολιασμό των άγριων *χαρουπόδεντρων* ήταν δύσκολο να ερμηνευθεί, λαμβάνοντας υπόψη ότι η διαδικασία εμβολιασμού δεν ήταν ούτε δαπανηρή, ούτε επίπονη. Παράλληλα, οι *χαρουπιές* απείχαν πολύ λίγη απόσταση από την παραλία και ως εκ τούτου το μεταφορικό κόστος ήταν μικρό. Τέλος, η ήμερη εμβολιασμένη *χαρουπιά*,

---

[427] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 28.

[428] Το *κεράτιον* αποτελούσε τον καρπό της *κερατέας*. Είχε πλατύ λοβό και συνήθως ήταν περισσότερο ή λιγότερο περιεστρεμμένο, προσομοιάζοντας το κέρατο της αίγας, γι' αυτό έλαβε και το όνομα *κεράτιον*. Ο ώριμος καρπός της άγριας *κερατέας* είχε καστανό χρώμα και ήταν ξυλώδης, ισχνός, στενός και βραχύς, ενώ αντίθετα της ήμερης *κερατέας*, δηλαδή της καλλιεργούμενης, ήταν σχεδόν μαύρος, παχύς, μακρύς, πλατύς και πολύ σακχαρώδης. Τα *κεράτια* χρησιμοποιούνταν και στην ανθρώπινη διατροφή και είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στη Ρωσία καταναλίσκονταν τα περισσότερα *κεράτια* που παράγονταν στην Κρήτη, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 498· Ο μέσος όρος της ετήσιας παραγωγής *κερατίων* της τελευταίας πενταετίας προ της εκθέσεως ήταν 29.698 τόνοι.

[429] Λίγο χρονικό διάστημα προηγουμένως είχε αρχίσει ο εμβολιασμός των *κερατέων* που βρίσκονταν στα δημόσια δάση με πρωτοβουλία του αποικιοκρατικού καθεστώτος.

[430] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 28.

ακόμη και χωρίς την παραμικρή καλλιέργεια, μπορούσε να καρποφορεί άφθονα και συνεπώς αποτελούσε μια επικερδή γεωργική ασχολία. Όλα αυτά τα στοιχεία θα έπρεπε να αποτελούν κίνητρο για τους αγρότες, ώστε να επισπεύδουν τον εμβολιασμό των *χαρουπόδεντρων*, για δικό τους κυρίως πολλαπλό όφελος.[431]

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο η υποτίμηση και αυτού του προϊόντος κατά 50%, η οποία προέκυψε από την παγκόσμια υποτίμηση τόσο των δημητριακών, όσο και των προς απόσταξη πρώτων υλών, πιθανώς να ανέκοπτε την τάση που άρχισε να αναπτύσσεται στην Καρπασία και σε άλλες περιοχές για εμβολιασμό και εξημέρωση των άγριων *χαρουπόδεντρων* του νησιού. Για την πρόληψη οποιασδήποτε πιθανής οπισθοδρόμησης στον ζωτικό αυτό τομέα της γεωργίας του νησιού, αλλά και ως κίνητρο προς τους κτηματίες για να συνέχιζαν τον εμβολιασμό των *χαρουπιών*, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε προς τους Βρετανούς να απάλλασσαν τον καρπό των νεοεμβολιασθέντων *χαρουπόδεντρων* από τον φόρο της *δεκάτης* για περίοδο μερικών χρόνων.[432]

Το μέτρο αυτό πιθανώς να παρουσίαζε δυσχέρειες στην εφαρμογή, βάσει του υφιστάμενου συστήματος φορολογίας των *χαρουπιών*, αφού θα ήταν δύσκολο να διακριθεί ο καρπός των νέων δέντρων από τα παλαιότερα. Όμως, θα μπορούσε να αρθεί η δυσχέρεια αυτή μέσω τροποποιήσεως του ισχύοντος συστήματος φορολογίας του συγκεκριμένου προϊόντος στην περιφέρεια της Καρπασίας με την αύξηση για

---

[431] Λόγω των χαρακτηριστικών της η *κερατέα* αποτελούσε μια αξιόλογη και επικερδής καλλιέργεια για τον αγροτικό πληθυσμό της Κύπρου. Όπως και το *ελαιόδεντρο*, έτσι και η *κερατέα* ήταν *παραβλαστικόν* δέντρο, δηλαδή μπορούσε να ανανεώνεται μέσω των ριζών της, εφόσον αυτές έμεναν απρόσβλητες από ριζοφθόρα παράσιτα ή έκτακτο δριμύ ψύχος που την απειλούσε. Μπορούσε να ευδοκιμήσει σε όλων των ειδών γαίες, εκτός των πολύ υγρών, ενώ ήταν ανθεκτική στην ξηρασία καθώς και σε ψύχος, με θερμοκρασίες κάτω από το μηδέν. Ήταν πολύ προσοδοφόρο δέντρο, ακόμη και στις πιο άγονες και πετρώδεις γαίες και απαιτούσε ελάχιστη περιποίηση, που περιλάμβανε απλό ετήσιο καθαρισμό με την αφαίρεση των λαίμαργων βλαστών και των ξηρών μερών, καθώς και δύο αροτριώσεις, μία την άνοιξη και μια το φθινόπωρο, όταν αυτό απαιτείτο. Επιπρόσθετα, η *κερατέα* μπορούσε να πολλαπλασιαστεί και με την σπορά κατά την άνοιξη. Όμως, τα δέντρα που προέρχονταν από σπορά ήταν κατά κανόνα άγρια (*siliqua silvestris*) και έφεραν μη εμπορεύσιμο καρπό. Για τον λόγο αυτό, έπρεπε να εμβολιάζονται με ενοφθαλμισμό κατά το τέταρτο ή πέμπτο έτος της ηλικίας τους. Κάποτε, όμως, υπήρχαν δέντρα που προέρχονταν από σπορά, των οποίων ο καρπός ήταν σακχαρώδης, παχύς, πλατύς και μεγάλος και, ως εκ τούτου, θεωρείτο εμπορεύσιμος. Οι *κερατέες* αυτές ήταν γνωστές στην Κύπρο ως *κουντούρες* ή *αποστολικές*. Συνήθως, η καρποφορία της *κερατέας* άρχιζε από το όγδοο έτος της ηλικίας της και διαρκούσε για πολλά χρόνια. Σε ηλικία πλήρους καρποφορίας, δηλαδή 25 έως 30 ετών και σε γόνιμο έδαφος, η *κερατέα* μπορούσε να παραγάγει μέχρι και 500 οκάδες καρπού ετησίως. Ο καρπός ωρίμαζε τον Αύγουστο και συλλεγόταν με τη μέθοδο του ραβδισμού, το κοινώς στην Κύπρο *βάκλισμα*. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η αποικιακή κυβέρνηση θα έπρεπε να παρέχει αμοιβές και άλλα κίνητρα για την ανάπτυξη της καλλιέργειας της *κερατέας* στο νησί, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 499· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 29.

[432] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 29.

παράδειγμα του εγγείου φόρου ή με την επιβολή φορολογίας πάνω στα ήδη καρποφορούντα δέντρα.[433]

Επιπλέον, ο εμβολιασμός των άγριων *χαρουπιών* στην Καρπασία και στην Αυδήμου, όπου υπήρχαν πολλές άγριες *χαρουπιές*, όπως επίσης και σε άλλα διαμερίσματα της Κύπρου, θα ενθαρρυνόταν σημαντικά εάν δινόταν έμφαση από τις βρετανικές αρχές στον στόχο της αύξησης της εγχώριας κατανάλωσης *χαρουπιών*, η οποία τότε ήταν μηδαμινή, σε σχέση με τη συνολική παραγωγή.[434]

Ο καρπός της *χαρουπιάς* θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, επίσης, ως άριστης ποιότητας κτηνοτροφική ουσία.[435] Το γεγονός ότι τα *χαρούπια* περιείχαν άφθονη ποσότητα σακχάρου τα έκαναν ιδανικά ως θρεπτική και παχυντική τροφή, κατάλληλη όχι μόνο για τους χοίρους στους οποίους χορηγούνταν ανέκαθεν, αλλά και για τα άλογα, τους ημιόνους, τα βόδια, τις αίγες και τα πρόβατα. Στην περίπτωση των χοίρων, αυτοί θα μπορούσαν να τραφούν σχεδόν αποκλειστικά με *χαρούπια*. Ακόμη, στα βόδια, στις αίγες και στα πρόβατα, τα *χαρούπια* θα μπορούσαν να χορηγούνται αναμειγμένα με ίσα μέρη αχύρου ή χόρτου. Στα άλογα και στους ημιόνους θα μπορούσαν να δοθούν με ίσα μέρη κριθαριού ή βρόμης. Την εποχή αυτή, δηλαδή στα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν σύνηθες σε διάφορες χώρες, όπως στην Ιταλία, κάποιος που επισκεπτόταν τις μεσημβρινές κυρίως πόλεις να παρατηρεί τους αμαξηλάτες να χορηγούν στα άλογα μείγμα από τεθλασμένα *χαρούπια* και *πίτυρα*.[436]

Η Αγγλία για τη διατροφή των ζώων χρησιμοποιούσε *χαρούπια* με τη μορφή αλεύρου, ώστε να είναι πιο εύπεπτα. Αυτά, εισάγονταν στην Αγγλία από την Ιταλία, την Ισπανία, τη Σάμο, την Κύπρο και την Κρήτη. Η Κύπρος εξήγαγε *χαρούπια* στη

---

[433] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 29.
[434] Στο ίδιο.
[435] Η κύρια χρήση των *κερατίων* ήταν για τη διατροφή των ζώων. Ως κτηνοτροφικό προϊόν η βόρεια Γερμανία, η Ολλανδία, το Βέλγιο και ιδιαίτερα η Αγγλία εισήγαγαν και χρησιμοποιούσαν ετησίως μεγάλες ποσότητες *κερατίων*. Στην Αγγλία από αλεύρι *κυάμων* και *κερατίων* και από λεπτοκομμένο χόρτο παρασκευαζόταν πολύ θρεπτικός *πλακούντας* (*Patent Cattle food*), ο οποίος χορηγείτο για την πάχυνση των βοδιών. Στη φαρμακοβιομηχανία χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή φαρμάκων, για ασθένειες των βρόγχων. Τα κεράτια μέσω απόσταξης μπορούσαν να δώσουν 18 έως 25% καλής ποιότητας οινόπνευμα. Στη βόρεια Αφρική και στην Ανατολή τα κεράτια χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή δροσιστικών ποτών, των λεγόμενων *σερμπετιών*, γλυκισμάτων και άρτου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 498.
[436] Αργότερα, η μέριμνα του Γενναδίου για την ανάπτυξη των εξαγωγών των χαρουπιών, ιδιαίτερα στη Βρετανία, απόβηκε επιτυχής, αφού σημαντικές ποσότητες απορροφούνταν στη βρετανική αγορά. Από τη Λάρνακα τα χαρούπια εξάγονταν σε διάφορες περιοχές της Βρετανίας, μεταξύ αυτών και στο Hull, με το ατμόπλοιο «Imperial Prince», βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 30.

μορφή αλεύρου χάρη στις πολύ σημαντικές εξαγωγικές προσπάθειες που έκανε η εταιρεία *The Cyprus Company*, που έδρευε στη Λεμεσό και διευθυνόταν με μεγάλη επιτυχία από τον κ. M. Williamson.[437]

Μεγάλες ποσότητες *χαρουπιών* χρησιμοποιούνταν ακόμη για απόσταξη, ιδιαίτερα στη Γαλλία, ενώ το οινόπνευμα που παραγόταν από αυτά θεωρείτο εκλεκτό και ποιοτικά ανώτερο από το οινόπνευμα που παραγόταν από αμυλώδεις ουσίες και ζαχαρότευτλα. Σύμφωνα με έρευνες και αναλύσεις που πραγματοποίησαν οι Heckel και Schlagden που έγιναν σε δείγματα *χαρουπιών* της Προβηγκίας, αυτά περιείχαν περίπου 50% σάκχαρο που ισοδυναμούσε προς 18-20% οινοπνεύματος που λαμβανόταν βιομηχανικά. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι τα *χαρούπια* της Κύπρου περιείχαν περισσότερο σάκχαρο και κατά συνέπεια θα μπορούσαν να αποδώσουν μεγαλύτερη ποσότητα οινοπνεύματος.[438]

Για τη λήψη του οινοπνεύματος τα *χαρούπια* αλέθονταν και το άλευρό τους τοποθετείτο σε κάδο μαζί με ανάλογο ζεστό νερό, ώστε να διαλύεται όλο το σάκχαρο. Το σακχαρώδες υγρό που παραγόταν μετά την ψύξη και την προσθήκη δύο γραμμαρίων ανά λίτρο θειικού οξέος, αφηνόταν να ζυμωθεί και με αυτό γινόταν η απόσταξη. Τα *χαρούπια* επίσης άρχισαν να χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ημίρρευστης και σχεδόν άχροου σακχαρώδους ουσίας είδους *μελάσσης*. Αυτή, επιτυγχανόταν μέσω της διαδικασίας διαλύσεως, εκθλίψεως, εξατμίσεως και αποχρωματίσεως. Η παραγόμενη ουσία μπορούσε να υποκαταστήσει το σάκχαρο για την κατασκευή χαλβά, καθώς και άλλων γλυκισμάτων. Αυτή την ουσία, αλλά βαθιά χρωματισμένη και με γεύση εμπυρευματική, κατασκεύαζαν σε μικρές ποσότητες οι χωρικοί σε διάφορα μέρη της Κύπρου.[439]

Λαμβάνοντας υπόψη την υποτίμηση των *χαρουπιών* ο Γεννάδιος εισηγήθηκε την παρασκευή της σακχαρώδους αυτής ουσίας με τελειότερα μέσα και σε μεγαλύτερες ποσότητες, ώστε βαθμιαία να μπορούσε να υποκαταστήσει μέρος του καταναλισκομένου σακχάρου στο νησί. Παράλληλα η Κύπρος επιβαλλόταν να επιδιώκει και να επικεντρώνεται στην εξαγωγή του προϊόντος, εστιάζοντας στην

[437] *The Cyprus Gazette. Index for the year 1893*, No. 401, Government Printing Office, Λευκωσία 17 Μαρτίου 1893, σ. 2169· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 30.
[438] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 30.
[439] Στην Κύπρο τα *κεράτια* χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή είδους μέλιτος και σακχάρου, το γνωστό *τερατσόμελι* και το *παστέλι*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 498· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 31.

αυξανόμενη ζήτησή του στο εξωτερικό. Με τον τρόπο αυτό θα ήταν συμφέρουσα και επικερδής η ενασχόληση του αγροτικού πληθυσμού με τις *χαρουπιές*.[440]

Ασθένειες και εχθροί των *χαρουπόδεντρων*

Όπως συνέβαινε σε όλα τα εκτενώς καλλιεργούμενα φυτά, έτσι και η *κερατέα* υπόκειτο σε προσβολές πολλών νόσων, τις οποίες ο Γεννάδιος παρατήρησε και κατέταξε και στην περίπτωση της Κύπρου. Ειδικότερα, η *εκσάρκωσις* ή *καρκίνωσις*, η κοινώς *κομπιά* στην Κύπρο, αποτελούσε μια σοβαρή νόσο, που έπληττε τις *κερατέες* κυρίως σε ξηρά και άγονα εδάφη, με αποτέλεσμα να καταστρέφονται οι οφθαλμοί των δέντρων και να αναπτύσσονται ξυλώδεις όγκοι ή αποφύσεις, που παρεμπόδιζαν τη βλάστηση και την καρποφορία τους. Το *ωΐδιον* (*Oidium Ceratoniae*), η κοινώς στην Κύπρο *στάκτη*, ήταν εξίσου σοβαρή νόσος που αναπτυσσόταν πάνω στα φύλλα και τους καρπούς των *κερατέων* που φύονταν σε υγρούς τόπους, δεν είχαν κατάλληλο αερισμό και δεν λιάζονταν επαρκώς. Η *ψωρίασις* ήταν εξίσου σοβαρή και την προξενούσαν *κοκκοειδή* έντομα (*aspidiotus ceratoniae, lecanium ceratoniae, mytilaspis ceratoniae, aonidia aurantia, aleurodes s.*), από τα οποία το περισσότερο επιζήμιο και πιο κοινό ήταν ο *ασπιδιωτός της κερατέας*. Επιπλέον, τις *κερατέες* έπληττε η *φθειρίασις*, η οποία οφειλόταν σε μικρό ημίπτερο έντομο (*histeropterus grylloides*), το οποίο ανήκε στην οικογένεια των *τεττιγοειδών*. Για τις τέσσερις αυτές νόσους, ο Γεννάδιος σύστηνε ως το μόνο συμφέρον μέσο για την καταπολέμηση τους, την εφαρμογή γενναίας κλάδευσης.[441]

Σοβαρή ασθένεια ήταν και ο *ίκτερος* (στα ιταλικά *Gialume* ή *Seccume*), ο οποίος προκαλούσε την *ωχρίασιν* και πτώση των φύλλων του δέντρου. Η ασθένεια αυτή ήταν γνωστή και ως *σφακελισμός* ή *σήψις των ριζών* και αναπτυσσόταν σε δέντρα που φύονταν σε υγρά εδάφη, όπου και μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν οι ριζοφθόροι μικρομύκητες. Ως αποτελεσματικό μέσο ο Γεννάδιος σύστηνε την αποστράγγιση του εδάφους, ώστε να προλαμβάνεται η ανάπτυξη της νόσου, που σε αντίθετη περίπτωση προκαλούσε τεράστιες καταστροφές. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της κάθαρσης ή της κλάδευσης, στα απογυμνωμένα από τον φλοιό μέρη των κλαδιών και του κορμού της *κερατέας* αναπτύσσονταν δύο *πολύποροι* (*polyporus igniarius* και *polyporus sulphureus var. Ceratoniae*), που προξενούσαν τον *κράδον*, δηλαδή τη βαθμιαία

[440] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 31.
[441] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 499-500.

αποσύνθεση του εσωτερικού μέρους του ξύλου της *κερατέας*. Για την πρόληψη της πάθησης αυτής, ο Γεννάδιος σύστηνε ότι για οποιαδήποτε τομή γινόταν στο δέντρο θα έπρεπε να χρησιμοποιείται κλαδευτήρι ή πέλεκυς και όχι πριόνι. Στη συνέχεια, η τομή επιβαλλόταν να επιχρίεται με μείγμα ίσων μερών αργίλου και κόπρου βοδιού. Η *βραχυκαρπία* ήταν επίσης πολύ καταστροφική νόσος για την *κερατέα* και στην Κύπρο. Ο Γεννάδιος πρώτος εντόπισε την *βραχυκαρπίαν* που προκαλείτο από ένα είδος *κηκιδομυίας* (*schizomyia Gennadii*) και με βάση δείγματα και σχετικές πληροφορίες που έδωσε στον Διευθυντή του Εντομολογικού Σταθμού του Παρισιού Μαρσάλ, ο τελευταίος την περιέγραψε στο περιοδικό της *Société Entomologique de France* (*Annales de la Société Entomologique de France* του 1904, σ. 562). Το πολύ μικρό αυτό έντομο είχε τη μορφή σκώληκα, πρόσβαλλε τον νεαρό καρπό της *κερατέας* και παρεμπόδιζε την ανάπτυξή του. Σχεδόν όλα τα *κεράτια* που προσβάλλονταν έπαυαν να αναπτύσσονται κατά μήκος, παρέμεναν συνήθως πολύ μικρά, λάμβαναν μορφή *σφονδυλοειδών κηκίδων* και στο τέλος αποξηραίνονταν. Όσα *κεράτια* προλάβαιναν να ωριμάσουν, ήταν πολύ μικρά και αποτελούσαν κατώτερης ποιότητας προϊόντα. Στην Κύπρο τα *κεράτια* αυτά ονομάζονταν *κομπιάρικα*. Για την καταπολέμηση της καταστροφικής αυτής νόσου, ο Γεννάδιος σύστηνε ως ασφαλέστερο και πρακτικότερο μέσο την άμεση συλλογή και καύση των καρπών που παρουσίαζαν τα συμπτώματα της νόσου. Τέλος, η *σκωληκίασις* του καρπού πρόσβαλλε τα *κεράτια* που βρίσκονταν στην αποθήκη μετά τη συλλογή τους. Η *σκωληκίασις* προκαλείτο από την κάμπια μικρολεπιδόπτερου εντόμου (*myelois ceratoniae*), η οποία πολλές φορές ήταν καταστροφική. Στην Κύπρο τα προσβεβλημένα *κεράτια* ονομάζονταν *σκαμπιάρικα*. Η πρόληψη της ασθένειας αυτής θα μπορούσε να επιτευχθεί με την έκθεση των *κερατίων* στον ήλιο για κάποιες μέρες πριν την εναποθήκευσή τους.[442]

Ο Γεννάδιος πρώτος παρατήρησε, περιέγραψε και ονόμασε δύο είδη *ψώρας* (*scales*) που έπληττα τα *χαρουπόδεντρα* στην Κύπρο: την *Lecanium Ceratoniae* και την *Mytilaspis Ceratoniae*. Αργότερα εντόπισε και την *λευκή ψώρα* (*Ασπιδιωτή Κερατονία*) σε διεσπαρμένα *χαρουπόδεντρα* στην επαρχία Πάφου και ειδικότερα στην Τάλα και στην Κοίλη, καθώς και στην επαρχία Λεμεσού. Η *Ασπιδιωτή Κερατονία* (*Aspidiotus Ceratoniae*) ήταν ευρέως διαδεδομένη σε *χαρουπόδεντρα* σε ολόκληρη την Κύπρο. Ακόμη, υπήρχαν μεμονωμένες περιπτώσεις *χαρουπόδεντρων*, τα οποία ήταν

[442] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 500-501.

προσβεβλημένα και από τα τρία είδη *ψώρας*, όπως επίσης και από την *ερυθρά ψώρα (red-scale – Aodinia aurantia)* των *Κιτρέων*.[443]

Η *λευκή ψώρα* έπληττε επανειλημμένως τα *χαρουπόδεντρα* στα χωριά Τάλα, Κοίλη και Άγιος Νεόφυτος, προκαλώντας σοβαρές ζημιές στην παραγωγή *χαρουπιών*. Η περίπτωση της Κοίλης ήταν ιδιαίτερη, αφού τα *χαρουπόδεντρα* πλήττονταν κατ' επανάληψη από τη *λευκή ψώρα*. Το χωριό βρισκόταν σε κοιλάδα μεταξύ δύο λοφοσειρών, όπου ο θερμός ατμοσφαιρικός αέρας και η επικρατούσα υγρασία λειτουργούσαν ευνοϊκά για τον πολλαπλασιασμό των συγκεκριμένων εντόμων. Όμως, ο Γεννάδιος υπογράμμισε το γεγονός ότι ούτε στην Τάλα ούτε στην Κοίλη εντόπισε το παράσιτο *μυΐδιο (μαρίνα) Lady Bird*, το οποίο ήταν πολύ κοινό σε άλλες περιοχές της Κύπρου.[444]

Ανάλογες ζημιές προκλήθηκαν σε αριθμό *χαρουπόδεντρων* στην επαρχία Κερύνειας και κυρίως στο Πογάζι, όπου τα *χαρουπόδεντρα* δεν ήταν τόσο εκτεθειμένα στον αέρα και όπου διατηρείτο περισσότερη υγρασία σε σχέση με άλλες περιοχές. Η συνήθης θεραπεία που μπορούσαν να ακολουθήσουν οι αγρότες συνίστατο κυρίως στο ράντισμα των δέντρων με διάφορα διαλύματα ή το κάπνισμα με διάφορες χημικές ύλες. Όμως, αυτή ήταν πολύ δαπανηρή μέθοδος και ως εκ τούτου ο Γεννάδιος σύστησε στους *χαρουποκαλλιεργητές* μια πολύ πιο φθηνή και πρακτική θεραπεία. Ειδικότερα, σύστηνε να αφαιρούνται οι καρποί, τα φύλλα και οι βλαστοί από το *χαρουπόδεντρο* και ακολούθως ο κορμός και τα κύρια κλαδιά του δέντρου να πλένονται πολύ προσεκτικά. Θεωρούσε ως καλύτερη περίοδο για τη διαδικασία αυτή τον χειμώνα και κυρίως τον

[443] Τα *Lecanium Ceratoniae* και *Mytilaspis Ceratoniae* ήταν έντομα, τα οποία μόνο στην Κύπρο παρατηρήθηκαν μέχρι τότε και ο Γεννάδιος τα περιέγραψε και τα όρισε πρώτος το 1895. Ήταν τα δύο από τα τέσσερα είδη *ψώρας* που έπληττταν τα *χαρουπόδεντρα* στην Κύπρο. Τα άλλα δύο ήταν η *ερυθρά ψώρα* των εσπεριδοειδών (*Aonidia Aurantii*) και η *λευκή ψώρα* των *χαρουπόδεντρων* (*Aspidiotus Ceratoniae*), η οποία ήταν κοινή σε όλες τις παραμεσόγειες χώρες, στις οποίες φυόταν το δέντρο αυτό, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Νόσος Ψώρα (Scale) των Χαρουπόδενδρων», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1914, σ. 22-23· Γεννάδιος, *Περί Κερατέας*, σ. 35· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της Ψωριάσεως της Κερατέας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[444] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Νόσος Ψώρα (Scale) των Χαρουπόδενδρων», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1914, σ. 22-23· Γεννάδιος, *Περί Κερατέας*, σ. 35· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της Ψωριάσεως της Κερατέας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

Ιανουάριο, αφού τότε τα έντομα βρίσκονταν σε χειμερία νάρκη και δεν πολλαπλασιάζονταν.[445]

Πέραν της Πάφου, η *λευκή ψώρα* έπληττε τα *χαρουπόδεντρα* σε διάφορες περιοχές της πόλης και επαρχίας Λεμεσού. Το πρόβλημα αυτό απασχόλησε συστηματικά τον Γεννάδιο. Χαρακτηριστικά, το 1904, παρά το γεγονός ότι οι προβλέψεις για την εσοδεία των *χαρουπιών* ήταν θετικές, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες να ακολουθούν συστηματικά και με επιμέλεια τις οδηγίες του για την περιστολή της διάδοσης της *λευκής ψώρας*, ώστε να μην πλήττεται ανεπανόρθωτα η παραγωγή.[446]

Ο Γεννάδιος εφιστούσε συνεχώς την προσοχή των *χαρουποκαλλιεργητών* στις διάφορες νόσους που απειλούσαν τα *χαρουπόδεντρα*. Κατά τη διάρκεια ερευνών και επιτόπου επίσκεψης σε καλλιέργειες στην πόλη και επαρχία Λεμεσού ο Γεννάδιος ανακάλυψε νέα ψωρίαση των *χαρουπιών*, την οποία αργότερα ως Διευθυντής του Γεωργικού Τμήματος περιέγραψε για ενημέρωση του επιστημονικού κόσμου. Ταυτόχρονα, εισηγήθηκε νέα μέτρα για τον τρόπο πρόληψης της εξάπλωσης της *λευκής ψωρίασης* των *χαρουπόδεντρων* (*Aspidiotus Nerii*).[447]

Πέραν των νόσων, οι χαρουπιές απειλούνταν και από άλλους εχθρούς, όπως τα ποντίκια, τα οποία δρούσαν ολέθρια πλήττοντας ανεπανόρθωτα την παραγωγή *χαρουπιών* στο νησί.[448] Για το θέμα αυτό, υπογράμμιζε εμφατικά ο Γεννάδιος:

---

[445] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Νόσος Ψώρα (Scale) των Χαρουπόδενδρων», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1914, σ. 22-23· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 13· Γεννάδιος, *Περί Κερατέας*, σ. 35· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της Ψωριάσεως της Κερατέας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[446] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[447] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[448] Το καλοκαίρι οι ποντικοί (*Mus Alexandrinus*), όταν δεν είχαν άλλη τροφή, έβγαιναν στις πιο εύρωστες *κερατέες* και έτρωγαν το δέρμα των κλαδιών, που περιείχε μεγάλες ποσότητες χυμού. Η απογύμνωση του φλοιού των δέντρων οδηγούσε αναπόφευκτα στην αποξήρανσή τους. Για την πρόληψη της κατάστασης αυτής, ο Γεννάδιος σύστηνε στους αγρότες την εφαρμογή δηλητηρίων και παγίδων μέσα στους κορμούς των παλαιότερων δέντρων και στους θάμνους που φύονταν κοντά στις *κερατέες*, όπου δημιουργούσαν τις φωλιές τους οι ποντικοί. Ακόμη, ένα αποτελεσματικό μέτρο ήταν η προσαρμογή γύρω από τα δέντρα κλαδιών με ακανθώδη φυτά, ώστε να παρεμποδίζεται η διέλευση των ποντικών, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 501. Το βρετανικό καθεστώς είχε ορίσει αμοιβή 10 παράδων για κάθε *νυφίτσα* (*μεγάλος μυς* ή *ποντικός*), που θα παραδιδόταν στους διοικητές των πόλεων. Το ποσό αυτό

> […] *Η χαρουπιά έχει έναν μεγάλον εχθρόν· τον Ποντικόν (Mus Alexandrinus), ον δυστυχώς οι χωρικοί ολίγον ή ουδόλως φροντίζουσι να καταστρέψωσι*. [...][449]

Οι ιδιοκτήτες των *χαρουπόδεντρων* βρίσκονταν πολλές φορές σε απόγνωση, λόγω των επιδρομών των ποντικών, οι οποίοι κατέτρωγαν τον φλοιό, με αποτέλεσμα τα κλαδιά και το δέντρο να αποξηραίνεται. Για την αντιμετώπιση των ποντικών, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες να χρησιμοποιούν, με πολλή προσοχή, δηλητήριο εναντίον τους, να κάνουν χρήση παγίδων και να καταστρέφουν τις φωλιές τους μόλις τις εντόπιζαν. Επιπρόσθετα, τους συμβούλευε να τοποθετούν ακανθώδεις θάμνους γύρω από τους κορμούς των δέντρων σε ύψος 4 έως 6 ποδιών από το έδαφος.[450]

Αντιλαμβανόμενος το μέγεθος του προβλήματος, ο Γεννάδιος έπεισε τις βρετανικές αρχές να ανταμείβουν τους χωρικούς ως κίνητρο για τη σύλληψη και θανάτωση ποντικών. Έτσι, για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του 1902 οι αρχές κατέβαλαν χρηματικές αμοιβές στους αγρότες για τη σύλληψη πέραν των 5.000 ποντικών σε περιοχές γύρω από το χωριό Ζύγι στην επαρχία Λάρνακας. Το κίνητρο αυτό λειτούργησε ευεργετικά για τη διάσωση των *χαρουπόδεντρων* του νησιού.[451]

Πέραν των ποντικών, μεγάλοι εχθροί της *κερατέας* ήταν ένα είδος νυχτερίδας, καθώς και τα μυρμήγκια. Ειδικότερα, ένα είδος μεγάλης νυχτερίδας (*pteropus aegyptiacus*), κοινώς ονομαζόμενη στην Κύπρο *νυκτοκόρακας*, κατέστρεφε τα *κεράτια* αλλά και άλλους καρπούς μόλις άρχιζε η ωρίμανσή τους, ενώ πρόσβαλλε επίσης τα συλλεγμένα και εναποθηκευμένα *κεράτια*. Οι νυχτερίδες αναπαύονταν κατά τη διάρκεια της μέρας σε εγκαταλελειμμένα οικοδομήματα και σπήλαια και η καταδίωξή τους ήταν μάλλον εύκολη. Για την αποφυγή των καταστροφών που προκαλούσαν οι νυχτερίδες, ο Γεννάδιος σύστηνε στους αγρότες να παρεμποδίζεται η είσοδός τους στις

θεωρείτο μικρό από τον τύπο και διατυπωνόταν η άποψη ότι το ποσό θα έπρεπε να αυξηθεί στα 2-3 γρόσια, ώστε να απαλλαγεί το νησί από τις νυφίτσες και τον κίνδυνο της βουβωνικής πανώλης που αυτοί προκαλούσαν, βλ. «Οι μύες», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 28 Απριλίου/11 Μαΐου 1900.

[449] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 10· Πολλές ζημιές προκαλούσαν οι ποντικοί στα *χαρουπόδεντρα* διαφόρων περιοχών, όπως στην ευρύτερη περιοχή Πισσουρίου, όπου οι ζημιές ήταν τεράστιες, βλ. «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6/18 Σεπτεμβρίου 1896· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[450] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[451] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 10· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

αποθήκες, με την τοποθέτηση συρμάτινων πλεγμάτων στα παράθυρα, τα οποία έπρεπε να παραμένουν ανοικτά για τον καλό αερισμό των εναποθηκευμένων *κερατίων*. Τέλος, τα μυρμήγκια (*μύρμηκες*), κοινώς στην Κύπρο *λίμπουροι*, πολλές φορές απόβαιναν καταστροφικά για τις *κερατέες* και ειδικά για τις πρόσφατα εμβολιασθείσες, αφού κατέστρεφαν τα εμβόλια και, ως εκ τούτου, δεν επέτρεπαν τη βλάστησή τους. Για την πρόληψη της ζημιάς που προκαλείτο από τα μυρμήγκια, ο Γεννάδιος σύστηνε την κάλυψη του εμβολίου με μαλλό ή βαμβάκι εμποτισμένο σε διάλυμα λυσόλης 1% ή με την περίχριση του κλαδιού της *κερατέας* που έφερε το εμβόλιο με οποιαδήποτε κολλώδη ουσία, εκτός της υγρόπισσας.[452]

5.2.1.4. Σηροτροφία

Τον 6ο αιώνα μ.Χ. Έλληνες μοναχοί που επέστρεφαν στο Βυζάντιο από την Κίνα μετέφεραν μαζί τους μυστικά τον μεταξοσκώληκα. Ένα τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στο οποίο μεταφέρθηκε και ανατράφηκε το έντομο αυτό φαίνεται να είναι και η Κύπρος. Οι κλιματολογικές συνθήκες του νησιού ήταν πολύ πρόσφορες για την ανάπτυξη και πολλαπλασιασμό του μεταξοσκώληκα και ως εκ τούτου σταδιακά το *μεταξοφόρον βομβύκιον* αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά προϊόντα της Κύπρου. Με τον εγκλιματισμό του μεταξοσκώληκα, ο οποίος διήρκησε αρκετά χρόνια, παράχθηκε στην Κύπρο η πολύ γνωστή κυπριακή φυλή, της οποίας τα πολυμέταξα και μεγάλα βομβύκια ήταν περιζήτητα στις αγορές.[453]

Όμως, γύρω στο 1845 αναπτύχθηκε αρχικά στη Γαλλία μια βομβυκοφθόρα ασθένεια με το όνομα *πεπερίτις* (*Pebrine*). Σταδιακά, η ασθένεια αυτή μεταδόθηκε σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης και στην Ανατολή και ως εκ τούτου εισέβαλε και στην Κύπρο. Αποτέλεσμα ήταν η μεγάλη παραγωγή βομβυκίων και μεταξιού να μειωνόταν από έτος σε έτος. Αρχικά, οι επιστήμονες Menneville και Cornalia εντόπισαν και υπέδειξαν το αίτιο που προκαλούσε την ασθένεια αυτή. Όμως, μόνο ο Pasteur, ακολουθώντας επίπονες και συστηματικές έρευνες, κατάφερε να εισηγηθεί ασφαλή

[452] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 501.

[453] Ο Γενικός Διευθυντής της Οθωμανικής Τράπεζας στην Κύπρο Julius Robertson van Millingen, αντιλαμβανόμενος τις μεγάλες δυνατότητες που είχε η σηροτροφία στο νησί, εισήγαγε τον ονομαστό μεταξόσπορο της Βαγδάτης και τον τοποθέτησε στο γνωστό εμπορικό κατάστημα του Χρ. Γ. Μιχαηλίδη για πώληση στους ενδιαφερομένους. Συνέλεξε, επίσης, διάφορες πληροφορίες και οδηγίες από συγγράμματα περί σηροτροφίας και τα δημοσίευε. Αργότερα ο Millingen συνεργάστηκε και με τον Patrick Geddes για την προώθηση της σηροτροφίας στο νησί και την εμπορική εκμετάλλευσή του, βάσει του *Cyprus Plan* ή *Cyprus Project* που ετοίμασε ο τελευταίος. Για τις σχετικές οδηγίες που εξέδιδε ο Millingen, βλ. «Οδηγίαι περί επωφελούς παραγωγής μεταξοσκωλήκων», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Ιανουαρίου 1895· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 31-32.

μέτρα για την πρόληψη της νόσου. Ουσιαστικά, όρισε ένα ολοκληρωμένο σύστημα επιλογής, διατροφής και ανατροφής βομβυκόσπορου.[454]

Μέσω του συστήματος του Pasteur έγινε εφικτή η παραγωγή βομβυκόσπορου, απαλλαγμένου από τα σπέρματα της *πεπερίτιδας*, η οποία μάστιζε για πολλά χρόνια τη σηροτροφία. Έτσι, η ανατροφή του μεταξοσκώληκα μπορούσε να γίνει με συγκεκριμένους υγιεινούς όρους, ώστε να τον καθιστά εύρωστο και ανθεκτικό και συνεπώς δύσκολο να προσβληθεί από τη *μαλάκυνση (Flacherie),* η οποία αποτελούσε μια ακόμη επικίνδυνη ασθένεια του μεταξοσκώληκα. Αντιμετωπίζοντας τις ασθένειες αυτές, η σηροτροφία άρχισε να αναπτύσσεται πάνω σε πιο στέρεες βάσεις.[455]

Ένα σημαντικό πρόβλημα, το οποίο επισήμανε ο Γεννάδιος, ήταν η πολύ μικρή παραγωγή κουκουλιών, σε σχέση με την ποσότητα του ετήσια εκκολαπτόμενου βομβυκόσπορου. Συγκεκριμένα, τότε ο εκκολαπτόμενος βομβυκόσπορος προερχόταν εξολοκλήρου από το εξωτερικό. Η εγχώρια παραγωγή βομβυκόσπορου ήταν μηδαμινή και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να ληφθεί υπόψη. Ειδικότερα, την τελευταία εξαετία προ της εκθέσεως, δηλαδή από το 1888-89 μέχρι το 1893-94 εισήχθη στην Κύπρο κουκουλόσπορος συνολικής ποσότητας 60.150 ουγγιών, δηλαδή ετήσιος μέσος όρος 10.125 ουγγίες, ενώ εξάχθηκαν συνολικά 190.844 οκάδες ξηρών κουκουλιών, δηλαδή ετήσιος μέσος όρος 31.807 οκάδες. Κατά την ίδια εξαετία εξάχθηκαν 725 συνολικά οκάδες μεταξιού, που ισοδυναμούσαν με 2.071 οκάδες ξηρών κουκουλιών, δηλαδή ετήσιος μέσος όρος ξηρών κουκουλιών 345 οκάδες. Εάν στις ποσότητες αυτές προστίθετο ως μέση ετήσια εγχώρια κατανάλωση ξηρών κουκουλιών 2.848 οκάδες ξηρών κουκουλιών, τότε η μέση ετήσια παραγωγή έφθανε τις 35.000 οκάδες. Σημαντικά στοιχεία, που επισήμανε στην έκθεσή του ο Γεννάδιος, ήταν ότι ενώ την τριετία 1892-94 η μέση ετήσια εισαγωγή κουκουλόσπορου αυξήθηκε κατά 25%, η μέση ετήσια συνολική παραγωγή κουκουλιών έμεινε σχεδόν η ίδια και ως εκ τούτου

---

[454] Στην τάξη των *φυκωδών* (*algae* ή *hydrophyte* ή *hydrophycae*) περιλαμβάνονταν μεγαλύτερα ή μικρότερα φυτά. Τα *δεσμιδιοειδή* (*desmidaceae*) και *διατομοειδή* (*diatomaceae*) ήταν μικροσκοπικά φυκώδη απλά κύτταρα, τα οποία πολλαπλασιάζονταν με τη μέθοδο του διχασμού. Το *ψωροσπέρμιον* (*psorospermia*) υπαγόταν στην οικογένεια των *διατομοειδών* και προκαλούσε την καταστροφική νόσο των μεταξοσκωλήκων, γνωστή με το όνομα *πεπερίτις* (γαλλικά *pebrine*), βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 1017· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 32.

[455] Στην Κύπρο μεμονωμένα κάποιοι είχαν επιχειρήσει να εισαγάγουν και να διαθέσουν μεταξόσπορους. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Λ. Ταβερνάρης, ο οποίος εισήγαγε από την Προύσα λευκούς μεταξόσπορους γένους Βαγδάτης μικροσκοπημένους σύμφωνα με το σύστημα του Pasteur. Για να διευκολύνει τους αγοραστές των μεταξόσπορων, τους έδινε σχετικές γραπτές οδηγίες για τον τρόπο περιποίησης των μεταξοσκωλήκων, βλ. «Μεταξόσποροι», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Ιανουαρίου 1895· για την επιλογή του βομβυκόσπορου με το σύστημα του Pasteur, βλ. Γεννάδιος, *Διδασκαλία της επιλογής…*, σ. 32.

ελαττώθηκε η μέση απόδοση του σπόρου ανά ουγγία. Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο ήταν ότι κατά την υπό εξέταση εξαετία 1889-1894 από κάθε ουγγία εισαχθέντος σπόρου παράγονταν κατά μέσο όρο 3,5 οκάδες ξηρών κουκουλιών που αντιστοιχούσαν με 12,25 οκάδες, δηλαδή 15,5 περίπου χιλιοστόγραμμα χλωρών κουκουλιών. Αντίστοιχα στη Γαλλία την περίοδο 1889-1894 ο ετήσιος μέσος όρος ήταν 35,039 χιλιόγραμμα. Ακόμη, στην Ιταλία την περίοδο 1883-1888[456] ο ετήσιος μέσος όρος ήταν 30,210 χιλιόγραμμα.[457]

Από τα στοιχεία αυτά καταδεικνύονται ότι, ενώ η μέση ετήσια παραγωγή χλωρών κουκουλιών κατά ουγγία ανερχόταν στη Γαλλία σε 35,039 χιλιόγραμμα και στην Ιταλία 30,210 χιλιόγραμμα, στην Κύπρο έφθανε μόλις τα 15,5 χιλιόγραμμα. Ενώ δηλαδή η μέση ετήσια παραγωγή της Γαλλίας και της Ιταλίας αυξανόταν κάθε χρόνο, στην Κύπρο μειωνόταν. Το φαινόμενο αυτό ο Γεννάδιος το απέδωσε σε τρεις λόγους. Ο πρώτος λόγος ήταν ότι στην Κύπρο εισαγόταν φθηνός και επομένως κακής ποιότητας κουκουλόσπορος. Ενώ στη Γαλλία με βάση τα στοιχεία του γαλλικού υπουργείου Γεωργίας[458] την περίοδο 1888-1892 ο κουκουλόσπορος στοίχιζε στους σηροτρόφους κατά μέσο όρο 10,24 φράγκα ανά ουγγία, στην Κύπρο ο εισαγόμενος από τη Γαλλία κουκουλόσπορος στοίχιζε στους εμπόρους 10-100 φράγκα ανά χιλιόγραμμο, δηλαδή 2-2,5 φράγκα ανά ουγγία. Το ποσό αυτό ήταν μικρότερο του 25% που πλήρωναν οι Γάλλοι σηροτρόφοι για να αγοράσουν τον κουκουλόσπορο στη Γαλλία. Ο δεύτερος λόγος ήταν η απροθυμία των εμπόρων να εισάγουν περισσότερο σπόρο από όσον μπορούσαν να διανέμουν στους σηροτρόφους του νησιού. Ένας τρίτος και τελευταίος λόγος ήταν η απληστία των σηροτρόφων, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις λάμβαναν ακόμη και τον διπλάσιο σπόρο από όσον μπορούσαν να εκθρέφουν με τα μέσα που διέθεταν δηλαδή προσωπικό, φύλλα και χώρο.[459]

Αυτά, ήταν τα αίτια που είχαν ως αποτέλεσμα τη μικρή απόδοση του εισαγόμενου και εκκολαπτόμενου βομβυκόσπορου στην Κύπρο. Παρεμπιπτόντως, αξιόλογες ήταν οι πρωτοβουλίες που ανέπτυξαν ιδιώτες στον τομέα της σηροτροφίας. Χαρακτηριστικά, λεπτομέρειες και οδηγίες για την ορθή εκτροφή των μεταξοσκωλήκων δημοσίευσε σε έντυπο, το οποίο διένειμε δωρεάν ο έμπειρος

[456] Ελλείψει μεταγενέστερων δεδομένων ο Γεννάδιος χρησιμοποίησε την εξαετία 1883-1888 για τα στατιστικά στοιχεία που αφορούν την Ιταλία, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 33-34.
[457] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 33-34.
[458] «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1893, σ. 382.
[459] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 34-36.

σηροτρόφος Γ . Μαυρομμάτης από την Πάφο.[460] Ανάλογη δραστηριότητα ανέπτυξε επίσης ο Κ. Καλογεράς, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε επιπρόσθετα και στον τομέα της ορνιθοτροφίας.[461]

Ο Γεννάδιος επισήμαινε την ανάγκη καταπολέμησης των αιτίων που προκαλούσαν την μικρή απόδοση του βομβυκόσπορου, ώστε να αναβαθμίζεται η σηροτροφία της Κύπρου, αφού οι ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες του νησιού την καθιστούσαν μια πολύ επικερδή ενασχόληση του αγροτικού πληθυσμού. Παρά τα πολλαπλά προβλήματα με τα οποία λειτουργούσε η σηροτροφία, εντούτοις εξακολουθούσε να αποτελεί έναν από τους κυριότερους κλάδους της γεωργίας της Κύπρου.[462]

Η ανάπτυξη της σηροτροφίας σε φτωχές χώρες, όπως η Κύπρος, είχε τεράστια σημασία, αφού ο γεωργικός αυτός κλάδος δεν απαιτούσε την ύπαρξη κεφαλαίων, ενώ πρόσφερε εργασία στις αγροτικές οικογένειες σε περιόδους κατά τις οποίες αυτές δεν είχαν άλλη σημαντική απασχόληση. Τέλος, ήταν ένας προσοδοφόρος κλάδος, αφού όπως προέβλεπε ο Γεννάδιος οι τιμές των κουκουλιών θα παρέμεναν σταθερές και δεν θα παρουσίαζαν μείωση, τουλάχιστον στο προσεχές μέλλον. Την περίοδο 1893-1894 οι τιμές των χλωρών κουκουλιών κυμαίνονταν μεταξύ 2,5 και 2,75 φράγκων ανά χιλιόγραμμο.[463]

Για την αναβάθμιση του κλάδου της σηροτροφίας στην Κύπρο πρώτιστη ανάγκη ήταν η παροχή στους σηροτρόφους εκλεκτής ποιότητας βομβυκόσπορου και η πολύ προσεκτική διανομή της σε αυτούς. Συγκεκριμένα, δεν θα έπρεπε να παραχωρείται σε κάθε σηροτρόφο μεγαλύτερη ποσότητα από αυτή που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει με τα μέσα που ο καθένας διέθετε. Αυτό, θα μπορούσε να επιτευχθεί με την εισαγωγή ή παραγωγή στην Κύπρο επίλεκτου σπόρου, διότι αυτός θα στοίχιζε το διπλάσιο ή ακόμη και το τριπλάσιο από τον ήδη εισαγόμενο και διανεμημένο σπόρο

[460] Τη σημασία της αναβίωσης και ανάπτυξης της σηροτροφίας στο νησί επισήμανε στον εναρκτήριο λόγο του ενώπιων του Νομοθετικού Συμβουλίου ο Αρμοστής τον Φεβρουάριο του 1897, βλ. "Speech of His Excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 17th day of February, 1897", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 539, Government Printing Office, Λευκωσία 20 Φεβρουαρίου 1897, σ. 3242· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 36· «Εκ Πάφου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 9 Οκτωβρίου 1897.

[461] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[462] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 36.

[463] Στο ίδιο.

και θα υποχρέωνε τους εμπόρους εισαγωγής να διαθέτουν τους σπόρους αυτούς, αφού πρώτα ερευνούσαν, μάθαιναν και βεβαιώνονταν ότι ο σηροτρόφος διέθετε τα μέσα για την εκτροφή της ποσότητας που ζητείτο και ότι αυτός δεν έλαβε σπόρο από οποιονδήποτε άλλο έμπορο. Έτσι, το ατομικό συμφέρον του εισαγωγέα, εμπόρου ή του εγχώριου παραγωγού βομβυκόσπορου στην Κύπρο θα τους καθιστούσε φειδωλούς και προσεκτικούς στη διανομή του βομβυκόσπορου, με θετικές επιπτώσεις και για την οικονομία του τόπου.[464]

Για να επιτευχθεί η παραγωγή εκλεκτού βομβυκόσπορου θα έπρεπε αφενός να παρακωλύεται άμεσα η εισαγωγή κακής ποιότητας βομβυκόσπορου και αφετέρου να ενισχύεται η παραγωγή επίλεκτου στο νησί. Η Κύπρος, σύμφωνα με την εισήγηση του Γενναδίου, θα έπρεπε να επιλέξει δύο ή τρία εργοστάσια της Γαλλίας που παρήγαγαν επίλεκτο βομβυκόσπορο. Στο νησί δεν θα επιτρεπόταν η εισαγωγή βομβυκόσπορου από οποιοδήποτε άλλο και η απαγόρευση αυτή θα έπρεπε να γνωστοποιηθεί στα εργοστάσια. Η απαγόρευση θα συνεχιζόταν, εφόσον αποδεικνυόταν ότι ο βομβυκόσπορος που θα έστελναν τα συγκεκριμένα εργοστάσια ήταν άριστης ποιότητας. Συνεπώς, τα εργοστάσια για να διασφαλίζουν τα συμφέροντά τους θα χορηγούσαν στους εμπόρους της Κύπρου πραγματικά επίλεκτο βομβυκόσπορο.[465]

Με την υιοθέτηση του μέτρου αυτού θα παρακωλυόταν η εισαγωγή κακής ποιότητας βομβυκόσπορου, ενώ ταυτόχρονα θα ενισχυόταν η εγχώρια παραγωγή επίλεκτου σπόρου, η οποία μέχρι τότε δεν μπορούσε να λειτουργεί ανταγωνιστικά. Επιπρόσθετα, η παραγωγή βομβυκόσπορου, σύμφωνα με το σύστημα του Pasteur, θα μπορούσε να λειτουργεί ευεργετικά για τον τόπο. Σταδιακά, θα μπορούσε να καταστεί εξαιρετικά επωφελής για το νησί, εξυπηρετώντας τις εγχώριες ανάγκες της σηροτροφίας, ενώ θα μπορούσε να ενισχύει και τις προσπάθειες εξαγωγής του προϊόντος και στις παρακείμενες προς την Κύπρο χώρες.[466]

Άξια λόγου ήταν η προσπάθεια που καταβλήθηκε στο νομό Προύσας τα προηγούμενα χρόνια. Ειδικότερα, η Προύσα, που αποτελούσε διαμέρισμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θεωρείτο ανέκαθεν ως το σπουδαιότερο σηροτροφικό

[464] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 36-37.
[465] Στο ίδιο, σ. 37.
[466] Ο Γεννάδιος εφάρμοσε το σύστημα του Pasteur και στην Κύπρο άμεσα μετά την πρόσληψή του στο Τμήμα Γεωργίας στην Κύπρο, βλ. "Teaching of the preparation of Cellular Silk-Worm Eggs according to the system of Pasteur", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 566, Government Printing Office, Λευκωσία 6 Αυγούστου 1897, σ. 3444· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 37-38.

κέντρο της Ανατολής. Εκεί, εκτρεφόταν η φημισμένη φυλή μεταξοσκώληκα της Βαγδάτης. Όταν εμφανίστηκαν στην Προύσα, όπως και στον υπόλοιπο κόσμο οι καταστροφικές ασθένειες του βομβυκόσπορου, οι απελπισμένοι κτηματίες άρχισαν να κόβουν τις μουριές, θεωρώντας αβέβαιο το μέλλον της σηροτροφίας.[467]

Η καταστροφή των μουριών ανακόπηκε στην Προύσα, όταν άρχισε η παραγωγή βομβυκόσπορου με βάση το σύστημα του Pasteur. Όμως, η χρήση του σπόρου αυτού ήταν περιορισμένη στην Προύσα μέχρι το 1880. Τότε περίπου πήγε στην Προύσα ένας έμπειρος παραγωγός επίλεκτου σπόρου, ο οποίος συνεταιρίστηκε με τον σηροτρόφο Β. Βλασιάδη και άρχισε την παραγωγή *μικροσκοπημένου* βομβυκόσπορου. Τα αποτελέσματα ήταν απόλυτα θετικά όμως ο μικροσκόπος επιθυμούσε να διατηρήσει μυστικό τον τρόπο επιλογής του βομβυκόσπορου και ως εκ τούτου ο συνεταιρισμός οδηγήθηκε στη διάλυση.[468]

Στην προσπάθεια του να βρει άμεσα λύση στο πρόβλημα που δημιουργήθηκε, ο Β. Βλασιάδης μετέβηκε στην Αθήνα, όπου ο Παναγιώτης Γεννάδιος του δίδαξε την επιλογή του βομβυκόσπορου με το σύστημα του Pasteur. Μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης του ο Βλασιάδης επέστρεψε στην Προύσα, όπου άρχισε να εφαρμόζει το σύστημα αυτό στο σηροτροφείο του με μεγάλη επιτυχία.[469]

Από τον πρώτο χρόνο εφαρμογής του συστήματος από τον Βλασιάδη τα αποτελέσματα ήταν εξαιρετικά και αυτό στάθηκε η αφορμή για να τον μιμηθούν και οι περισσότεροι από τους σηροτρόφους του νομού Προύσας. Συστηματικά, από τότε οι σηροτρόφοι της περιοχής μετέβαιναν κάθε χρόνο στην Αθήνα, όπου διδάσκονταν το σύστημα του Pasteur από τον Γεννάδιο.[470]

Στη συνέχεια, αναβαθμίστηκε σημαντικά η σηροτροφία στον νομό Προύσας, όμως από το 1886 άρχισε η διάθεση φθηνών, αλλά κακής ποιότητας σπόρων, οι οποίοι παράγονταν εκεί ή εισάγονταν από το εξωτερικό. Οι αρχές για να ενισχύσουν την εγχώρια παραγωγή επίλεκτων σπόρων, καθώς και για να εμποδίσουν τη διανομή ασθενών σπόρων, ίδρυσαν σηροτροφικό σταθμό στην Προύσα γύρω στο 1888. Σκοπός

[467] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 38.
[468] Στο ίδιο.
[469] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η αναγέννησις της σηροτροφίας εν τω νομώ Προύσης», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Οκτώβριος 1894, σ. 466· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 38.
[470] Γεννάδιος, «Η αναγέννησις της σηροτροφίας εν τω νομώ Προύσης», σ. 466· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 38.

του σταθμού ήταν η διδασκαλία στους σηροτρόφους του συστήματος του Pasteur για την επιλογή εκλεκτού βομβυκόσπορου, καθώς και ο έλεγχος της ποιότητάς του. Το 1890 οι αρχές επέβαλαν εισαγωγικό τέλος 10% για τον σπόρο που εισαγόταν από το εξωτερικό.[471]

Η επιβολή εισαγωγικού δασμού στον εισαγόμενο βομβυκόσπορο, καθώς και η ίδρυση του σηροτροφικού σταθμού στην Προύσα, απόβηκαν ευεργετικά μέτρα για τη σηροτροφία της περιοχής. Με τον τρόπο αυτό παρεμποδίστηκε η διανομή κακής ποιότητας σπόρων, ενώ ταυτόχρονα μειώθηκε αισθητά η ετήσια δαπάνη για την εισαγωγή εκλεκτού βομβυκόσπορου από το εξωτερικό.[472]

Η Κύπρος με βάση τις εισηγήσεις του Γενναδίου θα μπορούσε να υιοθετήσει ανάλογα προστατευτικά μέτρα, ώστε να παρεμποδίζεται η εισαγωγή και η κυκλοφορία στο νησί κακής ποιότητας βομβυκόσπορου, να ενισχύεται η εγχώρια παραγωγή επίλεκτου βομβυκόσπορου και να αναβαθμίζεται η εγχώρια σηροτροφία. Μέσω της ανάπτυξης της σηροτροφίας θα μπορούσαν να αναπτύσσονται παράλληλα και οι μορεοφυτείες, ένας τομέας απόλυτα συνδεδεμένος με αυτή.[473]

Εν μέσω των πολλών προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο αγροτικός πληθυσμός, ο κυπριακός τύπος δέχθηκε πολύ θετικά τις εισηγήσεις του Γενναδίου για την ανάπτυξη της σηροτροφίας στην Κύπρο, τονίζοντας ότι: «[…] υπό τας παρούσας απελπιστικάς περιστάσεις, της οινοποιίας αλλά και την λίαν αποθαρρυντικήν κατάστασιν των δημητριακών μόνον διά της δενδροφυτείας και της κτηνοτροφίας δύναται να σωθή η ψυχορραγούσα Κύπρος». Καυτηριαζόταν επίσης η πάγια θέση της βρετανικής διακυβέρνησης σε θέματα της γεωργικής ανάπτυξης, αφού και το ζήτημα της σηροτροφίας το αντιμετώπιζε ως ζήτημα ιδιωτικής πρωτοβουλίας και επένδυσης ιδιωτικών κεφαλαίων, τα οποία σπάνιζαν όμως στην Κύπρο. Τονιζόταν επίσης η ανάγκη για αναβάθμιση της ποιότητας του μεταξοσπόρου και η άμεση υπερψήφιση του υποβληθέντος νομοσχεδίου που εκκρεμούσε ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου, το οποίο προνοούσε την παρακώληση της εισαγωγής κακής ποιότητας μεταξοσπόρου. Ακόμη, ο τύπος ζητούσε επιτακτικά από τις αποικιοκρατικές αρχές να συσταθεί σχετική σχολή σηροτροφίας, να διοριστεί ειδικός επόπτης για τη σηροτροφία

[471] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 39· «Η σηροτροφεία», *Αλήθεια*, Λεμεσός 3/15 Ιουνίου 1896.
[472] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 39.
[473] Στο ίδιο.

και να συσταθούν φυτώρια συκομουριών, όπου θα αναπτύσσονταν φυτά, τα οποία θα προσφέρονταν στους γεωργούς των χωριών για καλλιέργεια.[474]

5.2.2. Το δεύτερο μέρος της Έκθεσης

Ο Γεννάδιος τόνισε εμφατικά ότι η *άμπελος*, τα *δημητριακά*, τα *κεράτια* και το *βαμβάκι* αποτελούσαν τα τέσσερα κύρια προϊόντα της Κύπρου, αφού μετά την κάλυψη των εγχώριων αναγκών του νησιού μέσω της εξαγωγής των περισσευμάτων τους, η Κύπρος εισέπραττε ένα ποσό της τάξης των 200.000 λιρών Αγγλίας, ενώ αποτελούσαν το 75% του συνολικού εξαγωγικού της εμπορίου. Πέραν όμως αυτών η Κύπρος παρήγαγε και άλλα γεωργικά προϊόντα, τα οποία ονόμασε δευτερεύοντα, αφού κάποια από αυτά μόλις κάλυπταν την εγχώρια ζήτηση, ενώ των υπολοίπων τα διαθέσιμα για εξαγωγή περισσεύματα θα μπορούσαν να αποφέρουν συνολικά περίπου μόνο 20.000 λίρες.[475]

Υποδιαίρεσε τα δευτερεύοντα προϊόντα σε δύο τάξεις: τα προϊόντα μεγάλης καλλιέργειας και τα προϊόντα ειδικών καλλιεργειών. Με βάση την περιοδεία που πραγματοποίησε σε ολόκληρο το νησί και τη μελέτη των γεωργικών αναγκών, θεώρησε ότι ήταν σωστό να εισηγηθεί μέτρα που ήταν εύκολο να εφαρμοστούν από τους αγρότες χωρίς μεγάλες δαπάνες και εξειδικευμένες γνώσεις. Επιπρόσθετα, θεώρησε ορθό να συμβουλεύσει τους γεωργούς για καλλιέργειες που μέχρι τότε ήταν άγνωστες στην Κύπρο και οι οποίες θα μπορούσαν να αποβούν οικονομικά επωφελείς. Εφόσον οι καλλιέργειες αυτές θα ευδοκιμούσαν στο νησί, η Κύπρος θα εξοικονομούσε ένα ποσό περίπου 30.000 λιρών από την εισαγωγή των προϊόντων αυτών από το εξωτερικό.[476]

5.2.2.1. Προϊόντα μεγάλης καλλιέργειας

5.2.2.1.1. *Όσπρια*

Στην Κύπρο η παραγωγή οσπρίων ήταν μικρή, συγκρινόμενη με τη σπουδαιότητα που αυτή είχε στη γεωργία των υπολοίπων χωρών της Ανατολής. Συγκεκριμένα, κατά την τελευταία πενταετία προ της εκθέσεως η μέση ετήσια εξαγωγή οσπρίων, συμπεριλαμβανομένου του *όροβου* (*Ervum Erilia*) και μετά την αφαίρεση των

[474] «Η σηροτροφεία», *Αλήθεια*, Λεμεσός 3/15 Ιουνίου 1896.
[475] Για το δεύτερο μέρος της *Εκθέσεως περί της εν Κύπρω γεωργίας*, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/405/1896, *Mr. Gennadius Report Part II*, 21 February 1896· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Σεπτεμβρίου 1895· Panagiotis Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, Government Printing Office, Λευκωσία 1896, σ. 3.
[476] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture…*, Part II, σ. 3.

εισαγομένων οσπρίων ανερχόταν σε 16.000 περίπου κιλά, ποσό μικρό σε σχέση με τα παραγόμενα δημητριακά.[477]

Η κατανάλωση οσπρίων ήταν πολύ μεγάλη σε όλη την Ανατολή, ιδιαίτερα κατά τις μέρες αργίας και κατά κύριο λόγο από την αγροτική τάξη. Ακόμη, ο *όροβος*[478] ήταν ο μοναδικός καρπός, ο οποίος χορηγείτο από τους αγρότες στα βόδια που απασχολούνταν στις αροτριώσεις, αφού ήταν θερμαντικός και ενδυναμωτικός για τα ζώα. Η καλλιέργεια των οσπρίων και ιδιαίτερα του βίκου και των θέρμων ήταν πολύ σημαντική, αφού όχι μόνο δεν εξαντλούσε τη γη, αλλά τη βελτίωνε σε μεγάλο βαθμό. Ειδικότερα, εκτός της Ανατολής, όπου εφαρμοζόταν κατά κανόνα η αγρανάπαυση, σε κτήματα σχετικά άγονα και χωρίς λίπανση επικρατούσε η αμειψισπορά, δηλαδή η καλλιέργεια διαφορετικών φυτών στο ίδιο έδαφος, όπου τα όσπρια προηγούνταν των δημητριακών.[479]

Από τα πανάρχαια χρόνια ήταν γνωστή η ιδιότητα αυτή των οσπρίων, όμως δεν ήταν γνωστός ο λόγος για τον οποίο η καλλιέργεια των οσπρίων αύξανε τη γονιμότητα της γης. Πειράματα που πραγματοποίησαν οι Hermann Wilfarth (1853-1904), Hermann Hellriegel (1831-1895) και Bréal απέδειξαν ότι τα ελλοβόκαρπα με τη βοήθεια ενός μικροοργανισμού, που αναπτυσσόταν και πολλαπλασιαζόταν στις ρίζες τους, έλκυαν και συγκέντρωναν στο έδαφος το ατμοσφαιρικό άζωτο που αποτελούσε μια πολύτιμη λιπαντική ουσία.[480]

---

[477] Ο *όροβος ο κοινός* (*Ervum Ervilia*) της τάξης των *ελλοβόκαρπων*, το κοινώς *ρόβι* ή *ρόβη*, ήταν γνωστός από την αρχαιότητα, αφού τον περιγράφει ο Διοσκορίδης. Αν και ο καρπός του ήταν τοξικός για τον άνθρωπο, αποτελούσε άριστη χειμερινή τροφή για τα ζώα και ιδιαίτερα για τα βόδια, τα οποία χρησιμοποιούνταν στις αροτριώσεις, αφού τα έτρεφε, τα ενδυνάμωνε και τα θέρμαινε. Στα βόδια συνήθως χρησιμοποιείτο ο *όροβος* χοντροαλεσμένος μέσω χειρομύλου. Τα υπολείμματα που έμεναν μετά τον αλωνισμό και τον διαχωρισμό του καρπού αποτελούσαν το *οροβάχυρον*, πολύτιμη κτηνοτροφική ουσία ιδιαίτερα για τα αιγοπρόβατα, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 736-737· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture…*, Part II, σ. 3.

[478] Ο *όροβος* με θερμαντικές και ενδυναμωτικές ιδιότητες ήταν η μόνη τροφή σε κατάσταση σπόρου που χορηγούνταν στα βόδια που απασχολούνταν στις αροτριώσεις, ιδιαίτερα κατά τον χειμώνα, όταν τα ζώα εργάζονταν. Σε κάποιες ορεινές περιοχές της Κύπρου καλλιεργούνταν ένα είδος πολυετούς ποώδους *βίκου*, τον οποίο ονόμαζαν οι κάτοικοι *μαύρο άχυρο* και χρησίμευε ως κτηνοτροφικό φυτό. Συλλεγόταν και χορηγούνταν στα ζώα μαζί με το άχυρό του. Οι βρετανικές αρχές είχαν στείλει δείγμα στο *Royal Botanic Gardens* στο Kew, το οποίο αυτοί ονόμασαν *Vicia Sativa*, ενώ κατά τον Γεννάδιο επρόκειτο για το *Vicia Cracca*, το οποίο αναφερόταν από τον Sibthorp ως ιθαγενές φυτό της Κύπρου και της Καρίας.

[479] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture…*, Part II, σ. 3-4.

[480] Τα *ελλοβόκαρπα* ή *χεδροπά* (*Leguminosae*) περιλάμβαναν πολλές οικογένειες φυτών πολυετών, ετήσιων, αναρριχωμένων, ευθυτενών, δενδρωδών ή θαμνωδών καθώς και άλλων, πλείστα από τα οποία ήταν πολύ χρήσιμα ως φαρμακευτικά, κτηνοτροφικά, καρποφόρα, λαχανικά, οσπριώδη, βαφικά, δεψικά, μυροφόρα, κοσμητικά και δασικά, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 302· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των φυτικών λιπασμάτων. Καλλιεργούμενα χλωρά λιπάσματα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή Απρίλιος 1892, σ. 179· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των φυτικών

Ο Γεννάδιος θεωρούσε επιβεβλημένη την αύξηση της καλλιέργειας των οσπρίων από τους καλλιεργητές της Κύπρου και ιδιαίτερα των οσπρίων που εισάγονταν από το εξωτερικό. Επίσης, εισήγησή του προς την αγγλική διακυβέρνηση της Κύπρου ήταν η αύξηση των δασμών στα εισαγόμενα όσπρια, ώστε να προστατευθεί η εγχώρια παραγωγή, σε περίπτωση που χρειαζόταν να επιβληθεί στους αγρότες η αύξηση της καλλιέργειας των οσπρίων.[481]

5.2.2.1.2. *Βαμβάκι*

Κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας (1489-1570) η Κύπρος εξήγαγε ετησίως περίπου 30.000 Aleppo cantars βαμβακιού, δηλαδή περίπου 15.000.000 αγγλικές λίβρες (lbs). Από τότε, και κυρίως με τη μείωση του πληθυσμού του νησιού, η παραγωγή του βαμβακιού περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό. Έτσι στις αρχές του 18ου αιώνα ο μέσος όρος των ετήσιων εξαγωγών βαμβακιού από την Κύπρο υπολογιζόταν στις 4.000 λίβρες και στο τέλος του ίδιου αιώνα περιορίστηκε στις 2.000 περίπου λίβρες ετησίως. Περίπου στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν επισκέφθηκε την Κύπρο ο Jean Albert Gaudry (1827-1908), ο ετήσιος μέσος όρος των εξαγωγών βαμβακιού έφθανε τις 1.500.000 λίβρες.[482]

Μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα η βιομηχανία βαμβακιού στο νησί εξελίχθηκε σημαντικά και τα εγχώρια βαμβακερά προϊόντα δεν χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στο νησί, αλλά εξάγονταν και σε μεγάλες ποσότητες. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η συνολική παραγωγή της Κύπρου ήταν σημαντικά μεγαλύτερη από τις ποσότητες που είχαν εξαχθεί, αφού μεγάλο μέρος της παραγωγής παρέμενε στο νησί, ώστε να καλύπτει τις εγχώριες ανάγκες. Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα σχεδόν

λιπασμάτων. Καλλιεργούμενα χλωρά λιπάσματα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάιος 1892, σ. 235· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture…*, Part II, σ. 4.

[481] Ιδιαίτερη βαρύτητα έδωσε ο Γεννάδιος στην ανάπτυξη της καλλιέργειας των *οσπρίων*, λόγω και της μεγάλης σημασίας τους για το νησί. *Όσπρια* ονομάζονταν τα πολύ αμυλούχα, ξηρά και εδώδιμα σπέρματα μεγάλου μέρους των *ελλοβοκάρπων* φυτών και ιδιαίτερα της *φακής*, των *φασιόλων*, της *σόγιας*, των *πίσων*, του *λαθύρου*, του *κυάμου*, του *θέρμου*, του *ερεβίνθου*, καθώς και άλλων που ονομάζονταν συνεκδοχικά *οσπριώδη* ή κοινώς *όσπρια*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 742· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture…*, Part II, σ. 4.

[482] Ο *βάμβαξ* (*Gossypium*) ήταν φυτό πολυετές και πωδες. Οι βοτανολόγοι παραδέχονταν τότε την ύπαρξη τεσσάρων ειδών βάμβακα: τον *ποώδη* (*Gossipium herbaceum*), τον *δενδρώδη* (*Gossipium arboreum*), τον *βαρβαδινόν* (*Gossipium barbadense*) και τον *περουβιανό* (*Gossipium peruvianum*). Τα πρώτα δύο είδη ήταν ιθαγενή της Ινδίας, ενώ τα τελευταία δύο ήταν ιθαγενή της Αμερικής, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 170· Jean Albert Gaudry, *Recherches Scientifiques En Orient-Partie Agricole*, Ministère de l΄ Agriculture de Commerce et des travaux publics, Παρίσι 1854, σ. 163· Haynes-Smith, ό.π., σ. 16· Panagiotis Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, Government Printing Office, Nicosia 1903, σ. 7.

το σύνολο των εξαγωγών της Κύπρου απορροφούσε αρχικά η Βενετία, ενώ μετά την περίοδο αυτή οι εξαγωγές βαμβακιού απορροφούνταν από τη Γαλλία.[483]

Κατά την περίοδο του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου (1861-1865) οι τιμές του βαμβακιού αυξήθηκαν και συνεπώς, όπως και στις άλλες χώρες της Ανατολής, έτσι και στην Κύπρο επεκτάθηκε περαιτέρω η καλλιέργεια του βαμβακιού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των ετήσιων εξαγωγών βαμβακιού της Κύπρου, που από 2.000.000 λίβρες, διπλασιάστηκαν και έφθασαν τις 4.000.000 λίβρες. Όμως, το 1888 άρχισαν να μειώνονται οι τιμές του βαμβακιού, γεγονός που οδήγησε και πάλι στον περιορισμό της καλλιέργειάς του.[484]

Στις Ηνωμένες Πολιτείες άρχισε η μεγάλη καλλιέργεια του βάμβακος,[485] όταν ο Eli Whitney (1765-1825) εφηύρε την εκκοκκιστική μηχανή το 1793. Προηγουμένως, στην Αγγλία, η βιομηχανία βαμβακερών υφασμάτων της χώρας άρχισε να επεκτείνεται, όταν εφευρέθηκε η κλωστική μηχανή από τον Arkwright το 1769. Η Αγγλία προμηθευόταν την πρώτη ύλη από την Ιταλία, την Τουρκία, την Ανατολική Ινδία και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Άρχισε δε να προμηθεύεται βαμβάκι από την Ανατολή από το 1550. Το 1641 το βαμβάκι που εισήχθη στην Αγγλία προερχόταν σχεδόν όλο από την Κύπρο και τη Σμύρνη. Ειδικότερα, ο Lewis Roberts στο έργο του *Treasure of Traffic* ανέφερε ότι «οι υφανταί του Μάντσεστερ ηγόραζον εν Λονδίνω βάμβακα, προερχόμενον αρχικώς εκ Κύπρου και Σμύρνης, και κατασκεύαζον εξ αυτού παντοία υφάσματα».[486]

---

[483] Όπως έχει αναφερθεί, η καλλιέργεια του *βάμβακα* στην Κύπρο παλαιότερα ήταν πολύ διαδεδομένη και αποτελούσε ένα από τα κύρια προϊόντα του νησιού. Γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα, η ετήσια παραγωγή *μαλλού βάμβακα* ήταν εξαιρετική και, ως εκ τούτου, το φυτό αυτό έγινε γνωστό ως *ξύλον του χρυσαφιού* «διά το πολύ κέρδος και διά τον ολίγον κόπον εις την καλλιέργειάν του», όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός. Το όνομα *ξύλον του χρυσαφιού* θύμιζε, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, τα *είρια από ξύλου* και *είματα από ξύλων* του Ηροδότου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 176· Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Παρά Νικολάω Γλυκεί, Βενετία 1788, σ. 546· Haynes-Smith, ό.π., σ. 16-17· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 7.

[484] Haynes-Smith, ό.π., σ. 17· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 7-8.

[485] Παναγιώτης Γεννάδιος, *Περί βάμβακος, ιστορία, καλλιέργεια και βιομηχανία,* Τυπογραφείο Λεώνης, Αθήνα 1890, σ. 12.

[486] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της παραγωγής βάμβακος εις την Βρετανικήν Αυτοκρατορίαν», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 5· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· James Mann, *The Cotton trade of Great Britain. Its Rise, Progress, and Present Extent,* Frank Cass & Co. LTD, Λονδίνο 1968 σ. 6· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 4.

Κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας (1489-1570) η Κύπρος εξήγαγε ετησίως γύρω στους 38.000 σάκους βαμβάκι (περίπου 3 εκατομμύρια οκάδες), δηλαδή σχεδόν το διπλάσιο της συνολικής βαμβακοπαραγωγής του 1894. Κατά την εποχή εκείνη η βαμβακοπαραγωγή της Κύπρου ήταν πολύ σημαντική, ενώ αναπτύχθηκε και η εγχώρια υφαντουργία βαμβακερών υφασμάτων. Τα βαμβακερά υφάσματα της Κύπρου ήταν ποικίλα και εκλεκτά. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο νησί ο Γεννάδιος είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί το Λευκόνοικο,[487] κοντά στην Καρπασία,[488] που αποτελούσε το επίκεντρο της κυπριακής βαμβακοϋφαντουργίας. Εκεί, κατασκευάζονταν εξαιρετικά βαμβακερά υφάσματα.[489]

Η Κύπρος την περίοδο 1889-1894 παρήγαγε ετησίως γύρω στα 1,5 εκατομμύρια οκάδες[490] βαμβακιού από τις οποίες εξήγαγε γύρω στις 270.000 οκάδες εκκοκκισμένου βαμβακιού αξίας περίπου 6.000 λιρών. Κατά κύριο λόγο καλλιεργείτο στο νησί *ποώδες βαμβάκι* (*Gossidium herbaceum*), όμως λίγο καιρό προηγουμένως είχε εισαχθεί και το *αμερικανικό βαμβάκι* (*Gossidium barbadense*), το οποίο λόγω της αδιαμφισβήτητης υπεροχής του σταδιακά εκτόπιζε το εγχώριο βαμβάκι.[491]

---

[487] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 4.

[488] Η εγγύτητα του Λευκονοίκου, που αποτελούσε το πιο σημαντικό υφαντουργικό κέντρο της Κύπρου, οδήγησε τον Γεννάδιο σε κάποιες υποθέσεις για την προέλευση του ονόματος της Καρπασίας. Ειδικότερα, *Κάρπασος* ονομαζόταν από τους αρχαίους λεπτό βαμβακερό ύφασμα που προερχόταν από την Ινδία. Ακόμη, η εβραϊκή λέξη Kurpas, που αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη και σημαίνει βαμβακερό ύφασμα, μεταφράστηκε από τους «Εβδομήκοντα» ως *καρπάσινον*. Η λέξη αυτή κατάγεται από τη σανσκριτική Kurpasa που σημαίνει βαμβάκι και Kurpasum που σημαίνει βαμβακερό ύφασμα. Ο Γεννάδιος υποθέτει ότι με την εισαγωγή «της τέχνης του υφαίνειν κάρπασον» στην Κύπρο πήρε το όνομα του υφάσματος και η περιοχή εκείνη, όπου η τέχνη της υφαντουργίας ευδοκίμησε και αναπτύχθηκε. Κατά συνέπεια, θεωρούσε ως μη ορθή την προέλευση του ονόματος Καρπασία από το νησί Κάρπαθος, αφού αυτό φαίνεται να μην υποστηρίζεται από κάποιο ιστορικό γεγονός, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 4-5.

[489] Επίσης, πολλά ορεινά χωριά, ακολουθώντας το παράδειγμα των Λευκάρων, παρήγαγαν σπουδαία κεντήματα, με αποτέλεσμα να έχουν τα χωριά αυτά ένα πολύ σημαντικό εισόδημα. Ξεχωριστό παράδειγμα αποτελούσαν τα Άνω Λεύκαρα, όπου η παραγωγή κεντημάτων απέφερε περίπου 1.800 λίρες ετησίως, αφού μεγάλο μέρος των κεντημάτων εξαγόταν στην Αίγυπτο και στην Ελλάδα, όπου αυτά έχαιραν μεγάλης εκτίμησης, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», ό.π., σ. 4.

[490] Ο μέσος ετήσιος όρος βάμβακος των ετών 1889-1894 ήταν 1.507.804 οκάδες, βλ. Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 5.

[491] Μετά από την αφαίρεση του περιβλήματος του καρπού, του κοινώς *καρυδότσεφλου* ή *τσόφλοιου*, το προϊόν αποτελούσε τον *ανεκκόκκιστον βάμβακα*, τον κοινώς στην Κύπρο *κοκκώνι*, ενώ στην Πελοπόννησο ήταν γνωστός ως *μπόκολο*. Ο *εκκοκισμένος βάμβακας* στην Κύπρο, όπως και στη Θεσσαλία, ονομαζόταν *μαχλίτσι*, ενώ στην Πελοπόννησο το ονόμαζαν *λίτρα* ή *λίντα*, πιθανώς από τις αγγλικές λέξεις *Lint-cotton*, που σημαίνουν *εκκοκκισμένος βάμβαξ*. Παλαιότερα η *εκκόκκιση* του *βάμβακα* γινόταν εξολοκλήρου ενός απλού εγχώριας κατασκευής ξύλινου οργάνου, το οποίο ονόμαζαν *κερκίδα* στη Θήρα, *ανεμοδούρα* στην Πελοπόννησο, ενώ συνηθέστερα ήταν γνωστό ως *μάγγανον* από την ιταλική λέξη *manganello*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 177· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», ό.π., σ. 5.

Το βαμβάκι ήταν φυτό που παραλλασσόταν σε μεγάλο βαθμό, ιδιαίτερα όταν στον ίδιο τόπο καλλιεργούνταν δύο διαφορετικά είδη, όπως συνέβαινε στην Κύπρο. Κατά συνέπεια, αφού με την αντικατάσταση του εγχώριου βάμβακος με τον αμερικανικό προέκυπτε όφελος, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους καλλιεργητές να υιοθετήσουν μια αυστηρή διαδικασία για την επιλογή του σπόρου, επειδή αυτό θα επιδρούσε σε μεγάλο βαθμό τόσο στην ποσότητα, όσο και στην ποιότητα του προϊόντος.[492]

Ο σπόρος θα έπρεπε να επιλέγεται προσεκτικά όχι από τη σωρό, αλλά από τον αγρό, από εύρωστα πολύκαρπα φυτά και όταν θα ήταν πλήρως ώριμος. Όταν δε επρόκειτο για σπορά ξηρικού αγρού θα έπρεπε να προτιμάται σπόρος από φυτά, τα οποία αναπτύσσονταν και καρποφορούσαν χωρίς αρδεύσεις. Μετά την αφαίρεση του μαλλού μέσω της εκκοκκίσεως, ο σπόρος θα έπρεπε να αποξηραίνεται, απλωμένος στον ήλιο για κάποιες ώρες. Ουσιαστικά, οι αγρότες θα έπρεπε να αποφεύγουν επιμελώς να συσσωρεύουν τον σπόρο στην αποθήκη όταν ήταν υγρός, ώστε αυτός να μην υποβάλλεται σε ζύμωση που καταστρέφει την πλαστική του δύναμη. Στη συνέχεια, θα έπρεπε να φυλάσσεται σε ξηρό και ευάερο μέρος μέχρι την εποχή της σποράς.[493]

Με την εφαρμογή της διαδικασίας επιλογής του βαμβακόσπορου θα διατηρούνταν τα πλεονεκτήματα που είχε το αμερικανικό βαμβάκι που εισαγόταν στην Κύπρο, ενώ σταδιακά το είδος αυτό θα εγκλιματιζόταν και η παραγόμενη εγχώρια ποικιλία θα μπορούσε να αντέξει στις ιδιάζουσες κλιματολογικές συνθήκες της Κύπρου. Όμως, και τα δύο είδη βαμβακιού που καλλιεργούνταν στην Κύπρο τόσο ο ποώδης, όσο και ο αμερικανικός, ήταν βραχύινοι και η τιμή τους ήταν χαμηλότερη των μακροΐνων. Ο Γεννάδιος υπέδειξε το γεγονός ότι σε πολλές περιοχές της Κύπρου και ιδιαίτερα στα παράλια το έδαφος και το κλίμα προσφέρονταν για την καλλιέργεια μακροΐνων ποικιλιών και ως εκ τούτου συμβούλευε τους βαμβακοκαλλιεργητές να δοκιμάσουν αυτές τις ποικιλίες. Συνέστησε, τέλος, ότι θα έπρεπε να δοθεί έμφαση στην εισαγωγή και διανομή σπόρου των βαμβακιών *Sea Island Cotton* και μακροΐνου αιγυπτιακού στις περιοχές Λάρνακας και Αμμοχώστου.[494]

---

[492] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 5.

[493] Στο ίδιο.

[494] Τον χειμώνα ο *βαμβακόσπορος* θεωρείτο πολύ θρεπτικός για τη διατροφή των ζώων και ιδιαίτερα των βοδιών. Στην Ανατολή δε χρησιμοποιείτο μερικώς ως υποκατάστατο του *ορόβου*. Μετά τη λήψη του *βαμβακελαίου* από τον *βαμβακόσπορο* τα υπολείμματα αποτελούσαν τον κτηνοτροφικό

5.2.2.1.3. *Σήσαμον, λινόσπορος, γλυκάνισον*

Με βάση τους όρους με τους οποίους λειτουργούσε η γεωργία στην Κύπρο, ο Γεννάδιος ανέφερε ότι θα ήταν δυνατό να εφαρμοστούν μόνο λίγα μέτρα από αυτά που μπορούσαν να προταθούν για τη βελτίωση της καλλιέργειας των τριών αυτών προϊόντων. Ειδικότερα, το *σήσαμον* ήταν πολύ γνωστό στην Ανατολή, όπου καλλιεργείτο τόσο για εγχώρια κατανάλωση, όσο και για εξαγωγή. Η παραγωγή *σησάμου* στην Κύπρο έφθανε περίπου τις 210.000 οκάδες ετησίως από τις οποίες τα δύο τρίτα χρησιμοποιούνταν σε σπόρο, για την κατασκευή προϊόντων, όπως χαλβάς, ταχίνι και λάδι, καθώς και στην αρτοποιεία. Το υπόλοιπο ένα τρίτο εξαγόταν σε διάφορες χώρες και απέφερε στο νησί γύρω στις 1.700 λίρες ετησίως.[495]

Το *γλυκάνισον* και ο *λινόσπορος* ήταν από τα λίγα προϊόντα στην Ανατολή, τα οποία είχαν ακόμη ζήτηση και μπορούσαν να καλύψουν τους κόπους και τις δαπάνες των καλλιεργητών. Στην Κύπρο η παραγωγή των προϊόντων αυτών είχε αρχίσει μόλις λίγα χρόνια προηγουμένως, όμως το νησί θα μπορούσε να επωφεληθεί σε μεγάλο βαθμό από τις επικρατούσες τότε τιμές των προϊόντων αυτών. Κατά την πενταετία 1889-1894 ο μέσος ετήσιος όρος εξαγωγής του *λινόσπορου* ανερχόταν στις 180.000 οκάδες με αξία 2.000 λίρες, ενώ του *γλυκανίσου* περίπου στις 70.000 οκάδες με αξία 1.800 περίπου λίρες.[496]

Το σημαντικότερο πρόβλημα που εντόπισε και κατέγραψε ο Γεννάδιος, όσον αφορά την καλλιέργεια των τριών προϊόντων, ήταν η λανθασμένη μέθοδος που ακολουθείτο από τους καλλιεργητές για την εξανέμιση και τον καθαρισμό τους.

βαμβακοπλακούντα, του οποίου η τιμή κυμαινόταν μεταξύ 80-90 φράγκων τον τόνο (785 οκάδες), βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 172-173· Για την ορθή επιλογή του βαμβακόσπορου, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 7· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της παραγωγής βάμβακος εις την Βρετανικήν Αυτοκρατορίαν», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 5.

[495] Περισσότερα για το *σήσαμον*, βλ. «Το σήσαμον», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1891, σ. 29· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί…», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 5-6.

[496] Για την καλλιέργεια και χρήση του γλυκάνισου, βλ. «Η χίων», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1891, σ. 66· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 6.

Ιδιαίτερα το *γλυκάνισο* και το *σήσαμον* διατίθεντο στις αγορές, περιέχοντας όχι μόνο άωρους κόκκους, μέρη των βλαστών και των φύλλων, αλλά και χώμα.[497]

Η πρακτική αυτή ήταν λανθασμένη και ζημιογόνα για τους παραγωγούς αφού αυτές οι ακαθαρσίες αύξαναν μεν τον όγκο και το βάρος του εμπορεύματος, αλλά παράλληλα υποβίβαζαν σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό την ποιότητα και, κατά συνέπεια, την τιμή και την αξία του. Έτσι, ο έμπορος κατά τη διατίμηση του προϊόντος υπολόγιζε αναπόφευκτα, όχι μόνο το ποσό που αντιπροσώπευαν τα ξένα στοιχεία, αλλά ταυτόχρονα και τη δαπάνη, την οποία θα επωμιζόταν, για να τις αφαιρέσει, ώστε το προϊόν να καθίσταται εμπορεύσιμο. Ως εκ τούτου, η τιμή που λάμβανε ο παραγωγός για το ακάθαρτο είδος αντιπροσώπευε ουσιαστικά το καθαρό προϊόν πάνω στο οποίο προστίθεντο οι δαπάνες για τον καθαρισμό του, καθώς και τα μεταφορικά έξοδα από τον χώρο παραγωγής στον χώρο καθαρισμού και ακολούθως στην αγορά.[498]

Η αμέλεια των παραγωγών να ακολουθήσουν μια ορθή διαδικασία κάθαρσης και εξανέμισης των τριών αυτών προϊόντων προκαλούσε σε αυτούς μεγάλες ζημιές. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος ο Γεννάδιος εισηγήθηκε την εισαγωγή και διάδοση μικρών, απλών και ολιγοδάπανων *εξανεμιστικών* και *κοσκινιστικών* μηχανών. Μέσω της εισαγωγής και διανομής τέτοιου τύπου μηχανών θα ήταν εφικτό να επιτευχθεί η ορθή διαδικασία επιλογής του σπόρου και των προϊόντων τους. Αυτό θα επιδρούσε πολύ θετικά στην ποσότητα και την ποιότητα της παραγωγής της Κύπρου και συνεπώς την εξασφάλιση καλύτερων τιμών για τα προϊόντα αυτά.[499]

5.2.2.2. Προϊόντα ειδικής καλλιέργειας

5.2.2.2.1. *Ελαία*

Τα προϊόντα του ελαιόδεντρου, δηλαδή το λάδι και οι ελιές τόσο στην Κύπρο, όσο και στην ευρύτερη Ανατολή, θεωρούνταν είδη ειδικής χρήσης. Όμως, παρά το γεγονός αυτό, η ελαιοπαραγωγή του νησιού δεν επαρκούσε για την κάλυψη της εγχώριας κατανάλωσης. Ειδικότερα, για την πενταετία 1889/90-1893/94 η μέση ετήσια παραγωγή ελιών στην Κύπρο ανήλθε περίπου στα 6.225.000 οκάδες, οι οποίες αντιστοιχούσαν περίπου προς 1.225.000 οκάδες ελαιόλαδου. Κατά την ίδια περίοδο, για να καλύψει τις εγχώριες ανάγκες, η Κύπρος υποχρεώθηκε να εισαγάγει ετήσια

[497] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 6.
[498] Στο ίδιο.
[499] Στο ίδιο.

47.000 οκάδες ελαιόλαδου με δαπάνη 1.500 λίρες περίπου, καθώς και 7.650 οκάδες ελιών με δαπάνη περίπου 200 λίρες.[500]

Η ανεπάρκεια ελιών και ελαιόλαδου ήταν αδικαιολόγητη κατά τον Γεννάδιο, αφού, όπως διαπίστωσε, σε ολόκληρο το νησί υπήρχαν πολύ μεγάλες και εύρωστες αγριελιές, οι οποίες χρειάζονταν απλά καθαρισμό και εμβολιασμό για να καρποφορήσουν. Σε αρκετές μάλιστα περιοχές του νησιού, όπως για παράδειγμα μεταξύ των χωριών Φασούλα και Καλό Χωριό, στην Αυδήμου και στην Επισκοπή υπήρχαν πολλές μεγάλες αυτοφυόμενες αγριελιές, οι οποίες θα μπορούσαν, αφού καθαριστούν και εμβολιαστούν, να αποτελέσουν πυκνούς και εκτεταμένους ελαιώνες. Το εισόδημα που θα προέκυπτε από τους ελαιώνες αυτούς, θα ήταν αρκετό για να καλύψει το υφιστάμενο έλλειμμα, ενώ θα υπήρχε και περίσσευμα παραγωγής για εξαγωγή και, κατά συνέπεια, σημαντικά έσοδα για την οικονομία του νησιού. Άξια λόγου ήταν η περίπτωση των Ιονίων Νήσων, τα οποία είχαν για πολλά χρόνια μεγαλύτερη ίσως ανεπάρκεια ελιών και ελαιόλαδου, σε σχέση με την Κύπρο. Όταν οι Ενετοί κατέλαβαν τις Ιονίους Νήσους, κατόρθωσαν να εξημερώσουν όλες τις αγριελιές, προκηρύσσοντας αμοιβή ενός χρυσού δουκάτου για κάθε δέντρο που θα εμβολιαζόταν. Με την υιοθέτηση του μέτρου αυτού, όχι μόνο καλύφθηκε η εγχώρια κατανάλωση των νησιών, αλλά αυτά αναπτύχθηκαν ως ένα σημαντικό κέντρο εξαγωγής ελιών και ελαιόλαδου στη Μεσόγειο, συμβάλλοντας στην περαιτέρω ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, της ακμάζουσας τότε Ενετικής Δημοκρατίας.[501]

---

[500] Εξαιρετικής σημασίας για την Κύπρο ήταν η καλλιέργεια των *ελαιόδεντρων*, σύμφωνα και με τις παρατηρήσεις το Γενναδίου. Η *ελαία* (*Olea*) της τάξης των *ελαιωδών* περιλάμβανε γύρω στα 30 είδη μακρόβιων και αειθαλών δέντρων. Η πιο αξιόλογη ήταν η *ευρωπαϊκή ελαία* (*olea europaea*), γνωστή στην αρχαιότητα ως *ελάα* ή *ελαία* και κοινώς *ελιά, ληόδενδρο* ή απλά *δέντρο*. Ανάλογα με τη μορφή και κατάσταση του δέντρου, η *ελαία* ονομαζόταν *μαζουληά* στην Κύπρο, όταν βρισκόταν στην κατάσταση ταπεινού θάμνου, ενώ, όταν αυτή βρισκόταν σε κατάσταση *αγριελαίας*, ονομαζόταν *αρκολιά*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 263-264· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus,* Part II, σ. 6-7

[501] Πολλοί *ελαιώνες* στην Κύπρο καταρτίστηκαν αρκετούς αιώνες προηγουμένως. Ειδικότερα, ο Γεννάδιος υπολόγιζε ότι πολλά *ελαιόδεντρα* ήταν τεσσάρων ή πέντε αιώνων, αφού καταρτίστηκαν *ελαιώνες* τόσο στην Επτάνησο όσο και στην Κύπρο επί Ενετοκρατίας (1489-1571). Ακόμη, *ελαιώνες* καταρτίστηκαν και πριν την *Ενετοκρατία* από τους Φράγκους που κατέλαβαν το νησί. Ως εκ τούτου, τα *ελαιόδεντρα* που φυτεύτηκαν από τους Φράγκους ή επί της Φραγκοκρατίας (1192-1489) ονομάζονταν από τους Έλληνες της Κύπρου *φραγκολιές*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 269· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus,* Part II, σ. 7.

Η ανεπάρκεια της ελαιοπαραγωγής για την κάλυψη της εγχώριας κατανάλωσης της Κύπρου θα έπρεπε να αποδοθεί και στη λανθασμένη μέθοδο καλλιέργειας των ελαιόδεντρων, καθώς και του λανθασμένου τρόπου παρασκευής του ελαιόλαδου. Κατά τον Γεννάδιο τα ελαιόδεντρα, ιδιαίτερα στις ασβεστούχους γαίες της Κύπρου, θα μπορούσαν να αποδώσουν, όπως και στην αρχαιότητα, άφθονο και άριστης ποιότητας προϊόν, εάν λιπαίνονταν και οργώνονταν σωστά.[502] Μέχρι τότε, οι ελαιοκαλλιέργειες απέδιδαν ελάχιστο εισόδημα, αφού κατά κανόνα δεν λιπαίνονταν[503] και πολύ σπάνια οργώνονταν και αυτό, όταν επρόκειτο να γίνει σπορά της έκτασης στην οποία βρίσκονταν, με κριθάρι, σιτάρι ή άλλο προϊόν, γεγονός που επηρέαζε αρνητικά τη γονιμότητα της γης.[504]

Παρά την έλλειψη ρεόντων υδάτων στην Κύπρο σπάνια εφαρμοζόταν η άρδευση, η οποία θα συντελούσε σημαντικά στην ποσοτική αύξηση του προϊόντος και στην αναβάθμιση της ποιότητας των βρωσίμων ελιών. Αντίθετα, η άρδευση δεν συστηνόταν στην περίπτωση της ελαιοποιίας, στην οποία προτιμώνται τα ξηρικώς παραγόμενα προϊόντα. Συνεπώς, για την αύξηση και βελτίωση της ποιότητας των βρωσίμων ελιών, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους ελαιοκαλλιεργητές να υιοθετούν τις αρδεύσεις με όμβρια ύδατα και στην καλλιέργεια των ελαιόδεντρων. Οι αγρότες ήδη εφάρμοζαν τις αρδεύσεις σε διάφορες καλλιέργειες, ιδίως των δημητριακών, με ευεργετικά αποτελέσματα. Το συγκεκριμένο σύστημα άρδευσης των ελαιοκαλλιεργειών εφαρμοζόταν με μεγάλη επιτυχία για αιώνες στην ελληνική επαρχία της Παρνασσίδας, της οποίας οι μεγάλες βρώσιμες ελιές ήταν ιδιαίτερα φημισμένες σε όλη τη Ρωσία και την Ανατολή.[505]

Μεγάλη σημασία για την καλλιέργεια του ελαιόδεντρου απέδιδε ο Γεννάδιος στην κλάδευση. Με απογοήτευση διαπίστωνε ότι η κλάδευση ήταν «σχεδόν άγνωστος εν Κύπρω, ένθα πάντα τα δένδρα, καρποφόρα ή μη, αναπτύσσονται κατά φύσιν».[506] Το ελαιόδεντρο, ιδίως όταν ήταν παραμελημένο για μεγάλο χρονικό διάστημα, χρειαζόταν

[502] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 7.
[503] Για λεπτομέρειες για τη διαδικασία λίπανσης των ελαιόδεντρων, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί ελαίας», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1892, σ. 489-492.
[504] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 7.
[505] Η Παρνασσίδα αποτελούσε τη μία από τις δύο επαρχίες του Νομού Φωκίδας στη Στερεά Ελλάδα· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 7.
[506] Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8.

γενναία κλάδευση, ώστε να ανανεώνονται οι βραχίονές του και να αποκτά νέα, καρποφόρα και εύρωστα κλαδιά.[507]

Σημαντικός, επίσης, ήταν ο ετήσιος καθαρισμός των περισσότερων καρποφόρων δέντρων και ιδιαίτερα των ελαιόδεντρων, αφού αυτός συνέβαλλε ουσιαστικά στην ποιοτική βελτίωση και αύξηση του προϊόντος. Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους ελαιοκαλλιεργητές να αφαιρούν τους ξηρούς και κατεστραμμένους κλάδους και να μεριμνούν για τον επαρκή αερισμό με την αφαίρεση των εσωτερικών κλάδων, οι οποίοι ελάχιστα και σπάνια καρποφορούσαν, ενώ αυξάνονταν, χρησιμοποιώντας άδικα τους χυμούς του δέντρου. Κατά προτίμηση η κλάδευση θα έπρεπε να εκτελείται τον Ιανουάριο ή ακόμη και τον Φεβρουάριο, όταν θα είχε ήδη συλλεχθεί όλος ο καρπός.[508]

Άσκοπη ήταν, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, η κατανάλωση χυμών για την παραγωγή ξύλου σε υψίκορμα ελαιόδεντρα. Για τον σκοπό αυτό προτιμώντο τα βραχύκορμα ελαιόδεντρα, η διασταύρωση των οποίων άρχιζε σε ύψος 5 έως 6 πόδια από την επιφάνεια του εδάφους. Το βασικό πλεονέκτημα των βραχύκορμων ελαιόδεντρων ήταν ότι ο καρπός τους ήταν λιγότερο εκτεθειμένος σε ισχυρούς ανέμους, ενώ μπορούσε να συλλεχθεί και πιο εύκολα.[509]

Πολύ σημαντικοί παράγοντες για την παραγωγή εκλεκτού ελαιόλαδου ήταν ο χρόνος και ο τρόπος συλλογής των ελιών. Η συλλογή των καρπών μπορούσε να γίνει με τρεις τρόπους: με το χέρι κατευθείαν από το δέντρο, με τον ραβδισμό και από το έδαφος, όταν οι καρποί έπεφταν, λόγω της βροχής, του ανέμου ή όταν υπερωρίμαζαν. Στην Κύπρο, όπως και σε όλη την Ανατολή, ο επικρατέστερος τρόπος συλλογής των καρπών ήταν με τον ραβδισμό. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν και ο πιο αδόκιμος, αφού ο καρπός που συλλεγόταν εκτός του ότι ρυπαινόταν, όταν έπεφτε στο έδαφος τραυματιζόταν. Οι τραυματισμένες αυτές ελιές, συσσωρευμένες στην αποθήκη ή στο ελαιοτριβείο, υφίσταντο ζύμωση, η οποία υποβάθμιζε την ποιότητά τους και, κατά συνέπεια, την ποιότητα του παραγομένου ελαιόλαδου.[510]

---

[507] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8.
[508] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8.
[509] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8.
[510] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8.

Όμως, ο ραβδισμός είχε ακόμη μια εξίσου δυσάρεστη συνέπεια. Ειδικότερα, κατά τον ραβδισμό, τραυματίζονταν τα ελαιόδεντρα και θραύονταν πολλοί νεαροί βλαστοί, οι οποίοι εάν παρέμεναν ακέραιοι θα καρποφορούσαν τα επόμενα χρόνια. Έτσι, παρά το ότι φαινομενικά η συλλογή των καρπών με τον ραβδισμό ήταν οικονομική, εντούτοις στην πραγματικότητα ήταν ιδιαίτερα επιζήμια, αφού αφενός παραγόταν υποδεέστερης ποιότητας ελαιόλαδο και αφετέρου ελαττωνόταν η καρποφορία των επόμενων χρόνων.[511]

Εξίσου προβληματική ήταν και η συλλογή από το έδαφος των καρπών που έπεφταν από τα ελαιόδεντρα, λόγω των καιρικών συνθηκών ή της υπερωρίμανσής τους. Κατά κανόνα, οι καρποί αυτοί ήταν τραυματισμένοι, ενώ αναμειγνύονταν και με ξένες ουσίες, με αποτέλεσμα το παραγόμενο ελαιόλαδο να είναι κατώτερης ποιότητας.[512]

Με βάση τα παραπάνω ο Γεννάδιος συμβούλευε τους ελαιοκαλλιεργητές της Κύπρου να συλλέγουν τον καρπό με το χέρι, αφού τότε εθεωρείτο ο τελειότερος τρόπος συλλογής και συστηνόταν από όλους τους ειδικούς επιστήμονες. Άλλωστε, όπως τόνιζε, οι αρχαίοι[513] γνώριζαν και εφάρμοζαν τον τρόπο αυτό και τον θεωρούσαν ως τον πιο ορθό για τη συλλογή των ελιών και για την παρασκευή εκλεκτού ελαιόλαδου.[514]

Ακόμη, η ελιά δεν θα έπρεπε να συλλέγεται όταν ήταν υπερώριμη, αλλά όταν το μισό και πλέον του καρπού θα άρχιζε να αποκτά μελανό χρώμα. Δοκιμές και πειράματα που πραγματοποιήθηκαν την εποχή εκείνη επιβεβαίωναν ότι στην κατάσταση αυτή ο καρπός περιλάμβανε περισσότερο και πιο εκλεκτό ελαιόλαδο.[515]

Οι συλλεγόμενες με το χέρι ελιές θα έπρεπε να αποχωρίζονται από τυχόν αναμεμειγμένα φύλλα και να απλώνονται πάνω σε ψάθες ή καθαρό ξύλινο πάτωμα για δύο έως τρεις ημέρες, ώστε να εξατμίζεται μέρος του νερού που περιείχαν. Ακολούθως,

---

[511] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Panagiotis Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8.

[512] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Σεπτεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8.

[513] Σύμφωνα με τον Πλίνιο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο απαγορεύθηκε διά νόμου η συλλογή των ελιών με τον ραβδισμό, βλ. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 15, 3.

[514] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8-9.

[515] Κατά πάγια πρακτική του, ο Γεννάδιος για να τεκμηριώσει τις θέσεις του παραπέμπει σε σχετικά πειράματα και μελέτες που πραγματοποιούσαν επιφανείς επιστήμονες από όλο τον κόσμο· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 8-9.

οι ελιές θα έπρεπε να αλέθονται και να εκθλίβονται ελαφρά, ώστε να μην σπάσουν οι πυρήνες, των οποίων το αμύγδαλο περιέχει κατώτερης ποιότητας λάδι. Νοουμένου ότι οι καρποί δεν ήταν προσβεβλημένοι από τον σκώληκα και κατά την έκθλιψη δεν χρησιμοποιήθηκε θερμό ή ψυχρό νερό, τότε θα παραγόταν εκλεκτό ελαιόλαδο άριστης ποιότητας, το οποίο κοινώς ονομαζόταν *αγουρόλαδον*, ενώ οι αρχαίοι το αποκαλούσαν *ομφάκινον*. Επίσης, οι Γάλλοι ονόμαζαν το ελαιόλαδο αυτό *παρθένον* (*huile vierge*) και πωλούνταν το 1895 για 2,5-3 φράγκα ανά χιλιόγραμμο.[516]

Ταυτόχρονα, μέσω της πλήρους άλεσης και έκθλιψης και, κατά συνέπεια, της θραύσης των πυρήνων και με τη βοήθεια του νερού και της διήθησης, επιτυγχανόταν η παραγωγή δεύτερης ποιότητας βρώσιμου ελαίου. Αυτά, διατίθενταν στις ευρωπαϊκές αγορές ως γνήσια ελαιόλαδα για βρώση, τα οποία σπάνια παρασκευάζονταν από τους ελαιοπαραγωγούς της Ανατολής. Ως επί το πλείστον, στην Ανατολή παρασκευάζονταν και χρησιμοποιούνταν ελαιόλαδα προς βρώση, αυτά που ήταν γνωστά στο ευρωπαϊκό εμπόριο με το γενικό όνομα *έλαια προς καύσιν* (*Huiles lampantes*). Μεγάλο μέρος αυτών των ελαίων χρησιμοποιούνταν στη Ρωσία για καύση και στην υπόλοιπη Ευρώπη για την επίχριση μηχανών και για τη σαπωνοποιία.[517]

Συνήθως, τα έλαια αυτά κατασκευάζονταν από ελιές, οι οποίες συλλέγονταν από το έδαφος ή με τον ραβδισμό και σπάνια καθαρίζονταν. Ακόμη, επειδή οι ελιές που συλλέγονταν με τον τρόπο αυτό δεν αλέθονταν αμέσως, αλλά συσσωρεύονταν και φυλάσσονταν σε αποθήκες ή δεξαμενές για μεγάλο χρονικό διάστημα, αλατίζονταν για να μην υποστούν ζύμωση. Ακολούθως, η άλεσή τους γινόταν με ιπποκίνητους λιθομύλους, ενώ η έκθλιψη με ξύλινα ή και σιδερένια χειροκίνητα και κάποιες φορές υδραυλικά ελαιοπιεστήρια. Κατά κανόνα, αυτά τα έλαια καθαρίζονταν με τη διαδικασία της καθίζησης, της μετάγγισης και πιο σπάνια με τη διήθηση.[518]

Στην Κύπρο τα μόνα έλαια που παρασκευάζονταν ήταν τα *έλαια προς καύσιν*, αφού στο νησί χρησιμοποιούνταν πολύ ατελή μέσα στην ελαιοποιία. Το μόνο βήμα που είχε γίνει μέχρι τότε για την αναβάθμιση της ελαιοποιίας στην Κύπρο ήταν η ίδρυση ενός εργοστασίου στην Κερύνεια από τον Αρμένιο Paronnakian, το οποίο ήταν

[516] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 9.
[517] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 9.
[518] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 10.

εφοδιασμένο με ατμομηχανή, σιδερένιο ατμοκίνητο μύλο και υδραυλικό ελαιοπιεστήριο.[519]

Οι ελιές, οι οποίες συλλέγονταν κατά κανόνα με τον ραβδισμό ή από το έδαφος, μαζεύονταν ακάθαρτες και ανάλατες και τοποθετούνταν σε αποθήκες ή απλώνονταν σε δώματα οικιών, ώστε να αποβάλουν μέρος από το νερό που περιείχαν και ακολούθως αλέθονταν. Με τη βοήθεια ζεστού νερού εκθλίβονταν με χειροκίνητους μονόλιθους μύλους και με ξύλινα ελαιοπιεστήρια, τα οποία δεν είχαν καθαριστεί επαρκώς. Κατά συνέπεια, το λάδι που παραγόταν ήταν κακής ποιότητας και καθίστατο ακόμη χειρότερο, αφού οι αγρότες το τοποθετούσαν και το διατηρούσαν μέσα σε πίθους, οι οποίοι και πάλι δεν ήταν επαρκώς καθαροί.[520]

Με τη χρήση των μέσων αυτών το έλαιο, που παρασκευαζόταν και καταναλισκόταν στην Κύπρο, ήταν κατά κύριο λόγο κακόγουστο, χαμηλής ποιότητας και βαρυόσμο. Επιπρόσθετα, λόγω της ατελούς έκθλιψης των ελιών με απαρχαιωμένα και ατελή ξύλινα πιεστήρια, μεγάλο μέρος του ελαίου παρέμενε στους ελαιοπυρήνες και χανόταν εξολοκλήρου. Τέλος, μέχρι τότε στην Κύπρο δεν αξιοποιούνταν επαρκώς οι ελαιοπυρήνες για την εξαγωγή του *πυρηνέλαιου*, όπως γινόταν στις άλλες χώρες.[521]

---

[519] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 10.

[520] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 10.

[521] Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, άξιος μνείας ήταν ο μοναδικός τρόπος που κατασκεύαζαν σε κάποια μέρη της Πάφου το *έλαιον*. Ειδικότερα, κατά τον Σεπτέμβριο συλλέγονταν ημιώριμοι καρποί *ελαίας*, που αλέθονταν και εκθλίβονταν, αφού προηγουμένως ζεματίζονταν σε καυτό νερό. Ακολούθως, συσσωρεύονταν σε αποθήκες, ώστε να υποστούν ελαφριά ζύμωση και, αφού ολοκληρωνόταν η διαδικασία αυτή, απλώνονταν πάνω σε δώμα, όπου με τη βοήθεια της θερμότητας του ήλιου απέβαλλαν το περισσότερο νερό και ρυτιδώνονταν. Το παραγόμενο έλαιο είχε μελανό χρώμα και εμπυρευματική γεύση. Η συνήθεια αυτή πιθανώς να επικράτησε εκεί από την εποχή κατά την οποία η καρποφορία των *ελαιόδεντρων* εκμηδενιζόταν στις άλλες περιοχές της Κύπρου από την προσβολή του σκώληκα της σάρκας ή του σκώληκα του πυρήνα της ελαίας. Αντίθετα, οι δύο αυτοί σκώληκες απαντώνταν σπάνια στις συγκεκριμένες περιοχές της Πάφου, όπου συνηθιζόταν και εφαρμοζόταν απρόσκοπτα ο τρόπος αυτός της λήψης του *ελαίου*. Τα στερεά υπολείμματα που παρέμεναν μετά τη λήψη του ελαίου ονομάζονταν *στέμφυλα*, τα κοινώς *ληοκόκκια*, και στην Κύπρο γνωστά ως *τζίβανα* ή *πυρήνια*. Επικράτησε, όμως, η ονομασία *ελαιοπυρήν*. Σε αυτά εγκλειόταν μια ποσότητα της τάξης του 5-10% κατώτερης ποιότητας ελαίου, του κοινώς *πυρηνελαίου*, το οποίο χρησιμοποιείτο κυρίως για την κατασκευή σαπουνιών στη *σαπωνοποιία*. Ως εκ τούτου, εισήγηση του Γενναδίου ήταν να χρησιμοποιείται διθειούχος άνθρακας για τη λήψη του *πυρηνελαίου*, ώστε να αναπτυχθεί η ανάλογη βιομηχανία στο νησί. Τα *στέμφυλα* με τη μέθοδο αυτή θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται ως πολύ πρόσφορο λίπασμα για το ελαιόδεντρο, αλλά και ως καύσιμη ύλη. Αντίστοιχα, τα *στέμφυλα* που δεν θα κατεργάζονταν με τον διθειούχο άνθρακα θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται ως τροφή των αιγοπροβάτων και ιδιαίτερα των χοίρων. Καταλληλότερη, όμως, τροφή για τα ζώα αυτά θεωρούσε ο Γεννάδιος τον *πλακούντα*, ο οποίος θα δημιουργείτο από την έκθλιψη της *ελαίας* με ειδικά μηχανήματα που αποχώριζαν τη σάρκα από τον πυρήνα, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 271· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 10.

Στο νησί ο Γεννάδιος εντόπισε πανάρχαιου τύπου ξύλινα ελαιοπιεστήρια με κοχλία, τα οποία χαρακτήρισε ως ελαιοπιεστήρια πρωτογενούς εφευρέσεως. Αυτά συνίσταντο από τεράστιο ξύλινο μοχλό από κορμό μεγάλου δέντρου, κάτω από τον οποίο τοποθετούνταν και πιέζονταν οι *σπυρίδες* που περιείχαν τη ζύμη. Αυτά τα μέσα κατεργασίας των ελαιών θεωρούσε ο Γεννάδιος αρχαιότερα και από αυτά που κατά τον μύθο εφευρέθηκαν από τον Αρισταίο, ο οποίος κατά τον Πλίνιο επινόησε το *ελαιοπιεστήριον*, τον *ελαιόμυλον*, ενώ θεωρείτο ακόμη εφευρέτης της *μελισσοκομίας* και της *ελαιοφυτείας*.[522]

Παρά το γεγονός ότι τα ξύλινα μέρη των ελαιοπιεστηρίων είχαν αντικατασταθεί με σιδερένια, εισήγηση του Γενναδίου ήταν η άμεση εισαγωγή και χρήση σύγχρονων και τελειότερων ελαιοπιεστηρίων, ώστε η ελαιοπαραγωγή της Κύπρου να καλύψει, αρχικά τουλάχιστον, την εγχώρια κατανάλωση, η οποία εξακολουθούσε να είναι μεγαλύτερη της παραγωγής. Τα ελαιοπιεστήρια, είτε χειροκίνητα είτε υδραυλικά, κατασκευάζονταν τότε σχεδόν σε όλα τα βιομηχανικά κέντρα της Ευρώπης, αλλά και της Ανατολής. Όμως, ο Γεννάδιος θεωρούσε ως καταλληλότερα για την Κύπρο αυτά που συνδύαζαν την χαμηλότερη τιμή, την απλότητα και την εύκολη μετακίνηση, ώστε να είναι εύχρηστα από τους ελαιοπαραγωγούς του νησιού. Συνεπώς, συνιστούσε την απόκτηση των χειροκίνητων ελαιοπιεστηρίων, τα οποία κατασκεύαζε η εταιρεία *Αχ. Κούπα και Σας* στο εργοστάσιό της στον Πειραιά. Αυτά ήταν λυόμενα και μπορούσαν να μετακινηθούν με τη βοήθεια ζώων και στις πιο δύσβατες περιοχές της Κύπρου.[523]

Πέραν των παραπάνω, με την περισσότερο επιμελημένη και έγκαιρη συλλογή, κάθαρση και αλάτισμα[524] των ελιών, το πλύσιμο όλων των οργάνων και σκευών που

---

[522] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 282-283.

[523] Στην ετήσια έκθεσή του για το έτος 1899-1900 ο Αρμοστής επιβεβαιώνει την εισαγωγή τελειότερων ελαιοπιεστηρίων που εισήγαγε το Γεωργικό Τμήμα, τα οποία χορηγούσε στους ελαιοπαραγωγούς εντόκως και με τρεις ετήσιες δόσεις, βλ. Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερον*, τόμ. Γ΄, Φιλοκαλία, Λάρνακα 1912, σ. 185· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 10· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 282-283.

[524] Μέχρι τότε το αλάτισμα των ελιών που προορίζονταν για *ελαιοποίηση* ήταν άγνωστη στην Κύπρο. Στις θερμές ιδιαίτερα χώρες, όταν δεν γινόταν η έκθλιψη των ελιών εντός 10 ημερών από τη συλλογή, αλλά αντίθετα αυτές αποθηκεύονταν και εκθλίβονταν αργότερα, πολλές φορές ένα ως και δύο μήνες μετά από τη συλλογή τους αυτές θα έπρεπε απαραίτητα να αλατίζονταν, αφού διαφορετικά υφίσταντο έντονη ζύμωση και το παραγόμενο ελαιόλαδο αποκτούσε ταγγή γεύση και οσμή. Όμως, το αλάτισμα των ελιών που προορίζονταν για *ελαιοποίηση* είχε και τα μειονεκτήματά του. Ειδικότερα, το άλας προκαλούσε φθορά στα σιδερένια όργανα που χρησιμοποιούνταν για την *ελαιοποίηση*, καθώς και στο γάνωμα των πίθων στην περίπτωση που το ελαιόλαδο φυλασσόταν σε γανωμένους πίθους. Η πρακτική που εφαρμοζόταν στην Κύπρο μετά τη συλλογή των ελιών και προ της άλεσής τους να αφήνονταν για

χρησιμοποιούνταν στην ελαιοποίηση με ζεστό νερό και σόδα ή *αλυσία* (αλουσιά) πριν από την άλεση και έκθλιψη των ελιών θα λειτουργούσε ευεργετικά για την ουσιαστική αναβάθμιση της ποιότητας του ελαιόλαδου της Κύπρου. Ως εκ τούτου, οι ελαιοκαλλιεργητές θα έπρεπε να εφαρμόζουν επιμελώς και με ακρίβεια τις διαδικασίες υγιεινής και να κάνουν σωστή χρήση πιο σύγχρονων οργάνων και μεθόδων, αφού αυτό θα είχε σημαντικό όφελος και για τους ίδιους.[525]

Όμως, και μετά την εξαγωγή του το ελαιόλαδο θα έπρεπε να φροντίζεται ιδιαίτερα από τους ελαιοπαραγωγούς, ώστε να διατηρεί τις καλές ιδιότητες και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του. Ειδικότερα, τα δοχεία, όπου θα τοποθετείτο το ελαιόλαδο, θα έπρεπε να είναι απαλλαγμένα από οποιαδήποτε κακή οσμή και για τον σκοπό αυτό συστηνόταν το πλύσιμό τους με ζεστό νερό και σόδα ή αλυσία (αλουσιά). Στην Κύπρο, κατά κανόνα, χρησιμοποιούνταν αγάνωτοι πίθοι για την αποθήκευση του ελαιόλαδου. Όσο όμως καλά κι αν πλένονταν οι πίθοι, διατηρούσαν πάντοτε μια ταγγή οσμή, την οποία αποκτούσαν λόγω της πολύχρονης χρήσης τους, και την οποία ακολούθως μετέδιδαν και στα ελαιόλαδα που αποθηκεύονταν σε αυτά. Για τον λόγο αυτό ο Γεννάδιος προέτρεπε τους ελαιοπαραγωγούς σταδιακά να αντικαταστήσουν τους αγάνωτους πίθους με γανωμένους ή ακόμη καλύτερα με κυλινδρικά αγγεία κατασκευασμένα από σιδηρόφυλλο ή προτιμότερο από παχύ λευκοσίδηρο. Όμως, ακόμη και αυτά τα δοχεία, εάν δεν πλένονταν σχολαστικά αμέσως μετά την εκκένωσή τους και πριν από το επαναγέμισμά τους, μπορούσαν να μεταδώσουν στο ελαιόλαδο ταγγή γεύση και οσμή.[526]

Παράλληλα τα κτήρια, όπου θα παρασκευαζόταν και θα διατηρείτο το ελαιόλαδο, θα έπρεπε να είναι καθαρά και απαλλαγμένα από οποιεσδήποτε κακές οσμές. Επίσης, θα έπρεπε να βρίσκονται μακριά από στάβλους ζώων και χώρους απόρριψης σκυβάλων, αφού το ελαιόλαδο έχει την ιδιότητα να προσλαμβάνει πολύ εύκολα και να διατηρεί οποιαδήποτε κακή οσμή. Τέλος, το ίδιο το ελαιόλαδο, για να

κάποιες μέρες στον ήλιο θα μπορούσε, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, να αντικαταστήσει το αλάτισμα. Αυτό θα ήταν εφικτό, νοουμένου ότι δεν θα αναβαλλόταν για πολύ η άλεση και δεν θα τοποθετούνταν οι ελιές σε παχιά στρώματα. Όμως, και με το μέσο αυτό και με τη χρήση ατελών ελαιοπιεστηρίων η παραγωγή *ελαιολάδου* στην Κύπρο θα ήταν πάντοτε μικρότερη απ' όση θα μπορούσε να ήταν, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 10.

[525] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 10.

[526] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 11.

διατηρηθεί, θα έπρεπε να καθαρίζεται επιμελώς, αφού ακόμη και τα πιο εκλεκτά ελαιόλαδα είναι δυνατό να περιέχουν ξένες ουσίες, οι οποίες εάν δεν αφαιρεθούν μπορούν, με την πάροδο του χρόνου και με την επίδραση της ατμόσφαιρας σε θερμοκρασίες πέραν των 12 βαθμών Κελσίου, να αλλοιώσουν σε σημαντικό βαθμό την ποιότητα του ελαιόλαδου. Για τον λόγο αυτό ο Γεννάδιος συμβούλευε την τοποθέτηση των ελαιόλαδων σε αποθήκες, όπου μπορούσε να διατηρηθεί η θερμοκρασία κάτω από 12 βαθμούς.[527]

Μεγάλο μέρος των ξένων ουσιών κατακαθόταν στο κάτω μέρος του δοχείου, όπου ήταν τοποθετημένο το νέο ελαιόλαδο, και αποτελούσαν την *αμόργη* (κατακάθι), η οποία διαχωριζόταν με την μετάγγιση του διαυγούς υγρού που βρισκόταν πάνω από αυτήν. Η συγκεκριμένη διαδικασία αποτελούσε τον πιο απλό και συνήθη τρόπο για τον καθαρισμό του ελαιόλαδου, όχι όμως και τον τελειότερο. Ο τελειότερος τρόπος για τον καθαρισμό του ελαιόλαδου, τον οποίο σύστηνε ο Γεννάδιος και προέτρεπε τους ελαιοπαραγωγούς να ακολουθήσουν, ήταν μέσω της διήθησης, την οποία θα έπρεπε να εκτελούν μετά την καθίζηση της *αμόργης*.[528]

Για τη διήθηση του ελαιόλαδου υπήρχαν διάφορα συστήματα φίλτρων, όμως ο πιο απλός και εύκολος να κατασκευαστεί ήταν αυτός που χρησιμοποιούσαν οι ελαιοκόμοι στη Γαλλία. Ο Γεννάδιος έδωσε λεπτομερείς, αλλά απλές οδηγίες, για τον τρόπο κατασκευής του γαλλικού φίλτρου. Κατά συνέπεια, οι ελαιοπαραγωγοί της Κύπρου μπορούσαν εύκολα να κατασκευάσουν και να χρησιμοποιήσουν το συγκεκριμένο φίλτρο, και με τον τρόπο αυτό να αναβαθμίσουν ποιοτικά το ελαιόλαδό τους. Η διήθηση, καθώς και οι μεταγγίσεις του ελαιόλαδου, θα έπρεπε να γίνονται σε χώρο απαλλαγμένο από κάθε οσμή και σε θερμοκρασία όχι υψηλότερη από 12 βαθμούς Κελσίου, αλλά όχι χαμηλότερη από 8.[529]

Ο Γεννάδιος πίστευε ότι όλες οι βελτιώσεις, οι μεταρρυθμίσεις και κάθε γεωργική πρόοδος, θα μπορούσαν να επιτευχθούν γρήγορα «μόνον διά του παραδείγματος και της αμίλλης», η οποία θα αναπτυσσόταν μεταξύ των γεωργών, με την προκήρυξη διαγωνισμών και τη δίκαιη απονομή χρηματικών βραβείων σε όσους

[527] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 11-12.
[528] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 12.
[529] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 12.

επιτύγχαναν να εισαγάγουν αυτές τις βελτιώσεις στα κτήματά τους. Το μέτρο αυτό είχε χρησιμοποιηθεί σε πολλές χώρες με μεγάλη επιτυχία. Θα αποτελούσε ταυτόχρονα ένα πολύ αποτελεσματικό μέσο για την εμψύχωση των γεωργών,[530] το οποίο διείδε ο Ξενοφών αναφέροντας μεταξύ άλλων:

> *Και το πάντων μεν χρησιμώτατον ήκιστα δε ειθισμένον, διά φιλονεικίας πράσσεσθαι η γεωργία αυτή αν πολύ επιδοίη, είτης άθλα προτιθείη κατ' αγρούς ή κατά κώμας τοις κάλλιστα την γην εξεργαζομένοις, και τοις εις τούτο των πολιτών ερρωμένως τρεπομένοις πολλά αν αγαθά παραίνοιτο.*[531]

5.2.2.2.2. *Εσπεριδοειδή*

Στην ελληνική μυθολογία τα εσπεριδοειδή[532] ήταν γνωστά ως «μήλα των Εσπερίδων» και «χρυσά μήλα». Πολύ γνωστά ήταν και στον Θεόφραστο,[533] ο οποίος περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τη λεμονιά και τον καρπό της, τον οποίο αποκαλεί *μήλον περσικόν* ή *μηδικόν*.[534]

Τα εσπεριδοειδή εισήχθησαν στην Κύπρο προ πολλού και, αφού εγκλιματίστηκαν, καλλιεργούνταν σε πολλά μέρη του νησιού. Τα πλείστα είδη εσπεριδοειδών φέρουν ελληνικά ονόματα. Οι Έλληνες της Κύπρου ονόμαζαν τη λεμονιά *οξινιάν* και τα λεμόνια *όξυνα*. Ακόμη, τη νεραντζιά την ονόμαζαν *κιτρομηλιά* και τα νεράντζια *κιτρόμηλα*. Στην Κύπρο τα πλέον καλλιεργούμενα εσπεριδοειδή ήταν η πορτοκαλιά και η λεμονιά, των οποίων το περίσσευμα μετά την εγχώρια κατανάλωση ανερχόταν σε περίπου 5.000.000 καρπούς και εξαγόταν κατά κύριο λόγο στην Αίγυπτο

---

[530] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 12.
[531] Ξενοφών, *Ιέρων ή τυραννικός*, 9, 7.
[532] Για περισσότερες πληροφορίες για την ιστορία και την καλλιέργεια των *εσπεριδοειδών*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Εσπεριδοειδή», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 1, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1893, σ. 125· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Εσπεριδοειδή», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1893, σ. 164.
[533] Θεόφραστος, *Περί Φυτών Ιστορία*, 2, 4.
[534] Τα *εσπεριδοειδή* (*Aurantiaceae* ή *Hesperideae*) της τάξης των *ρυτωδών*, στην οποία, σύμφωνα με τον Engler, περιλαμβάνονταν 11 είδη, μεταξύ των οποίων ήταν το *κίτριον*, η *φερωνία*, η *λειμωνία*, η *γλυκοσμίς*, η *αταλαντία* και η *αίγλη*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 316· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 12.

και τη Ρουμανία αποφέροντας στο νησί ένα εισόδημα της τάξεως των 4.000 λιρών ετησίως.[535]

Πέραν όμως αυτών των δύο ειδών καλλιεργούνταν στην Κύπρο η *νεραντζιά*, η *κιτρέα* (*ξινή μυρτόφυλλη νεραντζιά*) και η *μανταρινιά*, της οποίας ο πολλαπλασιασμός άρχισε να αυξάνεται τα προηγούμενα χρόνια, επειδή παρατηρήθηκε ότι αυτή ήταν ανθεκτικότερη από τα άλλα είδη στη νόσο της *ψωρίασης*, που έπληττε τα εσπεριδοειδή του νησιού. Ο Γεννάδιος είχε διαπιστώσει και στη Χίο τη συγκριτικά μεγαλύτερη ανθεκτικότητα της *μανταρινιάς* προς την *ψωρίαση*, σε σχέση με τα άλλα εσπεριδοειδή.[536]

Όλες σχεδόν οι ποικιλίες της λεμονιάς και της πορτοκαλιάς παρήγαγαν μεγάλους, στερεούς και παχύφλοιους καρπούς. Μια ποικιλία πορτοκαλιάς που ξεχώριζε για το μέγεθος των καρπών της ήταν αυτή της *Ιόππης* (*Ιάφφα-Jaffa*), η οποία καλλιεργείτο σχεδόν σε όλα τα μέρη της Κύπρου. Χαρακτηριστικά, ο Γεννάδιος εντόπισε στην Αμμόχωστο πορτοκάλι *Ιάφφας*, που ζύγιζε 220 δράμια (706 γραμμάρια), και αφού το μέτρησε, βρήκε ότι είχε διάμετρο 5,5 ίντσες κατά μήκος και 4,75 ίντσες

---

[535] Στο γένος των *κιτρίων* περιλαμβανόταν η *κίτρια η λεμονέα* (*Citrus Limonium*), που στην Κύπρο ονομαζόταν *οξινιά*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 316· Το *κίτριον η νεραντζέα* (*Citrus vulgaris* ή *Citrus bigaradia*) ήταν η γνωστή στους φαρμακοποιούς ως *χρυσομηλέα*. Σε έγγραφο του 1468, το οποίο δημοσίευσε ο Mas-Latrie και παρουσιαζόταν η κατάσταση του κήπου κάποιου κατοίκου της Κύπρου, τα συγκεκριμένα δέντρα ονομάζονταν *νεραντιές*, ενώ ο καρπός της αναφερόταν ως *νεράντζιον* στο έργο του Κρητικού Έλληνα λόγιου και μοναχού Αγαπίου Λάνδου *Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν* του 1647. Ακόμη, ο Κύπριος αρχιμανδρίτης Κυπριανός, ο οποίος δημοσίευσε την ιστορία της Κύπρου, απαριθμώντας τα προϊόντα του νησιού το 1788, ονόμασε *νεράντζια* τους καρπούς αυτούς, ενώ τους διέκρινε σε ξινά και γλυκά *νεράντζια*. Όπως σημείωνε ο Γεννάδιος, στην Κύπρο παρέμενε γνωστό το δέντρο ως *κιτρομηλιά* και ο καρπός του ως *κιτρόμηλο*, εξακολουθούσε όμως η καλλιέργεια να διαχωρίζεται σε *οξινόκαρπες* και *γλυκύκαρπες κιτρομηλιές*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 346· Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Παρά Νικολάω Γλυκεί, Βενετία 1788, σ. 544· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 12.

[536] Το *κίτριον η μανδαρινέα* (*Citrus deliciosa* ή *Citrus nobilis*) ήταν είδος ιθαγενές της Κίνας, που εισήχθη αρχικά στην Αγγλία το 1805. Ο πρώτος που εισήγαγε την *μανδαρινέα* στην Κύπρο ήταν ο Γιουσούφ-εφέντης και με το όνομα αυτό έμεινε αρχικά γνωστή στην Κύπρο η *μανδαρινέα*. Ήταν δέντρο πολύ μικρό, το οποίο σπάνια μπορούσε να φτάσει σε ύψος πέραν των τεσσάρων μέτρων, αλλά ήταν πολύκαρπο, αφού έφερε 2.000 περίπου καρπούς ετησίως. Άντεχε στο ψύχος αλλά και στις νόσους σχεδόν όσο και η *νεραντζέα* και ήταν λιγότερο επιρρεπής στην προσβολή της *ψωρίασης*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 359-360· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 12· Η *ψωρίαση* έπληττε συστηματικά τα εσπεριδοειδή στην Κύπρο. Σε πραγματεία που ετοίμασε ο Π. Μ. Συμεωνίδης από την Αθήνα, όπου δίδασκε γεωργικά μαθήματα, γινόταν αναφορά στο συγκεκριμένο πρόβλημα και την *ψωρίαση* που έπληττε τα λεμονόδεντρα της Λαπήθου, της Λευκωσίας, της Κοντέας και των Βαρωσίων. Ακόμη, στην πραγματεία περιέχονταν και εισηγήσεις του Παναγιώτη Γενναδίου για την αντιμετώπιση του προβλήματος, όπως τις είχε καταγράψει στην *Ελληνική Γεωργία*. Για τη *ψωρίαση* που έπληττε τα εσπεριδοειδή πριν από την έλευση του Γενναδίου στην Κύπρο, βλ. «Η ψωρίασις των εσπεριδοειδών (λεμονοδένδρων) και τα προς περιστολήν αυτής ληπτέα μέτρα», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Ιανουαρίου 1895.

κατά πλάτος. Ακόμη, κατά την περιοδεία του εντόπισε ένα πολύτιμο, αλλά μη διαδεδομένο τύπο λεμονιάς, στο Ιδάλιο, όπου υπήρχαν μόνο λίγα από τα δέντρα αυτά. Από πληροφορίες, που του έδωσαν οι αγρότες του χωριού, η λεμονιά αυτή προήλθε από μόσχευμα, που λήφθηκε από κτήμα κοντά στη μονή Μαχαιρά που έφερε το όνομα «Προφήτης Ηλίας».[537]

Η ποικιλία της λεμονιάς αυτής ήταν απύρηνη και διέφερε από την γνωστή λεμονιά της *ασπέρμου*, της οποίας οι καρποί δεν έφεραν πυρήνες, και την οποία πρώτοι περιέγραψαν οι επιστήμονες Antoine Risso (1777-1845) και Antoine Poiteau[538] (1766-1854) και της έδωσαν το όνομα *Citrus limonium as Permum*, αφού οι καρποί της ήταν λεπτόφλοιοι και μετρίου μεγέθους. Αντίθετα, η λεμονιά του Ιδαλίου έφερε μεγάλους και παχύφλοιους καρπούς. Αφού διαπίστωσε ότι επρόκειτο για νέα ποικιλία, ο Γεννάδιος την ονόμασε *λεμονέαν απύρηνον* (*Citrus Limonium apyrenum*).[539]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε πολύ σημαντική για την Κύπρο την επέκταση της καλλιέργειας της λεμονιάς αυτής σε όλο το νησί, αφού θα μπορούσε να αποβεί πολύ επικερδής, λόγω του ότι οι καρποί της ήταν απύρηνοι, στερεοί, μεγάλοι και παχύφλοιοι. Ως εκ τούτου, η ποικιλία αυτή θα εξασφάλιζε συμφέρουσες τιμές στις κυριότερες αγορές της Ευρώπης, όπως συνέβαινε και με τα απύρηνα πορτοκάλια *Washington navel* της Καλιφόρνιας και της Φλόριντας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Κάποιοι στην Κύπρο θεωρούσαν ότι τα πορτοκάλια και τα λεμόνια που καλλιεργούνταν στο νησί δεν μπορούσαν να αντέξουν πολυήμερο ταξίδι και έφεραν ως παράδειγμα την φθορά των κυπριακών καρπών πριν από την άφιξή τους στη Ρουμανία και την Αίγυπτο, όπου εξάγονταν. Η άποψη του Γενναδίου ήταν εντελώς διαφορετική, αφού υποστήριζε ότι τα πλείστα λεμόνια και πορτοκάλια που παράγονταν στην Κύπρο ήταν στερεά και παχύφλοια. Πίστευε ότι αυτό που έλειπε ήταν η γνώση του χρόνου και του τρόπου της συλλογής και συσκευασίας των καρπών που προορίζονταν για εξαγωγή. Ως επί το πλείστον τα πολύ μεγάλα λεμόνια ήταν πλαδαρά, και συνεπώς δεν θα μπορούσαν να αντέξουν μακρινά ταξίδια. Όμως ακόμη και αυτά, όταν συλλέγονταν και

[537] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 12-13.
[538] Antoine Risso and Antoine Poiteau, *Histoire Naturelle des Oranges*, Audot, Παρίσι 1818-1822, σ. 159.
[539] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 13.

συσκευάζονταν με τον ορθό τρόπο, θα μπορούσαν να αντέξουν ένα ταξίδι τουλάχιστον 15 ημερών χωρίς να φθαρούν, αφού διέθεταν τα σχετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά.[540]

Για την αναβάθμιση των εξαγωγών εσπεριδοειδών καρπών σε διάφορες χώρες, την αποφυγή φθορών των προϊόντων κατά τη μεταφορά και τη συνεπακόλουθη ζημιά που προέκυπτε από τη δυσφήμιση των κυπριακών προϊόντων στις ξένες αγορές, ο Γεννάδιος έδωσε απλές και λεπτομερείς οδηγίες στους καλλιεργητές εσπεριδοειδών για τον χρόνο συλλογής και τον τρόπο συσκευασίας και αποστολής των προϊόντων. Ειδικότερα, για να μπορούσαν να διατηρηθούν σε άριστη κατάσταση οι εσπεριδοειδείς καρποί κατά τη διάρκεια της πολυήμερης μεταφοράς τους στο εξωτερικό, θα έπρεπε να συλλέγονται όχι μετά από βροχή ή δροσιά και ούτε όταν ήταν πλήρως ώριμοι. Αντίθετα, θα έπρεπε να συλλέγονται όταν οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν ξηρές και όταν οι καρποί αποκτούσαν περίπου το μισό της ωρίμανσής τους εξωτερικό χρώμα, δηλαδή όταν ήταν μερικώς πράσινοι.[541]

Επιπρόσθετα, οι καρποί δεν θα έπρεπε να αποσπώνται απότομα από τα κλαδιά, αλλά να αποκόπτονται με ψαλίδι διατηρώντας την παστάδα.[542] Για να μην τραυματίζονται οι καρποί κατά τη συλλογή τους, θα έπρεπε να τοποθετούνται προσεκτικά σε κοφίνια επενδυμένα εσωτερικά με λινάτσα. Ακολούθως, θα έπρεπε να μεταφέρονται σε καλώς αεριζόμενες και, χωρίς υγρασία, αποθήκες, όπου να επιλέγονται οι καρποί. Κατά τη διαδικασία επιλογής θα έπρεπε να αφαιρούνται όλοι οι ελαττωματικοί καρποί, δηλαδή όσοι έφεραν τραύματα, έντομα, στίγματα ή είχαν ακανόνιστο σχήμα ή μικρότερο μέγεθος από το ενδεικνυόμενο. Οι ελαττωματικοί αυτοί καρποί επιβαλλόταν να στέλνονται το ταχύτερο στις εγχώριες αγορές για κατανάλωση ή στις πλησιέστερες εξωτερικές αγορές. Αντίθετα, οι επίλεκτοι καρποί θα έπρεπε να παραμένουν στις αποθήκες για επιπλέον τρεις ή τέσσερις μέρες, ώστε να αποβάλουν μέρος της υγρασίας τους.[543]

---

[540] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Παρατηρήσεις τινές περί της συσκευής των εσπεριδοειδών καρπών των προοριζομένων διά τας αγοράς της Αγγλίας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 4-5· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 13.

[541] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 13.

[542] Η παστάδα είναι η άκρη του ποδίσκου σε μορφή κουμπιού, από το οποίο εξαρτάται ο καρπός, και λόγω του σχήματός του, κοινώς ονομάζεται «κουμπί».

[543] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 13.

Αφού παρερχόταν το χρονικό αυτό διάστημα, οι επίλεκτοι καρποί των εσπεριδοειδών επιβαλλόταν να περιτυλίγονται ανά ένα σε καθαρό λεπτό χαρτί και να τοποθετούνται κατά στρώματα σε ειδικά ξύλινα κιβώτια κατασκευασμένα για τον λόγο αυτό. Με διαστάσεις συνήθως 12 ίντσες πλάτος, 32 ίντσες μήκος και 17 ίντσες ύψος[544] τα ξύλινα κιβώτια χωρίζονταν σε δύο ίσα μέρη με ξύλινο διάφραγμα. Τα κιβώτια είχαν χωρητικότητα 200 έως 420 λεμόνια ή 160 έως 420 πορτοκάλια τοποθετημένα σε τέσσερα ή πέντε στρώματα ανάλογα με το μέγεθος των καρπών.[545]

Στην περίπτωση εξαγωγής των εσπεριδοειδών σε απομακρυσμένες από την Κύπρο χώρες, όπως για παράδειγμα στην Αγγλία, και μεσολαβούσε διάστημα περίπου 10 ημερών από την τοποθέτηση των καρπών στα κιβώτια μέχρι και τη φόρτωσή τους στα πλοία, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους καλλιεργητές εσπεριδοειδών να ανοίγουν και να επιθεωρούν προσεκτικά τα κιβώτια πριν από τη φόρτωση. Στην περίπτωση σήψης κάποιων καρπών αυτοί θα έπρεπε να αντικαθίστανται άμεσα. Η επιθεώρηση αυτή ήταν επιβεβλημένη, αφού η παρουσία έστω κι ενός φθαρμένου καρπού αρκούσε για να μεταδοθεί η σήψη σε όλο το περιεχόμενο του κιβωτίου μέσα σε λίγες μέρες.[546] Συνεπώς με τον έλεγχο αυτό προλαμβάνονταν σημαντικές ζημιές στις εξαγωγικές προσπάθειες που κατέβαλλε η Κύπρος.

Με τον τρόπο συλλογής, συσκευασίας και την επιθεώρηση των εσπεριδοειδών καρπών πριν από τη φόρτωση, σύμφωνα με τις υποδείξεις του Γενναδίου, οι καρποί μπορούσαν να διατηρηθούν σε άριστη κατάσταση για περίοδο πέραν των 30 ημερών, και κατά συνέπεια να σταλούν όχι μόνο στην Αίγυπτο και τη Ρουμανία, που αποτελούσαν σημαντικές αγορές για τα προϊόντα αυτά, αλλά και στη μακρινή Αγγλία. Ειδικότερα, η Αγγλία κατανάλωνε μεγάλες ποσότητες κυπριακών εσπεριδοειδών και πλήρωνε αρκετά ψηλές τιμές για τα προϊόντα αυτά και συνεπώς αποτελούσε μια πολύ σημαντική αγορά για την Κύπρο.[547]

---

[544] Κιβώτια αυτού του μεγέθους ονομάζονταν στην Ιταλία *casse inglesi*, αφού ήταν οι διαστάσεις των κιβωτίων μέσα στις οποίες τοποθετούνταν τα λεμόνια και τα πορτοκάλια, τα οποία εξήγαγε η χώρα αυτή στην Αγγλία, βλ. Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.

[545] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.

[546] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.

[547] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Παρατηρήσεις τινές περί της συσκευής των εσπεριδοειδών καρπών των προοριζομένων διά τας αγοράς της Αγγλίας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ 4-5· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.

Ο Γεννάδιος εντόπισε τρία βασικά προβλήματα σε σχέση με την καλλιέργεια των εσπεριδοειδών στην Κύπρο. Το πρώτο ήταν ο πολλαπλασιασμός των εσπεριδοειδών με υπόγειες ή εναέριες καταβολάδες. Το δεύτερο ήταν η πυκνή φύτευση των εσπεριδοειδών, που κατά κανόνα ακολουθούσαν οι Κύπριοι καλλιεργητές. Τέλος, το τρίτο πρόβλημα ήταν η *ακλαδεία*, δηλαδή η μη κλάδευση των δέντρων.[548]

Στην Κύπρο εξακολουθούσε να επικρατεί η παρωχημένη μέθοδος πολλαπλασιασμού των εσπεριδοειδών με καταβολάδες. Η μέθοδος αυτή είχε εγκαταλειφθεί στις πλείστες χώρες, στις οποίες υιοθετήθηκε ο εμβολιασμός των άλλων ειδών εσπεριδοειδών μέσω της νεραντζιάς, αφού αποδείχθηκε εμπειρικά και πειραματικά ότι τα δέντρα αυτά ήταν ανθεκτικά στις προσβολές της *κομμιώσεως*, που αποτελούσε μια φοβερή και καταστροφική νόσο για όλα τα εσπεριδοειδή.[549]

Επιπλέον, η λανθασμένη πρακτική που ακολουθούσαν για αιώνες οι αγρότες της Κύπρου με την πυκνή φύτευση των δέντρων ήταν σε μεγάλο βαθμό επιζήμια για τους ίδιους και την οικονομία του νησιού. Ειδικά, για την περίπτωση των καλλιεργειών των εσπεριδοειδών η πυκνή φύτευση είχε ως αποτέλεσμα την κατά πολύ μεγαλύτερη αύξηση των δαπανών για τη συντήρησή τους. Πέραν τούτου τα πυκνοφυτεμένα εσπεριδοειδή ήταν περισσότερο επιρρεπή και εκτεθειμένα σε προσβολές πολλών εντόμων και κρυπτόγαμων φυτών. Οι πορτοκαλιές και οι λεμονιές, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, θα έπρεπε να απέχουν μεταξύ τους 20 έως 24 πόδια και αντίστοιχα οι κιτρέες και οι μανταρινιές 13 έως 17 πόδια.[550]

Τέλος, ο Γεννάδιος θεωρούσε πολύ ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη και καρποφορία των εσπεριδοειδών το γεγονός ότι οι καλλιεργητές δεν προέβαιναν σε κλάδευση των δέντρων τους. Η κλάδευση ήταν απαραίτητη για την ευρωστία και την πολυκαρπία των εσπεριδοειδών και τούς προέτρεπε να την εκτελούν γύρω στον Φεβρουάριο κάθε έτους. Κατά τη διάρκεια της κλάδευσης θα έπρεπε να αφαιρούνται όλα τα ξηρά μέρη του δέντρου και οι λαίμαργοι βλαστοί. Με τον τρόπο αυτό οι

[548] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.
[549] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.
[550] Περισσότερα για τα εσπεριδοειδή, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί εσπεριδοειδών», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1893, σ. 168-173·
Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, 14.

καλλιεργητές επωφελούνταν σημαντικά, αφού τα δέντρα τους ισχυροποιούνταν και γίνονταν ανθεκτικότερα έναντι όλων των νόσων που τα πρόσβαλλαν.[551]

5.2.2.2.3. *Μορέα*

Η καλλιέργεια της *μορέας* (*μουριά ή συκαμινιά*)[552] ήταν πολύ διαδεδομένη στην Κύπρο, αφού συνδυαζόταν με τη διατροφή των μεταξοσκωλήκων. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος έδωσε έμφαση στην ενημέρωση των αγροτών για τον ορθό τρόπο και χρόνο συλλογής των φύλλων των δέντρων αυτών.[553]

Ειδικότερα, για τα νέα δέντρα *μορέων* η συλλογή των φύλλων επιβαλλόταν να αρχίζει το πέμπτο έτος από τη φύτευσή τους. Για τέσσερα ή πέντε συνεχόμενα χρόνια τα φύλλα θα έπρεπε να συλλέγονται, χωρίς να προηγηθεί οποιαδήποτε κλάδευση. Ακολούθως, τον Ιανουάριο του πέμπτου ή έκτου έτους θα έπρεπε να αποκόπτονται όλα τα κλαδιά του δέντρου, αφού την άνοιξη η *μορέα* βγάζει πολλούς και πιο εύρωστους βλαστούς. Από αυτούς επιβαλλόταν να αφαιρούνται οι περιττοί βλαστοί και να διατηρούνται οι εύρωστοι, ώστε η κορυφή του δέντρου να λαμβάνει σχήμα ποτηριού και να μπορεί το δέντρο να αναπνέει και να αναπτύσσεται πιο αποτελεσματικά. Το επόμενο έτος θα άρχιζε και πάλι η συλλογή των φύλλων για μια τετραετία ή πενταετία και ακολούθως θα επαναλαμβανόταν εκ νέου η πιο πάνω κλάδευση και η ανάπαυση του δέντρου για ένα έτος. Μέσω του συστήματος αυτού θα επιτυγχανόταν η μακροχρόνια διατήρηση των *μορέων*, καθώς και η ποσοτική και ποιοτική αύξηση της παραγωγής φύλλων.[554]

Πέραν των εισηγήσεών του ο Γεννάδιος παρέπεμπε και στις συμβουλές του Γάλλου καθηγητή Faure της *Επιστημονικής Σχολής της Λυών (Scientific School at Lyons)* και στα γενικά συμπεράσματα, στα οποία κατέληξε μετά τη διενέργεια

---

[551] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.

[552] Για λεπτομέρειες για τη *μορέα*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των μορέων», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1893, σ. 409· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 670-676.

[553] Μεγάλη ζημιά προκαλείτο στις *μορέες*, ιδιαίτερα των περιχώρων της Πάφου, λόγω της μεθόδου που ακολουθούσαν οι χωρικοί στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν δεύτερη παραγωγή μεταξοσκωλήκων, με στόχο να εξασφαλίσουν επιπρόσθετο σπόρο. Με τον τρόπο αυτό, όχι μόνο παραγόταν κακής ποιότητας σπόρος, αλλά και τα δέντρα βλάπτονταν σοβαρά, λόγω της συνεχούς συλλογής των φύλλων τους, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 14.

[554] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 15.

πολυετών πειραμάτων. Βάσει αυτών τα φύλλα κάθε δέντρου ήταν αναγκαίο να συλλέγονται μία φορά ανά έτος κατά την έναρξη της βλάστησής του. Τα τελευταία φύλλα των κλαδιών δεν θα έπρεπε να αφαιρούνται, αφού αυτά διατηρούσαν την κίνηση των χυμών στα κλαδιά και βοηθούσαν στη γρήγορη αναβλάστησή τους. Μετά τη συλλογή των μορεοφύλλων, ήταν αναγκαίο να διατηρούνται τα αποφυλλοθέντα κλαδιά, για να μην παραβλάπτεται η υγιής ανάπτυξη της *μορέας* και η επακόλουθη απόδοση των φύλλων. Ακόμη, η κλάδευση του δέντρου θα έπρεπε να εκτελείται το έτος, κατά το οποίο δεν γινόταν η συλλογή των φύλλων του. Τέλος, κατά τη συλλογή των φύλλων, αντί να αποσπώνται τα φύλλα από τη βάση του κλαδιού προς τα πάνω που έχει ως αποτέλεσμα να πληγώνεται το κλαδί σε πολλά σημεία, θα ήταν προτιμότερο να αποκόπτονται και να συλλέγονται τα φύλλα με το νύχι.[555]

Ο χρόνος συλλογής των φύλλων επηρέαζε σημαντικά την ποιότητά τους. Συνεπώς, επιβαλλόταν να συλλέγονται το πρωί πλήρως στεγνά μετά την εξάτμιση της δροσιάς που επικαθόταν σε αυτά και οπωσδήποτε όχι κατά τη διάρκεια βροχής ή μετά από αυτήν. Αφού συλλεχθούν τα φύλλα, ήταν ορθό να τοποθετούνται μέσα σε σάκο χωρίς να πιέζονται, ώστε να μην πληγώνονται. Ακολούθως, τα φύλλα έπρεπε να μεταφέρονται στο σηροτροφείο και να τοποθετούνται σε δροσερό μέρος χωρίς υγρασία, όπου μπορούσαν να διατηρούνται σε καλή κατάσταση για αρκετό χρόνο.[556]

5.2.2.2.4. *Ακρόδρυα και οπωροφόρα*

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, οι κλιματολογικές και άλλες συνθήκες της Κύπρου ευνοούσαν σε μεγάλο βαθμό την προσοδοφόρα καλλιέργεια των *ακροδρύων*, δηλαδή της *αμυγδαλιάς*, της *πιστακιάς*, της *καστανιάς*, της *καρύας* και της *λεπτοκαρύας*. Όμως τα δέντρα αυτά καλλιεργούνταν ελάχιστα ή καθόλου στο νησί, εκτός της λεπτοκαρύας, η οποία σε κάποιες περιοχές αποτελούσε ειδική καλλιέργεια. Έτσι, η εγχώρια παραγωγή *ακροδρύων* καρπών δεν επαρκούσε για να ικανοποιήσει την εγχώρια κατανάλωση, και ως εκ τούτου, η Κύπρος υποχρεωνόταν να εισαγάγει ποσότητες *ακροδρύων* με δαπάνη περίπου 1.800 λιρών ετησίως.[557]

---

[555] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 15.

[556] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 6/18 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 15.

[557] Περισσότερα για τα *ακρόδρυα*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 36-38· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 15.

Στην Κύπρο υπήρχαν ελάχιστες *καστανιές*, μία εκ των οποίων εντόπισε ο Γεννάδιος κοντά στο χωριό Πεδουλάς. Σε κοντινή απόσταση από το χωριό υπήρχε τοποθεσία, η οποία ονομαζόταν *Καστανιά*, γεγονός που αποτελούσε ένδειξη ότι στο μέρος αυτό παλαιότερα υπήρχε μεγάλος αριθμός *καστανιών*. Ακόμη, πολύ λίγες ήταν και οι *πιστακιές* που συνάντησε, και αυτές κυρίως σε κάποιους κήπους της Λάρνακας.[558]

Στον Πρόδρομο, καθώς και σε άλλα χωριά της οροσειράς του Τροόδους, ο Γεννάδιος εντόπισε λίγες, αλλά μεγάλες και ακμαίες *καρυδιές*,[559] γεγονός που αποδείκνυε ότι το πολύτιμο αυτό δέντρο θα μπορούσε να ευδοκιμήσει ιδιαίτερα σε φαράγγια που περιτριγυρίζονταν από άφθονο νερό, καθώς και στις πλαγιές των ορεινών περιοχών του νησιού. Το μακρόβιο αυτό δέντρο ήταν πολύτιμο όχι μόνο για τον καρπό του, αλλά και για την εξαιρετική ποιότητα του ξύλου του.[560]

Περισσότερο γνωστή και διαδεδομένη σε σχέση με την *καρυδιά* ήταν η *αμυγδαλιά*, η οποία καλλιεργείτο σε πολλά μέρη του νησιού. Σε κάποια μέρη ήταν αυτοφυόμενη και σε άγρια κατάσταση. Υπήρχαν πολλές ποικιλίες του δέντρου αυτού ανάμεσα στις οποίες ήταν και η *εύθραυστη* (*tender-shelled*), που φαίνεται να καλλιεργείτο στο νησί για πολλούς αιώνες.[561] Τα προηγούμενα χρόνια, πριν από την

---

[558] Η *καστανέα* (*castanea*) της τάξης των *κυπελλοφόρων* περιλάμβανε δύο είδη, τη *μικρή* (*castanea pumila*) και την *κοινή* (*castane vulgaris, vesca* ή *sativa*), βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 478· Η *πιστακιά* (*Pistacia*) της τάξης των *ανακαρδιωτών* περιλάμβανε έξι είδη ιθαγενή της δυτικής και νότιας Ασίας, των Καναρίων Νήσων και των παρακείμενων χωρών. Ήταν μεγάλοι θάμνοι ή δέντρα, ρυτινώδη, δίοικα, βιομηχανικά, καρποφόρα, κοσμητικά και δασικά. Στην ελληνική χλωρίδα περιλαμβανόταν η *τερέβινθος* (*Pistacia terebinthus*) και η *σχίνος* (*Pistacia lentiscus*). Η *τερέβινθος* ή *τέρμινθος* των αρχαίων Ελλήνων, κοινώς *κοκκορεβιθιά, κοκκορρέβιθος* στην Κεφαλληνία, *κοκκορέτσι* στην Αττική, *τσιτσιρεβιά* στο Πήλιο και *τρεμιθιά* ή *τριμηθιά* στην Κύπρο, ήταν μετρίου μεγέθους και βραδέως αναπτυσσόμενου φυλλοβόλο δέντρο, το οποίο συνήθως φυόταν σε κατάσταση θάμνου. Η ρυτίνη που παρείχε ήταν φαρμακευτική, ενώ μέσω άλεσης και έκθλιψης ο καρπός της παρείχε βρώσιμο, εύοσμο και, σύμφωνα με τους αρχαίους, φαρμακευτικό έλαιο. Στην Κύπρο, όπως και σε άλλα μέρη της Ανατολής, τα άκρα των βλαστών του δέντρου σε κάποιες περιπτώσεις εμφάνιζαν *κερατοειδή κηκίδα* (*Caroub de Judée*), η οποία χρησιμοποιείτο ως φάρμακο κατά της χρόνιας κυστίτιδας και του βρογχίτιδα. Την ανάπτυξη της κηκίδος προκαλούσε ένα είδος ημίπτερου εντόμου (*pemphigus cornicularius*), βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 783-784· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 15.

[559] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον καρπό και το ξύλο της καρυδιάς, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της καρύας» *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1890, σ. 198.

[560] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 16.

[561] Η *αμυγδαλή* (*amygdalus*) της τάξης των *ροδωδών* ήταν πρότυπο γένος της οικογένειας των *αμυγδαλοειδών* και περιλάμβανε φυλλοβόλα δέντρα και θάμνους. Η αμυγδαλή καλλιεργείτο για τον καρπό της, τα *αμύγδαλα* ή κοινώς *αθάσια*, γνωστά στους αρχαίους ως *αμύγδαλα, αμυγδάλαι, αμυγδαλίδες, μούκηροι* ή *μύκηροι*. Τα αμύγδαλα τρώγονταν ξηρά ή νωπά, δηλαδή πριν από την πήξη της ψίχας τους,

επίσκεψη του Γενναδίου, είχε καταβληθεί προσπάθεια για την επέκταση της καλλιέργειας της *αμυγδαλιάς*. Έτσι, αναπτύχθηκαν σημαντικές φυτείες αρχικά στη Λάρνακα και στη συνέχεια στον Ψευδά, στη Λευκωσία και στο Κτήμα.[562]

Το μόνο *ακρόδρυο*, που καλλιεργείτο εν εκτάσει στην Κύπρο ήταν η *λεπτοκαρύα* (*φουντουκιά*). Ο Γεννάδιος παρατήρησε ότι το δέντρο αυτό καλλιεργείτο με μεγάλη φροντίδα και εντατικά στις περιοχές της Σολέας, της Μαραθάσας, και ιδιαίτερα της Πιτσιλιάς και υπέθετε ότι αποτελούσε μια πολύ προσοδοφόρα ενασχόληση των κατοίκων των περιοχών αυτών. Διαπίστωσε, όμως, ότι η ποιότητα των *λεπτοκαρύων*/*φουντουκιών* που παραγόταν δεν ήταν εκλεκτή, και για τον λόγο αυτό εισηγήθηκε να εισαχθεί και να καλλιεργηθεί η ποικιλία του *Αγίου Όρους*, η οποία θεωρείτο πιο εκλεκτή ακόμη και από τη φημισμένη γαλλική ποικιλία *aveline*.[563]

Στην Κύπρο, όπως και στα υπόλοιπα μέρη της Ανατολής, ήταν ανεπτυγμένη η καλλιέργεια των οπωροφόρων δέντρων. Σε πολλές περιοχές του νησιού αυτοφυόταν ένα είδος *αγριαπιδέας/άγριας αχλαδιάς* (*Pirus lyciaca*). Ευρέως διαδεδομένοι και πυκνά φυτεμένοι ήταν οι *Κράταιγοι*. Στις ορεινές περιοχές του νησιού ο Γεννάδιος εντόπισε δύο είδη *Κραταίγων*, τον *Crataegus monogyua* και τον *Crataegus aronia*, ενώ στα πεδινά και στους αγρούς τον *Crataegus Azarolus*, ο οποίος ονομαζόταν από τους

όταν και ονομάζονταν *τσάγαλα*. Διακρίνονταν σε απαλά, τα κοινώς *αφράτα*, και στην Κύπρο *αφρούγια* και σκληρά, πικρά και γλυκά *αμύγδαλα*, γνωστά ως *αμυγδάλαι* ή *αμυγδαλαί*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 101-102· «διάφοροι δ' αμυγδάλαι γίνονται καν Κύπρω τη νήσω: παρά γαρ τας αλλαχόθεν και επιμήκεις εισί και κατά το άκρον επικαμπείς», βλ. Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, *Δειπνοσοφισταί*, 2, 39.

[562] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την καλλιέργεια και τον πολλαπλασιασμό της *αμυγδαλιάς*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της αμυγδαλής», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1893, σ. 356· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της αμυγδαλής», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1894, σ. 612· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 16.

[563] Η *λεπτοκαρύα* (*Corylus*) της τάξης των *κυπελλοφόρων* περιλάμβανε 10 είδη με τη μορφή μικρών φυλλοβόλων δέντρων ή μεγάλων θάμνων. Στην ελληνική χλωρίδα περιλαμβάνονταν δύο είδη. Η *λεπτοκαρύα η βυζάντιος* (*Corylus colurna* ή *byzantina*), που ήταν δενδρώδης θάμνος και πολλές φορές δέντρο, φυόταν στην Πίνδο και στην Ακαρνανία, όπου ονομαζόταν *αγριοφουντουκιά*, κάποιες φορές χρησιμοποιείτο θεραπευτικά, ενώ σπανιότερα χρησιμοποιείτο ως υποκείμενο για εμβολιασμό των καλλιεργειών του δεύτερου είδους, που ήταν η *λεπτοκαρύα η αβελλάνιος* (*Corylus avellana*), που ήταν θάμνος ο οποίος αυτοφυόταν σε πολλά μέρη της Ελλάδας και ονομαζόταν κοινώς *μουζελιά*. Το κατεξοχήν καλλιεργούμενο για τον καρπό του είδος ήταν η *αβελλάνιος λεπτοκαρύα*, κοινώς λεπτοκαρυά ή *φουντουκιά*, της οποίας η καλλιέργεια αναπτύχθηκε σταθερά. Το είδος αυτό καλλιεργείτο στην Κύπρο και ήταν γνωστό με το όνομα *φουντουτσά*. Η ψίχα των *λεπτοκαρύων* ήταν ελαιώδης και είχε πολύ ωραία γεύση. Τα *λεπτοκάρυα* χρησιμοποιούνταν σε ξηρή ή χλωρή κατάσταση, κυρίως ως επιδόρπιος καρπός. Τα ξηρά *λεπτοκάρυα* χρησιμοποιούνταν κυρίως στη ζαχαροπλαστική και για τη λήψη του ελαίου του, που θεωρείτο πολύ εκλεκτής ποιότητας. Μαζί με ζάχαρη ή γάλα, ο χυλός των *λεπτοκαρύων* αποτελούσε δροσιστικό, εύγευστο και αντιβηχικό ποτό, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 607-608· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 16.

Κύπριους *μοσφιλιά* και οι καρποί της *μόσφιλα*, τα οποία συνήθως έτρωγαν οι χωρικοί, ενώ τα χρησιμοποιούσαν και για την κατασκευή γλυκού. Ως γνωστόν οι *Κράταιγοι* αποτελούσαν άριστα υποκείμενα για εμβολιασμό της αχλαδιάς, η οποία από τα πανάρχαια χρόνια καλλιεργείτο στην Κύπρο. Η μεγαλόκαρπη ποικιλία της αχλαδιάς έχαιρε ιδιαίτερης φήμης από την εποχή της ρωμαϊκής κατάκτησης της Κύπρου.[564] Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Πλίνιο, οι Ρωμαίοι πήραν δείγμα της αχλαδιάς αυτής και την μεταφύτευσαν στη Ρώμη.[565] Ο Γεννάδιος υπέθεσε ότι η συγκεκριμένη ποικιλία πιθανώς να ήταν αυτή που αραιά εμφανιζόταν και συνάντησε στα χωριά της περιοχής της Μαραθάσας.[566]

Οι Κύπριοι ήταν ιδιαίτερα περήφανοι για τα άφθονα και εξαιρετικά *καϊσιά*, δηλαδή τα πρώιμα και *γλυκοπύρηνα βερίκοκα*, τα οποία ήταν πολύ γνωστά και καλλιεργούνταν σε όλη την Ανατολή. Στην Αθήνα οι κηπουροί τα ονόμαζαν *άσπρα βερίκοκα* ή *τσαουλιά*.[567]

Όπως διαπίστωσε ο Γεννάδιος, τα μήλα που παράγονταν σε μεγάλες ποσότητες στον Πρόδρομο, καθώς και τα κεράσια που παράγονταν σχεδόν αποκλειστικά στον Μουτουλλά, ήταν μετρίου μεγέθους, αλλά και μέτριας ποιότητας. Ακόμη, ήταν σχετικά λίγες οι *ροδακινιές*, οι *κορομηλιές*, οι *δαμασκηνιές*, οι γερμανικές *μεσπιλιές* (*Mespilus germanica*) και οι *βυσσινιές*, ενώ η ιαπωνική *μεσπιλιά* (*Eriobotrya Japonica*) ήταν σπάνια.[568]

Στις γειτονιές των πόλεων, καθώς και σε χωριά των πιο θερμών περιοχών του νησιού, βρίσκονταν καρποφορούσες φοινικιές (Χουρμαδιές) και μπανανιές, ενώ στην Αμμόχωστο, στη Λάρνακα και στη Λευκωσία υπήρχαν και κάποιες συκομουριές. Στο

---

[564] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 16.
[565] Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 15, 18.
[566] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 16.
[567] Η *τσαουλιά* ή *κησηρλιά* ή, σύμφωνα με τους Έλληνες της Κύπρου, *καϊσιά*, όπως και άλλα είδη της *βερικοκκέας* (*armenica vulgaris*) υπήρχαν και άλλες παραλλαγές που έφεραν καρπούς, τους οποίους οι πυρήνες περιείχαν γλυκιά ψίχα και ήταν κοινώς γνωστή ως γλυκοπύρηνοι, ενώ στην Κύπρο ονομάζονταν *γλυκοκόκκονοι*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 191-192· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 16.
[568] Αξιοσημείωτη παραγωγή *δαμάσκηνων* είχε το χωριό Επισκοπή στη Λεμεσό, από το οποίο μεγάλες ποσότητες εξάγονταν στο Port-Said στην Αίγυπτο, μέσω του λιμανιού στη Λεμεσό, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 16-17.

προαύλιο του άλλοτε Μητροπολιτικού Ναού της Αμμοχώστου, και ακολούθως μωαμεθανικού τεμένους, ο Γεννάδιος εντόπισε μια συκομουριά, της οποίας η ηλικία, όπως πιθανολογούσε, ήταν πολλών εκατοντάδων χρόνων.[569]

Επιπλέον, προσεγμένη και μεγάλη ήταν η καλλιέργεια της ροδιάς,[570] την οποία σύμφωνα με τη μυθολογία φύτεψε στο νησί η θεά Αφροδίτη.[571] Ο καρπός της ροδιάς ήταν άριστης ποιότητας και εξαγόταν σε μεγάλες ποσότητες στην Αίγυπτο. Ειδική καλλιέργεια της ροδιάς αναπτυσσόταν στην επαρχία Αμμοχώστου, όπου υπήρχε και η απύρηνη ποικιλία. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι αυτή πιθανώς να ήταν και η ποικιλία, η οποία μνημονευόταν από τον Θεόφραστο[572] και την οποία οι Κύπριοι ονόμαζαν *κουφορωγιάν*. Παρά την ονομασία τους οι κόκκοι των καρπών της ποικιλίας αυτής δεν ήταν εντελώς απύρηνοι, αφού έφεραν πολύ μικρούς, και ως επί το πλείστον, ατελείς πυρήνες.[573]

***Συκή* (*Ficus*)**

Η συκιά ήταν πολύ σύνηθες δέντρο σε όλη την Κύπρο, ενώ αποτελούσε ειδική καλλιέργεια ιδιαίτερα στην Τηλλυρία, στην Πάφο, στα Λεύκαρα και στα Λειβάδια. Η συκιά καλλιεργείτο στο νησί από την αρχαιότητα, όμως τα κυπριακά σύκα δεν ήταν αξιόλογα, αφού, όπως επισημαίνει ο Γεννάδιος, κανένας από τους αρχαίους συγγραφείς δεν τα αναφέρει, εκτός από τον Πλίνιο, ο οποίος μας πληροφορεί ότι από αυτά κατασκευαζόταν εκλεκτό ξύδι. Τη μέτρια ποιότητα των σύκων του νησιού επιβεβαίωσαν οι Jean Albert Gaudry, όπως και οι Franz Unger (1800-1870) και Theodor Kotschy (1813-1866). Ο λόγος για τον οποίο τα σύκα της Κύπρου θεωρούνταν κατώτερης ποιότητας ήταν γιατί εκβιαζόταν η ωρίμανση των *ολύνθων*, δηλαδή των άωρων σύκων, με επίχριση ελαίου. Η διαδικασία αυτή ονομαζόταν *λάδιασμα* ή *λάδωμα* και, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γεννάδιος «οι Κύπριοι διατείνονται ότι άνευ της εφαρμογής της λαδόσεως ο καρπός των πλείστων Συκών των δεν ωριμάζει».[574]

---

[569] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 939.
[570] Για την καλλιέργεια της ροδιάς, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί ροιάς (ρωδηάς) (Punica Granatum)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1893, σ. 385.
[571] Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, *Δειπνοσοφισταί*, 3, 27.
[572] Θεόφραστος, *Περί Φυτών Ιστορία*, 2, 2, 7 και 4, 13, 2· Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 5, 34.
[573] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 17.
[574] Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 14, 16· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 931· Gaudry, ό.π., σ. 180· Franz Unger – Theodor Kotschy, *Die Insel Cypern. Ihrer physischen und organischen Natur* nach, Wilhelm

Τα καλύτερα σύκα της Κύπρου παράγονταν στον Πύργο της Τηλλυρίας και ονομάζονταν *Αντελούνικα*. Τα σύκα αυτά ήταν λευκά και αφήνονταν να ωριμάσουν φυσικά, χωρίς να υφίστανται τη διαδικασία του λαδώματος. Παρά το γεγονός ότι ήταν μικρά, εντούτοις ήταν μελένια και γλυκά. Όταν αποξηραίνονταν, θεωρούνταν τα καλύτερα ξερά σύκα του νησιού, τα κοινώς *παστόσυκα* ή *παστά* σύκα. Όμως, ως ξερά σύκα ήταν πολύ μέτρια, λόγω της αμελούς διαδικασίας αποξήρανσης και συσκευασίας τους.[575]

Επιπρόσθετα, στην Τηλλυρία καλλιεργείτο το συνηθέστερο είδος συκιάς, της οποίας ο καρπός ήταν μεγάλος, πιεσμένος στους πόλους και εξωτερικά ιόχρους. Τα σύκα αυτά έμοιαζαν με τα *μαντουλάρικα* σύκα των νησιών του Αιγαίου και της Αττικής. Στις συκιές αυτές της Τηλλυρίας εφαρμοζόταν το λάδωμα, όπως γινόταν και στο υπόλοιπο νησί.[576]

Εκλεκτά σύκα στην Κύπρο θεωρούνταν και αυτά των Λευκάρων, τα οποία είχαν πολλές ομοιότητες με τα *αντελούνικα* σύκα και αφήνονταν να ωριμάσουν φυσικά. Στα Λεύκαρα διακρίνονταν δύο παραλλαγές σύκων, τα *Κουργάτικα* και τα *Μαλαχτιανά*. Ακόμη, τα φημισμένα σύκα του Κτήματος είχαν ως πλεονέκτημα το γεγονός ότι ήταν μεγάλα, όμως κατά τ' άλλα είχαν κοινά χαρακτηριστικά με τα συνήθη βαθιά ιόχροα σύκα που απαντώνταν σε όλο το νησί και των οποίων επιτυγχανόταν η ωρίμανση με την επίχριση της κορυφής τους με λάδι.[577]

Η συνήθεια της λαδώσεως ήταν αρχαία και εφαρμοζόταν συχνά, αφού, όπως αναφέρει ο Δημόκριτος, «ει δε θέλεις προ του καιρού εσθίειν σύκα κόπρον περιστερών και πέπεριμίξας ελαίω, επίχριε τους ολύνθους». Με τη διαδικασία του λαδώματος επιτυγχανόταν η πρώιμη ωρίμανση των πρώτων λευκών σύκων, τα οποία εμφανίζονταν στην αγορά των Αθηνών και προέρχονταν από τη Σύρο. Επιπλέον, αυτή εφαρμοζόταν σε διάφορες άλλες περιοχές της Ανατολής, όπως επίσης και σε διάφορα μέρη της Γαλλίας και της Ιταλίας. Στην Κύπρο η συνήθεια της λαδώσεως επικρατούσε σχεδόν

Braumüller, Βιέννη 1865, σ. 458· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 17· Haynes-Smith, ό.π., σ. 14· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 6.

[575] Haynes-Smith, ό.π., σ. 14· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 6· Για τα *Αντελούνικα* σύκα, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 931.

[576] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 931.

[577] Στο ίδιο, σ. 931-932· Haynes-Smith, ό.π., σ. 14· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 6.

παντού. Έτσι λαδώνονταν οι μεγάλες ποσότητες των σύκων που παράγονταν στη Δευτερά και στη Λακατάμια, τα νωπά σύκα που καταναλίσκονταν ιδιαίτερα στη Λευκωσία, όπως και τα σύκα των Λειβαδιών που καταναλίσκονταν στη Λάρνακα. Τέλος, λαδώνονταν και οι μεγάλες ποσότητες αποξηραμένων σύκων που παράγονταν στην Παναγιά, κοντά στη Χρυσορρογιάτισσα.[578]

Όπως και σε άλλες περιοχές της Ανατολής, έτσι και στην Κύπρο κατασκεύαζαν από τα ξερά σύκα ένα είδος μάζας σε μορφή άρτου. Ειδικότερα, τα σύκα κόβονταν σε μικρά μέρη και ζυμώνονταν, ώστε να αποτελέσουν ομοιογενή μάζα, από την οποία σχηματίζονταν *μαγίδες* βάρους περίπου μισής οκάς η καθεμιά, τις οποίες κάλυπταν με αλεύρι και ακολούθως εκτίθενταν στον ήλιο, ώστε να στεγνώσουν εξωτερικά. Με τον τρόπο αυτό οι *μαγίδες* διατηρούνταν αναλλοίωτες για μεγάλο χρονικό διάστημα και χρησιμοποιούνταν ως μέρος της διατροφής των αγροτών, ιδιαίτερα τον χειμώνα, αφού τεμαχίζονταν και καταναλώνονταν όπως ο άρτος. Στην Κύπρο αυτές ονομάζονταν *συκόπηττες*.[579]

Τα *άωρα* σύκα ονομάζονταν *αγουρόσυκα*, τα γνωστά *μολύβια* στην Εύβοια και οι λεγόμενοι *κούτσακοι* στην Κύπρο. Στην κατάσταση αυτή το δέρμα των σύκων περιείχε μεγαλύτερη ποσότητα γαλακτώδους χυμού, που χρησιμοποιείτο ως *πυτιά* για την πήξη του γάλακτος. Ακόμη, το ξηρό σύκο αποτελούσε πολύ υγιεινό καρπό, ενώ τις ιδιότητες των ξηρών καρπών για θεραπευτικούς σκοπούς αναφέρει χαρακτηριστικά ο Διοσκορίδης:

> *Τα δε ξηρά (σύκα) τρόφιμα, θερμαντικά, δεψηκώτερα, ευκοίλια, άθετα δε ρευματισμοίς στομάχου και κοιλίας· βρόγχω δε και αρτηρία και κύστει και νεφροίς εύθετα, και τοις εκ μακρονοσίας κακοχροούσι και ασθματικοίς και επιληπτικοίς και υδρωπικοίς· ανακαθαίρει δε και τα εν θώρακι, αποζεσθέντα συν υσσώπω και ποθέντα· αρμόζει δε και παλαιοίς βηξί και τοις περί πνεύμοντα χρονίοις παθήσεσι· κοιλίαν δε μαλάσσει μετά νίτρου και κρόκου και εσθιόμενα.*[580]

[578] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 932· Haynes-Smith, ό.π., σ. 15· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 6.
[579] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 932· Haynes-Smith, ό.π., σ. 14· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 5.
[580] Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 1, 183· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 934-935· Haynes-Smith, ό.π., σ. 13· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 5.

Υπήρχαν ακόμη συκιές, οι πρώτοι καρποί των οποίων ήταν μεγάλοι και μάλλον γλυκείς και ωρίμαζαν κατά τη διάρκεια του Μαΐου και του Ιουνίου. Αυτά τα σύκα καταναλώνονταν μόνο νωπά και ήταν οι λεγόμενοι *πρόδρομοι*, κατά τον Θεόφραστο, τα κοινώς *ανεμόσυκα* ή *αυγόσυκα*, οι γνωστοί στην Κύπρο *παπίλαροι* ή *ματσοίλες*. Ο Γεννάδιος διευκρινίζει ότι «*ματσοίλα* σημαίνει κοιλία, δ. δ. (δηλαδή) καρποφορία, του Μαΐου – ο Μάϊος στην Κύπρο ονομάζεται Μάς».[581]

Στο νησί, επίσης, ο Γεννάδιος εντόπισε τη *σμυρναϊκή συκιά* σε έναν ιδιωτικό κήπο κατοικίας στη Λευκωσία. Το γεγονός ότι η συκιά αυτή υπήρχε ήδη στο νησί και συνεπώς είχε εγκλιματιστεί στις ιδιαίτερες συνθήκες της Κύπρου, τον ώθησε αργότερα ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας να ενεργήσει ανάλογα, ώστε η συγκεκριμένη ποικιλία να πολλαπλασιαστεί και να διαδοθεί η καλλιέργειά της μέσω των *δενδροκομείων* σε ολόκληρο το νησί.[582]

Η άγρια συκιά, δηλαδή ο *ερινεός*, κοινώς *αγριοσυκιά*, *ορνός* ή *ρινιός*, ήταν πρόγονος της καλλιεργούμενης ή ήμερης συκιάς. Σε διάφορες χώρες εφαρμοζόταν η μέθοδος του *ερινασμού*, κοινώς *ορνιάσματος* ή *αγριοσυκιάσματος*, για την καρποφορία των καλλιεργούμενων συκιών, η οποία συνίστατο στα εξής: τον Ιούνιο οι πλείστες άγριες συκιές, που φύονταν στις παραμεσόγειες χώρες, έφεραν μεγάλα σύκα ακατάλληλα για βρώση, στα οποία κατά κανόνα εγκλείονταν πλήθος νυμφών ενός μικρού μελανού τετράπτερου εντόμου που υπαγόταν στην οικογένεια των *Υμενοπτέρων*. Τα σύκα αυτά ονομάζονταν *ερινοί*, κοινώς *ορνοί*, *ρινιοί* ή *αγριόσυκα* και το έντομο που αναπτυσσόταν μέσα σε αυτά ήταν η *ψήνα* (*Blastophaga Psenes* ή *grossorum*).[583] Οι συκοκαλλιεργητές διαφόρων περιοχών, όπως της Σμύρνης, των νησιών του Αιγαίου Πελάγους, της Μεσσηνίας και της Αττικής, κατάρτιζαν μικρούς *ορμαθούς*, τους οποίους κρεμούσαν στα κλαδιά των ήμερων συκιών. Οι *ψήνες* ακολούθως εξέρχονταν από τους *ερινούς* και συντελούσαν στη γονιμοποίηση των

[581] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 938· Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτιών*, 5, 1, 7.
[582] Haynes-Smith, ό.π., σ. 15· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 7.
[583] Το έντομο αυτό ήταν ήδη γνωστό από την αρχαιότητα, αφού μεταξύ άλλων το σχολιάζει ο Θεόφραστος: «κνίπες όταν εν ταις συκαίς γίνωνται κατεσθίουσι τους ψήνας», βλ. Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορία*, 2, 8, 3· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 935.

θηλυκών ανθών της ήμερης συκιάς και ως εκ τούτου στη συγκράτηση και ωρίμανση του καρπού της.[584]

Για την επιτυχή καλλιέργεια της σμυρναϊκής συκιάς ήταν απαραίτητο να εξασφαλιστεί μια άγρια συκιά, η οποία να φέρει τις *ψήνες*. Δεδομένης της απαγόρευσης εισαγωγής φυτών από το εξωτερικό, λόγω των περιορισμών που τέθηκαν για την προστασία από τη *φυλλοξήρα*, αυτό ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, όμως ο Γεννάδιος κατάφερε να εντοπίσει μια άγρια συκιά αυτού του είδους σε πολύ κοντινό μέρος από την *Πειραματική Έπαυλη* της *Αθαλάσσας*, την οποία προφανώς οι ιδιοκτήτες της θα έφεραν στην Κύπρο παλαιότερα.[585] Χρησιμοποιώντας την άγρια αυτή συκιά και τη *σμυρναϊκή συκιά*, που εντόπισε σε κήπο στη Λευκωσία, κατάφερε να αναπτύξει τα δύο αυτά είδη στα *δενδροκομεία*, ώστε να διατεθούν στη συνέχεια για καλλιέργεια σε διάφορα μέρη του νησιού.

Στο νησί υπήρχε, ακόμη, η *συκή η συκομορέα* (*Ficus Sycomorus* ή *Sycomorus antiquorum*), η *Συκάμινος Αιγυπτία*, σύμφωνα με τον Θεόφραστο, είδος το οποίο ονομάζει ο Διοσκορίδης *Συκόμορον*, ενώ άλλοι *Συκομορέαν*. Ήταν μεγάλο, μακρόβιο αειθαλές και απαντώταν καλλιεργούμενο και στην Κύπρο, όπου ονομαζόταν *Τουμπεστά* (από το αραβικό *Jummeiz*). Ως ποικιλία του είδους αυτού ο Θεόφραστος αναφέρει την *κυπρίαν Συκήν*, η οποία επί των ημερών του αναπτυσσόταν στην Κρήτη. Αυτή μνημονεύει ο Διοσκορίδης στο «Περί σύκου εν Κύπρω» και πιθανώς να αναφέρεται στη *Συκή την Ψευδοσυκομορέαν* (*Ficus Pseudosycomorus*), ιθαγενές φυλλοβόλο δέντρο της Συρίας και της Αιγύπτου. Τα *συκόμορα*, τα κοινώς στην Κύπρο *τουμπέτσα*, πωλούνταν στις αγορές της Συρίας, της Αιγύπτου και της Κύπρου.[586]

Από τα ρόδια και άλλα φρούτα, εξαιρουμένων των εσπεριδοειδών καρπών και των σταφυλιών, τα οποία εξήγαγε η Κύπρος κατά κύριο λόγο στην Αίγυπτο, εισπραττόταν ετησίως ένα ποσό της τάξεως των 3.000 λιρών. Το ποσό αυτό θα μπορούσε να υπερδιπλασιαστεί πολύ γρήγορα εάν καταβαλλόταν μεθοδική και

[584] Η μέθοδος του *ερινασμού* ήταν γνωστή στην αρχαιότητα και αναφέρεται από διάφορους συγγραφείς, ενώ ο Θεόφραστος την περιγράφει με λεπτομέρεια, βλ. Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορία*, 2, 8, 1· Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτίων*, 2, 9, 5· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 935-936· Haynes-Smith, ό.π., σ. 15-16· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 7.
[585] Haynes-Smith, ό.π., σ. 16· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 7.
[586] Για τη μεγάλη σημασία της πλούσιας κυπριακής ονοματολογίας που κατήρτισε ο Γεννάδιος κατά την παραμονή του στην Κύπρο, βλ. Πολίτης, «Βιβλιογραφία. (Γενναδίου *Λεξικόν φυτολογικόν*)», σ. 665· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 939-940.

συστηματική προσπάθεια για την αύξηση των φυτειών στο νησί, για την εισαγωγή και διάδοση καλύτερων ποικιλιών και βελτιωνόταν ο τρόπος συσκευασίας των προϊόντων που προορίζονταν για εξαγωγή.[587]

Η καλλιέργεια των οπωροφόρων και των ακροδρύων θα μπορούσε να επεκταθεί σε μεγάλο βαθμό εάν, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, η αγγλική διακυβέρνηση της Κύπρου αναλάμβανε τον πολλαπλασιασμό και την δωρεάν διανομή δενδρυλλίων των ειδών αυτών στον αγροτικό πληθυσμό. Μέχρι τότε οι αγγλικές αρχές πολλαπλασίαζαν και διένειμαν δωρεάν, ως επί το πλείστον, δασικά δέντρα, για να επιτύχουν το στόχο που τέθηκε για την αναδάσωση του νησιού. Με την εισήγηση του Γενναδίου, αφενός η διοίκηση θα επιτύγχανε τον στόχο για την ενθάρρυνση της δενδροφυτείας και αφετέρου θα αυξανόταν το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Από την αύξηση του εισοδήματος των αγροτών θα επωφελείτο και η αγγλική διοίκηση, αφού θα είχε επιπλέον έσοδα από τη φορολογία του εισοδήματος των πολιτών. Σταδιακά, επίσης, θα βελτιωνόταν και η ποιότητα των εσπεριδοειδών και των ακροδρύων καρπών, αφού οι εντεταλμένοι για τον πολλαπλασιασμό των δέντρων αυτών θα μεριμνούσαν για την εισαγωγή και διάδοση καλύτερων ποικιλιών, που θα μπορούσαν να ευδοκιμήσουν σε όλες τις περιοχές της Κύπρου ανεξάρτητα εάν επρόκειτο για ορεινές ή πεδινές περιοχές, παράλιες ή ηπειρωτικές, ή περιοχές με ελάχιστη ή μεγαλύτερη ποσότητα υδάτων.[588]

Ένα άλλο σημείο που υποδείκνυε στις αγγλικές αρχές ο Γεννάδιος ήταν το γεγονός ότι οι χωρικοί, λόγω και της δεινής οικονομικής τους κατάστασης, δεν έδιναν ιδιαίτερη σημασία στα δασικά δέντρα, αφού το μόνο θεωρητικά όφελος που είχαν από αυτά, με βάση και τις αντιλήψεις τους, ήταν τα ξύλα και η σκιά τους. Αντίθετα, από τα ακρόδρυα και τα οπωροφόρα δέντρα θα είχαν μελλοντικό πρακτικό οικονομικό όφελος

[587] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 17.

[588] Ο Γεννάδιος θεωρούσε εξαιρετικά σημαντικό να κατανοήσουν οι απλοί άνθρωποι των χωριών το όφελος που θα είχαν, διατηρώντας τα υπάρχοντα δέντρα και θάμνους που εξαφανίζονταν γρήγορα, επειδή κόβονταν για σκοπούς καύσιμης ύλης ή για καύση άνθρακα ή ασβέστη. Για τον σκοπό αυτό, αργότερα, όταν ανέλαβε Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, δημιούργησε μικρή δοκιμαστική φυτεία στον δρόμο Κτήματος-Τσάδας, που παρά το γεγονός ότι ο χαρακτήρας του εδάφους ήταν εξαιρετικά δυσμενής, τα δέντρα ευδοκίμησαν και αυξήθηκαν γρήγορα, ιδιαίτερα η *αυστραλιανή ακακία*, η οποία αποδείχθηκε ανθεκτική και πλήρως κατάλληλη για τις συνθήκες της Κύπρου, χωρίς να χρειάζεται πότισμα. Η ανάπτυξη των *ακακιών* στην περιοχή αυτή αποτελούσε ενθαρρυντικό στοιχείο, ώστε να ενθαρρυνθούν να τη δοκιμάσουν, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 17.

από την καρποφορία τους, γεγονός που θα συνέβαλλε αποφασιστικά στη βελτίωση των εισοδημάτων των οικογενειών τους. Κατά συνέπεια, αυτοί θα ήταν πολύ πιο πρόθυμοι να πάρουν τα συγκεκριμένα δεντρύλλια, τα οποία θα φύτευαν και θα φρόντιζαν επιμελώς, αφού θα γνώριζαν ότι οι κόποι τους θα ανταμείβονταν μόλις θα άρχιζε η καρποφορία τους.[589]

Επιτακτική ανάγκη για την Κύπρο θεωρούσε ο Γεννάδιος την ίδρυση κανονικού *δενδροκομείου*. Με αυτό θα διασφαλιζόταν η ανάπτυξη πιο εκλεκτών και περισσότερο κατάλληλων ποικιλιών οπωροφόρων και ακροδρύων δέντρων. Ταυτόχρονα, το ίδρυμα αυτό θα μπορούσε να χρησιμεύσει και για την εισαγωγή και την διάδοση σε όλο το νησί τελειότερων μεθόδων όσον αφορά τον τρόπο συσκευασίας και τις διαδικασίες που θα έπρεπε να ακολουθούνται για τα εσπεριδοειδή και τα άλλα προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή. Επιπρόσθετα, το *δενδροκομείο* θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για τη θεωρητική και πρακτική διδασκαλία των μεθόδων καλλιέργειας, κλάδευσης και ανάπτυξης των φυτών και των δέντρων, καθώς και τις σωστές αποστάσεις,[590] που θα έπρεπε να τηρούνται κατά τη φύτευση.[591] Ευρύτερα, το *δενδροκομείο* θα μπορούσε να λειτουργήσει ευεργετικά ώστε να περιοριστεί ή άγνοια του αγροτικού πληθυσμού σε βασικά γεωργικά θέματα και μεθόδους.[592]

5.2.2.2.5. *Ερυθρόδανον, κολοκυνθίς, λαχανικά*

Όπως και στις περισσότερες χώρες, έτσι και στην Κύπρο η καλλιέργεια του *ερυθροδάνου* βρισκόταν σε πλήρη παρακμή. Η παραγωγή ελαχιστοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό και η ποσότητα που παραγόταν προοριζόταν αποκλειστικά για την εγχώρια περιορισμένη ζήτηση. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Γεννάδιος «οι καθαρωτάτην τηρήσαντες την πάτριον γλώσσαν Κύπριοι» αποκαλούσαν το *ερυθρόδανο* με την τουρκική λέξη «μπογιά». Αυτό πιθανώς να ήταν και ένδειξη για την μεταγενέστερη

[589] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Οκτωβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 17-18.
[590] Οι ενδεικνυόμενες αποστάσεις μεταξύ των διαφόρων καρποφόρων δέντρων δεν ήταν απόλυτες, σύμφωνα με τον Γεννάδιο. Ειδικότερα αυτές μπορούσαν να είναι μικρότερες ή μεγαλύτερες ανάλογα με το είδος του δέντρου, καθώς επίσης και ανάλογα με την ποικιλία του, τη φύση του κλίματος και του εδάφους και του είδους της κλάδευσης που εφαρμοζόταν, βλ. Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, Government Printing Office, Λευκωσία 1896, σ. 18.
[591] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, Government Printing Office, Λευκωσία 1896, σ. 18.
[592] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 18.

εισαγωγή και καλλιέργεια του φυτού στο νησί, όμως το *ερυθρόδανο* ήταν ήδη γνωστό από την αρχαιότητα, αφού αναφέρεται από τον Διοσκορίδη.[593]

Σαράντα περίπου χρόνια προηγουμένως η καλλιέργεια του *ερυθροδάνου* άκμαζε σε διάφορες περιοχές του νησιού, ενώ η παραγωγή του ήταν σημαντική, μεταξύ άλλων, στη Λάρνακα, την Αμμόχωστο, τον Άγιο Σέργιο, τη Σωτήρα, τη Μόρφου και την Αγία Ειρήνη. Διερχόμενος από τα μέρη αυτά ο Γεννάδιος το 1895, και ιδιαίτερα στην Αμμόχωστο και την Αγία Ειρήνη, είχε την ευκαιρία να θαυμάσει την εργασία που είχαν καταβάλει οι αγρότες για την ετοιμασία των γαιών τους για την καλλιέργεια του *ερυθροδάνου*. Ειδικότερα, οι καλλιεργητές, για να αποκαλύψουν το καλλιεργήσιμο έδαφος, που είχε καλυφθεί από τις *θίνες* (αμμόλοφους), ανέσκαψαν την άμμο σε βάθος 10 έως 30 πόδια και την μετακίνησαν από μεγάλες εκτάσεις, σχηματίζοντας έτσι ένα είδος δεξαμενών σε όλο το μήκος της παραλίας. Ο πυθμένας των δεξαμενών αυτών αποτελούσε τα *ερυθροδανοτόπια*.[594]

Αυτά τα έργα είχαν γίνει σε μια εποχή μεγάλης ζήτησης του *ερυθροδάνου*, το οποίο διατίθετο σε συμφέρουσες τιμές, καλύπτοντας τους κόπους των παραγωγών. Στην περίπτωση που τα έργα αυτά κατασκευάζονταν με την απασχόληση ημερομισθίων εργατών, θα απαιτούνταν μεγάλα κεφάλαια, τα οποία, όμως, δεν είχαν στη διάθεσή τους οι φτωχοί αγρότες. Έτσι, σχεδόν όλα δημιουργήθηκαν με την προσωπική εργασία των αγροτών και των οικογενειών τους. Τα περισσότερα από αυτά σώζονταν μέχρι τότε, αλλά χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια λαχανικών. Τα συγκεκριμένα έργα αποδείκνυαν περίτρανα και τη φιλοπονία των γεωργών, ιδιαίτερα όταν ένιωθαν ότι ο κόπος και ο μόχθος τους ανταμείβονταν.[595]

Βασική αιτία για την μεγάλη μείωση της ζήτησης του *ερυθροδάνου*, και κατά συνέπεια, την πτώση της τιμής του προϊόντος αυτού, ήταν η πλήρης σχεδόν χρήση της *ανιλίνης* στη βιομηχανία βαφών. Αναπόφευκτα αυτό οδήγησε και στον μεγάλο περιορισμό της καλλιέργειας του *ερυθροδάνου*. Χαρακτηριστική ήταν και η παγκόσμια πτώση της παραγωγής του *ερυθροδάνου*. Συγκεκριμένα στην Ολλανδία, η οποία ήταν η χώρα με τη μεγαλύτερη παραγωγή *ερυθροδάνου*, παρατηρήθηκε πολύ μεγάλη πτώση

[593] Βλ. Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 3, 150· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 18.
[594] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 18.
[595] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 18-19.

της παραγωγής, αφού ενώ το 1868 το *ερυθρόδανο* καλλιεργείτο σε 90.000 στρέμματα, το 1872 μειώθηκε στις 23.000 στρέμματα, ενώ το 1885 περιορίστηκε στις 7.000 στρέμματα.[596]

Ανάλογη σημαντική μείωση είχε παρατηρηθεί και στη Γαλλία. Στην χώρα αυτή, 40 χρόνια προηγουμένως, το 1855, πέραν της παραγωγής, που παρέμενε στη χώρα για την κάλυψη των εγχώριων αναγκών, παράγονταν και εξάγονταν γύρω στα 17.000.000 χιλιόγραμμα *ερυθροδάνου* ετησίως. Αντίθετα, το 1895 η παραγωγή της Γαλλίας δεν κάλυπτε ούτε και την περιορισμένη εγχώρια κατανάλωση. Παρόλα αυτά το 1893 η γαλλική κυβέρνηση προσπάθησε να αναζωογονήσει την εγχώρια καλλιέργεια *ερυθροδάνου*, η οποία άκμαζε ιδιαίτερα κοντά στο Avignon και σε άλλες περιοχές της Γαλλίας.[597] Συγκεκριμένα το γαλλικό υπουργείο Στρατιωτικών αποφάσισε όπως οι κόκκινες ερέες του στρατού βάφονταν μόνο με γαλλικό *ερυθρόδανο*, νοουμένου ότι αυτό θα προσφερόταν από τους παραγωγούς στα δημόσια εργοστάσια προς 60 φράγκα ανά 100 χιλιόγραμμα.[598]

Λόγω του ότι η *ερυθρόδανη* βαφή ήταν ανεξίτηλη, χρησιμοποιείτο αποκλειστικά για τη βαφή των περισσότερων εκλεκτών ερυθρών υφασμάτων, καθώς και των στρατιωτικών ερυθρών ερεών. Σε αυτήν ακριβώς την ειδική χρήση του *ερυθροδάνου* οφειλόταν και η πρόσκαιρη μικρή αύξηση της ζήτησης, και κατά συνέπεια, η σχετική βελτίωση της τιμής του προϊόντος αυτού. Όμως σε κάθε περίπτωση η καλλιέργεια του *ερυθροδάνου* σταδιακά θα εξέλειπε, λόγω των υποκατάστατων προϊόντων που άρχισαν να χρησιμοποιούν οι βιομηχανίες και τα εργοστάσια για τη βαφή των ρούχων.[599]

Ακόμη ένα προϊόν της Κύπρου, του οποίου το μέλλον ήταν αβέβαιο ήταν ο καρπός της *κολοκυνθίδας* (*Citrullus Colocyntis*), ο οποίος είχε σχήμα σφαιρικό και μέγεθος μικρού πορτοκαλιού. Το φυτό αυτό και οι θεραπευτικές ιδιότητες των καρπών

---

[596] Για την καλλιέργεια και την παραγωγή του *ερυθροδάνου* στην Ολλανδία, βλ. «Έρευναι περί της καλλιεργείας του ερυθροδάνου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Μάρτιος 1886, σ. 108· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 19.

[597] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 19.

[598] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1893, σ. 283.

[599] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 19.

του ήταν γνωστές στην αρχαιότητα, αφού αναφέρονταν από τον Διοσκορίδη.[600] Η *κολοκυνθίδα* χρησιμοποιείτο στη φαρμακευτική της εποχής ως πολύ δραστικό καθαρτικό, όμως σταδιακά η χρήση της ελαττωνόταν.[601]

Η *κολοκυνθίδα* σπάνια καλλιεργείτο στην Κύπρο. Κατά κύριο λόγο αυτή αυτοφυόταν στους αγρούς, ενώ ο καρπός της ωρίμαζε από τον Ιούλιο μέχρι τον Σεπτέμβριο. Οι αγρότες συνέλεγαν τον καρπό και ακολούθως τον αποφλοίωναν και τον αποξέραιναν στον ήλιο. Αποξηραμένος ο καρπός εξαγόταν στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Αγγλία και την Αυστρία. Οι εξαγωγές του προϊόντος αυτού την περίοδο 1889-1894 απέφεραν κατά μέσο όρο 400 λίρες ετησίως στο νησί.[602]

Αυτοφυόταν, ακόμη, η *κολοκυνθίδα* και στις γειτονικές χώρες Συρία και Αίγυπτο, οι οποίες πραγματοποιούσαν μεγάλες εξαγωγές του φαρμακευτικού[603] αυτού προϊόντος. Όπως και ο καρπός της κυπριακής *κολοκυνθίδας*, έτσι και ο αιγυπτιακός εξαγόταν αποφλοιωμένος, ενώ είχε σχεδόν το διπλάσιο μέγεθος σε σχέση με τον κυπριακό. Όμως, ο καρπός της συριακής *κολοκυνθίδας* εξαγόταν χωρίς να αποφλοιώνεται.[604]

Αντίθετα με τα παραπάνω γεωργικά προϊόντα, ο Γεννάδιος θεωρούσε ως πιο επικερδή και ασφαλή για την Κύπρο την καλλιέργεια των λαχανικών. Βασικό πλεονέκτημα της Κύπρου ήταν το γεγονός ότι γειτνίαζε με δύο μεγάλες σε πληθυσμό και πλούτο πόλεις, την Αλεξάνδρεια και τη Σμύρνη, οι οποίες θα μπορούσαν να απορροφήσουν μεγάλο ποσοστό από τις εξαγωγές λαχανικών του νησιού. Σημαντική προϋπόθεση που έθετε ο Γεννάδιος ήταν η ανάπτυξη της συγκοινωνίας μεταξύ της Κύπρου και των δύο αυτών μεγαλουπόλεων. Αυτό θα είχε πολύ ευεργετικά

---

[600] Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 4, 175.

[601] Η *σίκυς* (*Citrullus*) της τάξης των *κολοκυνθωδών* ήταν ποώδη, ετήσια, πολυετή, έρποντα και κληματώδη φυτά, τα οποία είχαν στενή συγγένεια με τα πεπόνια. Η *κολοκυνθίς* (*Citrullus colocynthis*) αποτελούσε ένα από τα πιο γνωστά είδη της. Ήταν πολυετές και φαρμακευτική είδος και ήταν αυτοφυόμενο στα νησιά των Κυκλάδων και στην Κύπρο, όπου ήταν κοινώς γνωστή ως *πικραγγουριά* ή *πικροπαττισιά*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 870· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 19.

[602] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 19.

[603] Ο καρπός της *κολοκυνθίδας* χρησιμοποιείτο από τους Άραβες και ως αντίδοτο έναντι των δαγκωμάτων από δηλητηριώδη φίδια. Ειδικότερα, για την παρασκευή του αντίδοτου κοπάνιζαν τον καρπό μαζί με σκόρδα και νερό και έπαιρναν το υγρό που παρέμενε από το δείγμα μετά την καθίζηση, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 19.

[604] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 19.

αποτελέσματα, αφού θα μπορούσε να οδηγήσει σε μεγάλη αύξηση των εξαγωγών της Κύπρου όχι μόνο των λαχανικών, αλλά και άλλων νωπών ιδιαίτερα προϊόντων. Την περίοδο 1889-1894 η Κύπρος εξήγαγε κατά μέσο όρο περίπου 430.000 οκάδες λαχανικών αξίας περίπου 1.200 λιρών. Σχεδόν το σύνολο των εξαγωγών αυτών είχαν ως προορισμό την Τουρκία και την Αίγυπτο.[605]

Βασικό μειονέκτημα της Κύπρου ήταν το γεγονός ότι τα λαχανικά δεν καλλιεργούνταν με τον ορθό τρόπο, ενώ ταυτόχρονα και οι περισσότερες από τις καλλιεργούμενες ποικιλίες ήταν κατώτερης ποιότητας. Εντούτοις, τόσο το έδαφος όσο και το κλίμα του νησιού ήταν ιδανικά για την αύξηση της παραγωγής εκλεκτών, και το σπουδαιότερο, πρώιμων λαχανικών.[606]

Μεγάλη έμφαση έδωσε ο Γεννάδιος στην ανάπτυξη της καλλιέργειας των λαχανικών και επιδίωξε να μελετήσει τις δυνατότητες της Κύπρου στον συγκεκριμένο τομέα. Στο πλαίσιο αυτό, κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στο νησί, τον Απρίλιο του 1895, εντόπισε σε τρεις κήπους της Λευκωσίας ντομάτες του προηγούμενου έτους που έφεραν άνθη και ώριμους καρπούς. Στην Αμμόχωστο δοκίμασε *κινάρες* (αγκινάρες), οι οποίες προέρχονταν από το Παραλίμνι. Αυτές ήταν κοινής ποικιλίας, όμως εξαιρετικά μεγάλες. Ειδικότερα, η μία από αυτές είχε διάμετρο 6,5 ίντσες. Τέτοια εκτάκτως μεγάλα και πρώιμα λαχανικά θα είχαν μεγάλη ζήτηση σε όλες τις μεγάλες αγορές, ακόμη κι αν προσφέρονταν σε υψηλές τιμές. Αντίθετα, αρνητική ήταν η εικόνα που παρουσίαζαν οι πικροί, ισχνοί και γρήγορα τραχυνόμενοι *θρίδακες* (*lettuces*) που αποτελούσαν το προϊόν από την πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια που έκαναν οι αγρότες του νησιού για την εξευγένιση του άγριου *θρίδακα*, ενώ καθόλου ελκυστικές επίσης στις ξένες αγορές θα ήταν και οι παραγόμενες *ραφανίδες* (*radish*).[607] Ως εκ τούτου, οι καλλιέργειες του *θρίδακα* και των *ραφανίδων* απαιτούσαν άμεσα διορθωτικά μέτρα, ώστε να μεταβληθούν σε επικερδείς δραστηριότητες του αγροτικού πληθυσμού.

[605] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 20.
[606] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 20.
[607] Η *ραφανίς* (*Raphanus*) της τάξης των *σταυρανθών* ήταν φυτά ετήσια, διετή και πολυετή και απαντώνταν σε δύο είδη. Το πρώτο είδος ήταν η *ραφανίς ραφανίσκος* (*Raphanus raphanistrum*), κοινώς *ραφανίδα* ή *αγριοραπανίδα*. Το δεύτερο είδος ήταν η *ραφανίδα η ήμερος* ή *κηπαία* (*Raphanus sativus*), που ήταν ετήσιο σαρκόριζο και ήταν γνωστό ως *ραπάνι* ή *ρεπάνι*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 820· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 20.

Οπωσδήποτε σε κάποια μέρη του νησιού καλλιεργούνταν σε μικρή κλίμακα διάφορες ποικιλίες λαχανικών, η πλειοψηφία των οποίων είχε εισαχθεί από Άγγλους μόνιμα εγκατεστημένους στην Κύπρο. Όμως, για να εκτοπίσουν τις εγχώριες ποικιλίες και να μπορούν να καλλιεργούνται ευρέως, βασική προϋπόθεση κατά τον Γεννάδιο ήταν να επιτραπεί η ελεύθερη εισαγωγή σπόρων στο νησί. Θεωρούσε ότι δεν υπήρχε λόγος απαγόρευσης εισαγωγής των σπόρων, αφού δεν υπήρχε κίνδυνος μετάδοσης της *φυλλοξήρας* μέσω της εισαγωγής οποιωνδήποτε σπόρων, γεγονός που επιβεβαιώθηκε και στα Διεθνή Φυλλοξηρικά Συνέδρια, που πραγματοποιήθηκαν στη Λοζάνη και στη Βέρνη.[608]

5.2.2.3. Καλλιέργεια νέων προϊόντων

Από τα μέσα που προτάθηκαν για τη μείωση των συνεπειών, που προέκυψαν από την παγκόσμια γεωργική κρίση, ήταν και η καλλιέργεια νέων προϊόντων. Εκ πρώτης άποψης το μέσο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ορθό, αλλά πολύ σημαντική προϋπόθεση ήταν ο τρόπος, με τον οποίο θα μπορούσε να εφαρμοστεί. Ως εκ τούτου θα έπρεπε να εξεταστούν πολύ προσεκτικά διάφορες παράμετροι, όπως το κατά πόσον τα νέα προϊόντα θα μπορούσαν να διατεθούν. Για παράδειγμα, εάν μια χώρα είχε υπερπαραγωγή σιτηρών, δεν θα την ωφελούσε η ελάττωση της καλλιέργειας των σιτηρών και η εισαγωγή της αμπέλου ή του βάμβακος, εφόσον και για τα δύο αυτά προϊόντα υπήρχε πλεονάζουσα παραγωγή.[609]

Κατά συνέπεια, για την εισαγωγή της καλλιέργειας νέων προϊόντων σε χώρα φτωχή και ως επί το πλείστον γεωργική, όπως ήταν η Κύπρος, θα έπρεπε πρωτίστως να επιλεγούν εκείνα τα προϊόντα που θα μπορούσαν να καταναλωθούν στη χώρα. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι κατάλληλα για την περίπτωση της Κύπρου ήταν ο *καπνός*, το *τουμπεκίον*, το *ινδικόν* (*λουλάκι*) και η *μαστίχη*. Τα προϊόντα αυτά, αν και καταναλίσκονταν στην Κύπρο, και υπήρχε η δυνατότητα να παραχθούν επικερδώς στο νησί, εντούτοις όχι μόνο δεν καλλιεργούνταν, αλλά εισάγονταν από το εξωτερικό με αποτέλεσμα να δαπανάται ένα ποσό της τάξεως των 19.000 λιρών ετησίως. Βάσει των

[608] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 20.
[609] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 20.

παραπάνω ήταν επιτακτική ανάγκη, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, να ενθαρρυνθεί κατά προτεραιότητα η καλλιέργεια των προϊόντων αυτών.[610]

5.2.2.3.1. Καπνός

Τα κλιματολογικά και εδαφολογικά χαρακτηριστικά της Κύπρου ευνοούσαν την καλλιέργεια του φυτού του καπνού στις περισσότερες περιοχές του νησιού. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της καλλιέργειας και όλη η συγκομιδή του καπνού ήταν εργασίες, που μπορούσαν να εκτελεστούν από γυναίκες και παιδιά αποτελούσε μια πολύ προσοδοφόρα ενασχόληση για τις φτωχές αγροτικές οικογένειες, και ιδιαίτερα όταν ήταν πολυμελείς.[611]

Στην Κύπρο η καλλιέργεια του καπνού[612] ήταν πολύ γνωστή, αφού για αιώνες οι καπνοκαλλιεργητές καλλιεργούσαν και παρήγαγαν καπνό σε πολλές περιοχές της Κύπρου, και ιδιαίτερα στην Πάφο, στο Όμοδος, στην Καρπασία και κοντά στο Κοιλάνι. Όμως, από τον καιρό που αυτός έγινε προϊόν μονοπωλίου και η παραγωγή υπόκειτο σε πολύ αυστηρές απαγορεύσεις, η καλλιέργεια του καπνού εγκαταλείφθηκε σχεδόν εξολοκλήρου. Λόγω της κατάστασης που δημιουργήθηκε, η Κύπρος ήταν υποχρεωμένη να εισάγει για την εγχώρια κατανάλωση περίπου 120.000 οκάδες καπνού σε φύλλα, που αντιπροσώπευαν ετήσια δαπάνη γύρω στις 12.000 λίρες. Το ποσό αυτό θα μπορούσε να εξοικονομηθεί, εάν η καλλιέργεια του καπνού απελευθερωνόταν και δεν υπόκειτο σε οποιουσδήποτε περιορισμούς ή τουλάχιστον, εάν τροποποιούνταν δραστικά οι διατάξεις της νομοθεσίας με τους αυστηρούς περιορισμούς σχετικά με την έκταση των καλλιεργειών, την ποσότητα παραγωγής, τον περιοδικό έλεγχο των αρχών και τη διάθεση του προϊόντος από τον παραγωγό.[613]

---

[610] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 20-21.

[611] Περισσότερα για την καλλιέργεια, την κατανάλωση, τη φορολογία και τις νόσους του *καπνού*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Περί Καπνού*, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα 1886· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 21.

[612] Για την ιστορία, την καλλιέργεια, τη συλλογή και την κατανάλωση *καπνού*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί καπνού», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Αύγουστος 1885, σ. 361· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί καπνού», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Σεπτέμβριος 1885, σ. 413· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί καπνού» *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Ιανουάριος 1886, σ. 14.

[613] Για την επαναλειτουργία της καλλιέργειας *καπνού* στην Κύπρο, βλ. «Ευχάριστον. Θα επιτραπή η καπνοφυτεία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Σεπτεμβρίου 1895· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 21. Για την καλλιέργεια καπνού στο Όμοδος και στο Πελέντρι την περίοδο 1874-1878, βλ. *Annual Report of Limassol District after First Year of British Administration July 1878-1879*, Government Printing Office, Λευκωσία 1879, σ. 12.

Ο Γεννάδιος υποδείκνυε στις βρετανικές αρχές την επιτακτική ανάγκη για την τροποποίηση της νομοθεσίας και για χάρη των οινοπαραγωγών περιοχών του νησιού, των οποίων οι κάτοικοι παλαιότερα ασχολούνταν συστηματικά με την καλλιέργεια του καπνού, από την οποία εξασφάλιζαν ικανοποιητικά εισοδήματα. Όπως έχει αναφερθεί, οι οινοπαραγωγοί είχαν περιέλθει σε δυσπραγία, λόγω της μεγάλης υποτίμησης των οίνων. Συνεπώς, τυχόν άρση των περιορισμών και απαγορεύσεων στις καπνοκαλλιέργειες θα έδινε τη δυνατότητα στους οινοπαραγωγούς να ασχοληθούν και πάλι επικερδώς με την καπνοκαλλιέργεια και να εξέλθουν έτσι από την δεινή οικονομική θέση. Είναι γεγονός ότι όλες οι χώρες που παρήγαγαν καπνό φορολογούσαν με υψηλό ποσοστό την κατανάλωση καπνού και έπαιρναν τα ενδεικνυόμενα νομοθετικά μέτρα, ώστε να μην παρακωλύεται η παραγωγή από τη φορολογία, τουλάχιστον, στις περιοχές που εξαρτώνταν από την ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας. Έτσι, με ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις προστατευόταν σε κάποιο βαθμό η παραγωγή καπνού σε συγκεκριμένες περιοχές. Τέτοιες νομοθετικές ρυθμίσεις εφαρμόστηκαν σε διάφορες χώρες, όπως στην Ελλάδα, την Ιταλία, καθώς και στη Γαλλία, όπου το μονοπώλιο του καπνού απέφερε στο κράτος γύρω στα 400.000.000 γαλλικά φράγκα ετησίως. Την πολιτική αυτή θα μπορούσε να εφαρμόσει και η Κύπρος.[614]

5.2.2.3.2. Τουμπεκίον

Το *τουμπεκίον* ήταν κατ' εξοχήν προϊόν της Ανατολής. Αποτελούσε για κάποιους είδος *καπνού* (*Nicotiana persica*), ενώ για κάποιους άλλους ήταν είδος *καπνού* που παραγόταν στην Περσία. Για κάποιο μεγάλο χρονικό διάστημα θεωρείτο ότι το φυτό αυτό θα μπορούσε να καλλιεργηθεί μόνο στην Περσία, αλλά οι δοκιμές που έγιναν στην Ελλάδα το 1889 στέφθηκαν με απόλυτη επιτυχία και απέδειξαν ότι, όπως η καλλιέργεια του *καπνού*, έτσι και η καλλιέργεια του *τουμπεκίου* θα μπορούσε να επιτύχει σχεδόν παντού στον κόσμο.[615]

---

[614] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 21.

[615] Η *νικοτιανή* (*Nicotiana*) ανήκε στην τάξη των *στρυχνωδών*, πλείστα των οποίων ήταν ιθαγενή της Αμερικής και περιλάμβαναν γύρω στα 50 είδη. Ήταν φυτά ετήσια και πολυετή, ποώδη, τα οποία περισσότερο ή λιγότερο ήταν ναρκωτικά, αφού περιείχαν την αλκαλοειδή ουσία, τη *νικοτίνη*. Κάποια είδη ήταν κοσμητικά, ενώ άλλα καλλιεργούνταν εκτενώς για το φύλλο τους, το οποίο αποτελούσε τον γνωστό στο εμπόριο *καπνόν*. Τα καλλιεργούμενα είδη για αυτό τον σκοπό ήταν τα κοινώς ονομαζόμενα *καπνός* και *τουμπεκίον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 700-701· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 21.

Στην Ελλάδα είχε ήδη αρχίσει η καλλιέργεια *τουμπεκίου* με επιτυχία σε πολλές περιοχές της χώρας. Μάλιστα, η παραγωγή πέτυχε να καλύπτει τις εγχώριες ανάγκες, ενώ ένα μέρος της εσοδείας προοριζόταν για εξαγωγή. Μία από τις χώρες, στις οποίες εξήγαγε *τουμπεκίον* η Ελλάδα, ήταν η Κύπρος. Στο νησί καταναλώνονταν ετησίως 31.000 οκάδες *τουμπεκίου* συνολικής αξίας 2.200 λιρών.[616]

Υπήρχαν τρεις ποιότητες *τουμπεκίου*, οι οποίες έφεραν τα ονόματα των αντίστοιχων περιοχών της Περσίας όπου παράγονταν. Η πρώτη ποιότητα, η οποία θεωρείτο η καλύτερη, ήταν της *Serhad*, η δεύτερη ήταν της *Kesane* και η τρίτη της *Ispahan*, η οποία θεωρείτο χαμηλότερης ποιότητας και προοριζόταν κυρίως για εξαγωγή και κατανάλωση σε όλη την Ανατολή. Η σπορά και η περιποίηση του *τουμπεκίου*, καθώς και η συλλογή των φύλλων του φυτού εκτελούνταν με τον τρόπο που συνήθως εφαρμοζόταν και για την καλλιέργεια του *καπνού*. Ιδιαίτερα, όμως, όσον αφορά τον χρόνο σποράς του *τουμπεκίου*, όπως και στην περίπτωση του καπνού, αυτός διαφοροποιείτο με βάση το κλίμα της περιοχής.[617]

Φαίνεται ότι στην Περσία η αποξήρανση και η συσκευασία του *τουμπεκίου* εκτελούνταν με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με την περιοχή. Ειδικότερα, με βάση τις πληροφορίες που είχε ο Γεννάδιος, τα φύλλα που συλλέγονταν απλώνονταν μέσα στον αγρό και έμεναν εκτεθειμένα για κάποιες μέρες, ώστε αφενός να αποξηραθούν και αφετέρου να υποστούν την επίδραση της νυκτερινής δροσιάς, η οποία δημιουργούσε στίγματα στο ξηρό φύλλο του *τουμπεκίου*. Στη συνέχεια, τα φύλλα μεταφέρονταν και στοιβάζονταν σε απαλλαγμένη από υγρασία αποθήκη, της οποίας η πόρτα και τα παράθυρα έκλειναν αεροστεγώς, ώστε να μην εισέρχεται ο ατμοσφαιρικός αέρας. Πριν το κλείσιμο της πόρτας καίγονταν φρύγανα και κλάδοι, ώστε να παραχθεί

[616] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.

[617] Για την καλλιέργεια και τη συλλογή του *τουμπεκίου*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της καλλιεργείας του τουμπεκίου», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1889, σ. 40· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1892, σ. 355, Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1892, σ. 439· «Ισπανικός και γαλλικός κρόκος, *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1893, σ. 33· Θεόδωρος Μεταξάς, «Μετεωρογνωσία. Βαρόμετρον και καλανδάρι», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1891, σ. 111· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.

αρκετός, αλλά όχι πολύ πυκνός καπνός, για να συντελέσει στην κατεργασία των φύλλων.[618]

Μετά την πάροδο 15 έως 20 ημερών ανοιγόταν η αποθήκη και άρχιζε η συσκευασία των δεμάτων (*τορβάδων*). Τα φύλλα ανοίγονταν και εναποτίθεντο με τρόπο ώστε το ένα να πιέζει το άλλο μέχρι να δημιουργηθεί όγκος 30 έως 40 οκάδων, ο οποίος περιβαλλόταν από παντού σφικτά και ραβόταν πρώτα με κοινό, αλλά στερεό, βαμβακερό ύφασμα και στη συνέχεια εξωτερικά με κατεργασμένο κοινό δέρμα προβάτου. Τέλος, τα συσκευασμένα δέματα τοποθετούνταν στην ίδια αποθήκη μεμονωμένα, ώστε να υπάρχει διάστημα μεταξύ τους. Αντίθετα, στην Ελλάδα το *τουμπεκίον* κατά κανόνα αποξηραινόταν και συσκευαζόταν σχεδόν με τον ίδιο τρόπο, όπως και ο καπνός.[619]

5.2.2.3.3. Ινδικόν

Στην Κύπρο οι ετήσιες εισαγωγές *ινδικού* έφθαναν περίπου τις 3.500 οκάδες με αξία περίπου 3.000 λίρες. Η βαφική αυτή ουσία μπορούσε εύκολα να παραχθεί στο νησί, όπως αποδείχθηκε με την απόπειρα που είχε κάνει παλαιότερα ο Ματέη στο κτήμα που διατηρούσε κοντά στη Νήσου.[620]

Το *ινδικόν* παραγόταν από πέντε κυρίως φυτά και ειδικότερα τα φυτά της *ινδικοφόρου της καρολινιακής* (*Indigofera caroliniaca*), της *ινδικοφόρου της αργυράς* (*Indigofera argentia*), της *ινδικοφόρου της βαφικής* (*Indigofera tinctoria*), της *ινδικοφόρου της ανίλης ή νόθου* (*Indigofera Anil*) και της *ισάτιδος της βαφικής* (*Isatis tinctoria*). Η παραγωγή του *ινδικού* από την *ισάτιδα τη βαφική* ήταν γνωστή από την αρχαιότητα.[621] Το φυτό αυτό καλλιεργείτο στις περισσότερες περιοχές της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας. Από τον 16ο όμως αιώνα, όταν εισήχθη το αφθονότερο και

---

[618] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.

[619] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.

[620] Το *ινδικόν* ή *ινδικοφόρος* (*Indigofera*) ανήκε στην τάξη των *ελλοβόκαρπων*, που περιλάμβανε γύρω στα 200 είδη, ιθαγενή των τροπικών και παρατροπικών χωρών. Τα φυτά ήταν θαμνώδη ή φρυγανώδη, ποώδη, κάποια βιομηχανικά και κάποια κοσμητικά. Τα πιο αξιόλογα ήταν η *ινδικοφόρος η ανίλη* (*Indigofera anil*), η *ινδικοφόρος η αργυρά* (Indigofera argentea) και η *ινδικοφόρος η βαφική* (*Indigofera tinctoria*). Τα τρία αυτά είδη ήταν θάμνοι βαφικοί και παρείχαν το *ινδικόν*, το κοινώς *λουλάκι*, το οποίο ονομαζόταν σε άλλες περιοχές *λακάς*. Το *ινδικόν* χρησιμοποιείτο ως βαφική ουσία στην Αίγυπτο και στην Ινδία, ενώ οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες την χρησιμοποιούσαν ως φαρμακευτικό είδος, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 432· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.

[621] Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 2, 205 και 216.

εκλεκτότερο *ινδικόν*, που παραγόταν από τα *ινδικοφόρα*, περιορίστηκε σε σημαντικό βαθμό η καλλιέργεια της *ισάτιδος*.[622]

Η *ισάτις* ήταν φυτό μακρόριζο, διετές και ποώδες και υπαγόταν στην οικογένεια των *σταυρανθών*. Είχε γλαυκά και λεία φύλλα και καρπό βαθιά ιόχρουν. Ευδοκιμούσε σε βαθιές, παχιές και αραιές γαίες, ενώ ο μικρός σπόρος της σπερνόταν πεταχτά από τον Σεπτέμβριο μέχρι και τον Νοέμβριο. Η χρωστική της ουσία βρισκόταν στα φύλλα και ήταν πιο εκλεκτή και άφθονη στα παλαιότερα φύλλα, τα οποία ήταν γλαυκά, λεία, γλοιώδη και παχιά. Ανάλογα με την ευρωστία των φυτών τα φύλλα μπορούσαν να συλλεχθούν από τρεις μέχρι και έξι φορές τον χρόνο.[623]

Μετά τη συλλογή τους τα φύλλα μεταφέρονταν σε λιθόστρωτο εργοστάσιο, όπου παρέμεναν για κάποιο χρονικό διάστημα, ώστε να μαράνουν και να αποβάλουν μέρος των υγρών τους. Στο κέντρο του εργοστασίου υπήρχε μύλος παρόμοιος με αυτόν που χρησιμοποιείτο για την άλεση των ελιών, όπου τα φύλλα αλέθονταν μέχρι να γίνουν ζύμη. Ακολούθως, η ζύμη έβγαινε από τον μύλο και κατασκευάζονταν από αυτή μικροί σωροί, οι οποίοι αφήνονταν για τέσσερις έως πέντε ημέρες, ώστε να υποστούν αργή ζύμωση. Ανά πενθήμερο και για ένα μήνα οι σωροί ανοίγονταν και αναμιγνύόταν ξανά η ζύμη, ώστε να κατασκευαστούν από αυτή νέοι σωροί.[624]

Ακολούθως, τον επόμενο μήνα οι σωροί ανοίγονταν μόνο όταν εξογκώνονταν και έσχαζαν λόγω της ζύμωσης και ξηραινόταν η επιφάνειά τους. Τότε αναμειγνύόταν και πάλι η ζύμη, ώστε να επανασχηματιστούν οι σωροί. Όταν μαύριζε η επιφάνεια των σωρών, η ζύμη ήταν εντελώς ώριμη. Στη συνέχεια, αλεθόταν και πάλι, ώστε η ζύμη να αποκτήσει τον όγκο και το σχήμα λεμονιού. Κατόπιν, τοποθετούνταν μέσα σε ξύλινους δίσκους και αποξηραίνονταν στον ήλιο, ώστε να αποτελέσουν το *ακαθάριστον ινδικόν της ισάτιδος*. Αυτό πουλιόταν στους βαφείς όπως ήταν ή στους βιομηχάνους, οι οποίοι με διάφορες ειδικές μεθόδους αποχώριζαν την χρωστική ύλη, που ήταν γνωστή στο εμπόριο ως *ινδικόν* ή *λουλάκιον*.[625]

---

[622] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.
[623] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.
[624] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 22.
[625] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την καλλιέργεια της *ισάτιδος* και την εξαγωγή από αυτήν του *ινδικού*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί λουλακίου», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο

Οι *ινδικοφόροι*[626] ανήκαν στην οικογένεια των *ψυχανθών* και χρειάζονταν θερμό κλίμα και δροσερό, γόνιμο και ελαφρύ έδαφος για να αναπτυχθούν. Ακόμη, τα ασβεστώδη εδάφη μπορούσαν να αποδώσουν ανώτερης ποιότητας προϊόντα. Παρά το γεγονός ότι οι *ινδικοφόροι* ήταν πολυετείς, ο Γεννάδιος προέτρεπε τους αγρότες της Κύπρου να τους σπέρνουν κάθε έτος, αφού τα νεαρά μέρη των *ινδικοφόρων* ήταν πιο παραγωγικά και κατά συνέπεια απέφεραν μεγαλύτερο εισόδημα. Η σπορά τους γινόταν νωρίς την άνοιξη.[627]

Για την εξαγωγή του *ινδικού* χρησιμοποιούνταν όλα τα μέρη του *ινδικοφόρου* φυτού, το οποίο συλλεγόταν με θερισμό. Σε θερμά κλίματα, όπως αυτό της Κύπρου, θα μπορούσαν να γίνουν δύο ή ακόμη και τρεις συγκομιδές, αφού μετά τον θερισμό οι ρίζες των φυτών έβγαζαν νέους βλαστούς. Για την εξαγωγή της χρωστικής τους ουσίας μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν διάφορα μέσα. Το τελειότερο, που σύστηνε ο Γεννάδιος, ήταν αυτό που χρησιμοποιείτο στη Βεγγάλη και στη Νότιο Αμερική. Ειδικότερα, μετά τη συλλογή του προϊόντος αυτό υποβαλλόταν σε ζύμωση μέσα σε σιδερένια, ξύλινη ή κτιστή δεξαμενή, η οποία περιείχε τριπλάσιο νερό σε σχέση με τον όγκο του, εισαγομένου για ζύμωση, χόρτου. Το χόρτο των *ινδικοφόρων* κρατείτο στον πυθμένα της δεξαμενής και η ζύμωση διαρκούσε από 16 έως 24 ώρες, ανάλογα με τη θερμοκρασία του νερού. Μετά τη ζύμωση και όταν το νερό της δεξαμενής πρασίνιζε και αποκτούσε στριφνή γεύση, αυτό μεταγγιζόταν σε δεύτερη δεξαμενή. Ακολούθως, εργάτες ανακινούσαν το νερό για μία ή δύο ώρες με τη βοήθεια φτερωτού τροχού, ο οποίος ήταν κατάλληλα τοποθετημένος στη δεξαμενή. Στόχος ήταν να έρθει η χρωστική ύλη σε συνάφεια με τον αέρα, ώστε αυτή να αποχωριστεί μέσω της οξείδωσης. Για να γίνει πληρέστερη η οξείδωση, προστίθετο στο υγρό ποσότητα ασβεστίου.[628]

Μετά από 24 περίπου ώρες, και όταν όλη η χρωστική ουσία κατακαθόταν, γινόταν μετάγγιση του επιπλέον νερού σε τρίτη δεξαμενή, η οποία διέθετε φίλτρο, από το οποίο περνούσε το υγρό και κατακρατείτο το *ινδικό* σε μορφή ζύμης. Η ζύμη

Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1892, σ. 496· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 23.

[626] Περισσότερα για τους *ινδικοφόρους*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Αι ινδικοφόροι», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1892, σ. 523.

[627] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 23.

[628] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 24.

ακολούθως πλενόταν και καθαριζόταν, ενώ αφαιρείτο όλο το πλεονάζον νερό. Μετά η ζύμη διαιρείτο σε τεμάχια, αποξηραινόταν και αποτελούσε το *ινδικό* του εμπορίου.[629]

5.2.2.3.4. Μαστίχη

Η Κύπρος, όπως και όλη η Ανατολή, είχε πολλές *σχίνους*, οι οποίες είτε από μόνες τους είτε μετά από τρύπημα ανέδυαν διαυγή και ευώδη *ρητίνη*, που δεν αποξηραινόταν γρήγορα. Ο θάμνος αυτός ήταν δίοικος, δηλαδή υπήρχαν δύο υποκείμενα άρρενα και θήλεα. Τα άρρενα ανέδιδαν πολύ περισσότερη *ρητίνη* σε σχέση με τα θήλεα. Ποικιλία του θάμνου αυτού ήταν και η *μαστιχοφόρος σχίνος*, η οποία καλλιεργείτο συστηματικά στη Χίο για πολλά χρόνια. Η ποικιλία αυτή διέφερε από την *κοινή* ή *άγρια σχίνο* κυρίως στο γεγονός ότι παρήγαγε αφθονότερη, γρήγορα αποξηραινόμενη και πιο ευωδιαστή *ρητίνη*, η οποία ήταν γνωστή στο εμπόριο με το όνομα *μαστίχη της Χίου*. Οι κάτοικοι της Χίου ανέκαθεν ισχυρίζονταν ότι μόνο εκεί μπορούσε να παραχθεί.[630]

Αντίθετα, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η Κύπρος είχε τη δυνατότητα να καλλιεργήσει την ποικιλία αυτή και να παράγει εξίσου εκλεκτό προϊόν, όπως της Χίου. Είχε ενημερωθεί ότι στην Κύπρο παραγόταν και χρησιμοποιείτο ένα είδος *μαστίχης*. Συγκεκριμένα, η *μαστίχη* αυτή ήταν της *τερεβίνθου ρητίνης* (*Pistacia terebinthus*), η οποία λαμβανόταν όπως και στη Χίο με κέντηση (τρύπημα). Αξιόλογη ποσότητα της *μαστίχης* αυτής παραγόταν ιδιαίτερα σε περιοχές γύρω από το Κτήμα, όπου υπήρχαν πολύ μεγάλες *τερέβινθοι* (*terebinths*), τις οποίες φύλασσαν και προστάτευαν οι κτηματίες, αφού αντιλαμβάνονταν την αξία τους. Όλη η *μαστίχη* που συλλεγόταν από αυτά τα δέντρα χρησιμοποιείτο επιτοπίως ως τσίχλα, όπως επίσης και ως φαρμακευτικό είδος.[631]

Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει επακριβώς το είδος της *μαστίχης* αυτής ο Γεννάδιος ερεύνησε το θέμα και πληροφορήθηκε ότι στην Κώμη του Γιαλού, κοντά στην παραλία, υπήρχε *σχίνος*, την οποία κάθε χρόνο κεντούσαν τα παιδιά του χωριού, με αποτέλεσμα να αναδίδεται μαστίχη, την οποία συνέλεγαν. Ο Γεννάδιος μετέβη εκεί

---

[629] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/22 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 24.

[630] Η *χιακή* ή *μαστιχοφόρος σχίνος* (*Pistacia lentiscus Chia* ή *latifolia*) καλλιεργείτο εκτενώς στη Χίο και ήταν γνωστή σε όλη την Ανατολή ως *μαστίχη*. Ήταν ρητινώδης ουσία με ωραία οσμή και ήταν χρήσιμη στη φαρμακοποιία. Χρησιμοποιείτο, επίσης, για μάσηση και για αρωμάτιση άρτων και γλυκισμάτων, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 783-784· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/29 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 24.

[631] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/29 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 24.

και πραγματικά εντόπισε την *σχίνο*, πάνω στην οποία υπήρχαν αποξηραμένα ψήγματα *ρητίνης* από την προηγούμενη εσοδεία. Δοκιμάζοντάς τα, διαπίστωσε ότι ελάχιστα διέφεραν από τα ψήγματα της *μαστίχης της Χίου*.[632]

Η ύπαρξη στην Κώμη του Γιαλού του αυτοφυούς αυτού θάμνου, ο οποίος αποτελούσε φυσική παρέκκλιση του αρχικού τύπου, δηλαδή του είδους της *άγριας σχίνου* (*Pistacia Lentiscus*), αποδείκνυε και επιβεβαίωνε ταυτόχρονα ότι πέραν της Χίου η *μαστιχοφόρος σχίνος* θα μπορούσε να φύεται και σε άλλες περιοχές. Όμως, ακόμη πιο πειστική απόδειξη ήταν το γεγονός ότι σε διάφορα μέρη γινόταν καλλιέργεια μαστιχοφόρων δέντρων *σχίνων* που είχαν μεταφυτευθεί από τη Χίο. Από αυτά παραγόταν τακτικά γνήσια χιακή *μαστίχη*. Μια τέτοια *σχίνο* εντόπισε παλαιότερα ο Γεννάδιος σε κήπο κοντά στην Αθήνα. Επιπρόσθετα, στη Σύρο καλλιεργούνταν πολλές *σχίνοι μαστίχης*, που έφεραν εκεί Χιώτες έμποροι, και από τις οποίες παραγόταν εκλεκτή *μαστίχη*. Τέλος, στη Λεμεσό βρήκε μια τέτοια *σχίνο* στον κήπο του κ. Κακαθύμη,[633] ο οποίος τον διαβεβαίωσε ότι κάθε έτος συνέλεγε περίπου μισή οκά *μαστίχη*.[634]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η *σχίνος* του κ. Κακαθύμη θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τον πολλαπλασιασμό και τη διάδοση της ποικιλίας αυτής σε ολόκληρη την Κύπρο. Αυτό θα ήταν πολύ επωφελές για το νησί, αφού μέχρι τότε η Κύπρος εισήγαγε ετησίως γύρω στις 4.000 οκάδες *μαστίχη Χίου*, δαπανώντας περίπου 6.000 λίρες. Ο πολλαπλασιασμός της *μαστιχοφόρου σχίνου* μπορούσε να γίνει με παραφυάδες και με υπόγειες ή εναέριες καταβολάδες. Η *σχίνος* φυτευόταν αραιά, ώστε να μην παρεμποδίζεται η κυκλοφορία του αέρα διαμέσου των φυτών και να διευκολύνεται η αποξήρανση της *ρητίνης*.[635]

---

[632] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/29 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 24.

[633] Πιθανότατα πρόκειται για τον Γεώργιο Κακαθύμη (1831-1898), ο οποίος γεννήθηκε στη Λεμεσό ήταν μεγαλέμπορος και διετέλεσε διοικητικός σύμβουλος επί Τουρκοκρατίας. Ανέπτυξε εθνική και κοινωνική δράση και υποστήριξε τα Ελληνικά Εκπαιδευτήρια της Λεμεσού. Διετέλεσε Έφορος και Πρόεδρος της Σχολικής Εφορείας Λεμεσού (1883-1885), βλ. Αριστείδης Κουδουνάρης, «Κακαθύμης Γεώργιος», *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τόμ. Α΄, Λευκωσία [7]2018, σ. 267· Αριστόδημος Πηλαβάκης, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της*, χ.ε., Λεμεσός 1929, σ. 189-190· Γεώργιος Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία της μεγάλης κυπριακής οικογενείας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών*, Τύποις Ν. Απατσίδη, Αθήνα 1939, σ. 87-88.

[634] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/29 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 25.

[635] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 784-785· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/29 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 25.

Για την καλλιέργεια της *μαστιχοφόρου σχίνου* σημαντικότερες εργασίες ήταν η κλάδευση και η κέντηση του θάμνου. Η κλάδευση ήταν ιδανικό να γίνεται όταν άρχιζε η κέντηση, η οποία εφαρμοζόταν από τις αρχές Ιουλίου μέχρι και τα μέσα Σεπτεμβρίου. Μέσω της κλάδευσης επιδιωκόταν να δοθεί στον θάμνο σχήμα μικρού δέντρου, ώστε να διευκολύνεται η κέντηση των κλαδιών και του κορμού του, να συλλέγεται εύκολα η *ρητίνη* και να καθαρίζεται το έδαφος, όπου θα έσταζε η *ρητίνη*. Οι Χιώτες χρησιμοποιούσαν ειδικό όργανο, το οποίο ονόμαζαν *κεντητήρι*, για να κεντήσουν τον κορμό και τα κυριότερα κλαδιά του θάμνου. Η *ρητίνη* έβγαινε από τα κεντήματα με τη μορφή δακρύων, τα οποία μετά από κάποιες μέρες αποξηραίνονταν και αποτελούσαν τη *μαστίχη*. Αυτή συλλεγόταν αποσπώμενη από τα κλαδιά και τους κορμούς με ένα άλλο εργαλείο, το οποίο στη Χίο ονομαζόταν *καμοτήριο*.[636]

Η *μαστίχη*, που λαμβανόταν απευθείας από τον θάμνο περίπου σε κατάσταση κόκκων, αποτελούσε την πρώτης ποιότητας *μαστίχη*, το *φλιστάρι*. Αυτή που έσταζε στο έδαφος, όπως και αυτή που παρέμενε στον κορμό και στα κλαδιά κατά θρόμβους, και αναμειγνυόταν με ψήγματα χώματος, φλοιού, καθώς και άλλων ξένων σωμάτων αποτελούσε την δεύτερης ποιότητας *μαστίχη*, την *πήτταν* ή την τρίτης ποιότητας, το *κηλιστόν*.[637]

5.2.2.3.5. *Βρίζα*

Στην Κύπρο η *βρίζα* ή *σίκαλις* ήταν εντελώς άγνωστη. Το δημητριακό αυτό καλλιεργείτο ιδιαίτερα στις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες, απ' όπου πιθανώς καταγόταν. Όμως καλλιεργείτο σε όλες τις χώρες της Μεσογείου με μοναδική ίσως εξαίρεση την Κύπρο.[638]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η καλλιέργεια της *βρίζας* θα ήταν πολύ επωφελής, αφού παρουσίαζε σημαντικά πλεονεκτήματα, και ιδιαίτερα για μια φτωχή χώρα όπως ήταν η Κύπρος. Ειδικότερα, η *βρίζα* ευδοκιμούσε και στα πιο άγονα αμμώδη ή

[636] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/29 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 26.
[637] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/29 Νοεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 26.
[638] Η *βρίζα* (*Seeale*) της οικογένειας των σιτηρών περιλάμβανε γύρω στα πέντε είδη, τα οποία ήταν ιθαγενή της Ευρώπης και της Ασίας. Ήταν φυτά ποώδη, ετήσια, διετή ή ακόμη και πολυετή. Η πιο σημαντική ήταν η *βρίζα η σιτηρά* (*Seeale cereale*) και αυτοφυόταν σε διάφορες περιοχές. Ο Γαληνός ανέφερε τη *βρίζα* ως σιτηρό που καλλιεργείτο στη Θράκη και στη Μακεδονία. Η *βρίζα* αναφερόταν, επίσης, ως *σίκαλις* από το λατινικό *secale*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 208· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 26.

ασβεστώδη εδάφη, στα οποία η καλλιέργεια οποιουδήποτε άλλου δημητριακού, και ιδιαίτερα του σίτου, καθίστατο ασύμφορη και ζημιογόνα. Λόγω της ευλυγισίας και της στερεότητας του καλάμου της, μπορούσε να καλλιεργηθεί χωρίς κίνδυνο αποτυχίας, σε πλούσιες, αλλά όχι υγρές, πρόσφατα εκχερσωμένες εκτάσεις. Αντίθετα, το σιτάρι, καλλιεργούμενο σε τέτοιου είδους εδάφη, θα έπεφτε και ένα μεγάλο μέρος του θα καταστρεφόταν.[639]

Παρά το γεγονός ότι ο καρπός της *βρίζας* θεωρείτο κατώτερος του σίτου από άποψη θρεπτικών στοιχείων και του χρώματος του ψωμιού που δημιουργείτο από αυτό, εντούτοις χρησιμοποιείτο ευρέως στην αρτοποιία από τους χωρικούς σε πολλά μέρη της Ευρώπης, κυρίως τα βορειότερα, λόγω του ότι ήταν σχετικά φθηνό. Έτσι, σε χώρες όπως η Ρωσία και η Γερμανία οι χωρικοί παρασκεύαζαν ψωμιά χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τη *βρίζα*.[640]

Επειδή η *βρίζα* αναπτυσσόταν πολύ γρήγορα, αποτελούσε την πιο πρώιμη χλωρή τροφή που δινόταν στα ζώα. Επίσης, βρασμένοι προσφέρονταν οι καρποί της *βρίζας* στα ζώα, λόγω των πολλών θρεπτικών συστατικών που περιείχαν.[641]

Σε όλες τις περιοχές όπου καλλιεργείτο η *βρίζα*, ο ευλύγιστος, μακρύς, στερεός και λεπτός κάλαμός της χρησιμοποιείτο για την επιστέγαση αποθηκών, καλυβών, καθώς και άλλων αγροτικών οικοδομών. Συγκεκριμένα, οι στέγες των περισσότερων οικιών στα χωριά της Γερμανίας και της Ρωσίας καλύπτονταν με καλάμια από *βρίζα*. Ακόμη, στις μεσημβρινές χώρες, όπου γρήγορα αποξηραινόταν ο κάλαμος των άλλων δημητριακών, και ως εκ τούτου καθίστατο εύθραυστος για το δέσιμο των δεμάτων κατά τη διάρκεια του θερισμού, χρησιμοποιείτο σχεδόν αποκλειστικά ο κάλαμος της *βρίζας*, η λεγόμενη *βριζιά*. Σε πολλά μέρη της Ανατολής αυτός χρησίμευε και για το γέμισμα των *σαγμαρίων* (*σαμαριών*).[642]

---

[639] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 26.

[640] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 208-209· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 26.

[641] Η *βρίζα* καλλιεργείτο σε διάφορες χώρες ως κτηνοτροφικό είδος, συνήθως με ανάμειξή της μαζί με *βίκο*. Το ανάμεικτο χόρτο που δημιουργείτο ήταν γνωστό για τις θρεπτικές του ουσίες, ιδιαίτερα για τις γαλακτοφόρες αγελάδες, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 209· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 26.

[642] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 26.

Τέλος, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, η καλλιέργεια της *βρίζας* θα μπορούσε να προσφέρει ακόμη μία υπηρεσία στο νησί. Όπως διαπίστωσε στην Κύπρο, υπήρχε ένα είδος «οικιακής βιομηχανίας», η οποία διεξαγόταν επιδέξια, αλλά δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες των αγροτών, πέραν των άλλων τους καθηκόντων, κατασκεύαζαν πολύ χρήσιμα και κομψά δισκοειδή, κυρίως κάνιστρα, χρησιμοποιώντας σιτοκάλαμο. Συμβουλή του Γενναδίου ήταν να αντικατασταθεί ο σιτοκάλαμος με τον πιο ανθεκτικό και πιο εύπλαστο κάλαμο της *βρίζας*, στοιχείο που θα είχε ως αποτέλεσμα την βελτίωση και ανάπτυξη της βιομηχανίας αυτής. Ακόμη, ο κάλαμος της *βρίζας* θα μπορούσε να αντικαταστήσει τον βρύλλο, ο οποίος χρησιμοποιείτο για την κατασκευή των εγχώριων βαριών ψάθινων πίλων.[643]

Υπήρχαν δύο ποικιλίες *βρίζας*, η φθινοπωρινή και η ποικιλία της άνοιξης. Η τελευταία χρησιμοποιείτο μόνο στις βόρειες χώρες, ενώ η φθινοπωρινή ποικιλία ήταν αυτή που καλλιεργείτο, κατά κανόνα, στις μεσημβρινές χώρες. Συνεπώς, για τις εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες της Κύπρου ιδανική ήταν η φθινοπωρινή ποικιλία. Η σπορά της ποικιλίας αυτής γινόταν σε χαμηλό βάθος και πρώιμα, μετά ή πριν από το κριθάρι και λίγο πιο πυκνά σε σχέση με το σιτάρι. Ο μέσος όρος του σπόρου που χρησιμοποιείτο ανά στρέμμα (1.000 τετραγωνικά μέτρα) δεν θα έπρεπε να υπερβαίνει τις 15 οκάδες. Η απόδοση του δημητριακού αυτού ποικίλε με βάση διάφορες παραμέτρους, όπως ήταν η ποιότητα του εδάφους, η εποχή και η επιτυχία της σποράς, όμως σε κάθε περίπτωση υπερτερούσε συγκρινόμενη με την απόδοση του σίτου.[644]

Ο θερισμός της *βρίζας* γινόταν όπως και στα άλλα πρώιμα δημητριακά, όμως κατά κανόνα δεν αλωνιζόταν όπως αυτά, αλλά ακολουθείτο μια άλλη διαδικασία. Συγκεκριμένα, κοπανίζονταν τα στάχια και ακολούθως σείονταν και τινάζονταν, ώστε να πέσουν οι κόκκοι από τα στάχια. Αυτός ο τρόπος αλωνισμού της *βρίζας* εφαρμοζόταν με στόχο να παραμείνει ακέραιος ο κάλαμός της, ο οποίος είχε αξία, αφού

[643] Δημήτριος Κυμητίτης, «Πρακτικός οδηγός του οινοποιού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1890, σ. 79· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus,* Part II, σ. 27.

[644] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus,* Part II, Government Printing Office, Λευκωσία 1896, σ. 27.

μπορούσε εύκολα να πουληθεί, αλλά και να χρησιμοποιηθεί για να καλύψει πολλές ανάγκες των γεωργών.[645]

5.2.2.3.6. *Κρότων και άρραχις*

Ο *κρότων* και η *άρραχις* ήταν ελαιοφόρα φυτά, τα οποία ήταν γνωστά στην Κύπρο, αλλά καλλιεργούνταν πολύ σπάνια και μόνο σε κήπους. Ειδικότερα, ο *κρότων* καλλιεργείτο ως καλλωπιστικό, ενώ η *άρραχις* ως κηπευτικό.[646]

Ο *κρότων* ή *κίκι* (*Ricinus Communis*), κοινώς ονομαζόμενο *ρετσινόλαδο*, ήταν φυτό ετήσιο στα ψυχρά κλίματα και πολυετές στα θερμά, όπως ήταν οι πλείστες περιοχές της Ελλάδας και της Κύπρου, όπου το φυτό αυτό έπαιρνε τη μορφή δέντρου με ύψος που πολλές φορές έφθανε τα 14 έως 17 πόδια. Ο Διοσκορίδης, ο οποίος περιέγραψε το φυτό, όπως και το λάδι που εξαγόταν από τον σπόρο του, ανέφερε ότι αυτό ονομαζόταν *σέσελι κύπριον*. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος θεωρούσε πολύ πιθανόν ο *κρότων* να φυόταν από τότε στην Κύπρο.[647]

Ο κρότων καλλιεργείτο εκτεταμένα σε διάφορα μέρη της Ευρώπης, όπως και σε πλείστα μέρη της Αφρικής, της Ασίας και της Αμερικής, λόγω των πλούσιων σε λάδι σπερμάτων του. Στην Ευρώπη και στην Αμερική το *κίκινον έλαιον* η *κικινέλαιο* (*ρετσινόλαδο*) χρησιμοποιείτο αποκλειστικά στη φαρμακευτική βιομηχανία και στη βιομηχανία σαπωνοποιίας, ενώ στην Αφρική και στην Ασία χρησιμοποιείτο για καύση.[648]

---

[645] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 27.

[646] Ο *κρότων ο κοινός* (*Ricinus communis*) της τάξης των *γρομφαδιωδών* ήταν μονόοικος δενδρώδης θάμνος, ιθαγενής των τροπικών χωρών της Αφρικής και της Ασίας, αλλά αυτοφυόταν σε πολλά ελληνικά νησιά, όπου εγκλιματίστηκε από τους αρχαίους χρόνους. Ο *κρότων* καλλιεργείτο ως ετήσιο ελαιοφόρο κυρίως στην Ινδία και βόρεια Αμερική. Τα σπέρματά του είχαν το σχήμα του *κρότωνος* (*Ixodes recinus*), παράσιτου του σκύλου, κοινώς *τσιμπουριού*. Τα σπέρματα περιείχαν μεγάλη ποσότητα ελαίου 50-60%, που χρησιμοποιούνταν στη σαπωνοποιία. Στην Κίνα χρησιμοποιείτο για βρώση κατόπιν ειδικής επεξεργασίας, ενώ στην Ινδία για τον φωτισμό και την επίχριση των τοίχων στις οικοδομές μετά την ανάμειξή του με ασβέστη, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 573· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 27.

[647] Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 4, 163· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 27.

[648] Το *κικινέλαιο* ή *έλαιον κίκινον* (*Oleum ricini*) είχε καθαρτική δράση, που οφειλόταν στις δραστικές ουσίες που περιείχε, δηλαδή την *κικινίνην* και τον *αιθέρα*, τα οποία μπορούσαν να εξουδετερωθούν μέσω της ζέσης και της προσθήκης λίγου θειικού οξέος. Οι δραστικές αυτές ουσίες περιέχονταν στα υπολείμματα των σπερμάτων μετά τη λήψη του *κικινέλαιου*, όπως και στα ακέραια σπέρματα και ήταν πολύ δηλητηριώδη. Τα φύλλα και τα άλλα μέρη του φυτού ήταν τοξικά και, ως εκ τούτο, ο Γεννάδιος εφιστούσε την προσοχή των αγροτών, ώστε να μην τα χρησιμοποιούν ως τροφή των ζώων τους, βλ.

Η σπορά του γινόταν την άνοιξη, ενώ ευδοκιμούσε πολύ εύκολα σε θερμά κλίματα, όπως ήταν της Κύπρου, σε εδάφη ελάχιστα γόνιμα και λίγο δροσερά, όχι όμως υγρά. Γενικά όλα σχεδόν τα εδάφη προσφέρονταν για την καλλιέργεια και ανάπτυξή του. Στη μεγάλη καλλιέργεια ήταν επιθυμητή η σπορά του *κρότωνα* κατ' έτος, αφού αποδείχθηκε ότι με τον τρόπο αυτό παραγόταν πιο εκλεκτός και πιο άφθονος καρπός. Στην αμειψισπορά ο *κρότων* διαδεχόταν το σιτάρι. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η καλλιέργεια του *κρότωνα* θα μπορούσε να ήταν επιτυχής και επικερδής σε πολλές σιτοφόρες εκτάσεις στην περιοχή της Μεσαορίας. Στήριζε δε τη θέση του αυτή στο γεγονός ότι ο *κρότων* δεν προσβαλλόταν σχεδόν από καμία ασθένεια και τα σπέρματά του είχαν μεγάλη ζήτηση, ιδιαίτερα στην Αυστρία και τη Γαλλία, και συνεπώς, η Κύπρος θα μπορούσε να επικεντρώσει τις εξαγωγικές προσπάθειές της για το προϊόν στις δύο αυτές μεγάλες αγορές.[649]

Ως τις άριστες και τις πλέον καταλληλότερες για την Κύπρο, από τις πολλές ποικιλίες *κρότωνα* που υπήρχαν, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε αυτές που καλλιεργούνταν στη Γαλλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Οι ποικιλίες αυτές έφεραν μεγάλα σπέρματα πλούσια σε λάδι και μπορούσαν εύκολα να αποχωριστούν από το περικάρπιό τους.[650]

Για την σπορά ενός στρέμματος (1.000 τετραγωνικά μέτρα) για ένα χρόνο απαιτούνταν δύο έως τρεις οκάδες σπόρου. Το κάθε στρέμμα μπορούσε να αποφέρει 300.000 έως 400.000 οκάδες καρπού, ο οποίος πουλιόταν στη Μασσαλία 25 έως 30 φράγκα ανά 100 χιλιόγραμμα. Τα σπέρματα του *κρότωνα* περιείχαν 42-50% λάδι, από το οποίο όμως μόνο το 25-40% εξαγόταν με βιομηχανική επεξεργασία. Τα υπολείμματα του *κρότωνα*, που έμεναν μετά την εξαγωγή του λαδιού, χρησίμευαν για

Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 573-574· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 27.

649 Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

650 Για την καλλιέργεια και το εμπόριο που σχετίζεται με τον *κρότωνα*, βλ. Γεννάδιος, «Κατασκευή σταφιδίτου οίνου», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1891, σ. 144· «Η καλλιέργεια του κρότωνος εν τη Σενεγάλη και ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1891, σ. 313· Δημήτριος Κυμηρίτης, «Πρακτικός οδηγός του οινοποιού», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα, Φεβρουάριος 1890, σ. 79· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

λίπανση, ενώ οι βλαστοί των φυτών μετά τη συλλογή των καρπών αποτελούσαν καλής ποιότητας καύσιμη ύλη.[651]

Η *άρραχις* (*Arrhachis Hypogaea*), η κοινώς ονομαζόμενη *ψευτοφιστικιά* και στην Κύπρο *φιστικουδιά,* ήταν φυτό, το οποίο καταγόταν από τη Νότιο Αμερική. Έφερε λοβό καρπό, όπου περικλείονταν ένα, δύο, και σε κάποιες περιπτώσεις, τρία υποστρόγγυλα ή ωοειδή σπέρματα. Αυτοί οι σπόροι τρώγονταν, αφού ψηθούν. Περιείχαν δε 30-40% καλό λάδι, το οποίο όμως δύσκολα ταγγιζόταν και χρησιμοποιείτο για βρώση, για νόθευση του βουτύρου και του ελαιόλαδου, για την παρασκευή σαπουνιών και μυρελαίων, για φωτισμό και ως λιπαντικό των μηχανών.[652]

Η ζήτηση της *αρράχεως* ήταν πολύ μεγάλη, αφού μόνο η Γαλλία πραγματοποιούσε ετησίως εισαγωγές ύψους 60.000 έως 65.000 τόνων του προϊόντος αυτού, το οποίο χρησιμοποιείτο στα ελαιοποιεία της χώρας. Η τιμή του προϊόντος αυτού στη Μασσαλία ανερχόταν περίπου στα τέσσερα φράγκα το κιλό.[653]

Τα υπολείμματα, δηλαδή οι πλακούντες, που παρέμεναν μετά την εξαγωγή του λαδιού, χρησιμοποιούνταν ως θερμαντική και θρεπτική τροφή των ζώων και ως λίπασμα. Τα χόρτα, επίσης, της *αρράχεως* αποτελούσαν πολύ θρεπτική ζωοτροφή. Το φυτό της *αρράχεως* ευδοκιμούσε σε θερμά κλίματα, όπως αυτό της Κύπρου, και σε εκτάσεις αραιές ή εκτάσεις που δημιουργούνταν λόγω προσχώσεων ή ακόμη και αμμώδεις, όπως ήταν η περιοχή κοντά στην Αμμόχωστο. Το φυτό είχε ανάγκη ικανοποιητικής άρδευσης και πολύ καλής λίπανσης.[654]

---

[651] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

[652] Η *άρραχις* (*Arachis* και ορθότερα *Arrachis* κατά τον Γεννάδιο) ανήκε στην τάξη των *ελλοβόκαρπων* που περιλάμβανε οκτώ είδη, όλα ιθαγενή της Βραζιλίας. Το πιο αξιόλογο είδος ήταν η *άρραχις η υπόγειος* (*Arrachis hypogaea*), η κοινώς στην Κύπρο *φιστικουδιά* ή *φουστουκουδιά*. Ήταν ετήσιο φυτό καλλιεργούμενο εκτενώς σε θερμές ιδιαίτερα χώρες για τα εδώδιμα και πολύ ελαιούχα σπέρματά του, τα οποία ωρίμαζαν υπόγεια. Ο καρπός ονομαζόταν *ψευδοπιστάκιον*, κοινώς *ψευτοφιστίκι* ή *φιστίκι της Αιγύπτου*, ενώ στην Κύπρο ήταν γνωστό ως *φουστουκούδι*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 147· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

[653] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 147-148· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

[654] Για να ληφθεί το *έλαιο* από τα σπέρματα της *αρράχεως*, αυτά εκλοβίζονταν, αλέθονταν και εκθλίβονταν. Τα υπολείμματα που έμεναν μετά την έκθλιψη, δηλαδή ο *πλακούντας* (*oil-cake*) αποτελούσαν εξαιρετικής ποιότητας κτηνοτροφική ουσία, της οποίας η τιμή κυμαινόταν μεταξύ 130-150 φράγκων ανά τόνο (785 οκάδες). Άριστης, επίσης, ποιότητας κτηνοτροφική ουσία ήταν και το χόρτο του φυτού, που ευδοκιμούσε σε αμμώδεις, υγρές ή αρδευόμενες εκτάσεις, ενώ μπορούσε να ευδοκιμήσει και στις θερμότερες περιοχές της Ελλάδας και της Κύπρου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 147-

Η σπορά του φυτού γινόταν την άνοιξη και σπέρνονταν τέσσερις έως πέντε οκάδες σπόρου ανά στρέμμα. Συνήθως αυτό απέδιδε 15 έως 25 κιλά καρπού και 200 έως 250 δέματα χόρτου. Σε κάποιες περιπτώσεις ο *κρότων* και η *άρραχις* μπορούσαν να καλλιεργούνται στον ίδιο αγρό.[655]

Οι καλύτερες ποικιλίες καλλιεργούνταν στα δυτικά παράλια της Αφρικής και στην Ισπανία. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους Κύπριους αγρότες να λαμβάνουν τον σπόρο από τις περιοχές αυτές, ώστε να μεγιστοποιούν τα οφέλη τους από την παραγωγή ποιοτικών προϊόντων.[656]

Η *άρραχις* διατηρούσε μια μοναδική ιδιότητα, αφού ωρίμαζε τον καρπό της υπογείως. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο στη Βοτανολογία το όνομα του είδους αυτού ήταν *υπόγειος*. Ειδικότερα, όταν άνοιγε το άνθος, γονιμοποιόταν και έδενε ο καρπός, ο ποδίσκος στρεφόταν στο έδαφος προς το οποίο εισερχόταν και το σπέρμα ωρίμαζε εκεί. Λόγω ακριβώς της ιδιότητας αυτής, η *άρραχις* ήταν πολύ σημαντικό να σκαλίζεται επανειλημμένα και να γειώνεται όπου και όταν χρειαζόταν.[657]

5.2.2.3.7. *Μελάνθιον, κορίαννον, κύμινον, μάραθρον*

Ο Γεννάδιος, διαπιστώνοντας την επιτυχία της καλλιέργειας *γλυκάνισου* στην Κύπρο, συμβούλευσε τους αγρότες του νησιού να δοκιμάσουν το *μελάνθιον*, το *κορίαννον*, το *κύμινον* και το *μάραθρον*, φυτά των οποίων η καλλιέργεια παρουσίαζε μεγάλες

148· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

[655] Η σπορά της *αρράχεως* γινόταν την άνοιξη, μετά την πάροδο του ψύχους ή των παγετών. Περίπου ένα μήνα μετά τη βλάστηση τα νεαρά φυτά θα έπρεπε να σκαλίζονταν και να παραχώνονταν, ενώ η συγκομιδή του καρπού γινόταν στα τέλη Σεπτεμβρίου ή στις αρχές Οκτωβρίου, όταν τα φύλλα άρχιζαν να αποξηραίνονται, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 148· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

[656] Από τα καλλιεργούμενα είδη *αρράχεως*, η *ισπανική* θεωρείτο ως η πιο ποιοτική λόγω των στρογγυλών και των πολύ μικρών σπερμάτων, που ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα στη ζαχαροπλαστική ως υποκατάστατα των *λεπτοκαρύων* και των *αμυγδάλων*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 147· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28.

[657] Για την καλλιέργεια της *αρράχεως*, για το εμπόριο των καρπών της, καθώς επίσης και για το λάδι που παράγεται από αυτήν, βλ. Γεώργιος Συρμάς, «Περί της καλλιεργείας της αραχίδος», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1889, σ. 556· «Η υπόγειος αραχίς», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1891, σ. 398· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 28-29.

ομοιότητες με την καλλιέργεια του *γλυκάνισου*, και τα οποία καλλιεργούνταν σε όλη την Ανατολή από την αρχαιότητα.[658]

Το *μελάνθιον* (*Nigela sativa*), κοινώς γνωστό ως *μαυροσήσαμον* ή *μαυροκούκκι*, καλλιεργείτο εκτεταμένα για τον μαύρο αρωματικό σπόρο του, ο οποίος χρησίμευε ιδιαίτερα ως καρύκευμα στην μαγειρική, στην αρτοποιία, κυρίως, της Ανατολής, καθώς και στην φαρμακευτική βιομηχανία. Η συνήθεια να τοποθετείται το *μελάνθιον* πάνω στους άρτους ήταν αρχαιότατη και αυτό φαίνεται από τις αναφορές που κάνει ο Διοσκορίδης, όσον αφορά τις χρήσεις του *μελανθίου*.[659]

Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες να σπέρνουν το φυτό κάθε χρόνο, κατά προτίμηση σε ελαφρές αλλά γόνιμες εκτάσεις. Η συλλογή του επιβαλλόταν να γίνεται πριν την πλήρη ωρίμανση του καρπού, αφού, όταν αυτός ήταν ξηρός, τριβόταν εύκολα και έπεφταν οι σπόροι. Για τη συλλογή του τα φυτά αποκόπτονταν ή εκριζώνονταν,[660] κατά προτίμηση το πρωί. Ακολούθως, αφήνονταν εκτιθέμενα για μία ή δύο μέρες σε λιθόστρωτο αλώνι, ή καλύτερα σε σανίδες, ή χοντρά υφάσματα, ώστε να αποξηραθούν. Μετά ραβδίζονταν και κοσκινίζονταν, ώστε να αποχωριστεί και να καθαριστεί το προϊόν. Πριν να αποθηκευτεί, αφηνόταν για μερικές ώρες εκτεθειμένο στον ήλιο, ώστε να αποβάλει τυχόν υγρασία που περιείχε.[661]

Το *κορίαννον* (*Coriandrum sativum*) ήταν κοινώς γνωστό ως *κόλιαντρος* ή *κουσβαράς*. Οι στρογγυλοί καρποί του *κορίαννου* περίκλειαν ανά δύο ημισφαιρικά σπέρματα, και όταν ήταν ξηροί, αποκτούσαν εκλεκτό άρωμα. Σύμφωνα με τον Heuzé, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στη ζαχαροπλαστική, ιδιαίτερα για την παρασκευή λεπτών στρογγυλών κουφέτων, στην παρασκευή ειδικών ποτών και ιδιαίτερα του *Vespetro*, στην φαρμακευτική βιομηχανία ώστε να μετριάζεται η δυσάρεστη γεύση των φαρμάκων και στη ζυθοποιία, κυρίως, στη βόρεια Ευρώπη. Στην Ολλανδία, την

---

[658] Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 3, 61, 64, 74 και 83· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 29.

[659] Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 3, 83· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 29.

[660] Λόγω του ότι οι καρποί δεν ωρίμαζαν ταυτόχρονα, αντί να αποκοπούν ή να εκριζωθούν τα φυτά, μπορούσαν απλά να συλλέγονταν τα καρποφόρα κλαδιά, όταν αυτά ωρίμαζαν. Με τον τρόπο αυτό αυξανόταν μεν το εισόδημα των αγροτών, αλλά ταυτόχρονα καταβάλλονταν περισσότερα ημερομίσθια, ενώ απαιτείτο και περισσότερος χρόνος, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895.

[661] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 29.

Ισπανία και την Αίγυπτο το *κορίαννον* χρησιμοποιείτο και ως καρύκευμα κάποιων εδεσμάτων.[662]

Όλα τα πράσινα μέρη του *κορίαννου*, μη εξαιρουμένων των ανθών και των καρπών του όταν ακόμη ήταν νωπά, με το άγγιγμα μετέδιδαν μια βαριά *κοριώδη* οσμή, απ' όπου προέκυψε και το ελληνικό όνομα του φυτού. Το *κορίαννον* μπορούσε να καλλιεργηθεί και να συλλεχθεί όπως το *μελάνθιον*. Με τον ίδιο τρόπο, επίσης, καλλιεργούνταν και συλλέγονταν, τόσο το *κύμινον* (*Cuminum Cyminum*), όσο και το *μάραθρον* (*Foeniculum vulgare*).[663]

Οι σπόροι του *κύμινου* χρησιμοποιούνταν στη μαγειρική, στην παρασκευή αλλαντικών ιδιαίτερα στην Ανατολή, στην αρωματοποιία ή ως αρωματικό ορισμένων *liqueurs* και ιδιαίτερα του *Créme de Munich* και του *Getreide-Kümmel*, ως αρωματικό οινοπνευματωδών ποτών, στο τυρί στην Ολλανδία, στην παρασκευή ψωμιού ιδιαίτερα στη Γερμανία και σπανίως στην φαρμακευτική βιομηχανία. Το *μάραθρον* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως αρωματικό κάποιων *liqueurs*, ιδιαίτερα του *Anisette de Strasbourg* και του *Absinthe*, καθώς και στη σαπωνοποιία στην Αγγλία.[664]

Οι προτιμώμενες ποικιλίες του *μαράθρου* ήταν οι *petit quarantain* και *gros quarantain*, όπως αυτές αποκαλούνταν στη νότια Γαλλία, όπου το φυτό αυτό καλλιεργείτο εκτεταμένα. Οι σπόροι της ποικιλίας *petit quarantain* σπάνια έπεφταν από μόνοι τους. Αν και το *μάραθρον* ήταν πολυετές φυτό, εντούτοις όταν καλλιεργείτο για τους σπόρους του, ήταν προτιμότερο η σπορά του να γίνεται κάθε έτος.[665]

---

[662] Το *κορίαννον το ήμερον* της τάξης των *σκιαδανθών* ήταν γνωστό από την αρχαιότητα ως *κορίαννον*, *κορίανον* ή *κόριον*, κοινώς γνωστό ως *κόλιαντρος* ή *κουσβαράς* από την αραβική λεξη *kusbarah*. Ήταν ετήσιο φυτό ιθαγενές της Ασίας και καλλιεργείτο από την αρχαιότητα για τα αρωματικά, φαρμακευτικά και αρτυματικά σπέρματά του, τα οποία μέσω απόσταξης παρείχαν μυρεψικό αιθέριο έλαιο, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 538· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 29.

[663] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 538· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 29.

[664] Το *κύμινον το ήμερον* (*Cuminum cyminum*) της τάξης των *σκιαδανθών* ήταν ετήσιο αρτυματικό και αρωματικό φυτό ιθαγενές της Αιγύπτου. Εισήχθη και εγκλιματίστηκε στην Ελλάδα, όπου καλλιεργείτο για τα φαρμακευτικά, αρτυματικά, μυρεψικά και αρωματικά σπέρματά του. Ήταν γνωστό στην αρχαιότητα ως *κύμινον* και στην Κύπρο ως *αρτυσιάν*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 580-581· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 29.

[665] Για το *μάραθον το κοινόν* (*Foeniculum vulgare* ή *capilaceum* ή *officinale*), το *μάραθον* ή *μάραθρον* στην αρχαιότητα, το κοινώς *μάραθον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 639· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30.

5.2.2.3.8. *Καστανέα, πιστακία*

Η *καστανέα* (*Castanea vera*) και η *πιστακία* (*Pistacia vera*) τα δύο αυτά *ακρόδρυα* δέντρα απαντώνταν πολύ σπάνια στην Κύπρο. Ειδικότερα, η *καστανέα*, η οποία ήταν πολύτιμο δέντρο τόσο ως ξυλοφόρο, όσο και ως καρποφόρο, ευδοκιμούσε σε δροσερά και μη ασβεστώδη εδάφη,[666] όπως ήταν πολλές περιοχές της νότιας οροσειράς της Κύπρου, του Τροόδους, και σε υψόμετρο τουλάχιστον 1.000 ποδιών πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ο πολλαπλασιασμός της μπορούσε να γίνει εύκολα μέσω σποράς. Τα κάστανα που χρησιμοποιούνταν για τον πολλαπλασιασμό θα έπρεπε να είναι πολύ νωπά και πρόσφατα συλλεγμένα.[667]

Συνήθως, η καρποφορία της *καστανέας* άρχιζε από το 20ό έτος και ο καρπός της αποτελούσε πολύ ξεχωριστή και άριστη θρεπτική ουσία. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι σε πολλά μέρη της Ιταλίας, όπως επίσης και της Γαλλίας, πολλοί αγρότες συνήθιζαν να υποκαθιστούν τον άρτο με τους καρπούς της *καστανέας*.[668]

Τεράστιας σημασίας και σπουδαιότητας για το νησί ήταν και η ποιότητα του ξύλου της *καστανέας*. Το ξύλο της ήταν ελαστικό, δυνατό και πολύ ανθεκτικό. Μάλιστα οι αγρότες πίστευαν ότι η ανθεκτικότητα του ξύλου της *καστανέας* κάτω από το νερό ήταν αιώνια.[669]

Αντίθετα, η *πιστακία* προτιμούσε κυρίως τα πετρώδη και ξηρά εδάφη. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι θα μπορούσε γρήγορα και εύκολα να εξαπλωθεί η καλλιέργειά της σε όλη την Κύπρο, αφού σε πολλά μέρη του νησιού βρισκόταν πυκνά αυτοφυόμενη η *τερέβινθος* (*Pistacia Terebinthus*), την οποία αποκαλούσαν οι Κύπριοι *τρεμιθιά*, ενώ

---

[666] Η *καστανέα* δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει σε εδάφη που περιείχαν ασβέστιο πέραν του 3%, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895.

[667] Για την ενθάρρυνση της ανάπτυξης της *καστανέας* και ειδικότερα στη Μαραθάσα και στην Πιτσιλιά, βλ. «Η καστανέα», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Δεκεμβρίου 1899/5 Ιανουαρίου 1900· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30.

[668] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30.

[669] Για πληροφορίες σχετικά με την καλλιέργεια, τον πολλαπλασιασμό, καθώς και τη χρήση των καρπών και του ξύλου της *καστανέας*, βλ. «Η καστανέα και η εκμετάλλευσις αυτής», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1891, σ. 189· «Προϊόντα και καλλιέργεια της Καστανέας», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Μάιος 1892, σ. 221· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30.

στην Ελλάδα ήταν γνωστή ως *κοκκορεβιθιά* ή *κοκκορετσιά*, πάνω στην οποία εμβολιαζόταν η *πιστακία*.[670]

Ακόμη, η *πιστακία* μπορούσε πολύ εύκολα να πολλαπλασιαστεί μέσω εμβολιασμού και χωρίς ιδιαίτερες δαπάνες, με τη μέθοδο του ενοφθαλμισμού και του εγκεντρισμού. Λόγω του ότι η *πιστακία* ήταν δίοικο δέντρο, για να καρποφορήσει, επιβαλλόταν να εμβολιάζονται όχι μόνο οι θηλυκές *πιστακίες*, αλλά και οι άρρενες, πάνω στα ίδια ή διαφορετικά υποκείμενα.[671]

Οι *πιστακίες*, οι οποίες εμβολιάζονταν επιτόπου, δηλαδή χωρίς την μετατόπιση των υποκειμένων, δεν χρειάζονταν απολύτως καμία καλλιέργεια ή φροντίδα εκτός της εκάστοτε κάθαρσης του εδάφους γύρω από αυτές, ώστε να αφαιρεθούν τυχόν θάμνοι που φύονταν εκεί. Ήταν ανάγκη, ακόμη, να αφαιρούνται οποιεσδήποτε παραφυάδες και βλαστοί κάτω από το σημείο του εμβολιασμού του δέντρου. Όταν το εμβολιασμένο υποκείμενο ήταν μεγάλο, συνήθως η καρποφορία της *πιστακίας* άρχιζε το τρίτο έτος μετά τον εμβολιασμό. Όμως, από το πέμπτο έτος και μετά αυξανόταν σημαντικά η καρποφορία και η αποδοτικότητα της *πιστακίας* με αξιόλογο οικονομικό όφελος για τους γεωργούς. Δέκα χρόνια μετά τον εμβολιασμό οι *πιστακίες* γίνονταν πλήρως αποδοτικές, αφού έφεραν άφθονο και ποιοτικό καρπό.[672]

Ο καρπός της *πιστακίας* ήταν εκλεκτός και περιζήτητος. Χρησιμοποιείτο για βρώση καθώς και στη ζαχαροπλαστική. Εάν συλλεγόταν πλήρως ώριμος και αποξηραινόταν στον ήλιο, μπορούσε να διατηρηθεί για ένα ολόκληρο χρόνο.[673] Ο Γεννάδιος σύστηνε την καλλιέργεια και τον πολλαπλασιασμό της *πιστακίας* σε όλο το νησί ως μια μακροχρόνια γεωργική επένδυση, λόγω της αργής καρποφορίας του δέντρου αυτού. Στο πλαίσιο αυτό προώθησε την ανάπτυξη των πιστακιών στα

[670] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30.
[671] Για τον πολλαπλασιασμό της *πιστακίας*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 3, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1889, σ. 40· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Αλληλογραφία», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1892, σ. 294· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Αλληλογραφία», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1892, σ. 574.
[672] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30.
[673] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30.

δενδροκομεία της Κύπρου, ώστε αυτές να είναι άμεσα διαθέσιμες στον αγροτικό πληθυσμό.[674]

5.2.2.3.9. *Λυκίσκος, πύρεθρον, ίρις*

Ο *λυκίσκος*, το *πύρεθρον* και η *ίρις* ήταν τρία φυτά, τα οποία κατά τον Γεννάδιο θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν επικερδώς στην Κύπρο, και ιδιαίτερα στην οροσειρά του Τροόδους. Η περιοχή αυτή ήταν ιδανική, αφενός λόγω της καταλληλότητας του κλίματος για την ανάπτυξη των φυτών αυτών και αφετέρου λόγω του ότι τα παραγόμενα προϊόντα είχαν μικρό σχετικά όγκο, αλλά μεγάλη αξία, και κατά συνέπεια, δεν θα επιβαρύνονταν με μεγάλα έξοδα μεταφοράς, όπως συνέβαινε, μεταξύ άλλων, με τους οίνους και τα *κεράτια*, των οποίων η μεταφορά από το εσωτερικό στις παράλιες περιοχές είχε σημαντικό κόστος και απορροφούσε μεγάλο μέρος της αξίας τους.[675]

Ο *λυκίσκος* (*Humulus Lupulus*) ήταν το κοινώς καλούμενο στην Ελλάδα *αγριόκλημα*. Ήταν πολυετές αναρριχώμενο φυτό και δίοικο, αφού υπάρχουν υποκείμενα που έφεραν άρρενα και θήλεα άνθη. Καλλιεργούνταν αποκλειστικά τα θήλεα υποκείμενα, αφού τα άνθη τους χρησιμοποιούνταν κυρίως στη ζυθοποιία. Αυτά είχαν σχήμα μικρών κώνων, που απαρτίζονταν από πολλές λεπίδες. Καθεμιά από τις λεπίδες αυτές έφερε στη βάση της ρητινώδες υγρό χρώματος ερυθρού ή κίτρινου, πικρό και αρωματικό, το οποίο όταν αποξηραινόταν ο κώνος, μετατρεπόταν σε σκόνη. Αυτή η σκόνη ήταν η *λουπουλίνη*, η οποία μετέδιδε γεύση και άρωμα στον ζύθο.[676]

Ο *λυκίσκος* είχε πολλές ποικιλίες, καθεμιά από τις οποίες παρουσίαζε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και πλεονεκτήματα. Ο πολλαπλασιασμός του φυτού γινόταν μόνο με

---

[674] Η ενδεικτική τιμή πώλησης της πιστακιάς στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας* ήταν 5 γρόσια η καθεμιά, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Πιστακίαι (φουστουκίες του χαλεπίου)», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 1· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[675] Στο γραφείο του Γεωργικού Τμήματος στη Λευκωσία πωλούνταν ξηρά άνθη *πυρέθρου* προς τρία σελίνια την οκά. Τα άνθη αυτά αλεθόμενα αποτελούσαν εντομοκτόνο σκόνη, την οποία πωλούσαν οι φαρμακέμποροι και χρησιμοποιείτο για την εξόντωση ψύλλων, κουνουπιών και άλλων ενοχλητικών εντόμων, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ειδοποίησις», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 14· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 30-31.

[676] Ο *λυκίσκος* (*Humulus*) της τάξης των *κνιδωδών* περιλάμβανε δύο είδη, τον *λυκίσκο τον ιαπωνικό* (*Humulus japonicus*) και τον *λυκίσκο τον ζυθοβότανο* (*Humulus lupulus*). Και τα δύο είδη ήταν αναρριχόμενα, πολυετή και ποώδη φυτά. Το πρώτο ήταν ιθαγενές της Ιαπωνίας και χρησιμοποιείτο για θεραπευτικούς σκοπούς, ενώ το δεύτερο ήταν ιθαγενές της Ευρώπης και της Ασίας και καλλιεργείτο εκτενέστατα, αφού χρησιμοποιείτο στη ζυθοποιία και τη φαρμακευτική, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 624· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 31.

παραφυάδες, ενώ αυτό ευδοκιμούσε σε εύφορες εκτάσεις που λιπαίνονταν συστηματικά. Το έδαφος επιβαλλόταν να είναι δροσερό ή αρδευόμενο, ενώ η καρποφορία του φυτού μπορούσε να διαρκέσει 10 ή περισσότερα χρόνια.[677]

Ο Γεννάδιος σύστηνε στους αγρότες να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην κλάδευση του *λυκίσκου*, αφού αυτή είχε βαρύνουσα σημασία στην ανάπτυξη του φυτού. Κατά τη διαδικασία της συλλογής του άνθους του *λυκίσκου* ήταν αναγκαίο να αποκόπτονται οι καρποφόροι κλάδοι που αναπτύσσονταν σε ύψος 12 έως 15 ιντσών πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Γύρω στις αρχές της άνοιξης το φυτό περιλακκωνόταν και αφαιρούνταν όλοι οι νέοι βλαστοί που αναπτύσσονταν την εποχή αυτή, ενώ διατηρείτο ο κορμός που απέφερε τους καρποφόρους κλάδους κατά την προηγούμενη εσοδεία. Από αυτόν αφαιρείτο το πάνω μέρος και αφήνονταν δύο έως τρεις οφθαλμοί, οι οποίοι θα ανέδιδαν τους νέους καρποφόρους κλάδους. Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες να καλύπτουν τη ρίζα του φυτού με 5 έως 8 οκάδες κοπριάς αιγοπροβάτων αναμεμειγμένης μαζί με το χώμα. Περίπου ένα μήνα μετά την κλάδευση τοποθετείτο κοντά στη ρίζα κάθε φυτού στύλος ύψους τουλάχιστον 6 ποδιών, ώστε να αναρριχώνται πάνω σε αυτόν οι καρποφόροι κλάδοι. Στη συνέχεια, το έδαφος θα έπρεπε να ανασκάπτεται με *λίσγο* ή με άροτρο, το οποίο διερχόταν μεταξύ των φυτών που έπρεπε να απέχουν μεταξύ τους, τουλάχιστον, γύρω στα 5 πόδια. Κατά τη διάρκεια του Μαΐου και του Ιουλίου τα φυτά επιβαλλόταν να ποτίζονται και να σκαλίζονται, ώστε να καθίστανται πιο παραγωγικά.[678]

Οι *κώνοι*, δηλαδή τα άνθη του *λυκίσκου*, ωρίμαζαν και ήταν ώριμοι για συγκομιδή όταν αποκτούσαν κιτρινωπό, κοκκινωπό ή πρασινωπό χρώμα, ανάλογα με την καλλιεργούμενη ποικιλία, και όταν πιεζόμενοι παρέμεναν συγκολλημένοι μεταξύ τους. Αυτοί συλλέγονταν αποκοπτώμενοι από τα κλαδιά σε ύψος 12 έως 15 ίντσες πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, αφαιρουμένων των στύλων που κρατούσαν το προϊόν μαζί με τα φύλλα και τα κλαδιά. Από αυτούς αφαιρούνταν με ιδιαίτερη προσοχή οι κώνοι, μια απλή και εύκολη διαδικασία που θα μπορούσαν να αναλάβουν οι γυναίκες και τα παιδιά των αγροτών, και τοποθετούνταν σε κάνιστρα, για να μεταφερθούν και να απλωθούν μέσα σε ευάερο δωμάτιο, ώστε να αποβάλουν τυχόν υγρασία που

[677] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 625· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 31.
[678] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 624-627· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 31.

περιείχαν και να αποξηραθούν πλήρως. Στην κατάσταση αυτή στοιβάζονταν πιεζόμενοι πολύ δυνατά μέσα σε σάκους.[679]

Οι τιμές που μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι αγρότες για τους κώνους του *λυκίσκου* κυμαίνονταν, ανάλογα με την ποιότητά τους, μεταξύ 50 έως 300 φράγκα ανά 100 χιλιόγραμμα. Ο *λυκίσκος* μπορούσε να αποδώσει γύρω στις 100 οκάδες ξηρού άνθους ανά στρέμμα.[680]

Όλοι σχεδόν οι κάτοικοι των πόλεων, ιδιαίτερα στις χώρες του νότου, γνώριζαν εμπειρικά την ευεργετική χρήση της *εντομοκτόνου κόνεως*, της κοινώς ονομαζόμενης *σκόνης των κουνουπιών*, την οποία προμήθευαν τα φαρμακεία της εποχής. Η σκόνη καιγόταν στους εσωτερικούς χώρους, ιδιαίτερα στα υπνοδωμάτια, προστατεύοντας τους ενοίκους από τις επιθέσεις των κουνουπιών και άλλων εντόμων που πολλαπλασιάζονταν πολύ εύκολα στα θερμά κλίματα και αποτελούσαν μάστιγα για τον πληθυσμό.[681]

Η σκόνη αυτή στη γνήσια μορφή της αποτελείτο αποκλειστικά από αλεσμένα ξηρά άνθη *Πυρέθρου του συνεραριοφύλλου* (*Pyrethrum cinerariaefolium*), που προερχόταν από τη Δαλματία και τις χώρες γύρω από αυτήν. Οι εντομοκτόνες ιδιότητες των ανθών του φυτού ανακαλύφθηκαν περίπου το 1865 από κάποια μαία στη Ragusa (Dubrovnik) στη σημερινή Κροατία.[682]

Αρχικά, συλλέγονταν και χρησιμοποιούνταν τα άνθη του άγριου *πυρέθρου*, που αναπτυσσόταν στη Δαλματία και στις γύρω από αυτή χώρες. Όταν όμως η χρήση του γενικεύθηκε, δόθηκε έμφαση στην καλλιέργεια του φυτού αυτού στη Δαλματία, στο Μαυροβούνιο, στην Αλβανία και στην Ερζεγοβίνη, όπως επίσης και στην Ιταλία, τη

---

[679] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 31.

[680] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον λυκίσκο, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 31.

[681] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 816-817· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 31-32.

[682] Το *πύρεθρον* (*Pyrethrum*) της τάξης των *συνθέτων* περιλάμβανε ποώδη φυτά της Ασίας και της Ευρώπης, πλείστα από τα οποία ήταν πολυετή. Στην ελληνική χλωρίδα υπήρχαν τρία είδη, το *πύρεθρον το κορυμβανθές* (*Pyrethrum corymbosum*), το οποίο φυόταν σε ορεινές περιοχές και είχε θεραπευτικές ιδιότητες και το *πύρεθρον το τεφρόν* (*Pyrethrum cinereum*), το οποίο φυόταν στη Θεσσαλία και το *πύρεθρον το παρθένιον* (*Pyrethrum parthenium*), το κοινώς *βασκανθήρα* ή *βάλσαμο*, το οποίο ήταν θεραπευτικό και κοσμητικό φυτό, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 816· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 32.

Γαλλία και την Αμερική, όπου η κύρια εντομοφθόρα ουσία του άνθους, δηλαδή η *ρητίνη*, εισήχθη και σε διάφορα άλλα παρασκευάσματα για την εξόντωση των εντόμων που ήταν άκρως επιβλαβή και για την γεωργία.[683]

Ως φυσική συνέπεια της μεγάλης ζήτησης που παρατηρήθηκε για το *πύρεθρον* ήταν η παρείσδυση της νοθείας. Η νοθεία του *πυρέθρου* γινόταν κυρίως με την ανάμειξή του μαζί με σκόνη από άνθη πολλών άλλων φυτών, τα οποία ήταν λιγότερο ή περισσότερο συγγενή του *πυρέθρου* της Δαλματίας. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούνταν και τα άνθη καλλιεργούμενων ή αυτοφυόμενων άλλων *πυρέθρων* και ιδιαίτερα του *ερυθρού* (*Pyrethrum roseum*), του *σαρκοχρόου* (*Pyrethrum carneum*) και του *κοινού* (*Leucanthemun vulgare*). Τα άνθη αυτά, παρά το ότι δεν μπορούσαν να συγκριθούν με αυτά του *πυρέθρου* της Δαλματίας, ήταν επίσης εντομοκτόνα.[684]

Το δαλματικό *πύρεθρον* ήταν φυτό πολυετές, ποώδες και παρουσίαζε εξαιρετική αντοχή σε αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες, όπως την ξηρασία, τον καύσωνα και το ψύχος, αφού επιδείκνυε αντοχή σε θερμοκρασίες μέχρι 15 βαθμών Κελσίου κάτω από το μηδέν. Το φυτό ευδοκιμούσε σχεδόν σε όλα τα εδάφη, με εξαίρεση τα υγρά. Άριστα, όμως, ευδοκιμούσε σε δροσερά και γόνιμα εδάφη. Πολλαπλασιαζόταν εύκολα με σπορά ή με παραφυάδες.[685]

Ο λεπτός σπόρος του *πυρέθρου* σπερνόταν κατά τη διάρκεια του Σεπτεμβρίου σε σκαμμένο και λιπασμένο σπορείο. Αυτό καλυπτόταν με πολύ λεπτό στρώμα χώματος που είχε υγραθεί προηγουμένως. Το στρώμα πιεζόταν από πάνω με σανίδα, ώστε να συμπληρωθούν οποιαδήποτε κενά είχαν μείνει μεταξύ των κόκκων του σπόρου και του χώματος. Κατά τον Απρίλιο ή Μάιο, όταν τα φυτά αναπτύσσονταν ικανοποιητικά, μεταφυτεύονταν σε καλά οργωμένο αγρό απαλλαγμένο από θάμνους ή άλλα άγρια φυτά. Οι ορθές αποστάσεις μεταξύ των φυτών ήταν περίπου 15 ίντσες.

---

[683] Από τα τρία προαναφερόμενα είδη *πυρέθρου*, παρασκευαζόταν η εντομοκτόνος *κόνις του πυρέθρου* (*Pyretheum* ή *Keating's powder*), η οποία ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική κυρίως εναντίον των κουνουπιών, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 816-817· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 32.

[684] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Δεκεμβρίου 1895· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 32.

[685] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 817· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 32.

Αμέσως μετά τη μεταφύτευση τα φυτά ήταν αναγκαίο να ποτίζονται με επιμέλεια, ώστε να μπορούν να αναπτύσσονται αποτελεσματικά.[686]

Όταν παρατηρείτο αύξηση των άγριων χόρτων μέσα στον αγρό, αυτός θα έπρεπε να σκαλίζεται και να αφαιρούνται σχολαστικά τα επιβλαβή χόρτα. Κατά τη διάρκεια των πρώτων δύο καλοκαιριών τα φυτά ήταν αναγκαίο να ποτίζονται τουλάχιστον μία φορά τον μήνα.[687]

Το πρώτο έτος μετά τη μεταφύτευση η συλλογή των ανθών ήταν ασήμαντη, ενώ το δεύτερο σχετικά μικρή. Από το τρίτο έτος και μετά ξεκινούσε η κανονική παραγωγή, η οποία μπορούσε να διαρκέσει επ' άπειρον (ad infinitum), αφού το φυτό αυτό ήταν πολυετές και αυτοπολλαπλασιαζόταν μέσω των παραφυάδων που γρήγορα καταλάμβαναν όλο το γύρω έδαφος. Ως εκ τούτου, ένας αγρότης της Κύπρου θα μπορούσε να αποκτήσει μέσω της σποράς έναν μικρό αγρό *πυρέθρου*, τον οποίο θα μπορούσε ακολούθως να επεκτείνει εύκολα πολλαπλασιάζοντας το φυτό με παραφυάδες.[688]

Τα άνθη του *πυρέθρου* έμοιαζαν πολύ με τα άνθη του *χαμομήλου* (*Matricaria Chamomilla*), όμως ήταν τρεις φορές πιο μεγάλα από αυτά. Συλλέγονταν όταν ήταν τελείως ανοικτά και μεταφέρονταν σε καλά αεριζόμενα δωμάτια ή αποθήκες, όπου απλώνονταν πάνω σε ψάθα ή σε καθαρό πάτωμα, ώστε να αποξηραθούν.[689]

Τα καλά αποξηραμένα άνθη του *πυρέθρου* συσκευάζονταν σε δέματα των 50 έως 100 χιλιόγραμμων και διοχετεύονταν στις αγορές της Τεργέστης, της Μασσαλίας, του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης, όπου πωλούνταν προς 2 έως 2,5 γαλλικά φράγκα το χιλιόγραμμο. Ο Γεννάδιος εισήγαγε το *πύρεθρον* στην Ελλάδα το 1883 και τα

---

[686] Την περίοδο 1883-1885 ο Γεννάδιος καλλιέργησε δοκιμαστικά το *σποδοφυτόφυλλον πύρεθρον* στο πρώην *Δημόσιο Δενδροκομείο Αθηνών*. Η καλλιέργεια υπήρξε πλήρως επιτυχής και τα άνθη που συλλέγονταν πωλούνταν στο φαρμακείο του Κρίνου στην Αθήνα, το οποίο μετέτρεπε τα άνθη σε *κόνιν*, η οποία αποδείχθηκε ποιοτικά ανώτερη σε σχέση με την *κόνιν* που παραγόταν από τα άνθη *πυρέθρου* που εισάγονταν από την Αυστρία. Η επιτυχία της καλλιέργειας αυτής ώθησε τον Γεννάδιο να εισαγάγει την καλλιέργεια του *πυρέθρου* στην Κύπρο το 1898. Θεωρούσε δε ότι η καλλιέργεια του προϊόντος θα μπορούσε να ήταν πολύ επωφελής και επικερδέστατη γεωργική επιχείρηση, λόγω του μικρού όγκου του προϊόντος και της μεγάλης αξίας που αντιπροσώπευε, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 817· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 32.

[687] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 32.

[688] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 32-33.

[689] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 33.

επόμενα λίγα χρόνια αυτό καλλιεργείτο σε μικρή κλίμακα σε πολλούς κήπους κοντά στην Αθήνα.[690]

Πολύ μικρότερη κατανάλωση από τα άνθη του *πυρέθρου* είχαν τα αρωματικά ριζώματα της *φλωρεντιανής ίριδας* (*Iris Florentina*), τα οποία χρησιμοποιούνταν στη φαρμακοβιομηχανία, στην αρωματοποιία, κάποιες φορές στην οινοποιία, καθώς και στην κατεργασία του καπνού, αφού μετέδιδαν το ειδικό άρωμά τους στα προϊόντα αυτά. Εισήγηση του Γενναδίου ήταν να αναπτύξουν την καλλιέργεια του φυτού αυτού οι Κύπριοι αγρότες, αφού θεωρούσε εύκολη τη διαχείριση και τον πολλαπλασιασμό του, ενώ το γεγονός αυτό θα λειτουργούσε ευεργετικά για τη γεωργία και θα ήταν πολύ επωφελές για την οικονομία της Κύπρου. Μάλιστα κατά την περιοδεία του βρήκε αυτοφυόμενη *ίριδα* στη Μαραθάσα και ως εκ τούτου, θεωρούσε την περιοχή αυτή ιδανική για την καλλιέργεια του φυτού. Την *ίριδα* αυτή είδε μόνο από μακριά διερχόμενος από τη Μαραθάσα και συνεπώς δεν μπορούσε να αποφανθεί με βεβαιότητα κατά πόσον ήταν πραγματικά η *φλωρεντιανή ίριδα* ή η λευκή ποικιλία της *γερμανικής ίριδας* (*Iris Germanica "Alba"*). Όμως το γεγονός ότι το φυτό εγκλιματίστηκε στο νησί, έστω κι αν αυτή ήταν η *γερμανική ίριδα*, αποτελούσε σοβαρή ένδειξη για τη δυνατότητα επιτυχούς και επικερδούς καλλιέργειας της *φλωρεντιανής ίριδας*, για την οποία ο Sibthorp επεσήμαινε ότι αυτοφυόταν στις περιοχές της Λακωνίας και της Ρόδου.[691]

Για τον πολλαπλασιασμό της *ίριδας* ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες να αποσπούν τα ριζώματα από τα ήδη φυόμενα φυτά κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου και να τα φυτεύουν αμέσως ή να τα φυλάσσουν σε αποθήκη χωρίς υγρασία, για να τα

---

[690] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 817· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 33.

[691] Η *ίρις* (*Iris*) της τάξης των *ιριδωδών* περιλάμβανε γύρω στα 100 είδη, πλείστα των οποίων ήταν ιθαγενή των βόρειων εύκρατων χωρών. Ήταν ποώδη πολυετή φυτά, πολλά ήταν κοσμητικά και κάποια θεραπευτικά και μυρεψικά. Οι μυρεψικές και οι φαρμακευτικές ιδιότητες των ριζών της *ίριδας* ήταν γνωστές από την αρχαιότητα, αφού αναφέρονταν από τον Θεόφραστο και τον Διοσκορίδη. Στην ελληνική χλωρίδα ήταν γνωστά 10 είδη: η *ίριδα η αττική* (*Iris attica*), η *ίριδα η γερμανική* (*Iris germanica*), κοινώς *κρίνος* ή *αγριόκρινος* και στην Κύπρο *ζαμπάκι*, η *ίριδα η κονδυλόρριζος* (*Iris tuberosa* ή *Hermodactylus tuberosus*), η *ίριδα η ψευδάκορος* (*Iris Pseudacorus*) και η *ίριδα η φλωρεντιανή* (*Iris Florentina*), ο κοινώς *κρίνος*, η οποία ήταν κυρίως φαρμακευτική (*Radix iridis florentinae*) και μυρεψική, γνωστή από τον Θεόφραστο και τον Διοσκορίδη ως η *ιλλυρική ίρις*. Μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας ο Γεννάδιος επιβεβαίωσε με επιτόπια έρευνα στη Μαραθάσα ότι η *ίριδα* που είδε από μακριά κατά την πρώτη περιοδεία του στο νησί το 1895 ήταν η *φλωρεντιανή ίριδα*, η οποία αυτοφυόταν στην περιοχή και ήταν κοινώς γνωστή ως *βουρουλιτσά*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 438-439· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 33.

φυτεύσουν την επόμενη άνοιξη. Για τη φύτευσή τους θα έπρεπε να ανοίγονται μικροί λάκκοι, που να απέχουν μεταξύ τους 20-24 ίντσες. Σε κάθε λάκκο επιβαλλόταν να εισάγεται μία μόνο ρίζα, η οποία στη συνέχεια να καλύπτεται με το χώμα. Όσο γονιμότερο, δροσερότερο και βαθύτερο ήταν το έδαφος, τόσο μεγαλύτερη ήταν και η επιτυχία πολλαπλασιασμού των φυτών. Τέλος, για να αυξήσουν σημαντικά την απόδοση των φυτών, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες, κατά τη διάρκεια των πρώτων δύο χρόνων, να σκαλίζουν, να ποτίζουν και να αφαιρούν τα ζιζάνια που θα αναπτύσσονταν κοντά σε αυτά.[692]

Η συλλογή των ριζωμάτων έπρεπε να γίνεται κατά κανόνα το καλοκαίρι, όταν σχεδόν όλα τα φύλλα του φυτού θα ήταν ξηρά. Ήταν απαραίτητο να γίνεται συνήθως τρία ή τέσσερα χρόνια μετά τη φύτευση. Για τον σκοπό αυτό έπρεπε να αφαιρούνται όλα τα ριζώματα του φυτού εξαιρουμένων ενός ή δύο, τα οποία θα παρέμεναν, ώστε πολλαπλασιαζόμενα από μόνα τους δύο χρόνια αργότερα θα απέδιδαν νέα εσοδεία.[693]

Αμέσως μετά τη συλλογή τους τα ριζώματα επιβαλλόταν να καθαρίζονται, ώστε να αφαιρείται το προσκολλημένο σε αυτά χώμα, καθώς και η επιδερμίδα τους. Τα καθαρισμένα ριζώματα ήταν σημαντικό να εκτίθενται στον ήλιο, τοποθετημένα μέσα σε καλάθια ή πάνω σε καλάμια, ώστε να αποξηραίνονται, αποβάλλοντας με τον τρόπο αυτό περίπου το μισό από το συνολικό βάρος τους. Ένα στρέμμα αγρού, το οποίο θα φύτευαν οι Κύπριοι αγρότες με *ίριδα* και θα το περιποιούνταν με επιμέλεια, θα μπορούσε να αποδώσει ανά διετία γύρω στις 300 οκάδες ξηρά ριζώματα, τα οποία πωλούνταν στις αγορές της Γερμανίας και της Γαλλίας προς 40 έως 50 φράγκα ανά 100 χιλιόγραμμα.[694]

5.2.2.3.10. Φυτά που παράγουν *αιθέρια έλαια*

Ο Γεννάδιος δεν πρότεινε την εισαγωγή καλλιέργειας νέων φυτών για την παραγωγή *αιθέριων ελαίων*, αλλά τη χρησιμοποίηση ήδη καλλιεργουμένων ή αυτοφυομένων στο νησί μυροφόρων φυτών, ώστε να εξάγονται από αυτά *αιθέρια έλαια*. Ουσιαστικά

[692] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 438-440· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 33.
[693] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 438-440· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 33.
[694] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22 Δεκεμβρίου 1895/3 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 33-34.

δηλαδή εισηγήθηκε την εισαγωγή μιας νέας γεωργικής βιομηχανίας, και ειδικότερα μιας *βιομηχανίας αιθέριων ελαίων*.[695]

Η νέα αυτή γεωργική βιομηχανία θα ήταν πολύ επικερδής για το νησί, αφού υπήρχε η δυνατότητα να γίνεται κατ' οίκον, χωρίς μεγάλα έξοδα εγκατάστασης, θα απασχολούσε πολλές γυναίκες και παιδιά, ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να χρησιμοποιεί πρώτες ύλες που σε διαφορετική περίπτωση παρέμεναν αναξιοποίητες. Τέλος, υπήρχε το μεγάλο πλεονέκτημα ότι τα προϊόντα αυτά είχαν μικρό όγκο και αντιπροσώπευαν μεγάλη χρηματική αξία, και ως εκ τούτου επιβαρύνονταν με χαμηλό κόστος συσκευασίας και μεταφοράς από τον τόπο της παραγωγής των προϊόντων στον τόπο της κατανάλωσης.[696]

Ήδη την εποχή εκείνη πολλές χώρες αξιοποιούσαν σε μεγάλο βαθμό την πολύ μεγάλη και επικερδή βιομηχανία *αιθέριων ελαίων*. Μεταξύ των χωρών αυτών, η Γαλλία[697] λάμβανε *αιθέρια έλαια* από τα φύλλα, τα άνθη και τους καρπούς των εσπεριδοειδών, καθώς και από πολλά άλλα μυροφόρα φυτά. Ειδικότερα, μόνο στον νομό Alpes-Maritimes στη νοτιοανατολική Γαλλία το 1889 χρησιμοποιήθηκαν περίπου 3.308.000 χιλιόγραμμα διαφόρων ανθών αξίας περίπου 15.000.000 γαλλικών φράγκων.[698] Ακόμη, στην Ιταλία τα αιθέρια έλαια παράγονταν κατά κύριο λόγο από τα

[695] Το *αιθέρια* ή *πτητικά έλαια* ήταν μερικώς διαλυτά στο νερό και βρίσκονταν στα άνθη, στους καρπούς, στα ξύλα, στις ρίζες, στα σπέρματα, καθώς και στα φύλλα των περισσότερων φυτών. Συνήθως τα *αιθέρια έλαια* βρίσκονταν σε *σταυρανθή*, *σκιαδανθή* και *χειλανθή* φυτά. Η μέθοδος που ακολουθείτο για τη λήψη των *αιθέριων ελαίων* ήταν μέσω αποστάξεως, εκθλίψεως ή με τη βοήθεια οινοπνεύματος, λιπαρού ελαίου ή λίπους. Η διακρίβωση για την ύπαρξη *αιθέριων ελαίων* στα διάφορα μέρη των φυτών γινόταν συνήθως μέσω της οσμής, όμως υπήρχαν μέρη φυτών που, αν και ήταν άοσμα, απέδιδαν *αιθέρια έλαια*, τα οποία σχηματίζονταν μέσω ειδικής επεξεργασίας των συγκεκριμένων μερών τους. Παράδειγμα αποτελούσαν τα *πικραμύγδαλα* και ο *σιναπόσπορος* που, παρά το γεγονός ότι ήταν άοσμα, με την επεξεργασία μαζί με νερό απέδιδαν το *πικραμυγδαλέλαιο* και το *σιναπέλαιο* αντίστοιχα. Μεγάλη ήταν η χρήση των *αιθέριων ελαίων*, κυρίως στη ζαχαροπλαστική, την ποτοποιία, τη φαρμακοποιία, τη μυρεψία και την οικιακή οικονομία. Παρασκευάζονταν επίσης κάποιες απομιμήσεις *αιθέριων ελαίων* χημικά μέσω της συνθετικής μεθόδου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 296· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 6/18 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 34.

[696] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 6/18 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 34.

[697] Για τη βιομηχανία *αιθέριων ελαίων* στη Γαλλία, βλ. «Απόσταξις της λεβάντας εν τη μεσημβρινή Γαλλία», *Ελληνική Γεωργία*, τόμο; 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάιος 1891, σ. 210· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1891, σ. 293.

[698] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Αλληλογραφία», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1889, σ. 47.

άνθη και τους καρπούς των εσπεριδοειδών.[699] Τέλος, στη Βουλγαρία[700] οι παραγωγοί *αιθέριων ελαίων* χρησιμοποιούσαν, κυρίως, τα άνθη των ρόδων.[701] Όμως και σε άλλες χώρες η βιομηχανία *αιθέριων ελαίων* ήταν πολύ επιτυχής και λιγότερο ή περισσότερο εκτεταμένη, όπως για παράδειγμα στην Πορτογαλία, στην Ισπανία, στην Γερμανία και στην Αγγλία, όπως επίσης και σε μεγάλο αριθμό χωρών της Ασίας και της Αφρικής. Τα αρώματα που παράγονταν σε όλες αυτές τις χώρες έχαιραν παγκόσμιας φήμης για πάρα πολλά χρόνια.[702]

Το 1895 είχαν ήδη δημιουργηθεί ευνοϊκές συνθήκες και για τις νότιες χώρες για τη σύσταση και ανάπτυξη βιομηχανιών *αιθέριων ελαίων*. Ειδικότερα, η μείωση των μισθών και των καυσίμων και η ύπαρξη άφθονων πρώτων υλών λειτουργούσε ευεργετικά, ώστε να καθίσταται επικερδής η βιομηχανία αυτή και στις συγκεκριμένες χώρες. Ο Γεννάδιος έκρινε ότι ανάλογες θετικές συνθήκες επικρατούσαν τότε και στην Κύπρο,[703] και συνεπώς θεώρησε απόλυτα εφικτή την εισαγωγή της βιομηχανίας αυτής στο νησί. Συγκεκριμένα, οι περιοχές μεταξύ των δύο οροσειρών της Κύπρου, Πενταδακτύλου και Τροόδους, ήταν οι πλέον ιδανικές, αφού εκεί καλλιεργούνταν εσπεριδοειδή για πάρα πολλά χρόνια. Μάλιστα σε κάποιες από τις περιοχές αυτές ήταν γνωστή και εξακολουθούσε να γίνεται απόσταξη των ανθών των εσπεριδοειδών και των ρόδων για τη λήψη και εγχώρια κατανάλωση *ανθοστάγματος* και *ροδοστάγματος* αντίστοιχα. Ακόμη, στη Λάπηθο αποσταζόταν η αυτοφυόμενη *στοιχάς* (*Lavandula stoechas*),[704] η οποία ήταν είδος *λαβαντίδος* και οι κάτοικοι της Λαπήθου την ονόμαζαν *μυροβόλο*. Από την απόσταξη του συγκεκριμένου φυτού έπαιρναν ευώδες υγρό, το οποίο με την κατάλληλη επεξεργασία θα μπορούσε να παράγει το ευώδες *υγρό της*

[699] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί εσπεριδοειδών», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1893, σ. 176.
[700] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1889, σ. 382· Διομήδης Σαρακωμένος, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1890, σ. 9· Διομήδης Σαρακωμένος, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1890, σ. 58· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 167· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1894, σ. 428.
[701] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 6/18 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 34.
[702] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 17/29 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 34.
[703] Από την αρχαιότητα η Κύπρος φημιζόταν για τα *μύρα* που λαμβάνονταν από την *άμπελο* και τον *φοίνικα*, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 17/29 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 34.
[704] Η *στοιχάς* στην Ελλάδα είναι γνωστή ως *μαύρο κεφάλι* ή *χαμολίβανο*, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 17/29 Ιανουαρίου 1896.

Κολωνίας (*Eau de Cologne*) όμοιο με αυτό που παρασκευαζόταν στην Ιταλία και στην Ελλάδα.[705]

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, με την ενθάρρυνση της βιομηχανίας *αιθέριων ελαίων* στην Κύπρο, η οποία βρισκόταν σε εμβρυακή κατάσταση, και με την παροχή πρακτικών οδηγιών για την υιοθέτηση σύγχρονων, για την εποχή, μεθόδων απόσταξης, καθώς και με την εισαγωγή και εφαρμογή εξειδικευμένων άλλων μεθόδων, οι Κύπριοι θα μπορούσαν να εξάγουν επικερδώς *αιθέρια έλαια* όχι μόνο με τα φυτά που έχουν ήδη αναφερθεί, αλλά και με πολλά άλλα αρωματικά φυτά, τα οποία θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν ή αυτοφύονταν στο νησί. Ήταν πολύ σημαντικό, επίσης, το γεγονός ότι υπήρχε μεγάλη ζήτηση *αιθέριων ελαίων* και συνεπώς οι τιμές που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι Κύπριοι παραγωγοί ήταν πολύ υψηλές. Ενδεικτικά, το 1895 τις τρεις υψηλότερες τιμές, που διαμορφώνονταν με βάση τη ζήτηση και την ποιότητα των προϊόντων, εξασφάλιζαν το *περγαμοτέλαιον* με τιμές που κυμαίνονταν μεταξύ 35-60 φράγκων ανά χιλιόγραμμο, το *ανθέλαιον* 200-400 φράγκα και το *ροδέλαιο* 500-1.000 φράγκα ανά χιλιόγραμμο.[706]

Πέραν των πιο πάνω μεγάλη ζήτηση στις διεθνείς αγορές είχαν το *πορτοκαλλέλαιον*, το *λεμονέλαιον*, το *μανδαρινέλαιον*, το *μινθέλαιον*, το *γερανέλαιον*, το *γλυκανισέλαιον*, το *θυμέλαιον*, το *λαβαντιδέλαιον* και το *λιβανωτιδέλαιον*. Όλα αυτά τα *αιθέρια έλαια* λαμβάνονταν από φυτά, τα οποία ήταν ήδη γνωστά στην Κύπρο και καλλιεργούνταν ή αυτοφύονταν στο νησί.[707]

Στην Κύπρο, επιπλέον, είχε αρχίσει να αναπτύσσεται η καλλιέργεια του *γλυκάνισου* (*Pimpinella anisum*), από τους σπόρους του οποίου θα μπορούσαν να πετύχουν οι Κύπριοι αγρότες την εξαγωγή του *γλυκανισέλαιου* (*neroli*). Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους εσπεριδοκαλλιεργητές του νησιού να αξιοποιούν τις καλλιέργειές τους για την παραγωγή ελαίου. Συγκεκριμένα. από τις εκτεταμένες καλλιέργειες

[705] Η *λαβαντίς* (*Lavandula*) περιλάμβανε γύρω στα 20 είδη και στην ελληνική χλωρίδα απαντώνταν η *λαβαντίς η στοιχάς* (*Lavandula Stoechas*) και η *λαβαντίς η σταχυώδης* (*Lavandula spica, vera, officinalis* ή *communis*). Η *λαβαντίς η στοιχάς* ήταν πολύ κοινό φυτό σε πολλές περιοχές της Ελλάδας και ήταν κυρίως φαρμακευτικό και κοσμητικό. Κοινώς ήταν γνωστό ως *αγριολεβάντα, χαμολίβανο, μαυροκέφαλο* ή *λαμπρή*, αφού άνθιζε κατά κανόνα την εποχή του Πάσχα. Στην Κύπρο ήταν επίσης πολύ κοινό φυτό, ονομαζόταν *μυροφόρα* και αποτελούσε το κατεξοχήν άνθος του Επιταφίου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 593· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 17/29 Ιανουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 34.

[706] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 34-35.

[707] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 35.

εσπεριδοειδών τα μη γονιμοποιούμενα άνθη, όπως και τα πέταλα των γονιμοποιούμενων, θα μπορούσαν να συλλέγονται όταν έπεφταν στο έδαφος, και μέσω της απόσταξης να παράγεται *ανθέλαιον*.[708] Επιπρόσθετα, πολλοί καρποί έπεφταν στο έδαφος, λόγω ισχυρών ανέμων ή και βροχής. Από τους φλοιούς των καρπών αυτών, που δεν είχαν πλήρως ωριμάσει, οι αγρότες θα μπορούσαν μέσω της απόσταξης ή της έκθλιψης να παράγουν τα *αιθέρια έλαια* των εσπεριδοειδών καρπών.[709]

Οι Κύπριοι αγρότες θα μπορούσαν, επιπλέον, να αξιοποιήσουν επικερδώς τα άνθη της *ροδής του Απριλίου* (*Rosa damascena*) για την παραγωγή εκλεκτού *ροδέλαιου* μέσω της απόσταξης. Το φυτό αυτό εντόπισε ο Γεννάδιος σε πολλά μέρη της Κύπρου, αφού χρησιμοποιείτο ευρέως στο νησί για την περίφραξη κήπων, καθώς και άλλων κτημάτων. Την τελευταία μέρα της παραμονής του στη Λάρνακα είχε δει μικρά παιδιά να πουλούν μικρά και λευκά ρόδα της *μοσχόσμου* ή *λευκής ροδής* (*Rosa Alba* ή *Moschata*). Αυτά τα ρόδα θα μπορούσαν επίσης να αποδώσουν άφθονο και εκλεκτό *ροδέλαιο*.[710]

Μέσω ακόμη των αυτοφυόμενων ή καλλιεργούμενων σε όλο το νησί φυτών, όπως της *μίνθης* ή *ηδύοσμου* (*Menther piperita*), του *γερανιού* (*Pelargonium*

[708] Το *ανθέλαιον* ήταν το λάδι που παραγόταν από τα άνθη των πιο πικρών πορτοκαλιών, βλ. Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 35.

[709] Για το *άνισον* (*Pimpinella* ή *Sisarum*) και το *άνισον το κοινόν* (*Pimpinella anisum*), το κοινώς *γλυκάνισο*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 125· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 35.

[710] Η *ροδή* (*rosa*), κοινώς *τριανταφυλλιά*, *ροδαριά* ή *ροδανιά*, ήταν το πρωτότυπο γένος της ομώνυμης τάξης των *ροδωδών* και περιλάμβανε γύρω στα 200 είδη φυλλοβόλων, αειθαλών, πλείστα από τα οποία ήταν ακανθοφόρα. Στην Ελλάδα αυτοφύονταν γύρω στα 25 είδη. Μεταξύ αυτών ήταν η *ροδή η βρυώδης* ή *χνοώδης* (*rosa muscosa*), που ήταν παραλλαγή της ροδής της *εκατονταφύλλου*, η κοινώς *μαϊάτικη ή του γλυκού τριανταφυλλιά*, γνωστή στην Κύπρο ως *μυρωδάτη*. Από τα πέταλά της κατασκευαζόταν το γλυκό *ροδοζάχαρη* και το *ροδόξυδον*. Ακόμη, περιλαμβανόταν η *ροδή η μόσχοσμος* (*rosa moschata*), η κοινώς *μουσκιά* ή *μουσχετιά* στην Κύπρο, η οποία χρησιμοποιείτο για λήψη *αιθέριου ελαίου* από τα άνθη της. Από βιομηχανικής άποψης, μεγάλη σπουδαιότητα είχε η *ροδή η δαμασκηνή* ή *ροδή του Απριλίου* (*rosa damascena*), η οποία θεωρείτο νόθος της *ροδής της γαλλικής*. Στην Ελλάδα ονομαζόταν *απριλιάτικη*, και στην Κύπρο ήταν γνωστή ως *ορείτικη*. Καλλιεργείτο σε μεγάλες εκτάσεις για την παραγωγή *ροδελαίου* σε διάφορες περιοχές της Ανατολής και της Ελλάδας. Ήταν είδος κοσμητικό και χρησιμοποιείτο για την παραγωγή ροδοστάγματος και την παρασκευή καθαρτικού γλυκού, της *ροδοζάχαρης*, καθώς και για τον αρωματισμό του οξέος (*ροδόξειθον*). Ονομάστηκε *δαμασκηνή*, γιατί σύμφωνα με την παράδοση εισήχθη στην Ευρώπη γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα από τη Δαμασκό, όπου καλλιεργείτο εκτεταμένα, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 832-838· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 35.

capitatum),[711] της *λεβάντας* (*Lavandula vera*),[712] της *λιβανωτίδας* (*Rosmarinus officinalis*)[713] και των *θύμων* (*Thymus*)[714] θα μπορούσαν αντίστοιχα να παράγονται μέσω της απόσταξης *μινθέλαιον*, *γερανέλαιον*, *λαβαντιδέλαιον*, *λιβανωτιδέλαιον* και *θυμέλαιον*.[715]

Ανάλογα με τη φύση και την αφθονία τους τα *αιθέρια έλαια* λαμβάνονταν κυρίως μέσω της απόσταξης, της έκθλιψης και της απομύζησης. Ειδικότερα, η απόσταξη των φυτικών ουσιών, εκτός των φλοιών των καρπών των εσπεριδοειδών, των οποίων τα έλαια λαμβάνονταν και μέσω της έκθλιψης, οι αγρότες της Κύπρου θα μπορούσαν να την εκτελούν όπως αυτή γινόταν μέχρι τότε στο νησί, ειδικά για τη λήψη των ευωδών υγρών ή σταγμάτων των ρόδων, των ανθών και της *στοιχάδος*, δηλαδή του *ροδοστάγματος*, του *ανθοστάγματος* και του *στοιχαδοστάγματος*. Πέραν όμως αυτού, ο Γεννάδιος σύστηνε την άμεση εισαγωγή και χρήση τελειότερων, πιο ειδικών και σύγχρονων για την εποχή *αμβίκων* (*αλαμπίκων*), δηλαδή αποσταλακτηρίων, με τα οποία θα επιτυγχανόταν τελειότερη απόσταξη με παράλληλη ελαχιστοποίηση των απωλειών.[716]

Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους Κύπριους αγρότες να εκτελούν τη διαδικασία απόσταξης μέσα σε κτιστά ή φορητά χάλκινα και εσωτερικά γανωμένα αποσταλακτήρια, μέσα στα οποία έπρεπε να βάζουν κρύο και καθαρό νερό ενώ θα εισήγαγαν τη φυτική ουσία. Μετά από την επεξεργασία μέσα στο αποσταλακτήριο

---

[711] Όπως επίσης από το *Pelargonium odoratissimum*, βλ. «Περί του ελαίου του γερανιού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάιος 1891, σ. 212.

[712] Η κοινώς γνωστή *λεβάντα*, βλ. «Απόσταξις της λεβάντας εν τη μεσημβρινή Γαλλία», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάιος 1891, σ. 210· Πέραν της γνήσιας *Lavandula vera* αποσταζόταν η *οδοντωτή* (*Lavandula Dentata*) και η *σταχιώδης* (*Lavandula Spica*). Η *στοιχάς* (*Lavandula Stoechas*) μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή *λαβαντιδέλαιου*, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896.

[713] Στην Ελλάδα ήταν το κοινώς *δενδρολίβανο*, ενώ στην Κύπρο ονομαζόταν *ροσμαρί*.

[714] Ο John Sibthorp (1758-1796) αναφέρει δύο είδη κυπριακού *θύμου*, το *Thymus exiguar* και το *Thymus Tragoriganum*. Τα είδη του *θύμου* που συνήθως αποστάζονταν είναι το *Thymus serpillum* και το *Thymus vulgaris*. Για την εξαγωγή *αιθέριων ελαίων* χρησιμοποιούνται ακόμη πολλά άλλα φυτά, όπως το *ορίγανο* (*Origanum*), ιδιαίτερα τα *Origanum Majorana, Origanum vulgare, Origanum Creticum*, από το οποίο κατασκευαζόταν το *οριγανέλαιο* της Κρήτης, ο *ευκάλυπτος* (*eucalyptus*), και ιδιαίτερα ο *Eucalyptus globulus* και ο *Eucalyptus amygdalina* (Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία* 9 (Ιούνιος 1893), σ. 287), η φασκομηλιά, ιδιαίτερα η *Salvia officinalis*, η *Salvia pomifera*, από την οποία παραγόταν το κρητικό *φασκομέλαιο*, τα *μούρα* του *Lauros nobilis*, οι σπόροι της *δάφνης του Απόλλωνος* (*Apium Petroselinum*), του *Apium Graveolens*, τα *αμύγδαλα*, όπως επίσης το *κύμινο*, ο *κόλιανδρος*, τα ριζώματα της *ίριδας* και άλλα, βλ. Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 35-36.

[715] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 35.

[716] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 35.

συλλεγόταν σε φιάλη ρευστό υγρό, που αποτελείτο από απεσταγμένο νερό και αιθέριο έλαιο, το οποίο μετά την πάροδο μίας ή δύο ημερών ως ελαφρότερο συγκεντρωνόταν στο πάνω μέρος της φιάλης. Στη συνέχεια, αποχωριζόταν το νερό από το αιθέριο έλαιο με τη χρήση της *φλωρεντιανής φιάλης* (*vase florentin*), στην οποία συνήθως μεταγγιζόταν ή συλλεγόταν το απόσταγμα. Το υγρό που παρέμενε μετά την αφαίρεση του ελαίου ονομαζόταν *ευώδες ύδωρ* ή *στάγμα*.[717]

Όταν αποστάζονταν φυτικές ουσίες, απέδιδαν μικρή ποσότητα ελαίου, όπως στην περίπτωση των ρόδων. Συνεπώς, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες να συγκεντρώνουν το προϊόν πολλών αποστάξεων και να το αποστάζουν για δεύτερη φορά. Από τη δεύτερη διύλιση θα έπρεπε να λαμβάνουν μόνο το 1/3 ή το 1/4 από το υγρό που θα είχαν εισαγάγει στο αποσταλακτήριο. Το υπόλοιπο, το οποίο δεν περιείχε άλλο λάδι, έπρεπε να απορρίπτεται.[718]

Η *έκθλιψις* (*expression*) εφαρμοζόταν με επιτυχία μόνο για τη λήψη των *αιθέριων ελαίων* που βρίσκονταν σε μεγάλες ποσότητες σε συγκεκριμένα φυτά, όπως στην περίπτωση των φλοιών των καρπών των εσπεριδοειδών, των οποίων η επιφάνεια έφερε πολλούς ελαιοφόρους αδένες.[719] Η διαδικασία της *έκθλιψης* ήταν μάλλον απλή. Ειδικότερα, με μαχαίρι αποκοπτόταν ο φλοιός του καρπού σε τρία ίσα μέρη και αποσπάτο από τη σάρκα.[720] Ακολούθως αναστρεφόταν και πιεζόταν ελαφρά το κάθε τμήμα του φλοιού πάνω σε ένα λεπτό και καθαρό σπόγγο, ώστε να σπάσουν οι αδένες

[717] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 36.

[718] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την απόσταξη ιδιαίτερα των *ρόδων*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1889, σ. 382· Διομήδης Σαρακωμένος, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1890, σ. 9· Διομήδης Σαρακωμένος, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1890, σ. 58· «Το ροδόσταγμα εν Ιερουσαλήμ», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Οκτώβριος 1891, σ. 467· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 167· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1894, σ. 428· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus,* Part II, σ. 36.

[719] Κάποιες φορές ακόμη και σε αυτά τα φρούτα τα *αιθέρια έλαια* λαμβάνονταν μέσω της διαδικασίας της απόσταξης.

[720] Η σάρκα, δηλαδή ο αποφλοιωμένος καρπός, χρησίμευε για τη διατροφή των ζώων, την εξαγωγή κιτρικού οξέος, καθώς και για τη λίπανση, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 3/15 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 36.

του και να εκρεύσει το *αιθέριο έλαιο*. Ο σπόγγος απορροφούσε το *αιθέριο έλαιο* και, όταν αυτός γέμιζε, εκθλιβόταν και το έλαιο συλλεγόταν μέσα σε δοχείο.[721]

Τέλος, τα *αιθέρια έλαια* κάποιων φυτών μεταξύ των οποίων της *γαζίας* (*Acasia farnesiana*),[722] του *ιάσμου* (*Jasminum grandiflorum*)[723] και του *ρεζεδά* (*Reseda odorata*),[724] τα οποία βρίσκονταν σε ελάχιστες ποσότητες ή αλλοιώνονταν εύκολα, όταν εκθέτονταν σε θερμοκρασία βρασμού, λαμβάνονταν με τη βοήθεια του *ελαιόλαδου*, του *αμυγδαλέλαιου* και του καθαρού λίπους. Οι ουσίες αυτές απομυζούσαν και συγκρατούσαν τα *αιθέρια έλαια*, και ως εκ τούτου, η μέθοδος ονομάστηκε *απομυζητική* (*enfleurage*). Ήταν δύσκολη μέθοδος, αφού απαιτούσε εξειδίκευση, και κατά συνέπεια, μπορούσε να εφαρμοστεί μόνο από επαγγελματίες αρωματοποιούς.[725]

Κατά τη διάρκεια της παραμονής και της περιοδείας του στο νησί πολλοί αγρότες συζήτησαν με τον Γεννάδιο τη δυνατότητα παραγωγής και άλλων γεωργικών προϊόντων, όπως το ρύζι, ο ελαιοκραμβόσπορος, το τσάι, ο καφές του καλαμοσάκχαρου, το όπιο, το χασίς, τα βαλανίδια και ο πρινοκόκκιος. Ο Γεννάδιος θεώρησε τα προϊόντα αυτά ακατάλληλα για καλλιέργεια και παραγωγή στην Κύπρο, είτε γιατί η παραγωγή τους θα ήταν ασύμφορη για λόγους υγιεινής, όπως στην περίπτωση του ρυζιού, είτε δυσχερής λόγω των κλιματολογικών συνθηκών του νησιού, όπως στην περίπτωση της ελαιοκράμβης, του τσαγιού και του καφέ, είτε απαιτούσε μεγάλες δαπάνες, κεφάλαια και εξειδικευμένες επιστημονικές γνώσεις για να αποβεί

---

[721] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 3/15 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 36.

[722] Βλ. «Γαζία ή Ακακία η Φαρνεσιανή (Acacia Farnesiana)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1892, σ. 163.

[723] Βλ. «Ιασμος ο Μεγανθής», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάιος 1892, σ. 230.

[724] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί ρεζεδά», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1893, σ. 351.

[725] Όπως έχει αναφερθεί, ο Γεννάδιος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην αξιοποίηση των αμυγδάλων για την παρασκευή *αμυγδαλέλαιου*. Η ψίχα των αμυγδάλων περιείχε 25-40% παχύ και εύγευστο έλαιο, το κοινώς *αμυγδαλέλαιο*, το οποίο μπορούσαν οι αγρότες να λάβουν μέσω της εκθλίψεως συνήθως από τα πικρά αμύγδαλα. Το *αμυγδαλέλαιο* χρησιμοποιείτο ευρέως στη ζαχαροπλαστική και ιδιαίτερα στη μυρεψία και τη φαρμακοποιία. Ακόμη, με την τριβή και τη μίξη 10 μερών βάρους *αμυγδαλέλαιου*, 20 μερών νερού και 5 μερών κόνεως αραβικού κόμμεως παρασκευαζόταν εύγευστο γαλακτώδες ποτό, το οποίο μπορούσε να αντικαταστήσει το γάλα στον καφέ ή το τσάι. Τα υπολείμματα που παρέμεναν μετά τη λήψη του *αμυγδαλέλαιου* από τα πικρά *αμύγδαλα* ήταν δηλητηριώδη και για τον λόγο αυτό ο Γεννάδιος εφιστούσε την προσοχή των αγροτών, ώστε να μην τα χορηγούν ως τροφή στα ζώα. Όμως, τα υπολείμματα αυτά ήταν χρήσιμα για τη λήψη του *πικραμυγδαλέλαιου*, το οποίο ήταν δηλητηριώδες λόγω του υδροκυανικού οξέος που περιείχε, ωστόσο, το *πικραμυγδαλέλαιο* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη σαπωνοποιία και στη μυρεψία. Για την παρασκευή του *πικραμυγδαλελαίου* λαμβάνονταν τα υπολείμματα των πικρών αμυγδάλων, τα οποία αποβρέχονταν με πενταπλάσιο του βάρους τους νερό και αποστάζονταν μετά από ένα εικοσιτετράωρο, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 104· Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 3/15 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 37.

επικερδής, όπως ήταν η περίπτωση του σακχάρου,[726] είτε απαγορευόταν από την ισχύουσα νομοθεσία, όπως το όπιο και το χασίς, είτε τέλος υπάγονταν στα δασικά θέματα, για τα οποία επιφυλάχθηκε να εκθέσει διεξοδικά τις απόψεις του σε μεταγενέστερο στάδιο, όπως ήταν η περίπτωση της βαλανιδιάς και του πρινοκοκκίου.[727]

5.2.3. Το τρίτο μέρος της Έκθεσης

Στο τρίτο μέρος της έκθεσής του ο Γεννάδιος ασχολήθηκε με τη γεωργική μόρφωση των γεωργών και με τις ασθένειες των φυτών που εντόπισε κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στο νησί. Επέλεξε τα δύο αυτά θέματα, αφού θεωρούσε ότι χωρίς τουλάχιστον γενικές γεωργικές γνώσεις δεν θα μπορούσε να αναμένει κανείς από τους κτηματίες, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν αμόρφωτοι, να προχωρήσουν σε οικειοθελή και γενική εφαρμογή μέτρων για την πρόληψη και την καταπολέμηση των ασθενειών των φυτών που δημιουργούσαν τεράστια προβλήματα στη γεωργία του τόπου. Επιπρόσθετα, θεωρούσε ότι με την απόκτηση στοιχειωδών έστω γεωργικών γνώσεων, θα μπορούσε να επιτευχθεί η σταδιακή εκρίζωση βαθιά ριζωμένων δοξασιών και προλήψεων για τη φύση και τον τρόπο αντιμετώπισης των γεωργικών ασθενειών.[728]

5.2.3.1. Η γεωργική μόρφωση των αγροτών της Κύπρου

Διαπίστωση του Γενναδίου ήταν ότι η ανώτερη γεωργική εκπαίδευση σε ολόκληρο τον κόσμο παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα. Παντού στον κόσμο ιδρύονταν ακαδημίες και γεωργικές σχολές και πολλοί επιδίωκαν να ενταχθούν σε αυτές, ώστε να αποκτήσουν κάποιο απολυτήριο ή δίπλωμα το οποίο θα τους επέτρεπε να εξασφαλίσουν ένα επάγγελμα υποθετικά ξεκούραστο με ψηλές απολαβές. Έτσι,

---

[726] Παλαιότερα στην Κύπρο καλλιεργείτο επικερδώς το *σακχαροκάλαμο* και παραγόταν άφθονο *σάκχαρο* στο νησί. Όμως, όπως και αλλού, η καλλιέργεια του *σακχαροκαλάμου* εγκαταλείφθηκε πλήρως, λόγω του ότι θεωρήθηκε μη συμφέρουσα, αφού με την ανάπτυξη των συγκοινωνιών εισάγονταν πολύ φθηνότερα σάκχαρα στην Ευρώπη από τις υπερωκεάνιες χώρες. Επιπρόσθετα η καλλιέργεια αυτή στην Κύπρο θα έπρεπε να αντιμετωπίσει το ανταγωνιστικό προϊόν του *ζαχαρότευτλου*, το οποίο παραγόταν με τέλεια μέσα, καθώς και με άφθονα και φθηνά κεφάλαια στην Ευρώπη. Ήδη η καλλιέργεια του *ζαχαρότευτλου* είχε καταβάλει σχεδόν πλήρως την καλλιέργεια του *σακχαροκαλάμου*, του οποίου η υπερπαραγωγή προκάλεσε κρίση σε πολλές χώρες, βλ. Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 3/15 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 37.

[727] Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας», Μέρος Β΄, *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 3/15 Φεβρουαρίου 1896· Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 37.

[728] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 1.

πίστευαν ότι θα απέφευγαν τα ήδη κορεσμένα επαγγέλματα των μηχανικών, των γιατρών, των φιλολόγων, των νομικών και άλλων ελεύθερων επαγγελμάτων.[729]

Στην περίπτωση των μεγάλων, πλούσιων και προοδευμένων στη γεωργία χωρών, η δημιουργία ανώτερων γεωργικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, αφού αυτές διέθεταν έμπειρο και μορφωμένο προσωπικό, καθώς και τα μέσα για την ορθή λειτουργία των συγκεκριμένων ιδρυμάτων. Οι απόφοιτοι αυτών των σχολών θα μπορούσαν εύκολα να προσληφθούν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ή στην εκπαίδευση ως καθηγητές.[730]

Επιπρόσθετα, αυτές οι σχολές διευθύνονταν από επιστήμονες εγνωσμένης αξίας, ενώ το γεγονός αυτό μαζί με τη φήμη των διδασκόντων έλκυαν ξένους φοιτητές, οι οποίοι ήταν οικονομικά επωφελείς για τις σχολές αφού κατέβαλλαν δίδακτρα, καθώς και σημαντικές δαπάνες διαμονής και διατροφής κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους. Συνεπώς και το ίδιο το κράτος επωφελείτο από σημαντικές προσόδους ωφέλιμες για την οικονομία της χώρας.[731]

Εντούτοις, στη διάρκεια των προηγούμενων χρόνων παρατηρήθηκε αύξηση των ανέργων επιστημόνων γεωπόνων και ιδιαίτερα σε χώρες, όπως η Γαλλία και η Ιταλία. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος η Γαλλία είχε εισαγάγει, κατά τη διάρκεια της προηγούμενης τριετίας, αυστηρότερα κριτήρια εισδοχής στις ανώτερες γεωργικές σχολές της χώρας. Περισσότερο δραστικά μέτρα πήρε η Ιταλία, καταργώντας τα δύο από τα τρία κεντρικά γεωργικά ιδρύματά της.[732]

---

[729] Ο Γεννάδιος, αν και διετέλεσε Διευθυντής του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*, εντούτοις είχε διατυπώσει επανειλημμένα τη θέση του υπέρ της ίδρυσης *Γεωργικών Σταθμών*, και όχι Γεωργικών Σχολείων, με βάση τα δεδομένα που επικρατούσαν στην Ελλάδα· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 2. Το 1900 η *Κυπριακή Αδελφότης της Αιγύπτου* προσφέρθηκε να βοηθήσει στην ίδρυση *Γεωργικής Σχολής* στην Κύπρο. Σε επιστολή της από την Αλεξάνδρεια, ημερομηνίας 25 Ιουνίου 1900, ενημέρωνε τον Αρμοστή ότι σε Γενική Συνέλευση των μελών της, ημερομηνίας 17 Μαΐου 1900, ψηφίστηκε το ποσό των 150 λιρών ως ετήσια επιχορήγηση για τη λειτουργία *Γεωργικής Σχολής* στην Κύπρο για περίοδο πέντε ετών. Με μεγάλη καθυστέρηση, στις 25 Απριλίου 1901, ο Αρχιγραμματέας εκ μέρους του Αρμοστή ευχαρίστησε την *Κυπριακή Αδελφότητα της Αιγύπτου* για την ψήφιση της χορηγίας, όμως κατέστησε σαφές ότι για την ίδρυση *Γεωργικής Σχολής* το ελάχιστο ποσό που απαιτείτο ήταν 1.000 λίρες. Ως εκ τούτου, θεωρούσε την ίδρυση *Γεωργικής Σχολής* ανέφικτη με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/1932/1900, *Agricultural and Technical School in Cyprus. Donation of £150 for 5 years*, 25 June 1900. Για την αγορά γης για την ίδρυση *Γεωργικής Σχολής*, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/3603/1900, *Agriculture and Technical School. In land of Hadji Hafuz Ziai Effendi*, 4 January 1900.

[730] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 2.

[731] Στο ίδιο, σ. 2-3.

[732] Στο ίδιο, σ. 3.

Οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μιμούμενες την πρακτική που ακολουθήθηκε στη Δυτική Ευρώπη, προχώρησαν στην ίδρυση γεωργικών σχολών. Ειδικότερα, ιδρύθηκε ένας μεγάλος αριθμός γεωργικών σχολείων,[733] τα οποία λόγω της έλλειψης μέσων και πεπειραμένου εκπαιδευτικού προσωπικού καθώς και αυστηρής εκπαιδευτικής διοίκησης, σταδιακά και παρά τις υφιστάμενες σχετικές νομοθεσίες, επικεντρώθηκαν στο πιο θεωρητικό πεδίο της γεωργίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλά γεωργικά σχολεία στη Ρουμανία, στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ανατολής να αρχίσουν να υπολειτουργούν.[734]

Το πιο σοβαρό λάθος στην ίδρυση γεωργικών σχολείων στην Ανατολή, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, ήταν το γεγονός ότι σε αυτά δεν προσέρχονταν τα παιδιά των γεωργών, αφενός λόγω του ότι πολλοί αγρότες ήταν αμόρφωτοι και δεν επιθυμούσαν τη μόρφωση των παιδιών τους, αφού δεν την θεωρούσαν απαραίτητη και αφετέρου λόγω των πολιτειακών και οικονομικών όρων με τους οποίους λειτουργούσε η οικονομία της χώρας. Ακόμη, τα παιδιά των εύπορων κτηματιών σπάνια προσέρχονταν στα σχολεία, ενώ ακολούθως δεν ασχολούνταν με την καλλιέργεια ή έστω με την απλή επίβλεψη των κτημάτων που τους παρείχαν οι γονείς τους.[735]

Με την ίδρυση των γεωργικών σχολείων στην Ανατολή ο Γεννάδιος υποστήριξε ότι δημιουργείτο μια τάξη θεσιθηρών, οι οποίοι πολύ σπάνια προσλαμβάνονταν από τους κτηματίες, αφού οι τελευταίοι είχαν ανάγκη από διευθυντές, επιστάτες ή παραστάτες[736] έμπειρους και με ηγετικές ικανότητες που θα μπορούσαν να επιβληθούν στους χωρικούς, διεκπεραιώνοντας παράλληλα αποτελεσματικά τις εμπορικές και τις διοικητικές υποθέσεις του κτήματος στο οποίο εργοδοτούνταν, ερχόμενοι σε καθημερινή επαφή και συνεννόηση με τις δημοτικές, δικαστικές και διοικητικές αρχές.[737]

---

[733] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Γεωργικών Σταθμών. Έκθεσις του τέως τμηματάρχου επί της γεωργίας κ. Π. Γ. Γενναδίου υποβληθείσα κατά Οκτώβριον του 1886 τω τότε και νυν Προέδρω της Κυβερνήσεως κ. Χ. Τρικούπη», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1894, σ. 80· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί μεταδόσεως χρησίμων γνώσεων εις τους γεωργούς και τους κτηματίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 137.
[734] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 3.
[735] Στο ίδιο, σ. 4.
[736] Έτσι ονομάζονταν οι επιστάτες στην Πελοπόννησο, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, Μέρος Γ΄, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1895, σ. 4· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 56.
[737] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 4.

Λόγω αυτής της κατάστασης, οι απόφοιτοι των γεωργικών σχολών επιδίωκαν να τοποθετηθούν στη δημόσια υπηρεσία, όπου όμως οι διαθέσιμες θέσεις ήταν ελάχιστες. Κάθε χρόνο ο αριθμός των ανέργων γεωπόνων αυξανόταν, αφού σε αυτούς προστίθεντο ετήσια οι νέοι απόφοιτοι των γεωργικών σχολών. Έτσι, από αυτούς οι πιο ικανοί, εργατικοί και αποφασιστικοί υποχρεώνονταν να αναζητήσουν δουλειά σε άλλους τομείς. Σύμφωνα με τον Γεννάδιο οι γεωργικές σχολές ετοίμαζαν θεωρητικά καταρτισμένους γεωπόνους, οι οποίοι όμως στερούνταν εμπειρίας, ενέργειας, κάποτε και υγείας, προσόντα τα οποία ήταν απαραίτητα για την απλή επίβλεψη ή την επιτυχή διεύθυνση ενός κτήματος.[738]

Κατά την περιοδεία του στο νησί ο Γεννάδιος συνάντησε αρκετούς, οι οποίοι υποστήριζαν ότι με την ίδρυση ενός γεωργικού σχολείου στην Κύπρο θα μπορούσε ο αγροτικός πληθυσμός να αποκτήσει γεωργική μόρφωση και, ως εκ τούτου, να βελτιωθεί και να αναβαθμιστεί η γεωργία στο νησί. Εφόσον όμως, όπως θεωρούσε ο Γεννάδιος, δεν μπορούσε να επιτευχθεί η γεωργική μόρφωση του αγροτικού πληθυσμού με την ίδρυση γεωργικών σχολείων, αφού δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις και τα εχέγγυα για την επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος, εισηγήθηκε όπως αναλάβουν τη γεωργική μόρφωση των αγροτών οι ιερείς και οι δάσκαλοι.[739]

Αυτοί δεν ήταν μόνο δάσκαλοι της πίστεως και των γραμμάτων, αλλά και οι «προχειρότεροι, προσφορώτεροι, οι ολιγοδαπανότεροι φορείς της εις τον λαόν μεταδόσεως της ηθικής, της κοσμιότητος, της αγάπης και του σεβασμού προς τα θεία και την Πολιτείαν», καθώς και των στοιχειωδών και πρακτικών γνώσεων που ήταν χρήσιμες και είχε ανάγκη ο κτηματίας και ο γεωργός.[740]

Η εισήγηση του Γενναδίου ήταν ότι στο *Παγκύπριο Γυμνάσιο* στη Λευκωσία, που αποτελούσε το φυτώριο των δημοδιδασκάλων της Κύπρου, θα μπορούσε να εισαχθεί η διδασκαλία των μαθημάτων της φυσικής ιστορίας και της γεωργίας με θεωρητικό, αλλά περισσότερο πρακτικό υπόβαθρο. Από τους αριστεύσαντες στα δύο αυτά μαθήματα θα μπορούσαν να προσλαμβάνονται οι δημοδιδάσκαλοι για διδασκαλία στις αγροτικές περιοχές της Κύπρου. Επίσης, εισηγήθηκε να ληφθεί πρόνοια για την

[738] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 4-5.
[739] Στο ίδιο, σ. 5.
[740] Στο ίδιο· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί μεταδόσεως χρησίμων γνώσεων εις τους γεωργούς και τους κτηματίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 137-138.

ίδρυση *αγροτικού ιεροδιδασκαλείου*,[741] το οποίο θα υιοθετούσε τα πρότυπα λειτουργίας του αγροτικού ιεροδιδασκαλείου που συστάθηκε και δραστηριοποιείτο κοντά στα Χανιά της Κρήτης. Η ίδρυση, συντήρηση και λειτουργία του ιεροδιδασκαλείου στα Χανιά οφειλόταν στη γενναιοδωρία και στο πρακτικό μυαλό του επισκόπου Κισάμου και Σελινίου, Γεράσιμου Στρατηγάκη. Τέλος, εισηγήθηκε ως κίνητρο να μπορούν μόνο οι απόφοιτοι του *αγροτικού ιεροδιδασκαλείου* της Κύπρου να χειροτονούνται ιερείς στις αγροτικές περιφέρειες του νησιού.[742]

Πιθανότατα οι εισηγήσεις αυτές του Γενναδίου να συνετέλεσαν στην εισαγωγή του μαθήματος της γεωργίας στο *Παγκύπριο Γυμνάσιο* στη Λευκωσία λίγα χρόνια αργότερα καθώς και στην ίδρυση και λειτουργία του *Ιεροδιδασκαλείου* στη Λάρνακα. Από τα δύο αυτά ιδρύματα αποφοίτησαν δάσκαλοι και ιερείς, μερικοί από τους οποίους είχαν αξιόλογη προσφορά στη γεωργία και στην κοινωνία του νησιού.[743]

---

[741] Αγροτικό ιεροδιδασκαλείο ίδρυσε στην Κύπρο ο Μητροπολίτης Κιτίου, και στη συνέχεια Πατριάρχης Αλεξανδρείας, Μελέτιος Μεταξάκης (1871-1935). Το 1918, με την ευκαιρία της εκλογής του ως Μητροπολίτης Αθηνών, έδωσε συνέντευξη στον Δημήτριο Ζωγράφο, με τον οποίο γνωρίζονταν από παλαιότερα σε συναντήσεις που είχαν σε Κύπρο, Άγιο Όρος και Αθήνα. Αναδεικνύοντας το ενδιαφέρον του για την ελληνική γεωργία, ο Μεταξάκης επικεντρώθηκε και στην γεωργία της Κύπρου, αναφέροντας μεταξύ άλλων: «Εις την Κύπρον πολύ με απησχόλει η Γεωργία. Κατασκεύασα κήπους, προέβην εις δενδρώδεις καλλιεργείας, δεν παρημέλησα την καπνοκαλλιέργειαν, επειραματίσθην εις την καλλιέργειαν του βάμβακος και επεδίωξα την εγκλιμάτισιν της σουλτανίνας. Εις τας ανατολικάς κλιτύας του Τρωόδους – του Κυπριακού Ολύμπου –, ειργάσθην ολοψύχως υπέρ της προόδου της Κπυριακής Γεωργάς και οσάκις επεσκεπτόμην τα χωρία, μετά την λειτουργίαν, είχον ως πρόγραμμα το γεωργικόν μάθημα. Εις το Ιεροδιδασκαλείον της Λάρνακος καθώρισα αυτοτελή γεωργικήν εκπαίδευσιν. Εξωβέλισα τα Λατινικά και ενίσχυσα την πρακτικήν και γεωργικήν μόρφωσιν των μελλόντων Ιερέων των Κυπριακών χωρίων. Ώστε βλέπετε, δεν είμαι ξένος προς τας αντιλήψεις της νεωτέρας εθνικής μας ζωής και είμαι ευτυχής ότι θα μού δοθή ευκαιρία να εμπνεύσω και καθοδηγήσω εις τον δρόμον της εργασίας τον νοήμονα και φίλεργον Ελληνικόν Λαόν», βλ. Δημήτριος Ζωγράφος, «Ο νέος αρχηγός της Εκκλησίας μας», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 8 Μαρτίου 1918· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 57.

[742] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 5-6.

[743] Το *Ιεροδιδασκαλείο* Λάρνακας λειτούργησε αρχικά ως εκπαιδευτήριο Μέσης Παιδείας στην Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου του Κοντού στη Λάρνακα στις 3 Οκτωβρίου 1910. Την πρωτοβουλία για την ίδρυση του σχολείου είχε ο Μελέτιος Μεταξάκης, αφού προηγήθηκε παρασκήνιο συγκρούσεων με τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κύριλλο Β΄ για τον χρόνο και τον χώρο λειτουργίας του σχολείου. Ο Κύριλλος Β΄ (1845-1916) δυσαρεστήθηκε από την πρωτοβουλία του Κιτίου για ίδρυση του *Ιεροδιδασκαλείου* στη Μονή του Αγίου Γεωργίου και δεν αναγνώρισε το σχολείο. Μόλις επί Κυρίλλου Γ΄ (1859-1933) το 1917 το *Ιεροδιδασκαλείο* αναγνωρίστηκε από την Ιερά Σύνοδο. Η λειτουργία του *Ιεροδιδασκαλείου* βασίστηκε στο πρότυπο της λειτουργίας των ιεροδιδασκαλείων της Σάμου και της Κρήτης, όπως δηλαδή είχε εισηγηθεί ο Παναγιώτης Γεννάδιος. Το 1914 το *Παγκύπριο Ιεροδιδασκαλείο* μεταφέρθηκε στην οικία του Claude Delaval Cobham (1842-1915), πρώτου Βρετανού διοικητή της Λάρνακας, κατόπιν αγοράς του κτηρίου από τον Μελέτιο Μεταξάκη. Τελικά το *Ιεροδιδασκαλείο* έκλεισε το 1932 ως αποτέλεσμα των *Οκτωβριανών* και όσων επακολούθησαν, μεταξύ των οποίων ήταν και η εξορία του Μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημου Μυλωνά, βλ. «Το Ιεροδιδασκαλείον», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 109 (1916), σ. 327· Επίσης για το *Παγκύπριο Ιεροδιδασκαλείο*, βλ. Κωστής Κοκκινόφτας, «Παγκύπριον Ιεροδιδασκαλείον», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τόμ. Θ΄, Λευκωσία 2010, σ. 105-144· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας*, σ. 50.

Με βάση την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η γεωργία της Κύπρου οι δάσκαλοι και οι ιερείς σε σύντομο χρονικό διάστημα θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ανάπτυξη του ζωτικού αυτού τομέα του νησιού αποτελεσματικότερα, σε σύγκριση με την υιοθέτηση οποιουδήποτε άλλου μέσου. Όπως και στην υπόλοιπη Ανατολή, έτσι και στην Κύπρο, ο ιερέας και ο διδάσκαλος αποτελούσαν τους συμβούλους των χωρικών, ιδιαίτερα όταν με τη συμπεριφορά τους αποκτούσαν τον σεβασμό τους. Η γνώμη τους για οποιοδήποτε θέμα γινόταν σεβαστή από τη μεγάλη πλειοψηφία του χωριού. Είναι γεγονός ότι σε όλες τις συγκεντρώσεις που πραγματοποιούσε ο Γεννάδιος στα χωριά της Κύπρου για την ενημέρωση των γεωργών για διάφορα γεωργικά θέματα ήταν απαραίτητη η παρουσία του ιερέα ή του διδασκάλου. Αυτοί συνήθως αντιλαμβάνονταν καλύτερα τις οδηγίες που τους έδινε και ακολούθως αναλάμβαναν να εξηγήσουν με απλό τρόπο στους χωρικούς τις σχετικές οδηγίες και συμβουλές. Αποκτώντας γεωργική μόρφωση, οι ιερείς και οι διδάσκαλοι θα μπορούσαν να γίνουν ακόμη πιο αποτελεσματικοί, μεταδίδοντας με τη σειρά τους προς τους γεωργούς γρήγορα τις γνώσεις που θα αποκτούσαν και μάλιστα χωρίς επιπρόσθετη δαπάνη. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να βελτιωθεί σημαντικά η κατάσταση των αγροτών και να αναβαθμιστεί η γεωργία στο νησί.[744]

Τα άριστα αποτελέσματα από τη γεωργική μόρφωση των δημοδιδασκάλων και της εισαγωγής της διδασκαλίας των μαθημάτων της γεωργίας στα δημοτικά σχολεία, ιδιαίτερα των γεωργικών περιοχών, ήταν καταφανή και ταχύτατα ορατά. Για τον λόγο

[744] Τη φιλοσοφία του για τους μορφωμένους γεωργικώς δασκάλους και ιερείς, οι οποίοι θα μετέδιδαν τις γνώσεις τους αυτές στους γεωργούς, ο Γεννάδιος διατύπωσε σε άρθρο του στην *Ελληνική Γεωργία* τον Μάρτιο του 1894, το οποίο αφιέρωνε στον κ. Ε. Ζ. από τη Λάρισα. Σε αυτό υποστήριζε ότι οι ιερείς και οι δάσκαλοι θα έπρεπε να ενημερώνουν τους γεωργούς και για τις ωφέλειες που παρείχαν στον γεωργό «πλείστα όσα ζώα, τα οποία η Θεία Πρόνοια έπλασε και έθεσεν ούτως ειπείν φύλακας των προϊόντων του γεωργού», τα οποία όμως καταδιώκονταν και φονεύονταν από αυτούς που θα έπρεπε να τα προστατεύουν και να φροντίζουν για τη συντήρηση και τον πολλαπλασιασμό τους. Λόγω άγνοιας ή και προλήψεων, ή ακόμη και λόγω κακής ανατροφής, άνθρωποι φέρονταν σκληρά σε πλείστα ζώα, τα οποία ήταν πολύ χρήσιμα στη γεωργία. Φονεύονταν τα ζώα, αφού κανείς δεν υπεδείκνυε τη χρησιμότητά τους. Διερωτάτο εάν ποτέ κάποιος δίδαξε τους αγρότες ότι οι βάτραχοι, που τρέφονταν αποκλειστικά με έντομα και άλλα επιβλαβή για τη γεωργία ζώα, απέβαιναν ευεργετικά για τους αγρότες. Ακόμη διερωτάτο ποιος Έλληνας δάσκαλος ή ιερέας μπορούσε να διακρίνει τα χρήσιμα από τα επιβλαβή αρπακτικά πτηνά και συνεπώς να αποτρέπει τους χωρικούς από την καταστροφή των πρώτων. Κατέληγε δε αναφέροντας ότι «αιατούνται διδάσκαλοι και ιερείς έχοντες τας απαιτουμένας γνώσεις ή τουλάχιστον την διάθεσιν ν' αποκτήσωσι και μεταδώσωσιν αυτάς», βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί μεταδόσεως χρησίμων γνώσεων εις τους γεωργούς και τους κτηματίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 137-139· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 6-7· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 56.

αυτό, σε διάφορες περιοχές της Ανατολής ακολουθείτο κατά κανόνα το μέσο αυτό για τη μόρφωση των αγροτών.[745]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι ήταν δικαιότερο και λογικότερο τα παιδιά των γεωργών να διδάσκονται τις βάσεις και να αποκτούν γνώσεις για το επάγγελμα που θα τα απασχολούσε για όλη τους τη ζωή. Με βάση την αρχή του Émile Jacquemin (1805-1896) ότι «η πρώτιστη παιδαγωγική αρχή συνίσταται εις το διδάσκειν εκάστω ότι η κοινωνική του τάξις απαιτεί-ούτε πλέον ούτε έλαττον»[746] ειδική επιτροπή που συστάθηκε στην Αγγλία εισηγήθηκε την εισαγωγή της διδασκαλίας της γεωργίας στα δημοτικά σχολεία της Ιρλανδίας.[747] Ακόμη, βάσει της αρχής του Jacquemin η εταιρεία των γεωπόνων της Γαλλίας θεσμοθέτησε την ετήσια βράβευση για τους διδάσκοντες που ξεχώριζαν στη διδασκαλία της γεωργίας σε δημοτικά σχολεία των αγροτικών περιοχών της χώρας.[748]

Τέλος, την αρχή Jacquemin πρέσβευε και ο Borlée, ο οποίος βραβεύτηκε επανειλημμένα στο Βέλγιο για το εκπαιδευτικό σύστημα που εισηγήθηκε και εφάρμοσε στη χώρα. Βάσει της θεωρίας του Borlée από το πρόγραμμα της κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης έπρεπε να αφαιρεθούν τα μη χρήσιμα μαθήματα και να αντικατασταθούν από τα μαθήματα της γεωργίας και των φυσικών επιστημών, διότι το τελειότερο εκπαιδευτικό σύστημα, κατά τη γνώμη του, στην κατώτερη εκπαίδευση ήταν πέραν της αριθμητικής, της γραφής και της ανάγνωσης, η διδασκαλία για την απόκτηση των γνώσεων που είχαν ανάγκη οι πολλοί. Αυτός ακριβώς ήταν και ο τρόπος διδασκαλίας που εφαρμοζόταν στα δημοτικά σχολεία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.[749]

Δημοδιδάσκαλός, ο οποίος θα κατείχε επαρκώς τις γνώσεις της χημείας, της φυσικής ιστορίας και της γεωργίας, θα μπορούσε να διδάξει όχι μόνο τους μαθητές του, αλλά και τους γονείς των παιδιών για τα βασικά στοιχεία που αφορούσαν τη γένεση και τον βίο των ζώων και των φυτών. Αποκτώντας τις βασικές αυτές γνώσεις, οι

---

[745] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 7.
[746] Émile Jacquemin, *L΄Agriculture de l΄Allemagne et les moyens d΄améliorer celle de la France*, Librairie Étrangere, Παρίσι 1843, σ. 4.
[747] Herbert Little, "Report on Agricultural Education", *Journal of the Royal Agricultural Society of England*, τόμ. 21, Λονδίνο 1885, σ. 536. (518-546)
[748] "Liste des Membres admis par le Conseil dans ses Séances des 10 et 24 Janvier 1895", *Bulletin de la société des agriculteurs de France*, τόμ. 37, Παρίσι 1895, σ. 139· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί …*, ό.π., σ. 7.
[749] Laudet Fernand, *L΄enseignement de l΄agriculture à l΄ école primaire*, Librairie Ch. Delagrave, Βρυξέλλες 1895, σ. 4· "Liste des Membres admis par le Conseil dans ses Séances des 10 et 24 Janvier 1895", *Bulletin de la société des agriculteurs de France*, τόμ. 37, Παρίσι 1895, σ. 139 (138-145)· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 8.

γεωργοί θα απαλλάσσονταν σταδιακά από τις βαθιά ριζωμένες προλήψεις και δεισιδαιμονίες τους, οι οποίες συχνά αποτελούσαν την αφορμή για την πρόκληση ζημιών στις γεωργικές εργασίες που εκτελούσαν.[750]

Ειδικότερα, ο δημοδιδάσκαλος θα μπορούσε να εξηγήσει και να πείσει τους γεωργούς να σταματήσουν να φέρονται σκληρά προς τα ζώα για δικό τους όφελος. Θα μπορούσε επίσης να τους διδάξει ότι οι χελώνες, οι ακανθόχοιροι, οι σαύρες, οι βάτραχοι και τα εντομοφάγα πτηνά δεν είναι μόνο απλά αβλαβή για τον άνθρωπο, αλλά είναι πολύ χρήσιμα για αυτόν, αφού τρέφονται σχεδόν αποκλειστικά από έντομα και άλλα επιβλαβή για τη γεωργία ζώα.[751]

Μέσω των συμβουλών του ένας τέτοιος δημοδιδάσκαλος θα μπορούσε να συντελέσει αποφασιστικά στη διατήρηση των κεφαλαίων και των εργατικών χεριών στις αγροτικές περιοχές και να συμβάλει στην αποτροπή των τάσεων αστυφιλίας που παρατηρείτο με τη σταδιακή μετακίνηση των πλουσιότερων αγροτών στις πόλεις. Συνδυάζοντας τη διδασκαλία και το παράδειγμα, ο διδάσκαλος θα μπορούσε να πείσει τους αγρότες ότι «το επάγγελμα του γεωργού είνε το ευγενέστερον, το ελευθεριώτερον, το υγιεινότερον», όπως βασικά το θεωρούσαν και οι αρχαίοι Έλληνες:

> *Και δραμείν δε, και βάλειν, και πηδήσαι, τις ικανωτέρους τέχνη γεωργία παρέχεται; Τις δε τοις εργαζομένοις πλείω τέχνη αντιχαρίζεται; Τις δε ήδιον τον επιμελόμενον δέχεται, προτείνουσα προσιόντι λαβείν ό,τι χρήζει;* […] *Έτι δε η γη θέλουσα τους δυναμένους καταμανθάνειν και δικαιοσύνην διδάσκει· τους γαρ άριστα θεραπεύοντας αυτήν πλείστα αγαθά αντιποιεί.*[752]

5.2.3.2. Ασθένειες των φυτών της Κύπρου

Η μεγάλη ανάπτυξη που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα στους τομείς της συγκοινωνίας και του εμπορίου και ειδικότερα του εμπορίου γεωργικών προϊόντων, συνετέλεσαν σε μεγάλο βαθμό στη γρήγορη μετάδοση επικίνδυνων ασθενειών στα φυτά. Πολλά φυτικά παράσιτα προέρχονταν από την Αμερική και μεταφέρονταν στην Ευρώπη κυρίως μέσω των φυτών πάνω στα οποία επιβίωναν. Στα επικίνδυνα αυτά παράσιτα περιλαμβάνονταν η *φυλλοξήρα* (*Phylloxera vastatrix*), το

[750] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 8.
[751] Στο ίδιο.
[752] Ξενοφών, *Οικονομικός* 5, 8-12· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 8-9.

ωΐδιον (*Oïdium Tuckeri*), η *δορυφόρος* (*Doryphora 10-lineata*), η *μελανή σήψη* της *αμπέλου* (*Black rot-Guignardia Bidwelli*) και το *περονόσπορον* (*Peronospora viticola*).[753]

Με αντίστοιχο τρόπο από την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική μεταδόθηκαν στον Νέο Κόσμο πολλά παράσιτα που μέχρι τότε ήταν άγνωστα εκεί. Όπως παρατήρησε ο Leland Howard[754] (1857-1950) το 40% περίπου των *κοκκοειδών* (*Coccidae*) παρασίτων που προσέβαλλαν τις φυτείες στις Ηνωμένες Πολιτείες προέρχονταν από το εξωτερικό. Μεταξύ των παρασίτων ξένης καταγωγής στην Αμερική, το περισσότερο επιζήμιο και καταστροφικό ήταν η *κηκιδόμυια των δημητριακών* (*Cecidomyia destructor*), η οποία είχε μεταφερθεί εκεί από τη Γερμανία[755] κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα.[756]

Η μετάδοση των ασθενειών των φυτών μπορούσε επίσης να γίνει από χώρα σε χώρα μέσω των διεθνών εκθέσεων που πραγματοποιούνταν. Στις εκθέσεις αυτές μεγάλος αριθμός γεωργικών προϊόντων και ιδιαίτερα ξηροί ή νωποί καρποί αποτελούσαν φορείς των σπερμάτων διαφόρων επικίνδυνων φυτικών ασθενειών. Σε λεπτομερή πραγματεία,[757] που συνέταξε μετά από έρευνα ο Decaux, όρισε και περιέγραψε μεγάλο αριθμό επιβλαβών εντόμων, τα οποία εντόπισε σε ξένα προϊόντα που είχαν εκτεθεί στην παγκόσμια έκθεση του 1889 στο Παρίσι. Ανάλογη εργασία δημοσίευσε ο Charles Riley (1854-1929) για την παγκόσμια έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Σικάγο το 1893.[758] Οι επιστήμονες παρατήρησαν ότι τα παράσιτα αυτά, μετατοπιζόμενα από τόπο σε τόπο, γίνονταν κατά κανόνα περισσότερο

[753] Η νόσος *ωΐδιον* (*Oidium Tuckeri*) έπληττε επανειλημμένα τους αμπελώνες της Κύπρου. Το 1904 έπληξε ιδιαίτερα τους αμπελώνες της επαρχίας Λεμεσού, λόγω του ότι οι αμπελοκαλλιεργητές, παρά τις οδηγίες του Γενναδίου, παραμελούσαν σε πολλές περιπτώσεις να κάνουν χρήση του *θείου* ως αποτελεσματικής θεραπείας κατά της συγκεκριμένης νόσου. Την ίδια χρονιά οι αμπελώνες της Λεμεσού προσβλήθηκαν και από άλλη νόσο, η οποία αρχικά θεωρήθηκε ότι ήταν η *μελανή σήψη* της αμπέλου, ο επονομαζόμενος *μαύρος λοιμός* (*Black rot – Ginguardia Bifwellii*). Σε επιτόπια επίσκεψή του ο Γεννάδιος διαπίστωσε με ανακούφιση ότι δεν επρόκειτο για τη συγκεκριμένη νόσο, αφού στην περίπτωση αυτή οι ζημιές στις αμπελοκαλλιέργειες θα ήταν πολύ μεγάλες και καταστροφικές, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 9· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της Σήψεως των Σταφυλών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 6· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[754] Leland Howard, *Insect life*, τόμ. 7, Government Printing Office, Ουάσινγκτον 1895, σ. 333.

[755] William Harris, *Insects injurious to vegetation*, Orange Judd and Company, Νέα Υόρκη 1862, σ. 568.

[756] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 10.

[757] Charles Decaux, *Études sur les insects nuisibles recueillis à l΄exposition universelle*, Société Agriculture de France, Παρίσι 1890.

[758] Charles Riley – Leland Howard, *Insect life*, τόμ. 6, Government Printing Office, Ουάσιγκτον 1894, σ. 213.

επιβλαβή, σε σχέση με τις ζημιές που προκαλούσαν στις χώρες από τις οποίες κατάγονταν.[759]

Η μεγάλη πλειοψηφία των καλλιεργητών είτε από αμέλεια, είτε από λανθασμένη αντίληψη της οικονομίας, δεν ενεργούσε άμεσα για την εξουδετέρωση των παρασίτων που πρόσβαλλαν τις καλλιέργειες. Σπάνια τα παράσιτα έλκυαν την προσοχή των αγροτών όταν ήταν ολιγάριθμα ή παρουσιάζονταν σε περιορισμένες εκτάσεις καλλιεργειών. Το γεγονός ότι τα παράσιτα δεν καταδιώκονταν άμεσα από τους καλλιεργητές λειτουργούσε ολέθρια, αφού στην περίπτωση ευνοϊκών για αυτά ατμοσφαιρικών και κλιματολογικών συνθηκών υπερπληθύνονταν ταχύτατα και απέβαιναν καταστροφικά για τις καλλιέργειες. Η μη πρόληψη της κατάστασης αυτής οδηγούσε σε ανεξέλεγκτες και καταστροφικές συνέπειες για τους κτηματίες, οι οποίοι έβλεπαν, ανήμποροι να αντιδράσουν, την καταστροφή των καλλιεργειών τους. Στο στάδιο αυτό, η δαπάνη για την καταδίωξη και εξολόθρευση των παρασίτων αυξανόταν δραματικά.[760]

Οι χωρικοί της Κύπρου, αλλά και ευρύτερα της Ανατολής, επηρεασμένοι από χρόνιες προλήψεις απέδιδαν την κατάσταση στο πεπρωμένο και πολύ σπάνια εφάρμοζαν, με ακρίβεια και επιμέλεια, τα μέτρα που υποδεικνύονταν από τους ειδικούς επιστήμονες για την πρόληψη ή θεραπεία των καλλιεργειών τους από τα παράσιτα που κατέστρεφαν τις καλλιέργειές τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των προλήψεων αυτών αποτελούσαν οι αγρότες της Ανατολής, που παρά το γεγονός ότι ανέτρεφαν ή έβλεπαν να ανατρέφονται μεταξοσκώληκες και, κατά συνέπεια, γνώριζαν ότι αυτοί προέρχονταν από αυγά, που παράγονταν από τη γονιμοποίηση των θηλυκών, εντούτοις

[759] Πεποίθηση του Γενναδίου ήταν ότι, μέσω των γεωργικών εκθέσεων, θα επωφελούνταν πολλαπλώς οι αγρότες της νήσου, αφού τα προϊόντα τους θα μπορούσαν να εκτεθούν και να γίνουν γνωστά παγκοσμίως. Ακριβώς για τον σκοπό αυτό, ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας συμμετείχε στη Γεωργική Έκθεση του Παρισιού (Paris Exhibition), που πραγματοποιήθηκε το 1900, βλ. "Speech of His Excellency the Officer Administering the Government, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 16th day of March, 1898", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898*, αρ. 585, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Μαρτίου 1898, σ. 3577· Για τα ωφελήματα που προέκυπταν από τη συμμετοχή σε εθνικές και διεθνείς γεωργικές εκθέσεις, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τα ωφελήματα των Γεωργικών Εκθέσεων», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 21· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 10. Για τα έξοδα μετάβασής του και επιστροφής του στην Κύπρο, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/2958/1899, *Travelling expenses*, 15 October 1899.

[760] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 11.

θεωρούσαν ότι άλλα παρόμοια έντομα, τα οποία πρόσβαλλαν τις φυτείες τους, γεννιούνταν αυτόματα.[761]

Ανάλογη όμως γνώμη είχαν και κάποιοι κτηματίες σε ανεπτυγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, οι οποίοι μάλιστα ειρωνεύονταν την αρχή του *omne vivum ex ovo*. Τελικά, είκοσι περίπου χρόνια πριν από την υποβολή της έκθεσης του Γενναδίου η θεωρία για την αυτόματη γένεση των όντων είχε καταρριφθεί οριστικά από τα πειράματα και τις μελέτες που πραγματοποίησε ο Pasteur. Πριν την εποχή αυτή σημαντικοί επιστήμονες, όπως ο Dr. Nicholson, αντιπρόεδρος της γεωλογικής εταιρίας του Εδιμβούργου, υποστήριζαν τη θεωρία αυτή ακόμη και στα διδακτικά τους συγγράμματα.[762]

Σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, επίσης, υπήρχαν έντονες προλήψεις, αφού κάποιοι θεωρούσαν ότι ο *άνθρακας των δημητριακών* (*Ustilago segetum*) αύξανε την παραγωγή των σιτηρών. Ακόμη, σύμφωνα με τον Jensen, σε αρκετές περιοχές της Αγγλίας και ειδικότερα στην περιφέρεια του Norfolk, το παράσιτο των δημητριακών αντιμετωπιζόταν από τους γεωργούς «μετά δεισιδαίμονος σεβασμού (regarding with a superstitious reverence)».[763]

Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις κτηματιών, οι οποίοι δεν ήταν προσκολλημένοι σε προλήψεις και έγκαιρα και με επιμέλεια προχωρούσαν στην καταπολέμηση των παρασίτων. Όμως, τόσο οι δαπάνες, όσο και οι προσπάθειες που κατέβαλλαν αυτοί, ως επί το πλείστον, δεν έφεραν αποτελέσματα και το προσβαλλόμενο κτήμα δεν απαλλασσόταν οριστικά από τα παράσιτα, εφόσον δεν εφαρμόζονταν τα κατάλληλα μέτρα και στα παρακείμενα κτήματα.[764]

Σε πολλές χώρες του κόσμου οι αρχές υποχρέωναν τους καλλιεργητές να προχωρούν στην εξόντωση των παρασίτων που πρόσβαλλαν τις καλλιέργειές τους ή αναλάμβαναν οι ίδιες να εφαρμόσουν τα μέτρα που απαιτούνταν για την εξόντωση των παρασίτων. Ήδη στη Γαλλία έναν αιώνα προηγουμένως είχε ψηφιστεί ο νόμος *Loi de l' échenillage* της 15ης Μαρτίου 1796 με τον οποίο το κράτος επέβαλλε την

[761] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…,* ό.π., σ. 11.
[762] Βλ. Henry Nicholson, *A manual of zoology for the use of students*, William Blackwood Εδιμβούργο 1878· Γεννάδιος, Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 11-12.
[763] Johan Jensen, "The propagation and prevention of smut on oats and barly", *Journal of the Royal agricultural Society of England,* τόμ. 24, Λονδίνο 1888, σ. 397-415· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 12.
[764] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 12.

υποχρεωτική καταδίωξη των επιβλαβών εντόμων και ιδιαίτερα των καμπιών από τους ενδιαφερομένους. Επιπρόσθετα, με τους ισχύοντες ειδικούς νόμους που ψηφίστηκαν στην Ιταλία, στη Γαλλία, στην Ελβετία και σε άλλες χώρες με εκτεταμένες αμπελοκαλλιέργειες έγινε εφικτή η ανακοπή ή τουλάχιστον ο περιορισμός της γρήγορης μετάδοσης της *φυλλοξήρας* σε περιοχές όπου οι κτηματίες αρνούνταν να λάβουν τα ενδεικνυόμενα μέτρα που σύστηναν οι αρχές.[765]

Ανάλογες ενέργειες έγιναν και στην Κύπρο, όπου με ειδικό νόμο οι βρετανικές αρχές του νησιού κατάφεραν να εξασφαλίσουν το ποσό που ήταν αναγκαίο για την επιτυχή καταπολέμηση της ακρίδας και της κάμπιας των μηλιών. Συνεπώς, ο Γεννάδιος θεωρούσε επιβεβλημένη τη νομοθετική ρύθμιση για τη λήψη μέτρων για την καταπολέμηση των παρασίτων που πρόσβαλλαν τις φυτείες, στις περιπτώσεις όπου οι καλλιεργητές δεν αποφάσιζαν οικειοθελώς να απαλλάξουν έγκαιρα τις καλλιέργειές τους από τα καταστροφικά παράσιτα.[766]

Κατά την περιοδεία του στο νησί ο Γεννάδιος εντόπισε και κατέγραψε τα επιβλαβή παράσιτα, τα οποία δρούσαν καταστροφικά στις καλλιέργειες. Επιπρόσθετα, εισηγήθηκε μέτρα για την αντιμετώπιση και την οριστική επίλυση των προβλημάτων που προέκυπταν.

5.2.3.2.1. Παράσιτα της αμπέλου

Όπως έχει αναφερθεί, οι βρετανικές αρχές του νησιού είχαν καλέσει τρία περίπου χρόνια προηγουμένως τον Mouillefert[767] για να επιθεωρήσει τους αμπελώνες της Κύπρου. Ο Γάλλος καθηγητής είχε καταγράψει τα παράσιτα της αμπέλου από τα οποία ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι μόνο δύο μπορούσαν να προκαλέσουν σημαντικές ζημιές στους αμπελώνες. Αυτά ήταν το *ωΐδιον*, το κοινώς *κάψιμο* ή *στάχτη* και η *ζύγαινα* ή όπως αποκαλείτο στην Κύπρο *σηριβίδι*.[768]

---

[765] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 13.

[766] Για την εξάλειψη της παμφάγου και καταστρεπτικής για τον αγροτικό πληθυσμό ακρίδας, γινόταν κάθε χρόνο μια τεράστια προσπάθεια, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι επιπτώσεις για τις διάφορες καλλιέργειες του νησιού. Επικεφαλής της καταδίωξης των ακρίδων είχε τεθεί ο Μ. Ζαρίφης, ο οποίος θεωρείτο ειδικός στον τομέα αυτό, βλ. «Η ακρίς», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 31 Μαρτίου /13 Απριλίου 1900· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 13.

[767] Βλ. Mouillefert, *Report on the vineyards of Cyprus*, 1893.

[768] Οι Κύπριοι αποκαλούσαν *σηριβίδια* τα σκουλήκια μικρών εντόμων και τα μικρολεπιδόπτερα που πρόσβαλλαν τη μηλιά, τα δημητριακά και την άμπελο. Στην Κύπρο και σε άλλα μέρη της Ανατολής ο μεταξοσκώληκας ονομαζόταν *καματερό*. Στην αρχαιότητα ονομαζόταν *σηρ* και ως εκ τούτου από αυτή προήλθε η λέξη σηροτροφία. Ακόμη, από τη ρίζα αυτή φαίνεται να προήλθε και η λέξη *σηριβίδι* στην κυπριακή διάλεκτο· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 13. Για το *σηριβίδι* και τη *στάχτη* των αμπελώνων

Το *ωΐδιον*[769] (*Oidium Tuckeri*) ήταν κρυπτόγαμο, είδος μούχλας προερχόμενο από την Αμερική και εισήχθη στην Ευρώπη περίπου 50 χρόνια πριν την ετοιμασία και υποβολή της εκθέσεως. Στην Κύπρο το *ωΐδιον* πρόσβαλλε τους αμπελώνες του νησιού από πολλά χρόνια προηγουμένως, αφού το είχε εντοπίσει και καταγράψει ο Jean Albert Gaudry ήδη από το 1855. Οι αμπελουργοί με τους οποίους συναντήθηκε ο Γεννάδιος φαίνεται να γνώριζαν πολύ καλά τα συμπτώματα που προκαλούνταν από την ασθένεια αυτή, την οποία ονόμαζαν *κάψιμο* ή *στάκτη*. Ακόμη, γνώριζαν τον αποτελεσματικό τρόπο για την πρόληψη της ασθένειας, δηλαδή τη *θείωσιν*, την οποία ονόμαζαν *κόπρισμα,* ενώ το θείο το ονόμαζαν *κοπρίτην*. Όμως, οι ζημιές που προκαλούσε το παράσιτο αυτό πολλές φορές δεν ήταν αισθητές, λόγω του θερμού και ξηρού καιρού που επικρατούσε κατά τη διάρκεια της βλάστησης, καθώς και της μεθόδου κλάδευσης που χρησιμοποιούσαν οι αγρότες σε όλο το νησί.[770]

Είναι σημαντικό να λεχθεί ότι εφόσον το *ωΐδιον* εισέβαλλε σε μια χώρα ήταν δύσκολο να καταπολεμηθεί και να εξουδετερωθεί οριστικά. Ειδικότερα, τα σπέρματα του παρασίτου διατηρούνταν συνεχώς στην ατμόσφαιρα, στο έδαφος ή και στα κλήματα και εμφανίζονταν ξανά, εφόσον παρουσιάζονταν οι κατάλληλες συνθήκες. Ως εκ τούτου, αποτελούσε μια συνεχή απειλή για τους αμπελώνες της Κύπρου. Ειδικότερα, το *ωΐδιον* εμφανιζόταν όταν η ατμόσφαιρα ήταν υγρή και η θερμοκρασία υπερέβαινε τους 20 βαθμούς κελσίου. Σε θερμοκρασίες πέραν των 38 βαθμών η νόσος γινόταν πιο ήπια, ενώ εξουδετερωνόταν σε θερμοκρασίες πέραν των 45 βαθμών.[771]

Όταν δεν υπήρχαν οι ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του *ωϊδίου*, αυτό μπορούσε να παραμείνει στη χώρα, χωρίς όμως να προξενεί ιδιαίτερες ζημιές στους αμπελώνες. Όμως, η μη εμφάνισή του για κάποιο χρονικό διάστημα δεν θα μπορούσε να εκληφθεί και ως οριστική έκλειψη της ασθένειας. Ερευνώντας τους αμπελώνες, οι

της Κύπρου, ο Γεννάδιος έδωσε τόσο προφορικές όσο και γραπτές πληροφορίες για την αποτελεσματική αντιμετώπισή τους. Ανέπτυξε, επίσης, σχετική αρθρογραφία στον τύπο της εποχής χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Αγρικόλας, βλ. Αγρικόλας, «Το σηριβίδι και η στάχτη των αμπέλων», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 21 Ιανουαρίου/2 Φεβρουαρίου 1900.

[769] Για την ιστορία, τα συμπτώματα και τα μέσα πρόληψης του *ωΐδιου* βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί του ωϊδίου του Τυκκερίου (Erysiphe Tuckeri, Oidium Tuckeri Berk)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Μάρτιος 1885, σ. 114· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί του ωϊδίου του Τυκκερίου (Erysiphe Tuckeri, Oidium Tuckeri Berk)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Απρίλιος 1885, σ. 141.

[770] Το 1904 οι αμπελώνες της επαρχίας Λεμεσού προσβλήθηκαν από τη νόσο *Oidium Tuckeri* και σε πολλές περιοχές η χρήση του *θείου* ως θεραπείας παραμελήθηκε, ενώ σε κάποια άλλα δεν ακολουθήθηκε η ενδεδειγμένη θεραπεία, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Αθήνα Αύγουστος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 14.

[771] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 14.

οποίοι είχαν παλαιότερα προσβληθεί από *ωΐδιο*, κάποιος έμπειρος και προσεκτικός παρατηρητής θα μπορούσε να εντοπίσει το παράσιτο σε κάποιο μικρό σημείο μέσα στον αμπελώνα. Από αυτό το σημείο και με κατάλληλες ατμοσφαιρικές συνθήκες, το *ωΐδιο* θα μπορούσε να μεταδοθεί ταχέως στον συγκεκριμένο αμπελώνα, αλλά και στους παρακείμενους σε αυτόν.[772]

Το *ωΐδιο* δεν αναπτυσσόταν σε όλους τους αμπελώνες με την ίδια ένταση. Παρατηρήθηκε ότι οι βλαστοί των αμπέλων που ήταν πιο κοντά στο έδαφος, υφίσταντο λιγότερες προσβολές από το *ωΐδιο*. Έτσι, πριν από την επινόηση της καταπολέμησης του *ωϊδίου* με το *θείο*, εφαρμόστηκε η *στρωτή κλάδευση* (*en chainres*), η οποία συνέχισε να εφαρμόζεται στους αμπελώνες της Πελοποννήσου και των νησιών του Αιγαίου Πελάγους. Στις περιοχές αυτές, όπως και στην περιοχή των Μεσογείων στην Αττική, όπου οι αμπελώνες διατηρούνταν σε χαμηλό ύψος, λόγω του εδάφους και του ξηρού κλίματος, δεν εφαρμοζόταν η *θείωση*, αφού το *ωΐδιο*, εξαιτίας των συνθηκών αυτών σπάνια μπορούσε να προκαλέσει σημαντικές ζημιές.[773]

Ανάλογη ήταν και η κατάσταση στην Κύπρο. Εφαρμοζόταν δηλαδή η *ταπεινή κλάδευση* ενώ το κλίμα ήταν ξηρό, όπως και το έδαφος. Ως εκ τούτου, το *ωΐδιο* δεν μπορούσε να αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό και έτσι, δεν εφαρμοζόταν η *θείωση*. Όμως, στις αμπελοφόρες ορεινές περιοχές παρουσιάζονταν, όχι σπάνια, κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του *ωϊδίου*. Η παρουσία των κατάλληλων αυτών συνθηκών επί σειρά ετών θα μπορούσε να προκαλέσει την καταστροφή ολόκληρων αμπελώνων, όπως συνέβη στο Όμοδος λίγα χρόνια προηγουμένως. Συνεπώς, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να εφαρμόζονται έγκαιρα τα ενδεικνυόμενα μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του *ωϊδίου*, ειδικά στις αμπελοφόρες ορεινές περιοχές.[774]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε απαραίτητη την άμεση εφαρμογή της *θειώσεως* για την καταπολέμηση του *ωϊδίου*, τουλάχιστον στις περιοχές όπου το παράσιτο θα μπορούσε να προκαλέσει σοβαρές ζημιές. Η θεραπεία θα μπορούσε να εισαχθεί και να εφαρμοστεί άμεσα και με μικρότερη δαπάνη, λόγω της υποτίμησης του *θείου*, του οποίου η κοινή ποιότητα (το *χυτόν*) στοίχιζε στην Κατάνη της Ιταλίας 5,75 φράγκα ανά

[772] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 15.
[773] Ο Mouillefert θεωρούσε το *ωΐδιο* τη «χειροτέρα πληγή των αμπελώνων…, διά το οποίον το καλλίτερον φάρμακον είνε το θείον», βλ. Pierre Mouillefert, «Η Γεωργία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1893· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…,* ό.π., σ. 15.
[774] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 16.

100 χιλιόγραμμα.[775] Η σημασία που απέδιδε ο Γεννάδιος στη *θείωση* αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι αργότερα όταν ανέλαβε τη διεύθυνση του Τμήματος Γεωργίας του νησιού εισήγαγε *θείο*, πείθοντας ταυτόχρονα το βρετανικό καθεστώς να το παραχωρεί στους αγρότες σχεδόν δωρεάν. Έτσι σιγά-σιγά οι αγρότες αντιλαμβανόμενοι τα οφέλη που αποκόμιζαν άρχισαν να εφαρμόζουν τη *θείωση* γεγονός που είχε ευεργετικά αποτελέσματα στις καλλιέργειές τους.[776]

Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αμπελουργούς της Κύπρου να κάνουν τρεις *θειώσεις* των αμπελώνων τους. Η πρώτη *θείωση* έπρεπε να γίνεται με ειδικό όργανο, το οποίο ονομαζόταν *πιπερολόγος* και έπρεπε να εκτελείται λίγες μέρες πριν την άνθηση των αμπελώνων, όταν το μήκος των βλαστών έφθανε τα 3-5 δάχτυλα. Η πρώτη *θείωση* ήταν εξαιρετικής σημασίας, αφού καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την επιτυχή καταπολέμηση του *ωϊδίου* και την ανάπτυξη των αμπελώνων. Ακολούθως, η δεύτερη *θείωση* θα έπρεπε να εκτελείται μετά το δέσιμο του καρπού, ενώ η τρίτη και τελευταία θα έπρεπε να γίνεται όταν ο καρπός έφθανε στο μισό από το φυσικό του μέγεθος. Στις περιπτώσεις όπου η ασθένεια συνέχιζε να εμφανίζεται στους αμπελώνες και ο καιρός εξακολουθούσε να παραμένει υγρός ή ακόμη και όταν η βροχή ή ο άνεμος παρέσερνε το *θείο* από τους αμπελώνες, τότε επιβαλλόταν η επανάληψη της *θείωσης*.[777]

Πέραν της πρώτης *θείωσης*, η οποία έπρεπε να γίνεται με τον *πιπερολόγο*, όλες οι άλλες *θειώσεις* έπρεπε να εκτελούνται με ειδικό *φυσητήρα* (*φυσερό*). Στην αγορά υπήρχαν διαφόρων ειδών συστήματα *φυσητήρων*, όμως ο Γεννάδιος θεωρούσε τους *φυσητήρες* που χρησιμοποιούνταν στην Πελοπόννησο ως τους καταλληλότερους. Ο ίδιος τους είχε αξιολογήσει εκεί και τους ξεχώρισε ως τους πιο απλούς, πιο εύχρηστους και λιγότερο δαπανηρούς.[778]

Τον Φεβρουάριο του 1883 ο Γεννάδιος παρουσίασε στη *Γαλλικήν Ακαδημίαν των Επιστημών*[779] την ειδική πραγματεία του *Περί του Ωϊδίου*,[780] στην οποία ανέλυε

[775] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 16.
[776] Η γενίκευση της χρήσης του *θείου* από τους αγρότες αποδεικνύεται και από το γεγονός της αύξησης των εισαγωγών *θείου* στο νησί. Συγκεκριμένα το 1896-1897 εισήχθησαν 324 οκάδες *θείου*, το 1897-1898 351 οκάδες, το 1898-1899 2.600 οκάδες, το 1899-1900 3.700 οκάδες, το 1900-1901 3.700 οκάδες και το 1901-1902 5.800 οκάδες θείου, βλ. Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 7-8.
[777] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 17.
[778] Στο ίδιο.
[779] Panagiotis Gennadius, «Sur le soufrage de la vigne en Grèce», Comptes rendus de l΄Académie des Sciences, τόμ. 96, Παρίσι 1883, σ. 423-425.
[780] Παναγιώτης Γεννάδιος, Περί της ασθενείας της αμπέλου ήτοι περί ωϊδίου του Τυκκερίου: περιγραφή και θεραπεία της νόσου, χ.ε., Αθήνα 1885, σ. 14.

διεξοδικά τη νόσο, καθώς και τους τρόπους αντιμετώπισής της. Σε αυτήν ανέφερε μεταξύ άλλων ότι το *θείο* ενεργούσε τόσο μηχανικά, όσο και χημικά κατά του παρασίτου. Η σκόνη του *θείου* κάλυπτε τις ευαίσθητες επιφάνειες της αμπέλου, παρακωλύοντας μηχανικά την ανάπτυξη του *ωϊδίου*. Αυτό, όμως, μπορούσε ακριβώς να το κάνει και οποιαδήποτε λεπτή σκόνη επικαθόταν πάνω στα φύλλα των αμπέλων. Συνήθως, αυτό συνέβαινε στις περιπτώσεις αμπέλων που βρίσκονταν δίπλα από κονιορτώδεις οδούς η σκόνη των οποίων επικαθόταν στην επιφάνεια των φύλλων. Έτσι, και χωρίς *θείωση*, οι αμπελώνες αυτοί σπάνια προσβάλλονταν από το *ωΐδιο*. Σε κάθε, όμως, περίπτωση τα φύλλα δεν ήταν δυνατόν να ήταν συνεχώς επικαλυμμένα με τη σκόνη ή το *θείο* σε όλη την περίοδο της βλάστησης. Η βροχή ή ο άνεμος μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να παρασύρουν τη σκόνη ή το *θείο* που κάλυπτε μόνο τα πάνω μέρη όλων των οργάνων της αμπέλου. Για τους λόγους αυτούς οι αμπελώνες, οι οποίοι ήταν δίπλα από κονιορτώδεις οδούς, παρά το γεγονός ότι δεν προσβάλλονταν εύκολα και σε μεγάλο βαθμό από το *ωΐδιο*, δεν ήταν δυνατό να αποφύγουν λιγότερο ή περισσότερο τακτικές επιθέσεις της νόσου.[781]

Αποτελεσματικότερη της μηχανικής αντιμετώπισης του *ωϊδίου* με τη χρήση του *θείου* ήταν η χημική, αφού οι θειώδεις ατμοί που αναπτύσσονταν με την υγρή και θερμή ατμόσφαιρα παρεμπόδιζαν την ανάπτυξη των σπερμάτων του *ωϊδίου*, τα οποία καταστρέφονταν από τους ατμούς. Αυτό, ήταν και το πόρισμα των λεπτομερών και πολυετών ερευνών που πραγματοποίησε ο Γεννάδιος για τη νόσο του *ωϊδίου* και τους τρόπους αντιμετώπισής της. Για την αντιμετώπιση της νόσου έγραφε σχετικά:

> *Θεωρείται επιτυγχάνουσα η θείωσις όταν γίνεται εν ημέρα νηνέμω, ανεφέλω, αβρόχω και θερμοτάτη. Η ατμοσφαιρική αυτή κατάστασις δέον να διαρκέση 24 ώρας μετά την θείωσιν, όπως αυτή αποβή ωφέλιμος* […] *Μετά την θείωσιν, αν ο καιρός ήνε ευνοϊκός, εκ του αμπελώνος εκπέμπεται βαρεία θειώδης οσμή, ήτις πληροί την ατμόσφαιραν και διαρκεί εφ' όλης της ημέρας. Μετά την πάροδον των 24 ωρών, καθ' ας αι άμπελοι περιβάλλονται υπό θειωδών ατμών, εάν η ασθένεια είχεν ήδη παρουσιασθή, αναστέλλεται η περαιτέρω ανάπτυξις αυτής, αλλ' εάν δεν*

[781] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 17-18.

είχεν εισέτι εκδηλωθή, δεν εμφανίζεται επί τινα χρόνον επί ένα ίσως μήνα, μεθ'ον δέον να γίνη νέα θείωσις.[782]

Η Ζύγαινα (*Procris ampelphaga*)[783]

Η *Ζύγαινα* ήταν μικρολεπιδόπτερο έντομο, το οποίο σπάνια απαντώταν στην Ελλάδα και στη Γαλλία, ενώ ήταν πολύ κοινό στην Ιταλία. Από τις έρευνές του στην Κύπρο ο Γεννάδιος διαπίστωσε ότι η *ζύγαινα* ήταν το πιο κοινό και το πιο επιζήμιο αμπελοφάγο έντομο. Την κάμπια που δημιουργούσε το έντομο αυτό οι Κύπριοι την ονόμαζαν *σηριβίδι*. Οι κάμπιες της *ζύγαινας* εμφανίζονταν πάνω στους νέους βλαστούς της αμπέλου περίπου στο τέλος Απριλίου. Πρόσβαλλαν τους βλαστούς από το βράδυ μέχρι το πρωί, ενώ απέφευγαν το φως, καθώς και τις θερμές ακτίνες του ήλιου, κρυβόμενες μεταξύ των μικρών φύλλων ή κάτω από αυτά. Διατηρούνταν για 25 μέχρι 30 μέρες και πολλές φορές προξενούσαν μεγάλες ζημιές στους αμπελώνες που πρόσβαλλαν. Στο τέλος Μαΐου ή αρχές Ιουνίου αποκτούσαν το μεγαλύτερο μέγεθός τους και αποσύρονταν στις σχισμές του φλοιού των αμπέλων ή ακόμη και σε παρακείμενα δέντρα. Εκεί, δημιουργούσαν τα βομβύκιά τους μέσα στα οποία μεταμορφώνονταν σε νύμφες. Στα μέσα περίπου του Ιουνίου εξέρχονταν από αυτά με τη μορφή πεταλούδας ή *αναμέλας*.[784]

Οι πεταλούδες πετούσαν ελάχιστα και αργά και συνεπώς δεν απομακρύνονταν από την άμπελο. Οι θηλυκές γονιμοποιούνταν γρήγορα και εναπόθεταν τα ωάρια τους πάνω στους βλαστούς, το ένα ωάριο κοντά στο άλλο και σε ομάδες των 200-300 ωαρίων. Μετά από 10-12 ημέρες, περί τα τέλη δηλαδή του Ιουνίου, εκκολάπτονταν από τα αυγά οι νεαρές κάμπιες της δεύτερης γενεάς, οι οποίες άρχιζαν αμέσως να τρώνε τα τρυφερά μέρη της αμπέλου. Συνέχιζαν να τρέφονται με τον ίδιο τρόπο μέχρι το τέλος Ιουλίου, όταν μεταμορφώνονταν σε νύμφες και έπλεκαν τα βομβύκιά τους στις σχισμές του φλοιού των αμπέλων ή των παρακείμενων δέντρων.[785]

---

[782] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 18-19.

[783] Συνώνυμα αυτού είναι και τα *Zygaena ampelophaga*, *Procris vitis*, *Atychia ampelophaga*, *Ino ampelophaga*.

[784] Το *σηριβίδι* πρόσβαλλε συστηματικά τους αγρούς και προκαλούσε τεράστιες ζημιές. Οι αγρότες ήλπιζαν σε άφθονες βροχές, οι οποίες μπορούσαν να λειτουργήσουν ευεργετικά, παρεμποδίζοντας το *σηριβίδι* να καταστρέφει ολοκληρωτικά τις εσοδείες τους, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 19.

[785] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 19-20.

Στην Κύπρο, λόγω του θερμού κλίματος, τα πιο ισχυρά και πιο πρώιμα από τα έντομα της δεύτερης γενεάς μεταμορφώνονταν σε πεταλούδες, γύρω στα μέσα του Αυγούστου. Ως εκ τούτου, παρουσιαζόταν και τρίτη γενεά της *ζύγαινας* μέσα στο ίδιο έτος. Όμως, η τρίτη γενεά δεν μπορούσε να δημιουργήσει μεγάλες ζημιές στην άμπελο, λόγω και της προχωρημένης εποχής της βλάστησης. Αντίθετα, τα πιο όψιμα έντομα της δεύτερης γενεάς, τα οποία ήταν και τα περισσότερα, διαχείμαζαν εντός των βομβυκίων τους σε κατάσταση νύμφης και μεταμορφώνονταν σε πεταλούδες στα μέσα περίπου του επόμενου Απριλίου. Από την ωοτοκία τους εμφανίζονταν μικρές κάμπιες πάνω στους νέους ακόμη βλαστούς της αμπέλου γύρω στα τέλη Απριλίου.[786]

Για την καταπολέμηση των καμπιών της *ζύγαινας* οι ειδικοί συμβούλευαν να ακολουθούνται προληπτικά και θεραπευτικά μέτρα. Ειδικότερα, οι αμπελουργοί συμβουλεύονταν να αφαιρούν κατά τη διάρκεια του χειμώνα τον παλαιό φλοιό στις ρωγμές του οποίου έπλεκε το βομβύκιό της και διαχείμαζε η *ζύγαινα*. Την ίδια εποχή έπρεπε να προχωρήσουν σε *ζεμάτησιν* (*ébouillantage* ή *échaudage*), δηλαδή την *περίλουσιν του πρέμνου* με ζεστό νερό, το οποίο αφενός δεν έβλαπτε την άμπελο, ενώ αφετέρου κατέστρεφε τον παλαιό φλοιό, όπου διαχείμαζαν οι νύμφες. Επίσης, κατά τη διάρκεια της άνοιξης οι αμπελουργοί θα έπρεπε να συλλέγουν και να καταστρέφουν τις κάμπιες. Τέλος, την ίδια εποχή θα έπρεπε να ραντίζουν με δηλητηριώδεις ουσίες τους νεαρούς βλαστούς από τους οποίους τρέφονταν οι κάμπιες.[787]

Το πρώτο μέσο, δηλαδή η αφαίρεση και η καύση του φλοιού, ήταν εύκολο να εφαρμοστεί σε αμπελώνες, όπου ακολουθείτο η υψηλή κλάδευση. Όμως, στην Κύπρο η άμπελος κατά κανόνα κλαδευόταν χαμηλά και, ως εκ τούτου, η αφαίρεση του παλαιού φλοιού ήταν δυσχερέστατη και σε πολλές περιπτώσεις αδύνατη. Η *ζεμάτησις* εφαρμοζόταν με μεγάλη επιτυχία σε πολλά μέρη της Γαλλίας για την καταπολέμηση της *κογχυλίδας* και της *πυραλίδας* της αμπέλου. Για τον σκοπό αυτό το νερό που χρησιμοποιείτο δεν θα έπρεπε να έχει θερμοκρασία υψηλότερη των 70-80 βαθμών. Για τη διατήρηση της θερμοκρασίας χρησιμοποιούνταν ειδικοί φορητοί θερμαντήρες. Η *ζεμάτησις* επιβαλλόταν να αρχίζει κατά προτίμηση μετά την κλάδευση, όχι όμως μετά από βροχές. Επίσης, ήταν αναγκαίο να εκτελείται όταν ο καιρός ήταν κατάλληλος, δηλαδή όταν δεν έπνεε ψυχρός ή σφοδρός άνεμος. Η *ζεμάτησις* θα έπρεπε να τερματίζεται, όταν θα άρχιζαν να εμφανίζονται οι οφθαλμοί της αμπέλου, αφού το

[786] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 20.
[787] Στο ίδιο, σ. 20-21.

θερμό νερό μπορούσε να τους καταστρέψει. Στην περίπτωση της Κύπρου η μέθοδος αυτή, εφαρμοζόμενη με μεθοδικότητα και έγκαιρα, θα μπορούσε να ήταν αποτελεσματική.[788]

Όσον αφορά τη συλλογή των καμπιών της *ζύγαινας* κατά τη διάρκεια της άνοιξης, η μέθοδος αυτή θα μπορούσε να ήταν πολύ αποτελεσματική και ικανή να σώσει την τρέχουσα εσοδεία. Βασικό μειονέκτημα ήταν το υψηλό κόστος, όταν αυτή εκτελείτο με ημερομίσθιους εργάτες. Πολλοί κτηματίες απέφευγαν τη μέθοδο αυτή, ακριβώς λόγω της υψηλής δαπάνης, αφήνοντας τους αμπελώνες τους πλήρως εκτεθειμένους στη *ζύγαινα*. Για την αποφυγή της συγκεκριμένης δαπάνης ο Γεννάδιος συμβούλευε όπως οι αμπελουργοί απασχολούνταν οι ίδιοι με τη συλλογή των καμπιών με τη βοήθεια των μελών των οικογενειών τους, αφού ήταν μια απλή και εύκολη διαδικασία. Το όφελος για αυτούς θα ήταν τεράστιο, αφού με το απλό αυτό μέσο θα απάλλασσαν τους αμπελώνες τους από τις προσβολές της καταστροφικής *ζύγαινας*. Για τη συλλογή και καταστροφή των καμπιών μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μια απλή, μεγάλου μήκους βελόνα, μέσω της οποίας διατρυπώνταν και αφαιρούνταν οι κάμπιες από τους βλαστούς.[789]

Άριστο, τέλος, μέσο αποδείχθηκε η *ράντησις* των αμπελώνων που προσβλήθηκαν από τη *ζύγαινα* με διάλυμα δηλητηριώδους ή εντομοκτόνου ουσίας. Η διάλυση σαπουνιού και *πυρέθρου*, η οποία προτάθηκε από τον Dufour, αποδείχθηκε πολύ αποτελεσματική για την καταπολέμηση όλων των εντόμων σε μορφή κάμπιας που πρόσβαλλαν τα πράσινα μέρη των φυτών. Το φάρμακο του Dufour, το οποίο δοκίμασε με επιτυχία ο Γεννάδιος, ήταν διαθέσιμο από τον φαρμακοποιό Siegfried στη Zofingue της Ελβετίας. Η χρήση του φαρμάκου θα έπρεπε να εφαρμόζεται με ψεκαστήρα αμέσως μόλις οι κάμπιες πρόσβαλλαν τις αμπέλους. Στην περίπτωση μεγάλου αριθμού καμπιών θα έπρεπε να γίνεται δεύτερος ψεκασμός μετά την πάροδο 5 έως 10 ημερών.[790]

Ακόμη ένα αποτελεσματικό φάρμακο κατά της *ζύγαινας* σύμφωνα με τον Γεννάδιο ήταν η *πιττελαΐνη* (*Pitteleina*)[791] του Berlese, η οποία κατασκευαζόταν στην

[788] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 21-22.
[789] Στο ίδιο, σ. 22.
[790] Στο ίδιο, σ. 23.
[791] Η *πιττελαΐνη* παρασκεύαζε το εργοστάσιο *A. Petrobelli e Co* στην Πάντοβα στην Ιταλία. Λίγο καιρό προηγουμένως το εργοστάσιο απέστειλε στον Γεννάδιο δύο δοχεία *πιττελαΐνης* για δοκιμή. Όμως, αυτός δεν είχε ακόμη δοκιμάσει το φάρμακο αυτό, ώστε να κρίνει την αποτελεσματικότητά του, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 23.

Πάντοβα και ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Ιταλία. Οι άμπελοι επιβαλλόταν να ψεκάζονται με τη διάλυση του φαρμάκου σε νερό με αναλογία 1-2 μερών *πιττελαΐνης* σε 100 μέρη νερού.[792]

Και τα δύο φάρμακα μπορούσαν να εξολοθρεύσουν τις κάμπιες μόλις αυτές έρχονταν σε επαφή μαζί τους. Αντίθετα, για τη θανάτωση των εντόμων με τα δηλητήρια θα έπρεπε αυτά να φάνε από τα φύλλα, τα οποία ήταν ψεκασμένα με τις δηλητηριώδεις ουσίες.[793]

Το πιο συνηθισμένο δηλητήριο που χρησιμοποιείτο για τη *ζύγαινα* ήταν το *αρσενικό*. Η χρήση του *αρσενικού* για την καταπολέμηση επιβλαβών εντόμων ήταν διαδεδομένη σε πολλές χώρες. Άρχισε από τις Ηνωμένες Πολιτείες 25 περίπου χρόνια προηγουμένως, με τη μορφή *αρσενικώδους χαλκού* ειδικά για την καταπολέμηση της *δορυφόρου* που πρόσβαλλε τα *γεώμηλα*.[794] Στην Κύπρο έγινε δοκιμαστικά χρήση της διαλύσεως του *αρσενικώδους χαλκού* για την καταπολέμηση της *ζύγαινας* με επιτυχία.[795]

Βασικό ελάττωμα των δηλητηρίων ήταν ο κίνδυνος από τη μη ορθή χρήση τους από τους αγρότες και μάλιστα τους αμόρφωτους, όπως ήταν η απόλυτη πλειοψηφία των Κυπρίων αγροτών. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος εφιστούσε την προσοχή των αγροτών, αφού τυχόν αμέλεια θα μπορούσε να έχει δυσάρεστες συνέπειες. Όμως, σε κάθε περίπτωση τα οφέλη από τη χρήση του φαρμάκου ήταν πολλαπλάσια, λαμβάνοντας υπόψη και την εμπειρία της Αμερικής, όπου εκεί γινόταν εκτεταμένη χρήση δηλητηρίων με πολύ θετικά αποτελέσματα.[796]

Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο *αρσενικώδης χαλκός* χρησιμοποιείτο ευρέως όχι μόνο για την καταπολέμηση της *δορυφόρου*, αλλά και των περισσότερων φυλλοφάγων εντόμων. Ακόμη, στην Αγγλία, κατόπιν προσπαθειών της Eleanor Anne Ormerod (1828-1901), γινόταν χρήση του *αρσενικώδους χαλκού* σε μορφή αλοιφής την οποία διέθετε προς πώληση η εταιρεία *Blundell, Spence and Co* στο Λονδίνο. Το σκεύασμα

[792] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 23.
[793] Στο ίδιο.
[794] Πειράματα για την αποτελεσματικότητα του *αρσενικώδους χαλκού* είχε πραγματοποιήσει ο Γεννάδιος, όταν ήταν φοιτητής στο *Illinois Industrial University* 25 χρόνια περίπου προηγουμένως, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 24.
[795] Στο ίδιο, σ. 23-24.
[796] Στο ίδιο, σ. 24-25.

αυτό χρησιμοποιήθηκε με επιτυχία από τις αρμόδιες υπηρεσίες της Κύπρου για την καταπολέμηση της κάμπιας των μηλιών.[797]

Η καταπολέμηση της *ζύγαινας* στην Κύπρο δεν ήταν δύσκολη, αφού το έντομο αυτό δύσκολα μετατοπιζόταν και κατά συνέπεια δεν μπορούσε να μεταδοθεί εύκολα από αμπελώνα σε αμπελώνα. Ως εκ τούτου, με την εφαρμογή των μέτρων που συμβούλευε ο Γεννάδιος να υιοθετήσουν οι αμπελουργοί του νησιού, ο κάθε κτηματίας θα μπορούσε να απαλλάξει οριστικά το κτήμα του από το καταστροφικό έντομο, ακόμη και στην περίπτωση κατά την οποία οι γειτονικοί αμπελώνες εγκαταλείπονταν στο έλεος της *ζύγαινας*.[798]

Ασθένειες των εσπεριδοειδών

Οι πλέον συνήθεις ασθένειες των εσπεριδοειδών που εντόπισε ο Γεννάδιος ήταν η *ψωρίασις* και η *κομμίωσις*.

Ψωρίασις

Για να τη διακρίνει από τη *φθειρίαση* ο Γεννάδιος, αρκετά χρόνια πριν την έλευση του στην Κύπρο, είχε ονομάσει *ψωρίασιν* την ασθένεια των φυτών που προκαλείτο από μικρά *ομόπτερα* έντομα, τα οποία επιστημονικώς καλούνταν *κοκκοειδή* (*Coccidae*). Σχεδόν το σύνολο των εντόμων αυτών ονομάζονταν κοινώς, *ψώρες*. Αυτές, κατά κανόνα προσκολλώνταν και έμεναν ακίνητες πάνω στα τρυφερά και εναέρια μέρη των φυτών, όπου τρέφονταν και πολλαπλασιάζονταν μέχρι και το τέλος του βίου τους.[799]

Τα εσπεριδοειδή προσβάλλονταν από τα πλείστα είδη *ψωρών*. Η συνηθέστερη όμως ήταν η *ψώρα* την οποία πρώτος παρατήρησε ο Γεννάδιος στη Χίο το 1880 και την ονόμασε *κοκκίνη* (*Aonidia coccinea* ή *Aonidia Gennadii Targ., Aonidia auranti Mask, Aonidia citri Kommstock*).[800] Για τον σκοπό αυτό ετοίμασε την πραγματεία του με τίτλο *Περί κοκκοειδών και ιδίως περί του κοκκίνου κρεμεζίου των εσπεριδοειδών,* η

[797] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 24-25.
[798] Στο ίδιο, σ. 25.
[799] Για τη *φθειρίαση*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί προλήψεως των υπό των σιτοφθειρών προξενουμένων ζημιών εις τα εναποθηκευόμενα γεννήματα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 5-7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 26. Για τα πολλά προβλήματα που δημιουργούσε συστηματική η *ψωρίασις*, βλ. «Ζητήματα. Η ψωρίασις», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 31 Μαρτίου/13 Απριλίου 1900.
[800] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 26.

οποία δημοσιεύθηκε και από την *Εντομολογική Εταιρεία της Γαλλίας*.[801] Ο πολλαπλασιασμός της *κοκκίνης* ήταν ταχύτατος και η εξόντωσή της ήταν ιδιαίτερα δύσκολη με τα μέσα που υπήρχαν, αφού η ωοτοκία και η εκκόλαψη των νεογνών της διαρκούσαν από τον Απρίλιο μέχρι και τις τελευταίες θερμές ημέρες του φθινοπώρου.[802]

Ο Γεννάδιος εντόπισε την *κοκκίνη* σε διάφορα φυτά και ιδιαίτερα στην *άμπελο*, στη *συκιά*, στη *μουριά*, στη *μαστιχοφόρο σχίνο*, στη *ροδιά*, στον *φίκο* (*Ficus elastica*) και στο *ιαπωνικό ευώνυμο* (*Evonymus japonicas*). Διαπίστωσή του ήταν ότι μόνο πάνω στα εσπεριδοειδή και στον *ιαπωνικό ευώνυμο* μπορούσε η *κοκκίνη* να αναπτύσσεται και να πολλαπλασιάζεται σε επικίνδυνο βαθμό. Περισσότερο ευάλωτα στο συγκεκριμένο έντομο ήταν, κατά κύριο λόγο, η *λεμονιά* και ακολούθως η *κιτρομηλιά* και η *πορτοκαλιά*. Η *νεραντζιά* προσβαλλόταν λιγότερο, ενώ από όλα τα εσπεριδοειδή περισσότερο ανθεκτική ήταν η *μανταρινιά*. Για τον λόγο αυτό, όπου η ασθένεια της *κοκκίνης* αναπτυσσόταν και λάμβανε ανεξέλεγκτες διαστάσεις, οι κτηματίες κατά κανόνα επιδίδονταν συστηματικά με τον πολλαπλασιασμό της *μανταρινιάς*. Ακόμη, όπου υπήρχαν κατεστραμμένες καλλιέργειες *λεμονιών* ή *πορτοκαλιών* που είχαν προσβληθεί από την ασθένεια, αυτές ξεριζώνονταν και αντικαθίσταντο από *μανταρινιές*.[803]

Η ασθένεια αναπτυσσόταν με ταχείς ρυθμούς και αυτό γινόταν γρήγορα εμφανές, αφού τα τρυφερά μέρη του προσβεβλημένου δέντρου, καθώς και όλα τα μεγάλα κλαδιά καλύπτονταν από χιλιάδες έντομα, τα οποία παρεμπόδιζαν την κανονική και ομαλή διαπνοή του, απορροφώντας μεγάλο μέρος των θρεπτικών ουσιών. Αυτό, οδηγούσε στη γρήγορη εξάντληση και σε πολλές περιπτώσεις στην οριστική καταστροφή του προσβεβλημένου δέντρου. Αρχικά, κιτρίνιζαν τα φύλλα του, ενώ ακολούθως έπεφταν πολλά από αυτά. Στη συνέχεια, αποξηραίνονταν οι βλαστοί και μετά πολλά κλαδιά. Στην ασθενούσα αυτή κατάσταση τα εσπεριδοειδή και ιδιαίτερα η λεμονιά, μπορούσαν να επιβιώσουν και να διατηρηθούν για πολλά χρόνια, όμως με ελάχιστη ή καθόλου καρποφορία.[804]

---

[801] Βλ. Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί Κοκκοειδών (ψωριάσεως των φυτών) και ιδίως περί του κοκκίνου κρεμεζίου των εσπεριδοειδών*, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», Αθήνα 1880.
[802] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 26.
[803] Στο ίδιο, σ. 27.
[804] Στο ίδιο.

Παρά το γεγονός ότι εθεωρείτο ότι το δριμύ ψύχος κατέστρεφε τις *ψώρες*, αυτό δεν ίσχυε, αφού τα έντομα αυτά αναπτύσσονταν και σε χώρες με ψυχρότερο κλίμα. Στην περίπτωση της Κύπρου έκτακτα δριμύ ψύχος μπορούσε να λειτουργήσει ευεργετικά στη μείωση του αριθμού των εντόμων, όταν πρόσβαλλαν αειθαλή δέντρα, όπως τα εσπεριδοειδή. Λόγω του ψύχους πολλά δέντρα έριχναν τα φύλλα τους και έτσι συμπαρασύρονταν και τα *κοκκοειδή* έντομα, που βρίσκονταν πάνω σε αυτά. Αντίθετα, ο θερμός καιρός και η ξηρασία, όπως ήταν κατά κανόνα οι κλιματολογικές συνθήκες στην Κύπρο, ευνοούσαν σημαντικά τον πολλαπλασιασμό των *ψωρών*, με αποτέλεσμα να μεγεθύνονται οι ζημιές. Οι συνεχείς βροχές αποτελούσαν το μοναδικό ατμοσφαιρικό αίτιο, το οποίο μπορούσε να συντελέσει αποτελεσματικά στην ελάττωση ή ακόμη και στην ολοκληρωτική εξάλειψη της *ψωρίασης* των φυτών.[805]

Παρατηρήθηκε ότι τα *κοκκοειδή* έντομα καταστρέφονταν εύκολα από το νερό. Ως εκ τούτου, ένας απλός τρόπος για την καταπολέμησή τους ήταν η βύθιση των προσβεβλημένων φυτών σε νερό για ένα ή δύο εικοσιτετράωρα. Ο Γεννάδιος είχε προχωρήσει σε πειράματα, επιτυγχάνοντας να θεραπεύσει προσβεβλημένα φυτά, διατηρώντας βυθισμένο στο νερό το άνω μέρος τους για ένα εικοσιτετράωρο.[806]

Τα μέσα για την εξουδετέρωση και καταστροφή των *κοκκοειδών* ήταν αρκετά, αλλά ο Γεννάδιος θεωρούσε ως την πλέον αποτελεσματική τη μέθοδο που εφαρμοζόταν με επιτυχία στην Καλιφόρνια ήδη από το 1885. Εκεί, ψέκαζαν με δηλητήριο την περιβάλλουσα ατμόσφαιρα του προσβεβλημένου δέντρου. Τα πολύ καλά αποτελέσματα που είχε η καύση *θείου* και ιδιαίτερα καπνού για την καταστροφή των *κοκκοειδών* και των *φθειρών* που αναπτύσσονταν πάνω στα φυτά, ήταν πολύ γνωστά σε όσους διατηρούσαν τα φυτά σε *σέρρας* (θερμοκήπια). Την εφαρμογή της μεθόδου στην ύπαιθρο επιδίωξε να εφαρμόσει πρώτος ο Αμερικανός Carl Hatch (1889-1963)[807] και ακολούθως οι Wolfskill και Craw[808] στο Los Angeles το 1887. Μετά από πειράματα των δύο τελευταίων επιστημόνων, το σύστημα τελειοποιήθηκε και εφαρμόστηκε στην Καλιφόρνια και σε διάφορα μέρη της Αυστραλίας, ιδιαίτερα για τη θεραπεία των εσπεριδοειδών που προσβάλλονταν από τη *ψωρίαση*.[809]

---

[805] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 27.
[806] Στο ίδιο, σ. 28.
[807] Carl Hatch, *Report of the Commissioner of Agriculture*, Government Printing Office, Ουάσιγκτον 1887, σ. 123.
[808] Charles French, *A handbook of the destructive insects of Victoria*, τόμ. Α΄, Government Printing Office, Μελβούρνη 1891, σ. 436.
[809] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 28-29.

Βάσει της μεθόδου, το προσβεβλημένο δέντρο καλυπτόταν με σκηνή, κάτω από την οποία αναπτύσσονταν δηλητηριώδη αέρια, τα οποία εξουδετέρωναν τα *κοκκοειδή* και τα ωάριά τους που βρίσκονταν πάνω στο φυτό. Για την επίλυση των πρακτικών προβλημάτων, ιδίως για την κάλυψη μεγάλων διαστάσεων δέντρων, επινοήθηκε ειδικό τροχοφόρο ή ικρίωμα, το οποίο έφερε μία ή δύο σκηνές. Με τη βοήθεια τροχαλιών η σκηνή[810] κατέβαινε στο κατάλληλο σημείο, βάσει του ύψους του προσβεβλημένου δέντρου και αναπτυσσόταν γύρω από αυτό. Στη συνέχεια, εισαγόταν το δηλητηριώδες αέριο εντός της σκηνής.[811]

Το συνηθέστερο και αποτελεσματικότερο δηλητήριο που εισαγόταν εντός της σκηνής ήταν το *κυανιούχο κάλλιο*. Επρόκειτο για μια εξαιρετικά δηλητηριώδη ουσία και ως εκ τούτου η χρήση της έπρεπε να γίνεται με μεγάλη προσοχή. Με τη μέθοδο αυτή το 1892 μόνο στην περιοχή της κομητείας Orange της Καλιφόρνιας θεραπεύτηκαν γύρω στις 200.000 πορτοκαλιές και λεμονιές, οι οποίες είχαν προσβληθεί από το *κοκκοειδές* αυτό έντομο. Σύμφωνα με τον Dr. J. H. Dunn μέσα σε μία νύχτα και με τη χρήση μίας μόνο σκηνής θα μπορούσαν να θεραπευθούν περίπου 200 δέντρα με ανώτατο ύψος οκτώ ποδιών.[812]

Παρά το γεγονός ότι η μέθοδος αυτή είχε εξαιρετικά αποτελέσματα, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι το βασικό μειονέκτημά της για την Κύπρο και για τις άλλες ανατολικές χώρες ήταν το γεγονός ότι ήταν άκρως επικίνδυνη, αφού το *κυάνιο* και όλες σχεδόν οι συνθέσεις του αποτελούσαν πολύ επικίνδυνα δηλητήρια. Η χρήση τέτοιων δηλητηρίων και ειδικά σε αέρια κατάσταση δεν θα ήταν ορθό να γίνεται από τους απλούς και αμόρφωτους γεωργούς. Λόγω της επικινδυνότητας της μεθόδου θα έπρεπε να εφαρμόζεται μόνο από τις αρμόδιες κυβερνητικές αρχές. Επιπρόσθετα, στην περίπτωση της Κύπρου η εφαρμογή της μεθόδου καθίστατο σχεδόν αδύνατη, υπό τις υπάρχουσες συνθήκες, λόγω αφενός της πυκνής φύτευσης που εφάρμοζαν οι αγρότες, και αφετέρου της μη κανονικής μορφοποίησης των εσπεριδοειδών που γινόταν με την κλάδευση. Συνεπώς, για να μπορούσε να υλοποιηθεί η μέθοδος στο νησί θα έπρεπε να εφαρμοστεί η γενναία κλάδευση των εσπεριδοειδών και να αποκόπτονται τα κλαδιά

[810] Μια σκηνή ύψους 26-30 ποδών με περιφέρεια 60-70 ποδών, που ήταν επαρκώς ευρύτερη για να καλύψει και τα μεγαλύτερα δέντρα χωρίς το ικρίωμα στοίχιζε στην Καλιφόρνια γύρω στα 60 τάλιρα, βλ. Γεννάδιος, Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 30.
[811] Στο ίδιο, σ. 29-30.
[812] Στο ίδιο, σ. 30-31.

και τα δέντρα στις περιπτώσεις πυκνοφυτεμένων καλλιεργειών, ώστε να μπορεί να κινείται ελεύθερα το ικρίωμα και η σκηνή.[813]

Λόγω των σημαντικών αυτών περιορισμών που υπήρχαν στην Κύπρο, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι ήταν ορθότερο να συνεχίσει η εφαρμογή ψεκασμών με γαλάκτωμα από νερό, σαπούνι και πετρέλαιο. Οι δοκιμές με αυτό το γαλάκτωμα είχαν ήδη ξεκινήσει πριν από τη μετάβασή του στο νησί και συνεπώς εισηγήθηκε όπως δοκιμαστούν νεότερα γαλακτώματα για τους ψεκασμούς, αφού η αποτελεσματικότητά τους ήταν επαυξημένη.[814]

Ως πολύ αποτελεσματικό φάρμακο κατά των ανεπτυγμένων *κοκκοειδών* ο Γεννάδιος πρότεινε τη χρήση της *πιττελαΐνης*, η οποία έπρεπε να χρησιμοποιείται διαλυμένη με αναλογία 2 ή 3 μέρη *πιττελαΐνης* και 100 μέρη νερού.[815] Το διάλυμα της *πιττελαΐνης* θα έπρεπε να εφαρμόζεται με ειδικούς ψεκαστήρες, ανώτεροι των οποίων ήταν οι *Vermorel,* τους οποίους, με ικανοποίηση διαπίστωσε ο Γεννάδιος, χρησιμοποιούσαν οι κύπριοι αγρότες. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή, μέσω ψεκασμών, καταπολέμηση των *κοκκοειδών* που πρόσβαλλαν ιδιαίτερα τα αειθαλή δέντρα, ήταν η εκ των προτέρων γενναία κλάδευσή τους, ώστε να καθίσταται εφικτή η κατάβρεξη όλων των προσβεβλημένων μερών τους. Τα κλαδιά και τα φύλλα που αφαιρούνταν κατά την κλάδευση θα έπρεπε να καίγονται αμέσως, ώστε να αποφεύγεται η μετάδοση των παρασίτων.[816]

Όπως όλα τα ζώα, έτσι και τα *κοκκοειδή* είχαν τα παράσιτά τους. Αυτά, συντελούσαν ακόμη και στην εξόντωση των *κοκκοειδών*. Στην ειδική πραγματεία του με τίτλο *Περί Κοκκοειδών*[817] ο Γεννάδιος αναφέρεται στους *ιχνεύμονες*, οι οποίοι συντελούσαν σε μεγάλο βαθμό στη μείωση ή ακόμα και στην ολοκληρωτική εξολόθρευση των *κοκκοειδών* σε μεγάλες περιφέρειες. Πέραν αυτών, και οι *κοκκινελίδες* συνέβαλλαν στην παρεμπόδιση του πολλαπλασιασμού των *κοκκοειδών,* αφού τρέφονταν από τα αυγά τους.[818]

---

[813] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 32-33.
[814] Στο ίδιο, σ. 33.
[815] Antonio Berlese, *Le cocciniglie degli agrumi*, Regia scuola superior d΄agricoltura, Πόρτιτσι 1893, σ. 11· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 37.
[816] Στο ίδιο, σ. 38.
[817] Γεννάδιος, *Περί Κοκκοειδών…*, σ. 22.
[818] Ο L. O. Howard, Διευθυντής του Εντομολογικού Τμήματος του Υπουργείου Γεωργίας στην Ουάσιγκτον, πραγματοποίησε σχετική μελέτη για τα παράσιτα των κοκκοειδών, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 38.

Κομμίωσις

Η *κομμίωσις* εντοπίστηκε για πρώτη φορά σε εσπεριδοειδή στις Αζόρες νήσους. Από εκεί μεταδόθηκε στην Πορτογαλία το 1845. Ακολούθως, εντοπίστηκε στη Γαλλία[819] το 1851, στην Ισπανία το 1860 και στη Σικελία[820] το 1862.

Από τη δυτική Ευρώπη η *κομμίωσις* μεταδόθηκε στην Ανατολή, ενώ στην Ελλάδα εμφανίστηκε έντονα αρχικά στον Πόρο το 1867.[821] Ο Γεννάδιος εντόπισε την *κομμίωση* σε καλλιέργειες εσπεριδοειδών κατά τη διάρκεια αποστολών του στη Νάξο, στην Πάρο, στον Πόρο, στο Αίγιο, στην Κάρυστο, στην Άνδρο, στο Μεσολόγγι, καθώς και σε άλλα μέρη. Από δείγματα επίσης επιβεβαίωσε την παρουσία της *κομμιώσεως* στην Ιόππη, στην Κρήτη και στη Χίο.[822]

Στην Κύπρο ο Γεννάδιος εντόπισε την *κομμίωση* μόνο σε λίγα εσπεριδοειδή, εντούτοις ο κίνδυνος ανάπτυξης και μετάδοσης της ασθένειας στο νησί ήταν ορατός και συνεπώς οι καλλιεργητές των εσπεριδοειδών θα έπρεπε να λάβουν τα αναγκαία προληπτικά μέτρα, ώστε να αποφευχθεί η γενίκευση του φαινομένου, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα την πρόκληση μεγάλων ζημιών στις καλλιέργειες των εσπεριδοειδών. Η αναγνώριση της *κομμιώσεως* δεν ήταν δύσκολη, αφού παρουσίαζε ειδικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, πάνω στους καρπούς, στα κλαδιά και κυρίως πάνω στον κορμό του δέντρου, εμφανιζόταν μια *κομμιώδης*, κολλώδης, θολή και βαθιά κεραμόχρωμη ουσία. Παρουσιαζόταν ωχρότητα στα φύλλα και το δέντρο άρχιζε να βγάζει πολλούς μικρούς βλαστούς και άνθη, καθώς και καχεκτικούς καρπούς. Σταδιακά, το δέντρο φθειρόταν και οι καρποί του διαρρηγνύονταν. Στο τέλος, το δέντρο αποξηραινόταν και ο καλλιεργητής ήταν υποχρεωμένος να το εκριζώσει, αφού του ήταν απολύτως άχρηστο.[823]

---

[819] *Bulletin du Ministère de l΄Agriculture*, τόμ. 33, Imprimerie Edmond Monnoyer, Λεμάν 1891, σ. 452.
[820] Πριν από το 1837 αναφέρθηκε ασθένεια των *εσπεριδοειδών* στη μεσημβρινή Ιταλία με την ονομασία *gomma*, όμως είναι άγνωστο κατά πόσο πρόκειται για την κομμίωση, η οποία εμφανίστηκε έντονα στην Ιταλία από το 1862, βλ. Filippo Re, *Nuovi elementi di agricoltura*, τόμ. 3, Giovanni Silvestri, Μιλάνο 1837, σ. 187.
[821] Κάποιος κτηματίας ανέφερε ότι σε ένα από τους κήπου του στην επαρχία της Τροιζήνας εμφανίστηκε η κομμίωση το 1854. Η μαρτυρία αυτή δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, αλλά είναι βέβαιο ότι η ασθένεια αυτή εμφανίστηκε στην Ελλάδα, όπου έλαβε διαστάσεις από το 1867 και εξής, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 3, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1887, σ. 282.
[822] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 39.
[823] Στο ίδιο.

Σε ορισμένα φυτά η *κομμίωση* προκαλούσε επιβλαβείς συνέπειες στην υγιή και κανονική ανάπτυξή τους.[824] Αντίθετα, η παρουσία της *κομμίωσης* σε άλλα φυτά και ειδικότερα στα αμυγδαλοειδή και στα εσπεριδοειδή αποτελούσε κατά κανόνα ένδειξη για την πλήρη καταστροφή τους.[825]

Μέσω της πολύχρονης έρευνας, παρατήρησης και εμπειρίας είχε επιβεβαιωθεί η μεγάλη μεταδοτικότητα[826] της *κομμιώσεως* των εσπεριδοειδών. Οι επιμελείς και έμπειροι εσπεριδοκαλλιεργητές μεριμνούσαν για την απομόνωση των προσβεβλημένων από την *κομμίωση* δέντρων, σκάβοντας γύρω από αυτά λάκκο, ώστε να παρεμποδίζεται η μετάδοση της νόσου μέσω των ριζών στα παρακείμενα υγιή δέντρα. Όταν το δέντρο αποξηραινόταν, οι καλλιεργητές δεν φύτευαν άλλο στη θέση του, παρά μετά από αρκετό χρόνο κατά τη διάρκεια του οποίου ο λάκκος παρέμενε ανοικτός για να αερίζεται επαρκώς. Επιπρόσθετα, απολυμαίνονταν τα χώματα με την προσθήκη και ανάμειξη ασβέστη ή τέφρας.[827]

Όπως ανέφερε ο Γεννάδιος, η *κομμίωσης* των εσπεριδοειδών δεν ήταν οργανική νόσος, αφού δεν προερχόταν από την εκφύλιση ή εξάντληση των δέντρων, αλλά ήταν μολυσματική νόσος. Επιστημονικές έρευνες είχαν καταδείξει ότι το αίτιο των μολυσματικών ασθενειών ήταν μικροοργανισμοί πολύ δυσδιάκριτοι. Έτσι, σε έρευνες που διεξήγαγε μεταξύ άλλων ο Giovanni Briosi (1846-1919) εντόπισε μύκητα στην *κομμίωση* των εσπεριδοειδών, τον οποίο κατέταξε στο γένος των *Ατρακτοσπόρων* (*Fusisporium limoni Br.*). Ο μύκητας αυτός ήταν μικρότατος και αναπτυσσόταν με εκπληκτική ταχύτητα.[828] Τέλος, πολύ σημαντικές και πολυετείς έρευνες για τη μεταδοτική φύση των φυτικών ασθενειών έκανε και ο πρώην καθηγητής του Γενναδίου στο Illinois Industrial University, T. J. Burrill.[829]

---

[824] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η αστράγαλος και το κόμμι αυτής», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1889, σ. 523· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το κόμμι (η γόμμα, το κομμίδι)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1893, σ. 355.

[825] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 42.

[826] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το αυστραλιακόν κόμμι», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1889, σ. 565· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η κομμίωσης της ροδακινέας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1890, σ. 330.

[827] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 42.

[828] Giovanni Briosi, *Intorno al mal di gomma degli agrumi*, Tipografia Artero, Ρώμη 1878, σ. 9.

[829] Thomas Burrill, *Transactions of the Illinois State horticultural Society*, Society, Ιλλινόις 1879, σ. 79· Thomas J. Burrill, «Bacteria as a cause of disease in plants», *The American Naturalist,* τόμ. 15 Peabody Academy of Science, Salem, Massachusetts, New York 1881, σ. 527-531· Thomas Burrill, *The bacteria. Their nature and effects*, The Illinois Industrial University, Ιλλινόις 1882· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 43.

Εξαιρετικά σημαντική ήταν για την Κύπρο η υιοθέτηση προληπτικών και θεραπευτικών μέτρων για την *κομμίωση* των εσπεριδοειδών. Μέχρι τότε δεν είχε βρεθεί οποιοδήποτε φάρμακο κατάλληλο για την εξουδετέρωση της *κομμιώσεως*. Παρά τη χρήση διαφόρων απολυμαντικών και καυστικών ουσιών, ειδικών λιπασμάτων και καυτηριάσεων, εντούτοις τα μέσα αυτά αποδείχθηκαν αναποτελεσματικά. Κατά κανόνα, τα προσβεβλημένα από την *κομμίωση* εσπεριδοειδή ήταν καταδικασμένα σε πλήρη καταστροφή, αφού η αποξήρανσή τους ήταν θέμα χρόνου. Όταν η νόσος αναπτυσσόταν από τις ρίζες, το προσβαλλόμενο δέντρο αποξηραινόταν με ταχείς ρυθμούς. Αντίθετα, όταν η προσβολή άρχιζε από τα κλαδιά ή τον κορμό, ο βίος του προσβεβλημένου δέντρου μπορούσε να παραταθεί για κάποια χρόνια. Αυτό, προϋπέθετε τη μείωση των αρδεύσεων και την αντικατάσταση των οργανικών με ανόργανα λιπάσματα και μεταπλάσματα, όπως ήταν η άμμος, ο ασβέστης και η τέφρα.[830]

Ένα άλλο σημαντικό μέσο για την παράταση της ζωής των προσβεβλημένων δέντρων ήταν η περιλάκκωση, μέσω της οποίας μπορούσε να επιτευχθεί ο αερισμός των χωμάτων κοντά στις ρίζες. Παράλληλα, θα έπρεπε να αφαιρούνται προσεκτικά τα προσβεβλημένα μέρη του δέντρου, όπως ο κορμός, τα κλαδιά και οι ρίζες. Οι πληγές που προξενούνταν στα μέρη αυτά επιβαλλόταν να καλύπτονται με εύπλαστο άργιλο με την ανάπτυξη λίγου θειικού σιδήρου και χωνευμένης κόπρου ζώων κατά προτίμηση βοδιών.[831]

Εφόσον η θεραπεία των προσβαλλομένων από την κομμίωση εσπεριδοειδών ήταν δύσκολη μέχρι και αδύνατη, ο Γεννάδιος συμβούλευε την υιοθέτηση μέτρων για την πρόληψη της ανάπτυξης της νόσου στις νέες φυτείες. Η πρόληψη θα μπορούσε να γίνει με την μέσω σποράς ανάπτυξη *νεραντζιών* και τον εμβολιασμό πάνω σε αυτές των άλλων ειδών εσπεριδοειδών, τα οποία επιθυμούσαν να καλλιεργήσουν οι κτηματίες.[832]

Η *νεραντζιά* ήταν η ισχυρότερη και μακροβιότερη, σε σύγκριση με τα άλλα εσπεριδοειδή. Από αυτή μπορούσαν να εμβολιάζονται με μεγάλη επιτυχία όλα τα άλλα είδη και ποικιλίες των εσπεριδοειδών.[833] Βασικό μειονέκτημα της *νεραντζιάς*

[830] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 45.
[831] Στο ίδιο, σ. 45-46.
[832] Στο ίδιο, σ. 46.
[833] Το πιο ευπρόσβλητο από την *κομμίωση* εσπεριδοειδές είναι η *λεμονιά* και ακολούθως η *κιτρομηλιά*. Πέραν της *νεραντζιάς*, σπάνια προσβαλλόταν από τη νόσο αυτή και η *μανταρινιά*, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 46-47.

αποτελούσε η βραδύτητα με την οποία αναπτυσσόταν. Όμως, το μειονέκτημα αυτό ήταν ασήμαντο, σε σχέση με τα ωφελήματα που θα αποκόμιζαν οι καλλιεργητές από την αποτελεσματική με τον τρόπο αυτό αντιμετώπιση της καταστροφικής *κομμιώσεως*.[834]

Ενώ τα άλλα ήδη εσπεριδοειδών καταστρέφονταν ολοκληρωτικά, όταν προσβάλλονταν από την *κομμίωση*, οι *νεραντζιές* σπάνια προσβάλλονταν από την ασθένεια αυτή, ενώ ακόμη και όταν προσβάλλονταν κατά κανόνα μπορούσαν να επιβιώσουν. Συνεπώς, όλες οι νέες φυτείες εσπεριδοειδών θα έπρεπε να φυτεύονται πρώτα με *νεραντζιές*. Επιπρόσθετα, ζωτικής σημασίας ήταν η δημιουργία φυτωρίου *νεραντζιών* από όλους τους υφιστάμενους καλλιεργητές εσπεριδοειδών. Το φυτώριο[835] αυτό θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την άμεση αντικατάσταση καταστρεφόμενων δέντρων, λόγω *κομμιώσεως*, γήρατος ή άλλου αιτίου. Η δημιουργία τέτοιων φυτωρίων επιβαλλόταν ιδιαίτερα στην περίπτωση χωρών στις οποίες απαγορευόταν η εισαγωγή δέντρων από το εξωτερικό, λόγω της *φυλλοξήρας*.[836]

Όταν οι *νεραντζιές* αποκτούσαν ύψος πέραν του ενός μέτρου, θα μπορούσε να γίνει ο εμβολιασμός τους με *ενοφθαλμισμό* πάνω στον κορμό και σε ύψος 70 έως 80 εκατοστά από το έδαφος. Ένα χρόνο μετά τον εμβολιασμό, τα φυτά θα μπορούσαν να μεταφυτευθούν στην τελική τους θέση. Ιδιαίτερη μέριμνα θα έπρεπε να δίνεται στην επιλογή των εμβολίων, τα οποία ήταν βασικό να προέρχονται από υγιή δέντρα, ενώ η επιλογή του σπόρου επιβαλλόταν να λαμβάνεται από ώριμες και εύρωστες *νεραντζιές*.[837]

Ασθένειες της ελιάς

Οι κυριότερες ασθένειες της ελιάς, τις οποίες εντόπισε ο Γεννάδιος κατά την περιοδεία του σε όλη την Κύπρο ήταν ο *πυρηνοτρήτης*, ο *δάκος* και η *εξάρκωσις*. Πέραν

[834] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 46-47.
[835] Το μέγεθος του φυτωρίου θα έπρεπε να είναι ανάλογο με τον αριθμό των δέντρων που επιθυμούσε ο καλλιεργητής. Σε μια επιφάνεια δέκα περίπου τετραγωνικών θα μπορούσαν να αναπτυχθούν πολλές δεκάδες *νεραντζιών*, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 47.
[836] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 47.
[837] Στο ίδιο, σ. 48.

αυτών εντοπίστηκε και η *βαμβακίασις* μόνο στην Αυδήμου, όπου οι ελιές ήταν ελάχιστες.[838]

Πυρηνοτρήτης

Το πιο επικίνδυνο παράσιτο, που πρόσβαλλε τις ελιές της Κύπρου, ήταν ο *πυρηνοτρήτης* (*Tinea oleella Fab.*), ο οποίος ήταν μικρολεπιδόπτερο έντομο που ανήκε στην οικογένεια των *Σητοειδών* (*Tineidae*). Το έντομο αυτό ήταν γνωστό από την αρχαιότητα, αφού το αναφέρει ο Θεόφραστος.[839] Εμφανιζόταν σε τρεις διαφορετικές εποχές του έτους και πρόσβαλλε κάθε φορά διάφορα μέρη της ελιάς. Ουσιαστικά, δημιουργούνταν τρεις γενεές, οι οποίες πρόσβαλλαν αντίστοιχα τα φύλλα και τους νέους βλαστούς, τα άνθη και τον καρπό.[840]

Έτσι, σε τρεις διαφορετικές εποχές του χρόνου το έντομο αυτό παρουσιαζόταν σε διαφορετικά μέρη της ελιάς και αναπτυσσόταν με τρεις διαφορετικές μορφές.[841] Για μεγάλο χρονικό διάστημα εθεωρείτο ότι επρόκειτο για τρία διαφορετικά έντομα. Εντούτοις έρευνες και παρατηρήσεις επιστημόνων κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι ζημιές στις ελιές προκαλούνταν από τον *Πυρηνοτρήτη* και τον βιολογικό του κύκλο.[842]

Ειδικότερα, τον χειμώνα, εξετάζοντας με προσοχή τα φύλλα της ελιάς, της οποίας ο καρπός έπεφτε πριν την ωρίμανση κατά τη διάρκεια της τελευταίας εσοδείας, φαίνονταν στο κάτω μέρος της επιφάνειάς τους τα πολύ μικρά, σφαιρικά και γαλακτόχρωμα ωάρια του *Πυρηνοτρήτη*. Από τα ωάρια έβγαιναν πολύ μικρά σκουλήκια στις αρχές ή στα μέσα Φεβρουαρίου. Αυτά, έκοβαν την επιδερμίδα της κάτω επιφάνειας του φύλλου και έτρωγαν τη σαρκώδη ουσία του. Τα φύλλα που προσβάλλονταν αποξηραίνονταν, αλλά σπάνια έπεφταν. Όταν ο σκώληκας τρεφόταν ικανοποιητικά, έφθανε σε μήκος τα 7-8 χιλιοστά. Ακολούθως, έβγαινε από το φύλλο, τρυπώντας την κάτω επιφάνειά του πάνω στην οποία συνήθως έπλεκε το *βομβύκιον*

---

[838] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 51.

[839] Ο Θεόφραστος τόνιζε σχετικά: «Εν Μιλήτω τας ελάας όταν ώσι περί το ανθείν, κάμπαι κατεσθίουσιν, αι μεν τα φύλλα, αι δε τα άνθη […]», βλ. Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορία*, 4, 14, 9· «Και ο γε της ελάας σκώληξ […] εάν τον πυρήνα διαφάγη ωφελεί […]», βλ. Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορία*, 4, 14, 10· Επιπρόσθετα, ανέφερε ότι ωφελούσε ο σκώληκας, όταν έτρωγε τον πυρήνα των ελιών, αφού στην περίπτωση αυτή έπεφταν κατά κανόνα άωροι οι καρποί. Το λάδι (*αγουρόλαδο*) που κατασκευαζόταν από αυτούς, αν και λίγο ήταν πολύ καλής ποιότητας, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 51-52.

[840] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 51-52· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 288-290.

[841] Κατά τη διάρκεια του βίου τους τα πλείστα από τα έντομα αυτά παρουσίαζαν τρεις διαφορετικές μορφές. Η πρώτη ήταν του *σκώληκα* ή της *κάμπιας*, η δεύτερη της *χρυσαλίδος* και η τρίτη του *τέλειου εντόμου*. Η μετάβαση από τη μια μορφή στην άλλη ονομαζόταν *μεταμόρφωσις*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε ο μεταξοσκώληκας, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 52.

[842] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 52.· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 288-290.

μέσα στο οποίο κλεινόταν, ώστε να υποστεί τις μεταμορφώσεις, όπως ακριβώς έκανε και ο μεταξοσκώληκας. Σε αυτή την περίοδο, οι σκώληκες τρέφονταν από το παρέγχυμα των φύλλων και η ζημιά που προκαλείτο ήταν ελάχιστη. Σε πολλές όμως περιπτώσεις πολλοί σκώληκες εξέρχονταν καθυστερημένα από τα ωάρια, όταν υπήρχαν νέοι και τρυφεροί βλαστοί, τους οποίους πρόσβαλλαν, τρώγοντας κατά προτίμηση τις άκρες των φύλλων.[843]

Σε κάποιες ποικιλίες ελαιόδεντρων οι τρύπες που προκαλούνταν από τους σκώληκες επουλώνονταν γρήγορα, όμως σε κάποιες άλλες ποικιλίες έμεναν ανοικτές και όταν έβρεχε γέμιζαν με νερό, με αποτέλεσμα να προκαλείται σήψη του άξονα των νέων βλαστών, οι οποίοι αποξηραίνονταν και καταστρέφονταν από τους ανέμους κατά τη διάρκεια του επόμενου φθινοπώρου. Η αποξήρανση των βλαστών γινόταν συνήθως αμέσως μετά την προσβολή τους και συγκεκριμένα τον Μάρτιο. Η προσβολή των βλαστών μπορούσε να λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις με αποτέλεσμα την πρόκληση τεράστιων ζημιών στους ελαιοκαλλιεργητές και στην οικονομία του τόπου. Τέτοιου είδους διαστάσεις είχε η προσβολή των περισσοτέρων ελαιώνων στις περιοχές κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή Κορίνθου και Αιγίου στην Ελλάδα, όπως την παρατήρησε και μελέτησε ο Γεννάδιος το 1892.[844]

Γύρω στα τέλη του Μαρτίου ή στις αρχές του Απριλίου οι χρυσαλλίδες που βρίσκονταν κλεισμένες στα βομβύκια μεταμορφώνονταν σε πεταλούδες και έφθαναν σε μήκος το ένα περίπου εκατοστό. Οι πεταλούδες ζούσαν για περίπου ένα μήνα. Ακολούθως, στα μέσα ή στα τέλη του Απριλίου οι πεταλούδες εναπόθεταν τα ωάριά τους πάνω στους τρυφερότερους βλαστούς του ελαιόδεντρου. Αυτή, αποτελούσε την πρώτη γενεά του *Πυρηνοτρήτη*.[845]

Τα ωάρια της πρώτης γενεάς εκκολάπτονταν γύρω στις αρχές ή στα μέσα του Μαΐου και οι σκώληκες που εξέρχονταν από αυτά έτρωγαν τα άνθη της ελιάς, με αποτέλεσμα να καταστρέφουν ολόκληρη την εσοδεία. Ακολούθως, στις αρχές Ιουνίου έπλεκαν τα βομβύκιά τους μέσα στα οποία μεταμορφώνονταν σε χρυσαλλίδες και μετά από 7 έως 8 ημέρες λάμβαναν την τέλεια μορφή της πεταλούδας και έβγαιναν από τα βομβύκια. Μετά από ένα περίπου μήνα με τη μορφή πεταλούδας, δηλαδή γύρω στα τέλη Ιουνίου ή στις αρχές Ιουλίου, όταν οι καρποί των ελαιόδεντρων ήταν ήδη

[843] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 53.
[844] Στο ίδιο, 53-54.
[845] Στο ίδιο, σ. 54-55.

σχηματισμένοι, οι θηλυκές πεταλούδες εναπόθεταν τα ωάριά τους. Έτσι, ολοκληρωνόταν η περίοδος της δεύτερης γενεάς του *Πυρηνοτρήτη*, η οποία εθεωρείτο και η καταστρεπτικότερη, αφού βάσει επιστημονικών ερευνών διαπιστώθηκε ότι κάθε σκώληκας της γενεάς αυτής κατέστρεφε κατά μέσο όρο 20 άνθη.[846]

Το ωάριο που τοποθετείτο πάνω στον καρπό της ελιάς εκκολαπτόταν μετά από δέκα μέρες και ο εξερχόμενος σκώληκας τρυπούσε τη σάρκα του καρπού και εισερχόταν στον πυρήνα που ήταν ακόμη μαλακός. Η μικρή οπή επουλωνόταν γρήγορα και εξαφανιζόταν κάθε εξωτερικό ίχνος της. Ο σκώληκας εγκλεισμένος μέσα στον πυρήνα έβρισκε αρκετή τροφή για τη συντήρηση και ανάπτυξή του. Γύρω στα τέλη Αυγούστου ή στις αρχές Σεπτεμβρίου έβγαινε από τον πυρήνα της ελιάς για να υποστεί τη μεταμόρφωσή του. Οκτώ έως δέκα μέρες μετά τη μεταμόρφωση των σκωλήκων σε χρυσαλλίδες, δηλαδή στις αρχές ή στα μέσα Σεπτεμβρίου, έβγαινε από τα βομβύκια η τρίτη γενεά του *Πυρηνοτρήτη*. Ακολούθως, στα μέσα ή στα τέλη Οκτωβρίου εναπόθεταν τα ωάριά τους στην κάτω επιφάνεια των φύλλων του ελαιόδεντρου, όπου διαχείμαζαν. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρωνόταν ο ετήσιος βιολογικός κύκλος του *Πυρηνοτρήτη*.[847]

Οι ζημιές που προκαλούνταν από τις τρεις αυτές γενεές ήταν εξαιρετικά οδυνηρές τόσο για τους ελαιοκαλλιεργητές όσο και για την οικονομία της Κύπρου. Αναμφίβολα, οι ζημιές της δεύτερης γενεάς ήταν οι μεγαλύτερες, αφού προκαλούνταν κατά την άνθηση των ελαιόδεντρων. Ο Γεννάδιος εφιστούσε την προσοχή των ελαιοκαλλιεργητών στις τεράστιες ζημιές που μπορούσε να προκαλέσει ο *Πυρηνοτρήτης* στις καλλιέργειές τους. Οι ελαιοκτηματίες επιβαλλόταν να πεισθούν ότι το έντομο του *Πυρηνοτρήτη* δεν έπρεπε να αφήνεται ελεύθερο, αφού αυτό θα είχε καταστροφικές συνέπειες. Αντίθετα, ήταν απαραίτητο να γίνεται συστηματική καταδίωξη του εντόμου με κάθε μέσο και οι κτηματίες δεν έπρεπε να φείδονται δαπανών και μόχθων για το σκοπό αυτό.[848]

Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε συγκεκριμένα μέτρα για την καταπολέμηση του πολύ επιζήμιου *Πυρηνοτρήτη*. Ειδικότερα, συμβούλευε τους ελαιοκαλλιεργητές να αφαιρούν και να καίνε τα προσβεβλημένα από τον *Πυρηνοτρήτη* φύλλα από τα οποία τρεφόταν ο σκώληκας της πρώτης γενεάς του εντόμου. Βεβαίως η εργασία αυτή ήταν επίπονη,

[846] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 55.
[847] Στο ίδιο, σ. 56-57.
[848] Στο ίδιο, σ. 57-58.

αφού τα φύλλα έπρεπε να συλλέγονται ένα προς ένα, όπως εξάλλου γινόταν και με τον καρπό των ελαιόδεντρων. Έτσι, θα περιοριζόταν στο ελάχιστο η δημιουργία της δεύτερης γενεάς των εντόμων. Πολύ σημαντικό ήταν να συλλέγεται άμεσα ο καρπός των ελιών που έπεφτε πρόωρα, αφού σε αυτόν περικλείονταν οι σκώληκες της τρίτης γενεάς. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους καλλιεργητές να σείουν τα κλαδιά των δέντρων τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο, ώστε να πέφτουν οι προσβεβλημένες από το έντομο ελιές. Όλος αυτός ο καρπός θα έπρεπε να εκθλίβεται αμέσως για να καταστρέφονται ολοκληρωτικά οι σκώληκες που βρίσκονταν εγκλεισμένοι εκεί. Με τον τρόπο αυτό θα αποκλειόταν κάθε πιθανότητα να μπορέσουν να εξέλθουν από τους πυρήνες και να συνεχίσουν την καταστροφική τους δράση.[849]

Επίσης, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους κτηματίες, όπως κατά τη διάρκεια των μηνών Απριλίου, Ιουνίου και Σεπτεμβρίου, μία ώρα πριν από τη δύση του ήλιου, να ανάβουν φωτιές μέσα στους ελαιώνες, ώστε να ελκύονται και να καίγονται οι πεταλούδες του *Πυρηνοτρήτη*. Το μέσο αυτό ήταν απλό, αποτελεσματικό και ολιγοδάπανο, όμως ο Γεννάδιος εφιστούσε την προσοχή των κτηματιών στην αποφυγή πρόκλησης πυρκαγιών από δική τους αμέλεια.[850]

Ως ασφαλέστερη και αποτελεσματικότερη, πλην όμως δαπανηρότερη λύση, ο Γεννάδιος πρότεινε την εφαρμογή των *φωτεινοπαγίδων*. Επαγγελματικές *φωτεινοπαγίδες* κατασκευάζονταν στο εξωτερικό από το εργοστάσιο *Vermorel* στο Villefranche της Γαλλίας του τύπου *Phare Méduse*, οι οποίες ήταν ειδικές στο να ελκύουν και να καταστρέφουν τα νυκτόβια λεπιδόπτερα έντομα, τα οποία ήταν επιβλαβή για τα ελαιόδεντρα, τους αμπελώνες και άλλα καρποφόρα δέντρα. Ένα άλλο σύστημα *φωτεινοπαγίδας* ήταν αυτό που κατασκεύαζε ο εργοστασιάρχης A. Butin στο Παρίσι με το εμπορικό όνομα *La Vigneronne*.[851] Αναγνωρίζοντας, όμως, την αδυναμία των Κυπρίων αγροτών να προμηθευτούν αυτού του τύπου *φωτεινοπαγίδες*, λόγω του υψηλού κόστους, εισηγήθηκε την κατασκευή απλών *φωτεινοπαγίδων* από τους ίδιους με ελάχιστο κόστος. Ειδικότερα, συνέστησε στους αγρότες, κατά τους μήνες Απρίλιο, Ιούλιο και Σεπτέμβριο, περίπου μία ώρα μετά τη δύση του ήλιου, να κατασκευάζουν και να τοποθετούν ξύλινα κιβώτια σε διάφορα ψηλά σημεία του ελαιώνα. Θα έπρεπε

[849] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 58-59.
[850] Για τα προβλήματα από τις πυρκαγιές, που προκαλούνταν συχνά στην Κύπρο, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 58-59.
[851] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 290.

να επιχρίουν τα κιβώτια εσωτερικά με κολλώδη ουσία, όπως *ρητίνη* ή *υγρόπισσα* (*κατράμι*). Στο εσωτερικό επίσης των κιβωτίων θα έπρεπε να τοποθετούν φανούς με ισχυρή φλόγα, ώστε η λάμψη τους να είναι ορατή από μακριά. Η μέθοδος αυτή ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική, αφού ελκυόμενες από το φως, οι πεταλούδες του *Πυρηνοτρήτη* προσκολλώνταν στα εσωτερικά τοιχώματα του κιβωτίου και πέθαιναν.[852]

Δάκος

Εξίσου επιζήμιος για την ελαιοπαραγωγή με τον *πυρηνοτρήτη* ήταν ο *Δάκος* (*Dacus Oleae Meig*), ο οποίος ήταν γνωστός ως ο *σκώληκας* της ελιάς. Όπως και στην αρχαιότητα, έτσι και τότε οι χωρικοί τον σύγχυζαν με τον *σκώληκα* του *πυρηνοτρήτη*. Ο *Δάκος* της ελιάς ήταν έντομο, που υπαγόταν στην τάξη των *Διπτέρων* και την οικογένεια των *Μυιών* (*Muscidae*). Έμοιαζε με την κοινή μύγα, αλλά ήταν λίγο μικρότερος ενώ η κοιλιά του ήταν σφαιρική.[853]

Ο *σκώληκας* ήταν λίγο πιο μακρύς από τη μύγα και έφθανε τα έξι χιλιοστά, ενώ αντίθετα η *νύμφη* ήταν λίγο μικρότερη της μύγας, αφού είχε μήκος τέσσερα χιλιοστά. Αυτές, αποτελούσαν και τις τρεις μορφές του εντόμου. Περί τα τέλη Ιουλίου, όταν οι καρποί της ελιάς έφθαναν στη μέγιστή τους ανάπτυξη, εμφανιζόταν ο *δάκος* στην τέλειά του μορφή, δηλαδή αυτή της *μυίας.* Λίγες μέρες μετά γονιμοποιούνταν οι θηλυκές *μυίες* και εναπόθεταν τα αυγά τους πάνω στους καρπούς. Κάθε θηλυκή *μυία* γεννούσε 300 περίπου ωάρια, τα οποία εναπόθετε ανά ένα σε κάθε καρπό. Δέκα ή δεκαπέντε μέρες μετά την ωοτοκία εκκολάπτονταν τα αυγά και έβγαιναν από αυτά πολύ μικροί υπόλευκοι *σκώληκες*, οι οποίοι για 15, 20 ή 25 μέρες, αναλόγως των καιρικών συνθηκών τρέφονταν, κατατρώγοντας τη σάρκα της ελιάς. Όταν ο *σκώληκας* αποκτούσε την πλήρη ανάπτυξή του, έμπαινε στη διαδικασία μεταμόρφωσής του σε *νύμφη*. Έτσι, πλησίαζε την επιδερμίδα του καρπού. Κάποιοι *σκώληκες* μεταμορφώνονταν στην επιδερμίδα της ελιάς, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία από αυτούς έπεφταν στο έδαφος ή σε ξηρά φύλλα κοντά στη βάση του κορμού. Ακολούθως, το δέρμα του *σκώληκα* σκληραινόταν και συστελλόταν και το σώμα βραχυνόμενο

[852] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 289· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 59-60.

[853] Ο Θεόφραστος ανέφερε σχετικά τα εξής: «Και ο γε της ελάας σκώληξ εάν μεν υπό το δέρμα γένηται διαφθείτε τον καρπόν εάν δε τον πυρήνα διαφάγη ωφελεί», βλ. Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορία*, 4, 14, 10· Επίσης, προσθέτει: «Τας δε ελάας, εάν μεν υπό το δέρμα γένωντααι διαφθείρουσιν· εξεσθίουσι γαρ. Εάν δ’ εν τω έσω τον πυρήνα διαφάγωσιν ωφελούσι», βλ. Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτίων*, 5, 10, 1· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 61.

λάμβανε ωοειδές σχήμα. Διατηρείτο σε αυτή τη μορφή ακίνητο συνήθως για ένα μήνα έως ότου μεταμορφωθεί σε *μυία*.[854]

Ο βίος του εντόμου είχε συνολικά διάρκεια 50 έως 70 μέρες, όμως μπορούσε να περιοριστεί και στις 40 μέρες σε θερμότερα κλίματα, όπως ήταν το κλίμα της Κύπρου. Ως εκ τούτου, μπορούσαν να υπάρξουν 2 έως 4 γενεές του *δάκου* κατά τη διάρκεια ενός έτους. Στις θερμότερες χώρες ο βίος του *δάκου* μπορούσε να παραταθεί για πολλούς μήνες, αφού τα έντομα της τελευταίας γενεάς διαχείμαζαν με τη μορφή *μυίας* σε κοιλώματα κορμών παλαιών ελαιόδεντρων και σε μορφή *νύμφης* στο έδαφος.[855]

Ο *δάκος* διατηρείτο συνήθως για 20 έως 30 μέρες με τη μορφή *μυίας*. Σε αυτή την περίοδο ζούσε, απορροφώντας με την προβοσκίδα του τις *κομμιώδεις* ουσίες και τους χυμούς του ελαιόδεντρου. Οι ζημιές που προκαλούνταν από τον *δάκο* ήταν σημαντικές. Όσοι καρποί ελιών προσβάλλονταν γίνονταν ατροφικοί, αποξηραίνονταν και έπεφταν πριν από την ωρίμανσή τους. Όταν ο καρπός προσβαλλόταν από έναν μόνο *σκώληκα*, έχανε περίπου το ένα τέταρτο της ελαιώδους ουσίας του. Όταν όμως προσβαλλόταν από δύο ή τρεις *σκώληκες*, τότε η εσοδεία ελαίου ελαττωνόταν κατά το ήμισυ με ολέθριες συνέπειες στα εισοδήματα των αγροτών.[856]

Ακόμη, οι προσβεβλημένοι από τον *δάκο* καρποί συνήθως καθίσταντο ακατάλληλοι για βρώση, αφού το προσβεβλημένο μέρος γινόταν πιτυρώδες και αποκτούσε δυσάρεστη γεύση. Επιπλέον, το λάδι που προερχόταν από καρπούς που είχαν προσβληθεί γινόταν, επίσης, ακατάλληλο προς βρώση, αφού αποκτούσε δυσάρεστη γεύση και οσμή.[857]

Για την πρόληψη των τεράστιων ζημιών που προκαλούνταν στις ελαιοκαλλιέργειες από τον *δάκο*, ο Γεννάδιος πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα, τα οποία θεωρούσε ως τα πιο αποτελεσματικά για τους ελαιοκαλλιεργητές της Κύπρου. Το καλύτερο μέσο για την αντιμετώπιση του *δάκου* ήταν η πρώιμη συλλογή και άμεση τριβή του καρπού. Το μέσο αυτό ήταν αποτελεσματικό και δεν είχε οποιοδήποτε

[854] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 284-288· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 63.
[855] Περισσότερα για τον *δάκο*, τις φθορές που προκαλούσε στους ελαιώνες, καθώς και τους τρόπους αντιμετώπισής του, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 284-288· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 64-65.
[856] Οι προσβεβλημένοι από τον *δάκο* καρποί ονομάζονταν κοινώς *σκωληκόβρωτοι*, στην Κύπρο τους ονόμαζαν *καρφωμένους*, ενώ ήταν γνωστοί στην αρχαιότητα ως *φαβλίες* ή *πιτυρίδες*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 284· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 65.
[857] Στο ίδιο.

κόστος. Μέσω αυτού θα προλαμβανόταν η ολοκλήρωση του βίου των εντόμων που πρόσβαλλαν τις ελιές και έτσι αποφευγόταν η περαιτέρω φθορά της σάρκας του καρπού. Παράλληλα, αυτό διασφάλιζε την παραγωγή περισσότερου και πιο εκλεκτού ελαιόλαδου.[858]

Αρχικά, το μέσο αυτό πρότεινε ο Félix Édouard Guérin-Méneville (1799-1874) το 1847 και απέδειξε την αποτελεσματικότητά του μέσω πειραμάτων που πραγματοποίησε σε προσβεβλημένο ελαιώνα στην Toulon της Γαλλίας. Ειδικότερα, πέτυχε την παραγωγή 25% ελαιόλαδου καλής ποιότητας από καρπούς που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια του δεύτερου δεκαπενθήμερου του Σεπτεμβρίου. Από τους καρπούς που συλλέχθηκαν από τον ίδιο ελαιώνα το πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου έλαβε 18% ελαιόλαδο μέτριας ποιότητας, ενώ τέλος έλαβε μόνο 15% ελαιόλαδο κακής ποιότητας από καρπούς που συλλέχθηκαν κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου.[859]

Ακόμη ένα πλεονέκτημα από την πρώιμη συλλογή των καρπών της ελιάς υπέδειξε ο Charles Decaux.[860] Ειδικότερα, απέδειξε μέσω πειραμάτων ότι τα ελαιόδεντρα που απαλλάσσονταν νωρίς από τους συγκεκριμένους καρπούς, το επόμενο έτος, αντί να αναπαυθούν ως συνήθως, δημιουργούσαν νέα άνθη και καρπό. Κατά συνέπεια, το όφελος για τους ελαιοκαλλιεργητές ήταν διπλό, αφού αφενός απαλλάσσονταν από τον *δάκο* που προκαλούσε τεράστιες ζημιές και αφετέρου αυξανόταν η συνολική παραγωγή και το οικονομικό όφελος, αφού τα ελαιόδεντρα παρήγαγαν καρπό κάθε χρόνο.[861]

Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε, επίσης, ακόμη ένα μέσο για την επιτυχή καταπολέμηση του *δάκου* και για τη σταθερή ανάπτυξη των ελαιόδεντρων. Ειδικότερα, σύστησε στους αγρότες αμέσως μετά τη συλλογή του καρπού να οργώνουν και να σκαλίζουν τη γη μέχρι τη βάση των κορμών των δέντρων, ώστε με τον τρόπο αυτό να έρχονται στην επιφάνεια του εδάφους οι διαχειμάζοντες *δάκοι,* οι οποίοι έτσι

[858] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 66.
[859] Ο Félix Édouard Guérin-Méneville ήταν Γάλλος εντομολόγος, ο οποίος, μεταξύ άλλων, εισήγαγε τον βαμβακόσπορο στη Γαλλία για την παραγωγή μεταξιού στη χώρα, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 66.
[860] Για τα πειράματα που πραγματοποίησε ο Decaux, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 285· Charles Decaux, *Revue des sciences naturelles appliquées*, Société, Παρίσι 1892, σ. 31.
[861] Πειράματα για την καταπολέμηση του *δάκου των ελαιόδεντρων* πραγματοποίησαν οι Chapelle και Ruby, διευθυντής και βοηθός αντίστοιχα της Ελαιοκομικής Υπηρεσίας της Γαλλίας, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 287· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 66-67.

αποξηραίνονταν και καταστρέφονταν ή ακόμη και τρώγονταν από μυρμήγκια ή πτηνά. Επίσης, κάτω από τα ελαιόδεντρα επιβαλλόταν να διασπείρεται μείγμα στάχτης και ασβέστη με αναλογία 20 προς 10 ανά στρέμμα, καθώς και δέκα οκάδες μάλλινων ρούχων διαιρεμένων σε μικρά τεμάχια και εμποτισμένων σε δύο οκάδες πετρέλαιο. Οι ουσίες αυτές λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως εντομοκτόνα και ως άριστης ποιότητας λιπάσματα για τα ελαιόδεντρα.[862]

Η πιστή εφαρμογή των μέσων αυτών, όπως υποδεικνύονταν από τον Γεννάδιο, μπορούσε να έχει άμεσα και ορατά αποτελέσματα για τους καλλιεργητές στην προσπάθεια καταπολέμησης και εξολόθρευσης του *δάκου* των ελαιόδεντρων. Πέραν αυτών, κάποιες φορές η ίδια η φύση μπορούσε να λειτουργήσει ευνοϊκά και να εξαλείψει σχεδόν πλήρως το επιβλαβές έντομο, χωρίς την εφαρμογή οποιουδήποτε άλλου μέσου. Ειδικότερα, το δριμύ ψύχος αποτελούσε άσπονδο εχθρό του *δάκου*, αφού λειτουργούσε ανασταλτικά στην αύξηση του πληθυσμού του. Ακόμη, εντομοφάγα πτηνά, καθώς και παράσιτα έντομα, όπως τα *Eulophus pectinicornis*, *Ephialtes divenator* και άλλα τρέφονταν με τον *δάκο* και ως εκ τούτου συνεισέφεραν αποτελεσματικά στην εξολόθρευσή του.[863]

Βαμβακίασις

Η *βαμβακίασις*, κοινώς *μπαμπακάδα*,[864] προκαλούσε τεράστιες ζημιές στην ελαιοπαραγωγή, αφού αναπτυσσόταν κατά την εποχή της άνθησης των ελαιόδεντρων. Κατά κύριο λόγο πρόσβαλλε τα άνθη και παρεμπόδιζε τη δέση του καρπού. Προκαλείτο από ένα ημίπτερο έντομο, το οποίο ανήκε στην οικογένεια των *Ψυλλιδών* και ονομαζόταν *Ψύλλα της ελαίας* (*Psylla oleae. Forst.*).[865] Η *βαμβακίασις* ήταν πολύ γνωστή σε όλη την Ανατολή με το όνομα *βαμβακάδα*, ενώ ήταν γνωστή επίσης στη

[862] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 67-68.
[863] Για επιπρόσθετα μέτρα καταπολέμησης του *δάκου*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 285-288· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 69.
[864] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 290.
[865] Η νόσος αυτή φαίνεται να ήταν γνωστή στους αρχαίους, αφού ο Θεόφραστος αναφέρει ότι: «Εμφύεται δι' υγρασίαν τινά του αέρος του περί αυτάς, ο και διαφθείρει τον καρπόν», βλ. Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτίων*, 5, 10, 2· Οι αρχαίοι την ονόμαζαν *αράχνιον*, λόγω της αραχνώδους ή βαμβακώδους ουσίας την οποία έκκριναν οι Ψύλλες και όπως αναφέρει ο Πλίνιος, ο οποίος ονομάζει τη βαμβακίαση araneum, καλύπτει τον καρπό και τον αποπνίγει, βλ. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 17, 37, 11· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 69.

Γαλλία (neiroun, sauteret, blanchet), στην Ισπανία (pulgillo del olivo) και στην Ιταλία (bambacella, cotonello).[866]

Στην τέλεια μορφή της η *ψύλλα* είχε μέγεθος περίπου μισού εκατοστού και έμοιαζε με πολύ μικρό *τέττιγα* (τζίτζικα). Η *ψύλλα* ήταν πολύτοκο έντομο και πολλές γενεές της παρουσιάζονταν μέσα στο ίδιο έτος. Έντομα της τελευταίας γενεάς διαχείμαζαν πάνω στα κλαδιά των ελαιόδεντρων και νωρίς την άνοιξη, μόλις εμφανίζονταν τα άνθη, οι θηλυκές *ψύλλες* εναπόθεταν τα ωάριά τους πάνω σε αυτά. Ακολούθως, έκκριναν βαμβακώδη ουσία, καλύπτοντας τα ωάρια. Γρήγορα από τα ωάρια εξέρχονταν οι νέες *ψύλλες*. Από την εκκόλαψή τους μέχρι και την πλήρη ανάπτυξή τους έκκριναν μεγάλη ποσότητα βαμβακώδους ουσίας με την οποία καλύπτονταν τόσο τα άνθη, όσο και οι νέοι καρποί του ελαιόδεντρου, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η μορφοποίηση και η κανονική ανάπτυξή του. Η ουσία αυτή προφύλασσε τις νεαρές *ψύλλους* από τη δροσιά και τις ηλιακές ακτίνες, ώστε αυτές να αυξάνονται και να μεταμορφώνονται, απομυζώντας τους χυμούς κυρίως των άνθεων και των νέων καρπών. Με τον τρόπο αυτό παραβλαπτόταν και πολλές φορές αποδεκατιζόταν η καρποφορία, αφού καταστρέφονταν τα άνθη, ενώ όσοι καρποί διασώζονταν παρέμεναν μικροί και ατροφικοί.[867]

Μέχρι τον Ιούλιο μπορούσαν να αναπτυχθούν πολλές γενεές που μαζί με τις ολοκληρωμένες *ψύλλες* της τελευταίας γενεάς αποσύρονταν για να διαχειμάσουν. Ευνοϊκός καιρός για την ανάπτυξη της *βαμβακιάσεως* ήταν η δροσερή, αλλά όχι βροχερή άνοιξη, ιδιαίτερα οι μήνες Μάρτιος και Απρίλιος. Πιθανές βροχές κατά τους μήνες αυτούς απόβαιναν ευεργετικές, αφού παρέσυραν τη βαμβακώδη ουσία και άφηναν εκτεθειμένα τα έντομα, τα οποία δεν μπορούσαν να αντέξουν τη νυχτερινή υγρασία, ούτε και τον καύσωνα της ημέρας και έτσι καταστρέφονταν.[868]

Για την παρεμπόδιση της διάδοσης της *βαμβακιάσεως* ο Achille Costa[869] (1823-1899) εισηγήθηκε την άμεση συλλογή και καύση όλων των βλαστών του ελαιόδεντρου,

---

[866] Περισσότερα για την *Ψύλλα των ελαιόδεντρων*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 290-291· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 69.
[867] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 290-291· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 70-71.
[868] Στο ίδιο, σ. 71.
[869] Ο Achille Costa ήταν Ιταλός εντομολόγος και διετέλεσε διευθυντής του *Ζωολογικού Μουσείου της Νάπολη* (*Zoological Museum of Naples*). Μελέτησε και περιέγραψε διάφορα είδη εντόμων. Είχε σημαντική προσφορά στη μελέτη των εντόμων στη δυτική Ιταλία και στα ιταλικά νησιά, κατά τη διάρκεια του β΄ μισού του 19ου αιώνα, βλ. Achille Costa, *Degl΄insetti che attaccano l΄albero ed il frutto dell΄olivo,* Reale Accademia delle scienze, Νάπολι 1857, σ. 63.

όπου παρουσιαζόταν η βαμβακώδης ουσία. Επιπρόσθετα, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους Κύπριους ελαιοκαλλεργητές να εφαρμόζουν ισχυρά ραντίσματα στα προσβεβλημένα από τη *βαμβακίαση* δέντρα, ακόμη και με απλό νερό, το οποίο θα μπορούσαν να εκπέμψουν μέσω ισχυρής κηπουρικής αντλίας. Από οικονομικής άποψης τα μέτρα αυτά θα μπορούσαν να εφαρμοστούν αποτελεσματικά και με χαμηλό κόστος σε καλά συντηρημένες ελαιοκαλλιέργειες, καθώς και σε περιόδους, στις οποίες προβλεπόταν μεγάλη ελαιοπαραγωγή.[870]

Εκσάρκωσις

Σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζονταν στον κορμό, στα κλαδιά και ιδιαίτερα στα παρακλάδια των ελαιόδεντρων ξυλώδεις εξογκώσεις ή *εκσαρκώματα*, τα οποία αποκαλούνταν *φύματα* ή *καρκίνοι*. Η *εκσάρκωσις*, κοινώς *καρούλες*, ήταν γνωστή στην Κύπρο ως *κομπιά*. Τη νόσο αυτή ανέφερε ο Θεόφραστος με τη λέξη *ήλος*. Τα *εκσαρκώματα* αναπτύσσονταν και πρόσβαλλαν κυκλικά τα παρακλάδια, με αποτέλεσμα τελικά αυτά να αποξηραίνονται και να εξασθενούν σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε να θραύονται ακόμη και με ελαφρά πνοή ανέμου. Πολλές φορές η νόσος αυτή παρέμενε για πολλά χρόνια, παρεμποδίζοντας την κανονική καρποφορία και εξαντλώντας σε μεγάλο βαθμό το δέντρο.[871]

Μέχρι τότε το πραγματικό αίτιο που προκαλούσε την *εκσάρκωση* δεν ήταν γνωστό. Κάποιοι επιστήμονες, όπως ο Bizzarri, απέδιδαν την *εκσάρκωση* των ελαιόδεντρων στο χαλάζι, στο δριμύ ψύχος, καθώς και στις πληγές που δημιουργούνταν στα κλαδιά κατά τη διάρκεια της συλλογής των καρπών με τη μέθοδο του ραβδισμού. Αξίζει να αναφερθεί ότι η *εκσάρκωσις* δεν περιοριζόταν μόνο στα ελαιόδεντρα αφού ο Γεννάδιος την εντόπισε και σε ροδιά κατά την περιοδεία του στην Κύπρο. Επίσης, η *εκσάρκωσις* εντοπίστηκε και σε *χαλέπια πεύκη*, καθώς και στις *αμπέλους* ενώ επιστήμονες που μελέτησαν τις περιπτώσεις αυτές την απέδωσαν στην προσβολή βακτηρίων. Ανάλογα και ο Édouard Ernest Prillieux (1829-1915) απέδωσε την *εκσάρκωση* των ελαιόδεντρων στην παρουσία βακτηρίων.[872]

[870] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 71-72.
[871] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 293· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ σ. 72.
[872] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 293-295· Ιωάννης Τρικαλιανός, «Κατασκευή του σάπωνος», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 150· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 72-73.

Ο Γεννάδιος διαφωνούσε με τις απόψεις και τα συμπεράσματα των επιστημόνων αυτών αφού τα βακτήρια δεν εντοπίζονταν πάντοτε στα *εκσαρκώματα* του ελαιόδεντρου και των άλλων δέντρων, τα οποία προσβάλλονταν από την *εκσάρκωση*, ούτε αυτή μεταδιδόταν μέσω του εμβολιασμού με βάση τα αποτελέσματα επιστημονικών πειραμάτων που πραγματοποίησε ο ίδιος σε αμπελώνες.[873] Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις δεν είχε προηγηθεί δριμύ ψύχος, ούτε προσβολή βακτηρίων σε ελαιόδεντρα, όπου αναπτύχθηκε η *εκσάρκωσις*. Είχε παρατηρηθεί, επιπλέον, ότι η *εκσάρκωσις* πρόσβαλλε και ελαιόδεντρα στα οποία δεν είχε εφαρμοστεί η μέθοδος του ραβδισμού για τη συλλογή των καρπών, καθώς και δέντρα που ήταν πληγωμένα από άλλους λόγους, όπως υπέρμετρη κλάδευση και χαλαζόπτωση.[874]

Επειδή ακριβώς δεν είχε εντοπιστεί το αίτιο που προκαλούσε την *εκσάρκωση*, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους ελαιοκαλλιεργητές στην Κύπρο να προχωρούν άμεσα στην αποκοπή όλων των κλαδιών που έφεραν *εκσαρκώματα*, ώστε να περιοριστεί η ανάπτυξη της νόσου αυτής, η οποία εξασθενούσε σε μεγάλο βαθμό τα ελαιόδεντρα, αφού οι χυμοί τους καταναλίσκονταν για τον σχηματισμό και την αύξηση των *εκσαρκωμάτων*. Η διαδικασία αποκοπής των προσβεβλημένων κλαδιών θα έπρεπε να γίνεται μετά τη συλλογή των καρπών κατά τη διάρκεια του Ιανουαρίου ή το αργότερο τον Φεβρουάριο, ενώ τα μέρη που αφαιρούνταν θα έπρεπε να καίγονται, ώστε να διασφαλίζεται η αποφυγή περαιτέρω ανάπτυξης της νόσου.[875]

Ασθένειες της μηλιάς

Η μηλιά καλλιεργείτο εκτεταμένα στην περιοχή Προδρόμου στην οροσειρά του Τροόδους. Τα δέντρα αυτά προσβάλλονταν κατά κύριο λόγο από την *κάμπια του Υπονομευτή*, την οποία στην Κύπρο αποκαλούσαν *σηριβίδι*, *φτείρα* ή *σκάμπη* καθώς και από τον *Σφακελισμό*, γνωστό ως η *σήψις των ριζών*, ο κοινώς στην Κύπρο *λύκος*. Οι ασθένειες αυτές προκαλούσαν μεγάλες ζημιές και ήταν πολύ γνωστές τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ανατολή, όπου υπήρχαν εκτεταμένες καλλιέργειες μηλιών.[876]

[873] Ιωάννης Τρικαλιανός, «Κατασκευή του σάπωνος», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 151.
[874] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 293-295· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 73.
[875] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 293-295· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 73-74.
[876] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 292· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 74.

Υπονομευτής της μηλιάς και Σφακελισμός

Το κύριο χαρακτηριστικό της νόσου αυτής ήταν η περικάλυψη των νέων βλαστών της μηλιάς από αραχνώδες πλέγμα (*αραχνίωσις*) νωρίς την άνοιξη. Το πλέγμα αυτό κατασκευαζόταν από πολυάριθμες *κάμπιες* μικρολεπιδόπτερου εντόμου, το οποίο ονομαζόταν *Υπονομευτής της μηλιάς* (*Hyponomeuta malinellus Zell*), και τρεφόταν από τα φύλλα του δέντρου. Η προσβολή του δέντρου επί συνεχή έτη μπορούσε να οδηγήσει στην πλήρη εξάντλησή του και πιθανώς τελικά στην αποξήρανσή του.[877]

Γύρω στα μέσα ή στα τέλη Ιουνίου ο *Υπονομευτής της μηλιάς* εναπόθετε τα ωάριά του πάνω στα κλαδιά του δέντρου. Τα ωάρια εκκολάπτονταν στα τέλη Μαρτίου ή αρχές Απριλίου του επόμενου έτους, όταν άρχιζε η βλάστηση της μηλιάς. Από τα ωάρια προέκυπταν μικρές *κάμπιες*, οι οποίες συγκεντρώνονταν σε πολυπληθείς ομάδες, και κατασκεύαζαν αραχνώδες πλέγμα στις άκρες των κλαδιών, περιβάλλοντας τα άνθη και τα φύλλα με τα οποία τρέφονταν. Όταν επερχόταν η εξάντληση των βλαστών ενός κλαδιού, οι *κάμπιες* μεταφέρονταν σε άλλο, το οποίο επίσης κάλυπταν με αραχνώδες πλέγμα.[878]

Η διαδικασία αυτή επαναλαμβανόταν πέντε έως έξι φορές σε ένα μήνα κατά τη διάρκεια του οποίου οι *κάμπιες* αποκτούσαν το μέγιστο μέγεθός τους και ακολούθως μεταμορφώνονταν σε *χρυσαλλίδες*. Για τον σκοπό αυτό γύρω στα τέλη Απριλίου ή στις αρχές του Μαΐου οι *κάμπιες* έπλεκαν μέσα στη φωλιά τους κατάλευκα μεταξώδη *βομβύκια* μέσα στα οποία μεταμορφώνονταν σε *χρυσαλλίδες*. Η ολοκληρωμένη μορφή του *Υπονομευτή της μηλιάς* είχε μήκος ένα περίπου εκατοστό και ήταν κατάλευκη.[879]

Για την καταπολέμηση του *Υπονομευτή* είχαν εφαρμοστεί με επιτυχία στην Κύπρο ψεκασμοί με διάλυμα αρσενικώδους χαλκού. Ο αρσενικώδης χαλκός ήταν πολύ δραστικό δηλητήριο και ως εκ τούτου οι κάμπιες που τρέφονταν με τα περιβρεχόμενα από το διάλυμα αυτό φύλλα, πέθαιναν σχεδόν άμεσα. Στην περίπτωση που δεν έβρεχε για τρεις ή τέσσερις ημέρες μετά τον ψεκασμό, ένας ψεκασμός ήταν αρκετός για να καταστρέψει όλες τις κάμπιες που βρίσκονταν πάνω στο δέντρο. Για την αποφυγή της

[877] *Αραχνίωσιν* ονόμασε ο Γεννάδιος την προσβολή των δέντρων της *μηλιάς* από μικρολεπιδόπτερο έντομο (*Hyponomeuta malinellus*), βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 662-663· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 73-74.
[878] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 75.
[879] Στο ίδιο.

δηλητηρίασης των ζώων τους, ο Γεννάδιος σύστηνε στους αγρότες να αποφεύγουν τη βόσκηση κοντά στα ψεκασμένα δέντρα μέχρι και τις πρώτες φθινοπωρινές βροχές.[880]

Πέραν του φαρμάκου αυτού ο Γεννάδιος εισηγήθηκε τη χρήση της *πιττελαΐνης*[881] (*Pitteleina*) για την εξάλειψη της νόσου. Ο Antonio Berlese (1863-1927), ο οποίος επινόησε και δοκίμασε το φάρμακο αυτό σύστηνε τη διάλυση ενός μέρους *πιτελαιΐνης* σε 100 μέρη νερού, η οποία ήταν αρκετή για τον ψεκασμό των προσβεβλημένων μηλιών, ώστε αυτές να απαλλαγούν πλήρως από τον *Υπονομευτή*.[882]

Ο Γεννάδιος σύστηνε στους γεωργούς να ψεκάζουν τα δέντρα με τα πιο πάνω διαλύματα, χρησιμοποιώντας μηχανικούς ψεκαστήρες στους οποίους εφαρμόζονταν μακρού μήκους σωλήνες, ώστε να καθίσταται εφικτός ο ψεκασμός ακόμη και των πιο ψηλών δέντρων. Θα έπρεπε δε να ψεκάζονται αρχικά τα πιο ψηλά και στη συνέχεια τα πιο χαμηλά μέρη του δέντρου.[883]

Στην Ελλάδα ο *Σφακελισμός* ήταν γνωστός ως *σαποκώλιασμα*. Ήταν νόσος γνωστή ήδη από την αρχαιότητα, αφού αναφέρεται από τον Θεόφραστο[884] και πρόσβαλλε τα περισσότερα φυτά και ιδιαίτερα τα πολυετή. Οι κάτοικοι του χωριού Πρόδρομος, στην οροσειρά του Τροόδους όπου εντόπισε τον *Σφακελισμό* ο Γεννάδιος, τον είχαν πληροφορήσει ότι η ασθένεια αυτή παρουσιαζόταν στους μηλιώνες του χωριού για πολλά χρόνια, χωρίς όμως να μπορούν να την αντιμετωπίσουν, με αποτέλεσμα να καταστρέφονται συστηματικά οι καλλιέργειές τους.[885]

Το κύριο χαρακτηριστικό σύμπτωμα της νόσου αυτής ήταν η σήψη των ριζών, η οποία προκαλείτο από παρασίτους μύκητες και ιδιαίτερα από τον φονικό *Δεματοφόρο* (*Dematophora necatrix*), τον οποίο περιέγραψε λεπτομερώς αρχικά ο Hartig και στη συνέχεια ο Γάλλος επιστήμονας Pierre Vialla (1859-1936).[886] Το παράσιτο αυτό

---

[880] Το διάλυμα αρσενικώδους χαλκού παρασκευαζόταν και πωλείτο από την εταιρεία *Blundele, Spence and Co* στο Λονδίνο σε φιάλες των εφτά λίτρων και στοίχιζαν έξι σελίνια, δηλαδή περίπου 7,5 φράγκα, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 75-76· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 863.

[881] Η *πιττελαιΐνη* παρασκευαζόταν από την εταιρεία *A. Petrobelli e Co* στην Πάντοβα στην Ιταλία και στοίχιζε ένα φράγκο ανά χιλιόγραμμο, βλ. Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 76.

[882] Ο Antonio Berlese ήταν Ιταλός εντομολόγος, ο οποίος εστίασε την έρευνα και τα πειράματά του στην καταπολέμηση εντόμων, τα οποία έπληττα τα οπωροφόρα δέντρα, βλ. Antonio Berlese, *La tignola del melo ed il modo di combatterla,* Minore Corrigendi, Padova 1893· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 76.

[883] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 76-77.

[884] Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορίας*, 4, 14, 2· Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτίων*, 5, 9, 1.

[885] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 77.

[886] Ο Pierre Vialla μαζί με τον Victor Vermorel (1848-1927) δημοσίευσαν το επτάτομο έργο *Ampélographie. Trairé général de viticulture*, στο οποίο περιγράφουν 5.200 ποικιλίες της αμπέλου.

μεταδιδόταν με γρήγορο ρυθμό, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια ετών με υψηλή βροχόπτωση, σε φύσει υγρά εδάφη, όπως επίσης και σε αρδευόμενα και χωρίς πόρους εδάφη. Η νόσος προκαλούσε τεράστιες ζημιές, ιδιαίτερα στους οπωρώνες, στους αμπελώνες και στα φυτά, που δημιουργούνταν σε αυτού του τύπου εδάφη.[887]

Κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους προσβολής του δέντρου κατά κανόνα παρατηρείτο άφθονη καρποφορία. Όμως το φθινόπωρο ή την επόμενη άνοιξη η βλάστηση εξασθενούσε, οι βλαστοί γίνονταν βραχείς και παρέμεναν καχεκτικοί, ενώ πολλοί από αυτούς τελικά αποξηραίνονταν. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής οι ρίζες γίνονταν σαθρές ή νεκρώνονταν, ενώ ο κορμός της μηλιάς μπορούσε εύκολα να αποσπαστεί από το έδαφος χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση. Με την προσεκτική εξέταση των ριζών του προσβεβλημένου δέντρου παρατηρείτο μια λευκή και οινώδης ουσία, που ονομαζόταν *μυκήλιον*, και ήταν τα ριζίδια του μύκητα που προκαλούσε τον *Σφακελισμό*.[888]

Σε ευνοϊκά για τη διάδοση της ασθένειας εδάφη, αυτή μεταδιδόταν εύκολα από δέντρο σε δέντρο, όταν συναντώνταν οι ρίζες τους. Η ταχύτητα της μετάδοσης εξαρτάτο από την απόσταση μεταξύ των δέντρων. Ειδικότερα, σε πυκνοφυτευμένες εκτάσεις η προσβολή των δέντρων γινόταν με ταχύτερο ρυθμό σε σχέση με τις αραιά φυτεμένες εκτάσεις, όπου η προσβολή των δέντρων γινόταν με σαφώς βραδύτερο ρυθμό. Ως αποτελεσματικά μέτρα για την αντιμετώπιση της νόσου, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε την άμεση διακοπή των αρδεύσεων, τη δημιουργία αποστραγγιστικών έργων, καθώς και την περιλάκκωση των δέντρων, ώστε να επιτυγχάνεται ικανοποιητικός αερισμός του εδάφους. Μέσω αυτών των μέτρων θα μπορούσαν να διασωθούν τα δέντρα που είχαν πρόσφατα προσβληθεί από τη νόσο. Αντίθετα, τα πολύ προσβεβλημένα δέντρα ήταν αναγκαίο να εκριζώνονται άμεσα και οι ρίζες τους να καίγονται, ώστε να διασφαλίζεται η μη εξάπλωση της νόσου.[889]

Επίσης, βλ. Pierre Vialla, *Monographie du pourridié des vignes et des arbres fruitiers*, Coulet et Masson, Μονπελλιέρ 1891.

[887] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 77· Haynes-Smith, ό.π., σ. 24· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 13.

[888] Στην προκειμένη περίπτωση ο Γεννάδιος θεωρούσε ως άριστο θεραπευτικό μέσο τη μεταφύτευση του προσβεβλημένου δέντρου σε καταλληλότερο έδαφος, μόλις παρουσιάζονταν τα πρώτα συμπτώματα της νόσου. Για την επιτυχή μεταφύτευση, επιβαλλόταν να προηγηθεί καλό πλύσιμο των ριζών του δέντρου με πυκνή διάλυση ασβεστίου, στην οποία θα προστίθεντο γύρω στα 10% θειικού σιδήρου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 292-293· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 78.

[889] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 78-79.

Σε εδάφη, όπου αναπτυσσόταν και εξαπλωνόταν ο *Σφακελισμός*, οι αγρότες θα έπρεπε να αποφεύγουν την καλλιέργειά τους για περίοδο δύο, ή ακόμη και τριών ετών, με φυτά επιρρεπή στη νόσο αυτή. Στα εδάφη αυτά κατάλληλη ήταν μόνο η καλλιέργεια δημητριακών καρπών, οι οποίοι ήταν ανθεκτικοί έναντι της νόσου και μπορούσαν να καλλιεργηθούν ακίνδυνα από τους κύπριους αγρότες.[890]

Βαμβακίασις της μηλιάς

Ο Γεννάδιος εντόπισε τη νόσο αυτή στο Τρίκωμο σε μηλιές που είχαν εισαχθεί από το εξωτερικό κατά τη διάρκεια των προηγούμενων ετών. Επρόκειτο για μια πολύ επικίνδυνη νόσο, η οποία σύμφωνα με τον Γεννάδιο μπορούσε να μεταδοθεί και σε άλλες περιοχές της Κύπρου, και ιδιαίτερα στις υψηλότερες ορεινές περιοχές.[891]

Η *Βαμβακίασις* της μηλιάς προκαλείτο από ένα είδος μικρού *φυτόφθειρα* (*Schizoneura lanigera* ή *Myzoxylus Mali*), που εισάχθηκε στην Ευρώπη από την Αμερική στις αρχές του 19ου αιώνα και ο οποίος έμοιαζε σε μεγάλο βαθμό με την *φυλλοξήραν*. Αυτός ο *φυτόφθειρας* ανήκε στην οικογένεια των *Σχιζονευροειδών* και ονομαζόταν *Σχιζόνευρος* ή *μαλλωτή* (*Schisoneura lanigera, Hausm*), λόγω της άφθονης βαμβακώδους ουσίας, την οποία έκκρινε και με την οποία καλυπτόταν, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Σύμφωνα με τις έρευνες του Lignières η εξέλιξη του εντόμου επηρεαζόταν από το κλίμα και ως εκ τούτου διέφερε σε μεγάλο βαθμό από χώρα σε χώρα.[892]

Σε έρευνές του ο Γεννάδιος είχε κατ' επανάληψη εντοπίσει τις *Σχιζονεύρους* σε ετήσια και παλαιότερα κλαδιά, στον κορμό και κοντά στις ρίζες των δέντρων, πάντοτε όμως προσεκτικά τοποθετημένες σε ρωγμές του φλοιού ή ακόμη και σε πτυχές των *εκσαρκωμάτων*, τις οποίες προκαλούσαν τα συγκεκριμένα έντομα, απομυζώντας τον χυμό των δέντρων.[893]

Οι διαχειμάζουσες *Σχιζόνευροι* γύρω στα μέσα Απριλίου ή στις αρχές Μαΐου εξέρχονταν από τις κρύπτες τους και γεννούσαν μέχρι 50 νεογνά πάνω στα νεότερα κλαδιά της μηλιάς. Σε περίοδο 20 ημερών τα νεογνά ενηλικιώνονταν και γεννούσαν νέα έντομα. Με τον τρόπο αυτό μέχρι τον Οκτώβριο και σε θερμά κλίματα, όπως της

[890] Vialla, ό.π., σ. 95· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 79.
[891] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 79.
[892] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 662· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 79-80.
[893] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 293· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 80.

Κύπρου, μέχρι τον Δεκέμβριο δημιουργούνταν 10 ως 15 γενεές της *Σχιζονεύρου*. Έτσι, οι πολυπληθείς αυτές αποικίες του εντόμου καταλάμβαναν σχεδόν όλα τα κλαδιά της μηλιάς. Τα έντομα έκκριναν άφθονη βαμβακώδη ουσία σε βαθμό μάλιστα που να προκαλούν την εντύπωση ότι τα δέντρα ήταν καλυμμένα από χιόνι στο μέσο του καλοκαιριού.[894]

Γύρω στο τέλος του καλοκαιριού παρουσιάζονταν οι *φτερωτοί Σχιζόνευροι*, οι οποίοι γεννούσαν έξι ως οκτώ έμφυλα έντομα. Κατά τη διάρκεια του Οκτωβρίου ή Νοεμβρίου οι θηλυκές *Σχιζόνευροι* γεννούσαν ανά ένα αυγό, το οποίο κάλυπταν με βαμβακώδη ουσία. Την επόμενη άνοιξη εκκολαπτόταν το ωάριο και εξερχόταν από αυτό *άπτερος παρθενογόνος Σχιζόνευρος*.[895]

Η προσβεβλημένη από την *Σχιζόνευρο* μηλιά εξαντλείτο αργά αλλά σταθερά. Μετά την πάροδο δύο έως τριών ετών το δέντρο σταματούσε την καρποφορία του και στο τέλος αποξηραινόταν. Σε όλα τα μέρη, όπου εγκαθίσταντο οι πολυάριθμες αποικίες της *Σχιζονεύρου* παρατηρείτο εξόγκωση ή διάρρηξη του φλοιού, ενώ σχηματίζονταν *εκσαρκώματα* μικρότερου ή μεγαλύτερου μεγέθους, τα οποία απομυζούσαν τους χυμούς του δέντρου.[896]

Η ολοκληρωτική εξάλειψη της *Σχιζονεύρου* ήταν πολύ δύσκολη, αφού τις άφθονες βαμβακώδεις ουσίες, με τις οποίες καλυπτόταν, δεν ήταν εφικτό να τις διαπεράσουν οι απλές υδατώδεις εντομοκτόνες ουσίες. Για τον σκοπό αυτό ο Γεννάδιος συμβούλευε τους αγρότες να χρησιμοποιούν εντομοκτόνες ουσίες, που να περιέχουν πετρέλαιο, οινόπνευμα ή βαρέα έλαια πίσσας, τα οποία μπορούσαν να εξουδετερώσουν τη βαμβακώδη ουσία και να προσβάλουν με επιτυχία τα έντομα. Με τις ουσίες αυτές, καθώς και με τη χρήση της *πιττελαΐνης* θα μπορούσε να καταπολεμηθεί με επιτυχία η *Σχιζόνευρος* γύρω στο τέλος του χειμώνα, πριν δηλαδή αρχίσει το έντομο να πολλαπλασιάζεται και πριν αρχίσει η βλάστηση.[897]

Η έγκαιρη περιλάκκωση του προσβεβλημένου δέντρου, καθώς και η επίχριση του κορμού και των κυριότερων κλαδιών του με πυκνή διάλυση (5%) λυσόλης ήταν συνήθως αρκετές για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Στην περίπτωση, όμως, κατά την οποία η προσβολή του δέντρου είχε προχωρήσει και στα πιο λεπτά κλαδιά, τότε η

[894] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 80.
[895] Στο ίδιο, σ. 81.
[896] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 293· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 81.
[897] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 81-82.

ενδεικνυόμενη λύση ήταν η εφαρμογή γενναίας κλάδευσης στη διάρκεια του χειμώνα.[898]

Οι επανειλημμένοι ψεκασμοί των προσβεβλημένων από τη *Σχιζόνευρο* μηλιών, καθώς και του εδάφους γύρω από αυτές, θα μπορούσαν να προλάβουν τη διάδοση της ασθένειας στο νησί. Επειδή όμως ο αριθμός των προσβεβλημένων δέντρων ήταν πολύ μικρός και περιοριζόταν στις τρεις μηλιές που εντόπισε στο Τρίκωμο, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε ως ριζική και ασφαλέστερη λύση την άμεση εκρίζωση και καύση των προσβεβλημένων δέντρων, ώστε να μην υπάρχει πιθανότητα μετάδοσης της ασθένειας και σε άλλα μέρη. Τέλος, για να αποφευχθεί η εκ νέου εισαγωγή της ασθένειας από το εξωτερικό, εισηγήθηκε ως προληπτικό μέτρο την άμεση απαγόρευση της εισαγωγής μηλιών στην Κύπρο.[899]

Ασθένειες λαχανικών και οσπρίων

Ο Γεννάδιος εντόπισε μεγάλο αριθμό λαχανικών και οσπρίων, τα οποία ήταν προσβεβλημένα από την *Οροβάγχη* και την *Πρασοκουρίδα*. Τα λαχανικά και τα όσπρια αποτελούσαν προϊόντα που καλλιεργούνταν εκτενώς στην Κύπρο και ως εκ τούτου θα έπρεπε να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην αντιμετώπιση των ασθενειών που τα πρόσβαλλαν, αφού αυτές λειτουργούσαν επιζήμια και καταστροφικά για τον αγροτικό πληθυσμό.[900]

Οροβάγχη

Ο Γεννάδιος παρατήρησε την *Οροβάγχη* σε πολλά καλλιεργούμενα ή μη φυτά, ιδιαίτερα δε στους *κυάμους* και στα *γεώμηλα*, παρά το γεγονός ότι αυτά περιείχαν σε αφθονία τη *σολανίνη* με τις γνωστές ισχυρές τοξικές και δηλητηριώδεις ιδιότητές της. Για τον σκοπό αυτό προέβη σε σχετική επιστημονική ανακοίνωση, η οποία δημοσιεύθηκε στο *Société Nationale d΄Agriculture* της Γαλλίας.[901]

---

[898] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 662.

[899] Αργότερα ως ασφαλέστερο μέσο θεωρήθηκε, κατόπιν επιστημονικών ερευνών, η επίχριση των προσβεβλημένων μερών του δέντρου με το κοινό λευκό ελαιόχρωμα, με το οποίο έβαφαν συνήθως τις θύρες των οικιών, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 662· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 82.

[900] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 82.

[901] *Bulletin des séances de la Société Nationale d΄Agriculture de France*, Hotel de la Société, Παρίσι 1895, σ. 283· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 82.

Υπήρχε μεγάλος αριθμός *Οροβάγχων*, που ήταν παράσιτα δικοτυλήδονα φυτά, τα οποία υπάγονταν στην ομώνυμη οικογένεια των *Οροβαγχοειδών* (*Orobancheae*), που υποδιαιρείτο σε τέσσερα γένη (*Phelipaea, Clandestina, Lathraea, Orobanche*). Ο καρπός των *Οροβάγχων* περιείχε πολλά σπέρματα, τα οποία λόγω της ελαφρότητας και λεπτότητάς τους μπορούσαν να παρασυρθούν εύκολα, και έτσι να διασπείρονται σε μεγάλες αποστάσεις. Ο σπόρος βλάσταινε όταν βρισκόταν σε επαφή με τις ρίζες του φυτού, πάνω στο οποίο η *Οροβάγχη* φύτρωνε παρασιτικά.[902]

Από τον σπόρο του παρασίτου που βλάστανε, έβγαινε απομυζητήριο όργανο, το οποίο εισχωρούσε στη ρίζα του προσβεβλημένου φυτού, έξω από την οποία σχηματιζόταν *φύμα* (εξόγκωμα). Από αυτό αναπτυσσόταν ο ανθοφόρος βλαστός του παρασίτου, ο οποίος άνθιζε πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ σύμπλεγμα ριζών περίκλειε τη ρίζα του φυτού που προσβαλλόταν και από τους χυμούς της τρεφόταν το παράσιτο. Έτσι τα προσβαλλόμενα φυτά, ενώ ακόμη ήταν νεαρά, φθίνονταν με γρήγορο ρυθμό και στο τέλος αποξηραίνονταν πριν να καρποφορήσουν.[903]

Στην Κύπρο η πιο κοινή και καταστρεπτική *Οροβάγχη* ήταν αυτή των *κυάμων* (*Orobanche major* ή *Orobanche speciosa*), η οποία ήταν κοινώς γνωστή ως *λύκος*. Πρόσβαλλε ιδιαίτερα τους *κυάμους*, αλλά και σχεδόν όλα τα υπόλοιπα *όσπρια*. Ποικιλία της *Οροβάγχης* αυτής πρόσβαλλε και τα *γεώμηλα* του νησιού, ιδιαίτερα στην περιοχή του Προδρόμου, με βάση τις παρατηρήσεις που έκανε ο Γεννάδιος.[904]

Η *Οροβάγχη* ήταν ήδη πολύ γνωστή από την αρχαιότητα. Ο Θεόφραστος[905] χαρακτηριστικά αναφέρει ότι αυτή πρόσβαλλε τον *όροβον*, εξ ου και το όνομά της (όροβος και άγχω=πνίγω). Επίσης, ο Διοσκορίδης[906] περιγράφοντας την *Οροβάγχη*

---

[902] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 734-735· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 82-83.
[903] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 83.
[904] Η *Οροβάγχη* πολλές φορές προξενούσε μεγάλες ζημιές στους *κυάμους*. Οι σκωληκόβρωτοι ξηροί *κύαμοι* συνήθως προσβάλλονταν από μικρό κολεόπτερο έντομο, τον *βρούχο των κυάμων* (*bruchus rufimanus*), όταν ακόμη αυτοί ήταν χλωροί πάνω στο φυτό, ενώ δεν υπήρχε πρακτικά κάποιο εφαρμόσιμο μέσο για την αντιμετώπισή του, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 577-578· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 84.
[905] Θεόφραστος, *Περί Φυτών ιστορίας*, 5, 15, 5.
[906] Αναφέρει μεταξύ άλλων ο Διοσκορίδης: «Οροβάγχη (οι δε κυνομόριον, οι δε λέοντα, Κύπριοι δε θυρσίνην καλούσιν, ο κοινώς λύκος ονομάζεται) καυλίον εστίν υπέρυθρον, ως δισπιθαμιαίον ενίοτε δε και μείζον, άφυλλον, υπολίπαρον, ένδασυ, τρυφερόν, άνθεσιν υπολεύκοις ή μηλίζουσι κεχρημένον· ρίζα δε ύπεστι δακτύλου το πάχος, κατατετρημένη προς την καυλού ξηρασίαν· δοκεί δε φυόμενον εν οσπρίοις και πνίγειν αυτά· όθεν και την προσωνυμίαν έσχηκεν· λαχανεύεται και ωμόν και εφθόν, εκ λοπάδος, ως ασπάραγος, εσθιόμενον· και οσπρίοις συνεψηθέν τάχιον αυτά δοκεί εψείν, βλ. Διοσκορίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, βιβλίο Β΄, ροα΄.

ανέφερε ότι οι Κύπριοι την ονόμαζαν *θυρσίνην* και ότι, ακόμη και τότε, ονομαζόταν *λύκος*. Στα *Γεωπονικά*,[907] επίσης, αναφέρεται ότι ζούσε παρασιτικά πάνω σε όλα τα *όσπρια* και για τον λόγο αυτό ονομαζόταν και *οσπριολέων*.[908]

Η *Οροβάγχη* θεωρείτο η μεγαλύτερη απειλή των *κυάμων*, αφού τις περισσότερες φορές όσοι αγροί προσβάλλονταν από αυτή, καταστρέφονταν ολοσχερώς. Μάλιστα οι αγροί μολύνονταν σε τέτοιο βαθμό, που για πολλά έτη θεωρείτο ασύμφορη η επανασπορά τους με *όσπρια*. Η διαπίστωση του Γενναδίου ήταν ότι και στην Κύπρο οι ζημιές στα *γεώμηλα* και στους *κυάμους* ήταν πολύ σοβαρές και εκτεταμένες και συνεπώς θα έπρεπε να ληφθούν άμεσα μέτρα για την αντιμετώπισή της.[909]

Παρά το ότι είχαν προταθεί διάφορα μέσα για την μείωση των ζημιών που προκαλούσε η *Οροβάγχη*, καθώς και για την πρόληψη της διάδοσής της, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε συγκεκριμένα μέτρα, τα οποία θεωρούσε πιο αποτελεσματικά για την περίπτωση της Κύπρου, βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Ειδικότερα, σε αγρό που προσβλήθηκε από την *Οροβάγχη* θα έπρεπε να γίνεται σπορά προϊόντων, τα οποία δεν ήταν επιρρεπή και συνεπώς δεν μπορούσαν να προσβληθούν από το παράσιτο αυτό, για μια περίοδο τουλάχιστον τριών ετών. Για παράδειγμα, εάν σε έναν αγρό προσβάλλονταν *κύαμοι* από την *Οροβάγχη*, για μια τριετία δεν θα έπρεπε να σπέρνονται σε αυτόν *γεώμηλα* ή *όσπρια*, αλλά προϊόντα που δεν προσβάλλονταν από το συγκεκριμένο παράσιτο, όπως ήταν τα *δημητριακά*, το *σισάμι*, το *βαμβάκι* και άλλα.[910]

Επιπρόσθετα, σε όσους αγρούς σπέρνονταν φυτά, τα οποία ήταν υποκείμενα στην προσβολή του παρασίτου, αυτοί θα έπρεπε να λιπαίνονται πολύ μεθοδικά με φωσφορούχα και καλιούχα λιπάσματα. Ένα άλλο μέσο ήταν η τοποθέτηση του σπόρου των *οσπρίων* σε διάλυμα που θα περιείχε 5% θειικό χαλκό για χρονικό διάστημα 12 ωρών. Αυτό ήταν πολύ σημαντικό, αφού παρατηρήθηκε ότι πολλές φορές ο σπόρος που προερχόταν από καλλιέργειες, που είχαν προσβληθεί από το παράσιτο, έφερε πάνω του πολύ λεπτά σπέρματα της *Οροβάγχης*. Το διάλυμα του θειικού χαλκού είχε τη δυνατότητα να καταστρέφει τα σπέρματα του παρασίτου, ενώ ο σπόρος των *οσπρίων*

[907] *Γεωπονικά*, 2, 42.
[908] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 84.
[909] Στο ίδιο, σ. 84-85.
[910] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 575-578· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 84-85.

δεν επηρεαζόταν αρνητικά. Αντίθετα, η μέθοδος αυτή της απολύμανσης δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί στα *γεώμηλα*, χωρίς να επηρεαστεί αρνητικά η βλαστική τους δύναμη, όπως επιβεβαίωσε ο ίδιος ο Γεννάδιος κατόπιν επιστημονικών πειραμάτων που πραγματοποίησε συστηματικά και στα οποία εξέτασε ενδελεχώς το συγκεκριμένο ζήτημα.[911]

Τέλος, αποδείχθηκε πολύ αποτελεσματική και η προσεκτική αποκοπή των βλαστών της *Οροβάγχης* πριν αυτοί ανθίσουν, αφού με τον τρόπο αυτό παρεμποδιζόταν η *σποροποίηση*, καθώς και η διασπορά του παρασίτου. Όμως, για να μπορεί να έχει αποτελεσματικότητα η συγκεκριμένη μέθοδος, θα έπρεπε να επαναλαμβάνεται πολλές φορές κατά την περίοδο της βλάστησης του προσβεβλημένου φυτού, αφού σε όλη αυτή την περίοδο πιθανώς αναπτύσσονταν νέα παράσιτα. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση των *κυάμων* οι καλλιεργητές θα έπρεπε να επισκέπτονται τους αγρούς τους τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα και με κηπουρικό ψαλίδι ή κοφτερό κλαδευτήρι να αποκόπτουν τους βλαστούς της *Οροβάγχης*, προτού αυτοί ανθίσουν. Οι βλαστοί αυτοί μπορούσαν να αφεθούν επί τόπου και να χρησιμεύουν ως λίπασμα ή να συλλέγονται και να δίνονται ως τροφή στα ζώα. Ο Διοσκορίδης επίσης αναφέρει ότι οι βλαστοί της *Οροβάγχης* των *κυάμων* τρώγονταν βραστοί ή ωμοί, όπως και οι βλαστοί των *ασπαράγων* (σπαράγγια), με τους οποίους έμοιαζαν στο σχήμα και στην τρυφερότητα. Στην περίπτωση που εντοπίζονταν βλαστοί της *Οροβάγχης* που είχαν ανθίσει, αυτοί θα έπρεπε να αποκόπτονται με προσοχή, να τοποθετούνται σε σάκους και να καίγονται μακριά από τον αγρό, ώστε να προλαμβάνεται η διασπορά του παρασίτου.[912]

Πρασοκουρίς

Η *Πρασοκουρίς* (*Gryllotalpa vulgaris*) ήταν κοινώς γνωστή ως *Κρομμυδοφάγος*. Στην Κύπρο ήταν γνωστή ως *κολοκυθάς* και αποτελούσε μεγάλη απειλή για τους κήπους και ευρύτερα για τα σπορεία. Ήταν ήδη γνωστή από την αρχαιότητα και την αναφέρει ο Θεόφραστος[913] στο *Περί φυτών Ιστορίας*. Ήταν επίσης πολύ διαδεδομένη τόσο στην Ανατολή, όσο σχεδόν και σε ολόκληρη την Ευρώπη, κυρίως σε πεδινές γαίες. Το

[911] Για τους τρόπους αντιμετώπισης της *οροβάγχης*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 736· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 85-86.
[912] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 736· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 86-87.
[913] Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορία*, 7, 5, 4· *Γεωπονικά*, 12, 9.

ορθόπτερο αυτό έντομο εμφανιζόταν σπάνια σε συμπαγείς και αργιλώδεις γαίες και, ακόμη, πολύ σπανιότερα σε ορεινές περιοχές.[914]

Η κοπριά και κατά συνέπεια το κοπρισμένο έδαφος αποτελούσαν τον ιδανικό χώρο μέσα στον οποίο ζούσε και αναπτυσσόταν η *Πρασοκουρίς*. Η παρουσία της σε κάποιο αγρό διακρινόταν εύκολα, λόγω των διασταυρούμενων και ακανόνιστων γραμμών, που αυτός παρουσίαζε, καθώς και τη μικρή ανύψωση της επιφάνειας του εδάφους, η οποία διαμορφωνόταν, όταν το έντομο άνοιγε τις υπόγειες διαδρομές του.[915]

Η *Πρασοκουρίς* στην τέλειά της μορφή έφθανε σε μήκος τα τέσσερα έως πέντε εκατοστά. Είχε δύο ζεύγη πτερυγίων και έξι ισχυρά πόδια. Τα δύο μπροστινά πόδια του εντόμου έφεραν στα άκρα ανά τέσσερα ισχυρά και κοφτερά άγκιστρα, τα οποία χρησιμοποιούσε για την ανόρυξη υπόγειων διαδρόμων, καταστρέφοντας με τον τρόπο αυτό τις ρίζες των φυτών ή ακόμη και εκριζώνοντας ολοκληρωτικά τα φυτά.[916]

Από τα μέσα ή το τέλος Μαρτίου η θηλυκιά *Πρασοκουρίδα* εναπόθετε 250 έως 300 αυγά. Μετά από 20 έως 25 μέρες τα αυγά εκκολάπτονταν και εξέρχονταν από αυτά οι νέες *Πρασοκουρίδες*. Αυτές, ήταν έτοιμες για αναπαραγωγή 24 μήνες μετά την εκκόλαψή τους. Έτσι, για δύο χρόνια προκαλούσαν ζημιές στους αγρούς, αλλά παράλληλα ήταν και επωφελείς για τους γεωργούς, αφού η *Πρασοκουρίς* ήταν κατά κύριο λόγο κρεατοφάγο έντομο. Ειδικότερα, ζώντας κατά κανόνα σε όλη τη διάρκεια της ημέρας κάτω από τη γη άνοιγε λαβυρινθώδεις διαδρόμους, τους οποίους χρησιμοποιούσε παράλληλα ως καταφύγιο. Καταδίωκε και έτρωγε σκώληκες και άλλα έντομα, ενώ όταν δεν υπήρχαν αυτά επίλεγε τα τρυφερά φυτά, προξενώντας τους μεγάλες ζημιές. Αντίθετα, τη νύχτα έβγαινε από το έδαφος και αναζητούσε έντομα για τη διατροφή της.[917]

Όμως, η μεγαλύτερη ζημιά που προκαλούσε η *Πρασοκουρίς* προερχόταν από τη συνεχή διατάραξη του χώματος των φυτεμένων ή σπαρμένων αγροκτημάτων. Αυτή, παρεμπόδιζε τη βλάστηση των σπόρων, καθώς και την ανάπτυξη των φυτών. Τη διαπίστωση αυτή έκανε ο Γεννάδιος, ο οποίος μετά από προσεκτική παρατήρηση

---

[914] Όλα σχεδόν τα κρεμμύδια τρώγονταν από τα περισσότερα ζώα και τα οικόσιτα πτηνά και ήταν αβλαβή. Εντούτοις, τα αυγά, το τυρί, το βούτυρο, το γάλα και το κρέας των ζώων που τα κατανάλωναν αποκτούσαν λιγότερο ή περισσότερο έντονη οσμή και γεύση *σκορδέλαιου*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 572· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 87.
[915] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 87.
[916] Στο ίδιο, σ. 87-88.
[917] Η *πρασοκουρίδα* αποτελούσε μάστιγα για τους λαχανόκηπους και τα σπορεία, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 572· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 88.

εντόπισε πλήρως επιτυχημένα σπορεία, τα οποία είχαν καταστραφεί ολοσχερώς από την *Πρασοκουρίδα* μέσα σε λίγες μόνο μέρες.[918]

Για την αποτελεσματική καταπολέμηση της *Πρασοκουρίδας*, ο Γεννάδιος σύστηνε στους γεωργούς στην Κύπρο την *έγχυση* 20 γραμμαρίων διθειούχου άνθρακα ανά τετραγωνικό μέτρο του προσβεβλημένου αγρού. Η έκλυση του πολύ εντομοφθόρου αυτού υγρού με τη μορφή ατμών, εξόντωνε ή εκδίωκε τις *Πρασοκουρίδες* από τον αγρό, όπως επίσης και όλα τα άλλα έντομα που βρίσκονταν εκεί. Για την *έγχυση* οι Κύπριοι γεωργοί θα έπρεπε να χρησιμοποιούν ειδικό όργανο, το οποίο ονομαζόταν *εγχυτήρας*.[919]

Ένα άλλο μέσο που εισηγήθηκε ο Γεννάδιος ήταν η ανάμειξη της κοπριάς που χρησιμοποιείτο για τη λίπανση του αγρού με 5% πετρέλαιο. Η οσμή του πετρελαίου μεταδιδόταν στο έδαφος, εκδιώκοντας, χωρίς να σκοτώνει, τις *Πρασοκουρίδες*. Ακόμη, η χρήση του πετρελαίου θα μπορούσε να γίνει πιο αποτελεσματική, αν αντί της κοπριάς οι αγρότες χρησιμοποιούσαν μάλλινα ρούχα, τα οποία θα απορροφούσαν το πετρέλαιο και θα το συγκρατούσαν για περισσότερο χρόνο. Τα μικρά κομμάτια ρούχου εμποτισμένα με πετρέλαιο, θα έπρεπε να διασπείρονται σε ολόκληρο τον αγρό, όπου προτίθεντο να σπείρουν ή να φυτεύσουν οι αγρότες. Στη συνέχεια, ήταν αναγκαίο τα εμποτισμένα ρούχα να θάβονται κάτω από το έδαφος με τη χρήση αρότρου ή σκαπάνης.[920]

Τέλος, για την πρόληψη των ζημιών που προκαλούσε η *Πρασοκουρίς* σε ήδη σπαρμένους ή φυτεμένους αγρούς, η εισήγηση του Γενναδίου ήταν ανάλογη με την παραπάνω, δηλαδή να προσχώνονται μικρά τεμάχια μάλλινων ρούχων, εμποτισμένων σε πετρέλαιο, σε διάφορα σημεία του αγρού. Για να διασφαλίζεται ότι τα ρούχα δεν θα εκτοπίζονταν κατά τη διάρκεια του σκαλίσματος του αγρού θα έπρεπε να σημαίνονται

---

[918] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 88.

[919] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 572· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 88-89.

[920] Ιδιαίτερα αποτελεσματικά μέσα για την απολύμανση των αγρών που λυμαίνονταν από την *πρασοκουρίδα* ήταν η αγρανάπαυση κατά τη διάρκεια του θέρους και η βαθιά αροτρίωσή του, καθώς και η εφαρμογή ενέσεων διθειούχου άνθρακα κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Επιπρόσθετα, αποτελεσματικό μέσο, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, ήταν η κατά τη διάρκεια της άνοιξης και πριν από τη χρήση του αγρού διασπορά και παράχωση *αραβοσίτου*, ο οποίος προηγουμένως θα έπρεπε να είχε παραμείνει σε διάλυμα αρσενικού για ένα εικοσιτετράωρο. Επίσης, αποτελεσματικό μέσο ήταν το πότισμα των προσβεβλημένων φυτών με βρεγμένο *ξύλο Κουασσίας* (*Quassia-wood*) ή ρίζες *Κυκλαμίδας* (*κυκλάμινου*). Με το βρέξιμο ή τη ζέση του *ξύλου Κουασσίας* επιτυγχανόταν η παρασκευή υγρού, που πολλές φορές χρησιμοποιείτο ως αποτελεσματική εντομοκτόνος ουσία κατά των *φυτοφθειρών*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 572, 779· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 89.

τα συγκεκριμένα σημεία με ξύλο ή καλάμι, ώστε να καθοδηγούνται ανάλογα οι εργάτες που θα απασχολούνταν εκεί.[921]

Ασθένειες των δημητριακών

Για πολλά χρόνια τα δημητριακά της Κύπρου προσβάλλονταν από την *κάμπια* ενός μικρολεπιδόπτερου εντόμου, το οποίο οι γεωργοί ονόμαζαν *Σηριβίδι*. Η *κάμπια* αυτή προκαλούσε μεγάλες ζημιές στην παραγωγή δημητριακών του νησιού. Το 1889 οι βρετανικές αρχές της Κύπρου έστειλαν στην Αγγλία δείγμα του εντόμου για εξέταση και μελέτη. Ο εντομολόγος και ειδικός για τα *Σητοειδή* (*Tineidae*), Henry Tibbats Stainton (1822-1892), των *Βασιλικών Βοτανικών Κήπων* του Λονδίνου (*Royal Botanic Gardens* – Kew, London) εξετάζοντας το έντομο, αποφάνθηκε ότι αυτό ήταν είδος *Οικοφόρου* (*Oecophora temperatella, Lederel*), που εντοπιζόταν επίσης στη Βηρυτό, την Παλαιστίνη και τη Λυδία, με βάση τις πληροφορίες που έδινε ο Sir Arthur Everett Shipley (1861-1927).[922]

Το λίγο χρονικό διάστημα που παρέμεινε ο Γεννάδιος στην Κύπρο δεν του επέτρεψε να ερευνήσει και να εξακριβώσει με κάθε λεπτομέρεια το είδος του εντόμου αυτού που εντοπιζόταν μόνο στην Κύπρο και στις τρεις άλλες ασιατικές χώρες. Από τις πληροφορίες όμως που συνέλεξε, καθώς και τις παρατηρήσεις που έκανε επιτόπου, συμπέρανε ότι η *κάμπια* της *Οικοφόρου* παρουσιαζόταν να προσβάλλει τα νεαρά ακόμη φυτά της *βρόμης*, του *κριθαριού* και ιδιαίτερα του *σίτου* από τα μέσα περίπου του Ιανουαρίου. Στις 29 Μαρτίου του 1895 ο Γεννάδιος εντόπισε το έντομο αυτό σε αγρούς και σε μεγάλους αριθμούς κοντά στο χωριό Λευκόνοικο. Οι αγροί ήταν ήδη κατεστραμμένοι από την κάμπια αυτή, η οποία κατέφαγε τα άνθη του *Περικλυμένου* (*Αιγόκλημα* ή *Αγιόκλημα – Convolvulus arvensis*), καθώς και είδους *Ασφοδέλου*.[923]

Ακολούθως, ο Γεννάδιος ερεύνησε με προσοχή τα προσβεβλημένα φυτά, για να βεβαιωθεί κατά πόσο το έντομο υφίστατο τις μεταμορφώσεις του πάνω σε αυτά. Όμως, δεν εντόπισε καμιά *χρυσαλίδα*, ούτε υπολείμματα πιθανής μεταμόρφωσης, όπως κενά *βομβύκια* ή κελύφη *χρυσαλίδων*. Έτσι, συνέλεξε προσβεβλημένα φυτά *σίτου* χωρίς χώμα και ρίζες, ώστε να τα εξετάσει κατά την επιστροφή του στη Λευκωσία

[921] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 89.
[922] Ο Sir Arthur Shipley ήταν ζωολόγος ενώ διετέλεσε αντιπρύτανης του University of Cambridge την περίοδο 1917-1919· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 89.
[923] Ο *Ασφόδελος* (*Asphodelus*) ήταν ο γνωστός στην Κύπρο *σπούρδουκλας*, *σπουρτούλα* ή *σπουρτουλίτσι*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 177· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, ό.π., σ. 90.

λίγες μέρες αργότερα. Κατά την εξέτασή τους εντόπισε *Οικοφόρους*, οι οποίες κατά το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε, είχαν μεταμορφωθεί σε *Οικοφόρους* από *χρυσαλίδες* που βρίσκονταν πάνω στα φυτά.[924]

Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε στους Κύπριους γεωργούς την πρώιμη σπορά των δημητριακών, αφού παρατηρήθηκε ότι όταν η *κάμπια* παρουσιαζόταν σε φυτά που είχαν ήδη αναπτυχθεί, δεν προκαλούνταν ιδιαίτερες ζημιές, γιατί η προσβολή του εντόμου δεν μπορούσε να παρεμποδίσει την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Επιπρόσθετα, επιβεβαιώθηκε ότι η βαθιά αροτρίωση απάλλασσε τους αγρούς από τις προσβολές του παρασίτου για περίοδο μερικών ετών. Υπέθετε δε, ότι τα ωάρια του εντόμου εναποτίθενταν στην επιφάνεια του αγρού πάνω στο χώμα ή σε ξερά χόρτα. Συνεπώς, με την αροτρίωση τα ωάρια του παρασίτου καταστρέφονταν, αφού παρασύρονταν σε αρκετό βάθος μέσα στο έδαφος. Αυτό, κατά τον Γεννάδιο αποτελούσε και ένα επιπρόσθετο επιχείρημα για την εισαγωγή τελειότερων αρότρων στην Κύπρο, η χρήση των οποίων θα επιτύγχανε βαθύτερη αροτρίωση, τελειότερη αναστροφή του χώματος και κατά συνέπεια αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της σοβαρής αυτής νόσου.[925]

Ακόμη ένα μέσο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στην Κύπρο για την αντιμετώπιση της *Οικοφόρου* ήταν η ανάπαυση του προσβεβλημένου αγρού για μια τριετία ή η καλλιέργεια άλλων προϊόντων εκτός της *βρόμης*, του *κριθαριού* και του *σίτου*. Με τον τρόπο αυτό μπορούσε να εξοντωθεί η *Οικοφόρος* λόγω ασιτίας. Βασικό μειονέκτημα του συγκεκριμένου μέσου ήταν το γεγονός ότι δεν ήταν οικονομικά συμφέρον να αφήνεται ακαλλιέργητος ένας αγρός για μια τριετία ή να καλλιεργούνται σε αυτόν επικερδώς άλλα προϊόντα πέραν των δημητριακών. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε τη δοκιμαστική καλλιέργεια της *βρίζας*, ενός προϊόντος ανθεκτικότερου στις προσβολές της *Οικοφόρου*, αλλά άγνωστου ακόμη μέχρι τότε στην Κύπρο.[926]

---

[924] Ο καρπός της *βρίζας*, της *βρόμης* και ιδιαίτερα του *σίτου* και του *κριθαριού* προσβάλλονταν ιδιαίτερα από δύο μικρολεπιδόπτερα έντομα μετά τον θερισμό και πριν τον αλωνισμό. Η κάμπια του ενός εντόμου κατέτρωγε το άμυλο του κόκκου, ενώ διέμενε και μεταμορφωνόταν σε τέλειο έντομο στην κοιλότητα του κόκκου. Το έντομο αυτό ήταν η *Οικοφόρος* (*Oecophora granella* ή *Tinea cerealella* ή *Anacampis cerealella*). Η κάμπια του άλλου εντόμου πρόσβαλλε εκ περιτροπής πολλούς κόκκους, τους οποίους συγκέντρωνε με το άφθονο αραχνοειδές νήμα, το οποίο παρήγαγε και κατέτρωγε το άμυλο του κόκκου. Το έντομο αυτό ήταν ο *Αλουκίτης των γεννημάτων* (*Alucita granella* ή *Tinea* ή *Phalaena granella*), το οποίο πρόσβαλλε κυρίως το *σιτάρι*, ενώ αντίθετα η *Οικοφόρος* προτιμούσε το *κριθάρι*, το οποίο πρόσβαλλε και πριν από τον αλωνισμό. Οι κάμπιες των δύο αυτών εντόμων ονομάζονταν *Σιτόφθειρες*, κοινώς *Σιταρόψειρες*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 560-561· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 90-91.

[925] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Α΄, σ. 17· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 91.

[926] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 92.

Ένα τελευταίο μέσο που εισηγήθηκε ο Γεννάδιος για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της *Οικοφόρου* ήταν να εφαρμόσουν οι αγρότες το *καψάλισμα,* δηλαδή τη συλλογή και καύση της καλάμης των φυτών, αφού με αυτή θα καίγονταν και τα σπέρματα της *Οικοφόρου*. Επιπλέον, το *καψάλισμα* θα λειτουργούσε ευεργετικά για τους αγρότες αφού διευκόλυνε την αροτρίωση όταν η καλάμη ήταν ψηλή, κατέστρεφε τους σπόρους των παρασίτων χόρτων, ενώ η τέφρα που δημιουργείτο από την καύση διαφόρων φυτικών ουσιών που έμεναν στον αγρό μετά τη συγκομιδή, χρησίμευε ως άριστης ποιότητας λίπασμα για την επόμενη σπορά.[927]

Οι πλείστες από τις ασθένειες που εντόπισε και κατέγραψε ο Γεννάδιος θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά, εάν κατά τον ίδιο εφαρμόζονταν πιστά τα μέτρα που εισηγήθηκε στην έκθεσή του. Τέλος, επισήμαινε εμφατικά το γεγονός ότι δεν εντόπισε την καταστροφική νόσο της *φυλλοξήρας* στην Κύπρο, αφού λόγω των έγκαιρων αυστηρών μέτρων που υιοθέτησε η αγγλική διοίκηση του νησιού, αποφεύχθηκε η εισβολή του καταστροφικού εντόμου στην Κύπρο.[928]

Όμως, στο πλαίσιο των μέτρων που λήφθηκαν για την πρόληψη της εισαγωγής της *φυλλοξήρας* στο νησί ήταν και η απαγόρευση της εισαγωγής σπόρων από το εξωτερικό. Διαφωνώντας με το μέτρο αυτό, ο Γεννάδιος τόνισε την ανάγκη για ελεύθερη εισαγωγή σπόρων και ιδιαίτερα σπόρων λαχανικών, αφού θεωρούσε ότι η *φυλλοξήρα* δεν μπορούσε να μεταδοθεί μέσω αυτών. Επιπρόσθετα, υπογράμμιζε το γεγονός ότι στα διεθνή συνέδρια που οργανώθηκαν για την αντιμετώπιση της *φυλλοξήρας* και πραγματοποιήθηκαν στη Λωζάνη[929] το 1877 και στη Βέρνη[930] το 1878, τονίστηκε με κατηγορηματικό τρόπο ότι οι ξηροί σπόροι ήταν ακίνδυνοι και δεν μπορούσαν να μεταδώσουν τη *φυλλοξήρα*. Επιπλέον, υπήρχε προτροπή προς τις

---

[927] Για τη χρήση της στάχτης από την καύση, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/176/1896, *Utilization of ashes. Extract from letter written by Mr. Gennadius*, 22 January 1896. Πριν την αροτρίωση του θερισθέντος αγρού εφαρμοζόταν το *καψάλισμα*, ώστε με το κάψιμο της υποκαλάμης αφενός να διευκολυνόταν η αροτρίωση και αφετέρου να απολυμαινόταν και να λιπαινόταν ο αγρός από την τέφρα της υποκαλάμης. Ο αγρός, ο οποίος υφίστατο το *καψάλισμα*, ονομαζόταν *καψάλα*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 897· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 92.

[928] Το γεγονός ότι η νόσος της *φυλλοξήρας* δεν εντοπίστηκε στην Κύπρο ήταν ευοίωνο, όμως τα προβλήματα που εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει ο αμπελουργικός τομέας παρουσιάζονταν σχεδόν δυσεπίλυτα και, ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος εστίασε σε μεγάλο βαθμό αφενός στην επίλυση των προβλημάτων ή και στον μετριασμό των επιπτώσεών τους και αφετέρου στην ανακατεύθυνση των αγροτών του νησιού και σε άλλες εναλλακτικές καλλιέργειες που θα ήταν περισσότερο αποτελεσματικές και προσοδοφόρες τόσο για τους ίδιους όσο και για την οικονομία της Κύπρου· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 92.

[929] *Actes du Congrès phylloxérique international, réuni à Lausane du 6 au 18 août 1877*, L. Vincent, Λοζάνη 1877, σ. 110.

[930] *Actes de la Conférence phylloxérique international réunie à Berne*, Straempfli, Βέρνη 1878, σ. 65.

κυβερνήσεις και τους κτηματίες χωρών που δεν είχαν πληγεί από τη *φυλλοξήρα* να πολλαπλασιάσουν τις αμπέλους τους με σπόρους προερχόμενους από το εξωτερικό. Τέλος, στην Κύπρο αποτελούσε παράδοξο το γεγονός ότι ενώ επιτρεπόταν η εισαγωγή *δημητριακών* και *οσπρίων*, τα οποία στην πραγματικότητα ήταν σπόροι , απαγορευόταν η εισαγωγή σπόρων λαχανικών ή άλλων φυτών που ήταν απολύτως αναγκαία για την ορθολογιστική και οικονομικά επωφελή ανάπτυξη ανάλογων καλλιεργειών σε όλο το νησί. Καλλιέργειες του τύπου αυτού ήταν, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, επιθυμητές αφού θα είχαν ευρύτερα ευεργετικά αποτελέσματα για την αναβάθμιση της γεωργίας και του βιοτικού επιπέδου των φτωχών αγροτών του νησιού.[931]

5.3. Η επιστροφή του Γενναδίου στην Ελλάδα μετά την υποβολή της έκθεσης

Σε μια προσπάθεια να πιέσουν τις βρετανικές αρχές της Κύπρου να προσλάβουν σε μόνιμη βάση τον Γεννάδιο, οι Έλληνες βουλευτές αποφάσισαν να περάσουν σχετικό ψήφισμα υπέρ του στο Νομοθετικό Συμβούλιο.[932] Έτσι, ο βουλευτής Αχιλλέας Λιασίδης[933] (1850-1924) πρότεινε το ακόλουθο ψήφισμα στο Νομοθετικό Συμβούλιο, ενώ το υποστήριξε ο βουλευτής Αριστοτέλης Παλαιολόγος (1852-1915):[934]

> *Το Συμβούλιον είναι γνώμης ότι το συμφέρον της εν τη Νήσω Γεωργίας, δενδροκομίας και πάντων των Γεωργικών Βιομηχανιών επιβάλλει τον επί περίοδον ετών διορισμόν ειδικού γεωπόνου διά πληρωμής εκ του*

[931] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 93.

[932] Ο κυπριακός τύπος ζητούσε επίμονα από τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου την υποβολή και έγκριση ψηφίσματος για τον διορισμό του Γενναδίου. Υπογραμμιζόταν σχετικά: «Είπομεν και επαναλαμβάνομεν ότι θα είνε πράγματι λυπηρόν, αν αφεθή και πάλιν ο εν σπαργάνοις διατελών γεωργός της Κύπρου άνευ γεωπόνου επιστήμονος. Ας υποβληθή υπό των αιρετών μελών του νομοθετικού Συμβουλίου ψήφισμα, δι' ου να εκφράζηται η επιθυμία του τόπου προς διαρκή διαμονήν του κ. Γενναδίου εν Κύπρω επ' αγαθώ της γεωργίας», βλ. «Ο κ. Γεννάδιος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 28 Απριλίου/10 Μαΐου 1895.

[933] Ο Αχιλλέας Λιασίδης διετέλεσε μέλος της Σχολικής Επιτροπής Λευκωσίας (1893-1918), ενώ υπηρέτησε και ως μέλος του Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και της Επαρχιακής Εκπαιδευτικής Επιτροπής. Εξελέγη τέσσερις φορές μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου (1886-1891, 1891-1896, 1896-1901, 1911-1916). Εξελέγη και υπηρέτησε έξι φορές Δήμαρχος Λευκωσίας (1888-1908, 1911-1914, 1914-1917, 1917-1920, 1920-1923, 1923-1924 όταν και απεβίωσε). Διετέλεσε πρόεδρος του αναγνωστηρίου *Η Αγάπη του Λαού*. Επί της δημαρχίας του εκτελέστηκαν σημαντικά στη Λευκωσία, όπως η ίδρυση φιλαρμονικής (1897), η δημιουργία του δημόσιου κήπου (1902) και η ηλεκτροδότηση της πόλης (1913), βλ. Κουδουνάρης, ό.π., σ. 408-409.

[934] Ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος ήταν συγγραφέας, νομικός και δημοσιογράφος. Ίδρυσε και εξέδιδε στην Λεμεσό την εφημερίδα *Αλήθεια* από το 1880 μέχρι το 1897. Διορίστηκε δικαστής (1897-1915), ενώ υπηρέτησε στο Νομοθετικό Συμβούλιο ως βουλευτής Λεμεσού (1890-1896) και ήταν ο εισηγητής των πρώτων εκπαιδευτικών νόμων που ψηφίστηκαν στην Κύπρο. Ανέπτυξε κοινωνική δράση ως δημοτικός σύμβουλος Λεμεσού (1892-1894) και ως πρόεδρος του αναγνωστηρίου *Ισότης*, βλ. Κουδουνάρης, «Παλαιολόγος Αριστοτέλος, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 586.

> *δημοσίου ταμείου, συνιστά δε θερμώς προς τούτο τον κύριον Γεννάδιον.*[935]

Το ψήφισμα έγινε δεκτό παμψηφεί, ενώ το υποστήριξε και ο Αρχιγραμματέας του βρετανικού καθεστώτος. Μέσα δε από τον κυπριακό Τύπο εκφραζόταν η ευχή ότι το υπουργείο Αποικιών θα υλοποιούσε την επιθυμία που εξέφρασε το Νομοθετικό Συμβούλιο μέσω του ψηφίσματος αυτού.[936]

Ακόμη, ως ένα επιπρόσθετο μέτρο πίεσης προς το αποικιακό καθεστώς, ώστε να διορίσει επί μονίμου βάσεως τον Παναγιώτη Γεννάδιο ως Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, οι Έλληνες βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου, κατά τη διάρκεια των πολυήμερων συνεδριάσεων του σώματος για την συζήτηση του ετήσιου προϋπολογισμού της Κύπρου, ανέβαλλαν διαρκώς την ψήφιση του κονδυλίου για τα δάση «…μέχρις ου η Κυβέρνησις δώση διαβεβαιώσεις ότι θα προσεκάλει και θα διώριζε διαρκώς τον κ. Γεννάδιον…».[937]

Μέσα, επίσης, από τον τύπο αποτυπωνόταν με γλαφυρό τρόπο η απαίτηση του αγροτικού πληθυσμού και του λαού της Κύπρου για παραμονή του Γενναδίου στο νησί. Απαιτώντας τον μόνιμο διορισμό του Γενναδίου, η *Φωνή της Κύπρου* έγραφε, μεταξύ άλλων:

> *Αλλά και αν παραδεχθώμεν ότι η κυβέρνησις δεν φροντίζει περί της Κύπρου και ότι αύτη ομοιάζει προς τον ενοικιαστήν μιας επαύλεως, όστις, έχων υπ' όψιν ότι θάττον ή βράδιον θα εγκαταλείψη αυτήν, ουδόλως μεριμνά περί της αναπτύξεως των παραγόντων αυτής, πάλιν φρονούμεν ότι η κυβέρνησις δεν δύναται να δικαιολογηθή, διότι τον κ. Γεννάδιον δεν πληρόνει αύτη, αλλά το ακριδικόν ταμείον, το δε ακριδικόν ταμείον δεν ανήκει εις την κυβέρνησιν αλλ' εις τον λαόν. Αφού ο πληρόνων τα χρήματα ταύτα λαός επιμένει εις την διατήρησιν ενός επιστήμονος δυναμένου να παράσχη εις την καθόλου γεωργίαν πολυτίμους υπηρεσίας,*

[935] «Ψήφισμα διά τον κ. Γεννάδιον», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 5/17 Μαΐου 1895· «Ψήφισμα υπέρ του κ. Γενναδίου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 5/17 Μαΐου 1895.
[936] Στο ίδιο.
[937] «Διάφορα», *Αλήθεια*, Λεμεσός 19 Απριλίου/1 Μαΐου 1896.

δεν βλέπομεν τον λόγον διατί είς ξένος –η κυβέρνησις– να εγείρη ένστασιν κατά της επιθυμίας ταύτης του λαού.[938]

Ο Γεννάδιος, παρά την προτροπή του Αρμοστή να παραμείνει στο νησί μέχρι την επίσημη απάντηση του υπουργείου Αποικιών στο ψήφισμα του Νομοθετικού Συμβουλίου για τη μόνιμη πρόσληψή του στο νησί, επικαλούμενος οικογενειακούς λόγους αναχώρησε για την Αθήνα όπου έφθασε στις αρχές Ιουνίου του 1895. Όμως υποσχέθηκε στον Αρμοστή, ο οποίος σύστησε θερμά την πρόσληψή του στο Λονδίνο, ότι θα επανερχόταν σε περίπτωση που η απάντηση του υπουργείου θα ήταν θετική.[939]

Αποτυπώνοντας τα θετικά αποτελέσματα που είχε η επίσκεψη του Γενναδίου στο νησί, ο Αρμοστής Sendall στον εναρκτήριο λόγο του ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 4 Μαρτίου του 1896 τόνιζε, μεταξύ άλλων:

> […] *Επιτύχομεν την κατά το παρελθόν έτος επίσκεψιν του Γενναδίου, ήτις είχεν ως σκοπόν την διασποράν υγιών και πρακτικών ιδεών διά βελτιώσεως εν τη καλλιεργεία, την εισαγωγήν νέων προϊόντων και την τεχνικήν διδασκαλίαν του αγροτικού πληθυσμού.* […][940]

Εκπληρώνοντας τον σκοπό της πρόσκλησής του από τη βρετανική διοίκηση, ο Γεννάδιος επανήλθε στην Αθήνα στις 4 Ιουνίου 1895. Εκεί, μερίμνησε για τη συνέχιση της έκδοσης της *Ελληνικής Γεωργίας*, την οποία δεν διέκοψε κατά την τρίμηνη παρουσία του στην Κύπρο. Συνέχισε ακόμη τις μελέτες και έρευνές του, οι οποίες

---

[938] «Ο κ. Γεννάδιος πρέπει να διαμείνει πλειότερον χρόνον», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Απριλίου 1895.

[939] «Διάφορα», *Αλήθεια*, Λεμεσός 26 Μαΐου/7 Ιουνίου 1895.

[940] «Ο εναρκτήριος λόγος του Μ. Αρμοστού», Αλήθεια, Λεμεσός 1/13 Μαρτίου 1896· Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 894· Στην απάντησή του στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή τόνισαν την ευαρέσκειά τους για τον διορισμό του Έλληνα γεωπόνου Παναγιώτη Γεννάδιου ως Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας και έθιξαν διάφορα προβλήματα του αγροτικού πληθυσμού του νησιού. Υπογράμμισαν, επίσης, την ανάγκη για δημιουργία Γεωργικής Τράπεζας, αναφέροντας, μεταξύ άλλων: «Το Συμβούλιον θα εφείλκυε την προσοχήν της Κυβερνήσεως εις την ανάγκην του να ληφθή υπ' όψιν το ζήτημα της επινοήσεως μέσων προς παροχήν βοήθειας εις τας εμπορικάς και γεωργικάς κοινότητας εις χρόνους χρηματικής απορίας, ως, παραδείγματος χάριν, διά της συστάσεως Γεωργικής Τραπέζης», βλ. «Απάντησις εις τον εναρκτήριον του Μ. Αρμοστού», *Αλήθεια*, Λεμεσός 15/27 Μαρτίου 1896· Την ανάγκη ίδρυσης Γεωργικής (Αγροτικής) Τράπεζας στην Κύπρο επισήμαινε επανειλημμένα και ο Τύπος, λόγω της ανεπάρκειας κεφαλαίων και, ως εκ τούτου, της πλήρους εξάρτησης των γεωργών από την τοκογλυφία. Μεταξύ άλλων, η εφημερίδα *Αλήθεια* τόνιζε: «Ο γεωργικός λαός της Κύπρου ένεκα ανεπάρκειας χρήματος και ελλείψεως υποστηρίξεως δανειζόμενος επί μεγάλοις μυθόδεσι τόκοις παρά τοκογλύφων, βαίνει εις βέβαιον όλεθρον, διότι πώς είνε δυνατόν να ευημερήση αφού ό,τι και αν δώση η γεωργία του, απορροφάται υπό τούτων και της φορολογίας; Είνε λοιπόν ποτέ δυνατόν υπό τοιαύτας συνθήκας να προοδεύση και ακμάση η γεωργία;», βλ. «Ανάγκη Γεωργικής Τραπέζης», *Αλήθεια*, Λεμεσός 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου 1896· για την ανάγκη ίδρυσης Αγροτικής Τράπεζας, βλ. επίσης «Βουλή. Συζητήσεις επί της αντιφωνήσεως. Ο φόρος της υποτελείας. Αγροτική Τράπεζα. Ο σιδηρόδρομος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 25 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1900.

εξακολουθούσαν να δημοσιεύονται κατά καιρούς στον αθηναϊκό τύπο. Η επανεμφάνιση του Γενναδίου στην Αθήνα ενεργοποίησε και πάλι τους πολέμιούς του. Αφενός για τους φρονιμότερους και πιο συνειδητοποιημένους εξ αυτών, η παρουσία του Γενναδίου στην Αθήνα δεν αποτελούσε απειλή και, ως εκ τούτου, δεν αντιμετωπίστηκε αρνητικά, αφού η τιμητική πρόσκληση της αγγλικής κυβέρνησης προς τον Γεννάδιο τους υποχρέωνε να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους και να αναλογιστούν ότι πιθανώς η ανάληψη της διεύθυνσης του Τμήματος Γεωργίας της Ελλάδας από αυτόν ήταν αναγκαία και προς το συμφέρον του κράτους και του αγροτικού πληθυσμού της χώρας, ενώ αφετέρου η παρουσία του «τους πλήρεις φθόνου και εστερημένους πάσης αξίας κατεφόβησε, μήπως προσκληθή αυτός πάλιν ν' αναλάβη την διοίκησιν και επαναφέρη την τάξιν, την τιμιότητα και το καθήκον».[941]

Λίγες μόνο μέρες μετά την επάνοδο του Γενναδίου από την Κύπρο στην Αθήνα, η εφημερίδα *Άστυ* των Αθηνών της 17ης Ιουνίου του 1895 δημοσίευσε μια ακραία ενέργεια, η οποία εξέφραζε «την παχύδερμον αναίδειαν και τον αυτοεξευτελισμόν των Διευθυντών των τριών ημιθανών τότε γεωργικών σχολών», οι οποίοι παρουσιάστηκαν στον Υπουργό των Εσωτερικών και «υπέβαλον παράπονα επί τη διαδόσει ότι πρόκειται να διορισθή Τμηματάρχης του γεωργικού τμήματος ο πρώην τοιούτος Π. Γεννάδιος […] μεθ' ου είναι αδύνατος η συνεργασία του συλλόγου των καθηγητών, αποφασισάντων να παραιτηθώσιν αν επραγματοποιείτο η διάδοσις». Η εκβιαστική ενέργεια των τριών Διευθυντών και η απειλή παραίτησής τους δεν βρήκε ανταπόκριση από τον Υπουργό Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Θεώρησε το διάβημά τους ως αντιπειθαρχικό και τους επέπληξε.[942]

5.4. Η αξιοποίηση της έκθεσης του Γενναδίου από τους Βρετανούς

Οι Βρετανοί επιδίωξαν με διάφορους τρόπους να αξιοποιήσουν την εμπεριστατωμένη έκθεση του Γενναδίου και τις εισηγήσεις του για την ουσιαστική βελτίωση της γεωργίας στο νησί. Την τραγική κατάσταση που είχε περιέλθει ο αγροτικός κόσμος αναγνώρισε και ανέλυσε ο Αρμοστής Walter Sendall στον εναρκτήριο λόγο του ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 4 Μαρτίου 1896. Συγκεκριμένα, στον λόγο

[941] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 42-43.

[942] «Ο διορισμός του κ. Π. Γενναδίου. Οι καθηγηταί της Γεωργικής Σχολής. Ενώπιον του υπουργού των Εσωτερικών. Τι τους είπε. Αι επιπλήξεις», *Άστυ*, Αθήνα 17 Ιουνίου 1895· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 43-44.

του τόνιζε εμφατικά ότι η εσοδεία του 1895 συγκρινόταν αρνητικά με την εσοδεία των δύο προηγούμενων χρόνων. Επιπλέον, υπογράμμιζε τη μείωση των τιμών σε βασικά γεωργικά προϊόντα, όπως τα *χαρούπια* για τα οποία είχε καταγραφεί η χαμηλότερη μέχρι τότε τιμή. Ειδικότερα, η παραγωγή των *χαρουπιών* το 1895 έφθασε τους 34.000 τόνους με αξία όμως £4.000 μικρότερη σε σχέση με το 1894 και £18.000 μικρότερη, σε σχέση με το 1893.[943]

Ακόμη, η αμπελοκαλλιέργεια στις περισσότερες περιοχές του νησιού, αν και ήταν μεγαλύτερη, εντούτοις παρατηρήθηκε μικρή ή καθόλου βελτίωση στις τιμές. Παράλληλα, η εσοδεία από την ελαιοκαλλιέργεια ήταν φτωχή και ήταν εξαιρετικά μειωμένη σε περιοχές όπου αναπτυσσόταν η βαμβακοκαλλιέργεια, γεγονός που οφειλόταν στη χαμηλή βροχόπτωση κατά τη διάρκεια της άνοιξης. Όσον αφορά τα φρούτα με εξαίρεση την παραγωγή πορτοκαλιών, η παραγωγή ήταν σχετικά καλή, αλλά και πάλι οι τιμές που εξασφαλίστηκαν σε όλες τις περιπτώσεις ήταν ιδιαίτερα χαμηλές. Τέλος, στον λόγο του ο Αρμοστής σημείωνε την αδυναμία της κυβέρνησής του να παρέμβει αφού δεν διέθετε τα μέσα για να επηρεάσει τις τιμές. Θεωρούσε δε ως μοναδική ελπίδα την ανάπτυξη και αξιοποίηση των φυσικών πόρων της Κύπρου μέσω των οποίων θα μπορούσε να επιτευχθεί αύξηση της ετήσιας παραγωγής, ώστε να υπερκαλυφθεί η μειωμένη εσοδεία των προηγούμενων χρόνων.[944]

Ο Αρμοστής αξιοποιούσε την ευκαιρία για να επισημάνει ότι μέσα στις προτεραιότητές του ήταν η αύξηση της παραγωγής και η ανόρθωση της γεωργίας του νησιού. Στο πλαίσιο αυτό, είχε προχωρήσει στη δημιουργία του Γεωργικού Συμβουλίου και στην πρόσκληση προς τον Παναγιώτη Γεννάδιο. Σημείωνε ακόμη τις δυνατότητες που παρέχονταν στην Κύπρο από την αξιοποίηση των εισηγήσεων του Γενναδίου για τη βελτίωση των καλλιεργειών, την εισαγωγή νέων προϊόντων και μηχανημάτων και τις τεχνικές οδηγίες προς τον αγροτικό πληθυσμό του νησιού. Ως εκ τούτου, επιβεβαίωνε την αξιοποίηση της έκθεσης του Γενναδίου και επαναλάμβανε

---

943 Την τραγική κατάσταση της γεωργίας και του αγροτικού πληθυσμού στο νησί τόνισε και σε συνέντευξή του ο αρμοστής Sendall στην εφημερίδα *Westminster Gazette*, στην οποία υπογράμμισε ότι η γεωργία του νησιού οπισθοδρομούσε κατά 2.000 έτη, βλ. «Η Κύπρος. Το παρόν και το μέλλον αυτής. Συνέντευξις μετά του Μ. Αρμοστού της», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Σεπτεμβρίου 1895· "Speech of his excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 4th day of March, 1896", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, αρ. 509, Government Printing Office, Λευκωσία 13 Μαρτίου 1896, σ. 2995-2996.

944 "Speech of his excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 4th day of March, 1896", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, αρ. 509, Government Printing Office, Λευκωσία 13 Μαρτίου 1896, σ. 2995-2996.

στους βουλευτές την πεποίθησή του ότι τα συμφέροντα της Βρετανίας ήταν ταυτόσημα με τα συμφέροντα του νησιού και τόνιζε το ενδιαφέρον της βασίλισσας για την επίλυση των προβλημάτων της γεωργίας στην Κύπρο.[945]

Απαντώντας στον Αρμοστή, τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου καυτηρίασαν το γεγονός ότι μετά την αναχώρηση του Γενναδίου από την Κύπρο, η βρετανική διακυβέρνηση παρέμενε αδρανής, δεν είχε ακόμη επιτύχει τη μόνιμη εξασφάλιση των υπηρεσιών του Έλληνα επιστήμονα, δεν προχώρησε στις αναγκαίες ενέργειες για τη σύσταση Γεωργικού Τμήματος, και δεν αξιοποίησε τις εισηγήσεις του για την επίλυση των προβλημάτων και τους τρόπους ανάπτυξης της γεωργίας του νησιού. Θεωρούσαν επείγουσα προτεραιότητα τον μόνιμο διορισμό του Γενναδίου, ο οποίος θα συνέβαλλε ουσιαστικά στο να πεισθούν οι αγρότες να απαλλαγούν από τις παρωχημένες ιδέες και αντιλήψεις τους και να αποδεχθούν την εισαγωγή νέων μεθόδων και μηχανημάτων στις καθημερινές γεωργικές τους ενασχολήσεις προς το συμφέρον του αγροτικού πληθυσμού και της οικονομίας του νησιού.[946]

5.5. Οι ενέργειες του Patrick Geddes για αξιοποίηση της έκθεσης του Γενναδίου

Η λεπτομερής και επιστημονικά τεκμηριωμένη έκθεση του Γενναδίου για την κατάσταση της γεωργίας στην Κύπρο προκάλεσε το ενδιαφέρον ξένων επενδυτών που διέβλεπαν μεγάλες επενδυτικές ευκαιρίες στον νησί.

Το σχέδιο του Geddes για την Κύπρο (*Cyprus plan ή Cyprus project*)

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε από τον ιππότη, βιολόγο, κοινωνιολόγο, ακαδημαϊκό και σχεδιαστή πόλεων, καθηγητή Patrick Geddes (1854-1932), ο οποίος προσπάθησε να υλοποιήσει ένα μεγαλόπνοο σχέδιο για την γεωργική και οικονομική ανάπτυξη της Κύπρου, βάσει κυρίως των εισηγήσεων του Γενναδίου, οι οποίες περιλαμβάνονταν στην *Έκθεση περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, σε συνεργασία με διάφορους φορείς, άτομα και εταιρείες, από τη Βρετανία και άλλες χώρες.[947]

---

[945] "Speech of his excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 4th day of March, 1896", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, αρ. 509, Government Printing Office, Λευκωσία 13 Μαρτίου 1896, σ. 2995-2996.

[946] "Address of the Legislative Council in reply to the Speech of His Excellency the High Commissioner at the opening of the Session on the 4th March, 1896", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, αρ. 510, Government Printing Office, Λευκωσία 27 Μαρτίου 1896, σ. 3011.

[947] Ο Patrick Geddes διετέλεσε λέκτορας στη Ζωολογία στο University of Edinburgh (1880-1888), καθηγητής Βοτανολογίας στο University College, Dundee (1888-1919) και καθηγητής Πολιτικής και Κοινωνιολογίας στο Bombay University στην Ινδία (1920-1923)· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, c1897, T-GED/1/8/12, *'Cyprus, Actual and Possible. A Study in the Eastern Question'*, 1897·

Με επιστολή του ημερομηνίας 20 Νοεμβρίου 1896 προς τον Sir Walter Sendall, ο Geddes ενημέρωσε τον Αρμοστή για τις προθέσεις του. Ειδικότερα, στην επιστολή αναφερόταν στον Παναγιώτη Γεννάδιο και στην έκθεσή του για τη γεωργία της Κύπρου και εξέφραζε την επιθυμία του να αναλάβει τις βελτιώσεις που εισηγήθηκε ο Γεννάδιος, ενώ παράλληλα έδινε σε γενικές γραμμές το σχέδιό του για την Κύπρο μέσα στο οποίο ενέτασσε την παράλληλη αξιοποίηση των προσφύγων από την Αρμενία ως εργατικού δυναμικού.[948] Ο Sendall, φαίνεται να αντιμετώπισε καταρχάς θετικά τα σχέδια του Geddes. Ένα περίπου χρόνο αργότερα, με επιστολή του τον Δεκέμβριο του 1897 ενημέρωσε τον Geddes ότι αδυνατούσε να παρέχει πλέον οποιαδήποτε υποστήριξη σε μακροπρόθεσμα σχέδια για την Κύπρο, αφού η θητεία του ως Αρμοστής στο νησί ολοκληρωνόταν πολύ σύντομα.[949]

Πέραν της επιστολής του προς τον Αρμοστή στις 20 Νοεμβρίου 1896, ο Geddes απηύθυνε επιστολή και προς τον Παναγιώτη Γεννάδιο, τον οποίο ενημέρωνε για το ενδιαφέρον του για τη γεωργία στον χώρο της Μεσογείου και ειδικότερα για την Κύπρο. Στην επιστολή σημείωνε επίσης τις επιλογές του για τη χρηματοδότηση των

Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 1897, T-GED/1/8/13, *'Cyprus, Actual and Possible. A Study in the Eastern Question',* 1897· Ο Geddes φρόντισε να μελετήσει επίσης σοβαρά την έκθεση που υπέβαλε ο Pierre Mouillefert το 1893 προς τον Αρμοστή Sir Walter Sendall μετά την ολοκλήρωση της επίσκεψης του πρώτου στο νησί. Η έκθεση είχε τον τίτλο *Επισκόπηση της βλάστησης και της γεωργίας στην ανατολική περιοχή της Μεσογείου: Η Κύπρος και οι κύριες παραγωγές της το 1892,* βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 1893, T-GED/1/8/1, *Aperçu sur la Végétation et l'Agriculture de la Région Orientale de la Méditerranée: Chypre et ses principales productions en 1892 by P. Mouillefert,* Κύπρος 1893.

[948] Η δραματική κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι Αρμένιοι περιγραφόταν σε επιστολή του N.H. Chirra από τη Λευκωσία προς τον Geddes. Ειδικότερα, ο Chirra ανέφερε αναλυτικά τους λόγους που ώθησαν τους Αρμένιους να εγκαταλείψουν τα υπάρχοντά τους και να υποχρεωθούν σε εξορία από τη χώρα τους. Στην επιστολή υπογραμμιζόταν το γεγονός ότι υπάρχουν 200 Αρμένιοι πρόσφυγες μόνο στη Λευκωσία, καθώς και πολλοί άλλοι μόνο στην Κύπρο. Ο Chirra περιέγραφε τους Αρμένιους ως ανθρώπους έμπιστους, δυνατούς, σκληρά εργαζόμενους και εξειδικευμένους σε συγκεκριμένους τομείς του εμπορίου. Παράλληλα, έκανε έκκληση για βοήθεια και συγκέντρωση κεφαλαίων που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τους Αρμένιους πρόσφυγες, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 30 Μαρτίου 1897, T-GED/1/8/14/13, *Letter from N.H. Chirra, Nicosia, to Patrick Geddes,* Chirra προς Geddes, Λευκωσία 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 27 Μαΐου 1897, T-GED/1/8/14/17, *Letter from M. Zimmer, Charput, Turkey, to Patrick Geddes, Cyprus,* Zimmer προς Geddes, Charput 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 27 Μαΐου 1897, T-GED/1/8/14/18, *Letter from Dr. F. Härle, Harpoot, Turkey, to Patrick Geddes, Härle* προς Geddes, Harpoot 1897 ·Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 20 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/7/3, *Copy letter from Patrick Geddes, Montpellier, to Sir Walter Sendall,* Geddes προς Sendall, Montpellier 1896.

[949] Η θητεία του Sir Walter Sendall ως αρμοστή στην Κύπρο ολοκληρώθηκε στις 23 Απριλίου 1898, όταν και αντικαταστάθηκε από τον Sir William Frederick Haynes-Smith (1839-1928)· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 30 Δεκεμβρίου 1897, T-GED/1/8/19/27, *Letter from Walter Sendall, Cyprus, to Patrick Geddes,* Sendall προς Geddes, 1897.

σχεδίων του για το νησί.[950] Ο Geddes επιδίωξε να διατηρήσει επαφή με τον Γεννάδιο, αφού θεωρούσε ότι αυτός θα μπορούσε να τον βοηθήσει στην υλοποίηση των σχεδίων του, παρέχοντάς του πληροφορίες σχετικά με τους πιθανούς τομείς ανάπτυξης στο νησί. Ο Γεννάδιος ανταποκρινόταν θετικά στα αιτήματα του Geddes για παροχή πρόσθετων πληροφοριών, καθώς και επίσημου υλικού, όπως τις ετήσιες εκθέσεις για την Κύπρο, αφού θεωρούσε ότι τυχόν ξένες επενδύσεις στο νησί θα ήταν επωφελείς για την ανάπτυξη της γεωργίας και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων.[951]

Ο Geddes απευθύνθηκε και σε πολιτικούς, ζητώντας τη μεσολάβηση και τη βοήθειά τους για την επιτυχία του σχεδίου του για την Κύπρο το οποίο ονόμασε *Cyprus project ή Cyprus plan*. Στο πλαίσιο αυτό, στις 11 Φεβρουαρίου 1897 με επιστολή του προς τον Λόρδο Elgin εστίασε στο θέμα της πείνας που μάστιζε μια άλλη αποικία των Βρετανών, την Ινδία. Εισηγήθηκε προς τον Elgin να επικοινωνήσει με τον βοτανολόγο Dr. George King (1840-1909) του *Βοτανικού Κήπου* της Καλκούτα (*Calcutta Botanic Garden*), ώστε να τον συμβουλεύσει και να του δώσει λεπτομέρειες για το πρόβλημα, ενώ επιπρόσθετα αναφέρθηκε στο σχέδιό του για την Κύπρο και πώς αυτό θα μπορούσε να αξιοποιηθεί παράλληλα για την απάμβλυνση του προβλήματος στην Ινδία. Επιπρόσθετα, ο Geddes απέστειλε επιστολή στον Συνταγματάρχη Charles Kenneth Scott-Moncrieff (1889-1930) και στην εφημερίδα *The Times* με εισηγήσεις για την παραγωγή τροφίμων και τις δυνατότητες που παρέχονταν για τον σκοπό αυτό στην Κύπρο.[952]

Όμως, η δυνατότητα υλοποίησης του σχεδίου του Geddes αμφισβητήθηκε από διάφορους, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Hardwicke Drummond Rawnsley (1851-1920), κληρικός και οικολόγος, ο οποίος θεωρούσε ότι ο Geddes δεν διέθετε την ικανότητα, αλλά και τα μέσα για να εξασφαλίσει και να εγγυηθεί την σταθερή και απρόσκοπτη πρόσβαση σε εργατικό δυναμικό που απαιτείτο για την υλοποίηση του

[950] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 20 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/7/4, *Draft letter from Patrick Geddes, Montpellier, to Gennadios G. Panagiotes,* Geddes προς Γεννάδιο, Montpellier 1896· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 31 Δεκεμβρίου 1897, T-GED/1/8/19/28, *Letter from Panagiottis Gennadius, Nicosia, Cyprus, to Patrick Geddes,* Gennadius προς Geddes, Εδιμβούργο 1897

[951] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Μάρτιος 1898, T-GED/1/8/28, *Cyprus: Annual Reports for the year 1896-97,* Λευκωσία 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Μάιος 1899, T-GED/1/8/32, *Cyprus: Annual Reports for 1897-98,* Λευκωσία 1899· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Μάιος 1899, T-GED/1/8/33, *Cyprus: Report on Agriculture in Cyprus by Mr. P. Gennadius,* Λευκωσία 1899.

[952] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 11 Φεβρουαρίου 1897, T-GED/1/7/1, *Copy letter from Patrick Geddes at Cyprus to Lord Elgin,* Geddes προς Elgin, Κύπρος 1897.

σχεδίου του.[953] Η αμφισβήτηση του σχεδίου του από τον Rawnsley και άλλους δεν πτόησε τον Geddes, ο οποίος συνέχισε τη συστηματική και οργανωμένη προσπάθεια του για την επίτευξη των στόχων που έθεσε, αξιοποιώντας το πλούσιο δίκτυο γνωριμιών του διεθνώς.

Η ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας και η παραγωγή εκλεκτού καπνού

Για την αξιοποίηση των εισηγήσεων του Γενναδίου για την ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας στην Κύπρο, ο Geddes ζήτησε την αρωγή του Sir William Turner Thiselton-Dyer (1843-1928), Διευθυντή των *Βασιλικών Βοτανικών Κήπων* (*Royal Botanic Gardens*) στο Kew. Ειδικότερα, ο Geddes σε επιστολή του με ημερομηνία 26 Νοεμβρίου 1896 προς τον Dyer, αναφέρθηκε στην έκθεση του Παναγιώτη Γενναδίου. Παράλληλα, εστίασε στις προτάσεις του που περιλαμβάνονταν στα σχέδιά του για την ανάπτυξη της γεωργίας στον χώρο της Μεσογείου. Ζήτησε επίσης τη βοήθεια του Dyer για να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες του προσωπικού του *Royal Botanic Gardens,* ώστε να βελτιωθεί ποιοτικά η καπνοκαλλιέργεια στο νησί και ο παραγόμενος καπνός.[954]

Σε επιστολή του προς τον Έφορο του *Glasgow Corporation Galleries of Art* James Paton (1843-1921) ο Geddes αναφέρθηκε σε δημοσίευση άρθρου του στο περιοδικό *Contemporary Review* στην έκδοση του Ιουνίου 1897. Παράλληλα, υπογράμμισε την επιθυμία του για την εξασφάλιση χρηματοδότησης ύψους 25.000 στερλινών, ώστε να διευκολυνθεί η αγορά οικοπέδων και η δημιουργία χωριών στην Κύπρο, όπου θα εγκαθίσταντο Αρμένιοι πρόσφυγες, οι οποίοι βάσει των σχεδίων του θα είχαν μόνιμη απασχόληση στους τομείς της γεωργίας και της μεταποίησης στο νησί. Έδωσε, επίσης, λεπτομέρειες για τα σχέδια του και το προβλεπόμενο κόστος, με ειδική αναφορά στην άρδευση, στην απασχόληση και την κατανομή του κόστους.[955]

---

[953] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 31 Ιουνίου 1896, T-GED/1/8/5/2, *Letter from Hardwicke Drummond Rawnsley, Keswick, to Patrick Geddes,* Rawnsley προς Geddes, Keswick 1896.

[954] Ο William Turner Thiselton-Dyer ήταν κορυφαίος Βρετανός βοτανολόγος και ήταν ο τρίτος κατά σειρά Διευθυντής του *Royal Botanic Gardens - Kew*, με τον οποίο ο Γεννάδιος διατηρούσε φιλικές και επαγγελματικές σχέσεις. Κατά παράκληση του Γενναδίου, ο Thiselton-Dyer είχε ορίσει το είδος του φυομένου στον Όλυμπο *υπερικού* (*Hypericus perforatum*), το οποίο ήταν ιδιαίτερα επιβλαβές στα λευκότριχα πρόβατα, αφού η βρώση του προκαλούσε δερματικά εξανθήματα, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί τριών Υπερικών της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 7-9· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 26 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/7/5, *Copy letter from Patrick Geddes, London, to William Turner Thiselton-Dyer, director of the Royal Botanic Gardens, Kew,* Geddes προς Dyer, Λονδίνο 1896.

[955] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 16 Ιουνίου 1897, T-GED/1/8/7/9, *Copy letter from Patrick Geddes, Dundee, to James Paton,* Geddes προς Paton, Dundee 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes

Το ενδιαφέρον για τους αρχαιολογικούς θησαυρούς του νησιού

Στα σχέδια του Geddes περιλαμβανόταν και η εκμετάλλευση των αρχαιολογικών θησαυρών της Κύπρου. Για τον σκοπό αυτό απευθύνθηκε στην οικογενειακή του φίλη Jane Hay (1864-1914), η οποία διατηρούσε ισχυρές πολιτικές διασυνδέσεις. Η Hay καταγόταν από τη Σκωτία και με την εκλογή της στο Edinburgh Parish Council το 1895 ανέπτυξε πλούσια φιλανθρωπική δράση, προσπαθώντας να βελτιώσει τη ζωή των φτωχών παιδιών της πόλης του Εδιμβούργου. Μεταξύ άλλων, επίσης, μετά τον Ατυχή Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 μετέβηκε στη Χαλκίδα στην Εύβοια, όπου οργάνωσε συσσίτια και πρόσφερε ρουχισμό στους Έλληνες πρόσφυγες που είχαν καταφύγει στην πόλη. Στο πλαίσιο των επαφών τους, η Hay με επιστολή της προς τον Geddes συζήτησε μαζί του το θέμα των αρχαιολογικών ανασκαφών στην Κύπρο και σχολίασε τις προκλήσεις και τα προβλήματα που θα αντιμετώπιζε αυτός στην υλοποίηση των σχεδίων του για την ανάπτυξη του νησιού και την αξιοποίηση των Αρμενίων προσφύγων στο νησί. Όσον αφορά τα σχέδια για την εκμετάλλευση του αρχαιολογικού πλούτου της Κύπρου, τον συμβούλευσε να εξασφαλίσει συστατική επιστολή από τον αρχαιολόγο Alexander Stuart Murray (1841-1904) του Τμήματος Ελληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου, ο οποίος διενεργούσε ήδη αρχαιολογικές ανασκαφές στο νησί την περίοδο 1894-1896 ως επικεφαλής της εκεί αρχαιολογικής αποστολής του Μουσείου.[956]

Για την εξασφάλιση χρηματοδότησης για τα σχέδιά του για τη διενέργεια αρχαιολογικών ανασκαφών στην Κύπρο, ο Geddes απευθύνθηκε στον Γραμματέα της *Society of Antiquaries of Scotland,* αρχαιολόγο Joseph Anderson (1832-1916). Ο τελευταίος όμως με επιστολή του προς τον Geddes στις 24 Νοεμβρίου 1897 απέρριψε το αίτημά του για χρηματοδότηση των αρχαιολογικών ανασκαφών στο νησί,

papers, 19 Νοεμβρίου 1897, T-GED/1/8/7/14, *Letter from James Paton, Glasgow Corporation Galleries of Art, to Patrick Geddes,* Paton προς Geddes, Γλασκόβη 1897.

[956] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 4 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/6/13, *Letter from Jane Hay, London, to Patrick Geddes,* Jane προς Geddes, Λονδίνο 1896· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Ιανουάριος 1897, T-GED/1/8/7/26, *Partial letter from Anna Geddes to Jane Hay, and notes by Patrick Geddes,* Geddes προς Hay, 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 19 Φεβρουαρίου 1904, T-GED/9/529, *Copy letter from Patrick Geddes, Harrow, to Stanley McCormick,* Geddes προς McCormick, Harrow 1904· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 26 Μαρτίου 1904, T-GED/9/534, *Copy letter from Patrick Geddes, Harrow, to Stanley McCormick,* Geddes προς McCormick, Harrow 1904· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 3 Ιουνίου 1904, T-GED/9/540, *Letter from Stanley McCormick, Chicago, to Patrick Geddes,* McCormick προς Geddes, Chicago 1904.

αναφέροντάς του ότι βάσει των εν ισχύ κανονισμών οι παρεχόμενες χρηματοδοτήσεις μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μόνο για αρχαιολογικές εργασίες στην Σκωτία.[957]

Στο πλαίσιο του ενδιαφέροντός του για τους αρχαιολογικούς θησαυρούς της Κύπρου, ο Geddes είχε επίσης επαφές με τον Βρετανό αποικιακό αξιωματούχο στην Κύπρο Claude Delaval Cobham (1842-1915), ο οποίος εκτελούσε χρέη Επαρχιακού Επιτρόπου στη Λάρνακα. Ο Cobham είχε συμμετοχή σε ανασκαφές που πραγματοποίησε ο Max Ohnefalsch-Richter (1850-1917) στην περιοχή της αρχαίας Σαλαμίνας, καθώς και σε άλλες περιοχές του νησιού. Μετέφερε μέρος των αρχαιολογικών ευρημάτων στην Βρετανία, τα οποία δώρισε στο Βρετανικό Μουσείο την περίοδο 1880-1898. Η προσωπική αρχαιολογική συλλογή που δημιούργησε και στην οποία περιλαμβάνονταν περίπου 200 σημαντικά αρχαία ευρήματα εκτίθενται σήμερα στο *Royal Albert Memorial Museum* στο Exeter. Μεταξύ άλλων, ο Cobham διευθέτησε και την άφιξη του Patrick Geddes και της συζύγου του Anna Geddes (1857-1917) στην Κύπρο. Οι λεπτομέρειες της επίσκεψης περιλαμβάνονται σε επιστολή του Cobham προς τον Geddes με ημερομηνία 20 Μαρτίου 1896.[958]

[957] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 24 Νοεμβρίου 1897, T-GED/1/8/7/10, *Letter from Joseph Anderson, secretary, Society of Antiquaries of Scotland, to Patrick Geddes,* Anderson προς Geddes, Εδιμβούργο 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 18 Νοεμβρίου 1897, T-GED/1/8/7/13, *Copy letter from Patrick Geddes, to Joseph Anderson,* Geddes προς Anderson, Εδιμβούργο 1897.

[958] Τελικά η επίσκεψη του Patrick και της Anna Geddes στην Κύπρο πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1897. Σε σχετική επιστολή της με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1897 η Anna Geddes περιέγραφε το ταξίδι τους από και προς την Κύπρο, καθώς και την παραμονή τους στο νησί. Περιέγραφε επίσης τους κήπους, τις επαγγελματικές και κοινωνικές δραστηριότητες, καθώς και τα σχέδια για την Αρμενική Εργατική Αποικία. Παρουσίαζε την γεωγραφία και τη βοτανική της Κύπρου και πληροφορούσε ότι σύντομα αυτή και ο σύζυγός της θα επέστρεφαν πίσω στην πατρίδα τους, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 26 Μαρτίου 1897, T-GED/1/8/14/9, *Letter from Anna Geddes, Larnaca, to [ ],* Geddes προς [ ], Λάρνακα 1897· Ο Patrick και η Anna Geddes πραγματοποίησαν και νέο ταξίδι στην Κύπρο τον Δεκέμβριο του 1906, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 1 Δεκεμβρίου 1906, T-GED/9/733, *Letter from Anna Geddes, London, to John Ross,* Geddes προς Ross, Λονδίνο 1906· Τον Ιούλιο του 1880 ο Cobham μαζί με τον Αρμοστή Sir Robert Biddulph (1835-1918) εισηγήθηκαν στον Υπουργό Αποικιών Kimberley (John Wodehouse, 1826-1902) να εισαχθεί η αγγλική γλώσσα στα δημοτικά σχολεία του νησιού και να υποβαθμιστεί παράλληλα η ελληνική γλώσσα. Όμως, όταν η εισήγηση των δύο Βρετανών αξιωματούχων έγινε γνωστή στην Κύπρο, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από τους Έλληνες της Κύπρου και υποχρεώθηκε ο Kimberley να απορρίψει την εισήγησή τους· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 20 Μαρτίου 1896, T-GED/1/8/6/18, *Letter from Claude Delaval Cobham, Larnaca, to Patrick Geddes,* Cobham προς Geddes, Λάρνακα 1896· Ο Cobham επίσης διευθέτησε με τον Geddes την άφιξη και μετακίνηση 900 και πλέον Αρμενίων στην Κύπρο, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 30 Ιουλίου 1897, T-GED/1/8/14/20, *Letter from Claude Delaval Cobham, Larnaca, to Patrick Geddes,* Cobham προς Geddes, Λάρνακα 1897.

Η ίδρυση αρμενικής εργατικής αποικίας στην Κύπρο

Ο Geddes προχώρησε στη σύνταξη και υλοποίηση ενός σχεδίου για τη δημιουργία μιας Αρμενικής εργατικής αποικίας στην Κύπρο, με στόχο να χρησιμοποιηθεί το εργατικό αυτό δυναμικό για την υλοποίηση των εισηγήσεων του Γενναδίου για την ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί.[959]

Για την εγκατάσταση των Αρμενίων στο νησί, ο Geddes απευθύνθηκε και στον ανθρωπολόγο Alfred Cort Haddon (1855-1940), ο οποίος σε απαντητική επιστολή του στις 16 Νοεμβρίου 1896, αναφέρθηκε διεξοδικά στο «κοινωνικό πείραμα», όπως το χαρακτήρισε, για την εγκατάσταση εργατικής αποικίας των Αρμενίων στην Κύπρο. Εστίασε δε στις προκλήσεις που πιθανώς να αντιμετώπιζε ο Geddes, αναλαμβάνοντας την υλοποίηση ενός τέτοιου μεγαλεπήβολου σχεδίου.[960]

Επιπλέον, η κοινωνική μεταρρυθμίστρια Emma Cons (1838-1912) στις 30 Νοεμβρίου 1896, απαντώντας στον Geddes, του έδωσε πληροφορίες, σχετικά με το κόστος που θα απαιτείτο για τη δημιουργία αποικίας στην Κύπρο, ενώ παράλληλα αναφέρθηκε στην κυπριακή νομοθεσία που κάλυπτε την αγορά γης στο νησί. Σημείωνε δε ότι η αγορά γης δεν εγγυόταν ταυτόχρονα και την αγορά των δέντρων που περιλαμβάνονταν στη συγκεκριμένη γη. Ειδικότερα, σύμφωνα με τη νομοθεσία κάποιος θα μπορούσε να έχει στην κατοχή του δέντρα σε τεμάχιο γης που ανήκε σε άλλον.[961]

---

[959] Στο αρχείο περιλαμβάνονται 16 έγγραφα με επιστολές και σημειώσεις που σχετίζονται με την πρόταση του Patrick Geddes για τη δημιουργία μιας Αρμενικής εργατικής αποικίας στην Κύπρο, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Ιούνιος-Νοέμβριος 1896, T-GED/1/8/5, *Patrick Geddes' scheme for an Armenian labour colony in Cyprus,* 1896. Επιπρόσθετα, στο αρχείο του Geddes περιλαμβάνονται 21 έγγραφα που καλύπτουν την περίοδο Οκτωβρίου 1896 και Απριλίου 1897 που απευθύνονται στον Geddes και σε άλλους και αναφέρονται σε ταξίδια στην Τουρκία και στην Κύπρο, το πρόβλημα των Αρμενίων προσφύγων και τα προτεινόμενα σχέδια του Geddes για την ίδρυση Αρμενικής Εργατικής Αποικίας στην Κύπρο, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Οκτώβριος 1896-Απρίλιος 1897, T-GED/1/8/6, *Letters to Patrick Geddes and others relating to Armenian refugee problem and Cyprus,* Διάφοροι προς Geddes και άλλους, 1896-1897 · Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Χειμώνας 1896-18 Φεβρουαρίου 1897, T-GED/1/8/11, *Paper: 'Draft outline report of Organisation of Labour for Armenians in Cyprus' by Mr, and Mrs, Patrick Geddes, assisted by Mr, Fox Pitt and C. Salmaslian,* 1897.

[960] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 16 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/5/10, *Letter from Alfred Cort Haddon, Dublin, to Patrick Geddes,* Haddon προς Geddes, Δουβλίνο 1896.

[961] Για την αγορά γης στην Κύπρο η εταιρεία *John Mann and Son* συμβούλευε με επιστολή της ημερομηνίας 8 Νοεμβρίου 1897 τον Geddes να τηρήσει μυστικότητα για τις προθέσεις του να αγοράσει γη στο νησί, ώστε οι Κύπριοι να μην διογκώσουν τις τιμές πώλησης, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 8 Νοεμβρίου 1897, T-GED/1/8/19/5, *Letter from John Mann and Son, Glasgow, to Patrick Geddes, Edinburgh,* John Mann and Son προς Geddes, Γλασκώβη 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 30 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/5/13, *Postcard from Emma Cons, London, to Patrick Geddes,* Cons προς Geddes, Λονδίνο 1896.

Ακόμη, η Isabel Caroline Somers Somerset (1851-1921), γνωστή για το φιλανθρωπικό της έργο και τους αγώνες της για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών, σε επιστολή της προς τον Geddes με ημερομηνία 19 Οκτωβρίου 1896 τόνισε την πεποίθησή της ότι οι Αρμένιοι άντρες και γυναίκες θα έπρεπε να παραμείνουν μαζί ως οικογένειες, όσο το δυνατόν πιο κοντά στη χώρα τους, ενώ παράλληλα περιέγραψε τον τρόπο εργασίας των Αρμενίων γεωργών.[962] Στις 3 Νοεμβρίου 1896 η Somerset με επιστολή της έθεσε το πρόβλημα των Αρμενίων προσφύγων και ζήτησε την υποστήριξη του Geddes για ένα σχέδιο άμεσης ανακούφισης των παθόντων προσφύγων που ταξίδευαν στην Κύπρο και στη Βουλγαρία. Αναφέρθηκε επιπρόσθετα στα σχέδια του Δούκα του Westminster για την ίδρυση αρμενικής αποικίας στη Βουλγαρία. Επιπλέον, εξέφρασε την επιθυμία της για δημιουργία σταθμών ανακούφισης των προσφύγων κατά μήκος των συνόρων της Αρμενίας και ζήτησε από τον Geddes να συναντηθούν για να συζητήσουν τα σχέδιά της.[963] Σε νέα επιστολή της στις 7 Νοεμβρίου 1896 η Somerset έθεσε στον Geddes τις απόψεις των Αρμενίων προσφύγων, οι οποίοι θεωρούσαν ακατάλληλη την Κύπρο για την εγκατάσταση μιας αρμενικής αποικίας. Επιθυμία των Αρμενίων ήταν να ταξιδέψουν στις Ηνωμένες Πολιτείες για μόνιμη εγκατάσταση. Η Somerset έθεσε επίσης υπόψη του Geddes τα σχέδια για την ανακούφιση των παθόντων προσφύγων.[964]

Τους φόβους της μεθοδίστριας Mary Hyett Lidgett Bunting (1840-1919) για πιθανή αστάθεια που θα μπορούσε να προκληθεί στην προτεινόμενη εργατική αποικία στην Κύπρο για τους Αρμένιους πρόσφυγες, προσπάθησε να καθησυχάσει με επιστολή του ο Geddes στις 8 Ιουνίου 1897. Στην επιστολή αναφέρθηκε επίσης στη δημιουργία κήπων και εγκαταστάσεων στη Λάρνακα, καθώς και τη στελέχωσή τους με το κατάλληλο προσωπικό. Γινόταν επίσης αναφορά στην επίσκεψη του Geddes στο Λονδίνο για την προώθηση των σχεδίων του για την Κύπρο.[965]

Επιπρόσθετα, ο Geddes ζήτησε τη νομική αρωγή του πολιτικού και καθηγητή της Νομικής, James Bryce (1838-1922), για να αντιμετωπίσει τυχόν νομικά

[962] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 19 Οκτωβρίου 1896, T-GED/1/8/6/1, *Letter from Isabel Somerset Surrey, Surrey, to Patrick Geddes,* Somerset προς Geddes, Surrey 1896.
[963] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 3 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/6/15, *Letter from Isabel Somerset, Surrey, to Patrick Geddes,* Somerset προς Geddes, Surrey 1896.
[964] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 7 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/6/14, *Letter from Isabel Somerset, Surrey, to Patrick Geddes,* Somerset προς Geddes, Surrey 1896.
[965] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 8 Ιουνίου 1897, T-GED/1/8/7/8, *Copy letter from Patrick Geddes, Dundee, to Mary Hyett Lidgett Bunting,* Geddes προς Bunting, Dundee 1897.

προβλήματα που θα προέκυπταν, λόγω του ιδιάζοντος νομικού καθεστώτος που επικρατούσε στην Κύπρο. Ο Geddes αναφέρθηκε στην επιστολή του στις πιθανές αντιδράσεις του Σουλτάνου στην εγκατάσταση Αρμενίων προσφύγων στην Κύπρο, στο Ταμείο Ανακούφισης των προσφύγων που δημιουργήθηκε στο Westminster, στις χήρες, στα παιδιά και στους φυλακισμένους Αρμενίους και τον πιθανό ρόλο που θα μπορούσε να αναλάβει το Foreign Office, ενώ παράλληλα υπογράμμισε το σχέδιό του για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο νησί.[966] Ο Bryce, ανταποκρινόμενος στο αίτημα του Geddes, του απέστειλε επιστολή στις 15 Οκτωβρίου 1896, στην οποία έκανε ειδική αναφορά στον Σουλτάνο και στο θέμα της εργοδότησης ανθρώπινου δυναμικού, ενώ εξήγησε την πολιτική, οικονομική και ανθρωπιστική κατάσταση που επικρατούσε στην Κύπρο.[967]

Σε νέα επιστολή του στις 26 Οκτωβρίου 1896 ο Bryce μετέφερε τις θέσεις και την άποψη του Sir Philip Currie, σε σχέση με το σχέδιο για την εγκατάσταση των Αρμενίων προσφύγων. Αναφέρθηκε επιπλέον στην επιτροπή ανακούφισης των προσφύγων στην Κωνσταντινούπολη και στον πρόεδρό της James W. Whitall (1838-1910) και το πώς αυτός θα μπορούσε να βοηθήσει στην υλοποίηση του σχεδίου. Ταυτόχρονα, περιέγραψε την πολιτική κατάσταση στην Κύπρο.[968]

Τέλος, ο κόμης και πολιτικός Arthur James Balfour (1848-1930), απαντώντας με επιστολή του ημερομηνίας 22 Οκτωβρίου 1896 στον Geddes τον συμβούλευσε να προωθήσει στο Foreign Office το σχέδιό του για την εγκατάσταση των Αρμενίων στην Κύπρο. Του υπέδειξε επίσης ότι το σχέδιο αυτό θα μπορούσε να προωθηθεί μόνο εάν ήταν πρακτικά εφαρμόσιμο, ενώ παράλληλα τον συμβούλευσε να σκεφτεί και την Αργεντινή ως εναλλακτικό προορισμό και εγκατάσταση των Αρμενίων προσφύγων.[969]

Καλλιέργεια φυτών για χρήση στη φαρμακοβιομηχανία

Όσον αφορά την εκμετάλλευση φυτών βοτανικής καλλιέργειας, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τις φαρμακοβιομηχανίες για την κατασκευή

[966] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, c1896, T-GED/1/8/5/16, *Draft letter from Patrick Geddes to James Bryce*, Geddes προς Bryce, Λονδίνο 1896.
[967] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 15 Οκτωβρίου 1896, T-GED/1/8/5/4, *Letter from James Bryce, London, to Patrick Geddes*, Bryce προς Geddes, Λονδίνο 1896.
[968] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 26 Οκτωβρίου 1896, T-GED/1/8/5/6, *Letter from James Bryce, London, to Patrick Geddes*, Bryce προς Geddes, Λονδίνο 1896· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 28 Μαρτίου 1897, T-GED/1/8/14/12, *Letter from R. Chambers, to Patrick Geddes, Nicosia*, Chambers προς Geddes, Λευκωσία 1897.
[969] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 22 Οκτωβρίου 1896, T-GED/1/8/5/5, *Letter from Arthur James Balfour, London, to Patrick Geddes*, Balfour προς Geddes, Λονδίνο 1896.

φαρμάκων, ο Geddes απευθύνθηκε στον D. B. Dott. Απαντώντας στο αίτημα του Geddes, ο Dott του εισηγήθηκε να προσεγγίσει τους Holmes και J. Rutherford Hill ως ειδικούς στον τομέα αυτό. Περαιτέρω, στην επιστολή του αναφέρθηκε στο οικονομικό κόστος της αγοράς φαρμάκων που προέρχονταν από βοτανικές καλλιέργειες, καθώς και στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Κύπρο.[970] Παράλληλα, ζήτησε και έλαβε κατάλογο φυτών με λεπτομέρειες για τις φαρμακευτικές τους χρήσεις και ιδιαίτερα αυτών που καλλιεργούνταν στην Κύπρο.[971]

Επιπρόσθετα, ο βοτανολόγος και επιμελητής του Μουσείου του Λονδίνου, Edward Morell Holmes (1843-1930), απαντώντας με επιστολή του ημερομηνίας 3 Νοεμβρίου 1896 εκ μέρους της Φαρμακευτικής Εταιρείας της Μεγάλης Βρετανίας, αναφέρθηκε σε φάρμακα που παράχθηκαν από βοτανικές καλλιέργειες που αναπτύχθηκαν στην Κύπρο. Συμβούλευσε επίσης στον Geddes να μελετήσει τα αποτελέσματα δημοσιευμένων ερευνών, ώστε να εξασφαλίσει περισσότερες πληροφορίες για το θέμα αυτό. Εισηγήθηκε επίσης πιθανή ημερομηνία για συνάντησή τους για μελέτη και προώθηση του ζητήματος.[972]

Ακόμη, η κοινωνική μεταρρυθμίστρια Ida Mellinger (1866-1899) σε επιστολή της προς τον Geddes, ημερομηνίας 19 Οκτωβρίου 1896, αναφέρθηκε σε άρθρο που ετοίμασε ο Geddes, στο οποίο ανέλυε το σχέδιό του για την Κύπρο. Συμβούλευσε τον Geddes να μην δημοσιεύσει το άρθρο, ώστε να μην γίνουν γνωστά στον Σουλτάνο τα σχέδιά του για την Κύπρο, αλλά αντίθετα να το κυκλοφορήσει ιδιωτικά σε όλους τους πιθανούς ενδιαφερομένους. Τον πληροφόρησε επιπρόσθετα ότι θα έγραφε σε φίλους της στις Η.Π.Α., ζητώντας τους να χρηματοδοτήσουν το σχέδιο.[973]

---

[970] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 30 Οκτωβρίου 1896, T-GED/1/8/5/7, *Letter from D.B. Dott, Edinburgh, to Patrick Geddes,* Dott προς Geddes, Εδιμβούργο 1896.

[971] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, c1896, T-GED/1/8/5/15, *Letter from [ ] to Patrick Geddes,* [ ] προς Geddes, 1896 · Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 12 Ιουλίου 1897, T-GED/1/8/17, *Letter from Dunlop Brothers and Company, London (Colonial Spice and General Merchants) to Patrick Geddes, London,* Dunlop Brothers and Company προς Geddes, Λονδίνο 1897.

[972] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 3 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/5/9, *Letter from Edward Morell Holmes, Pharmaceutical Society of Great Britain, London, to Patrick Geddes,* Holmes προς Geddes, Λονδίνο 1896.

[973] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 19 Οκτωβρίου 1896, T-GED/1/8/6/4, *Letter from Ida Mellinger, London, to Patrick Geddes,* Mellinger προς Geddes, Λονδίνο 1896· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, c1897, T-GED/1/8/22, *Pamphlet entitled 'Cyprus and its Power to Help the East' (amended by hand to read 'Cyprus and some of its possibilities') by Mr. and Mrs. Patrick Geddes,* 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, c1897, T-GED/1/8/23, *'Cyprus and its Power to Help the East' by Mr. and Mrs. Patrick Geddes,* 1897.

Σε απαντητική επιστολή της προς τον Geddes, η μεθοδίστρια Mary Hyett Lidgett Bunting (1840-1919) αναφέρθηκε στις επιπτώσεις από την κατάρρευση της Οθωμανικής Τράπεζας, καθώς και στη γη που προσφέρθηκε στον Δούκα του Westminster στην Κύπρο, ενώ παράλληλα επικεντρώθηκε και στις τρέχουσες αξίες της γης στο νησί. Έκανε επίσης αναφορά στο σχέδιο σύστασης εταιρείας εκμετάλλευσης της μεταξουργίας και της αξιοποίησης των ευκαιριών που παρέχονταν στην Κύπρο. Ακόμη, σύστησε στον Geddes να επιδιώξει τη μεσολάβηση του Γραμματέα του υπουργείου Αποικιών Joseph Chamberlain (1836-1914) για την προώθηση των σχεδίων του για την ανάπτυξη της Κύπρου. Τέλος, αναφέρθηκε στη σφαγή 2.500 Αρμενίων και τις πληροφορίες που έλαβε από τον Sir Charles James Tarring του βρετανικού προξενείου.[974]

Η ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας και η παραγωγή μεταξιού

Για την πιθανή επέκταση και βελτίωση των μεθόδων βαμβακοκαλλιέργειας και της παραγωγής μεταξιού στην επαρχία Αμμοχώστου και σε άλλες περιοχές του νησιού ο Geddes συνεργάστηκε με τον Αρμένιο Charles Salmaslian, ο οποίος ανέλαβε τη διεύθυνση αγροκτήματος στην Αθαλάσσα. Επιδίωξε, επίσης, να υιοθετήσει πρακτικά μέτρα για την εφαρμογή αποτελεσματικότερων μεθόδων καλλιέργειας και παραγωγής, ενώ προχώρησε και στη μελέτη του σχετικού κόστους, ώστε να διασφαλίσει την επιτυχία του εγχειρήματος αυτού.[975]

---

[974] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 3 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/6/5, *Letter from Mary Hyett Lidgett, Bunting, London, to Patrick Geddes,* Bunting προς Geddes, Λονδίνο 1896· Για το θέμα της μεταξουργίας ο Geddes αναφερόταν και σε επιστολή του ημερομηνίας 17 Νοεμβρίου 1898 στην οποία σύστηνε τον Αρμένιο Charles Salmaslian και περιέγραφε την εργασία που έκανε τόσο στο Montpellier, όσο και στην Κύπρο, περιλαμβανομένης της ανάληψης της διεύθυνσης σχολής μεταξουργίας στο νησί, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 17 Νοεμβρίου 1898·T-GED/1/8/7/19, *Copy letter from Patrick Geddes, Lasswade to T.S. Richmond, Kafr-el-Duwar,* Geddes προς Richmond, Lasswade 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 5 Ιανουαρίου-8 Ιουνίου 1897, T-GED/1/8/14, *Letters from various correspondents to Patrick Geddes*, 1897·
Collection T-GED-Patrick Geddes papers, T-GED/1/8/42, *Letter from [ ] to Patrick Geddes,* [ ] προς Geddes.

[975] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 17 Φεβρουαρίου 1897, T-GED/1/8/14/2, *Letter from [ ], Famagusta, Cyprus, to Patrick Geddes*, [ ] προς Geddes, Αμμόχωστος 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Δεκέμβριος 1897, T-GED/1/8/20, *Copy of report by Charles Salmaslian on the farm of Athalassa in Cyprus,* Λευκωσία 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 25 Μαρτίου1898, T-GED/1/8/26/7, *Letter from Charles Salmaslian, Nicosia, Cyprus, to Patrick Geddes,* Salmaslian προς Geddes, Λευκωσία 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 27 Μαΐου 1898, T-GED/1/8/26/18, *Letter Charles Salmaslian, Nicosia, Cyprus, to Patrick Geddes,* Salmaslian προς Geddes, Λευκωσία 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 20 Σεπτεμβρίου 1898, T-GED/1/8/27/19, *Copy letter from Patrick Geddes, Edinburgh, to Charles Salmaslian, Cyprus,* Geddes προς Salmaslian, Εδιμβούργο 1898.

Σε νέα επιστολή του προς τον Geddes στις 10 Νοεμβρίου 1896, ο Bryce αναφέρθηκε στην πρόθεση του Geddes να επισκεφθεί την Κύπρο, καθώς και στο πρόβλημα των Αρμενίων προσφύγων. Σημείωσε επίσης την πιθανή μεσολάβηση του μέλους του Βρετανικού Κοινοβουλίου Arthur James Balfour (1848-1930). Σχολίασε, τέλος, την πολιτική κατάσταση στην Τουρκία και στην Κύπρο.[976]

Σε απαντητική επιστολή του προς τον Geddes με ημερομηνία 5 Νοεμβρίου 1896 ο Σκωτσέζος λαογράφος, δικηγόρος και φιλόσοφος John Stuart-Glennie (1841-1910) συζήτησε τη θέση των γυναικών στην Τουρκία, σε σχέση με την προέλευση της μητριαρχίας και τα προβλήματα των Αρμενίων προσφύγων. Θεωρούσε ότι ο Geddes θα αντιμετώπιζε μεγάλες προκλήσεις και πιθανώς ανυπέρβλητα εμπόδια στα σχέδιά του για την Κύπρο.[977]

Για την αγορά γης στην Κύπρο με σκοπό την αξιοποίησή της για γεωργικούς σκοπούς, στο πλαίσιο της υλοποίησης των σχεδίων του, ο Geddes ζήτησε τη βοήθεια του τραπεζίτη Julius van Millingen (1848-1940) της *Banque Impériale Ottomane* (*Imperial Ottoman Bank*) στη Λευκωσία.[978] Ο Millingen ανέλυσε την τρέχουσα οικονομική κατάσταση, αλλά και τις μελλοντικές χρηματοοικονομικές, τραπεζικές και γεωργικές συνθήκες στην Κύπρο. Εστίασε στα προτεινόμενα σχέδια του Geddes και τον πληροφόρησε ότι οι υπηρεσίες της τράπεζας παρέμεναν στη διάθεσή του για την πιθανή χρηματοδότηση των σχεδίων του.[979] Για τον ίδιο λόγο η εταιρεία *Eastern and Colonial Association Limited,* η οποία ελεγχόταν από τον Geddes με επιστολή που συνέταξε εκ μέρους της ο Βρετανός φυσιολόγος Sir Walter Morley Fletcher (1873-1933) ενημέρωσε τον Millingen για την πολιτική που ακολουθούσε η εταιρεία για την αγορά γης στην Κύπρο, την ανάπτυξη της γης, τις καλλιέργειες, καθώς και τους αγροτικούς και οικονομικούς στόχους της.[980]

---

[976] Ο Balfour διετέλεσε πρωθυπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου την περίοδο 1902-1905· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 10 Νοεμβρίου 1896, T-GED/1/8/6/9, *Letter from James Bryce, London, to Patrick Geddes,* Bryce προς Geddes, Λονδίνο 1896.

[977] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 5 Δεκεμβρίου 1896, T-GED/1/8/6/16, *Letter from John Stuart-Glennie, Haslemere, to Patrick Geddes,* Bryce προς Geddes, Haslemer 1896.

[978] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 26 Μαρτίου 1897, T-GED/1/8/6/21, *Letter from Julius van Millingen, Banque Impériale Ottomane, Nicosia to Sir Edgar Vincent,* Millingen προς Vincent, Λευκωσία 1897.

[979] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 5 Φεβρουαρίου 1897, T-GED/1/8/14/1, *Copy letter from Julius Robertson van Millingen, Imperial Ottoman Bank, Nicosia, to Patrick Geddes,* Millingen προς Geddes, Λευκωσία 1897.

[980] Η αποικιακή εταιρεία *Eastern and Colonial Association*, με τη συνεργασία του Geddes, κατάφερε να εξασφαλίσει σημαντικά κτήματα σε ολόκληρη την Κύπρο. Το κτήμα της εταιρείας στο Κολόσσι

Για την υλοποίηση των σχεδίων του ο Geddes επιδίωξε να αποκτήσει γη περίπου 320 στρεμμάτων στην Κύπρο. Σε σχετική επιστολή του προς τον T.S. Richmond αναφέρθηκε στους επενδυτικούς όρους και εισηγήθηκε τη δημιουργία ενός μικρού συνδικάτου, το οποίο θα μπορούσε να ιδρυθεί για να επενδύσει στον τομέα της γης στην Κύπρο.[981] Ο Geddes σε συνεργασία με την εταιρεία *Eastern and Colonial Association Limited* κατάφερε να εξασφαλίσει γη σε διάφορες περιοχές του νησιού, στην οποία δημιούργησαν μεγάλο αριθμό αγροκτημάτων. Στα αγροκτήματα αυτά εργοδοτήθηκαν κυρίως Αρμένιοι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο νησί.[982] Επιπρόσθετα, ο Geddes μαζί με την *Eastern and Colonial Association Limited* επιδίωξαν να εξασφαλίσουν μακροχρόνια μίσθωση των δασών της Κύπρου. Για τον σκοπό αυτό μεσολάβησε ο Walter Fletcher, ο οποίος απηύθυνε σχετικό αίτημα στον Αρμοστή Sir William Frederick Haynes-Smith (1839-1928) τον Σεπτέμβριο του 1899.[983]

Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή εκλεκτών κυπριακών οίνων

Η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοποιεία αποτέλεσαν ακόμη έναν τομέα επενδυτικού ενδιαφέροντος για τον Geddes και τους συνεργάτες του. Ως εκ τούτου, ο Geddes εξασφάλισε και αξιοποίησε την έκθεση του Pierre Mouillefert για την αμπελοκαλλιέργεια και τα κρασιά της Κύπρου, καθώς και την έκθεση της *Περί της εν Κύπρω Γεωργίας* του Παναγιώτη Γενναδίου. Ο ίδιος μελέτησε το θέμα και κατά τη

λειτουργούσε υπό τη διεύθυνση του Cecil Hay, ο οποίος κατάφερε να το λειτουργεί με επιτυχία. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 12 Νοεμβρίου 1897, T-GED/1/8/19/6, *Copy letter extract from Walter Fletcher to Julius van Millingen, Nicosia, Cyprus,* Fletcher προς Millingen, 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 3 Δεκεμβρίου 1897-7 Ιανουαρίου 1898, T-GED/1/8/21, *Letters from Andrew Dunlop of Dunlop Brothers and Company, London to Patrick Geddes, including copy letters to Walter Fletcher, John Ross and Victor Branford,* Andrew Dunlop of Dunlop Brothers and Company προς Geddes, Fletcher, Ross, Branford, 1898· T-GED-Patrick Geddes papers, 21 Δεκεμβρίου 1897, T-GED/1/8/21/7, *Copy letter from Andrew Dunlop, Dunlop Brothers and Company, to Walter Fletcher, Nicosia, Cyprus,* Dunlop προς Fletchers, Λευκωσία 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 20 Σεπτεμβρίου 1898-28 Απριλίου 1900, T-GED/1/8/30, *Correspondence and copy letters to and from Patrick Geddes relating to the Armenian Labour Colony at Cyprus,* Geddes από και προς διάφορους, 1898-1900.

[981] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 2 Δεκεμβρίου 1898, T-GED/1/8/7/22, *Extract from a letter from T.S. Richmond to Patrick Geddes,* Richmond προς Geddes, 1898.

[982] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 1 Απριλίου-12 Μαΐου 1899, T-GED/1/8/31, *Papers with extracts of reports from various farms run by the Eastern and Colonial Association Limited in Cyprus,* Κύπρος 1899.

[983] Ο Sir William Frederick Haynes-Smith διετέλεσε Αρμοστής στην Κύπρο από τις 23 Απριλίου 1898 μέχρι τις 17 Οκτωβρίου 1904.

διάρκεια της επίσκεψής του στην Κύπρο και συνέταξε σχετικές σημειώσεις για την αξιοποίηση της αμπελοκαλλιέργειας στο νησί για την παραγωγή κρασιού.[984]

Η εγκατάσταση των Αρμενίων προσφύγων στην Κύπρο προκάλεσε το ενδιαφέρον πολλών φιλανθρωπικών και άλλων οργανώσεων σε όλο τον κόσμο. Σχετική αναφορά έγινε σε επιστολή του Geddes προς την ακτιβίστρια και υπέρμαχο των δικαιωμάτων των γυναικών, Julia Sarah Anne Cobden-Sanderson (1853-1926), με ημερομηνία 17 Ιανουαρίου 1899. Ο Geddes αναφέρθηκε στην εγκατάσταση των Αρμενίων στο νησί, καθώς και στις ενέργειες των φίλων της *Επιτροπής Ανακούφισης των Θυμάτων Πολέμου*, καθώς και στο εβραϊκό ενδιαφέρον για την Κύπρο. Παράλληλα, σχολίασε την κατάσταση της γεωργίας, το κλίμα και την άρδευση στο νησί. Τέλος, αναφέρθηκε στο ξέσπασμα επιδημίας δυσεντερίας στην περιοχή της Αθαλάσσας, όπου είχε εγκατασταθεί μεγάλος αριθμός Αρμενίων.[985]

Την περίοδο 6 Νοεμβρίου 1896 μέχρι τις 17 Ιανουαρίου 1899 ο Geddes δραστηριοποιήθηκε συστηματικά και ήρθε σε επαφή με διάφορες προσωπικότητες για την προώθηση και υλοποίηση των σχεδίων του για την Κύπρο. Στην ογκωδέστατη αλληλογραφία του που καλύπτει την περίοδο αυτή περιλαμβάνονται επιστολές που αντάλλαξε με διάφορες προσωπικότητες της εποχής, στις οποίες περιέχονται οι προτάσεις του για την ανάπτυξη της γεωργίας στη Μεσόγειο, καθώς και της κατασκευαστικής βιομηχανίας, ιδιαίτερα στην Κύπρο. Επίσης, περιλαμβάνεται το ενδιαφέρον του για τις κυπριακές αρχαιότητες και η πρότασή του για ίδρυση εργατικής αποικίας των Αρμενίων. Παράλληλα, παρουσιάζονται οικονομικά θέματα που άπτονται της συνεργασίας του με την εταιρεία *Eastern and Colonial Association Ltd*, η οποία δραστηριοποιήθηκε έντονα, ώστε να εξασφαλίσει και να υλοποιήσει μεγάλο αριθμό επενδυτικών έργων στο νησί. Συζητούνται επίσης θέματα προσφορών για την επένδυση στον τομέα της γης, κυρίως για γεωργικούς σκοπούς. Τέλος, εξετάζεται η πιθανότητα να αναλάβει Αρμένιους πρόσφυγες η καναδική κυβέρνηση.[986]

---

[984] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, T-GED/1/8/41, *Rough notes by [Patrick Geddes] on 'Wine in Cyprus'*.

[985] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 17 Ιανουαρίου 1899, T-GED/1/8/7/24, *Draft letter from Patrick Geddes to Anne Cobden-Sanderson,* Geddes προς Sanderson, 1899.

[986] Στην αλληλογραφία περιλαμβάνονται 26 συνολικά έγγραφα, βλ. Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 6 Νοεμβρίου 1896-17 Ιανουαρίου 1899, T-GED/1/8/7, *Copy and draft correspondence from Patrick Geddes to others, relating to the question of settling Armenian refugees at Cyprus,* Geddes προς διάφορους, 1896-1899· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 1 Δεκεμβρίου 1897, T-GED/1/8/7/15, *Copy letter from Patrick Geddes, to [possibly Andrew] Dunlop,* Geddes προς Dunlop, 1897· Collection

Η οικονομική εκμετάλλευση της καλλιέργειας *χαρουπόδεντρων*

Ο Geddes επέδειξε ενδιαφέρον επίσης για την ανάπτυξη της καλλιέργειας *χαρουπόδεντρων* στην Κύπρο. Για τον σκοπό αυτό προσέγγισε τον φυσιολόγο Sir Walter Morley Fletcher, καθώς και την εταιρεία *Ross, Brandford and Company*. Ο Fletcher σε επιστολή του προς τον Geddes στις 30 Οκτωβρίου 1897 περιέγραψε τα ευρήματά του από την έρευνα που διενήργησε σχετικά με την οικονομική εκμετάλλευση της καλλιέργειας *χαρουπόδεντρων* στην Κύπρο. Αναλύθηκαν επίσης διαφορετικές μέθοδοι βοτανικής καλλιέργειας.[987]

Θεωρώντας πολύ επικερδή την επένδυση στην καλλιέργεια και εκμετάλλευση των *χαρουπιών* στο νησί, ο Geddes επιδίωξε να συνεργαστεί και με άλλες εταιρείες, όπως την *Dunlop Brothers and Company*. Στο πλαίσιο αυτό, ο εκ των διευθυντών της εταιρείας, Andrew Dunlop, επισκέφθηκε το νησί την περίοδο Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1898 και ετοίμασε σχετική έκθεση για την καλλιέργεια των *χαρουπόδεντρων* στην Κύπρο.[988]

Το πρότυπο κτήμα της *Eastern and Colonial Association* στο Κολόσσι

Με τη συνδρομή και καθοδήγηση του Γενναδίου, η αποικιακή εταιρεία κατάφερε να δημιουργήσει ένα πολύ αξιόλογο κτήμα στην περιοχή Κολοσσίου στη Λεμεσό, που διηύθυνε ο Cecil Hay και το οποίο, όπως καταγράφει ο Έλληνας γεωπόνος,

---

T-GED-Patrick Geddes papers, 4 Μαΐου 1898, T-GED/1/8/7/16, *Draft letter and notes from Patrick Geddes to [ ] Dunlop,* Geddes προς Dunlop, 1898 · Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 30 Ιουλίου 1897, T-GED/1/8/18, *Copy letter from Patrick Geddes and Henry Beveridge, Dunfermline, to Fletcher, Dunlop and Sanderson,* Geddes και Beveridge προς Fletcher, Dunlop και Sanderson, Λονδίνο 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 6 Ιανουαρίου 1898-26 Ιουλίου 1898, T-GED/1/8/26, *Correspondence from John Ross and others to Patrick Geddes related to the Armenian Labour Colony at Cyprus,* Ross και άλλοι προς Geddes, 1898.

[987] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 30 Οκτωβρίου 1897, T-GED/1/8/19/4, *Copy letter from Walter Fletcher to Messrs Ross, Brandford and Company,* Fletcher προς Ross, Brandford and Company, 1897· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 27 Ιανουαρίου 1898, T-GED/1/8/26/5, *Letter from Samuel Perkes, Larnaca, Cyprus, to Walter Fletcher, Limassol, Cyprus,* Perkes προς Geddes, Λάρνακα 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 17 Σεπτεμβρίου 1898, T-GED/1/8/27/18, *Letter from Samuel Perkes, Larnaca, Cyprus, to Patrick Geddes, Edinburgh,* Perkes προς Geddes, Λάρνακα 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 22 Νοεμβρίου 1898, T-GED/1/8/30/15, *Letter from Samuel Perkes, Larnaca, Cyprus, to Patrick Geddes, Edinburgh,* Perkes προς Geddes, Λάρνακα 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 5 Δεκεμβρίου 1898, T-GED/1/8/30/19, *Letter from Samuel Perkes, Larnaca, Cyprus, to Patrick Geddes, Lasswade,* Perkes προς Geddes, Λάρνακα 1898· Collection T-GED-Patrick Geddes papers, 19 Δεκεμβρίου 1898, T-GED/1/8/30/20, *Letter from Samuel Perkes, Larnaca, Cyprus, to Patrick Geddes, Midlothian,* Perkes προς Geddes, Λάρνακα 1898.

[988] Collection T-GED-Patrick Geddes papers, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1898, T-GED/1/8/29, *Paper entitled 'Caroub Trees: Notes made in Andrew Dunlop during his journey in Cyprus',* Λευκωσία 1898.

«παρουσιάζει εις τον επισκεπτόμενον αυτό πολλά άξια προσοχής». Το κτήμα μπορούσε να θεωρηθεί ως πρότυπο, αφού σε αυτό υιοθετήθηκαν νέες τεχνολογίες και μέθοδοι καλλιέργειας.[989]

Η καλλιέργεια και παραγωγή των *γεωμήλων* στο κτήμα ήταν εξαιρετική. Τα *γεώμηλα* ήταν φυτεμένα σε ευθείς στοίχους. Το 1/3 της καλλιέργειας εκτάσεως 2,5 αγγλικών στρεμμάτων (acres), δηλαδή περίπου 7,5 σκαλών, ήταν φυτεμένο με γαλλικό σπόρο, ο οποίος ευδοκιμούσε σε πάρα πολλά μέρη της Κύπρου, ενώ τα υπόλοιπα 2/3 ήταν φυτεμένα με *γεώμηλα* της περιοχής Μαραθάσας. Η άριστη μέθοδος καλλιέργειας, όπως τη χαρακτηρίζει ο Γεννάδιος, με τα καθαρά και ευθεία αναχώματα, είχε πολύ θετικά αποτελέσματα, αφού πέτυχε αύξηση της απόδοσης των *γεωμήλων* κατά 35%, συγκρινόμενη με τις παραδοσιακές εγχώριες καλλιέργειες.[990]

Ακόμη, τα άγρια ελαιόδεντρα και τα *χαρουπόδεντρα* που λήφθηκαν από τα δάση, κατόπιν άδειας του Τμήματος Γεωργίας και του Τμήματος Δασών, και μεταφυτεύθηκαν στο κτήμα, ρίζωσαν επιτυχώς σε ποσοστό 96%. Το γεγονός αυτό ήταν πολύ θετικό, κατά τον Γεννάδιο, αφού ειδικά για τα *χαρουπόδεντρα* καταρρίπτονταν οι προκαταλήψεις των γεωργών, όσον αφορά την επιτυχή μεταφύτευσή τους και ταυτόχρονα αποδείκνυε το τι θα μπορούσε να επιτευχθεί στην Κύπρο με την υιοθέτηση σύγχρονων μεθόδων και επιστημονικών προσεγγίσεων. Ο Hay, με την αρωγή του Γενναδίου, κατάφερε να εισαγάγει επιτυχώς αξιόλογες καινοτομίες και στη σηροτροφία. Ειδικότερα, αντί της εφαρμογής πέντε κατά στοίβα καλαμωτών, εφάρμοσε εννιά κι έτσι με ελάχιστη δαπάνη ύψους μόνο 10 σελινιών πέτυχε να εξοικονομήσει επιπρόσθετο χώρο, καθώς και τον απαραίτητο εξαερισμό. Η εκτροφή των μεταξοσκωλήκων υποσχόταν άριστα αποτελέσματα, με την απόδοση να αυξάνεται σημαντικά το 1904 έναντι του προηγούμενου έτους.[991]

Αξιολογώντας τη λειτουργία και απόδοση του συγκεκριμένου κτήματος, ο Γεννάδιος υπογραμμίζει εμφατικά:

---

[989] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Office Printing, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[990] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 11.

[991] Στο ίδιο, σ. 12.

[…] *Εν συνόλω το κτήμα τούτο παρέχει διδακτικά τινά παραδείγματα εις τους περιοίκους τους έχοντας διάθεσιν να ωφεληθώσιν εξ αυτών.* […][992]

5.6. Οι αντιδράσεις στην Κύπρο στα σχέδια του Geddes

Έντονες ήταν οι αντιδράσεις στην Κύπρο στα μεγαλόπνοα σχέδια του Geddes που αφορούσαν την οικονομική, την πολιτική, την κοινωνική και την πολιτιστική ζωή του νησιού. Η εταιρεία *The Eastern and Colonial Association Limited* και ο κύριος Διευθυντής της Patrick Geddes κατηγορήθηκαν ευθέως ότι, έχοντας ως πρόσχημα την εκτέλεση δημοσίων επενδυτικών έργων προς όφελος της Κύπρου, ουσιαστικά λειτουργούσαν υποχθόνια, με στόχο να πλήξουν τα καλώς νοούμενα συμφέροντα της Κύπρου και των κατοίκων της. Η εταιρεία αυτή είχε σκοπό, όπως αναφερόταν, με το πρόσχημα της εκτέλεσης έργων ανάπτυξης, να φέρει σταδιακά στο νησί μεγάλο αριθμό Αρμενίων, συνεργαζόμενη με αρμενικά κομιτάτα και να τους διορίσει στη θέση διευθυντών, υποδιευθυντών, επιστατών, μηχανικών, υπαλλήλων και εργατών στα υπό μελέτη έργα, εξυπηρετώντας ξένα προς την Κύπρο οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα.[993]

Το κεφάλαιο της εταιρείας, με βάση το καταστατικό της, είχε οριστεί στις 50.000 λίρες και διευθυντές της εμφανίζονταν οι Patrick Geddes, H. B., A. D., Walter Fletcher, T. J. C. S. Ο τρίτος στη σειρά ήταν γνωστός στην Κύπρο, αφού διετέλεσε καταρχάς ένας εκ των διευθυντών της εταιρείας *Cyprus Company*, που δραστηριοποιήθηκε στο νησί. Διαχειριστές της εταιρείας παρουσιάζονταν οι W. M. R, P. W. B., και R. Η εταιρεία είχε σκοπό να διεξάγει τις εργασίες της στην Κύπρο, μέσω του καταστήματος της *Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας* στη Λευκωσία. Επίσης, αναφερόταν το όνομα ενός Αρμενίου, ο οποίος ήδη βρισκόταν στη Λευκωσία και διατελούσε προσωρινός διευθυντής της εταιρείας.[994]

Ο Patrick Geddes είχε επισκεφθεί την Κύπρο με την υποστήριξη αρμενικών κομιτάτων, για να μελετήσει την εφαρμογή των σχεδίων του για την Κύπρο. Οι βρετανικές αρχές ήταν ενήμερες και του παρείχαν κάθε ευκολία, αφού ο Geddes, όπως έχει αναφερθεί, είχε απευθυνθεί στον Αρμοστή, τον οποίο είχε ενημερώσει για τα

[992] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 11.
[993] «Αρμενική μετοικεσία εις Κύπρον. Προσέξατε! Σκευωρίαι κατά της Κύπρου. Αποκαλύψεις», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6 Νοεμβρίου 1897.
[994] Η *Αλήθεια* παρουσιάζει τα ονόματα των διευθυντών και των διαχειριστών της εταιρείας μόνο με τα αρχικά γράμματα των ονοματεπωνύμων τους, βλ. Στο ίδιο· «Εγκατάστασις Αρμενίων εν Κύπρω», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 16/28 Νοεμβρίου 1897.

σχέδιά του, καθώς και για τα σχέδια της εταιρείας *The Eastern and Colonial Association Limited* που αντιπροσώπευε και διηύθυνε.[995]

Το διανεμηθέν ενημερωτικό φυλλάδιο

Το ενημερωτικό φυλλάδιο, που ετοίμασαν ο Patrick Geddes και η σύζυγός του Anna Geddes και διανεμήθηκε «εις μεμυημένα πρόσωπα», αναφερόταν στους σκοπούς της εταιρείας, ενώ υποστήριζε ενθέρμως την αρμενική μετοικεσία στην Κύπρο και τη δημιουργία Αρμενικής Εργατικής Αποικίας στο νησί. Το συγκεκριμένο φυλλάδιο εκδόθηκε κατόπιν συνεννόησης με μεγάλο αρμενικό κομιτάτο στην Αγγλία και μετά τη συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο στις 19 Μαΐου 1897.[996]

Με βάση τις αποφάσεις της συνέλευσης της 19ης και 20ης Μαΐου 1897 τονιζόταν η θέση του αρμενικού πληθυσμού και η άμεση ανάγκη για ανακούφιση των προσφύγων, ενώ παράλληλα αναφερόταν ότι:

> […] *Συνιστάται η ανάπτυξις της νήσου Κύπρου ως κέντρου εκπαιδεύσεως εν τη γεωργία και βιομηχανία, μετ' ιδίου δ' ενδιαφέροντος ατενίζει η παρούσα συνέλευσις εις την καλλιέργειαν της μετάξης* […][997]

Στην Κύπρο ο Τύπος σχολίασε καυστικά το κύρος της συνέλευσης, τις αρμοδιότητες, την ισχύ και τη δεσμευτικότητα των αποφάσεών της:

> […] *Κατά την συνέλευσιν εκείνην υπέρ των Αρμενίων «εψηφίσθη απόφασις» –μωρέ κύρος που σου τώχει!!– υπέρ αναπτύξεως των βιομηχανικών και γεωργικών πόρων της Κύπρου εις δυστυχούντας Αρμενίους* […][998]

Ακολούθως, ο Geddes μετέβηκε στην Κύπρο, όπου παρέμεινε για τρεις περίπου μήνες, προωθώντας τα σχέδιά του για τη μετοικεσία των Αρμενίων στο νησί. Στην Κύπρο συνεργάστηκε με τον Von Millingen, για τη δημιουργία σχολής μεταξοσκωληκοτροφίας, στην οποία διόρισαν διευθυντή τον Αρμένιο Charles

---

[995] «Αρμενική μετοικεσία εις Κύπρον. Προσέξατε! Σκευωρίαι κατά της Κύπρου. Αποκαλύψεις», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6 Νοεμβρίου 1897.
[996] Στο ίδιο.
[997] «Θα μας πάρουν όλα τα αρχαία. Το σχέδιον της αρμενικής μεταναστεύσεως. Φιλανθρωπία και συμφέρον. Κυοφορούμενα σχέδια. Θα μας πάρουν και όλα τα αρχαία», *Αλήθεια*, Λεμεσός 13 Νοεμβρίου 1897.
[998] «Αρμενική μετοικεσία εις Κύπρον. Προσέξατε! Σκευωρίαι κατά της Κύπρου. Αποκαλύψεις», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6 Νοεμβρίου 1897.

Salmaslian, γεγονός που θεωρήθηκε ως η έναρξη του έργου της μετανάστευσης των Αρμενίων στο νησί. Αρμενικοί κύκλοι στην Ευρώπη ανέφεραν ότι στην σχολή μεταξοσκωληκοτροφίας φοιτούσαν συνολικά 42 μαθητές, από τους οποίους οι 27 ήταν Αρμένιοι και οι 15 Έλληνες.[999]

Με βάση τις πληροφορίες που μετέδιδαν τα αρμενικά κομιτάτα, στην Κύπρο το 1897 είχαν μεταφερθεί σταδιακά πέραν των 1.000 Αρμενίων, οι οποίοι απασχολούνταν σε διάφορες εργασίες. Ο Geddes και η σύζυγός του επιχειρούσαν μέσω του φυλλαδίου να παρουσιάσουν τη σχολή μεταξοσκωληκοτροφίας ως ένα κέντρο συνεργασίας και «ενθάρρυνσις διά την μέλλουσαν συμβίωσιν Αρμενίων και Κυπρίων». Ιδιαίτερα ύποπτα θεωρήθηκαν εικονογραφημένα φυλλάδια, που κυκλοφορούσε ο Geddes με τους συνεργάτες του σε στενό κύκλο Αρμενίων φίλων του και τα οποία παρουσίαζαν εικόνες Αρμενίων προσφύγων μαζί με τον διευθυντή, τον υποδιευθυντή και Αρμενίους σπουδαστές της σχολής του Millingen στη Λευκωσία. Καυστικά σχολιάζονταν στον τύπο και άλλα προπαγανδιστικά φυλλάδια:

> […] *Άλλα έχουσι διαφόρους της Κύπρου τοποθεσίας, προτεινομένας προς εγκατάστασιν των Αρμενίων και δη την εικόνα ενός αρχαίου εν Κύπρω Αρμενικού (!) μοναστηρίου του Αγ. Μαγκάρ, υποστηρίζουσι δε τα επ' αυτού Αρμενικά δικαιώματα και προβάλλουσι ακαταγώνιστα επιχειρήματα υπέρ της μετοικεσίας, γράφοντα ότι οι Αρμένοι εν Κύπρω δεν θα ευρίσκονται εις ξένην χώραν, αλλ' εις έν των παλαιών αυτών θρησκευτικών κέντρων. Δεν είνε απίθανον προσεχώς να ίδωμεν και κανέν φυλλάδιον, υποστηρίζον την Αρμενικήν καταγωγήν του… Ευαγόρου* […][1000]

Στην Κύπρο επισημαινόταν ο κίνδυνος οι Αρμένιοι να έρχονταν κατά διαστήματα και σε μικρούς αριθμούς, ώστε να μην προκαλείται αντίδραση από τους κατοίκους του νησιού, με βάση τα σχέδια που είχαν καταστρώσει οι φίλοι των Αρμενίων στην Αγγλία, σε συνεργασία με τον Geddes και την εταιρεία *The Eastern and Colonial Association*. Υπήρχαν δε ενδείξεις ότι η βρετανική διοίκηση του νησιού συνεπικουρούσε και συγκάλυπτε τις ενέργειες του Geddes, αφού Αρμένιοι πρόσφυγες

[999] «Αρμενική μετοικεσία εις Κύπρον. Προσέξατε! Σκευωρίαι κατά της Κύπρου. Αποκαλύψεις», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6 Νοεμβρίου 1897.
[1000] Στο ίδιο.

χρησιμοποιούνταν από τη βρετανική διοίκηση σε διάφορα έργα, μεταξύ αυτών στα αρδευτικά έργα που πραγματοποιούνταν στο νησί.[1001]

Στην Κύπρο γινόταν ξεκάθαρο ότι οι Έλληνες Κύπριοι σέβονταν τους Αρμενίους, αφού «Θύματα της Τουρκικής τυραννίας οι Αρμένιοι μάχονται κατά το ενόν κατά του πατροπαραδότου εχθρού, όστις επότισε την Ελληνικήν όπως και την Αρμενικήν γην διά πολλών αιμάτων αθώων». Ταυτόχρονα, όμως, τα σχέδια του Geddes θεωρούνταν απειλή για την επιβίωση του ελληνισμού στο νησί και καλούνταν ο Αρχιεπίσκοπος και οι Έλληνες βουλευτές του Νομοθετικού Σώματος να προβούν σε έντονες διαμαρτυρίες στο βρετανικό καθεστώς του νησιού, διαμηνύοντας ότι:

> […] *σέβονται τους πόθους των Αρμενίων και οικτείρουσι τα θύματα της τουρκικής τυραννίας, αλλά λόγοι αυτοσυντηρήσεως υπό την ευρύτατην αυτής έννοιαν επιβάλλουσιν εις αυτούς να διαμαρτυρηθώσιν κατά των κυοφορουμένων σχεδίων* […][1002]

Χάρτες της Κύπρου με τους χώρους εγκατάστασης των Αρμενίων

Στην Αγγλία είχαν κυκλοφορήσει χάρτες της Κύπρου, όπου ήταν χαραγμένα σημεία που θεωρούνταν κατάλληλα για την εγκατάσταση Αρμενίων προσφύγων. Με βάση τους χάρτες, φαίνεται ότι για την εγκατάστασή τους προτιμήθηκαν κυρίως περιοχές της επαρχίας Λευκωσίας, για τη δημιουργία αρμενικών χωριών, καθώς και περιοχές κοντά στο λεγόμενο αρμενικό μοναστήρι.[1003]

Η προσπάθεια υφαρπαγής των αρχαιοτήτων του νησιού

Τη μεγαλύτερη αντίδραση στο νησί προκάλεσαν οι ενέργειες του Geddes για υφαρπαγή των αρχαιολογικών θησαυρών της Κύπρου. Με χαρακτηριστικό τρόπο καταγράφεται η αγανάκτηση των Ελλήνων της Κύπρου:

> […] *Αλλά το χειρότερον από όλα, που ελπίζομεν ότι θα εξεγείρει σύμπασαν την κοινωνίαν και το οποίον αναγράφομεν με λύπην άμα και*

[1001] «Αρμενική μετοικεσία εις Κύπρον. Προσέξατε! Σκευωρίαι κατά της Κύπρου. Αποκαλύψεις», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6 Νοεμβρίου 1897.
[1002] Στο ίδιο.
[1003] «Θα μας πάρουν όλα τα αρχαία. Το σχέδιον της αρμενικής μεταναστεύσεως. Φιλανθρωπία και συμφέρον. Κυοφορούμενα σχέδια. Θα μας πάρουν και όλα τα αρχαία», *Αλήθεια*, Λεμεσός 13 Νοεμβρίου 1897.

αγανάκτησιν είνε ότι προς την φιλανθρωπίαν, προς ην συνεδυάσθησαν Εταιρίαι και συμφέροντα, συνεταιρίσθη ήδη φευ! η αρχαιοκαπηλία. […]

Στο νησί υπήρχαν οι πληροφορίες ότι κύκλοι στο Λονδίνο και στο Εδιμβούργο επικεντρώνονταν στις αρχαιολογικές ανασκαφές από την Πάφο μέχρι την Καρπασία, την οποία άφησε ανέπαφη η σκαπάνη του αρχαιοκάπηλου Alessandro Palma di Cesnola (1839-1914) και όσων διαδέχθηκαν το έργο του, υφαρπάζοντας τους αρχαιολογικούς θησαυρούς του νησιού. Ακριβώς στην αρχαιοκαπηλική εκστρατεία κατά του νησιού, ηγετικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε ο Patrick Geddes, ο οποίος κατηγορήθηκε παράλληλα από τον Τύπο ότι υπήρξε ο ιθύνων νους για την εγκατάσταση Αρμενίων στο νησί και τη δημιουργία αρμενικής εργατικής αποικίας.[1004]

Σημαντικό ρόλο στις προσπάθειες αυτές διαδραμάτισαν οι επιτυχείς ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο νησί τα προηγούμενα χρόνια, οι οποίες έφεραν στο φως πολύτιμα ευρήματα, «δι' ων εκοσμήθη το μεγαλώνυμον Βρεττανικόν Μουσείον». Στον ελληνικό τύπο της εποχής υπήρχαν πληροφορίες ότι το Βρετανικό Μουσείο είχε ήδη αποφασίσει να στείλει αρχαιολογική αποστολή στο νησί για την εκτέλεση ανασκαφών, όμως ανέβαλε για μικρό χρονικό διάστημα την αποστολή αυτή, ώστε να συνεννοηθεί με τον Geddes, που ενεργούσε για την εγκατάσταση των Αρμενίων στην Κύπρο.[1005]

[1004] Ανάλογες δραστηριότητες ανέπτυξε και ο μεγαλύτερος αδελφός του Alessandro Palma di Cesnola, Luigi Palma di Cesnola (1832-1904)· «Θα μας πάρουν όλα τα αρχαία. Το σχέδιον της αρμενικής μεταναστεύσεως. Φιλανθρωπία και συμφέρον. Κυοφορούμενα σχέδια. Θα μας πάρουν και όλα τα αρχαία», *Αλήθεια*, Λεμεσός 13 Νοεμβρίου 1897.
[1005] Στο ίδιο.

Κεφάλαιο 6. Ο Παναγιώτης Γεννάδιος ως ο πρώτος διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου (1896-1904)

6.1. Η κατάσταση της γεωργίας και η φορολόγηση των γεωργών

Το 1895 η κατάσταση της γεωργίας αλλά και των ίδιων των γεωργών στην Κύπρο εξακολουθούσε να είναι τραγική. Αυτή ήταν και η διαπίστωση του τότε Αρχιδασονόμου, που έφερε παράλληλα και τον τίτλο του Επιθεωρητή Γεωργίας, και ο οποίος πριν τον διορισμό του Γενναδίου ως Διευθυντή του νεοσύστατου Τμήματος Γεωργίας ήταν υπεύθυνος για τα γεωργικά θέματα. Τόνιζε χαρακτηριστικά ότι το 1895 «αι μέθοδοι τας οποίας ο Κύπριος γεωργός εφαρμόζει ομοιάζουν κατά πολύ εκείνων τας οποίας εχρησιμοποίουν οι Αιγύπτιοι επί της δυναστείας των Φαραώ».[1006] Επιπρόσθετα, η συντριπτική πλειοψηφία των γεωργών ήταν «κατά το πλείστον αμόρφωτοι, μοιρολάτρες, δύσπιστοι, απελπιστικά δύσπιστοι και το χειρότερον καταχρεωμένοι». Πέραν του ότι οι Κύπριοι γεωργοί χρησιμοποιούσαν απαρχαιωμένα μέσα καλλιέργειας, υπήρχαν και άλλοι πολύ σοβαροί παράγοντες που εμπόδιζαν τόσο την επαγγελματική τους πρόοδο, όσο και τη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Οι γεωργοί ήταν τελείως εκτεθειμένοι έναντι των φυσικών φαινομένων, όπως τις ανομβρίες, τις καταιγίδες και τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, και πλήρως απροστάτευτοι από τη ληστρική εκμετάλλευση των τοκογλύφων,[1007] ενώ ακόμη και οι βρετανικές αρχές του νησιού τους επέβαλλαν βαρύτατους φόρους, αγνοώντας παντελώς την τραγική τους θέση.[1008]

[1006] Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 6.

[1007] Το μεγάλο πρόβλημα με την τοκογλυφία αναδείκνυε ο Παναγιώτης Γεννάδιος αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Επειδή η Πάφος ευνοήθη καθ' ολοκληρίαν με καλή εξαιρετικώς εσοδείαν, ο Πάφιος ανεκουφίσθη καλώς και αι χειμεριναί του ανάγκαι θα εξεπληρούντο καλώς αν δεν υπήρχε ο αιώνιος του εχθρός, ο Τοκογλύφος», βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 10· Για πολλά χρόνια ήταν πολύ δύσκολο για έναν γεωργό να δανειστεί χρήματα «επί της κτημοσύνης του», δηλαδή με υποθήκη των κτημάτων του ως εξασφάλιση του δανειστή, ενώ τα επιτόκια κυμαίνονταν από 10 μέχρι 15%. Με τον τρόπο αυτό και με την κεφαλαιοποίηση των τόκων του ήταν σχεδόν αδύνατον για τους φτωχούς γεωργούς να εξοφλήσουν τα χρέη τους. Τον Νοέμβριο του 1904, ένας εμπορικός οίκος άρχισε τις εργασίες του στην Κύπρο «δανείζων επί ασφαλεία πραγματικής κτημοσύνης» προς 7%. Έτσι, δόθηκε στους γεωργούς η ευκαιρία να εξοφλήσουν τα παλαιότερα χρέη τους με τα υψηλότερα χρέη και να επωφεληθούν του νέου χαμηλότερου επιτοκίου, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Νοέμβριος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 7· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 51-52.

[1008] Η καταπίεση των φορολογούμενων από το βρετανικό καθεστώς ήταν πολύ έντονη και επανειλημμένα καταδικαζόταν μέσα από άρθρα εφημερίδων, που αναδείκνυαν την τραγική κατάσταση του πληθυσμού της Κύπρου. Μεταξύ άλλων, βλ. «Πρωτοφανής καταπίεσις των φορολογούμενων υπό του κ. Αρχιλογιστού», Φωνή της Κύπρου, Λευκωσία 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1895. Ακόμη, την τραγική κατάσταση της Κύπρου και των κατοίκων της, λόγω των υπερβολικών φορολογιών, περιέγραφε στην ετήσια έκθεσή του για την κίνηση του εμπορίου μεταξύ Ελλάδας και Κύπρου για το έτος 1896 ο

Η φορολογία της *δεκάτης* αποτελούσε την κύρια πηγή εσόδων της βρετανικής διακυβέρνησης και με βάση αυτή οι γεωργοί ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στο βρετανικό καθεστώς το 1/10 της γεωργικής παραγωγής τους, η οποία περιλάμβανε κυρίως τον *όροβο*, τη *βρίζα*, τη *φαβέττα*, τη *βρόμη*, το *κριθάρι* και το *σιτάρι*. Διορισμένοι από την κυβέρνηση υπάλληλοι αναλάμβαναν να ελέγξουν και να καταμετρήσουν τη γεωργική παραγωγή στα χωράφια και ακολούθως αυτή παραδιδόταν από τους γεωργούς στις κυβερνητικές αποθήκες σιτηρών του καθεστώτος. Αντίθετα, στην περίπτωση των *χαρουπιών*, τα οποία επίσης υπόκειντο στη φορολογία της *δεκάτης*, αυτή εισπραττόταν σε χρήμα από τα κατά τόπους Τελωνεία εξαγωγής των *χαρουπιών*. Το ύψος της φορολογίας ανερχόταν σε 9 γρόσια ανά καντάρι, δηλαδή 180 οκάδες, για τις επαρχίες Λεμεσού, Λάρνακας και Λευκωσίας και 8 γρόσια ανά καντάρι για τις υπόλοιπες τρεις επαρχίες.[1009]

Ακόμη επιβαλλόταν φορολογία για την εξαγωγή των ακόλουθων γεωργικών προϊόντων: *Γλυκάνισο* 33 γρόσια, *Βαμβάκι* 55 γρόσια, *Λινόσπορος* 18 γρόσια, *Μαυρόκοκκος* 7 γρόσια και *Σταφίδα* 10 γρόσια ανά 100 οκάδες, ενώ για τα *Κουκούλια μεταξοσκωλήκων* 6,75 γρόσια και το *Μετάξι* 18 γρόσια ανά οκά. Επίσης για τη κτηνοτροφία επιβαλλόταν ετήσιος φόρος 3,75 γρόσια για κάθε πρόβατο και 5 γρόσια

πρόξενος της Ελλάδας στη Λάρνακα Γεώργιος Φιλήμων. Μεταξύ άλλων, ανέφερε: «από του 1878 δυσβάστακτον των φόρων και κυρίως του λεγομένου της υποτελείας των 63.000 λιρών Αγγλίας ή ημετέρων δραχμών 4.000.000 περίπου συνετέλεσεν εις την δυσπραγίαν των Κυπρίων, ων οι υπό της αγγλικής διοικήσεως επιβαλλόμενοι φόροι υπερβαίνουσιν ετησίως τας 196.000 λιρ. Στερλίνας, 8 και ήμισυ εκατομ. δρ. Το ποσόν τούτο είναι ομολογουμένως υπέρογκον και δυσανάλογον, άνευ ουδεμίας βελτιώσεως των μέσων της συγκοινωνίας και της επί το βέλτιον προόδου της υλικής και διανοητικής καταστάσεως της πλειονότητος των κατοίκων απαρτιζομένης μάλλον εκ των της γεωργικής τάξεως… η καχεξία κρατεί, επιταθείσα μάλιστα εκ της άρσεως των πιστώσεων της Οθωμανικής Τραπέζης προς τους εντοπίους, δυσκολεύομαι δε να πιστεύσω αν η πρόσληψις του κατά πάντ' αξίου επιστήμονος γεωπόνου κ. Π. Γενναδίου επενέγκη την ποθητήν ευημερίαν, των χωρικών Κυπρίων άλλως τε πιστών μενόντων επί την πάτριον καλλιέργειαν», βλ. «Το μετά της Κύπρου εμπόριον της Ελλάδος», *Αλήθεια*, Λεμεσός 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1897. Παρά την κατάργηση κάποιων μικροφορολογιών, που έγιναν το 1897 με βάση τη μεταρρύθμιση του *Περί Φορολογίας Νόμου* (*Reform of Taxation Law* 1897), ο αγροτικός πληθυσμός εξακολουθούσε να υφίσταται τις συνέπειες της βαριάς φορολογίας, βλ. *Cyprus. Annual reports for the year 1897-8*, Darling & Son LTD, London 1899, σ. 4· "To vary the incidence of taxation in Cyprus", *The Cyprus Gazette* for the year 1897, αρ. 541, Government Printing Office, Λευκωσία 14 Μαρτίου 1897, σ. 3283-3284.

[1009] Τον Μάρτιο του 1900 τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου συμφώνησαν με το βρετανικό καθεστώς, όσον αφορά το *Περί χαρουπιών νομοσχέδιο*, το οποίο προέβλεπε ότι για τα *χαρούπια* της Λευκωσίας, της Λεμεσού και της Λάρνακας η κυβέρνηση θα εισέπραττε εξαγωγικό δασμό ένα σελίνι για κάθε καντάρι και οκτώ γρόσια για τα *χαρούπια* της Κερύνειας, της Αμμοχώστου και της Πάφου, βλ. «Νομοσχέδιο περί χαρουπιών», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Μαρτίου/6 Απρίλιου 1900· William Bevan, *Notes on Agriculture in Cyprus and its Products*, Hazell, Watson & Viney Ld, London 1919, σ. 7· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 39-40.

για κάθε αίγα ηλικίας ενός χρόνου και πάνω καθώς και 4,5 γρόσια για κάθε χοίρο ηλικίας πέραν των τριών μηνών.[1010]

Υποχρεωτική εργασία των αγροτών βάσει του νόμου *Περί Χωρικών Οδών*

Πέραν των άλλων φορολογιών, ο αγροτικός πληθυσμός υποχρεωνόταν να παρέχει εργασία, βάσει του νόμου *Περί Χωρικών Οδών*. Όταν ο κοινοτάρχης και η επιτροπή κάποιου χωριού ή το δημοτικό συμβούλιο, όπου υπήρχε, αποφάσιζαν να κατασκευάσουν, να συντηρήσουν ή να επισκευάσουν οδό δημόσιας χρήσης, τότε κάθε κάτοικος του χωριού υποχρεωνόταν να παρέχει δωρεάν ένα ή περισσότερα μεροκάματα για την εκτέλεση του συγκεκριμένου έργου, όπως θα καθόριζε η επιτροπή και ο κοινοτάρχης. Το σύνολο των ετησίων δωρεάν υποχρεωτικών μεροκάματων ανά κάτοικο του χωριού δεν μπορούσε να υπερβαίνει τα 6. Εάν κάποιος παρέλειπε να εργαστεί τα μεροκάματα που του επιβάλλονταν, υποχρεωνόταν να πληρώσει ένα σελίνι για κάθε μεροκάματο.[1011]

Την υποχρέωση για δωρεάν εργασία είχε κάθε άρρεν κάτοικος του χωριού, ηλικίας 18 μέχρι 60 ετών. Εξαιρούνταν από την υποχρέωση αυτή οι σωματικώς και διανοητικώς πάσχοντες, οι θρησκευτικοί λειτουργοί του χωριού, οι κοινοτάρχες, οι αζάδες, οι δάσκαλοι και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Στην περίπτωση που κάποιος χωρικός θα παρείχε για εργασία ένα ζώο, αυτό θα υπολογιζόταν ως μισό μεροκάματο, ενώ εάν παρείχε κάρο μαζί με ζώο, τότε θα υπολογιζόταν ένα μεροκάματο, ενώ εάν παρείχε κάρο με δύο ζώα, θα υπολογιζόταν 1,5 μεροκάματα. Στην περίπτωση που κάποιος αρνείτο να εκτελέσει τα μεροκάματα, τα οποία του επέβαλλε η επιτροπή και ο κοινοτάρχης του χωριού, αυτός θα υποχρεωνόταν μέσω δικαστηρίου να καταβάλει το διπλάσιο ποσό ως πρόστιμο.[1012]

[1010] Δυσβάστακτη για τους οινοπαραγωγούς ήταν η φορολογία του *τατσίου*. Οι οινοπαραγωγοί είχαν βρεθεί σε πολύ δυσάρεστη θέση, αφού, πέραν της μείωσης των τιμών των προϊόντων τους, επωμίζονταν και τη συγκεκριμένη φορολογία. Οι αντιπρόσωποι των οινοπαραγωγών χωριών έθεσαν επιτακτικά προς το βρετανικό καθεστώς την κατάργηση της φορολογίας του *τατσίου*, όμως το καθεστώς δεν δεχόταν με κανένα τρόπο να απωλέσει τις 4.000 λίρες ετησίως που απέδιδε το *τάτσιο*. Τα μέλη του Νομοθετικού έθεσαν ως πρόταση την αντικατάσταση του φόρου αυτού και την είσπραξη του ποσού των 4.000 λιρών ως εξής: το 1/3 του ποσού αυτού να εισπρασσόταν με την επιβολή δικαιώματος άδειας των οινοκατασκευαστών, το άλλο 1/3 με την αύξηση του δικαιώματος των αδειών των οινοπωλών και δικαιώματος επί των πωλουμένων χονδρικά οίνων και το υπόλοιπο 1/3 με την επιβολή δικαιώματος στους παραγωγούς οινοπνευματωδών ποτών. Στην Κύπρο οι οινοπαραγωγοί ανέρχονταν σε 10.000-11.000, ενώ 700 ήταν περίπου οι παραγωγοί οινοπνευματωδών ποτών και, κατά συνέπεια, η οινοβιομηχανία ήταν σημαντικός τομέας για την οικονομία του νησιού, βλ. «Ειδήσεις της εβδομάδος. Το τάτσιον», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/30 Μαρτίου 1900· Bevan, ό.π., σ. 8.

[1011] «Ο διά την κατασκευήν και επισκευήν Χωρικών Οδών Νόμος», *Αλήθεια*, Λεμεσός 24 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1896· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 40.

[1012] «Ο διά την κατασκευήν και επισκευήν Χωρικών Οδών Νόμος», *Αλήθεια*, Λεμεσός 24 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1896.

Σε πολλές περιπτώσεις, οι χωρικοί, με την ολοκλήρωση της σποράς, επιδίδονταν στην υποχρεωτική εργασία για επιδιόρθωση και κατασκευή αγροτικών οδών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, μεταξύ άλλων, αποτελεί η υποχρέωση που επιβλήθηκε στους κατοίκους 45 χωριών στη Λευκωσία και τη Μόρφου να παράσχουν συνολικά 30.705 ημερομίσθια, από τα οποία μέχρι τις 31 Ιανουαρίου 1904 είχαν προσφερθεί 16.542 ημερομίσθια, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την επισκευή και συντήρηση υφιστάμενων οδών, για τη δημιουργία νέων οδών και για την εξυγίανση και βελτίωση εσωτερικών οδών εντός των χωριών, συνολικού μήκους περίπου 35 μιλίων, υπό την επίβλεψη έμπειρων αρχιεργατών. Επιπρόσθετα, ετοιμάστηκαν 3.000 κυβικά πόδια σκύρα για την επέκταση οδών, ενώ κατασκευάστηκαν και 8 οχετοί, η δαπάνη των οποίων πληρώθηκε με χρήματα που εισπράχθηκαν από ικανούς για παροχή προσωπικής εργασίας, όμως αυτοί απείχαν και πλήρωσαν το ανάλογο ποσό βάσει της νομοθεσίας. Ακόμη, έγιναν αντιπλημμυρικά έργα στη Μόρφου και πάλι με παροχή προσωπικής εργασίας. Επιπρόσθετα, στη Λάρνακα, βάσει του *Περί Χωρικών Οδών* νόμου, επισκευάστηκε και η παλαιά παραλιακή οδός, που ήταν γνωστή με το όνομα «Οδός Ζυγίου», η οποία συνδυάστηκε με την κατασκευή της γέφυρας του Πεντασχίνου. Ομοίως, στην πόλη και επαρχία Πάφου με υποχρεωτική εργασία επισκευάστηκαν δύο κρίνες στην Κισσόνεργα και στη Χλώρακα, ενώ επισκευάστηκαν χωρικές οδοί στον Στατό και στη Χούλου, όπου κάποια μέρη ήταν εντελώς αδιάβατα.[1013]

Η φορολόγηση των γεωργών μέσα από τις επίσημες εκθέσεις

Μέσα από τις επίσημες εκθέσεις φαίνεται ότι οι δαπάνες του προϋπολογισμού της βρετανικής διακυβέρνησης του νησιού για το οικονομικό έτος 1896-1897 ήταν £222.293, περιλαμβανομένου του φόρου υποτελείας ύψους £92.800. Οι γεωργοί κατέβαλλαν συνολικά το ποσό των £115.280 σε άμεσους φόρους, δηλαδή ποσοστό 61,11% από το σύνολο των εσόδων του έτους ύψους £188.658.[1014] Κάλυπταν, επίσης, το 51,63% των συνολικών δαπανών του προϋπολογισμού, καταβάλλοντας αναλυτικά τις πιο κάτω φορολογίες:

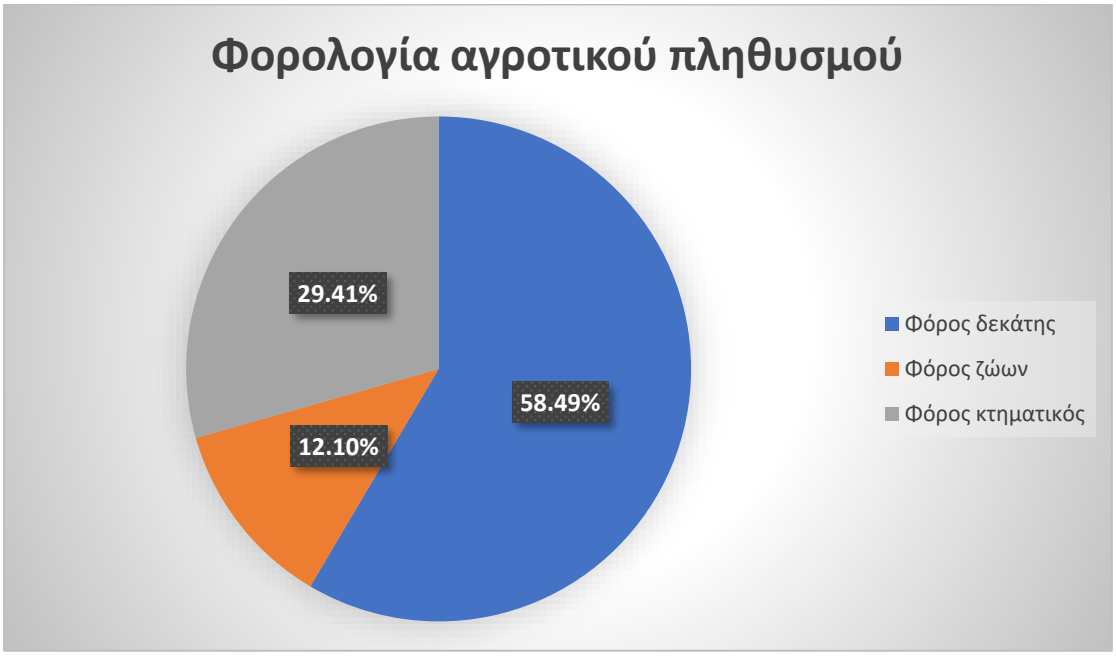
[1013] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λευκωσίας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 11· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 12· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1014] *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 50-51.

Είδος φορολογίας	Ποσό
Δεκάτη σίτου, κριθής, βρόμης και ορόβου	£67.425
Φόρος προβάτων, αιγών και χοίρων	£13.948
Φόρος κτηματικός	£33.907
Σύνολο	**£115.280**

Πίνακας 1: Φορολογία του αγροτικού πληθυσμού (1896-1897)
Πηγή: *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 50-51.

Από το σύνολο, δηλαδή, της φορολογίας που πλήρωνε ο αγροτικός πληθυσμός το 58,49% αφορούσε τη φορολογία της δεκάτης, το 29,41% τον κτηματικό φόρο και το 12,10% τη φορολογία των ζώων.

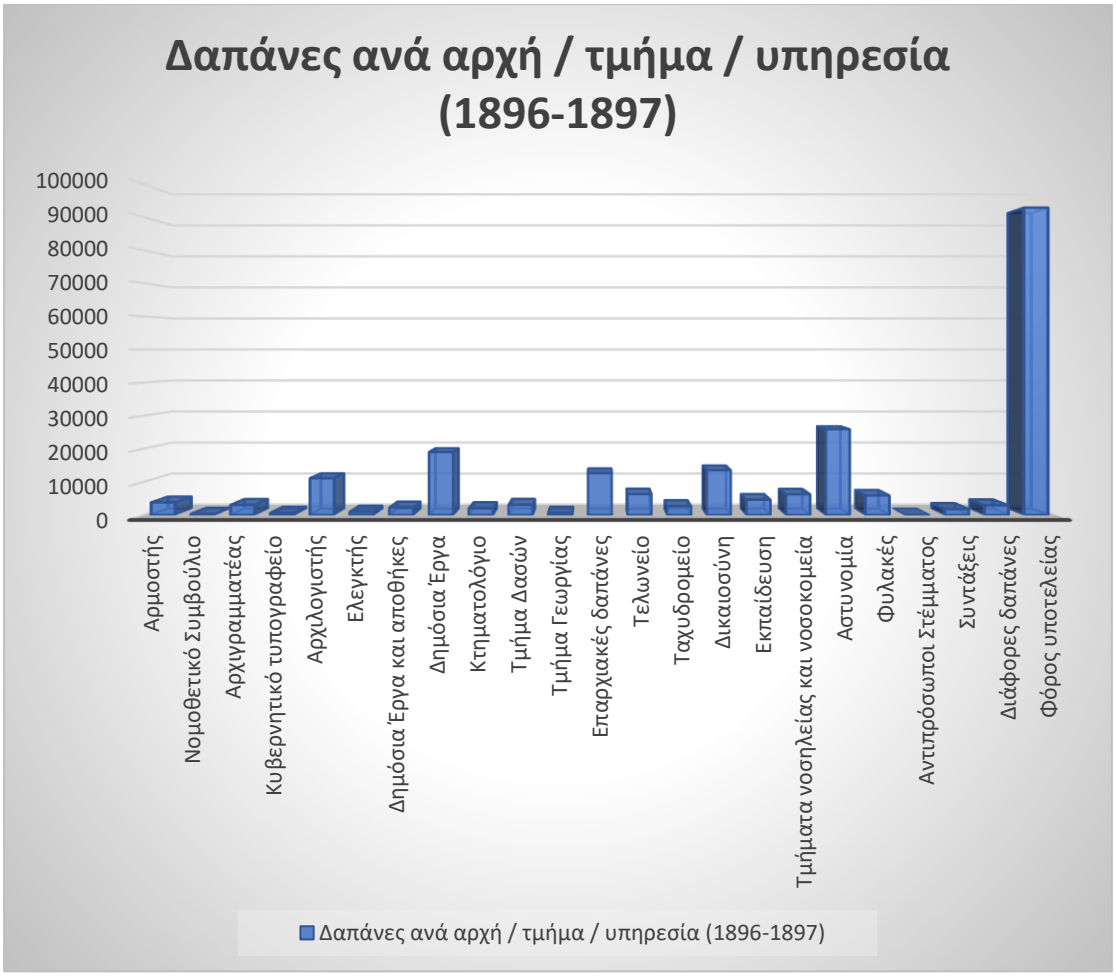
Διάγραμμα 1: Φορολογία αγροτικού πληθυσμού (1896-1897) σε ποσοστά ανά είδος φορολογίας
Πηγή: *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 50-51.

Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του οικονομικού έτους 1896-1897 οι κυβερνητικές δαπάνες ανά αρχή, τμήμα και υπηρεσία είχαν ως εξής:

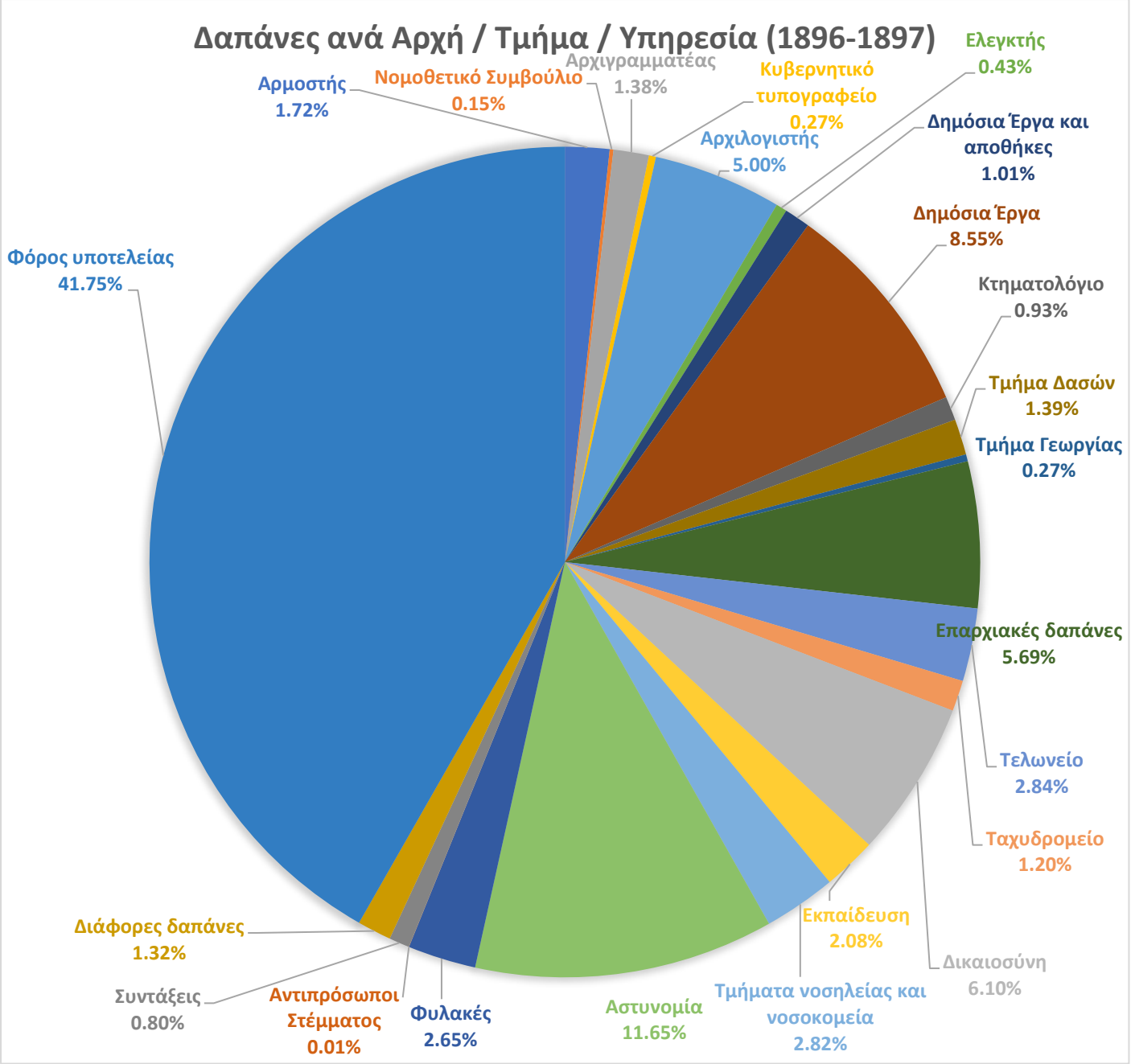
Αρχή / Τμήμα / Υπηρεσία	Ποσό	Ποσοστό
Αρμοστής	£3.832	6,44%
Νομοθετικό Συμβούλιο	£323	0,54%
Αρχιγραμματέας	£3.065	5,15%
Κυβερνητικό τυπογραφείο	£609	1,02%
Αρχιλογιστής	£11.113	18,66%
Ελεγκτής	£945	1,59%
Δημόσια Έργα και αποθήκες	£2.240	3,76%

Δημόσια Έργα	£19.011	31,93%
Κτηματολόγιο	£2.057	3,45%
Τμήμα Δασών	£3.096	5,20%
Τμήμα Γεωργίας	£600	1,01%
Επαρχιακές δαπάνες	£12.655	21,25%
Τελωνείο	£6.305	2,84%
Ταχυδρομείο	£2.670	1.20%
Δικαιοσύνη	£13.553	6,10%
Εκπαίδευση	£4.623	2,08%
Τμήματα νοσηλείας και νοσοκομεία	£6.271	2,82%
Αστυνομία	£25.894	11,65%
Φυλακές	£5.899	2,65%
Αντιπρόσωποι Στέμματος	£14	0,01%
Συντάξεις	£1.777	0,80%
Διάφορες δαπάνες	£2.941	1,32%
Φόρος υποτελείας	£92.800	41,75%
Σύνολο	**£222.293**	**100%**

Πίνακας 2: Κυβερνητικές δαπάνες οικονομικού έτους 1896-1897
Πηγή: *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 50-51.

Διάγραμμα 2: Δαπάνες οικονομικού έτους 1896-1897
Πηγή: *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 50-51.

Διάγραμμα 3: Δαπάνες οικονομικού έτους 1896-1897 σε ποσοστά
Πηγή: *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 50-51.

Από το σύνολο των δαπανών του προϋπολογισμού ύψους £222.293, μόνο το ποσό των £600 περίπου διατίθετο για το Τμήμα Γεωργίας, δηλαδή το 0,26% από το συνολικό ποσό που εισέφεραν οι γεωργοί στις ετήσιες προσόδους του αποικιοκρατικού καθεστώτος.[1015]

Επιπρόσθετα από το συνολικό ποσό του προϋπολογισμού του Τμήματος Γεωργίας και του Δασονομείου για τα έτη 1897-1905 ο προϋπολογισμός του

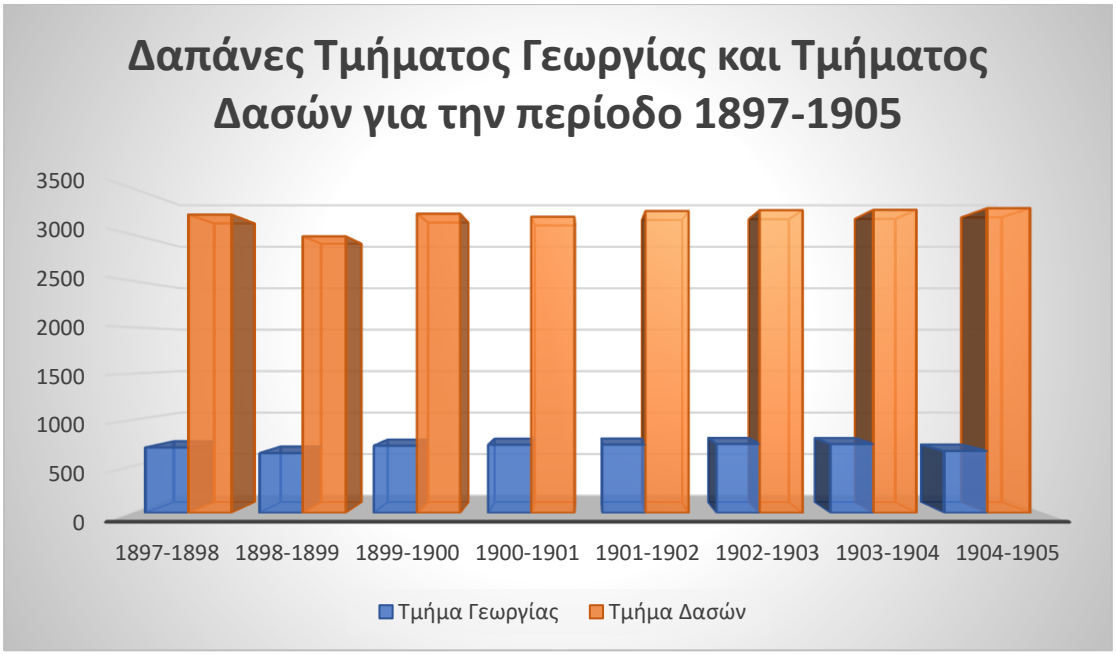
[1015] *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 50-51· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 52· Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 6.

Δασονομείου ήταν πέντε και πλέον φορές μεγαλύτερος του προϋπολογισμού του Τμήματος Γεωργίας, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:[1016]

Έτος	Τμήμα Γεωργίας	Τμήμα Δασών	Σύνολο	Ποσοστό Τμήμα Γεωργίας	Ποσοστό Τμήμα Δασών
1897-1898	£705	£3.212	£3.917	18%	82%
1898-1899	£644	£2.978	£3.622	17,78%	82,22%
1899-1900	£724	£3.222	£3.946	18,35%	81,65%
1900-1901	£734	£3.189	£3.923	18,71%	81,29%
1901-1902	£736	£3.251	£3.987	18,46%	81,54%
1902-1903	£743	£3.260	£4.003	18,56%	81,44%
1903-1904	£742	£3.263	£4.005	18,53%	81,47%
1904-1905	£667	£3.281	£3.948	16,89%	83,11%

Πίνακας 3: Δαπάνες Τμήματος Δασών και Τμήματος Γεωργίας για τα οικονομικά έτη 1897-1905
Πηγές: *Cyprus Blue Book for the year 1897-98*, Government Printing Office, Λευκωσία 1898, σ. 53· *Cyprus Blue Book for the year 1898-99*, Government Printing Office, Λευκωσία 1899, σ. 142· *Cyprus Blue Book for the year 1899-1900*, Government Printing Office, Λευκωσία 1900, σ. 51· *Cyprus Blue Book for the year 1900-1901*, Government Printing Office, Λευκωσία 1901, σ. 64· *Cyprus Blue Book for the year 1901-1902*, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 55· *Cyprus Blue Book for the year 1902-1903*, Government Printing Office, Λευκωσία 1903, σ. 51· *Cyprus Blue Book for the year 1903-1904*, Government Printing Office, Λευκωσία 1904, σ. 142· *Cyprus Blue Book for the year 1904-1905*, Government Printing Office, Λευκωσία 1905, σ. 53.

[1016] *Cyprus Blue Book for the year 1897-98*, Government Printing Office, Λευκωσία 1898, σ. 53· *Cyprus Blue Book for the year 1898-99*, Government Printing Office, Λευκωσία 1899, σ. 142· *Cyprus Blue Book for the year 1899-1900*, Government Printing Office, Λευκωσία 1900, σ. 51· *Cyprus Blue Book for the year 1900-1901*, Government Printing Office, Λευκωσία 1901, σ. 64· *Cyprus Blue Book for the year 1901-1902*, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 55· *Cyprus Blue Book for the year 1902-1903*, Government Printing Office, Λευκωσία 1903, σ. 51· *Cyprus Blue Book for the year 1903-1904*, Government Printing Office, Λευκωσία 1904, σ. 142· *Cyprus Blue Book for the year 1904-1905*, Government Printing Office, Λευκωσία 1905, σ. 53.

Διάγραμμα 4: Δαπάνες Τμήματος Γεωργίας και Τμήματος Δασών για την περίοδο 1897-1905
Πηγές: *Cyprus Blue Book for the year 1897-98*, Government Printing Office, Λευκωσία 1898, σ. 53· *Cyprus Blue Book for the year 1898-99*, Government Printing Office, Λευκωσία 1899, σ. 142· *Cyprus Blue Book for the year 1899-1900*, Government Printing Office, Λευκωσία 1900, σ. 51· *Cyprus Blue Book for the year 1900-1901*, Government Printing Office, Λευκωσία 1901, σ. 64· *Cyprus Blue Book for the year 1901-1902*, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 55· *Cyprus Blue Book for the year 1902-1903*, Government Printing Office, Λευκωσία 1903, σ. 51· *Cyprus Blue Book for the year 1903-1904*, Government Printing Office, Λευκωσία 1904, σ. 142· *Cyprus Blue Book for the year 1904-1905*, Government Printing Office, Λευκωσία 1905, σ. 53.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει και το γεγονός ότι, για να εκτιμηθεί ορθά η προσπάθεια που κατέβαλε αργότερα ο Γεννάδιος ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, για να ολοκληρώσει έστω και ένα μικρό μέρος από το γεωργικό πρόγραμμα που είχε καταρτίσει, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπισε και οι συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί. Με πολύ πενιχρά οικονομικά μέσα, που είχε στη διάθεσή του, άρχισε άμεσα να εφαρμόζει το πρόγραμμά του, προσπαθώντας να μεγιστοποιήσει το όφελος για τους γεωργούς με τις ελάχιστες δυνατές δαπάνες για το νησί.

Η εστίαση στις μονοκαλλιέργειες και οι επιπτώσεις στους γεωργούς

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος στην αρχική έκθεση που υπέβαλε για τη γεωργία στην Κύπρο είχε εντοπίσει και επισημάνει τους κινδύνους που προέκυπταν από την εστίαση σε μονοκαλλιέργειες. Ειδικότερα, το 1893 το 75% του εξαγωγικού εμπορίου του νησιού κάλυπταν τα τέσσερα βασικά της γεωργικά προϊόντα, δηλαδή η *αμπελουργία*, τα *δημητριακά*, τα *κεράτια* και η *σηροτροφία*. Παράλληλα, εντόπιζε τα προβλήματα που θα μπορούσαν να προκληθούν στην οικονομία του νησιού από διάφορους ενδογενείς

ή εξωγενείς παράγοντες. Ήδη η αμπελουργία, ένας πολύ βασικός τομέας της γεωργικής παραγωγής, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, και των επιπτώσεων που προκλήθηκαν λόγω της *φυλλοξήρας*. Επιπρόσθετα, τα προβλήματα της αμπελουργίας επιδεινώνονταν περαιτέρω, αφού η Κύπρος, λόγω των περιορισμένων μέσων της σε σχέση με τις ανταγωνιστικές προς αυτήν χώρες, ήταν δύσκολο να εξεύρει νέες αγορές για διοχέτευση των πλεοναζόντων ποσοτήτων οίνων και σταφίδων της, ενώ δεν διέθετε τα κεφάλαια και τις βιομηχανίες που θα μπορούσαν να μετατρέψουν την αζήτητη παραγωγή σε οινόπνευμα, με αποτέλεσμα οι αμπελοκαλλιεργητές να οδηγούνται στην απόγνωση και την οικονομική καταστροφή.[1017]

6.2. Η ίδρυση του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου

Παρά το γεγονός ότι από τα πρώτα χρόνια της βρετανικής κατοχής της Κύπρου λειτουργούσε Τμήμα Δασών, εντούτοις μέχρι το 1896 δεν είχε συσταθεί Τμήμα Γεωργίας στο νησί. Οι Βρετανοί είχαν δημιουργήσει θέση Επιθεωρητή Γεωργικών Βιομηχανιών, τα καθήκοντα του οποίου εκτελούσε ο εκάστοτε Αρχιδασονόμος.[1018]

Στην ετήσια έκθεση του Αρμοστή Walter Joseph Sendall προς την κυβέρνηση του Λονδίνου για το έτος 1894-1895 δημοσιευόταν μια βαρυσήμαντη και ιστορικής σημασίας πληροφορία:

> […] *Ο εξ Αθηνών κύριος Γεννάδιος, ένας σπουδαίος Γεωργικός Εμπειρογνώμων, κληθείς από την Κυβέρνησην όπως μελετήση την γεωργικήν της Κύπρου κατάσταση και υποβάλη σχετικήν έκθεσην, επεσκέφθη την Κύπρο την άνοιξη και παρέμεινε για τρεις περίπου μήνες. Οι υπηρεσίες του επληρώθησαν από το «Ταμείον Φόρου Ακρίδος»* […][1019]

Η πληροφορία αυτή ήταν βαρυσήμαντη, αφού η κυβέρνηση μετά από αρκετά χρόνια άρχισε να επιδεικνύει σοβαρό ενδιαφέρον για τη γεωργία του νησιού, και ταυτόχρονα ήταν ιστορική, αφού κλήθηκε να μελετήσει την κατάσταση της γεωργίας

[1017] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Α΄, σ. 5· *Αλήθεια*, Λεμεσός 19 Ιουλίου 1895.
[1018] Χαρακτηριστικό είναι και το ρητορικό ερώτημα που έθετε η *Φωνή της Κύπρου* το 1893: «Ή μήπως η φαινομενική ίδρυσις γεωργικού τινος τμήματος άνευ χρημάτων, άνευ… άνευ… είνε ικανή ν' αναπτύξη και προαγάγη την γεωργίαν;», βλ. «Αναγκαίος πρόλογος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1893· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…,* σ. 40.
[1019] Για το *Ταμείον Φόρου Ακρίδος* και για τον πίνακα των ακριδικών φόρων για την περίοδο 1881-1895, βλ. «Το Παγκύπριον Υπόμνημα», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 25 Αυγούστου/6 Σεπτεμβρίου 1895· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…,* σ. 41.

του νησιού και να υποβάλει τις εισηγήσεις του ο Παναγιώτης Γεννάδιος, ο οποίος αργότερα ως πρώτος Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου έθεσε τα θεμέλια για την ορθολογιστική ανάπτυξη της γεωργίας του νησιού. Στην ίδια έκθεση ο Αρμοστής επεσήμαινε τα εξής σημαντικά για την επαγγελματική καταξίωση του Γενναδίου, την σημαντικότητα και χρησιμότητα της *Εκθέσεως περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσαν οι Κύπριοι αγρότες:

> […] *Ο κ. Γεννάδιος, ο οποίος είχε συνοδεύση τον Sir Herbert Maxwell, στην περιοδεία του ανά την Θεσσαλίαν, για να μελετήση το ζήτημα των αρουραίων, είναι γνώστης όλων των γεωργικών ζητημάτων και η έκθεσή του περί της γεωργίας της Κύπρου, την οποία συνέγραψε, αναμφιβόλως θα είναι πολύ χρήσιμη τόσον στην Κυβέρνησην, όσον και στις μορφωμένες του τόπου τάξεις. Γιατί γενικά οι Κύπριοι αγρότες μόνον με πρακτικές επιδείξεις θα μπορούσαν να δεχθούν, κι αυτό κατά στάδια, αλλαγές στα γεωργικά τους συστήματα* […][1020]

Ακόμη, ο Αρχιδασονόμος σε έκθεσή του προς τον Αρχιγραμματέα της Κύπρου, με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1896, ανέφερε κάποια πολύ σημαντικά στοιχεία για τη λειτουργία του Γεωργικού Τμήματος, ενώ κάποιες επισημάνσεις του δεν διαψεύστηκαν από τον χρόνο:

> […] *Το Γεωργικόν Τμήμα ευρίσκεται ακόμη σε νηπιώδη κατάσταση, θα περάσουν δε αρκετά ακόμη χρόνια προτού σημειωθεί κάποια προς το καλύτερον αλλαγή, τόσον στα μέσα καλλιεργείας του εδάφους, όσον και την βελτίωση των διαφόρων καλλιεργειών και την αύξηση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής* […][1021]

Ακολούθως, στην έκθεσή του ο Αρχιδασονόμος τόνιζε τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο αγροτικός πληθυσμός, όπως και τα μέσα, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, ώστε οι αγρότες να υιοθετήσουν νέες μεθόδους στο επαγγελματικό τους περιβάλλον. Μεταξύ άλλων ανέφερε:

[1020] Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…,* σ. 41· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 28-29.
[1021] Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 41-42.

> […] *Ο γεωργικός κόσμος ο οποίος στερήται τελείως ρευστού κεφαλαίου, ασφαλώς δεν θα βιασθή και ούτε θα σπεύση να αγοράση και να δοκιμάση νέα γεωργικά εργαλεία, ούτε θα θελήση να καταπιασθή με νέα γεωργικά συστήματα και μεθόδους ή με νέες και άγνωστες σ' αυτόν καλλιέργειες παρά μόνον εάν από ό,τι γνωρίζει και αντιλαμβάνεται πεισθεί, ύστερα από δοκιμές, ότι μεταξύ των δικών του μεθόδων εργασίας και των νέων που του προτείνουν, υπάρχει μία αισθητή προς το καλύτερον και προ παντός προς το συμφέρον του διαφορά* […][1022]

Τέλος, ο Αρχιδασονόμος σχολίασε και τις ανεπιτυχείς προσπάθειές του να υποδείξει στους αγρότες νέες μεθόδους καλλιεργειών και την ανάγκη βελτίωσης των φυλών των ζώων του νησιού:

> *Κάθε φοράν που θα συστήσω στους γεωργούς είτε επέκτασην οπωροκήπων, καλλιέργειαν λαχανικών ή βελτίωσην ράτσας ζώων ή και νέες καλλιέργειες, παίρνω πάντα την ακόλουθην απάντηση: «Εάν ακολουθήσωμεν τις συμβουλές σου και αυξήσωμεν την παραγωγήν των προϊόντων μας, πέραν των όσων χρειάζεται η περιοχή μας ή έστω και ο τόπος μας, θα είναι για μας όχι μόνον κόπος χαμένος αλλά και ζημιά παρά ωφέλεια, αφού καμιά αγορά δεν υπάρχει τώρα, που να πάρει το πλεόνασμα της παραγωγής μας. Πλεόνασμα παραγωγής, ιδίως φθαρτών, όταν δεν δύναται να διατεθή εγκαίρως ή θα παραμείνει απούλητον και θα καταστραφή, ή πιθανόν να διατεθή μεν, αλλά σε τιμές εξευτελιστικές και για μας ασύμφορες.*[1023]

Το πρόβλημα της συγκοινωνίας δημιουργούσε περαιτέρω προβλήματα στον αγροτικό πληθυσμό του νησιού, αλλά ευρύτερα και σε όλους τους κατοίκους. Η τακτική συγκοινωνία με το εξωτερικό δεν ήταν εφικτή, ενώ σοβαρά προβλήματα υπήρχαν και στην εσωτερική συγκοινωνία. Υπήρχαν ελάχιστοι δρόμοι και, εκτός από τον *αμαξητόν* Λάρνακας-Λευκωσίας, όλοι οι άλλοι δρόμοι, όπου υπήρχαν γεφύρια, ήταν κατάλληλοι μόνο για πεζούς, για καβαλάρηδες σε ζώα ή σε κάρα που σύρονταν από βόδια ή άλλα ζώα. Ως εκ τούτου υπήρχαν τότε, αλλά και για αρκετά χρόνια μετά, τα επαγγέλματα του *κάρατζη* ή *αραπατζή* και του *αγωγιάτη*, κοινώς *κκιρατζή*, τα οποία

[1022] Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 42.
[1023] Στο ίδιο.

όμως εκτοπίστηκαν σταδιακά με την έλευση των μηχανοκίνητων οχημάτων στο νησί.[1024]

Ο Νοέμβριος του 1896 αποτελεί μια ιστορική χρονολογία για τη γεωργία της Κύπρου, αφού ιδρύθηκε το Τμήμα Γεωργίας του νησιού με Διευθυντή τον Παναγιώτη Γεννάδιο.[1025] Παρά όμως τις εξαγγελίες των Βρετανών, το Τμήμα Γεωργίας λειτουργούσε υποστελεχωμένο για αρκετά χρόνια. Το βρετανικό καθεστώς του νησιού αναγνώρισε το Τμήμα Γεωργίας ως ξεχωριστό και μόνιμο Τμήμα και με δικό του προϋπολογισμό την 1η Απριλίου 1913.[1026]

6.3. Ο διορισμός του Γενναδίου ως του πρώτου Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας

Επανερχόμαστε στα γεγονότα που οδήγησαν στον διορισμό του Παναγιώτη Γενναδίου ως του πρώτου Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου. Μετά την ετοιμασία και υποβολή της *Έκθεσης περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, ο Αρμοστής W.J. Sendall, όπως αναφέρθηκε, επιδίωξε συστηματικά να εξασφαλίσει μόνιμα τις υπηρεσίες του Γενναδίου αφενός γιατί πίστευε στην επιστημονική επάρκεια, στις ικανότητες και στη μεγάλη του εμπειρία και αφετέρου γιατί του ασκούσαν αφόρητη πίεση και κριτική τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, καθώς και ο κυπριακός τύπος της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, ο Αρμοστής στις 20 Απριλίου 1896 απηύθυνε επιστολή προς τον υπουργό Αποικιών Joseph Chamberlain, ζητώντας τον διορισμό του Γενναδίου ως Διευθυντή της Γεωργίας στην Κύπρο. Πριν ακόμη λάβει την απάντηση του υπουργού, ο Αρμοστής στη συνεδρίαση του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 14 Μαΐου 1896 «ανήγγειλεν ως γεγονός τετελεσμένον τον διορισμόν του κ. Γενναδίου ως Διευθυντού του εν Κύπρω Γεωργικού τμήματος, εκφράσας την ελπίδα ότι ο κ. Γεννάδιος θ' αποδεχθή την θέσιν ταύτην».[1027] Ακολούθως, στην απαντητική επιστολή του ο

[1024] Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 42-43.
[1025] Στο ίδιο, σ. 43.
[1026] Ο Τύπος αντιμετώπιζε με καχυποψία τις προθέσεις των Βρετανών, όσον αφορά το πραγματικό ενδιαφέρον τους για τη σύσταση του Τμήματος Γεωργίας και τον διορισμό του Γενναδίου ως πρώτου Διευθυντή του, με στόχο την ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1896, με την ευκαιρία της υποβολής του Παγκυπρίου Υπομνήματος ως απάντηση προς τον υπουργό Αποικιών Chamberlain, αναφερόταν, μεταξύ άλλων: «Αλλ' όπως η αποστολή του κ. Γενναδίου αποβή επιτυχής, δέον ίνα ου μόνο ούτος εγκατασταθή πομποδώς και δημωδώς εν τω αρτισυστάτω αξιώματί του, αλλ' ίνα τω παρασχεθώσι συνάμα και τα προς ευόδωσιν του έργου του απαιτούμενα υλικά μέσα. Δει δη χρημάτων, ω πολυτάλαντοι μεν αλλά φειδωλότατοι Βρετανοί, και τα χρήματα ταύτα οφείλετε να παράσχητε, διότι τω ιδρώτι ημών αυτών κτώνται», βλ. «Κρίσεις επί της εις το Παγκύπριον Υπόμνημα απαντήσεως του υπουργού», *Αλήθεια*, Λεμεσός 13/25 Σεπτεμβρίου 1896· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 40-41.
[1027] Σχολιάζοντας τα οφέλη που θα είχε στον τόπο ο διορισμός του Γενναδίου, η εφημερίδα ανέφερε: «Πόσον θα ωφελήση την γεωργίαν της νήσου ο διαρκής διωρισμός εν τη Διευθύνσει του Γεωργικού

Chamberlain από το Λονδίνο στις 12 Ιουνίου 1896 προς τον Αρμοστή τόνιζε τα υψηλά προσόντα του Γενναδίου και θεωρούσε επωφελή τον διορισμό του τόσο για τη βρετανική διακυβέρνηση, όσο και για τους κατοίκους του νησιού.[1028] Ο Παναγιώτης Γεννάδιος αποδέχτηκε τη θέση που του πρόσφερε ο W.J. Sendall, κατόπιν έγκρισης από τη Βασίλισσα της Βρετανίας και έγινε ο πρώτος Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου, ενώ ο διορισμός του δημοσιεύθηκε στην επίσημη εφημερίδα στις 15 Νοεμβρίου 1896.[1029]

Στην αντιφώνηση τους στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή, κατά την έναρξη των εργασιών του Νομοθετικού Συμβουλίου, που κατατέθηκε στις 23 Μαρτίου 1896, οι Έλληνες βουλευτές σχολίασαν πολύ θετικά την μόνιμη εξασφάλιση των υπηρεσιών του Γενναδίου, αφήνοντας ταυτόχρονα μομφές κατά της βρετανικής διακυβέρνησης.

Ο Υπουργός των Αποικιών της Βρετανίας Chamberlain σε επιστολή του προς τον Αρμοστή Sir W. J. Sendall στις 27 Ιουλίου 1896 αναφέρθηκε στον διορισμό του Γενναδίου, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την αξία του:

τμήματος του διαπρεπούς Έλληνος γεωπόνου κ. Γενναδίου, πας τις εννοεί και δεν είναι ανάγκη να εξάρωμεν ημείς ενταύθα την σημασίαν του γεγονότος… Εκ της εκτενούς και εμβριθεστάτης υπό πάσαν έποψιν εκθέσεως, ην συνέταξεν ο κ. Γεννάδιος κατά την τελευταίαν εν Κύπρω προσωρινήν πρόσκλησίν του, αριδήλως καταφαίνεται ότι έθεσεν αληθώς τον δάκτυλον επί τον τύπον των ήλων και διέγνω εν τη βαθυνοία αυτού πάντα τα κακώς έχοντα υπό γεωργικήν έποψιν εν τω τόπω τούτω, δεν αμφιβάλλομεν δ' ότι υπό την διεύθυνσιν και τας συμβουλάς και νουθεσίας αυτού πολλά εν τω μέλλοντι θα ωφεληθή ο γεωργικός της νήσου πληθυσμός». Γνωρίζοντας, ακόμη, τη διδακτική εμπειρία του σε γυμνάσια στην Ελλάδα και ως καθηγητής και διευθυντής του Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών, εισηγήθηκε «οσάκις αι ασχολίαι του το επιτρέπωσι, δίδη μαθήματα γεωργικής εις τους εν τω Γυμνασίω μαθητάς του Παιδαγωγικού τμήματος, οίτινες ούτω θ' αποκτώσι και το προσόν να ήνε κάτοχοι των κυριωτέρων γεωργικών γνώσεων, ας θα μεταδίδωσι κατόπιν, διδάσκαλοι εν τοις χωρίοις γενόμενοι, εις τους χωρικούς, ως τούτο γίνεται ήδη εν Σάμω και Κρήτη. Πόση ωφέλεια εκ τούτου θα προκύπτη είναι πασιφανές», βλ. «Ευχάριστον άγγελμα. Ο διορισμός του κ. Γενναδίου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 10/22 Μαΐου 1896.

[1028] Ο Joseph Chamberlain (1836-1914) διετέλεσε υπουργός Αποικιών της Βρετανίας από τις 29 Ιουνίου 1895 μέχρι τις 16 Σεπτεμβρίου 1903. Τα θέματα της Κύπρου τον απασχόλησαν κατά καιρούς στη διάρκεια της υπηρεσίας του· *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, αρ. 522, Government Printing Office, Λευκωσία 17 Ιουλίου 1896, σ. 3118.

[1029] Αρχικά, οι Βρετανοί είχαν διορίσει τον Γεννάδιο με μισθό £360 τον χρόνο, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/1981/1896, *Appointment of P. Gennadius as Director of Agriculture @ £360 a year*, 21 August 1896· *Cyprus Blue Book for the year 1896-97*, Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 142· *Cyprus Blue Book for the year 1897-98*, Government Printing Office, Λευκωσία 1898, σ. 170. Ακολούθως, όμως, ο μισθός του Γενναδίου ως Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας καθορίστηκε στις £400 ετησίως, βλ. «Διάφορα», Αλήθεια, 17/29 Μαΐου 1896· *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, αρ. 532, Government Printing Office, Λευκωσία 27 Νοεμβρίου 1896, σ. 3202. Όπως απαιτείτο από όλους τους δημόσιους αξιωματούχους, ο Γεννάδιος υποχρεώθηκε να παρέχει εγγύηση στο *Public Officers Guarantee Fund* για την πιστή εκτέλεση των καθηκόντων του, βλ. σχετικά Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/2762/1900, *Public Officers Guarantee Fund Report on for year ended 30 June 1900*, 27 September 1900. Στις 14 Ιανουαρίου 1898 ο Παναγιώτης Γεννάδιος διορίστηκε επίσης μη εκλελεγμένο μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου για όσο χρόνο διατηρούσε τη θέση του Διευθυντή της Γεωργίας, βλ. *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898*, αρ. 582, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Φεβρουαρίου 1898, σ. 3567.

> *Η Νήσος έσχε το ευτύχημα να εξασφαλίση εν τω προσώπω του κ. Γενναδίου, ως Διευθυντού της Γεωργίας, άνδρα, ου η εις τας τάξεις της δημοσίας υπηρεσίας πρόσληψις θέλει, πέποιθα, αποβή πάροχος μεγάλης χρησιμότητος διά την βελτίωσιν και ανάπτυξιν των κυριωτέρων βιομηχανιών της Κύπρου.*[1030]

Ο διορισμός του Γενναδίου δημοσιεύθηκε και στην *Ετήσια Περί Κύπρου Έκθεσιν* του Αρμοστή Sendall για το έτος 1896-1897, ο οποίος εκφράστηκε με τα εξής θερμά λόγια:

> *Οι υπηρεσίες ενός διακεκριμένου Γεωργικού Εμπειρογνώμονος εξασφαλίσθησαν. Ο κύριος Γεννάδιος, ο οποίος διετέλεσεν, για κάποιο χρονικό διάστημα, Γεωργικός Σύμβουλος της Ελληνικής Κυβερνήσεως, διωρίσθη Διευθυντής Γεωργίας. Καμιά αμφιβολία δεν υπάρχει πως η μεγάλη του περί τα γεωργικά πείρα και γνώση θα βοηθήσουν ώστε η Νήσος αυτή να ωφεληθή τα μέγιστα.*[1031]

Μεγάλη δημοσιότητα δόθηκε στην πρόσληψη του Γενναδίου ως Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας στον βρετανικό τύπο της εποχής. Μεταξύ άλλων, η *Daily News* στις 28 Σεπτεμβρίου 1896 τόνιζε την επιστημονική εξειδίκευσή του: «The appointment of Mr. Gennadius, a specialist, over the department of Agriculture» (ο διορισμός του κ. Γενναδίου ειδικού εν τω Τμήματι της Γεωργίας). Η πρόσληψη θεωρήθηκε ως ευεργέτημα της αγγλικής διοίκησης προς τον λαό της Κύπρου. Επίσης, στην *Daily Graphic* στις 6 Νοεμβρίου 1896 παρουσιαζόταν ως μεγάλη επιτυχία η πρόσληψη του Γενναδίου «Not long ago a Greek Gentleman… threw up a government post at Athens in order to take service under the British Government in Cyprus» (Πριν λίγο καιρό ένας Έλληνας κύριος… άφησε την κυβερνητική θέση του στην Αθήνα, ώστε να υπηρετήσει υπό τη βρετανική κυβέρνηση στην Κύπρο).[1032]

[1030] The Island has had the good fortune to secure in the person of Mr. Gennadius, as Director of Agriculture, a gentleman whose accession to the ranks of the public services will, I am confident, prove of great utility in fostering the improvement and development of the staple industries of Cyprus, βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 50· Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 868-869.

[1031] *Cyprus. Annual reports for the year 1896-7*, Darling & Son LTD, London 1898, σ. 4· Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 43.

[1032] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 50-51.

Η διαφορετική αντιμετώπιση του έργου του στην Κύπρο και στην Ελλάδα

Την ίδια μέθοδο και φιλοσοφία που ακολούθησε στην Κύπρο είχε εφαρμόσει προηγουμένως και στην Ελλάδα, όμως τα αποτελέσματα της μεθόδου και της φιλοσοφίας του αντιμετωπίστηκαν τελείως διαφορετικά στην Κύπρο σε σχέση με την Ελλάδα. Με εύγλωττο τρόπο ο Γεννάδιος αποτύπωσε τη διαφορά αυτή τον Αύγουστο του 1898. Τότε, στάλθηκε από τη βρετανική διακυβέρνηση του νησιού στη Βιέννη για έρευνα στον Οινολογικό Σταθμό της Αυστρίας. Στη Βιέννη συνάντησε τον Γεννάδιο ο ανταποκριτής της αθηναϊκής εφημερίδας *Εμπρός*.[1033] Σε ερώτηση του ανταποκριτή κατά πόσο εντόπιζε διαφορά, υπηρετώντας ως Διευθυντής της Γεωργίας, αντίστοιχα στην Ελλάδα και στην Κύπρο, απάντησε:

> *Είμαι κατενθουσιασμένος εκ της εν Κύπρω διαμονής μου· λείπουν εκεί αι καταπιέσεις της πολιτικής, ας υφιστάμεθα οι εν Ελλάδι δημόσιοι υπάλληλοι, αναγκαζόμενοι πλειστάκις να παραβαίνωσι το καθήκον και να επιορκώσι. Λείπει η πολιτική διαφθορά η καταστρέφουσα την Ελλάδα. Υπάρχει δικαιοσύνη εν Κύπρω, και ο λαός έχει συναίσθησιν ότι θα εύρη πάντοτε το δίκαιόν του – τον μόνον παράγοντα της ευτυχίας του. Οι υπάλληλοι δεν φοβούνται ότι θα τους παύσουν, ή θα τους μεταθέσουν. Τα προσωπικά ζητήματα, οι διορισμοί τουτέστι και αι παύσεις των υπαλλήλων, είναι τα σπουδαιότερα ζητήματα της διοικήσεως. Διά να διορισθή ή να παυθή υπάλληλος τις πρέπει να φθάση το ζήτημα μέχρις αυτού του Αρμοστού να ζητηθώσιν όλοι οι λόγοι, όλα τα εχέγγυα, και τότε μόνον να ληφθή απόφασις. Εν Ελλάδι όμως γνωρίζετε πώς γίνονται αι παύσεις και οι διορισμοί.*[1034]

Ακολούθως, σε ερώτημα του ανταποκριτή κατά πόσο συνάντησε οποιαδήποτε δυσκολία στο έργο του, ο Γεννάδιος απάντησε: «Καμμίαν· τα πάντα είναι διαθέσιμα χάριν του έργου μου. Ουδεμία αντενέργεια, ουδεμία καταπίεσις…». Στη συνέχεια, στο ερώτημα εάν ο κυπριακός λαός είχε τις ελευθερίες του, απάντησε:

[1033] Δ. Κ., «Γνώμαι και κρίσεις ενός Έλληνος πρώην Τμηματάρχου. Η δικαιοσύνη και οι υπάλληλοι. Τι γίνεται εις την Κύπρον», *Εμπρός*, Αθήνα 5 Αυγούστου 1898.

[1034] Στο ίδιο· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 53.

Βεβαιότατα· και έχει ακραιφνές το αίσθημα προς την μητέρα Ελλάδα. Το απέδειξε κατά τον πόλεμον διά των εθελοντών και των εισφορών ους απέστειλε, και το αποδεικνύει και τώρα καθ' εκάστην. Προ ολίγου ο Άγιος Κιτίου ήλθεν εις συζήτησιν προς αυτόν τον Αρχιγραμματέα […] *τω είπε· Δεν θα παύσωμεν ποτέ ν' αγαπώμεν την Ελλάδα ως μητέρα μας, και να ζητώμεν την μετ' αυτήν ένωσίν μας. Και ξερό ψωμί να τρώγωμεν παρά τη μητρί μας, θα προτιμήσωμεν αυτό από τα πλούσια φαγητά της μητριάς μας. Τοιαύτην απάντησιν έδωκεν. Εξ αυτού δύνασθε να εννοήσετε ποίας ελευθερίας έχει ο κυπριακός λαός. Αλλά και ο τύπος έχει εκεί όλας τας ελευθερίας του Αγγλικού Τύπου. Υπάρχει τέλος πάντων ευνομία και διοίκησις, υπάρχει δικαιοσύνη, υπάρχει σέβας προς τους νόμους. Όταν αυτά γίνουν και εις την Ελλάδα, βεβαίως θα υπάγωμεν εμπρός* […] *Ο λαός δεν πταίει· πταίουν οι πολιτευόμενοι και οι ανεπτυγμένοι. Απ' αυτούς εξαρτάται το παν.*[1035]

Στη συνέντευξη αυτή ο Γεννάδιος μίλησε με παρρησία και είπε την αλήθεια, όχι για να ευνοηθεί από τους προϊσταμένους του ή να κολακεύσει και να ωραιοποιήσει την κατάσταση που επικρατούσε με τη βρετανική διοίκηση του νησιού. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι δεν αποσιώπησε τον άσβεστο εθνικό πόθο των Ελλήνων της Κύπρου για ένωση με την Ελλάδα. Ο ίδιος ήταν επικεντρωμένος και απόλυτα συνειδητά αφοσιωμένος στο έργο του, με στόχο και σκοπό του την αναμόρφωση της γεωργίας στο νησί.[1036]

Αρθρογραφία, δημοσιεύσεις και επιστημονικό έργο

Όπως έπραττε στην Αθήνα, έτσι συνέχισε να πράττει και στην Κύπρο, αφού δεν περιοριζόταν σε καμία περίπτωση στα τυπικά καθήκοντα που προνοούσε η θέση του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας. Άρχισε να δημοσιεύει συστηματικά πολύ σημαντικές διατριβές του για διαφώτιση και καθοδήγηση των γεωργών του νησιού. Ειδικότερα, πολλές διατριβές του δημοσιεύθηκαν κυρίως στην εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* είτε ενυπόγραφα, είτε χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο *Αγρικόλας* από το 1897

[1035] Δ. Κ., «Γνώμαι και κρίσεις ενός Έλληνος πρώην Τμηματάρχου. Η δικαιοσύνη και οι υπάλληλοι. Τι γίνεται εις την Κύπρον», *Εμπρός*, Αθήνα 5 Αυγούστου 1898· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 53-54.

[1036] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 54.

μέχρι και το τέλος του 1904. Μεταξύ άλλων δημοσίευσε τις διατριβές του *Περί Αραβοσίτου* στις 4-18 Νοεμβρίου 1899, *Περί Κερατέας (Ceratonia Siliqua), Περί Καπνού της Κούβας, Περί Βανανέας, Περί Βρίζης, Περί υπερτιμήσεως των σιτηρών, Περί επιδράσεως του ψύχους επί φθοροποιών εντόμων, Περί του προσβάλλοντος το δέρμα των αιγών σκώληκος, Περί επιδράσεως των δασών επί του κλίματος, Περί κτηνοτροφικών φυτών, Περί μυκήτων, Περί θεριστικών μηχανών, Περί σταχυοσυλλεκτών* και *Ονοματολογία Κυπριακών Φυτών.* Τις συντομότερες διατριβές του τις συνόψιζε περιοδικώς κάτω από τον τίτλο *Γεωργικά διάφορα* ή *Γεωργικαί πινακίδες*.[1037]

Πρότυπα επιστημονικής και συστηματικής έρευνας αποτελούν οι επίσημες εκθέσεις για τις κατ' έτος εργασίες του Τμήματος Γεωργίας, που υπέβαλλε ο Γεννάδιος προς τις βρετανικές αρχές της Κύπρου, οι οποίες ακολούθως παρουσιάζονταν στη Βουλή των Κοινοτήτων στο Λονδίνο. Ακόμη, ο διάσημος Άγγλος καθηγητής Wyndham Dunstan στην έκθεσή του με τίτλο *Report on the Agriculture resources of Cyprus, with a special reference to cotton cultivation & correspondence relating thereto,* Presented to both Houses of Parliament, Sept. 1905, London, 1905, Stationary Offices αναφέρεται με πολύ επαινετικά σχόλια για τις υπηρεσίες του Γενναδίου. Υπογράμμιζε, μεταξύ άλλων, στη σελίδα 13 της έκθεσης:

> *Τα πλεονεκτήματα τα νυν υπέρ της νήσου πηγάζουν εκ της υπάρξεως του Γεωργικού Τμήματος φαίνεται ότι ωφείλονται κυρίως εις τας μεγάλας γνώσεις της γεωργίας της εν τη Εγγύς Ανατολή ας κέκτηται ο κ. Γεννάδιος, και κατ' ακολουθίαν εις την μεγάλην επιρροήν ην δύναται να ασκή επί των εγχωρίων προς βελτίωσιν των γεωργικών των έργων. Κατ' αλήθειαν ο κ. Γενννάδιος είναι σπουδαιότατος δημόσιος λειτουργός, παρέχων τον δεσμόν όστις είναι τόσον αναγκαίος (μεταξύ της διοικήσεως), των εγχωρίων και των (γεωργικών) μεθόδων των*.[1038]

[1037] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 55.

[1038] The benefits at present accruing to the Island from the existence of the Agriculture Department appear to be chiefly due to the great knowledge which Mr. Gennadius possesses of Levantine agriculture and, as a result from this from the great influence which he is able to exert on the natives towards the improvement of agricultural practice. Mr. Gennadius is, in fact, a most important Officer in supplying the link that is so necessary with the native and with the native methods, βλ. Wyndham Dunstan στην έκθεσή του με τίτλο *Report on the Agriculture resources of Cyprus, with a special reference to cotton*

Επιπρόσθετα, δέκα χρόνια περίπου αργότερα ο Ταγματάρχης A. O. Green στο έργο του *Cyprus. a short account of its history and present state* αναφέρεται με κολακευτικά σχόλια στον Γεννάδιο:

> *Mr. Gennadius, who complied a most excellent report on the Agriculture of Cyprus, which deserves he most earnest study of all such as are interested in the welfare of the Island, tells us that Strabo mentions that Cyprus was distinguished in his time as producing excellent wine & oil, and as being self-sufficient in wheat* […] *Mr. Gennadius is of opinion that land owners might be induced to graft more of the wild trees, if their produce was exempted from taxation for some years to come (Ο κ. Γεννάδιος, ο οποίος ετοίμασε μια εξαιρετική έκθεση για τη Γεωργία της Κύπρου, η οποία αξίζει να μελετηθεί από όλους όσους ενδιαφέρονται για την ευημερία του νησιού, μας λέει ότι ο Στράβων αναφέρει ότι η Κύπρος διακρίθηκε στην εποχή του στην παραγωγή εξαιρετικού κρασιού και λαδιού, και ως αυτάρκης σε σιτάρι* [...] *ο κ. Γεννάδιος είναι της άποψης ότι οι ιδιοκτήτες γης μπορεί να παρακινηθούν να εμβολιάσουν περισσότερα από τα άγρια δέντρα, αν η παραγωγή τους απαλλασσόταν από τη φορολογία για μερικά χρόνια ακόμα).*[1039]

Τέλος, παρά το πολύ βεβαρημένο πρόγραμμα, τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά του, ο Γεννάδιος συνέχισε συστηματικά τις επιστημονικές έρευνες και τα πειράματά του. Στο πλαίσιο αυτό συνεργαζόταν με ξένους επιστήμονες και το έργο του αναγνωριζόταν στις ξένες χώρες. Χαρακτηριστική ήταν η συνεργασία του με τον Γάλλο Καθηγητή Gaspar Adolphe Chatin (1813-1901), ο οποίος στην πραγματεία του με τίτλο *Terfezia Aphrodites de l' ile de Chypre*, που δημοσιεύθηκε στο *Bulletin de la Societe Botanique de France*, ανέφερε μεταξύ άλλων:

> *Je viens de recevoir de M. Gennadius, l'eminent Directeur de l' Agriculture de Chypre des renseignements, et j' exrait ce qui suit de sa*

---

cultivation & correspondence relating thereto. Presented to both Houses of Parliament, Sept. 1905., Stationary Offices, London 1905, σ. 13· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 59-61.

[1039] A. O. Green, *Cyprus. a short account of its history and present state*, Graham Coltart, Kimacolm 1914, σ. 77, 81· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 61.

lettre; (Μόλις έλαβα πληροφορίες από τον κ. Γεννάδιο, τον επιφανή Διευθυντή Γεωργίας της Κύπρου, και αποστέλλω τα ακόλουθα από την επιστολή του·)[1040]

6.4. Η προσέγγιση των γεωργών, η εισαγωγή γεωργικών βελτιώσεων και οι αντιδράσεις

Η δύσκολη απόφαση και η προσέγγιση των γεωργών

Σίγουρα η απόφαση του Γενναδίου να αποδεχτεί τη θέση του Διευθυντή ενός νεοσύστατου τμήματος και με ελάχιστους πόρους αποτελούσε αφενός πρόκληση για τον ίδιο, αλλά και αφετέρου εμπεριείχε σοβαρούς κινδύνους για τη μελλοντική του σταδιοδρομία σε περίπτωση αποτυχίας, λαμβανομένων υπόψη των γεγονότων που έγιναν εις βάρος του και έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του στο Τμήμα Γεωργίας στο Υπουργείο Εσωτερικών της Ελλάδας, καθώς και κατά την εξάσκηση των καθηκόντων του ως Διευθυντής του *Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*.[1041]

Οι γεωργοί της Κύπρου παρέμεναν προσκολλημένοι σε πατροπαράδοτες συνήθειες και σε δεισιδαιμονίες, γεγονός που καθιστούσε οποιαδήποτε προσπάθεια για εισαγωγή γεωργικών βελτιώσεων και μεταρρυθμίσεων εξαιρετικά δύσκολη. Πεποίθηση του Γενναδίου ήταν ότι οποιαδήποτε γεωργική βελτίωση θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο αν αυτή δοκιμαζόταν απευθείας από τον ίδιο τον γεωργό και αποδεικνυόταν πλήρως επιτυχής.[1042]

Εξάλλου όπως ο ίδιος ο Γεννάδιος διαπίστωνε:

> *Οι πλείστοι των Κυπρίων είνε γεωργοί, των οποίων η εμμονή εις τας πατροπαραδότους συνηθείας καθιστά δυσχερεστάτην την εν τη νήσω επιτυχίαν γεωργικών βελτιώσεων.*[1043]

Από την εμπειρία του ως Διευθυντής του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών*, θεωρούσε ότι, με βάση την τραγική θέση που βρίσκονταν οι γεωργοί

[1040] Gaspar Adolphe Chatin, «Un nouveau Terfas (Terfezia Aphroditis) de l´ile de Chypre», *Bulletin de la Société Botanique de France*, τόμ. 44, Au siège de la société, Παρίσι 1897, σ. 290-292.
[1041] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας του παρά τη εν Κύπρω Αγγλική Κυβερνήσει Γεωργικού Τμήματος όπερ διηύθυνεν ο Π.Γ. Γεννάδιος από του 1896 μέχρι τέλους του 1904,* Αθήνα 1905, σ. 1-2.
[1042] Στο ίδιο.
[1043] Στο ίδιο.

και η γεωργία του νησιού, δεν θα ήταν δυνατό να επέλθει γεωργική πρόοδος και ανάπτυξη με την ίδρυση γεωργικών σχολών ή παρόμοιου τύπου ιδρυμάτων. Αντίθετα, πίστευε ακράδαντα ότι η γεωργική πρόοδος θα ήταν εφικτή σε σύντομο χρονικό διάστημα και με σχετικά χαμηλό κόστος, εάν ο αγροτικός πληθυσμός είχε την αρωγή, την καθοδήγηση και τις συμβουλές ενός ειδικά καταρτισμένου επιστήμονα, στον οποίο οι γεωργοί θα μπορούσαν να απευθυνθούν για την επίλυση των καθημερινών τους προβλημάτων στις γεωργικές τους ενασχολήσεις. Αυτοί πιθανώς μεταξύ άλλων ήταν και οι λόγοι που ώθησαν την αγγλική διακυβέρνηση του νησιού να αναθέσει τη διεύθυνση του νεοσύστατου Γεωργικού Τμήματος στον Παναγιώτη Γεννάδιο.[1044] Διατυπώνοντας τις σχετικές απόψεις του, ο Γεννάδιος ανέφερε ότι:

> *Η εις την νήσον εισαγωγή οιασδήποτε γεωργικής βελτιώσεως δεν είναι κατορθωτή ειμή μόνον εάν αύτη δοκιμασθή απ' ευθείας υπό του γεωργού και αποδειχθή επιτυχής εις τας χείρας αυτού. Επομένως ούτε διά των γεωργικών σχολών, ούτε δι' οιονδήποτε άλλων παρομοίων ιδρυμάτων δύναται να επιτευχθή αυτόθι η πρόοδος ήτις είνε κατορθωτή, εν βραχεί σχετικώς χρονικώ διαστήματι και με μικράν συγκριτικώς δαπάνην, διά των συμβουλών και των προτροπών ειδικού προσώπου, μεθ' ου οι γεωργοί θα ηδύναντο να συνδιαλέγωνται και να συζητώσιν εις την γλώσσαν των περί των καθημερινών αγροτικών των εργασιών.*[1045]

Τη φιλοσοφία αυτή εφάρμοσε πιστά και μεθοδικά ο Γεννάδιος για υλοποίηση των στόχων που έθεσε. Έτσι, ανέπτυξε πολύπλευρη δράση σε πολλούς τομείς απελπιστικά μόνος του στην αρχή και ακολούθως με έναν γραμματειακό βοηθό.[1046] Επιδίωξε και πέτυχε να έχει άμεση επαφή με τον αγροτικό πληθυσμό, προσπαθώντας να τους μεταφέρει την τεχνογνωσία του με απλές και κατανοητές γραπτές, αλλά και προφορικές οδηγίες και συμβουλές.

[1044] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 2.

[1045] Στο ίδιο, σ. 1-2.

[1046] Βλ. επίσης το αίτημα του Γενναδίου για παροχή υπηρεσιών κλητήρα στο Τμήμα Γεωργίας, Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/3485/1899, *Messenger for Agriculture Department,* 16 December 1899· Πριν τον διορισμό του Γενναδίου ως Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, είχε διοριστεί ο Α. Σ. Μαυρογορδάτος ως βοηθός του Τμήματος Δασών και του Τμήματος Γεωργίας (Assistant in the Forest and Agricultural Departments), βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1895-96,* Government Printing Office, Λευκωσία 1896, σ. 115· Τελικά την 1η Ιανουαρίου του 1897 διορίστηκε ως βοηθός του Γενναδίου ο Γιάγκος Σεργίδης, ο οποίος είχε τον τίτλο του υπαλλήλου και διερμηνέα του Τμήματος Γεωργίας, με ετήσιο μισθό 60 λίρες, βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1896-97,* Government Printing Office, Λευκωσία 1897, σ. 124, 142.

Ωστόσο η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι ίδιοι οι γεωργοί και η γεωργία στο νησί έκανε τον αγροτικό πληθυσμό ακόμη πιο επιφυλακτικό, παρά τις φιλότιμες και συνεχείς προσπάθειες του Γενναδίου για να προάγει και να αναπτύσσει τη γεωργία στο νησί. Χαρακτηριστικά ήταν τα ερωτήματα που έθετε εκ μέρους των γεωργών δημοσιογράφος αναφέροντας:

> *Πολύ φοβούμεθα πως αι προσπάθειαι του Γενναδίου θα αποτύχουν διότι ο γεωργός θα του θέση τα ακόλουθα, απολύτως δικαιολογημένα, ερωτήματα: α) διά να κάμω, όσα με συμβουλεύεις να κάμω, χρειάζομαι χρήματα τα οποία δεν διαθέτω. Να δανεισθώ αποκλείεται διότι οπωσδήποτε θα χρεοκοπήσω και θα καταστραφώ. β) Διά να κάμω, όσα με συμβουλεύεις να κάμω, δυνατόν να διαθέτω και χρήματα και καιρόν, αλλά προς τι να τα κάμω; Μία αύξησις της παραγωγής, εφ' όσον εξαγωγικόν εμπόριον δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου, αντί να με ωφελήση πιθανόν και να με ζημιώση λόγω βεβαίου εκπεσμού των τιμών ή και καταστροφής της παραγωγής λόγω αζητησίας και μη αμέσου διαθέσεώς της.*[1047]

Ο Γεννάδιος, επανερχόμενος στην Κύπρο ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας στα μέσα Νοεμβρίου 1896, έγινε δεκτός με θέρμη από τους Έλληνες της Κύπρου, προς τους οποίους στη συνέχεια πρόσφερε με ιδιαίτερο ζήλο τις υπηρεσίες του, προσεγγίζοντάς τους καλοπροαίρετα, με υπομονή και κατανόηση. Αντίθετα, από την αρχή της ανάληψης της διοίκησης της Κύπρου από τους Οθωμανούς το 1878, η αγγλική διοίκηση προσπάθησε να επιβληθεί στον πληθυσμό, εισάγοντας νομοθετικές διατάξεις και επιβάλλοντας βαριές ποινές με τη μορφή προστίμων και φυλάκισης για τους παραβάτες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε η διά νόμου απαγόρευση της υλοτομίας και της αποψίλωσης των δασών, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση των χωρικών, οι οποίοι παρέμεναν προσκολλημένοι στις ολέθριες παραδόσεις που διατηρούσαν καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Ο Γεννάδιος, αντί να επωφεληθεί των υφιστάμενων δρακόντειων διατάξεων, υιοθετώντας τη φιλοσοφία του περί πειθούς και παραδείγματος, προσπάθησε να πείσει τους χωρικούς ότι ήταν προς

[1047] Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 6.

το ατομικό τους συμφέρον να σώζουν τα δάση και να φροντίζουν για τη διατήρηση και αύξηση κάθε είδους δέντρου στο νησί.[1048]

Άρχισε, επιπρόσθετα, να περιοδεύει σε ολόκληρο το νησί, μαζεύοντας τους κατοίκους κάθε χωριού, προσπαθώντας με γλώσσα κατανοητή σε όλους να τους διδάξει και να τους εξηγήσει πώς μπορούσε ο καθένας ξεχωριστά να επωφεληθεί στο μέγιστο βαθμό από τα κτήματα που ήδη κατείχε. Δεν περιοριζόταν μόνο στη θεωρία και σε προφορικές οδηγίες και διδαχές, αλλά έμπρακτα ο ίδιος «[…] ετέλει ενώπιόν των τα δέοντα προς βελτίωσιν, κλαδεύων, οργώνων, διαλέγων τον σπόρον, και σπείρων κατά μέθοδον νέαν […]».[1049]

Προσπαθούσε επίσης να εξηγεί στους χωρικούς τις ελλείψεις και τα μειονεκτήματα που παρουσίαζε το αρχαϊκό και ατελέστατο άροτρο που χρησιμοποιούσαν αναλλοίωτο για πολλούς αιώνες. Παράλληλα, τόνιζε τα πλεονεκτήματα του τελειότερου και πιο σύγχρονου αρότρου, το οποίο χειριζόταν ο ίδιος, οργώνοντας τμήμα αγρού, που είχε μόλις οργωθεί από το παλαιού τύπου άροτρο. Υποδεικνύοντάς τους τις διαφορές τους με απλό τρόπο, κατάφερνε να πείσει τους χωρικούς για τα πλεονεκτήματα του σύγχρονου αρότρου.[1050]

Οι γεωργοί της Κύπρου, αλλά και ευρύτερα της Ανατολής, ήταν πεπεισμένοι κατά κανόνα ότι οι γεωργικές συνήθειες και πρακτικές που ακολουθούσαν, καθώς και οι καλλιεργητικές μέθοδοι, τις οποίες εφάρμοζαν, υπερείχαν συντριπτικά των επιστημονικών πρακτικών και μεθόδων οποιουδήποτε βελτιωμένου γεωργικού συστήματος. Η πεποίθηση αυτή ήταν «βαθεώς ερριζωμένη εν τη διανοία» των γεωργών της Ανατολής, λόγω και των πολλών οικονομικών αποτυχιών, τις οποίες συχνά διαπίστωνε να συμβαίνουν σε γεωργικές επιχειρήσεις, όπου χρησιμοποιούνταν πολυδάπανα μέσα μη εφικτά σε φτωχές χώρες. Οι αποτυχίες αυτές ήταν το αποτέλεσμα λανθασμένων αποφάσεων που λήφθηκαν χωρίς προηγούμενη μελέτη του τόπου, του

[1048] Για τη μεγάλη σημασία των δασών και την επίδρασή τους πάνω στο κλίμα του νησιού, βλ. Αγρικόλας, «Τα δάση. Η επίδρασίς των επί του κλίματος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/30 Μαρτίου 1900· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 51.

[1049] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 51· βλ. επίσης Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/447/1899, *A law «To provide means of affording instruction in agriculture and other technical subjects»*, 13 February 1899.

[1050] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 52.

χαρακτήρα και των προσόντων των κατοίκων, όπου θα εισάγονταν τα βελτιωμένα γεωργικά συστήματα. Με τον τρόπο αυτό ενισχύονταν οι προκαταλήψεις των γεωργών έναντι όλων των γεωργικών μεταρρυθμίσεων.[1051]

Κατά συνέπεια θεωρούσε ως το πρώτιστο και πιο σπουδαίο βήμα για την επίτευξη γεωργικών βελτιώσεων στην Ανατολή την «καταβολή προσπαθείας προς κλωνισμόν των εσφαλμένων πεποιθήσεων ας ο γεωργός έχει περί τοιούτων βελτιώσεων». Αυτό βέβαια προϋπέθετε μια συστηματική προσπάθεια, η οποία θα έφερε σταδιακά και μετά από πάροδο αρκετού χρόνου ορατά αποτελέσματα.[1052]

Από την ανάληψη των καθηκόντων του ο Γεννάδιος επιδίωξε ακριβώς να καταρρίπτει τις εσφαλμένες πεποιθήσεις των γεωργών με την εφαρμογή πρακτικών μέσων και την προσεκτική προσέγγιση, τη διδασκαλία και την πειθώ. Φυσικά αυτό δεν ήταν μια εύκολη διαδικασία, αφού:

> […] *οι γεωργοί της νήσου μετά μειδιαμάτων εδέχοντο παρατηρήσεις περί της ατελείας των εγχωρίων αρότρων, ελαιοπιεστηρίων και ηλιακατών (νοριών), περί του βραδέος και δαπανηρού προς θερισμόν επιτοπίου συστήματος ή περί της βραδείας, δαπανηράς και προκαλούσης απωλείας προς αλωνισμόν κυπριακής μεθόδου.*[1053]

Πέραν του κριθαριού και του *μαυραχύρου* (*Vicia tenuifolia*), το οποίο αυτοφυόταν σε κάποια χωριά και ιδιαίτερα στην Κυπερούντα, κανένα άλλο είδος κτηνοτροφικού χόρτου καλλιεργείτο εκτενώς στο νησί. Ακόμη ήταν σπάνια η φύτευση δέντρων, η οποία σε κάποια μέρη για διάφορους λόγους θεωρείτο επιβλαβής, γι' αυτό και αντιμετωπιζόταν εχθρικά από τους χωρικούς.[1054]

Ακόμη για μεγάλο χρονικό διάστημα η ασθένεια του *ωϊδίου* αποδεκάτιζε σχεδόν πλήρως την εσοδεία των αμπελώνων και μόνο ένας αμπελουργός από τον Αγρό, *θείωνε* τον αμπελώνα του, για να τον προστατεύσει. Όμως ακόμη και αυτός μεταχειριζόταν *θείο* σε κυλίνδρους, το οποίο προμηθευόταν προς 5 γρόσια την οκά, αλλά δεν διέθετε τα κατάλληλα όργανα για τη *θείωση* του αμπελώνα.[1055]

[1051] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 3.
[1052] Στο ίδιο.
[1053] Στο ίδιο, σ. 4.
[1054] Στο ίδιο.
[1055] Στο ίδιο.

Ταυτόχρονα δεν εφαρμοζόταν κανένα μέτρο από τους *σηροτρόφους* για την απολύμανση των *σηροτροφείων* τους και την πρόληψη της ανάπτυξης διαφόρων ασθενειών του μεταξοσκώληκα. Ως εκ τούτου η επιτυχία της *βομβυκοπαραγωγής* εξαρτάτο πλήρως από την ποιότητα του εισαγόμενου *βομβυκόσπορου*, για τον οποίο καταβαλλόταν ένα ποσό της τάξης των 1.000 περίπου λιρών ετησίως.[1056]

Μία από τις πολλές επικρατούσες εσφαλμένες αντιλήψεις των Κυπρίων γεωργών ήταν και η προτίμηση του λεπτόκοκκου σπόρου για όλους τους αγρούς του νησιού. Επιπλέον η απόσταξη αιθέριων ελαίων για εξαγωγή ήταν άγνωστη, όπως άγνωστη ήταν και η βιομηχανία χρήσης του ελαιοπυρήνα.[1057]

Η επιμονή, η συστηματική προσπάθεια και η προσέγγιση των γεωργών από τον Γεννάδιο άρχισε σιγά-σιγά να αποδίδει. Έτσι στην Κύπρο άρχισαν να χρησιμοποιούνται πολλά βελτιωμένα άροτρα, την υπεροχή των οποίων έναντι των παλαιότερων εγχώριων αρότρων είχαν αναγνωρίσει οι γεωργοί. Ενδεικτική ήταν η προσπάθεια πολλών γεωργών, οι οποίοι συνειδητοποιώντας τα οφέλη που θα είχαν, επιδίωξαν να πετύχουν τελειότερη εργασία με το εγχώριο άροτρο, τροποποιώντας το υφιστάμενο ή προσθέτοντας σε αυτό μέρη του νέου βελτιωμένου αρότρου.[1058]

Στο νησί επίσης άρχισαν να χρησιμοποιούνται πολλές σιδερένιες *ηλακάτες* (*νόριαι*), ελαιοπιεστήρια, καθώς και πολλές θεριστικές μηχανές. Ακόμη, χάρη στην εισαγωγή και χρήση αλωνιστικής μηχανής ειδικά κατασκευασμένης σύμφωνα με τις ανάγκες της Κύπρου, οι γεωργοί επωφελήθηκαν πολλά από τα πλεονεκτήματα της μηχανής αυτής στη διαδικασία αλωνισμού, τα οποία σχεδόν όλοι αναγνώριζαν.[1059]

Βαθμιαία οι Κύπριοι γεωργοί άρχισαν να αποβάλλουν βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις και να είναι θετικοί στη χρήση βελτιωμένων εργαλείων, μηχανών και μεθόδων που διευκόλυναν τις καθημερινές γεωργικές τους εργασίες. Άρχισε δε να γίνεται ορατή μια τάση για χρήση σύγχρονων μηχανών και για την αντικατάσταση των εγχώριων παραδοσιακών εργαλείων με σύγχρονα και βελτιωμένα.[1060]

[1056] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 5.
[1057] Στο ίδιο.
[1058] Στο ίδιο.
[1059] Στο ίδιο, σ. 5-6.
[1060] Στο ίδιο, σ. 6.

Επιπρόσθετα από τις ποικιλίες κτηνοτροφικών φυτών που είχαν εισαχθεί και δοκιμαστεί στο νησί η μηδική ποικιλία, καθώς και η αμερικανική ποικιλία αραβόσιτου, άρχισαν να καλλιεργούνται εκτενέστερα. Σημαντικό γεγονός ήταν και η εκτενής καλλιέργεια αραβόσιτου το 1902, η οποία συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό να προληφθεί η απώλεια των αροτριώντων ζώων, πολλών γεωργών, από την πείνα.[1061]

Ευεργετικά, ακόμη, λειτούργησε η ίδρυση των *δενδροκομείων* και το μέτρο που εφαρμόστηκε για τη διανομή στους κτηματίες και στους γεωργούς φυτών που πολλαπλασιάζονταν εκεί. Με τις προτροπές και τις συμβουλές του Γενναδίου αυτοί άρχισαν σταδιακά να φυτεύουν δέντρα και να είναι σε θέση να διακρίνουν τα είδη και τις ποικιλίες τους. Μέσω των *δενδροκομείων* εμπλουτίστηκε η εξωτική χλωρίδα της Κύπρου με ποικιλία καλλωπιστικών και οικονομικών φυτών, από τα οποία τα πρώτα συντελούσαν σε μεγάλο βαθμό στο να ελκύσουν το ενδιαφέρον και να εξάψουν την περιέργεια των γεωργών, ωθώντας τους να τα δοκιμάσουν.[1062]

Μέσω προφορικών αλλά και γραπτών οδηγιών και με την παροχή κατάλληλου και εκλεκτής ποιότητας *θείου*, όπως και απλών και ολιγοδάπανων οργάνων για *θείωση*, η συνήθεια αυτή κατέστη κοινή μεταξύ των γεωργών. Ως εκ τούτου, σταδιακά κανένας σχεδόν αμπελουργός της Κύπρου δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την αναγκαιότητα της *θειώσεως* για την πρόληψη της ανάπτυξης του *ωϊδίου*. Η αποτελεσματικότητα της *θείωσης* των αμπελώνων και το όφελος που προέκυπτε από αυτήν είχε ως αποτέλεσμα να πειστούν περισσότεροι αμπελουργοί για την ανάγκη τακτικών *θειώσεων* των αμπελώνων τους, που τους απάλλασσε από τα χρόνια προβλήματα που τους δημιουργούσε η ασθένεια του *σηριβιδίου* (*Procris ampelophaga*).[1063]

Η συνεχής στήριξη και καθοδήγηση των σηροτρόφων από τον Γεννάδιο μέσω προφορικών και γραπτών οδηγιών, καθώς και η περιοδική λειτουργία *σηροτροφικών σταθμών*, έφερε απτά αποτελέσματα. Ειδικότερα οι *σηροτρόφοι* πείστηκαν ότι ήταν προς το συμφέρον τους να απολυμαίνουν συστηματικά τα *σηροτροφεία* τους με

[1061] Το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο εξασφάλισε και διέθετε σπόρο *αραβοσίτου* προς τους ενδιαφερόμενους αγρότες προς δύο γρόσια την οκά, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ειδοποίησις», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 14· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 6.

[1062] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 6-7.

[1063] Στο ίδιο, σ. 7.

απολυμαντικές ουσίες, όπως *ασβέστιο*, *θείο*, *θειικό σίδηρο* και *θειικό χαλκό*. Πείστηκαν επίσης για την ανάγκη να μορφωθούν και να υιοθετήσουν το σύστημα του Pasteur για την παραγωγή του βομβυκοσπόρου. Έτσι σταδιακά με την υιοθέτηση του συστήματος του Pasteur καλύφθηκε ένα μεγάλο μέρος των εγχώριων αναγκών του βομβυκοσπόρου στο νησί.[1064]

Στις προφορικές και γραπτές οδηγίες, καθώς και στις επανειλημμένες συζητήσεις με τους γεωργούς, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό και το όφελος που προέκυψε, και το οποίο παραδέχονταν και οι ίδιοι οι γεωργοί, από τη χρήση για σπόρο των παχύτερων και μεγαλύτερων κόκκων των δημητριακών. Η επιλογή του σπόρου είχε ιδιαίτερη σημασία για την ανάπτυξη και βελτίωση της καλλιέργειας των δημητριακών στην Κύπρο. Εξαιρετικής σημασίας ήταν επίσης για το νησί η εφαρμογή της τακτικής εξαγωγής ελαιοπυρήνων και αιθέριων ελαίων, που είχε ως αποτέλεσμα την εξαγωγή τους και την εισροή σημαντικών εσόδων που ενίσχυαν την οικονομία της Κύπρου.[1065]

Η φήμη του Γενναδίου πολύ σύντομα εξαπλώθηκε σε ολόκληρο το νησί. Οι χωρικοί έσπευδαν αθρόα και αυθόρμητα να τον προϋπαντήσουν και να ακούσουν με προσοχή τις νουθεσίες του. Σταδιακά, άρχισαν να παραιτούνται «των προλήψεων, της αδρανείας και αδιαφορίας ην είχεν ενσπείρει βαρβάρου κυβερνήσεως η πλεονεξία και αρπαγή». Παρά το γεγονός ότι οι προλήψεις και δεισιδαιμονίες ήταν βαθιά ριζωμένες στον απλό λαό, εντούτοις η πατρική προσέγγιση και διδασκαλία του Γενναδίου έπειθε τους χωρικούς ότι οποιαδήποτε αλλαγή επιχειρούσαν θα ήταν επωφελής για το δικό τους συμφέρον. Αργά, αλλά σταθερά, τα ευεργετικά αποτελέσματα της πρακτικής που ακολούθησε ο Γεννάδιος άρχισαν να γίνονται ορατά.[1066]

Η ανθρώπινη προσέγγιση του Γενναδίου, η συνεχής καθοδήγηση και υποστήριξη των γεωργών, η αντιμετώπιση των σοβαρών γεωργικών νόσων, η εισαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας και σύγχρονων μηχανημάτων και εργαλείων άρχισε βαθμιαία να αποδίδει θετικά αποτελέσματα. Αργά αλλά σταθερά άρχισαν να παρατηρούνται σημαντικές πρόοδοι σε όλους τους τομείς της γεωργίας στο νησί. Αυτό

[1064] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 8.
[1065] Στο ίδιο.
[1066] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 52· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί μεταδόσεως χρησίμων γνώσεων εις τους γεωργούς και τους κτηματίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 138.

εντοπιζόταν και αναγνωριζόταν από τον αγροτικό πληθυσμό, και τον Τύπο της Κύπρου με χαρακτηριστικό το άρθρο της εφημερίδας *Κύπριος* της 12ης Μαρτίου 1900:

> *Ό,τι και αν γράψη τις υπέρ του τμήματος της γεωργίας είναι κατώτερον της αληθείας· αρκεί να μάθη τις ότι διευθύνεται υπό του κ. Γενναδίου, του διαπρεπούς τούτου και δραστηρίου γεωπόνου, διά να πεισθή πόσον χρήσιμον και πόσον ευεργετικόν θα καταστή εν τω μέλλοντι εις τον τόπον το Γεωργικόν Τμήμα. Εάν το δασονομικόν προστατεύη τα υπάρχοντα δάση και προσπαθή ν' αναδασώση την νήσον διά νέων φυτειών αγρίων ή ακάρπων δένδρων, το Γεωργικόν, διά της εισαγωγής νέου αρότρου νεωτάτου συστήματος, το οποίον ο κ. Γεννάδιος μετέβαλε κατά τας ανάγκας του τόπου, διά της προμηθείας πολλών ειδών καρποφόρων δένδρων, αγνώστων τέως εις τους κηπουρούς μας, διά της εις παν ό,τι αφορά την βελτίωσιν και ανάπτυξιν της δενδροφυτείας επιμελούς και αόκνου φροντίδος του, το λέγομεν αδιστάκτως, θα καταστήση την νήσον, όσον εξαρτάται απ' αυτού, αληθή παράδεισον* […][1067]

6.5. Γεωργικό Συμβούλιο: Οι ενέργειες του Γενναδίου για την αναβάθμιση της γεωργίας

Πλούσια δράση ανέπτυξε ο Γεννάδιος μέσα από το Γεωργικό Συμβούλιο, με στόχο, μεταξύ άλλων, να ενισχύσει τους αγρότες στις καθημερινές τους δραστηριότητες, να εισαγάγει και να διαδώσει νέα σύγχρονα μηχανήματα και εργαλεία, να αναπτύξει νέες μεθόδους καλλιέργειας, να επεκτείνει τα *δενδροκομεία* και τους *πειραματικούς σταθμούς* και να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της παρατεταμένης ανομβρίας με σημαντικά αρδευτικά έργα.[1068]

Η πολύπλευρη δράση του Γενναδίου αναδείχθηκε σε όλη τη διάρκεια της θητείας του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας. Σημαντική ήταν η μέριμνα του Γενναδίου στη σωστή οικονομική διαχείριση του Τμήματος και του Γεωργικού Ταμείου, ώστε να μην επιβαρύνεται επιπρόσθετα ο ήδη βαριά φορολογούμενος αγροτικός πληθυσμός. Ενδεικτικά καταγράφονται κάποιες από τις δράσεις του για το

[1067] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 59.

[1068] Το 1903, μέλη του Γεωργικού Συμβουλίου, πέραν του Γενναδίου ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, ήταν ο Captain A. H. Young, ο Αρχιγραμματέας George Smith, ο Αρχιδασονόμος A. K. Bovill, ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης και ο Hussein Atta Effenti.

έτος που έληγε στις 31 Μαρτίου 1903. Οι πραγματικές δαπάνες του Διευθυντή της Γεωργίας για την περίοδο αυτή ήταν £817 και περιλάμβανε ένα ποσό της τάξεως των £223 για την παραγωγή *οριγανελαίου*. Τα έσοδα του Τμήματος Γεωργίας ήταν £332, όμως το ποσό αυτό είναι πλασματικό, αφού τα έσοδα δεν περιλαμβάνουν τις αναμενόμενες εισπράξεις από τις πωλήσεις *οριγανελαίου*, που είχε σταλεί στις αγορές του Λονδίνου. Όπως ανέμενε ο Γεννάδιος και ο Αρμοστής, με τα έσοδα που θα προέρχονταν από την πώληση του *οριγανελαίου* στο Λονδίνου, όχι μόνο απλά θα καλύπτονταν τα έξοδα του Τμήματος, αλλά θα προέκυπτε και κέρδος.[1069]

Το Συμβούλιο, με ενέργειες του Γενναδίου, εισήγαγε βελτιωμένα γεωργικά μηχανήματα, τα οποία διέθετε με ευκολίες πληρωμής στους αγρότες. Συγκεκριμένα τα νέα άροτρα και άλλα μηχανήματα εισάγονταν και διατίθεντο στους αγρότες έναντι πληρωμής του 1/3 της τιμής πώλησής τους και τα υπόλοιπα 2/3 πληρώνονταν σε μια περίοδο δύο έως τριών ετών. Ακόμη, εισήχθη μια ατμοκίνητη αλωνιστική μηχανή και ο Γεννάδιος ανέλαβε να εκπαιδεύσει τους αγρότες ως προς τη χρήση και τα πλεονεκτήματά της. Μια δεύτερη αλωνιστική είχε εισαχθεί από κάποιον ιδιώτη. Η χρήση τέτοιων μηχανών είχε άμεσο όφελος και σημαντικά πλεονεκτήματα για τη χώρα, αφού εξοικονομούσε την απώλεια των σιτηρών που χάνονταν με το απαρχαιωμένο σύστημα αλωνισμού που ακολουθείτο στο νησί. Ακόμη όφελος θα είχε και η κυβέρνηση από την είσπραξη της *δεκάτης* επί των δημητριακών, αφού τα προϊόντα θα ήταν πολύ πιο καθαρά και συνεπώς θα μπορούσαν να πωληθούν σε υψηλότερες τιμές. Επιπρόσθετα, η σύγχρονη αλωνιστική μηχανή εξασφάλιζε ταχύτητα στη διαδικασία του αλωνισμού και εξοικονομούσε πολύτιμο χρόνο περίπου δύο μηνών εργασίας για τους αγρότες και τα ζώα. Η εργασία αυτή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί παραγωγικά για την επικερδή καλλιέργεια περισσότερων εκτάσεων γης από τους αγρότες, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό θα απολάμβαναν μεγαλύτερα εισοδήματα.[1070]

[1069] Ο Γεννάδιος θεωρούσε την παραγωγή *οριγανελαίου* ως μια πολύ επικερδή εργασία για τον αγροτικό πληθυσμό του νησιού. Το 1899 η αποστολή αποσταχθέντος *οριγανελαίου* στην Αγγλία ήταν επικερδέστατη, αφού για κάθε μία οκά *οριγανελαίου* που πωλείτο στο Λονδίνο υπήρχε ένα κέρδος της τάξης των 22 γροσιών. Οι κάτοικοι των χωριών Πύργου Τηλλυρίας και Πωμού, όπου φυόταν ιδιαίτερα το *ορίγανο*, επιδίδονταν στην απόσταξη του *οριγανελαίου* και από το προϊόν αυτό είχαν μεγάλα οφέλη. Για την προώθηση του *οριγανελαίου*, το Γεωργικό Τμήμα ανακοίνωσε το 1900 ότι ήταν διατεθειμένο να αγοράζει το *οριγανέλαιο* από τους γεωργούς στην τιμή των πέντε σελινιών την οκά, με την προϋπόθεση ότι αυτό θα ήταν καλής ποιότητας. Οποιοδήποτε πλεόνασμα προέκυπτε από την αποστολή και διάθεση του *οριγανέλαιου* στο Λονδίνο θα επιστρεφόταν από το Τμήμα Γεωργίας πίσω στους παραγωγούς του *οριγανελαίου*, βλ. «Το οριγανέλαιον», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 31 Μαρτίου/13 Απριλίου 1900· Haynes-Smith, ό.π., σ. 3-4.

[1070] Στο ίδιο, ό.π., σ. 4.

Σημαντική επίσης προσπάθεια καταβλήθηκε τον ίδιο χρόνο για την καταπολέμηση των νόσων των φυτών και των δέντρων, καθώς και στη διδασκαλία των νεότερων και πιο αποδοτικών μεθόδων καλλιέργειας. Παράλληλα ο Γεννάδιος ενθάρρυνε τους σηροτρόφους να δώσουν έμφαση στην εγχώρια παραγωγή αυγών μεταξοσκωλήκων, η οποία άρχισε να αποδίδει εκλεκτής ποιότητας αυγά.[1071]

Μέσω του Συμβουλίου, επίσης, ο Γεννάδιος έδωσε έμφαση στην ανάπτυξη των *δενδροκομείων* σε διάφορα αγροτικά κέντρα, ώστε να επεκταθεί η δενδροφύτευση σε ολόκληρο το νησί. Παράλληλα δημιουργήθηκε η ανάγκη για την ίδρυση *Βοτανικού και Πειραματικού Κήπου* και ενός χώρου, στον οποίο οι αγρότες θα μπορούσαν να παρακολουθούν τις βελτιωμένες καλλιέργειες. Έτσι, με χρηματοδότηση που εξασφάλισε το Συμβούλιο, ιδρύθηκε ο *Βοτανικός και Πειραματικός Σταθμός* σε κεντρικό σημείο της Λευκωσίας. Επίσης αγοράστηκε το τσιφλίκι της Αθαλάσσας, κοντά στη Λευκωσία. Ο *Βοτανικός και Πειραματικός Κήπος* ιδρύθηκε με την εξασφάλιση δανείου ύψους £1.500, που εγκρίθηκε και χορηγήθηκε από τους Επιτρόπους Δανείων, ενώ για το τσιφλίκι της Αθαλάσσας χρησιμοποιήθηκαν χρήματα από το αποθεματικό του Συμβουλίου.[1072]

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε από τον Γεννάδιο στην ανάπτυξη κτηνοτροφικών φυτών, ώστε να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες των προβάτων, των αιγών και των βοδιών κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Για τον σκοπό αυτό ο Γεννάδιος εισήγαγε και ανέπτυξε τους αυστραλιανούς θάμνους *Ατραφάλεως της ημίρρακος*[1073] (*Atriplex semibaccatum*) και δύο είδη *Γυμνότριχος* (*Pennisetum*).[1074]

[1071] Haynes-Smith, ό.π., σ. 3-4.

[1072] Για τα έξοδα του Γεωργικού Συμβουλίου, βλ. Παράρτημα 5, Πίνακας 22 και Διάγραμμα 14· Haynes-Smith, ό.π., σ. 5.

[1073] Στην Κύπρο, επίσης, εντοπιζόταν γνωστή ήδη από την αρχαιότητα η *Ατράφαλις η Άλυμος* (*Atriplex Halimus*). Ήταν η *Άλιμος* του Διοσκορίδη και το *Άλιμον* του Θεοφράστου, η κοινώς ονομαζόμενη *Αλιμιά* ή *Αλιματιά* και στην Κύπρο *Ράμος*. Ήταν θάμνος που φυόταν σε παράλιες περιοχές και κάποτε μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή ζώσιμων φραγμών. Ο πολλαπλασιασμός της μπορούσε να γίνει εύκολα μέσω μοσχευμάτων, ενώ έδειχνε εξαιρετική αντοχή στην ξηρασία. Ευδοκιμούσε, ακόμη, σε υφάλμυρα εδάφη και ελλείψει άλλων χόρτων τα ζώα έτρωγαν τα φύλλα και τους βλαστούς της, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 160.

[1074] Η *Γυμνόθριξ* (*Pennisetum*) περιλάμβανε γύρω στα 40 είδη, από τα οποία τα πλείστα ήταν αφρικανικά και πολλά κτηνοτροφικά. Η *μακρόστυλος* (*longistylum*) και η *ρουππελιανή* (*ruppellianum*) ήταν αφρικανικά ποώδη και πολυετή είδη, πολύ διακοσμητικά αλλά και κτηνοτροφικά. Η *μακρόστυλος* είχε πολύ καλή αντοχή στην ξηρασία, ενώ μπορούσε να παρέχει άφθονο χόρτο, όταν φυόταν σε γόνικο και υγρό έδαφος. Σε ξηρή και χλωρή κατάσταση τρωγόταν ευχάριστα από τα ζώα, νοουμένου ότι τη συνήθιζαν. Τα δύο αυτά είδη τα είχε εισαγάγει στην Ελλάδα ο Γεννάδιος και καλλιεργούνταν με επιτυχία στο *Δενδροκομείο Αθηνών* και στον *Γεωργικό Σταθμό Αττικής*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 234· Haynes-Smith, ό.π., σ. 5.

Πέραν των πιο πάνω, επιπλέον, το Γεωργικό Συμβούλιο την περίοδο αυτή έδωσε έμφαση και σε άλλες αγροτικές βιομηχανίες. Ήδη από το 1899 είχε παραχωρήσει χρήματα για την αγορά εξευγενισμένων φυλών ζώων και για τον σκοπό αυτό ο Αρμοστής Haynes-Smith (1839-1928) διόρισε ειδική επιτροπή για τη βελτίωση των ζώων της Κύπρου. Για την κάλυψη του κόστους ο Αρμοστής εξασφάλισε την έγκριση του Νομοθετικού Συμβουλίου για να χρησιμοποιηθούν κονδύλια από το *Ταμείο Καταπολέμησης της Ακρίδας*. Όμως την περίοδο 1902-1903, λόγω των πολιτικών αντιπαραθέσεων σε σχέση με τη φορολογία, οι βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου απέρριψαν σχετικό νομοσχέδιο για να χρησιμοποιηθούν χρήματα από το *Ταμείο Καταπολέμησης της Ακρίδας* και αυτό επηρέασε τη συνέχιση των εργασιών της ειδικής επιτροπής.[1075]

Το Γεωργικό Συμβούλιο, με εισήγηση του Γενναδίου και για να διευκολύνει τις εργασίες της επιτροπής, παραχωρούσε ετήσια ένα ποσό της τάξεως των £134, το οποίο χρησιμοποιείτο για την παραχώρηση βραβείων σε διαγωνισμούς ζώων, ώστε αυτό να λειτουργεί ως κίνητρο για να αυξήσει το ενδιαφέρον των αγροτών για την παραγωγή εξευγενισμένων φυλών ζώων. Όμως, ο Αρμοστής Haynes-Smith, αντιδρώντας στην άρνηση του Νομοθετικού Συμβουλίου να χρησιμοποιούνται χρήματα από το *Ταμείο Καταπολέμησης της Ακρίδας*, υποχρέωσε το Γεωργικό Συμβούλιο να σταματήσει άμεσα τον ετήσιο θεσμό της βράβευσης των αγροτών.[1076]

Επιπλέον, το Γεωργικό Συμβούλιο συνεισέφερε τις £150 από τις £250 του μισθού του Αναλυτή και Γεωργικού Χημικού και £29 για τη συντήρηση του χημικού εργαστηρίου. Οι υπηρεσίες του Χημικού ήταν ουσιώδους σημασίας για το Τμήμα Γεωργίας αφού στα καθήκοντά του, μεταξύ άλλων, περιλαμβανόταν η διακρίβωση της ποιότητας και της καταλληλότητας του νερού σε περιοχές με πολύ μεγάλες ποσότητες άλατος, καθώς και η ανάλυση του εδάφους και των ορυκτών. Όμως, ο χρόνος που διέθετε ο Χημικός της κυβέρνησης στο Τμήμα Γεωργίας ήταν πολύ περιορισμένος, αφού αυτός ασχολείτο κατά βάση με τη διερεύνηση ποινικών υποθέσεων.[1077]

Μεγάλη έμφαση έδινε το Γεωργικό Συμβούλιο στην οινοβιομηχανία του νησιού και στις προσπάθειες που κατέβαλλε ο Γεννάδιος για να βοηθήσει τους

[1075] Για την αγορά εξευγενισμένων φυλών ζώων και για τον διορισμό της ειδικής επιτροπής για τη βελτίωση των ζώων του νησιού, βλ. «Βουλή. Κατάθεσις αναφορών. Ψήφισμα διά την βελτίωσιν των ζώων», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 17/30 Μαρτίου 1900· Haynes-Smith, ό.π., σ. 5.
[1076] Στο ίδιο, σ. 5-6.
[1077] Στο ίδιο, σ. 6.

αμπελοκαλλιεργητές να αναβαθμίσουν την ποιότητα των παραγομένων κρασιών τους. Στον τομέα αυτό ήταν σημαντικές οι υπηρεσίες του κυβερνητικού Χημικού, αφού με τις αναλύσεις που διεξήγαγε, μπορούσε να βοηθήσει τον Γεννάδιο στο έργο του. Μεγάλο ενδιαφέρον επιδείχθηκε από πολλούς αμπελοκαλλιεργητές και οινοπαραγωγούς στα οινοποιητικά κέντρα της Κύπρου, οι οποίοι επιθυμούσαν να δημιουργήσουν *αποστακτήρια* και εργοστάσια οινοποιίας, και για τον σκοπό αυτό ζητούσαν τη βοήθεια των βρετανικών αρχών. Με τη μεσολάβηση του Γενναδίου, ο Αρμοστής αποδέχθηκε το αίτημα τους και επιλέχθηκε το χωριό Βάσα ως το καταλληλότερο για την πειραματική εγκατάσταση ενός κεντρικού *αποστακτηρίου*. Οι οινοπαραγωγοί επιδίωξαν και εξασφάλισαν την καθοδήγηση και βοήθεια του Γενναδίου, ώστε να διασφαλιστεί η σωστή διοίκηση, λειτουργία και επιτυχία ενός κεντρικού εργοστασίου οινοποιείας.[1078]

Έτσι η πειραματική αυτή προσπάθεια έγινε υπό την επίβλεψη του Γεωργικού Συμβουλίου. Οι Επίτροποι Δανείων ενέκριναν δάνειο ύψους £750 προς το Γεωργικό Συμβούλιο και το εξουσιοδότησε να προβεί στις απαραίτητες ρυθμίσεις με τους οινοπαραγωγούς για την αποπληρωμή του κεφαλαίου και των τόκων. Το Συμβούλιο προχώρησε σε συνεργασία με τους κατοίκους της Βάσας στην ανέγερση ενός κατάλληλου για τον σκοπό αυτό κτηρίου με κόστος £284, το οποίο στην περίπτωση αποτυχίας της πειραματικής αυτής προσπάθειας, θα μπορούσε εύκολα να διατεθεί χωρίς ζημιά.[1079]

Παράλληλα ο κ. Chaplin της εταιρείας *Chaplin and Sons*, η οποία ήταν μεγάλη εμπορική επιχείρηση στον τομέα της διάθεσης κρασιών, επιχείρησε σε γειτονική περιοχή να πραγματοποιήσει σειρά πειραμάτων τόσο για την παρασκευή καλής ποιότητας κρασιών όσο και για την παραγωγή ποιοτικού brandy. Το Γεωργικό Συμβούλιο αποφάσισε να αναμένει τα αποτελέσματα των πειραμάτων του κ. Chaplin, ώστε να επιλέξει τα καλύτερα είδη *αποστακτηρίων* και εξοπλισμού. Με την ολοκλήρωση της ανέγερσης του εργοστασίου από το Γεωργικό Συμβούλιο οι αμπελοκαλλιεργητές των γύρω περιοχών θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τον σύγχρονο εξοπλισμό του και την τυποποιημένη μέθοδο παρασκευής των κρασιών, ώστε να επιτύχουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Ως εκ τούτου, με τα έσοδα που θα είχαν θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σημαντικά στην αποπληρωμή του κεφαλαίου

[1078] Haynes-Smith, ό.π., σ. 6.
[1079] Στο ίδιο.

και των τόκων του δανείου. Ο Γεννάδιος μερίμνησε όπως το Συμβούλιο ενεργήσει με μεγάλη προσοχή, ώστε να αποφευχθούν αχρείαστοι οικονομικοί κίνδυνοι από το έργο αυτό. Οι κάτοικοι της Βάσας εξέφρασαν την επιθυμία να δημιουργήσουν *Συνεργατική Εταιρία*, με σκοπό να εξαγοράσουν το εργοστάσιο, χωρίς όμως η επιθυμία τους να υλοποιηθεί.[1080]

Επιπρόσθετα το Γεωργικό Συμβούλιο την περίοδο 1902-1903 δαπάνησε το ποσό των £120 για εξοπλισμό γεωτρήσεων για τον εντοπισμό και εξόρυξη αρτεσιανών νερών. Όμως, ο εξοπλισμός αυτός μπορούσε να φθάσει σε μέγιστο βάθος 300 πόδια και δύο γεωτρήσεις που έγιναν σε αυτό το βάθος δεν είχαν θετικά αποτελέσματα.[1081]

Το σύνολο των δαπανών του Γεωργικού Συμβουλίου ανήλθε στις £3.926, μέσα στις οποίες περιλαμβάνονταν τα έξοδα του Γεωργικού Τμήματος για το έτος 1902-1903. Για την κάλυψη των δαπανών αυτών χρησιμοποιήθηκε το δάνειο των £1.500 για τον *Βοτανικό Κήπο*, χρηματοδότηση από τους Επιτρόπους Δανείων, καθώς και χρήματα από το πλεόνασμα του Τμήματος Γεωργίας. Το Συμβούλιο χρησιμοποίησε £250 από το δάνειο, που εγκρίθηκε για την κατασκευή του κεντρικού *αποστακτηρίου* στη Βάσα, ενώ οι επιβαρύνσεις του δανείου θα καλύπτονταν από την επιχείρηση απόσταξης στο χωριό.[1082]

Στις κυριότερες δαπάνες του Γεωργικού Συμβουλίου για την περίοδο αυτή περιλαμβάνονταν η αγορά του νέου Πειραματικού Κήπου για το ποσό των £1.612 (στο ποσό περιλαμβανόταν και το κόστος της αγοράς της γης από τον Dr. Heidendstam για £250), η αγορά του τσιφλικού της Αθαλάσσας ύψους £700, τα έξοδα του αποστακτηρίου της Βάσας £284, η αγορά θείου £75 και τα έξοδα του Κυβερνητικού Εργαστηρίου £179, που περιλάμβαναν ποσό £150 για κάλυψη μέρους του μισθού του Κυβερνητικού Χημικού, καθώς και £29 για τα έξοδα του χημικού εργαστηρίου.[1083]

6.6. Έργα και δράσεις του Γενναδίου για την ορθολογιστική ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί

Ο Γεννάδιος δεν φειδόταν κόπων και μόχθων και αεικίνητος περιόδευε συνεχώς και επισκεπτόταν όλα σχεδόν τα χωριά, όχι με κάποιο αυτοκίνητο, αλλά συνήθως με

[1080] Haynes-Smith, ό.π., σ. 6.
[1081] Στο ίδιο, σ. 6-7.
[1082] Στο ίδιο, σ. 7.
[1083] Για την αγορά του τσιφλικιού της Αθαλάσσας, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/1026/1901, *Athalassa Chiftlik offer to sell to government*, 2 April 1901· Haynes-Smith, ό.π., σ. 9.

κάποιο ζώο και σπανιότερα με άμαξα, ώστε να συναντά από κοντά τους γεωργούς και να τους συμβουλεύει για τις καλλιέργειές τους αλλά και να τούς υποδεικνύει άμεσους και πρακτικούς τρόπους επίλυσης των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Έδειχνε ειλικρινές ενδιαφέρον για την επιλογή του σπόρου των σιτηρών, τη διάδοση της καλλιέργειας νέων κτηνοτροφικών και άλλων φυτών, την παραγωγή αιθέριων ελαίων, την ανάπτυξη της σηροτροφίας και της κτηνοτροφίας, καθώς και για όλα ανεξαιρέτως τα γεωργικά ζητήματα που αναφύονταν.[1084]

Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου ο Γεννάδιος κατάφερε να ολοκληρώσει σημαντικά έργα και να θέσει τις βάσεις για την ορθολογιστική ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί. Με την αποχώρησή του από το νησί κάποια έργα βρίσκονταν υπό μελέτη, ενώ κάποια άλλα βρίσκονταν σε στάδιο υλοποίησης. Θεωρούσε αναγκαία τη συνέχιση και επέκταση των έργων, ώστε ο νευραλγικός τομέας της γεωργίας να συνεχίσει να αναπτύσσεται σταθερά και στο μέλλον.

6.6.1. Γεωργικά εργαλεία και μηχανές

6.6.1.1. Το *νέον κυπριακόν άροτρον*

Ο Γεννάδιος αμέσως μετά τον διορισμό του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας επιδίωξε να αναβαθμίσει τις μεθόδους καλλιέργειας, καθώς και τα εργαλεία και μηχανήματα που χρησιμοποιούσε ο αγροτικός πληθυσμός.[1085] Στο πλαίσιο αυτό, επινόησε και ανέπτυξε το *νέον κυπριακόν άροτρον*, το οποίο με δικές του οδηγίες κατασκευάστηκε στην Αγγλία προς αντικατάσταση του πατροπαράδοτου ξύλινου αρότρου που χρησιμοποιείτο αναλλοίωτο από την εποχή του Ησιόδου.[1086] Ως εκ τούτου, προσπαθούσε συστηματικά να εισαγάγει τεχνολογικά βελτιωμένα γεωργικά μηχανήματα και εργαλεία και ήδη από το 1902 χρησιμοποιούνταν πέραν των εκατό αρότρων στο νησί, ενώ ο αριθμός τους αυξανόταν συνεχώς.[1087]

[1084] Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών…*, σ. 8.

[1085] "Legislative Council. Speech of His Excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 29th day of April, 1903", *The Cyprus Gazette* for the year 1903, αρ. 760, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαΐου 1903, σ. 5076· Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος, *Το νέον κυπριακόν άροτρον*, Τμήμα Γεωργίας, Λευκωσία 1899· Diomedes Saracomenos, «Annual Report of the Director of Agriculture 1907-8», *The Cyprus Gazette. Index for the year 1908*, σ. 6601.

[1086] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 14.

[1087] "Legislative Council. Speech of His Excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 29th day of April, 1903", *The Cyprus Gazette*

Παρά το γεγονός ότι πολλοί γεωργοί στο νησί είχαν αρχίσει να αποδέχονται την αναγκαιότητα των γεωργικών βελτιώσεων, καθώς και την ολοκλήρωση σημαντικών έργων από το Τμήμα Γεωργίας, εντούτοις ο Γεννάδιος δεν θεωρούσε δεδομένη τη συνέχιση της ανάπτυξης της γεωργίας χωρίς περαιτέρω βοήθεια και υποστήριξη. Οι γεωργικές βελτιώσεις και οι νέες βιομηχανίες που είχαν εισαχθεί στην Κύπρο, για να θεμελιωθούν και να εγκλιματιστούν, είχαν ανάγκη συνεχούς υποστήριξης και επίβλεψης για πολλά συνεχή χρόνια.[1088]

Πολλές γεωργικές μεταβολές και νέες βιομηχανίες, για να γίνονταν δεκτές από τον γεωργό της Κύπρου και ευρύτερα της Ανατολής, θα έπρεπε καταρχάς να προτείνονταν σε αυτόν, όχι με την τέλεια μορφή τους, αλλά σε μια πιο απλή μορφή και σταδιακά να τροποποιούνταν προς το τελειότερο. Αυτήν ακριβώς τη φιλοσοφία εφάρμοσε ο Γεννάδιος με την εισαγωγή τελειότερου αρότρου στην Κύπρο. Έτσι, πρώτο μέλημά του ήταν να παραδώσει ένα βελτιωμένο άροτρο στους γεωργούς σε μια μορφή που να μη διέφερε πολύ από το εγχώριο παραδοσιακό άροτρο που χρησιμοποιούσαν για χρόνια.[1089]

Το *νέον κυπριακόν άροτρον*, το οποίο επινοήθηκε από τον Παναγιώτη Γεννάδιο και κατασκευάστηκε στην Αγγλία, αποτέλεσε τον σταθμό, μέσω του οποίου ο γεωργός της Κύπρου έπρεπε να περάσει, ώστε να προδιατεθεί θετικά στην ανάγκη ενός ακόμη πιο τέλειου αρότρου. Με τη διάθεση και χρήση αξιόλογου αριθμού *νέων κυπριακών αρότρων* οι γεωργοί της Κύπρου πείσθηκαν έμπρακτα για τα σοβαρά μειονεκτήματα που παρουσίαζε το παραδοσιακό ξύλινο άροτρο. Έτσι κανένας δεν ήθελε πλέον να μεταχειρίζεται το παλαιότερο, αφού το νέο άροτρο ήταν ελαφρότερο, τελειότερο και φθηνότερο. Το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο αναλάμβανε τον σχεδιασμό του αρότρου, την εισαγωγή του από την Αγγλία και τη διάθεσή του στους γεωργούς του νησιού.[1090]

Με τη χρήση του *νέου κυπριακού αρότρου* και με την πείρα που αποκτήθηκε από αυτή διαπιστώθηκε ότι το άροτρο χρειαζόταν μικρή τροποποίηση στον *ρυμό*. Ο

---

for the year 1903, αρ. 760, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαΐου 1903, σ. 5076· Γεννάδιος, *Το νέον κυπριακόν…* και Diomedes Saracomenos, "Annual Report of the Director of Agriculture 1907-8", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1908,* αρ. 928, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Σεπτεμβρίου 1908, σ. 6601.

[1088] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 10-11.

[1089] Στο ίδιο, σ. 11.

[1090] Στο ίδιο, σ. 11-12.

Γεννάδιος σχεδίασε την τροποποίηση στο άροτρο και την υπέδειξε στο εργοστάσιο της κατασκευάστριας εταιρείας Messrs. *Ransomes, Sims & Jefferies*. Για την σχετική τροποποίηση ο Γεννάδιος ενημέρωσε επίσης τις βρετανικές αρχές του νησιού τον Δεκέμβριο του 1904.[1091]

Το *μονόϋννον* και *τρίυννον* άροτρο

Σε χώρες, όπου η εποχή της σποράς άρχιζε νωρίς και διαρκούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, και στις οποίες η απαιτούμενη υγρασία έπρεπε να διατηρείται για αρκετό χρόνο, ώστε να επιτυγχάνεται η αποτελεσματική βλάστηση του σπόρου και η κατάλληλη ρίζωση των φυτών, η σπορά θα μπορούσε να γίνει με *σπαρτική μηχανή*, με *ιπποσκαλιστήριο* ή με *οδοντωτή σβάρνη*. Τα όργανα αυτά είχαν τη δυνατότητα να καλύπτουν αβαθώς και ταυτοχρόνως τον σπόρο σε πλατιά λωρίδα του αγρού. Αντίθετα, σε άλλες χώρες, όπου οι φθινοπωρινές βροχές άρχιζαν κατά κανόνα αργά και σποραδικά, και στις οποίες το στρώμα του αγρού απέβαλλε γρήγορα την υγρασία του, ο σπόρος θα έπρεπε να καλύπτεται κατά προτίμηση με τη χρήση αρότρου. Όμως η σπορά με *μονόϋννον* άροτρο ήταν αργή, και ως εκ τούτου, η έκταση γης που θα μπορούσε να σπείρει ένας γεωργός με τέτοιου είδους άροτρο την κατάλληλη εποχή ήταν περιορισμένη.[1092]

Σε μια τέτοια χώρα οι γεωργοί, λόγω των μέσων και των ευκολιών που διέθεταν και λόγω της φύσης των αγρών τους, μπορούσαν να τους προπαρασκευάσουν νωρίς. Επομένως, δεν θα έπρεπε να αναμένουν την έναρξη των βροχών, αλλά να εφαρμόζουν τη σπορά *ξηρόβολα*. Όμως, στην Κύπρο η συνήθεια να σπέρνουν οι γεωργοί *ξηρόβολα* αποτελούσε την εξαίρεση. Ο κανόνας ήταν να γίνεται η σπορά των δημητριακών καρπών όταν το έδαφος υγραινόταν αρκετά από τις φθινοπωρινές βροχές.[1093]

Λόγω των πιο πάνω λόγων, το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο επιδίωξε να εισαγάγει *τρίυννον άροτρο*. Μέσω του αρότρου αυτού και με τη βοήθεια ενός ζεύγους ζώων, μπορούσε να καλύπτεται ο σπόρος ταυτόχρονα σε τρία αυλάκια. Η αποδοχή εκ μέρους των γεωργών ενός τέτοιου αρότρου θα μπορούσε να αποβεί ευεργετική σε διάφορα μέρη της Κύπρου και ιδιαίτερα στην περιοχή της Μεσαορίας.[1094]

[1091] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 12.
[1092] Στο ίδιο, σ. 13.
[1093] Στο ίδιο.
[1094] Στο ίδιο, σ. 13-14.

Η φιλοσοφία του Γενναδίου και η αναγνώριση από τη Γαλλία

Ειδικότερα, με βάση τη φιλοσοφία του Γενναδίου, σε χώρες, όπως η Κύπρος, «έχουσα αρχέγονα γεωργικά εργαλεία», θα έπρεπε καταρχάς να εισαχθεί βελτιωμένο άροτρο. Γνωρίζοντας ότι η εισαγωγή και διάδοση βελτιωμένων αρότρων θα ήταν «λίαν βραδεία» θεώρησε ότι το προσφερόμενο βελτιωμένο άροτρο, για να είναι αποδεκτό από τον γεωργό, θα έπρεπε να είναι «οσενέστιν ομοιότερον προς το ιδικόν του». Με βάση την αρχή αυτή, επινόησε, σχεδίασε και εισήγαγε το *νέον κυπριακόν άροτρον*, το οποίο θεώρησε ως πρόδρομο «της δυσχερούς και σπουδαίας ταύτης γεωργικής βελτιώσεως». Το άροτρο αυτό ενέκρινε και επαίνεσε το 1899 ο Διευθυντής του *Δοκιμαστικού Σταθμού των γεωργικών μηχανημάτων* στη Γαλλία και Καθηγητής του *Γεωργικού Ινστιτούτου* της Γαλλίας Max Ringelmann (1861-1931).[1095]

Η άποψη του Ringelmann για το *νέον κυπριακόν άροτρον*, καθώς και η περιγραφή του, όπως δημοσιεύτηκε το 1899 στο δελτίο της *Γαλλικής Γεωργικής Εταιρείας*, φαίνεται να περιήλθε σε γνώση όσων ασχολούνταν με τα θέματα αυτά στη Γαλλία και στην Αλγερία. Έτσι, με βάση την αρχή που έθεσε ο Γεννάδιος, κατασκευάστηκε στην Αλγερία άροτρο, το οποίο έλαβε το πρώτο βραβείο σε διαγωνισμό αρότρων κατάλληλων για χρήση από τους ιθαγενείς κατοίκους της χώρας. Το γεγονός αυτό αποτελούσε τιμή για την Κύπρο και ειδικότερα για το Γεωργικό Τμήμα της με επικεφαλής τον Γεννάδιο.[1096]

[1095] Στη συνεδρίασης της *Γαλλικής Γεωργικής Εταιρείας*, που πραγματοποιήθηκε στις 26 Απριλίου 1899, ανέφερε ο Καθηγητής Ringelmann για το *νέον κυπριακόν άροτρον*: «Προτιθέμενοι ν' αποπειραθώμεν την βελτίωσιν του αρότρου, τόσον εν Ευρώπη όσον και εν άλλαις χώραις διατελούσαις εν αρχεγόνω καταστάσει, δέον κατά κανόνα ν' αρχόμεθα επιφέροντες τροποποιήσεις τινάς εν ταις λεπτομερείαις, χωρίς να μεταβάλλωμεν την γενικήν του οργάνου τούτου μορφήν, εις ην οι γεωργοί είνε εθισμένοι από αιώνων. Μόνον βραδύτερον, κατόπιν διαδοχικών άλλων βελτιώσεων, εισαχθεισών τόσον εις τον βίον όσον και εις τας βιομηχανίας του λαού, θα δυνηθώμεν να επιφέρωμεν μεταβολάς και εις την μορφήν του αρότρου. Υπό την έποψιν ταύτην λοιπόν ο κ. Γεννάδιος κάλλιστα ηννόησε το πρόβλημα, καθόσον το εκ μετάλλου άροτρόν του ομοιάζει πολύ προς το εγχώριον άροτρον ως προς την μορφήν», βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· *Bulletin des séances de la Société Nationale d΄Agriculture de France*, Hotel de la Société, Παρίσι 1899, σ. 290.

[1096] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

Οι αντιδράσεις του Τύπου για την κατασκευή του νέου κυπριακού αρότρου

Πολύ σημαντική προσφορά του Γενναδίου προς τους αγρότες της Κύπρου ήταν η κατασκευή του *νέου κυπριακού αρότρου*.[1097] Ο τύπος της Κύπρου έγραφε πολύ εγκωμιαστικά άρθρα για τη δημιουργία του νέου αρότρου. Η *Αλήθεια* στις 10 Ιουλίου 1899 έγραφε μεταξύ άλλων:

> *Υπό του ακαμάτου Διευθυντού της Γεωργίας κ. Π. Γενναδίου, όστις ανενδότως εργάζεται όπως προαγάγη την εν Κύπρω γεωργίαν, κατεσκευάσθη νέον επίτηδες διά την Κύπρον άροτρον, όπερ επανειλημμέναι δοκιμαί απέδειξαν ως πολύ του εγχωρίου ανώτερον, προσφορώτερον δε διά την καλλιέργειαν των πεδιών μερών. Το νέον άροτρον όπερ ωνομάσθη Κυπριακόν, είναι κατά το πλείστον σιδηρούν και ζυγίζει 29 οκάδες. Οι μεταχερισθέντες αυτά ανομολογούσι ότι μία διά του νέου αρότρου αροτρίασις ισοδυναμεί προς δύο διά του εγχωρίου* […][1098]

Ακόμη, σε άρθρο της η εφημερίδα *Σάλπιγξ* της 7ης Ιουλίου 1899 τονίζονταν τα πλεονεκτήματα του νέου αρότρου, καθώς και ο ζήλος του Γενναδίου για την πρόοδο της γεωργίας στο νησί:

> […] *Δεν δύναται τις να μη ομολογήση τον μέγαν ζήλον και το ειλικρινές ενδιαφέρον μεθ' ου εργάζεται υπέρ της γεωργίας δ' ακάματος όντως και προσφιλέστατος τοις Κυπρίοις Διευθυντής της Γεωργίας κ. Π. Γεννάδιος* […] *Επενόησε την κατασκευήν νέου αρότρου το οποίον να έχη μεν όλα τα πλεονεκτήματα του Ευρωπαϊκού, να μη παραλλάση όμως πολύ του εγχωρίου τύπου* […][1099]

Στην ίδια εφημερίδα, την επόμενη μέρα, στις 8 Ιουλίου 1899 αναφερόταν και στις αντιδράσεις του αγροτικού πληθυσμού, αναφέροντας, μεταξύ άλλων, ότι:

[1097] Το *νέον κυπριακόν άροτρον* διατίθετο προς πώληση στο γραφείο του Γεωργικού Τμήματος στη Λευκωσία προς 13 σελίνια το καθένα, μαζί με το *υννίο* του, ενώ η τιμή κάθε επιπρόσθετου *υννίου* ήταν 2 σελίνια, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Νέα κυπριακά άροτρα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 16· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904. Για το *νέον κυπριακόν άροτρον*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Το νέον κυπριακόν άροτρον*, χ.ε., Λευκωσία 1899.

[1098] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 55-56.

[1099] Στο ίδιο, σ. 56.

> […] *Επείσθησαν και οι πεισμόνως εμμένοντες εις τας παλαιάς, σφαλεράς και οπισθοδρομικάς ιδέας των, και εισήγαγον αμέσως το ευεργετικόν άροτρον του κ. Γενναδίου* […][1100]

Επιπρόσθετα, στη *Φωνή της Κύπρου* στις 22 Ιουλίου παρουσιάζονταν οι εντυπώσεις του Ηγουμένου Κύκκου Γερασίμου από τη χρήση του αρότρου:

> *Ο Άγιος Ηγούμενος της Κύκκου, έκαμε ευρείαν χρήσιν του αρότρου τούτου εν τη καλλιεργεία των γαιών της Μονής* […] *και μας εβεβαίωσεν ότι, όχι μόνον ταχύτερα και καλλίτερα γίνεται η καλλιέργεια, αλλ' έχει ως αποτέλεσμα παραγωγή κατά 50 τοις εκατόν ανωτέρα της διά των συνήθων αρότρων* […][1101]

Το ενδιαφέρον της Αιγύπτου για το *νέον κυπριακόν άροτρον* και οι φωνές υπέρ του Γενναδίου στην Ελλάδα

Ο Κεδίβης της Αιγύπτου, επισκεπτόμενος το νησί, είδε το *νέον κυπριακόν άροτρον* και αφού συνεχάρη θερμά τον Γεννάδιο, παράγγειλε αυτού του τύπου άροτρα για να δοκιμαστούν στην Αίγυπτο.[1102] Η δράση του Γενναδίου στην Κύπρο άρχισε να γίνεται γνωστή και στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να ακούγονται φωνές υπέρ του Γενναδίου. Έτσι, η *Ακρόπολις* Αθηνών στις 22 Αυγούστου 1899 έγραφε:

> *Έπρεπεν και αυτό το καλόν να χαθή από την ελευθέραν Ελλάδα της οποίας η γεωργία όχι μόνον βήμα προόδου δεν κάμνει, αλλ' αφίεται εις πτωχών ιδιωτών την πρωτοβουλίαν εργαζομένων άνευ οδηγιών επιστημονικών, άνευ γνώσεων στοιχειωδών. Υπήρχεν εις το Υπουργείον τμήμα γεωργίας όπερ προσεπάθη να ανυψώσει και να σκορπίσει εκείθεν φως και διδασκαλίαν επιστημονικήν ο διευθύνων αυτό Γεννάδιος. Αλλ'*

[1100] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 57.
[1101] Στο ίδιο.
[1102] Ο τίτλος του *κεδίβη* ή *χεδίβη* αποδιδόταν στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου από τους Οθωμανούς και ιδιαίτερα από τον Σουλτάνο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι δραστηριότητες του *κεδίβη* γίνονταν γνωστές στην Κύπρο, όπου έχαιρε εκτίμησης λόγω του απλού χαρακτήρα του και των φιλανθρωπικών του δραστηριοτήτων, μέσω των εφημερίδων της Αλεξάνδρειας. Σχετικά, βλ. «Η σύζυγος του κεδίβου», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Μαρτίου 1895.

έπρεπε να φυγαδευθή εκείθεν […] *Οι πρακτικώτεροι Άγγλοι τω παρέσχον όλα τα μέσα όπως εργασθή ευεργετικώς* […][1103]

6.6.1.2. Θεριστικές και αλωνιστικές μηχανές

Ο Γεννάδιος, θεωρούσε επιβεβλημένη τη γενική χρήση θεριστικών και αλωνιστικών μηχανών και ως εκ τούτου το Γεωργικό Τμήμα ανέλαβε την εισαγωγή τους στο νησί και τη διάθεσή τους στους γεωργούς. Φρόντισε δε να διευκολύνει οικονομικά τους αγρότες, διευθετώντας την αποπληρωμή των μηχανών με μικρές δόσεις.[1104]

Μέσω εγγράφων του Γεωργικού Τμήματος προς τη βρετανική διοίκηση του νησιού, καθώς και άρθρων του Γενναδίου που δημοσιεύθηκαν στην *Κυπριακή Εφημερίδα* το 1904, υποδεικνυόταν συστηματικά η μεγάλη ωφέλεια, η οποία θα προέκυπτε από τη γενικότερη χρήση αλωνιστικών και θεριστικών μηχανών. Μάλιστα ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να εισάγονται οι μηχανές αυτές από το Γεωργικό Τμήμα και να διατίθενται στους αγρότες με καταβολή του τιμήματος με δόσεις, ώστε να ήταν εφικτό για τους γεωργούς να τις αποκτήσουν και να τις χρησιμοποιήσουν ευρέως.[1105]

Ακόμη, ο Γεννάδιος ενίσχυε τις προσπάθειες αγροτών που ήταν πιο δεκτικοί στην εισαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας και στη χρήση σύγχρονων τεχνολογικά μηχανημάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο Α. Λοΐζου, ο οποίος αγόρασε θεριστική μηχανή από το Τμήμα Γεωργίας και την αξιοποίησε άμεσα στο κτήμα του «Σύμβουλος» στη Λεμεσό. Ο Λοΐζου επιδείκνυε συνεχές ενδιαφέρον και ζήλο για την προαγωγή της γεωργίας στην πόλη του και ευρύτερα στο νησί.[1106]

Όμως, πέραν κάποιων μεμονωμένων πρωτοπόρων καλλιεργητών, η πλειοψηφία των αγροτών καθυστερούσε σημαντικά να αποδεχθεί τη χρήση σύγχρονων μηχανημάτων στις γεωργικές εργασίες, εάν αυτά δεν είχαν προηγουμένως δοκιμαστεί επιτυχώς από άλλους. Έτσι, στην ετήσια έκθεση του Γεωργικού Τμήματος για το έτος 1903-1904 ο Γεννάδιος υπογράμμιζε:

[1103] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 57-58.
[1104] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*σ. 14.
[1105] Στο ίδιο, σ. 14.
[1106] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

> […] *διετέθησαν επί διετίαν φυλασσόμεναι εις τας αποθήκας του Τμήματος έξ θεριστικαί μηχαναί, αίτινες, μετά των κατά τα προηγούμενα έτη εισαχθεισών πολλών τοιούτων, διηυκόλυνον σπουδαίως τον έγκαιρον και οικονομικόν θερισμόν μεγάλου μέρους των γεννημάτων, και κατεσίγασαν τας κατ' αυτών δυσμενείς διαδόσεις, καταδείξασαι την ανεκτίμητον χρησιμότητα αυτών και την ευχέρειαν του χειρισμού των.* […][1107]

Αλωνιστικές μηχανές

Μέσω του Γεωργικού Συμβουλίου, ο Γεννάδιος επιδίωξε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα που δημιουργείτο από την έλλειψη κατάλληλων για την Κύπρο αλωνιστικών μηχανών, ώστε να υπερπηδηθούν οι δυσχέρειες που παρουσιάζονταν, για την ορθή παρασκευή του άχυρου για τη διατροφή των ζώων και τον αποτελεσματικό αλωνισμό στο πλαίσιο της γεωργικής παραγωγής. Μετά από πειράματα και επανειλημμένες δοκιμές, ο Γεννάδιος έθεσε τις προδιαγραφές για την κατασκευή ατμοκίνητης αλωνιστικής μηχανής, βάσει των ιδιαζουσών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί, ώστε να επιτυγχάνεται πλήρως ο διαχωρισμός και κατά ποιότητα διαλογή του καρπού για την κατάλληλη παρασκευή αχύρου για τη διατροφή των ζώων.[1108]

Την πρακτική χρήση και αξιολόγηση της αλωνιστικής μηχανής, που κατασκευάστηκε με βάση τον σχεδιασμό και τις προδιαγραφές του Γενναδίου, ανέλαβε ο ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος (1850-1911) στις γεωργικές εκτάσεις του Μετοχίου της Μονής. Με επιστολή του, ημερομηνίας 8/21 Ιανουαρίου 1904, ο Γεννάδιος ζητούσε από τον ηγούμενο να καταγράψει τις εντυπώσεις του από τη χρήση της συγκεκριμένης αλωνιστικής μηχανής. Απαντώντας, στις 12/25 Ιανουαρίου 1904, σε μια εκτεταμένη επιστολή του, ο ηγούμενος Γεράσιμος κατέγραψε τα ωφελήματα που διαπίστωσε με τον αλωνισμό των δημητριακών προϊόντων με τη χρήση της

[1107] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 2· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1108] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Αλωνιστικών Μηχανών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

αλωνιστικής μηχανής, σε σύγκριση με τον εγχώριο παραδοσιακό αλωνισμό που εφαρμοζόταν μέχρι τότε.[1109]

Καταγράφοντας τα μειονεκτήματα του παλαιότερου τρόπου αλωνισμού, ο ηγούμενος ανέφερε ότι για 10 κιλά παραγωγής απαιτούνταν 10 ζεύγη βοδιών ή 8 ζεύγη ίππων, τα οποία κατανάλωναν περίπου 5 έως 6 κιλά, δηλαδή το 50%-60% της συνολικής παραγωγής. Επιπρόσθετα, ο αυξημένος χρόνος που απαιτείτο για τον αλωνισμό προκαλούσε φθορά των προϊόντων από ζώα, πτηνά και έντομα, φθορά από τις καιρικές μεταβολές ή απευκταία συμβάντα, όπως πυρκαγιά ή βροχή, φθορά λόγω της υγρασίας, καταπόνηση των ζώων και του γεωργού κατά τον αλωνισμό και απώλεια του κατάλληλου χρόνου για την καλλιέργεια των γαιών κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών, όταν η γη εμπλουτιζόταν και ενισχυόταν λόγω του αερισμού και της υψηλής θερμοκρασίας και, συνεπώς, αυξανόταν η απόδοσή της.[1110]

Ακολούθως, στην επιστολή κατέγραφε πέντε σημαντικά πλεονεκτήματα που διαπίστωσε κατά τη χρήση της ειδικής αλωνιστικής μηχανής: πρώτον, το γεγονός ότι κερδήθηκαν τέσσερις μήνες, από τον Ιούνιο μέχρι και τον Σεπτέμβριο, τους οποίους διέθεσε για την καλλιέργεια των αγρών του Μετοχίου, με αποτέλεσμα να γίνει σπορά επιπλέον 200 στρεμμάτων γης, πέραν των συνήθων, δεύτερον, πωλήθηκε γρήγορα και σε υψηλότερες τιμές το πλεόνασμα της παραγωγής, αφού αυτή ήταν απαλλαγμένη από ξένες ουσίες, στοιχείο που επιζητούσαν οι αγοραστές, τρίτον, διατηρήθηκαν αβλαβή και απαλλαγμένα από φθειρίαση ή οποιαδήποτε άλλη φθορά τα αποθηκευμένα προϊόντα, τέταρτον, τα άχυρα που αποθηκεύτηκαν ήταν πολύ ανώτερα σε ποιότητα και ποσότητα και, πέμπτο, το κόσκινο με το οποίο ήταν εφοδιασμένη η αλωνιστική μηχανή είχε το πλεονέκτημα να χωρίζει το άχυρο σε δύο ποιότητες, από τις οποίες η πρώτη αποτελούσε τα 2/3 του συνολικού αχύρου. Το άχυρο της πρώτης ποιότητας ήταν όμοιο σε μέγεθος με το εγχώριο, αλλά είχε το πλεονέκτημα ότι ήταν απαλλαγμένο από το χώμα. Το υπόλοιπο 1/3, που αποτελούσε τη δεύτερη ποιότητα, ήταν μεν μεγαλύτερο

[1109] Στην ετήσια έκθεση του Γεωργικού Τμήματος για το έτος 1903-1904 ο Γεννάδιος ανέφερε ότι με την επιστολή του ηγούμενου Γεράσιμου «κατεδείχθησαν σαθραί αι παντοίαι περί του ποιού της εργασίας αυτής σπερμολογίαι», αφήνοντας σαφώς μομφές σε όσους αμφισβητούσαν την ποιότητα της συγκεκριμένης αλωνιστικής μηχανής, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 2· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1109] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Αλωνιστικών Μηχανών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 3.
[1110] Στο ίδιο, σ. 4.

του μεγέθους του εγχώριου αχύρου, αλλά ήταν αρκετά μαλακό και κατάλληλο για βρώση από τα ζώα.[1111]

Ο ηγούμενος, ακόμη, επισήμανε το γεγονός ότι το 1880 η Μονή είχε εισαγάγει αλωνιστική μηχανή μέσω του Ιταλού Μούτζη, η οποία όμως δεν διέθετε κόσκινο και, ως εκ τούτου, δεν είχε τη δυνατότητα διαχωρισμού του αχύρου, με αποτέλεσμα μεγάλη ποσότητα καρπού να ρίπτεται στο άχυρο. Έτσι, υποχρεώθηκε να σταματήσει να χρησιμοποιεί τη συγκεκριμένη αλωνιστική και να επανέλθει στον εγχώριο παραδοσιακό τρόπο αλωνισμού.[1112]

Παράλληλα, ο ηγούμενος Γεράσιμος επισήμανε ότι με την αλωνιστική μηχανή που σχεδίασε ο Γεννάδιος θα μπορούσε να προαχθεί όχι μόνο η γεωργία, αλλά και η κτηνοτροφία. Ειδικότερα, τόνιζε το γεγονός ότι με τη χρήση της αλωνιστικής πλεόναζε μεγάλη ποσότητα αχύρου, η οποία μπορούσε να θρέψει πολλά ζώα που χρησιμοποιούσαν οι γεωργοί στις καθημερινές τους εργασίες. Ακόμη, τα λέπυρα που διαχώριζε η αλωνιστική μηχανή, τα οποία χάνονταν εντελώς με τον εγχώριο αλωνισμό, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως τροφή από τις αίγες και ιδιαίτερα από τα πρόβατα. Επομένως, παρεχόταν η δυνατότητα στους αγρότες να αξιοποιούν τα λέπυρα ως τακτική, αλλά και άριστη θρεπτική τροφή για τα αιγοπρόβατα σε περιόδους έλλειψης άλλων τροφών.[1113]

Κλείνοντας την επιστολή, ο Γεράσιμος ανέφερε:

> […] *εύχομαι από καρδίας όπως το νέον τούτο σύστημα γενικευθή κατ' άπασαν την Νήσον, ήτις, καθ' ο γεωργική και κτηνοτροφική, μόνον διά τοιούτων μέσων θα δυνηθή να κάμη βήματα τινά προς τα πρόσω.* […][1114]

Στην ετήσια έκθεση του Γεωργικού Τμήματος για το έτος 1903-1904 ο Γεννάδιος αναφέρθηκε στη συγκεκριμένη επιστολή του Γεράσιμου, επιδιώκοντας να πείσει τον αγροτικό πληθυσμό για τα οφέλη που θα είχαν από τη χρήση της εξειδικευμένης ατμοκίνητης αλωνιστικής μηχανής. Τόνιζε δε ότι η μηχανή «και το

[1111] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί Αλωνιστικών Μηχανών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, 3.
[1112] Στο ίδιο, σ. 4.
[1113] Στο ίδιο.
[1114] Στο ίδιο, σ. 5.

γέννημα ακέραιον, αφθονώτερον και καθαρώτερον αποφέρει, και το άχυρον λεπτόν, αμιγές ξένων ουσιών και αφθονώτερον αποδίδει».[1115]

Κάποιοι φιλοπρόοδοι γαιοκτήμονες, όπως ο Βρετανός Pollok, ιδιοκτήτης του τσιφλικιού *Πέργαμον*, ακολουθώντας τις συμβουλές και παροτρύνσεις του Γενναδίου, προχώρησε στην εισαγωγή ατμοκίνητης αλωνιστικής μηχανής, την οποία λειτούργησε με επιτυχία στο *Πέργαμον* και αλλού. Ακόμη, ο διευθυντής του τσιφλικιού *Μαργώ*, αντιλαμβανόμενος τα ουσιώδη πλεονεκτήματα από τη χρήση της ατμοκίνητης αλωνιστικής μηχανής του Γενναδίου στο τσιφλίκι του το 1903, παρήγγειλε και παρέλαβε νέα αλωνιστική μηχανή το 1904, αξιοποιώντας την επικερδώς στην παραγωγική διαδικασία του κτήματός του.[1116]

6.6.1.3. *Χορτοσυλλεκτικές, σποροκαθαριστικές, χορτοκοπτικές* και *εκκοκκιστικές* μηχανές

Ο Γεννάδιος θεωρούσε άκρως απαραίτητη για την ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί την εισαγωγή και χρήση *χορτοσυλλεκτικών μηχανών*, ώστε αυτές να αξιοποιούνται στους αγρούς μετά τον θερισμό. Παράλληλα, για την παραγωγή των δημητριακών καρπών έπεισε τους γεωργούς για την αναγκαιότητα της χρήσης *σποροκαθαριστικών* (*εκκοκκιστικών*) *μηχανών*. Εισηγήθηκε επίσης στους Βρετανούς την εισαγωγή σιδερένιων *ηλακάτων* (κοινώς *αλακάτι* ή *μαγκάνι*) και *ελαιοπιεστηρίων* και τη διάθεσή τους στους γεωργούς έναντι δόσεων.

Ειδικότερα, πολύ ωφέλιμη αποδείχθηκε επίσης η χρήση των *χορτοσυλλεκτικών μηχανών* που χρησιμοποιούνταν για τη συλλογή των εναπομεινάντων σταχιών μετά τον θερισμό και τη συγκομιδή των προϊόντων από τους αγρούς. Όμως ο Γεννάδιος θεωρούσε ακόμη πιο επιτακτική τη γενικότερη χρήση των μηχανών αυτών, ενώ παράλληλα πίστευε ότι επιβαλλόταν να ενθαρρυνθεί περαιτέρω η επιτόπια κατασκευή ξύλινων *κτενίων*.[1117]

Εξαιρετικής σημασίας για τον Γεννάδιο ήταν η γενικευμένη χρήση της *σποροκαθαριστικής μηχανής* στην παραγωγή των δημητριακών καρπών του νησιού. Η χρήση της μηχανής αυτής από τους γεωργούς στον καθαρισμό της παραγωγής τους και

[1115] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 2.
[1116] Στο ίδιο, σ. 3.
[1117] Στο ίδιο.

η επιλογή των μεγαλύτερων κόκκων για σπόρο θα ήταν πολύ επωφελής τόσο για τους ίδιους όσο και για τις βρετανικές αρχές του νησιού. Για τον λόγο αυτό εισηγήθηκε στις αρχές να εισαγάγουν ειδικές *σποροκαθαριστικές μηχανές*, ώστε να υπάρχουν σε διάφορα κέντρα της Κύπρου και να τίθενται στη διάθεση των αγροτών.[1118]

Η *χορτοκοπτική* και η *εκκοκκιστική* του αραβόσιτου ήταν επίσης γεωργικές μηχανές, των οποίων η γενικότερη χρήση ήταν επιτακτική. Για τον σκοπό αυτό συνεχείς προσπάθειες κατέβαλλε το Γεωργικό Τμήμα, ώστε να διευρυνθεί η χρήση τους σε όλες τις περιοχές της Κύπρου. Ακόμη, με προσπάθειες του Γεωργικού Τμήματος επιτεύχθηκε η χρήση πολλών *σιδερένιων ηλακατών*, τα κοινώς *μαγκάνια* ή *νόριαι*, καθώς και των *σιδερένιων ελαιοπιεστηρίων*. Η αποδοχή τους από τους αγρότες ήταν μείζονος σημασίας και θα είχε ευεργετικά αποτελέσματα για το νησί. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε και πάλι στις αρχές τα μηχανήματα να διατίθενται από το Γεωργικό Τμήμα με ευκολίες πληρωμής, δηλαδή καταβολή του τιμήματός τους με δόσεις, ώστε να καθίσταται προσιτή η απόκτησή τους από τους αγρότες.[1119]

6.6.1.4. Γεωργικά και κηπουρικά εργαλεία

Το Γεωργικό Τμήμα ανέλαβε την προμήθεια και διάθεση μικρών γεωργικών και κηπουρικών εργαλείων ώστε να απλοποιούνται και να γίνονται πιο παραγωγικές οι αγροτικές εργασίες. Ο Γεννάδιος θεωρούσε απαραίτητη την εισαγωγή σύγχρονων εργαλείων και μηχανών ως το πρώτο βήμα για την ενθάρρυνση της γεωργικής παραγωγής σε μια χώρα «αραιώς κατοικουμένη», όπως ανέφερε χαρακτηριστικά.[1120]

Η βρετανική εταιρεία *Sheffield* ανέλαβε να προμηθεύει το Γεωργικό Τμήμα με μικρά γεωργικά και κηπουρικά εργαλεία. Η εισαγωγή των εργαλείων αυτών ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τον τόπο, αφού με τη χρήση τους επιτυγχανόταν τελειότερη

[1118] Η *εκκόκκιση* του *βάμβακα*, η οποία κατά κανόνα γινόταν παλαιότερα με το εγχώριας κατασκευής ξύλινο όργανο το *μάγγανον*, έπρεπε σταδιακά να αντικατασταθεί από τις τέλειες για την εποχή μηχανές (*Gins*), οι οποίες παράγονταν σε δύο βασικούς τύπους: οι *εκκοκκιστικές μηχανές* που διέθεταν *κυκλικά πριόνια* (*saw-gins*) και αυτές που διέθεταν *κυλίνδρους* (*roller-gins*). Η *εκκόκκιση* του *βάμβακα* με τις τελειότερες αυτές μηχανές είχε πολλά πλεονεκτήματα, αφού η διαδικασία της *εκκόκκισης* ολοκληρωνόταν ταχύτερα, ενώ δεν θραύονταν πολλές τρίχες του καρπού. Για την *εκκόκκιση* των *μακροΐνων* καθώς και των *αιγυπτιακών βαμβάκων*, χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά οι εκκοκκιστικές μηχανές με κυλίνδρους. Οι κύλινδροι των συγκεκριμένων μηχανών κατασκευάζονταν από πολύ σκληρό ξύλο και ιδιαίτερα από το ξύλο του *ασπιδιοσπέρματος του υψικαρήνου* (*Aspidosperma excelsum*), βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 177· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 14-15.

[1119] Περισσότερα για τον *αραβόσιτο*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 134-138· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 15.

[1120] Στο ίδιο, σ. 15-16.

εργασία και μείωση του χρόνου στην παραγωγική διαδικασία. Αποτελούσε δε μια σημαντική ενέργεια και πρακτική, η οποία συνέβαλλε σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση της παραγωγικότητας με θετικό αντίκτυπο στην οικονομία της Κύπρου.[1121]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε απαραίτητη την προετοιμασία του εδάφους πριν από την αροτρίωση, ώστε αυτή να είναι πιο αποτελεσματική. Ειδικότερα, οι βώλοι του χώματος έπρεπε να θραύονται και να αποσπώνται οι ρίζες των αγριόχορτων από το χώμα. Ένα από τα ευκολότερα και πολύ γνωστά εργαλεία της εποχής ήταν ο *βωλοκόπος*. Το εργαλείο αυτό είχε οδοντωτό πρόσωπο προς το έδαφος, ώστε να θραύονται οι βώλοι και να εκριζώνονται τα αγριόχορτα, και συρόταν από ίππους ή βόδια. Ελαφριοί, μετρίου μεγέθους *βωλοκόποι*, οι οποίοι ήταν κατάλληλοι για τα εδαφολογικά χαρακτηριστικά της Κύπρου, είχαν κόστος από 3 έως 4,5 λίρες ανάλογα με τις διαστάσεις και μπορούσαν να εισαχθούν από αγγλικά εργοστάσια με παράδοση στην Κύπρο, με τη μεσολάβηση του Τμήματος Γεωργίας του νησιού.[1122]

Υπήρχε, ακόμη, διαθέσιμος ένας πιο εξελιγμένος τύπος *βωλοκόπου*, ο ονομαζόμενος *οδοντοελατήριος βωλοκόπος*, ο οποίος μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε σκληρού τύπου εδάφη, αφού μεγάλες πέτρες και παρόμοια αντικείμενα δεν παρεμπόδιζαν τη λειτουργία του. Ήταν πολύ ελαφρύς και δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλο βάρος για τα ζώα που τον έσυραν. Μπορούσε να εφοδιαστεί με πολλούς οδόντες και με πλάτος τριών μέχρι τεσσάρων ποδών για ένα βόδι και 5 με 6 βόδια για δύο πόδια. Το κόστος του κυμαινόταν από 4,5 λίρες έως 7 λίρες, παραδοτέος από αγγλικά

[1121] Ενδεικτικά τον Ιούνιο του 1904 από το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο διατίθεντο γεωργικά και κηπουρικά εργαλεία προς πώληση προς τους ενδιαφερόμενους γεωργούς, όπως δρέπανα οδοντωτά προς 7 γρόσια το καθένα, δρέπανα απλά προς 4,5, λίσγοι οδοντωτοί προς 21,5, λίσγοι απλοί προς 31,5, ψαλίδες χόρτου προς 16, ψαλίδες κουράς προβάτων προς 12, δίκρανα (τσατάλια) προς 20 και τρίκρανα προς 26 γρόσια το καθένα, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Γεωργικά και κηπουρικά εργαλεία πωλούμενα παρά τω Γεωργικώ Τμήματι», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 15· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 15-16. Με προτροπή του Γενναδίου γεωργικά εργαλεία εισάγονταν και διατίθεντο από ιδιώτες, όπως στην περίπτωση του Ευθύβουλου Κωνσταντινίδη, ο οποίος διέθετε διαφόρων ειδών γεωργικά εργαλεία στα καταστήματά του στη Λευκωσία, βλ. «Διά τους γεωργούς», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Δεκεμβρίου 1899/5 Ιανουαρίου 1900.

[1122] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ο βωλοκόπος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 2· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

εργοστάσια στην Κύπρο, και πάλι με τη μεσολάβηση του Τμήματος Γεωργίας του νησιού.[1123]

6.6.2. *Δενδροκομεία*

6.6.2.1. Τα *Δενδροκομεία Λευκωσίας, Λάρνακας, Λεμεσού, Πεδουλά* και *Κοντέας*

Φθάνοντας στην Κύπρο ο Γεννάδιος το 1895, αντιμετώπισε, πέραν των άλλων, και τις παρωχημένες αντιλήψεις των κατοίκων για την αξία των δέντρων και τη δενδροφύτευση, καθώς και ευρύτερα τον τρόπο που αντιμετώπιζαν τα δέντρα και τα δάση που δεν τους παρείχαν άμεσο και ορατό όφελος. Όπως τόνιζε εμφατικά:

> *Το εν Κύπρω και τας άλλας χώρας της Ανατολής επί αιώνας επικρατήσαν διοικητικόν και ποιμαντικόν σύστημα εσυνείθισε τους κατοίκους των χωρών τούτων να εκλαμβάνωσιν ως εχθρόν παν δένδρον μη παρέχον αυτοίς άμεσον ωφέλειαν*.[1124]

Για την αντιμετώπιση της λανθασμένης αυτής θεώρησης των Κυπρίων οι βρετανικές αρχές του νησιού άρχισαν ήδη από το 1880, δύο μόλις χρόνια μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης της Κύπρου από τους Οθωμανούς, να αναπτύσσουν εκτεταμένες φυτείες, ενώ στη συνέχεια προχώρησαν στην ίδρυση πειραματικών *δενδροκομείων*. Τα μέτρα αυτά άρχισαν σταδιακά να αποδίδουν και να αναπτύσσεται η δενδροφύτευση σε όλο σχεδόν το νησί. Η τάση αυτή για τη φύτευση δένδρων, που παρατηρήθηκε στην Κύπρο, θα έπρεπε, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, να υποστηριχθεί και να ενθαρρυνθεί έμπρακτα. Για τον σκοπό αυτό πρότεινε τη συντήρηση και αναβάθμιση των υπαρχόντων *δενδροκομείων*, καθώς και την ίδρυση νέων. Με τα έσοδα που θα προέκυπταν από τη διάθεση των δένδρων θα μπορούσε να καλυφθεί μεγάλο μέρος των δαπανών που απαιτούνταν για τη συντήρηση, ανάπτυξη και ίδρυση νέων *δενδροκομείων*.[1125]

[1123] Ένα από τα εργοστάσια στη Βρετανία που παρασκεύαζαν ποιοτικούς *βωλοκόπους* ήταν της εταιρείας *Walter A. Wood Mowing & Reaping Ld*, στο Λονδίνο, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ο βωλοκόπος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1124] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 16.

[1125] Ο Γεννάδιος προώθησε σε μεγάλο βαθμό τη δωρεάν διανομή πάντων των ειδών φυτών και δέντρων προς τους κτηματίες, αγρότες και όλους τους ενδιαφερόμενους, ώστε να αποκτηθεί συνείδηση για την αξία των δέντρων και τη σημασία τους για την υγεία των ανθρώπων. Δέντρα όλων των ειδών χορηγούνταν για παράδειγμα από το *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, κοντά στην Πύλη Πάφου. Σχετικές ανακοινώσεις για τη δωρεάν διανομή έκανε το *Γεωργικό Τμήμα* μέσω των εφημερίδων της εποχής, βλ. «Δένδρα παντός είδους», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Δεκεμβρίου 1899/5 Ιανουαρίου 1900· Εθνική

Η υποστήριξη και ενθάρρυνση της συντήρησης των υφιστάμενων και η ίδρυση νέων *Δενδροκομείων* ήταν ουσιώδους σημασίας για την Κύπρο, αφού μπορούσαν να αναπτυχθούν και να διαδοθούν διάφορα είδη δέντρων, σημαντικών για την οικονομία του νησιού. Συνεπώς, ο Γεννάδιος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη των *Δενδροκομείων* στο νησί, μεταξύ των οποίων ήταν τα *Δενδροκομεία Λάρνακας, Λεμεσού, Λευκωσίας, Μόρφου* και *Πεδουλά*. Ειδικότερα, το *Δενδροκομείο Πεδουλά* προοριζόταν για τη διάδοση της *καστανιάς*, της *δρυός* (*βαλανιδιάς)* και της *οξιάς*, δέντρα τα οποία μπορούσαν να ευδοκιμήσουν σε ορεινές περιοχές και τα προϊόντα των οποίων (καρποί ή ξυλεία χρήσιμη για τη βιομηχανία) εισάγονταν μέχρι τότε από το εξωτερικό. Ακόμη, σε διάφορα χωριά της Μεσαορίας αναπτύχθηκαν πολλές *κερατέες* (*χαρουπιές*) που απέδιδαν πλούσιο εισόδημα στους αγρότες και προέρχονταν από τα *Δενδροκομεία Λάρνακας*, *Λευκωσίας* και *Κοντέας*.[1126]

Οι παρεμβάσεις του Γενναδίου στον τομέα της δενδροφύτευσης ήταν σημαντικές και οι κάτοικοι του νησιού άρχισαν σταδιακά να αντιλαμβάνονται τα πολλαπλά οφέλη για την Κύπρο. Επιπλέον, την ευαρέσκειά τους για το έργο που επιτελούσε ο Γεννάδιος στον τομέα της δενδροφύτευσης εξέφρασαν οι βουλευτές στην αντιφώνησή τους στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 16 Απριλίου 1902, αναφέροντας, μεταξύ άλλων:

> […] *Ως προς την δενδροφυτείαν το Συμβούλιον* […] *ευχαριστεί την Κυνέρνησιν δια την πρόσληψιν γεωπόνου για το τμήμα τούτο, του κ. Γενναδίου, εις την ενέργειαν του οποίου οφείλεται η επ' αισίοις οιωνοίς αρξάμενη πρόοδος εν τη δενδροφυτεία.* […][1127]

Παράδειγμα επιτυχημένου σχεδίου δενδροφύτευσης αποτελούσε η πόλη και τα χωριά της Λεμεσού, τα οποία προμηθεύονταν πολλά φυτά και δέντρα από το *Δενδροκομείο* της πόλης. Έτσι, αναπτύχθηκε σημαντικό ενδιαφέρον για τη δεντροφύτευση διαφόρων δημόσιων και ιδιωτικών χώρων, όπως οι περίβολοι των

Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 16.

[1126] Στο ίδιο, σ. 16-22.

[1127] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 452.

εκκλησιών, οι χώροι των νεκροταφείων και τα σχολεία. Πολύτιμη συνδρομή στον τομέα της δενδροφύτευσης είχαν πολλοί δημοδιδάσκαλοι.[1128]

Η εξαγορά γης και η δημιουργία του Δημόσιου Κήπου της Λεμεσού έδινε ακόμη μια δυνατότητα στον Γεννάδιο να ενισχύσει περαιτέρω τη δενδροφύτευση στην πόλη. Ο Τμηματάρχης μηχανικός των Δημοσίων Έργων ολοκλήρωσε το 1904 την στρώση του εδάφους στον κήπο, του οποίου η έκταση ήταν αρκετά μεγάλη και, ως εκ τούτου, παρείχε τη δυνατότητα μιας εκτεταμένης και ευρείας κλίμακας δενδροφύτευσης του χώρου. Πολύ θετικό, επίσης, στοιχείο ήταν το γεγονός ότι ο Δημόσιος Κήπος ήταν πλησίον του Φυτωρίου της πόλης κι έτσι η δενδροφύτευση μπόρεσε να αρχίσει άμεσα και να είναι περισσότερο αποτελεσματική.[1129]

Η οργάνωση, καθώς και οι εργασίες που διεξήγαγαν τα *δενδροκομεία*, εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των περιφερειών όπου αυτά ιδρύονταν. Ειδικότερα, το *Δενδροκομείο Πεδουλά* προοριζόταν ιδιαίτερα για την ανάπτυξη και διάδοση της *καστανιάς*, της *βαλανιδιάς* και της *οξιάς*, δηλαδή δένδρων, τα οποία μπορούσαν να ευδοκιμήσουν στις ορεινές περιφέρειες της Κύπρου. Ακόμη, τα δένδρα αυτά παρήγαγαν προϊόντα, όπως καρπό, δεψική ουσία, χρήσιμη μεταξύ άλλων στη βαφική και φαρμακευτική βιομηχανία, και ξυλεία. Τα προϊόντα των δένδρων αυτών εισάγονταν κατά κανόνα από το εξωτερικό, και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση των δαπανών του νησιού.[1130]

Καστανιές, οι οποίες αναπτύχθηκαν στο *Δενδροκομείο Πεδουλά*, είχαν αρχίσει να φυτεύονται σε διάφορα μέρη της Κύπρου, ενώ κάποιες από αυτές βρίσκονταν ήδη στο στάδιο έναρξης της καρποφορίας τους. Επιπρόσθετα, πολλές *βαλανιδιές* φυτεύτηκαν σε διάφορα χωριά της περιοχής της Μαραθάσας και ειδικά σε τοποθεσίες, οι οποίες δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για άλλες γεωργικές καλλιέργειες.[1131]

Η εισαγωγή της *βαλανιδιάς* στην Κύπρο έγινε αρχικά από τον Sir William Turner Thiselton-Dyer, Διευθυντή των *Βασιλικών Βοτανικών Κήπων* (*Royal Botanic Gardens*) στο Kew το 1885. Ο Γεννάδιος αργότερα, ως επικεφαλής του Γεωργικού

[1128] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1129] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 16.
[1130] Στο ίδιο, σ. 16-17.
[1131] Στο ίδιο, σ. 17.

Τμήματος, προχώρησε σε δοκιμές που απέδειξαν ότι το δέντρο αυτό μπορούσε πολύ εύκολα να ευδοκιμήσει σε πολλά μέρη του νησιού και να αποβεί σημαντική πηγή πλούτου για την Κύπρο. Κατά τη διάρκεια των ολιγόομβρων ετών 1901 και 1902 οι νεαρές ακόμα τότε *βαλανιδιές* έδειξαν άριστη αντοχή χωρίς άρδευση, ακόμη και στην περιφέρεια της Λευκωσίας, όπου η ανομβρία ήταν ακόμη πιο έντονη.[1132]

Το γεγονός της αργής ανάπτυξης της *βαλανιδιάς* δεν θα έπρεπε να λειτουργεί αποτρεπτικά, αφού επρόκειτο για ένα μακροβιότατο δέντρο, που δεν απαιτούσε καμία ιδιαίτερη περιποίηση, ενώ έφερε το πολύτιμο δεψικό προϊόν του, δηλαδή τον *κάλυκα* ή *κύπελλο*, την *βάλανο*, καρπό για τη διατροφή των χοίρων, καθώς και εξαιρετικής ποιότητας ξύλο. Συνεπώς, η *βαλανιδιά* αποτελούσε το πλέον κατάλληλο προσοδοφόρο δέντρο για τους αγρότες πολλών περιοχών της Κύπρου.[1133]

Ο Γεννάδιος ήταν της άποψης ότι ο πολλαπλασιασμός των τριών πιο πάνω δέντρων στο *Δενδροκομείο Πεδουλά* θα έπρεπε να εξακολουθήσει συστηματικά, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια πολύομβρων περιόδων. Στις περιόδους αυτές τόσο ο πολλαπλασιασμός όσο και η μεταφύτευση των δέντρων αυτών θα μπορούσε να γίνει με απόλυτη επιτυχία.[1134]

Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιοδείας του στο νησί το 1895 ο Γεννάδιος παρατήρησε ότι τα δέντρα στην περιοχή της Μεσαορίας ήταν πολύ σπάνια. Μάλιστα οι χωρικοί πίστευαν ότι δεν μπορούσε να καλλιεργηθεί επωφελώς εκεί η *κερατέα*.

[1132] Η *δρυς* (*quercus*) ή *βελανιδιά* ή *βαλανιδιά* περιλάμβανε γύρω στα 300 είδη, πλείστα των οποίων ήταν ιθαγενή της Αμερικής και της Ασίας. Σύμφωνα με τους Unger και Kotschy, απαντώνταν πέντε είδη στην Κύπρο: η *ανάκανθος* (*inermis*), η *κηκιδοφόρος* (*infectoria*), η *κληθρόφυλλος* (*alnifolia*), η *πφαιφιγκέρειος* (*pfaeffingeri, var Cypria*) και η *πρίνος* (*coccifera var. calliprinos* ή *pseudococcifera*). Σπάνια ήταν η *δρυς η κηκιδοφόρος*, η οποία έφερε βυρσοδεψικές και βαφικές κηκίδες, τις οποίες αναφέρουν ο Θεόφραστος και ο Διοσκορίδης («κηκίς καρπός έστι δρυός»). Η *κληθρόφυλλος δρυς* απαντάτο μόνο στην Κύπρο και ονομαζόταν *Λατσά*. Ήταν αειθαλής και φυόταν σε διάφορες περιοχές του νησιού και ήταν ως επί το πλείστον θαμνώδης. Παρήγαγε εκλεκτής ποιότητας ξύλο, το οποίο ήταν σκληρό, είχε εξαιρετική αντοχή, δεν σάπιζε εύκολα και ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο για την κατασκευή διαφόρων έργων και ειδικά για την κατασκευή των παραδοσιακών εγχώριων αρότρων του νησιού, καθώς και άλλων γεωργικών εργαλείων. Η *πφαιφιγκέρειος δρυς* παρήγαγε, επίσης, άριστης ποιότητας ξύλο και στην Κύπρο ήταν γνωστή με το όνομα *δρης*. Ο καρπός της, η *μεγάλη βάλανος*, αποτελούσε το τη συνήθη τροφή των χοίρων. Ακόμη, σε κατάσταση θάμνου απαντάτο η *πρίνος*, ο οποία ονομαζόταν ήταν κοινώς γνωστή ως *περνιά*. Κοντά στην Ευρύχου φυόταν και η *ανάκανθος*, η γνωστή *δρης* της Κύπρου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 258-259· Haynes-Smith, ό.π., σ. 12· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4· Εθνική Βιβλιοθήκη, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της λειτουργίας…», σ. 17-18.

[1133] Haynes-Smith, ό.π., σ. 12· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4· Εθνική Βιβλιοθήκη, *Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου*, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της λειτουργίας…», σ. 18.

[1134] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 18.

Όμως, χάρη στην ύπαρξη των *δενδροκομείων* στο νησί, πολλοί χωρικοί της περιοχής απέκτησαν βαθμιαία τη συνήθεια να φυτεύουν δέντρα. Πείσθηκαν ακόμη ότι η *κερατέα* μπορούσε εύκολα να αναπτυχθεί και να ευδοκιμήσει, και κατά συνέπεια, να καταστεί πηγή πλούτου για τη Μαραθάσα, όπως εξάλλου ήταν ήδη σε άλλες περιοχές του νησιού.[1135]

Μέχρι την αποχώρηση του Γενναδίου από την Κύπρο σε πολλά χωριά της Μεσαορίας είχαν ευδοκιμήσει και αναπτυχθεί πολλές *κερατέες*, των οποίων η παραγωγή απέφερε αξιόλογο εισόδημα στους κατοίκους. Οι *κερατέες* στην περιοχή της Μεσαορίας προέρχονταν από τα *Δενδροκομεία* της *Λάρνακας* και της *Λευκωσίας*, και ιδιαίτερα από το *Δενδροκομείο Κοντέας*, το οποίο καταργήθηκε το 1904, ώστε να αντικατασταθεί με την ίδρυση νέου *Δενδροκομείου* κοντά στο Τρίκωμο ή στο Λευκόνοικο.[1136]

Από τις κύριες ασχολίες του νέου *Δενδροκομείου* ήταν ο πολλαπλασιασμός της *κερατέας*, η οποία θα μπορούσε να αποβεί εξαιρετικό είδος καλλιέργειας στη Μεσαορία με ευεργετικά αποτελέσματα για την περιοχή, αφού μεταξύ άλλων, θα συνέβαλλε και στην αύξηση των βροχών στην περιφέρεια αυτή. Επιπρόσθετα θα μπορούσε να παρέχει και μέρος της καύσιμης ύλης που είχαν ανάγκη οι γεωργοί. Ο Γεννάδιος εφιστούσε ακόμη την προσοχή στον πολλαπλασιασμό της *κερατέας* και στο, νεοϊδρυθέν το 1904, *Δενδροκομείο της Μόρφου*.[1137] Αξίζει να αναφερθεί ότι από το σύνολο των 100.000 δενδρυλλίων που παράχθηκαν σε όλα τα φυτώρια της Κύπρου το 1902 οι 10.000 ήταν *κερατέες*, γεγονός που αποδεικνύει τη μεγάλη οικονομική αξία που απέδιδε ο Γεννάδιος στο δέντρο αυτό.[1138]

Ο Γεννάδιος, στοχεύοντας να διαδώσει το πράσινο, ώστε αυτό να καταστεί αγαπητό στους αγρότες όλου του νησιού αλλά και για να αναπτύξει νέα είδη και ποικιλίες καρποφόρων και μη δέντρων, βιομηχανικών και κτηνοτροφικών τροφών καθώς και λαχανικών, προχώρησε στην ίδρυση *δενδροκομείου* με θερμοκήπιο κοντά στην Τάφρο, βορειοδυτικά της πύλης Πάφου, καθώς και *Πειραματικό Σταθμό* στον σημερινό Δημόσιο Κήπο Λευκωσίας. Μερίμνησε για την εισαγωγή, πολλαπλασιασμό και διάδοση χιλιάδων διαφορετικών ειδών και ποικιλιών δέντρων αλλά και

[1135] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 18-19.
[1136] Στο ίδιο, σ. 19.
[1137] Στο ίδιο, σ. 19-20.
[1138] Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 7.

καλλωπιστικών θάμνων. Ακόμη, στον *Πειραματικό Σταθμό* διεξάγονταν δοκιμαστικές καλλιέργειες κλωστικών και άλλων βιομηχανικών φυτών, λαχανικών, κτηνοτροφικών φυτών και καρποφόρων δέντρων. Ο Γεώργιος Φράγκος και ο Αντώνιος Κλόκκαρης (1881-1956), οι οποίοι εργάστηκαν συστηματικά για την πρόοδο της γεωργίας του νησιού μέσω των δύο αυτών ιδρυμάτων, του *Δενδροκομείου* και του *Πειραματικού Σταθμού*, απέκτησαν τις πρώτες τους γεωργικές γνώσεις με τη βοήθεια και την καθοδήγηση του Γενναδίου.[1139]

Τα *Δενδροκομεία της Λεμεσού, της Λάρνακας* και ιδιαίτερα το *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, πέραν του πολλαπλασιασμού διαφόρων ειδών δέντρων και την παραγωγή σπόρων, επιδίωκαν παράλληλα με συστηματικό και οργανωμένο τρόπο και μέσω δοκιμών να επιτυγχάνουν την εγκλιμάτιση αξιόλογων κτηνοτροφικών και βιομηχανικών φυτών.[1140]

Στα *Δενδροκομεία της Λεμεσού, της Λάρνακας* και *της Λευκωσίας* οφειλόταν η εισαγωγή και διάδοση της *μηδικής*, του *αμερικανικού αραβόσιτου*, καθώς και πολλών ποικιλιών και ειδών καρποφόρων δέντρων και θάμνων, όπως για παράδειγμα της *πιστακιάς*, η οποία είχε τη δυνατότητα να πολλαπλασιάζεται επ' άπειρον πάνω σε δύο είδη *τερεβίνθου* (*Pistacia Terebinthus* και *Pistacia palaestina*), τα οποία αυτοφύονταν σε όλες σχεδόν τις περιοχές της Κύπρου. Ακόμη, στα *δενδροκομεία* αυτά οφειλόταν η ανάπτυξη και διάδοση των *αμπέλων κορινθιακής*, της *σουλτανίνας* και της *ραζακιάς*, προϊόντα των οποίων ήταν οι άριστες σταφίδες της Ανατολής, της *μεχλεβίου κερασέας* (*Ceresus Mahaleb*), η οποία ήταν ανθεκτική στην ξηρασία και χρησίμευε ως υποκείμενο για εμβολιασμό των άλλων *κερασεών* και, ως εκ τούτου, καθιστούσε δυνατή την ευδοκίμησή τους στις πεδινές περιοχές της Κύπρου. Επίσης, αυτά συνέβαλαν στη διάδοση της *σμυρναϊκής συκής* και του απαραίτητου για την καρποφορία της άγριας *συκιάς*, δηλαδή του *ερινεού*,[1141] της *πρώιμης ροδακινιάς*, της οποίας ο καρπός δεν προσβαλλόταν από την *κερατίτιδα* (*Ceratitis hispanica*), έντομο

[1139] Ο Γεννάδιος ίδρυσε θερμοκήπιο στο *Κυβερνητικό Δενδροκομείο Λευκωσίας*, γεγονός που αντιμετωπίστηκε πολύ θετικά από τον τύπο, όπου αναφερόταν: «ομολογουμένως ο κ. Γεννάδιος είνε άξιος θερμών επαίνων, καθότι ακαμάτως και μετά ζήλου εργάζεται προς προαγωγίν της εν τη νήσω γεωργίας και δενδροκομίας», βλ. «Θερμοκήπιον εν τω Κυβερνητικών Δενδροκομείω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου 1900· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 19-20.
[1140] Στο ίδιο, σ. 20.
[1141] Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 5.

το οποίο κατέστρεφε σε όλα σχεδόν τα μέρη της Κύπρου τον καρπό των οψιμότερων εγχώριων ποικιλιών της *ροδακινιάς*.[1142]

Επιπρόσθετα, στα τρία αυτά *δενδροκομεία* καλλιεργείτο το γνήσιο *πύρεθρον* (*Pyrethrum cinerariaefolium*), το άνθος του οποίου πουλιόταν στα εγχώρια φαρμακεία της Κύπρου. Σε αυτά, ακόμη, επιβεβαιώθηκε η ευδοκίμηση σε πολλές περιοχές του νησιού καθώς και η αντοχή στην ξηρασία των αυστραλιανών *ατραφάξεων* και των *αμερικανικών προσωπίδων*, φυτών που αποτελούσαν πολύτιμη και υγιεινή τροφή για τα ζώα και ευδοκιμούσαν σε ξηρές και αλατούχες γαίες.[1143]

Στα *δενδροκομεία* αυτά έγινε, επιπρόσθετα, δοκιμή και εξακριβώθηκε η ευδοκίμηση πολλών εξωτικών βιομηχανικών φυτών, όπως μεταξύ άλλων, του *Κότινου* και του *καναδικού Ρους* (*Rhus Cotinus* και *Rhus Typhina*) καθώς και του *δεψικού λαπάθου* (*Rumex hymenocepalus*). Τέλος, στα συγκεκριμένα *δενδροκομεία* οφειλόταν η αγάπη που αναπτύχθηκε για την καλλιέργεια καλλωπιστικών θάμνων και δέντρων από τους κατοίκους της Κύπρου.[1144]

Τα εξαιρετικά αποτελέσματα της λειτουργίας των *δενδροκομείων* στην Κύπρο ώθησαν τον Γεννάδιο να εισηγηθεί στις βρετανικές αρχές τη διατήρηση και ανάπτυξη των ιδρυμάτων αυτών, όπως και τη σύσταση ακόμη ενός νέου *Δενδροκομείου*. Θεωρούσε δε πολύ σημαντική την ανάπτυξη του νέου *Δενδροκομείου* στην Πάφο, ώστε τα πλεονεκτήματα που επωφελήθηκαν οι άλλες πόλεις, όπου ήδη λειτουργούσαν δενδροκομεία, να γίνουν κτήμα και των κατοίκων της περιφέρειας αυτής.[1145]

Όμως, το 1902 η ξηρασία, η οποία διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, επηρέασε τα *δενδροκομεία* του νησιού και ιδιαίτερα το *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, όπου η έλλειψη βροχόπτωσης και η μείωση των υπόγειων αποθεμάτων νερού ήταν μεγαλύτερες συγκριτικά με τις άλλες περιοχές του νησιού. Συνολικά, όμως, η ανάπτυξη των *δενδροκομείων* συνεχίστηκε χωρίς περαιτέρω προβλήματα, ενώ παρατηρήθηκε σταθερή ετήσια αύξηση των εσόδων από την ίδρυση και λειτουργία των *δενδροκομείων*, όπως παρουσιάζεται στο Παράρτημα 5, Πίνακας 3, γεγονός που

[1142] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 20-21.
[1143] Στο ίδιο, σ. 21.
[1144] Στο ίδιο, σ. 21-22.
[1145] Στο ίδιο, σ. 22.

αποδεικνύει τις πολύτιμες υπηρεσίες που αυτά προσέφεραν στη γεωργική ανάπτυξη και στην οικονομία της Κύπρου.[1146]

Το ίδιο έτος ο Γεννάδιος κατάφερε να επιβεβαιώσει και να αποδείξει τη σημαντικότητα που θα είχε για το νησί η ανάπτυξη της καλλιέργειας του πολύ γνωστού για την ανθεκτικότητά του στην ξηρασία *αυστραλιανού θάμνου* (*atriplex semibaccatum*), του πολυετούς αυτού φυτού που χρησιμοποιείτο ως ζωοτροφή και μπορούσε να ευδοκιμήσει ακόμη και σε εδάφη που περιείχαν μεγάλη ποσότητα άλατος. Το φυτό αυτό άρχισε να καλλιεργείται πειραματικά από το 1900 στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, ενώ διατηρήθηκε σε εξαιρετική κατάσταση κατά τη διάρκεια του πολύ ξηρού έτους 1902, χωρίς να χρειαστεί πότισμα. Λόγω των ιδιοτήτων του να πολλαπλασιάζεται από μόνο του, να φύεται, να μεγαλώνει και να φέρει σπόρο παρά την επικρατούσα ξηρασία, το φυτό αυτό κατάφερε να διατηρηθεί στο *δενδροκομείο*, εκεί όπου τα ιθαγενή φυτά δεν μπορούσαν να αντέξουν. Επίσης, ο Γεννάδιος δοκίμασε το φυτό αυτό με επιτυχία στα έλη του Αγίου Λαζάρου, κοντά στη Λάρνακα, όπου το έδαφος περιείχε μεγάλες ποσότητες άλατος. Επομένως, το συγκεκριμένο φυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πολύ σημαντικό για τους κτηνοτρόφους του νησιού και ιδιαίτερα στα μέρη όπου υπήρχαν πολλά αλμυρά εδάφη με αραιή και πενιχρή βλάστηση.[1147] Η καλλιέργεια και ανάπτυξη του φυτού στα μέρη αυτά θα μπορούσε να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες των ζώων που έβοσκαν εκεί, αποσοβώντας τον σοβαρό κίνδυνο απώλειας τους λόγω ασιτίας.

Από το 1900 άρχισε η ανάπτυξη δύο ειδών *Prosopis* (*Algaroba* και *Tornillo* – *Prosopis juliflora* και *Prosopis pubescens*) στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, τα οποία διατηρήθηκαν σε εξαιρετική κατάσταση χωρίς άρδευση. Τα φυτά αυτά ήταν ιθαγενή της Αμερικής και πολύ γνωστά για την ανθεκτικότητά τους στην ξηρασία και τα φρούτα τους, τα οποία αποτελούσαν μια σημαντική τροφή για τα *μηρυκαστικά*. Ουσιαστικά, η ιδιότητα των παραπάνω εξωτικών και ιθαγενών φυτών να έχουν εξαιρετική ανθεκτικότητα στην ξηρασία οφειλόταν στο γεγονός ότι τα φυτά αυτά

[1146] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 8· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Haynes-Smith, ό.π., σ. 11· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4.
[1147] Haynes-Smith, ό.π., σ. 12· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4.

ανέπτυσσαν μεγάλου μήκους κάθετες ρίζες, μέσω των οποίων προμηθεύονταν το απαραίτητο για την επιβίωσή τους νερό, από τα βαθύτερα στρώματα του εδάφους.[1148]

6.6.2.2. Η ίδρυση του *Δενδροκομείου Μόρφου* και η σημασία του για την ανάπτυξη της περιοχής

Στις αρχές του 1904 ιδρύθηκε στη Μόρφου το *Δενδροκομείο* της κωμόπολης, με τη βοήθεια κυβερνητικής ετήσιας επιχορήγησης, σε τεμάχιο γης που ανήκε στο Δημαρχείο, και το οποίο περικλείστηκε με πλίνθινο τοίχο. Στον χώρο ανοίχτηκε λάκκος και λίθινη δεξαμενή, ενώ αναπτύχθηκαν πέραν των 10.000 δέντρων, με σπόρο που χορήγησε το Γεωργικό Τμήμα. Με βάση τις οδηγίες του Γενναδίου, αναπτύχθηκαν διάφορες ποικιλίες δέντρων, όπως *χαρουπιές*, *πεύκα*, *κυπαρίσσια*, *ψευδοπιπεριές*, *ακακίες*, *ευκάλυπτοι* και *καζουαρίνες*.[1149]

Η ύπαρξη του *Δενδροκομείου* ωφέλησε σημαντικά την κωμόπολη, αφού οι δρόμοι, που γειτνίαζαν προς αυτό, φυτεύτηκαν με δέντρα, τα οποία ποτίζονταν και προφυλάσσονταν με την ευθύνη του Δημαρχείου. Επιπλέον, φυτεύτηκε και τεμάχιο γης που συνόρευε προς το *Δενδροκομείο* και οδηγούσε στον Αστυνομικό Σταθμό, γεγονός που βελτίωσε σημαντικά τον περιβάλλοντα χώρο.[1150]

Με δέντρα φυτεύτηκε και η αυλή του σχολείου της Μόρφου, που βρισκόταν απέναντι από το *Δενδροκομείο*, ενώ σε αυτήν περιλήφθηκαν και διάφορα φυτώρια από υγιή νεαρά φυτά, τα οποία μεταφύτευτηκαν εκεί. Παράλληλα, διάφορα νεαρά δέντρα από το *Δενδροκομείο* φυτεύτηκαν γύρω από την αυλή του σχολείου, ενώ την φροντίδα και την προφύλαξή τους από διάφορες ζημιές και καταστροφές ανέλαβαν ο δάσκαλος και οι μαθητές.[1151]

Ο Γεννάδιος φρόντισε επιμελώς, ώστε το *Δενδροκομείο* να βρίσκεται σε άριστη κατάσταση, ενώ έδωσε οδηγίες στον κηπουρό για τον ορθό τρόπο φροντίδας των δέντρων. Επιπρόσθετα, συμβούλευε τους κατοίκους των παρακείμενων χωριών να

[1148] Haynes-Smith, ό.π., σ. 12-13· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 5.
[1149] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Δήλωσις της Συντάξεως. Κήπος Μόρφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Νοέμβριος 1904, σ. 2.
[1150] Στο ίδιο.
[1151] Στο ίδιο.

επωφελούνται των ευκαιριών για την προμήθεια φυτών και δέντρων από το *Δενδροκομείο*, ώστε να αναπτυχθεί βαθμιαία και σταθερά η αγάπη προς τα δέντρα.[1152]

Το πολύ αξιόλογο έργο του Γενναδίου στον τομέα της ανάπτυξης των *Δενδροκομείων* εξήρε ο Αρμοστής στον εναρκτήριο λόγο του στη δεύτερη σύνοδο του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 29 Απριλίου 1903. Υπογράμμιζε, μεταξύ άλλων:

> […] *Η εργασία του Γεωργικού Τμήματος προχωρεί καλώς και το αποτέλεσμα των φυτωρίων είναι εξαιρέτως ενθαρρυντικόν. Χάρις εις τους ατρύτους μόχθους του κ. Γενναδίου οι σταθμοί ούτοι παρουσιάζουσι κατ' έτος αυξανομένην πρόοδον. Πέρυσιν ο σταθμός της Λευκωσίας εκάλυψεν εκ της πωλήσεως φυτών και νεαρών δένδρων πλέον η το ήμισυ της δαπάνης της συντηρήσεώς του, της σπουδαιότητος τούτου οφειλομένης εις το ότι καταδείκνυται, ότι ο λαός συναισθάνεται τας εκ της δενδροκομίας ωφελείας, διότι θα επιμεληθή των φυτών, δι' α επλήρωσε χρήμα.* […][1153]

Η ζήτηση των καυσόξυλων, η καταστροφή των δασών και η συνεισφορά των *Δενδροκομείων*

Ένα σοβαρό ζήτημα που προέκυψε ήταν η ολοένα αυξανόμενη σπανιότητα καυσόξυλων, γεγονός που υποχρέωνε τους χωρικούς να διανύουν μεγάλες αποστάσεις, για να τα εξασφαλίσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το χωριό Πολέμι της επαρχίας Πάφου όπου ατμοκίνητος αλευρόμυλος,[1154] που ανήκε στους μοναχούς της

[1152] Την αγάπη προς τα δέντρα προσπάθησε να εμφυσήσει ο Γεννάδιος και μέσα από τη διανομή των δέντρων από όλα τα *δενδροκομεία* του νησιού. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της διανομής 30.000 περίπου δέντρων σε χωρικούς κατά το τελευταίο τρίμηνο του 1899. Όπως υπογραμμιζόταν στον τύπο, «Το τοιούτον τρανώς καταδεικνύει, ότι μετά ζήλου ήρχισαν να επιδίδωνται εις την δενδροφυτείαν και να κατανοώσι τα εκ ταύτης καλά. Πρέπει όμως να ομολογήσωμεν, ότι το τοιούτον οφείλεται εις τον εν Λευκωσία ευδοκίμως λειτουργούντα γεωργικόν σταθμόν και εις τον διευθυντήν της Γεωργίας, ο οποίος ακαμάτως ειργάσθη και εργάζεται όπως αναπτύξη παρά τοις κατοίκοις το αίσθημα της προς τα δένδρα αγάπης», βλ. «Διανεμηθέντα δένδρα», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 25 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1900· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Δήλωσις της Συντάξεως. Κήπος Μόρφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Νοέμβριος 1904, σ. 2· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1153] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 535-536· "Legislative Council. Speech of His Excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 29th day of April, 1903", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1903*, αρ. 760, Government Printing Office, Λευκωσία 22 Μαΐου 1903, σ. 5076.

[1154] Με πρωτοβουλία του Γενναδίου, είχαν εισαχθεί στην Κύπρο ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι του εργοστασίου *Ruston-Proctor*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η εγκατάσταση ατμοκίνητου αλευρόμυλου της εταιρείας αυτής στην Καλαβασό από τους αδελφούς Αντωνιάδη. Αργότερα, αυτοί μετέφεραν τον αλευρόμυλό τους στον Πύργο στη Λεμεσό και τον αντικατέστησαν με καινούργιο

παρακείμενης μονής, λειτουργούσε αποκλειστικά με καυσόξυλα. Λόγω της παντελούς, σχεδόν, έλλειψης καυσόξυλων οι μοναχοί υποχρεώθηκαν να εφαρμόσουν ακραίες λύσεις. Έτσι, όχι μόνο απλοί θάμνοι, αλλά και κάποιοι από τους ωραιότερους παλαιούς δρυς του χωριού, οι οποίοι παρείχαν τροφή για τους χοίρους, κεφαλοτομήθηκαν από τους μοναχούς και απέδωσαν αξιόλογη καύσιμη ξυλεία, αφού «εθυσιάσθησαν εις το άπληστον τούτο τέρας», όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Γεννάδιος.[1155]

Η σπανιότητα των καυσόξυλων αύξανε περαιτέρω, λόγω και της αυξανόμενης παραγωγής βραστών σταφίδων. Στη μορφή αυτή οι σταφίδες ήταν πιο εύκολο να πουληθούν, υφίσταντο λιγότερη φθορά και μεταφέρονταν ευκολότερα σε σχέση με τα σταφύλια. Όμως, η καύσιμη ύλη, η οποία απαιτείτο για την παρασκευή των βραστών σταφίδων λαμβανόταν, ως επί το πλείστον, από τα κυβερνητικά δάση και, κατά συνέπεια, οι θάμνοι στα δάση καταστρέφονταν με ταχείς ρυθμούς. Αντιλαμβανόμενος τη σοβαρότητα του προβλήματος, ο Γεννάδιος έθεσε τα δενδροκομεία ως τον βασικό πυλώνα για τη σταδιακή αναδάσωση της Κύπρου, την οποία επιδίωκε συστηματικά τόσο με την ιδιότητα του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, όσο και με την ιδιότητα του προέδρου του Συμβουλίου των Δασών.[1156]

6.6.3. Η *Πειραματική Έπαυλη Αθαλάσσης*

Ο Γεννάδιος θεωρούσε πρώτιστης σημασίας τη δημιουργία *Πειραματικής Έπαυλης* και για τον σκοπό αυτό κατάφερε να πείσει το βρετανικό καθεστώς να αγοράσει το τσιφλίκι Αθαλάσσης, ώστε να αξιοποιηθεί ανάλογα.[1157] Για τους λόγους της αγοράς του τσιφλικιού και για τη χρήση του ως *Πειραματικής Έπαυλης* έγραφε σχετικά:

> […] *Πρόκεται να χρησιμεύση ως πειραματικόν αγροκήπιον.* […] *Πιστεύομεν ότι συν τω χρόνω εις το κτήμα τούτο θα δύνανται οι χωρικοί*

αλευρόμυλο της ίδιας εταιρείας, αλλά με τις διπλάσιες παραγωγικές δυνατότητες, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 11.

[1155] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 13.

[1156] Στο ίδιο.

[1157] Η εταιρεία *The Eastern and Colonial Association Ltd*, με επιστολή της προς τον Αρχιγραμματέα στις 26 Απριλίου 1901, σε απάντηση της επιστολής του πρώτου, ημερομηνίας 20 Απριλίου 1901, πρόσφερε για πώληση το τσιφλίκι της Αθαλάσσας στην τιμή των 1.200 λιρών, με την προϋπόθεση να επιτραπεί στην εταιρεία να χρησιμοποιήσει τα κτήρια, τους στάβλους και τις άλλες εγκαταστάσεις του τσιφλικιού μέχρι τη συλλογή και πώληση της εσοδείας του έτους. Στην επιστολή τονιζόταν ότι η τιμή πώλησης ήταν χαμηλότερη από την τιμή που πλήρωσε ο καθηγητής Geddes, για να αποκτήσει το τσιφλίκι το 1896, βλ. σχετική επιστολή της εταιρείας προς τον Αρχιγραμματέα, με ημερομηνία 2 Απριλίου 1901, Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/1026/1901, *Athalassa Chiftlik offer to sell to government*, 2 April 1901.

να βλέπωσιν τα συνήθη των προϊόντα παραγόμενα διά της εφαρμογής νέων συστημάτων και της χρήσεως τελειοτέρων εργαλείων. Θα γίνεται βεβαίως χρήσις ειδικών λιπασμάτων, οι δε επισκέπται του αγροκηπίου θα δύνανται να εκτιμώσιν εξ ιδίας αντιλήψεως την επίδρασιν των λιπασμάτων τούτων επί των προϊόντων. Θα ληφθώσιν επίσης μέτρα προς βελτίωσιν της φυλής των εγχωρίων κτηνών, τα οποία βελτιούμενα συν τω χρόνω και διασπειρόμενα βαθμηδόν ανά την νήσον θα προσθέσωσι μεγάλως εις την αξίαν και την χρησιμότητα της κτηνοτροφίας της χώρας […][1158]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι ο *Πειραματικός Κήπος*, όπως και τα δενδροκομεία, θα ήταν παραγωγικός, αφού αφενός θα απέδιδε αξιόλογα έσοδα από την πώληση των παραγομένων φυτών και αφετέρου θα εισάγονταν νέα συστήματα καλλιέργειας και νέα προϊόντα, όπως για παράδειγμα η *σμυρναϊκή συκή* (*Smyrna fig*),[1159] η ποικιλία αμπέλου *Μαλάγας*, η *χαμαικέρασος*,[1160] ο *Ασπάραγος*,[1161] το *Πελαργόνιον το κεφαλωτόν* (*Pelargonium capitatum*),[1162] διάφορα κτηνοτροφικά φυτά, καθώς και άλλα φυτά των οποίων η πειραματική καλλιέργεια είχε ήδη αρχίσει.[1163]

Η εισαγωγή και διάδοση των πιο πάνω φυτών στην Κύπρο θα οδηγούσε στην αύξηση των εξαγωγών και στην παραγωγή ικανοποιητικής ποσότητας ζωοτροφών

[1158] Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 55· Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 8.
[1159] Τα ξηρά σύκα με το όνομα *σμυρναϊκά* θεωρούνταν τα καλύτερα στην αγορά. Τα *σμυρναϊκά σύκα* παράγονταν στην περιφέρεια Αϊδινίου και στην περιοχή κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής μεταξύ Σμύρνης και Αϊδινίου. Τα καλύτερα σύκα από αυτά προέρχονταν από το Ινόβασι και ονομάζονται *ερβαϊλή* και *μπαρδαζίκια*. Η *σμυρναϊκή συκιά* άρχιζε να καρποφορεί από το πέμπτο έτος της ηλικίας της και ήταν σε πλήρη καρποφορία από το 15ο έτος. Ο καρπός της άρχιζε να ωριμάζει γύρω στις αρχές του Αυγούστου, όταν συλλέγονταν τα σύκα, τα οποία ακολούθως εκτίθενταν στον ήλιο και αποξηραίνονταν μέσα σε τέσσερις έως πέντε ημέρες. Το 1838 ο Α. Λογοθέτης εισήγαγε από τη Σμύρνη στην Ελλάδα τη *σμυρναϊκή συκή* και τη *σταφυδάμπελο σουλτανίνα*. Το 1870, κατά τη δεύτερη περίοδο των *Ολυμπίων*, που οργανώθηκαν από το μεγάλο ευεργέτη της γεωργίας Ζάππα, τα σύκα αυτά βραβεύτηκαν με το αργυρούν αριστείο, βλ. Ανδρέας Λογοθέτης, «Περί των συκών της Σμύρνης», *Ελληνικής Γεωργία*, τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Αύγουστος 1886, σ. 367· Ανδρέας Λογοθέτης, «Περί των συκών της Σμύρνης», *Ελληνικής Γεωργία*, τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Σεπτέμβριος 1886, σ. 411· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 929-930· Γεννάδιος, «Σημειώσεις αφορώσαι…», σ. 3149.
[1160] Πρόκειται για ποώδες πολυετές φυτό, γνωστό για τον καρπό του, το *χαμαικέρασον*, την κοινώς γνωστή *φράουλα*, η οποία ήταν, επίσης γνωστή, και ως *χαμοκέρασο* ή *φραούλι* κατά τον Κοραή, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 1025-1026.
[1161] Το κοινώς *σπαράγγι* ή *σφαράγγι* και στην Κύπρο *αγρέλι*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 152.
[1162] Το *Πελαργόνιον το κεφαλωτόν* χρησιμοποιείτο για την απόσταξη και λήψη του *μυρεψικού αιθέριου* ελαίου που ονομαζόταν *γερανέλαιον*. Η ευωδία του *γερανέλαιου* είχε μεγάλη ομοιότητα με αυτή του *ροδέλαιου* και γι' αυτό πολλές φορές νοθευόταν, ιδίως στη Βουλγαρία, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 753.
[1163] Haynes-Smith, ό.π., σ. 13· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 5.

κατά τη διάρκεια των περιόδων του έτους που δεν υπήρχε βροχόπτωση. Ως θετική συνέπεια αυτού θα ήταν η αύξηση των εσόδων από τη φορολογία προβάτων και αιγών και του φόρου της *δεκάτης* επί των παραγομένων γεωργικών προϊόντων, αφού αυτή η αύξηση εξαρτάτο από την ικανοποιητική διατροφή των ζώων κατά τη διάρκεια των ξηρών περιόδων του έτους.[1164]

6.6.4. Δημητριακά, λεπτοί σπόροι και όσπρια

Η παραγωγή δημητριακών παρουσίαζε πτωτική τάση. Ειδικότερα, η συνολική παραγωγή του 1902 ανήλθε στα 2.554.155 κιλά και συγκρινόμενη με τον μέσο όρο της παραγωγής δημητριακών της περιόδου 1892-1896 ήταν μειωμένη κατά 44%, με τον μέσο όρο της περιόδου 1897-1901 ήταν μειωμένη κατά 42,3% και με το προηγούμενο έτος, το 1901, ήταν μειωμένη κατά 27% (βλ. Παράρτημα 5, Πίνακας 15).[1165]

Ως φυσικό επακόλουθο της κακής εσοδείας των δύο συνεχόμενων ετών 1901-1902 ήταν η μείωση των εξαγωγών και η αύξηση των εισαγωγών δημητριακών, όπως επίσης και των οσπρίων και των ζωοτροφών. Η εισαγωγή των προϊόντων αυτών, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 1901, δεκαπλασιάστηκε σε σύγκριση με τις εισαγωγές των προηγούμενων χρόνων (βλ. Παράρτημα 5, Πίνακας 16).[1166]

Στην έκθεσή του για το 1902-1903 ο Γεννάδιος τόνιζε το γεγονός ότι η εισαγωγή των πιο πάνω προϊόντων, τα οποία θεωρούνταν είδη πρώτης ανάγκης για την αγροτική τάξη, θα συνέχιζε να είναι εξαιρετικά μεγάλη, προσδοκώντας στην παραγωγή του 1903, η οποία προβλεπόταν βελτιωμένη. Λόγω ακριβώς των συνθηκών αυτών, θεωρούσε ότι δεν θα έπρεπε να αναμένεται από τους αγρότες να δώσουν έμφαση σε γεωργικές βελτιώσεις και στην εισαγωγή και χρήση βελτιωμένων εργαλείων και μηχανημάτων. Παρά τις συνθήκες αυτές κατά τη διάρκεια του προηγούμενου χρόνου, δηλαδή το 1902, το Γεωργικό Τμήμα είχε εισαγάγει και διανείμει στους αγρότες 8 βελτιωμένα άροτρα και 16 βελτιωμένα *υνιά*.[1167]

Παρά τις πολύ οδυνηρές συνέπειες για το νησί, η ξηρασία έδωσε χρήσιμα μαθήματα στον αγροτικό κόσμο. Η επακόλουθη, λόγω της ξηρασίας, έλλειψη

[1164] Haynes-Smith, ό.π., σ. 13· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 5.
[1165] Haynes-Smith, ό.π., σ. 10· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 3.
[1166] Haynes-Smith, ό.π., σ. 10· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 3.
[1167] Haynes-Smith, ό.π., σ. 10· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 3.

ζωοτροφών για τα βοοειδή υποχρέωσε τους αγρότες να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα και το δίλημμα κατά πόσον έπρεπε να πουλήσουν τα ζώα τους ή να προσπαθήσουν να βρουν τροφή ώστε να τα διατηρήσουν. Πολλοί από τους αγρότες, που είχαν δει με τα μάτια τους τις αμερικανικές ποικιλίες του *ινδικού καλαμποκιού* που εισήγαγε και ανέπτυξε το Τμήμα Γεωργίας, ωθήθηκαν να προχωρήσουν στην λιγότερη ή μεγαλύτερη καλλιέργεια του δημητριακού αυτού, του οποίου τα πράσινα αποθέματα και φυλλώματα διατήρησαν τα ζώα τους σε εξαιρετική κατάσταση μέχρι το όργωμα και τη σπορά της επόμενης περιόδου.[1168]

Ο Γεννάδιος επισήμανε ακόμη το γεγονός της αναγκαιότητας της εκτεταμένης καλλιέργειας *αραβοσίτου*, ακόμη και σε κανονικές καιρικές και άλλες συνθήκες, καθότι αυτή θα ήταν επωφελής και επικερδής για τους αγρότες, αφού όταν τα ζώα που χρησιμοποιούνταν για τις αγροτικές εργασίες τρέφονταν καλά στους πράσινους βοσκοτόπους κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και ειδικά μετά από την εξαντλητική διαδικασία του αλωνίσματος θα επανάκαμπταν και θα αποκτούσαν γρήγορα τις δυνάμεις τους. Συνεπώς, τα ζώα θα βρίσκονταν σε καλύτερη φυσική κατάσταση και θα μπορούσαν να αντέξουν τις εκτεταμένες ώρες του οργώματος και της σποράς κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου, του χειμώνα και της άνοιξης, ενώ παράλληλα θα ήταν σε θέση να εκτελούν τις βαριές αυτές εργασίες πιο αποτελεσματικά.[1169]

Όμως, η καλλιέργεια του *αραβοσίτου* στην Κύπρο απαιτούσε μεγάλες ποσότητες νερού και κατά συνέπεια αυτοί που δεν το διέθεταν ήταν υποχρεωμένοι να σκάψουν και να το εντοπίσουν στα βάθη της γης. Έτσι, το καλοκαίρι του 1902 οι αγρότες είχαν ανοίξει μεγάλο αριθμό πηγαδιών, όπου είχαν καταφέρει να εντοπίσουν άφθονες ποσότητες υπόγειων υδάτων. Η παρουσία του νερού αυτού, ειδικά μετά από συνεχόμενα χρόνια ελάχιστων βροχοπτώσεων, αποδείκνυε ότι υπήρχαν πλούσια υπόγεια αποθέματα νερού, τα οποία επιβαλλόταν να εντοπίζονται και να αξιοποιούνται αποτελεσματικά από τους αγρότες του νησιού.[1170]

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η αύξηση της παραγωγής του *λινοσπόρου* κατά τη διάρκεια της παρουσίας του Γενναδίου στην Κύπρο. Η χρήση του εγχώριου

[1168] Haynes-Smith, ό.π., σ. 11· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 3.
[1169] Περισσότερα για τον *αραβόσιτο* και την καλλιέργειά του, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 134-138· Haynes-Smith, ό.π., σ. 11· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4.
[1170] Haynes-Smith, ό.π., σ. 11· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4.

παραδοσιακού *δρεπανιού* ή της θεριστικής μηχανής, της οποίας το *δρεπάνι* έφερε *οδόντες*, εξακολουθούσε να ήταν δυσχερής, λόγω της κολλώδους ουσίας των χυμών του φυτού. Μέσω πειραμάτων, ο Γεννάδιος κατάφερε να υπερνικήσει τη δυσχέρεια αυτή με τη χρήση μηχανής, της οποίας το *δρεπάνι* έφερε *πριονοειδείς οδόντες*. Συνεπώς, φρόντισε οι θεριστικές μηχανές που θα εισάγονταν στη συνέχεια στο νησί να είναι εφοδιασμένες με αυτού του τύπου *δρεπάνι*.[1171]

Ολόκληρη η ποσότητα του κυπριακού *λινοσπόρου* εξαγόταν στο εξωτερικό και, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν πολύ καθαρός, εθεωρείτο καλής ποιότητας για την παραγωγή *λινελαίου*. Λίγο χρονικό διάστημα πριν αναχωρήσει οριστικά από το νησί ο Γεννάδιος έγιναν διάφορες προσπάθειες στη Λευκωσία για την παραγωγή του *λινελαίου*, σύμφωνα με την απλή αιγυπτιακή μέθοδο. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η βιομηχανία *λινελαίου* θα ήταν επωφελής και επικερδής για τον καλλιεργητή, αφού αυτή κατά κανόνα διεξαγόταν κατ' οίκον, και ως εκ τούτου, θα απασχολούσε τον γεωργό στο χρονικό διάστημα που αυτός δεν θα είχε άλλες εργασίες. Επιπλέον, θα ωφελούσε τον παραγωγό, αφού θα μειώνονταν οι δαπάνες της μεταφοράς του προϊόντος, καθώς με την μετατροπή του *λινοσπόρου* σε *λινέλαιο* το βάρος και ο όγκος του θα μειωνόταν περίπου στο 1/3. Σταδιακά, επιπλέον, θα είχε πρόσθετο όφελος ο γεωργός με τη χρήση του *λινοπλακούντα* για τη διατροφή των ζώων του, και ιδιαίτερα σε μια περίοδο του έτους κατά την οποία το χόρτο για βοσκή ήταν κατά κανόνα σπάνιο στην Κύπρο. Τέλος, η κτηνοτροφική *λινοελαιϊκή* ουσία μπορούσε εύκολα να διατηρείται, να φορτώνεται και να πωλείται με ευχέρεια στο εξωτερικό.[1172]

Αυξημένη ήταν η παραγωγή και οι εξαγωγές *γλυκάνισου*, όμως ο Γεννάδιος επεσήμαινε ότι η λανθασμένη πρακτική που ακολουθείτο από τους αγρότες να μην

[1171] Το *λίνον* (*linum*) περιλάμβανε πέραν των 100 ειδών, πλείστα των οποίων ήταν ιθαγενή εύκρατων χωρών, πολλά ήταν ποώδη και κάποια φρυγανώδη ή θαμνώδη. Στην ελληνική χλωρίδα περιλαμβάνονταν 18 είδη, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 615· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 22.

[1172] Ο *λινόσπορος*, ανάλογα με την ποιότητά του, περιείχε 25 έως 40% *ξηραντικό έλαιο*, το οποίο χρησιμοποιείτο στην κατασκευή των ελαιοχρωμάτων, των αδιάβροχων *φελλοταπήτων* (*linoleum*) και του τυπογραφικού μελανιού. Το *λινέλαιο* χρησιμοποιείτο για την κατασκευή ξοβεργών, όπως επίσης και στη φαρμακευτική (*oleum lini*), η οποία χρησιμοποιούσε και τον *λινόσπορο* (*σπέρματα λίνου, semina lini* και *άλευρον λίνου, farina seminum lini*). Τα υπολείμματα που έμεναν μετά τη λήψη του λινελαίου αποτελούσαν τον *λινοπλακούντα* (lin-seed-oil cake), που ήταν πολύ θρεπτική κτηνοτροφική ουσία, ιδιαίτερα για τη διατροφή των γαλακτοφόρων αγελάδων, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 620· για την ανάγκη αποθήκευσης του χόρτου για την κάλυψη των κτηνοτροφικών αναγκών του νησιού, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Αποθήκευσις Χόρτου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 8-10· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 23.

καθαρίζουν καλά το προϊόν κατά τη συγκομιδή του, ήταν ζημιογόνα για τους ίδιους. Οι τιμές που εξασφαλίζονταν για το *γλυκάνισον* ήταν πάντοτε υποδεέστερες εκείνων τις οποίες εξασφάλιζαν άλλες χώρες στις εξαγωγές τους, αφού αυτές πρόσφεραν το προϊόν τους εντελώς καθαρό. Αυτό ήταν πρόβλημα, όχι μόνο για την παραγωγή του *γλυκάνισου*, αφού κατά κανόνα όλοι σχεδόν οι σπόροι και η παραγωγή της Κύπρου δεν καθαρίζονταν, με αποτέλεσμα τα κυπριακά προϊόντα να εξασφαλίζουν κατώτερες τιμές. Προτροπή του Γενναδίου προς τους γεωργούς ήταν να καθαρίζουν συστηματικά τα προϊόντα, όπως το *γλυκάνισον*, τους μικρούς σπόρους όπως τον *λινόσπορον*, το *σησάμι*, τον *μαυρόκοκκον*, τον *κορίαννον*, το *κύμινον* και άλλα, ειδικά όταν προορίζονταν για εξαγωγή. Εισηγήθηκε επίσης στις βρετανικές αρχές να εισαγάγουν και να τοποθετήσουν σε διάφορα σημεία της Κύπρου ειδικές *σποροκαθαριστικές μηχανές* για τους σπόρους αυτούς. Το όφελος από την χρήση των *σποροκαθαριστικών μηχανών* θα ήταν σημαντικό τόσο για τους ίδιους τους παραγωγούς. όσο και για την οικονομία του νησιού.[1173]

Σπόρος *γλυκομαράθρου* (*Foeniculum dulce*)[1174] άρχισε να παράγεται σε μικρές ποσότητες στα δενδροκομεία και πουλιόταν σε εγχώριους οινοπνευματοποιούς, οι οποίοι τον χρησιμοποιούσαν για τον αρωματισμό των προϊόντων τους. Η ζήτηση του σπόρου αυτού, όπως και του κοινού *Μαράθρου* (*Foeniculum vulgare*), στις αγορές της Ευρώπης ήταν αρκετά μεγάλη και συνεπώς οι αγρότες θα έπρεπε να επωφεληθούν από αυτήν.[1175]

Στην Αγγλία και στη Γαλλία άρχισε επίσης να παρουσιάζεται μεγάλη ζήτηση του σπόρου της *φαλαρίδας*, του κοινώς γνωστού *καναρόσπορου* ή *σκανιόλλα*. Στην Κύπρο υπήρχαν αυτοφυόμενα δύο είδη *φαλαρίδας* (*Phalaris minor* και *Phalaris paradoxa*). Από αυτές η *παράδοξη φαλαρίδα* εμφανιζόταν κάποτε και σε αγρούς της

[1173] Το *άνισον* (*Pimpinella* ή *sisarum*) περιλάμβανε πολυετή, ετήσια και ποώδη φυτά. Σε αυτά περιλαμβανόταν και το *άνισον το κοινόν* (*Pimpinella anisum*), το κοινώς *γλυκάνισον*, το *άνισον* του Διοσκορίδη και πιθανώς το *άννησον* ή ο *άννητος* του Θεοφράστου, που ήταν ετήσιο φυτό που καλλιεργείτο από την αρχαιότητα για τα αρτυματικά, φαρμακευτικά και αρωματικά σπέρματά του. Ο καρπός του χρησιμοποιείτο για τη λήψη μέσω απόσταξης *αιθέριου ελαίου*, του λεγόμενου *ανισελαίου*, το οποίο ήταν χρήσιμο στη μυρεψία, την ποτοποιία και την φαρμακοποιία, καθώς επίσης για την παρασκευή αφεψήματος, για την αρωμάτιση ποτών (*ρακή γλυκανίσου*) και την άρτυση άρτων και γλυκισμάτων, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 125· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 23-24.

[1174] Πριν από την άνθηση του φυτού αυτού η κεφαλωτή βάση του ήταν πολύ τρυφερή και αποτελούσε εύγευστο λαχανικό. Στην Αίγυπτο υπήρχε μεγάλη ζήτηση και το προϊόν αυτό εισαγόταν στη χώρα από την Ιταλία, βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 24.

[1175] Στο ίδιο.

Μεσαορίας, οι οποίοι ήταν σπαρμένοι με δημητριακά. Έτσι, πολλές φορές, οι γεωργοί κατά τη διάρκεια του αλωνισμού των δημητριακών υποχρεώνονταν να ξεχωρίζουν τους σπόρους της *φαλαρίδας*. Οι παραγωγοί των δημητριακών πουλούσαν τους σπόρους της *φαλαρίδας* σε εμπόρους, οι οποίοι με τη σειρά τους τούς εξήγαγαν στην Αίγυπτο. Όμως στις αγορές της Ευρώπης ο *καναρόσπορος* που προτιμάτο ήταν αυτός της *καναρίου φαλαρίδας* (*Phalaris canariensis*). Μικρή ποσότητα του σπόρου αυτού χορηγήθηκε για δοκιμή στον *πειραματικό κήπο* της Λευκωσίας στα τέλη Δεκεμβρίου του 1904, όμως ο Γεννάδιος δεν πρόλαβε να δει τα αποτελέσματα, αφού την περίοδο αυτή υπέβαλε την παραίτησή του από τη θέση τους Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας και επανήλθε στην Αθήνα.[1176]

Μεγάλη ήταν και η ζήτηση του σπόρου της *μηδικής* στην Αγγλία και προσφέρονταν υψηλές τιμές, με την προϋπόθεση ότι αυτός θα ήταν καθαρός και απαλλαγμένος από σπέρματα του *επιθύμου* (*λύκου*). Δείγμα του σπόρου της *μηδικής* παράχθηκε στα δενδροκομεία του νησιού και στάλθηκε στο Λονδίνο, όπου εκτιμήθηκε η αξία του σε 40 σελίνια ανά αγγλικό στατήρα.[1177]

Το *ηδύσαρον* (*Hedysarum coronarium*) ήταν εξαιρετικό διετές κτηνοτροφικό φυτό, του οποίου ο *εκλοβισμένος* σπόρος πουλιόταν εύκολα και σε υψηλές τιμές στις πλείστες αγορές της Ευρώπης. Για τον λόγο αυτό ο Γεννάδιος εισήγαγε την καλλιέργεια του φυτού αυτού στα δενδροκομεία της Κύπρου. Στο νησί αυτοφύονταν άλλα δύο είδη *ηδυσάρου*, το *Hedysarum flexuosum* και το *Hedysarum spinosissimum*.[1178]

Πεποίθηση του Γενναδίου ήταν ότι ο σπόρος του *ηδυσάρου*, καθώς και οι σπόροι της *μηδικής*, της *καναρίου φαλαρίδας*, των *μαράθρων* και του *κοριάννου*, ο οποίος ήδη καλλιεργείτο σε μικρές εκτάσεις στο νησί, θα μπορούσαν να παράγονται επικερδώς σε μεγάλες ποσότητες σε διάφορα μέρη της Κύπρου. Θα έπρεπε όμως να καθαρίζονται επιμελώς με τις ειδικές καθαριστικές μηχανές, ώστε να μπορούν να

[1176] Η *φαλαρίς* (*Phalaris*) περιλάμβανε γύρω στα 10 είδη φυτών, πλείστα από τα οποία ήταν ιθαγενή των παρακείμενων χωρών. Ήταν πολυετή, ετήσια και ποώδη φυτά, των οποίων το σπέρμα, ο κοινώς *καναρόσπορος*, αποτελούσε πολύτιμη τροφή των *κοκκοφάγων* πτηνών, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 991-992· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 24-25.

[1177] Στο ίδιο, σ. 25.

[1178] Το *ηδύσαρον* (*Hedisarum*) ανήκε στην τάξη των *ελλοβόκαρπων* και περιλάμβανε γύρω στα 50 είδη. Ήταν φυτά ετήσια ή πολυετή, ποώδη, θαμνώδη και κτηνοτροφικά, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 410-411· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 25-26.

εξάγονται στο εξωτερικό εξασφαλίζοντας υψηλές τιμές. Επιπρόσθετα, η οικονομική υπεροχή των προϊόντων αυτών σε σύγκριση με άλλα θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας.[1179]

Με εξαίρεση τον *όροβο* και τον *κύαμο* όλα τα άλλα *όσπρια* κατά κανόνα καλλιεργούνταν στην Κύπρο σε περιορισμένες εκτάσεις, όμως, όπως εξέθεσε με λεπτομέρεια στην *Κυπριακή Εφημερίδα* ο Γεννάδιος, με την καλλιέργεια *ελλοβόκαρπων*[1180] ενισχυόταν σε μεγάλο βαθμό η γονιμότητα του εδάφους. Συνεπώς, θεωρούσε αναγκαία την ενθάρρυνση των γεωργών για εκτενέστερη καλλιέργεια των ήδη γνωστών στην Κύπρο *οσπρίων*, καθώς και την εισαγωγή νέων καλλιεργειών. Ένα ιδανικό νέο *όσπριο* για την Κύπρο αποτελούσε ο *ινδικός Κάγιανος* (*Cajanus indicus*). Ο *Κάγιανος* ήταν είδος πολυετούς θαμνώδους φασιόλου, ο οποίος καλλιεργείτο εκτεταμένα στην Ινδία.[1181] Το φυτό αυτό δοκιμάστηκε με επιτυχία στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, όπου καρποφορούσε άφθονα και έδειχνε εξαιρετική αντοχή τόσο στα ξηρά και θερμά καλοκαίρια όσο και στους ψυχρούς χειμώνες της πόλης.[1182]

6.6.5. Κτηνοτροφικά φυτά

Κατά κανόνα τόσο στην Κύπρο όσο και σε άλλα μέρη της Ανατολής τα αιγοπρόβατα συντηρούνταν στην ύπαιθρο. Ως εκ τούτου, η επιβίωση των αιγοπροβάτων εξαρτάτο απόλυτα από τα αυτοφυόμενα φυτά του νησιού, τα οποία αποτελούσαν τη μόνη τροφή που μπορούσαν να εξασφαλίσουν.[1183]

[1179] Το *μάραθον το κοινόν* (*Foeniculum vulgare* ή *capilaceum* ή *oficinale*), το *μάραθον* ή *μάραθρον* των αρχαίων, το κοινώς *μάραθον*, ήταν ποώδες και πολυετές φυτό. Συνήθως καλλιεργείτο ως λαχανικό και εκτεταμένα για τα σπέρματά του, τον λεγόμενο *μαραθόσπορο*, τα οποία ήταν αρτυματικά, αρωματικά και φαρμακευτικά (*Μαράθρου σπέρα, semen foeniculi*). Ο ξηρός και πλήρως ώριμος *μαραθόσπορος* μπορούσε μέσω απόσταξης να παρέχει *αιθέριο έλαιο* 5% όμοιο με το *αντισέλαιο* και μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη φαρμακευτική, την ποτοποιία και σαπωνοποιία, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 639· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 26.

[1180] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των εν Κύπρω Αμοιψισπορών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 6-7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1181] Ο *καγίανος ο ινδικός* (*Cajanus indicus*) της τάξης των *ελλοβόκαρπων* ήταν θάμνος ιθαγενής των τροπικών χωρών και της Ασίας, ενώ καλλιεργείτο και σε πολλές θερμές χώρες και ιδιαίτερα στην Ινδία για τον καρπό του, ο οποίος σε χλωρή κατάσταση αποτελούσε εκλεκτό λαχανικό, ενώ σε ξηρή ήταν πολύ θρεπτικό *όσπριο*. Καρποφορούσε από τον πρώτο χρόνο της σποράς του, ενώ η σπορά του γινόταν την άνοιξη και αναπτυσσόταν πολύ γρήγορα. Σε γόνιμο έδαφος μπορούσε να φτάσει σε ύψος τα δύο μέτρα, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 449· Βλ. George Watt, *A dictionary of the economic products of India*, τόμ. Β΄, The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1889, σ. 12-14.

[1182] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 26-27.

[1183] Στο ίδιο, σ. 27.

Κατά τη διάρκεια των άνομβρων περιόδων του χρόνου τα αυτοφυόμενα φυτά ήταν σπάνια στα περισσότερα μέρη του νησιού. Κάποτε ακόμη, σε ορισμένες περιφέρειες τα φυτά εξαφανίζονταν πλήρως για ένα, δύο μήνες ή και για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Λόγω της κατάστασης αυτής, πολλά ζώα χάνονταν κάθε χρόνο λόγω ασιτίας. Για την τραγική αυτή κατάσταση σχολίαζε χαρακτηριστικά ο Γεννάδιος:

> *Ένεκα του επικρατούντος λοιπόν αυτόθι ποιμαντικού συστήματος πολλάκις τα ποίμνια αποδεκατίζονται υπό της πείνης, ότι τα διασωζόμενα αιγοπρόβατα, ως εκ της εξαντλήσεως εις ην ευρίσκονται, είνε επιρρεπή εις αποβολήν και εις τας προσβολάς παντοίων ασθενειών.*[1184]

Λόγω του «κτηνοτροφικού συστήματος» της Κύπρου, κάποιες φορές τα πρόβατα οδηγούνταν στον θάνατο εξαιτίας δηλητηρίασης, αφού σε κάποια χρόνια που σπάνιζε το χόρτο, αναγκάζονταν να τρώνε ποσότητες ενός είδους *βατραχίου*, το κοινώς *προβατάρην* (*Ranunculus bullatus*), το οποίο αυτοφυόταν σε κάποια μέρη και σε εποχές κατά τις οποίες επικρατούσε ξηρασία.[1185]

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, η μεταβολή του «κτηνοτροφικού συστήματος» που επικρατούσε στο νησί δεν ήταν καθόλου εύκολη και δεν μπορούσε να επιτευχθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα. Θεωρούσε ότι το σύστημα αυτό ήταν από εκείνα, τα οποία σχετίζονταν με άλλα και εξαρτώνταν από ποικίλες αιτίες, και κατά συνέπεια, μόνο σταδιακά μπορούσε να επέλθει βελτίωση και μάλιστα μετά από την πάροδο μεγάλου χρονικού διαστήματος, καθώς και με την τροποποίηση ή έκλειψη των αιτίων από τα οποία εξαρτώνταν.[1186]

Σε κάποια κτήματα, όπως αυτά του Μετοχίου της Μονής Κύκκου, μέσω της φύτευσης *ψευδακακιών, ακακιών, ευκαλύπτων* και άλλων παρόμοιων δέντρων, των

[1184] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 27

[1185] Το *βατράχιον* (*ranunculus*) της τάξης των *βατραχιωδών* περιλάμβανε πέραν των 160 ειδών φυτών, τα οποία ήταν ετήσια, πολυετή και ποώδη και κάποια υδροχαρή, ενώ πολλά ήταν κοσμητικά (τα *Ρανούγκολα, Νεράγκουλα* ή *Νεραγκούλες*). Σχεδόν όλα ήταν δηλητηριώδη σε χλωρή κατάσταση και αβλαβή σε ξηρά. Στην ελληνική χλωρίδα περιλαμβάνονταν 42 είδη και σε αυτά ήταν και το *βατράχιον το κομβόρριζον* (*ranunculus bullatus*), το οποίο ήταν πολύ κοινό στην Κύπρο και ονομαζόταν κοινώς *προβατάρης*, αφού κατά τη διάρκεια των άνομβρων ετών και παρά την ξηρασία το φυτό αυτό βλάσταινε και τα πρόβατα, ιδιαίτερα οι αμνοί, λόγω ελλείψεως άλλων χόρτων υποχρεώνονταν να τα καταναλώσουν. Με την κατανάλωσή τους, τα ζώα προσβάλλονταν από εντερικές διαταραχές, που μπορούσαν να τα οδηγήσουν ακόμη και στον θάνατο, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 186· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 28.

[1186] Στο ίδιο.

οποίων τα φύλλα ξερά ή χλωρά έτρωγαν τα ζώα, επιτεύχθηκε κάποια βελτίωση του «κτηνοτροφικού συστήματος». Η βελτίωση αυτή αποτελούσε και μια απτή απόδειξη της ανάγκης να υποστηριχθεί η δενδροφυτεία, ιδιαίτερα στα πεδινά μέρη της Κύπρου.[1187]

Για τη βελτίωση του συστήματος που επικρατούσε στην Κύπρο, ο Γεννάδιος ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας εξέδωσε και διένειμε έντυπες οδηγίες με τίτλο *Περί παροχής τροφής εις τα κατά ποίμνια και αγέλας συντηρούμενα κτήνη καθ' ας περιόδους του έτους σπανίζει το αυτοφυόμενον χόρτον*. Παράλληλα φρόντισε να διεξαχθούν δοκιμές στα δενδροκομεία του νησιού για την εισαγωγή και διάδοση βοσκήσιμων ή θεριζομένων κτηνοτροφικών φυτών. Αποτέλεσμα των δοκιμών που διεξήχθησαν ήταν η οριστική εισαγωγή και ανάπτυξη της καλλιέργειας της *μηδικής*, καθώς και του *αμερικανικού αραβόσιτου* ως κτηνοτροφικών φυτών. Κατά τη διάρκεια της ξηρασίας, που επικράτησε στην Κύπρο το 1902, η εκτενής καλλιέργεια του *αραβόσιτου* σε διάφορα μέρη της Κύπρου συνετέλεσε αποφασιστικά στο να προληφθεί η απώλεια πολλών, αροτριώντων ιδιαίτερα, ζώων από την πείνα.[1188]

Ο Γεννάδιος επίσης μερίμνησε για την επιτυχή καλλιέργεια και πολλαπλασιασμό στα δενδροκομεία του νησιού της *Πενζίας* (*Penzia virgata*), του *φρύγανου* που ήταν ανθεκτικό στην ξηρασία της νοτίου Αφρικής, όπου εκεί εκτιμάτο ιδιαίτερα ως εξαιρετικό βοσκήσιμο φυτό. Κατά συνέπεια θεωρούσε ότι η διάδοση του φυτού αυτού σε όλες τις βοσκήσιμες εκτάσεις θα ήταν άκρως επωφελής στην κτηνοτροφία της Κύπρου.[1189]

[1187] Η *ακακία* (Acacia) της τάξης των *ελλοβόκαρπων* περιλάμβανε πέραν των 400 ειδών, πλείστα εκ των οποίων ήταν ιθαγενή της Αφρικής και της Αυστραλίας, δέντρα και θάμνοι αειθαλείς ή φυλλοβόλοι, ακανθοφόροι ή μη. Στην Κύπρο φυόταν η *ακακία η υπόλευκος* (*Acacia albida*), η οποία ήταν δέντρο φυλλοβόλο και ακανθώδες, ιθαγενές της τροπικής Αφρικής. Πιθανώς πρόκειται για την *λευκήν άκανθαν* του Θεοφράστου. Τα δέντρα αυτά φύονταν κοντά στα χωριά Σκούλι και Άγιος Αμβρόσιος και ήταν γνωστά ως *Αρκοσκουρουπαθιές*. Ακόμη, στην Κύπρο φυόταν η *ακακία η φαρνεσιανή* (*Acacia* ή *Wachelia farnesiana*). Το δέντρο αυτό στη Σμύρνη ονομαζόταν *αμπεριά* και στην Κύπρο ήταν γνωστό με το όνομα *σκουρουπαθιά*. Στο Ορνίθι, οικισμό του χωριού Αφάνεια στην επαρχία Αμμοχώστου, η *φαρνεσιανή ακακία* είχε εγκλιματιστεί πολλά χρόνια προηγουμένως και αυτοφυόταν ως θάμνος, ενώ αποτελούσε δυσεξόντωτο ξυλώδες ζιζάνιο, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 26, 32-33· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 28.

[1188] Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903,* σ. 3· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 28-29.

[1189] Για το *φρύγανον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 1015· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 29.

Ως βοσκήσιμο και θεριζόμενο κτηνοτροφικό φυτό, το οποίο εύκολα θα μπορούσε να αναπτυχθεί και να πολλαπλασιαστεί στην Κύπρο και να αποβεί πλήρως ευεργετικό για τους κτηνοτρόφους, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε την *ημίρρακα ατραφάλις* (*atriplex semibaccata*). Ήταν ποώδες και πολυετές ενδημικό φυτό της Αυστραλίας, το οποίο, συνήθως αρχικά, δεν άρεσε στα ζώα, αλλά όταν το συνήθιζαν το έτρωγαν αφειδώς. Η καλή ποιότητα του μαλλιού που παραγόταν στην Αυστραλία αποδιδόταν σε κάποιο βαθμό και στο γεγονός ότι τα πρόβατα έβοσκαν σε νομάδες, στις οποίες το φυτό αυτό απαντάτο αυτοφυόμενο. Το συγκεκριμένο φυτό, που ανήκε στην οικογένεια των *Ατραφάλεων*, σε περιοχές όπως η Αυστραλία, η Καλιφόρνια και το Ακρωτήρι της Καλής Ελπίδας, θεωρείτο ως το ιδανικότερο για βόσκηση, ιδιαίτερα σε ξηρές και υφάλμυρες εκτάσεις.[1190]

Το κτηνοτροφικό φυτό *ημίρραξ ατραφάλις* δοκιμάστηκε από τον Γεννάδιο και επιβεβαιώθηκε η μεγάλη αντοχή του κατά τη διάρκεια της ξηρασίας της περιόδου του 1902-1903. Οι δοκιμές που πραγματοποίησε στα έλη του Αγίου Λαζάρου και της Βαμβούλας στη Λάρνακα απέδειξαν ότι το φυτό μπορούσε να ευδοκιμήσει σε υφάλμυρες περιοχές, στις οποίες πολύ λίγα χρήσιμα φυτά μπορούσαν να αντέξουν.[1191]

Ακόμη, η *ημίρραξ ατραφάλις* διαδιδόταν αφ' εαυτού με μεγάλη ευχέρεια, αφού ο άφθονος σπόρος που παρήγαγε κάθε χρόνο ήταν υπόγλυκος, μικρός και ελαφρύς και έτσι εύκολα παρασυρόταν από τους ανέμους και μεταφερόταν μακριά από τα μυρμήγκια. Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε στις βρετανικές αρχές της Κύπρου να συλλέγεται η ποσότητα του σπόρου από τις *ατραφάλεις* που αναπτύσσονταν στα δενδροκομεία, στα έλη της Βαμβούλας και του Αγίου Λαζάρου, καθώς και στις εκτάσεις κοντά στο Αρμοστείο, και να διανέμεται στους κτηματίες και στους διδασκάλους των χωριών μέσω των κυβερνητικών Τμημάτων της Γεωργίας, των Δασών και της Εκπαίδευσης. Ακολούθως, οι κτηματίες και οι αγρότες θα μπορούσαν να σπείρουν τον σπόρο του

[1190] Η *ατράφαλις* (*Atriplex*) της τάξης των *χηνοποδιωδών* περιλάμβανε γύρω στα 30 είδη φυτών, τα οποία ήταν ετήσια ή πολυετή, ποώδη και θαμνώδη. Κάποια είδη αυστραλιανών *ατραφάλεων* θεωρούνταν άριστα κτηνοτροφικά φυτά, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 160· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Saltbush (θάμνοι φυόμενοι εις αλμυρά μέρη) ως νομή εις ξηρά κλίματα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1191] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Saltbush (θάμνοι φυόμενοι εις αλμυρά μέρη) ως νομή εις ξηρά κλίματα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 30.

κτηνοτροφικού αυτού φυτού μετά τις πρώτες φθινοπωρινές βροχές, όπως τούς υποδείκνυε. Ο νωπός σπόρος μπορούσε εύκολα και γρήγορα να βλαστήσει.[1192]

Πέραν της *ημίρρακας ατραφάλεως*, υπήρχαν και άλλα αυστραλιανά είδη *ατραφάλεων*, τα οποία θεωρούνταν πολύ καλά κτηνοτροφικά φυτά. Μεταξύ αυτών ήταν η *αλιμοειδής ατράφαλις* (*atriplex halimoides*), την οποία επίσης μερίμνησε ο Γεννάδιος να καλλιεργείται στα δενδροκομεία της Κύπρου,[1193] αφού έφερε άφθονο σπόρο και θα μπορούσε να βοηθήσει και αυτή στην απάμβλυνση του κτηνοτροφικού προβλήματος που αντιμετώπιζε το νησί.

Η *άλυμος ατράφαλις* (*atriplex halimus*) ήταν η άλιμος του Διοσκορίδη και το άλιμον του Θεόφραστου, η κοινώς ονομαζόμενη *αλιμιά* ή *αλιματιά*, ενώ στην Κύπρο ονομαζόταν *Ράμος* και ήταν ιθαγενής θάμνος του νησιού. Ήταν θάμνος κοινός στις παράλιες περιοχές, ο οποίος χρησιμοποιείτο για τη δημιουργία φραγμών. Η *ατράφαλις* αυτή πολλαπλασιαζόταν εύκολα με μοσχεύματα, ήταν ανθεκτική στη ξηρασία και ευδοκιμούσε ακόμη σε υφάλμυρα εδάφη. Τα ζώα έτρωγαν τους βλαστούς και τα φύλλα της. Το φυτό αυτό απαντάτο σε όλες σχεδόν τις μεσογειακές χώρες.[1194]

Στα δενδροκομεία της Κύπρου ο Γεννάδιος εισήγαγε ακόμη με επιτυχία την καλλιέργεια δύο *γυμνοτρίχων* (*Penissetum*). Η πρώτη ήταν η *γυμνόθριξ η μακρόστυλος* (*Pennisetum longistylum*) και η δεύτερη η *γυμνόθριξ η ρουππελλιανή* (*Pennisetum ruppellianum*). Ήταν ποώδη πολυετή αφρικανικά φυτά, που χρησιμοποιούνταν ως διακοσμητικά και κτηνοτροφικά. Η *μακρόστυλος* παρουσίαζε αντοχή στη ξηρασία, ενώ σε γόνιμο και δροσερό έδαφος παρείχε άφθονο χόρτο, το οποίο είτε σε χλωρή είτε σε ξηρή κατάσταση τρωγόταν ευχάριστα από τα ζώα, αφού πρώτα το συνήθιζαν. Τα κτηνοτροφικά αυτά φυτά τα εισήγαγε ο Γεννάδιος και καλλιεργούνταν με επιτυχία

[1192] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Saltbush (θάμνοι φυόμενοι εις αλμυρά μέρη) ως νομή εις ξηρά κλίματα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 31.

[1193] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Saltbush (θάμνοι φυόμενοι εις αλμυρά μέρη) ως νομή εις ξηρά κλίματα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 31.

[1194] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 31· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 160.

κοντά στην Αθήνα στο Δενδροκομείο του Γεωργικού Σταθμού Αττικής. Τα φυτά πολλαπλασιάζονταν εύκολα μέσω των άφθονων παραφυάδων που παρήγαγαν.[1195]

Ένα άλλο κτηνοτροφικό φυτό, το οποίο ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι έπρεπε να δοκιμαστεί στα δενδροκομεία της Λεμεσού, της Λάρνακας και της Πάφου, ήταν η *εύχλαινα η μεξικανική* (*Euchlaina* ή *Reara Mexicana* ή *luxurians*). Η *εύχλαινα*, η οποία ήταν ακόμη γνωστή με το όνομα *τεοζίντη*, ήταν ποώδες κτηνοτροφικό φυτό ιθαγενές του Μεξικού και της Γουατεμάλας. Καλλιεργείτο σε πολλές τροπικές χώρες ως πολυετές φυτό, όπου παρουσίαζε πλούσια βλάστηση και άφθονη καρποφορία. Η καλλιέργειά του δοκιμάστηκε επανειλημμένα σε πολλές μεσογειακές χώρες, χωρίς όμως επιτυχία, αφού λόγω των καιρικών συνθηκών το φυτό δεν καρποφορούσε ούτε μπορούσε να διατηρηθεί πέραν του φθινοπώρου.[1196] Επίμονες, πλην όμως ανεπιτυχείς, ήταν και οι δοκιμές που έκανε ο Γεννάδιος για την εγκλιμάτιση του φυτού στην Ελλάδα. Παρά την αποτυχία των δοκιμών του στην Ελλάδα, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η καλλιέργεια του φυτού στα παράλια της Κύπρου πιθανότατα θα ήταν επιτυχής, και ως εκ τούτου, θα απόβαινε ωφέλιμη για την κτηνοτροφία του νησιού. Ειδικότερα, το ετήσιο φυτό αρδευόμενο ικανοποιητικά παρείχε άφθονο χόρτο και σε θερμό κλίμα, όπου ήταν πολυετές, ωρίμαζε και τον σπόρο του.[1197]

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για το άχυρο τόσο ως κτηνοτροφικό προϊόν, ιδιαίτερα λόγω των προβλημάτων στη διατροφή των ζώων, όσο και ως εξαγωγικό προϊόν, που θα μπορούσε να συμβάλει στην ενίσχυση των εσόδων της Κύπρου. Κατά τη διάρκεια των εύφορων χρόνων η Κύπρος εξήγαγε μια ποσότητα αχύρου στην Αίγυπτο. Με βάση τις πληροφορίες που συνέλεξε ο Γεννάδιος στην Αλεξάνδρεια, η Αίγυπτος προτιμούσε να πληρώνει υψηλότερες τιμές για καθαρότερο και πιο χοντρό άχυρο από εκείνο το οποίο παρασκεύαζε η Κύπρος μέσω της διαδικασίας της παραδοσιακής εγχώριας μεθόδου του αλωνισμού. Η Αίγυπτος εισήγαγε αυτού του

[1195] Haynes-Smith, ό.π., σ. 12· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 31-32· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, εκ του σ. 234.

[1196] Για τα αποτελέσματα των δοκιμών που πραγματοποίησαν για την εγκλιμάτιση του φυτού στην Αλγερία οι Charles Rivière (1845- ;) και Hippolyte Lecq (1856-1922) ανέφεραν: «Εις τον δοκιμαστικόν κήπον του Αλγερίου, ένθα το φυτόν τούτο δοκιμάζεται από εικοσαετίας είνε απλώς ετήσιο και ουχί διετές ή πολυετές ως γενικώς εισέτι (τω 1900) πιστεύεται, δεν καρποφορεί δε και καίεται ευθύς από των πρώτων ψυχρών ημερών του χειμώνος. Ο σπόρος του είνε λίαν δαπανηρός και βλαστάνει δυσκόλως», βλ. Charles Rivière και Hippolyte Lecq, *Manuel Pratique de l΄ agriculteur Algerien*, Challamel, Παρίσι 1900, σ. 234· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 397.

[1197] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 397.

τύπου συσκευασμένο σε δέματα άχυρο από διάφορες χώρες και ιδιαίτερα από την Καραμανία, όπου λειτουργούσαν ήδη από καιρό πολλές *αλωνιστικές μηχανές*.[1198]

Η *αλωνιστική μηχανή*, που σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις υποδείξεις του Γενναδίου και κατασκευάστηκε στην Αγγλία, απέδιδε δύο ποιοτήτων εξαιρετικά καθαρό άχυρο. Την πρώτη ποιότητα αποτελούσαν σχεδόν τα 2/3 της απόδοσης της αλωνιστικής μηχανής και ήταν πολύ λεπτό άχυρο, το οποίο, χωρίς οποιαδήποτε άλλη κατεργασία από τον γεωργό, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τη διατροφή των ζώων του. Το υπολειπόμενο 1/3 αποτελούσε τη δεύτερη ποιότητα και ήταν χοντρό άχυρο. Το άχυρο αυτό συσκευασμένο σε δέματα μέσω *δεματοπιεστικής μηχανής* όμοιας με αυτήν που εισήγαγε το Γεωργικό Τμήμα από την Αγγλία, θα μπορούσε να αποστέλλεται στην Αίγυπτο, όταν το κτηνοτροφικό αυτό προϊόν κάλυπτε τις εγχώριες ανάγκες και υπήρχε πλεονάζουσα ποσότητα για εξαγωγή.[1199]

Τριφύλλι

Το *τριφύλλι* (*Medicago sativa*) αποτελούσε εξαιρετικό φυτό για βόσκηση ζώων, το οποίο όμως δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστό στην Κύπρο και συνεπώς ο Γεννάδιος ήλπιζε ότι η καλλιέργειά του θα μπορούσε να καθιερωθεί και να επεκταθεί σε όλο το νησί. Όταν σπερνόταν σε κατάλληλο έδαφος, εξακολουθούσε να αποδίδει επωφελή εσοδεία για αριθμό ετών. Ο Γεννάδιος επισήμαινε στους αγρότες το γεγονός ότι το φυτό απαιτούσε καθαρό, βαθύ και καλά αποξηραμένο έδαφος, ενώ ευδοκιμούσε και σε αμμώδη εδάφη και αυτό το έκανε ακόμη πιο σημαντικό στην κάλυψη μέρους των διατροφικών αναγκών των ζώων τους.[1200]

Αποτελούσε καλή τροφή για τους ίππους είτε ως χλωρό είτε ως ξηρό χόρτο, ενώ και οι χοίροι όχι μόνο τρέφονταν, αλλά και αναπτύσσονταν με αυτό. Θεωρείτο,

[1198] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 32-33.
[1199] Στο ίδιο, σ. 33.
[1200] Η *Μηδική* (*Medicago*) της τάξης των *ελλοβόκαρπων* περιλάμβανε γύρω στα 40 είδη φυτών, ιθαγενή της Ευρώπης, της Ασίας και της βόρειας Αφρικής. Ήταν ετήσια, πολυετή και κάποια θαμνώδη, ενώ ήταν γονιμοποιά φυτά, δηλαδή συντελούσαν στη γονιμοποίηση των εξαντλημένων γαιών. Πολλά από τα φυτά αυτά ήταν κτηνοτροφικά. Στα 24 είδη που περιλαμβάνονταν στην ελληνική χλωρίδα ήταν και η *Μηδική η ήμερος* (*Medicago sativa*), που ήταν πολυετές και ποώδες φυτό. Ήταν η *Μηδική πόα* των αρχαίων Ελλήνων, το κοινώς *τριφύλλι*, το οποίο ονομαζόταν επίσης *τριφύλλι ήμερο* ή *τριφύλλι γαλάζιο*. Ονομάστηκε *Μηδική*, αφού προερχόταν από τη Μηδία και εισήχθη στην Ελλάδα την εποχή των Μηδικών Πολέμων τον 5ο αιώνα π.Χ. Από τότε καλλιεργείτο τόσο στην Ελλάδα όσο και στις παρακείμενες χώρες, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 651-652· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τριφύλλιον (Medicago sativa)», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

ακόμη, ως το κύριο προϊόν για τη διατροφή των ζώων σε καλά οργανωμένες γαλακτοπαραγωγικές επαύλεις. Το *τριφύλλι* μπορούσε να κόβεται κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους δύο και περισσότερες φορές, ενώ ακολούθως μπορούσε να αποκόπτεται τέσσερις έως έξι φορές.[1201]

Σε δύο αγρούς με *τριφύλλι* στο Πέρα Πεδί, κατά τη διάρκεια του 1903 και του 1904, ο Γεννάδιος παρατήρησε ότι αυτό βρισκόταν σε εξαιρετική κατάσταση και αναπτυσσόταν με πολύ ενθαρρυντικό τρόπο. Επιπλέον, στην *Κυβερνητική Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα ο Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας αφιέρωσε αριθμό στρεμμάτων για την καλλιέργεια του τριφυλλιού με πολύ καλά αποτελέσματα. Σε συνεργασία με τον Γεννάδιο, ο ηγούμενος του Κύκκου Γεράσιμος ανέπτυξε την καλλιέργεια τριφυλλιού από το 1901. Το Μετόχι του Κύκκου διέθετε ιδιόκτητη θεριστική μηχανή και ως εκ τούτου, όταν το φυτό ωρίμαζε, μπορούσε να θερίζεται πολύ εύκολα και να παρουσιάζει καθαρή και ωραία όψη. Τα Δενδροκομεία Λευκωσίας, Λάρνακας και Λεμεσού προχώρησαν, επίσης, στην καλλιέργεια του τριφυλλιού με πολύ ενθαρρυντικά αποτελέσματα.[1202]

Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους γεωργούς να αποκόπτουν το *τριφύλλι* όσο το δυνατόν συχνότερα, αφού με τον τρόπο αυτό ενισχυόταν προς τα κάτω η αύξηση των ριζών και έτσι, όταν αυτές διαπερνούσαν βαθιά το έδαφος, το φυτό αποκτούσε μεγαλύτερη αντοχή στην ξηρασία. Οι αγρότες μπορούσαν εύκολα να εξασφαλίσουν σπόρο τριφυλλιού, κατόπιν αιτήσεώς τους προς τα κυβερνητικά δενδροκομεία ή στο γραφείο του Γεωργικού Τμήματος στη Λευκωσία.[1203]

6.6.6. Κλωστικά φυτά

Η *κάνναβις*, το *λίνον* και το *βαμβάκι* αποτελούσαν τα τρία κλωστικά φυτά που καλλιεργούνταν στο νησί. Ειδικότερα η καλλιέργεια της *κάνναβης* διεξαγόταν στην περιοχή της Πάφου, όπου ολόκληρη η παραγωγή χρησιμοποιείτο για την κατασκευή σχοινιών. Για τη βελτίωση και ανάπτυξη της βιομηχανίας αυτής, το Γεωργικό Τμήμα

[1201] Όταν ήταν Έφορος στο *Δημόσιο Δενδροκομείο Αθηνών* ο Γεννάδιος καλλιέργησε με επιτυχία την *Μηδική την ήμερο* ως είδος κοσμητικό αλλά και προσοδοφόρο για την παραγωγή χόρτου και σπόρου, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 654· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τριφύλλιον (Medicago sativa)», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1202] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τριφύλλιον (Medicago sativa)», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1203] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 33.

υπό τον Γεννάδιο έκανε προσπάθειες, ώστε να εντοπίσει και να εισαγάγει στο νησί μια απλή και χαμηλού κόστους *σχοινοποιητική μηχανή*.[1204]

Επιπρόσθετα, το *λίνον* παραγόταν σε σημαντικές ποσότητες στην πεδιάδα της Μόρφου, αλλά ήταν μέτριας ποιότητας. Για τη βελτίωση της ποιότητας του *λίνου* έγινε δοκιμή της καλλιέργειας του *λίνου* της *Ρίγας*, χωρίς όμως επιτυχή κατάληξη. Μέσα από τις εισηγήσεις του για επανάληψη των προσπαθειών και των δοκιμών ο Γεννάδιος εξέφραζε τη φιλοσοφία του για τα θέματα αυτά, αναφέροντας ότι:

> [...] *τοιαύται αποτυχίαι ουδέποτε πρέπει να παρακωλύωσι την επανάληψιν των πειραμάτων, διότι μόνον δι' επανειλημμένων δοκιμών λύονται οριστικώς τα γεωργικά ζητήματα.*[1205]

Έτσι, ο Γεννάδιος αποφάσισε να επαναλάβει τις προσπάθειες και επιχείρησε να εισαγάγει το *λίνον* στην επαρχία Πάφου και ειδικότερα στην περιοχή του χωριού Κισσόνεργα, το οποίο διέθετε αρδευτικά έργα, ενώ επιπρόσθετα το έδαφος ήταν κατάλληλο για την καλλιέργεια του συγκεκριμένου φυτού, ευελπιστώντας σε επιτυχία του εγχειρήματος. Πίστευε ότι το μεγαλύτερο κώλυμα για επικερδείς καλλιέργειες στην Κύπρο ήταν η δυσκολία να βρεθεί η κατάλληλη εναλλαγή των καλλιεργειών, αφού, με βάση το σύστημα που επικρατούσε παραδοσιακά στο νησί, δηλαδή να αφήνεται η γη οργωμένη, ήταν οπωσδήποτε ωφέλιμη γι' αυτήν, αλλά καθόλου ωφέλιμη για τον γεωργό, ο οποίος έχανε με τον τρόπο αυτό σημαντικά έσοδα από την πιθανή αξιοποίηση της γης με εναλλακτικές καλλιέργειες.[1206]

[1204] Η *κάνναβις η ήμερος* (*Cannabis sativa*) ήταν φυτό δίοικο, ετήσιο και ποώδες, ιθαγενές της Ασίας. Ήταν ελαιοφόρο, ναρκωτικό και κλωστικό φυτό, το οποίο σε αρδευόμενο και γόνιμο έδαφος μπορούσε να φθάσει σε ύψος τα τρία μέτρα. Ο Ηρόδοτος ανέφερε την *κάνναβη* ως αυτοφυόμενη αλλά και καλλιεργούμενη στη Σκυθία, όπου από τις ίνες του στελέχους της, κατασκευάζονταν υφάσματα και σχοινιά. Στην Ελλάδα και στην Ανατολή ο Διοσκορίδης ανέφερε ότι η *ήμερος κάνναβις* χρησιμοποιείτο ως φαρμακευτικό είδος, αλλά και για την κατασκευή σχοινιού. Τα κύρια προϊόντα της *καννάβεως* ήταν η *κάνναβις* ή το *καννάβι*, κλωστική ουσία που χρησιμοποιείτο για την κατασκευή διχτύων, σχοινιών και χοντρών υφασμάτων, των καραβόπανων, και η *κανναβίδα*, το κοινώς *κανναβούρι*, δηλαδή τα σπέρματα του φυτού. Τα σπέρματα ήταν φαρμακευτικά (*καννάβεως σπέρμα*, *semina cannabis*), ενώ χρησιμοποιούνταν επίσης για τη διατροφή κοκκοφάγων ωδικών πουλιών. Στη Συρία, στην Κύπρο και σε άλλες περιοχές της Ανατολής η *κάνναβις* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στα ζυμαρικά αντί του *σησαμιού*. Όμως, η πιο σημαντική χρησιμότητά τους ήταν για την παραγωγή ελαίου. Εκθλιβόμενα τα σπέρματα του φυτού απέδιδαν 25-30% *ξηραντικό έλαιο*, το λεγόμενο *κανναβέλαιον*, που χρησιμοποιείτο στη βιομηχανία αλλά και για βρώση, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 460-461· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 33-34.

[1205] Στο ίδιο, σ. 34.

[1206] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

Αξιοσημείωτη ήταν η καλλιέργεια του *λίνου* στην επαρχία Αμμοχώστου, η οποία αυξήθηκε σε σημαντικό βαθμό. Ενώ πριν από το 1902 σπέρνονταν με *λίνον* μόλις μερικές εκατοντάδες σκαλών, το 1902 έγινε σπορά 4.000 σκαλών. Τον επόμενο χρόνο, το 1903, αυξήθηκε η σπορά στις 7.000, ενώ τον χειμώνα του ίδιου χρόνου δηλώθηκαν για σπορά *λίνου* από τους καλλιεργητές συνολικά 15.000 σκάλες. Στη Μεσαορία το *λίνον* καλλιεργείτο κυρίως γύρω από τα χωριά Πραστειό, Περιστερώνα, Πηγή και Πυργά. Ακόμη, μια έκταση 2.000 σκαλών στη λεκάνη του Παραλιμνίου αποξηράθηκε και κατέστη καλλιεργήσιμη, με στόχο να γίνει δοκιμαστική καλλιέργεια *λίνου*. Τέλος, εκμισθώθηκαν 1.600 σκάλες κυβερνητικών γαιών για την καλλιέργεια *λίνου*.[1207]

Η μεγαλύτερη και πιο αποδοτική καλλιέργεια από τα κλωστικά φυτά ήταν η καλλιέργεια του *βάμβακα*, ο οποίος παραγόταν σε μεγάλες σχετικά ποσότητες, και η πλειονότητα του οποίου διατίθετο προς εξαγωγή.[1208] Οι ετήσιες εξαγωγές της Κύπρου σε βαμβάκι την περίοδο 1895-1902 κυμαίνονταν μεταξύ 2.581 έως 8.123 cwts (βλ. Παράρτημα 5, Πίνακας 18). Ενώ κατά τους προηγούμενους αιώνες η καλλιέργεια του βαμβακιού επεκτεινόταν σε πολλές περιοχές του νησιού, κατά τη διάρκεια της θητείας του Γενναδίου η εκτεταμένη καλλιέργεια βαμβακιού επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στην περιοχή Κυθρέας και στα γύρω χωριά, Δάλι και Νήσου, καθώς επίσης στη Σολέα, στον Καραβά και στη Λάπηθο. Στις περιοχές αυτές οι εκτάσεις γης που καλλιεργούνταν με βαμβάκι αρδεύονταν το καλοκαίρι με νερά από διάφορες πηγές. Πολλοί από τους ιδιοκτήτες γης σε αυτές τις περιοχές παραχωρούσαν στους καλλιεργητές τη γη και το νερό και ως αντάλλαγμα έπαιρναν τα 3/5 του μη εκκοκκισμένου προϊόντος, το οποίο συλλεγόταν και παραδιδόταν από τον καλλιεργητή στις αποθήκες του ιδιοκτήτη.[1209]

Το βαμβάκι καλλιεργείτο επίσης εκτεταμένα στη Μεσαορία και στην Καρπασία, όταν υπήρχαν άφθονες βροχές κατά τη διάρκεια του χειμώνα και της άνοιξης. Όταν συνέβαινε αυτό, οι αγροί λάμβαναν άφθονο νερό από τους χειμάρρους και τα ρυάκια και, αφού οργώνονταν βαθιά, μπορούσαν να συγκρατήσουν ικανοποιητική υγρασία σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού για το βαμβάκι, το οποίο

[1207] Περισσότερα για το *λίνον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 615-621· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εξ Αμμοχώστου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1208] Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 7.
[1209] Haynes-Smith, ό.π., σ. 17· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 8.

συνήθως σπερνόταν τον Μάιο. Έτσι το βαμβάκι φύτρωνε και έδινε εσοδεία χωρίς να απαιτείται άρδευση το καλοκαίρι.[1210]

Όμως, η καλλιέργεια του βαμβακιού κάτω από αυτές τις συνθήκες είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή βαμβακιού κατώτερης ποιότητας, δηλαδή αυτού που ονομαζόταν *ξηρικό βαμβάκι*, και το οποίο είχε αξία 10% χαμηλότερη σε σχέση με την αξία του *ποτιστικού βαμβακιού*. Στην Κύπρο, το *ξηρικό* και το *ποτιστικό βαμβάκι* αποτελούσαν τις δύο κύριες ποιότητες του προϊόντος, που παράγονταν και εξάγονταν, με την *ποτιστική* ποιότητα να είναι και η πιο εκλεκτή. Αξίζει να αναφερθεί ότι το *ποτιστικό βαμβάκι*, που παραγόταν σε αρδευόμενες εκτάσεις στην Κυθρέα, τη Νήσου, το Δάλι και τη Σολέα, εθεωρείτο πρώτης ποιότητας κυπριακό βαμβάκι και αναγνωριζόταν από τη Μασσαλία η οποία το κατηγοριοποίησε αμέσως μετά το αιγυπτιακό βαμβάκι *Jumel*.[1211]

Πριν από τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο σε όλα τα μέρη της Κύπρου καλλιεργείτο το *ποώδες βαμβάκι* (*Gossypium herbaceum*), το οποίο ήταν ευρέως διαδεδομένο στην Ανατολή, ενώ βαθμηδόν αντικαταστάθηκε με το *αμερικανικό βαρβαδινό βαμβάκι* (*Gossypium barbadense*). Επί των ημερών του Γενναδίου το *ποώδες βαμβάκι* θεωρείτο το εγχώριο βαμβάκι του νησιού και καλλιεργείτο σχεδόν αποκλειστικά κοντά στη Λάπηθο και τον Καραβά. Το προϊόν αυτό αποτελούσε την τρίτη ή την κατώτερη ποιότητα βαμβακιού, η οποία προοριζόταν αποκλειστικά για την εγχώρια αγορά.[1212]

Η βαμβακοκαλλιέργεια ήταν ιδιαίτερης σημασίας για την Κύπρο, αφού το φυτό αυτό, και ιδιαίτερα το *ποώδες βαμβάκι*, ήταν πολυετές και μπορούσε να επιβιώσει για περισσότερα από 10 χρόνια, με την προϋπόθεση ότι θα αρδευόταν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Σε αρδευόμενες εκτάσεις η διατήρηση του φυτού για δύο ή τρία χρόνια ήταν επικερδής, ενώ η απόδοσή του, ειδικά τον δεύτερο χρόνο, ήταν μεγαλύτερη. Ένα εγχώριο στρέμμα, δηλαδή περίπου 1.340 τετραγωνικά μέτρα γης,

[1210] Haynes-Smith, ό.π., σ. 17· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 8.
[1211] Για το *ποτιστικό βαμβάκι*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, Αθήνα 1905, σ. 34-35· Haynes-Smith, ό.π., σ. 17-18· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 8.
[1212] Για τα δύο αυτά είδη βαμβακιού, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 170· Haynes-Smith, ό.π., σ. 18· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 8.

αρδευόμενο κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, μπορούσε να αποδώσει 250 περίπου οκάδες μη εκκοκκισμένου βαμβακιού. Κατά κανόνα οι παραγωγοί μετέφεραν το βαμβάκι στις αγορές του νησιού πριν την εκκόκκισή του και το πουλούσαν 2,5-3 γρόσια την οκά. Ακολούθως, το βαμβάκι εκκοκκιζόταν με *εκκοκκιστικές μηχανές* της εταιρείας *Pratt & Co.* και στη συνέχεια αποστελλόταν στη Λάρνακα, όπου συσκευαζόταν σε δεμάτια για εξαγωγή. Ο Γεννάδιος υπολόγισε ότι κατά μέσο όρο 3,5 οκάδες μη εκκοκκισμένου βαμβακιού απέδιδαν μία οκά εκκοκκισμένου βαμβακιού.[1213]

Σχεδόν ολόκληρη η ποσότητα βαμβακιού που παραγόταν στην Κύπρο εξαγόταν στη Μασσαλία, στην Τεργέστη, στον Πειραιά και στην Πάτρα. Η Μασσαλία λάμβανε το μεγαλύτερο μερίδιο, ενώ ο Πειραιάς και η Πάτρα το μικρότερο από τις εξαγωγές αυτές. Στην Τεργέστη εξαγόταν κυρίως δεύτερης ποιότητας βαμβάκι, κυρίως δηλαδή αυτό που παραγόταν στη Μεσαορία και στην Καρπασία.[1214]

Για πολλά χρόνια στην Κύπρο οι ακρίδες αποτελούσαν πραγματική μάστιγα για τη βαμβακοκαλλιέργεια, όμως, λόγω των μέτρων που υιοθέτησε το βρετανικό αποικιακό καθεστώς, το πρόβλημα σχεδόν επιλύθηκε. Ακολούθως, ο κύριος εχθρός της βαμβακοκαλλιέργειας ήταν η κάμπια μικρολεπιδοπτέρου εντόμου, του λεγόμενου *σκώληκα των καρύων* (*Earias insulana*). Για την απαλλαγή από το συγκεκριμένο έντομο, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους βαμβακοκαλλιεργητές να εκριζώνουν και να καίνε τα φυτά αυτά μέσα στον αγρό μετά τη συλλογή του καρπού. Ως προληπτικό μέσο εισηγείτο πριν από την έναρξη της άνθησης μέχρι και την ωρίμανση του καρπού οι βαμβακοκαλλιεργητές να ψεκάζουν με αρσενικό διάλυμα ανά δεκαπενθήμερο και να χρησιμοποιούν επίσης φωτεινές παγίδες.[1215]

[1213] Haynes-Smith, ό.π., σ. 18· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 8.

[1214] Haynes-Smith, ό.π., σ. 18· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 9.

[1215] Στην καταδίωξη της ακρίδας, συμμετείχαν πολλοί χωρικοί, αφού οι βρετανικές αρχές τους πρόσφεραν για την εξόντωση των ακρίδων 40 γρόσια την οκά. Αρχικά, οι τιμές ήταν κατώτερες, λόγω μεσαζόντων, οι οποίοι παραλάμβαναν τις ακρίδες από τους χωρικούς σε χαμηλότερες τιμές και τις παρέδιδαν στα διάφορα κέντρα συλλογής των ακρίδων. Αργότερα, οι Βρετανοί απαγόρευσαν το εμπόριο των μεσαζόντων και το όφελος περιήλθε στους χωρικούς. Επίσης, οι αρχές, για να ελκύσουν περισσότερους χωρικούς, προχωρούσαν σε άμεση πληρωμή τους, αφού κυβερνητικοί υπάλληλοι επισκέπτονταν τα κέντρα συλλογής των ακρίδων δύο και τρεις φορές την εβδομάδα και έτσι οι χωρικοί λάμβαναν τα χρήματά τους στο ακέραιο, χωρίς αποκοπές, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εξ Αμμοχώστου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Haynes-Smith, ό.π., σ. 18· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 9· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 177.

Για τη βελτίωση της καλλιέργειας του βαμβακιού στην Κύπρο ο Γεννάδιος θεωρούσε απαραίτητη την εισαγωγή επιλεγμένου αμερικανικού βαμβακόσπορου, γιατί η πρακτική επιλογής του σπόρου δεν είχε διαδοθεί ακόμη σε ολόκληρο το νησί. Το μεγάλο όφελος από την εισαγωγή αυτού του είδους σπόρου έγινε εμφανές, όταν με πρωτοβουλία του Γενναδίου εισήχθη το 1898 από το Γεωργικό Τμήμα η αμερικανική ποικιλία βαμβακόσπορου *Peterkin*, η οποία παρήγαγε εκλεκτής ποιότητας προϊόν πολύ ανώτερης σε σχέση με τα είδη βαμβακιού που καλλιεργούνταν στην Κύπρο. Επίσης, ο ίδιος άρχισε και συνέχισε μεθοδικά πειράματα στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας, ώστε να εξακριβώσει κατά πόσον ήταν δυνατόν να καλλιεργηθούν με επιτυχία και επικερδώς διάφορες αιγυπτιακές ποικιλίες του κλωστικού αυτού φυτού.[1216]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι ο *βάμβακας* μπορούσε να καλλιεργηθεί με μεγάλη επιτυχία και επικερδώς σε διάφορες αρδευόμενες γαίες σε όλες τις πεδινές περιοχές της Κύπρου. Παρά το γεγονός ότι οι προσφερόμενες τιμές για το κλωστικό αυτό προϊόν ήταν χαμηλές, θεωρούσε ότι θα έπρεπε να συνεχιστεί η εκτενής καλλιέργεια στις περιοχές της Σολέας, του Ιδαλίου και της Κυθρέας και να επεκταθεί και σε όλες τις υπόλοιπες πεδινές περιοχές, αφού έστω και με αυτά τα δεδομένα εξακολουθούσε να αποτελεί μια επικερδή γεωργική ενασχόληση, ενώ παράλληλα μια μελλοντική αύξηση των τιμών θα είχε θετικό αντίκτυπο στην επικερδότητα του προϊόντος αυτού.[1217]

Πολύ σημαντική ήταν και η επιλογή του σπόρου, ο οποίος θα ήταν κατάλληλος για την Κύπρο με βάση τις εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες του νησιού. Για τον σκοπό αυτό ο Γεννάδιος φρόντισε ώστε ο επίλεκτος αυτός σπόρος να παράγεται στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας και σε εκτάσεις που θα προσαρτώνταν στα δενδροκομεία, ειδικά για τον σκοπό αυτό.[1218]

[1216] Σε μια προσπάθεια να ενθαρρυνθούν οι καλλιεργητές να χρησιμοποιήσουν τον αμερικανικό *βαμβακόσπορο Peterkin*, ο Γεννάδιος έπεισε τις βρετανικές αρχές να τον διαθέτουν προς πώληση σε τιμή 4,5 γρόσια την οκά, τιμή που ήταν χαμηλότερη από το κόστος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διατεθούν σημαντικές ποσότητες του συγκεκριμένου *βαμβακόσπορου* στους γεωργούς, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εξ Αμμοχώστου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Haynes-Smith, ό.π., σ. 18-19· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 9· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 35· Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 185.

[1217] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 35.

[1218] Στο ίδιο.

Εξίσου σημαντικό πρόβλημα ήταν η εξεύρεση νερού για άρδευση των εκτάσεων των βαμβακοφυτειών. Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους γεωργούς να ανοίγουν φρεάτια στα κτήματά τους σε όλα τα μέρη του νησιού, απ' όπου θα μπορούσαν να αντλήσουν επαρκές νερό για άρδευση των φυτειών τους. Εισηγήθηκε, επίσης, στους γεωργούς να τοποθετούν στα φρεάτια *γερανούς*, *ηλακάτες* ή *ανεμοκίνητες*, *πετρελαιοκίνητες* και *ατμοκίνητες αντλίες*,[1219] ώστε να εξασφαλίζουν γρήγορα και άμεσα την ποσότητα του νερού που είχαν ανάγκη οι φυτείες τους.

Για να τονίσει την ανάγκη αλλαγών στον τρόπο που εργάζονταν οι βαμβακοκαλλιεργητές, σύγκρινε την τότε κατάσταση στο θέμα αυτό με την κατάσταση που επικρατούσε 400 περίπου χρόνια προηγουμένως επί *Ενετοκρατίας*. Ειδικότερα, τόνιζε το γεγονός ότι, ενώ περίπου τέσσερις αιώνες προηγουμένως δεν υπήρχε η ποικιλία και η ποιότητα των μέσων τα οποία διέθεταν τότε οι καλλιεργητές για την άντληση των υπογείων υδάτων, η Κύπρος πέτυχε να εξαγάγει γύρω στις 5.000.000 οκάδες βαμβακιού ετησίως, παράγοντας σε εκτάσεις που αρδεύονταν κατά κύριο λόγο με υπόγεια ύδατα, που αντλούνταν με *γερανούς* και ξύλινες *ηλακάτες* όμοιες με αυτές που εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται ακόμη και στις αρχές του 20ου αιώνα σε όλο το νησί. Με πρωτοβουλία του Γενναδίου το Γεωργικό Τμήμα ανέλαβε την εισαγωγή του τύπου της *συριακής ηλακάτης*, η οποία ήταν κατά πολύ τελειότερη της αντίστοιχης *κυπριακής ηλακάτης*. Ήδη στην Κύπρο είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται ευρέως η *συριακή ηλακάτη* σε πολλές περιοχές του νησιού.[1220]

Στα πιο πάνω μέσα που διέθετε τότε η Κύπρος θα έπρεπε να προστεθούν και τα *αρτεσιανά φρεάτια*, τα οποία σχολίασε ο Γεννάδιος και στην ετήσια έκθεση του Γεωργικού Τμήματος του 1902. Τα *αρτεσιανά φρεάτια* μπορούσαν να κατασκευαστούν με επιτυχία σε πολλά μέρη του νησιού, και ιδιαίτερα στις πεδιάδες της Μόρφου και της

[1219] Σε εισαγωγή *ατμοκίνητων αντλιών* προχώρησαν και άτομα, καθ' υπόδειξιν του Τμήματος Γεωργίας, όπως στην περίπτωση του Gooding, Άγγλου κατοίκου της Λεμεσού, ο οποίος εισήγαγε μια αντλία μάρκας *Ericsson* για χρήση στον κήπο του εντός της πόλεως της Λεμεσού. Η χρήση της συγκεκριμένης *ατμοκίνητης αντλίας* ήταν απλή, κατανάλωνε μικρή ποσότητα καύσιμης ύλης και λειτουργούσε με ελάχιστο θόρυβο, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 12· Ενδεικτικά, *ανεμοκίνητες υδραντλίες* (*ανεμόμυλους*) κατάλληλους για άρδευση κήπων και άλλων εκτάσεων διέθετε προς πώληση το γραφείο του Δασονομείου στη Λευκωσία, το οποίο και παρείχε ευκολίες πληρωμής στους αγοραστές, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ανεμοκίνητοι υδραντλίαι», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 16· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 36.

[1220] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 36.

Μεσαορίας, καθώς επίσης και στις περιοχές γύρω από τη Λάρνακα. Εξίσου σημαντική ήταν για τον Γεννάδιο η επέκταση της παραγωγής του *ποτιστικού βάμβακος* και προς τις πεδινές περιοχές δυτικά της Λευκωσίας με την παράλληλη επέκταση εκεί των αρδευτικών έργων και σε συνδυασμό με αποστραγγιστικά έργα.[1221]

Για την ενθάρρυνση των βαμβακοκαλλιεργητών να ενεργήσουν, ούτως ώστε να διασφαλίσουν την άρδευση των καλλιεργειών τους από τα υπόγεια στρώματα νερού, εισηγήθηκε στο αποικιακό καθεστώς, όπως παραχωρούνται σε αυτούς δάνεια, με τον όρο ότι θα διατηρούσαν τις καλλιέργειές τους. Επιπλέον, ο Γεννάδιος θεωρούσε ως αποτελεσματικό μέσο για την ενθάρρυνση της βαμβακοκαλλιέργειας στο νησί την καθιέρωση τακτικής συγκοινωνίας μεταξύ της Κύπρου και των λιμανιών της Αγγλίας, αφού, λόγω της έλλειψης αυτής, οι μόνες επικερδείς αγορές για το βαμβάκι της Κύπρου ήταν οι μεσογειακές χώρες.[1222]

Με την ενθάρρυνση της καλλιέργειας του *βάμβακος* θα ωφελείτο παράλληλα και η κτηνοτροφία της Κύπρου, αφού οι κτηνοτρόφοι θα μπορούσαν να προμηθεύονται πιο εύκολα και με χαμηλότερο κόστος τον *βαμβακόσπορο*, ο οποίος περιείχε πολύ θρεπτικά συστατικά για τη διατροφή των ζώων. Τέλος, η μεγάλη παραγωγή *βαμβακόσπορου* θα μπορούσε να λειτουργήσει ευεργετικά για την εγκαθίδρυση της πολύ επικερδούς βιομηχανίας του *βαμβακελαίου*. Ειδικότερα, ο σπόρος του βαμβακόσπορου, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Γενναδίου, περιείχε 15-18% παχύ έλαιο, το οποίο μπορούσε να ληφθεί μέσω της έκθλιψης και χρησιμοποιείτο κυρίως για την παρασκευή σαπουνιών στη σαπωνοποιία, καθώς και για τη λίπανση μηχανών. Το *βαμβακέλαιο*, επίσης, ήταν κατάλληλο για βρώση, καθώς και για τη νόθευση του *ελελαίου*.[1223]

[1221] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 8· Η διάνοιξη φρεατίων υπήρξε επωφελής για την άρδευση των πόλεων και των χωριών του νησιού. Έτσι, για την άρδευση του Κτήματος, η Δημοτική Επιτροπή εξαγόρασε φρεάτια από παρακείμενες γαίες, ώστε με την τοποθέτηση σωλήνων το νερό να μεταφερόταν εύκολα στο Κτήμα, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 36-37.

[1222] Haynes-Smith, ό.π., σ. 19· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 9.

[1223] Το *βαμβακέλαιο* παρήγαγαν και εξήγαγαν η Ινδία, η Αίγυπτος και ιδιαίτερα οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και η τιμή του υπολογιζόταν στα 40-50 φράγκα ανά 100 χιλιόγραμμα, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 172-173· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 37.

Καλλιέργεια βαμβακιού σε κυβερνητικές γαίες

Ο Γεννάδιος προσπάθησε να προωθήσει και να αναπτύξει την καλλιέργεια βαμβακιού σε κυβερνητικές γαίες στην περιοχή της Μεσαορίας. Στο πλαίσιο αυτό, στις 30 Ιανουαρίου 1904, μέσω του Γεωργικού Συμβουλίου προώθησε ένα σχέδιο που περιλάμβανε την παραχώρηση κυβερνητικών γαιών περίπου 4.000 πλέθρων (acres) ή 12.000 κυβερνητικών στρεμμάτων σε όσους γεωργούς το επιθυμούσαν, δηλώνοντας το ενδιαφέρον τους γραπτώς στον Αρχιγραμματέα ή στον Διοικητή της επαρχίας Αμμοχώστου.[1224]

Με βάση τους όρους, το Γεωργικό Συμβούλιο θα παραχωρούσε δωρεάν τη γη και τον σπόρο, ενώ ο καλλιεργητής θα παρέδιδε την εσοδεία στην Αμμόχωστο και αυτή θα διανεμόταν εξίσου μεταξύ του καλλιεργητή και του Γεωργικού Συμβουλίου. Το Γεωργικό Τμήμα θα εγγυόταν στον καλλιεργητή τρία γρόσια την οκά για το μερίδιο του βαμβακιού του, το οποίο όμως μπορούσε να λάβει και σε είδος, εάν το προτιμούσε. Ο καλλιεργητής θα είχε το δικαίωμα να καλλιεργεί τη γη με κριθάρι ή σιτάρι, με το Γεωργικό Τμήμα να παρέχει τον σπόρο και να λαμβάνει τη μισή παραγωγή του προϊόντος σε είδος, το οποίο θα ήταν παραδοτέο στην Αμμόχωστο. Τέλος, το Γεωργικό Συμβούλιο θα προκατάβαλλε μικρά χρηματικά ποσά στους καλλιεργητές με τόκο ένα γρόσι για κάθε λίρα και για κάθε μήνα ή μέρος μηνός. Οι προκαταβολές αυτές θα συμψηφίζονταν με την πώληση του προϊόντος. Το σχέδιο αυτό ήταν ελκυστικό για τους ακτήμονες, οι οποίοι δεν είχαν άλλους πόρους διαβίωσης, ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να βοηθήσει στην επέκταση της καλλιέργειας βαμβακιού, ενός σημαντικού προϊόντος για το νησί.[1225]

6.6.7. *Ελαία, μορέα, εσπεριδοειδή, άμπελος*

Παλαιότερα η καλλιέργεια των *ελαιόδεντρων* στην Κύπρο ήταν πολύ διαδεδομένη. Εντούτοις ο Γεννάδιος διαπίστωνε με την άφιξη και παραμονή του στην Κύπρο ότι η παραγωγή των *ελαιόδεντρων* του νησιού ήταν για διάφορους λόγους[1226] πολύ χαμηλή και δεν αρκούσε για να καλύψει ούτε ακόμη και την εγχώρια κατανάλωση. Για τον λόγο αυτό μερίμνησε για την ταχεία κάλυψη του ελλείμματος αυτού, καταρτίζοντας

[1224] Το σχέδιο ανακοίνωσε ο Αρχιγραμματέας Arthur Young κατ' εντολή του Αρμοστή William Haynes-Smith, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Arthur Young, «Καλλιέργεια Βάμβακος εις Κυβερνητικάς γαίας εις την Μεσαορίαν», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 7.
[1225] Στο ίδιο.
[1226] Για τους λόγους, βλ. Panagiotis G. Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1901-1902*, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 4.

νέες φυτείες με *αγριελιές*, που χορηγούνταν στους γεωργούς από τα κυβερνητικά δάση.[1227]

Μεγάλη έμφαση έδωσε ο Γεννάδιος στις φυτείες ελαιόδεντρων και μεγάλος αριθμός των δέντρων αυτών εξαγόταν από τα κρατικά δάση και φυτευόταν σε διάφορες περιοχές παγκύπρια. Το γεγονός αυτό είχε διπλή ωφέλεια, αφού αφενός αναδασώνονταν πολλές γυμνές εκτάσεις και αφετέρου καλύπτονταν πλήρως οι ανάγκες των καλλιεργητών, δεδομένου ότι ένα μεγάλο μέρος των ελιών και του ελαιόδεντρου μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών τους.[1228]

Για την κάλυψη του ελλείμματος συντέλεσαν σε μεγάλο βαθμό και τα πολύ ανώτερα, σε σχέση με τα εγχώρια, *σιδερένια ελαιοπιεστήρια*, τα οποία εισήχθησαν στην Κύπρο με ενέργειες του Γενναδίου. Με τα σύγχρονά αυτά *ελαιοπιεστήρια* επιτεύχθηκε η βελτίωση της ποιότητας του παραγόμενου *ελαιόλαδου*. Ακόμη, από το Γεωργικό Τμήμα καταβλήθηκαν σοβαρές προσπάθειες για την εξεύρεση ξένων αγορών, οι οποίες στέφθηκαν εν πολλοίς με επιτυχία. Έτσι, σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα οι *ελαιοπυρήνες* εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες στις ξένες αγορές. Παράλληλα ο Γεννάδιος εργάστηκε συστηματικά και για την επιτυχία της λήψης του *πυρηνέλαιου*, ιδιαίτερα αυτού που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη *σαπωνοποιία* μέσω της κατεργασίας των *ελαιοπυρήνων* στην Κύπρο, ώστε να επωφεληθεί περαιτέρω το νησί.[1229]

Ο Γεννάδιος συνεργάστηκε επίσης στενά με τον Ηγούμενο της Μονής Κύκκου Γεράσιμο «ο οποίος ήτο σφοδρός λάτρης της γεωργίας» και τον βοήθησε να αναπτύξει διάφορες φυτείες στη Μονή. Μεταξύ άλλων ο Γεννάδιος συνέβαλε με την επιστημονική του καθοδήγηση στην ανάπτυξη και επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας, με

[1227] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 37-38.
[1228] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1229] Panagiotis G. Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1901-1902*, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 4-5· Εθνική Βιβλιοθήκη, *Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου*, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της λειτουργίας…», σ. 37-39.

αποτέλεσμα να αναπτυχθεί στο αγρόκτημα του Μετοχίου ελαιώνας εκτάσεως 1.000 περίπου στρεμμάτων με 5.000 ελαιόδεντρα.[1230]

Επιπρόσθετα, οι συζητήσεις και οι δημοσιεύσεις για τα θέματα σηροτροφίας, καθώς και η ίδρυση των σηροτροφικών σταθμών, συνετέλεσαν σε μεγάλο βαθμό στον αυξανόμενο ετήσια πολλαπλασιασμό και διάδοση σε όλη την Κύπρο της *μορέας*. Με υποδείξεις, προτροπές και συμβουλές του Γεωργικού Τμήματος άρχισε σταδιακά να αυξάνεται η απόσταση φύτευσης των *μορέων* στη Μαραθάσα και στην Καρπασία, στις εκτάσεις των οποίων επικρατούσε ανέκαθεν η συνήθεια της πολύ πυκνής φύτευσης των δέντρων αυτών,[1231] γεγονός που λειτουργούσε αρνητικά και δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα, ιδιαίτερα στην παραγωγικότητα και κατ' επέκταση στην επικερδή αξιοποίηση αυτών των καλλιεργειών.

Η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών

Η επέκταση της καλλιέργειας των εσπεριδοειδών στις μεσογειακές χώρες, καθώς και σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Καλιφόρνια των Ηνωμένων Πολιτειών, που άρχισε περίπου από το 1885 και συνεχιζόταν, είχε ως αποτέλεσμα την υπερπαραγωγή των προϊόντων αυτών και κατά συνέπεια την υποτίμηση των καρπών, ιδιαίτερα δε των λεμονιών. Ειδικότερα, ενώ την περίοδο 1885-1890 τα λεμόνια της Ανατολής πωλούνταν προς 15 έως 20 σελίνια τη χιλιάδα, το 1905 η τιμή τους έπεσε στα 4 έως 8 σελίνια ανάλογα της πρωιμότητας. Ανάλογη υποτίμηση υπέστησαν και τα πορτοκάλια. Συγκεκριμένα από την εσοδεία πορτοκαλιών του 1904 οι έμποροι της Συρίας υπέστησαν μεγάλες ζημιές, εξάγοντας τα προϊόντα τους στις αγορές της Ρωσίας και της Αγγλίας.[1232]

[1230] Ο Ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος Χριστοδουλίδης (1850-1911) γεννήθηκε στον Κάμπο της Τσακκίστρας στη Λευκωσία. Σπούδασε στη Θεολογική Σχολή Χάλκης με δαπάνες της Μονής Κύκκου. Ακολούθως παρακολούθησε ανώτερα θεολογικά μαθήματα για τρία χρόνια στη Γενεύη. Εξελέγη ηγούμενος της Μονής το 1890 και μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου (1891-1896, 1896-1901). Ήταν ιδρυτικό μέλος του Παγκυπρίου Γυμνασίου (1893), Έφορος των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας (1903) και μέλος της Επαρχιακής Εκπαιδευτικής Επιτροπείας (1905). Θεωρούσε ότι η ραθυμία κατέστρεφε τον άνθρωπο, και ως εκ τούτου φρόντιζε όπως οι πατέρες της Μονής Κύκκου παράλληλα με την εργασία τους προς τον Θεό να ασχολούνταν και με τη γη. Περιόδευσε σε διάφορες χώρες, μεταξύ των οποίων στη Γαλλία, στην Ιταλία και στην Ελλάδα, όπου μελετούσε τις διάφορες γεωργικές προόδους που αναπτύσσονταν στις χώρες αυτές, βλ. Αριστείδης Κουδουνάρης, «Χριστοδουλίδης Γεράσιμος», *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τόμ. Β΄, Λευκωσία [7]2018, σ. 926· Ανδρέας Ξιναρής, «Το Μετόχιον Κύκκου ως ένα αγρόκτημα», *Αγρότης*, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1962, σ. 15· Νικόλαος Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, Τύποις Λευκωσίας, Λευκωσία 1914, σ. 201-203.

[1231] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 39.

[1232] Στο ίδιο, σ. 39-40.

Η προσφορά υψηλών τιμών για τους καρπούς των εσπεριδοειδών που παρατηρήθηκε την περίοδο 1904-1905 ήταν παροδική. Όπως τόνιζε ο Γεννάδιος, ψηλές τιμές προσφέρονταν μόνο σε περιόδους κατά τις οποίες η προσφορά των εσπεριδοειδών μειωνόταν σημαντικά ως αποτέλεσμα της καταστροφής της εσοδείας κάποιου σημαντικού εξωτερικού κέντρου από διάφορα καιρικά φαινόμενα όπως το δριμύ ψύχος.[1233]

Αναπόφευκτα η υπερπαραγωγή των εσπεριδοειδών καρπών και η συνεπακόλουθη πτώση των τιμών των προϊόντων αυτών επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και την Κύπρο, της οποίας η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών ήταν πολύ σημαντική. Οι προσφερόμενες τιμές των λεμονιών που παράγονταν στο νησί μόλις κάλυπταν τα έξοδα της συλλογής και της μεταφοράς τους στα κέντρα ζήτησης και κατανάλωσής τους. Το 1903 τα πορτοκάλια της Αμμοχώστου, τα οποία στάλθηκαν στη Γερμανία, προκάλεσαν ζημιά ύψους 200 περίπου λιρών στους εμπόρους που ανέλαβαν την αποστολή τους. Μεγάλο μέρος των καρπών των εσπεριδοειδών της Κύπρου, και ιδιαίτερα των πορτοκαλιών, εξάγονταν στην Αίγυπτο, η οποία ήταν και η σημαντικότερη αγορά για πολλά από τα προϊόντα του νησιού.[1234]

Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του 1904 οι αγορές για τα πορτοκάλια και τα λεμόνια της Κύπρου διαφοροποιήθηκαν σημαντικά. Ειδικότερα, οι εξαγωγές λεμονιών στα λιμάνια της θάλασσας είχαν πρακτικά σταματήσει και συνεπώς θα έπρεπε να εξευρεθεί μια νέα αγορά για την εξαγωγή των πλεονασμάτων λεμονιών. Ήδη η Ιόππη (Jaffa) διατηρούσε αξιόλογο εξαγωγικό εμπόριο με την Ευρώπη και σύμφωνα με τον Γεννάδιο, η Κύπρος, η οποία διέθετε καλύτερα λιμάνια και ήταν πλησιέστερα προς την ήπειρο αυτή, θα έπρεπε να επικεντρωθεί στην ανάπτυξη του εμπορίου της με την Ευρώπη. Τα χωριά Λάπηθος και Καραβάς, στα οποία υπήρχε ικανοποιητική βροχόπτωση και αφθονία νερού, ήταν απολύτως κατάλληλα για την καλλιέργεια των εσπεριδοειδών. Ήδη, κατά τη διάρκεια του Νοεμβρίου του 1904, 228.500 λεμόνια είχαν εξαχθεί στην Κωνσταντινούπολη, όμως η εξαγωγή των λεμονιών στη Μαύρη Θάλασσα είχε σταματήσει λόγω της προσβολής των λεμονιών από *ψώρα*. Η συμβουλή του Γενναδίου προς τους εσπεριδοκαλλιεργητές που επηρεάζονταν ήταν να καταστρέψουν τα δέντρα που νόσησαν με *ψώρα* και να φυτεύσουν νέα δέντρα. Μετά

[1233] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 40.
[1234] Στο ίδιο, σ. 40-41.

από διακοπή ενός έτους θα έπρεπε να καλλιεργήσουν το έδαφος και να ακολουθήσουν επιμελώς το κλάδεμα των δέντρων βάσει των οδηγιών του, ώστε να δυναμώσουν τα δέντρα. Εξέφραζε δε τη βεβαιότητα ότι, εάν ακολουθούνταν πιστά οι οδηγίες αυτές, θα μπορούσαν εύκολα να βρεθούν νέες αγορές για τα κυπριακά εσπεριδοειδή.[1235]

Στο πλαίσιο των προσπαθειών για την ανάκαμψη της αγοράς των εσπεριδοειδών, ο Γεννάδιος ενθάρρυνε και ενίσχυε προσπάθειες που επιχειρούσαν είτε άτομα είτε εταιρείες για την εξαγωγή εσπεριδοειδών στις ξένες αγορές. Άξια λόγου ήταν η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ευσταθίου, ο οποίος διετέλεσε δάσκαλος και διευθυντής του δημοτικού σχολείου Καλοπαναγιώτη από το 1899 μέχρι το 1904. Αυτός παραιτήθηκε από τη θέση του και τον Νοέμβριο του 1904 αναχώρησε για το Transvaal για μόνιμη εγκατάσταση και ενασχόληση με το εμπόριο. Ο Ευσταθίου είχε θέσει έγκαιρα τους στόχους του και οργάνωσε τα μελλοντικά του σχέδια, με πολύ πρακτικό τρόπο. Είχε κάνει επιπλέον μια σοβαρή προεργασία όλα τα προηγούμενα χρόνια και στο πλαίσιο αυτό, κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου του, μελετούσε προσεκτικά όλες τις εξελίξεις που αφορούσαν τις εγχώριες μεθόδους καλλιέργειας, συσκευασίας και φόρτωσης εμπορευμάτων για εξαγωγή. Θεωρώντας ότι μπορούσε να αναπτυχθεί επικερδώς το εμπόριο μεταξύ της Κύπρου και της Νοτίου Αφρικής, ο Ευσταθίου μερίμνησε αρχικά για την εξαγωγή από την Κύπρο στην αγορά του Transvaal 10.000 πορτοκαλιών. Έθεσε δε ως στόχο να προμηθεύει την αγορά του Transvaal και με διάφορα άλλα κυπριακά προϊόντα.[1236]

Έχοντας πλήρη επίγνωση της δεινής θέσης, στην οποία περιήλθαν οι καλλιεργητές, ο Γεννάδιος έθεσε ως προτεραιότητα την άμεση αντιμετώπιση του προβλήματος. Στο πλαίσιο αυτό εισηγήθηκε τη λήψη μέτρων για την υποστήριξη του πολύ σημαντικού για τη δενδροκομεία κλάδου. Ως ένα αποτελεσματικό μέτρο

[1235] Στην Κύπρο είχαν γίνει αρκετές προσπάθειες για τη βελτίωση των λιμανιών του νησιού, αφού αυτό θα βοηθούσε στη συγκοινωνία με το εξωτερικό, αλλά και θα αναβάθμιζε τις εμπορικές δυνατότητες του νησιού. Για τα θέματα των λιμανιών, τους λιμενικούς φόρους και τα υγειονομικά δικαιώματα που επιβάλλονταν στα κυπριακά λιμάνια, καθώς και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι έμποροι, ο Αρμοστής Haynes-Smith σύστησε αρμόδια επιτροπή, στην οποία διόρισε τον Παναγιώτη Γεννάδιο, τον Collet, τον ηγούμενο Κύκκου Γεράσιμο, τον Πασχάλη Κωνσταντινίδη, τον Αχιλλέα Λιασίδη και τον Δερβίς. Η επιτροπή επισκέφθηκε τη Λεμεσό και τη Λάρνακα, όπου συζήτησε τα σχέδια των βρετανικών αρχών σε συνελεύσεις, στις οποίες κλήθηκαν και συμμετείχαν οι έμποροι του νησιού, βλ. Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 179-180· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1236] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ειδήσεις και σημειώσεις», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 8· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

θεωρούσε απαραίτητη την ενθάρρυνση της χρησιμοποίησης των δευτερευόντων προϊόντων του δενδροκομικού αυτού κλάδου, σπουδαιότερων των οποίων ήταν τα *αιθέρια έλαια*. Η ενασχόληση των εσπεριδοκαλλιεργητών με την παραγωγή *αιθέριων ελαίων*,[1237] τα οποία είχαν υψηλή ζήτηση στις αγορές του εξωτερικού, θα οδηγούσε στην άμβλυνση του σοβαρού προβλήματος επιβίωσης που αντιμετώπιζαν.

Πέραν των εισηγήσεων που περιλαμβάνονταν στην αρχική έκθεση[1238] που ετοίμασε για τη γεωργία στην Κύπρο κατά την επίσκεψή του στο νησί το 1895, ο Γεννάδιος έδωσε λεπτομερείς οδηγίες για τον τρόπο συσκευασίας των εσπεριδοειδών προϊόντων που προορίζονταν για εξαγωγές σε απομακρυσμένες χώρες, τις οποίες θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντικές για την αποφυγή της φθοράς των καρπών κατά τη μεταφορά τους και των συνεπακόλουθων ζημιών που θα προέκυπταν. Πέραν αυτών εισηγήθηκε τη χρησιμοποίηση των κιβωτίων της Μερσίνας για την αποστολή επίλεκτων εσπεριδοειδών καρπών στη Ρωσία και στην Αγγλία, αφού ο τύπος των κιβωτίων αυτών ήταν ιδανικότερος σε σχέση με τα κιβώτια που χρησιμοποιούνταν στην Κύπρο. Κατά τη διάβασή του από τη Μερσίνα ο Γεννάδιος λίγο καιρό προηγουμένως είχε εξασφαλίσει δείγμα των κιβωτίων που χρησιμοποιούνταν εκεί και το είχε καταθέσει στο Γεωργικό Τμήμα της Κύπρου,[1239] ούτως ώστε να αποτελεί πρότυπο για την κατασκευή των κιβωτίων αυτών στην Κύπρο. Ο Γεννάδιος προέτρεπε τους καλλιεργητές και τους εμπόρους να χρησιμοποιούν κατά κανόνα τα κιβώτια τύπου Μερσίνας στις εξαγωγές εσπεριδοειδών προϊόντων σε μακρινές περιοχές του εξωτερικού, ώστε να διασφαλίζεται η ποιότητα και η αξία τους για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η κατάσταση της αμπελουργίας

Μεγάλη πρόκληση για τον Γεννάδιο ήταν η αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυπταν από την υπερανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας στο νησί, λόγω κυρίως

[1237] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 41.
[1238] Panagiotis Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, Government Printing Office, Λευκωσία 1896, σ. 22-24.
[1239] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 41-42.

της καταστροφής των αμπελώνων στην Ευρώπη και κυρίως στη Γαλλία από τη *φυλλοξήρα* και της συνεπακόλουθης αύξησης της ζήτησης των κυπριακών κρασιών.[1240]

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος, περιγράφοντας την αμπελοκαλλιέργεια στο νησί το 1896, εξέφραζε αφενός τη συμπάθεια και τον θαυμασμό του προς τους αγρότες, οι οποίοι χωρίς σχεδόν καθόλου μέσα, με μεγάλο κόπο και κάτω από αντίξοες συνθήκες μετέτρεπαν άγονες και βραχώδεις ορεινές εκτάσεις σε αμπελώνες και αφετέρου τον προβληματισμό του για την υπερανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας στο νησί.[1241]

Πολύ σοβαρά, διαρθρωτικά και άλλα, προβλήματα αντιμετώπιζε ο κλάδος της αμπελουργίας στο νησί. Η παγκόσμια κρίση που έπληττε τα προϊόντα της αμπέλου ήταν φυσική συνέπεια της υπερπαραγωγής των προϊόντων αυτών που οδήγησε και στην κάθετη πτώση των τιμών. Επιπρόσθετα η μεγάλη μείωση της παραγωγής οίνων στη Γαλλία, που προξενήθηκε από την εισβολή της *φυλλοξήρας* στη χώρα περίπου τρεις δεκαετίες προηγουμένως, είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη αύξηση των τιμών των *σταφίδων*, των *οινοπνευμάτων* και του *οίνου*. Λόγω της υπερτίμησης αυτής, όλες οι αμπελοφόρες χώρες ωθήθηκαν να επεκτείνουν αλόγιστα και υπέρμετρα τους αμπελώνες τους,[1242] για να εκμεταλλευτούν επικερδώς την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στη Γαλλία.

Ως φυσική συνέπεια της μη ορθολογιστικής και υπέρμετρης επέκτασης των αμπελώνων στις χώρες αυτές ήταν η υπερπαραγωγή, η οποία προκάλεσε μια ανεξέλεγκτη κρίση που οδήγησε πολλούς από τους παραγωγούς *οίνων, σταφίδων* και *οινοπνευμάτων* στην πλήρη καταστροφή. Η κρίση δε άρχισε να γίνεται αισθητή από την εποχή που η Γαλλία εισήγαγε σοβαρά μέτρα για την πρόληψη και εξουδετέρωση των προσβολών της *φυλλοξήρας* στους αμπελώνες της χώρας, καθώς και στην επιβολή απαγορευτικών δασμών πάνω σε όλα τα εισαγόμενα προϊόντα της *αμπέλου* από τρίτες χώρες.[1243]

Όλες οι αμπελοφόρες χώρες άρχισαν να υιοθετούν διάφορα μέτρα για τη μείωση ή εξουδετέρωση των οδυνηρών συνεπειών που προκαλούσε η αμπελουργική

[1240] Σύμφωνα με την πραγματεία «Περί φυλλοξήρας» που συνέταξε ο Παναγιώτης Γεννάδιος «η φυλλοξήρα είναι έντομον μικρότατον, πολύμορφον, συνήθως άπτερον και σπανιώτερον πτερωτόν, γονιμώτατον και κατά το πλείστον παρθενογόνον», Βλ. Γεννάδιος, *Περί φυλλοξήρας…,* σ. 2.
[1241] Bevan, ό.π., σ. 36-37.
[1242] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 42.
[1243] Στο ίδιο, σ. 42-43.

κρίση. Όμως ούτε τα νομοθετικά μέτρα που έλαβαν οι χώρες ούτε και οι βελτιώσεις που εισήχθησαν στην καλλιέργεια της αμπέλου και της *οινοποιίας* αρκούσαν για να επανέλθει η πρότερη κατάσταση.[1244]

Τα μη ικανοποιητικά αποτελέσματα των μέτρων αυτών στις αμπελοφόρες χώρες ήταν ορατά ακόμη και στην ίδια τη Γαλλία, όπου μεθοδικά αναβαθμίστηκε και τελειοποιήθηκε η καλλιέργεια της *αμπέλου*, καθώς και οι μέθοδοι που ακολουθούνταν στην *οινοποιία*, ενώ οι παραγωγοί κατά κανόνα υιοθετούσαν και εφάρμοζαν τα μέτρα αυτά. Εντούτοις και στη χώρα αυτή συνεχίζονταν σε έντονο βαθμό οι συζητήσεις για την κρίση στην *αμπελουργία* και την *οινοποιία*. Ως εκ τούτου, η κρίση συνέχισε να υφίσταται στις πλείστες χώρες άλλοτε πιο έντονη και άλλοτε ηπιότερη με βάση την επιτυχία ή την αποτυχία της εσοδείας των *αμπέλων*, λόγω ατμοσφαιρικών ή άλλων λόγων.[1245]

Οινοποιία

Για την αντιμετώπιση της αμπελουργικής κρίσης ο Γεννάδιος θεωρούσε απαραίτητη την εισαγωγή βελτιώσεων, ιδιαίτερα στις μεθόδους *οινοποίησης* που ακολουθούνταν στο νησί, ώστε να μειωθούν σε κάποιο βαθμό τα αρνητικά αποτελέσματα της κρίσης. Βασικά προβλήματα στην εισαγωγή των βελτιώσεων αυτών ήταν η έλλειψη κεφαλαίων και ο χρόνος που απαιτείτο για την υλοποίησή τους. Πίστευε, όμως, ότι οποιεσδήποτε βελτιώσεις στις διαδικασίες και τις μεθόδους παραγωγής θα είχαν θετικό αποτέλεσμα με την προϋπόθεση ότι θα ήταν εφικτή η εξεύρεση αγορών που θα ήταν πρόθυμες να απορροφήσουν τα τελειότερα και αναβαθμισμένα προϊόντα του νησιού. Συγκεκριμένα ο Γεννάδιος πίστευε ότι ο σκοπός των βελτιώσεων:

> […] *, των επιτυγχανομένων διά της καταβολής όχι μόνον τέχνης αλλά και χρήματος, είνε η επιτυχία κέρδους και ουχί μόνο η απόδειξις του δυνατού της παρασκευής προϊόντων κατά το μάλλον ή ήττον τελειοτέρων.*[1246]

Όμως με βάση την κατάσταση που δημιουργήθηκε τότε ήταν δύσκολη έως αδύνατη η εξεύρεση αγορών για την εξαγωγή εκλεκτών *οίνων* και *οινοπνευμάτων*, αφού οι ανταγωνιστικές χώρες που παρήγαγαν ανάλογα προϊόντα ήταν πολλές και

[1244] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 43.
[1245] Στο ίδιο.
[1246] Στο ίδιο, σ. 44.

επέβαλλαν υψηλά εισαγωγικά ή καταναλωτικά τέλη, για να προστατεύουν τα εγχώρια προϊόντα τους. Παράδειγμα γι' αυτό αποτελούσε το γεγονός που ήταν γνωστό στους Κυπρίους και εξελίχθηκε στην Παλαιστίνη γύρω στο 1890. Η εκεί ιουδαϊκή παροικία δαπανούσε εκατομμύρια φράγκα για την καλλιέργεια εκλεκτών ποικιλιών *αμπέλων*, για την ίδρυση σύγχρονων οιναποθηκών και για την εφαρμογή βελτιωμένων μεθόδων στην *οινοποιία* με τη βοήθεια ειδικών εμπειρογνωμόνων που ασχολούνταν αποκλειστικά για τον σκοπό αυτό.[1247] Με τη χρήση των σύγχρονων αυτών μέσων επιτεύχθηκε σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα να καλυφθούν οι χώροι των οιναποθηκών της παροικίας με οίνους και οινοπνευματώδη. Όμως, παρά την συστηματική και έντονη διαφήμιση των προϊόντων, δεν κατέστη δυνατό να εξευρεθούν πρόθυμοι αγοραστές, παρά το ότι τα προϊόντα προσφέρθηκαν σε κατώτερες τιμές από την αρχική τους αξία, στην οποία περιλαμβάνονταν σημαντικές δαπάνες, μεταξύ των οποίων οι τόκοι και τα χρεολύσια για τα μεγάλα κεφάλαια που δαπανήθηκαν για την ίδρυση της επιχείρησης.[1248]Συνεπώς, το εγχείρημα αυτό οδηγήθηκε σε πλήρη αποτυχία.

Παρά τα αρνητικά δεδομένα, στην Κύπρο, με τις υποδείξεις και τις συμβουλές του Γενναδίου αναλήφθηκε μια συστηματική προσπάθεια για τη βελτίωση των κυπριακών οίνων, με αποτέλεσμα σταδιακά να αρχίσει και το άνοιγμα των αγορών του εξωτερικού, όπως της Αγγλίας. Μεγάλη συμβολή στις συστηματικές προσπάθειες αναβάθμισης των κυπριακών οίνων και εξαγωγής τους στο εξωτερικό είχαν και ιδιωτικές εταιρείες στο νησί όπως η οινοποιητική επιχείρηση στο χωριό Πέρα Πεδί με το όνομα *The Perapedhi Wine Association Company,* η οποία διευθυνόταν από τον W. Chaplin και ελεγχόταν από την εταιρεία *W. H. Chaplin & Co* του Λονδίνου.[1249]

Η δραστηριοποίηση της εταιρείας ήταν έντονη και πρόσφερε σημαντικό όφελος στην περιοχή. Υπό τη διεύθυνση του Chaplin και του J. Kirk, η εταιρεία απορροφούσε σχεδόν το σύνολο της παραγωγής σταφυλιών για οινοπαραγωγή, αγοράζοντας καθημερινά από τους αμπελοκαλλιεργητές 15 έως 40 τόνους. Το γεγονός αυτό

[1247] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 44-45.
[1248] Στο ίδιο, σ. 45.
[1249] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 10· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 45· Μιχάλης Κοντόπουλος και Δημήτριος Μελάς, *Κυπριακόν Ημερολόγιον 1908*, Τύποις Φωνής της Κύπρου, Λευκωσία 1908, σ. 177.

λειτουργούσε ευεργετικά για τους αμπελοκαλλιεργητές της περιοχής, αφού είχαν εξασφαλισμένη την πώληση των αμπελουργικών τους προϊόντων, έστω και σε χαμηλότερες τιμές.[1250]

Η μεγάλη εμπειρία της εταιρείας στους τομείς των οίνων και των οινοπνευματωδών ποτών, καθώς και το ευρύ εμπορικό δίκτυο που ανέπτυσσε σταθερά στην Αγγλία αποτελούσαν εχέγγυα και για την επιτυχή διεξαγωγή των εργασιών τους στην Κύπρο. Ουσιαστικά η συγκεκριμένη εταιρεία ήταν και η μοναδική που διέθετε τα μέσα, είχε την εξειδίκευση στον τομέα των οίνων και των οινοπνευματωδών, του εμπορίου των προϊόντων αυτών, αλλά και των απαιτήσεων των Άγγλων καταναλωτών. Κατά συνέπεια, η εταιρεία μπορούσε να κατασκευάζει τους κυπριακούς οίνους και τα οινοπνεύματα σύμφωνα με τις προτιμήσεις των καταναλωτών στην Αγγλία και ακολούθως να τα εισαγάγει και να τα προωθεί αποτελεσματικά και επικερδώς στις αγγλικές αγορές.[1251]

Ο Γεννάδιος είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί το 1904 ένα τμήμα των καταστημάτων της εταιρείας *W. H. Chaplin & Co*, καθώς και των οιναποθηκών της στο Λονδίνο στην οδό Villers 10, και ως εκ τούτου διαπίστωσε τον μεγάλο κύκλο εργασιών της στην Αγγλία. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το 1904 από τις αγγλικές αποικίες που απέστελλαν *οίνους* και *οινοπνεύματα* στο Λονδίνο η Κύπρος κατείχε τη δεύτερη θέση μετά τη Βικτώρια[1252] που κατείχε την πρώτη θέση όσον αφορά τα *οινοπνεύματα*, και την τρίτη θέση μετά τη Νότια Αυστραλία και τη Βικτώρια που κατείχαν αντίστοιχα την πρώτη και τη δεύτερη θέση όσον αφορά τους *οίνους*. Ολόκληρη σχεδόν η ποσότητα των κυπριακών οίνων, δηλαδή πέραν των 16.000 γαλονιών, και των οινοπνευμάτων πάνω από 7.000 γαλόνια των ετήσια εισαγόμενων στο Λονδίνο αποστελλόταν εκεί από το εργοστάσιο της εταιρείας στο Πέρα Πεδί. Αυτό ήταν εξαιρετικής σημασίας, λαμβάνοντας υπόψη ότι η επιχείρηση στην Κύπρο ήταν ακόμη νεοσύστατη. Βάσει των δεδομένων αυτών, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε στις βρετανικές αρχές της Κύπρου να ενισχύσουν με κάθε τρόπο τις προσπάθειες της εταιρείας *W. H. Chaplin & Co*. Ο ιδιοκτήτης της εταιρείας, W. H. Chaplin, έκανε

[1250] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1251] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 45-46.
[1252] Η Βικτώρια ήταν η πρωτεύουσα της καναδικής επαρχίας της Βρετανικής Κολομβίας.

σοβαρές προσπάθειες για την προώθηση των κυπριακών οίνων στη Βρετανία, ετοιμάζοντας σχετική έκθεση προς το Εμπορικό Επιμελητήριο του Λονδίνου.[1253]

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο Λονδίνο ο Γεννάδιος είχε την ευκαιρία να συναντηθεί με τον W. H. Chaplin, ο οποίος του εξέφρασε τις σοβαρές ανησυχίες και τους προβληματισμούς του αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι δεν έβρισκε τις απαιτούμενες ιδιότητες στα κυπριακά κρασιά, ώστε να διευρυνθεί η κατανάλωσή τους σε όλη την Αγγλία. Απέδωσε δε την έλλειψη των χαρακτηριστικών αυτών των οίνων της Κύπρου στις ποικιλίες των *αμπέλων* που καλλιεργούνταν εν εκτάσει στο νησί, και των οποίων τα σταφύλια χρησιμοποιούνταν στην *οινοποιία*. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος θεώρησε αναγκαία την άμεση λήψη διορθωτικών μέτρων για την επίλυση των συγκεκριμένων προβλημάτων. Στο πλαίσιο αυτό θεώρησε ως επιτακτική ανάγκη τη συλλογή δειγμάτων από όλες τις άλλες ποικιλίες των *αμπέλων* που απαντώνταν στο νησί, ώστε να αναλυθούν και να εξεταστούν διεξοδικά οι ιδιότητες του καρπού της κάθε ποικιλίας στην *οινοποιία*. Τη διεξαγωγή του έργου αυτού ανέλαβε το Γεωργικό Τμήμα της Κύπρου, υπό την εποπτεία του Γενναδίου. Στόχος ήταν ο εντοπισμός πιθανώς καταλληλότερων ποικιλιών για την *οινοποιία*, ώστε να αναβαθμιστούν ποιοτικά οι κυπριακοί *οίνοι*, και συνεπώς να αυξηθεί η ζήτησή τους στις αγορές του εξωτερικού.[1254]

Μια άλλη αξιόλογη περίπτωση ήταν η εταιρεία *Χρ. Χατζηπαύλου και υιοί* στη Λεμεσό η οποία συνέχιζε με επιτυχία τη δραστηριοποίησή της στον χώρο της *οινοποιίας* και της παρασκευής κονιάκ. Η βράβευση των προϊόντων της στη Γαλλία της έδινε ακόμη περισσότερα κίνητρα για τη συνέχιση της επιτυχημένης πορείας που ακολουθούσε στοχευμένα. Σημαντικές προσπάθειες στον χώρο της οινοποιίας κατέβαλλε, επίσης, η εταιρεία *Cyprus Wines & Spirit Association Ltd* και ο ιδιοκτήτης της κ. Αρχοντίδης. Σε μια προσπάθεια να αναβαθμίσει την ποιότητα των οινοπνευματωδών προϊόντων της, η εταιρεία ανέλαβε σημαντικές επενδύσεις επιχειρώντας μέσω της οικοδόμησης νέων υπόγειων κελαριών, τα οποία απαιτούνταν

[1253] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 46.
[1254] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 47.

για την επιστημονική κατασκευή των *οίνων*, να αναβαθμίσει την ποιότητα των οινοποιητικών της προϊόντων[1255]

Πέραν των εταιρειών, διάφορα άτομα συνέβαλαν στην προσπάθεια βελτίωσης της οινοπαραγωγής και της παρασκευής σταφίδων στο νησί. Αξιόλογες προσπάθειες κατέβαλλε ο Ν. Ιωαννίδης από τη Λεμεσό, ο οποίος, με τη βοήθεια του Τμήματος Γεωργίας, προχώρησε στην παρασκευή επιτραπέζιων *σταφίδων*, υιοθετώντας τις οδηγίες του Γενναδίου για τις ορθές διαδικασίες που έπρεπε να ακολουθούνται. Έτσι, ο Ιωαννίδης αναβάθμισε και τον τρόπο συσκευασίας των *σταφίδων*. Ειδικότερα, σε επιμελημένες συσκευασίες των 10 οκάδων εξήγαγε επιτυχώς κυπριακές *σταφίδες* στο Λονδίνο, καθώς και σε άλλες περιοχές.[1256]

Παράλληλα, ο Ιωαννίδης παρασκεύαζε ερυθρό κυπριακό κρασί, το οποίο προωθούσε σε διάφορες περιοχές της Αιγύπτου και ιδιαίτερα στο Κάιρο. Στην Αίγυπτο συνεργαζόταν με τον George Nungovich (1854-1908), ιδιοκτήτη αλυσίδας ξενοδοχείων, για την προμήθεια ερυθρού κυπριακού κρασιού για τα ξενοδοχεία του. Στο πλαίσιο αυτό, μεταξύ άλλων, ο Ιωαννίδης απέστειλε σε μια μόνο περίπτωση 2.500 οκάδες ερυθρών κρασιών. Ακολούθησαν και άλλες αποστολές και έτσι οι επισκέπτες των ξενοδοχείων *Savoy Hotel, Continental Hotel* και των άλλων ξενοδοχείων της αλυσίδας *Nungovich* είχαν την ευκαιρία να δοκιμάσουν και να εκτιμήσουν τα κυπριακά κρασιά.[1257]

Ποικιλίες αμπέλου

Στην έκθεσή του για την αμπελουργία της Κύπρου το 1893 ο Γάλλος καθηγητής Mouillefert κατέγραψε 11 ποικιλίες της *αμπέλου*, τις οποίες εντόπισε κατά την

[1255] Η εταιρεία *Χρ. Χατζηπαύλου και υιοί* ανέπτυξαν σημαντικές πρωτοβουλίες για την προώθηση των προϊόντων τους στο εξωτερικό. Στο πλαίσιο αυτό έστειλαν δείγματα των οίνων και των οινοπνευματωδών ποτών που παρασκεύαζαν στον πρεσβευτή της Ελλάδας στο Βερολίνο Κλ. Ραγκαβή. Σε ευχαριστήρια επιστολή που απέστειλε ο πρεσβευτής προς την εταιρεία ανέφερε, μεταξύ άλλων, «Ο γαμβρός μου, Βαρόνος Acton, παρέθηκεν ήδη τινά των προϊόντων τούτων εις τα γεύματα, εις α προσκαλεί τους αξιωματικούς των ενταύθα προσορμιζομένων Ιταλικών και άλλων πολεμικών πλοίων, ως και την ανωτάτην κοινωνίαν της Ελληνικής ταύτης μεγαλουπόλεως, εκρίθησαν δε γενικώς ως εξαίρετα», βλ. «Η βιομηχανία μας», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου 1900· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1256] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1257] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

περιοδεία του στο νησί. Πέραν αυτών των 11 ποικιλιών ο Γεννάδιος εντόπισε και κατέγραψε ακόμη 6 ποικιλίες. Θεώρησε δε ότι υπήρχαν ακόμη τρεις πιθανές ποικιλίες *αμπέλων* στο νησί. Βάσει αυτών ο συνολικός αριθμός των ποικιλιών της *αμπέλου* στην Κύπρο έφθανε τις 20 και υπάγονταν όλες στο είδος της *οινοφόρου αμπέλου* (*vitis vinifera*).[1258]

Από τις 17 ποικιλίες των αμπέλων, των οποίων η ύπαρξη ήταν βέβαιη, μόνο τρεις ποικιλίες, το *μαύρο*, το *ξινιστέρι* και το *βόφταλμο*, καλλιεργούνταν εκτενώς και αποτελούσαν σχεδόν το σύνολο των αμπελώνων της Κύπρου. Μια τέταρτη ποικιλία, το *Μοσχάτο*, καλλιεργείτο πολύ περιορισμένα, κυρίως κοντά στο Όμοδος. Οι υπόλοιπες 13 ποικιλίες *αμπέλων* φύονταν σποραδικά στους αμπελώνες ή καλλιεργούνταν ως αναδεντράδες στις αυλές και στους κήπους των οικιών.[1259]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε πιθανή την ύπαρξη και κάποιων άλλων ποικιλιών, οι οποίες πιθανώς να διέφυγαν της προσοχής του, αλλά και αυτές σε κάθε περίπτωση θα ήταν πολύ σπάνιες και μόνο σποραδικά θα απαντώνταν στο νησί. Επιπρόσθετα, τόνιζε το γεγονός ότι σε μια χώρα, της οποίας η καλλιέργεια *αμπέλου* άρχιζε από τα βάθη των αιώνων, ενδεχομένως μια ποικιλία να έφερε δύο ή περισσότερα ονόματα. Συνεπώς, για την αποφυγή σύγχυσης ως προς τον ορισμό της ποικιλίας της *αμπέλου*, θα έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη τα χαρακτηριστικά της, και ιδιαίτερα τα χαρακτηριστικά του καρπού της, και όχι το κοινό όνομά της.[1260]

Ο Γεννάδιος έδωσε μια σύντομη περιγραφή των 17 ποικιλιών, των οποίων η ύπαρξη ήταν βέβαιη στην Κύπρο, καθώς και των τριών ποικιλιών, οι οποίες υπέθετε ότι υπήρχαν. Συγκεκριμένα, η πρώτη ποικιλία ήταν το *μαύρο* και ήταν η πιο κοινή στο νησί, με βότρυς συνήθως μέτριου μεγέθους και μεγάλες υπομέλαινες ρώγες, μάλλον ωοειδείς. Η δεύτερη ποικιλία ήταν το *ξινιστέρι* ή *άσπρο*. Ήταν κοινή ποικιλία με βότρυς μετρίου μεγέθους και ρώγες λευκές, υποστρόγγυλες και μετρίου μεγέθους. Η τρίτη ήταν επίσης κοινή ποικιλία με το όνομα *βόφταλμο* ή *όφταλμο*. Ο βότρυς ήταν πολύ μικρός και οι ρώγες μελανές, στρογγυλές, πολύ μικρές και πυκνές. Σε άλλες περιοχές της Ανατολής η ποικιλία αυτή ήταν γνωστή με το όνομα *βοϊδομμάτης* ή *βοόφθαλμος*. Η τέταρτη ποικιλία ήταν το *μοσχάτο*. Επρόκειτο για ποικιλία περιορισμένης

[1258] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 47-48.
[1259] Στο ίδιο, σ. 48.
[1260] Στο ίδιο, σ. 48-49. Για την άμπελο, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 53-101.

καλλιέργειας και ήταν πιο κοινή στο Όμοδος. Ο βότρυς ήταν πολύ μικρός και οι ρώγες λευκές, στρογγυλές, πυκνές, τραχύδερμες και μοσχόγευστες. Η πέμπτη ποικιλία ήταν το *μπαστάρδικο* και επρόκειτο πιθανώς για νόθο ποικιλία του *μοσχάτου*. Μόνο κάποια κλήματα της ποικιλίας αυτής βρίσκονταν διεσπαρμένα στους αμπελώνες της Μαραθάσας. Ο βότρυς ήταν μικρός και οι ρώγες ήταν ελαφρώς ρόδινες και μοσχόγευστες. Η έκτη ποικιλία ήταν το *μαραθεύτικο* ή *κρασέτι* και απαντάτο στους αμπελώνες της Μαραθάσας. Ο βότρυς ήταν μετρίου μεγέθους και όψιμης ωρίμανσης. Οι ρώγες ήταν μεγάλες, υποστρόγγυλες, βαθιά ερυθρές και όχι τελείως γλυκιές. Η έβδομη ποικιλία ήταν το *μοροκανάλι, σπούρτα* ή *χαμνόροβο*. Ήταν ποικιλία που απαντάτο σποραδικά σε κάποιους αμπελώνες. Ο βότρυς ήταν μεγάλος και οι ρώγες ήταν λευκές και πλαδαρές. Η όγδοη ποικιλία ήταν το *πρωμάρι* ή *γλυκόπρωμο*. Απαντάτο σποραδικά σε κάποιους αμπελώνες. Ο βότρυς ήταν μικρός και οι ρώγες ήταν στρογγυλές, λευκές και λεπτόδερμες. Η ένατη ποικιλία ήταν το *ξανθό* και απαντάτο σποραδικά στους αμπελώνες. Ο βότρυς ήταν μικρός και οι ρώγες υπερέρυθρες και στρογγυλές. Η δέκατη ποικιλία ήταν το *αξαθί* ή *φοινικωτό* και απαντάτο επίσης σποραδικά στους αμπελώνες. Ο βότρυς ήταν μικρός και οι ρώγες μελανές, ωοειδείς και τραχύδερμες. Η ενδέκατη ποικιλία ήταν το *κουφόρογο* ή *κατίν-παρμάκ*. Η ποικιλία αυτή απαντάτο τόσο στην Κύπρο όσο και σε άλλα μέρη της Ανατολής, όπου ήταν γνωστή με το όνομα *αετονύχι* ή *νυχάτο*. Ο βότρυς ήταν μεγάλος και οι ρώγες λευκές, επιμήκεις, λίγο επίκυρτες κοντά στο άκρο και όχι πολύ γλυκές. Η δωδέκατη ποικιλία ήταν το *βέρικο* και καλλιεργείτο στους κήπους και στις αυλές ως αναδεντράδα. Ο καρπός διατηρείτο για μεγάλο χρονικό διάστημα πάνω στο κλήμα. Ο βότρυς ήταν μεγάλος και οι ρώγες ήταν ελλειψοειδείς, μεγάλες, ερυθρές και τραχύδερμες. Η δέκατη τρίτη ποικιλία ήταν η *σουλτανίνα* και καλλιεργείτο εκτενώς για το αξιόλογο σταφύλι της, το οποίο χρησιμοποιείτο για βρώση, καθώς και για την παρασκευή εκλεκτού οίνου και της πασίγνωστης επώνυμης σταφίδας. Η *σουλτανίνα* καρποφορούσε άφθονα, αλλά ήταν πολύ επιρρεπής στις προσβολές των *κρυπτογαμικών* ασθενειών. Εφόσον *θειωνόταν* τακτικά, ευδοκιμούσε πολύ σε γόνιμο και λίγο υγρό έδαφος. Ο βότρυς της *σουλτανίνας* ήταν μετρίου μεγέθους και οι ρώγες μικρές, ωοειδείς, ηλεκτρόχρωμες και γλυκύτατες. Στην Κύπρο η *σουλτανίνα* βρισκόταν σε κήπους, σε αυλές ως αναδεντράδα και πολλαπλασιαζόταν στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*. Η δέκατη τέταρτη ποικιλία ήταν η *ροζακιά*. Επρόκειτο για πολύφορο ποικιλία και καλλιεργείτο εκτενώς και σε άλλες περιοχές της Ανατολής για τον πολύ γλυκό καρπό της, εξ ου και η ομώνυμη *σταφίδα*. Στην Κύπρο απαντάτο ως αναδεντράδα και πολλαπλασιαζόταν στο *Δενδροκομείο* της

Λευκωσίας. Ο βότρυς της *ροζακιάς* ήταν μεγάλος και οι ρώγες επιμήκεις, μεγάλες, αραιές και λευκές. Η δέκατη πέμπτη ποικιλία ήταν η *κορινθιακή*. Ήταν γνωστή για την σταφίδα που κατασκευαζόταν από αυτήν και καλλιεργείτο εκτενώς στην Ελλάδα. Ο Γεννάδιος από κλήμα στον κήπο του κ. Κακαθύμη στη Λεμεσό άρχισε τον πολλαπλασιασμό της *κορινθιακής* ποικιλίας στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*. Ο βότρυς της *κορινθιακής* ήταν μικρός και οι ρώγες στρογγυλές, πολύ μικρές και υπομέλανες. Η δέκατη έκτη ποικιλία ήταν της *μαλάγας*, η οποία εισήχθη από την Αγγλία και πολλαπλασιαζόταν στο *Δενδροκομείο* και στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα. Θεωρείτο μία από τις άριστες ποικιλίες αμπέλων για παραγωγή σταφυλιών, για βρώση και για σταφιδοποίηση. Ο βότρυς ήταν μεγάλος και οι ρώγες επιμήκεις, μεγάλες, χρυσίζουσες και μοσχόγευστες. Τέλος, η δέκατη έβδομη ποικιλία ήταν η *ροδίτης*. Ήταν εκλεκτή ελληνική ποικιλία και μόνο λίγα κλήματα απαντώνταν στον αμπελώνα του κ. Τσέπη στη Λάρνακα. Ο καρπός ήταν εξαιρετικός ως επιτραπέζιο οπωρικό, ενώ προσφερόταν και για οινοποίηση. Υπήρχαν πολλές παραλλαγές της ποικιλίας και ήταν επιρρεπής στις προσβολές του *ωϊδίου*. Ο βότρυς ήταν συνήθως μεγάλος και οι ρώγες αραιές, επιμήκεις ή υποστρόγγυλες, ερυθρές ή υπέρυθρες.[1261]

Ο Γεννάδιος εντόπισε μια αναδεντράδα στην αυλή κάποιου καταστήματος στη Λευκωσία[1262] και θεώρησε ότι κατά πάσα πιθανότητα αυτή ήταν η γνωστή και πολύ κοινή στην Ανατολή ποικιλία με το όνομα *συρίκι* ή *επτάκοιλον*.[1263] Ο βότρυς της *επτακοίλου* ήταν μεγάλος και έφερε πολύ μικρές ρώγες, αραιές, στρογγυλές, μελανές και όψιμες. Η ποικιλία αυτή ήταν πολύ επιρρεπής στις προσβολές του *ωϊδίου*.[1264]

Μέσω της εξέτασης του καρπού, θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί ακόμη εάν άμπελος, που βρισκόταν στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα, ήταν το *μαύρο μοσχάτο* της Ανατολής, και αν κάποια κλήματα, που πολλαπλασιάστηκαν στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, από μοσχεύματα που λήφθηκαν από τον κάμπο ήταν το *τσαούσι* της Κωνσταντινούπολης. Το *μαύρο μοσχάτο* της Ανατολής έφερε μάλλον μικρό βότρυ και ρώγες μελανές, στρογγυλές, μετρίου μεγέθους και μοσχόγευστες.

[1261] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 49-52.
[1262] Το κατάστημα αυτό βρισκόταν στην κεντρική οδό της Λευκωσίας και παραπλεύρως του υποδηματοποιείου του Χατζη-Γαβρίλη. Παλαιότερα το κατάστημα αυτό ήταν εστιατόριο και αργότερα έγινε καφενείο, βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 52.
[1263] Για το *συρίκι* ή *επτάκοιλον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 943.
[1264] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 52.

Αντίθετα, ο βότρυς του *τσαουσιού* ήταν μεγάλος και έφερε ρώγες ηλεκτροχρόες, μεγάλες και πολύ λεπτόδερμες.[1265]

Από τις 17 επιβεβαιωμένες ποικιλίες αμπέλου στην Κύπρο οι 13 (από την πέμπτη μέχρι και την δέκατη έβδομη ποικιλία) ήταν σπάνιες. Η ποικιλία του μοσχάτου καλλιεργείτο περιορισμένα, ιδιαίτερα κοντά στο Όμοδος, ενώ το *βόφταλμο*, αν και κοινή ποικιλία, δεν ήταν πολύ διαδεδομένη. Οι μάλλον διαδεδομένες ποικιλίες ήταν το *μαύρο* και το *άσπρο* ή *ξινιστέρι*. Αυτές αποτελούσαν τη βάση των αμπελώνων της Κύπρου. Ουσιαστικά οι κυπριακοί οίνοι κατασκευάζονταν κατά κανόνα από τον καρπό μόνο των τριών πρώτων ποικιλιών, δηλαδή από το *μαύρο*, το *άσπρο* ή *ξινιστέρι* και το *βόφταλμο* ή *όφταλμο*.[1266]

Η ύπαρξη λίγων ποικιλιών αμπέλου και ο πολύ περιορισμένος αριθμός αυτών που καλλιεργούνταν εκτενώς στο νησί σε χώρα αμπελοφόρο από αρχαιοτάτων χρόνων, όπως ήταν η Κύπρος, μπορούσε να αποδοθεί κατά τον Γεννάδιο στο γεγονός ότι η *θείωση* δεν εισήχθη άμεσα στο νησί και ειδικά από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης του *ωϊδίου* στους αμπελώνες,[1267] με αποτέλεσμα να προκληθούν εκτεταμένες καταστροφές σε αυτούς, αλλά και στις ποικιλίες των αμπέλων που υπήρχαν στο νησί.

Ειδικότερα, φαίνεται ότι από την εμφάνιση του *ωϊδίου* στο νησί το 1852 η καλλιέργεια των ποικιλιών αμπέλων που ήταν περισσότερο επιρρεπείς στις προσβολές του *ωϊδίου* παραμελήθηκε σε μεγάλο βαθμό ή εγκαταλείφθηκε πλήρως και, ως εκ τούτου, η εκτενής καλλιέργεια αμπέλων περιορίστηκε στις τρεις ποικιλίες, οι οποίες, χωρίς την εφαρμογή κανενός προληπτικού μέσου, αποδείχθηκαν ως οι ποικιλίες που παρουσίαζαν σχετικά περισσότερη ανθεκτικότητα στις προσβολές της νόσου.[1268]

Στην μη εφαρμογή της *θειώσεως* πρέπει να αποδοθεί και η εγκατάλειψη της καλλιέργειας της αμπέλου, που παρατηρήθηκε σε διάφορες περιφέρειες του νησιού, στις οποίες παρουσιάζονταν ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του *ωϊδίου*. Μεταξύ αυτών ήταν και η περιφέρεια που εκτεινόταν από τον Καραβά μέχρι την Κερύνεια όπου, με βάση τις μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής όπως αυτές δόθηκαν στον

[1265] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 53.
[1266] Στο ίδιο, σ. 53.
[1267] Στο ίδιο.
[1268] Στο ίδιο, σ. 54. Για το *ωΐδιον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 95.

Γεννάδιο, η άμπελος παλαιότερα καλλιεργείτο εκεί εκτεταμένα και με μεγάλη επιτυχία.[1269]

Για τις ποικιλίες της αμπέλου που απαντώνταν στην Κύπρο και για τις περισσότερο ή λιγότερο εκτενείς καλλιέργειες της κάθε ποικιλίας ο Γεννάδιος δημοσίευε υλικό και πληροφορίες στην *Κυπριακή Εφημερίδα* του 1904. Σκοπός των δημοσιεύσεων αυτών ήταν να υποδειχθεί η ανάγκη για τη συγκέντρωση, τον πολλαπλασιασμό και την επισταμένη δοκιμή των ποικιλιών που σπάνια και σποραδικά απαντώνταν στην Κύπρο, αφού μεταξύ αυτών πιθανώς να εντοπίζονται και κάποιες ποικιλίες που να διαθέτουν τα πλεονεκτήματα και τις απαραίτητες ιδιότητες για *οινοποιία*, τις οποίες στερούνταν οι τρεις ποικιλίες που συνέχισαν να καλλιεργούνται εκτενώς στο νησί.[1270]

Οι συστηματικές προσπάθειες που κατέβαλλε ο Γεννάδιος για να πείσει τους αμπελουργούς για την ανάγκη *θειώσεως* των κτημάτων τους ευοδώθηκαν και τα ευεργετικά αποτελέσματα από τη χρήση *θείου* στους αμπελώνες ήταν πλέον ορατά σε όλους τους αμπελοκαλλιεργητές του νησιού. Με ενέργειες του Γεωργικού Τμήματος η προμήθεια του *θείου* κατέστη ευχερής και άμεσα προσβάσιμη στους αμπελοκαλλιεργητές. Ως εκ τούτου, η εκτενής καλλιέργεια και των ποικιλιών της αμπέλου που ήταν περισσότερο επιρρεπείς στις προσβολές του *ωϊδίου* ήταν πλέον εφικτή σε όλο το νησί.[1271]

Επιπρόσθετα, το ξηρό κλίμα της Κύπρου και η σπάνια ή και -κάποιες φορές- παντελής έλλειψη βροχόπτωσης λειτουργούσαν ευνοϊκά για την παραγωγή της *σταφίδας* στο νησί. Για την ενθάρρυνση της βιομηχανίας της *σταφίδας* το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο ανέλαβε τον πολλαπλασιασμό και τη διάδοση, ιδιαίτερα στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*, τεσσάρων ποικιλιών της αμπέλου, ειδικότερα της *ροζακιάς*, της *σουλτανίνας*, της *κορινθιακής* και της *μαλάγας*, οι οποίες αποτελούσαν τις πιο εκλεκτές ποικιλίες σταφιδοπαραγωγικών αμπέλων. Η επιτυχία του πολλαπλασιασμού των ποικιλιών αυτών στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας* ώθησε τον Γεννάδιο να εισηγηθεί την εκτέλεση της διαδικασίας αυτής και στα άλλα δενδροκομεία του νησιού.[1272]

[1269] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 54.
[1270] Στο ίδιο, σ. 54-55.
[1271] Στο ίδιο, σ. 55.
[1272] Στο ίδιο, σ. 55-56. Για τις σταφίδες, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 58-59.

6.6.8. Λαχανικά, ακρόδρυα και οπωροφόρα

Λαχανικά

Σχεδόν όλα τα λαχανικά καλλιεργούνταν στην Κύπρο, όμως ήταν ολιγάριθμες οι ποικιλίες και η ποιότητα σαφώς κατώτερη. Ενώ περίπου ένα αιώνα προηγουμένως, δηλαδή στις αρχές του 19ου αιώνα, η Κύπρος παρήγαγε και εξήγαγε σημαντική ποσότητα επίλεκτου σπόρου *ανθοκράμβης*, ένα αιώνα μετά η καλλιέργεια του φυτού αυτού ήταν πολύ περιορισμένη και ο σπόρος της *ανθοκράμβης* ή οποιουδήποτε άλλου λαχανικού δεν παραγόταν για εξαγωγή.[1273]

Ακόμη, στη Φιλιά υπήρχε εκτεταμένη καλλιέργεια των *τεύτλων*, των οποίων ο χρησιμοποιούμενος για τον σκοπό αυτό σπόρος εισαγόταν από τη Συρία. Με ενέργειες του Γενναδίου, καθώς και με λεπτομερείς οδηγίες που έδωσε στους καλλιεργητές, ο *τευτλόσπορος* άρχισε να παράγεται επιτόπια,[1274] ενώ αναβαθμίστηκε ταυτόχρονα η ποιότητά του. Με τον τρόπο αυτό εξοικονομήθηκε και ένα σημαντικό ποσό που δαπανούσε η Κύπρος για την εισαγωγή του σπόρου από το εξωτερικό.

Όπως και πολλά άλλα προϊόντα έτσι και τα λαχανικά μπορούσαν εύκολα να εξαχθούν στην μεγάλη αγορά της Αιγύπτου. Κατά τη διάρκεια των πολύομβρων ετών, όταν τα ύδατα για άρδευση ήταν άφθονα, εξάγονταν σημαντικές ποσότητες λαχανικών στην Αίγυπτο, όπου καταναλίσκονταν μεγάλες ποσότητες κυπριακών *κρεμμυδιών* και *γεωμήλων*. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος επικεντρώθηκε στη βελτίωση των ποικιλιών των λαχανικών που ήδη καλλιεργούνταν στο νησί και προορίζονταν για εξαγωγή στην Αίγυπτο, αφού θεωρούσε ότι με την αναβάθμιση της ποιότητάς τους θα αυξάνονταν οι εξαγωγές στη χώρα αυτή και συνεπώς θα μεγιστοποιόταν η επικερδότητα των προϊόντων αυτών προς όφελος των κυπρίων αγροτών και της οικονομίας του τόπου.[1275]

Ο *γλυκομάραθρος* πέραν των άλλων χρήσεων του μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως λαχανικό και ως τέτοιο προϊόν, εισαγόταν σε μεγάλες ποσότητες στην Αίγυπτο από την Ιταλία. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι έπρεπε να αξιοποιηθεί η μεγάλη ζήτηση του προϊόντος στην Αλεξάνδρεια και ως εκ τούτου να δοκιμαστεί η καλλιέργεια του

[1273] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 56.
[1274] Στο ίδιο, σ. 56.
[1275] Για τις φυτείες *πατατών* (*γεωμήλων*), βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Φυτεία Πατατών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 23-24· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη, *Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου*, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, «Έκθεσις περί της λειτουργίας…», σ. 57.

γλυκομαράθρου στο *Δενδροκομείο Λάρνακας* ή ακόμη και στα έλη της Βαμβούλας, όπου το Γεωργικό Τμήμα μετά από συστηματικές προσπάθειες εντόπισε άφθονο και γλυκύ νερό.[1276] Η αξιοποίηση της αγοράς της Αλεξάνδρειας και ευρύτερα της Αιγύπτου θα λειτουργούσε ευεργετικά για την οικονομία του νησιού.

Οι αυτοφυείς *ασπάραγοι*,[1277] κοινώς στην Κύπρο *αγρέλια*, δηλαδή ο *οξύφυλλος* (*asparagus acutifolius*), ο *άφυλλος* (*asparagus aphyllus*), ο *σκληρότριχος* (*asparagus horridus*) και ο *σφονδυλωτός* (*asparagus verticillatus*) αποτελούσαν υγιεινά και εύγευστα λαχανικά, αλλά θεωρούνταν ακατάλληλα για εξαγωγή. Δυο από τις άριστες ποικιλίες του καλλιεργούμενου *ασπάραγου*, δηλαδή η *Ολλανδική* και η *Αργεντίνικη*, εισάχθηκαν από τον Γεννάδιο και πολλαπλασιάζονταν στα δενδροκομεία του νησιού, και κατά συνέπεια θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα εξαιρετικό είδος για εξαγωγή.[1278]

Σημαντικό πλεονέκτημα για την Κύπρο ήταν το γεγονός ότι τόσο ο *ασπάραγος* όσο και το *τεύτλο* μπορούσαν να καλλιεργηθούν με επιτυχία και σε μέτρια αλατούχες εκτάσεις, στις οποίες η καλλιέργεια της απόλυτης πλειοψηφίας άλλων ειδών δεν θα ήταν εφικτή. Ακόμη, η εκτενής καλλιέργεια όλων των λαχανικών που προορίζονταν για εξαγωγή θα μπορούσε να αποβεί επικερδής κοντά στη Λάρνακα και την Αμμόχωστο, λόγω της σχετικής γλυκύτητας του κλίματος των περιοχών αυτών, των ευκολιών συσκευασίας και φόρτωσης των προϊόντων, καθώς και της αφθονίας των υπογείων υδάτων.[1279]

Εδώδιμοι και δηλητηριώδεις μύκητες

Πολλά είδη *μυκήτων* ήταν *εδώδιμα* και περιείχαν συστατικά που έμοιαζαν με αυτά του κρέατος και, ως εκ τούτου, οι *μύκητες* αυτοί, σε σύγκριση με άλλες ουσίες, αποτελούσαν πολύ θρεπτική τροφή. Στην Κύπρο όλοι οι *εδώδιμοι μύκητες* ήταν αυτοφυόμενοι, εκτός ενός είδους που καλλιεργείτο και, συνεπώς, αποτελούσε αδάπανη

[1276] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 57.
[1277] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 152.
[1278] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 57-58.
[1279] Για την καλλιέργεια των *ασπάραγων* (*αγρελιών*), την ανάπτυξη, καθώς και την πιθανή εξαγωγή τους στην Αίγυπτο, βλ. Αγρικόλας, «Τα αγρέλια» και «Τα ήμερα αγρέλια», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 14/26 Ιανουαρίου 1900· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 58.

και θρεπτική τροφή, ιδιαίτερα για τον αγρότη του νησιού, ο οποίος, όπως διαπίστωνε ο Γεννάδιος, σπανίως «ποιεί χρήσιν κρέατος». Ταυτόχρονα, όμως, επισήμαινε στους αγρότες το γεγονός ότι υπήρχαν πολλοί *μύκητες*, οι οποίοι ήταν δηλητηριώδεις και η διάκρισή τους από τους μη δηλητηριώδεις ήταν δύσκολη. Μόνο τα *ύδνα* (*ύχνα*) ήταν βρώσιμοι *μύκητες*, οι οποίοι μπορούσαν εύκολα να διακρίνονται και να μη συγχέονται με τους δηλητηριώδεις.[1280]

Η κατανάλωση δηλητηριωδών μυκήτων μπορούσε να επιφέρει δυσάρεστα ή ακόμη και θανατηφόρα αποτελέσματα και συνεπώς ο Γεννάδιος τόνιζε τους κινδύνους στους αγρότες από την επιλογή και την κατανάλωσή τους. Παράλληλα, τους έδινε απλές οδηγίες, ώστε να επιλέγουν τους μικρότερους σε μέγεθος *μύκητες*, να τους πλένουν σχολαστικά και κατ' επανάληψη με κρύο νερό και ακολούθως με ισχυρό ξίδι πριν το μαγείρεμά τους.[1281]

Οι κυριότεροι βρώσιμοι μύκητες της Κύπρου, ήταν τα *ύδνα* που περιλάμβαναν το *λευκό ύδνο* (*άσπρο ύχνο – Terfezia Claveryi*), το οποίο ήταν γνωστό και σε άλλα μέρη της Ανατολής, και το *υπομέλανο ύδνο* (*μαύρο ύχνο – Terfezia Aphrodites*), το οποίο απαντάτο κυρίως στην περιοχή της Μόρφου και της Πάφου, και οι *αμανίτες* (*μανιτάρια*) και συγκεκριμένα ο *Αμανίτης του Νάρθηκα* (*Μανιτάρι της Αναρθήκας – Agaricus Anathriches*), ο *Αγραμανίτης* (*Πουρούδι – Psalliota campestris*), ο *Λευκαμανίτης* (*ασπρομανίταρο – Chitonia Gennadii*), ο οποίος πήρε το όνομά του από τον Γεννάδιο, και δύο είδη *Γαλακταμανιτών* (*Κοκκινομανίταρα – Lactarius deliciosus* και *Lactarius controversus*).[1282]

Μεγάλη ήταν η εγχώρια κατανάλωση *αμανιτών*, ιδιαίτερα των *lactarius deliciosus* και *lactarius controversus,*[1283] και *ύδνων*, των κοινώς γνωστών *ύχνων* (*Terfezia Claverii* και *Terfezia Aphroditis*), των *κεφαλίων*, κοινώς *καυκαρούδες*, και των *τρυφερών βλαστών*, κοινώς *χωστές*, κάποιων *άγριων κυναρών*. Στόχος του Γενναδίου ήταν τα προϊόντα αυτά, πέραν της εγχώριας κατανάλωσης, να εξάγονται και

[1280] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ολίγα τινά περί Εδωδίμων και Δηλητηριωδών Μυκήτων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 9· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1281] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ολίγα τινά περί Εδωδίμων και Δηλητηριωδών Μυκήτων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 10.
[1282] Στο ίδιο.
[1283] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ολίγα τινά περί Εδωδίμων και Δηλητηριωδών Μυκήτων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 9· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

στις αγορές της Αιγύπτου. Στην περίπτωση υπερπαραγωγής *αμανιτών* και *ύδνων* αυτά θα μπορούσαν να αποξηραίνονται ή να αποστέλλονται για εξαγωγή.[1284]

Ακρόδρυα και οπωροφόρα

Πέραν της αμπέλου και των εσπεριδοειδών, στην Κύπρο υπήρχαν και άλλα είδη καρποφόρων δέντρων, τα οποία καλλιεργούνταν σε διάφορα μέρη του νησιού, όμως οι ποικιλίες τους ήταν λίγες και ως επί το πλείστον κοινές. Η *καρύα* απαντάτο σε διάφορες ορεινές περιοχές, οι οποίες ήταν περισσότερο ευνοϊκές για την ανάπτυξή της. Όμως, η επέκταση της καλλιέργειας της στις ορεινές ή και σε άλλες περιοχές του νησιού δύσκολα θα μπορούσε να αποβεί επικερδής για την Κύπρο.[1285]

Η καλλιέργεια της *λεπτοκαρύας* ήταν εκτενής στην περιοχή της Πιτσιλιάς. Μέρος των παραγομένων *λεπτοκαρύων* εξαγόταν κυρίως στη Γερμανία. Για την ανάπτυξη της καλλιέργειας του δέντρου αυτού στο νησί ο Γεννάδιος εισήγαγε μέσω του Γεωργικού Τμήματος εκλεκτή ποικιλία *λεπτοκαρύας* από την Αγγλία. Μερίμνησε δε να φυτευτεί αυτή και στον κήπο του Αρμοστείου στο Τρόοδος,[1286] σε χώρο δηλαδή του οποίου οι κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες ευνοούσαν την ανάπτυξή της.

Η καλλιέργεια της *αμυγδαλιάς* ήταν μάλλον εκτενής σε διάφορα μέρη της Κύπρου και μεγάλο μέρος των καρπών της εξαγόταν στην Αγγλία και σε άλλες χώρες. Η τιμή της ψίχας του *αμυγδάλου* κυμαινόταν σημαντικά στις ευρωπαϊκές αγορές ανάλογα με την ποιότητά της. Ειδικότερα τον Οκτώβριο του 1904 η τιμή της ψίχας *αμυγδάλου* της Κύπρου στο Λονδίνο ήταν 78 σελίνια ανά στατήρα (40 οκάδες), σε αντίθεση με τη μέγιστη τιμή των 200 σελινιών που εξασφάλιζε η ψίχα *αμυγδάλου* της Μαλάγας (*του Ιορδάνου*).[1287]

Για να επιτύχει υψηλότερες τιμές η ψίχα αμυγδάλου, θα έπρεπε οι πυρήνες της να είναι μεγάλοι, ακέραιοι και να είχαν ωοειδές σχήμα. Τα χαρακτηριστικά αυτά είχαν οι πυρήνες της ποικιλίας, που ήταν γνωστή με το όνομα *του Ιορδάνου* (*Jordan almond-tree*), που εξασφάλιζε άλλωστε και την υψηλότερη τιμή στις διεθνείς αγορές. Ποικιλία αμυγδαλιάς, η οποία έφερε αυτού του τύπου χαρακτηριστικά και καρπούς πέτυχε να

[1284] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 58-59.
[1285] Στο ίδιο, σ. 59.
[1286] Στο ίδιο.
[1287] Στο ίδιο, σ. 59-60· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 103-104.

παραγάγει ο Γεννάδιος στον χωριό Άγιος Αμβρόσιος στην επαρχία Λεμεσού, ενώ μερίμνησε και για τον πολλαπλασιασμό της συγκεκριμένης ποικιλίας στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*.[1288]

Ο Γεννάδιος έδωσε έμφαση και στη διάδοση και επέκταση της καλλιέργειας της *πιστακιάς* και της *καστανέας*. Έτσι, σε πολλές περιοχές της Κύπρου άρχισε η εν εκτάσει καλλιέργεια των δέντρων αυτών με στόχο η παραγωγή τους να είναι επικερδής για τους αγρότες και ευρύτερα για το νησί. Ακόμη σε κάποιες ορεινές τοποθεσίες της Κύπρου βρισκόταν αραιά αυτοφυόμενη η *Πίτυς* (*Pinus Pinea*), κοινώς *κουκουναριά*, της οποίας τα σπέρματα αποτελούσαν εκλεκτό *ακρόδρυο* καρπό. Το Γεωργικό Τμήμα εισήγαγε στην Κύπρο και άρχισε τον πολλαπλασιασμό στα δενδροκομεία του νησιού της *νεαπολιτάνικης* ποικιλίας, της οποίας τα σπέρματα ήταν εύθραυστα (*Pinus Pinea*).[1289]

Εκτενής και επικερδής ήταν η καλλιέργεια της *ροδιάς*, που αναπτυσσόταν σε διάφορα μέρη των νοτιοανατολικών παραλίων του νησιού. Σχεδόν όλο το προϊόν της *ροδιάς* εξαγόταν στην Αίγυπτο. Ο Γεννάδιος εντόπισε και κατέγραψε οκτώ ποικιλίες της ροδιάς, οι οποίες βρίσκονταν σε διάφορα μέρη του νησιού. Η πρώτη ποικιλία ήταν η *αγκαθορρωθκιά*, η οποία είχε μεγάλο καρπό και περιβαλλόταν από λεπτό φλοιό που περίκλειε περίχυμους κόκκους. Προϋπόθεση για την αποστολή του στο εξωτερικό ήταν η πολύ καλή διατήρησή του. Η δεύτερη ποικιλία ήταν η *πρασινόφυλλη* με μεγάλο καρπό, ο οποίος περιβαλλόταν από πολύ παχύ φλοιό και με τη σωστή φροντίδα μπορούσε να σταλεί στο εξωτερικό για εξαγωγή. Η *πρασινόφυλλη* ποικιλία ήταν και η πιο εκτενής καλλιεργούμενη στο νησί. Η τρίτη ποικιλία ήταν η *πετρορρωθκιά* με καρπό μικρό που περίκλειε μικρούς κόκκους. Διατηρείτο καλά και μπορούσε να σταλεί για εξαγωγή, όμως ήταν κάκιστης ποιότητας. Η τέταρτη ποικιλία ήταν η *γλυκόξινη* ή *μαγιάσικη* ή *βαύτικη*, της οποίας ο καρπός ήταν μετρίου μεγέθους, όψιμος και περίκλειε υπόλευκους κόκκους. Η πέμπτη ποικιλία ήταν η *όξινη* με καρπό μετρίου μεγέθους και οι ελαφρώς ροδόχροοι κόκκοι του ήταν πολύ όξινοι. Η έκτη κατηγορία ήταν η *γιαφφίτικη* με μετρίου μεγέθους καρπό που περίκλειε επιμήκεις κόκκους. Η έβδομη κατηγορία ήταν το *αρσινάκι* με μικρό καρπό που δεν διατηρείτο καλά και οι κόκκοι ήταν πολύχυμοι, μεγάλοι και γλυκύτατοι. Τέλος, η όγδοη ποικιλία ήταν η

[1288] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* 60.
[1289] Στο ίδιο· Για την *πίτυν* (*Pitus Pinea*) βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 772.

κουφορρωθκιά ή *ζαΐτικη* με μεγάλο καρπό που διατηρείτο για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι καρποί της περιείχαν πολύ μικρά *γίγαρτα* που συνήθως ήταν ατροφικά.[1290]

Εκτενής ήταν και η καλλιέργεια της *βερικοκιάς*. Πολύ πρώιμα *βερίκοκα*, τα κοινώς στην Κύπρο *χρυσόμηλα*, αλλά κατώτερης ποιότητας, παράγονταν κυρίως στον Άγιο Αμβρόσιο. Οι κάτοικοι του χωριού είχαν αρχίσει να αξιοποιούν τα *χρυσόμηλα* για την κατασκευή μιας πίττας *βερίκοκου,* τη λεγόμενη *χρυσομηλόπιττα*. Η ποικιλία βερικοκιάς την οποία προτιμούσαν οι Κύπριοι ήταν η *τσαουλιά*, η κοινώς ονομαζόμενη στο νησί *καϊσιά*. Η καλλιέργεια αυτής της ποικιλίας ήταν εκτεταμένη στο χωριό Δευτερά στην επαρχία Λευκωσίας και στο κέντρο των νοτιοανατολικών παραλίων του νησιού, όπου αρκετή ποσότητα *βερίκοκων* εξαγόταν στην Αίγυπτο. Ο Γεννάδιος μερίμνησε για τον πολλαπλασιασμό εκλεκτών ποικιλιών *βερικοκιάς* στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*.[1291]

Πολύ δημοφιλές δέντρο ήταν η *συκιά* που καλλιεργείτο σχεδόν σε ολόκληρη την Κύπρο, για την κάλυψη κατά κύριο λόγο των εγχώριων αναγκών. Όπως αναφέρθηκε, για την ταχύτερη και ταυτόχρονη ωρίμανση των *σύκων* επικρατούσε στην Κύπρο η πολύ κακή πρακτική να επιχρίονται με λάδι οι άωροι ακόμη καρποί, γεγονός όμως που είχε σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις, αφού η ταχεία ωρίμανση των σύκων έκανε υποδεέστερη την ποιότητά τους.[1292] Ειδικότερα, με τη διαδικασία αυτή τα σύκα αρρώσταιναν, γίνονταν άνοστα και διατηρούσαν πάντοτε μια γεύση ελαφρώς ξινή. Ακόμη, τα σύκα που ωρίμαζαν με αυτό τον τρόπο, όταν αποξηραίνονταν, γίνονταν πολύ στεγνά και διατηρούσαν την ελαφρώς υπόξινη γεύση τους.[1293]

Από τις ποικιλίες που καλλιεργούνταν στην Κύπρο η πιο αγαπητή στο νησί ήταν η συκιά του Πύργου Τηλλυρίας, η οποία ήταν γνωστή με το όνομα *αντελούνικη*. Οι καρποί της συκιάς αυτής ωρίμαζαν φυσικά και δεν λαδώνονταν με βάση τη συνήθη πρακτική που ακολουθούσαν παραδοσιακά οι αγρότες. Ακόμη, άριστα ξερά σύκα θεωρούνταν τα *σύκα* των Λευκάρων, της Πάφου και της Τηλλυρίας. Στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα και στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας* ο Γεννάδιος μερίμνησε για την εισαγωγή του *ερινασμού* και για τον πολλαπλασιασμό της εκλεκτής ποικιλίας

[1290] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 60-61.
[1291] Στο ίδιο, σ. 62.
[1292] Στο ίδιο, σ. 60-61.
[1293] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 932.

συκιάς της Σμύρνης, καθώς και του *ερινεού*.[1294] Τέλος, όπως έχει αναφερθεί, ισχυρό κίνητρο για τον Γεννάδιο αποτέλεσε το γεγονός ότι είχε εντοπίσει τη *σμυρναϊκή συκιά* φυόμενη σε κήπο στη Λευκωσία και ως εκ τούτου θεώρησε ως σημαντική προτεραιότητά του την ανάπτυξη του πολύτιμου αυτού δέντρου και των καρπών του στην Κύπρο.

Στον Πρόδρομο και στον Πεδουλά στην περιοχή της Μαραθάσας καλλιεργούνταν εκτεταμένα η *μηλιά* και η *κερασιά*. Η καλλιέργεια και διάδοση εκλεκτών ποικιλιών των δέντρων αυτών στις συγκεκριμένες περιοχές επιτεύχθηκε χάρη στην εισαγωγή εκλεκτών ποικιλιών από την Αγγλία και την καλλιέργεια τους δοκιμαστικά στους κήπους της εταιρείας *Cyprus Company*, στο Πέρα Πεδί καθώς και στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*. Στους δύο αυτούς κήπους οφειλόταν και η σημαντική βελτίωση των ποικιλιών της *κορομηλιάς*, της *βυσσινιάς*, της *ροδακινιάς* και της *απιδιάς*, οπωροφόρων δέντρων, τα οποία ακόμη δεν ήταν κοινά και ευρύτατα γνωστά στην Κύπρο. Επιπρόσθετα, η ιαπωνική *μεσπιλέα*, που εισήχθη στην Κύπρο αμέσως μετά την έναρξη της διακυβέρνησης του νησιού από τους Βρετανούς, βρισκόταν μόνο αραιά σε κάποιους κήπους των πόλεων και δεν είχε αναπτυχθεί ιδιαίτερα η καλλιέργειά της. Όμως ο εύκολος πολλαπλασιασμός του δέντρου αυτού με τη σπορά και τον εμβολιασμό επί της επίσης αραιά απαντώμενης *κυδωνιάς*, όπως ακόμη και επί των κοινών σε όλη την Κύπρο *κραταίγων* (*Crataegus Azarolus*, *Crataegus Aronia* και *Crataegus Monogyna*), συνετέλεσαν σε μεγάλο βαθμό στην επιτάχυνση της διάδοσης των εκλεκτών αυτών ποικιλιών στο νησί. Η γερμανική *μεσπιλέα*, κοινώς *πομηλιδιά*, εμβολιασμένη επί των *κραταίγων* εντοπιζόταν κοντά σε κάποια ορεινά χωριά και περιοχές του νησιού, αλλά η καλλιέργειά της εξακολουθούσε να είναι πολύ περιορισμένη. Το Γεωργικό Τμήμα ανέλαβε την εισαγωγή δύο εκλεκτών ποικιλιών του δέντρου αυτού που είχαν ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται δοκιμαστικά στους κήπους του Αρμοστείου στο Τρόοδος. Εκεί επιπλέον πειραματικά και υπό την επίβλεψη του Γενναδίου, αναπτύσσονταν εκλεκτές ποικιλίες *βατομορέας* και *ρυβησίας*, κοινώς *φραγκοσταφιλιάς*, που επίσης είχαν εισαχθεί από την Αγγλία.[1295]

[1294] Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903,* σ. 5-7· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 62-63.
[1295] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 64.

Στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα δοκιμαζόταν επιπρόσθετα η καλλιέργεια της *χαμαικεράσου*, δηλαδή της *φράουλας*, τόσο για την κάλυψη της εγχώριας κατανάλωσης όσο και για εξαγωγικούς σκοπούς. Τέλος, στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας* και στο *Δενδροκομείο Λάρνακας* το Γεωργικό Τμήμα, υπό την επίβλεψη του Γενναδίου, καλλιεργούσε με επιτυχία το *ψίδιον* (*Psidium Guava*), την *Περσία* (*Persea gratissima*), το *εδώδιμον παθανθές* (*Passiflora edulis*) και τη *φυσαλίδα* την *περουβιανή* (*Physalis peruviana*).[1296]

Εκτεταμένη σε ολόκληρη την Κύπρο ήταν η καλλιέργεια των *πεπόνων* και των *υδροπεπόνων*. Εκλεκτή ποικιλία *πεπόνων*, η *ταμπούρα*, καλλιεργείτο ιδιαίτερα στη Μεσαορία και είχε πολλές ομοιότητες με τη γαλλική ποικιλία *Cemtaloup* σε σχέση με το σχήμα του καρπού, το χρώμα, καθώς και τη γεύση.[1297]

Η *βανανέα* και ο *φοίνιξ* ωρίμαζαν τους καρπούς τους κατά κανόνα στις πεδινές και παράκτιες περιοχές της Κύπρου. Η κοινή *οπουντία*, γνωστή ως *φραγκοσυκιά* ή *παπουτσοσυκιά*, χρησιμοποιείτο κυρίως στην Κύπρο για τη δημιουργία φραγμών, ενώ παρήγαγε άφθονους καρπούς που καταναλίσκονταν από τους κατοίκους του νησιού. Τέλος ο, κοινότατος σε όλες τις πεδινές περιοχές του νησιού, καρπός του *κραταίγου* (*Crataegus Azarolus*) χρησιμοποιείτο για την κατασκευή εξαιρετικού γλυκού.[1298]

6.6.9. Δεψικές και βαφικές φυσικές ουσίες

Ο *πευκοφλοιός* και το φύλλο του *δεψικού ροός* αποτελούσαν τις εγχώριες *δεψικές* ουσίες, οι οποίες χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στην Κύπρο. Στα βυρσοδεψία του νησιού αξιοποιούνταν ακόμη και ποσότητες *βαλανιδιών* που προέρχονταν από τη Συρία. Αναγνωρίζοντας τη μεγάλη αξία της για την Κύπρο, ο Γεννάδιος μερίμνησε για

[1296] Στο χωριό Πέρα-Πεδί τα παραγόμενα εκεί *κεράσια* θα μπορούσαν να κατέχουν, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, πολύ καλή θέση στην έκθεση οπωρικών των *κερασοφόρων* περιφερειών της Βρετανίας. Επιπρόσθετα, διαπίστωνε σημαντική πρόοδο στην καλλιέργεια των *κερασιών* στα χωριά της Μαραθάσας, η οποία, όπως θεωρούσε, οφειλόταν στην αναβαθμισμένη φροντίδα που παρείχαν οι καλλιεργητές στα συγκεκριμένα δέντρα. Όμως, υπογράμμιζε ότι έπρεπε να γίνουν πολύ περισσότερα, σε σχέση με την επιστημονική περιποίηση όλων των οπωροφόρων δέντρων στο νησί. Εξέφραζε ταυτόχρονα την πεποίθηση ότι οι εκθέσεις *οπωρικών* και *λαχανικών* θα εξακολουθούσαν να αυξάνονται κατά έτος, ώστε να συντελούν στην ενθάρρυνση των καλλιεργητών για υιοθέτηση επιστημονικών μεθόδων για την επίτευξη συνεχούς προόδου, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 64-65.

[1297] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 65.

[1298] Στο ίδιο.

την επιτυχή διάδοση της *βαλανιδοφόρου δρυός* (*Quercus Aegilops*) μέσω των δενδροκομείων της Κύπρου.[1299]

Ο *δεψικός ρους* ήταν αυτοφυής σε κάποιες περιοχές της Κύπρου και το φύλλο του εξαγόταν σε μεγάλες ποσότητες στην Αίγυπτο και στη Συρία. Το 1894 το προϊόν αυτό εξαγόταν και στην Αγγλία από την εταιρία *Cyprus Company*. Με την ανάληψη των καθηκόντων του ο Γεννάδιος κατέβαλε συστηματικές προσπάθειες για να συνεχιστούν οι εξαγωγές του προϊόντος αυτού, χωρίς όμως επιτυχία. Η μη ευόδωση των προσπαθειών του οφειλόταν αφενός στους υψηλούς ναύλους που απαιτούνταν για την αποστολή του προϊόντος στην Αγγλία και αφετέρου στην κατώτερη ποιότητα σε σύγκριση με τον σικελικό *ρουν*. Ο κυπριακός *ρους* ήταν κατώτερης ποιότητας, λόγω των πλημμελών διαδικασιών συλλογής και αποξήρανσής του, που ακολουθούσαν οι αγρότες. Συνεπώς, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι με την υιοθέτηση σωστών διαδικασιών ο *βυρσοδεψικός ρους* μπορούσε να καλλιεργείται επικερδώς και στην Κύπρο, όπως γινόταν στη Σικελία.[1300]

Εξίσου πολύ σημαντική εγχώρια *δεψική* βαφική ουσία, λόγω κυρίως και της αφθονίας της, ήταν το *σχινόφυλλον*, το οποίο επίσης εξήγαγε η *Cyprus Company* στην Αγγλία. Ο Γεννάδιος προσπάθησε και στην περίπτωση αυτή να αναθερμάνει τις εξαγωγές του *σχινόφυλλου* στην Αγγλία, όπως επίσης και στη Γαλλία και την Ιταλία. Το αποτέλεσμα ήταν και πάλι αρνητικό κυρίως λόγω των πάρα πολύ ψηλών ναύλων που απαιτούνταν για τη μεταφορά του στις ξένες αγορές, γεγονός που καθιστούσε ζημιογόνα την εξαγωγή του για τους καλλιεργητές και εμπόρους του νησιού. Το Γεωργικό Τμήμα συνέχισε όμως τις προσπάθειές του για την εξαγωγή του *σχινόφυλλου*. Ειδικότερα, με τη βοήθεια του κ. Perkin της εταιρείας *Cyprus Company*, με τον οποίο συνεργάστηκε στενά ο Γεννάδιος, έγιναν σοβαρές προσπάθειες για την εξεύρεση αγοραστών για τον *σχινόφυλλο* στην Αγγλία. Μια λύση που προτάθηκε ήταν να στέλνεται το προϊόν με τη μορφή αφεψήματος, ώστε να καθίσταται βιώσιμη και επικερδής η εξαγωγή του στην Αγγλία, όπως επίσης και στις άλλες χώρες.[1301]

Ακόμη οι *ακακίες* που εισήγαγε από την Αυστραλία το Δασικό Τμήμα γρήγορα ήταν σε θέση να αποδώσουν *δεψική* ουσία. Μέχρι τότε η *δεψική* ουσία εισαγόταν από

[1299] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 65-66.
[1300] Στο ίδιο, σ. 66.
[1301] Στο ίδιο, σ. 67· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 783.

την Αυστραλία σε μεγάλες ποσότητες, κυρίως με τη μορφή αφεψήματος.[1302] Συνεπώς η ανάπτυξη των φυτειών *ακακίας* στην Κύπρο, αφενός θα κάλυπτε τις εγχώριες ανάγκες και αφετέρου θα εξοικονομείτο το ποσό που κατέβαλλε το νησί για την εισαγωγή του από το εξωτερικό.

Στην Κύπρο εισήχθη από το Γεωργικό Τμήμα και δοκιμάστηκε επιτυχώς στα δενδροκομεία του νησιού ο *καναδικός ρους* (*Rhus Typhina*) και το *βυρσοδεψικόν λάπαθον* (*Rumex hymenocepaluda*). Ειδικότερα, ο *καναδικός ρους* εισήχθη και δοκιμάστηκε επιτυχώς στο *Δενδροκομείο Λεμεσού*, καθώς και στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα, παρουσιάζοντας άκρως υγιή και εξαιρετικά πλούσια βλάστηση. Η θέση του Γενναδίου ήταν ότι ο *καναδικός ρους* έπρεπε να δοκιμαστεί και για εμπορική εκμετάλλευση μέσω της εξαγωγής του σε ευρωπαϊκές, ασιατικές και άλλες αγορές. Θετικό στοιχείο ήταν το γεγονός ότι ο πολλαπλασιασμός του μπορούσε να επιτευχθεί πολύ γρήγορα και εύκολα μέσω μοσχευμάτων και ριζών.[1303]

Παλαιότερα το *ερυθρόδανον* αποτελούσε ένα από τα κυριότερα προϊόντα της Κύπρου. Πέραν του μεγάλου κέρδους, το οποίο εξασφάλιζε ο γεωργός από τη διάθεση της βαφικής ρίζας, είχε παράλληλα όφελος και από τη συγκομιδή των κύριων μερών του φυτού, τα οποία αποτελούσαν άριστη και υγιεινή κτηνοτροφική ουσία. Όμως η ανακάλυψη και χρήση των χρωμάτων της *ανιλίνης* σταδιακά οδήγησε στην πλήρη εγκατάλειψη της μη βιώσιμης, όπως εξελίχθηκε, καλλιέργειας του *ερυθρόδανου*, ο οποίος τότε σπάνια καλλιεργείτο στο νησί. Για τον ίδιο λόγο εγκαταλείφθηκε οριστικά και η χρήση των άλλων εγχώριων φυτικών βαφικών ουσιών, όπως για παράδειγμα του *ραμνοσπόρου* (*Ramnus oleoides* και *Ramnus graecus*), της ρίζας της *βερβερίδος* (*Berberis cretica*) και των *στημόνων του κνήκου* (*Carthamus tinctorius*).[1304]

Η μόνη εγχώρια φυτική βαφική ουσία, η οποία εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται στην Κύπρο, ήταν ο φλοιός της *ρωδίωνος* (*τριανταφυλλιάς*). Ακόμη, περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό και η χρήση των αυγών θαλασσίου φύκου (*Rhytiphlaea tinctoria*) που μαζεύονταν από τα παράλια του νησιού, ως υλικό βαφής[1305]

[1302] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 67.
[1303] Στο ίδιο, σ. 67-68.
[1304] Στο ίδιο, σ. 68.
[1305] Στο ίδιο, σ. 68-69· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 832.

Η *λαουσονία η λευκή* (*lawsonia alba*), η κοινή *χεννά,* ήταν δέντρο μέτριου μεγέθους και βρισκόταν αυτοφυόμενο αλλά και καλλιεργούμενο στην Ινδία, στην Περσία, στην Αραβία και στην Βόρεια Αφρική. Σε κατάσταση αλεύρου τα φύλλα του αποτελούσαν τη γνωστή στην Ανατολή βαφική ουσία *χεννάν, κναν* ή *οκνάν*. Παλαιότερα η ρίζα του θεωρείτο φαρμακευτική (*Radix Alkannae vera*), ενώ από τα ευώδη άνθη του παρασκευαζόταν το *κύπριον έλαιον* ή *μύρον*.[1306]

Από τις χρησιμοποιούμενες στην Ευρώπη, σε κάποιο βαθμό, φυτικές βαφικές ουσίες ήταν και το *εγκάρδιον ξύλον Ρους του Κοτίνου* (*Rhus Cotinus*), ο οποίος εισήχθη στην Κύπρο με πρωτοβουλία του Γενναδίου και πολλαπλασιαζόταν στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*.[1307] Είχε ήδη αρχίσει η ανάπτυξή του σε διάφορα μέρη του νησιού.

Ο φλοιός και τα φύλλα της *κερατέας* παρείχαν, επίσης, μεγάλη ποσότητα δεψικής ουσίας. Μεγάλη ποσότητα δεψικής και βαφικής ουσίας περιείχαν, ακόμη, οι άωροι καρποί της *κερατέας* και για τον λόγο αυτό χρησιμοποιούνταν σε διάφορα μέρη της Κύπρου για τη βαφή υφασμάτων.[1308]

Όπως και στις άλλες χώρες, έτσι και στην Κύπρο περιορίστηκε ή εγκαταλείφθηκε πλήρως η παραγωγή και χρήση των περισσότερων φυτικών βαφικών ουσιών. Ο βασικός λόγος για την εξέλιξη αυτή ήταν το γεγονός ότι οι βιομηχανίες όλων σχεδόν των χωρών έβρισκαν οικονομικά συμφέρουσες τις χημικές βαφές.[1309]

6.6.10. Ποικίλα προϊόντα αυτοφυών φυτών

Ο καρπός της *κολοκυνθίδας* (*Citrulus Colocynthis*) απασχολούσε κάποιο αριθμό αγροτών για μερικούς μήνες κάθε χρόνο. Το πολυετές αυτό ποώδες φυτό αυτοφυόταν σε διάφορα μέρη της Κύπρου. Όταν ωρίμαζε ο καρπός του, συλλεγόταν, αποξηραινόταν και εξαγόταν στην Αγγλία, στη Γερμανία και στη Γαλλία, όπου χρησιμοποιείτο ως δραστικότατο καθαρτικό. Όμως, η κατανάλωσή του ήταν περιορισμένη, και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να είναι ιδιαίτερα επικερδής. Εντούτοις,

[1306] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 599· Στο ίδιο, σ. 69.
[1307] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 68-69.
[1308] Το εξωτερικό ξύλο της *κερατέας* ήταν πολύ μαλακό και ξανθό, ενώ το εσωτερικό είχε βαθύ ερυθρό χρώμα, ήταν βαρύ, σκληρό και έφερε φλέβες (*νερά*). Τέλος, το ξύλο μπορούσε εύκολα να επεξεργάζεται και να λαμβάνει εξαιρετική στίλβωση, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 498.
[1309] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 68-69.

μετά από δοκιμές του Γενναδίου στο χωριό Τσέρι στην επαρχία Λευκωσίας, η καλλιέργεια της *κολοκυνθίδας* αποδείχθηκε σταδιακά συμφέρουσα.[1310]

Σε κάποια μέρη στα ανατολικά και στα βόρεια παράλια της Κύπρου αυτοφυόταν η *γλυκύρριζα* (*glycyrrhiza glabre*). Αρκετή ποσότητα της ρίζας του φυτού αυτού συλλεγόταν περιοδικά και εξαγόταν. Λόγω της μεγάλης ζήτησης του προϊόντος, ιδιαίτερα στην Αγγλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ο Γεννάδιος συμβούλευε την ανάπτυξη της καλλιέργειας αυτής, αφού η *γλυκύρριζα* θα μπορούσε να αποτελέσει μια πολύ επικερδή δραστηριότητα των αγροτών της Κύπρου.[1311]

Από ένα είδος *τερεβίνθου* (*Pistacia Palaestina*), η οποία αυτοφυόταν ιδιαίτερα στην Πάφο, λαμβάνονταν και καταναλίσκονταν δύο προϊόντα. Το πρώτο ήταν το παχύ λάδι των σπόρων του δέντρου αυτού και το δεύτερο ήταν ένα είδος μαστίχας, η οποία μπορούσε να εξαχθεί με την παρακέντηση του κορμού του άρρενος *τερεβίνθου*. Το λάδι χρησιμοποιείτο για βρώση, καθώς και για φωτισμό, ενώ η *μαστίχα* κυρίως για μάσηση. Ακόμη παχύ λάδι λαμβανόταν από τους σπόρους της κοινής *σχίνου* (*Pistacia lentiscus*) στην Καρπασία. Το λάδι αυτό χρησιμοποιείτο επίσης εγχώρια, ιδιαίτερα για βρώση.[1312]

Με την παρακέντηση του κορμού των κυριότερων κλάδων της άρρενος *χιώτικης σχίνου* (*Pistacia lentiscus var. Chia*) λαμβανόταν η ανάλογη εμπορική *μαστίχη* της Χίου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, χιώτικη *σχίνος* είχε εντοπιστεί από τον Γεννάδιο στην Κύπρο, στον κήπο του κ. Κακαθύμη στη Λεμεσό.[1313]

Σε χώρες όπως η Ρωσία, η Αυστρία, η Γερμανία και η Αγγλία υπήρχε μεγάλη ζήτηση για τα φύλλα *δάφνης* (*Laurus nobilis*). Η Ελλάδα εξήγαγε μεγάλες ποσότητες φύλλων *δάφνης* σε κάποιες από τις χώρες αυτές. Στην Κύπρο το δέντρο ήταν αυτοφυές σε πολλά ορεινά μέρη του νησιού. Ως εκ τούτου ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να καταβληθεί προσπάθεια για την εξαγωγή των φύλλων της *δάφνης*, αφού, λόγω της μεγάλης ζήτησης που υπήρχε στο εξωτερικό, τυχόν επιτυχία του εγχειρήματος θα είχε θετικό οικονομικό αντίκτυπο στο νησί. Με βάση τις εισηγήσεις του, τα φύλλα έπρεπε να συλλέγονται κατά τη διάρκεια του Ιουνίου και να αποξηραίνονται επιμελώς, ενώ τα

[1310] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 70.
[1311] Στο ίδιο.
[1312] Στο ίδιο, σ. 70-71.
[1313] Στο ίδιο, σ. 71· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 784.

φύλλα θα έπρεπε να συσκευάζονται σε δέματα, ώστε να διευκολύνεται η διαδικασία της εξαγωγής τους και να διατηρείται η ποιότητά τους κατά τη μεταφορά.[1314]

Ο *ασφόδελος* (*asphodelus tamosus*) βρισκόταν πυκνά αυτοφυόμενος σε πολλές περιοχές της Κύπρου. Παλαιότερα σε κάποια μέρη της Ανατολής, μέσω της απόσταξης των αμυλούχων και σαρκωδών ριζών του, λαμβανόταν οινόπνευμα, κατώτερης όμως ποιότητας. Στην πόλη Ερζερούμ της σημερινής Τουρκίας από τις ρίζες του *ασφοδέλου* παρασκευαζόταν *κόνις*, η οποία ονομαζόταν *τσιρίοι* και χρησιμοποιείτο από τους υποδηματοποιούς της Ανατολής ως κολλητική ουσία. Το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο δοκίμασε να παρασκευάσει την *κόνι* αυτή, χωρίς όμως πλήρη επιτυχία. Η δοκιμή επαναλήφθηκε με επιτυχία κατόπιν σχετικών οδηγιών που έλαβε το Γεωργικό Τμήμα από το εξωτερικό, γεγονός που διένοιγε νέες προοπτικές και συνέβαλλε αποφασιστικά στην οικονομική αξιοποίησή της από τον αγροτικό πληθυσμό.[1315]

Κατά την επίσκεψη του καθηγητή Wyndham Dunstan στην Κύπρο τέθηκαν υπόψη του οι σχετικές πληροφορίες για το φυτό αυτό. Υποσχέθηκε δε στον Γεννάδιο να ερευνήσει κατά πόσον θα μπορούσαν οι ρίζες της *ασφοδέλου* να χρησιμοποιηθούν στην Αγγλία.[1316]

Οι βολβοί της *Σκύλλης* (*Scilla maritima*) κομμένοι σε τροχίσκους και αποξηραμένοι εξάγονταν από την Ελλάδα και την Ιταλία στη Γερμανία και την Αυστρία. Το φυτό αυτό ήταν πολύ κοινό στην Κύπρο και ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε την εξαγωγή των βολβών σε μορφή τροχίσκων, δεδομένης της μεγάλης ζήτησής του στο εξωτερικό και των προοπτικών που διανοίγονταν.[1317]

Ένα φυτό που φυόταν σε μεγάλες ποσότητες στην Κύπρο ήταν ο *Κίστος του κρητικού* (*Cistus creticus*). Από αυτόν συλλεγόταν κάθε χρόνο μικρή ποσότητα *λαδαίου*, ιδιαίτερα στην περιοχή της Τηλλυρίας και εξαγόταν στην Αίγυπτο με τελικό προορισμό το Σουδάν.[1318] Η αφθονία του φυτού αυτού στην Κύπρο απαιτούσε και την μεγαλύτερη εμπορική εκμετάλλευσή του, όπως υποδείκνυε ο Γεννάδιος, αφού λόγω

[1314] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 72.
[1315] Στο ίδιο.
[1316] Στο ίδιο.
[1317] Στο ίδιο, σ. 72-73.
[1318] Στο ίδιο, σ. 73· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 512.

της δεδομένης ζήτησης του *λαδαίου* στο εξωτερικό θα εξασφαλίζονταν υψηλότερες τιμές.

Η *υγράμβαρις* (*Liquidambar orientalis*) ήταν δέντρο που έφερε είδος *στύρακος*, το οποίο χρησιμοποιείτο κυρίως στην *μυρεψία*. Μικρός αριθμός των δέντρων αυτών φύονταν κοντά στις μονές του Αγίου Νεοφύτου στην Τάλα της Πάφου και του Αντιφωνητή στην Καρπασία. Μικρή ποσότητα τέτοιου *στύρακος* συνέλεγαν κάθε χρόνο οι μοναχοί των συγκεκριμένων μονών με τομές που έκαναν πάνω στους κορμούς των δέντρων.[1319]

Για πολλά χρόνια οι Κύπριοι συνέδεσαν την *υγράμβαρη* με τις μονές και πίστευαν ότι αυτή δεν θα μπορούσε να επιζήσει εκτός των κτημάτων των δύο συγκεκριμένων μονών. Εντούτοις ο Γεννάδιος πήρε παραφυάδες και τις μεταφύτευσε στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα, καθώς και στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*. Αυτές ευδοκίμησαν και αναπτύχθηκαν κανονικά, γεγονός που αποδείκνυε ότι ήταν εφικτός ο πολλαπλασιασμός της *υγραμβάρεως* σε όλες τις κατάλληλες –για την ανάπτυξή τους– τοποθεσίες.[1320]

Πολύ σημαντικός για το νησί ήταν ο *καλαμίτης στύρακας*, τον οποίο λάμβαναν οι κάτοικοι της περιοχής της Καρπασίας από τις τομές που έκαναν πάνω στον κορμό του *φαρμακευτικού στύρακα* (*Styrax officinalis*), δενδρώδους θάμνου, ο οποίος άφθονα αυτοφυόταν στην Καρπασία, καθώς και σε άλλα μέρη του νησιού. Επιπρόσθετα, η *λευκανθής ίρις* (*Iris Florentina*), κοινώς *βουρδουλιτσά*, ήταν αυτοφυές φυτό της περιοχής της Μαραθάσας. Ο Γεννάδιος πίστευε ότι τα αποξηραμένα ριζώματα του φυτού αυτού θα έπρεπε να αποστέλλονταν προς εξαγωγή στις αγορές της Ευρώπης όπου υπήρχε ζήτηση.[1321]

Το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο διατηρούσε δείγματα των πιο πάνω αναφερομένων προϊόντων, τα οποία επιχειρούσε να αναπτύξει και να διαθέσει για εξαγωγή. Παρά το γεγονός ότι δεν ήταν πολύ μεγάλη η εμπορική αξία των προϊόντων αυτών, εντούτοις ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η εκμετάλλευσή τους ήταν αναγκαία, αφού πέραν των άλλων παρείχε τη δυνατότητα επιπλέον εργασίας και εισοδήματος σε

[1319] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 73.
[1320] Στο ίδιο, σ. 73-74.
[1321] Στο ίδιο, σ. 74· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 923.

μεγάλη μερίδα χωρικών, οι οποίοι θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν επωφελώς τον διαθέσιμό τους χρόνο, όταν ολοκλήρωναν τις κύριες αγροτικές τους ασχολίες.[1322]

6.6.11. Αιθέρια έλαια και κιτρικό οξύ

Το Γεωργικό Τμήμα έπρεπε να διαχειριστεί το γεγονός ότι τα φυσικά αιθέρια έλαια, που παράγονταν ή θα μπορούσαν να παραχθούν στην Κύπρο, έπρεπε να ανταγωνιστούν τα τεχνητά *αιθέρια έλαια* που παρασκευάζονταν συνθετικά στα χημεία. Όμως ο Γεννάδιος πίστευε ότι ακόμη τα προϊόντα αυτά που προέρχονταν από τα χημεία δεν ήταν σε θέση να παραβληθούν με τα φυσικά *αιθέρια έλαια*, τα οποία εξακολουθούσαν να προτιμώνται από τους καταναλωτές που ήταν διατεθειμένοι να πληρώνουν υψηλότερες τιμές γι' αυτά.[1323]

Πεποίθηση του Γενναδίου ήταν ότι η Κύπρος μπορούσε επικερδώς να παράγει ποιοτικά φυσικά αιθέρια έλαια για εξαγωγή. Μέσω της απόσταξης των ανθών του *οριγάνου*, το νησί παρήγαγε προς εξαγωγή μεγάλη ποσότητα *οριγανελαίου*, για το οποίο υπήρχε εξασφαλισμένη και συμφέρουσα αγορά στο εξωτερικό. Ανάλογη αγορά υπήρχε και για κάποιες από τις ποσότητες του *κυπαρισσέλαιου*. Ο Γεννάδιος πίστευε ακόμη ότι η παρασκευή του ελαίου αυτού, η οποία επιτυγχανόταν μέσω της διαδικασίας αποστάξεως των φύλλων των χαμηλότερων κλαδιών των *κυπαρισσιών* που αυτοφύονταν στη βόρεια οροσειρά του νησιού, θα συντελούσε παράλληλα και στην ταχύτερη ανάπτυξη των δέντρων αυτών, τα οποία όμως θα έπρεπε να προφυλάσσονται επιμελώς και συστηματικά από τις πυρκαγιές που αποτελούσαν τη μάστιγα της εποχής και τα απειλούσαν.[1324]

Σχεδόν όλη η ποσότητα του *ροδέλαιου* που προσφερόταν στις αγορές ήταν προϊόν της αποστάξεως των ανθών της *δαμασκηνής ροδής* και προερχόταν από τη Βουλγαρία, και ειδικότερα του Καιζαλιή και των περιχώρων. Το αγνό *ροδέλαιο* εύκολα εξασφάλιζε τιμές που κυμαίνονταν μεταξύ 20 έως 25 λίρες ανά αγγλική λίβρα. Βασικό πρόβλημα αποτελούσε η δυσκολία εύρεσης αγνού *ροδέλαιου*, λόγω της εκτεταμένης

[1322] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 74.
[1323] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 75· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/3121/1904, *Distillation of Cypress leaves*, 24 December 1904.
[1324] Για τη συλλογή *οριγάνου* από τα κρατικά δάση, βλ. "Tenders. Tenders for origanum from state forests", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1901*, αρ. 695, Government Printing Office, Λευκωσία 12 Απριλίου 1901, σ. 4444-4445· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 75.

νόθευσης των προϊόντων σε όλα σχεδόν τα κέντρα παραγωγής τους. Η νοθεία του προϊόντος αυτού δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στις αγορές, αφού τα μέσα για την εξακρίβωση της νοθείας ήταν ακόμη ατελή.[1325]

Πολύ θετικό στοιχείο για την Κύπρο ήταν ότι η *δαμασκηνή ροδή* ευδοκιμούσε εξαιρετικά στην κοιλάδα της Μαραθάσας. Εκεί με τη *δαμασκηνή ροδή* κατάρτιζαν γύρω από τους αμπελώνες και τους κήπους *ζώσιμες αιμασιές*. Επιπρόσθετα, για πολλά χρόνια από τα άνθη της *δαμασκηνής ροδής* λαμβανόταν το ροδόσταγμα, το οποίο καταναλισκόταν επιτοπίως, αλλά και εξαγόταν επικερδώς στην Αίγυπτο.[1326]

Η ανάπτυξη και επέκταση της καλλιέργειας της *δαμασκηνής ροδής* για την παραγωγή *ροδέλαιου* θα μπορούσε να αποβεί πολύ επικερδής για το νησί. Έχοντας αυτή την προοπτική ως στόχο, το Γεωργικό Τμήμα προέβη σε σειρά εκτεταμένων πειραμάτων σε όλη τη Μαραθάσα, ενώ παρείχε συστηματικά προφορικές και γραπτές οδηγίες και συμβουλές προς τους αγρότες. Δείγμα του κυπριακού *ροδέλαιου*, το οποίο παράχθηκε στο νησί, στάλθηκε από το Γεωργικό Τμήμα στην Αγγλία, όπου μετά από εξετάσεις αξιολογήθηκε ως εκλεκτό προϊόν.[1327]

Το 1904 το *ροδέλαιο* παραγόταν μόνο στο Μηλικούρι και σε πολύ μικρές ποσότητες, ενώ πουλιόταν προς τρία σελίνια το δράμι στους ποτοποιούς της Πάφου και της Λεμεσού. Θέση του Γενναδίου ήταν ότι έπρεπε να ενθαρρυνθεί και να επεκταθεί η καλλιέργεια της *ροδής* για την παραγωγή *ροδέλαιου*,[1328] η οποία μπορούσε να καταστεί μια επικερδής ενασχόληση για τους αγρότες του νησιού.

[1325] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 75-76.

[1326] Στην Κύπρο εφαρμοζόταν μια πολύ αρχαιότερη μέθοδος για τη λήψη του *ροδοστάγματος*. Ήταν η μέθοδος της *μαγείρισσας* (στην Κύπρο *μαγείρισσα* ονομάζεται η *χύτρα*) και περιγράφεται ως ακολούθως: σε χύτρα που περιείχε νερό μέχρι τη μέση τοποθετούνταν τα πέταλα των ρόδων και σε ύψος 6-8 εκατοστών πάνω από την επιφάνεια του νερού τοποθετείτο βαθύ πινάκιο. Η χύτρα καλυπτόταν στεγανά με το πώμα της και τοποθετείτο πάνω σε ήπια φωτιά. Οι υδρατμοί που αναπτύσσονταν μετά τη θέρμανση του νερού παρέσυραν το *αιθέριο έλαιο* των πετάλων που εκλυόταν και γέμιζε το κενό μέρος της χύτρας. Με την απομάκρυνση της χύτρας από τη φωτιά, οι υδρατμοί ψύχονταν, συμπυκνώνονταν και έπεφταν μέσα στο πινάκιο. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχανόταν μικρή ποσότητα αλλά άριστης ποιότητας *ροδόσταγμα*. Η μέθοδος αυτή ήταν μια πρωτόγονη μορφή της μεθόδου της αποστάξεως που εφαρμοζόταν τη συγκεκριμένη εποχή, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 839· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 75-76.

[1327] Panagiotis Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1898-1899*, Government Printing Office, Λευκωσία 1899, σ. 7· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 76.

[1328] Στο ίδιο, σ. 76-77.

Παρόμοιο με το άρωμα του *ροδέλαιου* ήταν το άρωμα του *γερανελαίου*. Λαμβανόταν δε το *γερανέλαιο* μέσω της διαδικασίας απόσταξης των φύλλων, καθώς και των τρυφερών βλαστών των κεφαλών του *Πελαργονιού* (*Pelargonium capitatum var. roseum*), του οποίου η καλλιέργεια εισήχθη από το Γεωργικό Τμήμα, το οποίο ανέλαβε και τον πολλαπλασιασμό του στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα, καθώς και στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*. Η εκτενής καλλιέργεια του *πελαργονιού* για τη λήψη των *αιθέριων ελαίων* του θα μπορούσε να αποβεί επικερδής για το νησί, νοουμένου ότι οι αγρότες θα ακολουθούσαν πιστά τις οδηγίες του Τμήματος. Ειδικότερα, οι όροι με τους οποίους φυτευόταν το κεφαλωτό *πελαργόνι* και ο χρόνος κατά τον οποίο συλλέγονταν τα φύλλα του επιδρούσαν σημαντικά στην ποσότητα και την ποιότητα τόσο των φύλλων όσο και του παραγόμενου ελαίου. Λιγότερο και κατώτερης ποιότητας *έλαιο* παρήγαγαν τα αρδευόμενα φυτά *πελαργονιού*. Παρόμοιο *έλαιο* απέδιδαν και τα φυτά, τα οποία συλλέγονταν κατά ή μετά την άνθηση του φυτού. Παραπλήσιας ποιότητας *αιθέριο έλαιο* λαμβανόταν ακόμη από τα φύλλα του *ηδύοσμου πελαργονιού* (*Pelargonium odoratissimum* ή *fragrans*), το οποίο στην Κύπρο ήταν γνωστό με το τούρκικο όνομα *Γκιούλαϊ*.[1329]

Οι προσπάθειες που κατέβαλε το Γεωργικό Τμήμα για την εξεύρεση ξένων αγορών για τα *αιθέρια έλαια* των φύλλων της *δάφνης* (*Laurus nobilis*), των ανθών του *Σαμψύχου* (*Origanum maru*) και του *Ελελισφάκου* (*Salvia libanotica*) αν και αρχικά δεν στέφθηκαν με επιτυχία, θα έπρεπε να επαναληφθούν, αφού τα συγκεκριμένα φυτά φύονταν πυκνά σε ολόκληρο το νησί και ως εκ τούτου, θα μπορούσε να επιτευχθεί μεγάλη παραγωγή *αιθέριων ελαίων* για εξαγωγή. Ακόμη, για την εγχώρια κατανάλωση, η οποία ήταν περιορισμένη, παρασκευαζόταν για πολλά χρόνια το *ευκαλυπτέλαιο*, το οποίο παραγόταν από τους φυόμενους *σφαιριοκάρπους ευκάλυπτους* (*eucalyptus globulus*).[1330]

Σε κάποια μέρη της Κύπρου η *λαβαντίς* και το *δενδρολίβανο*, το κοινό στην Κύπρο *λασμαρί*, ευδοκιμούσαν χωρίς την ανάγκη άρδευσης ή οποιασδήποτε άλλης φροντίδας. Τα στοιχεία αυτά καθιστούσαν πολύ σημαντική την ανάπτυξη της καλλιέργειας των φυτών αυτών για την απόσταξη και παραγωγή *λαβαντιδέλαιου* και *λιβανωτιδέλαιου*, η οποία θα ήταν συμφέρουσα για τους αγρότες και το νησί. Άλλα

[1329] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 77.
[1330] Στο ίδιο, σ. 77-78. Για τη *Δάφνη* (*Laurus*), βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 239-241.

αιθέρια έλαια, τα οποία θα μπορούσαν να παραχθούν επικερδώς στο νησί, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, ήταν το *λεμονέλαιο* και τα έλαια που ήταν γνωστά με τα ονόματα *petit-grain* και *neroli*, δηλαδή το *ανθέλαιο*.[1331]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε αναγκαία και ενθάρρυνε τη σύσταση, δραστηριοποίηση και ανάπτυξη επιχείρησης, βασικές εργασίες της οποίας θα ήταν η παραγωγή και εξαγωγή *λεμονελαίου* και συμπυκνωμένου χυμού λεμονιών, η οποία θα ήταν επωφελής όχι μόνο για τους ιδιοκτήτες της επιχείρησης, αλλά και για τους παραγωγούς λεμονιών. Ειδικότερα, η συγκεκριμένη βιομηχανία θα μπορούσε να χρησιμοποιεί όλους τους καρπούς που έπεφταν από τα δέντρα, τους καρπούς που είχαν υποστεί φθορές, όπως επίσης και τους καρπούς που έμεναν απούλητοι λόγω της μεγάλης υποτίμησης των λεμονιών, αξιοποιώντας τους επικερδώς για την παραγωγή *λεμονελαίου* και συμπυκνωμένου χυμού. Το *λεμονέλαιο* θα έπρεπε να λαμβάνεται μηχανικά και όχι με τη διαδικασία της απόσταξης, αφού μέσω της απόσταξης το προϊόν που λαμβανόταν από τους φλοιούς των εσπεριδοειδών καρπών ήταν κατώτερης ποιότητας.[1332]

Μηχανικώς επιτυγχανόταν η εξαγωγή των *αιθέριων ελαίων* από τους φλοιούς των εσπεριδοειδών καρπών με διάφορες μεθόδους, σκοπός των οποίων ήταν η διάρρηξη των *ελαιοφόρων αδένων* των καρπών, ώστε να διευκολύνεται η εκροή των *αιθέριων ελαίων*. Όμως η τελειότερη μέθοδος ήταν η χρήση ειδικού μηχανήματος που επινόησε ο Jovanni Sarravella στη Μεσσήνη. Το μηχάνημα αυτό χρησιμοποιείτο κατά κανόνα από τους αγρότες της Σικελίας για τη λήψη κυρίως του *λεμονελαίου*. Μετά την εφαρμογή οποιασδήποτε μεθόδου τα *έλαια* θα έπρεπε να διηθούνταν, ενώ τα υπολείμματα θα μπορούσαν να αποστάζονται για τη λήψη κατώτερης ποιότητας προϊόντος.[1333]

Ο χυμός σχεδόν όλων των εσπεριδοειδών καρπών περιείχε ποσότητα κιτρικού οξέος, όμως η μεγαλύτερη ποσότητα του στοιχείου αυτού περιεχόταν στον χυμό του λεμονιού. Για να ήταν επικερδής η λήψη του *λεμονελαίου*, θα έπρεπε να χρησιμοποιείται και ο χυμός των καρπών. Για τον σκοπό αυτό ο Γεννάδιος συμβούλευε τους εσπεριδοκαλλιεργητές να κόβουν σε τεμάχια τα λεμόνια, των οποίων χρησιμοποιήθηκε ο φλοιός, και να τα εκθλίβουν με ισχυρό ξύλινο πιεστήριο. Ο

[1331] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 78.
[1332] Στο ίδιο, σ. 78-79.
[1333] Στο ίδιο, σ. 79-80. Για το μηχάνημα του Sarravella, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 319-320.

συμπυκνωμένος χυμός λεμονιού που παραγόταν με τη συγκεκριμένη διαδικασία αποστελλόταν για εξαγωγή ακόμη και σε μακρινές ξένες αγορές, αφού διατηρείτο αναλλοίωτος για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το προϊόν αυτό ήταν γνωστό στο εμπόριο με το ιταλικό όνομά του *agro-cotto*.[1334]

Μεγάλο μέρος του *agro-cotto* που παρασκευαζόταν στη Σικελία εξαγόταν στην Αγγλία, όπου με την προσθήκη ανάλογης ποσότητας ασβεστίου επιτυγχανόταν το κιτρικό ασβέστιο, το οποίο ακολούθως μετατρεπόταν σε κρυσταλλικό κιτρικό οξύ. Αργότερα, οι κτηματίες ή μεσάζοντες στη Σικελία πρόσθεταν επιτόπου ασβέστιο στον νωπό χυμό των λεμονιών. Με τον τρόπο αυτό μετέτρεπαν το οξύ σε κιτρικό ασβέστιο και ως εκ τούτου, απέφευγαν τους κινδύνους και τις δαπάνες που απαιτούνταν για τη διαδικασία συμπύκνωσης του χυμού.[1335]

Ο Γεννάδιος συμβούλευε τους εσπεριδοκαλλιεργητές του νησιού να συλλέγουν τα λεμόνια και τους άλλους εσπεριδοειδείς καρπούς όταν αυτοί αποκτούσαν το μέγιστο μέγεθός τους και λάμβαναν το χρώμα της ωριμότητάς τους, αφού τότε οι καρποί ήταν πλουσιότεροι σε έλαιο και οξύ. Ακόμη, για την εξασφάλιση μεγαλύτερης ποσότητας ελαίου θα έπρεπε πριν την έκθλιψη να εισάγουν τους φλοιούς των καρπών σε καθαρό και κρύο νερό για μερικά λεπτά.[1336]

Το *αιθέριο έλαιο*, το γνωστό με το όνομα *petit-grain*, λαμβανόταν μέσω της διαδικασίας απόσταξης των φύλλων και των βλαστών όλων των εσπεριδοειδών. Τα φύλλα και οι βλαστοί της *νεραντζιάς*, της κοινώς *κιτρομηλιάς*, απέδιδαν πολύ εκλεκτό *έλαιο*, ενώ ακόμη ανώτερης ποιότητας ήταν το *έλαιο* όταν μαζί με τα φύλλα αποστάζονταν οι πράσινοι και οι νεαροί καρποί του δέντρου.[1337]

Ακόμη, το *αιθέριο έλαιο* με το όνομα *neroli*, δηλαδή το *ανθέλαιον*, λαμβανόταν μέσω της απόσταξης των ανθών όλων των εσπεριδοειδών. Το *αιθέριο έλαιο* από τα άνθη της *νεραντζιάς* ήταν ανώτερης ποιότητας, ενώ, όταν τα άνθη της συλλέγονταν πριν ακόμη ανοίξουν πλήρως, τότε το *έλαιο* που εξαγόταν ήταν ακόμη καλύτερης ποιότητας.[1338]

[1334] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 80-81.
[1335] Στο ίδιο, σ. 81.
[1336] Στο ίδιο, σ. 81-82.
[1337] Στο ίδιο, σ. 82.
[1338] Στο ίδιο· Για την παραγωγή του *ανθελαίου*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 323.

Όλα τα *αιθέρια έλαια* των εσπεριδοειδών ήταν πολύτιμα, αφού υπήρχε διεθνώς μεγάλη ζήτηση. Όμως στις ξένες αγορές οι τιμές, οι ιδιότητες και η ζήτηση κυμαίνονταν ανάλογα με το είδος ή τα όργανα του δέντρου από τα οποία λαμβάνονταν τα *αιθέρια έλαια*, καθώς και ανάλογα με τη μέθοδο που εφαρμοζόταν για τη λήψη τους.[1339] Συνεπώς, ο Γεννάδιος εφιστούσε την προσοχή των αγροτών στην ανάγκη για πιστή εφαρμογή των οδηγιών που παρέχονταν από το Γεωργικό Τμήμα, ώστε να διασφαλίζεται η ποιότητα των προϊόντων τους και να εξασφαλίζονται οι ανώτατες δυνατές τιμές πώλησης.

6.6.12. *Σαραθροποιία, ψαθοποιία* και *κοφινοποιία*

Οι τρεις αυτοί τομείς αποτελούσαν τη συνήθη οικιακή βιομηχανία στις αγροτικές περιοχές της Ανατολής. Για τους κτηματίες αποτελούσαν σημαντικές βιομηχανίες, αφού αφενός τα προϊόντα τους ήταν είδη πρώτης ανάγκης για τους γεωργούς και αφετέρου κατασκευάζονταν από φυσικές ουσίες που παράγονταν συνήθως επιτοπίως. Κοινά *σάρωθρα*, κυρίως για τις αυλές των οικιών, κατασκευάζονταν σε ολόκληρο το νησί από αυτοφυείς θάμνους και *φρύγανα*, όπως για παράδειγμα από *σάμψυχο* (*origanum maru*), από *στοίβη*, κοινώς *μαζί* (*Poterium spinosum*) και από *θύμο*, κοινώς *θρουμπί* (*Thymus capitatus*). Στα χωριά και στις πόλεις τα *σάρωθρα* από *σάμψυχο* ήταν πολύ κοινής χρήσης, όμως σε μέρη στα οποία δεν υπήρχε το φυτό αυτό χρησιμοποιείτο το σάρωθρο που κατασκευαζόταν από *στοίβη* ή από *θύμο*. Αντίθετα, σε όλο το νησί κατασκευάζονταν μικρά *σάρωθρα* από *βρούλους* (*Σκλουνικιών – Juncus maritimus*).[1340]

Το *Σόργον ο Σάρος* (*Sorghum vulgare var. Scoparium*), εξ ου και τα *σάρωθρα* οικιακής χρήσης, καλλιεργείτο κάποιες φορές κοντά στην Αθηαίνου, όπου και κατασκευάζονταν τα συγκεκριμένα *σάρωθρα*, χωρίς όμως ιδιαίτερη τέχνη. Αργότερα όμως επιτεύχθηκε τελειότερη κατασκευή *σαρώθρων*, η οποία υιοθετήθηκε και στην Καρπασία, όταν με ενέργειες του Γενναδίου εισήχθη και καλλιεργήθηκε στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας* μια πιο εκλεκτή φυλή *σόργου*. Παράλληλα παραλήφθηκαν από τη Σμύρνη ειδικά όργανα για την κατασκευή των οικιακών *σαρώθρων*, τα οποία τέθηκαν στη διάθεση των ενδιαφερόμενων στο γραφείο του Γεωργικού Τμήματος.[1341]

[1339] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 82.
[1340] Στο ίδιο, σ. 83.
[1341] Στο ίδιο, σ. 83-84. Για το *Σόργον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 402.

Σε πολλά μέρη της Κύπρου κατασκευάζονταν σε μεγάλες ποσότητες ψάθες από *τύφα*, κοινώς *φλούδι* (*Typha latifolia*). Αν και κοινές, οι ψάθες αυτές ήταν πολύ χρήσιμες για τον αγροτικό πληθυσμό του νησιού. Με δείγματα ακόμη που έφερε ο Γεννάδιος από τη Βιέννη κατασκευάζονταν στην Πάφο πολύ καλές, στερεές, μικρές πρόθυρες ψάθες.[1342]

Πολύ χρήσιμη για τον γεωργό ήταν η *κοφινοποιία*, αφού σχεδόν όλοι οι καρποί και τα λαχανικά που παράγονταν στο νησί μεταφέρονταν στις παράλιες πόλεις και αποστέλλονταν στο εξωτερικό συσκευασμένοι μέσα σε *κοφίνια*. Επειδή η μεταφορά των προϊόντων γινόταν κατά κανόνα με ζώα, τα *κοφίνια* που χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά είχαν σχήμα ανεστραμμένου κολοβού κώνου, ώστε να διευκολύνεται και να καθίσταται ασφαλέστερη η φόρτωση πάνω στα ζώα.[1343]

Το υλικό, το οποίο χρησιμοποιείτο πρωτίστως στην *κοφινοποιία* ήταν ο *κάλαμος ο δόναξ* ή *κοινός* (*Arundo Donax*), γνωστός στην Κύπρο ως *καννιά*, του οποίου μεγάλες ποσότητες αξιοποιούνταν και για την κάλυψη άλλων αναγκών των κατοίκων. Για τον λόγο αυτό ο κάλαμος καλλιεργείτο πολύ συχνά στην Κύπρο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιείτο ακόμη και για τη δημιουργία *ζωσίμων φραγμών*. Η *κοφινοποιία* χρησιμοποιούσε είτε μόνους είτε σε συνδυασμό μαζί με τον κάλαμο τους *λύγους*, κοινώς *πλούκια*, της *Άγνου*, κοινώς *Αγνιά* (*Vitex Agrus-Castus*), της *μυρτιάς* (*Myrtus communis*), της *τερεβίνθου* (*Pistacia terebinthus*), του *Αιγοκλήματος*, κοινώς *Ποντιτσά* (*Lonicera etrusca*), και της *Σχίνου*, κοινώς *Σχινιά* (*Pistacia Lentiscus*). Οι *λύγοι* (*λυγαριές*) των φυτών αυτών συλλέγονταν κατά τη διάρκεια του Αυγούστου και του Σεπτεμβρίου και χρησιμοποιούνταν ιδιαίτερα για την κατασκευή πολύ ισχυρών και ανθεκτικών *κοφίνων* για τη φόρτωση και μεταφορά προϊόντων.[1344]

Καλάθια κατασκευάζονταν σε διάφορες περιοχές του νησιού, μεταξύ αυτών και στα Λιβάδια της επαρχίας Λάρνακας. Αυτά κατασκευάζονταν από κοινό καλάμι και στοίχιζαν δύο γρόσια το καθένα. Από τη συγκεκριμένη βιομηχανία το χωριό κέρδιζε περίπου 200 λίρες κάθε χρόνο. Τα καλάθια αυτά χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη

[1342] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 84.
[1343] Στο ίδιο.
[1344] Στο ίδιο, σ. 84-85. Για τον *κάλαμον*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 452.

μεταφορά οπωρικών, όπως σταφύλια, ρόδια, χρυσόμηλα και σύκα, τα οποία προορίζονταν για εξαγωγή κυρίως στην Αίγυπτο και στη Γερμανία.[1345]

Εξ ολοκλήρου από *βρούλους* (*Juncus maritimus*) κατασκευάζονταν οι *τάλαροι* των τυροκόμων και οι *σύρριζες*, όπως αποκαλούνταν στην Κύπρο, οι οποίες κατασκευάζονταν επίσης και από *φοινικόφυλλα*. Ουσιαστικά οι *σύρριζες* ήταν δίδυμοι *κόφινοι*, που ήταν πολύ χρήσιμοι για τη φόρτωση. Από *βρούλους* επίσης κατασκευάζονταν οι *σπυρίδες*, οι οποίες ήταν χρήσιμες για την έκθλιψη των ελιών, καθώς επίσης και τα *ζεμπίλια*.[1346]

Στην Αίγυπτο γινόταν πολύ μεγάλη χρήση των φύλλων του *φοίνικα* για την κατασκευή των *σπυρίδων*, των κοινώς γνωστών *ζεμπιλιών*, τα οποία χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά των *οψωνίων* και άλλων ειδών. Αυτού του είδους *σπυρίδες* κατασκευάζονταν και στην Κύπρο από κάποιους Οθωμανούς.[1347]

Για την ασφαλή αποστολή στην Αίγυπτο απαλών και ευαίσθητων οπωρικών, όπως *σταφύλια* και *βερίκοκα*, καταβλήθηκαν μεγάλες προσπάθειες από το Γεωργικό Τμήμα, ώστε να πεισθούν οι παραγωγοί να χρησιμοποιούν μικρά τετράπλευρα κάνιστρα με κάλυμμα, τα οποία κατασκευάστηκαν ειδικά για τον σκοπό αυτό από *λύγους Άγνου* (*Vitex*). Όμως οι προσπάθειες δεν στέφθηκαν με επιτυχία.[1348]

Ειδικότερα, όλοι οι παραγωγοί οπωρικών είχαν τους όνους τους με τους οποίους μετέφεραν τα προϊόντα τους στις παραλιακές πόλεις. Για τη μεταφορά των απαλών και ευαίσθητων οπωρικών με τα ζώα, η οποία ήταν και η μοναδική επιλογή που μπορούσαν να εφαρμόσουν σε κάποια μέρη του νησιού, προτιμούνταν οι κόφινοι που εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε χρήση. Άλλωστε τα οπωρικά, που παράγονταν στην Κύπρο και εξάγονταν αποκλειστικά στην Αίγυπτο, δεν ήταν δυνατόν να επιβαρυνθούν με επιπρόσθετες δαπάνες συσκευασίας και έξοδα ανασυσκευασίας στην παραλία, αφού θα καθιστούσε ασύμφορες τις εξαγωγές των προϊόντων αυτών. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι αυτές οι πρόσθετες δαπάνες θα μπορούσαν να γίνουν, όταν η Κύπρος θα διέθετε για εξαγωγή επίλεκτα νωπά οπωρικά σε ποσότητες και όταν θα

[1345] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1346] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 85.
[1347] Στο ίδιο.
[1348] Στο ίδιο, σ. 85-86. Για τους *Λύγους Άγνου*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 5.

εξευρίσκονταν νέες αγορές γι' αυτά ή και όταν θα ήταν εφικτό να διοριστεί ειδικός αντιπρόσωπος των Κυπρίων παραγωγών και εμπόρων, ο οποίος θα μεριμνούσε για την επικερδή διάθεση των κυπριακών προϊόντων.[1349]

Για τη διαδικασία επίλυσης των προβλημάτων αυτών ο Γεννάδιος επεσήμαινε το γεγονός της βελτίωσης που άρχισε και συνεχιζόταν στον τομέα των συγκοινωνιών. Θεωρούσε ότι οι βελτιώσεις στο συγκοινωνιακό δίκτυο του νησιού θα είχαν ως αποτέλεσμα την ανάγκη κατασκευής και χρήσης ειδικών κανίστρων, που θα εξυπηρετούσαν σε μεγάλο βαθμό την εξαγωγή μαλακών οπωρικών.[1350]

Δείγμα κανίστρου τέτοιου τύπου, το οποίο ήταν απλό, ολιγοδάπανο και κατασκευασμένο από *κάλαμο* και *λύγους Ιτέας* εξασφάλισε ο Γεννάδιος από τη Γαλλία και το παρέδωσε στο γραφείο του Γεωργικού Τμήματος της Κύπρου. Με τα κάνιστρα αυτού του τύπου, αλλά λίγο μεγαλύτερα σε μέγεθος, αποστέλλονταν για εξαγωγή τα πρώιμα σταφύλια της Αλγερίας σε χώρες της Βόρειας Ευρώπης και ιδιαίτερα στη Γερμανία, η οποία κατά τη διάρκεια του 1904 προμηθεύτηκε πέραν του 1.000.000 χιλιόγραμμων αλγερινών σταφυλιών.[1351]

Σε πολλά μέρη του κόσμου γινόταν μεγάλη χρήση *λύγων* της *λευκής Ιτέας*, κοινώς στην Κύπρο *Αδηά* (*Salix alba*), για την κατασκευή *κοφίνων* και παντός σχήματος κανίστρων. Παρόλα αυτά στην Κύπρο, όπου το δέντρο αυτό ήταν αυτοφυές και πολλές φορές φύτρωνε στις άκρες των υδραυλάκων, η χρήση των *λύγων* του ήταν άγνωστη στην *κοφινοποιία* και στην *καλαθοποιία* του νησιού.[1352]

Σε πολλά μέρη της Ανατολής οι Αθίγγανοι ήταν πολύ ικανοί κατασκευαστές κοφινιών, καλαθιών και κανίστρων από *λύγους Ιτέας*. Εισήγηση του Γενναδίου ήταν με μικρή δαπάνη να εξασφαλιστούν οι υπηρεσίες Αθίγγανου τεχνίτη, μέσω του οποίου θα μπορούσε να εισαχθεί στην Κύπρο και η τεχνική της χρήσης των *λύγων της Ιτέας* στις συγκεκριμένες κατασκευές. Η *Ιτέα* θα μπορούσε να πολλαπλασιαστεί επωφελώς σε μη εύφορες και μετρίως υφάλμυρες εκτάσεις που ανήκαν στις αποικιακές αρχές του νησιού. Δείγματα διαφόρων τύπων ιταλικών *κανίστρων* και αυστριακής *σπυρίδας οψωνίων*, τα οποία κατάφερε να εξασφαλίσει ο Γεννάδιος, συγκεντρώθηκαν στο

[1349] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 86.
[1350] Στο ίδιο.
[1351] Στο ίδιο, σ. 86-87.
[1352] Στο ίδιο, 87. Για τη *λευκήν ιτέα*, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 445-446.

γραφείο του Γεωργικού Τμήματος, ώστε αυτά να αξιοποιούνται ανάλογα από όλους τους ενδιαφερόμενους αγρότες.[1353]

Το 1898 ο Γεννάδιος εισήγαγε στην Κύπρο τη *Μακροχλόη* ή *Στύπη* (*Stypa* ή *Macrochloa tenacissima*), η οποία από τότε άρχισε να καλλιεργείται και να πολλαπλασιάζεται με επιτυχία στο *Δενδροκομείο Λευκωσίας*. Το φυτό αυτό ήταν πολυετές, ιθαγενές της βορειοδυτικής Αφρικής και κάποιων άλλων μεσογειακών χωρών. Τα μεγάλου μήκους φύλλα της *μακροχλόης* χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή *σπυρίδων*, ψαθών, καθώς και άλλων παρόμοιων αντικειμένων. Τα προϊόντα αυτά εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες, κυρίως από την Τυνησία και την Αλγερία, στην Αγγλία όπου χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή χαρτιού. Το φυτό αυτό παρουσίαζε μεγάλη ανθεκτικότητα στην ξηρασία και ως εκ τούτου μπορούσε να διαδοθεί εύκολα μέσω σποράς σε πολλές άλλες εκτάσεις που δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για άλλες καλλιέργειες.[1354] Η ορθή αξιοποίηση της *μακροχλόης* θα μπορούσε να αποβεί εξαιρετικά επικερδής για τους αγρότες και ευρύτερα για το νησί λόγω κυρίως και της μεγάλης ζήτησης του προϊόντος αυτού στην Αγγλία.

6.6.13. Σηροτροφία

Η αναβίωση και επέκταση της βιομηχανίας μεταξουργίας στην Κύπρο αποτέλεσε σημαντική προτεραιότητα για τον Γεννάδιο. Θεωρώντας τις πρωτοβουλίες ιδιωτών ουσιαστικής σημασίας, ενθάρρυνε τις ενέργειες και τις δραστηριότητες του Μαυρομμάτη, επιχειρηματία κατοίκου Πάφου, ο οποίος με στοχευμένες ενέργειες κατάφερε να επιτύχει την παραγωγή ποιοτικών κουκουλιών, γεγονός που επιβεβαιώθηκε από Άγγλους ειδικούς, αφού θεώρησαν ότι τα παραγόμενα κουκούλια συγκαταλέγονταν μεταξύ των πιο ποιοτικών. Επιπρόσθετα, ο Γεννάδιος επαίνεσε και επιδίωξε να ενισχύσει την προσπάθεια ίδρυσης εργοστασίου, καθώς και ενός κέντρου καθοδήγησης προς τους σηροτρόφους με βελτιωμένες συσκευές και εργαλεία στη Λευκωσία.[1355] Μεγάλη προσπάθεια κατέβαλε ο Γεννάδιος και για την ανάπτυξη της σηροτροφίας στο νησί. Ανέπτυσσε την εκτροφή των μεταξοσκωλήκων και την

[1353] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 87-88.
[1354] Haynes-Smith, ό.π., σ. 12· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 4· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1898-1899*, σ. 15· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 88.
[1355] "Speech of his excellency the High Commissioner, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 17th day of February, 1897", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 539, Government Printing Office, Λευκωσία 20 Φεβρουαρίου 1897, σ. 3242.

παραγωγή επίλεκτου βομβυκοσπόρου, σύμφωνα με το σύστημα του Pasteur. Στήριζε τους σηροτρόφους του νησιού, δίνοντάς τους γραπτές[1356] και προφορικές οδηγίες και συμβουλές, ενώ παράλληλα λειτουργούσε σηροτροφικούς σταθμούς.[1357]

Για την επίλυση των σοβαρών προβλημάτων και τη βελτίωση της σηροτροφίας στο νησί ο Γεννάδιος έλαβε αποτελεσματικά μέτρα όμοια με αυτά που είχαν ληφθεί με απόλυτη επιτυχία στον νομό της Προύσας, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Από το 1883 μέχρι το 1889 πέραν των 50 σηροτρόφων του διαμερίσματος της Προύσας, που βρισκόταν υπό οθωμανική διοίκηση, εκπαιδεύτηκαν και ασκήθηκαν από τον Γεννάδιο στην Αθήνα στην εκτροφή των μεταξοσκωλήκων και την παραγωγή επίλεκτου βομβυκοσπόρου σύμφωνα με το σύστημα του Pasteur. Μετά την εκπαίδευσή τους οι σηροτρόφοι επέστρεφαν στην πατρίδα τους, όπου σταδιακά όχι μόνο κατάφεραν να επιβάλουν εκεί τους βομβυκόσπορούς τους, αλλά και να αναζωογονήσουν τη σηροτροφία της περιοχής, η οποία από την εισβολή των διαφόρων ασθενειών του μεταξοσκώληκα είχε υποστεί μεγάλο πλήγμα και είχε ήδη σχεδόν καταστραφεί πλήρως.[1358]

Ανάλογη αναβίωση και αναβάθμιση της σηροτροφίας άρχισε να εκδηλώνεται και στην Κύπρο χάρη των προφορικών και γραπτών οδηγιών,[1359] τις οποίες χορήγησε ο Γεννάδιος στους σηροτρόφους του νησιού, καθώς και τους σηροτροφικούς σταθμούς που ίδρυσε ο ίδιος και λειτουργούσαν περιοδικά σε διάφορες περιοχές. Έτσι σταδιακά και μέχρι το τέλος του 1904 πέραν της μισής ποσότητας βομβυκοσπόρου που καταναλισκόταν στο νησί παραγόταν επιτοπίως, ενώ οι σηροτρόφοι εφάρμοζαν επιμελώς τις διαδικασίες απολύμανσης των σηροτροφείων τους και ακολουθούσαν τις τελειότερες μεθόδους εκτροφής του μεταξοσκώληκα που διδάχθηκαν από τον Γεννάδιο.[1360]

Τα μέτρα που υιοθέτησε και εφάρμοσε ο Γεννάδιος στην Κύπρο λειτούργησαν προληπτικά και ανασταλτικά, ενώ συνέβαλαν στη ριζική αναδιάρθρωση των

[1356] Παναγιώτης, Γεννάδιος, *Οδηγίαι διά τους βομβικοτρόφους και σηροπαραγωγούς της Κύπρου*, Τυπογραφείο «Φωνή της Κύπρου», Λευκωσία 1898.
[1357] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 93.
[1358] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 88-89.
[1359] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, *Οδηγίαι διά τους βομβυκοτρόφους και σποροπαραγωγούς της Κύπρου,* , Τυπογραφείο «Φωνή της Κύπρου», Λευκωσία 1898.
[1360] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 89.

απαρχαιωμένων μεθόδων και διαδικασιών που ακολουθούσαν οι εμπλεκόμενοι στη σηροτροφία του νησιού. Ειδικότερα οι παραγωγοί, λόγω του ανταγωνισμού αλλά και για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους, υποχρεώνονταν να παράγουν και να διανέμουν μόνο εκλεκτής ποιότητας βομβυκόσπορο, ενώ παράλληλα καθοδηγούσαν και προέτρεπαν τους γεωργούς να επιμελούνται με ιδιαίτερη προσοχή τις εκτροφές μεταξοσκωλήκων τους. Ακόμη, όσοι από τους βομβυκοπαραγωγούς, λόγω αμέλειας, απειρίας ή ακόμη και κακής πρόθεσης, έθεταν σε κυκλοφορία κακής ποιότητας βομβυκόσπορο, γρήγορα υποχρεώνονταν να αντιληφθούν το λάθος τους και είτε μετέβαλλαν τη στάση τους άμεσα είτε υποχρεώνονταν να εγκαταλείψουν τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, αφού δεν ήταν δυνατό να έχουν πλέον εισοδήματα,[1361] γιατί αποκτούσαν κακή φήμη και στιγματίζονταν. Κατά συνέπεια, η απόλυτη πλειοψηφία από αυτούς επιδίωκε να αποκτά και να διατηρεί καλή φήμη στον τομέα της σηροτροφίας, αφού με τον τρόπο αυτό διασφάλιζε την επιβίωση, το συμφέρον και την επικερδότητα του συγκεκριμένου επαγγελματικού κλάδου.

Η θέση του Γενναδίου ήταν ότι έπρεπε να εξακολουθήσει η υποστήριξη των μέτρων που ήδη λήφθηκαν για τη βελτίωση και αναβάθμιση της σηροτροφίας στο νησί. Για τη συμπλήρωση των μέτρων, ώστε αυτά να γίνουν πιο αποτελεσματικά, υποστήριξε την επιβολή τέλους σε όλες τις ποσότητες εισαγόμενου βομβυκόσπορου, ώστε να προστατευθεί και να ενισχυθεί η εγχώρια σηροτροφία.[1362]

Ίδρυση και λειτουργία σηροτροφικών σταθμών

Η εκπαίδευση των σηροτρόφων για την επιλογή του βομβυκόσπορου, με βάση το σύστημα του Pasteur, ήταν για τον Γεννάδιο βασική προϋπόθεση για την αναβάθμιση της σηροτροφίας στο νησί, η οποία αφενός θα ωφελούσε σημαντικά τους σηροτρόφους και αφετέρου την οικονομία του νησιού. Ως εκ τούτου, προχώρησε στην ίδρυση

[1361] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 89-90.

[1362] Παρά το γεγονός ότι η απόδοση των κουκουλιών σταδιακά άρχισε να αυξάνεται, οι τιμές παρέμεναν χαμηλές, αφού οι έμποροι σχημάτιζαν συνδέσμους, καθορίζοντας τις τιμές και ως εκ τούτου ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν καλύτερες τιμές, εφόσον οι αγοραστές περιορίζονταν μεταξύ των εγχώριων εμπόρων. Ακόμη, θεωρούσε ότι ήταν απογοητευτικό το γεγονός ότι δεν κατέστη δυνατό να εισαχθούν ακόμη μηχανήματα, μέσω των οποίων τα κουκούλια θα μετατρέπονταν σε έτοιμο μετάξι και έτσι πιθανότατα θα εξασφαλίζονταν καλύτερες τιμές και θα παρεχόταν εργασία σε μεγάλο αριθμό γυναικών, οι οποίες εξακολουθούσαν να εργάζονται σε αγροτικές εργασίες ή ως βοηθοί σε οικοδομικές εργασίες, καθώς και σε άλλες παρομοίου τύπου κοπιώδεις εργασίες, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 90.

σηροτροφικών σταθμών σε διάφορες περιοχές της Κύπρου. Το 1897 λειτούργησε σηροτροφικούς σταθμούς στη Γιαλούσα και στο Κτήμα, για την πρακτική διδασκαλία της επιλογής βομβυκοσπόρου, σύμφωνα με το σύστημα του Pasteur. Τα μαθήματα παρέχονταν δωρεάν από ειδικούς και οι σηροτροφικοί σταθμοί ελέγχονταν από τον Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας. Στους σταθμούς αυτούς μπορούσαν να εισαχθούν για εκπαίδευση σηροτρόφοι ηλικίας όχι μικρότερης των 20 ετών και οι ενδιαφερόμενοι θα έπρεπε να υποβάλουν το ενδιαφέρον τους στον Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας. Οι αιτήσεις θα έπρεπε να υποβάλλονται γραπτώς πριν από τις 10 Δεκεμβρίου κάθε χρόνο. Ο ανώτατος αριθμός εισαγομένων σηροτρόφων στους σηροτροφικούς σταθμούς ήταν 20.[1363]

Μέσα στο πλαίσιο της εποπτείας των σηροτροφικών σταθμών που ίδρυσε, ο Γεννάδιος επισκέφθηκε την Πάφο την πρώτη εβδομάδα του Οκτωβρίου του 1897, όπου και παρέμεινε για μια εβδομάδα, για να ελέγξει τη λειτουργία του εκεί σηροτροφικού σταθμού, ο οποίος λειτουργούσε υπό τη διεύθυνση του έμπειρου σηροτρόφου Μαυρομμάτη. Για την επίσκεψη του Γενναδίου στην Πάφο αναφερόταν σχετικά στον Τύπο:

> *Καθ' όλην την παρελθούσαν εβδομάδα η ημετέρα πολίχνη εξένιζε τον έξοχον Γεννάδιον, τον πάνυ ευφυώς υπό των χωρικών άγιον Τρύφωνα επικαλούμενον, αφιχθέντα ενταύθα προς εποπτείαν του ενταύθα σηροτροφικού σταθμού του διευθυνομένου υπό του πολλού λόγου αξίου εμπειροτέχνου κ. Μαυρομμάτη.* […][1364]

Δημοσίως ο Γεννάδιος εξέφρασε την ευαρέσκειά του για τους εξαιρετικούς σπόρους που παρήγαγε ο κ. Μαυρομμάτης, αφού εντόπισε μόνο 3,5% ασθενείς

[1363] Βλ. "Instructions of the preparation of Silk-Word eggs according to the system of Pasteur", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898,* αρ. 609, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Νοεμβρίου 1898, σ. 3744.

[1364] Είναι αξιοσημείωτη η αγάπη και ο σεβασμός που έτρεφαν οι αγρότες του νησιού στο πρόσωπο του Γενναδίου, αφού έφθασαν στο σημείο να τον ονομάζουν Άγιο Τρύφωνα, τον άγιο, δηλαδή, προστάτη των γεωργών. Ο Άγιος Τρύφωνας συνδέθηκε και με την καταπολέμηση των ακρίδων, που αποτελούσαν μάστιγα για το νησί, αφού ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός (1810-1821) δημιούργησε στο αγιογραφικό εργαστήριο της Αρχιεπισκοπής εικόνες του Αγίου Τρύφωνα, τις οποίες μοίρασε στις εκκλησίες του νησιού, ώστε να λειτουργήσουν «κατά των φθοροποιών της ακρίδος θηρίων». Στο ειλητάριο που κρατά ο Άγιος, αναγράφεται η φράση «Κύριε ο Θεός, εξαπόστειλον τον άγγελόν σου του πατάξαι παν γένος κακούργων θηρίων των αδικούντων αμπέλους, χώρας, και κήπους των δούλων σου». Ακόμη, στη βάση της εικόνας με κεφαλαιογράμματη, συνήθως, γραφή καταγράφεται εξορκιστικού χαρακτήρα κείμενο κατά των «κακίστων θηρίων… των αδικούντων αμπέλους, σιτοφόρα και κήπους χρησίμων λαχάνων», βλ. Γεώργιος Χριστοδούλου, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού εις την ιστορίαν του κυπριακού 1821», στο *Κυπριακαί Σπουδαί*, τόμ. ΞΖ΄-ΞΗ΄, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 2005, σ. 326-327· «Εκ Πάφου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 9 Οκτωβρίου 1897.

πεταλούδες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κατ' έτος ο κ. Μαυρομμάτης από κάθε ουγγία των 8 δραμιών σπόρου που χρησιμοποιούσε, παρήγαγε γύρω στις 55 οκάδες, ενώ η πλειονότητα των χωρικών γύρω στις 45 οκάδες. Με την αρωγή του Γενναδίου, ο Μαυρομμάτης με συνεχείς δοκιμές και προσπάθειες πέτυχε να επαναφέρει το παλαιό επιτυχημένο κυπριακό γένος μεταξοσκωλήκων, το οποίο ήταν ιδιαίτερα προσοδοφόρο για όσους ασχολούνταν με τη σηροτροφία. Η επιτυχία του Μαυρομμάτη επιβεβαιώθηκε και στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου, ο οποίος είχε αναφέρει ότι τα αποσταλέντα στο Λονδίνο κουκούλια του κ. Μαυρομμάτη κατατάχθηκαν από τους εκεί εμπειρογνώμονες στην πρώτη κατηγορία των πιο ωραίων κουκουλιών στον κόσμο.[1365]

6.6.14. Καπνοκαλλιέργεια

Η εστίαση των Κυπρίων αγροτών στη μονοκαλλιέργεια αμπελώνων, σιτηρών και λίγων άλλων προϊόντων δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα αφενός για την ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί και αφετέρου στην ευημερία των αγροτών. Κατά τη διάρκεια της κατοχής της Κύπρου από τους Οθωμανούς αναπτύχθηκε σε κάποιο βαθμό η καπνοκαλλιέργεια σε διάφορα μέρη του νησιού.[1366] Όπως αναφέρει ο Π. Γεννάδιος στην αρχική έκθεσή του για τη γεωργία στην Κύπρο, η καπνοκαλλιέργεια αναπτύχθηκε για αιώνες σε αρκετές περιοχές του νησιού και ιδιαίτερα στην Καρπασία, στην Πάφο, στο Κοιλάνι και στο Όμοδος. Αργότερα, όμως, η καπνοκαλλιέργεια εγκαταλείφθηκε σχεδόν πλήρως, όταν περιήλθε σε κατάσταση μονοπωλίου και η παραγωγή αποτελούσε αντικείμενο σοβαρών περιορισμών και απαγορεύσεων.[1367] Παρά το γεγονός ότι οι Βρετανοί επιδίωξαν να σταματήσουν το μονοπώλιο, διατηρήθηκαν οι αυστηροί περιορισμοί και απαγορεύσεις σε ολόκληρο το νησί.[1368] Ιδιαίτερα γνωστά και αγαπητά ήταν τα καπνά του Κοιλανίου και του Ομόδους.[1369]

[1365] «Εκ Πάφου», *Αλήθεια*, Λεμεσός 9 Οκτωβρίου 1897.
[1366] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 90.
[1367] Gennadius, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, σ. 21-22.
[1368] Ο καπνοκαλλιεργητής έπρεπε να ενημερώσει τις τελωνειακές αρχές για την πρόθεσή του να καλλιεργήσει καπνό και να καθορίσει αυστηρά το μέρος της καλλιέργειας. Πριν από τη συγκομιδή του καπνού θα έπρεπε να ειδοποιήσει ξανά το τελωνείο, ώστε να παρευρίσκεται τελωνειακός αξιωματούχος κατά τη διάρκεια της συγκομιδής, ο οποίος θα ζυγίσει τα φρέσκα φύλλα καπνού. Μετά την αποθήκευση του καπνού, αλλά πριν παραδοθεί ο καπνός στο εργοστάσιο, ο τελωνειακός αξιωματούχος θα έπρεπε να ζυγίσει ξανά τα ξηρά φύλλα καπνού. Βλ. Bevan, ό.π., σ. 93· «Το ψηφισθέν μέτρον περί διευκολύνσεως της καλλιέργειας του καπνού», *Αλήθεια*, Λεμεσός 24 Απριλίου/5 Μαΐου 1896.
[1369] «Η καπνοφυτεία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 12 Νοεμβρίου 1904.

Μια από τις προτεραιότητες που έθεσε ο Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, Παναγιώτης Γεννάδιος, ήταν η επαναδραστηριοποίηση και ανάπτυξη της καπνικής καλλιέργειας, την οποία θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντική για την ευρύτερη ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής στο νησί.[1370] Στο πλαίσιο αυτό, με βάση νομοθεσία του 1896, επιδιώχθηκε η διευκόλυνση της καλλιέργειας καπνού στην Κύπρο.[1371] Όμως, οι πρόνοιες της νομοθεσίας ήταν ιδιαίτερα αυστηρές, γεγονός που απέτρεπε ουσιαστικά τον αγροτικό πληθυσμό να επικεντρωθεί στην καπνική καλλιέργεια. Ειδικότερα, στον τύπο της εποχής οι διατάξεις του νόμου χαρακτηρίζονταν «δρακόντειες» και υπογραμμίζονταν τα σημεία που λειτουργούσαν αρνητικά στην προσπάθεια προώθησης της καπνοκαλλιέργειας, όπως οι περιορισμοί που τέθηκαν για την καλλιέργεια, τη συλλογή και την αποξήρανση του καπνού. Επιπρόσθετα, η καθυστέρηση της πληρωμής των αγροτών, που έφθανε μέχρι και τους οκτώ μήνες μετά την υποχρεωτική παράδοση της καλλιέργειάς τους στην κυβέρνηση, προκαλούσε περαιτέρω προβλήματα σε αυτούς.[1372]

Παράλληλα, ο Παναγιώτης Γεννάδιος άρχισε δοκιμές για την ανάπτυξη της καπνικής καλλιέργειας σε διάφορες περιοχές της Κύπρου. Στο πλαίσιο αυτό, το Σάββατο 9 Ιανουαρίου του 1897 επισκέφθηκε το Όμοδος, όπου κατά τη διάρκεια της παραμονής του παρέδωσε σπόρο και επιτόπου έδωσε οδηγίες και συμβουλές στους αγρότες για τον τρόπο καλλιέργειας του καπνού. Επιπρόσθετα, τους παρέδωσε ικανοποιητική ποσότητα σπόρου καπνού, ζητώντας τους να την σπείρουν σε έκταση έξι στρεμμάτων, ώστε να καλλιεργηθεί δοκιμαστικά το φυτό. Πέραν του Ομόδους, ο Γεννάδιος σε επιτόπιες επισκέψεις του παρέδωσε σπόρο καπνού και έδωσε οδηγίες για τον τρόπο καλλιέργειάς του στους κατοίκους των χωριών Αγίου Θεοδώρου και Ζυγίου στην περιοχή Λάρνακας. Η καλλιέργεια κι εκεί θα γινόταν δοκιμαστικά σε έκταση έξι στρεμμάτων σε κάθε χωριό.[1373]

[1370] «Η καπνοφυτεία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 12 Νοεμβρίου 1904.
[1371] "Draft of a law, to facilitate the cultivation of tobacco in Cyprus", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, Government Printing Office, Λευκωσία 17 Απριλίου 1896, σ. 3036-3037.
[1372] «Η καπνοπαραγωγή. Θυσίαι απαραίτητοι», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1 Νοεμβρίου 1902.
[1373] Οι κυβερνώντες επιδίωκαν προτού επικυρωθεί ο περί καπνού νόμος ή προβούν σε διευκολυντικά μέτρα για την παραγωγή καπνού στο νησί, να δοκιμάσουν και να επιβεβαιώσουν την ποιότητα και την ποσότητα που μπορούσε να παραχθεί ανά στρέμμα, ώστε να μην επιβαρυνθούν οι δημόσιες πρόσοδοι, Βλ. «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 2/14 Ιανουαρίου 1897. Με την ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας, άρχισαν να αναπτύσσονται δειλά στην Κύπρο καπνεργοστάσια, όπως το καπνεργοστάσιο «Η Καλή Τύχη» του Λ. Χ. Ευαγγέλη στη Λάρνακα, βλ. «Καπνεργοστάσιον "Η Καλή Τύχη" Λ. Χ. Ευαγγέλη εν Λάρνακι», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Δεκεμβρίου 1899/5 Ιανουαρίου 1900· *Cyprus. Annual reports for the year 1896-7*, Darling & Son LTD, London 1898, σ. 73.

6.6.15. Κτηνοτροφία

Έμφαση ακόμη έδωσε ο Γεννάδιος στον τομέα της κτηνοτροφίας με την ανάπτυξη κυρίως των εγχώριων φυλών αιγοπροβάτων, αγελάδων και χοίρων. Όμως και εδώ έπρεπε να αντιμετωπίσει βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις και δεισιδαιμονίες. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε:

> *Το καταναλισκόμενον εν τη νήσω κρέας είναι κατά μέγα μέρος πρόβειον, αίγειον και χοίρειον, μεγάλη ιδίως είνε η επιτόπιος κατανάλωσις αρνών και ριφίων. Η χρήσις βοείου κρέατος είναι περιορισμένη, δύναται τις να είπη ότι τούτο προ της αγγλικής κατοχής δεν καταναλίσκετο εις την νήσον, διότι τότε σχεδόν πάντες οι χωρικοί την σφαγήν των βοών εθεώρουν αμάρτημα.*[1374]

Επιχείρησε ακόμη να διατηρήσει και να διαιωνίσει την εξαίρετη, όπως τη χαρακτήριζε φυλή του κυπριακού όνου στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα. Βελτίωση ακόμη επιτεύχθηκε στην εγχώρια φυλή ίππων μέσω της επιμειξίας με ζώα ευγενέστερων φυλών. Επιτεύχθηκε δε ευεργετική και επικερδής ανάπτυξης της ημιονοπαραγωγής.[1375]

[1374] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 98.

[1375] Στο πλαίσιο της επικερδούς ανάπτυξης της ημιονοπαραγωγής, ο Γεννάδιος προσπάθησε να εξαγάγει ημιόνους στην αγορά της Αγγλίας. Χαρακτηριστική ήταν η αγορά ημιόνων από την αγγλική κυβέρνηση, για αποστολή τους στην Αφρική, την οποία σχολίασε ο κυπριακός τύπος: «Επί τέλους θα πέση και ολίγον αγγλικόν χρήμα εις την Κύπρον ως εκ της εξαγωγής ημιόνων. Απεσταλμένοι της αγγλικής κυβερνήσεως από ημερών ευρίσκονταν ενταύθα καταγινόμενοι εις την εξαγοράν και αποστολήν ημιόνων εις Αφρικήν, εις τιμάς, ως επληροφορήθημεν, σχετικώς καλάς. Υπάρχει φήμη ότι εκ της Κύπρου θ' αγορασθώσι χίλιαι εν όλω ημίονοι. Ας είνε», βλ. «Αγορά ημιόνων», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 25 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1900. Όνοι, ημίονοι και άλλα ζώα εκτίθεντο για πώληση σε διάφορες εμποροπανήγυρεις, όπως το πανηγύρι του Αγίου Βαρνάβα στα Βαρώσια και το πανηγύρι του Κατακλυσμού στη Λάρνακα. Ενδεικτικά, στο πανηγύρι που έγινε στις 11/24 Ιουνίου 1904 στον Άγιο Βαρνάβα πωλήθηκαν 100 ημίονοι, 200 βόδια, 25 ίπποι και 500 όνοι, με κατά μέσο όρο τιμή πώλησης £10, £5, £8 και £3,50 το καθένα αντίστοιχα. Η πλειονότητα των ζώων αυτών εξάχθηκε σε ξένες χώρες. Η ποιότητα των ζώων έλκυε όχι μόνο Κυπρίους, αλλά και Άγγλους στρατιωτικούς από την Αίγυπτο, καθώς και Άραβες εμπόρους, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εξ Αμμοχώστου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 12· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία, Μάιος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 94-96. Για την πρώτη έκθεση όνων στο Βαρώσι, που πραγματοποιήθηκε στις 16 Απριλίου 1900, καθώς και για τα βραβεία που απένειμε η ελλανόδικος επιτροπή, βλ. «Η πρώτη έκθεσις όνων εν Βαρωσίοις», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 7/20 Απριλίου 1900.

Η Κύπρος παρουσίαζε μεγάλες ιδιαιτερότητες, οι οποίες κατά κανόνα λειτουργούσαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στο νησί. Τις ιδιαιτερότητες αυτές επισήμαινε ο Γεννάδιος αναφέροντας ότι:

> *Εις χώρας εχούσας το κλίμα, τα γεωργικά συστήματα και την κοινωνικήν ανάπτυξιν της Κύπρου βελτιώσεις επί των αιγοπροβάτων και των αροτριώντων βοών μόνον διά της επιλογής επί των εγχωρίων φυλών δύνανται να επιτευχθώσι. Η εισαγωγή νέων ευγενεστέρων φυλών και η διασταύρωσις αυτών μετά των εγχωρίων κατά κανόνα αποτυγχάνουσιν ένεκα των όρων υφ' ους τα εγχώρια κτήνη εκτρέφονται* […][1376]

Οι συνθήκες και ο τρόπος εκτροφής των προβάτων στην Κύπρο κατατέθηκαν διεξοδικά στην ετήσια έκθεση του Γεωργικού Τμήματος των ετών 1898-1899.[1377]

Με βάση τις συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί σε σχέση με την εκτροφή των ζώων ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η αίγα της Κύπρου επιδεχόταν βελτίωση όχι μόνο μέσω της επιλογής αλλά και μέσω της διασταύρωσής της με άλλη φυλή, και ειδικότερα με την αίγα της Άγκυρας, για την οποία έκανε ειδική αναφορά ο Γεννάδιος σε ιδιαίτερη έκθεση του Γεωργικού Τμήματος το 1896. Η προμήθεια των αιγών της Άγκυρας μπορούσε να γίνει με συμφέροντες όρους από την αγορά της Αλεξανδρέττας, απ' όπου αυτές εξάγονταν για τα σφαγεία της Αιγύπτου.[1378]

Στην Κύπρο, καθώς και σε κάποιες άλλες χώρες της Ανατολής, εισάγονταν και πολλαπλασιάζονταν επικερδώς γαλακτοφόρες αγελάδες είτε με τη διατήρηση της αμιγούς φυλής τους είτε, συνηθέστερα, με διασταύρωση μαζί με τις εγχώριες αγελάδες. Προϋπόθεση για να θεωρείται μια επιχείρηση αυτού του τύπου επικερδής στην Κύπρο ήταν η δραστηριοποίησή της κοντά στις πόλεις, όπου το γάλα και το βούτυρο της αγελάδας μπορούσαν να διατεθούν εύκολα με συμφέροντες όρους και τιμές. Όμως σε χώρες όπως την Κύπρο, στις οποίες το χόρτο για την τροφή των ζώων ήταν σπάνιο και

[1376] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 90.
[1377] Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1898-1899*, σ. 26-27.
[1378] Βλ. Panagiotis Gennadius, *A few words on the utility of the goat and especially on the angora goat*, s.n., Nicosia 1896· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 91.

το γάλα και το βούτυρο των αιγοπροβάτων ήταν γενικής χρήσεως, οι επιχειρήσεις αυτές ήταν πολύ περιορισμένες.[1379]

Τα πολύ καλά αποτελέσματα που είχε η επιλογή των ζώων ήταν γνωστά σε όλους τους κτηνοτρόφους του νησιού. Όμως υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες επιβαλλόταν η επιλογή, όπως για παράδειγμα συνέβαινε σε διάφορα μέρη της Κύπρου όπου βρισκόταν αυτοφυόμενο ένα είδος επιβλαβούς *Υπερικού,* και συγκεκριμένα το *Υπερικόν το ούλον*, η κοινώς στην Κύπρο *ψυλλίνα* (*Hypericum crispum*).[1380]

Ειδικότερα στην Κύπρο, στη Θεσσαλία, στην Αττική και πιθανώς και σε άλλα μέρη, τα *λευκοκέφαλα* πρόβατα, που έβοσκαν σε τόπους όπου φύονταν πυκνά τα φυτά αυτά, κατά τη διάρκεια του Μαΐου και του Ιουνίου, όταν το φυτό ήταν ακόμη τρυφερό, προσβάλλονταν από είδος *ερυσιπέλατος*, νόσου την οποία οι βοσκοί απέδιδαν στην εκεί παρουσία του φυτού και την οποία στη Θεσσαλία ονόμαζαν *φουκάλιασμα*. Ως εκ τούτου, για την πρόληψη της ανάπτυξης αυτής της νόσου τα ποίμνια καταρτίζονταν με επιλογή από *μελανοκέφαλα* πρόβατα, αφού η πολύχρονη πείρα των κτηνοτρόφων τούς δίδαξε ότι τα πρόβατα αυτά δεν προσβάλλονταν από τη νόσο. Αντίθετα επιστήμονες όπως ο καθηγητής Charles Cornevin (1846-1897), σε σύγγραμμά του,[1381] απέδιδε την

[1379] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 91-92.

[1380] Στην Κύπρο ήταν γνωστά τρία είδη *Υπερικών*: το *εμπετρόφυλλον* (*Hypericum empetrifolium*), το *διατρητόφυλλον* (*Hypericum perforatum*) και το *ουλόφυλλον* (*Hypericum crispum*). Το *εμπετρόφυλλον υπερικόν* ήταν πολύκλαδος θάμνος, που έφερε πολλά κίτρινα άνθη μετρίου μεγέθους και φύλλα που ανέδυαν δυσάρεστη οσμή και γι' αυτό τον λόγο δεν τρώγονταν από τα ζώα. Ήταν αραιώς αυτοφυόμενο στις υγρές όχθες του χειμάρρου της Λαπήθου και καλλιεργείτο από τον Γεννάδιο στο κυβερνητικό *Δενδροκομείο Λευκωσίας*. Το *διατρητόφυλλον υπερικόν* ήταν πολύκλαδο φρύγανο και ήταν πυκνά αυτοφυόμενο σε αγρούς και αμπελώνες πολλών χωριών του Ολύμπου. Αυτό ήταν γνωστό με διαφορετικά ονόματα, αφού στη Ζωοπηγή ονομαζόταν *Καζαούνι*, στο Φοινί *Μανουδιά* και στον Κάμπο *Μαζί*, ενώ σε άλλα χωριά της Μαραθάσας ονομαζόταν *Σουμάκι*. Στα χωριά αυτά, κατά τη διάρκεια των μηνών Αυγούστου, Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου, μεγάλες ποσότητες του φυτού αυτού χρησιμοποιούνταν για την επένδυση και κάλυψη κοφίνων, μέσα στα οποία μεταφέρονταν τα σταφύλια. Σε κάποια από τα χωριά αυτά και τη Μονή του Κύκκου το φυτό αυτό ήταν γνωστό και με το όνομα *βάλσαμον* ή *βαλσαμόχορτον*, αφού από αυτό και με λάδι παρασκευαζόταν ένα είδος *βαλσάμου*. Τέλος, το *ουλόφυλλον υπερικόν* ήταν επίσης φρύγανο που έφερε μικρά κίτρινα άνθη και απαντάτο σχεδόν σε όλες τις πεδινές περιοχές της Κύπρου. Στην Πάφο και στη Λεμεσό το *υπερικό* αυτό ήταν γνωστό με το όνομα *ψυλλίνα* ή *ψυλλίτα*, στην Τηλλυρία ονομαζόταν *μαζουλόχορτο* ή *μαζούλι*, ενώ στη Μόρφου, στη Μεσαορία και στα περίχωρα της Λευκωσίας ονομαζόταν *σουμάκι*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί τριών Υπερικών της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 7-9· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904. Στο *Υπερικόν το ούλον*, που είναι γνωστό με διάφορα ονόματα, όπως *Ψυλλίνα, Ψυλλίτα, Μαζούλι, Μαζουλόχορτο, Μανουδιά, Σουμάκι* και *Καζαούνι*, πιθανόν αναφέρεται το *Υπερικόν* του Διοσκορίδη, βλ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 986.

[1381] Βλ. Charles Cornevin, *Des Plantes Vénéneuses et des empoisonnements qu´elles déterminent*, Libraire de Firmin-Didot et Imprimeurs de l´Institut, Παρίσι 1887, σ. 264-266.

προσβολή των *λευκοκέφαλων* προβάτων από τη νόσο αυτή στην έκθεση των ζώων στις εντονότερες ηλιακές ακτίνες κατά την έναρξη του θέρους.[1382]

Όμως ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι «η γνώμη των αγραμμάτων μεν πλην παρατηρητικών και πεπειραμμένων αγροτών, των αποδιδόντων την νόσον εις την παρουσίαν του εν λόγω Υπερικού, είνε ορθωτάτη», διευκρινίζοντας ότι τα λευκοκέφαλα πρόβατα, τα κοινώς ονομαζόμενα στην Κύπρο *ασπρομούτσουνα* ή *φασέδες*, «έχουσι το δέρμα ιδίως της κεφαλής λεπτότερον, τρυφερότερον και ολιγοτιχόετρον ή τα μελανοκέφαλα και επομένως ευπροσβλητότερον».[1383]

Κανένα *Υπερικό* δεν καταναλισκόταν από τα ζώα, παρά μόνο όταν αυτά στερούνταν άλλης τροφής. Η έλλειψη τροφής για τα ζώα που, όπως αναφέρθηκε, δημιουργούσε τεράστια προβλήματα στην κτηνοτροφία του τόπου, πολλές φορές οδηγούσε τα ζώα στον θάνατο με βασανιστικό τρόπο, ιδιαίτερα με την κατανάλωση του *ούλου του υπερικού*. Τονίζοντας τη σοβαρότητα του προβλήματος, ο Γεννάδιος ανέφερε σχετικό γεγονός, όπου:

> […] *εν Κύπρω βους προσδεθείς εις τινα αγρόν όπως βοσκήση και λησμονηθείς εκεί προσδεδεμένος επί εικοσιτετράωρον, αφού έφαγε πάντα τα άλλα πλησίον του φυόμενα χόρτα ωθηθείς υπό της πείνης κατέφαγε και τα εκεί πυκνώς φυόμενα Υπερικά. Το αποτέλεσμα ήτον η ενός τριημέρου απώλεια του βοός προσβληθέντος υπό οξείας δερματικής νόσου προς θεραπείαν της οποίας ουδέν ίσχυσε.*[1384]

Η εξαίρετος φυλή του κυπριακού όνου

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι «η εξαίρετος φυλή του κυπριακού όνου», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, μπορούσε να διαιωνιστεί και να βελτιωθεί μέσω της επιλογής. Για τον σκοπό αυτό προχώρησε στη διενέργεια επιλογής των ζώων αυτών στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας.[1385]

[1382] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 987· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί τριών Υπερικών της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 7-9· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1383] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 987· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί τριών Υπερικών της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 7-9.
[1384] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 988· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1385] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 92.

Παράλληλα άρχισε και συνεχιζόταν στο νησί η βελτίωση της εγχώριας φυλής ίππων με την επιμιξία με ίππους ευγενέστερων φυλών. Η προσπάθεια αυτή στέφθηκε με επιτυχία και η βελτίωση των ζώων αυτών λειτούργησε ευεργετικά και στην ημιονοπαραγωγή, η οποία διεξαγόταν επικερδώς και με μεγάλη επιτυχία στην Κύπρο.[1386]

Η ανάπτυξη εκλεκτής φυλής χοίρων

Από τα πρώτα χρόνια της αγγλικής κατοχής της Κύπρου έγινε εισαγωγή εκλεκτής φυλής χοίρων, όπως της βρετανικής *Yorkshire* ώστε να βελτιωθεί η εγχώρια. Σταδιακά, χάρη και στις συνεχείς προσπάθειες που κατέβαλλε ο Γεννάδιος, η βελτίωση ήταν καταφανής στους χοίρους που εκτρέφονταν σε πολλές αγροτικές κοινότητες του νησιού.[1387] Στο πλαίσιο των προσπαθειών του να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τα πλεονεκτήματα και τα οφέλη που θα είχαν οι κτηνοτρόφοι από την εκτροφή εκλεκτών φυλών ζώων ο Γεννάδιος, μεταξύ άλλων, διοργάνωνε δημόσιες δημοπρασίες στην Πύλη Πάφου στη Λευκωσία, καθώς και σε άλλες περιοχές της Κύπρου για τη διάθεση εκλεκτών φυλών αιγοπροβάτων, χοίρων και άλλων ζώων.[1388]

Ο Γεννάδιος συνέχισε ανελλιπώς να δίνει οδηγίες στους χοιροτρόφους, ώστε να επιτυγχάνουν την παραγωγή ευγενούς φυλής χοίρων. Έτσι, τους ενημέρωνε ότι η παραγωγή χοίρων βελτιωμένης φυλής εξαρτάτο σε μεγάλο βαθμό από τον *κάπρο* και ως εκ τούτου κατά την επιλογή του ζώου ο χοιροτρόφος έπρεπε να έχει υπόψη του την τάξη των χοίρων, την οποία επιθυμούσε να παραγάγει, είτε απλά για την παραγωγή χοιρινού κρέατος, είτε για την παρασκευή χοιρομεριών. Ακόμη, ο *κάπρος* δεν έπρεπε να χρησιμοποιείται για αναπαραγωγικούς σκοπούς πριν γίνει 9 ή 10 μηνών.[1389]

Όσον αφορά τη *λόττα*, ουσιώδης συμβουλή του ήταν «όταν η λόττα δεν παράγη άφθονον γάλα ουδέποτε πρέπει να διατηρήται προς παραγωγίν νεογνών, οσονδήποτε

[1386] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 92.
[1387] Στο ίδιο.
[1388] Σχετική ήταν και η αναγγελία με ημερομηνία 12 Δεκεμβρίου 1896 από τον Παναγιώτη Γεννάδιο δημόσιας δημοπρασίας στις 10:00 π.μ. την Παρασκευή 1η Ιανουαρίου 1897 στην Πύλη Πάφου στη Λευκωσία για τη διάθεση καθαρόαιμων και ημίαιμων προβάτων και καθαρόαιμων λευκών μικρών χοίρων φυλής Yorkshire, βλ. *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896,* αρ. 534, Government Printing Office, Λευκωσία 24 Δεκεμβρίου 1896, σ. 3217.
[1389] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ο Κάπρος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 6· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Λόττα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 6· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

καλή και αν ήνε κατά τα άλλα», ενώ θεωρούσε ουσιώδες ότι αυτή έπρεπε να είναι γαλακτοπαραγωγός. Η καλύτερη ηλικία τεκνοποίησης ήταν μεταξύ 8 και 12 μηνών, ενώ πριν και μετά την τεκνοποίηση, θα έπρεπε να έχει άφθονη θρεπτική τροφή, όπως χλωρά χόρτα, ροβίθια και μπιζέλια.[1390]

Από τα ζώα που συντηρούνταν στην Κύπρο ήταν και η καμήλα. Όπως όμως αναφέρει ο Γεννάδιος, η ανάπτυξη και τελειοποίηση των μέσων συγκοινωνίας σε διάφορες χώρες περιθωριοποιούσε τα ζώα αυτά. Όπως προέβλεπε, σταδιακά οι καμήλες θα εξαφανίζονταν και από το νησί, αφού ο αριθμός τους είχε αρχίσει να μειώνεται σε μεγάλο βαθμό.[1391]

Προϊόντα της κτηνοτροφίας

Στα διάφορα προϊόντα της κτηνοτροφίας της Κύπρου περιλαμβάνονταν τα ζώα, τα γαλακτοκομικά είδη, το κρέας, το λίπος, ο μαλλός, οι τρίχες, τα δέρματα, τα κέρατα, τα οστά και ο κόπρος. Ειδικότερα, όσον αφορά την κατανάλωση κρέατος στην Κύπρο, ο Γεννάδιος επισήμαινε τις παρωχημένες αντιλήψεις και τις ιδεοληψίες των κατοίκων του νησιού, αναφέροντας ενδεικτικά:

> *Το καταναλισκόμενον εν τη νήσω κρέας είνε κατά μέγα μέρος πρόβειον, αίγιον και χοίρειον· μεγάλη ιδίως είνε η επιτόπιος κατανάλωσις αρνών και εριφίων. Η χρήσις βοείου κρέατος είνε περιωρισμένη· δύναταί τις να είπη ότι τούτο προ της αγγλικής κατοχής δεν καταναλίσκετο εις την νήσον, διότι τότε σχεδόν πάντες οι χωρικοί την σφαγήν των βοών εθεώρουν αμάρτημα.*[1392]

Τα πρόβατα της Κύπρου έφεραν ουρά πολύ ογκώδη, την κοινώς γνωστή ως *βάκλαν*, και είχαν αξιόλογο λίπος, το οποίο οι κάτοικοι του νησιού χρησιμοποιούσαν σχεδόν αποκλειστικά στη μαγειρική αντί του βουτύρου. Ακόμη από τη Μαραθάσα εξαγόταν ποσότητα αιγείου λίπους, το οποίο προερχόταν από κρέατα ταριχευμένων αιγών, κοινώς *απόχτια*.[1393]

[1390] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ο Κάπρος», *Κυπριακή Εφημερίς*,, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 6· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Λόττα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 6· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1391] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 93.

[1392] Στο ίδιο.

[1393] Στο ίδιο, σ. 93-94.

Πολύ αξιόλογο κτηνοτροφικό προϊόν που προοριζόταν για εξαγωγή ήταν ο μαλλός, ο οποίος ήταν κατώτερης ποιότητας, αφού προερχόταν από φυλή προβάτων που υποσιτίζονταν κατά περιόδους, λόγω του επικρατούντος στην Κύπρο συστήματος συντήρησης και ανατροφής τους. Επανειλημμένα πειράματα που διεξήχθησαν σε διάφορες χώρες είχαν αποδείξει ότι τα πρόβατα που τρέφονταν καλά, σε οποιαδήποτε φυλή κι αν ανήκαν, έφεραν εκλεκτής ποιότητας μαλλό. Για τον σκοπό αυτό και για να πεισθούν για την ποιότητα μαλλού που θα μπορούσαν να έχουν από τα πρόβατά τους ο Γεννάδιος εισηγήθηκε τη συστηματική διενέργεια πειραμάτων και στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας.[1394]

Σε όλη την Ανατολή γινόταν μεγάλη κατανάλωση αιγοτριχών για την κατασκευή αδιάβροχων, κοινώς *καππών*, ειδικών ταπήτων, *σάκκων* καθώς και άλλων παρόμοιων ειδών. Ο Γεννάδιος διαπίστωσε ότι η ποσότητα της τρίχας που έφεραν οι κυπριακές αίγες ήταν μικρή και καταναλισκόταν ως επί το πλείστον στα χωριά της Μαραθάσας για την κατασκευή *σάκκων*.[1395]

Ακόμη οι τρίχες του χοίρου χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή ψηκτρών και χρωστήρων, τα οποία μπορούσαν να εξαχθούν στο εξωτερικό, εξασφαλίζοντας υψηλές τιμές λόγω της μεγάλης ζήτησής τους. Με πρωτοβουλία του Γενναδίου άρχισαν να κατασκευάζονται κοινές ψήκτρες από τις τρίχες του χοίρου και στην Κύπρο. Παράλληλα οι τρίχες της χαίτης και της ουράς των μονόχηλων, όπως οι ίπποι, και του βοδιού μπορούσαν να προωθηθούν για εξαγωγή στην Αγγλία και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου χρησιμοποιούνταν με διάφορους τρόπους και ιδιαίτερα για την κατασκευή στρωμάτων και επενδυμένων επίπλων.[1396]

Παλαιότερα η Κύπρος χρησιμοποιούσε μεγάλη ποσότητα από τρίχες της καμήλας για την κατασκευή των φημισμένων κυπριακών καμηλωτών υφασμάτων, τα οποία μόνο σε κάποια μέρη της Ασίας κατασκευάζονταν. Η τρίχα της καμήλας μπορούσε να γίνει εξαγωγή στην Αγγλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες

[1394] Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1898-1899*, σ. 26-27· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 94.
[1395] Παναγιώτης Γεννάδιος, *Ολίγα τινά περί της χρησιμότητος της αιγός και ιδίως της αιγός Αγκύρας*, χ.ε., Λευκωσία 1896· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 94-95.
[1396] Στο ίδιο, σ. 95.

κατασκευάζονταν οι χρωστήρες των ζωγράφων. Κατά συνέπεια ο Γεννάδιος την θεωρούσε ως μια σημαντική εξαγωγική ευκαιρία για τους Κύπριους κτηνοτρόφους.[1397]

Όπως σχεδόν όλες οι χώρες της Ανατολής, έτσι και η Κύπρος αξιοποιούσε μεγάλες ποσότητες από δέρματα αιγών, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την κάλυψη διαφόρων αναγκών και ιδιαίτερα για την κατασκευή των ασκών. Επίσης μεγάλη ήταν και η κατανάλωση προβείων δερμάτων για την κάλυψη των αναγκών των εγχώριων βυρσοδεψιών, τα οποία πέραν της εγχώριας παραγωγής κατεργάζονταν ακόμη και πολλά εισαγόμενα από το εξωτερικό δέρματα και ιδιαίτερα βόεια.[1398]

Μέρος από τα κέρατα και τα οστά που συλλέγονταν σε ολόκληρη την Κύπρο χρησιμοποιούνταν στα *μαχαιροποιεία* της Μαραθάσας, ενώ το υπόλοιπο των κτηνοτροφικών αυτών προϊόντων αποστελλόταν στις αγορές του εξωτερικού. Ο Γεννάδιος ήταν αντίθετος με την εξαγωγή των κεράτων και των οστών και θεωρούσε ότι οι εξαγωγές τους έπρεπε να απαγορευθούν διά νόμου. Θεωρούσε ότι τα προϊόντα αυτά ήταν απαραίτητα στο νησί, αφού με αυτά μπορούσαν να παρασκευαστούν πολύτιμες λιπαντικές ουσίες για τη γεωργία της Κύπρου.[1399]

6.6.16. Γαλακτοκομία, πτηνοτροφία και μελισσοκομία

Γαλακτοκομία

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τόσο στην Κύπρο όσο και στις άλλες χώρες της Ανατολής η χρήση του γάλακτος της αγελάδας ήταν πολύ περιορισμένη. Πολύ σημαντικό στοιχείο για την κτηνοτροφία του νησιού ήταν και η ποσότητα του παραγομένου φθηνού και πλούσιου σε βούτυρο[1400] πρόβειου γάλακτος καθώς και του αιγείου κυπριακού γάλακτος, όπως επίσης και των προϊόντων τους.[1401]

Λόγω των κλιματολογικών και άλλων παραγόντων, το παραγόμενο στην Κύπρο βούτυρο σε σύγκριση με το καταναλισκόμενο στη μαγειρική ήταν ελάχιστο. Από τους Κυπρίους χρήση του βουτύρου στη μαγειρική έκαναν κυρίως οι Οθωμανοί. Σχεδόν όλο

[1397] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,*
[1398] Στο ίδιο, σ. 95-96.
[1399] Στο ίδιο, σ. 96.
[1400] Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, η περιεκτικότητα βουτύρου στο γάλα της αγελάδας ήταν 4%, ενώ στις νότιες χώρες το γάλα των προβάτων απέδιδε 5-8% βούτυρο. Το αίγειο γάλα είχε λιγότερη περιεκτικότητα βουτύρου σε σχέση με το αγελαδινό, αλλά ήταν πιο υγιεινό, βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 96.
[1401] Στο ίδιο.

το βούτυρο για την κάλυψη των εγχώριων αναγκών της Κύπρου εισαγόταν από το εξωτερικό και ιδιαίτερα από την Ανατολή.[1402]

Τυροκομία

Από το παραγόμενο γάλα μόνο μικρή ποσότητα καταναλισκόταν σε ρευστή κατάσταση ή σε μορφή γιαουρτιού. Για τις υγιεινές ιδιότητες του γιαουρτιού είχαν γίνει ειδικές αναφορές τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής όσο και σε άλλες χώρες. Το *τυρί*, το *χαλούμι*, το *κασκαβάλι* και η *αναρή* ήταν τα τέσσερα είδη τυριού που παρασκευάζονταν στην Κύπρο.[1403]

Το *τυρί* κατασκευαζόταν σε μικρά *κεφάλια* ή *τόμους* και ήταν το πιο εκλεκτό τυρί της Κύπρου. Όσον αφορά το σχήμα του κεφαλιού και τη γεύση, ο Γεννάδιος τα παρομοίαζε με τη *φορμαγέλλαν* του Παρνασσού. Τα πιο καλά τυριά της Κύπρου ήταν αυτά της Πάφου, της Μονής του Κύκκου και της Ακανθούς. Για την κατασκευή των τυριών της Ακανθούς οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν *χοιρινή πυτιά*.[1404]

Περιγράφοντας το χαλούμι ο Γεννάδιος ανέφερε ότι:

> […] *Το χαλούμι είνε τυρός ζεματιστός, κατασκευαζόμενος εις μικρούς ακανονίστους πλακούντας. Είνε δε το χαλούμι ο κοινότερος και αγαπητός τυρός των Κυπρίων. Μέρος του παραγομένου εις την νήσον τοιούτου τυρού εξάγεται διά την Αίγυπτον και καταναλίσκεται ιδίως υπό των εκεί εγκατεστημένων Κυπρίων.*[1405]

Σε πολλά μέρη της Ανατολής, όπως και της Κύπρου, κατασκευαζόταν το *κασκαβάλι* που είχε σχήμα κανονικού στρογγυλού πλακωτού μεγάλου πλακούντα. Το χρώμα, η γεύση και η σύσταση ήταν παρεμφερή του νεαπολιτάνικου *Cacio-Cavallo*, το οποίο όμως κατασκευαζόταν από αγελαδινό γάλα και του οποίου έφερε και το όνομα. Η παρασκευή του τυριού αυτού είχε αρχίσει μόλις λίγα χρόνια προηγουμένως και διεξαγόταν κατά κύριο λόγο στη Λάρνακα. Η μεγαλύτερη ποσότητα από το παρασκευαζόμενο στην Κύπρο *κασκαβάλι* προοριζόταν για εξαγωγή.[1406]

[1402] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 97.
[1403] Στο ίδιο.
[1404] Στο ίδιο.
[1405] Στο ίδιο, σ. 97-98.
[1406] Κάποιες φορές το *Cacio-Cavallo* κατασκευαζόταν και από γάλα βουβάλου, το οποίο θεωρείτο ως το παχύτερο γνωστό γάλα, βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 98.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε η πόλη και επαρχία της Λάρνακας, όπου κατασκευάζονταν μεγάλες ποσότητες κασκαβαλιών προς εξαγωγή. Το 1903 εξάχθηκαν από τη Λάρνακα 100.746 οκάδες του τυριού αυτού, καθιστώντας την τυροκομία ως μια πολύ υποσχόμενη επικερδή βιομηχανία.[1407]

Η *αναρή*, κοινώς *μυζήθρα*, θα έπρεπε να θεωρείται, κατά τον Γεννάδιο, δευτερεύον προϊόν της τυροκομίας του νησιού. Ήταν είδος δεύτερου τυριού, αφού λαμβανόταν από τον *ορρό*. Σχεδόν όλη η ποσότητα της *αναρής* που παραγόταν στο νησί καταναλωνόταν επιτοπίως σε νωπή ή ξηρή κατάσταση.[1408]

Δευτερεύον επίσης προϊόν της τυροκομίας ήταν το βούτυρο που συλλεγόταν κατά τη διάρκεια της κατασκευής των ζεματιστών τυριών. Το βούτυρο αυτό ήταν αποκλειστικά χρήσιμο για τη μαγειρική. Κάποιες φορές, όταν υπήρχε αφθονία γάλακτος, έρχονταν στο νησί αντιπρόσωποι εμπόρων από ευρωπαϊκές χώρες και κατασκεύαζαν τρία άλλα είδη τυριών, δηλαδή τη *φέτα*, το *τουλουμοτύρι* και το *κεφαλοτύρι*, τα οποία αποτελούσαν και τους συνηθέστερους τύπους τυριών που καταναλίσκονταν σε όλη την Ανατολή.[1409]

Στην Κύπρο και ιδιαίτερα σε άλλες χώρες της Ανατολής τέθηκε πολλές φορές το θέμα για την εισαγωγή βελτιώσεων στην τυροκομία μέσω της απομίμησης τυριών ευρωπαϊκών χωρών. Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι αυτό, βάσει των ιδιαζουσών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί, θα αποτύγχανε. Ειδικότερα, θεωρούσε ότι η κατ' οίκον κατασκευή κάποιων τυριών με βάση το σχήμα και το χρώμα κάποιου ευρωπαϊκού τυριού, έχοντας όμως διαφορές όσον αφορά τη γεύση και την ιδιότητα διατήρησής του, θα μπορούσε σε κάποιες περιπτώσεις να επιτύχει. Όμως μια μεγάλη τυροκομική επιχείρηση, η οποία θα είχε ως στόχο την απομίμηση ευρωπαϊκών τυριών, θα αποτύγχανε γρήγορα λόγω των κλιματολογικών και άλλων αιτιών. Οι πλείστες επιχειρήσεις που προσπάθησαν να το επιχειρήσουν είχαν αποτύχει στο παρελθόν και το γεγονός αυτό αποτελούσε τροχοπέδη για άλλους οργανισμούς που θα επιχειρούσαν μια τέτοια απόπειρα.[1410]

[1407] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1408] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 98.
[1409] Στο ίδιο, σ. 98-99.
[1410] Στο ίδιο, σ. 99.

Παράλληλα ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι, εάν υπήρχε οποιαδήποτε προοπτική επιτυχίας για κατασκευή τυριών οπουδήποτε στον κόσμο, πολλοί πεπειραμένοι επιχειρηματίες και κάτοχοι των αναγκαίων κεφαλαίων καθώς και των θεωρητικών και πρακτικών γνώσεων θα βρίσκονταν πρόθυμοι να αναλάβουν αυτού του τύπου επιχείρηση, λαμβάνοντας υπόψη και το ανάλογο επιχειρηματικό ρίσκο. Κατά κανόνα σε κάθε χώρα, έτσι και στην Κύπρο, μόνο ορισμένα είδη τυριού θα μπορούσαν να κατασκευαστούν και να διατηρηθούν σε άριστη κατάσταση, ώστε να διατεθούν γρήγορα αλλά και επικερδώς.[1411]

Μεγάλο μέρος της ποσότητας *κασκαβαλιού* και *τυριού* που κατασκευάζονταν στην Κύπρο θα μπορούσαν εύκολα να διατεθούν στις αγορές της Ανατολής, όπου υπήρχε η ανάλογη ζήτηση. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος συμβούλευε τους Κύπριους τυροκόμους να επικεντρώσουν αρχικά την προσπάθειά τους στην κατασκευή των δύο αυτών εκλεκτών τυριών της Κύπρου, μεριμνώντας ταυτόχρονα για τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων τους καθώς και στην εξασφάλιση δροσερών αποθηκών, ώστε να διατηρούνται τα τυριά σε άριστη κατάσταση. Θα έπρεπε επίσης μετά τη λήψη της *αναρής* να συλλέγουν και να αξιοποιούν τον *ορρό* για τη διατροφή των χοίρων τους. Κατά συνέπεια, το όφελος για τους Κύπριους κτηνοτρόφους και τυροκόμους θα ήταν μεγαλύτερο και οπωσδήποτε περισσότερο επικερδής η ενασχόληση και δραστηριοποίησή τους στους συγκεκριμένους τομείς, με ευρύτερο όφελος για την οικονομία του νησιού.[1412]

Πτηνοτροφία

Ένα ακόμη ζήτημα που έθετε επιτακτικά ο Γεννάδιος ήταν και το κατά πόσον η ζημιά, την οποία προκαλούσαν τα περιστέρια στον γεωργό επιτιθέμενα κατά των σπόρων και κατά των καρπών των καλλιεργειών τους, ήταν μεγαλύτερη από την ωφέλεια την οποία αυτά παρείχαν καταδιώκοντας τα έντομα. Το ζήτημα αυτό φυσικά δεν ήταν απλό και πιθανώς να μην μπορούσε να προσδιοριστεί επακριβώς με τα μέσα της εποχής. Εντούτοις, ήταν αδιαμφισβήτητη η μεγάλη υπηρεσία, την οποία οι *όρνιθες*, και ιδιαίτερα οι *ινδικές όρνιθες* (*Ινδιάνοι*), προσέφεραν στη γεωργία καθαρίζοντας επιμελώς τους αγρούς από όλα τα επιβλαβή ζωύφια. Συνεπώς, ο πολλαπλασιασμός των δύο αυτών κατοικίδιων πτηνών θα έπρεπε, κατά τον Γεννάδιο, να ενθαρρυνθεί, αφού

[1411] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 99-100.
[1412] Στο ίδιο, σ. 100.

τα έξοδα συντήρησής τους αφενός αποσβένονταν γρήγορα και ανέξοδα και αφετέρου παρείχαν στον γεωργό σίγουρο εισόδημα και κέρδος λόγω της διαρκούς ζήτησης αυγών, *ορνιθιών* και *ινδικών ορνίθων* που αυξανόταν συνεχώς.[1413]

Οι φυλές *ορνίθων* που απαντώνταν στο νησί ήταν καλές και είχαν το μεγάλο πλεονέκτημα ότι είχαν εγκλιματιστεί πλήρως. Μέσω της επιλογής θεωρούσε ο Γεννάδιος ότι θα μπορούσαν να βελτιωθούν ακόμη περισσότερο. Για τον σκοπό αυτό, ενεθάρρυνε τους ορνιθοτρόφους να εισάγουν ποιοτικές φυλές ορνίθων, όπως οι *Houdan* και *Faverolles*, τις οποίες εισήγαγε από τη Γαλλία για αναπαραγωγή, κατόπιν συμβουλής του Γενναδίου, ο γνωστός τότε στην Κύπρο σηροτρόφος Κ. Καλογεράς. Πεποίθηση του Γενναδίου ήταν ότι μια μεγάλη ορνιθοτροφική επιχείρηση, η οποία θα είχε ως στόχο την εξαγωγή των προϊόντων της στις μεγάλες αγορές του εξωτερικού, και ιδρυόμενη κοντά στο κέντρο εξαγωγής όπου τα σκύβαλα και τα πίτυρα θα μπορούσαν να εξασφαλίζονται εύκολα και με χαμηλό κόστος, θα ήταν επικερδής. Μια επιχείρηση αυτού του μεγέθους θα μπορούσε επίσης να αναλάβει και τον πολλαπλασιασμό της εκλεκτής φυλής *νησσών* (*παπιών*) που εισήχθησαν στην Κύπρο από τον Διευθυντή των Δασών. Δευτερεύον προϊόν των κατοικίδιων πτηνών στην Κύπρο ήταν τα πτερά. Τα μεγάλα πτερά, ιδιαίτερα αυτά των *ινδικών ορνίθων*, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή εκκοκκιστηρίων, ενώ τα μικρά *πτίλα* (πούπουλα) χρησίμευαν για το γέμισμα *προσκέφαλων* (μαξιλαριών). Τα πτερά, συλλεγόμενα καθαρά και με προσοχή και κατατασσόμενα σε δύο ή τρία μεγέθη, θα μπορούσαν να διατεθούν εύκολα και επικερδώς στο εξωτερικό προς όφελος των Κυπρίων κτηνοτρόφων. Τέλος, δευτερεύον προϊόν των κατοικίδιων πτηνών ήταν και η *κόπρος* η οποία θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και ως λίπασμα.[1414]

[1413] Για τη διατροφή των ορνίθων και ευρύτερα για την ορνιθοτροφία, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ορνιθοτροφία», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 6· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 100-101.

[1414] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 11· Οι ορνιθοτρόφοι στην Κύπρο θεωρούσαν λανθασμένα ότι το χρώμα του κρόκου των αυγών εξαρτιόταν από το είδος της όρνιθας και όχι από την τροφή, την οποία αυτές λάμβαναν. Ο Γεννάδιος, ενημερώνοντας τους ορνιθοτρόφους, τους εξηγούσε ότι όρνιθες, οι οποίες τρέφονταν με σιτάρι και άλλους σπόρους, καθώς και λίγο γάλα και οι οποίες διατηρούνταν περιορισμένες, γεννούσαν συνήθως αυγά με κρόκο ωχρού κίτρινου χρώματος. Αντίθετα, όρνιθες που περιπλανιούνταν ελεύθερα και τρέφονταν με ζωικές ουσίες, όπως σκουλήκια ή άλλα παρόμοια ή ακόμη και με αραβόσιτο, γεννούσαν αυγά με κρόκο βαθέως σκούρου χρώματος, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ορνιθοτροφεία», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 24· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική

Εκτροφή πουλερικών και παραγωγή αυγών

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι ο Κύπριος γεωργός δεν είχε κατανοήσει πλήρως τις δυνατότητες που έδινε το νησί για την εκτροφή πουλερικών και την παραγωγή αυγών. Το κλίμα, το έδαφος και η γεωγραφική θέση του νησιού διευκόλυναν τα μέγιστα τον ειδικό αυτό κλάδο της γεωργίας, ενώ η δημιουργία του σιδηροδρόμου διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό τις δυνατότητες εξαγωγής πουλερικών και αυγών. Συνιστούσε δε στους παραγωγούς αυγών να συνεργάζονται μεταξύ τους και να μεριμνούν για τη σωστή και ομοιόμορφη συσκευασία των προϊόντων τους, ώστε αφενός να διασφαλίζεται η ποιότητά τους κατά τη μεταφορά και αφετέρου να μπορούν να διαπραγματεύονται καλύτερες τιμές στα μεταφορικά.[1415]

Όσον αφορούσε τις εξαγωγές των προϊόντων αυτών, θεωρούσε ότι οι αγορές της Αιγύπτου και της Ευρώπης ήταν εξαιρετικές και η Κύπρος θα μπορούσε να εξασφαλίσει υψηλές τιμές, νοουμένου ότι τα αυγά θα ήταν καλής ποιότητας. Ως εκ τούτου, ο Γεννάδιος παρότρυνε τους γεωργούς να εκμεταλλεύονται τα φυσικά πλεονεκτήματα της γης και του κλίματος που τους παρείχε το νησί, ώστε να παράγουν μεγάλες ποσότητες αυγών για εξαγωγή, αφού όμως πρώτα κάλυπταν πλήρως τις εγχώριες ανάγκες.[1416] Τέλος, τους διαβεβαίωνε ότι σε συνεχή βάση το Τμήμα Γεωργίας και ο ίδιος προσωπικά θα τους παρείχαν τις απαραίτητες συμβουλές και οδηγίες για την ορθή εκτροφή των πουλερικών τους, τη συσκευασία των προϊόντων τους και θα τους στήριζαν στις εξαγωγικές τους προσπάθειες.

Μελισσοκομία

Η κυπριακή μέλισσα παρήγαγε άφθονο μέλι και πολύ συχνά ζητούνταν και αποστέλλονταν στο εξωτερικό μέλισσες-βασίλισσες. Ειδικότερα με την παραγωγή και την εξαγωγή των κυπριακών βασιλισσών ασχολείτο για πολλά χρόνια ο κ. Δερβισιάν στην Λευκωσία. Ωστόσο η μελισσοκομία της Κύπρου δεν βρισκόταν σε ανθηρή κατάσταση και το γεγονός αυτό εντόπισε ο Γεννάδιος, ο οποίος το απέδωσε σε διάφορα αίτια, ένα εκ των οποίων ήταν και το ξηρό κλίμα της Κύπρου, αλλά ακριβώς λόγω αυτού του μειονεκτήματος του νησιού οι μέλισσες εγκλιματιζόμενες απέκτησαν τη

Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 101.

[1415] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Πουλερικά», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 7.

[1416] Στο ίδιο.

συνήθεια να προνοούν για την αποθήκευση μεγάλης ποσότητας τροφής και την ικανότητα να εργάζονται πιο σκληρά για την ανεύρεση τροφής. Ακόμη μια αιτία για τη στασιμότητα που χαρακτήριζε την κυπριακή μελισσοκομία ήταν και οι μεγάλες φθορές που προκαλούσαν οι σφήκες στις μέλισσες.[1417]

Επιπλέον, οι συνήθεις εγχώριες κυψέλες ήταν πήλινες και είχαν σχήμα σωλήνα. Με τον τρόπο αυτό καθίσταντο ακατάλληλες για τον σκοπό που κατασκευάζονταν, αφού θερμαίνονταν και ψυχραίνονταν πολύ εύκολα. Στην προσπάθειά του να επιλύσει το πρόβλημα, ο Γεννάδιος διεξήγαγε έρευνα σε ολόκληρο το νησί. Στο πλαίσιο αυτό, μεταξύ άλλων, εντόπισε κυψέλες σωληνοειδείς καλαμόπλεκτες επιχρισμένες με πηλό, που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του χωριού Άγιος Συμεών στην Καρπασία.[1418]

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, προτιμότερος τύπος κυψέλης ήταν αυτός με κινητά διαφράγματα, τον οποίο εισήγαγε αρκετά χρόνια προηγουμένως ο A. Young, τον οποίο αποδέχθηκαν και μεταχειρίζονταν κάποιοι μελισσοκόμοι, ιδιαίτερα στη Λευκωσία. Γνωρίζοντας τη νοοτροπία των Κυπρίων γεωργών, σχολίαζε χαρακτηριστικά:

> *Αλλ' ο γεωργός απεχθάνεται τα άλματα – Διά να συνηθίσει να μεταχειρίζηται κυψάλας δαπανηράς και πολυπλόκου χειρισμού ανάγκη προηγουμένως να ποιήση χρήσιν των απλών και ευώνων εν οχήματι απλού κυβωτίου ξύλινων κυψελών.*[1419]

Για συγκεκριμένους λόγους, τους οποίους εξέθεσε αναλυτικά ο Γεννάδιος, σε διάφορες περιπτώσεις,[1420] η συντήρηση των μελισσών κοντά στα καρποφόρα κυρίως δέντρα συντελούσε σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση της καρποφορίας τους. Κατά συνέπεια, η μελισσοκομία θα έπρεπε πρωτίστως να ενθαρρυνθεί στις περιφέρειες στις οποίες καλλιεργούνταν καρποφόρα δέντρα.[1421]

Όμως, μεγάλη απειλή για τους μελισσοκόμους αποτελούσαν ο πολλαπλασιασμός και οι επιδρομές των σφηκών, οι οποίες προκαλούσαν τεράστιες ζημιές στον κλάδο της μελισσοκομίας. Για τον σκοπό αυτό, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε

[1417] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 102.
[1418] Στο ίδιο, σ. 102-103.
[1419] Στο ίδιο, σ. 103.
[1420] Για τους λόγους, βλ. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15 Μαρτίου 1898· *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 5 Απριλίου 1898· «Γεωργικαί πινακίδες», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 23 Φεβρουαρίου 1901· Γεννάδιος, *Περί Κερατέας*, σ. 10.
[1421] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 103.

και εξασφάλισε την άδεια των βρετανικών αρχών, ώστε το Γεωργικό Τμήμα να δίνει χρηματικό κίνητρο στους αγρότες για την εξόντωση των σφηκών, αγοράζοντας τις σφήκες προς 1 παρά τον καθένα, μέτρο που συνετέλεσε στη σημαντική μείωση των επιθέσεων των σφηκών. Περαιτέρω εισηγήθηκε να δίνεται αμοιβή στους οικογενειάρχες, οι οποίοι θα ειδοποιούσαν το Γεωργικό Τμήμα για την ύπαρξη φωλιών σφηκών, ώστε να είναι ακόμη πιο αποτελεσματική και πλήρης η εξόντωση των σφηκών. Επιπρόσθετα, το Γεωργικό Τμήμα έδωσε οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο οι γεωργοί θα μπορούσαν να καταστρέφουν ολοκληρωτικά τις φωλιές των σφηκών.[1422]

Η μελισσοκομία, σύμφωνα με τον Γεννάδιο, ήταν μια σημαντική βιομηχανία για την Κύπρο και θα έπρεπε να προσεχθεί ιδιαίτερα, αφού τα οικονομικά οφέλη για το νησί θα ήταν μακροπρόθεσμα. Θέτοντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα έπρεπε να κινηθούν οι μελισσοκόμοι για την επίλυση των προβλημάτων και για την ανάπτυξη της βιομηχανίας τους, ανέφερε χαρακτηριστικά:

> […] *Αλλ' εφαρμοζόμεναι μέθοδοι και οι τρόποι της περιποιήσεως είνε εισέτι προκατακλυσμιαίαι. Τα άνθη εις πολλά μέρη είνε άφθονα, βελτιωμέναι δε κυψέλαι και μεγαλειτέρα επιδεξιότης και φροντίς θα καθίστων την βιομηχανίαν αξιόλογον.* […][1423]

6.6.17. Λιπάσματα

Ο Γεννάδιος εξέθεσε αναλυτικά τους λόγους[1424] για τους οποίους πολλοί αγροί σε διάφορες πεδινές περιοχές της Κύπρου, παρά το γεγονός ότι δεν λιπαίνονταν και δεν αναπαύονταν, διατηρούσαν τη γονιμότητά τους για πολλά συνεχόμενα έτη. Ακόμη υπήρχαν αγροί στην Κύπρο,[1425] οι οποίοι εφόσον δεν λιπαίνονταν, είχαν την ανάγκη

[1422] Πέραν των ζημιών στη μελισσοκομία, ο πολλαπλασιασμός και οι επιθέσεις των σφηκών προκαλούσαν τεράστιες ζημιές στους γεωργούς, αφού κατέτρωγαν τα σταφύλια και προκαλούσαν σημαντικές ζημιές στα ρόδια, στα σύκα, στα φοινίκια, καθώς και σε άλλα είδη οπωρικών προϊόντων, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λευκωσίαν», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1423] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1424] Για τους λόγους, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των εν Κύπρω Αμοιψισπορών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 5-8· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1425] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των εν Κύπρω Αμοιψισπορών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

μετά από κάθε συγκομιδή να αναπαύονται για ένα ή περισσότερα χρόνια. Οι συγκεκριμένοι αγροί, όταν βρίσκονταν κοντά σε πόλεις και χωριά, συνήθως λιπαίνονταν. Αντιθέτως στο νησί δεν λιπαίνονταν, κατά κανόνα, όλες σχεδόν οι εκτάσεις που αρδεύονταν κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού.[1426]

Τα λιπάσματα που χρησιμοποιούνταν στην Κύπρο ήταν η κόπρος των *κτηνοστασίων*, η κόπρος των αιγοπροβάτων καθώς και τα απορρίμματα των πόλεων. Σε κάποια μέρη της Κύπρου χρησιμοποιούνταν επίσης ως λιπάσματα και τα στερεά υπολείμματα της οινοποιίας, της βυρσοδεψίας και της ελαιουργίας.[1427]

Βάσει των συνεχών προτροπών, συμβουλών και υποδείξεων του Γενναδίου, σχετικού εγγράφου του Γεωργικού Τμήματος καθώς και το παράδειγμα των κυβερνητικών δενδροκομείων, κάποιοι κτηματίες άρχισαν να χρησιμοποιούν για λίπανση των αγρών τους την τέφρα, τις ακρίδες, τα φύκια και ιδιαίτερα το φυτόχωμα. Ο Γεννάδιος παρακινούσε τους αγρότες να χρησιμοποιούν ως λίπασμα και τα παλαιά αυγά της ακρίδας, όπως εφαρμοζόταν στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας.[1428]

Από την κόπρο των ζώων η πολυτιμότερη ήταν αυτή των αιγοπροβάτων,[1429] αφού περιείχε μεγαλύτερη ποσότητα θρεπτικών ουσιών για τα φυτά, και ιδιαίτερα αζώτου, το οποίο ήταν το πιο αναγκαίο λιπαντικό στοιχείο για τις αγροτικές εκτάσεις της Κύπρου. Παλαιότερα μεγάλη ποσότητα της κόπρου των αιγοπροβάτων εξαγόταν, χωρίς προηγουμένως να καλύπτονται οι εγχώριες ανάγκες. Συνεπώς, η νομοθεσία που θεσπίστηκε για την απαγόρευση της εξαγωγής της κόπρου από τα πρώτα χρόνια της αγγλικής κατοχής του νησιού λειτούργησε ευεργετικά για την Κύπρο.[1430]

[1426] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 103-104.
[1427] Στο ίδιο, σ. 104.
[1428] Για τη χρήση των *φυκιών* ως λίπασμα, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τα φύκη αποτελούσι πολύ καλόν λίπασμα», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 10· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* 104-105.
[1429] Περισσότερες πληροφορίες για τα λιπάσματα και ιδιαίτερα για τις συνθέσεις των λιπασμάτων και της σχετικής αξίας τους, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1890, σ. 313· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1890, σ. 383· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Οκτώβριος 1890, σ. 477· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1891, σ. 23.
[1430] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 105.

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, άλλες λιπαντικές ουσίες που βρίσκονταν σε ποσότητες στο νησί και θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά και υπό συμφέροντες όρους, ήταν η κόπρος των πτηνών και των νυχτερίδων, η τύρφη, τα κέρατα, τα οστά, το αίμα των σφαγείων, τα φωσφορούχα ορυκτά και η *πράσινη γη* (*terra-verde*).[1431]

Η κόπρος των κατοικίδιων και ιδιαίτερα των ορνίθων[1432] περιείχε μεγάλη ποσότητα λιπαντικών ουσιών και χρησιμοποιείτο με την ανάμειξή της με άλλες κόπρους. Συλλεγόταν εύκολα από τους περιστερώνες και τους ορνιθώνες, ενώ όμοιας αξίας ήταν και η κόπρος η οποία βρισκόταν σε σπηλιές στις οποίες αποσύρονταν και εμφώλευαν άγρια περιστέρια. Ακόμη, σε κάποια σπήλαια όπως επίσης και σε παλαιά εγκαταλελειμμένα κτήρια βρίσκονταν εναποτιθέμενες μεγάλες ποσότητες κόπρου της *μεγάλης νυχτερίδας* (*Pteropus aegyptiacus*) του νησιού, η οποία επίσης μπορούσε να χρησιμοποιηθεί επωφελώς ως πολύ καλό λίπασμα.[1433]

Πλούσια επίσης λιπαντική ουσία αποτελούσε το αίμα των σφαγείων, το οποίο όμως ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε ή αξιοποιήθηκε στην Κύπρο. Αυτό θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αναμεμειγμένο μαζί με άλλα λιπάσματα. Σε όλες τις πόλεις και στα κυριότερα χωριά της Κύπρου υπήρχαν κοινοτικά σφαγεία, από τα οποία θα μπορούσε να συλλεγόταν το αίμα για χρήση ως λίπασμα.[1434] Κατά συνέπεια, αποτελούσε μια οικονομική και συμφέρουσα λύση για τους Κύπριους αγρότες.

Η *οστεόκονις*[1435] μπορούσε εύκολα και κάτω από συμφέροντες όρους να παρασκευάζεται στην Κύπρο από τα επιτοπίως συλλεγόμενα οστά. Ο Γεννάδιος έθετε ως προϋπόθεση για την επιτόπια κατασκευή της, την απαγόρευση της εξαγωγής των οστών σε ξένες αγορές, την οποία εισηγήθηκε προς τους Βρετανούς, ώστε η *οστεόκονις* να αξιοποιείται στο νησί ως λίπασμα. Το 1904 έγινε δοκιμή για παρασκευή της *κόνεως* αυτής στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας. Ακόμη, σύμφωνα με τον Γεννάδιο,

---

[1431] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Εμπορικά Λιπάσματα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 105.

[1432] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Οκτώβριος 1890, σ. 481.

[1433] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 105-106.

[1434] Στο ίδιο, σ. 106.

[1435] Βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Αλληλογραφία», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1891, σ. 142.

θα έπρεπε να απαγορευτεί η εξαγωγή των κεράτων, αφού φρυγμένα και αλεσμένα τα κέρατα παρείχαν λιπαντική ουσία με περιεκτικότητα οργανικού αζώτου πέραν του 60%.[1436]

Κατά τη διάρκεια της ανόρυξης φρεατίου στο έλος της Βαμβούλας στη Λάρνακα και σε βάθος 4 έως 5 ποδιών από την επιφάνεια του εδάφους ο Γεννάδιος εντόπισε στρώμα παλιού αποθέματος οστρακιών και φυκιών. Το απόθεμα αυτό ήταν ένα είδος *τύρφης*, η οποία εξαλμυρισμένη με απλή έκθεση στις βροχές μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως λίπασμα. Το θέμα που προβλημάτιζε τον Γεννάδιο ήταν το κατά πόσον η εξόρυξη της ουσίας αυτής θα ήταν βιώσιμη και συμφέρουσα για το νησί. Γι' αυτό ανέλαβε να το επιβεβαιώσει με δοκιμές που θα άρχιζε. Ακόμη επιδίωξε μέσω διατρήσεων να ορίσει το μέρος στο οποίο το στρώμα οστρακιών και φυκιών είχε το μεγαλύτερο πάχος.[1437]

Ο Jean Albert Gaudry είχε παλαιότερα αναφερθεί στη *βαφική γη*, η οποία εξαγόταν από το νησί με το όνομα *πράσινη γη* (*terra-verde*) και η οποία, βάσει αναλύσεων που πραγματοποίησε ο Klaproth, είχε 18% *πότασσαν*. Κατά τη διάρκεια της θητείας του Γενναδίου ο Διευθυντής των Δημοσίων Έργων εντόπισε μέσα σε βράχους ισχνή φλέβα *πράσινης γης*, της οποίας η πλούσια περιεκτικότητα σε *πότασσαν* επιβεβαιώθηκε μέσω αναλύσεων από τον χημικό των βρετανικών αρχών. Στην περίπτωση που εντοπίζονταν συχνότερα φλέβες ή πλούσια στρώματα *πράσινης γης* και νοουμένου ότι η εξόρυξή τους δεν θα παρουσίαζε δυσχέρειες και ανυπέρβλητα εμπόδια, η αξιοποίησή τους ως λίπασμα θα ήταν επωφελής και συμφέρουσα ιδιαίτερα για τα αγροκτήματα που βρίσκονταν κοντά στα ορυχεία του νησιού.[1438]

Ακόμη, εντοπίστηκαν στρώματα απολιθωμένων οστών στην τοποθεσία «Άγιοι Φανέντες» κοντά στη Μονή του Αγίου Χρυσοστόμου όπως και στο σπήλαιο που βρισκόταν μεταξύ των χωριών Ορμήδειας και Πύλας και ήταν γνωστό με το όνομα «Σπήλαιο του Μακαρίου». Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε μέσω δοκιμαστικών εργασιών να εξακριβωθεί κατά πόσον τα στρώματα αυτά που είχαν εντοπιστεί ήταν αρκετά πλούσια

[1436] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 106-107.
[1437] Ο Γεννάδιος δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τις δοκιμές, ώστε να διαπιστώσει κατά πόσον θα ήταν βιώσιμη η εξόρυξη της *τύρφης*, αφού τον Δεκέμβριο του 1904 υπέβαλε την παραίτησή του από τη θέση του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας και επέστρεψε στην Ελλάδα· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 107.
[1438] Στο ίδιο, σ. 107-108.

σε οστά, ώστε να είναι συμφέρουσα η αξιοποίηση των φωσφορούχων αυτών στρωμάτων.[1439]

Τα συγκεκριμένα στρώματα, το αίμα, η κόνις των κεράτων, η *οστεόκονις*, η τέφρα των ξύλων και των ξυλανθράκων καθώς και η *πράσινη γη* θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν αναμειγνυόμενα μαζί με κόπρο. Όμως η προτροπή του Γενναδίου προς τους γεωργούς της Κύπρου ήταν ότι, για να επωφελούνται πλήρως απ' αυτά είτε μόνα τους είτε αναμειγμένα μαζί με κόπρο, θα έπρεπε να ακολουθούν με προσοχή τις σχετικές οδηγίες του Γεωργικού Τμήματος, το οποίο ήταν και το αρμόδιο να εξακριβώσει κατόπιν αναλύσεων την καταλληλόλητα του εδάφους για τα λιπάσματα αυτά.[1440]

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, μόνο με την πιστή εφαρμογή των οδηγιών του Γεωργικού Τμήματος και μετά από την ανάλυση του εδάφους των καλλιεργουμένων αγρών, οι οποίοι αρδεύονταν την άνοιξη και το καλοκαίρι, η χρήση χημικών λιπασμάτων θα μπορούσε να αποβεί συμφέρουσα και ευεργετική για τους γεωργούς της Κύπρου. Αυτό άλλωστε ανέλαβε να εξακριβώσει ο Γεννάδιος στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας, όπου άρχισαν και συνεχίζονταν πειράματα για τον σκοπό αυτό.[1441]

6.6.18. Ζωικά και φυτικά παράσιτα και νόσοι των φυτών

Κατά τη διάρκεια της πρώτης επίσκεψής του στο νησί το 1895, και ακολούθως σε όλη τη διάρκεια της υπηρεσίας του ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου, ο Γεννάδιος ερευνούσε και κατέγραφε συστηματικά, τις νόσους και τα παράσιτα που πρόσβαλλαν τα καλλιεργούμενα φυτά του νησιού, καθώς και τα προϊόντα τους. Κατέταξε τις νόσους και τα παράσιτα σε ομάδες, σε καθεμιά από τις οποίες περιέλαβε τους εχθρούς των συγκεκριμένων φυτών και των προϊόντων τους.[1442]

Σε δημοσιεύματά του στον Τύπο, αλλά και μέσω του Γεωργικού Τμήματος, έδινε τις περιγραφές σχεδόν όλων των εχθρών των φυτών που δημιουργούσαν σοβαρά προβλήματα στους γεωργούς της Κύπρου, ενώ παράλληλα υποδείκνυε τα μέτρα για την αντιμετώπιση και πρόληψη των ζημιών που αυτά προκαλούσαν. Ο Γεννάδιος

[1439] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 108.
[1440] Στο ίδιο.
[1441] Στο ίδιο, σ. 108.
[1442] Στο ίδιο, σ. 109.

κατέγραψε τις νόσους και τα παράσιτα στην κυπριακή διάλεκτο με τα ονόματα που ήταν γνωστά στην Κύπρο, ενώ παράλληλα έδωσε τα αντίστοιχα ονόματα στα αγγλικά, καθώς και με την επιστημονική τους ονομασία όπου αυτό ήταν εφικτό.[1443]

6.6.19. Ιθαγενή και εξωτικά φυτά της Κύπρου

Ο Γεννάδιος συνάντησε διάφορα ιθαγενή και εξωτικά φυτά, τα οποία ήταν γνωστά στους κατοίκους της Κύπρου και έφεραν κυπριακά ή ξένα ονόματα. Τα συγκεκριμένα φυτά ήταν γενικώς γνωστά στους κατοίκους των περιοχών στις οποίες αυτοφύονταν ή καλλιεργούνταν. Τα περισσότερα δε εξ' αυτών καλλιεργούνταν και στα κυβερνητικά δενδροκομεία του νησιού, καθώς και στην *Πειραματική Έπαυλη* στην Αθαλάσσα.[1444]

Για την ευκολότερη ανάγνωση του καταλόγου των φυτών που κατάρτισε, ο Γεννάδιος ανέγραψε τα κυπριακά ή ξένα ονόματά τους με αλφαβητική σειρά και απέναντι από το καθένα πρόσθεσε τα αντίστοιχα αγγλικά[1445] και βοτανικά ονόματα. Το σημαντικό αυτό έργο με τα ονόματα των φυτών στην κυπριακή διάλεκτο, στην ελληνική, αγγλική και γαλλική γλώσσα, την επιστημονική ονομασία τους, καθώς και τις ιδιότητες και τις χρήσεις περίπου 300 τέτοιων φυτών δημοσίευσε στην εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* κατά τη διάρκεια των ετών 1901 και 1902.[1446]

Ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι η ανάπτυξη των εργασιών του Γεωργικού Τμήματος θα συντελούσε σταδιακά και στον εμπλουτισμό του καταλόγου που ετοίμασε, τον οποίο θεωρούσε «πολύτιμον εισφοράν υπέρ της αναπτύξεως παρά τω λαώ του ενδιαφέροντος διά τον φυτολογικόν πλούτον της νήσου».[1447]

6.6.20. Εξωτικά φυτά που εισήχθησαν στην Κύπρο

Στην Κύπρο εισήχθησαν από το Γεωργικό Τμήμα υπό τον Γεννάδιο και καλλιεργούνταν διάφορα εξωτικά φυτά, των οποίων τα ονόματα ήταν άγνωστα στην πλειοψηφία των κατοίκων του νησιού. Ο Γεννάδιος κατήρτισε σχετικό κατάλογο στον οποίο, κατ' εξαίρεση, συμπεριέλαβε τέσσερα ιθαγενή φυτά, τα οποία δεν έφεραν κοινά ονόματα. Η πλειονότητα των εξωτικών αυτών φυτών ήταν χρήσιμη, αφού κάλυπτε

[1443] Για τον κατάλογο με τα ζωικά και φυτικά παράσιτα και τις νόσους των καλλιεργούμενων φυτών και των προϊόντων τους στην Κύπρο, βλ. Παράρτημα 1· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 109.
[1444] Στο ίδιο, σ. 117-118.
[1445] Βλ. George Watt, *A dictionary of the economic products of India*, τόμ. Β΄, The Superitendent of Government Printing, Calcutta 1889, σ. 12-14.
[1446] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 118.
[1447] Στο ίδιο.

ποικίλες ανάγκες των κατοίκων του νησιού. Πολλά εξωτικά φυτά διαδόθηκαν σε ολόκληρο το νησί μέσω της *Πειραματικής Έπαυλης* της Αθαλάσσας και των κυβερνητικών δενδροκομείων, όπου αυτά καλλιεργούνταν και πολλαπλασιάζονταν συστηματικά. Πολλά από αυτά άρχισαν σταδιακά να καλλιεργούνται και να πολλαπλασιάζονται, τόσο σε φυτείες του νησιού όσο και σε ιδιωτικούς κήπους.[1448]

Στον κατάλογο ο Γεννάδιος κατέγραψε τα μέρη στα οποία ένα ή περισσότερα υποκείμενα από κάθε είδος φύονταν. Προσδοκία του ίδιου ήταν να εμπλουτίζεται ο συγκεκριμένος κατάλογος με όλα τα νέα εξωτικά φυτά, των οποίων η καλλιέργεια θα αναπτυσσόταν στην Κύπρο.[1449]

6.6.21. Ζώα της Κύπρου

Ιδιαίτερη μέριμνα έδειξε ο Γεννάδιος και για τα ζώα της Κύπρου. Μετά από συστηματική έρευνα κατάρτισε κατάλογο με τα πιο κοινά ζώα της Κύπρου. Στον κατάλογο αυτό περιέλαβε τα ονόματα των ζώων στην κυπριακή διάλεκτο, όπως αυτά ήταν γνωστά στο νησί, καθώς επίσης και στην αγγλική και στη γαλλική γλώσσα, ενώ παράλληλα κατέγραψε και τα επιστημονικά ονόματά τους. Κατέγραψε μαστοφόρα ζώα, βατράχια, ερπετά και ιχθύες, ενώ περιέλαβε και σχετικές πληροφορίες για τα συγκεκριμένα ζώα.[1450]

Η μέριμνα για την προστασία των *αγρινών* της Κύπρου

Ο Γεννάδιος περιέγραψε το μοναδικό στον κόσμο *αγρινό* της Κύπρου ως *Μούσμων Κύπριος* (*Ovis Cyprius*) και το χαρακτήρισε «Είδος προβάτου και ουχί αιγός» (αγγλικά και γαλλικά *Moufflon*). Ο αριθμός των *αγρινών* της Κύπρου μειωνόταν επικίνδυνα και ως εκ τούτου απειλούνταν σοβαρά με εξαφάνιση. Με εισήγηση του Γενναδίου, ο Αρμοστής Haynes-Smith εξέδωσε διάταγμα στις 4 Ιανουαρίου 1901, βάσει του οποίου απαγορευόταν η έκδοση νέων αδειών για το κυνήγι *αγρινών*, τα οποία χαρακτηρίζονταν τότε ως είδος προς εξαφάνιση. Επιπρόσθετα, μερίμνησε για την προστασία τους στις

[1448] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 119.
[1449] Για τον κατάλογο των καλλιεργουμένων στην Κύπρο εξωτικών φυτών, των οποίων τα ονόματα ήταν άγνωστα στην πλειονότητα των κατοίκων το 1904, βλ. Παράρτημα 2, Πίνακας 12· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 119.
[1450] Βλ. Παράρτημα 3, Πίνακες 13-14 για τον σχετικό κατάλογο· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Κατάλογος των κοινοτέρων ζώων της Κύπρου ως και τινών τα οποία αναφέρεται ότι υπήρχον άλλοτε εν τη νήσω», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6/19 Δεκεμβρίου 1902· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 131.

δασικές περιοχές και ειδικότερα στην περιοχή του Σταυρού της Ψώκας στο Δάσος της Πάφου, όπου κυρίως ζούσαν.[1451]

Η προστασία των αγρινών, καθώς και των άλλων ζώων, ενισχύθηκε με την εφαρμογή του *περί Κυνηγίου Νόμου* (*Game Law*), βάσει του οποίου πολλές περιοχές των κρατικών δασών είχαν κηρυχθεί απαγορευμένες για κυνήγι. Η νομοθεσία αυτή συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην προστασία των ζώων και των πτηνών που απειλούνταν με εξαφάνιση.[1452]

Σημαντική απειλή για τα *αγρινά* ήταν και οι επαναλαμβανόμενες πυρκαγιές, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της καλοκαιρινής περιόδου, λόγω των υψηλών θερμοκρασιών και των ελάχιστων μέσων πυρόσβεσης που υπήρχαν τότε στο νησί. Ιδιαίτερα επικίνδυνες για τα *αγρινά* ήταν οι πυρκαγιές στο Δάσος της Πάφου τον Ιούλιο και Αύγουστο του 1904.[1453] Ο Γεννάδιος με προφορικές και γραπτές οδηγίες συμβούλευε τον αγροτικό πληθυσμό για τα μέτρα που έπρεπε να λαμβάνει για την πρόληψη των καταστροφικών πυρκαγιών, που απειλούσαν τόσο τα αγροκτήματά τους και τα δάση, όσο και ευρύτερα τη γεωργία στο νησί.

Η σύσταση της *Εταιρείας κατά της προς τα ζώα σκληρότητος*

Η προστασία των ζώων, που αποτελούσαν σημαντικό μέρος του οικοσυστήματος του νησιού και ενίσχυαν σε μεγάλο βαθμό τις καθημερινές δραστηριότητες του αγροτικού πληθυσμού, τέθηκε ως ουσιαστική προτεραιότητα από τον Γεννάδιο. Για τον σκοπό

[1451] Πριν από τις παρεμβάσεις του Γενναδίου προς τον αρμοστή Haynes-Smith για την προστασία των ζώων και ιδιαίτερα των αγρινών της Κύπρου, οι κυνηγοί είχαν το δικαίωμα να κυνηγούν και να θανατώνουν μέχρι δύο αγρινά. Πέραν των Κυπρίων, κατέρχονταν στην Κύπρο και Άγγλοι για το κυνήγι του αγρινού. Ο τύπος περιέγραψε τη δράση του Άγγλου μαρκησίου d'Ivrea, «του κυνηγήσαντος προ ημερών εις τα δάση της Πάφου έν αγρινόν, διεδέχθη ήδη δευτέρα (επιτυχία), ως γράφουσιν ημίν εκείθεν. Την φοράν δε αυτήν ο Μαρκήσιος εθήρευσεν ωραιότατον και αρκούντος μεγάλον αγρινόν, διό και είνε λίαν ευχαριστημένος διά την επιτυχίαν του. Ήδη ο πολυτάλαντος Μαρκήσιος προτίθεται να καταλείπη την Πάφον, διότι η κυβέρνησις δύο μόνο αγρινών την θύραν τω είχεν επιτρέψει». Με βάση τις πληροφορίες που έδιναν οι δασοφύλακες, στα δάση της Πάφου υπήρχαν 500 και πλέον αγρινά, βλ. «Τα αγρινά», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 11/23 Φεβρουαρίου 1900· βλ. Παράρτημα 3, Πίνακες 13-14· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Κατάλογος των κοινοτέρων ζώων της Κύπρου ως και τινών τα οποία αναφέρεται ότι υπήρχον άλλοτε εν τη νήσω», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6/19 Δεκεμβρίου 1902.

[1452] Παλαιότερα είχε ψηφιστεί ο *Περί αγρίων πτηνών νόμος*, που με βάση εισήγηση του βουλευτή Αχιλλέα Λιασίδη απαγορευόταν το κυνήγι για έξι μήνες κάθε χρόνο, ώστε να προστατεύονται τα άγρια πτηνά, βλ. «Ο Περί αγρίων πτηνών νόμος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 13/25 Ιανουαρίου 1895· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 12· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1453] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

αυτό υποστήριξε, ενίσχυσε και προώθησε με διάφορους τρόπους το έργο της *Εταιρείας κατά της προς τα ζώα σκληρότητος*, που συστάθηκε με σκοπό να παρεμποδίζει την σκληρότητα κατά των ζώων και να ενημερώνει τους ανθρώπους για τρόπους καλύτερης περιποίησης των ζώων. Η εταιρεία προνόησε για τη δημιουργία ενός στάβλου, στον οποίο θα μπορούσαν να αποστέλλονται ασθενή ζώα, ώστε να τυγχάνουν της ανάλογης περίθαλψης, είτε με δαπάνες της εταιρείας είτε με δαπάνες του ιδιοκτήτη. Η εταιρεία δεν είχε σκοπό να καταδιώκει τους ιδιοκτήτες, αλλά να μεριμνάει για την ανακούφιση των πασχόντων ζώων. Έτσι, μετά τη φροντίδα που τύγχαναν τα ζώα, αυτά επέστρεφαν στους ιδιοκτήτες, ώστε να αξιοποιούνται και πάλι στις καθημερινές γεωργικές δραστηριότητες. Σε περιπτώσεις που κάποιος διαπίστωνε σκληρότητα κατά των ζώων, θα μπορούσε να καταγγέλλει το γεγονός στη γραμματέα, ώστε η εταιρεία να επιλαμβανόταν της κατάστασης και να ενεργούσε ανάλογα για την αντιμετώπισή της.[1454]

Στις 18 Απριλίου 1904 πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα του Νομοθετικού Συμβουλίου γενική ετήσια συνέλευση του συλλόγου υπό την προεδρία του Αρμοστή στην παρουσία 40 περίπου μελών. Στην εγκριθείσα έκθεση αναφερόταν ότι κατά τη διάρκεια της εξάμηνης λειτουργίας του *κτηνοθεραπευτηρίου*, την περίοδο Μαρτίου-Δεκεμβρίου του 1903, πλην των τριών καλοκαιρινών μηνών, υποβλήθηκαν σε θεραπεία 21 ζώα, τα οποία μετέφεραν εκεί οικειοθελώς οι χωρικοί. Εκδηλώνοντας την εκτίμησή τους για τις παρασχεθείσες βοήθειες προς τα ζώα, οι χωρικοί προσέφεραν κτηνοτροφικά είδη για κάλυψη των σχετικών δαπανών. Ακόμη, στην Κερύνεια, κατά τη διάρκεια του σύντομου χρονικού διαστήματος που λειτούργησε εκεί το *κτηνοθεραπευτήριο*, υποβλήθηκαν σε θεραπεία 6 όνοι. Για μια ακόμη φορά τονιζόταν

[1454] Η εταιρεία συστάθηκε τον Μάρτιο του 1903 σε συνεδρίαση που πραγματοποιήθηκε στο Αρχιδιακονείο στη Λευκωσία. Ο Αρμοστής William Haynes-Smith αποδέχθηκε τη θέση του πρώτου προέδρου της εταιρείας, ενώ μεταξύ των αντιπροέδρων ήταν ο Αρχικαδής και ο Επίσκοπος Κιτίου. Στα μέλη περιλαμβάνονταν Άγγλοι, Τούρκοι και Έλληνες, όπως ο Ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος, ο Αχιλλέας Λιασίδης, ο Θεοφάνης Θεοδότου, ο Χ΄΄ Χαβούζ Ζιά Εφφένδης και ο William Bevan, Άγγλος συντάκτης της *Κυπριακής Εφημερίδας*, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Εταιρεία κατά της προς τα ζώα σκληρότητος», *Κυπριακή εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 20· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904. Ο William Bevan πρόσφερε, επίσης, τις υπηρεσίες του στο βρετανικό καθεστώς ως ειδικός επί της γεωργίας, συνέδραμε τις δραστηριότητες του Γεωργικού Συμβουλίου, ενώ την περίοδο 1918-1924 διετέλεσε Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/691/1902, *Mr. W. Bevan offer on his services as Agricultural Expert*, 21 February 1902· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/3163/1903, *Representation of Mr. Bevan that he was not invited to the meeting of the Agricultural Board of Athalassa*, 10 December 1903· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/225/1903, *Meeting of Agricultural Board on 10th January 1903. Minutes of Meeting*, 15 January 1903· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/324/1904, *Minutes of meeting of Agricultural Board held on 11th January 1904*, 25 January 1904.

ότι σκοπός του συλλόγου δεν ήταν η ποινική δίωξη, η οποία θα διενεργείτο μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, αλλά η ανάπτυξη συνείδησης του πληθυσμού για ορθές συμπεριφορές έναντι των ζώων.[1455]

Επιπρόσθετα, επισημαινόταν ότι ήταν προς το συμφέρον του ιδιοκτήτη να φροντίζει τον όνο, τον ημίονο ή οποιοδήποτε άλλο ζώο του, αφού ένα υγιές ζώο ήταν καλός φίλος για τον άνθρωπο, αλλά και βοηθός του στις καθημερινές εργασίες και συνεπώς πηγή εισοδημάτων και κέρδους. Η συντήρηση ενός ασθενικού ζώου στοίχιζε όσο και η συντήρηση ενός υγιούς, όμως το ασθενικό ζώο, αντί να παρέχει ωφέλεια στον ιδιοκτήτη, γινόταν άθελά του αιτία ζημιών. Η αδυναμία και η ανικανότητα των ζώων για εργασία οφειλόταν κυρίως στην αποστέρηση προς αυτά φροντίδας, καθώς και τακτικής και επαρκούς τροφής.[1456]

Ο σύλλογος τόνιζε την ανάγκη να διδάσκονται πρωτίστως τα παιδιά την ορθή συμπεριφορά έναντι των ζώων. Οι δάσκαλοι μπορούσαν να συντελέσουν σε μεγάλο βαθμό προς τον σκοπό αυτό, εμπνέοντας στους μαθητές τους την ευσπλαχνία και όχι τη σκληρότητα έναντι των ζώων.[1457]

6.6.22. Το πρόβλημα της άρδευσης και η διατήρηση παραγωγικών δέντρων

Μεγάλη πρόκληση για τον Γεννάδιο υπήρξε το πρόβλημα της άρδευσης των γεωργικών εκτάσεων. Για τον σκοπό αυτό η βρετανική διακυβέρνηση του νησιού εξασφάλισε τις υπηρεσίες έμπειρου Ινδού επιστήμονα, ο οποίος σε συνεργασία με τον Γεννάδιο προχώρησε στη σύνταξη έκθεσης βιωσιμότητας για τη βελτίωση των υφιστάμενων μεθόδων τεχνητής άρδευσης της γης, χρησιμοποιώντας νέες πηγές προμήθειας νερού και ευρύτερα την εναρμόνιση των συστημάτων άρδευσης στο νησί.[1458]

Αξιοποιώντας τα πορίσματα της έκθεσης, αλλά και την ακαδημαϊκή και πρακτική εμπειρία που απέκτησε κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο Illinois, ο Γεννάδιος παρότρυνε τους γεωργούς να ανοίγουν φρεάτια και να αντλούν τα υπόγεια ύδατα με τη χρήση σύγχρονων μέσων, όπως *γερανών*, *ηλακάτων* ή *ανεμοκίνητων* και

[1455] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Συνεδρίασις του Συλλόγου προς πρόληψιν της κατά των ζώων σκληρότητος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 2.
[1456] Στο ίδιο.
[1457] Στο ίδιο, σ. 3.
[1458] *The Cyprus Gazette. Index for the year 1896*, αρ. 526, Government Printing Office, Λευκωσία 11 Σεπτεμβρίου 1896, σ. 3138.

πετρελαιοκίνητων αντλιών.[1459] Ταυτόχρονα, θεωρούσε ότι με την επέκταση των αρδευτικών έργων και σε συνδυασμό με αποστραγγιστικά έργα, μπορούσε να αναπτυχθεί η παραγωγή ποιοτικού βαμβακιού ιδίως στα πεδινά μέρη δυτικά της Λευκωσίας.[1460]

Αρδευτικά έργα στην επαρχία Λάρνακας

Με ενέργειες του Γενναδίου έγιναν οι απαραίτητες επισκευές στο φράγμα Μαρωνίου στην επαρχία Λάρνακας και έτσι επιτεύχθηκε η άρδευση 1.200 περίπου σκαλών αξιόλογης καλλιεργήσιμης γης. Ακόμη, έγιναν επισκευές και στα αρδευτικά έργα στο Κίτιο, τα οποία κατασκευάστηκαν το 1895 και τα οποία κάλυπταν τις ανάγκες άρδευσης πέραν των 1.750 σκαλών γης.[1461]

Επιπρόσθετα, η Επιτροπή Δανείων παραχώρησε δάνειο ύψους 300 λιρών στην Αραδίππου, για διοχέτευση ύδατος για ύδρευση και άρδευση, το οποίο λαμβανόταν από μια σειρά φρεάτων, τα οποία βρίσκονταν σε απόσταση γύρω στα 3,5 μίλια γύρω από το μεγάλο, αλλά ξηρό αυτό χωριό της επαρχίας Λάρνακας. Ακόμη, μέσω της υποχρεωτικής εργασίας των χωρικών, το 1904 άρχισαν οι εργασίες για την επισκευή αξιόλογου αρχαίου υδραγωγείου, το οποίο είχε πρόσφατα ανακαλυφθεί, ώστε να κατασκευαστεί φράγμα για την άρδευση των αγρών και του εξαιρετικά πλούσιου ελαιώνα του χωριού.[1462]

Ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα που παρεμπόδιζε σε μεγάλο βαθμό την υλοποίηση των σχεδίων του για τη γεωργία της Κύπρου ήταν η διαχρονική ανομβρία που μάστιζε το νησί, με αποτέλεσμα πολλές φορές να καταστρέφονται οι καλλιέργειες των αγροτών και οι ίδιοι να οδηγούνται σε πλήρη απόγνωση. Το θέμα αυτό αποτέλεσε μια από τις πολύ σημαντικές προτεραιότητες του Γενναδίου ως Διευθυντή του Τμήματος

[1459] Gennadius, *Department of Agriculture, Annual Report for the year 1901-1902*, σ. 15-16· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας του…,* σ. 36.
[1460] Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 37.
[1461] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1462] Για λεπτομέρειες για την ορθή υδροδότηση οικιών και κήπων στην Κύπρο, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Προμήθεια ύδατος δι' οικίας και κήπους», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 13· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 11· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

Γεωργίας, αλλά και ως διορισμένου, από τον Αρμοστή, μέλους του *Συμβουλίου Αρδεύσεων* του νησιού από το 1899.[1463]

Την σπουδαιότητα των αρδευτικών έργων στην Κύπρο σχολίαζε και αξιολογούσε ο Αρμοστής στον εναρκτήριο λόγο του ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 23 Απριλίου του 1901. Ανέφερε, μεταξύ άλλων, για τα αρδευτικά έργα στη Μεσαορία:

> […] *Αι εν τη Ανατολική Μεσαορία δεξαμεναί κατεσκευάσθησαν και ετέθησαν εν χρήσει* […] *Τα σπουδαία ταύτα έργα έδειξαν, ότι τα από των χειμερινών βροχών ύδατα δύνανται να αποθηκευθώσιν εις ποσότητας επαρκείς προς άρδευσιν όχι μόνον των συνήθων σπαρτών της χώρας, αλλά και των καλοκαιρινών προσέτι.* […] *Πας ο υπέρ της Κύπρου ενδιαφερόμενος αντιλαμβάνεται πόσω η ευημερία αυτής εξαρτάται από επιτυχών αρδευτικών, και από καρδίας συγχαίρω τη χώρα επί τω ότι τα έργα ταύτα επετελέσθησαν τόσω ικανοποιητικώς.* […][1464]

Το θέμα της άρδευσης αποτέλεσε σημαντική προτεραιότητα για τις βρετανικές αρχές, αφού ο Γεννάδιος εφιστούσε την προσοχή των αρχών στο γεγονός ότι τα αρδευτικά έργα ήταν απολύτως αναγκαία για τη διατήρηση και ανάπτυξη της γεωργίας, αλλά και της οικονομίας του νησιού. Ενεργώντας στο πλαίσιο αυτό, έκανε προσπάθεια να εξασφαλισθούν τα κονδύλια για την κατασκευή των αρδευτικών έργων σε όλο το νησί και μερίμνησε για την εφαρμογή της νομοθεσίας που κάλυπτε τα σχετικά ζητήματα προμήθειας και αποφυγής σπατάλης ύδατος σε εποχές ξηρασίας και ανομβρίας. Τα ζητήματα της ανόρυξης αρτεσιανών φρεατίων, της εναποθήκευσης νερού για αρδευτικούς σκοπούς, της παρεμπόδισης των υδάτων να χύνονται ανώφελα στη θάλασσα, της βελτίωσης του υπάρχοντος συστήματος νερού και της μη

[1463] Ο Αρμοστής, με βάση τον Περί αρδεύσεως (Κανονισμοί) νομοθεσίας του 1899, διόρισε τον Παναγιώτη Γεννάδιο ως μέλος του Συμβουλίου Άρδευσης στις 12 Σεπτεμβρίου 1899. Επίσης διόρισε ως μέλη τον A. M. Ashmore, Αρχιλογιστή της κυβέρνησης, τον A. G. Lascelles, Δικηγόρο του Στέμματος, και τον J. H. Medlicott, Διευθυντή Αρδεύσεων, βλ. *The Cyprus Gazette. Index for the year 1899,* No. 641, Government Printing Office, Λευκωσία 1899, σ. 4023· Την 1η Σεπτεμβρίου 1900 ο Αρμοστής ανακοίνωσε τον διορισμό αναπληρωτών μελών στο Συμβούλιο Αρδεύσεων και ειδικότερα του W. Collet, του εκτελούντα καθήκοντα Αρχιλογιστή σε περίπτωση άδειας απουσίας του A. M. Ashmore, και του C. V. Bellamy, Διευθυντή του Τμήματος Δημοσίων Έργων, σε περίπτωση άδειας απουσίας του Παναγιώτη Γενναδίου, Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, βλ. *The Cyprus Gazette. Index for the year 1900*, αρ. 675, Government Printing Office, Λευκωσία 14 Σεπτεμβρίου 1900, σ. 4309.
[1464] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 305.

κατασπατάλησής του και της αποτελεσματικής χρήσης των υπογείων υδάτων θεωρήθηκαν ζωτικού ενδιαφέροντος για την ευδαιμονία των κατοίκων του νησιού.[1465]

Με πρωτοβουλία του Διευθυντή του Τμήματος Δημοσίων Έργων C. V. Bellamy άρχισαν να δημοσιεύονται τα στοιχεία που αφορούσαν τους 6 μετεωρολογικούς σταθμούς του νησιού, που κατέγραφαν τις βροχοπτώσεις από την περίοδο 1881 και εξής.[1466]

Η μέση βροχόπτωση της περιόδου 1881-1882 έως 1900-1901 ήταν 17,45 ίντσες, γεγονός που δείχνει ότι οι βροχές δημιουργούσαν κατά μέσο όρο ένα στρώμα νερού πάχους περίπου 17,5 ιντσών. Αυτό επιβεβαιώνει ότι η Κύπρος ήταν μια από τις πιο ξηρές χώρες της Μεσογείου. Ακόμη η μέση βροχόπτωση από την 1η Οκτωβρίου 1901 μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 1902 ήταν 9,45 ίντσες και η ποσότητα αυτή αντιπροσώπευε την ελάχιστη ετήσια βροχόπτωση της Κύπρου από το 1881, όταν άρχισαν να καταγράφονται οι βροχοπτώσεις στο νησί. Ακόμη, για 6 συνεχόμενα χρόνια, δηλαδή από το 1896-1897 μέχρι το 1901-1902, η μέση ετήσια βροχόπτωση ήταν κάτω από τον μέσο όρο των 17,45 ιντσών.[1467]

Ως αποτέλεσμα της σπανιότητας της βροχόπτωση για 6 συνεχόμενα χρόνια, τα υπόγεια ύδατα του νησιού άρχισαν να μειώνονται σημαντικά και ιδιαίτερα από το έτος 1898-1899. Η κορύφωση επήλθε το έτος 1901-1902, όταν τα υπόγεια ύδατα στις πλείστες περιπτώσεις μειώθηκαν στο ελάχιστο ή ακόμη και εξαντλήθηκαν πλήρως.[1468]

[1465] Τα θέματα της άρδευσης ανέπτυξε κατά τον εναρκτήριο λόγο του ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου ο Haynes-Smith στις 3/16 Απριλίου 1902· Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 445. Ο αρμοστής, βασιζόμενος και στις εισηγήσεις του Γενναδίου, καθόρισε επιτροπή επί των υδάτων, την οποία αποτελούσαν ο διοικητής Λευκωσίας Collet ως πρόεδρος και οι Ι. Βοντιτσιάνος βουλευτής και Ζαχαριάδης από τη Βατυλή. Η επιτροπή ήταν υπεύθυνη για τα αρδευτικά έργα στην περιοχή της Μεσαορίας, βλ. «Τα αρδευτικά», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 21 Ιανουαρίου/2 Φεβρουαρίου 1900.

[1466] Για την κατάσταση της βροχόπτωσης ανά πόλη της Κύπρου για τα έτη 1892-1893 μέχρι 1901-1902, βλ. Παράρτημα 5, Πίνακα 19 και Διάγραμμα 10· ενώ για την κατάσταση της συνολικής βροχόπτωσης για την περίοδο 1896-1897 μέχρι 1901-1902, βλ. Παράρτημα 5, Πίνακα 20 και Διάγραμμα 11· *The Cyprus Gazette. Index for the year 1902*, No. 6071, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 4779· Haynes-Smith, ό.π., σ. 20.

[1467] Για την κατάσταση της βροχόπτωσης ανά πόλη της Κύπρου για τα έτη 1892-1893 μέχρι 1901-1902, βλ. Παράρτημα 5, Πίνακα 19 και Διάγραμμα 10· ενώ για την κατάσταση της συνολικής βροχόπτωσης για την περίοδο 1896-1897 μέχρι 1901-1902, βλ. Παράρτημα 5, Πίνακα 20 και Διάγραμμα 11· *The Cyprus Gazette. Index for the year 1902*, No. 6071, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 4779· Haynes-Smith, ό.π., σ. 20· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των απαιτήσεων των προσοδοφόρων δένδρων των δυναμένων να ευδοκιμήσωσιν εις αιχμηράς χώρας άνευ θερινών αρδεύσεων», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 6-7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1468] Haynes-Smith, ό.π., σ. 20· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 10.

Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, οι περισσότεροι αγρότες και κτηματίες στο νησί, είτε αυτοί ανήκαν σε υψηλότερες ή χαμηλότερες τάξεις, σπάνια έδιναν σημασία, ακόμη και σε πρακτικής φύσεως θέματα. Ακριβώς ένα σχετικό πρακτικό θέμα ήταν η σημασία του νερού στις αγροτικές εργασίες. Με βάση πειράματα που πραγματοποιήθηκαν τότε, για την παραγωγή μίας οκάς δημητριακών απαιτούνταν 250 έως 750 οκάδες νερού. Η ποσότητα κυμαινόταν με βάση το είδος του δημητριακού, την ποιότητα του σπόρου και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες το φυτό καλλιεργείτο. Συνεπώς, κατά μέσο όρο για την παραγωγή μιας οκάς ξηρών λαχανικών χρειάζονταν περίπου 500 οκάδες νερού. Έτσι, σε μια σκάλα γης σπαρμένη με σιτάρι, η παραγωγή έφθανε τις 220 οκάδες σιτηρών και 580 οκάδες αχύρου και καλάμης σταχύων, δηλαδή συνολικά 800 οκάδες δημητριακών. Για την παραγωγή αυτή απαιτούνταν περίπου 500 τόνοι νερού, γεγονός που ισοδυναμούσε με βροχόπτωση περίπου 10 ιντσών στη διάρκεια των 6 μηνών που χρειαζόταν το σιτάρι για να αναπτυχθεί.[1469]

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της διαχρονικής ξηρασίας ο Γεννάδιος τόνιζε την ιδιαίτερη σημασία που είχε για την Κύπρο η ανάπτυξη φυτών και δέντρων που χρειάζονταν ελάχιστη ή καθόλου φροντίδα και άρδευση. Εστίαζε σε διάφορα φυτά και δέντρα, όπως τη *χαρουπιά*, (*Ceratonia Siliqua*), την *κάππαρη* (*Capparis spinosa*), τη *ζίζυφο την κοινή* (*Zyziphus lotus*), την *προσωπίδα τη στεφανιανή* (*Prosopis Stephaniana*), κοινώς στην Κύπρο *αρκοσκουρουπαθιά*, την *πιστακιά την τερέβινθο* (*Pistacia Terebinthus*), την *πιστακία την Σχίνο* (*Pistacia Lentiscus*), τον *κράταιγο τον αζαρόλο* (*Crataegus Azarolus*), ή κοινώς στην Κύπρο *μοσφιλιά*, την *πεύκη την κοινή* ή *χαλέπιο* (*Pinus Halepensis*), κοινώς το *πεύκο* ή ο *πεύκος*, και άλλα δέντρα. Ακόμη δέντρα, που λανθασμένα θεωρούνταν ότι δεν μπορούσαν να αντέξουν παρατεταμένες περιόδους ξηρασίας, ήταν πολλά είδη δρυός. Παράδειγμα αποτελούσε η *δρυς η πφαιφιγκέρειος* (*Quercus Pfaeffingeri*), η οποία φυόταν σε μια πολύ ξηρή περιοχή στη νοτιοδυτική πλευρά του Λεπροκομείου στη Λευκωσία, η οποία διατηρήθηκε σε εξαιρετική κατάσταση κατά τη διάρκεια των 6 ετών της παρατεταμένης ανομβρίας των ετών 1896-1902.[1470]

Σε ξηρές χώρες, όπως η Κύπρος, η καλλιέργεια υπεραιωνόβιων φυτών και δέντρων με κάθετες ρίζες, μέσω των οποίων μπορούσαν να εξασφαλίζουν το

[1469] Haynes-Smith, ό.π., σ. 21· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 10-11.
[1470] Haynes-Smith, ό.π., σ. 22· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 11-12.

απαραίτητο νερό, ήταν για τον Γεννάδιος η ασφαλέστερη και οπωσδήποτε η πιο επικερδής για τους αγρότες του νησιού. Από τη στιγμή που τα φυτά και τα δέντρα αυτά ρίζωναν καλά, μπορούσαν να αντέξουν μεγάλες περιόδους ξηρασίας. Πολλοί θάμνοι και δέντρα, εφόσον είχαν αναπτυχθεί, μπορούσαν να επιβιώνουν και να συνεχίζουν να παράγουν για πολλά χρόνια, χωρίς μεγάλες δαπάνες για εργατικά. Ακόμη και στα πιο ξηρά και φτωχά μέρη της Κύπρου, η *χαρουπιά* μπορούσε να καλλιεργείται, να αναπτύσσεται και να συνεισφέρει στην αξία της γης. Επιπρόσθετα, ο Γεννάδιος θεωρούσε ότι δεν υπήρχε ουσιαστικός κίνδυνος για τη μείωση της αξίας του προϊόντος αυτού, ακόμη και αν η παραγόμενη ποσότητα αυξανόταν δύο ή τρεις φορές. Θεωρούσε δε ότι υπήρχαν πολλές εκτάσεις στο νησί, οι οποίες θα μπορούσαν να αποδίδουν σταθερό και μεγάλο εισόδημα, εάν αυτές φυτεύονταν με ελαιόδεντρα, αμυγδαλιές, συκιές, μουριές, πιστακιές, αμπέλια, καθώς και άλλα δέντρα, όπως η *δρυς η Αιγίλωψ*, η κοινώς *ήμερη βελανιδιά*. Όλα αυτά τα δέντρα χρειάζονταν ελάχιστο πότισμα κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων καλοκαιριών από την ημέρα που φυτεύονταν. Στην Κύπρο τα αμπέλια συνήθως ποτίζονταν μόνο όταν φυτεύονταν, ενώ από τον τρίτο χρόνο δεν χρειάζονταν πότισμα κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Τέλος, τα πιο πάνω δέντρα, νοουμένου ότι φυτεύονταν με τον ορθό τρόπο και καλλιεργούνταν τακτικά, μπορούσαν να μεγαλώνουν χωρίς οποιαδήποτε άρδευση το καλοκαίρι, και ως εκ τούτου να γίνονται πολύ επικερδή για τον αγροτικό πληθυσμό και ταυτόχρονα να συμβάλλουν θετικά στην οικονομία του τόπου.[1471]

Οι εισηγήσεις του Γενναδίου και οι επισημάνσεις του για την ανάγκη σωστών διαδικασιών και υποδομών στο θέμα της άρδευσης ώθησαν τον Αρμοστή να υποβάλει σχετικό νομοσχέδιο προς έγκριση στο Νομοθετικό Συμβούλιο. Ο *Περί εγχωρίων αρδευτικών έργων* νόμος του 1902 περιλάμβανε δύο μέρη: το πρώτο μέρος αφορούσε την ανάληψη αρδευτικών έργων από ιδιοκτήτες με ή χωρίς κυβερνητική βοήθεια, ενώ το δεύτερο την ανάληψη αρδευτικών έργων από ειδικές αρδευτικές επιτροπές. Ο νόμος κάλυπτε την προμήθεια, αποθήκευση και διανομή νερού για την άρδευση εκτάσεων και αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο για την αντιμετώπιση του σοβαρού προβλήματος της άρδευσης των γεωργικών εκτάσεων του νησιού. Ο νόμος επίσης προνοούσε ότι οι εισπράξεις που προέρχονταν από την επιβολή προστίμων για την παραβίαση των

[1471] Haynes-Smith, ό.π., σ. 23· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 12.

προνοιών των σχετικών διατάξεων θα προστίθεντο από την αποικιακή κυβέρνηση στο κεφάλαιο του Γεωργικού Ταμείου.[1472]

6.6.23. Η ανάπτυξη της σπογγαλιείας

Όπως χαρακτηριστικά υπογράμμιζε ο Αρμοστής στην ετήσια έκθεση για το έτος 1899-1900, «Η σπογγαλιεία είναι άγνωστον έργον τοις Κυπρίοις», αφού «Το μείζον βιοποριστικόν επάγγελμα εν τη νήσω είναι η γεωργία».[1473] Αναγνωρίζοντας τις δυνατότητες, αλλά και τα οφέλη που θα προέκυπταν από την ανάπτυξη της σπογγαλιείας στην Κύπρο, ο Γεννάδιος με εισήγησή του έπεισε τις βρετανικές αρχές να αξιοποιήσουν επωφελώς για τον τόπο την σπογγαλιεία στα θαλάσσια ύδατα της Κύπρου. Τα σπογγαγρεία της Κύπρου ήταν εκτεταμένα και έφεραν προϊόντα πολύ καλής ποιότητας. Συνήθως τα εκμεταλλεύονταν αλιείς από ελληνικά νησιά, καθώς και από ελληνικά νησιά που βρίσκονταν υπό οθωμανική κατοχή. Έπλεαν στις θαλάσσιες περιοχές του νησιού και πλήρωναν στις βρετανικές αρχές ένα μικρό μόνο δικαίωμα άδειας αλιείας και όταν ολοκλήρωναν την αλίευση των σπόγγων, εγκατέλειπαν τα ύδατα του νησιού, χωρίς να ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν αναφορά στις αρχές για το τί είχαν αποκομίσει. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο ετήσιος μέσος όρος των εισπραχθέντων ποσών από το Γραφείο των Γενικών Προσόδων από την έκδοση αδειών αλιείας ανερχόταν στο ποσό των 367 λιρών μόνο.[1474]

Παρά το γεγονός ότι οι σπογγαλιείς δεν ελέγχονταν με οποιονδήποτε τρόπο, σε σχέση με την τήρηση των όρων έκδοσης των αδειών αλιείας, από το 1899 οι βρετανικές αρχές προχώρησαν στη σύλληψη, καταδίκη και δήμευση των πλοιαρίων σπογγαλιέων, οι οποίοι εργάζονταν στις θαλάσσιες περιοχές της Κύπρου, χωρίς να έχουν προηγουμένως εξασφαλίσει τις σχετικές άδειες. Για μεγάλο χρονικό διάστημα τα σπογγαγρεία της Κύπρου έγιναν χώρος εκμετάλλευσης και έτσι οι βρετανικές αρχές, με πρόταση που κατέθεσε ο Γεννάδιος, ανέθεσαν στο Γεωργικό Συμβούλιο την ευθύνη

[1472] Ο νόμος ακύρωνε και αντικαθιστούσε όλες τις προηγούμενες σχετικές νομοθεσίες που περιλάμβαναν τους νόμους: The Irrigation and Water Law (1887), The Irrigation (Regulation) Law (1889), The Irrigation (Committees) Law (1890), The Irrigation and Water Law (1891), The Irrigation and Water Law (1894), βλ. *The Cyprus Gazette. Index for the year 1902*, No. 722, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 4737-4746.
[1473] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 185.
[1474] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των Σπογγαγρείων της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 2.

για τη διεξαγωγή και ανάπτυξη της συγκεκριμένης βιομηχανίας και την επιμόρφωση Κυπρίων σπογγαλιέων.[1475]

Για τον σκοπό αυτό, οι αρχές παραχώρησαν το αποκλειστικό προνόμιο της σπογγαλιείας στα θαλάσσια ύδατα της Κύπρου στο Γεωργικό Συμβούλιο, για χρονική περίοδο 10 χρόνων. Με βάση τους όρους που έθεταν οι αρχές, το Γεωργικό Συμβούλιο θα εκμεταλλευόταν με όποιο τρόπο θεωρούσε σωστό τα σπογγαγρεία του νησιού και θα κατέβαλλε στο Γραφείο των Γενικών Προσόδων το εισπραττόμενο από τους σπογγαλιείς τέλος έκδοσης άδειας σπογγαλιείας ή το 1/10 της αξίας των αλιευομένων σπόγγων. Το Συμβούλιο, ακόμη, είχε το δικαίωμα να προχωρεί σε συμφωνίες μαζί με τους αλιείς, για να παρέχει σε αυτούς τα αλιευτικά πλοιάρια, τις προμήθειες, τα όργανα κατάδυσης, καθώς και μισθό ανάλογα με την εργασία τους. Ενίοτε, οι αλιείς αντί μισθού θα μπορούσαν να λαμβάνουν μερίδιο από το αλιευόμενο προϊόν. Ακόμη, το Συμβούλιο θα μπορούσε να συνάπτει συμφωνίες για ενοικίαση παράκτιων υδάτων σε εταιρείες ή άτομα, βάσει αυστηρών κανονισμών.[1476]

Κύριος, όμως, σκοπός του Γεωργικού Συμβουλίου θα ήταν η επιμόρφωση και εκπαίδευση Κυπρίων στην σπογγαλιεία. Τα συνολικά κέρδη που θα προέκυπταν από τη βιομηχανία σπογγαλιείας θα διατίθεντο από το Γεωργικό Τμήμα για ειδικά βελτιωτικά έργα. Επειδή θα ήταν απαραίτητη η συντήρηση κυβερνητικού σκάφους, το οποίο θα διηύθυνε αρμόδιος κρατικός υπάλληλος για επιτήρηση των σπογγαγρείων, υπήρχε η ευχέρεια το συγκεκριμένο σκάφος να χρησιμοποιείται για την πρακτική εξάσκηση νεαρών Κυπρίων στη ναυτιλία και τη σπογγαλιεία.[1477]

[1475] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των Σπογγαγρείων της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 2.

[1476] Τους πρώτους πέντε μήνες του 1904, το *Γεωργικό Συμβούλιο* εξέδωσε 14 άδειες σπογγαλιείας με τη χρήση καμακιών. Οι αδειούχοι αυτοί σπογγαλιείς αλίευαν με τις λέμβους τους στις περιοχές μεταξύ του ακρωτηρίου της Πύλας και της Κώμης του Γιαλού. Οι κάτοχοι των αδειών εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για τους όρους που τους έθεσε το *Γεωργικό Συμβούλιο* για τη διεξαγωγή της σπογγαλιείας, αφού με τις λέμβους τους εξασφάλιζαν καθημερινά 1,5 οκάδες σπόγγων καθημερινά, ποσότητα που θεωρείτο ικανοποιητική, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Επιστολή εξ Αμμοχώστου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 13· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/1536/1904, *Sponge fishing with harpoons. Minutes of meeting 30th May 1904*, Λευκωσία 30 Μαΐου 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των Σπογγαγρείων της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1477] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των Σπογγαγρείων της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

Πέραν της σπογγαλιείας, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε και την ανάπτυξη και άλλων κλάδων της αλιείας, αφού τα ψάρια θα μπορούσαν να αποτελούν μέρος μιας υγιεινής διατροφής που ήταν αναγκαία, λόγω της αύξησης του πληθυσμού του νησιού. Κλήθηκαν δε όσοι επιθυμούσαν να ασκήσουν τη ναυτιλία ή τη σπογγαλιεία στο κυβερνητικό σκάφος που θα επιτηρούσε τα σπογγαγρεία να αποστέλλουν γραπτώς τις αιτήσεις τους στον Ανώτερο Τελωνειακό Υπάλληλο της επαρχίας τους. Με απογοήτευση, όμως, ο Γεννάδιος διαπίστωνε ότι:

> […] *οι Κύπριοι δεν φαίνονται αρεσκόμενοι εις την θάλασσαν, εξαιρέσει ίσως μιας περιστάσεως, της εορτής του «Κατακλυσμού». Αι πλείσται των κωμοπόλεων και των χωρίων είνε ούτω τοποθετημέναι ώστε να μένουν αόρατοι εκ της θαλάσσης, ο περιπλέον δε την Νήσον εκλαμβάνει ότι τα μόνα κατωκημένα κέντρα είνε αι των εξ Διαμερισμάτων πρωτεύουσαι, αίτινες άλλοτε ήσαν άπασαι περιβεβλημέναι δι' οχυρωμάτων.* […][1478]

Με βάση την παραπάνω διαπίστωση, ο Γεννάδιος προσπάθησε να αλλάξει τη νοοτροπία των Κυπρίων, η οποία, όχι αδίκως, διαμορφώθηκε διαχρονικά, λόγω των συνεχιζόμενων θαλάσσιων απειλών από ξένους επιδρομείς και κατακτητές. Στόχος του ήταν να πείσει:

> […] *τον Κύπριον να πορίζηται τα προς τροφήν και πλουτισμόν προϊόντα της θαλάσσης, τα οποία αύτη αφθόνως παρέχει εις τον αποφασίζοντα να καταγίνη εις την λήψιν αυτών.*[1479]

6.6.24. Συμβούλιο Δασών: η προστασία των δασών της Κύπρου

Παρά το γεγονός ότι στην Κύπρο λειτουργούσε Τμήμα Δασών πριν ακόμη λειτουργήσει Τμήμα Γεωργίας, ο Γεννάδιος επέδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία των δασών, τονίζοντας την αξία τους για τον αγροτικό πληθυσμό, αλλά και για ολόκληρη την Κύπρο. Μέσω των δενδροκομείων και άλλων ενεργειών, έδωσε έμφαση στην αναδάσωση μεγάλων εκτάσεων στο νησί, καθώς και την προστασία των δασών από τις καταστροφικές πυρκαγιές και τις ανθρώπινες παρεμβάσεις.[1480]

[1478] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί των Σπογγαγρείων της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 3.
[1479] Στο ίδιο.
[1480] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Αξία των Δασών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

Ο διορισμός του Γενναδίου ως Προέδρου του Συμβουλίου Δασών

Ο Αρμοστής Haynes-Smith, αναγνωρίζοντας τη μεγάλη συμβολή του Γενναδίου στην αναδάσωση της Κύπρου και την προστασία των υφιστάμενων δασών, τον διόρισε στις 31 Δεκεμβρίου 1900 ως Πρόεδρο του νεοσύστατου Συμβουλίου Δασών. Διόρισε, επίσης, ως μέλη του Συμβουλίου τον Alfred Karslake Bovill (1854-1925), Αρχιδασονόμο, καθώς και τους βουλευτές στο Νομοθετικό Σώμα της Κύπρου Ιωάννη Βοντιτσιάνο, Hafouv Ramadan Effendi, Αχιλλέα Λιασίδη και τον ηγούμενο της Μονής Κύκκου Γεράσιμο.[1481]

Το Συμβούλιο είχε την ευθύνη για τη μελέτη διευκολύνσεων προς τους κατοίκους για τη βόσκηση σε κρατικά δάση, χωρίς την πρόκληση ζημιών σε αυτά με οποιοδήποτε τρόπο. Επίσης, το Συμβούλιο θα έπρεπε να ελέγχει κατά πόσον οι νομοθεσίες που αφορούσαν την κοπή δέντρων στα δάση θα έπρεπε να τροποποιηθούν, όπως επίσης και τις ποινές που προβλέπονταν για ζημιές που προκαλούνταν στα δάση. Τα μέλη και ο Πρόεδρος του Συμβουλίου είχαν το δικαίωμα να καλούν οποιονδήποτε αξιωματούχο του δημοσίου, ώστε να τους παρέχει οποιεσδήποτε πληροφορίες σχετικές με την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Πρόσθετα καθήκοντα στα μέλη του Συμβουλίου θα δίνονταν από τον ίδιο τον Αρμοστή, προς τον οποίο είχαν την υποχρέωση να στέλνουν αναφορές για τα πεπραγμένα του Συμβουλίου και για συναφή θέματα με βάση τα καθήκοντά τους.[1482]

Η αξία των δασών

[1481] "Forest Commision", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1901*, αρ. 683, Government Printing Office, Λευκωσία 4 Ιανουαρίου 1901, σ. 4351-4352· Στις 8 Φεβρουαρίου 1902, μετά τις νέες βουλευτικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν, ο Αρμοστής Haynes-Smith αντικατέστησε τους βουλευτές-μέλη του Συμβουλίου και διόρισε ως νέα μέλη του Συμβουλίου τους νεοεκλεγέντες βουλευτές Θεοφάνη Θεοδότου (1863-1942), Yanco Vondiciano, Ratib Erekzade Effendi και Ιωάννη Κυριακίδη, βλ. "Forest Commision", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1902*, αρ. 720, Government Printing Office, Λευκωσία 14 Φεβρουαρίου 1902, σ. 4713.

[1482] Στο πλαίσιο των καθηκόντων τους στο Συμβούλιο Δασών, ο Παναγιώτης Γεννάδιος ως Πρόεδρος του Συμβουλίου και ο A. K. Bovill ως μέλος στις 10 Απριλίου 1901, μέσω της επίσημης εφημερίδας της κυβέρνησης, ζητούσαν προσφορές για τη συλλογή του *οριγάνου* από τα κρατικά δάση της Κύπρου. Οι προσφορές αφορούσαν τα κρατικά δάση στην περιοχή Λευκωσίας, που περιλάμβαναν τις περιοχές μεταξύ του ποταμού της Μαραθάσας και του ποταμού του Λιμνίτη, τα κρατικά δάση δεξιά του ποταμού του Λιμνίτη και τα κρατικά δάση της περιφέρειας Πάφου βόρεια του ποταμού του Αγίου Μερκουρίου, βλ. "Tenders. Tenders for origanum from state forests", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1901*, αρ. 695, Government Printing Office, Λευκωσία 12 Απριλίου 1901, σ. 4444-4445· Ανάλογη δημοσίευση για προσφορές για τη συλλογή και απόσταξη *οριγάνου* για τις ίδιες περιοχές δημοσιεύτηκε στην επίσημη εφημερίδα στις 16 Απριλίου 1902, βλ. "Tenders. Tenders for origanum from state forests", *The Cyprus Gazette* for the year 1902, αρ. 725, Government Printing Office, Λευκωσία 25 Απριλίου 1902, σ. 4776. "Forest Commision", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1901*, αρ. 683, Government Printing Office, Λευκωσία 4 Ιανουαρίου 1901, σ. 4351-4352.

Όπως τόνιζε ο Γεννάδιος, η Κύπρος από την αρχαιότητα ήταν καλυμμένη με δάση, τα οποία συνίσταντο από δέντρα μεγάλου μεγέθους, στις περιοχές όπου το έδαφος και το κλίμα ήταν πολύ ευνοϊκά, καθώς και άλλα πυκνά θαμνώδη δέντρα μικρού μεγέθους στις πολύ ξηρές περιοχές. Οι παρεμβάσεις, όμως, του ανθρώπου στο έργο της φύσης, καθώς και οι ενέργειες των εκάστοτε κατακτητών, που απέκοπταν τα δέντρα με σκοπό την οικονομική και στρατιωτική εκμετάλλευσή τους, απογύμνωσε σταδιακά τη γη της Κύπρου από τα δάση.[1483]

Ακόμη, με την σταδιακή αύξηση του πληθυσμού, περισσότερη γη χρειαζόταν για κτηνοτροφικούς και γεωργικούς σκοπούς, η οποία λαμβανόταν κυρίως από τις περιοχές των δασών. Το ανεξέλεγκτο κόψιμο των δέντρων κατέστρεφε ακόμη περισσότερο τα δάση, τα οποία δεν μπορούσαν πλέον να παράγουν την απαραίτητη ξυλεία για τις ανάγκες του νησιού. Θεωρώντας ότι «η κατάχρησις αύτη των δώρων της φύσεως έχει αυτοχειριαστικήν ενέργειαν επί του πλούτου της χώρας», ανέλαβε εκστρατεία ενημέρωσης του αγροτικού πληθυσμού, για την περιβαλλοντική και οικονομική αξία των δασών τόσο για τον άνθρωπο όσο και για τη φύση, όπως αυτή εκφράζεται «Εις τον άνθρωπον κυρίως διά των προϊόντων του» και αντίστοιχα «εις την φύσιν διά της επιρροής, την οποίαν εξασκούσιν επί του κλίματος, της υγρασίας, της σταθερότητος του εδάφους και της υγείας της χώρας».[1484]

Παράλληλες επισημάνσεις έκανε και προς τη βρετανική διακυβέρνηση του νησιού, υπογραμμίζοντας ότι τα δάση αντιπροσώπευαν πολύτιμη κρατική περιουσία, νοουμένου ότι αυτά διευθύνονταν σωστά και με γνώμονα το συμφέρον του λαού της Κύπρου. Κυρίως επισήμαινε τα πολλαπλά οφέλη από τη σωστή διαχείριση των δασών, λόγω της παραγωγής που αυτά απέδιδαν, του κεφαλαίου που αντιπροσώπευαν και το γεγονός ότι μπορούσαν να προσφέρουν θέσεις εργασίας στον αγροτικό πληθυσμό του νησιού. Τέλος, απαριθμώντας τις πολλαπλές χρήσεις του ξύλου που παρήγαγαν τα

[1483] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Αξία των Δασών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1484] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Αξία των Δασών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

δάση, τονίζει την ανάγκη «να αναγνωρίσωμεν πόσον πολύτιμος περιουσία είνε τα δάση μας».[1485]

6.6.25. Χορήγηση δανείων και χρηματικών κινήτρων στους γεωργούς

Με διάφορους τρόπους επιχείρησε ο Γεννάδιος να ανακουφίσει τους γεωργούς από την οικονομική δυσπραγία που βίωναν για πάρα πολλά χρόνια. Πέραν των διευκολύνσεων που εξασφάλισε προς όφελος των γεωργών για την εισαγωγή γεωργικών μηχανημάτων και διάθεσής τους με μικρές ετήσιες δόσεις, επιχείρησε να αμβλύνει, έστω και μερικώς, την εξάρτησή τους από τους τοκογλύφους. Έτσι, το 1902 έπεισε τον Αρμοστή να απευθυνθεί στον υπουργό Αποικιών, ώστε να εγκριθεί ένα ποσό που θα δινόταν στους γεωργούς με τη μορφή βραχυπρόθεσμων δανείων. Ο υπουργός ενέκρινε τελικά ένα ποσό της τάξεως των 15.000 λιρών.[1486]

Κατόπιν πρότασης του Γενναδίου, στις 17 Φεβρουαρίου 1903 οι βρετανικές αρχές δημοσίευσαν στην επίσημη εφημερίδα την πρόθεσή τους για χορήγηση μικρών δανείων προς 7% ετησίως σε αξιόχρεους γεωργούς, με σκοπό να ενισχυθούν οικονομικά μέχρι να εξασφαλίσουν εισοδήματα από την εσοδεία του έτους. Στην ανακοίνωση αναφερόταν ότι όλοι οι δανειζόμενοι από κάθε χωριό θα συνήπταν ένα μόνο ομόλογο, όπως γινόταν και με τον δάνειο σπόρο. Το δάνειο θα έπρεπε να αποπληρώνεται στις 25 Αυγούστου κάθε έτους και ο τόκος ανερχόταν σε 6 γρόσια ανά λίρα. Σκοπός των δανείων αυτών ήταν «όπως βοηθήση τους δεινώς υποφέροντας γεωργούς», αφού σε αντίθετη περίπτωση οι γεωργοί ήταν υποχρεωμένοι να δανείζονται από τοκογλύφους με πολύ υψηλά επιτόκια, που στις πλείστες περιπτώσεις δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν με τραγική κατάληξη στο τέλος την απώλεια των περιουσιών τους, τις οποίες εκχωρούσαν σε αυτούς ως ενέχυρο για την παροχή των δανείων.[1487]

Για την εξασφάλιση των κυβερνητικών δανείων που λειτουργούσαν ευεργετικά για τους αγρότες, θα έπρεπε να υποβάλλεται γραπτή αίτηση από τους ενδιαφερόμενους προς τον Αρμοστή μέσω του κοινοτάρχη του κάθε χωριού. Ο κοινοτάρχης ήταν υποχρεωμένος να ακολουθεί ένα αυστηρό χρονοδιάγραμμα, αφού εντός τριών ημερών

[1485] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Η Αξία των Δασών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 7· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.
[1486] "Short loans to agriculturists", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1903*, αρ. 753, Government Printing Office, Λευκωσία 27 Φεβρουαρίου 1903, σ. 4983· Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 530.
[1487] "Short loans to agriculturists", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1903*, αρ. 753, Government Printing Office, Λευκωσία 27 Φεβρουαρίου 1903, σ. 4983· Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 530.

υποχρεωνόταν να πιστοποιήσει μαζί με τον Αζά του χωριού την κάθε αίτηση και να την αποστείλει στον Αρμοστή για αξιολόγηση και έγκριση. Παράλληλα, όλοι οι αγρότες δικαιούνταν να αγοράσουν αλεύρι από την κυβέρνηση, η οποία θα τους το προμήθευε σε τιμές κόστους.[1488]

Επιπρόσθετα, με εισήγηση του Γενναδίου άρχισαν να χορηγούνται χρηματικά κίνητρα προς τους γεωργούς, για διάφορες γεωργικές δραστηριότητές τους. Ειδικότερα, στην επίσημη εφημερίδα στις 11 Μαΐου 1897 δημοσιεύτηκαν αμοιβές που θα δίνονταν στους κατοίκους, οι οποίοι με διάφορους τρόπους θα συντελούσαν στην πρόοδο της γεωργίας και στην ανάπτυξη της δενδροφύτευσης στο νησί. Μεταξύ άλλων, αμοιβές ύψους 5 λιρών θα χορηγούνταν στους δασκάλους, οι οποίοι θα μεριμνούσαν για την καλλιέργεια κήπων ενός στρέμματος γύρω από το σχολείο τους, για μια περίοδο 5 ετών. Ακόμη, όποιος γεωργός φύτευε *καστανιές*, *συκαμινιές* ή προχωρούσε στον εμβολιασμό *χαρουπόδεντρων* ή *ελαιόδεντρων*, θα λάμβανε από το γεωργικό ταμείο ανάλογη αμοιβή. Αμοιβές, επιπρόσθετα, δίνονταν σε πρόσωπα που θα χρησιμοποιούσαν βελτιωμένα άροτρα. Ειδικότερα, οποιοσδήποτε ιδιοκτήτης γης που επιθυμούσε να καλλιεργήσει τα αγροκτήματά του με βελτιωμένο άροτρο, θα μπορούσε να το προμηθευτεί από το Τμήμα Γεωργίας στη Λευκωσία. Νοουμένου ότι με το άροτρο αυτό καλλιεργούσε συγκεκριμένη έκταση γης με οποιουδήποτε τύπου καλλιέργεια, με βάση τους όρους του Τμήματος Γεωργίας, τότε το άροτρο θα παραχωρείτο στον γεωργό δωρεάν. Ακόμη, στην περίπτωση που οποιοδήποτε άτομο εισήγαγε βελτιωμένο άροτρο με δικά του χρήματα και το χρησιμοποιούσε για τις καλλιέργειές του, τότε το Τμήμα Γεωργίας του κάλυπτε το κόστος αγοράς του αρότρου.[1489]

Χρηματικές ανταμοιβές δίνονταν, επίσης, σε πρόσωπα, τα οποία θα καλλιεργούσαν *καστανιές* στις περιοχές Πιτσιλιάς, Τηλλυρίας και Μαραθάσας. Με βάση τους όρους που έθετε το Τμήμα Γεωργίας, θα έπρεπε να φυτεύσουν τουλάχιστον

[1488] "Short loans to agriculturists", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1903*, αρ. 753, Government Printing Office, Λευκωσία 27 Φεβρουαρίου 1903, σ. 4983· Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 530.
[1489] "Rewards to persons using improved ploughts", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 555, Government Printing Office, Λευκωσία 28 Μαΐου 1897, σ. 3369· «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1897.

30 καστανιές για ελάχιστη περίοδο τριών χρόνων. Η ανταμοιβή που παραχωρείτο ήταν ένα σελίνι για κάθε δέντρο.[1490]

Ακόμη, δίνονταν ανταμοιβές για τον εμβολιασμό τουλάχιστον 50 άγριων *ελαιόδεντρων* ή *χαρουπόδεντρων*. Για όσους επιθυμούσαν να εμβολιάσουν άγρια *ελαιόδεντρα* ή *χαρουπόδεντρα*, τα οποία βρίσκονταν σε κρατικά δάση, θα έπρεπε να υποβάλουν γραπτή αίτηση στο Τμήμα Δασών, για την εξασφάλιση σχετικής άδειας. Τα άγρια ελαιόδεντρα και *χαρουπόδεντρα*, τα οποία εμβολιάζονταν στα κρατικά δάση κατόπιν άδειας, περιέρχονταν στην κατοχή αυτών που διενεργούσαν τους εμβολιασμούς και εκδιδόταν ανάλογος επίσημος τίτλος ιδιοκτησίας. Η εγγραφή του τίτλου ιδιοκτησίας στην περίπτωση αυτή γινόταν δωρεάν στο κτηματολόγιο.[1491]

Ανταμοιβές, τέλος, δίνονταν σε πρόσωπα που επιθυμούσαν να αναπτύξουν φυτείες *μουριών* (*συκαμινιών*) τουλάχιστον 200 δέντρων. Η ανταμοιβή στην περίπτωση αυτή έφτανε τους 10 παράδες για κάθε *μουριά*.[1492]

6.6.26. *Η Κυπριακή Εφημερίς*

Πολύ σύντομα, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ως Διευθυντής Γεωργίας, ο Γεννάδιος διαπίστωσε ως ένα σοβαρό βασικό πρόβλημα την έλλειψη ενημέρωσης του αγροτικού πληθυσμού για τα ζητήματα που τον αφορούσαν, γεγονός που παρακώλυε ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί. Κατέγραφε σχετικά:

> *Αισθητή είνε η ανάγκη της υπάρξεως περιοδικού συγγράμματος πραγματευομένου το τεχνικόν μέρος διαφόρων γεωργικών και βιομηχανικών ζητημάτων αφορώντων την νήσον ως και θεμάτων σχετιζομένων προς τον φυσικόν πλούτον αυτής, ως λόγου χάριν προς τα ορυκτά, τα πετρώματα, τα χώματα, τα φυτά και τα ζώα αυτής.* […][1493]

[1490] "Rewards to persons growing chestnut trees", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 555, Government Printing Office, Λευκωσία 28 Μαΐου 1897, σ. 3369· «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1897.

[1491] "Rewards to persons grafting wild olive and caroub trees", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 555, Government Printing Office, Λευκωσία 28 Μαΐου 1897, σ. 3369-3370· «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1897.

[1492] "Rewards to persons rearing mulberry tree plantations", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 555, Government Printing Office, Λευκωσία 28 Μαΐου 1897, σ. 3370· "Rewards for the establishment of Experimental Gardens", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1897*, αρ. 555, Government Printing Office, Λευκωσία 28 Μαΐου 1897, σ. 3370-3371· «Εγχώρια», *Αλήθεια*, Λεμεσός 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1897.

[1493] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/706/1902, *Bulletin of Agricultural Industries of Cyprus*, Λευκωσία 7 Μαρτίου 1902.

Θεωρούσε ότι ένα τέτοιο περιοδικό σύγγραμμα θα ήταν πολύ χρήσιμο όχι μόνο για τους γεωργούς και τους βιομηχάνους του νησιού, αλλά θα ήταν εξίσου σημαντικό για τους δασκάλους και για τους νέους που φοιτούσαν στα σχολεία της Κύπρου. Ως εκ τούτου, πολύ νωρίς ο Γεννάδιος εισηγήθηκε στις βρετανικές αρχές την έκδοση ενός περιοδικού συγγράμματος προς όφελος του γεωργικού πληθυσμού και ευρύτερα της οικονομίας του νησιού. Αρχικά οι Βρετανοί δεν ήταν αρνητικοί στην εισήγησή του, έθεσαν όμως ως προϋπόθεση για την έκδοση του συγγράμματος την εκ των προτέρων εξασφάλιση του απαιτούμενου αριθμού συνδρομητών, ώστε αυτό να καθίσταται οικονομικά βιώσιμο. Για τον σκοπό αυτό, ο Γεννάδιος εισηγήθηκε όπως η ετήσια συνδρομή του συγγράμματος οριζόταν σε 5 σελίνια, ώστε αυτό αφενός να καθίσταται προσιτό σε όλους και αφετέρου να καλύπτει το κόστος έκδοσής του. Επιπρόσθετα, με βάση την εισήγησή του, το σύγγραμμα θα δημοσιευόταν στην ελληνική και αγγλική γλώσσα σε τριμηνιαία τεύχη με τουλάχιστον 50 σελίδες το κάθε τεύχος.[1494]

Λόγω της κωλυσιεργίας των βρετανικών αρχών στην έγκριση έκδοσης του συγγράμματος, ο Γεννάδιος απηύθυνε επιστολή στις 7 Μαρτίου 1902 προς τον Αρχιγραμματέα, τονίζοντας και πάλι την ανάγκη για την ύπαρξη ενός καθαρά αγροτικού περιοδικού συγγράμματος, στο οποίο θα περιέχονταν διάφορες πληροφορίες και ενημέρωση για τον αγροτικό κόσμο. Επιπρόσθετα, υπογράμμιζε και πάλι την αναγκαιότητα ενημέρωσης των αγροτών και επισήμαινε το όφελος που θα είχε ο αγροτικός πληθυσμός και ευρύτερα όλος ο λαός αλλά και η οικονομία του τόπου από την έκδοση του συγκεκριμένου συγγράμματος, όπως το πρότεινε στην ετήσια έκθεση του Γεωργικού Τμήματος για το έτος 1899 και με βάση τη δική του εμπειρία από την έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας* στην Ελλάδα για 12 συνεχόμενα χρόνια, από το 1885 μέχρι το 1896.[1495]

Περαιτέρω επισήμαινε προς τον Αρχιγραμματέα το αξιόλογο οικονομικό όφελος, το οποίο θα αποκόμιζε η κυβέρνηση, αφενός από τα χρήματα που θα εισέπραττε ως εισαγωγικό δασμό για το χαρτί που θα χρησιμοποιείτο για την έκδοση του συγγράμματος και αφετέρου από τις εισπράξεις των ταχυδρομικών τελών από τη διανομή του περιοδικού συγγράμματος στην Κύπρο και στο εξωτερικό. Τέλος,

[1494] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/706/1902, *Bulletin of Agricultural Industries of Cyprus*, Λευκωσία 7 Μαρτίου 1902.
[1495] Στο ίδιο.

διαβεβαίωνε τον Αρχιγραμματέα ότι, μετά από τις συστηματικές προσπάθειές του είχε ήδη εξασφαλίσει ικανοποιητικό αριθμό συνδρομητών από το εξωτερικό.[1496]

Λόγω των χρονοβόρων γραφειοκρατικών διαδικασιών των Βρετανών, το πρώτο τεύχος της *Κυπριακής Εφημερίδας* (*Cyprus Journal*) εκδόθηκε στις 6 Ιανουαρίου του 1904 και έφερε τον υπότιτλο *Μηνιαία Επιθεώρησις Γεωργίας, Βιομηχανίας και Αρχαιολογίας της Κύπρου*. Τελικά η τιμή του συγγράμματος ορίστηκε στα δύο γρόσια το τεύχος, ενώ η ετήσια συνδρομή οριζόταν στα δύο σελίνια και 6 γρόσια, συμπεριλαμβανομένων των ταχυδρομικών τελών για την αποστολή του εντός Κύπρου και τρία σελίνια για την αποστολή του στις χώρες του εξωτερικού. Η έκδοση ήταν μηνιαία και πέραν της ελληνικής και αγγλικής γλώσσας περιλήφθηκε και η τουρκική.[1497]

6.6.27. Δημιουργία σχολικών κήπων

Για την ενίσχυση των εργασιών των φυτωρίων ο Γεννάδιος εισηγήθηκε και κατάφερε να πείσει την αγγλική διακυβέρνηση του νησιού να εγκρίνει την ίδρυση σχολικών κήπων με στόχο, αφενός να διδαχθούν έμπρακτα οι μαθητές των δημοτικών σχολείων τις στοιχειώδεις αρχές της γεωπονικής και αφετέρου να αγαπήσουν οι μικροί μαθητές το πράσινο, ώστε να συντελέσουν και αυτοί στη διάδοσή του τόσο στις πόλεις όσο και στις αγροτικές περιφέρειες του νησιού.[1498]

Με τη συνδρομή του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, ο Επιθεωρητής των σχολείων, με εγκύκλιο που απηύθυνε προς τους προέδρους των σχολικών επιτροπών και προς όλους τους δασκάλους, τόσο των ελληνικών όσο και των τουρκικών σχολείων του νησιού, εξέθετε τον σκοπό της δημιουργίας σχολικών κήπων. Το σύστημα αυτό, αν και αποτελούσε νεωτερισμό για την Κύπρο, ήταν ένας δημοφιλής και δοκιμασμένος θεσμός στις ευρωπαϊκές χώρες και σε πολλές βρετανικές αποικίες.[1499]

Στο πλαίσιο εφαρμογής του συστήματος ίδρυσης και λειτουργίας σχολικών κήπων συνέβαλαν αποφασιστικά οι δάσκαλοι, οι οποίοι μεριμνούσαν για τη

[1496] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/706/1902, *Bulletin of Agricultural Industries of Cyprus*, Λευκωσία 7 Μαρτίου 1902.
[1497] Στο ίδιο· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ειδήσεις της συντάξεως», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 8· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904. Για την πρώτη έκδοση της *Κυπριακής Εφημερίδος* στις 6 Ιανουαρίου 1904, βλ. Παράρτημα 7, Εικόνα 10.
[1498] Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 7.
[1499] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σχολικοί Κήποι», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

δενδροφύτευση γύρω από τα σχολεία, τις εκκλησίες και τα τεμένη, ενώ δημιουργούσαν επίσης κήπους με άνθη και χρήσιμα φυτά. Στην εγκύκλιο που στάλθηκε περιλαμβανόταν κατάλογος που ετοίμασε ο Γεννάδιος με τα δέντρα που θα έπρεπε να φυτεύονταν, καθώς και σύντομες και απλές οδηγίες για την καλλιέργεια και φροντίδα τους. Τονίζονταν, επίσης, στην εγκύκλιο τα μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα οφέλη για τα παιδιά. Ειδικότερα, με τη δενδροφύτευση σε νεκροταφεία και άλλους αχρησιμοποίητους χώρους γύρω από τα χωριά, μετά από την πάροδο κάποιων χρόνων, θα ήταν δυνατόν να παραγόταν η αναγκαία ξυλεία, που θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ως καύσιμη ύλη και οικοδομική ξυλεία. Τα πολλαπλά αυτά οφέλη θα τα απολάμβαναν τα παιδιά και μετά την ενηλικίωσή τους αλλά και για το υπόλοιπο της ζωής τους. Πέραν αυτών, το κυριότερο ήταν ότι θα απολάμβαναν στο μέλλον την ομορφιά και τη σκιά των δέντρων σε ένα πολύ καλύτερο, καταπράσινο και υγιές περιβάλλον.[1500]

Σημαντικό, επίσης, ήταν το γεγονός ότι, εφόσον εφαρμόζονταν οι νέες μέθοδοι καλλιέργειας και δοκιμάζονταν νέα φυτά αρχικά στους κήπους των σχολείων, θα ήταν δυνατόν να γίνονται πιο εύκολα αποδεκτά από τους γεωργούς, οι οποίοι για πολλούς αιώνες παρέμεναν προσκολλημένοι σε παρωχημένες απόψεις και ιδέες. Σε διάφορες χώρες του κόσμου, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και η Αυστραλία, οριζόταν συγκεκριμένη μέρα του έτους, κατά την οποία οι μαθητές, υπό την επίβλεψη των δασκάλων και των προεστών της περιφέρειάς τους, φύτευαν δέντρα γύρω από τα χωριά τους. Ο Γεννάδιος εισηγήθηκε να ονομαζόταν η συγκεκριμένη εκδήλωση *δενδροπανήγυρις* και να καθιερωνόταν ως γενική εορτή των σχολείων του νησιού. Με

[1500] Η συμβολή των δασκάλων στη δενδροφύτευση ήταν πολύ ουσιαστική. Χαρακτηριστικό ήταν το παράδειγμα του δασκάλου του χωριού Μια Μηλιά, η οποία αναδεικνυόταν μέσα από τον τύπο: «Ωραίον και άξιον μιμήσεως παράδειγμα έδωκεν ο προοδευτικός διδάσκαλος του χωρίου «Μια Μηλιά» κ. Κλ. Νικολάου υποχρεώσας τους 35 μαθητάς του να φυτεύη έκαστος κατ' έτος δύο δένδρα εν τω προαυλίω της εκκλησίας και να ποτίζη ταύτα ανά παν Σάββατον, τη επιστασία του ιδίου. Εύγε, καλέ δάσκαλε», βλ. «Ο κόσμος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 25 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1900· Εξίσου σημαντική ήταν και η συμβολή των ιερέων τόσο στις πόλεις όσο και στα χωριά του νησιού. Ο ιερέας του χωριού Ορούντα Παπά Σάββας αποτέλεσε ένα από τα πολλά παραδείγματα ιερέων που πρωτοστάτησαν στη δενδροφύτευση. Ο Παπά Σάββας φύτευσε στο προαύλιο της εκκλησίας της Ορούντας περισσότερα από 100 δέντρα, βλ. «Η δενδροφυτεία», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 24 Μαρτίου/6 Απριλίου 1900· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σχολικοί Κήποι», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

βάση την εγκύκλιο, οι βρετανικές αρχές ήταν διατεθειμένες να καθιερώσουν ως θεσμό την *δενδροπανήγυριν* στην Κύπρο.[1501]

Ο Γεννάδιος, ως επικεφαλής του Τμήματος Γεωργίας, σε συνεργασία με το Τμήμα Δασών, προμήθευε τους δασκάλους με τους αναγκαίους σπόρους και τα φυτά μέσω του Επιθεωρητή των σχολείων. Η ανταπόκριση των δασκάλων ήταν πολύ θετική, αφού αρχικά σπόρους έλαβαν 40 περίπου δάσκαλοι, από τους οποίους οι 25 προμηθεύτηκαν επιπλέον νεαρά φυτά. Το αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας αυτής ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικό, λαμβάνοντας υπόψη ότι, λόγω γραφειοκρατικών διαδικασιών, η σχετική εγκύκλιος καθυστέρησε να δημοσιευθεί. Συνεπώς, ευελπιστούσε ότι το παράδειγμα των 40 πρώτων δασκάλων θα ακολουθούσε η απόλυτη πλειοψηφία των δασκάλων του νησιού κατά τη διάρκεια του επόμενου σχολικού έτους. [1502]

Στόχος του Γενναδίου ήταν να αναπτυχθεί γρήγορα η δενδροφύτευση, με τη δημιουργία σχολικών κήπων και την καλλιέργεια σε αυτούς οπωροφόρων δέντρων, λαχανικών και ανθέων. Τέλος, θεωρούσε ότι το σύστημα των σχολικών κήπων:

> […] *επεκτεινόμενον, όχι μόνον θα διδάξη στους μαθητάς ποίαι είνε αι καλλιεργητικαί ανάγκαι και ποίαι αι χρήσεις των ποικίλων οπωρών και λαχανικών, αλλά και θα εμπνεύση εις αυτούς πραγματικήν αγάπην προς την φύσιν, άνευ της οποίας υγιής ή διαρκής καλλιεργητική πρόοδος δεν δύναται να επιτευχθή.*[1503]

Ο Γεννάδιος πίστευε ακράδαντα ότι η Κύπρος ήταν «προορισμένη όπως καταστή αξίας ως κέντρον παραγωγής» και ήταν σημαντικό το γεγονός ότι οποιαδήποτε παραγωγή του νησιού θα μπορούσε να απορροφάται από τις αγορές της Αιγύπτου και της Συρίας. Συνεπώς, θεωρούσε ότι μέσω των σχολικών κήπων

[1501] Με την ανάληψη των καθηκόντων του, ο αρμοστής Haynes-Smith το 1898 είχε δηλώσει την πρόθεσή του να καθιερώσει την εορτή των δέντρων στην Κύπρο, βλ. «Εορταί δεντροφυτείας», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 14/26 Ιανουαρίου 1900· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σχολικοί Κήποι», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 3· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1502] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σχολικοί Κήποι», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1503] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σχολικοί Κήποι», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 4· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

ενισχυόταν ο κλάδος της «βιομηχανικής εκπαιδεύσεως»[1504] που ήταν απαραίτητος στη διαδικασία ανάδειξης της Κύπρου ως σημαντικού παραγωγικού κέντρου στον χώρο της Μεσογείου.

6.6.28. Διοργάνωση Γεωργικών Εκθέσεων – συμμετοχή σε διεθνείς εκθέσεις

Ο Γεννάδιος υποστήριξε και ενίσχυσε την ιδέα διοργάνωσης Γεωργικών Εκθέσεων ως μέσου για την παρουσίαση, προώθηση και πώληση των προϊόντων του αγροτικού πληθυσμού του νησιού. Στις εκθέσεις αυτές οι γεωργοί μπορούσαν να εκθέσουν ζώα, πτηνά, διάφορα κατοικίδια, δημητριακούς καρπούς, οπωρικά, λαχανικά και όσπρια, βαμβάκι, μετάξι, προϊόντα κατεργασμένα και ακατέργαστα, οίνους και οινοπνευματώδη, μέλισσες και μέλι, πήλινα αγγεία και διάφορα άλλα είδη αγγειοπλαστικής, γεωργικά και άλλα εργαλεία εγχώριας κατασκευής.[1505]

Στη διάρκεια των εκθέσεων διοργανώνονταν διαγωνισμοί και βραβεύονταν τα ανώτερα εκθέματα από κάθε είδος. Ο Γεννάδιος ενθάρρυνε τη συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερων αγροτών, ώστε να τους δίνεται η δυνατότητα να παρουσιάζουν τα προϊόντα τους, αλλά παράλληλα να έχουν και οικονομικό όφελος από την πώλησή τους, σε μια εποχή κατά την οποία μεγάλο μέρος του πληθυσμού ζούσε στο όριο ή κάτω από το όριο της φτώχειας και αγωνιζόταν για την καθημερινή του επιβίωση.

Σημαντική ήταν η έκθεση που οργανωνόταν στη Λευκωσία, στην οποία είχαν τη δυνατότητα οι γεωργοί από όλη την Κύπρο να εκθέτουν και να πουλούν τα προϊόντα τους. Στη Λεμεσό ο Γεννάδιος υποστήριζε τις Γεωργικές Εκθέσεις που διοργάνωνε ο Γεωργικός Σύνδεσμος «Απόλλων ο Σμινθεύς», ο οποίος προκήρυττε κάθε χρόνο έκθεση λαχανικών, χλωρών οσπρίων και καλλωπιστικών φυτών και ανθέων σε μεγάλη αίθουσα του Δημαρχείου της πόλης. Όσοι αγρότες επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στην έκθεση αυτή, θα έπρεπε να αποστείλουν δήλωση συμμετοχής στον Πρόεδρο του Συνδέσμου Ιωάννη Οικονομίδη (1864-1934). Κατά τη διάρκεια της έκθεσης και κατά την κρίση ελλανοδίκου επιτροπής, απονέμονταν χρηματικά βραβεία ύψους 10 λιρών για τα λαχανικά και τα όσπρια.[1506]

[1504] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Σχολικοί Κήποι», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 5· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

[1505] «Η Γεωργική Έκθεσις», *Αλήθεια*, Λεμεσός 29 Μαρτίου/10 Απριλίου 1896.

[1506] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Γεωργικός Σύνδεσμος "Απόλλων ο Σμινθεύς"», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 16· Παναγιώτης Γεννάδιος, «Ειδήσεις και σημειώσεις», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 8· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

Πέραν της διοργάνωσης εγχώριων εκθέσεων, ο Γεννάδιος θεωρούσε εξαιρετικής σημασίας για την Κύπρο και τον αγροτικό πληθυσμό της τη συμμετοχή σε διεθνείς γεωργικές εκθέσεις. Η Κύπρος μέσω της συμμετοχής σε διεθνείς εκθέσεις μπορούσε αφενός να προωθεί τα προϊόντα που κατασκευάζονταν ή παράγονταν παγκυπρίως και αφετέρου μπορούσε να ενημερώνεται για θέματα που αφορούσαν τις μεθόδους καλλιέργειας των προϊόντων, τις τεχνολογικές επιτεύξεις στη γεωργία, τον εκσυγχρονισμό των γεωργικών προϊόντων, την κατασκευή και διάθεση τεχνολογικά αναβαθμισμένων και σύγχρονων γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων, καθώς και άλλα συναφή θέματα. Μια πολύ σημαντική διεθνής έκθεση, στην οποία συμμετείχε ο Γεννάδιος, εκπροσωπώντας την Κύπρο και τον αγροτικό πληθυσμό του νησιού, ήταν η Διεθνής Έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 1900.[1507]

Ειδικότερα, θεωρώντας την έκθεση ως μια ιδανική ευκαιρία, για να αναδειχθούν τα κυπριακά προϊόντα στις ευρωπαϊκές αγορές, η Κύπρος αποδέχθηκε την πρόσκληση που της απηύθυνε η κυβέρνηση της Γαλλίας να συμμετάσχει στη Διεθνή Έκθεση στο Παρίσι. Σύμφωνα με την επίσημη ανακοίνωση που εξέδωσαν οι βρετανικές αρχές, γνωστοποιείτο ότι η φροντίδα για τη Διεθνή Έκθεση Παρισιού ανατίθετο από τον Αρμοστή στον Παναγιώτη Γεννάδιο, Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, προς τον οποίο όλοι οι ενδιαφερόμενοι για συμμετοχή στην έκθεση θα μπορούσαν να αποστείλουν κατάλογο των προϊόντων που προτίθεντο να στείλουν στην έκθεση μέσω του επαρχιακού διοικητή της πόλης τους όχι αργότερα από την 28η Φεβρουαρίου 1898. Ο Γεννάδιος αναλάμβανε να γνωστοποιήσει στους συμμετέχοντες και στο ευρύτερο κοινό πού και πότε θα έπρεπε να παραδοθούν τα εκθέματα και τον τρόπο συσκευασίας των προϊόντων από τους εκθέτες.[1508]

[1507] "Speech of His Excellency the Officer Administering the Government, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 16th day of March, 1898", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898*, αρ. 585, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Μαρτίου 1898, σ. 3577· Για τα ωφελήματα που προέκυπταν από τη συμμετοχή σε εθνικές και διεθνείς γεωργικές εκθέσεις, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τα ωφελήματα των Γεωργικών Εκθέσεων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 21· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 10· «Η εν Παρισίοις Παγκόσμιος Έκθεσις του 1900», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1897.

[1508] "Speech of His Excellency the Officer Administering the Government, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 16th day of March, 1898", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898*, αρ. 585, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Μαρτίου 1898, σ. 3577· Για τα ωφελήματα που προέκυπταν από τη συμμετοχή σε εθνικές και διεθνείς γεωργικές εκθέσεις, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τα ωφελήματα των Γεωργικών Εκθέσεων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 21· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 10· «Η εν Παρισίοις Παγκόσμιος Έκθεσις του 1900», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1897.

Έτσι, με βάση την ανάθεση από τον Αρμοστή, ο Παναγιώτης Γεννάδιος ανέλαβε τη συλλογή των προϊόντων από τους Κύπριους παραγωγούς και εμπόρους, καθώς και την οργάνωση της κυπριακής αποστολής. Προσπάθησε δε να ελκύσει το ενδιαφέρον των Κυπρίων αγροτών, ώστε να εκθέσουν τα προϊόντα τους στην έκθεση, τονίζοντάς τους τα μεγάλα προσωπικά οικονομικά οφέλη που θα αποκόμιζαν από τη συμμετοχή τους σε αυτήν. Σύμφωνα με τη γνωστοποίηση που εξέδωσε, τα προϊόντα που θα μπορούσαν να εκτεθούν ήταν φυσικά μεταλλεύματα, δασικά προϊόντα, όπως δείγματα εγχώριων ξύλων και δεψικών ουσιών, γεωργικά προϊόντα, όπως δημητριακοί καρποί, όσπρια, καρποί όλων των ειδών, οίνοι και οινοπνεύματα, αιθέρια έλαια και βιομηχανικά προϊόντα, όπως υφάσματα, κεντήματα και ξυλουργικές κατασκευές.[1509]

Αντικείμενα όπως αυτά μπορούσαν να εκτεθούν απευθείας από τις βρετανικές αρχές, οι οποίες αναλάμβαναν να αποστείλουν με δικά τους έξοδα τα εκθέματα ιδιωτών, νοουμένου ότι αυτά θα ήταν κατάλληλα προς έκθεση, κατά τη γνώμη του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας. Σε περίπτωση πώλησης, οι αρχές αναλάμβαναν να καταβάλουν στους εκθέτες το τίμημα της πώλησης, ενώ σε περίπτωση μη πώλησης των αντικειμένων που τίθεντο προς πώληση, αυτά θα επιστρέφονταν στους ιδιοκτήτες τους. Όπως τόνιζε εμφατικά ο Γεννάδιος, ήταν πρόδηλο ότι οι παραγωγοί και οι έμποροι είχαν μεγάλο και άμεσο συμφέρον να συμμετάσχουν στην έκθεση, αφού χωρίς καμία δική τους δαπάνη τους δινόταν η ευκαιρία να κάνουν γνωστά στον εμπορικό κόσμο την αξία των προϊόντων τους και να εξασφαλίσουν νέες αγορές γι' αυτά. Ο Γεννάδιος, επίσης, παρότρυνε τις αρχές των χωριών να επιδείξουν ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη έκθεση, εκθέτοντας δείγματα δύο ή τριών ειδών από τα καλύτερα προϊόντα που παράγονταν στα χωριά τους. Με τον τρόπο αυτό θα υπήρχε μια πιο αντιπροσωπευτική συλλογή γεωργικών προϊόντων της Κύπρου στην τόσο σημαντική έκθεση του Παρισιού.[1510]

[1509] "Speech of His Excellency the Officer Administering the Government, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 16th day of March, 1898", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898*, αρ. 585, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Μαρτίου 1898, σ. 3577· Για τα ωφελήματα που προέκυπταν από τη συμμετοχή σε εθνικές και διεθνείς γεωργικές εκθέσεις, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τα ωφελήματα των Γεωργικών Εκθέσεων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 21· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 10· «Η εν Παρισίοις Παγκόσμιος Έκθεσις του 1900», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1897.

[1510] "Speech of His Excellency the Officer Administering the Government, delivered to the Legislative Council at the opening of the Session, on Wednesday, the 16th day of March, 1898", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898*, αρ. 585, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Μαρτίου 1898, σ. 3577· Για τα ωφελήματα που προέκυπταν από τη συμμετοχή σε εθνικές και διεθνείς γεωργικές εκθέσεις, βλ.

6.6.29. Εκπαίδευση και επιμόρφωση νέων γεωπόνων

Σημαντική προτεραιότητα για τον Γεννάδιο ήταν η εκπαίδευση και επιμόρφωση νέων Κυπρίων γεωπόνων, οι οποίοι θα μπορούσαν να προσφέρουν μελλοντικά στην ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί. Μεταξύ αυτών ήταν ο Αντώνιος Κλόκκαρης και ο Γεώργιος Φράγκος.[1511]

Ο Κλόκκαρης μαθήτευσε κοντά στον Γεννάδιο και εισήλθε στο Τμήμα Γεωργίας, όπου υπηρέτησε ως γεωργικός επόπτης, ακολούθως επιμελητής Γεωργίας και τελικά βοηθός επιθεωρητής Γεωργίας την περίοδο 1905-1941. Σπούδασε στην *Γεωργικήν Σχολήν Αϊδινίου* στη Θεσσαλία και στο Ανώτερο Γεωργικό Ινστιτούτο Περούτζιας, ενώ μετεκπαιδεύτηκε στη Δενδροκομία στο Γεωργικό Πανεπιστήμιο Portici στη Νάπολη της Ιταλίας την περίοδο 1908-1909. Ακολουθώντας τη φιλοσοφία του Γενναδίου για τη γεωργική εκπαίδευση, ο Κλόκκαρης δίδαξε ως έκτακτος καθηγητής γεωπονικών μαθημάτων στο *Παγκύπριον Γυμνάσιον* και στο *Παγκύπριον Διδασκαλείον*, όπως επίσης και στο *Παγκύπριον Ιεροδιδασκαλείον* Λάρνακας.[1512]

6.6.30. Η δράση του Γενναδίου ως μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου

Ο Γεννάδιος εξακολουθούσε να εργάζεται οργανωμένα και συστηματικά για την επίλυση των προβλημάτων των αγροτών και την ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί. Ως Έλληνας υπήκοος δεν είχε κανένα πολιτικό δικαίωμα στην Κύπρο. Εντούτοις οι Άγγλοι, αναγνωρίζοντας την πολύπλευρη προσφορά του Γενναδίου στον τόπο, αποφάσισαν να τον διορίσουν επίσημο μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου στη θέση μάλιστα ενός Άγγλου και ειδικότερα του Άγγλου Διοικητή της Λευκωσίας.[1513] Ειδικότερα στις 14 Ιανουαρίου 1898, ο Παναγιώτης Γεννάδιος διορίστηκε από τη Βασίλισσα της Μεγάλης Βρετανίας Βικτώρια επίσημο μη εκλελεγμένο μέλος του

Παναγιώτης Γεννάδιος, «Τα ωφελήματα των Γεωργικών Εκθέσεων», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 21· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904· Γεννάδιος, *Έκθεσις περί…*, Μέρος Γ΄, σ. 10· «Η εν Παρισίοις Παγκόσμιος Έκθεσις του 1900», *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1897.

[1511] Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας…*, σ. 53.

[1512] Ο Κλόκκαρης επίσης διετέλεσε καθηγητής στη νεοσύστατη *Γεωργική Σχολή*, βλ. «Γεωργικά μαθήματα. Διά τους διδασκάλους», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 10/23 Αυγούστου 1913· «Ο κόσμος», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 20 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1908· Αριστείδης Κουδουνάρης, «Κλόκκαρης Αντώνιος», *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τόμ. Β΄, Λευκωσία [7]2018, σ. 323.

[1513] *The Cyprus Civil List*, 1 January 1903, Government Printing Office, Λευκωσία 1903, σ. 28· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 58.

Νομοθετικού Συμβουλίου, για όσο χρόνο αυτός διατηρούσε τη θέση του διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου.[1514]

Η τιμή προς το πρόσωπο του Γενναδίου, που τού προσέφεραν οι Άγγλοι με τον διορισμό του στο Νομοθετικό Συμβούλιο της Κύπρου, ήταν μεγάλη και αυτό είχε αντανάκλαση και στην Ελλάδα, όπου λίγο αργότερα ήρθε μια νέα έμμεση καταδίκη της απομάκρυνσης ουσιαστικά του Γενναδίου από το υπουργείο Εσωτερικών της χώρας. Ειδικότερα, τον Νοέμβριο του 1899 η κυβέρνηση του πρίγκιπα Γεωργίου ζήτησε από τον Γεννάδιο να μεταβεί στην Κρήτη, για να μελετήσει τα προβλήματα της γεωργίας του νησιού και να εισηγηθεί μέτρα για την επίλυσή τους. Όμως, ο Γεννάδιος, αφού ευχαρίστησε τον πρίγκιπα για την τιμητική πρόσκληση, δήλωσε ότι τα καθήκοντά του στην Κύπρο δεν του επέτρεπαν να απουσιάσει από εκεί.[1515] Στις 4 Μαρτίου 1902 ο Βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος Ζ΄ διόρισε και πάλι τον Παναγιώτη Γεννάδιο ως μη εκλελεγμένο μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου.[1516]

Λόγω των πολλαπλών υποχρεώσεών του στο Τμήμα Γεωργίας, το οποίο διαχειριζόταν ουσιαστικά μόνος, ο Γεννάδιος απουσίαζε συχνά από τις συνεδριάσεις του Νομοθετικού Συμβουλίου. Παρευρισκόταν συνήθως σε αυτές που αφορούσαν κρίσιμα γεωργικά ζητήματα του τόπου, όπου εξέφραζε τις απόψεις του τεκμηριωμένα και με βάση τις σύγχρονες επιστημονικές αντιλήψεις. Με καίριες, επίσης, παρεμβάσεις του προς τον αρμοστή συνέβαλε στην έκδοση διαταγμάτων, στη δημιουργία κυβερνητικών σχεδίων παροχής κινήτρων και δανείων προς τους αγρότες, καθώς και στην ετοιμασία νομοσχεδίων για υποβολή, συζήτηση και ψήφιση στο Νομοθετικό Συμβούλιο, με στόχο πάντοτε την αναβάθμιση της γεωργίας και του βιοτικού επιπέδου του γεωργικού πληθυσμού της Κύπρου.[1517]

Η εθνική στάση του Γενναδίου και η αποχώρησή του από το Νομοθετικό Συμβούλιο

[1514] *The Cyprus Gazette. Index for the year 1898*, αρ. 582, Government Printing Office, Λευκωσία 18 Φεβρουαρίου 1898, σ. 3567.
[1515] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 58.
[1516] "Legislative Council", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1902*, αρ. 722, Government Printing Office, Λευκωσία 14 Μαρτίου 1902, σ. 4729.
[1517] Βλ. ενδεικτικά *Περί Κυνηγιού Νόμος*, *Περί Εγχωρίων Αρδευτικών Νόμος*, παροχή γαιών και δάνειου σπόρου για καλλιέργεια, κίνητρα για χρήση των νέων βελτιωμένων κυπριακών αρότρων και μηχανημάτων κ.ά.

Η εθνική στάση του Γενναδίου κατά τη διάρκεια της θητείας του στο Νομοθετικό Συμβούλιο αναδεικνύεται μέσα από διάφορα γεγονότα. Ειδικότερα, μετά τις βουλευτικές εκλογές του 1901, φαινόταν να υπάρχει δυσαρμονία μεταξύ του Αρμοστή Haynes-Smith και των νέων βουλευτών. Οι νέοι βουλευτές, ή τουλάχιστον κάποιοι από αυτούς, δεν ήταν συμπαθείς στη βρετανική διακυβέρνηση του νησιού και προβλεπόταν ότι οι εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου δεν θα ήταν ομαλές. Διαισθανόμενος πιθανώς την κατάσταση που δημιουργήθηκε, ο Αρμοστής καθυστέρησε ασυνήθιστα να καλέσει την πρώτη συνεδρίαση του Νομοθετικού Συμβουλίου, η οποία τελικά πραγματοποιήθηκε στις 16 Απριλίου 1902. Φαίνεται δε να προσπάθησε να αποκλείσει από το Νομοθετικό Συμβούλιο μέσω του υπουργού Αποικιών της Βρετανίας τον εκλεγέντα για πρώτη φορά βουλευτή Φίλιο Ζαννέτο. Το γεγονός αυτό περιήλθε στην αντίληψη του Ζαννέτου από διάφορες φήμες που κυκλοφορούσαν, χωρίς όμως αυτές να μπορούν να επιβεβαιωθούν. Όπως, όμως, αποκάλυψε ο ίδιος ο Ζαννέτος, ο τότε Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, διορισμένο και μη εκλελεγμένο μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου Παναγιώτης Γεννάδιος τον ενημέρωσε σχετικά και του επιβεβαίωσε τις προθέσεις και ενέργειες του Haynes-Smith. Καταγράφοντας τα γεγονότα, ο Ζαννέτος ανέφερε, μεταξύ άλλων:

> […] *ο Αρμοστής εβράδυνεν ασυνήθως πολύ να καλέση το Συμβούλιον, εν ω εν τω μεταξύ προσεπάθησε να επιτραπή αυτώ παρά του Υπουργού, όπως αποκλείση του Νομοθετικού τον γράφοντα ταύτα. Το πράγμα διεθρυλήθη έκτοτε, μοι εβεβαιώθη δ' ου πολλώ ύστερον κατά τον μάλλον κατηγορηματικόν τρόπον υπό του τότε διευθυντού της Γεωργίας Π. Γενναδίου.* […][1518]

Η προσπάθεια φίμωσης και πολιτικής εξόντωσης του Ζαννέτου, όπως μαρτυρούσε ο ίδιος, συνεχίστηκε και επί της αρμοστείας του Hamilton Goold-Adams (1858-1920), ο οποίος διετέλεσε Αρμοστής την περίοδο 1911-1915. Τότε, η Ελλάδα είχε διορίσει πρόξενό της στη Λάρνακα κάποιον με το επώνυμο Ζαννέτος, γεγονός που θορύβησε τις βρετανικές αρχές και ο Αρμοστής διέταξε τον Έπαρχο Λάρνακας να εξακριβώσει κατά πόσον ο πρόξενος που διορίστηκε είχε συγγένεια με τον Φίλιο Ζαννέτο. Τελικά φαίνεται ότι, με παρεμβάσεις των Βρετανών προς την Ελλάδα, ο πρόξενος αυτός δεν έφθασε ποτέ στη Λάρνακα. Το γεγονός αυτό επιβεβαίωσε

[1518] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 443-444.

αργότερα στον Ζαννέτο ο Έπαρχος Λάρνακας που διατάχθηκε να διεξαγάγει την έρευνα.[1519]

Ακόμη ένα χαρακτηριστικό γεγονός αποτέλεσε η συζήτηση για την Κύπρο που έγινε στο βρετανικό κοινοβούλιο στις 26 Μαΐου 1902, προκειμένου να ψηφιστεί η πίστωση για το νησί, στην οποία μετείχε ο υπουργός Αποικιών Chamberlain. Ο υπουργός, είχε αναφερθεί απαξιωτικά για το δημόσιο φρόνημα του πληθυσμού και είχε αμφισβητήσει ότι ήταν καθολικό το αίτημα των Ελλήνων της Κύπρου για ένωση με την Ελλάδα. Αμφισβήτησε, επίσης, τον σεβασμό των Κυπρίων προς τις αρχαιότητες του νησιού, αλλά και την ικανότητά τους να συντηρούν και να προστατεύουν την αρχαία τους κληρονομιά, καθώς και να επιδεικνύουν ενδιαφέρον για αυτήν. Στην Κύπρο προκλήθηκαν έντονες αντιδράσεις και διοργανώθηκαν συλλαλητήρια στη Λευκωσία, στη Λάρνακα, στη Λεμεσό, στην Αμμόχωστο και στην Κερύνεια. Αντιδρώντας στα τεκταινόμενα, ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Χριστόδουλος Σώζος υπέβαλε το πιο κάτω ψήφισμα προς έγκριση στο Νομοθετικό Συμβούλιο:

> *Το Συμβούλιον λαβόν γνώσιν εκ των αγγλικών εφημερίδων της εν τω Αγγλικών Κοινοβουλίων συζητήσεως περί του ετησίου επιδόματος, εκφράζει την βαθυτάτην αυτού λύπην και διαμαρτύρεται εντονώτατα δι' όσας ανακριβείας εφθέγξατο ο εντιμ. Υπουργός περί Κύπρου και Κυπρίων, καιρίως προσβαλλούσας ημάς και τον λαόν, ον αντιπροσωπεύομεν, και τιτρωσκούσας την τε προσωπικήν και την εθνικήν φιλοτιμίαν αυτού.*[1520]

Ακολούθησε έντονη συζήτηση στο Νομοθετικό Συμβούλιο μεταξύ Ελλήνων, Άγγλων και Οθωμανών βουλευτών. Λαμβάνοντας τον λόγο, ο Αρχιγραμματέας Arthur Young προσπάθησε να ανασκευάσει τις κακές εντυπώσεις και τις αντιδράσεις που προκάλεσαν τα σχόλια του υπουργού Αποικιών Chamberlain εναντίον των Ελλήνων της Κύπρου. Στην προσπάθειά του αυτή επικαλέστηκε τη μαρτυρία του Γενναδίου, όσον αφορά τη συντηρητικότητα των Κυπρίων, αναφέροντας:

> […] *Προκειμένου περί των λεχθέντων ως προς το δημόσιον φρόνημα νομίζω, ότι η έννοια των λόγων του Υπουργού είναι, ότι ο Κύπριος είναι συντηρητικώτατος και επικαλούμαι ως προς το αληθές της τοιαύτης*

[1519] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 444.
[1520] Στο ίδιο, σ. 500.

> *συντηρητικότητος την μαρτυρίαν του Διευθυντού της Γεωργίας, έχοντος πείραν εις την εισαγωγήν των νέων μηχανημάτων του.*

Διαφωνώντας με την απαξιωτική προσέγγιση του Young, ο Γεννάδιος τόνισε ότι:

> *Τούτο συμβαίνει παρ' άπασι τοις γεωργοίς του κόσμου, ως και εν Αγγλία.*[1521]

Ουσιαστικά, με τη λακωνική απάντησή του, ο Γεννάδιος αφαιρούσε κάθε επιχείρημα από τον Arthur Young και τον εξέθετε ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου. Για ακόμη μια φορά, ο Γεννάδιος επεδείκνυε την εθνική του στάση, μένοντας πιστός στις αρχές του και αδιαφορώντας για τις πιθανές επιπτώσεις που θα είχε η αμφισβήτηση και η σύγκρουση με τον ισχυρό άνδρα του αποικιακού καθεστώτος. Ο Αρχιγραμματέας προσπάθησε να αποδώσει τον συντηρητισμό ως μοναδικό χαρακτηριστικό των Κυπρίων, ενώ ο Γεννάδιος είχε εκφράσει επανειλημμένα στο παρελθόν τον θαυμασμό του για τις προσπάθειες που έκαναν οι Κύπριοι γεωργοί, για να επιβιώσουν σε ένα δύσκολο εξωτερικό περιβάλλον και υπό συνεχιζόμενη κατοχή πολλών αιώνων. Αντίθετα, οι γεωργοί της Ευρώπης, αλλά και της ίδιας της Αγγλίας, ζώντας ελεύθερα και με την αρωγή του κράτους, επεδείκνυαν αντίστοιχη ή και περισσότερη συντηρητικότητα, ενώ διακατέχονταν από αντίστοιχες προκαταλήψεις και παρωχημένες αντιλήψεις.[1522]

Επιπρόσθετα, κατά την αντιφώνηση των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή την Πέμπτη 24 Απριλίου 1903, στην τελευταία παράγραφο εκφραζόταν η ελπίδα ότι ο κυπριακός λαός και το Νομοθετικό Συμβούλιο:

> […] *και πολιτικώς θα εχειραγωγείτο υπό του ευγενούς Αγγλικού Έθνους διά της μείζονος συμμετοχής αυτού εις τα της διοικήσεως και ότι ολίγον κατ' ολίγον θα ησκείτο εν τη ενασκήσει των πολιτικών αυτού δικαιωμάτων, μέχρις ου αι δίκαιαί του αξιώσεις, ήτοι η εθνική αυτού*

[1521] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 503.

[1522] Στην ψηφοφορία που ακολούθησε, τόσο η παράγραφος, όπως τροποποιήθηκε από τον Χριστόδουλο Σώζο, όσο και ευρύτερα η αντιφώνηση υπερψηφίστηκαν, με τις 9 ψήφους των Ελλήνων Κυπρίων βουλευτών υπέρ έναντι των 8 Άγγλων και Οθωμανών βουλευτών που ψήφισαν κατά. Από τη συνεδρίαση του Νομοθετικού Συμβουλίου απουσίαζε ο Δικηγόρος του Στέμματος, βλ. Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 504.

> *αποκατάστασις διά της ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος, ετύγχανον πλήρους ικανοποιήσεως προς θρίαμβον του πολιτισμού* […][1523]

Ο Αρχιλογιστής George Smith, σε μια προσπάθειά του να προκαλέσει την αντίδραση των Οθωμανών στο αίτημα των Ελλήνων της Κύπρου για ένωση με την Ελλάδα, δήλωσε ότι δεν ήταν ξεκάθαρη για τον ίδιο η σχετική δήλωση στην τελευταία παράγραφο της αντιφώνησης. Ο Οθωμανός βουλευτής Χατζή Χαβούζ εφέντης, παρεμβαίνοντας ανέφερε ότι δεν θα έπρεπε οι Έλληνες μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου να αναμένουν ότι οι Οθωμανοί θα συμφωνούσαν μαζί τους. Ταυτόχρονα θεωρούσε ότι «ει ποτέ κατελείπετο η προσωρινώς υπό της Αγγλίας κατεχομένη Κύπρος θ' απεδίδετο αύτη εις τον νόμιμον κύριόν της».[1524]

Παρεμβαίνοντας, ο Χριστόδουλος Σώζος επιχείρησε να ενισχύσει το λεκτικό της τελευταίας παραγράφου της αντιφώνησης των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, ώστε να μην υπάρχουν οποιεσδήποτε ασάφειες, αναφέροντας χαρακτηριστικά:

> […] *Ίνα μη υπάρχη* […] *και η ελαχίστη εν τη παραγράφω ασάφεια, προτείνω, όπως, μετά τας λέξεις «μέχρις ου αι δίκαιαι αυτού αξιώσεις» προστεθώσιν αι λέξεις «ήτοι η εθνική αποκατάστασις διά της μετά της Μητρός Ελλάδος ενώσεως».* […][1525]

Η πρόταση του Χαβούζ για επιστροφή της Κύπρου στην Τουρκία στην περίπτωση που αυτή εγκαταλειπόταν από την Αγγλία, απορρίφθηκε από την πλειοψηφία των βουλευτών, αφού υπέρ ψήφισαν μόνο οι δύο παρόντες Τούρκοι βουλευτές. Αντίθετα, τόσο η παράγραφος όσο και η αντιφώνηση υπερψηφίστηκαν με τις 9 ψήφους των Ελλήνων βουλευτών έναντι των 7 Οθωμανών και Βρετανών βουλευτών, αφού απουσίαζε ένας Οθωμανός βουλευτής. Ο Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας, Έλληνας υπήκοος, Παναγιώτης Γεννάδιος, δηλώνοντας ότι δεν μπορούσε να καταψηφίσει την τροποποιημένη παράγραφο, όπου διατυπωνόταν το αίτημα των Ελλήνων της Κύπρου για ένωση με την Ελλάδα, εγκατέλειψε την αίθουσα του Νομοθετικού Συμβουλίου. Ουσιαστικά, ο Γεννάδιος, παρά την επαγγελματική

[1523] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 546.
[1524] Στο ίδιο, σ. 549· The National Archives (TNA) – Βιβλιοθήκη της Βουλής των Αντιπροσώπων: CO69/17. *Legislative Council, Cyprus, Minutes of the Session 1903*, σ. 41-43· Χρίστος Κυριακίδης, «Ο Χριστόδουλος Σώζος και η δράση του στο Νομοθετικό Συμβούλιο», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμ. XXXVIII, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2016, σ. 371.
[1525] Ζαννέτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 550.

εξάρτηση που είχε από το βρετανικό καθεστώς, παρέμενε συνεπής στην οικογενειακή εθνική παράδοση, τηρώντας μια εθνική στάση. Έτσι, για πρώτη φορά στην αντιφώνηση του Νομοθετικού Συμβουλίου στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή ψηφίστηκε μια ενωτική παράγραφος, γεγονός που προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό ανάμεσα στους Έλληνες της Κύπρου και τον Τύπο της εποχής.[1526]

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος όχι μόνο αποχώρησε από τη συγκεκριμένη συνεδρίαση του Νομοθετικού Συμβουλίου, αλλά την επαύριον παρουσιάστηκε ενώπιον του Αρμοστή, ζητώντας του να τον απαλλάξει από τα καθήκοντά του ως βουλευτή, αφού σε αντίθετη περίπτωση θα υπέβαλλε ο ίδιος την παραίτησή του. Η εφημερίδα *Αλήθεια* περιγράφει τα σχετικά γεγονότα ως εξής:

> […] *ήτο και ο Παναγιώτης Γεννάδιος κατ' εξοχήν έλλην πατριώτης. Μίαν φοράν ήτο εις την Βουλήν ενωτικόν ζήτημα· ο Γεννάδιος ήτο επίσημον μέλος· επάλαισεν με τον εαυτόν του και έφυγεν από την Βουλήν· την επαύριον εζήτησεν από την Κυβέρνησιν ή να τον απαλλάξη από την Βουλήν, ή θα παραιτηθή. Και ο Γεννάδιος ευτυχής απηλλάσσετο των βουλευτικών του καθηκόντων.* […][1527]

Ο Αρμοστής, μη έχοντας άλλη επιλογή, φαίνεται να απάλλαξε τον Παναγιώτη Γεννάδιο από τα καθήκοντά του ως μη εκλελεγμένου μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου. Τέσσερις μήνες περίπου αργότερα, στις 10 Αυγούστου 1903 ανακοινωνόταν με εύσχημο τρόπο απλώς ο διορισμός από τον Βασιλιά της Αγγλίας Εδουάρδο Ζ΄ του Major Arthur Edwin Kershaw, αρχηγού της αστυνομίας, ως μη εκλελεγμένου μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου, για όση χρονική περίοδο ο Παναγιώτης Γεννάδιος, Διευθυντής της Γεωργίας, δεν θα μπορούσε να ενεργεί ως μέλος.[1528]

[1526] Στο ίδιο, σ. 550-551· TNA – Βιβλιοθήκη της Βουλής των Αντιπροσώπων: CO69/17. *Legislative Council, Cyprus, Minutes of the Session 1903*, σ. 43-44· Αργότερα, στις 5/17 Ιουνίου 1903, ο Δερβίς εφέντης έφερε ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου ψήφισμα με το ίδιο αίτημα, το οποίο υπερψηφίστηκε από την πλειοψηφία των 6 Οθωμανών και των τριών μη εκλεγμένων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, βλ. TNA – Βιβλιοθήκη της Βουλής των Αντιπροσώπων: CO69/17. *Legislative Council, Cyprus, Minutes of the Session 1903*, σ. 343-351· Ζαννέτος, ό.π., σ. 563-568· «Ιστορική Συνεδρία. Οι εθνικοί πόθοι εν τη Κυπριακή Βουλή. Το ζήτημα του Τσάμπερλαιν», *Αλήθεια*, Λεμεσός 2 Μαΐου 1903· «Αντιφώνησις του Νομοθετικού Συμβουλίου εις τον εναρκτήριον λόγον της Α. Ε. του Μ. Αρμοστού τη 16/29 Απριλίου 1903», *Ευαγόρας*, Λευκωσία 26 Απριλίου 1903· Κυριακίδης, ό.π., σ. 371.

[1527] «Παναγιώτης Γεννάδιος», *Αλήθεια*, Λεμεσός 25 Ιανουαρίου 1918.

[1528] "Legislative Council", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1903*, αρ. 766, Government Printing Office, Λευκωσία 14 Αυγούστου 1903, σ. 5139.

6.7. Οι παρακαταθήκες του Γενναδίου για τη γεωργία της Κύπρου

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος κατά την περίοδο που παρέμεινε στην Κύπρο εργάστηκε συστηματικά, ώστε να θέσει τις βάσεις για την ορθολογιστική ανάπτυξη της γεωργίας στο νησί. Ολοκλήρωσε σημαντικά έργα, όμως με την αναχώρησή του από το νησί πολλά έργα βρίσκονταν σε εξέλιξη, ενώ κάποια άλλα βρίσκονταν στο στάδιο μελέτης και σχεδιασμού. Ως εκ τούτου, θεωρούσε επιτακτική ανάγκη να συνεχίσει η ανάπτυξη της γεωργίας σε όλους τους τομείς. Πίστευε ότι το Γεωργικό Τμήμα υπό τη νέα του διεύθυνση θα έπρεπε να επικεντρωθεί στην εισαγωγή τελειότερων γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων και στην ενθάρρυνση της δενδροφυτείας σε όλο το νησί.

Ειδικότερα, για την επιτακτική ανάγκη της συνέχισης της εισαγωγής σύγχρονων μηχανημάτων και εργαλείων πέραν αυτών που είχαν εισαχθεί επί της θητείας του, ανέφερε σχετικά:

> […] *Εις χώραν αραιώς κατοικουμένην, οία είνε η Κύπρος, η εισαγωγή τελειοτέρων γεωργικών εργαλείων και μηχανών είνε φυσικόν να συντελέση εις την εν οιαδήποτε γεωργική εργασία μείωσις της ανάγκης χειρών. Αναγκαία δε συνέπεια της μειώσεως ταύτης έσεται η επέκτασις και βελτίωσις των καλλιεργειών, και επομένως η ολική και η κατά στρέμμα αύξησις της γεωργικής παραγωγής της χώρας.* […][1529]

Επιπρόσθετα, για να διατηρηθεί και να αναπτυχθεί περαιτέρω η ετήσια γεωργική παραγωγή της Κύπρου, ώστε να προλαμβάνονται καταστάσεις όμοιες με αυτές που οδήγησαν στην ολοκληρωτική αποτυχία των προϊόντων, όπως συνέβη το 1902, συμβούλευε όπως ενθαρρύνεται ή και, όταν είναι αναγκαίο, να επιβάλλεται η δενδροφύτευση σε ολόκληρο το νησί. Τα ευεργετικά αποτελέσματα των δενδροφυτεύσεων στο κλίμα και στην οικονομία ιδιαίτερα σε μια χώρα όπως η Κύπρος, η οποία μαστιζόταν περιοδικά από έκτακτες περιόδους ανομβρίας και ξηρασίας, ο Γεννάδιος τα είχε επισημάνει επανειλημμένα τόσο στις κατ' ιδίαν συναντήσεις του με τους αγρότες όσο και με δημοσιεύματά του στον Τύπο. Χαρακτηριστική ήταν η

[1529] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 129-130.

παρότρυνσή του προς τον λαό: «οι φυτεύοντες δένδρα ευεργετούσι και εαυτούς και τους απογόνους των και την πατρίδα των».[1530]

Με την ίδρυση, συντήρηση και ανάπτυξη των δενδροκομείων και για τις προσπάθειες που κατέβαλλε το Γεωργικό Τμήμα για τον σκοπό αυτό είχαν γίνει πολλές αναφορές και δημοσιεύσεις στον εγχώριο Τύπο για όλα τα φυτά που αναπτύσσονταν και πολλαπλασιάζονταν εκεί. Η παρότρυνση του Γενναδίου ήταν να συνεχιστεί η προσπάθεια που άρχισε μέσω των δενδροκομείων, ώστε να ενθαρρύνεται ο κόσμος να γνωρίσει και να αγαπήσει τα δέντρα και τα φυτά και να επεκτείνεται η δενδροφύτευση σε όλο το νησί.[1531]

Μεγάλη σημασία απέδιδε στην καταγραφή, στον καθορισμό και στη περιγραφή των καλλιεργουμένων ιθαγενών και εξωτικών φυτών και δέντρων και τον εμπλουτισμό των σχετικών καταλόγων, που ο ίδιος συνέταξε μετά από συστηματική έρευνα, σε χώρα όπως ήταν η Κύπρος, λαμβάνοντας υπόψη και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κατοίκων της. Θεωρούσε ότι η καταγραφή αυτή θα λειτουργούσε ευεργετικά προς τον αγροτικό πληθυσμό και τη γεωργία του νησιού:

> […] *διότι αι δημοσιευόμεναι σχετικαί περί τούτων πληροφορίαι μεταδιδόμεναι διά των δημοδιδασκάλων ή άλλων εις τους αγραμμάτους γεωργούς κεντώσι την περιέργειαν και το ενδιαφέρον αυτών και διαθέτουσιν αυτούς υπέρ των δοκιμών. Δεν υπάρχει δε αποτελεσματικώτερον μέσον προς επίτευξιν της προόδου εν τη γεωργία εν γένει από το να συνηθίζηται ο γεωργός να δοκιμάζη ο ίδιος νέα δι' αυτόν συστήματα και είδη φυτών και ζώων.* […][1532]

[1530] Ο Γεννάδιος, για να ωθήσει τους Κυπρίους προς τη δενδροφύτευση, παρέθεσε τα λόγια του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας W. L. Jackson, ο οποίος ανέφερε σχετικά: «Η αξία των δασών της Καλιφορνίας είναι ανωτέρα της αξίας όλων των χρυσωρυχείων της, όλων των οπωρών της και όλων των αμπελώνων της. Η λελογισμένη συντήρησις των δασών είνε ταυτόσημος της υπάρξεως αφθόνου ύδατος διά την γεωργίαν και της προλήψεως παρατεταμένης ξηρασίας», βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος (Αγρικόλας), «Φυτεύετε δένδρα», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/21 Δεκεμβρίου 1900· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 130.

[1531] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 130.

[1532] Στο ίδιο, σ. 131.

Για όλες τις πληροφορίες που αφορούσαν τα φυτά, τα ζώα[1533]και για τα διάφορα γεωργικά θέματα του τόπου ο Γεννάδιος μερίμνησε για την έκδοση του περιοδικού εντύπου *Κυπριακή Εφημερίς*, μέσω του οποίου ενημερωνόταν ο αγροτικός πληθυσμός του νησιού.[1534] Θεωρούσε απαραίτητη τη συνέχιση της έκδοσης της *Κυπριακής Εφημερίδος* και μετά την αποχώρησή του από την Κύπρο, ώστε με τη βοήθεια των δημοδιδασκάλων και ιερέων των χωριών όλοι οι αγρότες να εξακολουθούν να έχουν πρόσβαση σε επωφελείς πληροφορίες και ενημερώσεις για τα γεωργικά ζητήματα που τους αφορούσαν και έτσι σταδιακά να υιοθετούν και να εφαρμόζουν επιτυχώς νέες μεθόδους και τρόπους ανάπτυξης των καλλιεργειών τους.

6.8. Η παραίτηση

Παρά τις επιτυχίες, τους επαίνους και τις τιμές που απολάμβανε στην Κύπρο ο Γεννάδιος, επιθυμία και πόθος του ήταν η επάνοδος στη γενέτειρά του. Η αδιάκοπη και ολόψυχη αφοσίωση στα καθήκοντά του, καθώς και το θερμό και ξηρό κλίμα της Κύπρου φαίνεται ότι τον είχαν καταπονήσει σωματικά. Επιπρόσθετα, οι πολλές ώρες σκληρής εργασίας του στερούσαν πολύτιμο χρόνο από τη φροντίδα των δύο νεαρών θυγατέρων του.[1535]

Στις 21 Ιουλίου 1904 ο Παναγιώτης Γεννάδιος ζήτησε και έλαβε άδεια απουσίας, για να μεταβεί στην Ελλάδα, μαζί με τις δύο θυγατέρες του Αλεξάνδρα και Αρτέμιδα. Ακολούθως στις 6 Αυγούστου 1904 ο Αρμοστής διόρισε ως εκτελούντα χρέη Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας τον George Smith, κατά τη διάρκεια της άδειας απουσίας του Γενναδίου. Η άδεια αυτή έμελλε να ήταν και η τελευταία. Στα τέλη του 1904, μετά από δεκαετή περίπου παρουσία και επιτυχημένη υπηρεσία ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας στην Κύπρο, υπέβαλε την παραίτησή του στις βρετανικές αρχές, με ισχύ την 31η Δεκεμβρίου του 1904.[1536]

[1533] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα ζώα της Κύπρου, βλ. Παναγιώτης Γεννάδιος, «Κατάλογος των κοινοτέρων ζώων της Κύπρου ως και τινών τα οποία αναφέρεται ότι υπήρχον άλλοτε εν τη νήσω», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6/19 Δεκεμβρίου 1902.

[1534] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…,* σ. 131.

[1535] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 62.

[1536] Κρατικό Αρχείο Κύπρου, SA1/1887/1904, *Mr. Gennadius*, 18 July 1904. "Appointments", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1904*, αρ. 799, Government Printing Office, Λευκωσία 12 Αυγούστου 1904, σ. 5403.

Ο Αρμοστής Charles Anthony King-Harman στην εναρκτήρια ομιλία του την 1η Μαρτίου 1905 ενώπιον του Νομοθετικού Συμβουλίου ανακοίνωσε την παραίτηση του Παναγιώτη Γενναδίου από τη θέση του Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας για λόγους υγείας και την επιστροφή του στην Ελλάδα. Χαρακτήριζε δε την παραίτησή του ως «δημόσια απώλεια» για τον τόπο,[1537] τονίζοντας εμφατικά, μεταξύ άλλων:

> […] *Με μεγάλη λύπη αναφέρω την παραίτηση του κ. Γενναδίου, Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας. Οι πολύτιμες υπηρεσίες που προσέφερε ο Γεννάδιος κατά τη διάρκεια των τελευταίων οκτώ χρόνων προς όφελος των συμφερόντων της γεωργίας της Κύπρου είναι γνωστές και αναγνωρίζονται από όλους, οι οποίοι ενδιαφέρονται για την ευημερία αυτής της χώρας. Για λόγους υγείας θεωρήθηκε ορθό να επιστρέψει στην Ελλάδα, την πατρίδα του, και η Κυβέρνηση είναι βαθιά ευαισθητοποιημένη με τη δημόσια απώλεια που προκαλείται λόγω της παραίτησής του.* […][1538]

Απαντώντας στον Αρμοστή, οι βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου εξέφρασαν την λύπη τους για την παραίτηση του Γενναδίου, αλλά και την ευγνωμοσύνη των Κυπρίων για την μεγάλη προσφορά του προς το νησί. Ανέφεραν, μεταξύ άλλων:

> *Το Συμβούλιον λυπείται βαθέως διότι ο τόπος εστερήθη των υπηρεσιών του κ. Π. Γενναδίου, ούτινος θ' αναμιμνήσκεται πάντοτε ευγνωμόνως, ως παρασχόντος τις την νήσον μεγάλας ωφελείας διά της εξειδιασμένης αυτού επιστημονικής ικανότητος και του ακαταβλήτου ζήλου του, και συνιστά τη Κυβερνήσει όπως αμείψη δεόντως τους υπέρ της Νήσου ατρύτους μόχθους του, οίτινες αναμφιβόλως έβλαψαν την υγείαν του, δι'*

[1537] "Speech of His Excellency the High Commissioner delivered to the Legislative Council at the Opening of the Session, on Wednesday, 1st March, 1905", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1905*, αρ. 819, Government Printing Office, Λευκωσία 10 Μαρτίου 1905, σ. 5543.

[1538] "Address of the Legislative Council in reply to the speech of His Excellency the High Commissioner at the opening of the session on 1st March, 1905", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1905*, αρ. 819, Government Printing Office, Λευκωσία 10 Μαρτίου 1905, σ. 5545· "Legislative Council. Speech of His Excellency the High Commissioner delivered to the Legislative Council at the Opening of the Session, on Wednesday, 1st March, 1905", *The Cyprus Gazette. Index for the year 1905*, αρ. 819, Government Printing Office, Λευκωσία 10 Μαρτίου 1905, σ. 5543.

ειδικού εν ανάγκη μέτρου πραγματευομένου εξαιρετικώς την περίπτωσιν του κ. Γενναδίου.[1539]

Ο τύπος της εποχής εξέφραζε τη λύπη και απογοήτευση για την παραίτηση Γενναδίου και ταυτόχρονα αναδείκνυε την προσωπικότητα και το μεγάλο του έργο:

> […] *Μετά λύπης αναφέρομεν την παραίτησιν του κ. Γενναδίου από της διευθύνσεως της Γεωργίας την οποίαν διεύθυνσιν επί δέκα όλα συνεχή έτη, και τόσον ειργάσθη υπέρ της Νήσου, ώστε η αναχώρησίς του να θρηνείται σήμερον υπό των κατοίκων. Εις αυτήν ωφείλονται τα διάφορα φυτώρια τα οποία τώρα κοσμούν όλας τας πόλεις της Κύπρου, αι θαυμάσιαι εκείναι περί της Γεωργίας και των διαφόρων νόσων των φυτών μελέται, το υπ' αυτού εφευρεθέν Κυπριακόν άροτρον, η εισαγωγή αλωνιστικών και θεριστικών μηχανών, ο καταρτισμός τελείου γεωργικού τμήματος, και τόσα άλλα. Το γεγονός δε ότι την γεωργίαν διηύθυνεν Έλλην τοιαύτης περιοπής, είχε και εθνικήν σημασίαν εν Κύπρω* […][1540]

Επιπρόσθετα, ο τύπος της εποχής, μεταφέροντας και τα αισθήματα του αγροτικού κόσμου της Κύπρου, εξυμνούσε τον Γεννάδιο και εξέφραζε τη μεγάλη του θλίψη για την απόφασή του να παραιτηθεί. Ταυτόχρονα, όμως, κατηγορούσε ευθέως τη βρετανική διακυβέρνηση ότι προκάλεσε την παραίτησή του. Χαρακτηριστικά η *Φωνή της Κύπρου*, αφήνοντας πολλές αιχμές, τόνιζε εμφατικά:

> *Ο κ. Γεννάδιος απεχώρησε της υπηρεσίας διά λόγους υγείας, ως λέγει ο ίδιος, αλλά πιστεύομεν ότι η αποχώρησίς του προεκλήθη μάλλον ένεκα της γλισχρότητος της κυβερνήσεως, ήτις δεν παρείχεν αυτώ τα αναγκαία μέσα όπως ανταποκριθή εις τας προσδοκίας του Κυπριακού λαού και βελτιώσει την εν Κύπρω γεωργίαν, ως εθεώρει ότι είχε καθήκον να πράξη χάριν του λαού όστις τόσας εστήριζεν ελπίδας επί της δραστηριότητός του και των μεγάλων αυτού επιστημονικών γνώσεων. Είνε λυπηρόν ότι η νήσος στερείται των υπηρεσιών του διαπρεπούς επιστήμονος…*[1541]

[1539] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 62.
[1540] Στο ίδιο, σ. 63.
[1541] «Το ζήτημα του Διευθυντού της Γεωργίας», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22/4 Φεβρουαρίου 1905.

Τέλος, ο νομομαθής και πολιτικός Νικόλαος Κλ. Λανίτης, σε άρθρο του στην *Ημέρα της Τεργέστης*, ανέφερε μεταξύ άλλων:

> […] *Οι γεωργικοί πληθυσμοί εστερήθησαν των φώτων και των ανεκτιμήτων υπηρεσιών του επιφανεστάτου της Ελλάδος τέκνου, του Διευθυντού της Γεωργίας Παναγιώτου Γενναδίου, παραιτηθέντος παρ' όλας τας παρακλήσεις του λαού και τας ομολογουμένως καλάς διαθέσεις της Κυβερνήσεως. Άνδρες της περιοπής του Γενναδίου δύνανται εις τον κλάδον αυτών να τιμήσωσιν οιανδήποτε χώραν. Την κοινήν ευγνωμοσύνην εξεδήλωσε καταλλήλως η λαϊκή αντιπροσωπεία του* […][1542]

[1542] «Το ζήτημα του Διευθυντού της Γεωργίας», *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 22/4 Φεβρουαρίου 1905.

Κεφάλαιο 7. Η επιστροφή στην Ελλάδα και η επικέντρωση στο συγγραφικό του έργο

7.1. Ο διορισμός του Γενναδίου ως διευθυντή του Γεωργικού Σταθμού Αττικής

Ο Γεννάδιος επέστρεψε στην Αθήνα από την Κύπρο, αφήνοντας ένα πλούσιο έργο και έχοντας θέσει τα θεμέλια για την αναβάθμιση της γεωργίας στο νησί. Το 1906 διορίστηκε διευθυντής του *Γεωργικού Σταθμού Αττικής*, όπου και παρέμεινε μέχρι το 1908, όταν και υπέβαλε την παραίτησή του. Ακολούθως, ιδιώτευσε, ενώ παράλληλα αφοσιώθηκε στη συγγραφή μέχρι και τις τελευταίες μέρες της ζωής του.[1543]

Ο Σπυρίδων Χασιώτης απέδωσε την παραίτηση του Γενναδίου σε προβλήματα υγείας. Περιγράφοντας τα σχετικά γεγονότα, υπογράμμιζε, μεταξύ άλλων, τα εξής:

> *Επανελθών ενταύθα τω 1906 ανέλαβεν επί βραχύ την Διεύθυνσιν του εν Αθήναις Γεωργ. Σταθμού, αλλ' αισθανόμενος την υγείαν αυτού κλονιζομένην ηναγκάσθη να παραιτηθή, χωρίς όμως και να δυνηθή ν' απόσχη παρ' όλας τας ιατρικάς συμβουλάς της αδιακόπου και πολυμόχθου αυτού εργασίας εις μελέτας, εις ερεύνας γεωργικάς, εις δημοσιεύσεις, πραγματείας πρωτοτύπους και σοφάς συγγραφάς, δι' ων, όσον ουδείς άλλος επιστήμων του είδους του, επλούτισε, την πτωχήν εισέτι φιλολογίαν της παρ' ημίν γεωργικής επιστήμης.*[1544]

Αντίθετα, ο Ιωάννης Γεννάδιος απέδωσε την παραίτηση του Παναγιώτη Γενναδίου στην επανεμφάνιση των πολέμιών του και στις ραδιουργίες και τις επιθέσεις των τελευταίων εναντίον του, που τον οδήγησαν στην απόφαση να παραιτηθεί και να αφοσιωθεί εξολοκλήρου στη συγγραφή σημαντικών έργων μέχρι και το τέλος της ζωής του.[1545]

[1543] Σπυρίδων Χασιώτης, «Λόγος επικήδειος εις τον νεκρόν του Παναγιώτου Γενναδίου», *Τα Νέα Γεωπονικά*, τχ. 4.1, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1918, σ. 15· Μαγκάκης, ό.π., σ. 200· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 169.

[1544] Σπυρίδων Χασιώτης, «Λόγος επικήδειος εις τον νεκρόν του Παναγιώτου Γενναδίου», *Τα Νέα Γεωπονικά,* τχ. 4.1, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1918, σ. 15· Μαγκάκης, ό.π., σ. 200· Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 169.

[1545] Ο Ιωάννης Γεννάδιος ανέφερε ότι, μετά την επιστροφή του Παναγιώτη Γενναδίου στην Αθήνα, του προσφέρθηκε η θέση του Εφόρου του *Βοτανικού Κήπου* και του *Εθνικού Δενδροκομείου*, βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 64.

7.2. Διπλώματα και τιμητικές διακρίσεις

Πέραν του πτυχίου που απέκτησε από το *Illinois Industrial University*, απονεμήθηκαν στον Παναγιώτη Γεννάδιο διπλώματα και τιμητικές διακρίσεις από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Μεταξύ άλλων το 1880 απέκτησε το *Diplome Société Entomologique de France*, το 1884 το *Diplome Academie Nationale* (Paris) και το 1888 το *Diploma of the Athens Archaeological Society*. Ακόμη, το 1886 ο Βασιλιάς των Ελλήνων, Γεώργιος Α΄, τού απένειμε τον *Αργυρούν Σταυρόν του Τάγματος του Σωτήρος* και τιμητικό δίπλωμα. Δυο τιμητικά διπλώματα τού απονεμήθηκαν το 1889, το *Ordre National de la Legion d΄Honneur* και το *Honorary Diploma – Paris International Exhibition*.[1546]

7.3. Η έκδοση του *Φυτολογικού λεξικού*

Το 1914 αποτέλεσε έτος ορόσημο για τη ζωή του Παναγιώτη Γενναδίου, αφού κατάφερε να ολοκληρώσει τη συγγραφή και να εκδώσει το πιο σημαντικό του έργο μετά από συστηματική και μεθοδική μελέτη και έρευνα 40 χρόνων. Το *Φυτολογικόν λεξικόν* αποτελεί ένα ογκώδες έργο, εκτάσεως 1.148 σελίδων. Με τα λόγια «Αφιερούται εις την μνήμην του πατρός μου Γεωργίου Γενναδίου» αφιέρωνε το μοναδικό αυτό έργο στον άνθρωπο που υπήρξε πρότυπο για τη ζωή του, παρά το γεγονός ότι τον γνώρισε ελάχιστα.

Το *Φυτολογικόν λεξικόν* φέρει τον υπότιτλο *Περιλαμβάνον τα ονόματα, την ιθαγένειαν και τον βίον υπερδεκακισχιλίων φυτών, εν οις και τα λόγω χρησιμότητος ή κόσμου καλλιεργούμενα, των οποίων περιγράφονται και η ιστορία, η καλλιέργεια, τα προϊόντα και αι νόσοι*. Μέσα στο έργο καταγράφονται και φυτά, τα οποία αναφέρονται από αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, όπως ο Θεόφραστος, ο Διοσκορίδης και ο Αθηναίος. Περιλαμβάνει ακόμη και τα ιθαγενή φυτά της Κύπρου, τα οποία μελέτησε επισταμένα κατά τη διάρκεια της πολύχρονης παραμονής του στο νησί.

Θεωρώντας ότι με το έργο αυτό κάλυπτε ένα κενό που υπήρχε στον χώρο της γεωργίας, δεν παραλείπει ταυτόχρονα να αναγνωρίσει και τις υποχρεώσεις του προς το κράτος, το οποίο τον στήριξε ως υπότροφο αναλαμβάνοντας μεγάλο μέρος του κόστους των σπουδών του, ενώ παράλληλα αναδεικνύει και τις εθνικές του υποχρεώσεις στην

[1546] Το πρωτότυπο και αντίγραφο του πτυχίου του Παναγιώτη Γενναδίου από το *Illinois Industrial University*, καθώς και τα διπλώματα και οι τιμητικές διακρίσεις περιλαμβάνονται στη Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 2, *Ακαδημαϊκοί τίτλοι και τιμητικά διπλώματα του Παναγιώτη Γενναδίου*.

Ελλάδα, μια χώρα που κατάφερνε σταδιακά να επεκτείνεται, με μεγάλο όμως τίμημα. Χαρακτηριστικά αναφέρει μεταξύ άλλων:

> *[…] την δημοσίευσιν του ανά χείρας έργου εθεώρησα επιβαλλόμενόν μοι καθήκον, διότι σπουδάσας κατά το πλείστον δαπάναις του Κράτους και διατελέσας δημόσιος υπάλληλος επί ολόκληρον δεκαεπταετίαν, καθ' ην μισθοδοτούμενος απέκτων πείραν και γνώσεις, ώφειλον τας γνώσεις ταύτας, πολλάς ή ολίγας, σπουδαίας ή ασημάντους, να καταστήσω κτήμα κοινόν· είνε δε ανάγκη να καταστώσιν αύται κτήμα κοινόν ιδίως σήμερον ότε, διά θυσίας πολλού και τιμίου αίματος και πολλού χρήματος διπλασιασθείσης της Ελλάδος, υπάρχει μεγαλητέρα και μάλλον επείγουσα ανάγκη διαδόσεως τοιούτων γνώσεων, και ότε το υπάρχον καλώς κατηρτισμένον σώμα Ελλήνων γεωπόνων είνε εις θέσιν να εκτιμήση, να συμπληρώση και να χρησιμοποιήση τας γνώσεις ταύτας.*[1547]

Το *Φυτολογικόν λεξικόν* του Γενναδίου δεν υπήρξε βοήθημα μόνο για τους Έλληνες, αλλά και για πολλούς ξένους επιστήμονες. Ο Πανάρετος αναφέρει την περίπτωση δύο παγκοσμίου φήμης επιστημόνων, του Άγγλου John Percival (1863-1949) και του Ρώσου Nikolai Vavilov (1887-1943), των οποίων η έρευνα επικεντρωνόταν στην καταγωγή του σίτου και πολλές από τις πληροφορίες για το θέμα αυτό τις άντλησαν από το *Φυτολογικόν λεξικόν* του Γενναδίου. Ειδικότερα, σύμφωνα με μαρτυρία του Πανάρετου, όταν αυτός ήταν φοιτητής στο Πανεπιστήμιο του Reading στην Αγγλία το 1921, ο καθηγητής Percival, συγγραφέας του μνημειώδους βιβλίου *The Wheat Plant*,[1548] τον παρακάλεσε να μεταφράσει όσα έγραφε ο Γεννάδιος στο *Φυτολογικόν λεξικόν* που υπήρχε στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου, ώστε να τα αξιοποιήσει στο ερευνητικό του έργο.[1549]

Ακόμη, ο καθηγητής Vavilov κατά τη διάρκεια περιοδείας του στην Άπω, Μέση και Εγγύς Ανατολή και σε όλες τις παραμεσόγειες χώρες με σκοπό να ερευνήσει την καταγωγή του σίτου και να συλλέξει όλες τις καλλιεργούμενες και αυτοφυόμενες ποικιλίες του σίτου, επισκέφθηκε την Κύπρο το 1926 για τον ίδιο σκοπό. Σε συνάντησή του με τον Πανάρετο ο Vavilov τού εξέφρασε τη μεγάλη απογοήτευσή του, γιατί, όταν επισκέφθηκε την Ελλάδα, παρόλες τις προσπάθειές του, δεν κατόρθωσε να εντοπίσει

[1547] Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. ιγ΄-ιδ΄.
[1548] Βλ. John Percival, *The Wheat Plant. A monograph*, Duckworth and Co., London 1921.
[1549] Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 4-5.

και να αγοράσει το *Φυτολογικόν λεξικόν* του Γενναδίου, αφού είχε εξαντληθεί από όλα τα βιβλιοπωλεία της χώρας. Μεγάλη ήταν η χαρά του Vavilov όταν ο Πανάρετος κατάφερε να εντοπίσει το σπάνιο αυτό βιβλίο και να του το δωρίσει, αφού ο καθηγητής ήθελε να αντλήσει τις πληροφορίες περί σίτου που έδινε ο Γεννάδιος στο *Φυτολογικόν λεξικόν*.[1550]

Πέραν των Ελλήνων και ξένων επιστημόνων, το *Φυτολογικόν λεξικόν* είχε ιδιαίτερη σημασία και για τους Κυπρίους, αφού μέσα σε αυτό περιέχονται σημαντικές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη χλωρίδα του νησιού. Ο Γεννάδιος περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια όλα τα ιθαγενή και άλλα φυτά που συνάντησε κατά την παραμονή του στην Κύπρο ως επικεφαλής του νεοσύστατου τότε Τμήματος Γεωργίας του νησιού.[1551]

Το *Φυτολογικόν λεξικόν* μαζί με το δωδεκάτομο έργο του *Ελληνική Γεωργία*, θεωρούνται ίσως τα σπουδαιότερα έργα του Γενναδίου. Ειδικότερα, το *Φυτολογικόν λεξικόν* θεωρείται «μνημείον πολυμάθειας, ευρυμάθειας και επιστημονικής ευσυνειδησίας απαράμιλλον εν τη καθ' ημάς φιλολογία» και ως τέτοιο κρίνεται από τον Νικόλαο Γ. Πολίτη. Ειδικότερα μεταξύ άλλων ο Πολίτης αναφέρει τα ακόλουθα:

> *Καρπός αγλαός τεσσαρακονταετούς ενδελεχούς μελέτης και πείρας, το Φυτολογικόν λεξικόν του κ. Γενναδίου εις ογκώδη τόμον εκ 1150 περίπου πυκνώς τυπωμένων σελίδων, ιστορεί την προέλευσιν και τον βίον υπερδεκακισχιλίων φυτών, εν οις και τα λόγω χρησιμότητος ή κόσμου καλλιεργούμενα, των οποίων εκτίθεται και η ιστορία, η καλλιέργεια, τα προϊόντα και η παθολογία. Αποδεικνύεται δε πολυτιμότατον βοήθημα και ταμείον ποικιλωτάτων ειδήσεων όχι μόνον εις τους πρακτικούς σκοπούς επιδιώκοντας γεωπόνους, κτηματίας και φιλανθείς, τους αδυνατούντας να προστρέχωσιν εις όμοια ξενόγλωσσα βοηθήματα, ως μετριοφρόνως νομίζει ο συγγραφεύς, αλλά και εις τας επιστημονικάς σπουδάς του*

[1550] Την σπανιότητα του βιβλίου αυτού επιβεβαιώνει και ο Δημήτριος Ζωγράφος, 19 περίπου χρόνια μετά την έκδοσή του, αναφερόμενος στον Γεννάδιο: «Ο Παναγ. Γεννάδιος, ο επιφανής επιστήμων, ο συγγραφεύς του ογκώδους και πολυτίμου και δυσευρέτου πλέον *Φυτολογικού Λεξικού*…», βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, σ. 6· Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 5.

[1551] Αναφέρει σχετικά ο Πολίτης: «Μεγάλη είναι η γλωσσική αξία του Λεξικού, διά τον πλούτον των λέξεων της κοινής ελληνικής, τον οποίον ο κ. Γ. ήθροισε…ιδιαιτέρως δε πλουσία είναι η κυπριακή ονοματολογία, την οποίαν κατήρτισε κατά την μακράν διατριβήν του, εν Κύπρω», βλ. Πολίτης, «Βιβλιογραφία. (Γενναδίου *Λεξικόν φυτολογικόν*)», σ. 665· Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων*, σ. 5.

λαογράφου, του γλωσσολόγου, του φιλολόγου, του οικονομολόγου […][1552]

Ο Πολίτης ακόμη αναδεικνύει τη μεγάλη λαογραφική αξία του *Φυτολογικού Λεξικού*, όπου εντοπίζει και καταγράφει αξιόλογες πληροφορίες που δίνει ο Γεννάδιος «περί του βίου του λαού»,[1553] ενώ κάνει επίσης ειδική αναφορά για τα στοιχεία που δίνει «περί δεισιδαιμόνων δοξασιών» και «περί δημωδών μνημείων».[1554]

7.4. Η μυστική διαθήκη

Στις 14 Μαΐου 1916, ενάμισι περίπου χρόνο πριν από τον θάνατό του, ο Παναγιώτης Γεννάδιος συνέταξε μυστική διαθήκη στην Αθήνα. Στα περιουσιακά του στοιχεία περιλαμβάνονταν: α) οικία στην οδό Χαρίλαου Τρικούπη 13 στην Αθήνα, β) κτήμα στην Καλλιθέα, το οποίο συνίστατο από οικία, οικίσκους και φυτεμένα οικόπεδα. Μεταξύ των εγγράφων του Γενναδίου υπήρχε διάγραμμα του κτήματος που ετοίμασε ο αρχιτέκτονας Γ. Ζέζος στις 19 Δεκεμβρίου 1913, όπου τα δύο οικόπεδα υπ' αριθμόν 8 και 9 από το κτήμα ήταν ήδη πουλημένα, και θα τα παραλάμβανε ο αγοραστής κατά τη λήξη της ενοικίασης των φυτεμένων οικοπέδων, τα οποία καλλιεργούσε ο Μ. Μαύρος, γ) τα έπιπλα και τα σκεύη της οικίας του, δ) αντίτυπα του *Φυτολογικού λεξικού*, καθώς και άλλων συγγραμμάτων που βρίσκονταν στην οικία του ή διατίθεντο για πώληση σε βιβλιοπωλεία, ε) ομολογίες και μετοχές, που ήταν κατατεθειμένες για φύλαξη στην Τράπεζα της Ελλάδος, στ) μετρητά κατατεθειμένα εντόκως στην

[1552] Πολίτης, «Βιβλιογραφία. (Γενναδίου *Λεξικόν φυτολογικόν*)», σ. 665· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 68-69.

[1553] Μεταξύ άλλων ο Πολίτης, αναφερόμενος στα λαογραφικά στοιχεία, κατέγραψε τα εξής: «Πληροφορίαι… περί της χρήσεως των ανθέων προς κόσμον εν Αθήναις· περί της χρήσεως του αλεύρου του αραβοσίτου ως τροφής, καθώς και των χλωρών έτι σταχύων του αραβοσίου· περί κατασκευής εν Γορτυνία και αλλαχού της Ελλάδος εκ ξύλου αρκεύθου, υδριών, μικρών βυτίων, ταλαρίων (βεδούρια) και άλλων οικιακής, γεωργικής και ποιμενικής χρήσεων σκευών· περί διατηρήσεως του πυρός ως εναύσματος εντός νάρθηκος εν ταις νήσοις του Αιγαίου, ως εν τω περί Προμηθέως παρ' Ησιόδω μύθω· περί διανομής εν ταις εκκλησίαις κατά την εορτήν των Βαΐων αντί βαΐων φοίνικος θαλλών δάφνης, εξ ης συνηθείας προέκυψεν και η δημώδης ονομασίας του δένδρου βαγιά», βλ. Πολίτης, «Βιβλιογραφία. (Γενναδίου *Λεξικόν φυτολογικόν*)», σ. 646-667· Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, σ. 123, 135, 143, 240, 693.

[1554] Στο *Φυτολογικόν Λεξικόν* ο Πολίτης αναφέρει «περί δεισιδαιμόνων δοξασιών» και «περί δημωδών μνημείων» τα ακόλουθα: «Εν σ. 78 και 347 ευρίσκομεν δύο δημώδη άσματα, εν δε σ. 58, 889 δύο δημώδεις παροιμίας. Τον εν σ. 980 δίστιχον "Άσκαφο, αφύτευτο και αφεντικό μαγέρεμα" εξ Αχαΐας, προφανώς είναι δημώδες αίνιγμα σημαίνον το ύδνον (βασιλοΐτανο). Εν σ. 900 αναφέρει την από των παλαιοτάτων χρόνων συνηθιζομένην εν Ελλάδι και πολλαχού της Ανατολής από του ανωφλίου της θύρας της οικίας ή από της οροφής των εργαστηρίων ανάρτησιν θάλλοντος βολβού της σκίλλης ως προφυλακτικού κατά του βασκάνου οφθαλμού, παραπέμπων και εις τον Θεόφραστον και τον Διοσκορίδην, μαρτυρούντα ότι υπήρχεν η συνήθεια αύτη και παρά τοις αρχαίοις και εκ της δεισιδαίμονος δοξασίας προήρχετο», βλ. Πολίτης, «Βιβλιογραφία. (Γενναδίου *Λεξικόν φυτολογικόν*)», σ. 78, 85, 347, 900, 980.

Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας, ζ) τη βιβλιοθήκη του, που απαρτιζόταν από περίπου 2.000 τόμους βιβλίων και πολλών φυλλαδίων και συγγραμμάτων, κυρίως γεωργικών, η) χειρόγραφα έτοιμα προς δημοσίευση και θ) τα ενδύματά του, η κλίνη του μαζί με τα στρώματα και τα κλινοσκεπάσματα.[1555]

Ο Γεννάδιος όρισε ως εκτελεστές της διαθήκης του τον γαμπρό του και σύζυγο της κόρης του Αρτέμιδας ιατρό Μιχαήλ Μαγκάκη και τον καθηγητή Φ. Παναγιωτάκο. Σε περίπτωση που κάποιος από τους δυο δεν αποδεχόταν να οριστεί ως εκτελεστής της διαθήκης, θα αντικαθίστατο από τον Τμηματάρχη της Γεωργίας Σπυρίδωνα Χασιώτη. Στον καθηγητή Φ. Παναγιωτάκο άφηνε ως ανταμοιβή για τις ενέργειες που θα έκανε ως εκτελεστής της διαθήκης, καθώς και για τις υπηρεσίες που προσέφερε προς την κόρη του Αλεξάνδρα ενόσω αυτή ήταν εν ζωή, το υπ' αριθμόν 10 οικόπεδο του κτήματος στην Καλλιθέα.[1556]

Μοναδική κληρονόμο του κατέστησε την κόρη του, Αρτέμιδα, και διέθεσε την περιουσία του ως εξής: στην Αρτέμιδα άφησε την οικία του στην οδό Χαριλάου Τρικούπη 13, την οικία μαζί με τους οικίσκους και όλα τα εναπομείναντα οικόπεδα στο κτήμα της Καλλιθέας υπ' αριθμόν 1-7, όλα τα έπιπλα και τα σκεύη της οικίας του, όλα τα έγγραφα και τα είδη του γραφείου του, όλα τα αντίτυπα του *Φυτολογικού λεξικού*, των *Γεωργικών αναλέκτων* και όλων των καινούργιων συγγραμμάτων του.[1557]

Στην Αρτέμιδα όμως έθεσε αυστηρούς όρους, αφού βάσει της διαθήκης απαγορευόταν η πώληση, η υποθήκευση, η επιβάρυνση ή δέσμευση όλων των οικιών και των οικοπέδων. Ακόμη, στη διαθήκη οριζόταν ότι η Άρτεμις θα κατείχε και θα καρπούταν όλα τα κτήματα και τις οικίες μέχρι την 1η Ιανουαρίου του 1940, ενώ από τα εισοδήματα που θα είχε από αυτά θα επισκεύαζε τα ακίνητα, θα πλήρωνε τους φόρους οικοδομών και οικοπέδων, τη δημοτική υδατοπρομήθεια και τα ασφάλιστρα πυρός. Από τη 2α Ιανουαρίου του 1940 η Άρτεμις θα έπρεπε να παραδώσει την κατοχή,

---

[1555] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916. Μέσω της διαθήκης του, άφησε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας την πολύτιμη βιβλιοθήκη του, αποτελούμενη από 3.289 τόμους βιβλίων με φυτολογικά, γεωργικά και γεωπονικά θέματα, βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 1919, Τμήμα Χειρογράφων, «Κληροδότημα Παναγ. Γ. Γενναδίου, υπέρ της Εθνικής Βιβλιοθήκης», Αθήνα, 15 Μαΐου 1919· Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος: ιστορικό σχεδίασμα», στο: Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κωνσταντίνος Στάϊκος, Βασίλης Κρεμμυδάς (επιμ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης: κατάλογος έκθεσης*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 1999, σ. μζ΄.

[1556] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

[1557] Στο ίδιο.

κάρπωση και κυριότητα στα παιδιά της ως εξής: στις θυγατέρες, εάν αποκτούσε, την οικία στην οδό Χαριλάου Τρικούπη 13 και εξ αδιαιρέτου εάν αποκτούσε πέραν της μίας θυγατέρας, ενώ στα άρρενα παιδιά το κτήμα στην Καλλιθέα με την οικία και τα οικόπεδα διαιρούμενα σε ίσης αξίας μερίδια ανάλογα με τον αριθμό των αρρένων παιδιών της, καθένα από τα οποία θα λάμβανε το μερίδιό του με κλήρο. Αν δεν αποκτούσε θυγατέρα, τότε η οικία στην οδό Χαριλάου Τρικούπη θα περιερχόταν στα άρρενα παιδιά της με την ίδια συμμετοχή. Σε αυτή την περίπτωση η οικία στην οδό Χαριλάου Τρικούπη θα έπρεπε να μείνει αναπαλλοτρίωτη μέχρις ότου και το τελευταίο παιδί της Αρτέμιδος θα συμπλήρωνε το τριακοστό έτος της ηλικίας του.[1558]

Επιπλέον, έθεσε όρο σε περίπτωση κατά την οποία λόγω καθυστέρησης πληρωμής φόρου οικοδομών ή άλλου λόγου γινόταν αναγκαστική εκποίηση οποιουδήποτε κτήματος, τότε όλα τα κτήματα και οι οικίες, όπως και το προϊόν της εκποίησης, θα περιέρχονταν στην κατοχή και την κυριότητα του Εθνικού Στόλου. Ο όρος αυτός αναιρείτο, εάν πριν από τέτοια αναγκαστική εκποίηση πληρωνόταν ο φόρος και οποιαδήποτε πρόσθετα τέλη και ματαιωνόταν η κατάσχεση.[1559]

Επιπρόσθετος όρος που έθεσε ο Γεννάδιος ήταν ότι στην περίπτωση που η Άρτεμις αποβίωνε πριν την 1η Ιανουαρίου του 1940 ή έχανε την ελεύθερη διαχείριση της περιουσίας της, τότε οι οικίες και τα οικόπεδα υπ' αριθμόν 1-7 θα περιέρχονταν αυτοδικαίως στον Εθνικό Στόλο της Ελλάδας κατά κατοχή και κυριότητα με τον θάνατό της ή την απώλεια της ελεύθερης διαχείρισης. Τον ίδιο όρο έθεσε και στην περίπτωση που η Άρτεμις πέθαινε μετά την 1η Ιανουαρίου 1940 χωρίς να αφήσει επιζώντα τέκνα.[1560]

Όλες τις εισπράξεις από τις πωλήσεις των αντιτύπων των συγγραμμάτων του Γενναδίου θα έπρεπε να τις διαθέτει η κληρονόμος και θυγατέρα του Άρτεμις για την κάλυψη των ατομικών της αναγκών:

> […] *μη λησμονούσα εντούτοις το καθήκον, όπερ πάσα Ελληνίς έχει, να συνδράμη κατά δύναμιν τας εχούσας ανάγκην συνδρομής μητέρας, αδελφάς, χήρας και ορφανά των κατά τους τελευταίους πολέμους*

[1558] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.
[1559] Στο ίδιο.
[1560] Στο ίδιο.

αγωνισθέντων και πεσόντων προς απελευθέρωσιν των υπό δουλείαν Ελλήνων. […][1561]

Με τη διαθήκη του ο Γεννάδιος παραχωρούσε επίσης στην Αρτέμιδα το δικαίωμα της επανέκδοσης του *Φυτολογικού λεξικού*. Κατά την επανέκδοση του βιβλίου θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη οι προσθήκες και οι διορθώσεις, τις οποίες σημείωσε ο Γεννάδιος σε αντίτυπο του λεξικού, το οποίο ήταν δεμένο σε δύο τόμους και βρισκόταν στο γραφείο του, τα οποία θα παραλάμβανε η Άρτεμις.[1562]

Από τις ομολογίες, τις μετοχές και τα μετρητά η Άρτεμις θα λάμβανε όσα περίσσευαν μετά από τη διάθεση από τους εκτελεστές της διαθήκης του: 1) ανά 1.000 δραχμές στον Εθνικό Στόλο της Ελλάδας, στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα[1563] και στον ενοριακό Ναό της Ζωοδόχου Πηγής και 2) των εξόδων της κηδείας και ταφής του στον οικογενειακό τάφο στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Συμπλήρωνε δε στη διαθήκη του «Επιθυμώ δε η κηδεία μου να γίνη απλουστάτη, να συνοδευθή δε ο νεκρός μου μόνον υπό των ιερέων του Ναού της Ζωοδόχου Πηγής».[1564]

Όσον αφορά τη βιβλιοθήκη του, «ήτις, διά τον πλούτον και την πληρότητα αυτής, είνε μοναδική ανά την Ανατολήν γεωργική βιβλιοθήκη…», άφησε στην *Εθνική* ή *Βαλλιάνειον Βιβλιοθήκη* με τους εξής όρους: 1) Η βιβλιοθήκη να χρησιμεύσει «ως πυρήν γεωργικής βιβλιοθήκης», δηλαδή ως ειδικό τμήμα της *Εθνικής Βιβλιοθήκης*, 2) πριν από την παραλαβή της, ο έφορος της *Εθνικής Βιβλιοθήκης* να ορίσει υπάλληλο, ο οποίος, κάτω από την επίβλεψη των εκτελεστών της διαθήκης, να καταρτίσει κατάλογο των συγγραμμάτων της βιβλιοθήκης του Γενναδίου, αντίγραφο του οποίου θα παρέδιδε σε αυτούς. Οι εκτελεστές θα μεριμνούσαν για τη δημοσίευση του καταλόγου σε 200 αντίτυπα, τα οποία θα παραδίδονταν στο Γεωργικό Τμήμα του υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας, για να τα διανείμει στους γεωπόνους της Ελλάδας και 3) από το ειδικό Γεωργικό Τμήμα, που θα δημιουργείτο στην *Εθνική Βιβλιοθήκη*, ζητούσε:

[1561] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.
[1562] Στο ίδιο.
[1563] Πρόκειται για το *Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα*. Ο Γεννάδιος συνδέθηκε στενά με το Ορφανοτροφείο, αφού κάποια παιδιά από το ίδρυμα αυτό, όπως έχει αναφερθεί, άρχισαν να φοιτούν στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών* από το 1891, βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Β΄, σ. 39.
[1564] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

> […] *να μη αποσπασθώσι όπως καταταχθώσιν εις άλλα τμήματα τα εν τη βιβλιοθήκη μου μη καθαρώς γεωργικά συγγράμματα, ήτοι ζωολογικά, εντομολογικά, βοτανικά, γεωλογικά κ.λ. ως και οι αρχαίοι Έλληνες και λατίνοι συγγραφείς και τα έργα του Κοραή, πάντα συγγράμματα τα οποία θεωρώ απαραίτητα διά τας μελέτας των Ελλήνων γεωπόνων.* […][1565]

Στη βιβλιοθήκη του Γενναδίου υπήρχαν ανά ένα αντίτυπο όλων των δημοσιευθέντων συγγραμμάτων και διατριβών του μαζί με σημειώσεις του. Αυτά, βάσει των όρων της διαθήκης του, έπρεπε να παραμείνουν στο ειδικό γεωργικό τμήμα της *Εθνικής Βιβλιοθήκης* και να καταταχθούν ανάλογα με την ύλη τους. Επιπρόσθετα, τα χειρόγραφά του, τα οποία δεν θα δημοσιεύονταν μέχρι τον θάνατό του, θα τα λάμβανε ο ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης του, και συγκεκριμένα ο Φ. Παναγιωτάκος, ο οποίος θα μεριμνούσε για τη δημοσίευσή τους με δικές του δαπάνες, αλλά και προς δικό του όφελος.[1566]

Όλα τα ενδύματα, την κλίνη μαζί με τα στρώματα και όλα τα κλινοσκεπάσματα ζητούσε από τη θυγατέρα του Αρτέμιδα[1567] να τα παραδώσει:

[1565] Η καθυστέρηση στην υλοποίηση της επιθυμίας του Γενναδίου για πρόσβαση των μελετητών στη Βιβλιοθήκη του σχολιάστηκε από τον Δημήτριο Ζωγράφο το 1935, αντιπαραβάλλοντάς την με την καθυστέρηση για την εκτέλεση της διαθήκης του Τριανταφυλλίδη για την ίδρυση Γεωργικών Σχολών στην Ελλάδα. Αναφέρει σχετικά: «…ο αοίδημος Γεννάδιος πού να εφαντάζετο ότι η κληροδοτηθείσα υπ' αυτού, από δεκαοκταετίας (1917-1935), Γεωργική του Βιβλιοθήκη εις την Βαλλιάνειον Βιβλιοθήκην θα ήτο ακόμη απρόσιτος εις τους μελετητάς της πλουσίας συλλογής των βιβλίων του», βλ. Ζωγράφος, *Ιστορία της…*, τόμ. Α΄, σ. 215· Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

[1566] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

[1567] Τα προσωπικά αντικείμενα του Γενναδίου έγιναν αντικείμενο διένεξης μεταξύ του Μιχαήλ Μαγκάκη και της Ειρήνης Γενναδίου-Κατσουλίδη, αδελφής του Παναγιώτη Γενναδίου. Ειδικότερα, λίγες μέρες μετά τον θάνατο του Παναγιώτη Γενναδίου και συγκεκριμένα στις 31 Δεκεμβρίου 1917 η Ειρήνη Γενναδίου απέστειλε επιστολή από την Ισθμία Κορινθίας όπου διέμενε προς τον Μιχαήλ Μαγκάκη, γαμπρό του Γενναδίου και σύζυγο της κόρης του Αρτέμιδας. Στην επιστολή της, η Ειρήνη ανέφερε ότι μετά τον θάνατο του πατέρα της Γεωργίου Γενναδίου μετέβηκε με τη μητέρα της στη Ρουμανία, αφήνοντας σε ένα δωμάτιο της επί της οδού Σόλωνος οικίας του Δημήτριου, επιστάτη τότε του Πανεπιστημίου Αθηνών, μερικά έπιπλα όχι μεγάλης αξίας όπως διευκρίνιζε. Όμως μεταξύ αυτών υπήρχαν τρία αντικείμενα, τα οποία η οικογένεια Γενναδίου θεωρούσε ιερά κειμήλια. Αυτά ήταν η ελαιογραφία του Γεωργίου Γενναδίου, το γραφείο του, το μπαστούνι και το τσιμπούκι του. Στη Ρουμανία παρέμεινε η Ειρήνη με τη μητέρα της, αλλά ο Παναγιώτης επέστρεψε στην Αθήνα και παρέλαβε αργότερα τα αντικείμενα του πατέρα του. Η Ειρήνη ζητούσε από τον Μαγκάκη να την πληροφορήσει για το πού βρίσκονταν τα προσωπικά αντικείμενα του πατέρα της μετά τον θάνατο του αδελφού της Παναγιώτη. Επιπρόσθετα, ενημέρωνε τον Μαγκάκη ότι για το θέμα είχε γράψει και στον αδελφό της Ιωάννη και τόνιζε ότι θα ήταν ορθό και δίκαιο τα συγκεκριμένα αντικείμενα να δωρισθούν στο *Εθνολογικό Μουσείο*. Σε απαντητική επιστολή του, ο Μιχαήλ Μαγκάκης ανέφερε στην Ειρήνη Γενναδίου ότι τα αντικείμενα που ζητούσε τα είχε δωρίσει ο Παναγιώτης Γεννάδιος στη *Ζωσιμαίαν Σχολήν Ιωαννίνων*, από την οποία μάλιστα έλαβε σχετική ευχαριστήρια επιστολή. Στη συνέχεια, ο Μαγκάκης άφηνε αιχμές για τις προθέσεις της Ειρήνης, τονίζοντας ότι για τη δωρεά «θα εμανθάνατε

> […] *εις την Επιτροπήν επί της περιθάλψεως των απομάχων των τελευταίων πολέμων υπέρ απελευθερώσεως των υποδούλων Ελλήνων, όπως αύτη διανείμη αυτά εις τους απορωτέρους μεταξύ των απομάχων τούτων.* […][1568]

Τέλος, ο Γεννάδιος στη διαθήκη του όριζε ότι, αν για οποιονδήποτε λόγο αυτή κηρυσσόταν άκυρη ή ανίσχυρη, αυτή θα ίσχυε ως κωδίκελλος. Σε περίπτωση δε κατά την οποία η Άρτεμις πρόσβαλλε τη διαθήκη, την περιόριζε μόνο σε ό,τι της παρέσχε δια δωρεάς[1569] εν ζωή βάσει του συμβολαίου με αριθμό 2937 του 1906 του συμβολαιογράφου Αθηνών Κωνσταντίνου Ρούσσου, ενώ όλα όσα της κατέλειπε μέσω της διαθήκης θα περιέρχονταν αυτοδικαίως στον Εθνικό Στόλο της Ελλάδας και παράλληλα θα αναιρείτο και η διάταξη για την καταπίστευση στα παιδιά της.[1570]

Σε συνεδρίαση του *Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών*, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 18 Απριλίου 1920, που είχε ως θέμα τη δημοσιοποίηση της μυστικής διαθήκης του Παναγιώτη Γενναδίου, η διαθήκη, την

παρά του ιδίου ζώντος και προ ετών μάλιστα, εάν εγράφατε εις τον πενθερόν μου την επιστολήν την οποίαν προς εμέ απευθύνατε αντί συλλυπητηρίου την επομένην του θανάτου του». Στον Μαγκάκη απάντησε με επιστολή στις 3 Φεβρουαρίου 1918 του ο γιος της Ειρήνης Γενναδίου Σπυρίδων Κατσουλίδης, ο οποίος υπεραμύνθηκε της μητέρας του, αναφέροντας, μεταξύ άλλων: «Η αδελφή του θανόντος δεν γράφει συλλυπητήριον επιστολήν προς τον σύζυγον της θυγατρός του αλλά ο σύζυγος της θυγατρός προς την αδελφήν του θανόντος». Απαντώντας στον Κατσουλίδη, στις 7 Φεβρουαρίου 1918 ο Μαγκάκης ανέφερε χαρακτηριστικά: «απρόκλητος δεν επενέβην εις τα οικογενειακά σας, αλλά η μητέρα σου εις τα ειδικά μας· διότι τα αντικείμενα διά τα οποία ανέφερεν εις την επιστολήν της, ανήκον εις τον Γεώργιον Γεννάδιον, ευρέθησαν δε εις την κατοχήν του υιού του Παναγιώτου, και ήδη μετά τον θάνατον τούτου, συμφώνως με την διαθήκην του περιέρχονται όλα τα αντικείμενα του εις την θυγατέρα του και δη εγγονή του Γεωργίου Γενναδίου. Εάν όμως η μητέρα σου εφρόνει ότι έπρεπε τα αντικείμενα ταύτα να περιέλθουν εις εκείνην, έπρεπε και αυτό ακριβώς της έγραψα να τα εζήτει εγκαίρως από τον αδελφόν της, όταν έζη ούτος, οπωσήποτε όμως όχι από εμένα», βλ. Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Κατσουλίδου προς Μαγκάκη, 31 Δεκεμβρίου 1917· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Μαγκάκη προς Κατσουλίδου· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Κατσουλίδη προς Μαγκάκη, 3 Φεβρουαρίου 1918· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Μαγκάκη προς Κατσουλίδη, 7 Φεβρουαρίου 1918.

[1568] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

[1569] Η δωρεά έγινε από τον Παναγιώτη Γεννάδιο προς την κόρη του Αρτέμιδα με την ευκαιρία του γάμου της με τον Μιχαήλ Μαγκάκη, που έλαβε χώρα στις 16 Ιουλίου 1906.

[1570] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

οποία παρουσίασε στο δικαστήριο ο συμβολαιογράφος Αθηνών Β. Λαχανάς, ανοίχθηκε και επικυρώθηκε.[1571]

7.5. Το τέλος μιας αξιόλογης πορείας

Ο Γεννάδιος διακρινόταν «διά το φίλτρον του προς τα τέκνα του, διά την πίστιν του προς τους φίλους του, διά την αστοργίαν του προς τον εαυτόν του». Δεκαπέντε χρόνια περίπου πριν τον θάνατό του, διένειμε την περιουσία του μεταξύ των δύο θυγατέρων του. Κράτησε δε για τον εαυτό του όσα χρειαζόταν για να ζει μια απλή και λιτή ζωή. Ακόμη, η πολιτεία απέρριψε το αίτημά του για συνταξιοδότηση, αφού δεν τον έκρινε ικανό για σύνταξη, λόγω του ότι υπολειπόταν κάποιους μήνες εργασίας. Το ισχυρότερο και σκληρότερο χτύπημα δέχτηκε ο Γεννάδιος με τον θάνατο της μικρής του κόρης Αλεξάνδρας στις 26 Μαΐου 1914 σε ηλικία μόλις 29 χρόνων. Το γεγονός αυτό τον πίκρανε αφάνταστα και τον κατέβαλε πάρα πολύ και «έκτοτε έζησε ως ερημήτης, ως αναχωρητής» μέχρι και τον θάνατό του.[1572]

Σταδιακά η υγεία του άρχισε να κλονίζεται ακόμη περισσότερο, ως αποτέλεσμα του λιτού βίου που διήγε από τη νεότητά του, των συνεχών αποστολών του κάτω από δυσμενείς κλιματικές συνθήκες και των τραγικών οικογενειακών συμβάντων που τον κατέβαλαν ψυχικά, όπως αρχικά ο θάνατος της συζύγου του Ελένης και του νεογέννητου παιδιού του, καθώς και του θανάτου της κόρης του Αλεξάνδρας. Μετά από σύντομη ασθένεια, πέθανε ήσυχα στις 7 Δεκεμβρίου 1917 σε ηλικία σχεδόν 70 ετών.[1573]

Ο Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος κηδεύτηκε στον ιερό ναό της Ζωοδόχου Πηγής την 8η Δεκεμβρίου του 1917 στην Αθήνα. Στην τελευταία του κατοικία τον συνόδευσε πλήθος κόσμου και μεταξύ αυτών οι πρώην υπουργοί Γ. Φιλάρετος, Αθ. Ευταξίας και Ν. Λεβίδης, άπαντες σχεδόν οι γεωπόνοι Αθηνών, καθώς και υπάλληλοι της γεωργικής υπηρεσίας. Εκ μέρους των Ελλήνων γεωπόνων, τον επικήδειο λόγο εκφώνησε ο

[1571] Το έγγραφο στο οποίο περιλαμβάνονται τα πρακτικά της συνεδρίασης, καθώς και η απόφαση για τη δημοσιοποίηση, το άνοιγμα και την επικύρωση της διαθήκης, φέρει τίτλο «Πρακτικά συνεδριάσεως του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών της 18 Απριλίου 1920. Αντικείμενον: Η δημοσίευσις της μυστικής διαθήκης του Παναγιώτου Γενναδίου», βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 18 Απριλίου 1920. (Παράρτημα 4).

[1572] «Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος», *Ακρόπολις*, Αθήνα 8 Δεκεμβρίου 1917.

[1573] Σύμφωνα με τη *ληξιαρχική πράξη αποβιώσεως*, αριθμός 276, που εξέδωσε ο Δήμος Αθηναίων, ο Παναγιώτης Γεννάδιος πέθανε στις 5:00 μ.μ. της 6ης Δεκεμβρίου 1917 λόγω καρδιακού νοσήματος, βλ. Δήμος Αθηναίων, 1917, αρ. 276, *Ληξιαρχική πράξη αποβιώσεως Παναγιώτου Γ. Γενναδίου*, 7 Δεκεμβρίου 1917 (βλ. Παράρτημα 4, Έγγραφο 4, Εικόνα 4)· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 64.

τμηματάρχης της Γεωργίας και ακολούθως πρώτος Πρύτανης της Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής Αθηνών, Σπυρίδων Χασιώτης.[1574]

Την επόμενη του θανάτου του δημοσιεύθηκε στην *Ακρόπολη* Αθηνών αφήγηση φίλου του Γενναδίου με σημαντικά στοιχεία για τη ζωή του, στην οποία αναφέρονταν μεταξύ άλλων:

> *Η μεγάλη κορυφή των Ελλήνων γεωπόνων και της Ελληνικής Γεωργίας έδυσε χθες. Ο Παναγιώτης Γεννάδιος ήτο βεβαίως από τους ολίγους ευγενείς αντιπροσώπους της ελληνικής φυλής, και ως προς την επιστήμην, και ως προς το ήθος, και ως προς τον χαρακτήρα, και ως προς την δράσιν. Μας φεύγει ένας παράγων, ένας συντελεστής, ένας δημιουργός. Ιδίως ένας τύπος, και εν πρότυπον* […] *Εις την πολιτείαν, την οποίαν υπηρέτησε τόσον, ώστε να δυνηθή να του φάγη όσας έκαμε καταβολάς διά την σύνταξίν του, διά να μείνη χωρίς σύνταξιν – διότι του έλειπον ολίγοι προς συμπλήρωσιν μήνες – δεν οφείλει παρά τους ελεεινούς μισθούς όπου ελάμβανεν ως Τμηματάρχης της Γεωργίας, αντί των οποίων της απέδωκε υπηρεσίας αίτινες έπρεπε να πληρωθούν με εκατομμύρια* […] *Δράσας επί κυβερνήσεων των οποίων σκοπός ήτο μόνον η συναλλαγή, κατώρθωσε την ιδικήν του υπηρεσίαν να την κρατήση σχεδόν άτρωτον· και όταν εις υπουργός των εσωτερικών τον επίεσεν, επροτίμησε να παραιτηθή και να απέλθη εις την Κύπρο ως Υπουργός της γεωργίας, παρά να κάμη το τμήμα του υποχείρισιν του κόμματος. Εις την Ελλάδα όλην επί μίαν γενεάν, το όνομά του ελατρεύετο μεταξύ των γεωργικών πληθυσμών. Αυτός ήτο της ασθενούσης ελληνικής γης ο μοναδικός ιατρός. Αυτός υψώθη εις Κέρβερον κατά του δράκου της Φυλλοξήρας. Εις αυτόν οφείλεται η επέκτασις της καλλιέργειας των γεωμήλων. Εις αυτόν η πρόληψις διαφόρων νόσων των εσπεριδοειδών. Εις αυτόν η μόρφωσις των γεωπόνων. Ως επιστήμων ήτο αληθινός Γίγας* […] *Ήτο φανατικός μελετητής των αρχαίων συγγραφέων. Εκ των νεωτέρων δεν εχόρταινε ν'*

[1574] Χασιώτης, ό.π., σ. 13.

> *αναγιγνώσκη τον Κοραή. Εις το πρόσωπόν του χάνομεν ένα δυνατόν νουν, μίαν δυνατήν ψυχήν, και ένα πράγματι ηρωϊκόν χαρακτήρα.*[1575]

Η αναγνώριση του έργου του Παναγιώτη Γενναδίου αναδεικνυόταν για πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του. Συγκεκριμένα σε τελετή, που πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα του *Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* στην Αθήνα το 1936, στη μνήμη εκλιπόντων διαπρεπών γεωπόνων κατά τη διάρκεια της τελευταίας εκατονταετίας χαρακτηριστικά αναφέρθηκε ότι «μεταξύ των γεωπόνων, οι οποίοι σημαντικώτερρον έδρασαν την τελευταίαν εκατονταετηρίδα υπέρ της προόδου της Ελληνικής Γεωργίας, ο αείμνηστος Γεννάδιος αναμφισβητήτως κατέχει την πρώτην θέσιν». Επιπρόσθετα ο Διευθυντής του Σταθμού Γεωργικών Ερευνών της Λάρισας τόνισε ότι:

> *Μεταξύ των γεωπόνων διεκρίθη όλως ιδιαιτέρως ο Π. Γεννάδιος, αναδειχθείς διά τον απαράμιλλον ζήλον του και την παραδειγματικήν εργατικότητά του, την δημιουργικήν αφοσίωσίν του εις την εκτέλεσιν των ιδιαιτέρως σημαντικών διά την αναγεννωμένην Ελλάδα καθηκόντων του, ως ο Πρύτανις όλων των γεωπόνων της τελευταίας εκατονταετίας, διά το μέγεθος ακριβώς της γιγαντιαίας συμβολής του διά την ανάπτυξιν της Εθνικής μας παραγωγής.*[1576]

Την πιο συνοπτική και περιεκτική περιγραφή για τον Γεννάδιο δίνει ίσως ο αδελφός του Ιωάννης Γεννάδιος:

> […] *Ο Παναγιώτης Γεννάδιος έζησε και απέθανε υιός άξιος του αοιδίμου αυτού Πατρός, κληρονομήσας παρ' αυτού την αρετήν του πολίτου, την συναίσθησιν του δημοσίου καθήκοντος, τον έρωτα της επιστήμης, και την πίστιν του Έλληνος* […][1577]

[1575] «Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος», *Ακρόπολις*, Αθήνα 8 Δεκεμβρίου 1917· Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 64-66.
[1576] Πανάρετος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων…*, σ. 3.
[1577] Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917)*, σ. 68.

Συμπεράσματα

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος ευτύχησε να γεννηθεί σε μια οικογένεια, της οποίας τα χαρακτηριστικά διαμόρφωσε η φυσιογνωμία του Γεωργίου Γενναδίου, του «Μεγάλου Διδασκάλου του Γένους». Η πίστη σε αρχές, ιδανικά και η μεγάλη αγάπη του Γεωργίου για την πατρίδα μεταλαμπαδεύτηκαν και στα παιδιά του. Έτσι, ο πρωτότοκος γιος της οικογένειας, Αναστάσιος, διακρίθηκε ως Καθηγητής στο *Εθνικό Πανεπιστήμιο*, αλλά και ως δεινός ρήτορας, που εξέφραζε με πάθος τις εθνικές του αγωνίες. Ακόμη, ο Ιωάννης Γεννάδιος ως πολιτικός και διπλωμάτης υποστήριζε διαχρονικά τα εθνικά δίκαια της Ελλάδας μέσα από την πλούσια πολιτική του δράση. Ξεχωριστή ήταν ακόμη η προσφορά των δύο θυγατέρων της οικογένειας, Κλεονίκης και Ελπίδας, στον χώρο των τεχνών, ιδιαίτερα της Κλεονίκης, η οποία ξεχώρισε ως μια από τις πρώτες γλύπτριες και ζωγράφους της Ελλάδας.

Ο θάνατος του Γεωργίου Γενναδίου αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για την οικογένεια, αφού η σύζυγός του Άρτεμις έπρεπε να ζήσει μόνη τα 8 παιδιά της, όλα σε παιδική ηλικία, χωρίς οικονομικούς πόρους και σε μεγάλη οικονομική ανέχεια. Όπως και τα αδέλφια του, έτσι και ο Παναγιώτης, μετά τον θάνατο του πατέρα τους, έζησε πολύ δύσκολα παιδικά χρόνια. Αφού αποφοίτησε από το *Γυμνάσιον Αθηνών*, το οποίο διηύθυνε παλαιότερα ο πατέρας του, αναχώρησε για σπουδές στη Γενεύη. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, επέδειξε μεγάλη επιμέλεια, γεγονός που έλκυσε το ενδιαφέρον των καθηγητών του. Παράλληλα, είχε και την ευκαιρία να εκφράσει τα πατριωτικά του αισθήματα, ακολουθώντας τη μεγάλη εθνική παράδοση του πατέρα του. Στο πλαίσιο αυτό, προσπάθησε με άρθρα του στην εφημερίδα *Suisse Radicale* να υπεραμυνθεί της πατρίδας του, η οποία προπηλακιζόταν για τα ληστρικά επεισόδια στο Δήλεσι.

Οι θεωρητικού χαρακτήρα ακαδημαϊκές σπουδές του στη Γενεύη δεν τον ικανοποιούσαν, αφού στόχος του ήταν η απόκτηση πρακτικών γνώσεων, ώστε να μπορεί να προσφέρει στη γεωργία της πατρίδας του, που βρισκόταν σε εμβρυώδη κατάσταση. Με τη μεσολάβηση του αδελφού του, Ιωάννη, και χωρίς να ολοκληρώσει τις σπουδές του και να αποκτήσει το σχετικό πτυχίο, αποφάσισε να μεταβεί στις ΗΠΑ για σπουδές στη γεωργία.

Η μετάβαση και οι σπουδές του στο *Illinois Industrial University* την περίοδο 1870-1874 ήταν καθοριστικές για τη μετέπειτα ζωή και σταδιοδρομία του στην Ελλάδα

και στην Κύπρο. Καταλυτική υπήρξε η επίδραση του Πρύτανη John Milton Gregory στον Γεννάδιο, αφού αποτέλεσε πρότυπο για τον ίδιο, υιοθετώντας τη φιλοσοφία του για την προσέγγιση των αγροτών με κατανόηση, παραδείγματα και πειθώ, ώστε να μπορούν να αποδέχονται νέους τρόπους και διαδικασίες στις καλλιέργειές τους και την εισαγωγή σύγχρονων μηχανημάτων και εργαλείων στις αγροτικές τους εργασίες.

Ο Γεννάδιος, έχοντας ιδιαίτερη έφεση στο αντικείμενό του, ανέδειξε τις δυνατότητές του μέσα από την έρευνα, τα πειράματα και τις ακαδημαϊκές του επιτυχίες. Αποκορύφωμα των επιτυχιών του ήταν η απόκτηση του πτυχίου του ως πρωτεύσαντα του Πανεπιστημίου, καθώς και η αξιολόγηση και αναγνώριση της πτυχιακής του εργασίας *Nitrous acid in plants*, η οποία δημοσιεύθηκε στο επιστημονικό περιοδικό *The American Chemist* τον Ιούλιο του 1874. Ξεχωριστό επίτευγμα υπήρξε και η ανακάλυψη ενός φθοροποιού εντόμου, ενόσω ήταν ακόμη φοιτητής, η οποία αναγνωρίστηκε και δημοσιεύθηκε στο επιστημονικό περιοδικό *The American Naturalist* τον Ιανουάριο του 1874. Οι μεγάλες επιτυχίες του Γενναδίου συνδυάστηκαν με τις υποτροφίες που έλαβε από τον εθνικό ευεργέτη Χρηστάκη Ζωγράφο, καθώς και από την ελληνική κυβέρνηση, που τον βοήθησαν να ολοκληρώσει τις σπουδές του, δεδομένων των μεγάλων οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπιζε η οικογένειά του.

Για μια ακόμη φορά, μέσω των σπουδών του, αναδείκνυε τα εθνικά του ιδεώδη, τη νοσταλγία και την αγάπη του για την Ελλάδα μέσα από τις εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου, αλλά και με δημοσίευση άρθρων του στο φοιτητικό περιοδικό *The Student*. Με τη σκέψη του στην Ελλάδα επιδίωξε να αποκτήσει πρακτική εργασιακή εμπειρία, σε φυτείες καπνού και βαμβακιού, που αποτελούσαν βασικά προϊόντα της πατρίδας του, ώστε, με την επάνοδό του στη χώρα, να βοηθήσει με κάθε τρόπο στην ανάπτυξη των καλλιεργητικών μεθόδων και της γεωργίας. Παρά το γεγονός ότι θα μπορούσε να παραμείνει στις ΗΠΑ και να ακολουθήσει ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, η νοσταλγία του για την Ελλάδα υπερίσχυσε και, ως εκ τούτου, επέστρεψε στα τέλη του 1874 στην Αθήνα.

Με την επιστροφή του, επιδίωξε να ενταχθεί στους φιλολογικούς κύκλους της χώρας, έναν τομέα που αγαπούσε ιδιαίτερα, εγγραφόμενος ως μέλος του *Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*. Αμέσως μετά, νιώθοντας ως ηθική υποχρέωση να ανταποδώσει με τις υπηρεσίες του την ευεργεσία που του έκανε ο Χρηστάκης Ζωγράφος με την παροχή υποτροφίας για την ολοκλήρωση των σπουδών του, ανέλαβε την επιστασία των

κτημάτων του Ζωγράφου στη Θεσσαλία. Εκεί βίωσε την άθλια κατάσταση που ζούσαν οι αγρότες της περιοχής, ζώντας σε πλήρη ανέχεια, κάτω από την οθωμανική κατοχή. Εντούτοις, ο Γεννάδιος αποφάσισε να υλοποιήσει τη φιλοσοφία του για την ανάπτυξη της γεωργίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στις ΗΠΑ. Έτσι, εισήγαγε νέες μεθόδους μηχανικής καλλιέργειας, καθώς και σιδερένια άροτρα, θεριστικές μηχανές και εκκοκκιστήρια καλαμποκιού. Προσπάθησε παράλληλα να πείσει τους αγρότες για τα οφέλη που θα είχαν με την εισαγωγή αυτών των καινοτομιών στις καθημερινές τους εργασίες.

Στη Θεσσαλία ανέλαβε και πάλι εθνική δράση, αφού, κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου, εντάχθηκε ως μέλος της μυστικής επαναστατικής εταιρείας *Αδελφότης*, η οποία επιδίωκε μαζί με άλλες ανταρτικές ομάδες να οργανώσει επαναστατική κίνηση στην αλύτρωτη αυτή περιοχή του ελληνισμού. Παράλληλα, για αρκετούς μήνες κατήρτισε και συντηρούσε με δικά του έξοδα ανταρτικό σώμα στα Ρεβένια. Τελικά, η αποτυχία των ανταρτικών σωμάτων να επαναστατήσουν στη Θεσσαλία απογοήτευσε τον Γεννάδιο, ο οποίος αποφάσισε να επιστρέψει στην ελεύθερη Ελλάδα.

Με την επιστροφή του στην Αθήνα, θεώρησε ως εθνική του υποχρέωση τη συγγραφή και δημοσίευση διαφόρων πραγματειών για τη διαφώτιση των αγροτών και την απαλλαγή τους από παρωχημένες αντιλήψεις, που δεν τους επέτρεπαν να υιοθετούν νέες επιστημονικές μεθόδους για την ανάπτυξη των καλλιεργειών τους.

Ο διορισμός του ως καθηγητής Φυσικής Ιστορίας στο Γυμνάσιο Πύργου τον Απρίλιο του 1879 τού έδωσε την ευκαιρία να αναλάβει, παράλληλα, και σημαντικές αποστολές για την επίλυση προβλημάτων της γεωργίας σε διάφορες περιοχές της επαρχίας, γεγονός που του επέτρεψε να έρθει σε επαφή με τον αγροτικό πληθυσμό. Τον Σεπτέμβριο του ιδίου έτους μετατέθηκε και διορίστηκε καθηγητής στο *Γυμνάσιον Αθηνών* και στα τρία δημόσια γυμνάσια της πόλης, καθώς και στο *Βαρβάκειον Λύκειον*.

Μελετώντας τους αμπελώνες στον Πύργο Ηλείας και στην Πάτρα, διέγνωσε για πρώτη φορά στην Ελλάδα τη *φυλλοξήρα*, η οποία ήταν άγνωστη μέχρι τότε στη χώρα. Την ανακάλυψη του Γενναδίου επιβεβαίωσε η Ακαδημία των Επιστημών της Γαλλίας, γεγονός ιδιαίτερα τιμητικό για τον Γεννάδιο. Από τότε ηγήθηκε της εκστρατείας καταπολέμησης της *φυλλοξήρας* στην Ελλάδα, με τη διαφώτιση των αμπελοκαλλιεργητών, εκδίδοντας διάφορες πραγματείες, όπως το έργο *Φυλλοξήρα η*

φθοροποιός, ενώ παράλληλα ενημέρωνε τους αγρότες για τα προληπτικά και θεραπευτικά μέσα, τα οποία έπρεπε να υιοθετούν για την καταπολέμησή της. Επιπρόσθετα, η κυβέρνηση τον διόρισε μέλος του γνωμοδοτικού συμβουλίου για τη *φυλλοξήρα*.

Τον Φεβρουάριο του 1880 ο Έλληνας πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος διόρισε τον Γεννάδιο Τμηματάρχη στο υπουργείο των Εσωτερικών ως Επιθεωρητή της Γεωργίας, όπου και εργάστηκε για την εξάλειψη του σοβαρού προβλήματος της *φυλλοξήρας* και των άλλων καταστροφικών για την γεωργία νόσων. Η προσφορά του στην καταπολέμηση της *φυλλοξήρας* αναγνωρίστηκε από την *Société Entomologique de France*, η οποία τον εξέλεξε μέλος της τον Ιανουάριο του 1881. Πραγματείες του, επίσης, δημοσιεύθηκαν στο *Comptes Rendus des Seances de l΄Académie de Sciences*, γεγονός ιδιαίτερα τιμητικό για τον Γεννάδιο.

Από τον γάμο του με την Ελένη Μηλιώτη τον Ιούνιο του 1882 ευτύχησε να αποκτήσει δύο θυγατέρες, την Αρτέμιδα και την Αλεξάνδρα. Όμως, η προσωπική και οικογενειακή του ευτυχία δεν κράτησε για πολύ, αφού, σε λιγότερο από 5 χρόνια, στις 2 Ιανουαρίου 1887 δέχθηκε διπλό χτύπημα, με τον θάνατο της συζύγου του και του νεογέννητου παιδιού του, λόγω πρόωρου τοκετού. Τον Μάιο του 1914 ο Γεννάδιος έχασε και τη δευτερότοκη κόρη του, Αλεξάνδρα, λίγο καιρό μετά την αποφοίτησή της από το *Εθνικό Πανεπιστήμιο*. Τα γεγονότα αυτά σημάδεψαν για πάντα τη ζωή του Γενναδίου.

Πέραν των καθηκόντων του ως Επιθεωρητής Γεωργίας, στις 9 Σεπτεμβρίου 1882 διορίστηκε Έφορος του *Δημοσίου Δενδροκομείου*. Ο Γεννάδιος, με ιδιαίτερα προσεγμένη διαχείριση, κατάφερε να πολλαπλασιάσει τα έσοδα του Δενδροκομείου μέσα σε δύο χρόνια, ενώ ανέπτυξε μια πλούσια γεωπονική δράση, με τον πολλαπλασιασμό χιλιάδων δέντρων, καλλωπιστικών θάμνων και ανθών.

Ένα από τα σημαντικότερα έργα του Γενναδίου ήταν η έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας*, μέσα στην οποία δημοσίευε γεωργικές ειδήσεις, γεωργικές πραγματείες, καθώς και διάφορα άρθρα για γεωργικά θέματα για την ενημέρωση του αγροτικού πληθυσμού και όλων των ενδιαφερομένων για τα θέματα της γεωργίας. Μέσα από τις στήλες της *Ελληνικής Γεωργίας* έδινε βήμα ακόμη και σε πολέμιούς του, μεταξύ των οποίων ο Διομήδης Σαρακωμένος, ο Σπυρίδων Χασιώτης και ο Αριστείδης Μουράτογλου, για τη δημοσίευση άρθρων τους. Για 12 ολόκληρα χρόνια, από το 1885

μέχρι το 1896 εξέδιδε ανελλιπώς την *Ελληνική Γεωργία*, προσφέροντας πολύτιμες υπηρεσίες στον γεωργικό κόσμο της Ελλάδας, της Κύπρου και του εξωτερικού.

Τον Σεπτέμβριο του 1887 ο Γεννάδιος διορίστηκε Τμηματάρχης Α΄ τάξης στο Τμήμα Γεωργίας του υπουργείου Εσωτερικών. Στο πλαίσιο αυτό, διαχειρίστηκε σε μεγάλο βαθμό το κληροδότημα του Τριανταφυλλίδη για την ίδρυση Γεωργικών Σχολείων. Ο Χαρίλαος Τρικούπης το 1886 ζήτησε από τον Γεννάδιο να υποβάλει έκθεση «Περί Γεωργικών Σταθμών», στην οποία ο τελευταίος υποστήριζε ενθέρμως τη δημιουργία Γεωργικών Σταθμών και όχι Γεωργικών Σχολείων. Υποστήριξε ότι η Ελλάδα μπορούσε να επωφεληθεί από την ίδρυση Γεωργικών Σχολείων, νοουμένου ότι θα υπήρχαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, αφού η χώρα δεν μπορούσε να αντέξει άλλη αποτυχία, όπως ήταν το κλείσιμο της Σχολής της Τίρυνθας. Θεωρούσε ότι το κόστος δημιουργίας και συντήρησης Γεωργικών Σταθμών ήταν πολύ χαμηλό και, ως εκ τούτου, θα μπορούσαν να δημιουργηθούν πολλοί γεωργικοί σταθμοί, καλύπτοντας όλες τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, σε αντίθεση με τα Γεωργικά Σχολεία, που θα κάλυπταν μόνο συγκεκριμένες περιοχές. Σε δεύτερη έκθεση προς τον Χαρίλαο Τρικούπη ο Γεννάδιος υποστήριξε και την ίδρυση *Πρακτικού Πρότυπου Αγροκηπίου*.

Τελικά, ο Τρικούπης, αγνοώντας τις δύο εκθέσεις του Γενναδίου, προώθησε τη δημιουργία τριών Γεωργικών Σχολείων, με βάση το κληροδότημα του Τριανταφυλλίδη. Ειδικότερα, ιδρύθηκαν το *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο* στην Αθήνα, η *Κασσαβέτειος και Τριανταφυλλίδειος Γεωργική Σχολή* στο *Αϊδίν* στη Λάρισα και η *Τριανταφυλλίδειος Σχολή* στην Τίρυνθα.

Στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο* στην Αθήνα διορίστηκε προσωρινός Διευθυντής ο Γεννάδιος χωρίς μισθό, αφού διατηρούσε παράλληλα τη θέση του Τμηματάρχη Α΄ στο Τμήμα Γεωργίας. Ο Γεννάδιος ανέλαβε να οργανώσει και να αναπτύξει το σχολείο, υιοθετώντας πρωτοποριακές μεθόδους και μέσα. Έτσι, προχώρησε στην ίδρυση Πρακτικού Μουσείου στη σχολή, ώστε να επωφεληθούν τόσο οι σπουδαστές όσο και ο αγροτικός πληθυσμός. Για τον εμπλουτισμό του μουσείου, ζητήθηκε η συνεισφορά των νομαρχών από όλες τις περιφέρειες της χώρας, για τη συγκέντρωση καρπών και άλλων προσφορών για το μουσείο. Επιπρόσθετα, δημιούργησε Γραφείο Στατιστικής για τη συλλογή και επεξεργασία στατιστικών στοιχείων για τη γεωργία της Ελλάδας. Ακόμη, πέραν της εκπαίδευσης των μαθητών της σχολής, μεριμνούσε και για την επαγγελματική τους αποκατάσταση,

δημοσιεύοντας σχετικές αγγελίες στην *Ελληνική Γεωργία*, ώστε να προσελκύει το ενδιαφέρον των κτηματιών στους αποφοίτους της σχολής. Προώθησε, επιπλέον, την εισαγωγή γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων για χρήση από τους μαθητές της σχολής, αλλά και για τη διάθεσή τους στους γεωργούς. Αποδεικνύοντας το ανθρώπινό του πρόσωπο, στήριξε τη φοίτηση παιδιών του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα στο *Τριανταφυλλίδειο Γεωργικό Σχολείο Αθηνών*.

Παράλληλα, επίλυσε το πρόβλημα της άρδευσης των εκτάσεων της σχολής, με την ανόρυξη δύο μεγάλων φρεατίων στο κτήμα Χασεκή. Αξιοποίησε, επιπρόσθετα, το *Δημόσιο Δενδροκομείο*, το οποίο υπαγόταν τώρα στο σχολείο, με την περαιτέρω εισαγωγή νέων βιομηχανικών και άλλων προϊόντων, τα οποία θα μπορούσαν να καταστούν επωφελή για τη χώρα.

Ο, πολιτικών σκοπιμοτήτων, διορισμός του Ιωάννη Αποστολόπουλου ως Διευθυντή του *Τριανταφυλλίδειου Γεωργικού Σχολείου Αθηνών* από τον συμπολίτη του Κωνσταντίνο Κωνσταντόπουλο, όταν αυτός ανέλαβε την πρωθυπουργία της Ελλάδας το 1892, απέδειξε εμφανώς την πολύ μεγάλη και αξιόλογη δουλειά που έκανε ο Γεννάδιος ως Έφορος του Δενδροκομείου και ως Διευθυντής της Σχολής. Στο πρωτόκολλο παράδοσης υπήρχε ένας τεράστιος αριθμός οπωροφόρων δέντρων, φυτών καλλωπισμού, σπορείων, μοσχευμάτων, καθώς και πολλών άλλων δέντρων, εργαλείων και μηχανημάτων, που χρησιμοποιούνταν στη σχολή, γεγονός που αποδεικνύει το τεράστιο έργο του Γενναδίου.

Ο επαναδιορισμός του Γενναδίου τον Ιούνιο του 1892 στη θέση του Διευθυντή του *Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου της Αθήνας* βρήκε τη Σχολή να παραπαίει εν μέσω ερίδων και αντιπαλοτήτων. Η αφοσίωση του Γενναδίου στην ανάπτυξη της σχολής με την αυστηρή τήρηση των κανόνων και των κανονισμών, βάσει των οποίων αυτή έπρεπε να λειτουργεί, η μη αποδοχή αυθαιρεσιών εκ μέρους των Καθηγητών και οι καταχρήσεις διοικητικών λειτουργών τον έφερε σε σύγκρουση με τον Υποδιευθυντή Διομήδη Σαρακωμένο και τους Καθηγητές Ιωάννη Λοβέρδο και Σ. Σταματιάδη, οι οποίοι τελικά υποκίνησαν ανταρσία στη σχολή, παραλύοντας τα πάντα.

Στη σύγκρουση αυτή λειτούργησαν οι πολιτικές σκοπιμότητες και έτσι η κυβέρνηση, αδιαφορώντας για το πλούσιο έργο που παρήγαγε ο Γεννάδιος στη σχολή, τον απομάκρυνε από τη διεύθυνση, ενέργεια που αποδείχθηκε εντελώς λανθασμένη. Η αντικατάστασή του από τον Αριστείδη Μουράτογλου απλά έφερε μια παροδική ηρεμία

στη σχολή, η οποία ήταν πλασματική. Πολύ σύντομα η διεύθυνση και οι Καθηγητές άρχισαν και συνέχιζαν τις αντεγκλήσεις, τους διαπληκτισμούς και τις αλληλοκατηγορίες, γεγονός που αποδεικνύει ότι την ευθύνη για την προηγούμενη κατάσταση δεν είχε ο Γεννάδιος, αλλά οι Καθηγητές. Σύντομα δε οδήγησαν τη σχολή στο οριστικό κλείσιμο. Ανάλογες καταστάσεις πλήρους χάους παρατηρήθηκαν και στις δύο άλλες Γεωργικές Σχολές.

Ενώ ο Γεννάδιος δεχόταν τιμές και αναγνωρίσεις από διάφορους επιστημονικούς φορείς του εξωτερικού, η αμφισβήτηση στην Ελλάδα γινόταν εντονότερη, με αποτέλεσμα ο Γεννάδιος τον Ιανουάριο του 1894 να υποβάλει την παραίτησή του από τη θέση του Τμηματάρχη Α΄ στον υπουργό Εσωτερικών Νικόλαο Μπουφίδη, ο οποίος θεωρήθηκε από τον Τύπο ως υπεύθυνος για την παραίτησή του.

Ακολούθως, ο Γεννάδιος επικεντρώθηκε αποκλειστικά στη δημοσίευση πραγματειών του, ενημερώνοντας τον αγροτικό πληθυσμό για θέματα, όπως τους Γεωργικούς Σταθμούς, το αμπελουργικό άροτρο, την παρασκευή ροδελαίου, τη σηροτροφία και την υλοτομία. Εν τω μεταξύ οι Βρετανοί, οι οποίοι μέσω της πρεσβείας τους στην Αθήνα είχαν πληροφορίες για τη δράση του στην Ελλάδα, καθώς και τη διεθνή καταξίωσή του, τον προσέγγισαν, ώστε να αναλάβει το υπό δημιουργία Τμήμα Γεωργίας της Κύπρου. Οι πρώτες αντιδράσεις του Γενναδίου ήταν αρνητικές, αφού αυτός επιθυμούσε να παραμείνει στην Ελλάδα μαζί με την οικογένειά του. Τελικά, μετά τις συνεχείς και έντονες πιέσεις, ο Γεννάδιος δέχθηκε να έρθει στην Κύπρο για περίοδο τριών περίπου μηνών, ώστε να μελετήσει την κατάσταση της γεωργίας στην Κύπρο και να υποβάλει έκθεση με τις εισηγήσεις του.

Οι Βρετανοί με την κίνησή τους αυτή κατάφεραν να επιτύχουν ένα διπλό στόχο: αφενός να εξασφαλίσουν τις υπηρεσίες ενός καταξιωμένου επιστήμονα με πολλές περγαμηνές, ο οποίος θα γινόταν ενθουσιωδώς αποδεκτός λόγω της εθνικότητάς του από τους Έλληνες βουλευτές, τον Τύπο και τον αγροτικό πληθυσμό του νησιού, ικανοποιώντας έτσι το πάγιο αίτημα για ενίσχυση της γεωργίας και αφετέρου την εξασφάλιση των δικών τους οικονομικών συμφερόντων μέσω της αναβάθμισης της γεωργίας, που θα είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικότητας και συνεπώς αύξηση των δημοσίων προσόδων λόγω των εξαγωγών και των φορολογιών. Έχοντας αυτό κατά νου, επιβάρυναν το ακριδικό ταμείο με την αμοιβή του Γενναδίου και όχι τις δημόσιες προσόδους, προκαλώντας θύελλα αντιδράσεων στο νησί.

Η υποδοχή που επιφύλαξαν οι Έλληνες της Κύπρου στον Γεννάδιο ήταν κάτι το μοναδικό, όπως μαρτυρεί και ο ίδιος. Σε αντίθεση με την απαξίωση και τη συνεχή πολεμική που δεχόταν στην Ελλάδα, ο σεβασμός και η αναγνώριση προς το πρόσωπό του ήταν πέρα από κάθε προσδοκία. Στους τρεις μήνες που παρέμεινε περίπου στο νησί κάλυψε όλες τις αγροτικές και μη περιοχές, μελετώντας σε βάθος όλα τα προβλήματα της γεωργίας. Ιδιαίτερα καταδεκτικός έμπαινε και στην πιο φτωχική καλύβα των χωρικών, μιλούσε μαζί τους, άκουγε τα προβλήματά τους και τους έδινε πρακτικές λύσεις επιτόπου. Τα γεγονότα αυτά προβάλλονταν μέσα από τον Τύπο, ο οποίος εκφραζόταν με τα καλύτερα λόγια για τον άνθρωπο και επιστήμονα Γεννάδιο.

Με την ολοκλήρωση της επίσκεψής του, συνέταξε την εμπεριστατωμένη μελέτη με τίτλο *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, η οποία αποτελείται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος επικεντρώνεται στα τέσσερα κυριότερα γεωργικά προϊόντα του νησιού, δηλαδή την αμπελουργία, τα δημητριακά, την κερατέα και τη σηροτροφία, καθώς και τα προβλήματα που προέκυψαν λόγω της υποτίμησης των συγκεκριμένων προϊόντων στις παγκόσμιες αγορές, με αποτέλεσμα να προκληθεί μεγάλη κρίση και στην Κύπρο. Ακολούθως, στο δεύτερο μέρος εισηγείται τη βελτίωση της καλλιέργειας προϊόντων, όπως τα όσπρια, το βαμβάκι, τα ελαιόδεντρα, τα εσπεριδοειδή και τα οπωροφόρα, ενώ εισηγείται παράλληλα την εισαγωγή νέων προϊόντων, όπως της βρίζας, του καπνού, της μαστίχας και των φυτών που παράγουν αιθέρια έλαια. Στο τρίτο μέρος εστιάζει στο θέμα της μόρφωσης του αγροτικού πληθυσμού και παράλληλα παρουσιάζει ασθένειες των φυτών αυτών, που εντόπισε κατά την τρίμηνη παραμονή του στο νησί.

Μετά την ολοκλήρωση και υποβολή της μελέτης, ο Γεννάδιος επέστρεψε στην Αθήνα στα μέσα Ιουνίου του 1895. Εν τω μεταξύ οι πιέσεις που δεχόταν η βρετανική διακυβέρνηση του νησιού για την μόνιμη εξασφάλιση των υπηρεσιών του Γενναδίου ήταν ιδιαίτερα έντονες από το Νομοθετικό Συμβούλιο, τον Τύπο και τον απλό λαό. Στο Νομοθετικό Συμβούλιο οι Έλληνες βουλευτές πέρασαν ψήφισμα, ζητώντας τη μόνιμη πρόσληψη του Γενναδίου, ενώ ανέβαλλαν την έγκριση κονδυλίου για τα δάση στον ετήσιο προϋπολογισμό, μέχρις ότου θα δίδονταν διαβεβαιώσεις ότι το βρετανικό καθεστώς θα καλούσε και θα προσλάμβανε σε μόνιμη βάση τον Γεννάδιο. Ανάλογες, όμως, ήταν και οι επιδιώξεις των Βρετανών, ασφαλώς για εξυπηρέτηση των δικών τους οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων. Έτσι, ο Αρμοστής ζήτησε και έλαβε την

έγκριση του υπουργού Αποικιών και της βρετανικής κυβέρνησης για μόνιμη πρόσληψη του Γενναδίου.

Οι Βρετανοί, στο διάστημα που μεσολάβησε μέχρι ο Γεννάδιος να αποδεχθεί τη θέση που τού προσέφεραν ως Διευθυντή του Τμήματος Γεωργίας, προσπάθησαν να εφαρμόσουν κάποιες από τις εισηγήσεις του που περιλαμβάνονταν στην *Έκθεσιν περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, γεγονός που επιβεβαίωνε ο Αρμοστής στους βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Μεγάλο ενδιαφέρον για την αξιοποίηση της έκθεσης του Γενναδίου επέδειξε και ο Patrick Geddes, μέσω της εταιρείας *The Eastern and Colonial Association*. Το σχέδιο του Geddes για την Κύπρο, το λεγόμενο *Cyprus plan* ή *Cyprus project* κάλυπτε πολλούς τομείς, όπως την ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας και την παραγωγή εκλεκτού καπνού, την καλλιέργεια φυτών για χρήση στη φαρμακοβιομηχανία, την ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας και της παραγωγής μεταξιού, της αμπελοκαλλιέργειας και την παραγωγή εκλεκτών οίνων, καθώς και την οικονομική εκμετάλλευση της καλλιέργειας των *χαρουπόδεντρων*. Ο Geddes αρχικά επικοινώνησε με τον Γεννάδιο, ζητώντας τη βοήθειά του για την υλοποίηση των σχεδίων του για το νησί, ενώ παράλληλα συζήτησε τα σχέδιά του και με τον Αρμοστή.

Στην Κύπρο τα σχέδια του Geddes έφερε στην επιφάνεια η εφημερίδα *Αλήθεια* της Λεμεσού, η οποία θεωρούσε υποχθόνιες και εχθρικές τις ενέργειες και τους σχεδιασμούς του για το νησί. Τόνιζε ιδιαίτερα το γεγονός ότι η πρόθεση του Geddes ήταν να εκμεταλλευτεί τον ανθρώπινο πόνο των Αρμενίων που καταδίωκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, με σκοπό να τους φέρει στην Κύπρο, να ιδρύσει εργατική αρμενική αποικία και να τους εκμεταλλευτεί ως φθηνά εργατικά χέρια για την υλοποίηση των σχεδίων του. Ένα άλλο θέμα που εστίαζε η εφημερίδα ήταν το γεγονός ότι ο Geddes επιδίωκε, μέσω κυρίως του Βρετανικού Μουσείου και του Μουσείου του Εδιμβούργου, να υφαρπάξει τους αρχαιολογικούς θησαυρούς του νησιού και να τους πουλήσει κυρίως σε βρετανικά και αμερικανικά μουσεία.

Μετά την αποδοχή της θέσης που του προσφέρθηκε, ο Γεννάδιος ανέλαβε ως ο πρώτος Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας της Κύπρου τον Νοέμβριο του 1896. Βασικό μέλημα του Γενναδίου ήταν η εισαγωγή γεωργικών βελτιώσεων, οι οποίες όμως θα προσέκρουαν στις αντιδράσεις των γεωργών, αφού αυτοί ήταν προσκολλημένοι στις πατροπαράδοτες συνήθειες και σε δεισιδαιμονίες. Με βάση τη

φιλοσοφία του, θεωρούσε ότι οποιαδήποτε γεωργική βελτίωση θα μπορούσε να επιτευχθεί, εφόσον αυτή δοκιμαζόταν από τον ίδιο τον γεωργό και αποδεικνυόταν επιτυχής. Πέραν των άλλων, η κατάσταση της γεωργίας ήταν τραγική, οι γεωργοί υπερφορολογούνταν και οι πλείστοι εξ αυτών βρίσκονταν στο όριο ή κάτω από το όριο της φτώχειας.

Μεγάλες προσπάθειες κατέβαλλε ο Γεννάδιος για την αναβάθμιση της γεωργίας της Κύπρου, μέσω του Γεωργικού Συμβουλίου του νησιού. Στόχος του ήταν να ενισχύσει τους αγρότες στις καθημερινές αγροτικές τους δραστηριότητες, να εισαγάγει νέα σύγχρονα εργαλεία και μηχανήματα, να αναπτύξει πειραματικούς σταθμούς και δενδροκομεία σε όλες τις πόλεις και να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ανομβρίας με τη δημιουργία αρδευτικών έργων.

Μέσα στα έργα και τις δράσεις του Γενναδίου για την ορθολογιστική ανάπτυξη της γεωργίας του νησιού περιλαμβάνονταν πολλές πρωτοποριακές μέθοδοι καλλιέργειας και η εισαγωγή μηχανημάτων και εργαλείων ειδικά προσαρμοσμένων με βάση τις ανάγκες των γεωργών, αλλά και τα γεωμορφολογικά δεδομένα. Έτσι, προχώρησε στον σχεδιασμό του νέου κυπριακού αρότρου, το οποίο με δικές του οδηγίες κατασκευάστηκε στην Αγγλία, για να αντικαταστήσει το πατροπαράδοτο ξύλινο άροτρο, που χρησιμοποιούσαν οι Κύπριοι αγρότες αναλλοίωτο από την εποχή του Ησιόδου.

Ακόμη, με επανειλημμένες δοκιμές και πειράματα έθεσε τις προδιαγραφές για την κατασκευή ατμοκίνητης αλωνιστικής μηχανής, κατάλληλης για τα εδαφολογικά χαρακτηριστικά του νησιού, ώστε να επιτυγχάνεται ο διαχωρισμός και η κατά ποιότητα διαλογή του καρπού. Ανάλογες ενέργειες έκανε και για την κατασκευή θεριστικής μηχανής, κατάλληλης για τα δεδομένα της Κύπρου. Επιπρόσθετα, φρόντισε να εισαχθούν κατάλληλες *σποροκαθαριστικές*, *χορτοκοπτικές* και *εκκοκκιστικές* μηχανές. Ειδική ήταν η μέριμνά του για την εισαγωγή και διάθεση προς τους αγρότες του νησιού νέων σύγχρονων γεωργικών και κηπουρικών εργαλείων.

Σπουδαίο έργο επιτέλεσε ο Γεννάδιος με την ίδρυση και λειτουργία των δενδροκομείων για την ανάπτυξη και διάδοση διαφόρων ειδών φυτών, δέντρων και νέων καλλιεργειών. Μέσω των δενδροκομείων, κατάφερε να προωθήσει την ιδέα της δενδροφύτευσης, της ανάπτυξης του πρασίνου και της προστασίας του περιβάλλοντος προσπαθώντας σταδιακά να πείσει τον αγροτικό πληθυσμό για τα πολλαπλά οφέλη που

θα είχε το νησί. Με τη σωστή οικονομική διαχείριση των δενδροκομείων που ιδρύθηκαν στη Λευκωσία, Λάρνακα, Λεμεσό, Πεδουλά και Κοντέα κατάφερε να καλύψει σε μεγάλο βαθμό το κόστος ίδρυσης και συντήρησής τους με τα έσοδα που προέκυπταν από τη διάθεση των δέντρων και φυτών που αναπτύσσονταν εκεί.

Σημαντικό επίτευγμα του Γενναδίου ήταν η αγορά του τσιφλικιού της Αθαλάσσας και η δημιουργία της πρώτης *Πειραματικής Έπαυλης* στο νησί. Θεωρούσε ότι η αξιοποίηση της *Πειραματικής Έπαυλης* σε συνδυασμό με τη δημιουργία των δενδροκομείων θα ήταν ιδιαίτερα παραγωγικές, αφού θα προέκυπταν σημαντικά έσοδα από την πώληση των παραγομένων φυτών, ενώ ταυτόχρονα θα εισάγονταν νέα συστήματα καλλιέργειας, όπως και νέα προϊόντα και διάφορα κτηνοτροφικά φυτά. Η εισαγωγή και διάθεση τέτοιων φυτών θα είχε ευεργετική επίδραση στην αύξηση των εξαγωγών και την παραγωγή σημαντικής ποσότητας ζωοτροφών σε περιόδους χαμηλών βροχοπτώσεων.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η ανάπτυξη κτηνοτροφικών φυτών, αφού η επιβίωση των αιγοπροβάτων εξαρτάτο πλήρως από τα αυτοφυόμενα φυτά του νησιού, τα οποία αποτελούσαν και τη μοναδική τροφή τους. Μέσω της παραγωγής κτηνοτροφικών φυτών επιλυόταν το βασικό πρόβλημα της διατροφής των ζώων κατά τη διάρκεια των άνομβρων περιόδων του χρόνου που σε πολλές περιπτώσεις οδηγούσε στην ασιτεία και στο βέβαιο θάνατο μεγάλου αριθμού ζώων κάθε χρόνο. Ειδική έμφαση έδωσε ο Γεννάδιος στην ανάπτυξη των τριών βασικών κλωστικών φυτών του νησιού, που ήταν η *κάνναβις*, το *λίνον* και το *βαμβάκι*. Ειδικά, για την καλλιέργεια της *καννάβεως*, που διεξαγόταν κυρίως στην περιοχή της Πάφου και ολόκληρη η παραγωγή χρησιμοποιείτο για την κατασκευή σχοινιών, ο Γεννάδιος μερίμνησε για την εισαγωγή απλής και χαμηλού κόστους *σχοινοποιητικής μηχανής*.

Για την ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας στο νησί, προώθησε ένα σχέδιο, βάσει του οποίου παραχωρείτο δωρεάν η γη και ο σπόρος στους αγρότες και η εσοδεία διανεμόταν εξίσου μεταξύ του Γεωργικού Συμβουλίου και του καλλιεργητή. Το σχέδιο αυτό βοήθησε ιδιαίτερα τους ακτήμονες γεωργούς. Φρόντισε, επίσης, να αναπτύξει την καλλιέργεια των *ελαιόδεντρων*, των *συκαμινιών*, των *εσπεριδοειδών* και των *αμπελώνων*. Ειδικά για τις φυτείες *ελαιόδεντρων* αξιοποιήθηκαν *ελαιόδεντρα* που βρίσκονταν στα κρατικά δάση, τα οποία μεταφυτεύονταν σε διάφορες περιοχές παγκύπρια, με σαφές όφελος την αναδάσωση πολλών εκτάσεων.

Για την αντιμετώπιση της αμπελουργικής κρίσης, που προέκυψε λόγω της εισβολής της *φυλλοξήρας* σε πολλές χώρες της Ευρώπης και ιδιαίτερα στη Γαλλία, ο Γεννάδιος εισήγαγε βελτιωμένες μεθόδους οινοποίησης στην Κύπρο, ώστε τα προϊόντα του νησιού να τηρούν αυστηρές προδιαγραφές για να είναι ανταγωνιστικά στο εξωτερικό. Στο πλαίσιο αυτό στήριξε τις προσπάθειες που κατέβαλλαν διάφορα άτομα και εταιρείες στον τομέα της οινοποιίας και της παραγωγής ποιοτικών οινοπνευματωδών ποτών, όπως η εταιρεία *Perapedhi Wine Association Company* στο Πέρα Πεδί, η εταιρεία *Χρ. Χατζηπαύλου και υιοί*, η *Cyprus Wines & Spirit Association Ltd* και ο οινοποιός Ν. Ιωαννίδης από τη Λεμεσό.

Εργάστηκε συστηματικά για την αναβίωση της καλλιέργειας λαχανικών και την εξαγωγή τους σε ξένες αγορές. Μέσω του Γεωργικού Τμήματος προώθησε τις εξαγωγές *δεψικών* και βαφικών ουσιών και ενίσχυσε τις προσπάθειες εταιρειών, όπως της *Cyprus Company*, για την εξαγωγή των προϊόντων αυτών στην Αγγλία. Παράλληλα προώθησε την καλλιέργεια *ακρόδρυων* και *οπωροφόρων* δέντρων.

Για την ενίσχυση των εξαγωγών του νησιού, αξιοποίησε ποικίλα προϊόντα αυτοφυών φυτών, ένα τομέα που θα μπορούσαν να απασχοληθούν επωφελώς οι αγρότες κατά τον ελεύθερο χρόνο τους. Υιοθέτησε δε νέες μεθόδους παραγωγής φυσικών *αιθέριων ελαίων*, τα οποία προτιμούσαν οι καταναλωτές στις αγορές του εξωτερικού και ήταν διατεθειμένοι να πληρώνουν υψηλότερες τιμές για την απόκτησή τους.

Η *σαραθροποιία*, η *ψαθοποιία* και η *κοφινοποιία* αποτελούσαν τη συνήθη οικιακή βιομηχανία των αγροτικών περιοχών του νησιού και τα προϊόντα τους θεωρούνταν είδη πρώτης ανάγκης για τους γεωργούς. Κάλυπταν δε μεγάλο μέρος των καθημερινών δραστηριοτήτων των αγροτών τόσο για οικογενειακή όσο και για επαγγελματική χρήση. Με ενέργειες του Γενναδίου εισάχθηκαν ειδικά όργανα από τη Σμύρνη για την κατασκευή οικιακών *σαρώθρων*, καθώς και δείγματα ψαθών από τη Βιέννη, τα οποία διέθετε στους ενδιαφερόμενους στο γραφείο του Τμήματος Γεωργίας στη Λευκωσία. Παράλληλα, προώθησε την *κοφινοποιία*, αφού ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τη μεταφορά των γεωργικών προϊόντων τόσο για την εγχώρια αγορά όσο και για σκοπούς εξαγωγών.

Η αναβίωση και ανάπτυξη της βιομηχανίας της *μεταξουργίας* στην Κύπρο ήταν ιδιαίτερα σημαντική για το νησί και για τον σκοπό αυτό ο Γεννάδιος ανέπτυξε την

εκτροφή των μεταξοσκωλήκων και την παραγωγή επίλεκτου βομβυκόσπορου, σύμφωνα με το σύστημα του Pasteur. Πέραν των προφορικών και γραπτών οδηγιών του προς τους σηροτρόφους του νησιού, ίδρυσε σηροτροφικούς σταθμούς σε διάφορες περιοχές του νησιού, ώστε να υιοθετηθούν αυστηρές διαδικασίες απολύμανσης των σηροτροφείων και τελειότερες μέθοδοι εκτροφής των μεταξοσκωλήκων.

Το γεγονός ότι οι Κύπριοι αγρότες εστίαζαν στη μονοκαλλιέργεια κυρίως αμπελώνων και σιτηρών δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα για την επιτυχή ανάπτυξη της γεωργίας, αλλά και της ευημερίας των αγροτών, γεγονός που ανησυχούσε ιδιαίτερα τον Γεννάδιο. Ως εκ τούτου, έδωσε έμφαση στην αναβίωση της *καπνοκαλλιέργειας*, η οποία είχε εγκαταλειφθεί σχεδόν πλήρως, λόγω του ότι αυτή περιήλθε σε κατάσταση μονοπωλίου και υπόκειτο σε σοβαρούς περιορισμούς και απαγορεύσεις.

Ο τομέας της κτηνοτροφίας αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της γεωργικής ανάπτυξης του νησιού. Συστηματικά προώθησε την ανάπτυξη κυρίως των εγχώριων φυλών αγελάδων, χοίρων και αιγοπροβάτων, ενώ επιχείρησε να διαιωνίσει την εξαιρετική, όπως θεωρούσε, φυλή του κυπριακού όνου στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας. Βελτίωσε παράλληλα την εγχώρια φυλή ίππων, μέσω της επιμειξίας με ζώα ευγενέστερων φυλών, ενώ ταυτόχρονα πέτυχε την επικερδή ανάπτυξη της ημιονοπαραγωγής. Επίσης, βελτίωσε την αίγα της Κύπρου μέσω επιλογής αλλά και μέσω διασταύρωσης της με την αίγα της Άγκυρας. Με τις ενέργειές του αυτές επιδίωξε να ενισχύσει την παραγωγή προϊόντων της κτηνοτροφίας, που περιλάμβανε πέραν των ζώων, το κρέας, το λίπος, τις τρίχες, τα δέρματα, τα κέρατα, τα οστά και τα γαλακτοκομικά είδη, καθώς και την εξαγωγή τους στις αγορές της Αιγύπτου και της Ευρώπης.

Επίσης, μερίμνησε για την ανάπτυξη της γαλακτοκομίας, της πτηνοτροφίας και της μελισσοκομίας, ενώ έδωσε έμφαση στην καταπολέμηση ζωικών και φυτικών παρασίτων και τις νόσους των φυτών, που αποτελούσαν μάστιγα για τους γεωργούς και κτηνοτρόφους του νησιού για πολλούς αιώνες.

Σημαντικό έργο του Γενναδίου αποτελεί η μελέτη και καταγραφή των ιθαγενών και εξωτικών φυτών της Κύπρου, τα περισσότερα εκ των οποίων καλλιεργούνταν στην *Πειραματική Έπαυλη* της Αθαλάσσας και στα κυβερνητικά δενδροκομεία του νησιού. Η καταγραφή των ονομάτων τους στην κυπριακή διάλεκτο, στην ελληνική, αγγλική

και γαλλική γλώσσα , καθώς και η επιστημονική τους ονομασία, με τις ιδιότητες και χρήσεις τους, αποτελεί σημαντικό έργο για την ιστορία της γεωργίας του νησιού. Ανάλογους καταλόγους κατήρτισε ο Γεννάδιος και για τα εξωτικά φυτά που εισάχθηκαν την περίοδο αυτή στο νησί. Μέσω συστηματικής έρευνας, κατήρτισε επίσης κατάλογο με τα πιο κοινά ζώα της Κύπρου, ενώ μερίμνησε για την προστασία του μοναδικού στον κόσμο *αγρινού* της Κύπρου, το οποίο αποτελούσε είδος προς εξαφάνιση. Με την εφαρμογή του *περί Κυνηγίου Νόμου,* συνέβαλε στην προστασία ζώων και πτηνών, τα οποία απειλούνταν με εξαφάνιση. Ενίσχυσε, ακόμη, το έργο της *Εταιρείας κατά της προς τα ζώα σκληρότητος*, ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης και διατροφής των ζώων.

Ένας άγνωστος τομέας για την Κύπρο ήταν η σπογγαλιεία, για την οποία ο Γεννάδιος μερίμνησε, ώστε να αποβεί μια επικερδής ενασχόληση για τον πληθυσμό του νησιού. Με εισήγησή του οι βρετανικές αρχές ανέθεσαν στο Γεωργικό Συμβούλιο την ευθύνη για τη διεξαγωγή και ανάπτυξη της σπογγαλιείας και την επιμόρφωση Κυπρίων σπογγαλιέων. Με τον τρόπο αυτό, ενισχύθηκαν ταυτόχρονα οι κρατικές πρόσοδοι, στοιχείο πολύ σημαντικό, αφού τα προηγούμενα χρόνια η σπογγαλιεία από ξένους ήταν ανεξέλεγκτη, με αποτέλεσμα το νησί να χάνει σημαντικά έσοδα.

Ο Αρμοστής, αναγνωρίζοντας τη μεγάλη προσφορά του Γενναδίου στη γεωργία του νησιού, τον διόρισε πρόεδρο του νεοσύστατου Συμβουλίου Δασών. Μέσω του Συμβουλίου ο Γεννάδιος ενήργησε, αφενός για την αναδάσωση μεγάλων εκτάσεων του νησιού με την ουσιαστική συνδρομή των δενδροκομείων που αναπτύχθηκαν σε όλες τις πόλεις και αφετέρου για την προστασία των δασών από τις καταστροφικές πυρκαγιές και τις ανθρώπινες παρεμβάσεις.

Ο Γεννάδιος πέραν της φιλοσοφίας του στον τρόπο προσέγγισης των γεωργών, εργάστηκε συστηματικά στην κατεύθυνση των υλικών ανταμοιβών με την παροχή χρηματικών και άλλων κινήτρων προς αυτούς, ώστε να υιοθετούν νέες μεθόδους καλλιέργειας και να εισάγουν σύγχρονα μηχανήματα και εργαλεία στις καθημερινές γεωργικές ενασχολήσεις τους, ούτως ώστε να αυξάνεται η παραγωγικότητά τους με επωφελή αποτελέσματα για τους ίδιους και την οικονομία της Κύπρου. Πέραν της παραχώρησης εκτάσεων και δάνειου σπόρου, το 1902 προώθησε διάφορα σχέδια, όπως η παροχή βραχυπρόθεσμων δανείων, ώστε να απαλλάσσονται οι αγρότες από τους τοκογλύφους, η δωρεάν παραχώρηση σύγχρονων άροτρων από το Τμήμα Γεωργίας σε

όσους αγρότες τα χρησιμοποιούσαν, η κάλυψη του κόστους αγοράς σύγχρονων αρότρων, η παραχώρηση χρηματικής αμοιβής για την καλλιέργεια *καστανιών* και *συκαμινιών*, καθώς και η παραχώρηση δωρεάν τίτλου ιδιοκτησίας για τα άγρια ελαιόδεντρα και τα *χαρουπόδεντρα*, που εμβολίαζαν οι αγρότες. Επίσης, με εισήγησή του προς τις βρετανικές αρχές, παρέχονταν χρηματικές αμοιβές ύψους 5 λιρών για όσους δασκάλους μεριμνούσαν για την καλλιέργεια κήπων τουλάχιστον ενός στρέμματος γύρω από το σχολείο τους.

Μεγάλη ήταν η προσφορά του Γενναδίου προς τον αγροτικό πληθυσμό, αλλά και προς όλους τους ενδιαφερόμενους για τα θέματα της γεωργίας, με την έκδοση της *Κυπριακής Εφημερίδος*, ενός εντύπου ανάλογου με την *Ελληνική Γεωργία*. Παρά το γεγονός ότι ο Γεννάδιος έθιξε προς τις βρετανικές αρχές την έλλειψη ενός εντύπου που θα κάλυπτε τις ανάγκες για ενημέρωση των γεωργών αμέσως μετά την αναστολή της έκδοσης της *Ελληνικής Γεωργίας* στα τέλη του 1896, εντούτοις οι γραφειοκρατικές διαδικασίες των Βρετανών και το θέμα κάλυψης του κόστους της έκδοσης καθυστέρησαν την έκδοση και κυκλοφορία της *Κυπριακής Εφημερίδας*, η οποία εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1904.

Με στόχο τη μεταλαμπάδευση της αγάπης για το πράσινο και την απόκτηση των στοιχειωδών αρχών της γεωπονικής στους μικρούς μαθητές, ο Γεννάδιος προχώρησε στη δημιουργία σχολικών κήπων, ενός θεσμού εντελώς νέου για το νησί. Με την εφαρμογή νέων μεθόδων καλλιέργειας και δοκιμασίας νέων φυτών, αρχικά στους κήπους των σχολείων, οι μαθητές αλλά και οι γονείς τους μπορούσαν πιο εύκολα να τα αποδεχτούν, αποβάλλοντας παρωχημένες ιδέες και αντιλήψεις αιώνων.

Η διοργάνωση Γεωργικών Εκθέσεων σε διάφορες περιοχές του νησιού, αλλά και η συμμετοχή των αγροτών σε διεθνείς εκθέσεις, όπως τη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού το 1900, αποτελούσαν για τον Γεννάδιο σημαντικά μέσα, ώστε οι γεωργοί να μπορούν να εκθέτουν τα ζώα και τα γεωργικά τους προϊόντα, αλλά και να μελετούν τα ανταγωνιστικά προς αυτούς προϊόντα. Μόνο έτσι μπορούσαν να συνειδητοποιήσουν την ανάγκη για βελτίωση της ποιότητας των δικών τους προϊόντων, ώστε να ωφελούνται πολλαπλώς και κυρίως οικονομικά.

Αντιλαμβανόμενος τις μελλοντικές ανάγκες της κυπριακής γεωργίας και τη στελέχωσή της με επιστημονικά καταρτισμένους γεωπόνους, μερίμνησε για την εκπαίδευση και επιμόρφωση νέων Κυπρίων γεωπόνων. Ιδιαίτερη μνεία μπορεί να γίνει

για τον Αντώνιο Κλόκκαρη, ο οποίος μαθήτευσε κοντά στον Γεννάδιο και ακολούθησε μια σημαντική σταδιοδρομία στο Τμήμα Γεωργίας, φθάνοντας στη θέση του βοηθού επιθεωρητή Γεωργίας.

Οι Βρετανοί, αναγνωρίζοντας τη σημαντική προσφορά του Γενναδίου στο νησί, τον τίμησαν, διορίζοντάς τον ως επίσημο μη εκλελεγμένο μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου της Κύπρου. Στο Νομοθετικό Συμβούλιο εστίασε κυρίως στην ανάδειξη θεμάτων που αφορούσαν τη γεωργία του νησιού, όμως σε διάφορες περιπτώσεις, όταν συζητούνταν θέματα πολιτικής φύσεως και εθνικών διεκδικήσεων των Ελλήνων της Κύπρου, ο Γεννάδιος ήταν υποχρεωμένος να ακολουθεί την πολιτική των Βρετανών. Η κατάσταση αυτή ήταν ιδιαίτερα δύσκολη για τον Γεννάδιο, αφού ερχόταν σε σύγκρουση με την εθνική του συνείδηση. Σε μια τέτοια συνεδρίαση του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπου συζητείτο ψήφισμα για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, ο Γεννάδιος δήλωσε ότι δεν μπορούσε να το καταψηφίσει και αποχώρησε από τη συνεδρίαση. Την επαύριον ζήτησε από τον Αρμοστή να τον απαλλάξει από τα καθήκοντά του στο Νομοθετικό αφού σε διαφορετική περίπτωση θα υπέβαλλε την παραίτησή του. Για μια ακόμη φορά ο Γεννάδιος αναδείκνυε την εθνική του στάση παραμένοντας πιστός στις αρχές του και στα εθνικά ιδεώδη, άσχετα με το οποιοδήποτε προσωπικό κόστος.

Η υποβολή της παραίτησής του για λόγους υγείας τον Δεκέμβριο του 1904 σήμανε και το τέλος μιας οκταετούς ευδόκιμης υπηρεσίας του Γενναδίου ως Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας. Η αποτίμηση του έργου του είναι πολύ θετική, αφού άγγιξε κάθε τομέα της γεωργικής ζωής του νησιού. Δίκαια μπορεί να θεωρηθεί ως ο θεμελιωτής της γεωργίας στην Κύπρο, αφού μέσα σ' ένα πολύ δύσκολο περιβάλλον κατάφερε να θέσει τις βάσεις για τη μελλοντική ανάπτυξη της γεωργίας. Εργάστηκε σε ένα νεοσύστατο Τμήμα ουσιαστικά μόνος, κατάφερε να επιτύχει σημαντικές βελτιώσεις στις μεθόδους καλλιέργειας και να εισαγάγει στη ζωή των αγροτών σύγχρονα μηχανήματα και εργαλεία που θα έκαναν πιο εύκολη τη ζωή τους.

Ενώ από την Κύπρο έφυγε συνοδευόμενος με τις ευχές και τις εκφράσεις ευγνωμοσύνης προς το πρόσωπό του από τον αγροτικό πληθυσμό του νησιού, τον Τύπο, τους βουλευτές του Νομοθετικού Σώματος, αλλά και των Βρετανών, εντούτοις η επιστροφή του στην Ελλάδα δεν ήταν ανάλογη. Ειδικότερα, ο διορισμός του ως Διευθυντής του Γεωργικού Σταθμού Αττικής το 1906 δεν διήρκεσε πολύ, αφού τα

προβλήματα υγείας, καθώς και η πολεμική εναντίον του συνεχιζόταν, με αποτέλεσμα να υποβάλει την παραίτησή του το 1908. Ο θάνατος της μικρότερης κόρης του Αλεξάνδρας το 1914 τον κατέβαλε σε μεγάλο βαθμό και τον υποχρέωσε να περιοριστεί στη συγγραφή των έργων του, με αποκορύφωμα την έκδοση του *Φυτολογικού λεξικού* του, ένα έργο προϊόν συστηματικής μελέτης και έρευνας 40 χρόνων.

Τέλος, αξίζει να γίνει ειδική μνεία στη σύνταξη της μυστικής διαθήκης του το 1916, μέσα από την οποία αναδεικνύονται όλα τα στοιχεία που συνθέτουν την προσωπικότητα του Γενναδίου. Μέσα από τους αυστηρούς όρους που έθεσε στη μοναδική κληρονόμο και θυγατέρα του Αρτέμιδα επιβεβαιώνονται τα χαρακτηριστικά του ως ένας άνθρωπος πιστός σε αρχές, με απόλυτη πειθαρχία και υπακοή σε κανόνες και κανονισμούς, η προνοητικότητά του για την εξασφάλιση του μέλλοντος και η σοφή διαχείριση των οικονομικών πόρων, στοιχεία τα οποία ανέδειξε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Η αγάπη του προς την πατρίδα και τα εθνικά οράματα εκφράζονται μέσω της δωρεάς προς τον Εθνικό Στόλο. Ακόμη, οι ευαισθησίες του για τα ορφανά παιδιά επιβεβαιώνονται από τη δωρεά προς το ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα. Ως άνθρωπος που ανάλωσε όλη τη ζωή του στην ενημέρωση και ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού προνόησε να προσφέρει την πλούσια βιβλιοθήκη του στην Εθνική Βιβλιοθήκη για τη δημιουργία ειδικού τμήματος για χρήση από τις μελλοντικές γενεές.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Αδημοσίευτες πηγές

ΑΘΗΝΑ, ΕΛΛΑΔΑ

1. **Αρχείο Δήμου Αθηναίων:**

Δήμος Αθηναίων, 1917, αρ. 276, *Ληξιαρχική πράξη αποβιώσεως Παναγιώτου Γ. Γενναδίου*, 7 Δεκεμβρίου 1917.

2. **Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη:**

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 1, Ιωάννης Γεννάδιος, *Παναγιώτης Γεωργ. Γεννάδιος (1848-1917).*

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 3, Folder 2, *Ακαδημαϊκοί τίτλοι και τιμητικά διπλώματα του Παναγιώτη Γενναδίου*.

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Γενεαλογικό δέντρο*.

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Φάκελος με φωτογραφίες και αρνητικά φωτογραφιών*.

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Κατσουλίδου προς Μαγκάκη, 31 Δεκεμβρίου 1917.

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Μαγκάκη προς Κατσουλίδου.

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Κατσουλίδη προς Μαγκάκη, 3 Φεβρουαρίου 1918.

Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 4, *Ειρήνη Γενναδίου-Κατσουλίδου και η οικογένεια του Παναγιώτη Γενναδίου*, από Μαγκάκη προς Κατσουλίδη, 7 Φεβρουαρίου 1918.

3. Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.):

Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1874, ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του,* Αθήνα 1875.

Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

4. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος – Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου:

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 1919, Τμήμα Χειρογράφων, «Κληροδότημα Παναγ. Γ. Γενναδίου, υπέρ της Εθνικής Βιβλιοθήκης», Αθήνα, 15 Μαΐου 1919

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας του παρά τη εν Κύπρω Αγγλική Κυβερνήσει Γεωργικού Τμήματος όπερ διηύθυνεν ο Π.Γ. Γεννάδιος από του 1896 μέχρι τέλους του 1904,* Αθήνα 1905.

5. Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου:

Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, αρ. έργου 1623.

Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, αρ. έργου ΙΙ.877.

ΓΕΝΕΥΗ, ΕΛΒΕΤΙΑ

Archives d΄Etat de Genève (AEG)

Archives d΄Etat de Genève (AEG), Fb. 1, folio 154, *Etrangers*.

Archives d΄Etat de Genève (AEG), Ba 9, Académie de Genève, *Registre des étudiants, par Faculté et par année d΄études, 1860-1874.*

Archives d΄Etat de Genève (AEG), Ba 10, Académie de Genève, *Répertoire des étudiants, par ordre alphabétique correspondant aux numéros matricules 774 à 1790, 1848-1869.*

Archives d΄Etat de Genève (AEG), Ba 11, Académie de Genève, *Registre général des étudiants avec résultat des examens et grades, par ordre numérique, numéros 1791 à 2028, 1869-1874.*

Archives d΄Etat de Genève (AEG), Ba 12, Académie de Genève, *Répertoire des étudiants, par ordre alphabétique correspondant aux matricules 1791 à 2028 (voir Académie Ba 11). 1869-1874.*

ΛΟΝΔΙΝΟ, ΒΡΕΤΑΝΙΑ

The National Archives (TNA), Λονδίνο

Colonial Office: Cyprus, Original Correspondence

CO69/17

ILLINOIS, ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ (Η.Π.Α.)

The University of Illinois at Urbana-Champaign Archives:

«Annual Meeting of the Board of Trustees», *The Illini*, Vol. III, No. 6, The Illinois Industrial University, Urbana, Ιούνιος 1874.

«Language and Literature of Modern Greece», *The Student,* The Illinois Industrial University, Urbana 1 Αυγούστου 1873.

«Language and Literature of Modern Greece», *The Student,* The Illinois Industrial University, Urbana, 1 Σεπτεμβρίου 1873.

«Locals and Miscellaneous», *The Student*, The Illinois Industrial University, Urbana, Φεβρουάριος 1873.

«Meeting of Executive Committee», *The Student*, The Illinois Industrial University, Urbana, Ιανουάριος 1873.

«Our anniversary day», *The Student,* The Illinois Industrial University, Urbana, Ιούλιος 1873.

Salvadore De Sando, University of Illinois at Urbana-Champaign, Library Archives, Student Life and Culture Archives, *Illini Everywhere: Armenian Illini, Since 1871*, https://archives.library.illinois.edu/slc/armenian-illini/.

Salvadore De Sando, University of Illinois at Urbana-Champaign, Library Archives, Student Life and Culture Archives, *Illini Everywhere: Greek Illini, Since 1873*, https://archives.library.illinois.edu/slc/greek-illini/.

The Illini, The Illinois Industrial University, Urbana, Σεπτέμβριος 1873.

University of Illinois Archives, 1874, RS: 26/4/1, Alumni and Faculty Biographical (Alumni News Morgue) File 1882-1995, Folder Gennadius, Panagiottis.

ΛΕΥΚΩΣΙΑ, ΚΥΠΡΟΣ

1. **Βιβλιοθήκη της Βουλής των Αντιπροσώπων, Κύπρος:**

Colonial Office: Cyprus, Original Correspondence

CO69/17

2. **Κρατικό Αρχείο Κύπρου:**

SA1/2147/1893, *Mr. Gennadius visit*, 5 September 1893.

SA1/176/1896, *Utilization of ashes. Extract from letter written by Mr. Gennadius*, 22 January 1896.

SA1/405/1896, *Mr. Gennadius Report Part II*, 21 February 1896.

SA1/1334/1896, *Mr. Gennadius Report on Agriculture in Cyprus*, 10 June 1896.

SA1/1981/1896, *Appointment of P. Gennadius as Director of Agriculture @ £360 a year*, 21 August 1896.

SA1/2958/1899, *Travelling expenses*, 15 October 1899.

SA1/447/1899, *A law «To provide means of affording instruction in agriculture and other technical subjects»*, 13 February 1899.

SA1/3485/1899, *Messenger for Agriculture Department*, 16 December 1899.

SA1/3603/1900, *Agriculture and Technical School. In land of Hadji Hafuz Ziai Effendi*, 4 January 1900.

SA1/1932/1900, *Agricultural and Technical School in Cyprus. Donation of £150 for 5 years*, 25 June 1900.

SA1/2762/1900, *Public Officers Guarantee Fund Report on for year ended 30 June 1900*, 27 September 1900.

SA1/1026/1901, *Athalassa Chiftlik offer to sell to government*, 2 April 1901.

SA1/691/1902, *Mr. W. Bevan offer on his services as Agricultural Expert*, 21 February 1902.

SA1/706/1902, *Bulletin of Agricultural Industries of Cyprus*, 7 March 1902.

SA1/225/1903, *Meeting of Agricultural Board on 10th January 1903. Minutes of Meeting*, 15 January 1903.

SA1/3163/1903, *Representation of Mr. Bevan that he was not invited to the meeting of the Agricultural Board of Athalassa*, 10 December 1903.

SA1/324/1904, *Minutes of meeting of Agricultural Board held on 11th January 1904*, 25 January 1904.

SA1/1536/1904, *Sponge fishing with harpoons. Minutes of meeting 30th May 1904*, 30 May 1904.

SA1/1887/1904, *Mr. Gennadius*, 18 July 1904.

SA1/3121/1904, *Distillation of Cypress leaves*, 24 December 1904.

V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

STRATHCLYDE, ΣΚΩΤΙΑ

University of Strathclyde Archives and Special Collections:

Collection T-GED – Patrick Geddes papers – Archive

T-GED/1/8	T-GED/1/7/1	T-GED/1/8/5	T-GED/1/8/5/2	T-GED/1/8/5/3
T-GED/1/8/5/4	T-GED/1/8/5/5	T-GED/1/8/5/6	T-GED/1/8/5/7	T-GED/1/8/5/8
T-GED/1/8/5/9	T-GED/1/8/5/10	T-GED/1/8/5/13	T-GED/1/8/5/15	T-GED/1/8/5/16
T-GED/1/8/6	T-GED/1/8/6/1	T-GED/1/8/6/4	T-GED/1/8/6/5	T-GED/1/8/6/9

T-GED/1/8/6/13	T-GED/6/14	T-GED/1/8/6/15	T-GED/1/8/6/16	T-GED/1/8/6/18
T-GED/1/8/6/20	T-GED/1/8/6/21	T-GED/1/8/7	T-GED/1/8/7/2	T-GED/1/8/7/3
T-GED/1/8/7/4	T-GED/1/8/7/5	T-GED/1/8/7/7	T-GED/1/8/7/8	T-GED/1/8/7/9
T-GED/1/8/7/10	T-GED/1/8/7/11	T-GED/1/8/7/12	T-GED/1/8/7/13	T-GED/1/8/7/14
T-GED/1/8/7/15	T-GED/1/8/7/16	T-GED/1/8/7/17	T-GED/1/8/7/18	T-GED/1/8/7/19
T-GED/1/8/7/22	T-GED/1/8/7/24	T-GED/1/8/7/26	T-GED/1/8/11	T-GED/1/8/12
T-GED/1/8/13	T-GED/1/8/14	T-GED/1/8/14/1	T-GED/1/8/14/2	T-GED/1/8/14/9
T-GED/1/8/14/12	T-GED/1/8/14/13	T-GED/1/8/14/14	T-GED/1/8/14/16	T-GED/1/8/14/17
T-GED/1/8/14/18	T-GED/1/8/14/19	T-GED/1/8/14/20	T-GED/1/8/14/21	T-GED/1/8/14/22
T-GED/1/8/17	T-GED/1/8/18	T-GED/1/8/19	T-GED/1/8/19/4	T-GED/1/8/19/5
T-GED/1/8/19/6	T-GED/1/8/19/14	T-GED/1/8/19/15	T-GED/1/8/19/27	T-GED/1/8/19/28
T-GED/1/8/20	T-GED/1/8/21	T-GED/1/8/22	T-GED/1/8/23	T-GED/1/8/26
T-GED/1/8/26/5	T-GED/1/8/27	T-GED/1/8/28	T-GED/1/8/29	T-GED/1/8/30
T-GED/1/8/30/15	T-GED/1/8/31	T-GED/1/8/32	T-GED/1/8/33	T-GED/1/8/34
T-GED/1/8/39	T-GED/1/8/40	T-GED/1/8/41	T-GED/1/8/42	T-GED/9/191
T-GED/9/529	T-GED/9/534	T-GED/9/540		

Β. <u>Κυβερνητικές Εκδόσεις</u>

<u>Cyprus Annual Reports:</u>

Cyprus. Annual reports for the year 1896-7, Darling & Son LTD, London 1898.

Cyprus. Annual reports for the year 1897-8, Darling & Son LTD, London 1899.

Department of Agriculture. Annual Report for the year 1901-1902, Government Printing Office, Nicosia 1902.

Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903, Government Printing Office, Nicosia 1903.

<u>Cyprus Blue Books:</u>

Cyprus Blue Book for the years 1893-1905.

<u>The Cyprus Civil List:</u>

The Cyprus Civil List, 1 January 1903.

The Cyprus Gazette:

The Cyprus Gazette. Index for the years 1892-1908.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος:

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1853, 1879-1880, 1882, 1884, 1887-1892.

Γ. Άλλες κυβερνητικές εκδόσεις επί Αγγλοκρατίας:

Annual Report of Limassol District after First Year of British Administration, July 1878-1879.

Haynes-Smith, William, *Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903*, Darling & Son Ltd, Λονδίνο 1903.

Δ. Αρχαίοι Συγγραφείς:

Αεράκης, Δανιήλ (εκδ.), Επιστολή προς Κορινθίους Α΄, Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1903.

Δημητριάδου-Τουφεξή, Έφη (εκδ.), Οικονομικός, Ζήτρος [Αρχαίοι Συγγραφείς], Αθήνα 2007.

Κασσιανός, Βάσσος (εκδ.), Γεωπονικά. Αρχαιότητα-Βυζάντιο, Κουλτούρα, Αθήνα 2008.

Μανδηλαράς, Βασίλειος (εκδ.), Γεωγραφικά, Κάκτος [Οι Έλληνες], τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1994.

Μαυρόπουλος, Θεόδωρος (εκδ.), Άπαντα: Δειπνοσοφισταί, τόμ. 12, Κάκτος, Αθήνα 1998.

Rackham, Harris (εκδ.), Φυσική Ιστορία, τόμ. 3-37, Harvard University Press [Loeb Classical Library], Harvard 1952.

Σαρίκας, Ζήσης (εκδ.), Ιέρων ή τυραννικός, Έξαντας [Αρχαίοι Συγγραφείς], Αθήνα 1994.

Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εκδ.), Άπαντα: Περί φυτών αιτίων, τόμ. 7, Κάκτος [Οι Έλληνες 458], Αθήνα 1998.

Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εκδ.), Άπαντα: Περί φυτών ιστορία, τόμ. 1, Κάκτος [Οι Έλληνες 452], Αθήνα 1998.

Χωραφάς, Ευστράτιος (εκδ.), Περί ύλης ιατρικής, τόμ. 1-5, Γεωργιάδης [Βιβλιοθήκη των Ελλήνων], Αθήνα 2000.

Ε. Ομιλίες:

«Ομιλία του κ. Σπ. Χασιώτη περί Παναγιώτου Γενναδίου», *Τελετή εις μνήμην των εκλιπόντων διαπρεπεστέρων γεωπόνων κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν διοργανωθείσα υπό του Συνδέσμου Επιστημόνων Γεωπόνων Π.Ε.Η.Ν., Αίθουσα*

Παρνασσού, 9 Μαρτίου 1936, Βιβλιοθήκη Γεωργού, αρ. 152, 1936/2, Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Αθήναι 1936, σ. 30-40.

Λόγος εκφωνηθείς εν τω ναώ της Ζωοδόχου Πηγής τη 9 Ιουλίου 1866, κατά το μνημόσυνον του Κωνσταντίνου Γ. Γενναδίου υπό Α. Διαμαντοπούλου.

ΣΤ. <u>Τύπος:</u>

ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ, ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ, ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΛΒΕΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Αιών, Αθήνα 1881-1884.

Άστυ, Αθήνα 1895.

Ακρόπολις, Αθήνα 1884-1885, 1888, 1890, 1892-1895, 1917.

Αλήθεια, Λεμεσός 1893-1912.

Γεωργική Εφημερίς, Αθήνα 1891.

Εμπρός, Αθήνα 1898.

Ευαγόρας, Λευκωσία 1903.

Εύβοια, Χαλκίδα 1878.

Εφημερίς, Αθήνα 1888.

Ήλιος, Αθήνα 1860.

Morning Post, Λονδίνο 1893.

Νέον Έθνος, Λάρνακα 1894-1897.

Νέα Εφημερίς, Αθήνα 1883-1886, 1888, 1892.

Νέα Ημέρα Τεργέστης, Αθήνα 1918.

Ο Οικονομολόγος, Αθήνα 1892.

Παλιγγενεσία, Αθήνα 1895-1896.

Suisse Radicale, Γενεύη 1870.

Τηλέγραφος, Αθήνα 1879.

Times, Λονδίνο 1895.

Φωνή της Κύπρου, Λευκωσία 1893, 1895-1927.

Περιοδικός Τύπος:

1. **<u>Περιοδικό *Ελληνική Γεωργία*:</u>**

«Απόσταξις της λεβάντας εν τη μεσημβρινή Γαλλία», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάιος 1891, σ. 210-211.

«Γαζία ή Ακακία η Φαρνεσιανή (Acacia Farnesiana)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1892, σ. 163-165.

«Έρευναι περί της καλλιεργείας του ερυθροδάνου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Μάρτιος 1886, σ. 108-118.

«Η καλλιέργεια του κρότωνος εν τη Σενεγάλη και ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1891, σ. 313-316.

«Η καστανέα και η εκμετάλλευσις αυτής», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1891, σ. 189-195.

«Η υπόγειος αραχίς», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1891, σ. 398-403.

«Η χίων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1891, σ. 64-66.

«Ίασμος ο Μεγανθής», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάιος 1892, σ. 230-235.

«Ισπανικός και γαλλικός κρόκος», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1893, σ. 32-34.

«Προϊόντα και καλλιέργεια της Καστανέας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Μάιος 1892, σ. 221-223.

«Το ροδόσταγμα εν Ιερουσαλήμ», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Οκτώβριος 1891, σ. 467-468.

«Το σήσαμον», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Ιανουάριος 1891, σ. 29-32.

Γεννάδιος, Παναγιώτης «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1891, σ. 41-54.

Γεννάδιος, Παναγιώτης «Περί του ωϊδίου του Τυκκερίου (Erysiphe Tuckeri, Oidium Tuckeri Berk)», Ελληνική Γεωργία, τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Μάρτιος 1885, σ. 114-126.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Αι ινδικοφόροι», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1892, σ. 523-525.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Αλληλογραφία», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1889, σ. 46-47.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Αλληλογραφία», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1892, σ. 293-295.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Αλληλογραφία», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1892, σ. 572-575.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 166-173.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1894, σ. 428-433.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», Ελληνική Γεωργία, τόμ. 3, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1887, σ. 280-286.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 3, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1889, σ. 40-42.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1889, σ. 381-387.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1891, σ. 289-296.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1892, σ. 355-359.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1892, σ. 435-440.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Διάφορα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούνιος 1893, σ. 281-288.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η αναγέννησις της σηροτροφίας εν τω νομώ Προύσης», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Οκτώβριος 1894, σ. 465-469.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η αστράγαλος και το κόμμι αυτής», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1889, σ. 523-526.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η κομμίωσης της ροδακινέας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1890, σ. 329-332.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κατασκευή σταφιδίτου οίνου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1891, σ. 141-147.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κληροδότημα του αειμνήστου Π. Τριανταφυλλίδου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1892, σ. 330-333.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί Γεωργικών Σταθμών. Έκθεσις του τέως τμηματάρχου επί της γεωργίας κ. Π. Γ. Γενναδίου υποβληθείσα κατά Οκτώβριον του 1886 τω τότε και νυν Προέδρω της Κυβερνήσεως κ. Χ. Τρικούπη», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1894, σ. 80-84.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί ελαίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1892, σ. 489-492.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί εσπεριδοειδών», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1893, σ. 168-179.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί καπνού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Αύγουστος 1885, σ. 361-374.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί καπνού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Σεπτέμβριος 1885, σ. 413-424.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί λουλακίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Νοέμβριος 1892, σ. 496-502.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί μεταδόσεως χρησίμων γνώσεων εις τους γεωργούς και τους κτηματίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 137-139.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί ρεζεδά», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1893, σ. 351-352.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της αμυγδαλής», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1893, σ. 356-363.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της αμυγδαλής», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1894, σ. 612-616.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της καλλιεργείας του τουμπεκίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1889, σ. 40-42.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της καρύας» *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Απρίλιος 1890, σ. 198-204.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί του ωϊδίου του Τυκκερίου (Erysiphe Tuckeri, Oidium Tuckeri Berk)», Ελληνική Γεωργία, τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Απρίλιος 1885, σ. 141-153.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των μορέων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Σεπτέμβριος 1893, σ. 406-415.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των φυτικών λιπασμάτων. Καλλιεργούμενα χλωρά λιπάσματα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή Απρίλιος 1892, σ. 179-185.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των φυτικών λιπασμάτων. Καλλιεργούμενα χλωρά λιπάσματα», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 8, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή Μάιος 1892, σ. 235-242.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1890, σ. 313.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1890, σ. 383.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Οκτώβριος 1890, σ. 477.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των χημικών λιπασμάτων», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1891, σ. 23.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Πρόοδος της γεωργίας», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 2, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Φεβρουάριος 1886, σ. 94-95.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Το αυστραλιακόν κόμμι», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1889, σ. 565-567.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Το κόμμι (η γόμμα, το κομμίδι)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 9, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Αύγουστος 1893, σ. 354-355.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί καπνού» *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Ιανουάριος 1886, σ. 14-23.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Παναγιώτης, «Η καλλιέργεια του κρότωνος εν τη Σενεγάλη και ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1891, σ. 313-316.

Κυμηρίτης, Δημήτριος, «Πρακτικός οδηγός του οινοποιού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1890, σ. 79-82.

Λογοθέτης, Ανδρέας, «Περί των συκών της Σμύρνης», *Ελληνικής Γεωργία,* τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Αύγουστος 1886, σ. 367-371.

Λογοθέτης, Ανδρέας, «Περί των συκών της Σμύρνης», *Ελληνικής Γεωργία,* τόμ. 2, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Αθήνα Σεπτέμβριος 1886, σ. 411-415.

Μεταξάς, Θεόδωρος, «Μετεωρογνωσία. Βαρόμετρον και καλανδάρι», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1891, σ. 110-116.

Μουράτογλου, Αριστείδης, «Περί της καλλιεργείας του σίτου εν τω διαμερίσματι Αλμυρού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Δεκέμβριος 1890, σ. 584-589.

Μουράτογλου, Αριστείδης, «Περί της καλλιεργείας του σίτου εν τω διαμερίσματι Αλμυρού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Φεβρουάριος 1891, σ. 74-79.

Μουράτογλου, Αριστείδης, «Περί της καλλιεργείας του σίτου εν τω διαμερίσματι Αλμυρού», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Μάρτιος 1891, σ. 116-122.

Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί του ωϊδίου του Τυκκερίου (Erysiphe Tuckeri, Oidium Tuckeri Berk)», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Μάρτιος 1885, σ. 114-126.

Σαρακωμένος, Διομήδης, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1890, σ. 9-13.

Σαρακωμένος, Διομήδης, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1890, σ. 58-63.

Σαρακωμένος, Διομήδης, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1890, σ. 9-13.

Σαρακωμένος, Διομήδης, «Περί της καλλιεργείας της ροδής προς παραγωγήν ροδελαίου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 6, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Φεβρουάριος 1890, σ. 58-63.

Συρμάς, Γεώργιος, «Περί της καλλιεργείας της αραχίδος», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 5, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Δεκέμβριος 1889, σ. 556-558.

Τρικαλιανός, Ιωάννης, «Κατασκευή του σάπωνος», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 10, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Μάρτιος 1894, σ. 149-153.

Χρηστομάνος, Αναστάσιος, «Περί του ύδατος των αρτίων ανορυχθέντων φρεάτων του ενταύθα Τριανταφυλλιδείου Γεωργικού Σχολείου», *Ελληνική Γεωργία,* τόμ. 7, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιούλιος 1891, σ. 329-337.

2. *Κυπριακή Εφημερίς:*

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Γεωργικός Σύνδεσμος "Απόλλων ο Σμινθεύς"», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 16.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Παρατηρήσεις τινές περί της συσκευής των εσπεριδοειδών καρπών των προοριζομένων διά τας αγοράς της Αγγλίας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 4-5.

Γεννάδιος, Παναγιώτης «Περί της παραγωγής βάμβακος εις την Βρετανικήν Αυτοκρατορίαν», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 5.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Saltbush (θάμνοι φυόμενοι εις αλμυρά μέρη) ως νομή εις ξηρά κλίματα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 4.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ανεμοκίνητοι υδραντλίαι», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 16

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Αποθήκευσις Χόρτου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 8-10.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Γεωργικά και κηπουρικά εργαλεία πωλούμενα παρά τω Γεωργικώ Τμήματι», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 15.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Δήλωσις της Συντάξεως. Κήπος Μόρφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Νοέμβριος 1904, σ. 2.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ειδήσεις και σημειώσεις», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 8.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ειδήσεις της συντάξεως», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 8.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ειδοποίησις», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 14.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Εμπορικά Λιπάσματα», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 4.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Νοέμβριος 1904, σ. 12-13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 10-11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λάρνακος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Οκτώβριος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λεμεσού», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Λευκωσίας», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εκ Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή Κυρηνείας», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 12-13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εξ Αμμοχώστου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 12-13.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή εξ Αμμοχώστου», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 12.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Επιστολή Πάφου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η Αξία των Δασών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 7.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η Εταιρεία κατά της προς τα ζώα σκληρότητος», *Κυπριακή εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 20.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η Λόττα», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 6.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η Νόσος Ψώρα (Scale) των Χαρουπόδενδρων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1914, σ. 22-23.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κυπριακή Κριθή», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 9.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Νέα κυπριακά άροτρα», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 16.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ο βωλοκόπος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 2-3.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ο Κάπρος», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Δεκέμβριος 1904, σ. 6.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ολίγα τινά περί Εδωδίμων και Δηλητηριωδών Μυκήτων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 9.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ορνιθοτροφία», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Σεπτέμβριος 1904, σ. 6.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί Αλωνιστικών Μηχανών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 2.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί προλήψεως των υπό των σιτοφθειρών προξενουμένων ζημιών εις τα εναποθηκευόμενα γεννήματα», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της Σήψεως των Σταφυλών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 6.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της Ψωριάσεως της Κερατέας», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 4.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί τριών Υπερικών της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάιος 1904, σ. 7-9.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των απαιτήσεων των προσοδοφόρων δένδρων των δυναμένων να ευδοκιμήσωσιν εις αιχμηράς χώρας άνευ θερινών αρδεύσεων», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 6-7.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των εν Κύπρω Αμοιψισπορών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Μάρτιος 1904, σ. 5-8.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των Σπογγαγρείων της Κύπρου», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 2-3.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Πιστακίαι (φουστουκίες του χαλεπίου)», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 16.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Πουλερικά», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904, σ. 7.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Σημειώσεις αφορώσαι την ιστορίαν της αναπτύξεως της γεωργίας εν Ελλάδι συγκεντρωθείσαι υπό πρώην δημοσίου υπαλλήλου», *Αθήναι. Μηνιαίον Παράρτημα* 4.3, τόμ. 4, τχ. 3, Αθήνα Μάρτιος 1911, σ. 3136-3152.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Συνεδρίασις του Συλλόγου προς πρόληψιν της κατά των ζώων σκληρότητος», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 2.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Σχολικοί Κήποι», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 3-5.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Τα φύκη αποτελούσι πολύ καλόν λίπασμα», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 10.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Τα ωφελήματα των Γεωργικών Εκθέσεων», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 21.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Τμήμα Γεωργίας. Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούνιος 1904, σ. 2-5.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Το άροτρον», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 17-18.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Το μηχανουργείον των Ransomes, Sims & Jefferies, Ltd.», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Prinring Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904, σ. 16.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Τριφύλλιον (Medicago sativa)», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Αύγουστος 1904, σ. 3-4.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Φυτεία Πατατών», *Κυπριακή Εφημερίς,* τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904, σ. 23-24.

Young, Arthur, «Καλλιέργεια Βάμβακος εις Κυβερνητικάς γαίας εις την Μεσαορίαν», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 7.

3. <u>Άλλος Περιοδικός Τύπος:</u>

«Ανέκδοτα του Γεωργίου Γενναδίου (Από την τελευταίως δοθείσαν ενδιαφέρουσαν διάλεξιν του σεβαστού καθηγητού κ. Ιακ. Δραγάτση)», *Μπουκέτο*, τχ. 427, Αθήνα Αύγουστος 1932, σ. 671.

"Liste des Membres admis par le Conseil dans ses Séances des 10 et 24 Janvier 1895", *Bulletin de la société des agriculteurs de France,* τόμ. 37, Παρίσι 1895, σ. 138-145.

«Μια επιστολή του Γενναδίου. Από Αθήνας, την 6ην Φεβρουαρίου 1825», *Εστία,* τχ. 75, Αθήνα Ιανουάριος 1970, σ. 365-367.

«Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο,* τχ. 276, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 841.

«Ο Διδάσκαλος του Γένους Γεώργιος Γεννάδιος», *Μπουκέτο,* τχ. 278, Αθήνα Ιανουάριος 1929, σ. 883.

«Το Ιεροδιδασκαλείον», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ*, τόμ. 6, Ιερά Μονή Κιτίου, Λάρνακα Ιούνιος 1916, σ. 327.

Burrill, Thomas, «Bacteria as a cause of disease in plants», *The American Naturalist*, τόμ. 15 Peabody Academy of Science, Salem, Massachusetts, New York 1881, σ. 527-531.

Chatin, Gaspar Adolphe, «Un nouveau Terfas (Terfezia Aphroditis) de l´ile de Chypre», *Bulletin de la Société Botanique de France,* τόμ. 44, Au Siège de la Société, Παρίσι 1897, σ. 290-292.

Gennadius, Panagiotis, «Nouveau procédé pour la destruction du Kermès du figuier», στο: *Comptes Rendus Hebdomadaires de Séances de l´Académie des Sciences*, Gauthier-Villars, Παρίσι 1880, σ. 914-916.

Gennadius, Panagiotis, «Sur le soufrage de la vigne en Grèce», *Comptes rendus de l΄Académie des Sciences,* τόμ. 96, Gauthier-Villars, Παρίσι 1883, σ. 423-425.

Gennadius, Panagiotis, «Sur les dégâts causes en Grèce par l' anthracnose et le Peronospore viticola», *Comptes Rendus Hebdomadaires de Séances de l΄Académie des Sciences,* Gauthier-Villars, Παρίσι 1881, σ. 159-161.

Gennadius, Panagiotis, «Sur une nouvelle espèce de Cochenille de genre Aspidiotus», *Annales de la Société Entomologique de France*, τόμ. Α΄, Séance, Paris 1881, σ. 189-192.

Jensen, Johan, "The propagation and prevention of smut on oats and barly", *Journal of the Royal agricultural Society of England*, τόμ. 24, Λονδίνο 1888, σ. 397-415.

Κοκκινόφτας, Κωστής, «Παγκύπριον Ιεροδιδασκαλείον», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών,* τόμ. Θ΄, Λευκωσία 2010.

Little, Herbert, "Report on Agricultural Education", *Journal of the Royal Agricultural Society of England*, τόμ. 21, Λονδίνο 1885, σ. 518-546.

Ξιναρής, Ανδρέας, «Το Μετόχιον Κύκκου ως ένα αγρόκτημα», *Αγρότης,* Ιούλιος-Λευκωσία Αύγουστος 1962, σ. 14-18.

Πολίτης, Νικόλαος, «Βιβλιογραφία (Γενναδίου *Λεξικόν φυτολογικόν*)», *Λαογραφία*, τόμ. 5, Αθήνα 1915, σ. 665-668.

Σκόκος, Κωνσταντίνος, «Επιστημονικά Μνημόσυνα. Ιωάννης Παν. Λοβέρδος», *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν*, τόμ. 28, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1913, σ. 358-359.

Τσιγαράς, Νικόλαος, «Ηπειρωτικά. Επιστολή Ν. Τσιγαρά προς τον εκδότην», *Αττικόν Ημερολόγιον,* τόμ. 20, Ιωάννινα 1886, σ. 323-341.

Vogüé, Eugène Melchior, «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1875», μετάφραση Γιάννης Μάνος – σχόλια Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τχ. 34, Λάρισα 1998, σ. 289-314.

Vogüé, Melchior de, «Coup d'oeil sur les monuments de Chypre et de Rhodes», στο: Melchior de Vogüé, *Les Églises de la Terre Sainte*, V. Didron, Παρίσι 1860, σ. 376-389.

Vogüé, Melchior de, «Fouilles de Chypre et de Syrie», *Revue archéologique*, τόμ. 6, Παρίσι 1852, σ. 244-252.

Χασιώτης, Σπυρίδων, «Λόγος επικήδειος εις τον νεκρόν του Παναγιώτου Γενναδίου»», *Τα Νέα Γεωπονικά,* τχ. 4.1, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα Ιανουάριος 1918, σ. 14-16.

Ζ. <u>Εργογραφία Παναγιώτη Γενναδίου</u>

(Ενδεικτική εργογραφία που καταγράφεται χρονολογικά):

<u>Ξενόγλωσση:</u>

Gennadius, Panagiotis, «Le dernier not sur les origands de Marathon», στο: *Le Figaro Suisse*, 13, 1870.

Gennadius, Panagiotis, «Language and literature of Modern Greece», στο: *The Student*, vol. II, no. 8 and no. 9, 1873.

Gennadius, Panagiotis, «A new Aegerian Maple Borer», *The American Naturalist*, τόμ. 8, Peabody Academy of Science, Salem, Massachusetts, New York 1874, σ. 57-58.

Genadius, Panagiotis, «Nitrous Acid in Plants», *The American Chemist*, τόμ. 5, W. Baldwin & Co., New York 1875, σ. 7-9.

Gennadius, Panagiotis, «Noveau procédé pour la destruction du Kermes du figuier», στο: *Comptes Rendus de l' Académie des Sciences*, Paris 1880.

Gennadius, Panagiotis, «Sur une nouvelle espèce de Cochenille de genre Aspidiotus», στο: *Annales de la Société Entomologique de France*, Séance, Paris 1881.

Gennadius, Panagiotis, «Sur les dégâts causes en Grèce par l' anthraonose et le Peranospora viticola», στο: *Comptes Rendus de l' Académie des Sciences*, Paris 1881.

Gennadius, Panagiotis, *Descriptions de trois nouvelles especes de Cochenilles*, s.n., Paris 1882.

Gennadius, Panagiotis, «Sur le soufrage de la vigne en Grèce», στο: *Comptes Rendus de l' Académie des Sciences*, Paris 1883.

Gennadius, Panagiotis, «Sur le soufrage de la vigne en Grèce», στο: *Journal d' Agriculture Pratique*, Paris 1883.

Gennadius, Panagiotis, *Report on the Agriculture of Cyprus*, part I-III, Athens 1895.

Gennadius, Panagiotis, *Report on the Agriculture of Cyprus*, Part II, Government Printing Office, Λευκωσία 1896.

Gennadius, Panagiotis, «Sur deux nouvelles Coohenilles du Caroubiar dans l' ile de Chypre», στο: *Bulletin de la Société Entomologique de France*, Paris 1895.

Gennadius, Panagiotis, *A few words on the utility of the goat and especially on the angora goat*, s.n., Nicosia 1896.

Gennadius, Panagiotis, *Shinia leaves*, χ.ε., s.n., 1896.

Gennadius, Panagiotis, *On the laurel of Apollo*, s.n., Nicosia 1896.

Gennadius, Panagiotis, *On the chesnut tree*, s.n., Nicosia 1896.

Gennadius, Panagiotis, *Concerning the cultivation of the poppy and the collection of opium*, s.n., Nicosia 1896.

Gennadius, Panagiotis, *Of the rats attack on the caroub trees in Cyprus*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *Opuntia: cactus, prickly pear, barbary fig or indian fig*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *Teaching of the preparation of cellural silk-worm eggs according to the system of Pasteur*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *The oidium of the vine: oidium tuckeri*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *Rabbits are detrimental animals*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *The pistachio tree*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *To prevent damages by hares to the fruit trees and vines*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *On the necessity of the selection of seed and careful cultivation of cereals especially to obtain a larger yield of wheat*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *On the necessity of the preparation of vines without gypsum or diminishing the use of it*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, *Notice on the adulteration of sumach*, s.n., Nicosia 1897.

Gennadius, Panagiotis, «Traitemant de la psoriasis des hesperidees dans le Levant», στο: *Bulletin de la Société Entomologique de France*, Paris 1898, 63-65.

Gennadius, Panagiotis, *Report on the Agriculture in Cyprus* by P. Gennadius, Director of Agriculture, Presented to Both Houses of Parliament, London 1899.

Gennadius, Panagiotis, *Goat skins attacked by worms*, χ.ε., χ.τ. 1900

Gennadius, Panagiotis, *The carob-tree (cenatonia silliqua)*, s.n., Nicosia 1902.

Gennadius, Panagiotis, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1901-1902*, Nicosia 1902.

Gennadius, Panagiotis, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, Government Printing Office, Nicosia 1903.

Gennadius, Panagiotis, *List of indigenous or exotic plants grown in the island of Cyprus*, Supplement to the Cyprus Journal, July 1908.

Gennadius, Panagiotis, *Fodder plants which have been successfully grown in the Government Experimental Garden*, s.n., Nicosia 19--?.

Gennadius, Panagiotis, *Sur les degats causes en Grece par l' anthracnose et le peronospora viticola*, s.n., Paris 19--?.

Ελληνόγλωσση:

Roeding, C. George, «Η Σμυρναϊκή συκή εν Σμύρνη και εν Αμερική», Π. Γεννάδιος (μτφρ.), στο: *Γεωργικόν Δελτίον*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, έτος Α', τεύχη 9-12, Αθήνα 1911.

«Ἔκθεση Π. Γενναδίου, 1896-1903»: Ἔκθεση Π. Γενναδίου Προϊσταμένου τῆς Γεωπονικῆς Ὑπηρεσίας Κύπρου γιὰ τὴν περίοδο 1896 - 1903 (χειρόγραφο), Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, χ.τ., χ.χ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Έκθεσις περί των Παρισίων ιχθυοτροφείων», στο: *Τηλέγραφος*, 1878.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί του περί γεωργίας υπομνήματος του Α. Τομπάζη», στο: *Δελτίον της Εταιρείας*, Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της φυσικής ιστορίας του βάμβακος», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα, Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί εσπεριδοειδών και των καταστρεπτικών αυτών εντόμων», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Έκθεσις περί των Παρισίων ιχθυοτροφειών», στο: *Τηλέγραφος*, Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης., «Περί διαφορών, περί μικρογραφίας, κλιματολογίας, εδαφολογίας και καλλιεργίας του βάμβακος», στο: *Τηλέγραφος*, Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των γεωργικών μελετών του Ηλιοπούλου», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί της εν Αιτωλία και Ηλία νόσου των αμπέλων προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, χ.ε., Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Φυλλοξήρα η φθοροποιός*, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί των εν Χίω νόσου καρποφόρων δέντρων προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, χ.ε., Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της εν Χίω νόσου των εσπεριδοειδών: έκθεσις*, Αθήνα 1879.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της υπέρ της γεωργίας δωρεάς του Ζάππα», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1880.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του άνθρακος της αμπέλου: Φύσις και θεραπεία της νόσου*, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», Αθήνα 1880.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί Κοκκοειδών (ψωριάσεως των φυτών) και ιδίως περί του κοκκίνου κρεμεζίου των εσπεριδοειδών*, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», Αθήνα 1880.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί καπνού (Nicotiana Tabacus)», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1880.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί των εν Άρτα νόσου των αμπέλων προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, χ.ε., Αθήνα 1880.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της διά της σταφίδος οινοποιίας», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1880.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της φυλλοξήρας και περί ακαριάσεως των αμπέλων*, Εκ του Ηγεμονικού Τυπογραφείού, Σάμος 1880.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί της εν Καλάμαις αποστολής προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, χ.ε., Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του άνθρακος της αμπέλου*, χ.ε., Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της νόσου των εσπεριδοειδών», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί φυλλοξήρας προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Προς το Υπουργείον των Εσωτερικών. Περί νέας μεθόδου προς θεραπείαν των ψωριώντων και φθειριώντων φυτών*, χ.ε., Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί των εν Κύμη νόσου των αμπέλων προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, χ.ε., Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί φυλλοξήρας», στο: *Αιών*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί φυλλοξήρας νόμου προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, χ.ε., Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί του εις τας αμπέλους του Δήμου Κυκαίων αναφανέντος εντόμου», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί των εν Κυνουρία των εσπεριδοειδών προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, χ.ε., Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί των εν Πόρω νόσου των εσπεριδοειδών προς το Υπουργείων των Εσωτερικών*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί άνθρακος της αμπέλου προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί νέας μεθόδου προς θεραπείαν των ψωριώντων και φθειριώντων φυτών προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί ψωριάσεως προς το Υπουργείον των Εσωτερικών*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί ψωριάσεως», στο: *Αιών*, Αθήνα 1881.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί περονοσπόρου», στο: *Αιών*, Αθήνα 1882.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των εν Χίω εσπεριδοειδών», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1882.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί εισαγωγής σπόρου αμερικανικών αμπέλων εις την Αθήνα», στο: *Αιών*, Αθήνα 1882.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί φθοροποιών εντόμων της Επιδαυρίου (Leucaspis Epidaurica, Gen.), Δ. Καρικού (Dactylopius Caryous, Gen.) και Μ. Ελληνικού (Monoplebus Hellenicus, Gen.)», στο: *Annales de la Société Entomologique de France*, Παρίσι 1882.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί εισαγωγής σπόρου του αμερικανικών αμπέλων εις την Ελλάδα», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1883.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί του εντόμου του προσβάλλοντος τας ελαίας της Σκοπέλου», στο: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 120, Αθήνα 1883.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί ωιδίου του Τυκκερείου», Αθήνα 1883.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της εν Άνδρω νόσου των Λεμονέων "βαμβακιάσεως"», στο: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Παράρτημα αρ. 15, Αθήνα 1883.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί γλυκορρίζης και της ζητήσεως αυτής εις τας Ηνωμένας Πολιτείας της Αμερικής», στο: *Αιών*, Αθήνα 1884.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της εν Γαλλία πορείας της φυλλοξήρας κατά το λήξαν έτος και περί των αιτίων της υποτιμήσεως των οίνων και των σταφίδων*, Τυπογραφείο του Υπουργείου των Εσωτερικών, Αθήνα 1884.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί δενδροστοιχειών και περί του είδους και τρόπου της τοιαύτης των οδών διακοσμήσεως», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1884.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της εν Καρύστω νόσου των εσπεριδοειδών κομμιώσεως*, χ.ε., Αθήνα 1885.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της πυραλίδος της αμπέλου*, χ.ε., Αθήνα 1885.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της ασθενείας της αμπέλου ήτοι περί ωϊδίου του Τυκκερίου: περιγραφή και θεραπεία της νόσου*, χ.ε., Αθήνα 1885.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί καπνού*, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα 1886.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί πυρκαϊών εις τα δάση», στο: *Αιών*, Αθήνα 1886.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί ζαχαροποιίας εν Ελλάδι», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1886.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της φορολογίας της σταφίδος και των εξ αυτής οίνων εν Βέλγιω», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1886.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί αποξηράνσεως της σταφίδος», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1886.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της φορολογίας της σταφίδος και των εξ αυτής οίνων εν Βελγίω», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1886.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί φυλλοξήρας της φθοροποιού*, χ.ε., Αθήνα 1888.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Πρακτικόν περί της παραλαβής το εν Αιδινίω μέγα κτήμα το προς ίδρυσην Γεωργικής Σχολής δωρηθέν υπό του Αλεξάνδρου και Ευφροσύνης Κασσαβέτη», στο: *Εφημερίς*, Αθήνα 1888.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί των Τριανταφυλλιδείων Γεωργικών Σχολείων κονονιστικόν διάταγμα*, χ.ε., Αθήνα 1888.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί φυλλοξήρας της φθοροποιού*, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1889.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί σταφίδος ζήτημα και την εν Γαλλία φορολογίαν της προς οινοποιίαν σταφίδος», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα, 12, 14, 15 Μαρτίου 1888, 6 Δεκεμβρίου 1888, 7 Ιανουαρίου 1889.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί φυλλοξήρας εν Βοσπόρω», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα, 1888.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Απάντησις εις ψευδολόγον διατριβήν του Αλεξόπουλου τινός περί της διευθύνσεως του νεοσύστατου Τριανταφυλλείου Ιδρύματος», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1888.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί του πυρηνοτρήτου της ελαίας», στο: *Γεωργικαί Εκθέσεις υποβληθήσαι εις το Υπουργείον των Εσωτερικών κατά το 1889*, χ.ε., Αθήνα, 1-11.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της καλλιεργείας των ευκαλύπτων», στο: *Γεωργικαί Εκθέσεις υποληθήσαι εις το Υπουργείον των Εσωτερικών κατά το 1889*, χ.ε., Αθήνα, 12-21.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Ασθένεια των καπνοφυτειών της Τριχωνίας: ο αλευρώδης του καπνού», στο: *Γεωργικαί Εκθέσεις υποβληθήσαι εις το Υπουργείον των Εσωτερικών κατά το 1889*, χ.ε., Αθήνα 1889, 22-24.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της πυραλίδος της Δρυός», στο: *Γεωργικαί Εκθέσεις υποβληθήσαι εις το Υπουργείον των Εσωτερικών κατά το 1889*, χ.ε., Αθήνα 1889, 25-26.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της αποπληξίας της αμπέλου», στο: *Γεωργικαί Εκθέσεις υποβληθήσαι εις το Υπουργείον των Εσωτερικών κατά το 1889*, χ.ε., Αθήνα 1889, 27-42.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί της αποπληξίας της αμπέλου*, Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον Αθήνα 1889.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί χρήσεων του καπνού προς θεραπείαν ψωριάσεως», στο: *Γεωργικαί Εκθέσεις υποβληθήσαι εις το Υπουργείον των Εσωτερικών κατά το 1889*, χ.ε., Αθήνα 1889, 44-53.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί βάμβακος. Ιστορία, καλλιέργεια και βιομηχανία*, Τυπογραφείο Λεώνης, Αθήνα 1890.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του περονοσπόρου της αμπέλου*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1890.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των εν τη πόλει δενδροστοιχιών», στο: *Άστυ*, Αθήνα 1891.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του περονοσπόρου της αμπέλου*, χ.ε., Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί αρουραίων μυών εν Θεσσαλία», στο: *Journal d' Agriculture Pratique*, χ.ε., χ.τ. 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί περονόσπορου», στο: *Οικονομολόγος*, χ.ε., χ.τ. 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί ακαριάσεως της αμπέλου: κοινώς καρούλες*, χ.ε., Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί σηροκομίας», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της θεραπείας της φθειριάσεως και ψωριάσεως των φυτών*, χ.ε., 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί διά κατάλληλων φυτών διακοσμήσεως του πέριξ του Ζαππείου χώρου», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Σύντομαι οδηγίαι διά τους καλλιεργητάς περί προλήψεως της αναπτύξεως του περονοσπόρου*, χ.ε., Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της βοτρύτιδος των μεταξοσκωλήκων*, χ.ε., Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της καλλιεργείας του Τουμπεκίου», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί κατασκευής του κονιάκ», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί αποξηράνσεως και εξαγωγής καρπών», στο: *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα 1892.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της υπερμέτρου προς τας ανάγκας της καταναλώσεως παραγωγής της σταφίδος*, χ.ε., 1893.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί καταστροφής των αρουραίων διά της φορολογίας των ενδιαφερομένων», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1893.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί περονοσπόρου», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1893.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί αρουραίων μυών εν Θεσσαλία», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1893.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Η σταφίς και η υπέρμετρος προς ας ανάγκας της καταναλώσεως παραγωγή αυτής», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1893.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Δύνανται να εξοδευθώσι τα περισσεύματα της σταφίδος εις την οινοποιίαν και οινοπνευματοποιίαν», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1893.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί εξαγωγής σακχαρώδους ουσίας εκ της σταφίδος», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί γεωργικών σταθμών», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί αμπελουργικού αρότρου», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί οινοπαραγωγής εν Ρουμανία», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί ροδελαίου», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί αρουραίων μυών εν Θεσσαλία», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί δασών και υλοτομίας», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί σηροκομίας εν Ελλάδι», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1894.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, Μέρος Α΄, Τυπογραφείο των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1895.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί της εν Κύπρω Γεωργίας*, Μέρος Γ΄, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1895.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί της εν Κύπρω γεωργίας*, μέρη Α'-Γ', χ.ε., Αθήνα 1895.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Έκθεσις περί της εν Κύπρω γεωργίας», μέρη Α'-Γ', στο: *Ελληνική Γεωργία*, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1895.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, 1896-1897, χ.ε., Λευκωσία 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί Καστανέας», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί σχινοφύλλου», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της Δάφνης του Απόλλωνος», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί καλλιέργειας του ημέρου μήκωνος και της λήψεως του οπίου», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί χρησιμότητας της αιγός», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Ολίγα τινά περί της χρησιμότητος της αιγός και ιδίως της αιγός Αγκύρας*, χ.ε., Λευκωσία, 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Ελληνική Γεωργία*, τ. Α'-ΙΒ', Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1896.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της ανάγκης της παρασκευής οίνων άνευ γύψου ή της ελαττώσεως της γυψώσεως*, χ.ε., Αθήνα 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί πιστακίας», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί του ωϊδίου της αμπέλου», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί Οπουντίας: Κοινώς παπουτσοσυκιάς», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κατά των δολιευομένων τον περί φυλλοξήρας νόμον», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των ελαιοπυρήνων», στο: *Ακρόπολις*, Αθήνα 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί των προσβαλλότων τας κερατέας της Κύπρου ποντικών», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης «Πρόληψις ζημιών υπό λαγών», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης «Οίνος άνευ γύψου», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Οι κόνικλοι είνε ζώα επιζήμια», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί εκλογής του σπόρου», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί της κατ' οίκον κατασκευής σάπωνος», στο: *Οδηγίαι προς τους γαιοκτήμονας και γεωπόνους της Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της ανάγκης της επιλογής του σπόρου και της επιμελεστέρας καλλιεργείας των δημητριακών και ιδίως του σίτου προς επίτευξιν μεγαλήτερας αποδόσεως*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί προλήψεως των ζημιών των προξενουμένων υπό των λαγών εις τα οπωροφόρα δένδρα και τας αμπέλους*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Κτηνοτροφικά φυτά δοκιμασθέντα επιτυχώς εν των κυβερνητικώ δοκιμαστικώ κήπω Λευκωσίας δυνάμενα να καλλιεργηθώσιν επικερδώς εν Κύπρω*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Διδασκαλία της επιλογής βομβυκοσπόρου κατά το σύστημα του Pasteur*, χ.ε., Λευκωσία 1897.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Οδηγίαι διά τους βαμβακοτρόφους και σποροπαραγωγούς της Κύπρου*, Τυπογραφείο «Φωνή της Κύπρου», Λευκωσία 1898.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Τα νέα άροτρα», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 627, 15-27, Λευκωσία 1899.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Θεραπευτικαί μηχαναί και σταχυσυλλέκτες», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 664, Λευκωσία 1899.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Ο αραβόσιτος: ο κοινώς καλούμενος σίταρος ή σιταροπούλα», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 667, 15-27, Λευκωσία 1899.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Περί κυπριακού αρότρου», στο: *Αλήθεια*, Λευκωσία 1899.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Το Νέον Κυπριακόν Άροτρον,* Τμήμα Γεωργίας, Λευκωσία 1899.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της χρησιμότητος των φυκών ως λιπάσματος*, Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Γεωργίας, 18--;

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Ασθένειαι της ελαίας Β' Περί του σκώληκος της ελαίας*, χ.ε., 189-;

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί Κερατέας*, Τύποις Κυπρίου, Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του προσβάλλοντος το δέρμα των αιγών σκώληκος*, χ.ε., Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Οδηγίαι προς χρήσιν του γλευκομέτρου Σαλλερώνος*, χ.ε., Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Μέτρα εξοντώσεως μυοειδών ζώων*, χ.ε., Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί κομμιώσεως των εσπεριδοειδών*, χ.ε., Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Κατάλογος φυτών Κύπρου*, χ.ε., Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Τα αγρέλια», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 675, Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Το σηριβίδι και η στάκτη των αμπέλων», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 676, Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Το κρεμέζιον», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 684, Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Τα δάση: Η επίδρασις των επί του κλίματος», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 684, Λευκωσία 1900.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Γεωργικαί πινακίδες», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 730, Λευκωσία 1901.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Γεωργικαί πινακίδες», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 731, Λευκωσία 1901.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κυπριακά φυτά: Τα ονόματα των, η καταγωγή των, η χρήσις των», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 735, Λευκωσία 1901.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κυπριακά φυτά: Τα ονόματα των, η καταγωγή των, η χρήσις των», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 736, Λευκωσία 1901.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κυπριακά φυτά: Τα ονόματα των, η καταγωγή των, η χρήσις των», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 764, Λευκωσία 1901.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Κυπριακά φυτά: Τα ονόματα των, η καταγωγή των, η χρήσις των», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 765, Λευκωσία 1901.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, Αγρικόλας «Ο στακτός είνε λίπασμα», στο: *Φωνή της Κύπρου*, αρ. 731, Λευκωσία 1902.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Η Κυπριακή Εφημερίς. Μηνιαία Επιθεώρησις Γεωργίας Βιομηχανίας και Αρχαιολογίας της Κύπρου*, τεύχος Α', Ιανουάριος 1904.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Έκθεσις περί της λειτουργίας του παρά τη εν Κύπρω Αγγλική Κυβερνήσει Γεωργικού Τμήματος όπερ διηύθυνεν ο Π.Γ. Γεννάδιος από του 1896 μέχρι τέλους του 1904*, Αθήνα 1905.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Αι προσοδοφόραι Αγαύαι*, Τυπογραφείο Λεώνης, Αθήνα 1906.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, «Τα αποτελέσματα των πειραμάτων της καλλιέργειας Αιγυπτιακού βάμβακος εν Ελλάδι», στο: *Γεωργικόν Δελτίον*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, έτος Β', τεύχος Γ', χ.ε., Αθήνα 1912.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί της ανάγκης της λήψεως μέτρων προς αύξησιν της παραγωγής των σιτηρών εν Ελλάδι*, χ.ε., Αθήνα 1912.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Λεξικόν Φυτολογικόν περιλαμβάνον τα ονόματα, την ιθαγένειαν, και τον βίον υπερδεκακισχιλίων φυτών, εν οις και τα λόγω χρησιμότητος η κόσμου καλλιεργούμενα, των οποίων περιγράφονται και η ιστορία, η καλλιέργεια, τα προϊόντα και αι νόσοι*, Τυπογραφείο Παρασκευάς Λεωνή, Αθήνα 1914.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Γεωργικά ανάλεκτα*, Τύποις Πανελληνίου Κράτους, Αθήνα 1915.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Πτηνοτροφία, ήτοι περί της ιστορίας, της πολλαπλασιάσεως, και της συντηρήσεως των κατοικιδίων πτηνών, ως και περί των προϊόντων και των νόσων αυτών*, Εκδοτικόν Βιβλιοπωλείον Νικ. Τζακά και Στεφ. Δελαγραμμάτικα, Αθήνα 1915.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Τρωκτικά, μαρσυποφόρα και αιλουρίδαι, ήτοι περί λαγών, κονύκλων, μυών ποντικών, αρουραίων, σκιούρων, καστόρων, καγκάρων, γατών και άλλων τοιούτων χρησίμων ή επιβλαβών ζώων, και προς εξόντωσιν αυτών*, Τυπογραφείο Αθανασίου Α. Παπασπύρου, Αθήνα 1916.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί διστομιάσεως (της κοινής κλαπάτσας)*, χ.ε., Αθήνα 1916.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Μέτρα διά την σιτάρκειαν της χώρας*, Βασιλική Γεωργική Εταιρεία, Βιβλιοθήκη του Γεωργού, αρ. 6, Αθήνα 1917.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Η απαλλοτρίωσις των τσιφλικίων και η διανομή αυτών και των δημοσίων κτημάτων εις τους ακτήμονας γεωργούς*, Βιβλιοθήκη του Γεωργού, αρ. 11, χ.ε., Αθήνα 1917.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Προϊόντα προς αρτοποιίαν και προς αντικατάστασιν του άρτου*, χ.ε., Αθήνα 1917.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Τα προϊόντα των δρυών*, Αθανασίου Α. Παπασπύρου Αθήνα 1917.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Τα φαρμακευτικά φυτά και τα προϊόντα αυτών, Ανατύπωσις εκ των Αρχείων της Ιατρικής και Βιολογίας*, τεύχος 9-10, Αθήνα 1917.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Λεξικόν φυτολογικόν*, Εκδόσεις Μόσχου Χρ. Γκιούρδα, Αθήνα 1959.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Λεξικόν Φυτολογικόν,* Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1914.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του άνθρακος της αμπέλου*, χ.ε., χ.τ., 19--;

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί κομμιώσεως της αμπέλου*, χ.ε., χ.τ., 19--;

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί διαφόρων ασθενειών της αμπέλου*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί των κτηνοτροφικών φυτών της Κύπρου*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του τροποποιηθέντος υπ' αυτού αρότρου διά τα εδάφη της Κύπρου*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί κυκκοειδών εντόμων των προκαλούντων τας ψωριάσεις των δένδρων, εν οις και περί δύο νέων ειδών υπ' αυτού το πρώτον ανακαλυφθέντων και περιγραφέντων επί της κερατέας*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί καλλιέργειας αγαύης διά βιομηχανικήν χρήσιν*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί βοιχμηρίας ως κλωστικού φυτού*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί των τρωκτικών ζώων*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί των ορνιθοειδών και άλλα*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Mayet, Valery, *Les insects de la vigne* (συμβολή από Παναγιώτη Γενναδίου στη συγγραφή του έργου), χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί καπνού της Κούβας*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί βανανέας*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί βρίζης*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί υπερτιμήσεως των σιτηρών*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί επιδράσεως του ψύχους επί φθοροποιών εντόμων*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί του προσβάλλοντος το δέρμα των αιγών σκώληκος*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί κτηνοτροφικών φυτών*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Γεννάδιος, Παναγιώτης, *Περί μυκήτων*, χ.ε., χ.τ., χ.έ.

Η. Δημοσιευμένες πηγές και βοηθήματα

Actes de la Conférence phylloxérique international réunie à Berne, Straempfli, Βέρνη 1878.

Actes *du Congrès phylloxérique international, réuni à Lausane du 6 au 18 août 1877*, L. Vincent, Λοζάνη 1877.

Berlese, Antonio, *La tignola del melo ed il modo di combatterla*, Minore Corrigendi, Padova 1893.

Berlese, Antonio, *Le cocciniglie degli agrumi*, Regia scuola superior d´agricoltura, Πόρτιτσι 1893.

Bevan, William, *Notes on Agriculture in Cyprus and its Products*, Hazell, Watson & Viney Ld, London 1919.

Βοβολίνης, Κωνσταντίνος, *Το Χρονικόν του Παρνασσού (1865-1950)*, Παρνασσός, Αθήνα 1951.

Βραχνιάρης, Χρήστος, *Πρώιμες εξεγέρσεις των αγροτών στο θεσσαλικό χώρο (1881-1883). Ο ρόλος και η συμβολή του Νικολάου Ταρμπάζη,* Γνώση, Λάρισα 1996.

Briosi, Giovanni, *Intorno al mal di gomma degli agrumi*, Tipografia Artero, Ρώμη 1878.

Bulletin des séances de la Société Nationale d΄Agriculture de France, Hotel de la Société, Παρίσι 1895.

Bulletin des séances de la Société Nationale d΄Agriculture de France, Hotel de la Société, Παρίσι 1899.

Bulletin du Ministère de l΄Agriculture, τόμ. 33, Imprimerie Edmond Monnoyer, Λεμάν 1891.

Burrill, Thomas, *The bacteria. Their nature and effects*, The Illinois Industrial University, Ιλλινόις 1882.

Burrill, Thomas, *Transactions of the Illinois State horticultural Society*, Society, Ιλλινόις 1879.

Γαβρόγλου, Κώστας, Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Μπάρκουλα, Χάιδω, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014.

Cornevin, Charles, *Des Plantes Vénéneuses et des empoisonnements qu΄elles déterminent*, Libraire de Firmin-Didot et Imprimeurs de l΄Institut, Παρίσι 1887.

Costa, Achille, *Degl΄insetti che attaccano l΄albero ed il frutto dell΄olivo*, Reale Accademia delle scienze, Νάπολι 1857.

Decaux, Charles, *Études sur les insects nuisibles recueillis à l΄exposition universelle*, Société Agriculture de France, Παρίσι 1890.

Decaux, Charles, *Revue des sciences naturelles appliquées*, Société, Παρίσι 1892.

Δημητρίου, Κυριάκος, *Επί Ανάσσης Βικτωρίας. Δεκαπέντε κείμενα για την Κύπρο*, 1878-1891, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, Λευκωσία 2013.

Dunstan, Wyndham, *Report on the Agriculture resources of Cyprus, with a special reference to cotton cultivation & correspondence relating thereto.* Presented to both Houses of Parliament, Sept. 1905., Stationary Offices, London 1905.

Fernand, Laudet, *L΄enseignement de l΄agriculture à l΄ école primaire*, Librairie Ch. Delagrave, Βρυξέλλες 1895.

French, Charles, *A handbook of the destructive insects of Victoria*, τόμ. Α΄, Government Printing Office, Μελβούρνη 1891.

Ζαννέτος, Φίλιος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερον*, τόμ. Β', Εκδόσεις Φιλοκαλίας, Λάρνακα 1911.

Ζαννέτος, Φίλιος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερον*, τόμ. Γ', Εκδόσεις Φιλοκαλίας, Λάρνακα 1912.

Ζωγράφος, Δημήτριος, *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως,* τόμ. Α΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937.

Ζωγράφος, Δημήτριος, *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως,* τόμ. Β΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1937.

Gaudry, Jean Albert, *Recherches Scientifiques En Orient-Partie Agricole*, Ministère de l΄ Agriculture de Commerce et des travaux publics, Παρίσι 1854.

Gos, François, *L΄agriculture en Thessalie. Petite étude d΄agriculture comparée*, G. Masson, Παρίσι 1884.

Green, A.O., *Cyprus. a short account of its history and present state*, Graham Coltart, Kimacolm 1914.

Harris, William, *Insects injurious to vegetation, Orange Judd and Company*, Νέα Υόρκη 1862.

Hatch, Carl, *Report of the Commissioner of Agriculture,* Government Printing Office, Ουάσιγκτον 1887.

Howard, Leland, *Insect life*, τόμ. 7, Government Printing Office, Ουάσινγκτον 1895.

Jacquemin, Émile, *L΄Agriculture de l΄Allemagne et les moyens d΄améliorer celle de la France, Librairie Étrangere,* Παρίσι 1843.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1988.

Κανδηλά, Ιουλία, *Η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας. Συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2001.

Καταλάνος, Νικόλαος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, Εκδόσεις «Λευκωσίας» Πετρίδου & Νικολάου, Λευκωσία 1914.

Κοντόπουλος, Μιχάλης, Μελάς, Δημήτριος, *Κυπριακόν Ημερολόγιον 1908*, Τύποις Φωνής της Κύπρου, Λευκωσία 1908.

Κουδουνάρης, Αριστείδης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τόμ. Α΄, Λευκωσία [7]2018.

Κουδουνάρης, Αριστείδης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τόμ. Β΄, Λευκωσία [7]2018.

Κυπριανός, Αρχιμανδρίτης, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Παρά Νικολάω Γλυκεί, Βενετία 1788.

Κυριακίδης, Χρίστος, «Ο Χριστόδουλος Σώζος και η δράση του στο Νομοθετικό Συμβούλιο», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμ. XXXVIII, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2016, σ. 361-387.

Λέκκα, Φωτεινή, *Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898). Η επιχειρηματική περιπέτεια ενός διάσημου αγνώστου ομογενή της Κωνσταντινούπολης,* διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2016.

Λιβαδάς, Θεαγένης, *Άρτεμις Γ. Γενναδίου. Βιογραφικαί Αναμνήσεις εκ της Ημέρας, αριθμ. 487*, 31/12 Απριλίου 1884, Βιέννη 1884.

Μαγκάκης, Μιχαήλ, «Γεννάδιος Παναγιώτης», στο: Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τόμ. 8, Εκδοτικός Οργανισμός «ο Φοίνιξ», Αθήνα [2]1956, σ. 200.

Mann, James, *The Cotton trade of Great Britain*. *Its Rise, Progress, and Present Extent,* Frank Cass & Co. LTD, Λονδίνο 1968.

Μάργαρης, Δημήτριος, «Γεννάδιος Γεώργιος», στο: Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Εκδοτικός Οργανισμός «ο Φοίνιξ», Αθήνα ^{2}1956, σ. 199.

Μάργαρης, Δημήτριος, «Γεννάδιος Ιωάννης», στο: Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Εκδοτικός Οργανισμός «ο Φοίνιξ», Αθήνα ^{2}1956, σ. 200.

Mayet, Valéry, *Les Insectes de la Vigne*, Bibliothèque du Progres Agricole et Viticole, Montpellier 1890.

Moores, Gordon Richard, *Fields of Rich Toil. The Development of the University of Illinois College of Agriculture*, University of Illinois Press, Illinois 1970.

Mouillefert, Pierre, *Report on the vineyards of Cyprus*, Government Printing Office, Λευκωσία 1893.

Μπακιρτζής, Χαράλαμπος, «Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος Τα χρόνια των σπουδών στην Αμερική (1870-1874)», στο: *Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας και η αγροτική ύπαιθρος*, Υπουργείο Γεωργίας, Αγροτικής Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 2016, σ. 31-46.

Nicholson, Henry, *A manual of zoology for the use of students*, William Blackwood Εδιμβούργο 1878.

Πανάρετος, Άνθιμος, *Απανθίσματα γεωργικών άρθρων γενικού ενδιαφέροντος*, Συνεργατική Κεντρική Τράπεζα Λτδ., Λευκωσία 1975.

Πανάρετος, Άνθιμος, *Η γεωργία του τόπου μας. Περιληπτική επισκόπηση και η εξέλιξή της από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1959,* Υπουργείο Γεωργίας και Φυσικών Πόρων, Λευκωσία 1971.

Percival, John, *The Wheat Plant. A monograph*, Duckworth and Co., London 1921.

Πηλαβάκης, Αριστόδημος, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της,* χ.ε., Λεμεσός 1929.

Πρόντζας, Ευάγγελος, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.

Re, Filippo, *Nuovi elementi di agricoltura*, τόμ. 3, Giovanni Silvestri, Μιλάνο 1837.

Riley – Leland, Charles, Howard, *Insect life*, τόμ. 6, Government Printing Office, Ουάσιγκτον 1894.

Risso, Antoine, Antoine Poiteau, *Histoire Naturelle des Oranges*, Audot, Παρίσι 1818-1822.

Rivière, Charles, Lecq, Hippolyte, *Manuel Pratique de l΄ agriculteur Algerien*, Challamel, Παρίσι 1900.

Scott, W. Franklin, *The Semi-Centennial Alumni Record of the University of Illinois*, University of Illinois, Urbana 1918.

Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος, «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος: ιστορικό σχεδίασμα», στο: Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κωνσταντίνος Στάϊκος, Βασίλης Κρεμμυδάς (επιμ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης: κατάλογος έκθεσης*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 1999, σ. κγ΄-νγ΄.

Unger, Franz, Kotschy, Theodor, *Die Insel Cypern. Ihrer physischen und organischen Natur* nach, Wilhelm Braumüller, Βιέννη 1865.

Vialla, Pierre, *Monographie du pourridié des vignes et des arbres fruitiers*, Coulet et Masson, Μονπελλιέρ 1891.

Watt, George, *A dictionary of the economic products of India*, τόμ. Β΄, The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1889.

Watts, Frederick, *Report of the Commissioner of the Agriculture for the Year 1874*, Government Printing Office, Washington 1875.

Φραγκούδης, Γεώργιος, *Ιστορία και γενεαλογία της μεγάλης κυπριακής οικογένειας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών,* Τύποις Ν. Απατσίδη, Αθήνα 1939.

Χριστοδούλου, Γεώργιος, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού εις την ιστορίαν του κυπριακού 1821», στο *Κυπριακαί Σπουδαί*, τόμ. ΞΖ΄-ΞΗ΄, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 2005, σ. 317-341.

Χριστοπούλου, Μαριάννα, *Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας (1871-1918)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012.

Παραρτήματα

Παράρτημα 1: Ζωικά και φυτικά παράσιτα και νόσοι των καλλιεργούμενων φυτών και των προϊόντων τους στην Κύπρο

Νόσοι και εχθροί των σιτηρών

1)	*Ζαβλός* ή *Βουρκούθι* (*Άνθραξ*) – Smut, Bunt, ear, Black-ball ή Chimny sweper – Επί του Σίτου Ustilago Tritici και Tilletia Caries – Επί της Κριθής, U. Hordei – Επί της Βρόμης, U. Avenae – Επί του Αραβοσίτου U. maydis.
2)	*Μίρτος* (*Σκωρία*) – Rust – Pucinia Graminis, P. Rubigo – vera και P. coronate.
3)	*Στάκτη* (*ωΐδιον*) – Blight – Erysiphe graminis. Παρετηρήθη επί της κριθής εν Μαραθάση.
4)	*Κουντούρα* (*Αίρα*) – Darnel ή Tare – Lulium temulentum.
5)	*Λαψάνα* (*λαψάνη*) – Charlock – Sinapis alba – Βλέπε «Φωνή της Κύπρου» 22/3/1898.
6)	*Σηριβίδι* ή *Φτείρα* ή *Σκάμπη* (εν Καρπασία) – (Οικοφόρος) – Oecophora temperatella.
7)	*Σκάμπη* (*Κάμπη* προσβάλλουσα τον λαιμόν των φυτών του Σίτου εν Ακανθού, Φλαμουδίω και Δαυλώ) Agrotis segetum ή A. Tutici.
8)	*Ρυγχίτης* προσβάλλων τους χλωρούς έτι στάχυς του Σίτου παρά τα Πολεμίδια – Pachytychius Hordei.
9)	*Κηκιδόμυια* των γεννημάτων – Hessian fly – Cecedomyia destructor.

10)	*Φτείρα* (*Φθειρίασις των γεννημάτων*) – grain weevil – Calandra Oryzae – Περετηρήθη επί του αραβοσίτου.
11)	*Φτείρα* (*Φθειρίασις των γεννημάτων*) grain weevil – Calandra graminaria.
12)	*Φτείρα* (*Φθειρίασις των γεννημάτων*) grain moth – εις δεμάτια εν τω αλωνίω και εις καρπόν εν τη αποθήκη – Tinea cereatella.
13)	*Φτείρα* (*Φθειρίασις του αλεύρου*) – Flour beetle – Tribolium ferrugineum.

Πίνακας 4: Νόσοι και εχθροί των σιτηρών

Νόσοι και εχθροί της Κερατέας

1)	*Κομπιά* (*εκσάρκωσις* επί των οφθαλμών των καρποφόρων κλάδων) – Knots on the branches stopping the development of the fruit-eyes.
2)	*Λύκος* (*Σήψις* των ριζών) – Root-rot – Dematophora necatrix και Roesleria hypogaea.
3)	*Στάκτη* (*ωΐδιον*) – Blight – Oidium Ceratoniae.
4)	*Καπνιά* – Fumagine – Capnodium ή Fumago Ceratoniae.
5)	*Ψώρα* (*λευκή ψωρίασις*) – White scale – aspidiotus Ceratoniae και ποικιλία.
6)	*Ψώρα* (*Φαιά ψωρίασις*) – Brown scale – Lecanium Ceratoniae.
7)	*Ψώρα* (*Μέλαινα ψωρίασις*) – Black scale – Mytilaspis Ceratoniae.

8)	*Ψώρα* (*Ερυθρά ψωρίασις*) Aonidia aurantii.
9)	*Αλευρώδης* – Aleurodes s.
10)	*Ιστερόπτερος* – Histeropterus grilloides – Leaping plant-louse.
11)	*Κυμπάρικα χαρούπια* (*Σχιζόμυια*) Knots on the fruit – *Schizomyia Gennadii*.
12)	*Σκαμπιάρικα χαρούπια* (*Μυελόϊς*) – *Myelois Ceratoniae*.
13)	*Λίμπουροι* (*Μύρμηκες*) – Ants – *Furinicidae s*. προσβάλλοντες τα εμβόλια.
14)	*Νυφίτσα* (*Ποντικός*) – Rat – *Mus alexandrinus*.
15)	*Νυχτοκόρακις* (*Νυκτερίς πτερόπους*) – Large bat – *Pteropus aegyptiacus*.

Πίνακας 5: Νόσοι και εχθροί της κερατέας

Νόσοι και εχθροί της Ελαίας

1)	*Κομπιά* (*εκσάρκωσις*) – Tumours – Πάθησις αποδιδομένη υπό τινών εις το *Bacillus Oleae*, υπ' άλλων δι' εις το *Oribates munator*.
2)	*Καπνιά* – Fumegine – *Capnodium* ή *Fumago Oleae* ή *Antenaria elaeopila*.
3)	*Λύκος* (*Σήψις των ριζών*) – Root-rot – *Dematophora nexatrix*.
4)	*Ωχρά στίγματα των φύλλων* – Yellowish spots on the leaves – *Cycloconium oleagunum*.
5)	*Ψώρα* (*ψωρίασις*) – Scale – *Lecanium oleae*.
6)	*Μπαμπάτσι* (*Βαμβακίασις*) – Leaping plant louse – *Psylla* ή *Euphyllura Oleae*.
7)	*Καρφωμένες ελιές* (*Δάκος*) – Olive-fly – Dacus Oleae.
8)	Πυρηνοτρήτης – Olive Tinea – Tinea oleella.
9)	Τορναδόρος ή λύκος (Κόσσος) – Carpenter-moth – Cossus ligniperda ?

10)	Φλοιοκόπτης – Bark-borer – Phloeotribus Oleae.

Πίνακας 6: Νόσοι και εχθροί της ελαίας

Νόσοι και εχθροί των εσπεριδοειδών

1)	*Κόλλα* ή *Πίσσα* (*Κομμίωσις*) – gum-disease, Collar-rot, Foot-rot ή Mol-di-gomma – Υπό τινών αποδίδεται εις το Bacterium Gummi.
2)	*Καπνιά* – Fumagine – Capnodium ή Fumago Citri.
3)	*Ψώρα* (ψωρίασις) – Scale – Aonidia Aurantii.
4)	*Καρφωμένα* (*Σκωληκίασις* των καρπών) Cerastis citriperda.

Πίνακας 7: Νόσοι και εχθροί των εσπεριδοειδών

Νόσοι και εχθροί διαφόρων καρποφόρων δένδρων

1)	*Κόλλα* ή *Πίσσα* (*Κομμίωσις* Κερασέας, Αμυγδαλής, Ροδακινέας, Προύμνης) – Gum-disease.
2)	*Λύκος* (*Σήψις* των ριζών της Μηλέας και άλλων καρποφόρων) – Dematophora necatrix.
3)	*Πολύπορος* επί Μορέας – Polyporus igniarius.
4)	Νέκρωσις του φλοιού της Απιδέας – Nectria ditissima – μετά εξαρκώσεως πέριξ του νεκρωμένου μέρους.
5)	Μέλαιναι κυλίδες φύλλων και καρπών Μηλέας – Fusicladium ή Cladosporium dendriticum.
6)	Ώχραι κηλίδες φύλλων Μορέας – Sphaerella Mori.
7)	Μέλαιναι κηλίδες φύλλων και καρπών Απιδέας – Fusicladium ή Cladosporium dendriticum.
8)	Ωχραί κηλίδες φύλλων Προύμνης, Ροδακηνέας, Αμυγδαλής – Polystigma rubrum και Pucinia pruniorum.
9)	Υπερτροφία φύλλων Αμυδραλής – Almond leave-curl – Exoascus deformans.
10)	Ακαρίασις Απιδέας – Phytocoptes ή Eriophyes Pyri.
11)	Ψωρίασις Απιδέας, Μηλέας, Προύμνης – Scale – Parlatoria calianthina.
12)	Ψωρίασις Συκής (και επί Μορέας και Ροδοδάφνης) – Scale – Ceroplastes Rusci.
13)	Ψωρίασεις Πιστακιάς (και επί Τερεβίνθου) Diaspis Gennadii.
14)	Βαμβακίασις Μηλέας – Downy plant-louse – Schironeura lamigera ή Myroxylus Mali.

15)	Φτείρα (Φθειρίασις Αμυγδαλής, Ροδακινέας, Προύμνης, Βερικοκκέας) Black plant-louse – Lachnus s.
16)	Φθειρίασις Απιδέας και Μηλέας – Tingis Pyri.
17)	Οφιοειδή στίγματα φύλλων Κερασέας και άλλων – Lionetia Clerckella ή Elachista ceracifoliella.
18)	Σηριβίδι Μηλέας και Προύμνης (Υπονομευτής) – Small Ermine-Moth – Hyponomeutes molinellus επί της Μηλέας, και Hyp. Padellus επί της Προύμνης.
19)	Σκαμπιάρικα μήλα (Καρποκάψα) Codling-Moth – Carpocapsa pomonana
20)	Βούπρηστης – Buprestian-borer – Yulodis Eherbergi επί Απιδέας και Κραταίγου.
21)	Νυχτοκόρακες (Νυκτερίς Πτερόπους) – Large bat – Pteropus aegiptiacus, ιδίως επί Ιαπωνικής Μεσπιλέας παρά τας πόλεις.

Πίνακας 8: Νόσοι και εχθροί διαφόρων καρποφόρων δένδρων

Νόσοι και εχθροί της Αμπέλου

1)	Εκσάρκωσις επί του πρέμνου και των κυρίων κλάδων· αποδίδεται εις ψύξιν ή εις πληγάς διά των οργάνων της καλλιεργείας, υπό τινών δε εις είδος Βακτηριδίου και υπ' άλλων εις είδος Μικρομύκητος (Fusisporium s.)
2)	Μέλαιναι φελλώδεις εξοχαί επί των ραγών – γαλλ. Dartose – Αποδίδονται εις παρατεταμένην ξηρασίαν.
3)	Βλογιά (Άνθραξ) – Anthracnose – Sphace – loma ampelium ή Manginia ampelina.
4)	Λύκος (Σήψις των ριζών) – Root-rot – Dematophora necatrix.
5)	Κλαδοσπόριον – Cladosporium ampelium.
6)	Στάκτη (ωΐδιον) – Blight – Oidium Tuckeri
7)	Λύκος (Επίθυμον) – Dodder – Cuscuta palaestina.
8)	Ακαρίασις – Phytocoptes ή Eriophyes vitis.
9)	Λύσιμο (Σήψις των ραγών) – Συνεπεία της προσβολής της Eudemis botrana[1578] και του Μικρομύκητος Botritis cinerea.
10)	Σηριβίδι ή Φτείρα (Ζύγαινα) – Zygaena ampelophaga.

[1578] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Περί της Σήψεως των Σταφυλών», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Φεβρουάριος 1904, σ. 6· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.

11)	Κάμπη Σφιγγός – Hawk-Moth – Deilephila Elpenor.
12)	Σφίκουροι (Σφήκες) – Hornets – Vespa Crabro.
13)	Κηκιδόμυια – Cecidomyia oenophila.
14)	Λαός (λαγός) – Hare – Lepus timidus – εν Μαραθάση.

Πίνακας 9: Νόσοι και εχθροί της αμπέλου

Εχθροί ποικίλων προϊόντων

1)	Τσιρίπιλος (Γρίλλος) – Cricket – Grillus binaculatus – Παρετηρήθη προσβάλλων το Σήσαμον.
2)	Σκάμπη – Κάμπη των καψών του Βάμβακος – Cotton – ball-worm – Earias insulana[1579].
3)	Ακρίδα (Ακρίς) – Locust – ιδίως η Stauronotus maroccamus ή cruciatus προσβάλλει πάντα τα προϊόντα.

Πίνακας 10: Εχθροί ποικίλων προϊόντων

Εχθροί των λαχανικών

1)	Το *περονόσπορον* των γεωμήλων – Peronospora infestaus – Επί γεωμήλων και τοματών.
2)	*Κράδος* γεωμήλων – Potato Scab – Oespora scabies.
3)	*Μπασαράς – ωΐδιον* Κολοκυνθωδών – Erysiphe communis.
4)	*Λύκος – Οροβάγχη* Κυάμων α΄ – Broom-Rape – Phelipaea ramosa.
5)	*Λύκος – Οροβάγχη* Γεωμήλων – Broom-Rape – Orobanche Cypria.
6)	*Λύκος Επίθυμον Μηδικής* – Dodder – Cuscuta Epithymum.
7)	*Λύκος – Οροβάγχη* Κυάμων β΄ – Broom-Rape – Orobanche caerulia.
8)	*Λύκος – Οροβάγχη* επί διαφόρων – Broom-Rape – Orobanche caerulia.
9)	*Φτείρες* (*Φθειρίασις*) – Plant-Lice – Aphidae s.
10)	*Μαρουδιά* α΄ (εν καταστάσει σκώληκος Βτέλα ή Κατσοχοίρι) Επίλαχνος – Epilachna chrysomelina – επί διαφόρων.
11)	*Μαρουδιά* β΄ - Omoplus propagatus – επί διαφόρων.

[1579] «Ο Gaundry υπό το όνομα «Μύξα» αναφέρει ασθένειαν του Βάμβακος εν Κύπρω μη παρατηρηθείσαν υπ' εμού. Πιθανόν να είνε το αποτέλεσμα προσβολής φυτόφθειρός τινός ον δεν έτυχε ν' απαντήσω», βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 116.

12)	*Κολοκυθάς* (*Πρασοκουρίς*) – Mole-Cricket – Gryllotalpa vulgaris – επί διαφόρων.[1580]

Πίνακας 11: Εχθροί των λαχανικών

[1580] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 109-117.

Παράρτημα 2: Καλλιεργούμενα εξωτικά φυτά στην Κύπρο

Α/Α	Όνομα φυτού	Τόπος
Α		
1	Aberia affra	Εις δενδροκομεία κ.λ.
2	Acacia cultiforums	»
3	Acacia cyclopis	»
4	Acacia lougi folia	»
5	Acacia molissima	»
6	Acacia polyanthema	»
7	Acacia pycnantha	»
8	Acacia retinoides	»
9	Acacia sophorae	»
10	Acanthus mollis	»
11	Acer negundo	»
12	Achyranthes verchaffeltii	»
13	Aesculus Hippocastanum	Pera Pedi
14	Agave americana	Εις δενδροκομεία κ.λ.
15	Agave deserti	»
16	Agave rigida sisalana	Plantations etc.
17	Agave salmiana	Εις δενδκ.
18	Ageratium mexicanum	»
19	Ailantus glandulusa	» κ.λ.
20	Albizzia ghul-ibirschim	» »
21	Albizzia Lebbek	Εις δενδροκομείον Λάρνακος
22	Albizzia lophantha	Εις δενδροκομείον Λευκ.
23	Aloe ciliate	» »
24	Aloe frutescens	» »
25	Alstroemeria s.	Late Mr. Young garden
26	Alternanthera versicolor	Δενδρκ. Λευκ.
27	Althea rosea	Private field.
28	Amaranthus candatus	» »
29	Ampelopsis quinquefolia	Δενδ. Λευκ. κ.λ.

30	Arancaria excelsa	Λαρν. Λεμεσ. Priv. gard.
31	Arancaria imbricata	» » »
32	Asclepias Syriaca	Δενδρ. Λαρν. κ.λ.
33	Asparagus plumosus	» Λευκ. κ.λ.
34	Asparagus Sprengeri	» » »
35	Aspidistra elatior	Ιδ. Κηπ. Λευκ.
36	Atriplex halomoides	Δενδρ. Λευκ. κλ.
37	Atriplex semibacata	» » »
B		
1	Bambusa s.	Λαρν. Κηπ. Κοβαμ. κλ.
2	Bauhinia tomentose	Δενδ. Λαρν.
3	Begonia hydrocotylifolia	» Λευκ. κλ.
4	Begonia maculate	Hutchinson κήπος
5	Begonia sempreflorens	Δενδρ. Λευκ.
6	Berberis vulgaris	Κήπος Τροόδου Αρμστ.
7	Bingonia Tweediana	Δενδρ. Λευκ. κλ.
8	Boehmeria nivea	» »
9	Bougainvillaea spectabilis	» » »
10	Briza maxima	Ιδιτ. Κηπ. Λευκ.
11	Briza minor (ιθαγ.)	» » »
12	Broussonetia papyrifera	Δενδρ. Λευκ. κλ.
13	Bryophyllum calycinum	» » »
14	Buxus sempervirens	» » »
C		
1	Cajanus indicus	Δενδρ. Λευκ. κλ.
2	Calla aethiopica	Ιδιτ. Κηπ. Λευκ.
3	Callitris quadrivalvis	Δενδρ. Λευκ. κλ.
4	Calycanthus occidentalis	» » »
5	Canavalia ensiformis	» » »
6	Capsicum baccatum	» » »
7	Cardiospermum halicacabum	Ιδιτ. Κηπ. Λευκ.
8	Cassa corymbose	Δενδρ. Λευκ. κλ.

9	Cedrus Deodara	Κηπ. Αρμ. Τροόδου
10	Cercis siliquastrum	Δενδρ. Λευκ. κλ.
11	Cereus Pringlei	» » »
12	Cereus triangularis	» » »
13	Chamaerops humilis	» » »
14	Chimonanthus fragrans	Δενδρ. Λευκ. κλ.
15	Clematis vitalba	» » »
16	Clematis viticella	» » »
17	Chlorophylum elatum	Varg. Κήπος αρχιδικαστ.
18	Cobaea scandens	Δενδρ. Λευκ. κλ.
19	Coleus hybridus	» » »
20	Convolvulus Scammonia	» » »
21	Cordia Rottii	Δενδρ. Λαρνκ. κλ.
22	Cordylina cannaefolia	Λαρνκ. Βασ. Ξενοδχ.
23	Cornus sanguinea	Δενδρ. Λευκ. κλ.
24	Cotyledon macranthus (?)	Ιδιτ. Κηπ. Λευκ.
25	Crataegus Oxyacantha	Δενδρ. Λευκ.
26	Crataegus Pyracantha	» » κλ.
27	Crotalaria juncea	» »
28	Cryptostegia grandiflora	» »
29	Cucumis pereunis	» »
30	Cupressus arizonica	» »
31	Cupressus funebris	Κήποι Λευκ.
32	Cupressus lusitanica	Αρμοστ. Λευκ.
33	Cupressus torulosa	» »
34	Cycas revoluta	Λαρν. Κηπ. Κοβ.
35	Cyperus alternifolius	Δενδρ. Λευκ. κλ.
36	Cyperus esculentus	» »
D		
1	Dacylirion acrotrichum	» »
2	Dahlia variabilis	Κήποι » κλ.
3	Dalbergia Sissoo	Δενδρ. Λαρν.

4	Datura humilis flava	Κήποι Λαρν.
5	Dendrocalamus strictus	Δενδρ. Λευκ.
6	Dentria crenata	» »
7	Diospyros Kaki	» Λαρν.
8	Diospyros Lotus	» Λευκ.
9	Diospyros virginiaca	» Λεμεσ.
10	Dodonaea triquetra	Δενδρ. Λευκ. κλ.
11	Dracaena Draco	» » »
12	Dracaena indivisa	Δενδρ. Λευκ. κλ.
13	Duranta Plumeri	» » »
E		
1	Echinopsis multiplex	Κήποι Λευκ. κλ.
2	Elymus glaneus	Δενδρ. »
3	Ephedra fragilis v. pachyclada (ιθαγ.)	» »
4	Erythrina crista-galli	» »
5	Eulalia japonica	» »
6	Euonymus japonicus	» »
7	Euphorbia splendens	» »
8	Euphorbia variegate	» »
F		
1	Ficus elastica	Δ. Λευκ. κλ.
2	Ficus rubiginosa	» » »
3	Foenicum dulce	» » »
4	Fourcraea gigantea	» » »
5	Fraxinus Ornus	» » »
6	Freesia refracta	» » »
G		
1	Galega officinalis	» » »
2	Gazania s.	» » »
3	Genista monosperma	Κήπος Αρμοστ.
4	Genista tinctoria	Δενδρ. Λευκ.
5	Ginko biloba	Λαρν. Κηπ. Κοβαμ.

6	Gleditschia triacanthos	Δενδρ. Λευκ. κλ.
7	Gomphocarpus Fruticosus	» Λαρν. κλ.
8	Grevillea robusta	» Λευκ.
9	Gynerium argenteum	» » κλ.
H		
1	Hakea suaveolens	» Λεμεσ.
2	Hedysarum coronarium	» Λευκ. κλ.
3	Helichrysum bracteatum	Κήποι Λευκ. κλ.
4	Hibiscus coccineus	Δενδρ. Λευκ. κλ.
5	Hibiscus mutabilis	» » »
6	Hibiscus Rosa-sinensis	» » »
7	Hoya carnosa	Δενδρ. Λευκ. κλ.
8	Humulus japonicus	Κήποι Λαρνκ.
9	Hypericum empetrifolium (ιθαγ.)	Δενδ. Λευκ.
I		
1	Inga dulcis	Δενδρ. Λευκ. κλ.
2	Ipomoea s.	» » »
3	Isatis tinctoria	» » »
4	Ixia s.	Κήποι
J		
1	Jacuranda mimosaefolia	Δενδρ. Λευκ. κλ.
2	Juniperus occidentalis	» » »
3	Justicia Adhatoda	Κήποι Λεμεσ.
K		
1	Kentia Belmoreana	Δενδρ. Λευκ. κλ.
2	Koelreuteria paniculate	» » »
L		
1	Lantana Camara	» » »
2	Latania borbonica	» » »
3	Ligustrum japonicum	» » »
4	Ligustrum vulgare	» » »
M		

1	Machaerium Tipa	» Λάρνκ.
2	Maclura antantiaca	» Λευκ. κλ.
3	Mandervilla suaveolens	» » »
4	Mayrandia Berglayana	Κήποι
5	Medicago Lupulina	Μαργώ
6	Melianthus minor	Δενδρ. Λευκ.
7	Mesembrianthemum cordifolium	Κήποι Λευκ.
8	Mina lobata	Δενδρ. Λευκ. κλ.
9	Mirabilis Jalapa	Κήποι
10	Musa Eusete	Δενδρ. Λάρνκ.
11	Myrsiphyllum asparagoides	» Λευκ. κλ.
N		
1	Nephrodium Felix-mas (ιθαγ.)	» » »
2	Nicotiana glance	Κήποι κλ.
3	Nicotiana suaveolens	Κήποι
O		
1	Origanum Dictamus	Αρμοστ. Λευκ.
2	Origanum vulgare	Κήποι
3	Osmanthus ilicifolius	Δενδρ. Λευκ. κλ.
P		
1	Panicum decompositum	Δενδρ. Λευκ. κλ.
2	Parkinsonia aculeata	Κήποι
3	Parsonsia Paddisoni	Δενδρ. Λευκ.
4	Passiflora edulis	» »
5	Passiflora s.	» »
6	Paulownia imperialis	» » κλ.
7	Pennisetum longistylum	» » »
8	Pennisetum Puppellianum	» » »
9	Pentzia virgata	» » »
10	Perilla nankinensis	Κηπ. Κοβ. Λάρ.
11	Persea gratissima	Δενδρ. Λάρ. κλ.
12	Phoenix canariensis	» Λευκ. κλ.

13	Phormium tenax	Δενδρ. Λευκ. κλ.
14	Physalis Alkekengi	» Λαρ. κλ.
15	Physalis peruviana	» » »
16	Phytolacca decandra	Κήποι
17	Pinus canariensis	Δενδρ. Λευκ. κλ.
18	Pinus edulis	» » »
19	Pircunia dioeca	» Λαρ. κλ.
20	Pistacia atlantica	Δημ. Κηπ. Λευκ.
21	Pittosporum phillyroides	» Λευκ. κλ.
22	Pittosporum sinense	» » »
23	Plumeria bicolor	Κήποι Λάρν.
24	Poinciana pulcherrima	Δενδρ. Λάρν.
25	Poinciana regia	» »
26	Poterium sanguisorba	» Λευκ.
27	Prosopis juliflora	Δενδρ. Λευκ. κλ.
28	Prosopis pubescens	» » »
29	Prunus Pissardii	» » »
30	Psidium guana	Λεμησ. Κηπ. Κρίστιαν
31	Pterospermum acerifolium	Δενδρ. Λευκωσ.
32	Pyrethrum cinerariaefolium	» »
33	Pyrus salicifolia	» »
Q		
1	Quercus Flex	» »
2	Quercus macrocarpa	» »
3	Quercus mirbekii	» Λάρνκ.
4	Quercus pedinculata	» Λευκσ.
5	Quercus Suber	» Λάρνκ.
R		
1	Rhus Cotinus	» Λευκσ.
2	Rhus typhina	» Λεμησ.
3	Rhus serrefolia	Κήπος Λάρνακ.
4	Ribes grossularia	Αρμοστ. Τροόδου

5	Ribes rubrum	Αρμοστ. Τροόδου
6	Robinia hispida	Δενδρ. Λευκσ. κλ.
7	Rododendron s.	Αρμοστ. Τροόδου
8	Rosa Banksiae	Δενδρ. Λευκω. κλ.
9	Ruellia Formosa	» » »
10	Rumex hymenocepalus	» » »
S		
1	Salix fragilis	» » »
2	Salvia Grahami	» » »
3	Salvia officinalis	Κήποι
4	Salvia splendens	Δενδρ. Λάρνκ. κλ.
5	Sambucus racemose	» Λευκσ.
6	Santolina chamaecyparissus	» »
7	Sapindus Mucorosi	» »
8	Schinus terebinthifolius	» »
9	Sechium edule	» »
10	Sedum spectabile	» Λαρν.
11	Soja hispida	Δενδρ. Λευκ. κλ.
12	Sophora japonica	» » »
13	Sophora japonica pendula	» » »
14	Spartium junceum	Φυτείαι Λευκσ.
15	Spartium scoparium	Δενδρ. Λευκ. κλ.
16	Stapelia hirsute	» » »
17	Stephanotis floribunda	» » »
18	Sterculia ehterophylla	Φυτ. Λευκσ.
19	Stipa tenacissima	Δενδρ. Λευκ. κλ.
20	Symphoricarpus racemosus	» » »
21	Syringa japonica	» » »
22	Syringa vulgaris	» » »
T		
1	Tamarindus indica	» »
2	Taxus baccata	Κήπος Λάρνκ.

3	Tecoma capensis	Δενδρ. Λευκ. κλ.
4	Tecoma jasminoides	» » »
5	Tecoma radicans	» » »
6	Tecoma smithii (?)	» » »
7	Thevetia neriifolia	Κήπος Κρίστιαν Λεμς.
8	Tilia argentea	» Σακαλή Λευκ.
9	Trachycarpus excelsus (?)	Δενδρ. Λευκ. κλ.
10	Tritonia aloides	» » »
11	Tropaeolum majus	» » »
V		
1	Viburnum Lantana	Αρμοστ. Τροόδου
2	Viburnum odoratissumum	Δενδρ. Λευκ. κλ.
3	Viburnum Opulus	Αρμοστ. Τροόδου
4	Viburnum Tinus	Δενδρ. Λευκσ. κλ.
W		
1	Washingtonia filifera	» » »
2	Washingtonia rubusta	» » »
3	Wellingtonia gigantea	Αρμοστ. Τροόδου
4	Wigandia Caracasana	Δενδρ. Λευκ. κλ.
Y		
1	Yucca baccata	» » [1581]

Πίνακας 12: Καλλιεργούμενα εξωτικά φυτά στην Κύπρο

[1581] Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Κληροδότημα Παναγιώτη Γενναδίου, αρ. 719/1919, Παναγιώτης Γεννάδιος, *Έκθεσις περί της λειτουργίας…*, σ. 121-128.

Παράρτημα 3: ***Κατάλογος των κοινοτέρων ζώων της Κύπρου ως και τινών τα οποία αναφέρεται ότι υπήρχον άλλοτε εν τη νήσω***

Μαστοφόρα

1.	Νυχτοκόρακας – Πτερόπους (Pteropus aegyptiacus) αγγλ. Fox-bat. Λέγεται προσέτι κοινώς εν Κύπρω και Νυκτοπάπαρος.
2.	Νυχτερίδα = Νυκτερίς (vsepertillo murinus) αγγλ. Common Bat – γαλλ. Chauve-sourimurin.
3.	Κατσόχοιρος = Ακανθόχοιρος ο αλλαχού κοινώς Σκαντσόχοιρος. Έχινος ο χερσαίος του Αριστοτέλους (Rrinaecus Europaecus) αγγλ. Hedgehog – γαλλ. Herisson.
4.	Σχύλλος = Κύων, (Canis familiaris) αγγλ. Dog – γαλλ. Chien – αλλαχού κοινώς Σκύλος εκ του Σκύλαξ = νεαρός κύων, όστις κοινώς λέγεται κουτάβι – αγγλ. Whelp ή puppy – γαλλ. Petit chien.
5.	Λύκος – (Canis lupus) – αγγλ. Wolf – γαλλ. Loup – Δεν απαντά εν Κύπρω. Εν τούτοις αναφέρομεν αυτόν ενταύθα, διότι υπό το όνομα λύκος είνε γνωστά εν Κύπρω φυτά τινά και έντομα επιβλαβή εις την γεωργίαν.
6.	Αλουπός ή αλουπού = αλώπηξ (Canis vulpes) – αγγλ. Fox, γαλλ. Renard.
7.	Κάττος = Αίλουρος κατοικίδιος (Felis Catus v. Domestica). Αλλαχού κοινώς Γάττος ή Γάττα – αγγλ. Cat (Kitten = γαττάκι) γαλλ. Chat.
8.	Νυφίτσα = Ποντικός (Mus alexandrinus) αγγλ. Rat γαλ. Rat noir – Αλλαχού Νυφίτσα λέγεται η κατ' Αριστοτέλην Γαλή (Mustela vulgaris – αγγλ. Wensel – γαλλ. Belette) ήτις δεν απαντά εν Κύπρω.
9.	Ποντικός = Μυς (Mus musculus) αγγλ. Mouse – γαλλ. Sourie.
10.	Λαός = Λαγωός – Δασύπους κατ' Αριστοτέλην (Lepus timidus) αγγλ. Hare – γαλλ. Liêvre.
11.	Κουνέλλι = Κόνικλος (Lepus cuniculus) αγγλ. Rabbit – γαλλ. Lapin.
12.	Αγριόχοιρος = Κάπρος (Sus scrofa). Ο πραγματικός αγριόχοιρος δεν απαντά εν Κύπρω. Οι ενίοτε απαντώντες ανά τα δάση αδέσποτοι χοίροι, είνε κατοικίδιοι εκφυγόντες των χοιρονομών, ή των χοιροστασίων.
13.	Χοίρος (Sus scrofa domestica) – Ο συς ή υς παρ' αρχαίοις – Κοινώς Γουρούνι αλλαχού – αγγλ. Swine – γαλλ. Pore. Ο άρρην αγγλ. Boar – γαλλ. Verrat. – Ο τομίας αγγλ. Hog – γαλλ. Pourceau ή cochon.

14.	Λόττα = Γρωνάς – η αλλαχού κοινώς γουρούνα ή σκρόφα – αγγλ. Sow – γαλλ. Truie.
15.	Σχοιρούδι = Χοιρίδιον και δέλφαξ – αγγλ. Pig γαλλ. Cochon. Χοιρίδιον του γάλακτος – αγγλ. Sucking pig – γαλλ. Cochon de lait.
16.	Άππαρος = Ίππος (Equus caballus) αλλαχού κοινώς άλογον – αγγλ. Horse – γαλλ. Cheval – Ιππάριον αγγλ. Pony – γαλλ. Poney.
17.	Φοράδα = Φορβάς – αγγ. Mare – γαλλ. Jument.
18.	Γάδαρος = ο Όνος (Equus asinus) αγγλ. Ass, jack-ass donkey – γαλλ. Âne, Bourriquet (μικρός), Baudet.
19.	Γαδάρα = η Όνος = αγγ. She-ass, She donkey – γαλλ. Anesse.
20.	Λακηνάρι = Επιβήτωρ όνος – ο Κήλων κατ' αρχαίους όθεν ίσως και το Λακηνάρι – γαλλ. Baudet étalon. Λέγεται δε λακινάρι ιδίως ο διά την υπηρεσίαν ίππων εκτρεφόμενος επιβήτωρ όνος. Εκτρέφεται δε ούτος μετ' ιδιαζούσης επιμελείας και εθίζεται να πλησιάζη τους ίππους γαλουχούμενος υπό φορβάδος, δι' ο λέγεται υπό τινών και Βυζαστάρης.
21.	Πλάνος = Όνος επιβήτωρ, προωρισμένος δι' υπηρεσίαν φορβάδων, πλην μη γαλουχηθείς από φορβάδος, ως το λακηνάρι.
22.	Μουλάρι = Ημίονος (Equus Mulus) – αγγλ. Mule – γαλλ. Mulet.
23.	Βόρδος = ο Ημίονος – αγγλ. Mule – γαλλ. Mulet.
24.	Μούλα = η Ημίονος – αγγλ. Mule – γαλλ. Mulet.
25.	Φοραδόμουλα και Φοραδόβορδος – Ο κυρίως Ημίονος (αγγλ. Mule – γαλλ. Mulet), προϊόν όνου επιβήτορος και φορβάδος.
26.	Γαϊδουρόμουλα και Γαϊδουρόβορδος – ο και η Γίννος ή Ίννος – αγγλ. Hinny – γαλλ. Bardet.
27.	Χρονιός, Διέτης, Τριέτης = (Μονοετής, Διετής, Τριετής) λέγονται προκειμένου περί της ηλικίας των κυριωτέρων κατοικιδίων τετραπόδων.
28.	Ο Κάμηλος = Η Κάμηλος (Camelus dromadarius) – αγγλ. Camel, γαλλ. Chameau.
29.	Έλαφος – το κοινώς αλλαχού Ελάφι (Cervus Elaphus) αγγλ. Deer, γαλ. Cerf. – Ο Αιλιανός αναφέρει ότι άλλοτε απήντων Έλαφοι εν Κύπρω, ένθα αύται ήρχοντο εκ της απέναντι ασιατικής όχθης κολυμβώσαι, όπως βοσκήσωσιν. Ιδού το χωρίον: «Όταν δε βουληθώσι (οι έλαφοι) περαιώτασθαι την θάλασσαν επί τας ηόνας αφικνούνται η αγέλη, και αναμένουσι του πνεύματος την φθίσιν, και

	ηνίκα αν αίσθωνται πράον αυτό και ήτυχον καταπνέον τηνικαύτα επιθαρρούσι τω πελάγει. Νέουσι δε κατά στοίχον και αλλήλων έχονται, τα γένεια αι επόμεναι των προηγουμένων τη οσφρύι επερείδουσαι, η τελευταία δε γενομένη τη πρόσθεν επί πάσαις εαυτήν επαναπαύσασα είτα ουραγεί. Στέλλονται δε επί την Κύπρον πόθω της πόας της εκεί· λέγεται γαρ είναι βαθεία και νομάς αγαθάς παρέχειν· και λέγουσι δε Κύπριοι εύγεων οικείν χώραν, και των Αιγυπτίων αρούραις τολμώσιν αντικρίνειν τας σφετέρας». (Περί ζώων 5, 56).
30.	Αίγια = Αίξ (Capta hircus) – αλλαχού κοινώς Γίδι – αγγλ. Goat, γαλλ. Chévre.
31.	Τράουλλος = Τράγος – αγγλ. He-goat – γαλλ. Boue.
32.	Ρίφι = Έριφος ή Ερίδιον – αγγλ. Kid, γαλλ. Chevreau.
33.	Κοκορίφι = Τραγίδιον 3-6 μηνών.
34.	Κηλώνι = Επιβήτωρ Τράγος ή Κριός = Κήλων.
35.	Πονηρή = Αίξ αποχωρισθείσα του ποιμνίου και εξαγριωθείσα.
36.	Τσούρος = Σιτευτόν Τραγίδιον εν Μαραθάση, ένθα διατηρούνται τοιαύτα και εξ ων παρασκευάζονται τα παστά τράγεια κρέατα (απόχτια).
37.	Αγρινό = Μούσμων Κύπριος (Ovis Cyprius). Είδος προβάτου και ουχί αιγός – αγγλ. και γαλλ. Moufflon, s.
38.	Πρόβατον. (Ovis aries, var. steopygos) αγγλ. Sheep – γαλλ. Mouton. Πρόβατα συνηθέστερον εν Κύπρω λέγονται τα Αιγοπρόβατα.
39.	Κλιάρος = Κριός – αγγλ. Ram – γαλλ. Belier.
40.	Κουδέλλα = Αμνός – αλλαχού κοινώς Προβατίνα – αγγλ. Ewe – γαλλ. Brebis.
41.	Αρνί = Αμνός – αγγλ. Lamb – γαλλ. Agneau.
42.	Μαρτί = Σιτευτός αμνός, ο αλλαχού κοινώς μανάρι.
43.	Φασέδες ή ασπρομούτσουνα λέγονται τα λευκοκέφαλα πρόβατα.
44.	Ο Βους του Βου = Ο Βους (Bos taurus) – αγγ. Ox – γαλλ. Boeuf.
45.	Ο Ταύρος (το Ταυρί) = Ο Ταύρος – αγγλ. Bull – γαλλ. Taureau.
46.	Δαμαλούδα = Δάμαλις – αγγλ. Heifer – γαλλ. Gènisse.
47.	Τομίας βους – αγγλ. Steer. Βους αροτής, ο ενιαχού επικαλούμενος καματερόν αγγ. Ox ή Bullock – γαλλ. Boeuf de travail.
48.	Δαμάλι – Μόσχος – αγγ. Calf – γαλλ. Veau.
49.	Βούβαλος. Το αλλαχού κοινώς Βουβάλι (Bos bubalus) αγγ. Buffalo – γαλλ. Buffle – Λέγεται ότι άλλοτε διετηρούντο βούβαλοι εν Κύπρω.

Πίνακας 13: Μαστοφόρα της Κύπρου

Θαλάσσια μαστοφόρα

Εις της θαλάσσας της Ανατολής και δη εις τας περιβρεχούσας την Κύπρον, δύο είνε τα συνηθέστερον απαντώντα θαλάσσια μαστοφόρα:

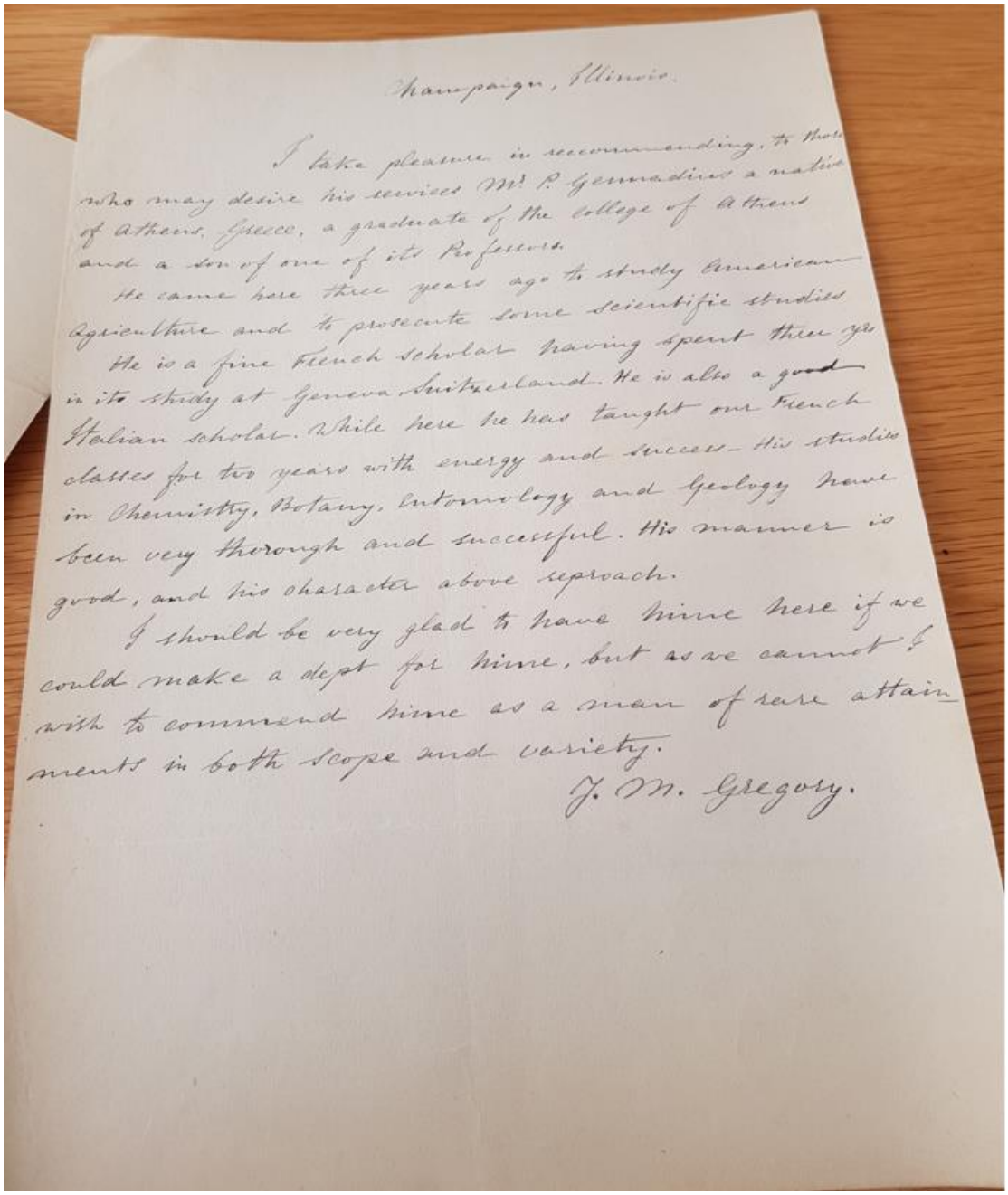
1.	Η Φώκη (Phoca ή Pelagius monachus – αγγλ. Seal, γαλλ. Phoque) και
2.	Ο Δελφίν (Delphinus delphis – αγγλ. Dolphin, γαλλ. Dauphin).[1582]

Πίνακας 14: Θαλάσσια μαστοφόρα

[1582] Παναγιώτης Γεννάδιος, «Κατάλογος των κοινοτέρων ζώων της Κύπρου ως και τινών τα οποία αναφέρεται ότι υπήρχον άλλοτε εν τη νήσω», *Αλήθεια*, Λεμεσός 6/19 Δεκεμβρίου 1902.

Παράρτημα 4: Έγγραφα

1: Συστατική επιστολή του Πρύτανη του Illinois Industrial University, John Milton Gregory, για τον Γεννάδιο

Champaign, Illinois.

I take pleasure in recommending, to those who may desire his services Mr P. Gennadius a native of Athens, Greece, a graduate of the College of Athens and a son of one of its Professors.

He came here three years ago to study American Agriculture and to prosecute some scientific studies

He is a fine French scholar having spent three yrs in its study at Geneva Switzerland. He is also a good Italian scholar. While here he has taught our French classes for two years with energy and success. His studies in Chemistry, Botany, Entomology and Geology have been very thorough and successful. His manner is good, and his character above reproach.

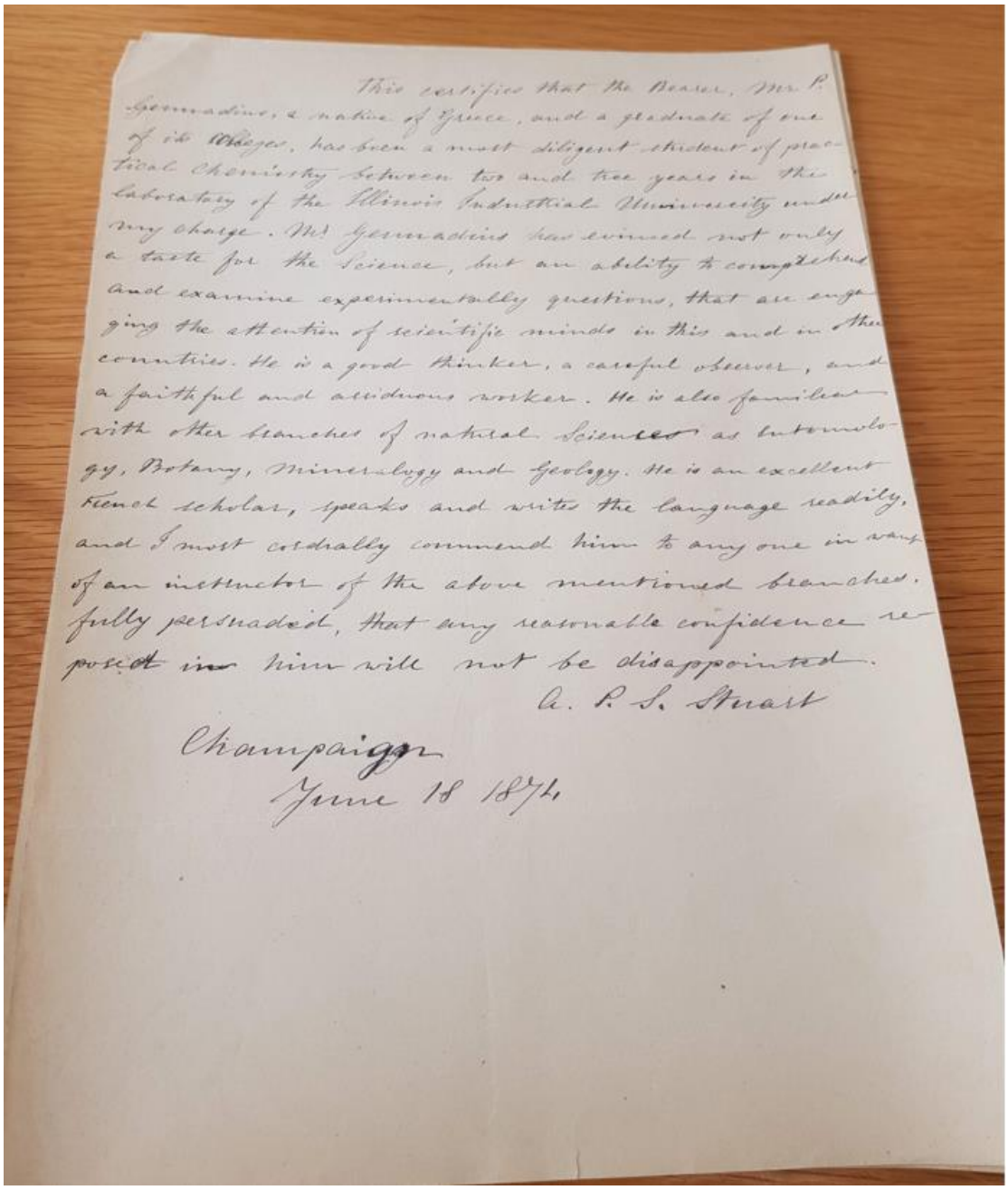
I should be very glad to have him here if we could make a dept for him, but as we cannot I with to commend him as a man of rare attainments in both Scope and variety.

J. M. Gregory.

Εικόνα 1: Συστατική επιστολή του Πρύτανη του Illinois Industrial University, John Milton Gregory, για τον Γεννάδιο

(Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του*, Αθήνα 1875.)

2: Συστατική επιστολή του Καθηγητή A. P. S. Stuart του Illinois Industrial University για τον Γεννάδιο

This certifies that the Bearer, Mr P. Gennadius, a native of Greece, and a graduate of one of its Colleges, has been a most diligent student of practical Chemistry between two and three years in the Laboratory of the Illinois Industrial University under my charge. Mr Gennadius has evinced not only a taste for the Science, but an ability to comprehend and examine experimentally questions, that are engaging the attention of scientific minds in this and in other countries. He is a good thinker, a careful observer, and a faithful and assiduous worker. He is also familiar with other branches of natural Sciences as Entomology, Botany, Mineralogy and Geology. He is an excellent French scholar, speaks and writes the language readily, and I most cordially commend him to any one in want of an instructor of the above mentioned branches. I fully persuaded, that any reasonable confidence reposed in him will not be disappointed.

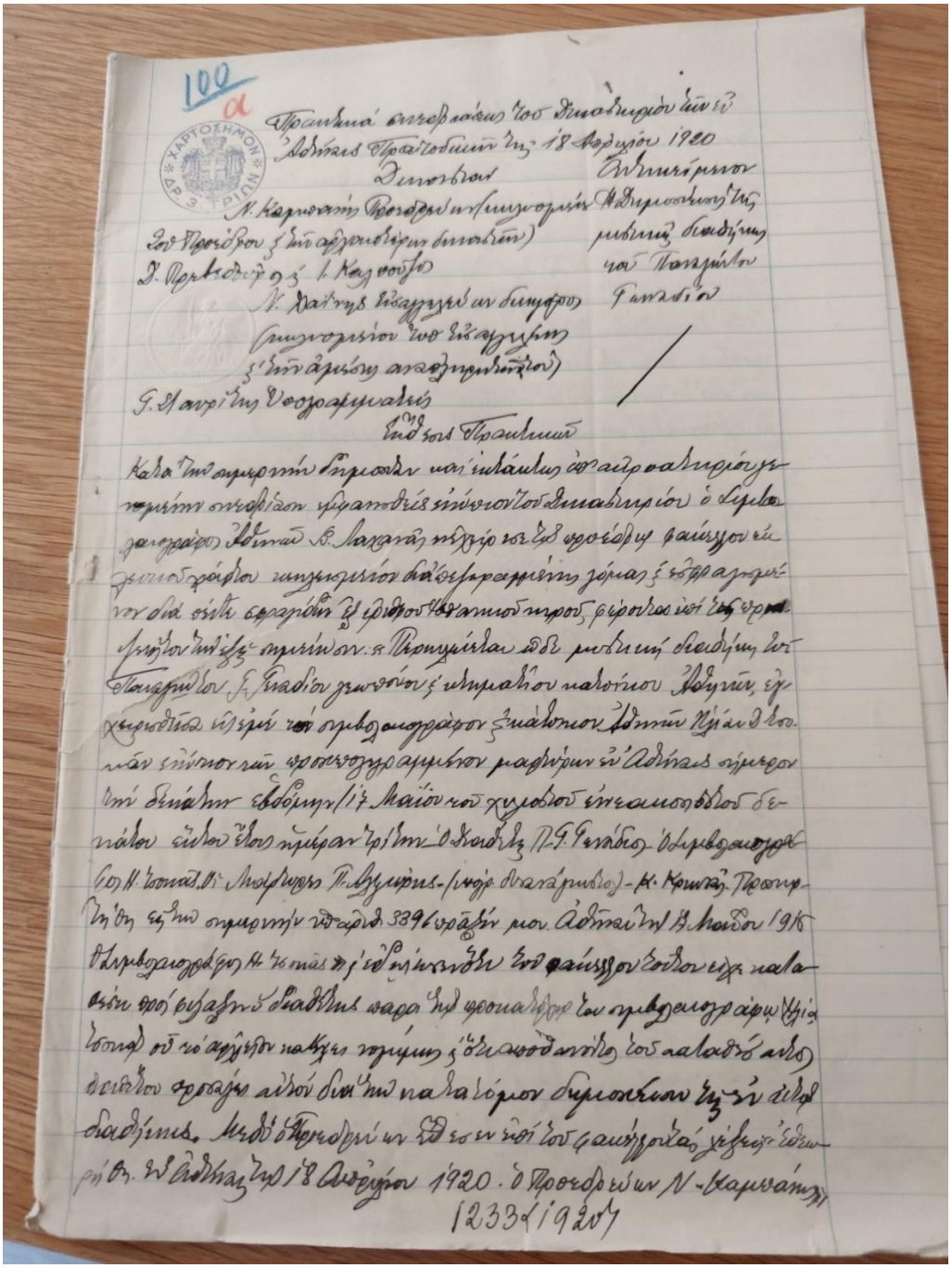
A. P. S. Stuart

Champaign
June 18 1874.

Εικόνα 2: Συστατική επιστολή του Καθηγητή A. P. S. Stuart του Illinois Industrial University για τον Γεννάδιο

(Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1874, ΥΠΕΣ Γεωργίου Α΄, φάκ. 3557, *Αίτηση του Π. Γενναδίου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών περί του Διορισμού του με συνημμένες δύο συστατικές επιστολές και αντίγραφο του πτυχίου του*), Αθήνα 1875.)

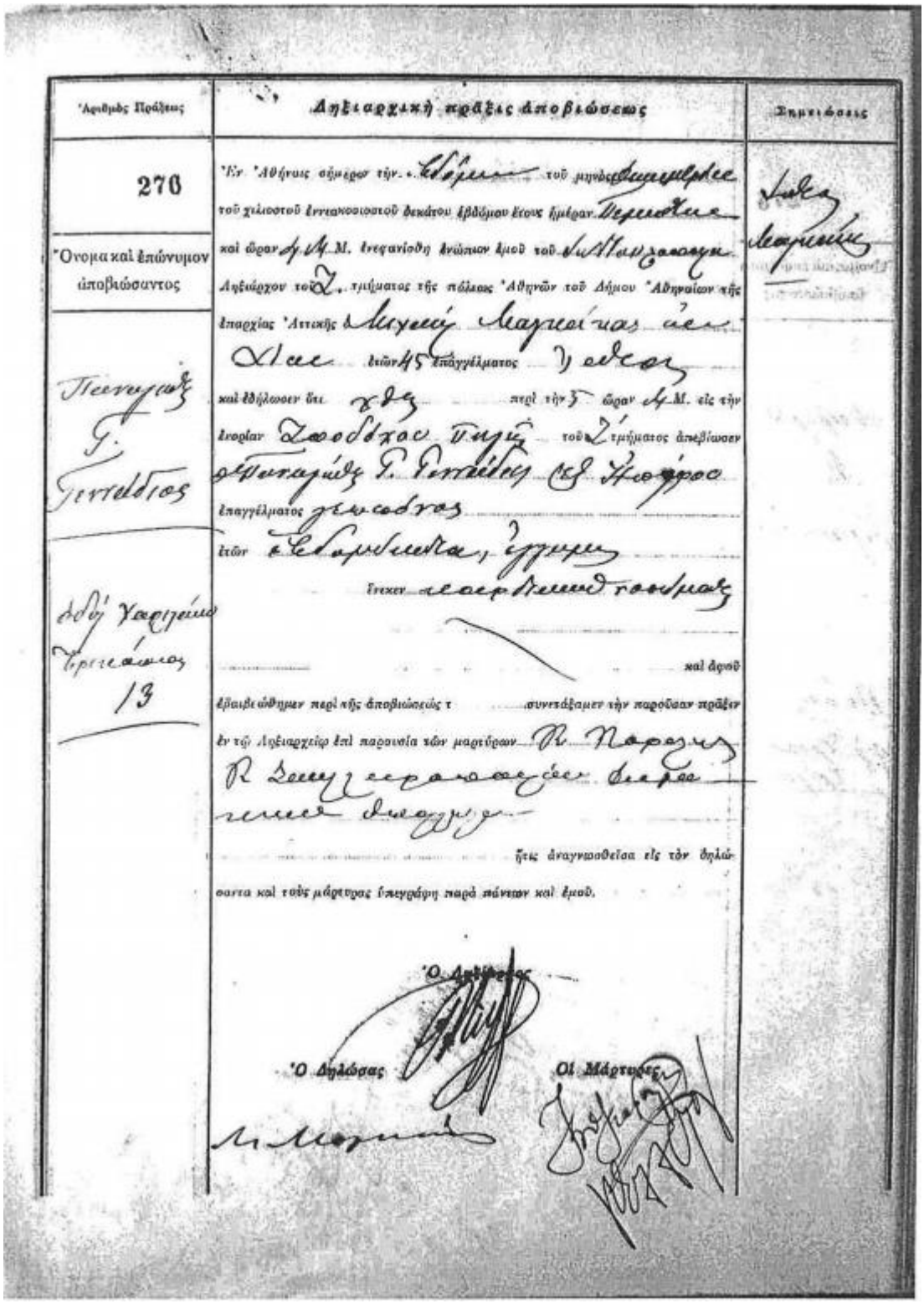
3: Η πρώτη σελίδα των Πρακτικών της συνεδριάσεως του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών της 18 Απριλίου 1920 για την επικύρωση της διαθήκης του Παναγιώτη Γ. Γενναδίου[1583]

Εικόνα 3: Η πρώτη σελίδα των Πρακτικών της συνεδριάσεως του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών της 18 Απριλίου 1920 για την επικύρωση της διαθήκης του Παναγιώτη Γ. Γενναδίου

[1583] Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), 1920, αρ. 1233/1920, *Μυστική διαθήκη Παναγιώτου Γενναδίου*, Αθήνα 17 Μαΐου 1916.

4: Ληξιαρχική πράξη αποβιώσεως Παναγιώτη Γενναδίου

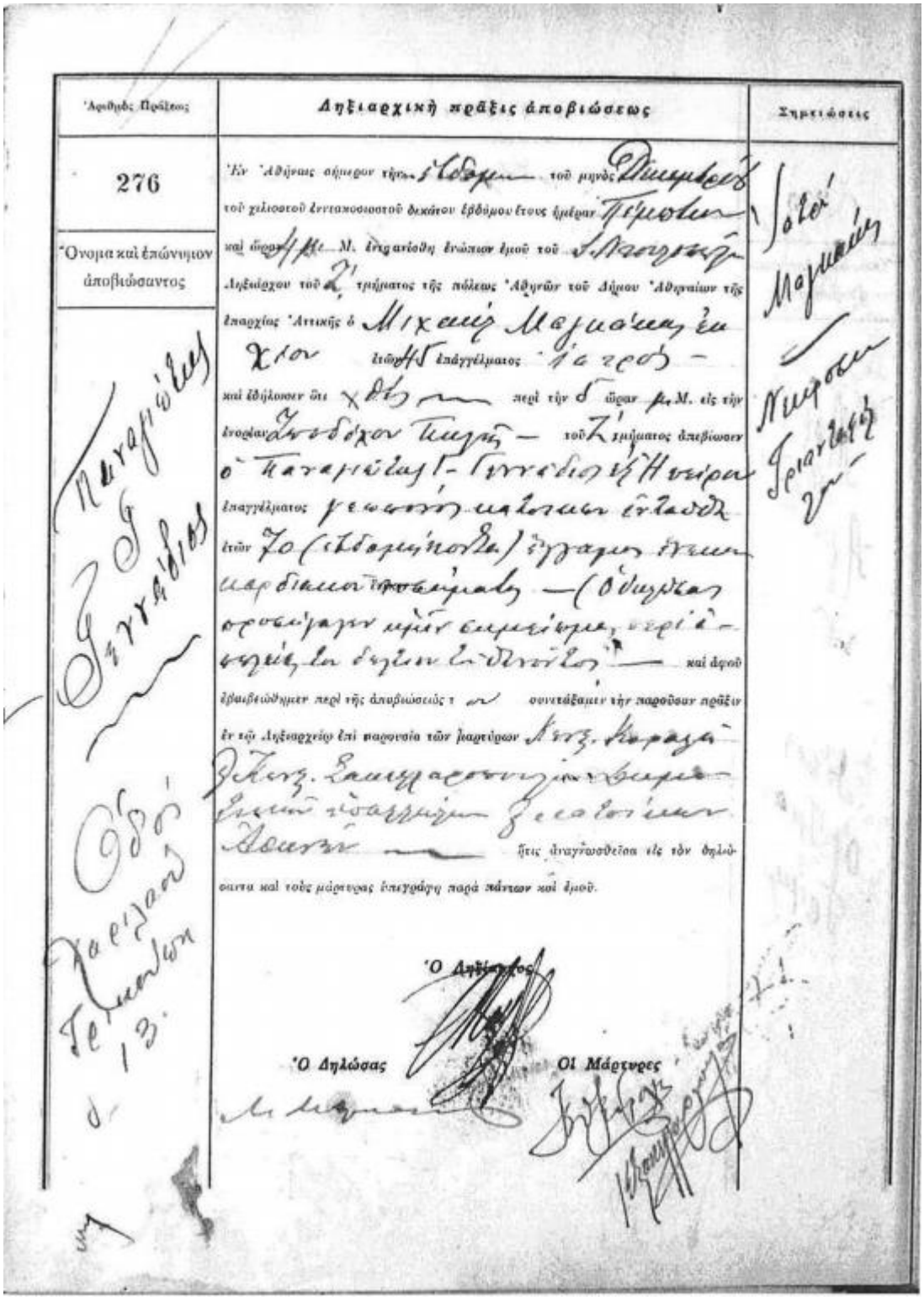
Αριθμός Πράξεως	Ληξιαρχική πράξις αποβιώσεως	Σημειώσεις
270	Ἐν Ἀθήναις σήμερον τὴν ... τοῦ μηνὸς ... τοῦ χιλιοστοῦ ἐννιακοσιοστοῦ δεκάτου ἑβδόμου ἔτους ἡμέραν ... καὶ ὥραν ... ἐνεφανίσθη ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ ... Ληξιάρχου τοῦ ... τμήματος τῆς πόλεως Ἀθηνῶν τοῦ Δήμου Ἀθηναίων τῆς ἐπαρχίας Ἀττικῆς ... ἐτῶν 45 ἐπαγγέλματος ... καὶ ἐδήλωσεν ὅτι ... περὶ τὴν 3 ὥραν μ.μ. εἰς τὴν ἐνορίαν ... τοῦ ... τμήματος ἀπεβίωσεν ... ἐπαγγέλματος ... ἐτῶν ..., ἔγγαμος ... ἔτεκεν ... καὶ ἀφοῦ ἐβεβαιώθημεν περὶ τῆς ἀποβιώσεως τ ... συνετάξαμεν τὴν παροῦσαν πρᾶξιν ἐν τῷ Ληξιαρχείῳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν μαρτύρων ... ἥτις ἀναγνωσθεῖσα εἰς τὸν δηλώσαντα καὶ τοὺς μάρτυρας ὑπεγράφη παρὰ πάντων καὶ ἐμοῦ.	

Πατησίων
Γ. Γενναδίου
Δεῦ Ταμείου
Πρωτόκολλον
13

Ὁ Ληξίαρχος

Ὁ Δηλώσας

Οἱ Μάρτυρες

Αριθμὸς Πράξεως	Δηξιαρχικὴ πρᾶξις ἀποβιώσεως	Σημειώσεις
276	Ἐν Ἀθήναις σήμερον τὴν ... τοῦ μηνὸς ... τοῦ χιλιοστοῦ ἐννεακοσιοστοῦ δεκάτου ἑβδόμου ἔτους ἡμέραν ... καὶ ὥραν ... μ.Μ. ἐνεφανίσθη ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ ... Ληξιάρχου τοῦ ... τμήματος τῆς πόλεως Ἀθηνῶν τοῦ Δήμου Ἀθηναίων τῆς ἐπαρχίας Ἀττικῆς ὁ ... ἰατρὸς ἐπάγγελμα ... καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι ... περὶ τὴν ... ὥραν μ.Μ. εἰς τὴν ἐνορίαν ... τοῦ ... τμήματος ἀπεβίωσεν ὁ ... ἐπαγγέλματος ... ἐτῶν ... (ὀλογράφως) ἔγγαμος ἔτυπεν ... καὶ ἀφοῦ ἐβεβαιώθημεν περὶ τῆς ἀποβιώσεως ταύτης συνετάξαμεν τὴν παροῦσαν πρᾶξιν ἐν τῷ Ληξιαρχείῳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν μαρτύρων ... ἥτις ἀναγνωσθεῖσα εἰς τὸν δηλώσαντα καὶ τοὺς μάρτυρας ὑπεγράφη παρὰ πάντων καὶ ἐμοῦ.	Παναγιώτης Γ. Γενναδίου Οδός Λεωφόρος Συγγρού 13

Εικόνα 4: Ληξιαρχική πράξη αποβιώσεως Παναγιώτη Γενναδίου

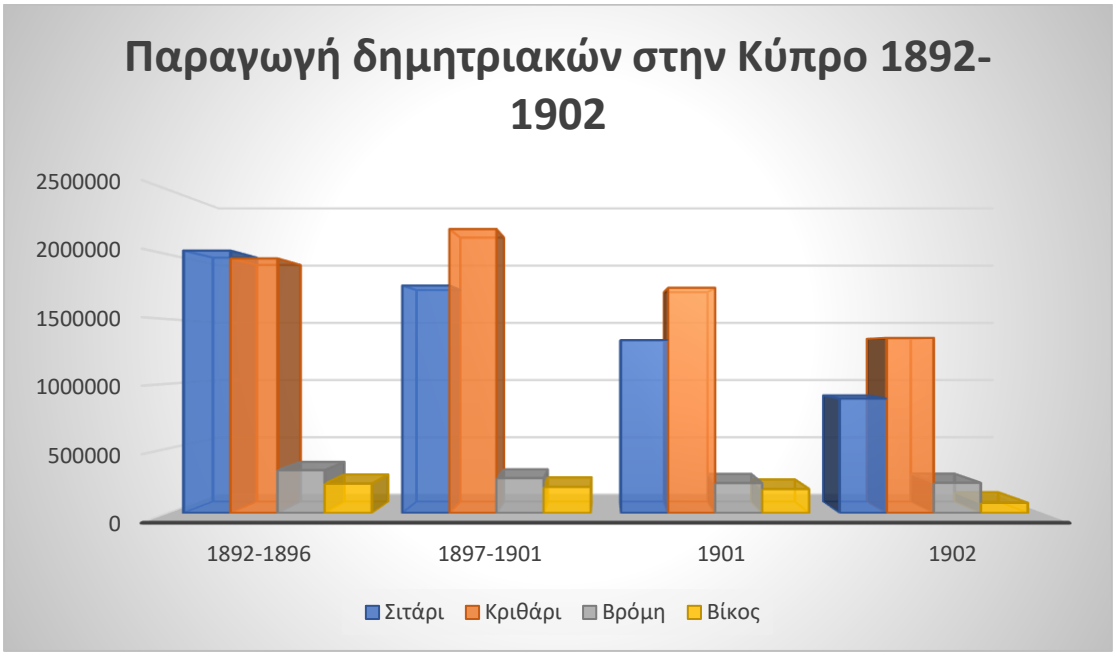
(Πηγή: Αρχείο Δήμου Αθηναίων)

Παράρτημα 5: Πίνακες και διαγράμματα

1: Παραγωγή δημητριακών στην Κύπρο 1892-1902

Είδη δημητριακών (κιλά)	Ετήσιος μέσος όρος της περιόδου		Παραγωγή	
	1892-1896	**1897-1901**	**1901**	**1902**
Σιτάρι	2.029.619	1.759.301	1.338.064	885.436
Κριθάρι	1.968.734	2.196.303	1.742.036	1.354.641
Βρόμη	331.951	270.134	232.212	234.234
Βίκος[1584]	227.684	203.021	186.423	79.844
Σύνολο	**4.557.988**	**4.428.759**	**3.498.735**	**2.554.155**

Πίνακας 15: Παραγωγή δημητριακών στην Κύπρο 1892-1902

Διάγραμμα 5: Παραγωγή δημητριακών στην Κύπρο 1892-1902

[1584] Παρά το γεγονός ότι ο βίκος είναι όσπριο, εντούτοις ο Γεννάδιος, με βάση την πρακτική που εφαρμοζόταν στην Ανατολή, το κατέταξε μεταξύ των δημητριακών, αφού η καλλιέργειά του συνδεόταν με την καλλιέργεια των δημητριακών, ενώ επιπλέον χρησιμοποιείτο σχεδόν αποκλειστικά ως ζωοτροφή για τα βοοειδή, βλ. Haynes-Smith, *Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903*, σ. 10· Gennadius, *Department of Agriculture. Annual Report for the year 1902-1903*, σ. 3.

2: Εισαγωγές και εξαγωγές δημητριακών, αλευριού, οσπρίων και ζωοτροφών 1892-1902

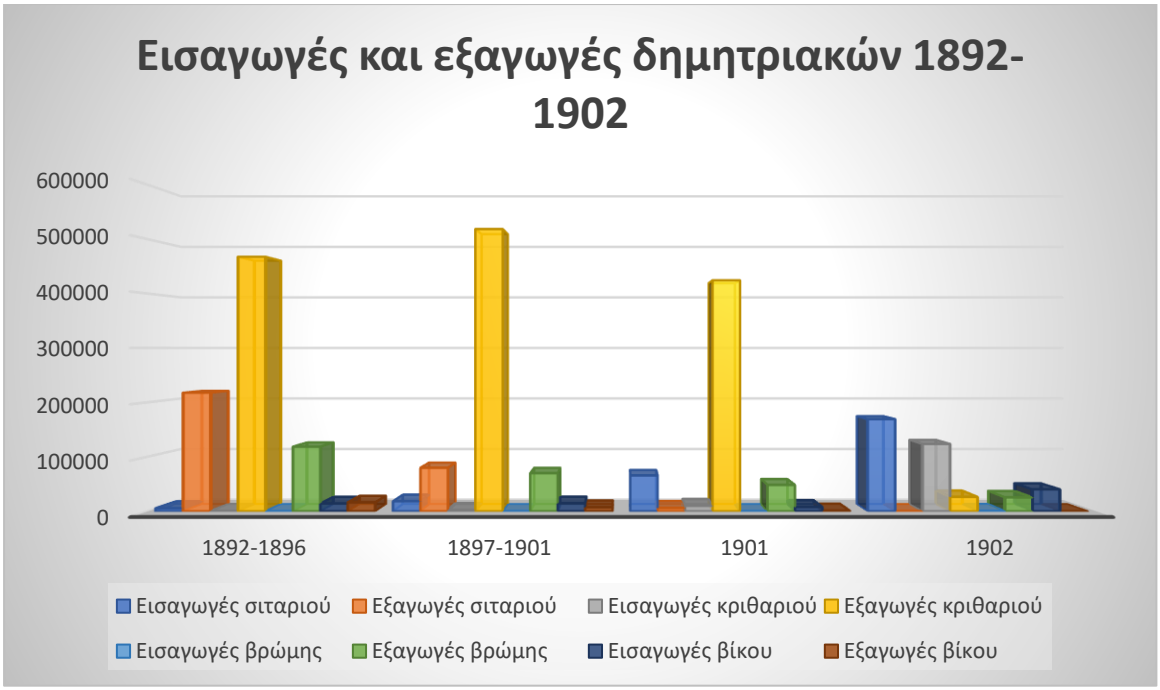
Είδη δημητριακών	Μέσος όρος 1892-1896		Μέσος όρος 1897-1901		1901		1902	
	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Εισαγωγές	Εξαγωγές
Σιτάρι (κιλά)	5.751	217.740	18.517	79.932	65.922	6.121	169.181	1
Κριθάρι	486	467.330	2.370	518.199	10.250	424.145	123.666	26.450
Βρόμη	19	118.709	-	70.061	-	48.485	442	25.637
Βίκος	14.385	16.421	14.693	7.420	7.939	1.140	40.276	4
Σύνολο	**20.661**	**820.300**	**35.580**	**675.612**	**84.111**	**479.894**	**834.265**	**52.092**
Αλεύρι (cwts)	20.590	316	32.813	901	80.550	106	217.748	443
Όσπριο	5.146	3.896	6.706	2.289	7.830	1.084	18.443	114
Άχυρο	684	31.643	126	21.168	637	14.971	17.318	334
Πίτουρο	-	-	231	731	1.157	1.443	11.593	-
Σύνολο	**26.420**	**35.855**	**39.876**	**25.089**	**90.174**	**17.504**	**265.102**	**891**

Πίνακας 16:Εισαγωγές και εξαγωγές δημητριακών, αλευριού, οσπρίων και ζωοτροφών 1892-1902

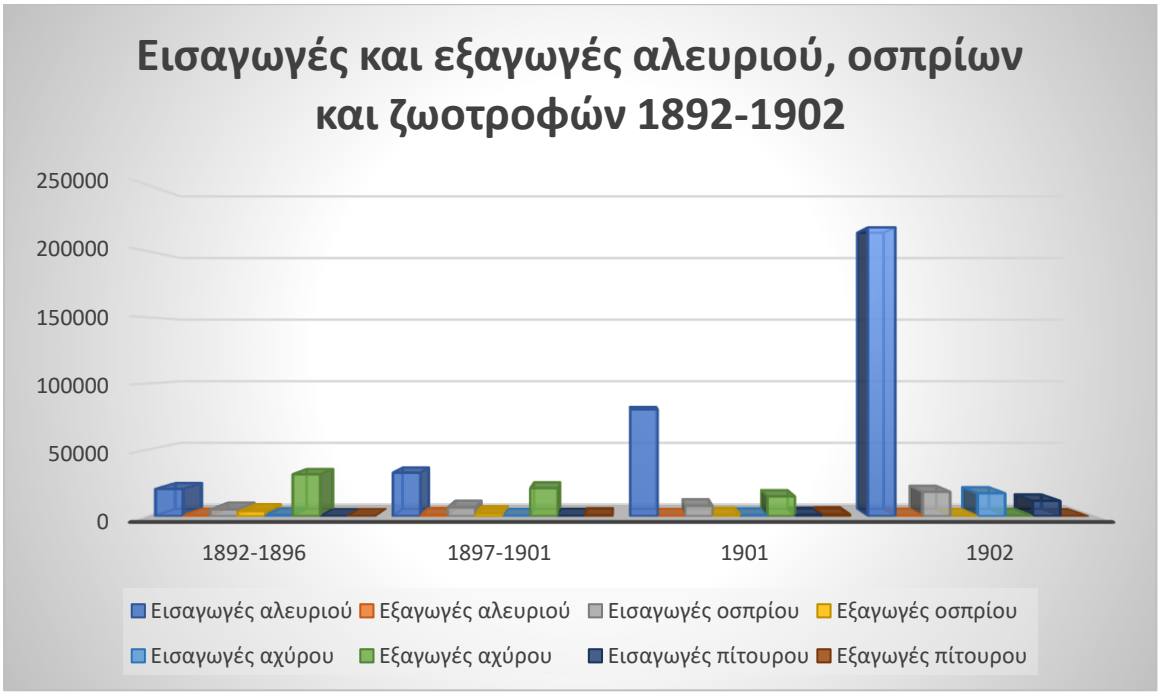
3: Η λειτουργία των δενδροκομείων στην Κύπρο 1899-1903

Δενδροκομεία		Εισπράξεις			Φυτά εκδοθέντα σε στρώμα	Φυτά εκδοθέντα σε γλάστρες	Φυτά εκδοθέντα δωρεάν	Φυτά εκδοθέντα έναντι πληρωμής	Αριθμός χωριών που προμηθεύτηκαν φυτά	Αριθμός ειδών και ποικιλιών φυτών
		£	**s.**	**Cp.**						
Λευκωσία:	**1899-1900**	10	12	1	30.168	769	29.072	1.799	76	67
	1900-1901	50	19	8	57.762	10.793	55.787	12.758	94	59
	1901-1902	58	1	8	43.292	11.658	40.222	14.723	117	118
	1902-1903	67	15	4	12.632	16.655	12.038	17.249	115	185
Λάρνακα:	**1900-1901**	17	15	5	52.824	5.366	52.594	5.596	50	25
	1901-1902	32	5	0	20.864	11.286	20.464	11.686	31	55
	1902-1903	37	11	0	7.105	13.926	7.613	13.418	36	88
Λεμεσός:	**1901-1902**	1	13	7	333	1.169	673	829	7	7
	1902-1903	26	1	0	30.634	3.639	14.633	19.640	24	51
Κοντέα:	**1900-1901**	-	-	-	-	5.123	-	-	27	3
	1901-1902	-	-	-	522	4.858	-	-	19	9
	1902-1903	-	-	-	-	5.447	-	-	15	9
Πεδουλάς:	**1900-1901**	-	-	-	4.053	-	-	-	7	2
	1901-1902	-	-	-	3.912	-	-	-	23	3
	1902-1903	-	-	-	1.933	-	-	-	18	3

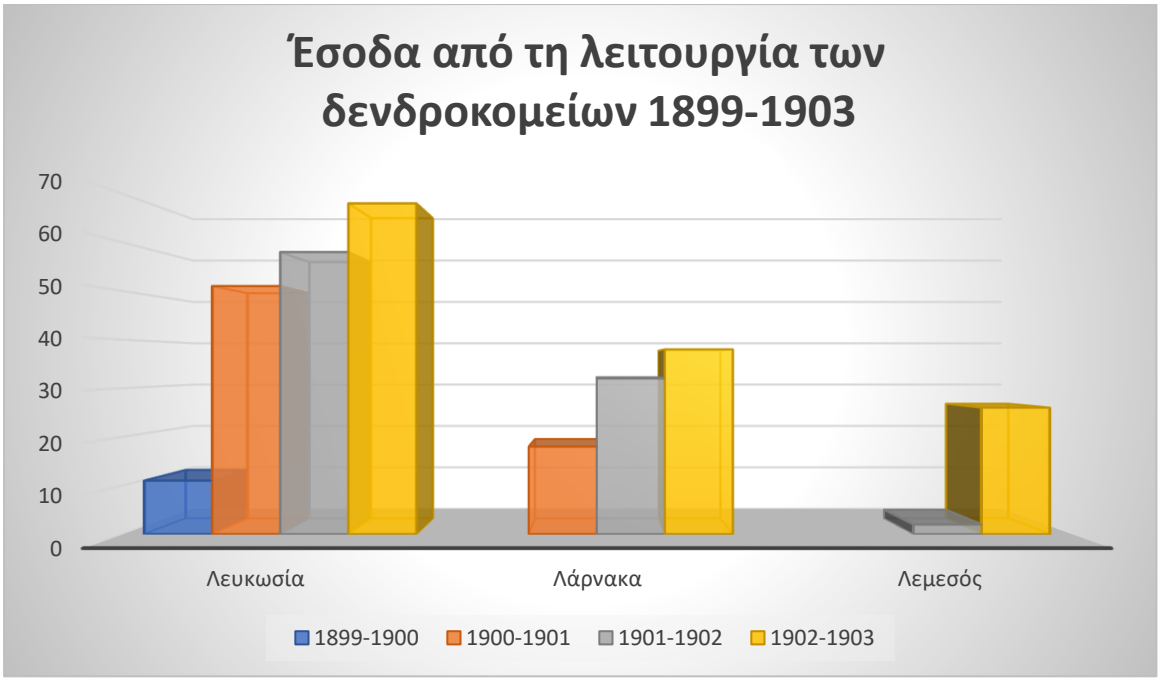
Πίνακας 17: Η λειτουργία των δενδροκομείων στην Κύπρο 1899-1903

Διάγραμμα 6: Εισαγωγές και εξαγωγές δημητριακών 1892-1902

Διάγραμμα 7: Εισαγωγές και εξαγωγές αλευριού, οσπρίων και ζωοτροφών 1892-1902

Διάγραμμα 8: Έσοδα από τη λειτουργία των δενδροκομείων 1899-1903

4: Εξαγωγές κυπριακού βαμβακιού για την περίοδο 1895-1902

Έτος	Ποσότητες (cwts)
1895	8.123
1896	3.837
1897	3.571
1898	2.581
1899	7.641
1900	3.375
1901	2.746
1902	2.714

Πίνακας 18: Εξαγωγές κυπριακού βαμβακιού για την περίοδο 1895-1902

(Πηγή: William Haynes-Smith, *Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903, Darling & Son Ltd*, Λονδίνο 1903, σ. 17.)

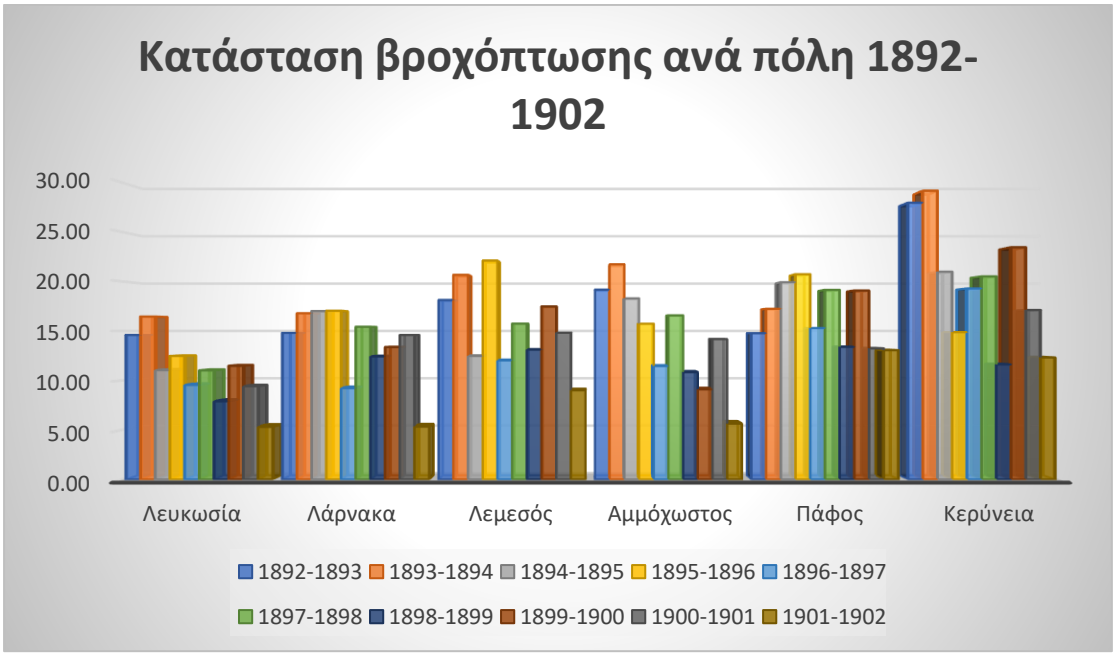
Διάγραμμα 9: Εξαγωγές κυπριακού βαμβακιού για την περίοδο 1895-1902

5: Κατάσταση βροχόπτωσης ανά πόλη, που καταχωρήθηκε από τους 6 μετεωρολογικούς σταθμούς της Κύπρου από την 1η Οκτωβρίου μέχρι την 31η Μαρτίου, κατά τη διάρκεια των ετών 1892-1893 μέχρι 1901-1902

Έτος	Λευκωσία	Λάρνακα	Λεμεσός	Αμμόχωστος	Πάφος	Κερύνεια
1892-1893	14,59	14,80	18,13	19,16	14,77	27,93
1893-1894	16,45	16,79	20,66	21,72	17,23	29,14
1894-1895	11,04	17,01	12,47	18,28	19,91	20,97
1895-1896	12,47	17,04	22,10	15,73	20,72	14,88
1896-1897	9,56	9,23	12,03	11,46	15,29	19,28
1897-1898	11,02	15,42	15,74	16,57	19,14	20,50
1898-1899	7,91	12,43	13,12	10,84	13,39	11,62
1899-1900	11,48	13,37	17,48	9,11	19,08	23,44
1900-1901	9,42	14,59	14,82	14,17	13,24	17,11
1901-1902	5,33	5,35	9,01	5,65	13,05	12,32

Πίνακας 19: Βροχόπτωση ανά πόλη 1892-1902

(Πηγή: *The Cyprus Gazette. Index for the year 1902*, No. 6071, Government Printing Office, Λευκωσία 1902, σ. 4779.)

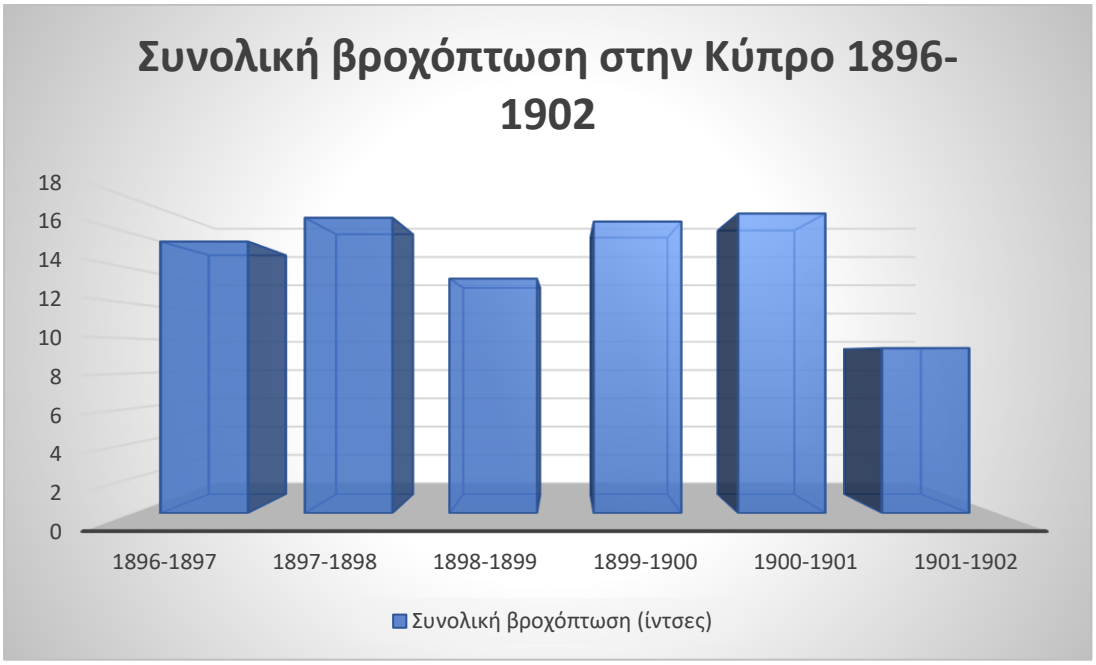
Διάγραμμα 10: Κατάσταση βροχόπτωσης ανά πόλη 1892-1902

6: Κατάσταση συνολικής βροχόπτωσης, που καταχωρήθηκε από τους 6 μετεωρολογικούς σταθμούς της Κύπρου από την 1η Οκτωβρίου μέχρι την 30η Σεπτεμβρίου, κατά τη διάρκεια των ετών 1896-1897 μέχρι 1901-1902

Έτος	Συνολική βροχόπτωση σε ίντσες
1896-1897	15,54
1897-1898	16,90
1898-1899	13,42
1899-1900	16,68
1900-1901	17,14
1901-1902	9,45

Πίνακας 20: Κατάσταση συνολικής βροχόπτωσης 1896-1902

(Πηγή: William Haynes-Smith, *Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903, Darling & Son Ltd*, Λονδίνο 1903, σ. 20.)

Διάγραμμα 11: Συνολική βροχόπτωση στην Κύπρο 1896-1902

7: Έσοδα και έξοδα του Τμήματος Γεωργίας 1/4/1902-31/3/1903

Έσοδα				Έξοδα			
	£	s.	cp.		£	s.	cp.
Πώληση φυτών	124	6	2	**Έξοδα παραγωγής οριγανελαίου**	222	4	2
Πώληση θείου	69	5	7	**Άλλα έξοδα**	594	5	8
Πώληση ινδικού αραβοσίτου και άλλης παραγωγής	60	19	6				
Πώληση Paris green[1585]	2	6	8				
Πώληση κινίνης	6	7	7				
Πώληση ελαιοπιεστηρίων και θεριστικών μηχανών	22	1	0				
Πώληση μικροσκοπίων για τη βιομηχανία μεταξιού	22	10	4				
Ενοικίαση γεωτρητικών μηχανών	10	15	0				
Πώληση αναφορών	1	0	0				
Διάφορα έσοδα	12	14	3				
Σύνολο	**332**	**7**	**1**	Σύνολο	**816**	**10**	**1**

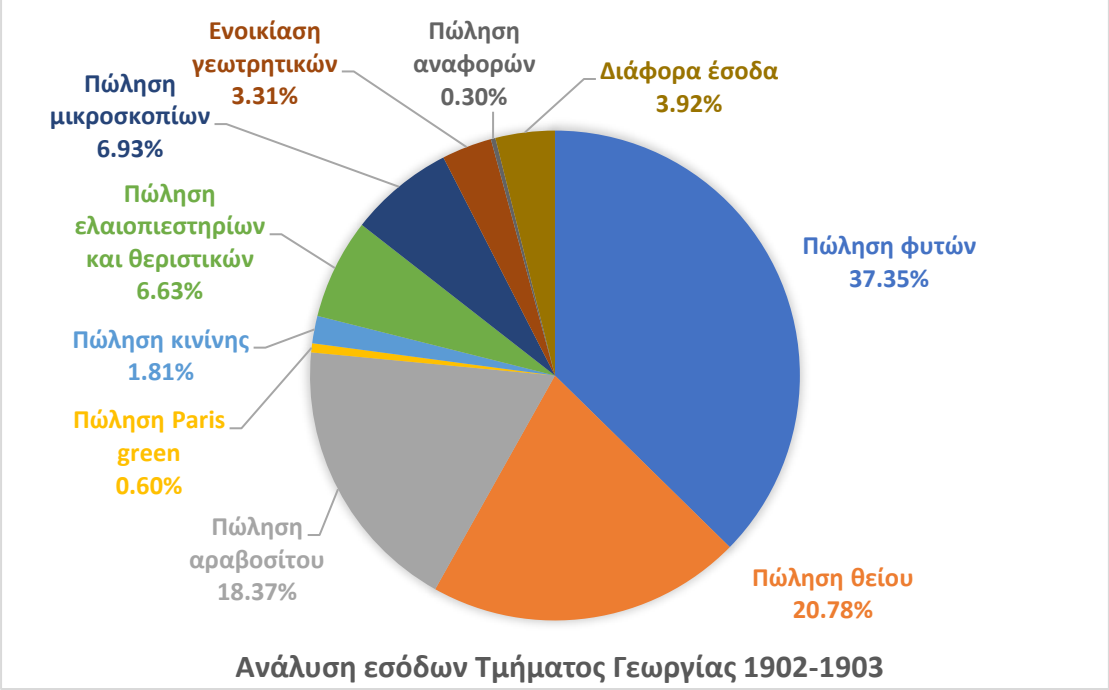
Πίνακας 21: Έσοδα και έξοδα του Τμήματος Γεωργίας 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903

(Πηγή: William Haynes-Smith, *Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903*, *Darling & Son Ltd*, Λονδίνο 1903, σ. 4.)

[1585] Πολύ τοξικό μείγμα με πάνω από 50% αρσενικό οξύ με ασβέστη και οξείδιο του χαλκού. Χρησιμοποιείται ως εντομοκτόνο, ιδιαίτερα από τους αμπελοκαλλιεργητές.

Διάγραμμα 12: Έσοδα και έξοδα του Τμήματος Γεωργίας 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903

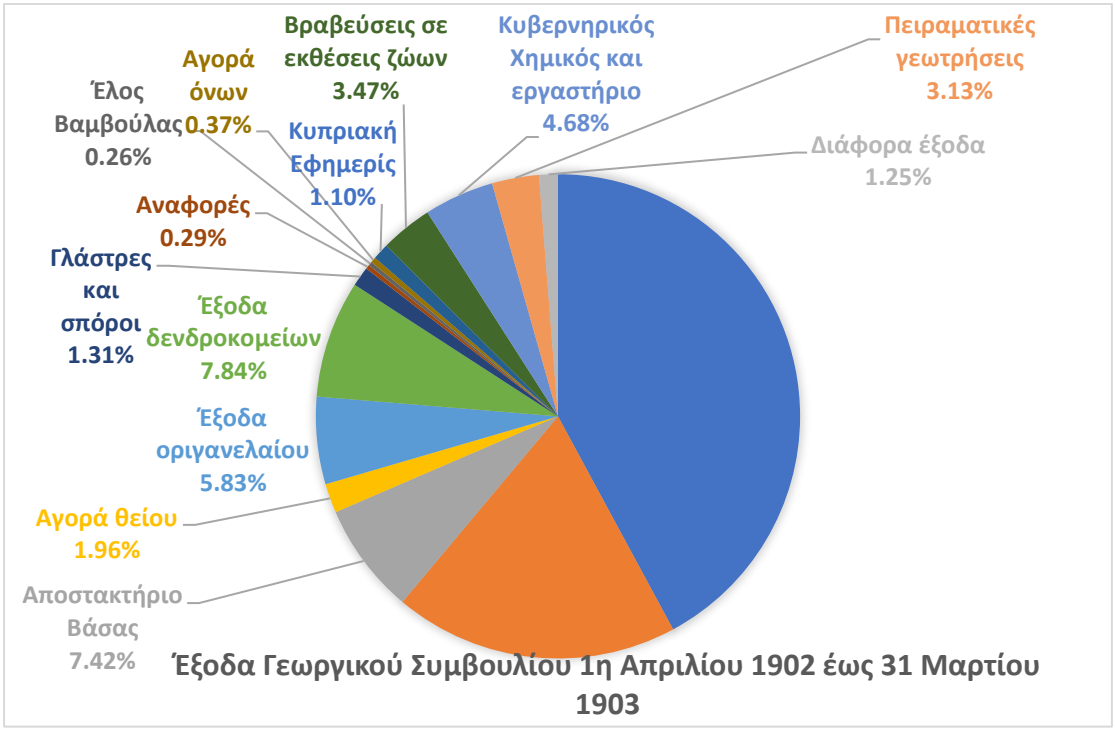
Διάγραμμα 13: Ανάλυση εσόδων Τμήματος Γεωργίας 1902-1903

8: Έξοδα του Γεωργικού Συμβουλίου για την περίοδο 1η Απριλίου 1902 έως 31 Μαρτίου 1903

Έξοδα	Ποσά		
	£	s.	cp.
Βοτανικός και Πειραματικός Κήπος	1.611	11	7
Τσιφλίκι Αθαλάσσας	727	1	8
Αποστακτήριο Βάσας	283	18	7
Αγορά θείου	75	1	1
Έξοδα οριγανελαίου	222	13	7
Έξοδα δενδροκομείων	299	11	2
Αγορά γλαστρών και σπόρων	49	17	0
Εκτύπωση αναφορών	11	0	0
Έλος Βαμβούλας	10	2	2
Αγορά όνων	13	16	0
Κυπριακή Εφημερίς	41	12	5
Βραβεύσεις σε εκθέσεις ζώων	132	10	0
Κυβερνητικός Χημικός και εργαστήριο	179	8	3
Πειραματικές γεωτρήσεις	120	5	4
Διάφορα έξοδα	47	12	0
Σύνολο εξόδων	**3.926**	**2**	**1**

Πίνακας 22: Έξοδα του Γεωργικού Συμβουλίου 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903

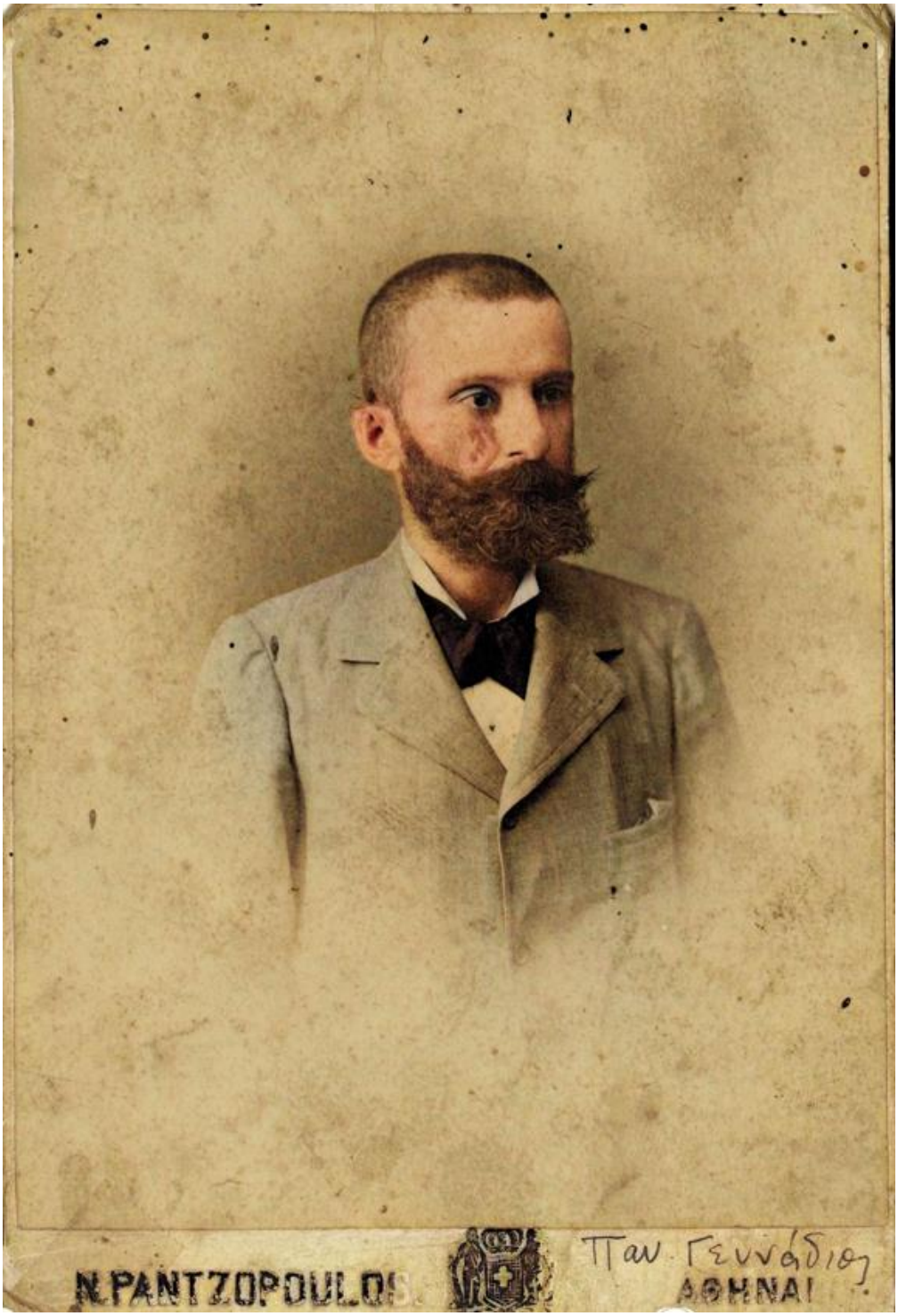
(Πηγή: William Haynes-Smith, *Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903*, *Darling & Son Ltd*, Λονδίνο 1903, σ. 9.)

Διάγραμμα 14: Έξοδα Γεωργικού Συμβουλίου 1η Απριλίου 1902-31 Μαρτίου 1903

Παράρτημα 6: Φωτογραφίες

1. **Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου, όπως υποβλήθηκε για εγγραφή στο Illinois Industrial University**

Εικόνα 5: Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου, όπως υποβλήθηκε για εγγραφή στο Illinois Industrial University

(Πηγή: The University of Illinois Archives, RS: 26/4/1, Folder Gennadius, Panagiottis. – η ψηφιακή επεξεργασία έγινε από τον ερευνητή)

2. **Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου (όρθιος) με τη μητέρα του Αρτέμιδα και τον αδελφό του Ιωάννη (καθήμενος)**

Εικόνα 6: Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου με τη μητέρα του Αρτέμιδα και τον αδελφό του Ιωάννη (καθήμενος)

(Πηγή: Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Φάκελος με φωτογραφίες και αρνητικά φωτογραφιών*. – Η ψηφιακή επεξεργασία έγινε από τον ερευνητή)

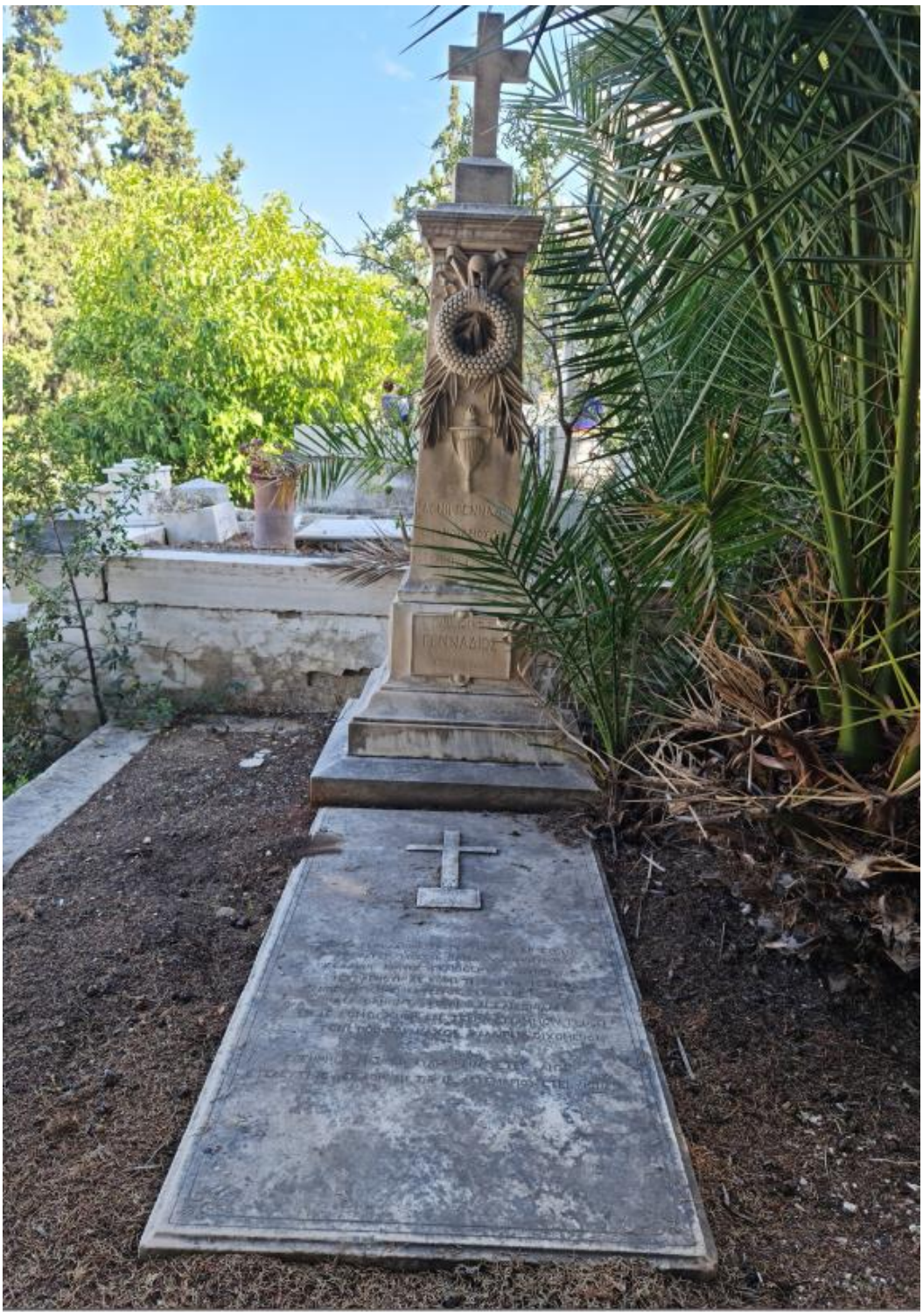
3. **Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου (όρθιος στα αριστερά) με τον αδελφό του Ιωάννη (καθήμενος στα δεξιά)**

Εικόνα 7: Φωτογραφία του Παναγιώτη Γενναδίου (όρθιος στα αριστερά) με τον αδελφό του Ιωάννη (καθήμενος στα δεξιά)

(Πηγή: Αρχείο-Συλλογή Κωνσταντίνου Μαγκάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Box 4, Folder 2, *Φάκελος με φωτογραφίες και αρνητικά φωτογραφιών*. – Η ψηφιακή επεξεργασία έγινε από τον ερευνητή)

4. **Ο τάφος του Παναγιώτη Γενναδίου στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Στον οικογενειακό τάφο είναι θαμμένοι επίσης ο πατέρας του Παναγιώτη, Γεώργιος Γεννάδιος, η σύζυγός του, Ελένη Γενναδίου, και η μικρή του κόρη, Αλεξάνδρα Γενναδίου.**

Εικόνα 8: Ο τάφος του Παναγιώτη Γενναδίου στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών

(Πηγή: Φωτογραφία από το προσωπικό αρχείο του ερευνητή.)

Παράρτημα 7: Εκδόσεις Παναγιώτη Γενναδίου

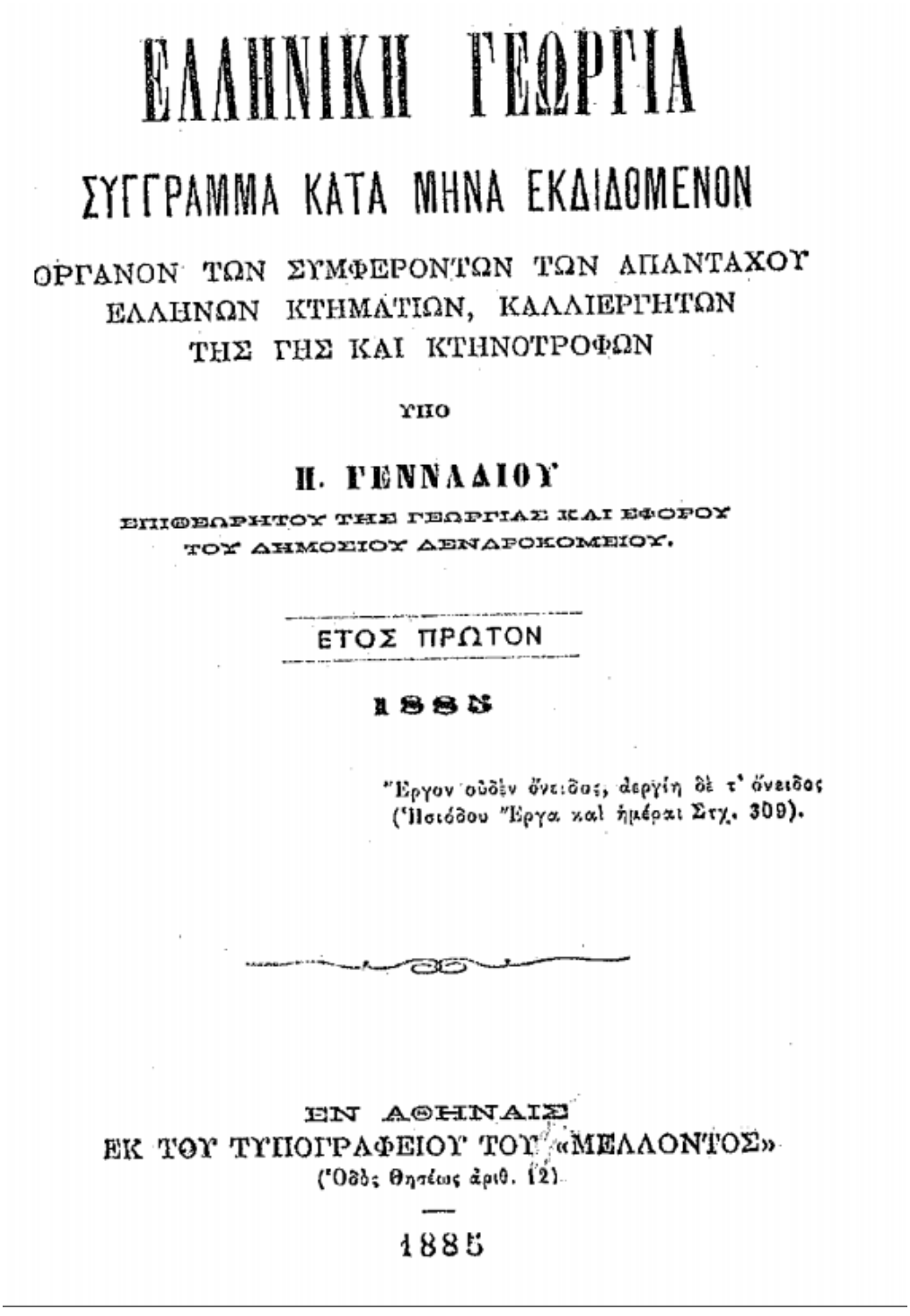
1: Η πρώτη έκδοση της *Κυπριακής Εφημερίδος* στις 6 Ιανουαρίου 1904.

Εικόνα 9: Η πρώτη έκδοση της Κυπριακής Εφημερίδος *στις 6 Ιανουαρίου 1904*

(Πηγή: Παναγιώτης Γεννάδιος, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.)

2: Η πρώτη έκδοση της *Ελληνικής Γεωργίας* τον Ιανουάριο του 1885.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΤΗΜΑΤΙΩΝ, ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΩΝ ΤΗΣ ΓΗΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ

ΥΠΟ

Π. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΑΕΝΑΡΟΚΟΜΕΙΟΥ.

ΕΤΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

1885

Ἔργον οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος
(Ἡσιόδου Ἔργα καὶ ἡμέραι Στχ. 309).

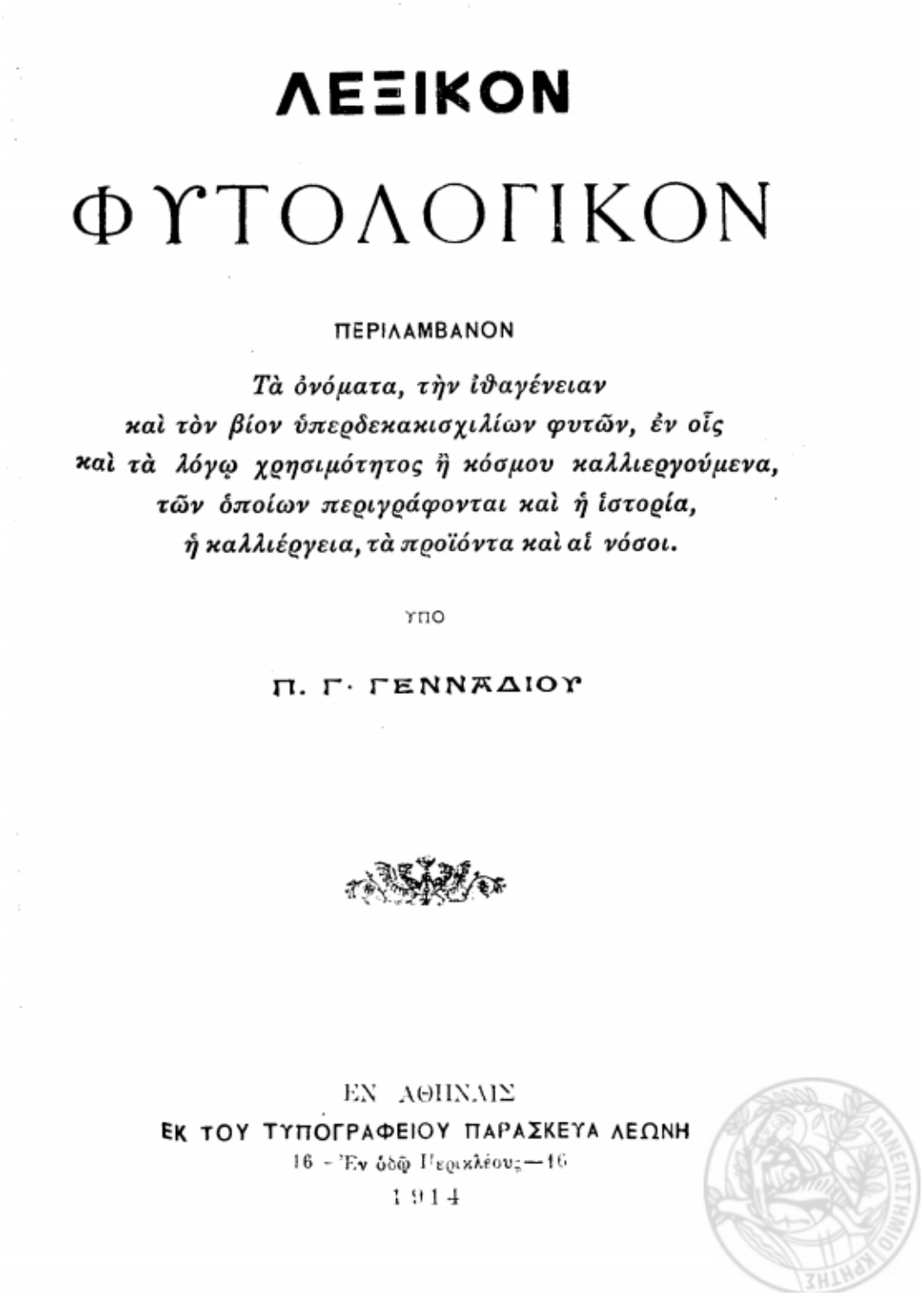
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ «ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ»
(Ὁδὸς Θησέως ἀριθ. 12)

1885

Εικόνα 10: Η πρώτη έκδοση της Ελληνικής Γεωργίας

(Πηγή: Παναγιώτης Γεννάδιος, *Ελληνική Γεωργία*, τόμ. 1, Τυπογραφείο του «Μέλλοντος», Αθήνα Ιανουάριος 1885.)

3: Η πρώτη έκδοση του *Φυτολογικού Λεξικού* του Παναγιώτη Γενναδίου.

ΛΕΞΙΚΟΝ

ΦΥΤΟΛΟΓΙΚΟΝ

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝ

Τὰ ὀνόματα, τὴν ἰθαγένειαν
καὶ τὸν βίον ὑπερδεκακισχιλίων φυτῶν, ἐν οἷς
καὶ τὰ λόγῳ χρησιμότητος ἢ κόσμου καλλιεργούμενα,
τῶν ὁποίων περιγράφονται καὶ ἡ ἱστορία,
ἡ καλλιέργεια, τὰ προϊόντα καὶ αἱ νόσοι.

ΥΠΟ

Π. Γ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ

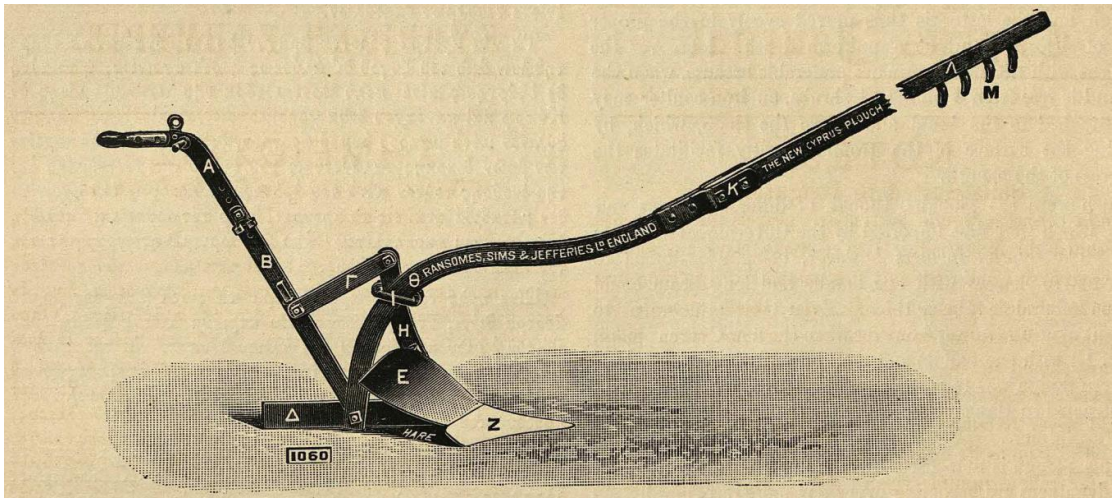
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΛΕΩΝΗ
16 - Ἐν ὁδῷ Ἡρακλέους—16
1914

Εικόνα 11: Η πρώτη έκδοση του Φυτολογικού Λεξικού

(Πηγή: Παναγιώτης Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1914.)

Παράρτημα 8: Μηχανήματα και εργαλεία

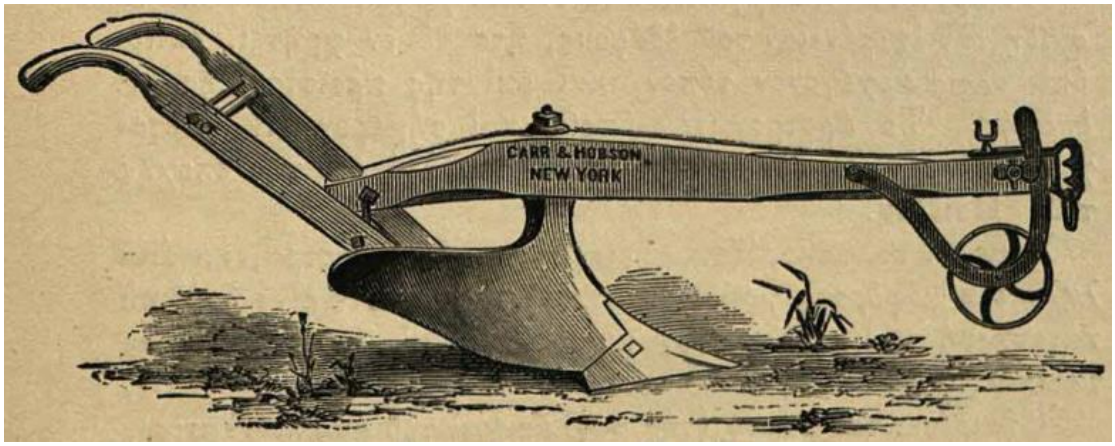
1: *Το νέον κυπριακόν άροτρον*, όπως σχεδιάστηκε από τον Παναγιώτη Γεννάδιο και κατασκευάστηκε από την εταιρεία Ransomes, Sims & Jefferies Ltd. στην Αγγλία.

Εικόνα 12: Το νέον κυπριακόν άροτρον

(Πηγή: Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το άροτρον», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.)

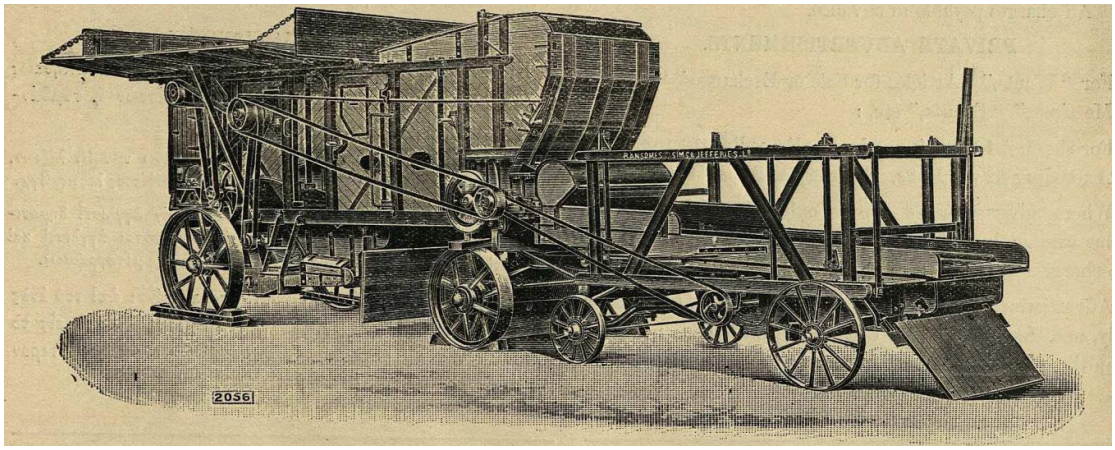
2: Άροτρον βραχέως ρυμού και δύο χειρολαβών.

Εικόνα 13: Άροτρον βραχέως ρυμού και δύο χειρολαβών

(Πηγή: Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το άροτρον», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιανουάριος 1904· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.)

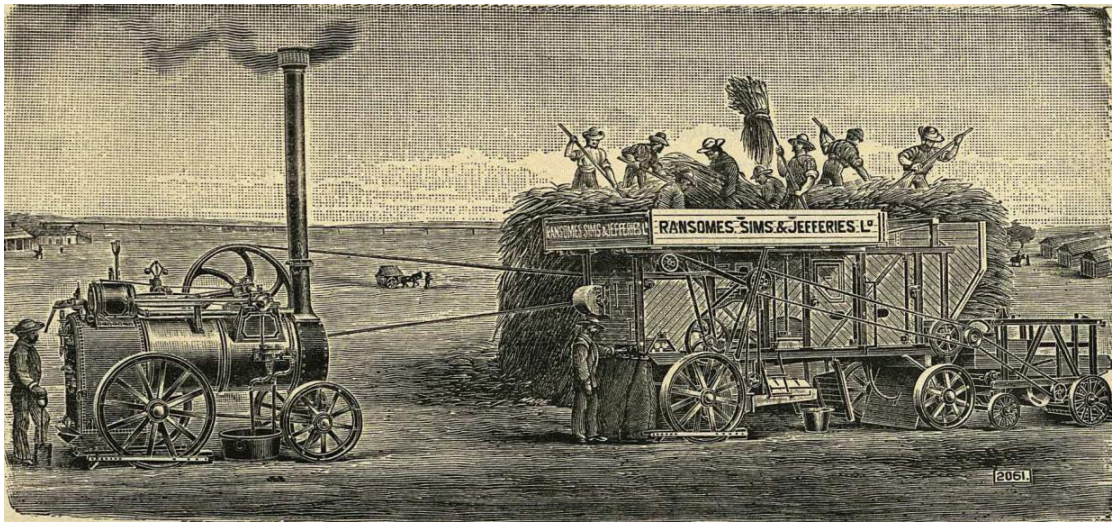
3: Απλή αλωνιστική μηχανή της εταιρείας Ransomes, Sims & Jefferies Ltd.

Εικόνα 14: Απλή αλωνιστική μηχανή της εταιρείας Ransomes, Sims & Jefferies Ltd.

(Πηγή: Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το μηχανουργείον των Ransomes, Sims & Jefferies, Ltd.», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Prinring Office, Λευκωσία Απρίλιος 1904· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.)

4: Ατμοκίνητη αλωνιστική μηχανή της εταιρείας Ransomes, Sims & Jefferies Ltd.

Εικόνα 15: Ατμοκίνητη αλωνιστική μηχανή της εταιρείας Ransomes, Sims & Jefferies Ltd.

(Πηγή: Παναγιώτης Γεννάδιος, «Το μηχανουργείον των Ransomes, Sims & Jefferies, Ltd.», *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Government Printing Office, Λευκωσία Ιούλιος 1904· Κρατικό Αρχείο Κύπρου, V34/11/1904, *Κυπριακή Εφημερίς*, τόμ. 1, Λευκωσία 1904.)

Ευρετήριο ονομάτων και ιστορικών προσώπων

Α

Αλή Πασά, Μεχμέτ Εμίν, 71
Αβδούς εφένδη, 74
Αξίζ, Αμπντούλ, 72
Αθάνατος-Αγγελόπουλος, Θρασύβουλος, 69
Αθηναίος, 529
Αιλιανός, 131
Αποστολόπουλος, Ιωάννης, 86, 87, 88, 104, 107, 108, 110, 118, 119, 120, 123, 137, 546
Αργυρόπουλος, Τιμολέων, 70
Αρισταίος, 207
Αριστοτέλης, 131
Αυγερινός, Ανδρέας, 78, 97

Β

Βάφας, Χρήστος, 50
Βενθύλος, Ιωάννης, 42
Βενιζέλος, Ελευθέριος, xxxi, xxxii
Βιργίλιος, 52
Βοντιτσιάνος, Ιωάννης, 497, 503
Βουλγαράκης, Γεώργιος, 108
Βουλγαράκης, Φίλιππος, 108

Γ

Γαληνός, 95, 176, 241
Γεννάδιος, Αναστάσιος, 34, 45, 46, 541, 568, 587
Γεννάδιος, Γεώργιος, iii, xxi, xxvii, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 63, 67, 69, 529, 541, 572, 629
Γεννάδιος, Ιωάννης, 34, 43, 47, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 108, 110, 111, 112, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 323, 357, 361, 362, 363, 364, 365, 369, 373, 374, 384, 385, 386, 515, 516, 524, 526, 528, 532, 538, 540, 541, 558, 588
Γεννάδιος, Κωνσταντίνος, xxx, xxxii, 43, 44, 45, 48, 50, 62, 69, 70, 88, 118, 533, 573, 584, 587
Γεννάδιος, Παναγιώτης, i, iii, xxi, xxiv, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 72, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 121, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 143, 147, 148, 149, 151, 158, 159, 164, 165, 170, 171, 172, 173, 176, 179, 183, 184, 185, 189, 191, 193, 194, 196, 197, 199, 202, 204, 210, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 226, 229, 233, 235, 237, 238, 241, 251, 252, 259, 260, 263, 264, 265, 268, 269, 270, 271, 274, 275, 278, 280, 282, 286, 291, 292, 298, 321, 323, 324, 326, 328, 337, 340, 341, 346, 349, 355, 357, 359, 360, 366, 367, 370, 371, 372, 373, 380, 381, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 528, 529, 532, 537, 539, 540, 541, 558, 559, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 575, 584, 594, 595, 596, 605, 609, 613, 626, 629, 630, 631, 632, 633, 634
Γενναδίου, Αλεξάνδρα, xxiii, xxvi, xxvii, 86, 524, 533, 544, 629
Γενναδίου, Ελπίδα, 45, 48
Γενναδίου, Κλεονίκη, 45, 48, 541
Γεράσιμος (Ηγούμενος Κύκκου), 165, 385, 387, 417, 426, 427, 429, 493, 503
Γεώργιος Α΄, 46, 65, 67, 70, 71, 80, 96, 559, 610, 611
Γκούρας, Γιάννης, 41
Γουλιώνης, Χρήστος, 74
Γράκχος, 52
Γραφειάδης, Αριστοτέλης, 113

Δ

Δεληγιάννης, Θεόδωρος, 117
Δημητριάδης, Ραϊνόλδος, 126
Δημόκριτος, 222
Διόδωρος, 131
Διοσκορίδης, 52, 95, 176, 194, 221, 223, 225, 228, 230, 236, 244, 248, 257, 312, 314, 376, 396, 408, 414, 418, 473, 529, 563
Δούκας, Νεόφυτος, 39, 44

Ζ

Ζαΐμης, Ανδρέας, 42
Ζαννέτος, Φίλιος, 34, 143, 144, 207, 322, 361, 394, 402, 422, 429, 496, 497, 500, 505, 506, 517, 518, 519, 520, 521, 585

Ζάππας, Κωνσταντίνος, 77, 93, 98, 101, 107, 121, 404, 576
Ζωγράφος, Δημήτριος, 34, 44, 124, 270, 531
Ζωγράφος, Χρηστάκης, iii, xxii, 34, 35, 59, 63, 64, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 98, 117, 270, 536, 542, 586

Η

Ηρόδοτος, 52, 196, 418
Ησίοδος, 52, 380, 550

Θ

Θείρσιος, Ειρηναίος, 45
Θείρσιος, Λουδοβίκος, 39
Θεοδότου, Θεοφάνης, 493, 503
Θεόφραστος, 52, 176, 210, 221, 224, 225, 257, 295, 299, 302, 304, 307, 312, 314, 376, 396, 408, 412, 414, 529, 563
Θεοφύλακτος, 176

Ι

Ιμπραήμ Πασάς, 41
Ιωαννίδης, Στέφανος, 69

Κ

Κακαθύμης, Γεώργιος, 240, 439, 453
Καλλιγάς, Παύλος, 97
Καλλιφορνάς, Δημήτριος, 109
Καποδίστριας, Ιωάννης, 40, 42, 43, 120
Καρακεχαγιά, Αβραάμ Πασά, 72
Καραπάνος, Κωνσταντίνος, 103, 104
Κασσαβέτη, Ευφροσύνη, 96
Κασσαβέτης, Αλέξανδρος, 96
Καταλάνος, Νικόλαος, 427, 586
Κάτων, 52
Κλόκκαρης, Αντώνιος, 398, 515
Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος, 42, 43
Κολουμέλος, 52
Κοραής, Αδαμάντιος, 48, 52, 404, 536, 540
Κουμανούδης, Ανδρέας Ιωάννου, 53
Κουμανούδης, Στέφανος, 53
Κουμουνδούρος, Αλέξανδρος, xxviii, 78, 81, 544
Κυριακίδης, Ιωάννης, 503
Κυριακός, Γεώργιος, 108, 109, 110, 120, 123, 128
Κύριλλος Β΄, 270
Κύριλλος Γ΄, 270
Κωλέττης, Ιωάννης, 42
Κωνσταντάς, Γρηγόριος, 41, 42
Κωνσταντινίδης, Πασχάλης, 60, 148, 268, 429, 580
Κωνσταντόπουλος, Κωνσταντίνος, xxx, 118, 546

Λ

Λιασίδης, Αχιλλέας, 320, 429, 492, 493, 503
Λοβέρδος, Ιωάννης, 121, 122, 123, 137, 573
Λομβάρδος, Κωνσταντίνος, 88, 103, 106, 107, 109
Λυκούδης, Εμμανουήλ, 69

Μ

Μαγκάκης, Μιχαήλ, xxvi, 53, 69, 85, 533, 537
Μακρής, Ιωάννης, 39
Μανσόλας, Αλέξανδρος, 87
Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος, 42
Μαυρομιχάλης, Κυριακούλης, 323
Μεταξάκης, Μελέτιος, 270
Μηλιώτη, Ελένη, xxiii, xxiv, xxvii, 45, 49, 85, 93, 544, 629
Μουράτογλου, Αριστείδης, 106, 107, 126, 128, 137, 544, 546, 568
Μπενιζέλου-Γενναδίου, Άρτεμις, 45
Μπουφίδης, Νικόλαος, 134, 140
Μυλωνάς, Νικόδημος, 270

Ν

Νέγρης, Κωνσταντίνος, 44

Ξ

Ξενοφών, 52

Ο

Όθων, xxviii, 45, 46, 113
Οικονομίδης, Ιωάννης, 512
Όμηρος, 52, 156
Ορφανίδης, Θεόδωρος, 80, 86, 108
Ουάρρων, 52

Π

Παλαιολόγος, Αριστοτέλης, 320
Παλαιολόγος, Γρηγόριος, 44
Παπαηλιόπουλος, Ηλίας, 109
Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, xxvii, 43, 62, 69, 70
Πασπαλλής, Δημήτριος, 75
Παχύς, Γεώργιος, 109
Πλίνιος, 52, 204, 207, 220, 221, 302, 563
Πολίτης, Νικόλαος, 52, 225, 531, 532, 573

Ρ

Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος, 40, 43

Σ

Σαρακωμένος, Διομήδης, 109, 110, 117, 118, 120, 121, 122, 137, 260, 264, 380, 381, 544, 546, 568

Σαρίπολος, Νικόλαος Ι., 46
Σηθής, 176
Σκουζές, Παύλος, 109, 113, 117
Σμιτ, Αντώνιος, 128
Σούτσος, Αλέξανδρος, 40
Σούτσος, Παναγιώτης, 41
Σταματιάδης, Σταμάτης, 107, 120, 121, 128, 546
Στράβων, 95, 162, 563
Στρατηγάκης, Γεράσιμος, 270
Συγγρός, Ανδρέας, 76, 109
Σώζος, Χριστόδουλος, 518, 519, 520, 586

Τ

Τζισχόλμ, Γουλιέλμος, 108
Τόσκας, Ιωάννης, 75
Τριανταφυλλίδης, Παναγιώτης, 96, 97, 105, 127, 128, 536, 545
Τρικούπης, Χαρίλαος, xxix, 46, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 134, 147, 268, 532, 533, 534, 545, 566

Υ

Υψηλάντης, Αλέξανδρος, 40

Φ

Φιλήμων, Γεώργιος, 347
Φιλήμων, Τιμολέων, 109
Φράγκος, Γεώργιος, 398, 515
Φραγκούδης, Γεώργιος, 240, 588
Φωτιάδης, Λάμπρος, 39

Χ

Χασιώτης, Σπυρίδων, 76, 107, 110, 121, 123, 528, 533, 539, 544, 573
Χατζηκώνστα, Αικατερίνη, 113, 114, 535
Χατζηκώνστας, Γεώργιος, 113
Χατζηπαύλου, Χριστόδουλος, 161
Χελδράιχ, Τέοντορ Χέρμαν, 80
Χρηστομάνος, Αναστάσιος, 114, 568